CASTELLOGICA

VERKENNINGEN

MEDEDELINGEN VAN DE
NEDERLANDSE KASTELEN STICHTING

II

NEDERLANDSE KASTELEN STICHTING
DOORN

Samenstelling redactiecommissie

Drs. J. E. Dilz, *eindredacteur*
Drs. A. C. Kranenburg-Vos
Drs. M. A. Prins-Schimmel
Prof. dr. J. G. Renaud, *voorzitter*

Secretariaat Nederlandse Kastelen Stichting

Poortgebouw "Huis Doorn"
Langbroekerweg 10a
3941 MT Doorn
telefoon: 03430-16282

© v.a. 1988 **Nederlandse Kastelen Stichting, Doorn**

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Nederlandse Kastelen Stichting.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the Nederlandse Kastelen Stichting.

ISBN 906011.170.2

Vormgeving en druk: De Walburg Pers Zutphen

Inhoudsopgave Castellogica Band II

Aarts, B.
De walburcht aan de Roode Beek/ Rothenbach pp. LVI-LVII.

Arkenbout, A.A.
Heer Frank krijgt bezoek. pp. 3-6.

Arkenbout, A.A.
Keuken en eetgerei in de hoven van Heer Frank van Borselen (1436-1470). pp. 89-94.

Arkenbout, A.A.
Reizen voor het Hof van Voorne in de late middeleeuwen. (1370-1550). pp. 181-185.

Bauer, T.C.
Batenburg. pp. XLI-XLVI.

Bauer, T.C.
Batenburg 1991/92. pp. 282-286.

ter Beke, L.
Kasteel Hackfort te Vorden; notitie van bevindingen. pp. 99-105.

Boekwijt, H.W.
Het kasteel van Grave in de 16de en 17de eeuw. pp. 140-147.

Boekwijt, H.W.
16de eeuwse tymmeringen op het Huis te Grave. pp. 227-234.

Brieffies, W.F.M.
Kastelendag Medemblik. pp. XXV-XXX.

Bullinga, N.
Het Stein van Walraven. pp. 305-310.

van Bussel, G.J.
Helmonds vroegste geschiedenis in het licht van de hertogelijke machtspolitiek 1179-1241. pp. 192-202.

Flokstra, M.
Geysteren in de middeleeuwen. pp. 19-48.

Flokstra, M.
De middeleeuwse burchtheren van Kessel. pp. 65-80.

Flokstra, M.
De bezitters van huize de Kolck te Broekhuizenvorst. pp. 107-116.

Flokstra, M.
Het goed Bleyenbeek te Afferden rond 1400. pp. 168-172.

Flokstra, M.
De burcht Grebben rond 1300. pp. 221-226.

Flokstra, M.
De bezitters van het kasteel Ooijen door de eeuwen heen. pp. 267-278.

Flokstra, M.
Een 16de eeuws glas-in-lood raam. pp. 279-281.

Flokstra, M.
De bezitters van kasteel Ooijen door de eeuwen heen (vervolg). pp.287-296.

Gruben, R.J.W.M.
De verdwenen burcht Spraland te Oostrum, 1257-1451. pp. 311-318.

Hamers, Th.N.
Kasteel Daelenbroeck te Herkenbosch. pp. 235-249.

Hermans, D.B.M. en Kamphuis, J.
Het kasteel van Grave in prent. pp. 173-180.

Hoevenberg, Jacqueline
Het Huis Bergh ontsloten. pp. 297-304.

Hulst, R.S.
Culemborg in zicht. pp. XLVI-IL.

Jaarboekjes van de N.K.S.
Reinouds vaan te Hattem. pp. 251-257.

Janssen, Hans L.
Inventaris. p. 106.

Janssen, Hans L.
Het verdwenen bisschoppelijke kasteel Stoutenberg bij Amersfoort (1259-1543). pp. 121-139.

Leerstoel Kasteelkunde; verslag van 1 november-1 november 1992. pp.

Kappelhof, A.C.M.	De Brabantse expansiedrift naar het Oosten (1202-1430). pp. 203-204.
van der Lof, R.F.C.	Roghmans kasteel 'Henge in Abelant'. pp. 117-119.
van de Noort, Robert	Archeologisch onderzoek naar de Tinne te Hattem. pp. 81-85.
Numan, A.M.	Het Huis ter Kleef te Haarlem. pp. 261-264.
Renaud, J.G.N.	Huys Geysteren. pp. 7-18.
Renaud, J.G.N.	De Keverberg oftewel de burcht van Kessel. pp. 49-64.
Renaud, J.G.N.	In Memoriam Michel de Bouärd. pp. 86-88.
Renaud, J.G.N.	Waar woonde de middeleeuwse schrijver Dirc Potter nu werkelijk? pp. 95-98.
Renaud, J.G.N.	Waarheen met de broden van Heer Jan van Polanen? pp. L-LII
Renaud, J.G.N.	Woerden, Woerden en nog eens Woerden. pp. 186-191.
Renaud, J.G.N.	Heemstede en Heemstede. pp. 319-322.
Renaud, J.G.N.	Tussen droom en wake (Egmond op den Hoef). pp. 323-330.
Sarfatij, H.	Het kasteel van Montfoort (U). pp. 285-260.
Stoel, mej. J.G.M.	De kastelen van Arcen. pp. 205-220.
Viersen, A.	Kasteel Bleyenbeek. pp. 153-167.

Heer Frank krijgt bezoek

DOOR

A. A. ARKENBOUT

Brielle anno 1987 is een provinciestadje met in de zomer, dank zij de jachthaven, een aantal watersporttouristen en in het najaar en de winter wat winkelende bezoekers uit de omliggende dorpen. Vóór 1940 waren laatstgenoemde samen met de uit de omgeving komende leerlingen die de streekscholen bezoeken, de enige vreemdelingen. Ook de 19e, 18e en 17e eeuw laten een betrekkelijk stille stad zien. Dat is in de late middeleeuwen wel anders geweest.

S. P. Haak geeft in zijn artikel 'Brielle als vrije en bloeiende handelsstad in de 15e eeuw'[1] een inzicht in de belangrijke positie die Brielle in die tijd inneemt. Hij schrijft dat 'de bloeitijd van Brielle volgens algemeen gevoelen ten tijde van 'mijnheer van Oostervant' d.i. Frank van Borselen (1436-1470) valt.'[2] Tijdens zijn bewind vormt Brielle door de gunstige ligging aan de Maasmond een haven waar schippers uit vele landen binnen vallen. Uit Engeland en Schotland brengen ze o.a. laken, wol en huiden, uit Noorwegen o.a. hout, huiden en traan, de Denen komen met bier, koren en huiden en ook de overige Oostzee steden zijn aanwezig. Als uitgaande lading vormt haring een belangrijk artikel. 'Het spreekt vanzelf, dat de komst van zoveel vreemde kooplieden op de Brielse haringmarkt heel wat drukte bracht. Er waren soms 100 kooplieden met één schip tegelijk; een getuige zegt 'dat de stad te nauw was voor den harinckman ende coopman van buyten'; een ander deelt mede 'dat op die Cruysstraat, byzonder in de harinck teelt, zoe vol volck was alst is tot Middelburch ende Arnemuyde, als daer een vloot incompt, soedat men dicwils daer nauwelicken deur en mocht'; volgens een derde was de stad soms 'zoo vol volcx ende coopluyden van alle natien, dattet daer crielde van volck.'[3] Deze getuigen treden op in een onderzoek dat men naar de draagkracht van de steden in verband met de belasting instelt.'[4]

Uit het voorgaande blijkt, dat de handel Brielle tot een zeer levendige stad maakte, maar Haak spreekt niet over het aandeel dat de aantrekkingskracht van het Hof in deze toevloed van vreemdelingen had.

Het hof lag oorspronkelijk aan de rand van het dorpje Maerlant, maar kwam door de uitbreiding van het woongebied naar het zuiden en zuidwesten midden in een stad te liggen, die naar de naam van de uitbreiding den Briel werd genoemd en waarin Maerland als onderdeel werd opgenomen. Hier lag het bestuurscentrum van de heerlijkheid Voorne en aangezien heer Frank ook houtvester van Holland was en tevens in opdracht van de hertog bestuurlijke maatregelen in Holland en Zeeland nam, kwamen er uit deze gewesten regelmatig afgevaardigden van adel en steden naar Brielle.

Omstreeks 1453 schrijft men in Haarlem in een stadsrekening dat de burgemeester Jan van Bekesteyn en de vroedschap Symon van Noortich betreffende de bede naar Rijssel trekken, '*mer toghen eerst in den Brielle bij mijnen heer van Oestervant, om mit hem raets te vraghen op dese sake.*'[5]

Frank heeft een huis te Haarlem en verblijft af en toe in deze stad. In de stadsrekening kan men dan ook posten vinden als bijv:

'*Item des sonnendages 8 dagen in octobry geschenct den grave van Oestervant een maeltijt daer vele van de gherechte, vroescappen, riicdoms (rijkdom) mede waren ende sonderlinge te voirsten de heer van Wassenaer, Arien van Borssel, Jan van Kats, Jan van Heemstede bail (baljuw) Aerst van der Aa, meester Pieter van Renesse ende meer andere goede (mannen), coste te samen miet wien (wijn), Ypocras ende hamburger bier 2lb 3sc. 1 d gr. facit 17 £ 4 sch 8 d.*'[6]

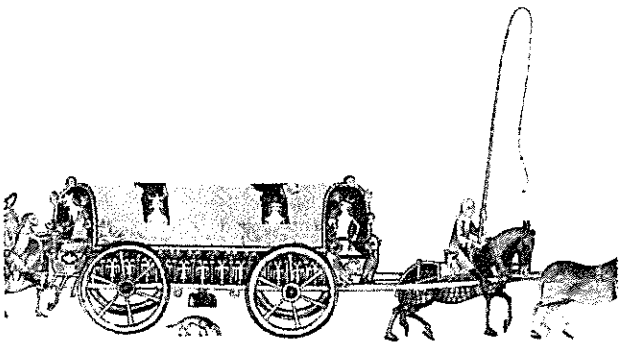
Het hof te Brielle is tevens het opslag terrein van de materialen die men voor de reparatiewerkzaamheden in Voorne aan de molens en de burcht te Oostvoorne gebruikt. Deze materialen en de aanvoer van levensmiddelen brengen schepen, schippers en handelaren naar Brielle.

Daar naast zijn er ook de vele gasten en bezoekers van het hof. Vanaf 1458 reist men altijd naar Brielle, vóór die tijd trekt men naar de plaats waar Frank verblijft. Dat kan Oostvoorne, St. Maartensdijk, Den Haag, Teylingen of Haarlem zijn. Na 1458 verlaat hij om gezondheidsredenen Brielle niet meer.[7]

Men kan het bezoek onderverdelen in adel, ambtenaren, dokters, choralen (koorknapen), narren en muzikanten die in dienst of onder bescherming van een Heer vallen (wiens wapenkleuren ze dan ook dragen), stede pijpers (muzikanten in dienst van een stadsbestuur) en verder 'varende luiden'. In die laatste groep vinden we zangers, muzikanten, acrobaten en bedelaars die op eigen risico rondtrekken. Uit de rekeningen blijkt duidelijk dat deze ook een reisprogramma hebben.

Van de bezoekende adel is Karel de Stoute de belangrijkste. Volgens de rekeningen is hij ten minste vijf keer te Brielle geweest. De eerste keer volgens een post in de stadsrekeningen van Brielle over de jaren 1453/54: '*geschenct mijnheer van Charloys een aem wit rijns wijn als hij te Brielle was.*'[8]
Bijzonderheden ontbreken.
Het bezoek in april 1459 is waarschijnlijk langer geweest. Er zijn voor die gelegenheid door Frank 2 bakkers aangetrokken, waarvan de kosten in de rekening worden opgenomen.
'*Item den 7 dach in aprill bij bevele van mijnen heer, daer de hoefmeester die boidscip of dede, gegeven Willem de Greyn ende Cornelis de pasteybacker van dat zij in den Briel quamen om ypocras te maken ende oblyen, hem gegeven voir hoirer cost dat zij hier quamen ende wech togen 4 niue gulden facit 7 scellingen 4 groten.*'[10]
Ypocras is een kruidenwijn en oblien zijn dunne wafels. Tevens kan men vaststellen dat Karel behalve het gebruikelijke gevolg ook keukenpersoneel bij zich had.
'*Item den 10 april bij mondelinge bevele van minheer gegeven mijns genade heren van Charroloys officieren*[11] *te samen, die zij genade uuten Briel toghen 15 postulaat gulden. Item noch hier en boven gegeven den officier van mijnen heer van Charloys voir dat hij den ypocras maickte 5 postulaat gulden. Item noch hier en boven den poirtier gegeven van mijnen heer van Charloys 2 postulaat gulden. Item den oblier 2 postulaat gulden. Sijn te samen 49 postulaat gulden facit 5 £ 10 sc. 3 groten.*'[12]
Het zal met al die koks wel druk zijn geweest in de keuken.
Heer Jan van Haemstede krijgt op 15 april een gouden crone, dat is 4 sc. 1 gr. omdat hij '*bij mijnen heer te Brielle was, doe mijn Heer van Charroloys daer was.*'[13]
In 1460 is Karel opnieuw te Brielle. In de rekening komt onder het hoofd 'Pijpers en Herauten' de post voor:
'*Item den 12 dach in meye bij bevele van mijnen heer, daer Aersten van der A die boidscip af dede, gegeven 4 trompetters ende 5 pijpers mijns genaden heren van Bourgondien, die met mijnen genaden heer van Charloys ten Brielle waeren 20 post. gulden, facit 2 £ 5 sc.*'[14]
Tijdens het bezoek in oktober 1464[15] is er sprake van een langer verblijf en worden er fooien gegeven aan de dienaar die de ypocras maakte. Ypocras blijkt een gewaardeerde drank te zijn bij speciale ontvangsten.
De tweede groep zijn de verwanten die op bezoek komen of speciaal ontboden worden. Hiertoe behoren leden van de geslachten Bergen, Bueren, Culemborch en Borselen.
'*15 september 1437 twee stuks wijn uit den Haag naar Oostvoorne doe mijn joncvrouwe van Bueren daer was.*'[16]
Vooral tijdens zijn ziekte worden er bloedverwanten opgeroepen, bijvoorbeeld de heer van der Vere, joncheer van Borselen en de joncheer van Culemborch.[17] In de stadsrekening van Brielle vinden we deze bezoeken terug in de vermelding van de kosten van de maaltijd die men de heer van Vere, de joncheer van Borselen en de andere heren heeft aangeboden.[18]

In de rekeningen is een afzonderlijk hoofdstuk opgenomen voor het 'Bode loon' want ontelbare boden komen in de loop der jaren Brielle binnen. Ze zijn afgezonden door het Hof van Bourgondie of de vele Heren in Holland en Zeeland en ver daar buiten. Ze brengen brieven of geschenken in de vorm van wijn, kleding, honden, levensmiddelen enz. De fooien die ze krijgen worden nauwkeurig genoteerd en tevens de kosten van de uitgaande boden aan adel en steden. Onder de geschenken treffen we ook regelmatig koeken aan, die meestal door edelvrouwen worden gezonden, bij voorkeur in het voorjaar of de zomer.
'*3 maart 1439 Item der vrouwen knecht van Cralingen die mijnheer coecken brochte, geg. 8 groten.*'[19]
Op 8 maart een knecht met 'coecken' uit Loosduinen en een man met twee dozijn Brusselse koeken van meester Adriaan van der Ee.[20] Meestal zijn het echter zendingen van de abdis van Loosduinen, vrouwe van der Leede of de vrouwe van Loosduinen.[21] Ook de heer en de vrouwe van Grymbergen zenden (Brusselse) koeken of ook wel kaas.[22]
Ambtenaren worden ontboden in verband met bestuurszaken of in geval van misdrijven.
De vele bezoeken van de dokters zijn beschreven in het artikel 'Dokters en apothekers aan het hof van heer Frank van Borselen te Voorne.'[23] Een speciale vermelding verdienen de 'choralen', de koorknapen die in de kerk van St. Maartensdijk dienst doen. Frank zorgt voor de aanstellingen. Hij laat naar jongens die geschikt zijn zoeken, o.a. in Vlaanderen. Ze komen te Brielle op zijn kamer proefzingen. Een talentvolle knaap stuurt hij naar Den Haag om bij een zangleraar in de kost en in de leer te gaan. Maar hij laat dan wel een contract opstellen met kosten en verplichtingen.[24]
Frank heeft belangstelling voor de zangkunst en dat is bekend. Jacob Tick, deurwaarder van de hertog van Bourgondie die ook musicus en componist is, komt in 1458 naar Brielle met een door hem geschreven mis, die hij aan heer Frank opdraagt. In de jaren 1464, 1467 en 1468 is hij opnieuw te Brielle met jongens of een zoon en dochters om zijn composities voor te zingen.[25] Natuurlijk ontvangen ze telkens een vergoeding.
Maar ook muzikanten met diverse instrumenten maken hun opwachting. Het zijn luitspelers, vedelaars, harpspelers en doedelzakspelers. Ze dragen kleding in de kleuren van het wapen van de Heer, wiens bescherming ze genieten of van wiens hofhouding ze deel uit maken. Ze worden in elke rekening genoemd.
Voor het vermaak zorgen ook de narren die evenals de voorgaande groep tot de hofhouding van een Heer of Vrouwe behoren. Ze worden waarschijnlijk gezonden

Middeleeuws volk op reis.

hoewel men soms de indruk krijgt dat ze ook zelf op pad gaan. In de rekeningen komen voor:
Aereken, 's heren dwaes van der Veer (Vere)
Graefken, 's heren dwaesigge van de vrouwe van Bergen (op Zoom)
Maes, de geck van de heer van Gelre,
De dwaes en dwasinne van de genadige vrouwe van Bourgondie
De dwasige van de heer van Cleve,
Jan de Wale, dwasige van de vrouwe van Charloys
Claes, mijns heren geck van Ludik
De geck van de heer van Charloys
Malle Lyse, dwasige van de heer van Charloys
De geck van de joncheer Jasper van Culemborch.
Vooral de nar van de vrouwe van Bergen, Graefken, is vele malen te Brielle. Er zijn in totaal 8 posten. In die van 2 sept. 1465 staat:
'*gegeven . . . van twee jairen dat zij bij mijnen heer niet geweest en heeft als zij zeyt 7 sc. 4 groten.*'[26] Ze krijgt dus twee maal de normale vergoeding. In 1466 staat er '*Graefken mijns dwasigge van Bergen ende pleeght te singen.*'[27]
Regelmatige bezoekers zijn ook de 'stedepijpers'. Ze komen uit diverse steden in Holland en Zeeland, maar soms ook ver daar buiten. Wanneer men de vergoedingen vergelijkt, dan is het aantal per stad waarschijnlijk 1 of 2 muzikanten. In de meeste gevallen krijgen ze 4 sc. 8 groten. Is er slechts 1 dan wordt de vergoeding 2 sc. 4 groten. In 1466 verschijnt er een tromper uit Haarlem die zegt dat hij de enige is en dat er (op dat ogenblik) te Haarlem niet meer pijpers zijn. Hij krijgt 2 sc. 3 g.[28] Voor de namen der steden en de jaren dat hun muzikanten aan het hof verschijnen, zie Bijlage I, daarbij in aanmerking genomen dat de rekeningen over de jaren 1440-1453 ontbreken.

Een speciale groep vormen de 'varende luiden', de zangers, muzikanten, acrobaten en bedelaars, die geen beschermheer hebben en van de liefdadigheid leven. Waarschijnlijk hebben de meeste een tamelijk vaste route langs de verschillende hoven, kastelen en steden om zich een inkomen te verschaffen. Bij heer Frank verschijnen ze bijna elk jaar een keer en krijgen dan voor hun optreden, of ook zonder dat, een bedrag. Alle data van de bezoeken worden met de gegeven bedragen in de rekening genoteerd. De tekst van deze posten geeft soms een duidelijk beeld van de betreffende persoon en tevens hoe men over hem denkt. Dat kan men tussen de regels door lezen. Ook de bijnamen maken dat duidelijk.
In 1437, toen heer Frank in november in Zierikzee was, verschijnt daar . . .
'*Frederic mitten langen hare*'. Frank heeft in Zierikzee geen hof maar is er slechts op bezoek, en Frederic maakt van die gelegenheid gebruik en vangt 2 schellingen.[29]
In 1453 is het Otten van Puycvliet, '*ridder zooals hij zegt*'. Otto komt, met uitzondering van 1454 en 1456, elk jaar in mei of juni te Brielle. Aelbrecht '*de clymmer*', in sommige rekeningen ook de geck genoemd, die tijdens de kerstdagen 1455 op het hof in Den Haag is '*en in de panne geworpen was in mijns heren keuken.*'[30] Is het keukenpersoneel wat wild met hem opgesprongen? Zijn vergoeding staat genoteerd op 14 januari van het volgende jaar. Hij is blijkbaar een aantal dagen op het hof gebleven. In 1458, 1459 en 1461 is hij toch weer op het hof verschenen te Brielle.
Een kleurrijke figuur is de in september 1457 genoemde '*joncheer, meester Jacop van Holland, als hij seidt*', die op dat tijdstip bij Frank te Haarlem komt. In 1459 en 1461 zegt hij '*bastaert van Holland*' te zijn. Frank is dan te Brielle. In 1463 ontvangt hij behalve de gebruikelijke fooi '*noch een postulaat gulden voor cruytcoucken die hij mijnen heer brochte.*'[31]
In 1464 is hij al in mei terug en nu staat er: '*joncheer meester Jacob, die hem zeyt bastairt van Holland te wesene, die bij mijnen heer was ten Brielle, dat hij altijt in Turkyen reysen soude ende den Turck dootslaen.*'
Hij krijgt 6 schellingen 9 groten.[32] Een jaar later staat er bij '*dat hij altijd reysen soude ende lange niet weder commen.*' Waarschijnlijk heeft men hem te verstaan gegeven, dat hij te veel komt, wat niet weg neemt dat hij er in 1468 weer is met de mededeling dat hij voorlopig niet terug zal komen. Toch krijgt hij 4 schellingen 6 groten. Een waarschuwing wordt wel meer gegeven.
Vanaf 1458 is '*Lyven van Gent, metten vetten buyck*' een vaste bezoeker. Wanneer hij in de loop van de jaarrekening twee keer komt, staat dat wel in de post vermeld. Dat Heer Frank aandacht schenkt aan het persoonlijk leven van sommige figuren blijkt uit de aantekeningen betreffende '*Mal Reynken*', ook wel '*Reynken den geck in den Hage*' genoemd. Reynken vinden we vele jaren in de rekeningen terug. In 1457 is hij niet gekomen, maar staat er: '*Item den 25 dach in januario Reynken den geck in den Hage, die Gantiers dochter getrout heeft, gegeven bij bevele van mijnen heer . . .*'[33]
en op 2 januari 1458:
'*betaelt Heinrick van Groesbeke,*[34] *van dat hij in de name ende van mijns heren weghen geheven hadde (ten doop gehouden), Malle Reynken zijn kint, daer hij of gaf te pillegave*

40 stuvers facit 6 schellingen 8 groten.'[35]
Ook op afstand volgt Frank het huislijk leven van hem bekende personen. Slechts één keer vinden we de vermelding dat iemand sproken voordraagt.
23 februari 1467 '*Engel den sproecspreker gegeven 12 groten.'*[36]
Ook de zigeuners worden één keer genoemd:
'*Item den 14 dach in julio bij bevele van mijnen heer dair de hoefmeester Geryt de bastaert van Culemborch die boidscip of dede gegeven den heydenen of egipcienen (egyptenaren) die ten Brielle waeren 2 postulaat gulden facit 4 schellingen 6 groten.'*[37]
Sommige inschrijvingen laten aan duidelijkheid niets te wensen over:
'*Item den 4 dach in november (1455) bij mondelinge bevele van mijnen heer gegeven enen gompelman, die bij mijnen heer in den Hage was op zijn camer ende mijnen heer van Fer.. waren toebehoerde als men seyde, die luytkens vogel locte met sijn dinch dat tusschen zijn beenen hangt, 2 beyers gulden facit 4 schellingen 8 groten.'*[38]
In de late middeleeuwen was men niet preuts.

En wat te zeggen van de post van februari 1456:
'*Bij bevele van mijnen heer daer Isbrant Aersten cnape die boidscip af dede, gegeven mijns heren van Bourgoingen cock die enen naeckten knecht op een berry brochte op mijn heren van Oostervant camer in den Hage, 2 postulaat gulden facit 4 schellingen 4 groten.'*
Het blijft in alle rekeningen bij deze ene vermelding.[39]
Bij de vermelding van de bezoekers is elk verhaal mogelijk. Een Spaanse ridder die gevangene van de heidenen is geweest, een schipper die het kruis heeft aangenomen om tegen de Turken te vechten, een man van koninklijke afkomst, ridder en juist teruggekomen van een bezoek aan het Heilige graf, desnoods zegt men een bloedverwant van heer Frank te zijn. Tot slot de acrobaat die op 27 october 1439 op de burcht te Oostvoorne was en op Franks kamer '*doir den houp en op een coirde*' speelde.[40]
Niemand gaat met lege handen weg. Franks dood in 1470 is behalve voor zijn onderdanen ook voor deze mensen een verlies geweest.

Rotterdam, najaar 1987

Noten

[1] Dr. S. P. Haak, 'Brielle als vrije en bloeiende handelsstad in de 15e eeuw.' Bijdrage voor vaderlandsche geschiedenis en oudheden, 4e reeks, 6e deel 1907.
[2] idem, blz 31.
[3] idem, blz 48.
[4] Informatie van 1527, zie ook Enqueste ende informatie van 1494, uitgegeven Fruin, Bijl. blz 276 en volgende.
[5] G.A. Haarlem, Kast 19 no. 30 blz 14v.
[6] G.A. Haarlem, Kast 19 no. 30 blz 14v.
[7] A. A. Arkenbout – Dokters en apothekers aan het hof van heer Frank van Borselen te Voorne. Castellogica, verkenningen blz. 127-133.
[8] G.A. Brielle, stadsrekening 1453-1454 blz 11.
[9] Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag, no. 5580 (25 februari 1456-25 februari 1457).
[10] No. 5583 (25 februari 1459-25 februari 1460).
[11] Officieren zijn suikerbakkers.
[12] Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag, no. 5583 (25 februari 1459-25 februari 1460).
[13] idem.
[14] no. 5584 (25 februari 1460-25 februari 1461).
[15] A. A. Arkenbout – De jeugdjaren van een bastaard. Castellogica, verkenningen blz. 153-157.
[16] Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag, no. 5576 (9 oktober 1437-8 oktober 1438).
[17] Zie noot 7.
[18] G.A. Brielle, stadsrekening 1460-1451 blz. 16.
[19] Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag, no. 5577 (8 oktober 1439-9 oktober 1440).
[20] no. 5579 (25 februari 1455-25 februari 1456).
[21] Idem.
[22] Diverse rekeningen van de rentmeester der Domeinen, onder het hoofd 'Clein Fourein'.
[23] Zie noot 7.
[24] A. A. Arkenbout – Koorknapen in dienst van Frank van Borselen. Holland 6e jrg. 1974, blz. 191-193.
[25] Idem.
[26] Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag, no. 5589 (25 februari 1465-25 februari 1466).
[27] no. 5590 (25 februari 1466-25 februari 1467).
[28] Idem.
[29] no. 5576 (9 oktober 1437-8 oktober 1438).
[30] no. 5579 (25 februari 1455-25 februari 1456).
[31] no. 5587 (25 februari 1463-25 februari 1464).
[32] no. 5588 (25 februari 1464-25 februari 1465).
[33] no. 5581 (25 februari 1457-25 februari 1458).
[34] A. A. Arkenbout – Frank van Borselen als opdrachtgever van de Haagse goud- en zilversmeden Heynric en Anthonis van Groesbeke, Oud Holland jrg. LXXXIII - 1968 blz. 143-156.
[35] Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag, no. 5581 (25 februari 1457-25 februari 1458).
[36] no. 5590 (25 februari 1466-25 februari 1467).
[37] no. 5591 (25 februari 1467-25 februari 1468).
[38] no. 5579 (25 februari 1455-25 februari 1456).
[39] no. 5579 (25 februari 1455-25 februari 1456).
[40] no. 5577 (8 oktober 1439-9 oktober 1440).

BIJLAGE I

BEZOEKEN VAN DE 'STEDE PIJPERS'

Amersfoort	1466.
Amsterdam	1455, 1457, 1458, 1462, 1463, 1465, 1466, 1467.
Bergen op Zoom	1439, 1459.
Cleve	1456.
Delft	1455 1457, 1458, 1459, 1460, 1461, 1462, 1464, 1465,
Deventer	1458. 1466, 1467, 1468.
Dordrecht	1453, 1456, 1457, 1465, 1468.
Gent	1467.
Gouda	1455, 1457, 1460, 1461, 1463, 1464, 1465, 1466, 1467,
Haarlem	1453, 1455, 1457, 1459, 1461, 1462, 1466. 1468.
Hulst	1464.
Keulen	1456.
Leiden	1453, 1455, 1457, 1458, 1460, 1461, 1463, 1464, 1466.
Middelburg	1439, 1453, 1455, 1463.
Remund	1459, 1466.
Rotterdam	1453, 1458, 1459, 1461, 1462, 1463, 1464, 1465, 1466,
Utrecht	1453, 1456, 1459. 1468.
Zierikzee	1437, 1439, 1455, 1459, 1460, 1464, 1465, 1466, 1468.

Huys Geysteren

DOOR

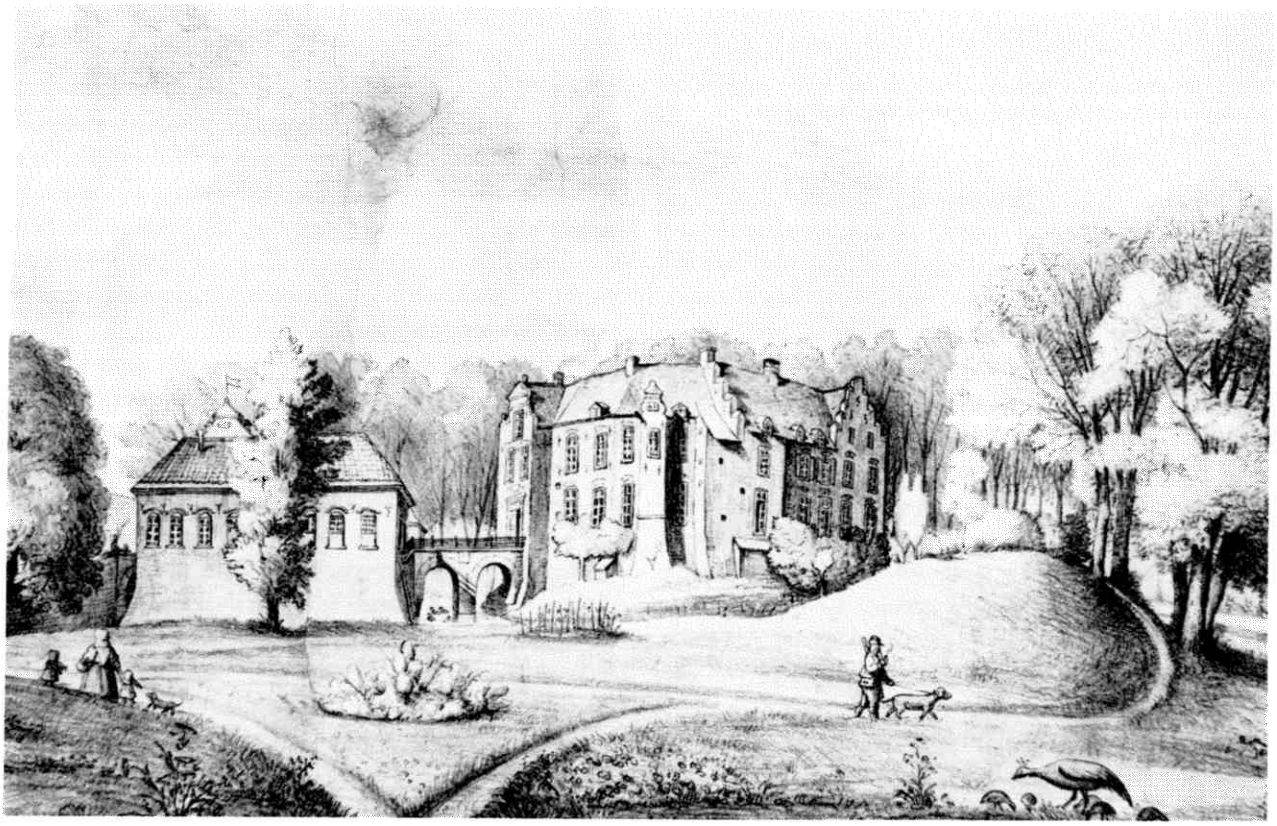
J. G. N. RENAUD

Heeft het nog zin zich druk te maken om het verdwenen huis Geysteren? Ze worden immers hoe langer hoe zeldzamer, de mensen die het kasteel Geysteren in zijn volle glorie vóór de brand van 1918 hebben gekend? En zelfs de kring van 20ste-eeuwers, die het in de jaren 1919/1920 herbouwde Geysteren in zijn afgeslankte vorm zelf nog hebben gezien, wordt steeds kleiner. Men moet ze in ieder geval zoeken onder degenen, die vóór 1940 geboren zijn.

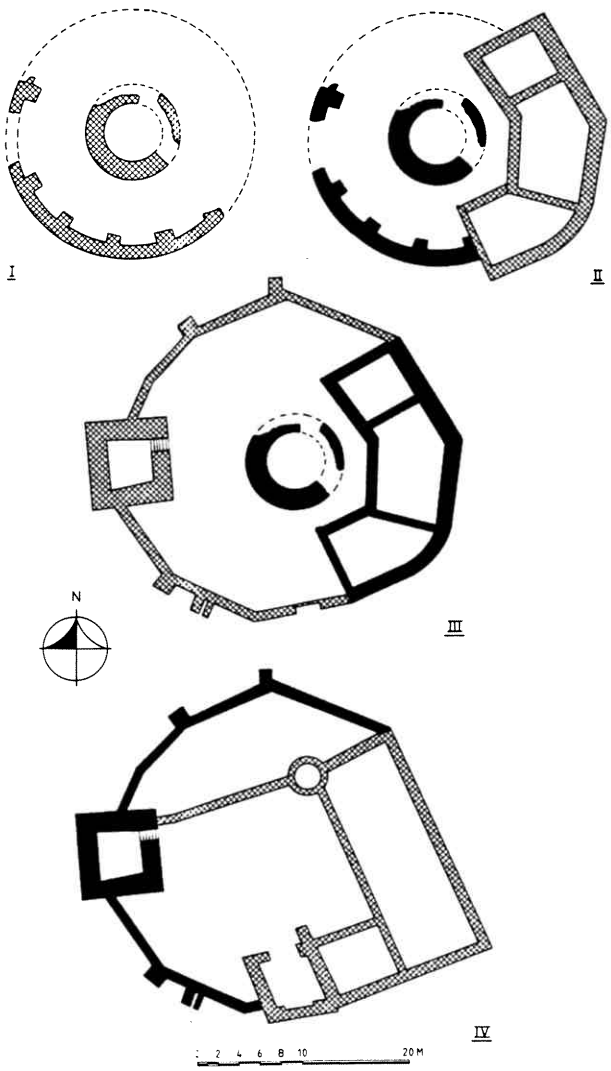
Een der overwegingen om over Geysteren te schrijven bestaat hierin, dat er toch nog heel wat afbeeldingen van Geysteren in omloop zijn, die gemakkelijk verkeerd geïnterpreteerd kunnen worden, omdat enige controle aan de hand van het bestaande gebouw onmogelijk geworden is. Zo nu en dan treft men artikelen aan van belangstellenden, die heel nodig aan correctie en injecties met nieuwe gegevens van ter zake deskundigen toe zijn.

In feite geldt dit niet alleen ten aanzien van het gebouw, maar ongetwijfeld ook met betrekking tot de geschiedenis van de bewoners. Wie de drie zeer gezochte delen van 'Nederlandsche Kasteelen en hun Historie' van Moes en Sluyterman in zijn boekenkast heeft staan, zal – indien het om Geysteren gaat – zeker het artikel van Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van Blokland in deel III (1915) opslaan. Een vergelijking met de deze verhandeling vergezellende studie van de hr. Flokstra zal aantonen, dat we in ruim 70 jaar toch wel wat verder zijn gekomen met het historisch onderzoek.

Een grote handicap voor de huidige onderzoeker is wel, dat het ongemeen rijke huisarchief, waaruit Beelaerts van Blokland nog kon putten, door de brand van 1918 geheel verloren ging. De Maasregio stelt de speurder voor merkwaardige problemen. Echte hinderpalen en struikeldraden soms, die het gevolg zijn van de omstan-

Afb. 1 *Huys Geysteren vanuit het zuiden; vóór 1880. Tekening, in het bezit van J. F. M. J. baron de Weichs de Wenne* (Foto M. Flokstra).

Afb. 2 *De middeleeuwse gedaantewisselingen van Huys Geysteren; de plattegrond-ontwikkeling van de aanvang tot c. 1560* (Tek. J. Kamphuis).

digheid, dat het huidige Limburg geen oude staatkundige eenheid is maar integendeel een gebied, dat over verschillende territoria verdeeld was. Wie zich in het bronnenonderzoek wil steken, komt niet alleen op het Staatsarchief in Düsseldorf uit, maar tevens op Keulen en op vele particuliere archieven, bewaard in kastelen in de Rijnstreek. Daarnaast zullen zijn naspeuringen hem vaak naar België voeren; naar Luik, bijvoorbeeld.

Even moeilijk als de archief-uitspitter heeft het de bouwhistoricus of de archeoloog. De grondige verwoestingen tijdens de 80-jarige Oorlog, de wel zeer ingrijpende herbouw van de 17de eeuw, de vernielingen van 1918 en 1945 betekenen even zo vele aanslagen op het oude, middeleeuwse bouwbestand. Jawel, er bleef een rijke fotodocumentatie op allerlei instellingen, waaronder niet in de laatste plaats de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, bewaard. Dit neemt echter niet weg, dat men de in foto's en tekeningen opgemerkte verschijnselen nog wel eens aan het gebouw zelve zou willen bestuderen.

Zoals ik elders heb uiteengezet,[1] kreeg het bouwhistorisch onderzoek toch weer een kans, toen eenmaal tot volledige opruiming van de bouwvallen was besloten. In de voorzomer van 1958 en in de zomers van de jaren 1963 tot 1968 werden regelmatig kleinere of grotere campagnes aan het onderzoek gewijd. Geleidelijk heeft zich een visie op de bouwgeschiedenis van het kasteel Geysteren ontwikkeld, die in het boven aangeduide boek verantwoord is. Ten gerieve van de lezers van CASTELLOGICA zal ik de conclusies in het kort samenvatten (afb. 2).

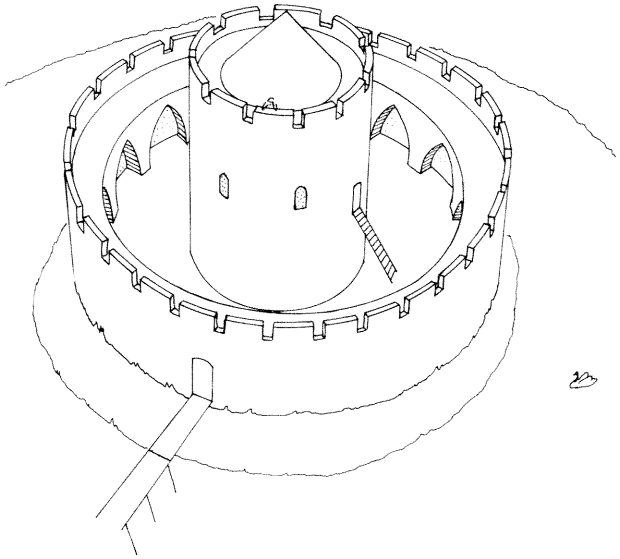
De oudste periode, misschien wel daterend uit de eerste helft van de 13de eeuw, gaf een ronde toren te zien met een middellijn van omstreeks 9 meter bij een muurdikte van bijna 2 meter. Aan woonruimte bleef er dus een ronde kamer over met een middellijn van zo'n goede 5 meter. Het bouwmateriaal was uitzonderlijk: ijzeroersteen. Een natuurproduct, dat in Limburg langs verschillende riviertjes te vinden is. De toren werd beschermd door een rondlopende muur met een middellijn van omstreeks 23 meter, aan de binnenzijde voorzien van steunpunten voor een weergang op bogen, zoals oude stadsmuren – bijvoorbeeld in Maastricht – die eveneens te zien geven. Het komt er op neer, dat tussen de toren en de schildmuur een strook van 5 meter breedte de bewoners de gelegenheid bood zich in alle veiligheid te vertreden.

De toren moet tamelijk hoog geweest zijn, zeker drie of vier verdiepingen boven de kelder. In 1501 bestond die toren nog steeds; er werd toen geëist dat de eigenaar de twee bovenste verdiepingen zou afbreken (afb. 3).

De tweede periode gaf een uitbreiding van de woonruimte te zien. Om de toren heengebogen ontstonden drie aaneengeschakelde woonvertrekken; het bouwmateriaal bestond uit mergel. Ongeveer een kwart van de ringmuur met weergang verdween onder deze woonvleugel; de rest bleef het plein om de toren beschermen. Waar in deze perioden de ingang precies lag, laat zich moeilijk bepalen. Waarschijnlijk aan de westzijde, waar zich ook later de voorburcht uitstrekte (afb. 4).

Uit het artikel van Flokstra zal men onder meer kunnen afleiden, dat ook de deling van Geysteren over twee families van grote invloed op de bouwkundige ontwikkeling van het gebouw moet zijn geweest. Het begint met de boedelscheiding van 1451, maar latere verdragen van 1465 en 1469 getuigen van een voortschrijdende divergentie. Op een goed moment wordt de vraag urgent, hoe men dat doet: een kasteel verdelen over twee families, die elk ongetwijfeld warm gekoesterde rechten op de helft van het goed willen doen gelden. Nu, indien het kasteel als een rechtgeaard sterk huis bestaat uit hoofdburcht en voorburcht, dan zit er niets anders op dan dat de ene partij de hoofdburcht in beslag neemt, terwijl de andere partij zich met de voorburcht tevreden stelt.

Men diene daarbij te bedenken, dat in gewone omstan-

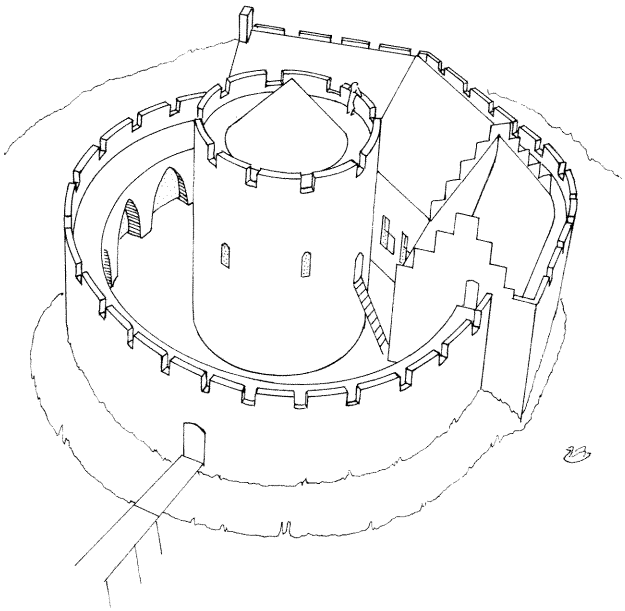
Afb. 3 *Huys Geysteren, zoals het misschien rond 1225 gebouwd was. Schetsmatig in vogelvlucht weergegeven* (Ontwerp en tek. J. E. Dilz).

digheden tussen beide delen een brug gevonden wordt, waarover de bewoner zich een weg naar de buitenwereld zoekt. Vanzelfsprekend, na ook een brug van de voorburcht overschreden te hebben. Loopt het nu een beetje fout met de verhoudingen, dan vormt dat voortdurende heen en weer lopen van die lui van het hoge huys een bron van voortdurende ergenis. Er komt dan wel een ogenblik, waarop de bewoners van het hoofdgebouw er goed aan doen, een andere weg naar buiten te zoeken. Er ontstaat dan een nieuwe uitgang aan het hoofdgebouw met een nieuwe brug over de gracht, die zeker niet op de voorburcht uitkomt.

Dit laatste nu heeft er op Geysteren plaatsgevonden en hoogstwaarschijnlijk heeft de derde grote bouwperiode rond 1510 zijn aanleiding daarin gevonden. Ik zal daar nog op terugkomen. Concentrisch om de oude ringmuur, op een afstand van 3-4 meter ontstond een veelhoekige buitenmuur, waarin een zware toren aan de westzijde een dominerende positie innam. De ingang hebben we aan de zuidzijde teruggevonden (afb. 6).

Niet meer gehinderd door de verplichting een brug tussen voorburcht en hoofdgebouw in stand te houden, noch een recht van overpad te moeten eerbiedigen, hebben de bewoners van de voorburcht de naar de hoofdburcht gekeerde wand geheel dichtgebouwd. Maar de 80-jarige Oorlog walste alles plat; in 1595 kreeg Schellart van Obbendorf het lage huis weer in handen. Toen de herbouw van Geysteren rond 1640 kon aanvangen, kreeg de voorburcht opnieuw zijn oorspronkelijke bestemming als voorterrein van de hoofdburcht terug.

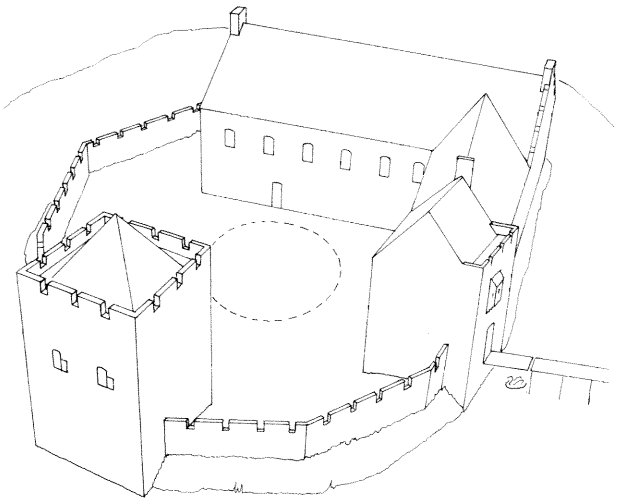
Wat zouden we graag nog beschikken over de plannen voor de verbouwingen of liever: de herbouw! De voorburcht is geheel opnieuw opgetrokken, maar in hoeverre heeft men op het hoofdgebouw oud muurwerk opnieuw kunnen gebruiken en nieuwe funderingen moeten leggen? Het inbouwen van de nagenoeg vierkante binnenhof met galerij betekende ongetwijfeld een ingrijpende operatie. Aan twee zijden viel het niet moeilijk een begin te maken. Wellicht in het midden van de 16de eeuw was de gebogen reeks van drie vertrekken vervangen door een rechthoekige vleugel van omstreeks 23 x 9 meter, waarbij de eenvoudige doorgang aan de zuidzijde plaats gemaakt had voor een volwassen poortgebouw. De oostzijde en de zuidzijde konden dus in hoge mate gebruikt worden als uitgangspunt; aan de noordzijde lag de plaats van de muur niet zó voor de hand. Hoewel, de vraag of die muur er sinds de middeleeuwen – dus vóór de verwoestingen van 1580 – al stond, kan niet zó gemakkelijk beantwoord worden. Wel heeft men bij de sloping in 1958 van de nog geen meter dikke muur vastgesteld, dat de kern uit allerlei oud afbraakmateriaal bestond. Deze waarneming leidt tot de veronderstelling, dat de muur in hoofdzaak is opgetrokken met bouwmateriaal, dat bij het begin van de wederopbouw rond 1640 op de ruïne voorhanden was, en dat uiteraard gretig gebruikt werd. Het ronde traptorentje in de hoek van deze muur met de wand van de zaal – in de n.o.hoek van het binnenplein dus – kreeg bij de restauratie van 1919/1920 een middeleeuws uiterlijk, maar dateert waarschijnlijk ook pas uit het midden van de 17de eeuw. De fundering stond los van de zaalmuur en dient alleen reeds op grond van dit verschijnsel tot een latere bouwperiode gerekend te worden. In het overzicht van de plattegrond-ontwikkeling (afb. 2) worden noordmuur en traptoren als 16de eeuws

Afb. 4 *Schets in vogelvluchtperspectief van Huys Geysteren na een uitbreiding rond 1400. In de z.o. sector is de ringmuur vervangen door een reeks gebouwen* (Ontw. en tek. J. E. Dilz).

Afb. 5 *Huys Geysteren vanuit het westen na de restauratie 1919/1920.*
Ingangspartij; links het traptorentje met zijn 'middeleeuwse' voorkomen (foto Rijksdienst v.d. Monumentenzorg).

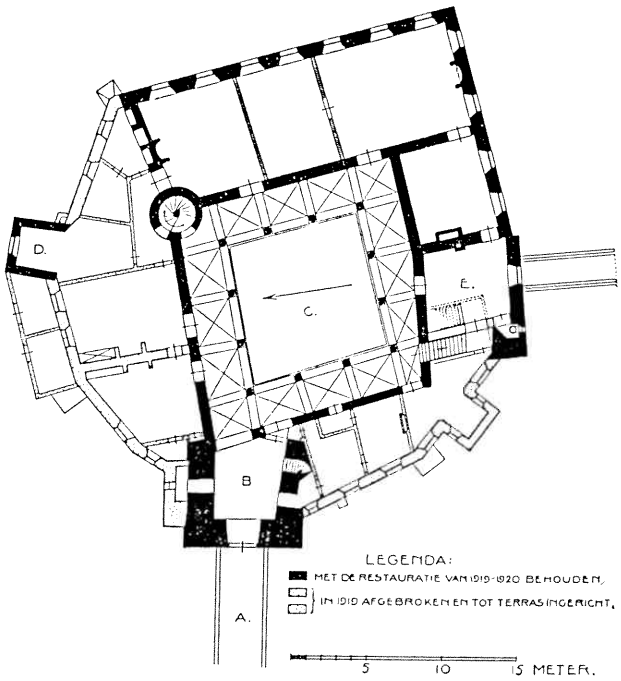
Afb. 6 *Huys Geysteren in vogelvlucht rond 1550* (Ontw. en tek. J. E. Dilz).

beschouwd, maar de auteur heeft zo z'n twijfels. De oplettende lezer zal het niet ontgaan zijn, dat noordmuur en traptorentje uit de vogelvluchttekening van de toestand rond 1560 zijn weggelaten. Trouwens, of de westertoren vóór de 80-jarige Oorlog ooit uitgegroeid is tot een volwassen toren – zoals de tekening suggereert – staat ook nog te bezien. Bij de herbouw van c. 1650 kwam hier een met een trapgevel getooide uitspringende ingangspartij. Pas de restauratie van 1919/1920 maakte er een echte toren van.

Fataal voor hedendaagse onderzoekers is, dat toen – dus in het midden van de 17de eeuw – aan de noordzijde kelders werden aangelegd tussen de noordmuur van de binnenhof en de veelhoekige buitenmuur; onder woonvleugels, die toen ook ontstaan moeten zijn. Daarbij werden de oudste ringmuur uit ijzeroersteen en eventuele, middeleeuwse binnenmuren weggebroken. Of er sinds het laatste kwart van de vijftiende eeuw inderdaad woon/werkruimte tegen de veelhoekige buitenmuur ontstaan was, laat zich ten gevolge van de meergenoemde wederopbouw rond 1650 in feite niet meer vaststellen. Het wordt haast overbodig onder de aandacht te brengen, dat de herbouw van 1919/1920 nóg meer bouwsporen uit vroeger dagen voor altijd heeft doen verdwijnen.

Het meest in de knoei gezeten heeft men met de ruimten tussen de westmuur van de binnenhof en de veelhoekige buitenmuur. De architect van 1919/1920 heeft zich hier uit de verlegenheid gered door een terras aan te leggen. Maar dat neemt niet weg, dat de herbouw van rond 1650 aan deze zijde van het kasteel wel een paar ruimten had geschapen. Dit alles uiteraard slechts te beoordelen met behulp van de plattegrond, die helaas eerst ná 1920 is opgemeten. Of er een archief van de bouwmeester E. Fahrenkamp uit Düsseldorf bewaard is gebleven en of daar opmetingen van de bestaande toestand van vóór 1918 in terug te vinden zijn? De beantwoording van deze vraag zal heel wat tijdrovend onderzoek vergen!

Waarom we ons zo uitvoerig met die nagenoeg vierkante binnenhof hebben beziggehouden? Het antwoord is niet moeilijk te geven. Het komt nog herhaaldelijk voor, dat de galerij van Geysteren als bouwkundige bijzonderheid ten tonele wordt gevoerd. De vergelijking met de galerij van het slot Horst in het Rijnland en de verwijzing naar de voorbeeldwerking van Horst doet nog altijd opgeld. De vraag is gewettigd, waarom de bouwgeschiedenis van Geysteren zo moeilijk uiteen te rafelen valt. Er is al op gewezen, dat de vele verwoestingen en perioden van herbouw heel wat 'stille getuigen' hebben doen verdwijnen. Een andere belemmering tot ontsluiting van de bouwkundige ontwikkeling ligt in de omstandigheid, dat onder al die activiteiten een toch niet zo duidelijk archeologisch leesbaar grondpakket was ontstaan. Een reeks van flinke, goed te onderscheiden ophogingen maakt het nu eenmaal gemakkelijker om vast te stellen van welk loopvlak – of werkvlak – uit men de fundamentsleuven voor een nieuwbouw gegraven heeft. Door combinatie van gegevens slaagt de onderzoeker er dan meestal wel in om een greep te krijgen op de ontwikkeling van het gebouw en deszelfs bewoning. Maar hier op Geysteren moesten we het doen met wat armzalige fundamenten, de verschillen in bouwmateriaal, het nauwgezet vaststellen van tweedehands gebruik van ijzeroersteen, mergel en baksteen en last but not least het openleggen van bouwvoegen. Want, nogmaals moet onderstreept worden: er hebben tijdens het ontstaan van Huys Geysteren en daarmee de aanvang van de bewoning nauwelijks ophogingen van betekenis plaatsgevonden. De funderingen van de ronde toren en de ringmuur met weergang werden vlak onder de tegelvloer van de binnenhof teruggevonden!

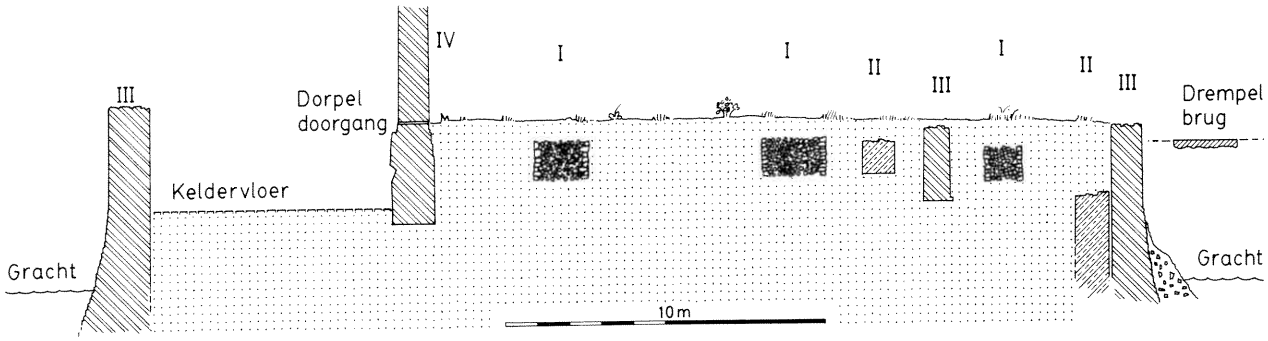

Afb. 7 *Plattegrond van Geysteren na de herbouw van 1919/1920* (Tek. Rijksdienst v.d. Monumentenzorg Zeist).

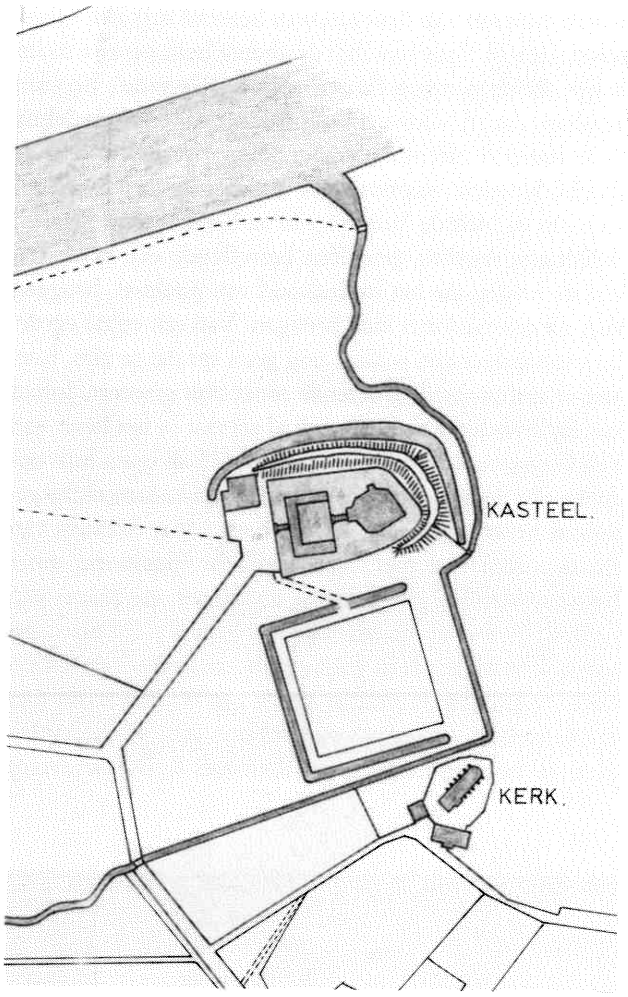
Afb. 8 *Binnenplaats met zuilengalerij ná de restauratie van 1919/1920* (Foto B. A. M. Kruysen).

De archeoloog acht het zijn wetenschappelijke plicht om een degelijk onderzoek naar de voorgeschiedenis van de bouwplaats in te stellen. Hij doet dat door sleuven te graven en de wanden daarvan mooi vlak af te schaven, zodat eventuele werklagen, loopvlakken en brandlagen zich goed herkenbaar in de wanden aftekenen. Ook de funderingssleuven, gegraven om de ondergrondse lagen metselwerk van dragende muren op te nemen, tekenen zich door de onontkoombaar veroorzaakte verstoring van het lagenpakket meestal duidelijk af.

Waar we in de Maasregio altijd rekening mee hebben te houden: ophoging van de bouwplaats in verband met de sterk wisselende waterstanden in onze uitgesproken regenrivier de Maas! De hoge winter- en voorjaarsstanden mochten voor de toekomstige bewoners geen onaangename verrassingen betekenen. Er bestond nog geen dienst van de Rijkswaterstaat, die op het terrein even kon aangeven, hoe hoog het water tijdens een grote watersnood gestaan had. Niettemin, er waren ongetwijfeld toch wel wat aanknopingspunten te vinden, waar men enig houvast aan had. En tenslotte kwam het in die tijd op een halve meter meer of minder beslist niet aan.
Wie in een periode van lage waterstanden het kasteel bezocht, moest de diepgelegen grachten en het op oude foto's zichtbare talud tegen de buitenmuren wel opvallen. Daarbij kwam, dat aan de noord- en oostzijde ook nu nog een – zij het afgeslechte – wal loopt, waarover men heden ten dage de weilanden langs de Maas kan bereiken. Mensen, die overal op zoek zijn naar kastelen, gebouwd op een soms kunstmatige heuvel, werden gemakkelijk verleid om Geysteren een motte-kasteel (château à motte) te noemen. De beste remedie tegen dergelijke misvattingen bestaat hierin, de lijder aan motte-ziekte onmiddellijk dringend een bezoek aan de burchtruïnes van Kessel en Steyn of aan het kasteel Limbricht aan te bevelen. Dit zijn goede voorbeelden van motte-kastelen volgens de maatgevende Franse en Engelse tradities.
De doorsneden over de kasteelstede tonen niettemin aan, dat er op het emplacement van Geysteren zo het een en ander gebeurd is. Om te beginnen het schematisch overzicht van de hoogten, waarop de muren van de ronde toren, ringmuur, mergeluitbreiding en baksteenmuren van de slotfase zijn aangelegd (afb. 9). De gegevens zijn afgezet tegen het peil van de drempel van de brug waarover men de voorburcht betreedt. Uit de waterpassing blijkt onomstotelijk, dat het kasteelterrein wel wat opgehoogd is – zoals met de Maas in de nabijheid te verwachten, zou men haast zeggen – maar dat het niet tot een duidelijke heuvel is gekomen. Tenzij men coûte que coûte iedere ophoging met de benaming *heuvel* wil omschrijven.

Afb. 9 *Schematisch overzicht van de aanleghoogten van de funderingen in een noord-zuid doorsnede, gezien vanuit het westen.*
I: eerste bouwperiode met toren en ringmuur; het linkersegment van de ringmuur is verdwenen bij het uitdiepen van de kelders onder de linkervleugels.
II: de mergelmuren van de eerste uitbreiding rond 1400.
III: de baksteenmuren van de uitbreiding rond 1510 of later, maar vóór de 80-jarige Oorlog (Tek. J. E. Dilz).

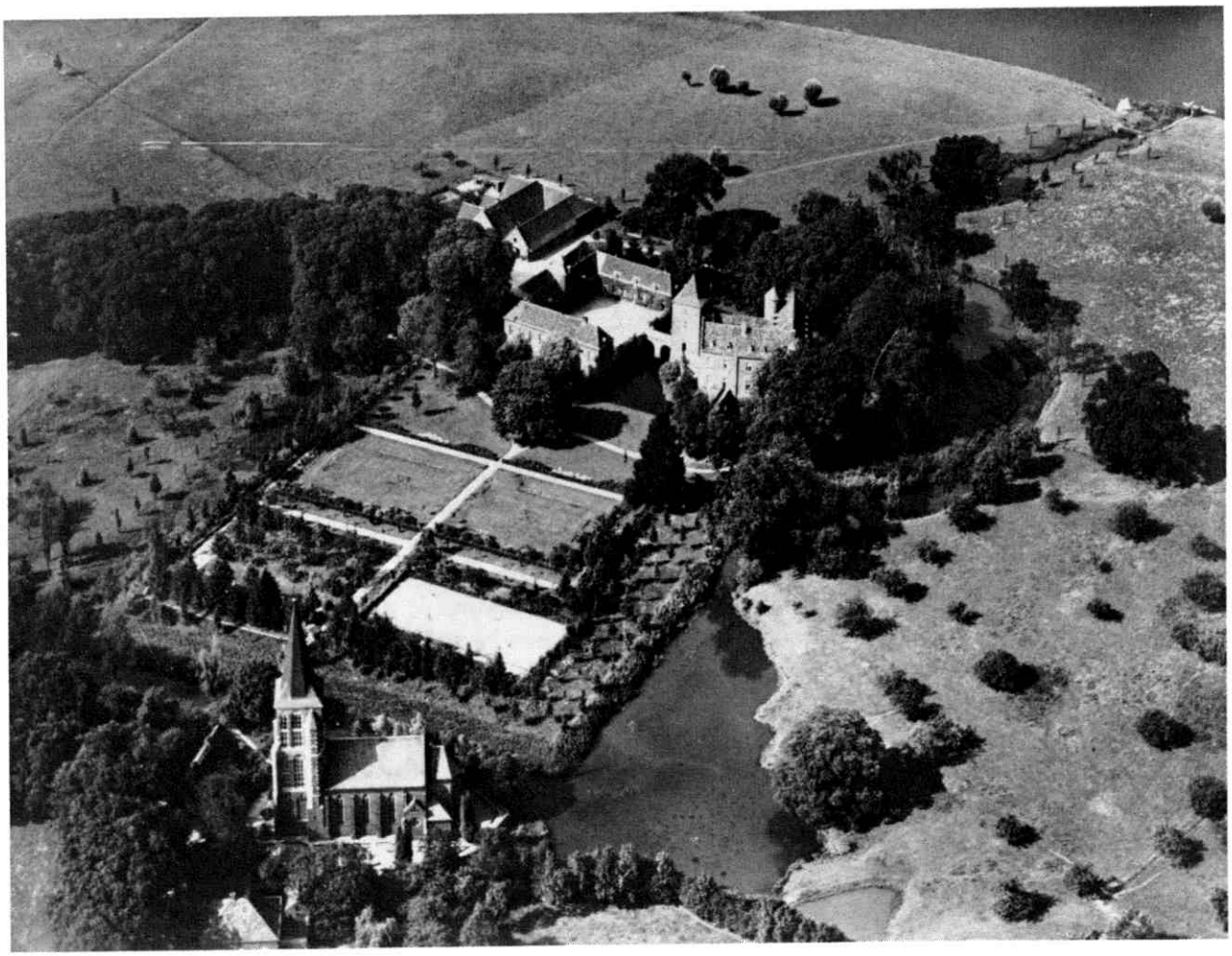

Afb. 10 *Kadastraal plan van kasteel en kerk van Geysteren, gemeente Wanssum, gedateerd 1840. Het beekje schijnt oostelijk van de weg naar Wanssum rechtgetrokken rondom de van een eigen gracht voorziene moestuin. Het vervolg in noordelijke richting – om de wal van het kasteel – schijnt weer een natuurlijk verloop te hebben.*

Wanneer we vervolgens de doorsnede over het grondpakket goed bestuderen, ontdekken we dat de torenmuren op een aangevoerde kleilaag staan. Deze rust op een oud oppervlak met brandsporen en vegetatieresten, dat ongeveer 30 cm onder de voet van de fundering doorloopt. Dit oud oppervlak sluit een natuurlijke vorming af; kennelijk een stukje rivierduin, bestaande uit klei, zand en kiezel. Op circa 1,40 m boven de onderkant van de muur tekent zich het loopvlak binnen de toren af, met sporen van brand. Opmerkelijk is, dat de althans zuidelijke sector van de schildmuur om de toren niet dieper gefundeerd is dan de toren, maar daarentegen op de onderzochte plaats nog 10 cm hoger ligt!
Het doet vreemd aan, dat verschillende grondlagen onmiskenbaar naar de gracht toe duiken, zoals kleilagen en een laag zand met kiezel. Terwijl de 13de-eeuwse aanleg hier boven blijft, valt het op dat de latere bouwsels behoorlijk dieper zijn gefundeerd en bedoelde lagen doorsnijden. Meestal, zonder dat zich een goed waarneembare insteek aftekent. Het lijkt er op, dat de bouwers het zich gemakkelijk hebben gemaakt door een puinbeton met brokken mergel, ijzeroersteen en baksteen in de uitgegraven sleuf te storten.
De profielen bekijkend moet men wel tot de slotsom komen, dat het oudste gebouw op een 'kopje' is neergezet. Onder het zuidelijk deel van de ringmuur met weergang ligt de ongeroerde grond wel rond 1,40 m diep! Het water van de gracht bevindt zich 's zomers zeker 2,75 m onder de zool van de ringmuur!
De omgeving van het kasteel was en is nog steeds laag. Wanneer we de kaart er bij nemen, valt op, dat het kopje in het dal van een beek ligt, die zich oostwaarts om het kasteel heenbuigt en noordelijk van de aanleg in de Maas uitmondt. Het veld tussen het huis en het kerkhof ligt nog steeds beduidend lager dan de weg naar Wanssum; in de regentijd staat het met populieren beplante stuk grond nog al eens blank.
Op de kadastrale opmeting uit de vorige eeuw valt goed te zien, dat het beekje om de moestuin heengeleid is en dat de rechte hoek in het beloop een menselijke ingreep verraadt. Toch bevond zich hier van oudsher een bocht in het riviertje, hetgeen op een hoogte in het oeverland van de Maas wijst. Zelfs de luchtopname van ca. 1930 – van een eeuw later dus! – schenkt ons de gelegenheid om het geforceerde karakter van de watergang langs de moestuin en het protest tegen de regulering – rechts van de kerk – vast te stellen (afb. 11). Op deze luchtfoto valt bovendien goed te zien, dat de boerderij vóór de oorlog nog aanwezig was; de kadastrale kaart laat bovendien opmerken, dat het westelijke einde van de buitengracht om de wal zich tevens om de boerderij – de neerhof! – heenvlijt. Dit derde deel van de aanleg zou wel eens op een middeleeuwse traditie kunnen teruggaan.

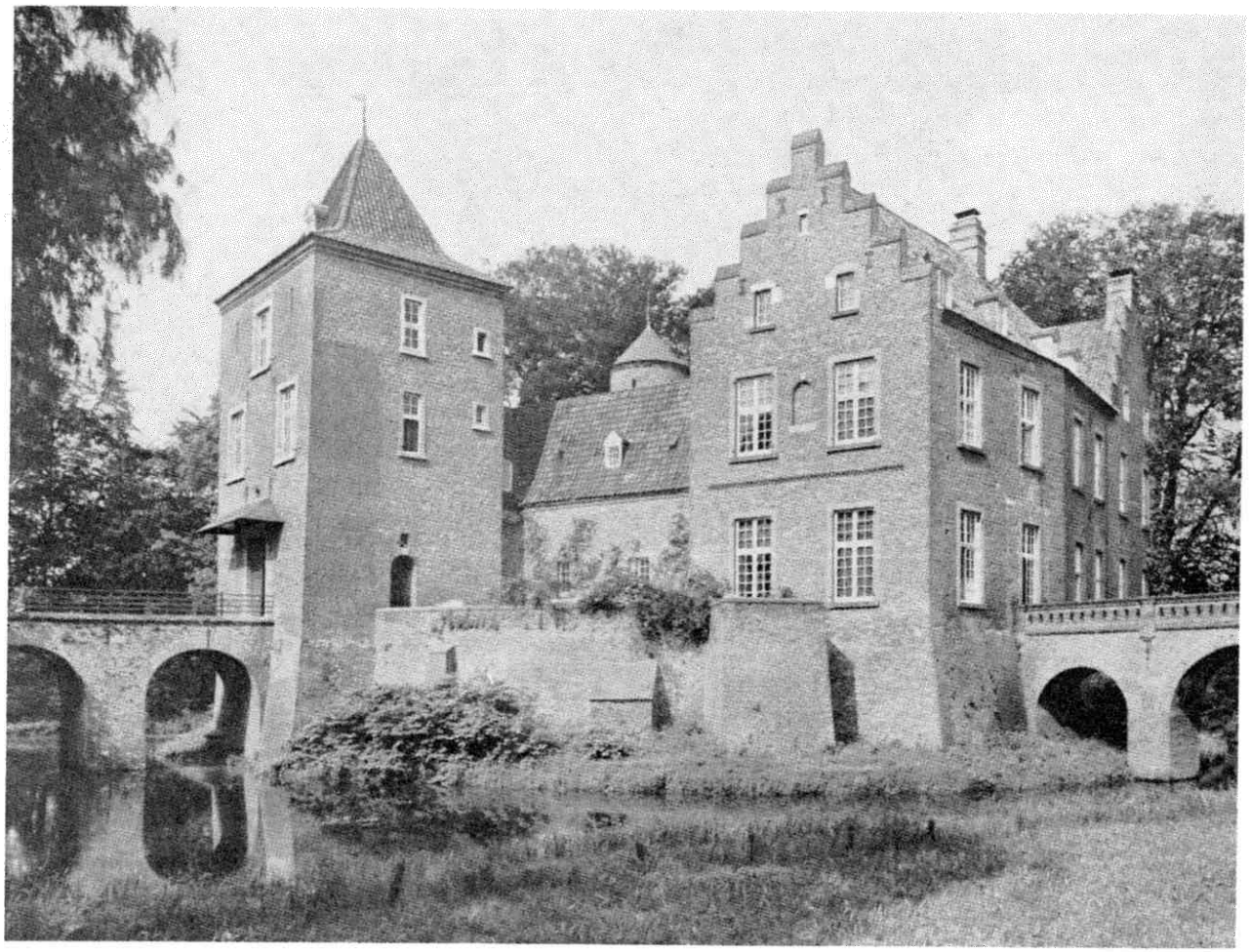
Is nu alles gezegd, wat er over de gedaantewisselingen van Geysteren te berde gebracht kan worden? Zijn documentatie doornemend bekruipt de schrijver het gevoel, dat hij er maar zeer ten dele in geslaagd is door te dringen in de problematiek die de bouwgeschiedenis van het kasteel omgeeft. We weten betreffende cruciale gebeurtenissen wel veel, maar toch niet genoeg om een beeld te ontwerpen van de wijze, waarop de bezitters/bewoners met hun kasteel omgingen.
Zo bekent Flokstra in zijn verhandeling (pag. 19 e.v.) niet te weten, welk deel van het huis in de winter van 1580/1581 afgebroken en welk deel in 1585 in brand gestoken werd. Hier valt wellicht toch iets over te zeggen. De omstandigheid, dat bij de herbouw van Geysteren rond 1650 de voorburcht geheel van de grond af opgetrokken diende te worden zou er op kunnen wijzen dat het gedeelte van Van Eyll – de voorburcht – afgebroken is. Bij een dergelijke operatie hebben de slopers als regel kort en goed de muren omgetrokken, zodat er

inderdaad niet veel meer overeind bleef staan.
Wat nu het hoofdgebouw betreft: de foto's bekijkend, die vóór en ná de brand van 1918 gemaakt zijn, krijgt men de indruk dat er nog heel wat middeleeuws muurwerk – de wanden van de grote zaal, de zuidpoort – was blijven staan en bij de herbouw van rond 1650 opnieuw gebruikt. Al moet er dan ook in de periode 1585-1650 nog een aanzienlijk verval zijn opgetreden, van een uitgebrand huis blijft meestal beduidend meer over dan van een gesloopt huis.
Een andere, diep in het wedervaren van het gebouw ingrijpende gebeurtenis betreft de verdeling van Geysteren over twee geslachten. Ik heb in het vooruitzicht gesteld hier nog wel op terug te willen komen. Zoals reeds gesteld moet het begin van de ontwikkeling gezocht worden in de boedelscheiding van 1451. Nu waren de beide gerechtigden bepaald niet onbemiddeld en zaten echt niet op woonruimte te wachten. Adriaan van Broekhuizen, heer van 1443-1484, was in 1452 getrouwd met Margriet van Arnhem, die ook zo het een en ander ten huwelijk gebracht had.
Hoe concreet het met de deling stond, zou men op kunnen maken uit de betreffende oorkonden. Pas in 1465 wordt Adriaan van Broekhuizen beleend met half Geysteren, terwijl Thijs van Eyll de andere helft op zijn naam krijgt. Beide partijen sluiten een 'borchvrede', hetgeen betekent dat zij beloven elkaar niet ter zake van de deling in de haren te zitten. Wanneer Thijs is gesneuveld in de slag bij Straelen, haasten beide zonen Johan en Sybrecht zich om in 1469 de 'borchvrede' te hernieuwen. Daarbij wordt een regeling getroffen betreffende een verdeling van de kosten die het onderhoud van poorten, bruggen enz. nu eenmaal met zich brengen. Van een echte verdeling van gebouwen schijnt nog geen sprake te zijn, hoewel er een praktijk groeiende moet zijn geweest. Johan van Eyll voelde zich kennelijk al zo vast in het bezit van half Geysteren, dat hij zijn deel in 1475 als open huis opdroeg aan de hertog van Kleef. Dit kon bedenkelijke gevolgen hebben voor het andere deel, zodat Adriaan van Broekhuizen wel met deze opdracht ingestemd moet hebben. Men krijgt een beetje de indruk, dat Johan van Eyll de voorburcht als zijn rechtmatig domein beschouwde. Maar pas in 1501 schijnt men de noodzaak gevoeld te hebben de puntjes op de i te zetten en een niet mis te verstane deling tot stand te brengen. Welke aanleiding de beide gerechtigden Johan van Eyll en Adriana

Afb. 11 *Luchtopname van Geysteren vanuit het zuiden; omstreeks 1930* (Foto K.L.M. Aerokarto).

van Broekhuizen daartoe gehad hebben, blijft duister. Het zou kunnen zijn dat Adriana, na haar tweede huwelijk met Andries van Vissenich, orde op zaken heeft willen stellen. Ten gerieve van haar twee zonen uit het eerste huwelijk – Johan en Wijnand – regelde zij een boedelscheiding, waarbij Wijnand half Geysteren ontving. Pas in 1504 werd hij er werkelijk mee beleend.
Eind 1501 dus werd er vastgelegd, dat de Van Eyll's de voorburcht als hun deel mochten beschouwen. Tegelijkertijd kreeg de man van Adriana – de bovengenoemde Andries van Vissenich – de verplichting opgelegd van de grote ronde toren op het hoofdkasteel twee verdiepingen te slopen. Kennelijk werd die toren als bedreigend ervaren. Men dient, een beetje verbaasd, vast te stellen dat er van de vierkante toren nog niet gesproken wordt. Toch zou die toren met zijn muren van ca. 2 m dikte, aan de rand van de gracht precies tegenover de voorburcht nog veel bedreigender kunnen zijn dan de ronde toren. Ik denk, dat we er uit af moeten leiden dat die toren er eenvoudig nog niet was en dat we de aanleg van de veelhoekige ommuring met de ingangspartij aan de zuidzijde pas na die deling van 1501 mogen verwachten. De Van Eyll's voelden zich na deze overeenkomst blijkbaar sterk aan Geysteren gebonden en zullen de voorburcht zijn gaan verbouwen en uitbreiden. Vrouwe Elisabeth van Goor legde in 1524 de eerste steen voor de kerktoren van Geysteren en werd later bij haar eerder overleden echtgenoot Johan van Eyll in de kerk begraven.
Op de hoofdburcht treffen we van ca. 1504 – het jaar, waarin hij voor de eerste maal met half Geysteren beleend werd – tot 1524 Wijnand Schellart van Obbendorf aan; zijn broer Johan volgde hem op tot zijn dood in 1533. Vervolgens treedt op Frederik Schellart van Obbendorf, overleden rond 1555. De man, die met alle kwade gevolgen van de 80-jarige Oorlog te maken kreeg heette Daem Schellart van Obbendorf, optredende van 1557-1602.
In een goede 75 jaar verdween de ronde toren en de rest van de ringmuur uit ijzeroersteen. Sloot de veelhoekige ommuring nog aan op de reeks van drie vertrekken om de ronde toren, op den duur werd deze reeks van kamers vervangen door de grote rechthoekige woonbouw, met

Afb. 12 *Geysteren na de restauratie 1919/1920. Rechts van de ingangstoren ziet men nog juist het bovenste deel van de traptoren* (Foto Doeser).

aansluitend een vierkante ruimte en een poortgebouw aan de zuidzijde (afb. 2 en 6). Of de vierkante toren ooit tot volle wasdom is gekomen, laat zich moeilijk bepalen. Het is goed denkbaar, dat hij pas tot op volle hoogte werd opgetrokken, toen binnen het kader van de herbouw rond 1650 deze toren de functie van ingangspartij werd toebedeeld. Een ietwat vaag bericht spreekt over torenbouw omstreeks 1560, maar of de plannen ooit uitgevoerd zijn, blijft een open vraag. In ieder geval maakt de herbouw ná 1918 er een respectabele toren van.

Amersfoort, najaar 1987

Noot

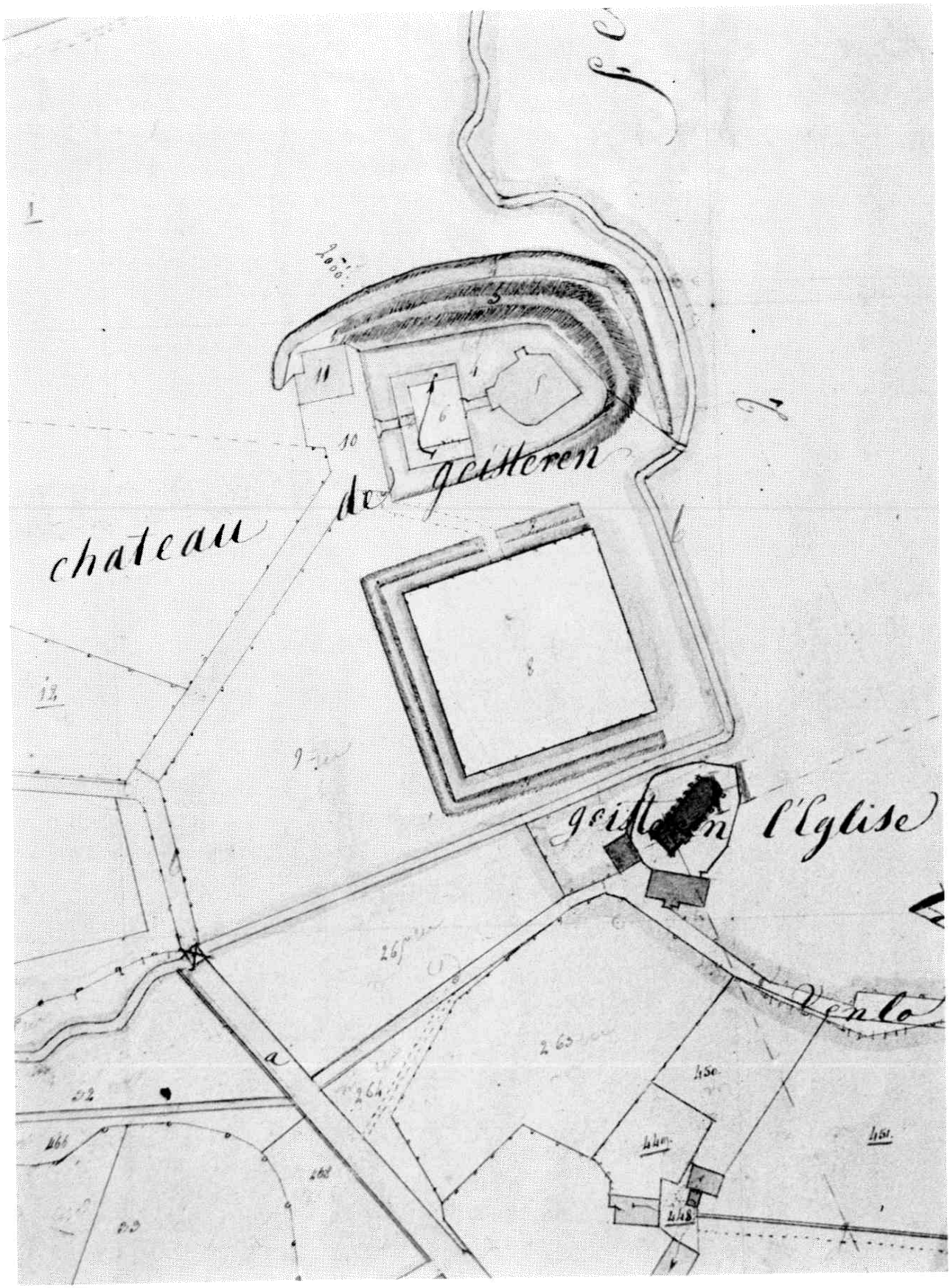
[1] P. J. H. Ubachs ed., 'Munsters in de Maasgouw', pag. 72-93. Bundel aangeboden aan Pater A. J. Munsters M.S.C. bij zijn tachtigste verjaardag. Maastricht 1986.

Afb. 13 *In de bouwvallen van Geysteren na de verwoesting van 1945. Links de zaalwand uit mergelblokken. De voet van het traptorentje uit baksteen staat los van de zaalwand* (Foto auteur).

Afb. 14 *Huis Geysteren; achterzijde grote zaal begin van deze eeuw. Rechts op de foto ligt de wal* (Foto Rijksdienst v.d. Monumentenzorg).

Afb. 1 *Situatie-tekening van het kasteelcomplex Geysteren, 25 mei 1821, Kadasterkaart Gemeente Wanssum, Sectie A1*
Bron: Kadaster Roermond.

Geysteren in de middeleeuwen

DOOR

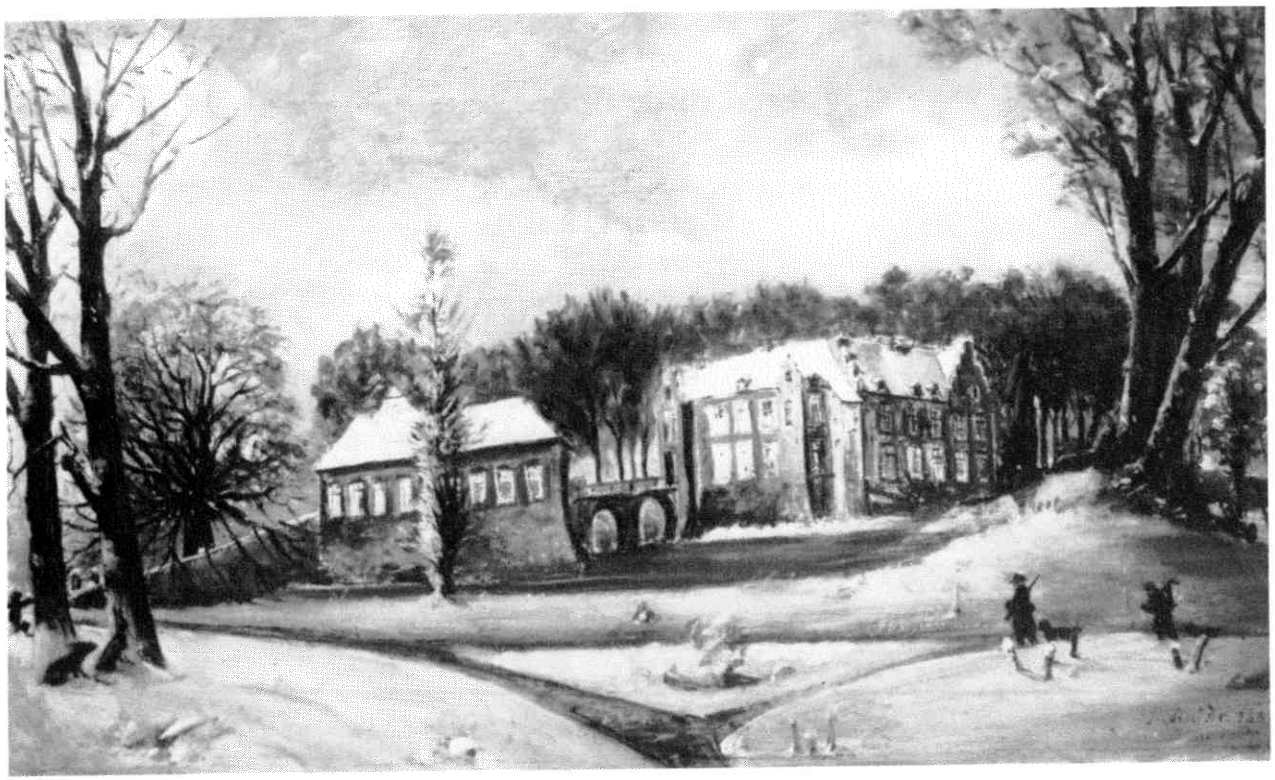
M. FLOKSTRA

Inleiding

Vlak aan de Maas ter hoogte van het gelijknamige dorp ligt achter weelderig groeiend groen de kasteelruïne van Geysteren verscholen. Heel langzaam neemt de natuur in bezit, hetgeen de mens haar eeuwen geleden ontnomen had. Een vreemdeling kan het plekje 's zomers zonder behulp van een gedetailleerde kaart nauwelijks vinden. Toen ik zelf voor het eerst in dit Maasgebied kwam, viel mij meteen op de sfeer welke hier al eeuwen lang moet hangen. Ver van de drukke stad kom je hier tot rust, uren lang kan men hier wandelen, zowel in de bosrijke omgeving als langs de Maas.
Dit gebied wat eens een deel vormde van het Overkwartier van Gelre, is getekend door de eeuwenlange wateroverlast. De bewoners van het kasteel wisten zich als regel daartegen wel te weren. In een oorkonde van Oudjaarsdag 1501 wordt zelfs melding gemaakt van een wal om het kasteel. De wal komen we op oude kadasterkaarten uit de jaren 1804 en 1820 tegen. Ze bestaat nog steeds, lopend van zuid-oostelijke richting parallel aan de Maas naar het noordwesten, zodat het huis verschoond bleef van zware wateroverlast (zie afb. 1).
Helaas werd het kasteel in de laatste oorlogswinter van de Tweede Wereldoorlog door de geallieerden verwoest. De bezetter zou zich op Geysteren hebben verschanst, zoals dat op meerdere Limburgse kastelen langs de Maas het geval was. De kastelen Kessel, Broekhuizen en Blitterswijck werden eveneens verwoest. Uiteindelijk bleven er slechts trieste bouwvallen over; voor de zoveelste maal in de geschiedenis van het kasteel. Het was overigens kort na de brand in 1918 – waarbij ook het rijke huisarchief verloren ging – door de Düsseldorfse architect E. Fahrenkamp en uitvoerder A. H. Martens uit Venray in een sterk gewijzigde omvang herbouwd. Resten van de veelhoekige buitenmuur waren tot op hoogte van de toegangsbrug naar de voorburcht hersteld. Zij dienden als baluwstrade van een groot terras. Dankzij het artikel van Jhr Mr W. A. Beelaerts van Blokland in 1915 over Geysteren blijft de herinnering bestaan hoe het kasteel voor de brand in 1918 eruit zag.[1] De auteur heeft een genealogische verhandeling, helaas zonder bronvermelding, over de heren van Geysteren gemaakt, aangevuld met schitterend fotomateriaal. Daarnaast is het bijzonder jammer dat er geen oude tekening van het kasteel bekend of bewaard is gebleven van de beroemde tekenaar Jan de Beijer. Immers hij was dikwijls in de buurt met name in Vierlingsbeek. Ongetwijfeld heeft hij in zijn dagen het kasteel in al zijn glorie bewonderd en ook zeer waarschijnlijk getekend. De oudste tot nu toe bekende afbeelding staat op een schilderij dat in de winter van 1883 werd geschilderd (afb. 2).

Juridische positie en omvang van de heerlijkheid Geysteren

Als Gelderse heerlijkheid vormde Geysteren samen met Venray de noordelijke grens van het land van Kessel met het land van Cuyk. Oostelijk van haar ligt de Maas, ten zuiden en ten westen wordt zij omgeven door de dorpen Wanssum en Oostrum. Onder het rechtsgebied van de heren viel sedert 1375 ook de heerlijkheid Oostrum met de burcht Spraland, maar zij bleven twee afzonderlijke heerlijkheden, met elkaar verbonden door dezelfde heer. Naast deze twee-éénheid viel het dorp Oirlo eveneens onder het rechtsgebied van de heren van Geysteren. De drie dorpen Geysteren, Oostrum en Oirlo hadden ieder voor zich een eigen schepenbank. De heer van Geysteren fungeerde als voorzitter van deze schepenbanken, maar was er geen lid van. Meestal liet hij zich door een scholtis bij de schepenbank vertegenwoordigen en laatst genoemde trad dan als een soort openbaar ministerie op en voerde daarbij bovendien de vonnissen uit.
Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw tot het begin van de zestiende eeuw waren de bezitters van genoemde heerlijkheid leden van het geslacht Van Broekhuizen. Via dit geslacht vererfden de heerlijkheden aan de famillies Van Harff – later Van Eyll – en aan de familie Schellart van Obbendorf. In de landspolitiek van het hertogdom Gelre of die van het Overkwartier hebben de heren een belangrijke rol gespeeld. Zij bezaten functies als Ambtman over het Ambt Kessel en Goch, het erfhofmeesterambt van Gelre en later door de Van Eyll's de funktie van erfkamerling van Kleef. Deze functionarissen stonden in hoog aanzien en velen van hen behoorden tot de vaste kring van raadslieden rond de hertog. Daarnaast hadden zij het recht op zitting in de Staten van het Overkwartier. Voorwaarden daartoe waren

Afb. 2 *Kasteel Geysteren, Anno 1883 winter, formaat circa 40x 80 cm. Geschilderd door B. Snijde of Suijde, moeilijk leesbaar.*

riddermatige afkomst én bezit van een riddermatig goed. Bij de heren van Geysteren behoefde hieraan niet getwijfeld te worden.
De heerlijkheid Geysteren werd als een afzonderlijk leen van de hertogen van Gelre verheven volgens de regels van het Cuyckse leenrecht. Daarentegen werd de heerlijkheid Oostrum met de burcht Spraland verheven volgens de regels van het Zutphense leenrecht. Bij iedere leenverheffing moesten vijftien goudguldens als heergewaad – een soort leges – worden betaald.
De omvang van de heerlijkheid Geysteren wordt uitvoerig beschreven in een aantal boedelscheidingsakten uit de jaren 1415, 1501 en 1520. Doordat de heerlijkheid van 1451 tot 1592 verdeeld was over twee families bezaten beide delen een leen-, lijffgewins- en tijnsboek, waarvan we helaas maar fragmenten hebben terug gevonden. De heer beschikte over de lage en hoge jurisdictie in Geysteren en voorts over het recht van jacht en de visserij op de Maas.
Door het ontbreken van het oude huisarchief – tijdens de brand in 1918 verloren gegaan – heeft de geschiedschrijving van deze heerlijkheid een fragmentarisch karakter. Gegevens moesten daardoor uit allerlei archieven, zowel overheids- als kerkelijke en particuliere archieven worden bijeengesprokkeld. Dankzij J. B. Iven die in 1810 van het Geysterense kasteelarchief een uitvoerige regestbeschrijving maakte, is gelukkig de inhoud van het archiefmateriaal niet geheel verloren gegaan.[2]

De voogden van Straelen

Bij de stichting van de Abdij van Siegburg in de elfde eeuw verkreeg zij het gebied van Straelen, waartoe ook Arcen behoorde, van de aartsbisschop van Keulen. De bisschop bepaalde in een oorkonde van 1075, dat een beschermheer (voogd) over de belangen van de abdij in dat gebied zou moeten worden benoemd.[3] Gewoonlijk was een voogd een voornaam iemand die meestal in de buurt van het goederencomplex woonde, zodat hij de zaken goed kon overzien en behartigen. De oudst bekende voogden van Straelen welke het gebied rond Straelen, Arcen en wellicht ook over de heerlijkheid Well voor de Abdij in bescherming moest houden, waren de graven van Gelre. Zij worden al in een akte van 5 april 1118 als zodanig vermeld. De voogd kreeg voor zijn bemoeienissen bepaalde inkomsten. Doch van zijn kant werd verwacht dat hij de hem toevertrouwde belangen zonodig met het zwaard zou verdedigen. Het schijnt dat de graven van Gelre het voogdijschap hebben overgedragen aan één van de meest vooraanstaande families in de dertiende eeuw, die zich dan ook naar het goed lieten noemen. Men denkt zelfs dat de graaf van Gelre later het gebied als een manleen heeft uitgegeven. De voogd mocht namelijk zelf het voogdschap niet overdragen, dit recht behoorde de Abdij toe.[4] Het graafschap Gelre, was in die tijd nog in wording, maar het liet zich de kans om in een belangrijk gebied als Straelen en Arcen onder haar invloedsfeer te krijgen niet ontglippen. Dat het voogdij-

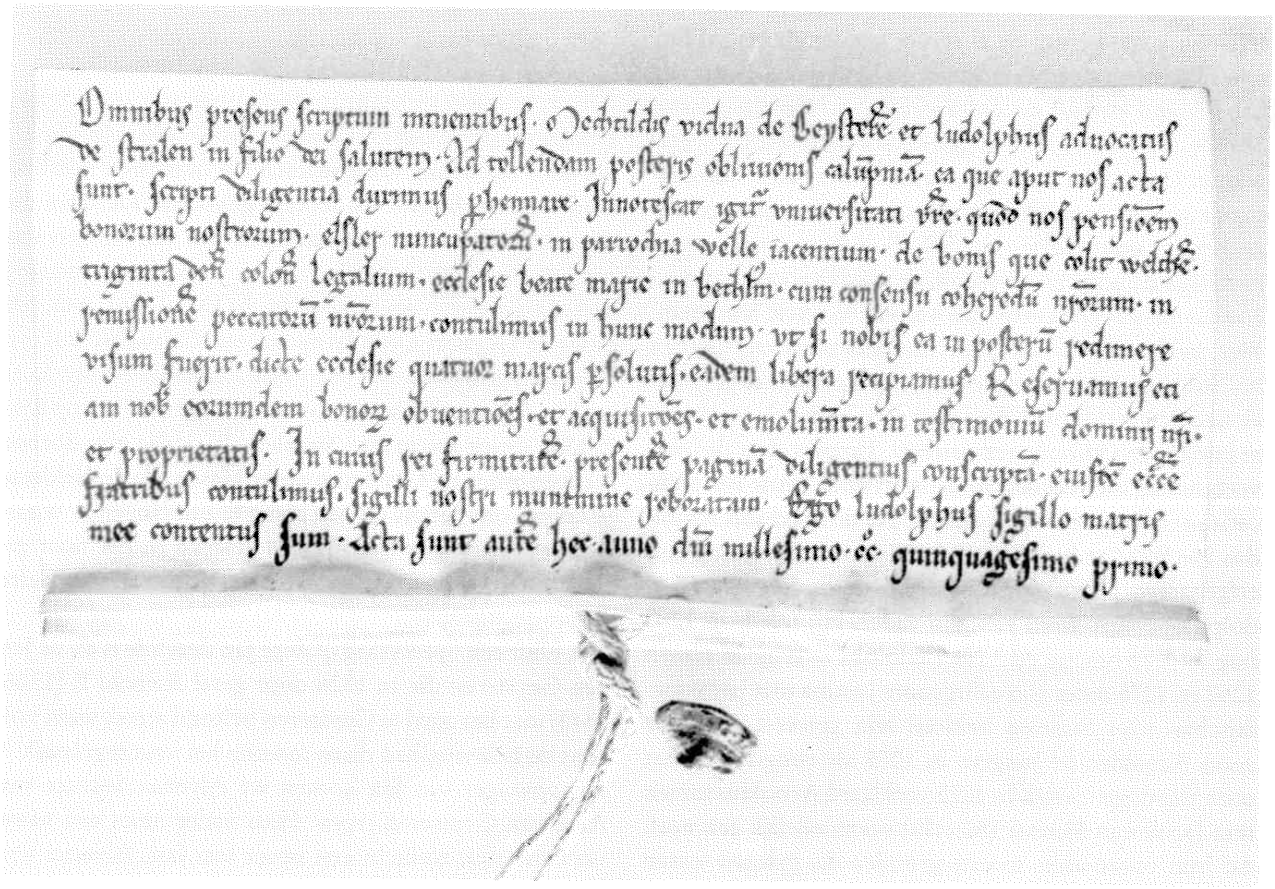
schap, zij het e.v.t. als een manleen niet aan de eerste de beste werd gegeven, blijkt onder andere uit het feit dat de heren Van Straelen met *ruiterzegel* hun transacties bezegelden.

De lezer vraagt zich zo langzamerhand af, wat dit alles met kasteel Geysteren te maken heeft. Wel nu, één van deze lieden, noemde zich in 1236 Arnoldus, miles (heer) de Gesserne, terwijl hij zich blijkens het randschrift van zijn ruiterszegel ook van Straelen noemde.[5] Hij voert eveneens het wapen – de recht opstaande pijl – dat zo kenmerkend is voor de familie Van Straelen. In de betreffende oorkonde uit 1236 wordt bovendien zijn overleden moeder genoemd. Vermoedelijk was zij de echtgenote van Ludoph van Straelen, die van 1179-1206 in de stukken voorkomt.[6] Naast de vermelding van miles de Gesserne (Geysteren) weten we nog steeds niets van het geslacht Geysteren, waarschijnlijk was Arnoldus moeder Aleydis een erfdochter, die haar echtgenoot diverse goederen bezorgd heeft. Haar zoon bevestigt in 1236 dat zijn moeder een allodiaal goed (= een vrij eigen goed), gelegen in Veltum bij Venray aan het klooster Kamp geschonken heeft.

Hoewel stichter en bouwjaren van de oudste burcht of versterking nog niet uit oude geschriften zijn achterhaald, gaat een ontstaan van het Huys Geysteren rond

Afb. 3 *Zegel: Arnoldus, miles de Gesserne (Geysteren). 1236. Randschrift: S' Arnoldi.militis. de. Strale. Diameter 65 mm. Bron: HSAD, Archiv Abtei Kamp, Urk. 73.*

Afb. 4 *Charter 1252 'Mechtildis vidua de Geysteren'. Bron: RAG, Archief klooster Bethlehem (Sion) te Doetinchem, inv.no. 72; Sloet Oorkondenboek nr. 728.*

1200 tot de mogelijkheden behoren. Hoe deze versterking in de dagen van Aleydis, Vrouwe van Geysteren er uit zag, kunnen we alleen maar uit opgravingsonderzoekingen achterhalen. Door jarenlange opgravingscampagnes welke onder leiding van Prof. Renaud stonden, vond hij bij het eerste onderzoek in 1958 de resten van een vroeg dertiende-eeuwse burcht. De resten behoorden toe aan een ronde toren met een binnenruimte van 5,5 meter en met een muurdikte van 1,80 meter. Om de toren heen op een afstand van circa 5 meter trof hij een schildmuur aan. De muur, circa 1,40 meter zwaar, is net zoals de toren opgetrokken uit ijzeroersteen, versterkt met steunberen aan de binnenzijde. Prof. Renaud schrijft in zijn artikel 'Over de gedaantewisselingen van het huys Geysteren' in de bundel die aan Pater Munster in 1986 werd aangeboden, dat de gevonden resten suggereren het voor de dertiende eeuw heel gebruikelijke beeld van een woontoren omgeven door een schildmuur voorzien van een weergang op bogen.[7] Of Ludolph van Straelen (1179-1206) de bouwheer van de burcht Geysteren was, bevalt nog te bezien. Als voogd over de Siegburgse bezittingen rond Straelen en Arcen zou hij wel over de nodige middelen beschikt kunnen hebben.

Sinds onheugelijke tijden is er een binding geweest tussen de familie Van Straelen en de heerlijkheid Well. In een akte van 1251 wordt Well in relatie met de voogden voor het eerst genoemd. Mechtildis, Vrouwe van Geysteren en weduwe van de al eerder genoemde Arnoldus, schonk een rente ter waarde van 30 Keulse denarieën aan het klooster Bethlehem te Doetinchem.[8] De rente werd belast op goederen welke onder Elster te Well gelegen waren. Haar zoon Ludolph wordt in deze akte 'advocatus de Stralen' genoemd en bekrachtigd via zijn zegel deze gift. De geschiedenis rond Well en haar omgeving in de dertiende eeuw zit zo gecompliceerd in elkaar dat men zonder nadere gegevens nauwelijks te werk kan gaan. Met een handje vol aan gegevens is het onmogelijk een volledig beeld te beschrijven. Zij het met de nodige reserve zou de heerlijkheid Well best eens onder de Siegburgse bezittingen kunnen ressorteren. Te meer daar de leenverhouding met Keulen in de veertiende eeuw een indicatie geeft van een oudere relatie. Na de dood van Arnoldus van Straelen heeft er een boedelscheiding tussen zijn erfgenamen plaats gehad, waarbij de oudste zoon Ludolph opvolger werd van zijn vader. Hij treedt in 1260 nog in deze functie op.[9] Na Ludolphs overlijden tussen 1260 en 1275 moet zijn echtgenote Justina met het voogdijschap over Straelen bekleed zijn geweest, tot haar zoon Arnoldus de Jongere in 1275 als voogd voor het eerst wordt genoemd. In 1275 verklaard Arnoldus samen met Jacob van Mirlaer (Meerlo) vermoedelijk een neef, dat hun voorouders woeste gronden die gelegen waren onder Wellerlooi ter bebouwing als erfpachtgoederen hebben uitgegeven.[10]

Afb. 5 *Zegel: Otto van den Boetzelaer, heer van Geysteren. 1343, oktober 9; diameter 26 mm.*
Bron: Historisches Archiv Stadt Köln, HUA 2/1745. Het Boetzelaerwapen is voorzien van 'de recht opstaande pijl'; een wapenfiguur, wijzend op betrekkingen met het geslacht Van Straelen.

Alles wijst er op dat zijn jongere broer Johan van Straelen door een deling van goederen het huis en de heerlijkheid Geysteren heeft toebedeeld gekregen. De jaren die nu volgen zijn voor Geysteren rijk aan wisselingen van het lot. Rond 1300 had Johan een verschil van mening met de Gelderse graaf Reinald I (1271-1326), over de vraag of Geysteren een leengoed van Gelre dan wel een vrij eigen goed was. Hij heeft zich kennelijk bij een leenverhouding met Gelre neer moeten leggen. Want op 8 juli 1304 droeg Johan van Straelen als ridder zijn dorpen Vronenbroek en Geysteren opter Masen aan de Gelderse graaf op, om het als erfleen terug te ontvangen.[11] Waardoor opnieuw een heerlijkheid gelegen in het later genoemde land van Kessel, onder de invloedsfeer van Gelre kwam te staan.
Het blijft een open vraag of deze Jan dezelfde is als de Jan van Geysteren die in 1326 door graaf Reinald II (1326-1343) met het goed te Geysteren beleend werd, want volgens de belening had diens moeder het vruchtgebruik.[12] Als opvolger van Jan komen we Alverna dochter van Arnt van Geysteren tegen. Haar vader moet een nauw verwant zijn, wellicht een broer van Jan. Alverna vermeld tussen 1333 en 1360 deed op 13 december 1333 afstand van het vruchtgebruik op goederen die haar

schoonvader heer Rutger van den Boetzelaer haar had gegeven.[13] Alverna was gehuwd met Otto van den Boetzelaer.
Aan de stad van Keulen verklaarden diverse edelen op 19 oktober 1343, waaronder Otto de Bützlar, zich dominus de Gheyssen (Geysteren) noemde, dat Elbert Peke (Pieck) het paard van Hilgers van Stave niet gestolen maar in een open gevecht had veroverd.[14] Na zijn dood is er in 1360 een boedelscheiding gemaakt, tussen zijn vrouw en hun kinderen.[15] Doch van circa 1360 tot 1398 is de geschiedenis rond Geysteren in duisternis gehuld.

De familie Van Broekhuizen

De heren van Geysteren bezaten een complex van heerlijke rechten, waaronder de kerkgiften ofwel het patronaatsrecht over de kerken van Geysteren en Oirlo vielen. De heer was degene die aan de bisschop van Luik en na 1559 aan de bisschop van Roermond de open gevallen plaats van de pastoor mocht voordragen. Meestal werd zo'n voordracht door de bisschop dan ook ingewilligd. In 1404 blijkt er zelfs een familielid van de heer pastoor van Geysteren te zijn.[16] Johan van Broekhuizen, pastoor van Geysteren regelde in opdracht van heer Willem van Broekhuizen op 1 april 1404 een schenking aan het klooster van de Regulieren orde te Goch. We mogen gerust aannemen dat de heerlijkheid Geysteren dan al aan de familie Van Broekhuizen toebehoort, hoewel het niet bekend is op welke wijze de heerlijkheid in haar bezit is gekomen. Het vermoeden bestaat dat het kasteel door Willem, heer van Broekhuizen tussen 1360-1398 gekocht is van de Van Boetzelaers.[17] Misschien gebeurde dit op dezelfde omslachtige manier, waarop Willem de aangrenzende heerlijkheid Oostrum met Spraland had gekocht van Daniël van Apeltern. Deze heerlijkheid was al sedert 1257 door Gerard van Ooij ten Zutphense leenrechten opgedragen aan graaf Otto van Gelre.[18] Gerard van Ooij komen we daarna ook wel tegen als Gerard van Spraland.[19] De heerlijkheid Oostrum met de burcht Spraland moet vóór 1316 al in handen gekomen zijn van Jordanus van Apeltern, die zich in het laatstgenoemde jaar heer van Spraland noemt.[20] Het is mogelijk dat Maria – de echtgenote van Jordanus – de dochter was van Gerards gelijknamige zoon, en dat zodoende de heerlijkheid aan de familie van Apeltern vererfde. Daniël van Apeltern, de kleinzoon van Jordanus en Maria, en diens echtgenote Wilhelmina verpandden op 8 december 1374 Spraland en Oostrum aan Willem van Broekhuizen voor de som van 1200 oude schilden.[21] Aanvankelijk zou het pandschap binnen elf jaar worden afgelost, maar daaraan dient, gelet op de bronnen van na 1374, getwijfeld te worden. Op verzoek van Daniël werd op 4 oktober 1375 ridder Willem van Broekhuizen door hertog Willem en hertogin Maria van Gulick en Gelre met de heerlijkheid Spraland en Oostrum beleend.[22] Pas op 21 februari 1384

Afb. 6 *Zegel: Willem (heer) van Broekhuizen. 1380, april 30; diameter 25 mm.*
Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, Charters Brabant nr. 5653.
Schildhoofd: 5:4 hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.

verkocht Daniël de heerlijkheid – welke hij in 1374 had verpand – voor 2.600 oude schilden aan Willem, inmiddels heer van Broekhuizen.[23] Kennelijk zagen Daniël en Wilhelmina geen kans meer om het pandschap in te lossen.
Rond 1406 of wellicht iets eerder was er een misverstand ontstaan tussen heer Willem van Broekhuizen en Reinoud, hertog van Gelre over de heerlijkheid en het hoge gericht van Spraland en Oostrum. Op welke gronden hertog Reinoud bepaalde rechten en aanspraken zou kunnen doen gelden wordt niet duidelijk. Maar hertog Reinoud bevestigde op 8 september 1406 na wijs beraad met zijn Raad, ridders, knechten en andere onderdanen dat de heerlijkheid en het hoge gericht aan heer Willem van Broekhuizen toekomt met uitzondering van 'manschap, clockenslag ende bede' die de hertogen van Gelre van ouds toebehoort.[24] Waardoor dit misverstand ontstond is niet bekend, immers de hertog had op 15 maart 1402 Willem met 'dat hoigericht tot Bruchusen ende die heerlicheiden van Spralant ende van Oestrom' beleend.[25]

Willem van Broekhuizen

De eerste vermelding van Geysteren als Broekhuizens bezit, los van de kwestie met de pastoor in 1404, staat in de akte van boedelscheiding van 22 juli 1415 tussen de kinderen van Willem, heer van Broekhuizen en hun moeder Agnes van Waardenburg.[26] Volgens de tekst van dit uitvoerig document erft zijn gelijknamige zoon Wil-

Genealogie familie Van Broekhuizen

Willem, heer van Broekhuizen
1363-1415
overl. vóór 22 juli 1415
tr.
Agnes dr. v. Gerard de Cock van Waardenburg
en *Henrica van Culemborg*

Elisabeth van Broekhuizen
1448-1469
Abdis van het klooster 's-Graventhal
overl: 8.4.1469

Jan van Broekhuizen
1397-1442
1415 heer van Broekhuizen, heer van Waardenburg 1424 heer van Ammerzoden
overl: 1442
tr. ca. 1407
Adriana van Brakel

Gerarda van Broekhuizen
1411-1467
tr. 1411
Willem, heer van Kessel

Willem van Broekhuizen
1415-1429
1415 heer van Geysteren, Spraland en Oostrum Erfhofmeester van Gelre 1424 ambtman van het ambt Kessel en Horst
overl: voor 8 maart 1429
②

Henrica van Broekhuizen
1414-1455
tr. 1418
Godart van Harff
1418-1468 Landdrost van Gulick
1451 tot 1465 heer van half Geysteren

Johan van Broekhuizen
1405-1451
1405 heer van Loe(Alpen)
1429 heer van Geysteren, Spraland en Oostrum Erfhofmeester van Gelre
1431 ambtman van het ambt Kessel en Ter Horst
overl: 1451
tr. voor 1431
Anna van der Straeten
vrouwe van Wissen
1437-1468
overl: 1468
②

Hubrecht van Broekhuizen
1405-1443
overl: tussen 1443 en 1451
tr. 1405
Mechtelt van Brempt
1405-1424

Sweder van Broekhuizen
1415-1437
overl: voor 1451
tr.
(*Bela van Walhusen*)
①

Alard van Broekhuizen
1415-1448
overl: voor 1451
tr. na 1415
Maria van Daert
1452-1482
overl: na 1482
②

bastaard zoon
Johan van Broekhuizen genaamd van Straesburg
1443-1462

Willem van Broekhuizen
1437-1443
overl: voor 25 maart 1443

Adriaan van Broekhuizen
1443-1484
overl: in 1484
tr. 1452
Margriet van Arnhem
1452-1506
overl: na 1506
dr. v. Dirk van Arnhem en Jutta van Leembeke
1451 heer van half Geysteren

Agnes van Broekhuizen
1451-1465
overl: voor 1465
tr. 1452
Thijs van Eyll
1446-1468
gesneuveld bij de slag van Straelen
1451 Erfkamerling van Kleef
1465 heer van half Geysteren

zie genealogie fam. van Eyll

Margriet van Broekhuizen
1451-1482
overl: voor 1482
tr. na 1451
Johan van Boedberg
overl: na 1482
1459 Erfmaarschalk van Gelre, heer van kasteel Haag bij Geldern

bastaard zonen
1. Willem van Broekhuizen 1495
2. Adriaan van Broekhuizen 1495
3. Sijbert van Broekhuizen 1495-1532

Adriana van Broekhuizen
1476-1524
overl: na 1524
tr. 1e keer 1476
Frederik Schellart van Obbendorp
zn v. Johan en Reynalt van Meer
overl: tussen 1493-1495
hertr. tussen 1495-1501
Andries van Vissenich gen. Bell
1496 Ambtman van Krieckenbeek
heer en vrouwe van half Geysteren

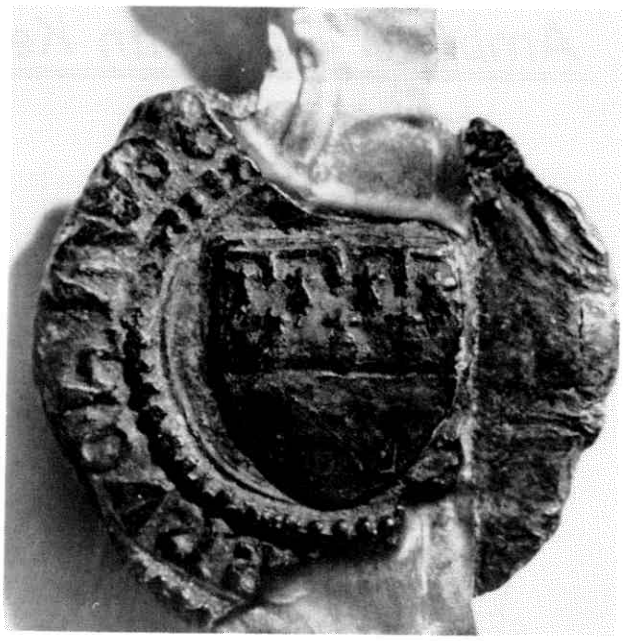
zie genealogie Schellart v. Obbendorp

Jaartallen zijn vermeldingsdata's
Bijgewerkt tot 1987, M. Flokstra

① zie: De Maasgouw 103 (1984) 156-171
② zie: Munsters in de Maasgouw (1986) 94-107, LGOG Werken nr. 9.

Afb. 7 *Zegel: Agnes de Cock van Waardenburg, weduwe van Willem, heer van Broekhuizen. 1415, juli 22; diameter 25 mm.*
Bron: Archiv Schloss Haag, Urk. 1034.
Zegel: rechts Broekhuizen en links Waardenburg.

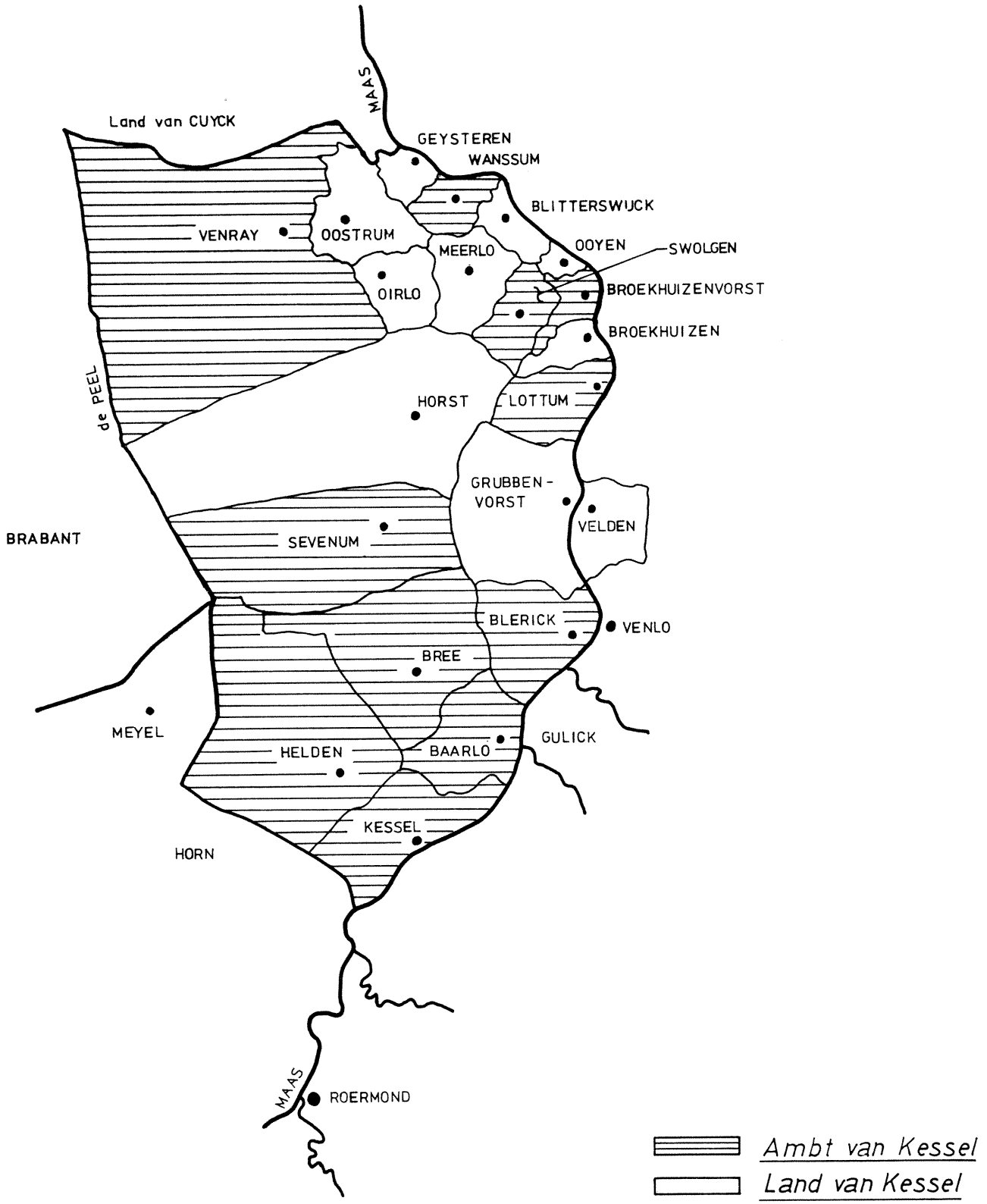

Afb. 8 *Zegel: Willem van Broekhuizen, heer van Geysteren. 1415, juli 22; diameter 25 mm.*
Bron: Archiv Schloss Haag, Urk. 1034.
Schildhoofd: barensteel met 4:3 hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.

lem van Broekhuizen het 'haefmeysterampt des lands van Gelre (het ambt van hofmeester) mit sijnen toebehoeren. Ende dairtoe sal hebben die voirgenoemde Willem dat huys ende slot tot Geysteren mitter heerlicheit Orle, Oestrem mitten heerlicheden ende kyrcgiften nyet uitgescheyden dan die gudynge die sijnen bruderen dair an bewesen sijn in deze maechgesceyt. Voirt ist gevoirwert dat Willem vurscreven hebben sal alle leen, leenman, kormede die tot desen vurscreven heerlicheden gehoren'.
Sindsdien zijn de heerlijkheden Geysteren en Oostrum met Spraland onwrikbaar met elkaar verenigd. Alleen het leenrecht van de heerlijkheden waren verschillend. De verheffing van een leen diende altijd te geschieden door een volwassen man. Was de bezitter van een leengoed nog minderjarig of een vrouw, dan moest deze worden vertegenwoordigd door een voogd of momboir. De heerlijkheid Spraland en Oostrum was blijkens de verschillende inschrijvingen onderworpen aan het Zutphense leenrecht en bij iedere verheffing moest een pond goud geld als heergewaad betaald worden.
Daarentegen was de heerlijkheid Geysteren onderworpen aan het Cuyckse leenrecht, al blijkt dit niet bij de eerste leenverheffing aan de Gelderse graaf in 1304. Het Cuyckse leenrecht zou volgens Heinrich van Straelen door ridder Johan van Straelen in 1320 aan de heerlijkheid gegeven zijn.[27] Men kan zich nu beginnen af te vragen hoe het mogelijk is dat Geysteren in 1304 volgens Gelderse rechten en nadien in 1320 uitsluitend volgens Cuyckse leenrechten werd verheven. Wellicht heeft het een en ander te maken met de erfopvolging, immers in 1333 blijkt dat Arnts dochter Alverna van Geysteren de heerlijkheid in bezit heeft. Door dit feit vermoeden we dat de beleningen nadien bij de heren van Cuyck hebben plaats gehad, want tussen 1326 en 1415 komen we geen beleningen van Geysteren tegen in de Gelderse leenregisters. Pas op 24 september 1415 vinden we aangetekend, dat Willem van Broekhuizen zoon van de heer van Broekhuizen, door de hertog van Gelre met Geysteren beleend werd.[28] In feite valt er dus niet vast te stellen hoe het in die tijd, tussen 1326 en 1415, met de leenrechterlijke verhoudingen gesteld was. De reden waarom Geysteren in 1415 nu opeens weer door de Gelderse leenkamer werd beleend is gelegen in de omstandigheid dat Johanna – dochter van Wenemar, heer van Cuyck – op 15 december 1400 afstand deed van het land van Cuyck met alle toebehoren, ten gunste van de Gelderse hertog.[29] De Cuyckse leenkamer (leenhof) kwam daarmee ook onder het beheer van Gelre te staan.

Door het ambt van erfhofmeester verwierf jonge Willem een zeer vooraanstaande positie binnen de Gelderse adel. Zijn zegel zal dan ongetwijfeld van groot belang zijn geweest bij de verbondsbrief die ridderschap en steden van het Overkwartier in 1418 sloten.[30] Doel van dit verbond was dat alle deelnemers één lijn zouden trekken bij het aanvaarden van een opvolger voor hertog Reinoud van Gelre. Slechts één keer kwamen we Willem tegen in een

Ambt en Land van Kessel in de 15e eeuw

Afb. 9

acte waarin hij zich uitdrukkelijk heer tot Geysteren noemde. Het betreft hier een akte uit het jaar 1418 waarin Willem samen met Hendrik van Meerlair geheten van der Hatert en Hendrik van den Woert belooft een schuld van 70 hollandse schilden te zullen betalen aan Johan van Buren op St. Martijnsdag in Tiel of op het kasteel te Buren.[31]

In 1424 werd Willem door Reinouds opvolger Arnold van Egmond, hertog van Gelre opnieuw beleend met de heerlijkheden en met het erfhofmeesterambt.[32] Naast dit ambt verwierf Willem van Broekhuizen nog een belangrijke functie, namelijk die van ambtman van het ambt Kessel. De Gelderse hertogen hadden in de veertiende eeuw de vier kwartieren van hun hertogdom onderverdeeld in ambten, waar een ambtman of drossaard namens de landsheer het hoogste gezag uitoefende. Deze functionarissen stonden in hoog aanzien en velen van hen behoorden tot de vaste kring van raadslieden rond de hertog. Hun functie was weliswaar niet erfelijk, maar in de praktijk hadden de meeste ambtmannen wel haast de vrije beschikking over hun ambt. Dit werd vooral in de hand gewerkt door het feit dat de steeds in geldnood verkerende hertogen de ambten verpandden, hetgeen hen afhankelijk maakte van hun schuldeisers. In het Overkwartier vormden de dorpen op de westelijke Maasoever die geen eigen beheer hadden samen het ambt Kessel. In de vijftiende eeuw bestond de situatie dat drossaarden van het ambt Kessel namens de hertog ook de heerlijke rechten over de halve heerlijkheid Horst uitoefenden. Vaak woonden toen de ambtmannen op het kasteel van Horst. In 1418 had Arnt, heer van Blitterswijck, het ambt Kessel en de halve heerlijkheid Horst middels vererving verkregen van zijn oom en tante Johan van Broekhuizen en Goda van Eyll.[33] Zowel Johan van Broekhuizen als Arnt van Blitterswijck hadden dit ambtmanschap van de hertog in pand gekregen voor een lening van 4127 Gelderse guldens. In 1424 verkoos Arnt echter contant geld boven de functie van ambtman en met toestemming van hertog Arnold verkocht hij het ambtmanschap aan Willem van Broekhuizen, die daardoor tevens de nieuwe schuldeiser van de hertog werd.[34] Willem was door de verwerving van dit ambt een van de meest vooraanstaande edelen van het Overkwartier. Hij was immers al heer van Geysteren, Oirlo, Oostrum, Spraland en erfhofmeester van de landen van Gelre. Een lang leven was voor Willem echter niet weggelegd, want op 8 maart 1429 vererfden al zijn goederen op zijn moeder Agnes van Waardenburg, Vrouwe van Broekhuizen, die ze op haar beurt overdroeg aan haar zoon Johan, een jongere broer van Willem.[35]

Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren

Over Johan van Broekhuizen, heer van Loe is vrij veel archiefmateriaal bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat Johan een kleurrijke figuur was, die in verschillende opzichten voldoet aan de romantische voorstelling van een middeleeuwse ridder. Aanvankelijk moet zijn leven blijkens de bewaarde processen met de hertog van Gelre en met de graaf van Moers, getekend zijn geweest met oorlogen en vetes, door wrede afpersingen van eigen of andere landslieden, door brandschattingen en plunderingen. Johan moet ontegenzeggelijk een sterke persoonlijkheid zijn geweest, want hij wist zich ten alle tijden uit deze benarde situaties te redden. Johans vermogen is in vrij korte tijd snel in omvang toegenomen. In 1405 was hij al heer van Loe bij Alpen,[36] in 1429 werd hij heer van Geysteren, Oostrum en Spraland en werd tevens erfhofmeester van Gelre. Zijn fortuin groeide nog toen hij omstreeks 1430 trouwde met Anna van der Straeten dochter van Johan van der Straeten en Mechtild van Bijland. Zij erfde het stamslot Wissen, gelegen tussen Kevelaer en Weeze. Als huwelijksgeschenk kreeg Johan van zijn schoonvader het ambt van Goch. In deze functie – ambtman van Goch – komen we hem op 17 juli 1431 voor het eerst tegen.[37] Om deze vermelding vermoeden we dat Johan rond 1430 met Anna van der Straeten trouwde.

Uiteraard konden Johan en Anna al deze kastelen en bezittingen niet tegelijkertijd bewonen. Zo hadden zij bijvoorbeeld het kasteel Geysteren verhuurd aan landschout Hendrik van Merwijck, die zich burggraaf van Geysteren liet noemen.[38] Alleen het ambtschap van het ambt Kessel en Horst werd voorlopig uitgeoefend door een broer van Johan, met name Sweder van Broekhuizen, maar ook deze functie nam Johan in 1431 over. Johans rechten en plichten als ambtman waren in zijn benoemingsakte precies omschreven.[39] Zo mocht Johan zelf de scholtissen en schepenen in zijn gebied aanstellen of ontslaan. De ambtman had naast zijn taak bij de schepenbank ook te zorgen voor de handhaving van de openbare orde en veiligheid binnen het ambt, terwijl hij in tijd van oorlog een grote rol speelde bij de legerorganisatie. Hij kreeg voor zijn diensten een vast salaris en een tegemoetkoming in de onderhoudskosten van kasteel ter Horst. Als tegenprestatie moest hij wel aan de hertog – op diens kosten! – logies verschaffen. De ambtman kon dit in zijn rekeningen verwerken onder de post uitgaven. Naast de vaste inkomsten vormen de uitgavenposten eigenlijk het meest interessante gedeelte. Ze geven een gedetailleerd overzicht over zijn activiteiten weer.

Zoals reeds vermeld was Johan niet een van de braafste ridders van zijn tijd. In een geschil tussen Johan – zoon van Arnt, heer van Blitterswijck – en de zoon van Robben van Wanssum was de ruzie tussen beide zonen, zo-

Afb. 10 *Zegel: Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren.*
1443, februari 13; diameter 30 mm.
Bron: Archiv Schloss Gymnich, Urk. 157.
Schildhoofd: barensteel met 4:3 hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.

Afb. 11 *Zegel: Anna van der Straeten, weduwe van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren.*
1468, januari 20; diameter 26 mm.
Bron: Archiv Schloss Wissen.
Zegel gedeeld, rechts doorsneden, schildhoofd 4:3
schildhoofd 4:3 hermelijnstaartjes
links het wapen Van der Straeten, de vis.

ver uit de hand gelopen dat Johan van Blitterswijck de zoon van Robben had doodgeschoten. De ambtman van Kessel, Johan van Broekhuizen, koos partij voor het slachtoffer en ging zijn boekje te buiten door in het dorp Blitterswijck te plunderen, een handelswijze die volgens de uitspraak van ridderschap en steden in 1439, in strijd was met zijn ambt.[40] Er zijn nog wel meer gevallen geweest waarin Johan zich schuldig maakte aan plunderen en brandschatten. In 1450 kwam hij echter tot inkeer en ging hij op pelgrimstocht naar Rome en het Heilige Land. Op 10 mei 1450 keurde hij goed dat de inwoners van Geysteren jaarlijks tien malder rogge opbrachten om de priesters van het Onze-Lieve-Vrouwe altaar wekelijks drie missen te laten lezen en aan die inkomsten voegde Johan zelf nog eens twee malder rogge uit zijn eigen vermogen toe.[41] Bij zijn testament op 15 mei 1450 stichtte Johan zelfs een klooster voor de regulieren orde van Windesheim, beter bekend als het klooster Bethlehem te Oostrum.[42] De koorheren zijn later met toestemming van de paus verhuisd naar Straelen, in het klooster Mariënsande. Johan keerde van zijn pelgrimage niet meer terug. Volgens de Waardenburgse kroniek moet hij onderweg zijn gestorven, de exacte datum van zijn overlijden is niet bekend,[43] maar moet geruime tijd liggen vóór december 1451. Op 10 december 1451 hield zijn weduwe Anna van der Straeten een boedelscheiding met Johans broers en zusters, daar hun eigen huwelijk kinderloos was gebleven.[44] Bij de deling vielen de heerlijkheid en kastelen van Geysteren, Spraland en Oostrum voor de ene helft toe aan Johans neef Adriaan van Broekhuizen en voor de andere helft aan Godart van Harff die met Johans zuster Henrica van Broekhuizen getrouwd was. Anna van der Straeten stichtte in 1452 voor Johan, haar zelf en voor hun beide ouders een jaargetijde in de kerk van Horst, dat jaarlijks op 'des goensdaeghes inder quatertemper nae Sunte Luciendach' gelezen diende te worden.[45] Anna heeft haar echtgenoot jarenlang overleefd, zij is pas in 1468 gestorven. Volgens het jaargetijdenboek van klooster Bethlehem te Oostrum zou Anna begraven zijn bij de predikheren te Keulen.[46]

Adriaan van Broekhuizen

In diverse genealogische publicaties over de familie Van Broekhuizen wordt Adriaan van Broekhuizen ingevoegd op de meest vreemde plaatsen. Soms schijnt hij zelfs een broer van z'n vader; in feite is hij een zoon van Hubrecht van Broekhuizen die in 1405 met Mechteld van Brempt trouwde.[47] Het echtpaar Van Broekhuizen-Van Brempt woonde op het huis Vlodorp. Volgens het testament van Hubrecht hadden zij twee wettige kinderen, waarvan de oudste, Willem, tamelijk jong en ongehuwd is gestorven. Daarnaast was er ook een natuurlijke zoon – Johan geheten – waarvan bekend is dat hij in 1443 voor priester studeerde. Hubrecht van Broekhuizen is tussen 1443 en 1451 gestorven, wellicht tijdens een pelgrimstocht die hij volgens zijn testament uit 1443 zou gaan ondernemen.[48]

Adriaan trouwde omstreeks 1452 met Margriet, dochter van Dirk van Arnhem, heer van Rosande.[49] De bruid bracht als huwelijksgift een som van 2500 rijnse guldens mee, voor welk bedrag haar broer Wijnant van Arnhem en heer Jacob van Hackvoirt borg stonden.[50] Adriaan en Margriet hadden slechts één dochter, Adriana geheten. Daarnaast had hij tenminste nog drie buitenechtelijke kinderen: Willem, Adriaan en Sybert van Broekhuizen.[51] Krachtens de boedelscheiding van zijn kinderloos overleden oom Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren, erfde Adriaan in 1451 de heerlijkheid Geysteren, Spraland en Oostrum; hij moest evenwel delen met oom en tante Godart van Harff en Henrica van Broekhuizen. Zes jaar na de toekenning van de erfenis beleende hertog Arnold van Gelre Adriaan met het verworven bezit.[52] Ondanks het feit dat Adriaan in 1451 de helft van de heerlijkheid van Geysteren geërfd had, meent men wel dat hij in 1457 met de héle heerlijkheid werd beleend, daar er geen sprake was van de helft. Pas bij de belening van Adriaan door hertog Adolf van Gelre in 1465 is er sprake van de helft van het huis en heerlijkheid Geysteren.[53] De andere helft, die Godart van Harff had geërfd, is in 1465 overgegaan naar Mathijs van Eyll. Thijs van Eyll, getrouwd met een nicht van Adriaan – Agnes van Broekhuizen – kreeg op 8 april 1465 als schuldeiser van Godart van Harff en diens zoon in een proces voor het gerecht van de stad Gelre gelijk en liet zich het aandeel van Godart van Harff in de heerlijkheid Geysteren overdragen.[54] Binnen twee weken na de uitspraak werd Thijs van Eyll door hertog Adolf van Gelre met de helft van de heerlijkheid beleend.[55] Er was hem veel aan gelegen om zijn zo pas verworven bezit in veiligheid te stellen. Thijs van Eyll sloot daarom op 23 april 1465, twee dagen na zijn belening met Adriaan van Broekhuizen een 'borchvrede'.[56] Na de dood van Thijs in de Slag bij Straelen in 1468 hebben zijn zoons Johan en Sybert van Eyll in 1469 opnieuw een borchvrede met Adriaan afgesloten, waarbij het noodzakelijke onderhoud aan de poorten, bruggen, het huys en de voorburcht geregeld werd.[57] Ook later zijn er dergelijke contracten aangegaan tussen de erfgenamen van Adriaan en Thijs. Een voorbeeld is de akte van Oudjaarsdag 31 december 1501 die alleen nog maar als regest bewaard is gebleven in de inventaris van J. B. Iven.[58] Daar is sprake van een duidelijke scheiding: Jan van Eyll behoudt de voorburcht en Adriana van Broekhuizen krijgt de hoofdburcht en een gracht vormt de scheiding tussen beide huizen. Wel moet Andries van Vissenich, Adriana's echtgenoot, de ronde toren die op de hoofdburcht staat, gedeeltelijk afbreken.

Tussen de Van Eyll's en Van Broekhuizen's moet het toch wel aardig geboterd hebben, want Adriaan leende in 1469 zelfs 357 Rijnse guldens bij zijn Geysterense medeheren Johan en Sybert van Eyll.[59] Verder komen we Adriaan nog enkele keren tegen als getuige, zoals bij de verlenging van de vrede tussen de hertogdommen Gelre en Gulick in 1466, waar hij aan de zijde van Gelre staat.[60] Adriaan moet tussen 1477 en 1484 zijn gestorven, want in het laatstgenoemde jaar wordt Margriet van Arnhem als weduwe vermeld.[61] Volgens Iven zou er een akte uit 1484 zijn geweest, waarbij Margriet het vruchtgebruik van alle goederen kreeg toegewezen. Margriet van Arnhem heeft Adriaan vele jaren overleefd. Zij is pas na 16 maart 1506[62] maar voor 16 december 1511 gestorven.[63]

Afb. 12 *Zegel: Adriaan van Broekhuizen, heer tot Geysteren. 1455, februari 9; diameter 27 mm.*
Bron: Archiv Schloss Wissen.
Schildhoofd: 5:4 hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.

Adriana van Broekhuizen

Als enige wettige dochter van Adriaan en Margriet kreeg Adriana van Broekhuizen het recht op de halve heerlijkheid en huys Geysteren; goederen, die zij in 1476 meebracht als huwelijksgift in haar huwelijk met Frederik, zoon van Johan Schellart van Obbendorp en Reynalda van Meer (Boxmeer).[64] De bruidegom daarentegen bracht het huis en de heerlijkheid Schinnen gelegen in het land van Valkenburg in.

Tussen 1465 en 1504 zijn er geen beleningsakten bekend van Geysteren betreffende het gedeelte van Adriaan van Broekhuizen. We kunnen dus niet zeggen hoe het in die tijd met het feitelijke bezit van Geysteren gesteld was, aangezien Margriet van Arnhem er sinds 1484 het vruchtgebruik van had. Wel belooft Frederik Schellart van Obbendorp op 1 februari 1477 zijn schoonvader levenslang een rente van 50 guldens uit te keren uit alle goederen die hij en zijn vrouw bij hun huwelijk hebben meegekregen.[65] Frederik en Adriana kregen twee zonen,

Afb. 13 *Zegel: Adriana van Broekhuizen, Vrouwe tot Geysteren. 1495, maart 12; diameter 24 mm. Bron: Archiv Schloss Haag, Urk. 4280. Schildhoofd: 5:4 hermelijnstaartjes. Schildvoet: leeg.*

Afb. 14 *Zegel: Andries van Vissenich genaamd Bell; 2de echtgenoot van Adriana van Broekhuizen. 1503, mei 23; diameter 25 mm. Bron: Historisches Archiv Stadt Köln, St. Aposteln, Urk. 427. Schild, beladen met een balk. Schildhoofd: een vis.*

Johan en Wijnant geheten. In 1495 blijkt Frederik reeds gestorven te zijn, want zijn weduwe krijgt van haar schoonmoeder Reynalda van Meer het vruchtgebruik van de tienden van Oeffelt, welke na haar dood zouden overgaan aan de beide zonen van Frederik en Adriana.[66] Vóór 1501 hertrouwde Adriana met Andries van Vissenich genaamd Bell, die sedert 1496 ambtman was van het ambt Kriekenbeek.[67] Ongetwijfeld is er tussen hen beiden een huwelijkscontract gemaakt, gezien het feit dat het om grote financiële belangen ging, maar tot op heden is dit document niet teruggevonden. Adriana was immers Vrouwe van Schinnen en half Geysteren, buiten al haar andere goederen. Ze kon daarenboven van haar nog levende moeder Margriet van Arnhem een aantal bezittingen rond Arnhem verwachten, waarvan de heerlijkheid Rosande en de rechten op het Arnhemse veer wel de voornaamste waren. Rosande was een achterleen van het kasteel Doorwerth. Na het overlijden van de Vrouwe van Middachten vererfde Rosande op Margriet van Arnhem, die het op haar beurt overdroeg aan haar dochter Adriana. De vrouwe van Doorwerth beleende in 1506 Adriana's tweede echtgenoot Andries van Vissenich genaamd Bell met Rosande.[68] Spoedig na haar huwelijk met Andries hield Adriana in 1501 een boedelscheiding met haar twee zonen Johan en Wijnant. De beide zonen beloofden hun moeder een jaarlijkse rente te betalen van 300 gulden in ruil voor alle goederen die hun ouders gezamenlijk hadden bezeten. Johan en Wijnant deelden onder elkaar de erfenis, waarbij eerstgenoemde heer van Schinnen werd en Wijnant de halve heerlijkheid en huys Geysteren kreeg toebedeeld.[69]
In 1503 liet Wijnant zich in een verdrag tussen ridderschap en steden van het Overkwartier al heer van Geysteren noemen,[70] hoewel hij pas in 1504 door de hertog met de halve heerlijkheid Geysteren werd beleend.[71] Wijnant is vóór 1524 gestorven; zijn moeder Adriana leeft dan nog, maar is waarschijnlijk korte tijd later overleden.[72] Als enige erfgenaam nam Johan Schellart van Obbendorp, heer van Schinnen, de halve heerlijkheid Geysteren over.

Van Harff's, later Van Eyll's gedeelte

Bij de boedelscheiding van 10 december 1451 erfde Godart van Harff, die in 1418 getrouwd was met Henrica van Broekhuizen, de andere helft van het huys en de heerlijkheid Geysteren van zijn zwager Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren.[73] Het merkwaardige is dat er in het hertogelijk leenaktenboek geen melding van Godarts gedeelte is te vinden. Zoals reeds vermeld verwierf Thijs van Eyll deze helft in 1465 van Godart van Harff ter delging van zijn schuld, via gerechtelijke uitspraak. Bij de belening van Thijs in 1465 laat hertog Adolf van Gelre aantekenen dat Godart en zijn zoon Daem wegens schuld en tekortkomingen door het hoge gericht van de stad Geldern terecht zijn gewezen, omdat zij 'echte-, rechte-, eer-, goede-, trouwe-, en zekerheid zijn'.[74] Ook beweert Adolf dat Godart door zijn va-

Genealogie familie Van Eyll

Agnes van Broekhuizen
(1451-1465)
overl: voor 1465
tr. 1452
Thijs (Mathijs) van Eyll
(1446-1468)
gesneuveld in 1468 bij de Slag van Straelen
1451 Erfkamerling van Kleef
1465 heer van half Geysteren

Johan van Eyll
(1465-1512)
overl: 1512
1468 heer van half Geysteren
1505 koopt de Borcht te Baarlo
tr. 1483
Elisabeth van Goor
(1483-1528)
overl: 10 dec. 1528
dr. v. Alard van Goor en v. Bela van Kessel

Sybert van Eyll
(1465-1482)
overl: na 1482

Thijs van Eyll
(1469)

Alard van Eyll
(1469-1482)
overl: na 1482

Johan van Eyll
(1512-1546)
1512 heer van half Geysteren
overl: voor 1546
tr. (1532)
Maria van Domburg
(1532-1561)
overl: 1561
dr. v. Jacob v. Domburg en v. Agnieta Ruichrock van de Werve

Sybert van Eyll
(1520-1553)
1530 erft de Borcht te Baarlo
overl: voor 1553
tr.
Johanna van Broekhuizen
(1530-15..)
overl: na 1530

Mathijs van Eyll
(1520-1530)
In 1520 heer genoemd
Vermoedelijk geestelijke

Gerit van Eyll
(1520-1530)

Willem van Eyll
(1520-1555)
overl: voor 1553
tr.
Christina van den Sande
(1530-1555)
overl: na 1555

Lucia van Eyll
(1520-1530)
overl: na 1530
tr.
Dirk van Rijn
(1520-1530)
overl: na 1530

Agnes van Eyll
(1520-15..)
overl: na 1530
tr. voor 1520
Bernt van Huchtenbroick
(1515-1523)
overl:
heer van Gartrop te Hünxe

Anna van Eyll
(1520-1530)
overl: na 1530
Non in Roermond

Mathijs van Eyll
(1519)
In 1519 Scholtis te Geysteren
Bastaard zoon

Agnes van Eyll
(1554-15..)
overl: na 1554
tr. 24.10.1554
Emond van Bairlle
(1554-15..)

Elisabeth van Eyll
(1554-15..)
overl: na 1555
tr. 14.12.1555
Godart Pannekoeck
(1555-15..)

Johanna van Eyll
(1554-15..)
overl: na 1555

Jacob van Eyll
(1546-1592)
overl: 1592 Werve
1546 heer van half Geysteren
tr. 1550
Elisabeth van Groesbeek
(1550-1574)
overl: 1574
hertr. voor 1583
Helena Turck (Torck)
overl: 1595 Gouda
1590 verkopen half Geysteren aan Daem Schellart v. Obbendorp

Johan van Eyll
(1553-1571)
overl: tussen 1563-1571
erft de Borcht te Baarlo
tr. voor 1557
Maria van Broekhuizen
(1557-1579)
overl: na 1579
dr. v. Willem van Broekhuizen en v. Griet van Speulde

Maria van Eyll
(1575)
overl: tussen 1575-1589
tr. 27.9.1575
Johan Schellart van Obbendorp
(1575-16..)
zoon van Daem
hertr. 4.2.1591
Margaretha van Middachten
overl: voor 1593
hertr. 13.10.1593
Catharina Goltstein

Afb. 15 *Zegel: Henrica van Broekhuizen, echtgenote van Godart van Harff. 1451, december 7; diameter 22 mm.*
Bron: Historisches Archiv Stadt Köln, Archiv Kloster Kartäuser, Urk. 3/565.
Schildhoofd: 4:3 hermelijnstaartjes.
Schildvoet: gearceerd.

Afb. 16 *Zegel: Godart van Harff, Landdrost van Gulick. 1447, mei 1.*
Bron: HSAD, Archiv Jülich-Berg, Urk. 629.
Schildhoofd: een barensteel.
Schildvoet: garceerd.

der Arnold was beleend geweest. Waarschijnlijk doelde hij op een akte van 1457 die in het hertogelijk archiefdepot op het kasteel Buren aanwezig was en welke helaas verloren is gegaan.[75]

De hertog van Kleef was in het zogenaamde jubeljaar 1450 net zoals Johan van Broekhuizen naar het Heilige Land gereisd.[76] In zijn reisgezelschap bevond zich Mathijs van Eyll, die in het Nabije Oosten tot ridder werd geslagen. Bij terugkomst kreeg Thijs zelfs het ambt van Erfkamerling van Kleef met een manleen te Cranenburg.[77] Thijs trouwde in 1452 met Agnes, dochter van Alard van Broekhuizen en Maria van Darth.[78] Zij kregen uit hun huwelijk tenminste vier zonen, geheten Johan, Sibert, Thijs en Alard van Eyll. Johan en Sibert kwamen we in de borchvrede met Adriaen van Broekhuizen tegen. In de Slag bij Straelen (1468) tussen de Gelderse en Kleefse troepen sneuvelde Thijs, die inmiddels de zijde van Gelre had gekozen. Hij zou bij het klooster Kamp Lintfort begraven zijn en een gedeelte van zijn grafsteen schijnt nog tot vóór de Tweede Wereldoorlog bewaard te zijn gebleven.[79]

(wordt vervolgd)

Afb. 17 *Zegel: Thijs van Eyll, heer tot Geysteren. 1461, april 6; diameter 27 mm.*
Bron: Archiv Schloss Wissen.
Schild met een Franse Lelie.

Geysteren in de middeleeuwen (vervolg)

DOOR

M. FLOKSTRA

Johan I van Eyll

Johan, de oudste zoon van Thijs en Agnes werd in 1468 door hertog Adolf van Gelre als opvolger van zijn vader met de halve heerlijkheid Geysteren beleend.[80] In het zelfde jaar was ook de oude Godart van Harff gestorven. De kinderen van Godart en Henrica van Broekhuizen maakten een deling, waarbij een jongere zoon – ook Godart genaamd – de rechten op Geysteren erfde.[81] Waaruit deze rechten bestonden is niet duidelijk, gezien de uitspraak van de schepenbank van de stad Geldern in 1465 en de belening van Thijs van Eyll.

Nadat hertog Arnold de macht in het hertogdom opnieuw in handen had gekregen (1471), verpandde hij het hertogdom Gelre uit geldgebrek aan Karel de Stoute, hertog van Bourgondië. Een domme zet, die Gelre op den duur zijn soevereiniteit zou gaan kosten. Toen de oude hertog Arnold op 23 februari 1473 stierf liet Karel de Stoute zich deze onverwachte kans niet ontglippen en bezette onmiddellijk het Overkwartier. Geholpen door Kleefse inmenging, die veel op verraad aan de Geldersen leek, werd Karel de Stoute in vrij korte tijd als hertog van Gelre erkend. Hierbij verloor Gelre o.a. het gebied rond de stad Goch dat in handen van Kleef overging. Alleen de stad Nijmegen onder bevel van Reynier, heer van Broekhuizen, bood felle tegenstand aan de Bourgondische macht. Na circa drie weken strijd moest uiteindelijk ook Nijmegen zich buigen, wat haar duur kwam te staan. Voor Gelre begon toen de eerste Bourgondische overheersing.

Zoals gebruikelijk bij het aantreden van een nieuwe landsheer moesten de leenmannen van Gelre hun lenen wederom verheffen en daarmee trouw aan de nieuwe landsheer zweren. Om welke reden dan ook, Adriaan van Broekhuizen vertikte zulks. Dit speelde min of meer de jonge Godart van Harff in de kaart, want naast hem beleende hertog Karel de Stoute ook Johan van Eyll met één helft van de heerlijkheid Geysteren. Opmerkelijk, dat de klerken van de Gelderse leenkamer niet in aktie kwamen; zij wisten drommels goed hoe de zaak in elkaar zat. Ondanks deze belening bleef de familie Van Harff pogen in hun rechten op een deel van Geysteren hersteld te worden, welke pogingen zij tenslotte toch opgaven. Al hun rechten en aanspraken op Geysteren, waaruit deze dan ook bestonden, verkochten zij in 1483 aan Johan van Eyll.[82] Op 28 januari 1487 werd Johan door de stadhouder van de Cuyckse lenen in Grave met de helft van Geysteren beleend.[83] Hij volgde zijn vader tevens op in het erfkamerlingambt van het hertogdom Kleef.[84] Hij maakte in 1475 zelfs van zijn Geysterense gedeelte een open huis voor Kleef.[85] In geval van oorlog konden de Kleefse troepen alleen in het Eyllse gedeelte van Geysteren gelegerd zijn. Deze openstelling was feitelijk in strijd met de borchvrede van 1469, waarin het noodzakelijke onderhoud aan poorten, bruggen en muren, de voorburcht en de burcht later genoemd het lage en hoge huis, geregeld werd. Naast de regeling van deze zaken werd ook overeengekomen om elkaars vijanden niet in Geysteren toe te laten. Verondersteld mag worden dat de openstelling voor Kleef met goedvinden van Adriaan van Broekhuizen is gebeurd.

Johan van Eyll was volgens Pastoor Janssen, op 12 juli 1483 getrouwd met Elisabeth, dochter van Alard van Goor en Bela van Kessel, afkomstig van het huis Caldenbroek onder Lottum.[86] Buiten de halve heerlijkheid

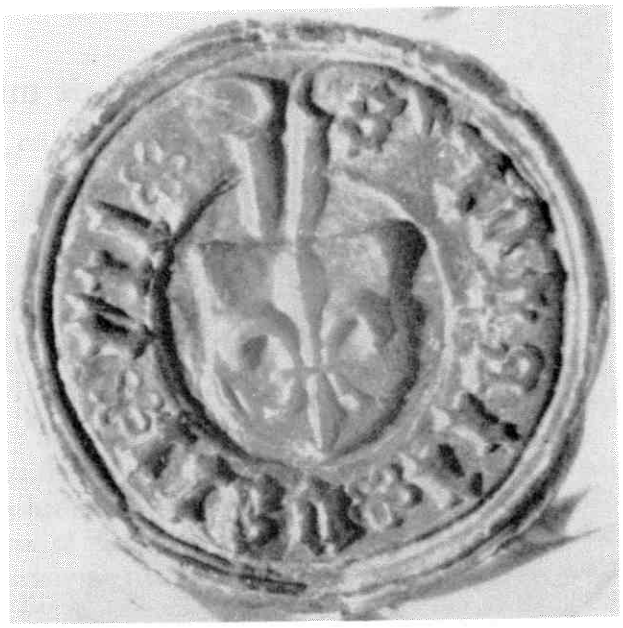

Afb. 18 *Zegel: Johan I van Eyll, heer tot Geysteren. 1494, augustus 18; diameter 25 mm. Bron: RAG, Hert. archief, Charter verz. 1019.*

Geysteren bezaten zij nog enkele andere bezittingen, waarvan de Berckt en het huis den Borcht, beide onder Baarlo gelegen, de voornaamste goederen waren. Zij kochten in 1505 den Borcht van Derick die Klair en nog hetzelfde jaar werd Johan hiermee beleend, waarbij zijn vrouw het vruchtgebruik kreeg.[87] Volgens de aantekeningen van A. B. van Spaen, uit de 18de eeuw, zou Johan van Eyll overleden zijn in 1510,[88] maar zijn weduwe Elisabeth van Goor maakte pas op 30 april 1520 met haar kinderen een erfdeling.[89] Enkele jaren daarna legde Elisabeth de eerste steen voor een nieuw te bouwen kerktoren in Geysteren.[90] Dit feit werd vereeuwigd in een gedenksteen die boven de torendeur ingemetseld was. 'Anno XV^{c} XXIIII en een doe lacht jouffer Liisbet weduwe van Eyl dis tarns den irsten steen'.
Elisabeth van Goor heeft haar man jarenlang overleefd; zij stierf op 10 december 1528 en werd bij haar man in de kerk van Geysteren begraven.
Na haar dood werd er in 1530 tussen de erfgenamen een deling gemaakt van haar overige goederen.[91] De akte hiervan werd als een transfix aan de oorkonde uit 1520 bevestigd.
Uit het zeer vruchtbare huwelijk van Johan en Elisabeth zijn tenminste acht kinderen bekend. De oudste heette Johan. Verder waren er vier zonen: Sijbert, Willem Mathijs, Gerit en drie dochters: Lucia, Agnes en Anna van Eyll. Wij willen hier kort de lotgevallen van deze kinderen vermelden, aangezien zij voor het verdere verloop van de geschiedenis van Geysteren minder van belang zijn. Sijbert verkreeg bij de deling in 1520 de hoeve Spraland en de 'hof opgen Holle' (Holl) te Well gelegen. Willem kreeg een hoeve te Oostenrijk onder Horst en de hof ter Cuylen onder Oirlo. Heer Mathijs van Eyll koos een loopbaan als geestelijke en verkreeg de hoeve ten Berch en de hof Schillinx onder Geysteren. Gerit van Eyll ontving naast goederen te Lottum en onder Broekhuizenvorst, renten uit de molen te Geysteren en renten uit de Rosmolen onder Oostrum. Lucia van Eyll, gehuwd met Derick van Rijn, werd begiftigd met rechten op de korentienden, de smaletienden te Geysteren en een rente uit de korentienden van Swolgen. Agnes van Eyll, gehuwd met Bernt van Hüchtenbruck, heer van Schloss Gartrop te Hünxe (Kreis Wesel) kreeg een geldsom van 1600 Rijnse gulden. Uiteindelijk ontving Anna van Eyll, welke eveneens een loopbaan als geestelijke verkozen had, bepaalde renten. Naast deze wettelijke kinderen had Johan van Eyll nog een natuurlijke zoon, Matthijs, waarvan bekend is dat hij in 1519 als schout van Geysteren te boek staat.[92]

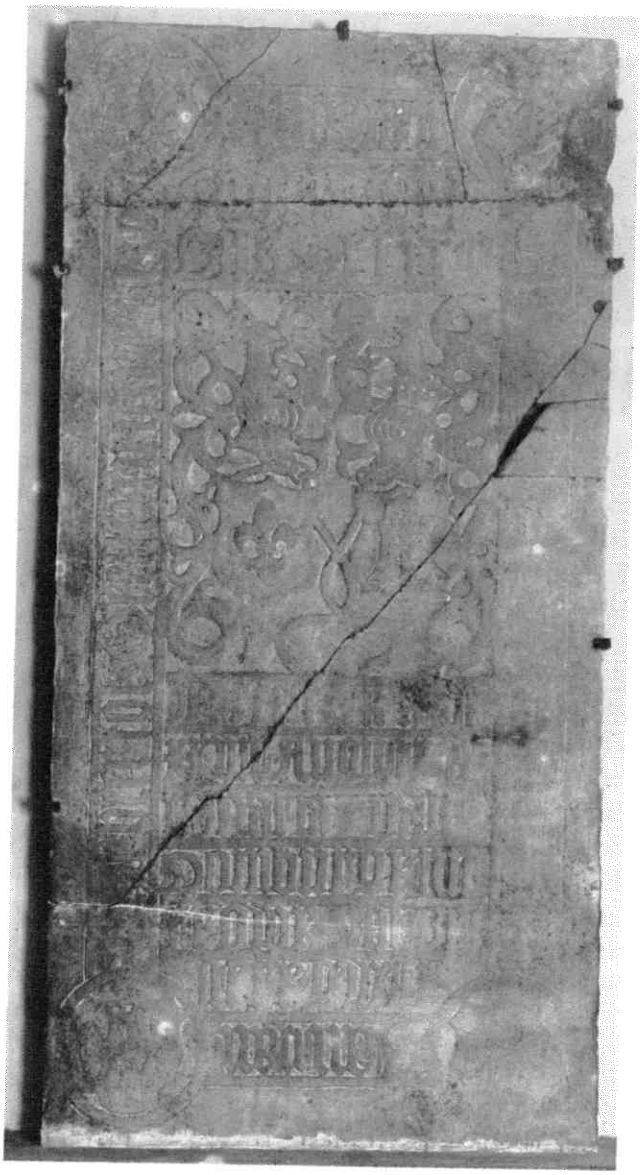
Johan II van Eyll

In de roerigste tijden van de geschiedenis van Gelre werd Johan van Eyll als opvolger van zijn vader in 1512 met de halve heerlijkheid Geysteren beleend.[93] Op 21 juli

Afb. 19 *Zegel: Johan II van Eyll, heer tot Geysteren. 1519, december 1; diameter 29 mm. Bron: Archiv Schloss Gartrop, Regest 105.*

1513 werd er een verdrag gesloten tussen Karel van Egmond, hertog van Gelre en zijn Bourgondische tegenstanders Keizer Maximiliaan en Aartshertog Karel, voor de tijd van vier jaar. Hierbij werd onder andere bepaald dat het land van Kessel onder het bewind van Gelre bleef staan. Doch, met uitzondering van huis en heerlijkheid Geysteren, waarmee de Bourgondiers een voet tussen de deur behielden.[94] Hoe precies de leenrechterlijke verhoudingen tussen de heer van Geysteren en zijn toenmalige leenheer – de bezetter – lag, is niet bekend. De hertog van Kleef kon zelfs zijn belangen doen gelden, doordat het Eyllse gedeelte voor hem sedert 1475 een open huis was.
Kennelijk zagen de landsheren het belang in van het strategisch punt Geysteren, dat zowel de Maas kon beheersen als de weg noord--zuid, tussen het land van Kessel en Cuyck.
Johan van Eyll trouwde met Maria, dochter van Jacob van Domburg, ridder, heer van St. Aachtekerken en St. Janskerken, stammend uit een bekend Zeeuws geslacht. Aan hem stond Johan in 1532 zijn rechten op de heerlijkheid Oostrum en het huis Spraland in vruchtgebruik af.[95] Waarvoor Johan en Maria in ruil verkregen alle rechten op het huis te Werve onder Rijswijk gelegen. Deze rechten waren vermoedelijk aanvankelijk als huwelijksgift aan Maria van Domburg toegewezen; in een later stadium schijnt daarover onenigheid gerezen. Natuurlijk zijn er diverse andere theoriën aan te geven voor deze vreemde handelswijze. Zoals pastoor Janssen opperde: het kan Jacob van Domburg als stadhouder van het Overkwartier te doen zijn geweest om in 't Overkwartier als gezeten heer begroet te worden.[96] Jacob van

Afb. 20 *Grafsteen van Johan II van Eyll, echtgenoot van Maria van Domburg; stond in de toren van de verwoeste kerk van Geysteren.* (Foto Monumentenzorg, Zeist)

Domburg voerde volgens overlevering als stadhouder een zeer slechte administratie en vluchtte weg uit het Gelderse, een tekort van meer dan 3000 Rijnse gulden achterlatende. Zijn schoonzoon en dochter moesten daaronder lijden. De hertog van Gelre confiskeerde de goederen en beleende op 20 juli 1535 Arnt van de Gruythuis met de heerlijkheid Oostrum en Spraland, die in 1538 wederom zijn eed vernieuwde.[97] Het feitelijke bezit kwam uiteindelijk opnieuw in handen van de familie Van Eyll, maar hoe . . . onttrekt zich voorlopig aan mijn gezichtsveld. In het archief van het Hof van Gelre te Arnhem trof ik een transportakte aan van Jacob van Domburg die op 12 mei 1540 de rechten op de heerlijkheid Oostrum en Spraland terug gaf aan zijn schoonzoon. Maar of hiermee de kwestie geklaard was blijft een vraag.[98]

Johan van Eyll moet vóór 21 maart 1546 gestorven zijn. Maria van Domburg heeft haar man vele jaren overleefd en stierf in 1561. Beide werden in de Geysterense kerk begraven.

Jacob van Eyll

Na het overlijden van zijn vader werd Jacob in 1546 en op 25 juni 1556 opnieuw beleend met de voorburcht en één helft van de heerlijkheid Geysteren[99] 'alle versuymenesse zoe bysher bij hem int ontfangen deses leens geschiet mach zijn verlaten'.

Jacob van Eyll was op 2 juni 1550 onder huwelijksvoorwaarden getrouwd met Elisabeth van Groesbeek.[100] Verondersteld mag worden dat een voorwaarde was, dat de bruid een vruchtgebruiksrecht zou toegewezen krijgen. Elisabeth van Groesbeek verkreeg dat recht in 1557 op de halve heerlijkheid Geysteren.[101]

Behalve de bezittingen in het land van Kessel, bezat Jacob nog de heerlijkheid St. Aachtekerken in Zeeland en het huis Werve, dat hij van zijn overleden moeder erfde. Daarnaast was hij erfkamerling van Kleef. Elisabeth van Groesbeek stierf te Geysteren op 5 februari 1574 en werd in de kerk aldaar begraven, waar een prachtige grafsteen haar rustplaats dekte. Na de Tweede Wereldoorlog werd haar grafsteen tegen de oostelijke buitenmuur van de huidige kerk geplaatst.

Jacob van Eyll hertrouwde tussen 1574 en 1580 met Helena Turck; zij vestigden zich op het huis Werve onder Rijswijk bij Den Haag gelegen.

Afb. 21 *Zegel: Jacob van Eyll, heer tot Geysteren. 1557, maart 31; diameter 28 mm. Bron: RAG, Hert. archief, Gelderse leenkamer, inv. no. 1850.*

Afb. 22 *Grafsteen, vroeger in de kerk van Geysteren. Hierop Jacob van Eyll II, gestorven 1592 en zijn echtgenote Elisabeth van Groesbeek, overleden 1574.* (Foto Monumentenzorg, Zeist)

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) noteerde Hopman Splinter Helmich – een schrijvende beroepssoldaat – dat zijn luitenant op 10 maart 1581 met een half vendel soldaten op het kasteel Well terugkeerde: 'so die schansmeester Willem Werner, ghenaemt Hus, dat huys Gysteren afgebroocken had, met ordannancie van die heren der naerder Geunieerde Provincien'. Of toenmaals het hoge of het lage huis werd afgebroken is niet duidelijk. Maar vijf jaar later was het weer raak, dezelfde Hopman tekende aan: 'den 8en januarii is de vyant weder van Gysteren afgetogen ende hebben dat huys in brant gesteecken'.

Beide huizen, het hoge huis van Schellart en het lage huis van Eyll zijn verwoest. Wellicht gaf dit voor Jacob van Eyll de doorslag om zijn aandeel in de heerlijkheid Geysteren te verkopen aan de Schellarts. Kort na de verkoop van Geysteren stierf Jacob van Eyll op 30 november 1592 op zijn huis Werve; zijn weduwe Helena Turck overleed in 1595 te Gouda.[102]

De familie Schellart van Obbendorp

Oorspronkelijk stamt deze familie uit het bisdom Keulen en had haar bakermat in Gürtzenich gelegen bij Düren. Geparenteerd aan aanzienlijke families kwamen zij in de invloedsfeer van de hertogen van Gelre. Zij kregen daardoor belangrijke functies aan het Gelderse hof, zoals hofmeester e.a. functies. Door het huwelijk van Frederik Schellart van Obbendorp met Adriana van Broekhuizen, erfdochter van half Geysteren, kwamen de bezittingen van Adriana in handen van de Schellarts. Frederik en Adriana hadden twee zonen, Johan en Wijnand geheten. De rechten op het hoge huys en de halve heerlijkheid Geysteren kwamen na de dood van Wijnand, overleden tussen 1517 en 1524, terecht bij zijn broer. Johan Schellart – sedert de boedelscheiding van 1501 heer van Schinnen – trouwde in 1510 met Cecilia, dochter van Johan van Vlodorp, heer te Elsloo en Adriana Scheiffart van Merode.[103] Hij erfde alle ouderlijke goederen welke zeer verspreid lagen, zoals het huis Rosande in de buurt van Arnhem, bezittingen in en rond Roermond en diverse andere goederen in het land van Gulick. Deze bezittin-

Afb. 23 *Zegel: Frederik Schellart van Obbendorp, 1e echtgenoot van Adriana van Broekhuizen (Vgl. afb. 13, blz. 30).*
Bron: HSAD, Archiv v. Nesselrode-Ehreshoven, Urk. 341.
Schild: beladen met een klimmende leeuw.

Afb. 24 *Zegel: Cecilia van Vlodorp, echtgenote van Johan Schellart van Obbendorp.*
1529, mei 18; diameter 27 mm.
Bron: Archiv Schloss Haag, Urk. 4283.

gen zijn rond 1533 vererfd naar zijn enige zoon Frederik (II). Genoemd naar zijn grootvader trouwde Frederik in 1529 met Maria van Pallandt.[104] Uit dit huwelijk zijn drie kinderen bekend, te weten: één dochter Maria geheten die met Werner van den Bongaert, heer van Wijnandsrade trouwde en twee zonen waarvan de oudste Johan en de jongste Adam of Daem genoemd werd.

Frederik II Schellart overleed tussen 18 juni 1556 en 7 september 1557; zijn echtgenote Maria van Pallandt stierf in 1551. Bij deling van de ouderlijke goederen kreeg Johan de heerlijkheden Schinnen en Gürtzenich en trouwde onder huwelijksvoorwaarden op 25 juni 1557 met Agnes, dochter van Reynier van Aeswijn en Josina van Broekhuizen, Vrouwe van Brakel.[105]

Daem Schellart van Obbendorp

Daem daarentegen kreeg bij deling de rechten op Geysteren toegewezen. Op 16 oktober 1557 werd hij met zijn door erfenis verworven bezit beleend, nadat hij op 7 september 1557 van de Gelderse leenkamer uitstel had verkregen.[106]Daem trouwde op 2 mei 1558 onder huwelijksvoorwaarden met Walrave, dochter van Johan van Voorst, heer van Doorwerth en van Maria van Wittenhorst. Als erfdochter bracht Walrave de rechten op heerlijkheid en huis Doorwerth ten huwelijk.[107]
Na dit vermeld te hebben keren we terug naar het kasteel Geysteren. De omstandigheden ten tijde van Daem en Walrave met hun mede-heer Jacob van Eyll waren echt niet florisant te noemen. Men verkeerde midden in de Tachtigjarige Oorlog, waarin het hoge en lage huis van Geysteren diverse keren in de frontlinie lagen. Jacob van Eyll moet weinig vertrouwen in de toekomst gehad hebben, nadat zijn enige dochter Maria van Eyll, welke in 1575 onder huwelijksvoorwaarden trouwde met Johan – zoon van Daem Schellart – tussen 1575 en 1590 kinderloos stierf.[108] Daarbij kwam nog dat zijn gedeelte van

Afb. 25 *Zegel: Frederik Schellart van Obbendorp, heer tot Geysteren.*
1554, oktober 24; diameter 30 mm.
Bron: RAG, Huisarchief Waardenburg, inv. no. 852.
Schild met een klimmende leeuw.

Afb. 26 *Zegel: Maria van Pallant, echtgenote van Frederik Schellart van Obbendorp.*
1529, mei 18; diameter 27 mm.
Bron: Archiv Schloss Haag, Urk. 4283.
Schild met drie dwarsbalken.

Afb. 27 *Zegel: Daem Schellart van Obbendorp, heer van Geysteren. 1576, december 15; diameter circa 30 mm. Bron: Archiv Schloss Haag, Urk. 4284. Schild met een klimmende leeuw.*

het huis Geysteren verwoest en in puin lag. Aan herbouw viel voorlopig niet te denken. Jacob van Eyll besloot daarom maar het zaakje te verkopen. De onderhandelingen omtrent de overdracht waren in 1589 al gaande, maar de verkoop kreeg pas op 14 juni 1590 zijn beslag.[109] De koper was in dit geval geen onbekende; het was Daem Schellart van Obbendorf, de schoonvader van Jacobs enige dochter Maria. Uiteindelijk kon Daem met recht zeggen dat hij heer van 'heel Geysteren' was, hoewel hij pas in 1592 beleend werd.[110] De koopsom groot 24.000 Carolus guldens zou in zes termijnen worden betaald. De belening van Daem Schellart van Obbendorp betekende het einde van de tweeherigheid van Geysteren, die bijna 140 jaar lang geduurd heeft.

Venray, najaar 1987

Aan het einde van deze bijdrage wil ik mijn dank betuigen aan de heren Mr. Th. J. van Rensch (Maastricht), C. W. J. Baron de Weichs de Wenne (Geysteren), P. J. M. van Enckevort (Sevenum), Dr. D. Kastner (Krefeld), B. A. M. Kruysen (Venray) en Prof. J. G. N. Renaud (Amersfoort) voor hun kritische kanttekeningen en waardevolle bijdragen.

Afb. 28 *De noordelijke zijde van het hoofdgebouw na de brand van 1918.* (Foto Monumentenzorg, Zeist)

Genealogie familie Schellart van Obbendorp

Adriana van Broekhuizen
(1476-1524)
overl: na 1524
tr. 1e keer 1476
Frederik Schellart van Obbendorp
zn. v. Johan en v. Reynalda van Meer
overl: tussen 1493-1495
hertr. tussen 1495-1501
Andries van Vissenich gen. Bell
1496 Ambtman van Krieckenbeek
Heer en Vrouwe van half Geysteren

Johan Schellart van Obbendorp
(1501-1533)
overl: voor 13 december 1533
1501 heer van Schinnen en Gürzenich
1524 heer van half Geysteren
tr. (1510)
Cecilia van Vlodorp
dr. van Johan van Vlodorp en v. Adriana van Scheiffart van Merode

Wijnand Schellart van Obbendorp
(1501-1524)
overl: voor december 1524
1501-1524 heer van half Geysteren

Frederik Schellart van Obbendorp
(1529-1555)
overl: voor 1557
1533 heer van half Geysteren
tr. 18 mei 1529 huw. voorwaarden
Maria van Pallant
(1529-1551)
dr. van Johan van Pallant en v. Cecilia van Humpesch

Johan Schellart van Obbendorp
(1557-1559)
overl: na 1559
tr. 22 juni 1557 huw. voorwaarden
Agnes van Assewijn (Azewijn)
(1557-1592)
dr. v. Reynier van Assewijn en v. Josina van Broekhuizen vrouwe van Brakel

Daem Schellart van Obbendorp
(1558-1602)
overl: 1603
tr. 2 mei 1558 huw. voorwaarden
Walraven van Voorst
(1558-1584)
overl: voor 1584
Erfdochter van Doorwerth
dr. v. Johan van Voorst en v. Maria van Wittenhorst
1557 heer van half Geysteren
1590 koopt de andere helft van de familie van Eyll
1590 heer van Geysteren
hertr. 1584
Martina van Rossum
weduwe van Godart van Harff

Maria Schellart van Obbendorp
overl: vóór 22-12-1576
tr. op huw.voorwaarden 4-8-1551
Werner van den Bongaert
heer van Wijnandsrade (1551-1576)

Bijlage I
1375, oktober 5: Spraelant Oisterham

Wir Willem vanden genaiden goids hertoge ind Marie vanden selven genaiden hertzogynne van Guylge ind van Gelre doen kont alle luden dat want heer Daniel van Apeltern Ritter hudistaigs vur ons comen ind erschenen is: in intgheenwordicheit onsen manne Seipgins van Aembachen ind Gerards van Boicholtz ind in onse hant opgegeven hait die heirlicheit van Spraelant ind van Oiste(re)n, so wie ind wae(r) die gelegen is mit allen yren tzobehoeren in behoeff heren Willems van Broichusen Ritters, deme he van ons den selven heirlicheit gebeden hait zo beleenen, dairumb comen wir dat wir den vurg. heren Wilhem van Broichusen mit den vurscreven heirlicheit van Spraelant ind van Oeste(re)n hude up dese dach beleent haint ind beleenen urkunde onsen manne vurscreven beheltenisse uns ind ydermanne sijns rechten aen argelist in bekennisse ind gezuyh der waerheit haint wir onse segelle an desen brieff doen hangen, Gegeven zo Caster des neesten satertaigs nae Sente Remeys dage Anno domini M CCC° LXXV°.

Bron:
RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, Register A, inv.no. 1 folio CCXXIIII (224).

Let wel:
Deze akte is niet vermeld in: Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, deel Overkwartier Arnhem 1904, door mr. J. J. S. Baron Sloet.

Bijlage II
1415, juli 22
Magescheid tussen de erfgenamen van:
wijlen Willem, heer van Broekhuizen en
weduwe Agnes van Waardenburg.

1 Wij Roelman van Arendael heer toe Wel ritter, Johan van Broichusen, Heynric van Broichusen gebroeders, Johan van Wyckrade ende Deric van Wyckrade gebroders ende Segher van Broichusen doen kont ende kenlic allen luden die desen brieff sulen sien

2 hoeren lesen dat voir ons comen sij(n) vrouwe Agnese van Broichusen ende te Weerdenborgh ende Iohan alste soen heer tot Broichusen ende Willem van Broichusen, Johan van Broichusen, Hubert van Broichusen, Sweder van Broichusen, Alert van Broichusen ende Heynric dochter

3 te Broichusen, moeder broeder ende suster hebben van magen begeert ende gebeden dat wij se sceyden willen van allen guede erve ende reet guet dat heren Willem heer tot Broichusen doin got benade achter gelaten heeft doe he sterf ende vrouwe Agnese

4 voirs. achter laeten sal als sij niet langer en is, dat wij mage ende vrint voirs. gedaen hebben in alsulker maten ende formen als hir na bescreven steet dat is te weten inden irste dat de vrouwe van Broichusen ende te Werdenborgh hebben ende halden sal dat huys

5 ende die heerlicheit van Weerdenborgh ende gericht so woe dat gelegen is Amptlude bade setten ontsetten ende dair tot den voirs. huse slot sal sij vrouwe Agnese voirs. hebben die tynde ende dye vyftich mergen lants die men haldende is

6 vanden heren van Sunte Iohan also die tot Weerdenborgh plegen te dyenen vyt gesceyden dat cleyn tyntken dat in die eerftail behoirt voirs. en die ander tynde ende lant voirs. geacht voir sestehalf hondert scilde ende die bomgart is geacht voir

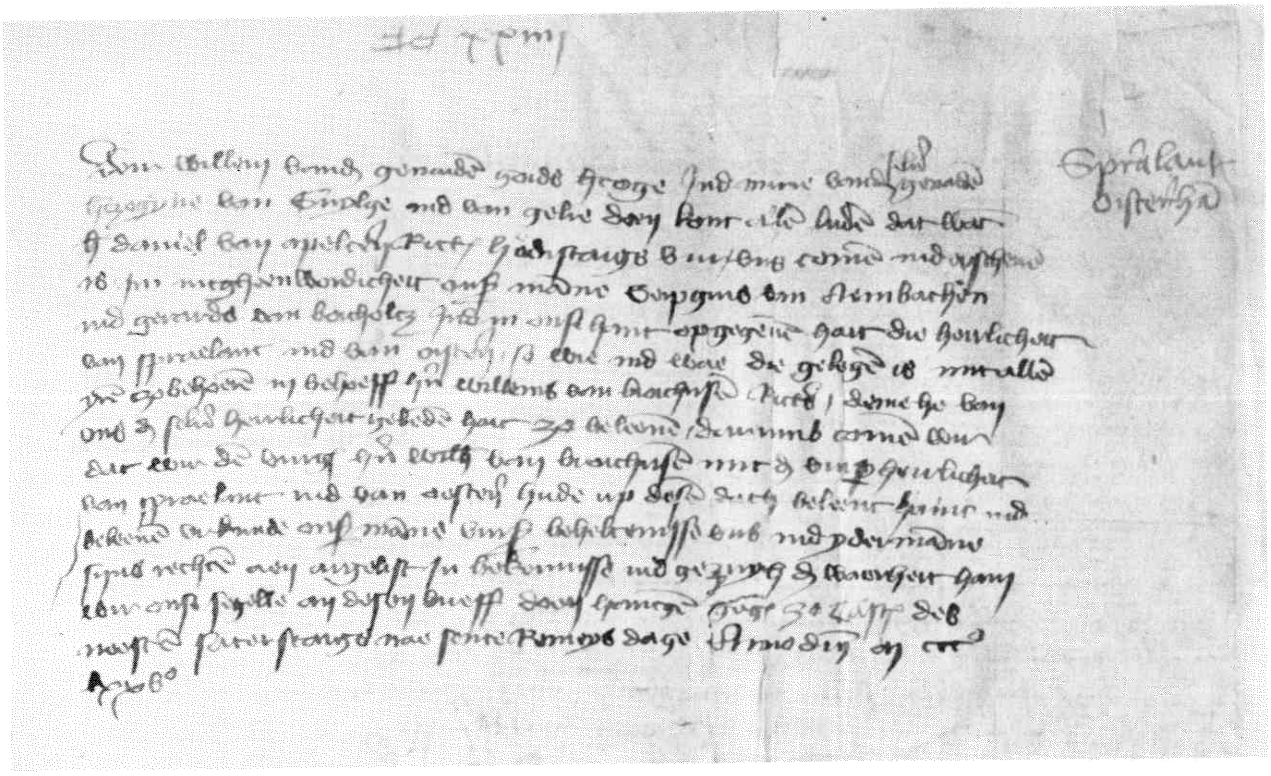
7 vijftyen scilde ende achtyenden halve mergen so weyde so lant om dat huys gelegen voirt vrouwe Agnese gedelichte is geacht voir vijfendertich scilde maeck te samen seshondert ende vyter desen erven guede ende tyenden voirs. sal vrouwe Agnese

8 voirs. geven des iaers den heren van Sunte Iohan hondert scilde denmen den heren voirs. geldende is tsiaers vyt desen voirs. tynden ende lande so behelt vrouwe Agnese voirs. vijfhondert scilde tot den voirs. huse ende slot ende herlicheit. Voirt ist gevoirwert

9 dat vrouwe Agnese voirs. hebben sal die tseventich scilde te Nijmegen ende twe hondert gulden des iaers na in gehalt der brieven die dair op gemaeck sijn. Voirt ist gevoirwert als vijscherijen die nyet te renten en staen sullen an den voirs.

10 huse bliven, duven ende hoenre capuyn ende wasche die tot den voirs. huse behoeren, dat sal vrouwe Agnese ende Jan alste soen ellick halff boeren des iaers. Voirt ist gevoirwert wat lande of weyde die tot den renten van Weerdenborgh ghehorende

11 sijn so wellic hoerre van vrouwe Agnese en Iohan voirs. des lants geseyt heeft die sal die scare dat iaer dair van boeren ende weder dair

Afb. 29 *Beleningsakte van Spraelant en Oostrum, 1375, oktober 5.*
Bron: RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer; Register A, inv. no. 1, folio 224.

van vytgeven of afslaen na beloepe des anderen lants dat te Weerdenborgh toe behorende is. Voirt ist
12 gevoirwert dat vrouwe Agnese voirs. halden sal dat voirs. huys in maten, dat is te weten off vrouwe Agnese voirs. aflijvich worde dat got verbiede dat Johan alste soen voirs. sijn huys slot ende herlicheit als dan weder hebben sal ende dair voir
13 sal vrouwe Agnese voirs. Johan alste soen voirs. guede wijsheit doen. Voirt ist gevoirwert oft sake weer dat vrouwe Agnese voirs. Johan alste soen voirs. der wijsheit niet en dede als voirs. is so sal Johan voirs. de wonyngen een hebben opten
14 huse te Weerdenborgh die sal vrouwe Agnese voirs. Johan voirs. doen van tween een welkur vrouwe Agnese voirs. wil sonder argelist. Voirt ist voirwert oft sake weer dat Johan voirs. bij Agnese opten huse voirs.
15 bleve dat Johan voirs. vrouwe Agnese voirs. geenreleyde krot noch hynder doen en sal anders dan voirs. ende des selven gelijcs sal vrouwe Agnese voirs. Johan voirs. weder om doen.
Voirt ist voirwert so wat gesijn vrouwe
16 Agnese voirs. opten voirs. huse halden wil die sulen Johan voirs. eden ende huldinge doen. Oft sake weer dat vrouwe Agnese voirs. aflijvich wordt dat got verbiede, dat dat voirs. gesijn als dan dat huys slot ende herlicheit
17 voirs. woe dat gelegen is van Jan voirs. of sijnen erven nyet brengen en sulen die van Johan voirs. comen weren ende ewelic voirt an die klacht te blijven ende horen wil daer mede te doen.
Voirt ist voirwert al sulken huys ende slot ende
18 heerlicheit voirs. als vrouwe Agnese voirs. bewijst is dat sal bliven an Johan voirs. ende sijne erven die voirs. staen als vrouwe Agnese voirs. niet langer en is.
Voirt ist gevoirwert al leen ende leen man die tot der heer-
19 licheit van Weerdenborgh voirs. hoeren die sulen huldinge doen vrouwe Agnese voirs. als eenre vrouwe ende tuchterse ende Iohan voirs. als eenen eerfhere.
Voirt is gevoirwert dat men dat voirs. slot halden sal alst gewoe-
20 lic is na hoere vermogen op dat dair geen ander versumenys in en koem.
Voirt ist gevoirwert dat Iohan alste soen ende sijnen erven hebben sulen die heerlicheit van Broichusen myt allen sijnen toe behoeren so woe die gelegen is vyt-
21 gesceyden dye gudonge dye sijnen broederen dair an bewesen is ende hoeren erven dat is te weten dat Iohan alste soen voirs. sijnen broeder Iohan heer te Loe vter heerlicheit van Broichusen rijken sal ende over geven alle jaer vijftich
22 Rijnsche gulden op sunte Andries dach des heyligen apostels acht dage voir off na ombegrepen. Welke vijftich rijnsche gulden Iohan alste soen voirs. af leggen mach ende sijn erven mit seshondert rijnsche gulden iaer op Sunte
23 Andries dach acht dage voir of na ombegrepen mit der jaer scaren.
Voirt ist gevoirwert dat Sweder mijn broeder hebben sal die tijnde te Swolgen mit hoeren toe behoeren ende die karentijnde te Vorst ende vort den
24 den hoff opter Stoct ende her Iohan Ludincks guet plach te wesen dair bij belegen op datum dys briefs in een geslagen.
Voirt ist gevoirwert dat Iohan alste soen voirs. hebben sal al leen leen men kormede die tot Broic-
25 husen gehoren. Ende die kircgijfte tot Vorst als dat geboirt.
Voirt ist gevoirwert dat Iohan alste soen voirs. ende sijnen erven hebben sulen al tijnse mit hoeren toe behore hoerende in die heerlicheit van Broichusen dair sijn
26 broeder nyet an geguet en sijn in desen mage gesceyt.
Voirt ist gevoirwert dat Iohan alste soen hebben sal ende sijn erven als voirs. staen an der heerlicheit van Weerdenborgh vijftehalfhondert scilde an eerftale toe
27 Weerdenborgh so die getaxeert is.
Voirt ist gevoirwert dat Iohan alste soen voirs. betalen ende vytreyken sal die vijf en twijntich gulden ende die hondert placken die men iaerlix vten voirs. tynden geldende is. So blijft Iohan
28 alste soen voirs. nochtan vijftehalf hondert scilde na der taxeringen des guets van Weerdenborgh van welken vijftehalf hondert scilde voirs. Iohan alste soen voirs. geven sal of sijne erven Willem van Kessel off sijnen erven vijftich
29 alde scilde des iaers na inhalt des hilich brives die dair op gemacht is.
Voirt ist gevoirwert dat Iohan alste soen voirs. ende sijne erven Iohan sijnen broder heer te Loe ende sijnen erven bewisen sal an eerftale gelijc die getax-
30 eert is an der heerlicheit van Weerdenborgh hondert scilde des iaers.
Voirt ist gevoirwert dat Iohan alste soen voirs. ende sijn erven Alart sijnen broeder ende sijnen erven bewijsen sal an eerftale gelijc die geacht is an die heer-
31 licheit van Weerdenborgh vijftich scilde des iaers ende als dese voirs. gudinge gedaen ende bewijst is als voirs. steet so sal Iohan alste soen voirs. behalden ende sijn erven an der heerlicheit van Weerdenborgh voirs. vier-
32 hondert scilde an erftale gelijc dat getaxeert is also lange als vrouwe Agnese voirs. leeft. Ende dair na sal Iohan alste soen voirs. bliven here tot Weerdenborgh als voirs. steet.
Voirt ist gevoirwert datmen dat
33 voirs. slot halden sal als dat gewoenlic is nae hoere vermogen op dat dair geen an der versue.nisse in an kome.
Voirt ist gevoirwert dat Willem van Broichusen voirs. ende sijn erven hebben sullen dat haefmeyster
34 Ampt des lands van Gelre mit sijnen toe behoeren. Ende dair toe sal hebben die voirg. Willem dat huys ende slot tot Geijsteren mitter heerlicheit Orle, Oestrem mitten heerlicheden ende kyrcgiften nyet vitgescheyden
35 dan die gudynge die sijnen brudefi dair an bewesen sijn in dese maechgesceyt.
Voirt ist gevoirwert dat Willem vurs. hebben sal alle leen leen man kormede die tot desen vurs. heerlicheden gehoren.
Voirt ist gevoirwert
36 dat Hubert van Broichusen ende sijn erven hebben sullen ende dair an geerft sijn alle erve ende goit jairgulde inden lande van Bueren ende alle erve ende lant tot Mauderick ende gulde ende dat huys to Culenborgh
37 inder stat gelegen dat is getaxeert voir twe hondert scilde dat een iaer beter dat ander iaer erger.
Voirt ist gevoirwert dat Hubrecht ende sijn erven voirs. hebben sullen den halven tol tot Venle so die brief dair
38 van an handen die dair op gemaeckt sijn.
Voirt ist gevoirwert dat Sweder van Broichusen voirs. ende sijn erven hebben sullen eerflic die tynde tot Swolgen mit hoeren toe behoere ende die korentynde tot Vorst
39 ende den hof opt(er) Stock ende dat guet dat her Jan Ludyncs plach te wesen beyde mit sijnen toe behoer gelegen tot Broichusen ende vier malder pachts te Blitterswijc des iaers myt oire toe behoeren ende acht tijns groit myt
40 hoeren toe hoiren toe behoir ende den hof opte(r) Hol mit sijnen toe behoir gelegen inden kirspel van Wel. Ende dair toe sal Sweder voirs. hebben den tol tot Venlo halff na inhalt des briefs die dair op gemaeckt
41 is. Voirt ist ist gevoirwert dat Alart van Broichusen ende sijn erven hebben sullen erflic vijftich alde scilde des jairs an der heerlicheit van Weerdenborgh die Alart voirs. dair bewijst sijn an erftail also dat erve
42 huden te dage getaxeert is, ende die halve wijntmolen tot Rade mit hoiren toe behoiren ende voirt dat goit te Rade dat des heren van Meerlair plach te wesen myt allen sijnen toe behoiren tijns pacht gewijn ende
43 geweerff also als dat inden kirspel van Rade gelegen is nyet vytgescheyden gelijc die brieve dair van in halden die dair opgemaect sijn.
Voirt ist gevoirwert dat Heynric dochter toe Broichusen hebben sal ende
44 hoir erven allen alsulke heerlicheit huys ende slot tot Grebben Vurst ende Velden mit alle sinen toe behoeren nyet vytgescheyden nae inhalt des briefs ende voirwarden die dair op gemaect sijn.
Voirt sal die kircgifte
45 gegeven bliven gelijc sij ghegeven is.
Voirt ist gevoirwert dat Jan alste soen ende Willem gebrud(er)s voirs. alle leen ontfangen sullen die tot hueren heerlicheden horende sijn, ende sullen die tot hueren heerlicheden horende sijn, ende sullen oiren bruederen belenen tot allen tijden als
46 sijch dat geboert sonder heergewede.
Voirt ist gevoirwert dat vrouwe Agnese vurs. Johan alste soen Willem, Johan, Hubert, Sweder, Alart ende Heynric dochter vurs. geenre leyde recht an erve of an guet hebben noch
47 behalden en sullen anders dan mit namen in ons machgescheit

bescreven steet ende mit namen in ons maechgescheit bewijst is beheltlic Jan voirs. der heerlicheit van Loe als hi die te voeren gehadt heeft. Voirt
48 ist gevoirwert of saike weer dat enige tot sprake of vordeinge queem van Peter in gheen Rade ende Heynric van Blitterswijc dat sullen die bruederen gelijc dragen ende verantworden een ygelic na sijner geboer. Ende
49 weert saike dat die heer van Meerlair yet eyssende weer van ons dair wij mit recht nyet tegen seggen en muchten wat kunde scolt dat weer als voirs. steet dair sullen wij mallic anderen oic af ontheffen wellic onser
50 dies niet en dede van ons bruederen voirs. van sijnen deel die sal in riden tot Venlo mit sijnen live als om die bijnden manen of doin manen den des neet weer. Voirt ist gevoirwert dat vrouwe Agnese ende Heynric dochter
51 voirg. geen scolt betalen en sullen van wegen ons mans ende vaders heren Willems heren tot Broichusen den got benade.
Voirt ist gevoirwert of yemant van ons bruderen eynich goit behielde datter kirken jairgulde gulde dat
52 sullen sij oen reyken ende betalen dair sijch dat gebuert.
Voirt ist gevoirwert dat vrouwe Agnese voirs. in wynnen ende werven sal of sij kan Alarts goit van Weerdenborgh ende dat sal vrouwe Agnese voirs. hebben also lange
53 als sij leeft. Ende wanneer vrouwe Agnese voirs. niet langer en is so sal Alarts goit vallen ende erven op oire soene voirs. gelijc.
Voirt ist gevoirwert als Alart vurs. tot sijnen mu(n)digen dagen comen is.
54 dat hie dan kiesen mach of hi sijn kijns deel hebben wil of dat hi dit vurs. maech gescheit halden wil. Voirt ist gevoirwert so wat guede ilken brueder voirs. bewesen is anden maechgescheit voirs. dat sal hi erflic
55 hebben het sij voir dode of na dode vrouwe Agnese vurs. sonder dat der loyssen steet. Voirt ist gevoirwert of dat sake weer dat eynich goit of erve vonden werde dat in desen maech gescheit nyet gecleert en weer dat
56 sullen dese gebrueders voirs. tot gelike deylingen staen. Ende wij vrouwe Agnese vurg. Johan alste soen Willem, Iohan, Hubrecht, Sweder, Alart ende Heynric dochter tot Broichusen voirg. hebben samelic dit voirs. maech gescheit
57 gesekert ende gelaift sekeren ende gelaven in goiden trouwen ende in recht eytstat ende hebben samelijc lijfflijc ten heijligen gesworen al dit voirs. maech gescheit gelijc voirs. ende gecleert steet mallic anderen dat vast ende stede te
58 halden an al argelijst ende weder seggen ende hebben samelic voirs. onse segele an dese apenen brief ende an dit voirs. maech gescheit gehangen. Ende om te meere sekerheit ende vestenisse wil so hebben wij voirs. onse
59 voirs. mage ende vrinde gebeden dat sij oire segele an dese apenen brief ende an dit voirs. maechgescheit bij die onse hangen willen dat wij mage ende vriende vurg. gerne gedaen hebben om beden wil onser
60 mage ende vriende voirg. Geg(even) int iaer ons heren dusent vierhondert ende vijftyen op Sunte Marien Magdalenen dach.

Zegels:

1	Agnes van Waardenburg	beschadigd	Ø 25 mm
2	Johan van Broekhuizen	beschadigd	Ø 30 mm
3	Willem van Broekhuizen	beschadigd	Ø 25 mm
4	Johan van Broekhuizen	verloren	
5	Hubrecht van Broekhuizen	verloren	
6	Sweder van Broekhuizen	verloren	
7	Heynrica van Broekhuizen	restanten niets herkenbaar	
8	Roelman van Arendael, heer van Well	vrij gaaf	Ø 25 mm
9	Jan van Broekhuizen (Ambtman van Kessel)	beschadigd	Ø 25 mm
10	Henrik van Broekhuizen broer van no. 9	vrij gaaf	Ø 24 mm
11	Jan van Wyckrade	beschadigd	Ø 27 mm
12	Derik van Wyckrade broer van no. 11	verloren	
13	Segher van Broekhuizen	verloren	

Bron:
Archief Schloss Haag bij Geldern, Urk. 1034 Origineel. Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Landesarchiv Geldern, Urk. 8 eigentijds-afschrift op perkament; formaat 41,2 × 55,5 cm; zonder zegels.

Lit.:
K. Janssen de Limpens in de Maasgouw 78 (1959) 188-189 over het origineel uit Schloss Haag.
Verslagen Rijks Oude Archieven (V.R.O.A.) 1904 p. 645-646. Regest van eigentijds afschrift uit Düsseldorf.

Bijlage III
1415, september 18. De heerlijkheden Geysteren en Oostrum

Wij Reynalt etc. doin kont allen luden mit desen brieve ende bekennen dat wij voir onss ende onsen mannen van leene hiernae beschreven beleent hebben ende beleenen mit desen selven brieve Wilhem van Broichusen onsen rait, erffdroisset ende erffhovemeister onss hertzougdomps van Gelre die van onss entfangen heft ende halden sall tot Kuyckssehen ende Gelresche leens rechten die twe heerlicheiden als van Geisteren ende van Oeste(ru)n soe wie ende wair die gelegen sijn mit alle hoeren rechten hoge ende lege nyet vytgescheiden. Ende Wilhelm vurscreven heft onss hie van huldinge ende eyde gedaen als eyn man sijne leene schuldich is te doin beheltlich doch onss alwege dairan onss goede rechten ende alremallich des sijns hir waeren oever ende an onss mannen van leen etc. ut sup. (heer Roilman van Arendall heer tot Well, Jan van Broichusen ende Diderich van Vlodorp, des te orconde hebben wij onse sigell an desen brieff doin hangen inden jaeren onss heren M CCCC° ende XV des gudestage nae Lamberti epi(scopi).

Bron:
RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, Register A, inv.no. 1 folio CCXVIII verso (218 verso).

Bijlage IV
1450, maart 29

Johan hertough van Cleve
ind Greve vander Marcke

Wij bekenne, went die Eirber onse lieve getruwe her Johan van Broichuysen Ritter, here to Loe ind to Geisteren ons to kennen gegeven hevet dat hij to synne heb kortz to Rome wert to rijden, dat wij dairomb sijn erff ind guet in onse lande gelegen in sijne affwesen kummer vrij gegeven hebn ind geven mit desen brieve, bis midwynter neistkomende, sonder argelist. Oirkonde onss segels hier beneden gedruckt op den heyligen Palmdaige Anno 1450.

Bron:
Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Archiv Kleve-Marck, Lehen Generalia 3 folio 67 verso.

Bijlage V
1450, juli 7

Dyt is dat inhalt der Bullen der informatien vanden paeuss van Roemen gegeven op dit voirscreven testament heren Jans van Broichusen voirscreven.

Nicolaus een Bisscop ende knecht der knechten gaets den gemeynde soen den edele man heren Jan van Broichusen Ridder des byssdom van Coelne Gruete ende die apostolise kenedixie die edelheit des geslechtes ende die aendachte der innigher devocien die ghij tot ons ende totter Roemscher kirken draghet ende hebt die eysschen ende verdienen dat dat bidden ende dijn begheren overmits welken dat die ruste ende vrede des herten wordt verkregen ende dat die wijse voirsichticheit dijnre guede dy gy naeden oversten wille dijns wytverkiesen geheel ende alinge blivet alsoe voel als wij van gaets wegen moegen laeten wij toe totter gracien dijnre begheerten ende biddens die begheerte ende bidden die van uwer weghen aen ons gedaen is, hult ynne dat gy die van eerbaren

ridderlicke stam gebaren bist ende mitten vuer die innicheit ende devocien ontfenget bist dat heylighe graff ons heren ende die stede ende plaetse des heylighen landes te visitieren ende dijn pellegrommaetscap te doen eer dat ghi den wech aen genomen hebt soe heb di gemaect een testamente dijns lesten willen ende begheerten als dat na inhalt eens instrumente dat dair aff gemaect is genselick beschreven is ende inhelt. Ende want dan als die selve dijn begheerte ende bede inheilt dat gij woldet ende begheerden dat alle die saecken ende punten die ghij ordiniert beset ende ghesacket hebt na inhalt eens instruments voir notarius ende getuge overgegeven dair alle duick voir gesciet is als dat van rechs wegen behoert mucht alsoe onverbrekelick alintlick gehalden werden vast ende stede durende soe is ons gebeden van dijnre weghe oitmodelick dat wi alle dijn ordinantie ende bescickinge dijns testaments als voirs. is om die meere vestenisse wil van pausslicker guedertierenheit die macht ende vestinisse onser confirmatien ende bestedelicheit vervullen ende toewerpen want wi dan die daer begheren alle guede wille ende begheerten der geloevigh(eit) mynschen die redelicke ende eerlick bescicket sijn onverwandelicke te bliven ende vast ende stede te wesen op dat gij dijnre guede aendacht ende opset dijnre pellegrommaetschappe voirs. mit ruste dyns herten moeges selichlich doen ende vollenbrenghen soe sijn wij geneyget tot dynen begheerten ende beden ende doir om alle die ordinantie ende bescickinge dyns testaments voirs. ende alle een ygelick besunder dat inden instrumente dyns testaments voirs. begriepen is als dat redelicke ende behoerlick gemaict is van onser pausslicker machten conformiren ende vesten wij dat ende overmits hulpe deser teghenwoerdigher scrifften ende brieven stercken wij dat ende vervullen dair toe alle gebreck ende onvolmaectheit die in den voirs. testaments instrumente mucht hebben gecoemen. Niemant van ennighen mynschen en sal moegen doen tegen diese onser conformatien vestenissen ende vervullinge off geclikelick koenheit dairtegen te spreken off contrari te sijn die dat bestunde ende doen wolde die sal vallen in (tegen)werdicheit des almechtighen gaits ende der heiligen apostelen Sunte Peter ende Paulus.
Gegeven te Fabiaen des stichs van Lamerien inden jair der gebeurten onss heren dusent vierhondert ende vijfftich op die soevende ydus vander maent geheyten Julius vierden jair onses pausdom.

Ende ick Henricus Lijndeman van Goch clerick des bijssdom van Coelne van ... ten des keysers apenbaer notarius, want ich selve teghenwoerdich byn geweest ten voirscreven tugen inder presentiringe der toenemynge des gesichtes der leesinge ende onder sueckinge der voirschreven instruments testaments brieven ende dat gesien ende hoert heb dair om heb ic dit teghenwoerdighe vidimus brieff apenbaer instrumente dat van een ander gescreven is. Want ic onledich anders was hier op gemaict, onderschreven ende in deser apenbair forme ende manieren gesat ende myt mynen gewoentlicken teyken ende naeme onderteykent in getuichenisse ende orkonde alle saicken ende punten voirs. gebeden ende geeysset.

Bron:
RAL, Archief klooster Bethlehem te Oostrum. Cartularium, inv.no. 1 folio 23-24.

Bijlage VI
na 1450

Inden jaere ons heeren 1450 heeft heer Jan van Broeckhuijsen zaliger gedachten sijn testament gemaeckt ende dese stede gefundeert ter eeren Godts ende zijne moeder Marie tot een Reguliers Clooster, ende is inden selven jaere getrocken naer t Heilich landt van Jerusalem, op welcken wegh hij is gestorven. Daernaer over 12 off 13 jaeren storff tot Collen vrouw Anna van Broeckhuijsen ende ligt bij de Predickheren aldaer begraven.

Bron:
Gemeentearchief Venray, Archief klooster Bethlehem, jaargetijdenboek folio 129.

Bijlage VII
1451, december 11

1 Wij Henrick van Meer, Ritter heer tot Weerde, Johan van Arendaell, Ritter heer tot Welle, Johan van Broichusen, heer tot Wickraede, Elbert van Alphem, heer tot Honeppel, Derick Schenck van Nydeggen, heer tot Aefferden, Kairle Spede, heer tot Meerlair, Johan Tengnagels van Meerwijck, Johan van
2 Breempt, Johan van Efferen, Henrick van Meerwijck, Willem Kelner ende heren Willem Spaen, pastoir ter Horst doen kondt allen luden na bekennen apenbairlich overmits desen apenen brieve als vriende ind maege van beyden syden dat voir ons comen sijn vrouwe Anna
3 van Broichusen ind vander Straten wilneer echte huysvrouwe selighe heren Johans van Broichusen ind erffgenamen des selven heren Johans seliger gedechten mit name heren Gaedert van Harve, heren Adriaen van Broichusen, Staes van Broichusen, Goeswijn Stecke,
4 Frederick van Rutenberch, Willem van Kessell, Willem, Gherart ind Johan van Broichusen ghebruderen ind Agnese ind Margriet van Broichusen gesusteren selige Alaerts dochters van Broichusen ind Executoren selige Johans van Broichusen voirscreven ind hebben sementlick mit
5 ernsteliker begheerte aen ons gesonnen ind vrientlick van ons begheert dat wij se mijnlick verslichten end scheiden wolden overmits enen maechghescheit van alle alsulken erffnissen haven ind guede ghereit ind onghereit daer nyet aen vytghescheiden selighe heren Johan van
6 Broichusen voirscreven inne bestorven is. Dat wij gherne ind willichlick gedaen hebben omme oirre montliker beden ind versueks wille na alle formen ind manieren gelijck hiernae bescreven volcht.
Inden irsten saken die Executoren heren Johan van Broichusen alle guet
7 dair hij ynne bestorven is nyet dair aenvytghescheiden hebben ind behalden nae inhalt eens besegelden brieffs oen dair op gegeven ind gemaict durende van veerthien daghe nae Sunte Peters dach ad Cathedram neest comende over vier jaren.
Voirt soe sall die gheen
8 den dat ampt vanden lande van Kessell toe deel vellet ind geboeren sall mit der halver heerlicheit vander Horst daer toe gheboerende vrouwe Annen voirscreven voir oir recht dat sij heeft aen der halver heerlicheit vander Horst vytrijken ind wael betalen wanneer sij dat guet
9 aen vangen soelen twelffhondert Rijnsche gulden.
Ind weert saeck dat vrouwe Anne voirscreven bynnen der tijt dat dit voirg. guet aengevangen woirde off van stonden aen van leven tot doot queme dat god verbiede soe salmen gelijke waell ind nochtant die twelffhondert
10 gulden vytrichten ind wael betalen vrouwe Annen voirscreven erven wanneer die ghene dat guet voirscreven aenvangen sall den dat geboerende woirdt.
Voirt soe salmen vrouwe Anna voirscreven wanneer die voirg. maege ind vriende die Slaete ind guede aevangen soelen dair
11 toe noch vytreyken ind wael betalen voir oir tocht ind recht dat sij aen Loe heefft achtienhondert Rijnsche gulden ind der sall ellick parthije vanden sessen parthijen der erffgename vytrichten driehondert Rijnsche gulden.
Ind weert saeck dat sij bynnen tween jaeren
12 van leven ter doot queme dat god verbiede. Soe soelen die achtienhondert Rijnsche gulden doot ind van gheenre weerden sijn, ind aen den erffgenamen blijven ind ist saecke dat sij die twee jaeren voirscreven beleefft als sij off god will sall.
Soe soelen die achtienhondert Rijnsche
13 gulden voirscreven comen ind erven op vrouwe Annen voirscreven off oirs daer teynden gebreeck dat god verbiede op oir erven.
Voirt soe soelen heren Gaedert van Harve Ritter ind heren Adriaen van Broichusen Ritter ghedeilt sijn aen die heerlicheiden van Geysteren myt alle oeren
14 toebehoeren behalven dat nae inhalt des testaments dair vyt besat is ind soelen hier van wederomme vytreyken twee dusent ind vijffhondert Rijnsche gulden.
Voirt soe soelen Staes van Broichusen, Goeswijn Stecke ind Frederick van Rutenberch gedeilt sijn aen die
15 heirlicheiden van Loe ind Waellaecken mytten laeten van Wynnekendonck myt alle oeren toe behoeren ind myt alle gueden toe Loe ge-

hoerende dair heren Johan van Broichusen inne bestorven is.
Ind soelen hier van wederomme vytreyken driedusent ind twee hondert Rijnsche
16 gulden. Ind mit desen tweehondert Rijnsche gulden voirscreven ind mitten vijffhondert Rijnsche gulden vyter Geysteren als voirscreven steet in noch driehondert Rijnsche gulden die vyter den ampt van Kessell gaen soelen dat sijn te samen dusent Rijnsche gulden die gheordeniert
17 sijn totten Cloester tot Boemell salmen hebben totten renthen dair beneden gelegen dat te samen sijn soelen vijve ind tseventich Rijnsche gulden tsiaers.
Voirt soe soelen Alaerts kijnderen van Broichusen hebben ind gedeilt sijn aen vijffdusent Rijnsche gulden den men
18 drie dusent vyter Loe reyken sall ind vyter Geysteren twee dusent Rijnsche gulden.
Voirt soe soelen Willem, Gherart ind Johan van Broichusen ghebruederen hebben ind ghedeilt sijn aen die halve heerlicheit vander Horst als heren Johan van Broichusen selighe
19 ghedacht die gecocht ind gegolden heefft myt namen drie deel vander helfft ind daer toe vyter den renthen van Raede twee dusent Rijnsche gulden dair voir sij jairlicks hebben soelen dat aen den renthen aevert boeven twee hondert malder rogge tsiaers der een hondert
20 malder vyt den renthen voirscreven versat is totten Cloester tot Oesterom ind een hondert malder toe den selven Cloester vyter den brieve vanden ampt van Kessell ind wanneer off welke tijt Willem, Gherart ind Johan van Broichusen ghebruederen voirscreven den heren
21 Regulieren des Cloesters van Oesterom voirscreven betalen vijrdusent Rijnsche gulden off dat sij aen gueden ind vast maken aen twee hondert Erffmalder rogge dat sij dair myt verwart sijn.
Soe soelen sij oir hande treycken vanden gantsen alingen renthen van Raede
22 ind en soelen alsdan voirtmeer gheenreley recht noch aenspraeck dair aen hebben noch behalden in enigerwijs.
Voirt soe sall Willem van Kessell hebben dat ampt vanden lande van Kessell mitter halver heerlicheit vander Horst daer toe gheboerende. Ind sall dair van
23 vytreyken gelijck voirscreven is dat is te weten ten irsten dat die vrouwe van Broichusen hebben sall twelff hondert Rijnsche gulden voir oir recht vander halve heerlicheit vander Horst ind daer toe Willem, Gherart ind Johan van Broichusen ghebruderen
24 duysent Rijnsche gulden. Ind noch drijehondert Rijnsche gulden toe vollest den vijff ind tseventich Rijnsche gulden triaers totten Cloester toe Boemell.
Voirt soe sall vrouwe Anna voirscreven hebben ind behalden alle alsulken scholt als ons heren ghenaden van Cleve ind
25 sijn vader seligher ghedachten heren Johan van Broichusen schuldich waeren ind sijn.
Ind alsulke scholt joncheer Gherart van Cleve etc. Johan Buedell seligher gedacht sculdich was ind is.
Voirt soe dan ghebreken ind aenspraeken vaste tot Loe sijn soe sall
26 Staes van Broichusen, Goeswijn Stecke ind Frederick van Rutenberch daer toe te vollest hebben ind behalden alsulken scholt joncheer Gherart van Cleve heren Johan van Broichusen seligher gedechten schuldich is.
Voirt soe soelen dese sesse parthijen
27 voirscreven gelijckerhande hebben alsulken nederlaege gelt int scholt als onse ghenedighe heren van Gelren heren Johan van Broichusen seliger gedacht sculdich vytghescheyden dat to den ampt te hant berekent is. Dan want Johan voirscreven heren Gaedert van
28 Harve noch schuldich is van geleenden geld ind anders. Soe sall hij hyer van voir vyt hebben ind behalden vijffhondert Rijnsche gulden ind Willem van Kessell sevenhondert Rijns gulden.
Oick die brieve van Braebant die salmen halden nae inhalt
29 des testaments.
Oick offt saeck weer dat Willem van Kessell aen den ampt van Kessell ind den anderen aen den renthen van Raede van onsen ghenedighe heren van Gelren enige last off indracht aen queme van heren Johans wegen voirscreven bis toe desen dage
30 toe geschiet weer dat soelen die erffgenamen voirg. sementlick den anderen helpen draghen.
Voirt soe en soelen dese erffgenamen voirg. gheenre konnen aenspraek meer hebben noch behalden van allen saecken bis to desen dage toe aen
31 vrouwe Annen voirscreven off aen oeren erven ind soelen hier myt mijnlick ind gonstlich tot allen sijden verlicken ind ghescheiden sijn ind keren malck anderen dat oirs ten beesten.
Oick off eniger parthijen in enigen deell sijnre deilinghen off te
32 samen ind oick den Executoeren ind den nae inhalt des testaments besat is enigen krot last off hijnder dairynne ghedraegen woirde van yemant den soelen die erven malckanderen ind oick den Executoeren den besatten als voirscreven is gelijck vyt
33 helpen draeghen malck op oirs selffs cost vytgescheiden Staes van Broichusen, Goeswijn Stecke ind Frederick van Rutenberch vander heerlicheit Loe.
Oick off enighe gebreken tussen den parthijen voirg. hiernaemaels quemen off vielen die
34 soelen staen tot cleernisse deser voirg. off meeste deel van oen alle dese voirg. punten ind voirwoorden ind ellick bisonder hebben vrouwe Anne voirs. die erffgenamen gelijck die voir benuempt sijn malck den anderen gelaefft in guden trouwen
35 vast stede ind onverbrekelick te halden ind en soelen malck den anderen hier gheen krot hijnder off schade aen doen noch van oiren wegen laeten gheschien in enigerwijs ind aller sonder argelist in orkonde der waerh(eit) alre punten voirscreven soe
36 hebben wij Henrick van Meer, Ritter heer tot Weerde, Johan van Arendaell, Ritter heer tot Welle, Johan van Broichusen, heer tot Wickraede, Elbert van Alphem, heer tot Honeppel, Derick Schenkc van Nydeggen, heer tot Aefferden, Karle Spede, heer tot Meerlair,
37 Johan Tengnagell van Meerwick, Johan van Breempt, Johan van Efferen, Henrick van Merwick, Willem Kelner ind heer Willem Spaen, pastoir ter Horst vriende ind maege van beyden sijden onse segele aen desen brieve ind maechghescheit gehangen.
38 Ind omme ter meerre vestinge ind stedicheit wille alre punten ind voirworden voirscreven soe hebben wij Anna van Broichusen ind vander Straten voirg. Gaedert van Harve, Ritter, Adriaen van Broichusen, Ritter, Staes van Broichusen, Goeswijn Stecke,
39 Frederick van Rutenberch, Willem van Kessell, Willem, Gherart ind Johan van Broichusen ghebruederen onse segele myt aen desen brieve gehanghen.
Ind want wij Agnese ind Margriet van Broichusen gesusteren voirg. op dese tijt selve gheen segell
40 en hebben, soe hebben wij ghebeden ick Agnese voirscreven Henrick van Hoenseler ind ick Margriet Alaert van Goir dat sij desen brieff ind maechghescheit voir ons willen besegelen myt oeren segelen dat wij Henrick ind Alaert voirg.
41 gherne gedaen hebben omme beden wille Agnese ind Margrieten voirscreven ind hebben onse segelle in ghetuychnisse der waerheitz alre punten voirschreven myt aen desen brieff gehanghen. Gegheven int jaer ons heren dusent vierhondert een ind
42 vijfftich des saterdages nae onser liever Vrouwen dach Conceptio.

Bron:
Archiv Schloss Harff, Urk. 420. Origineel, zegels verloren.
Archiv Schloss Haag, Urk. 1038 afschrift.
Gemeentearchief Venray; Oud archief, inv.no. 132 afschrift als bijlage bij het proces door het kerspel Venray gevoerd met het klooster Mariensande te Straelen, 17e eeuws proces.

Literatuur:
M. J. Janssen, Geschiedenis van de onze lieve Vrouwe kapel te Oostrum, in: PSHAL 34 (1898) bijlage II, 135-139; zie bron 3.

Bijlage VIII
1456, januari 5

Ich Adriaen van Broichusen Ritter here zo Gheisteren doin kont ind bekennen mit desen transfixbrieve also mijn lieve Oeme heer Johan van Broichusen, Ritter here zo Geisteren was seliger gedacht burge ind sachwalt bleven was vur die Derich van Bronckhorst heren zo Batenburg ind zo Anholt zo Gronsfelt ind zo Rynckbergen was seligen mit anderen guden mannen zo henden ind in behoiff Heynrichs van Gronsfelt as vur sievenhondert overlendsche Rijnsche gulden desselven Heynrichs leefdage lanck alle jaeren in zweij termijnen zo betzalen up alsulche pene ind verboirt gelijck ind wie desselven Heynrichs brieff den he darop sprechende hait, dadorch disselve mijn transfix brieff ge-

transfigert ind an gehangen is cleirlich inhelt ind vsswijse also hain ich Adriaen van Broichusen Ritter etc. vurg. mich verbonden in stat heren Johans van Broichusen mijns Oeme seligen vurg. in alle der vogen ind manieren as der selve heuftbrieff Heynrichs vurs. innehelt ind mijn Oeme vurg. darinne verbonden was ind die anderen burgen ind sachwalderen noch levende darin verbonden sijnt. Ind sicheren ind geloven daromme den selven Heynrich van Gronsfelt bij mijnre eren ind truwen in Eydstat darin eyn guit gehoirsam burge ind sachwalt zo sijn zo halden ind zo voldoen nae inhalt ind vsswijsongen sijns heuftbriefs vurs. sonder einichs argelist ind dis zo kennisse der wairheit so hain ich Adriaen van Broichusen Ritter here zo Geisteren vurg. mijn segel mit mijnen guden wille aen desen transfixbrieff wissentlich doin ind heischen hangen inden jaeren unss heren dusent vierhondert sessind vunfftzich up den heiligen drutziender aevent datz vunff dage in Januario.

Bron:
Anholt, Vorstelijk archief Salm-Salm, Bestand Anholt, Urk. 161
Regest 626, transfixbrief aan een akte van 1442 augustus 1.
Zegel is beschadigd.

Bijlage IX
1469, juni 10

Wij Reynalt heer tot Broickhuijsen, Ritter, Arnt heer tot Blitterswijck, Johan vanden Loe, Ritter ind Derick vander Horst, Ritter, lantdrosset van Veluwen, doen kondt ind bekennen mit desen tegenwoirdigen brieff dat wij als maighe ind vrunde dairtoe van beyden parthijen nabeschreven gebeden eyn mijnlick guetlick vruntlick ind vast averdrachte verbont ind Borchvrede huyden op dach datum disbrieffz, om allen invallen hijnder twijst ind schelinge tusschen denselven nabeschreven parthien gevallen mucht te moegen verhuden van wegen ind vyt beden heren Adriaens van Broichuijsen Ritters aen die eyne ind Johans ind Sijbertz van Eyll gebruederen soene wilneer heren Thijssen van Eyll Ritters zeligen gedechten aen die ander zijde in oeren bijwesen ind bij oeren weten ind toegaenden volcomende consent to beyden zijden vanden huijse ind heerlicheijt Geijsteren ind Orlle ind vander herlicheijt Spralant ind Oisterom ind van alles dess totten selven twen herlicheijden vurs. toebehoerende is nijett dairaff vytgescheijden, ind so als die heren Johans van Broickhuijsen zeligen to wesen plagen ind heren Adriaen ind heer Thijss vurs. die to leen ontfangen hebben off woe dat weer off gelegen mach sijn averdraigen gededinght ind eyndrechtlick geslaten hebben in vurwerde ind myt onderscheijde als hyr na beschreven volght dat is to weten. Inden yersten dair heer Adriaen ind Johan ind Sijbert van Eyll gebruederen vurs. ind oeren erven to beyden zijden van nu voirtaen dat huyss ind Slaite Geijsteren gelijck inhebben opdoen ind toesluijten bewaeren ind doen bewaeren Borchgreven, portienwekeren dairop setten ind ontsetten sullen tot oir beyder parthien nutte ind beste. Ind dat gelijck op oire beyder parthijen kost vytgenamen off yemant hen beyden parthien vorder personen dan sij aendraigen wurden van oire beyder parthien wegen dairop to schicken dair gelieffden to hebben mach yegelick van hon op sijnsselfz kost ind dat buyten hijnder ind schade dess anderen ind heer Adriaen ind Johan ind Sibert vurg. sullen dat huijss Geysteren mit allen Tairnen getymmeren poirten ind voirborchten mit allet dat dair toe behoirt ind als dat gelegen is gelijck to beyden zijden halff ind halff ind oer eyn nyet meer noch mijn dan die ander inhebben gebruijcken ind besigen malck tot sijne besten ind buyten hijnder ind indracht der andere parthien. Also dat heer Adriaen ind Johan ind Sybert vurg. ind die sij dairtoe schickende off van oer wegen dairop komende werden des malckanderen nyet ontwijnden keren off affsluyten sullen dan malck den anderen dat trouwelick als guede ersame manne tot oiren beyder parthien orbair ind besten helpen halden ind bewaeren. So dat malck van oen ongehyndert vanden anderen dairop ind aff to gaen keren ind weijnden rijden ind varen mach alst oen sall gelieven tot alre tijt dair heer Adriaen ind Johan ind Sybert vurg. nu eynen vasten borchvrede mit malckanderen opgemaickt gegeven gesekert ind gelaifft ind geswaeren hebben onverbrekelick te halden as vurg. is. Voirt so sullen heer Adriaen ind Johan ind Sybert vurs. ind oiren beyder parthien erven gebreke oire alle gebot wat bruycken renthen pachten jaergulde thijnss leen lijffgewijnne erve ind eyden holt, vytgenamen dat bussken ind holtgewass to Spralant so heer Adriaen sijn deell dairaff aafgehouwen ind verkoft heefft, dat Johan ind Sybert vurs. sulx as dairnoch steyt alleen sullen hebben doin houwen ind gebruijcken tot oeren schoensten buyten bekroen heren Adriaens vurs. ind thienden den houwe sullen alle tsamen ind dess dair dan wassende ind blijvende is halff ind halff wesen ind voir torff acker bosch broick heyde weyde lant zant hoige ind legen ender ind boven der erden waiter visscheijen knyndwanderen hoenre duyven notterbruyck vervall opkomyngen gewynne gewerff dienst broicken ind anders woe dat weer nyet vytgescheyden totten selven herlicheyden ind gueden gehoerende ind dairaff herkomende in wat manieren dat oick geviell gelijck aenvangen opboeren ontfangen deylen hebben bruycken ind trouwelick helpen inmanen inwerven ind invorderen malck op sijnselffs kost ind tot oir twijer parthien besten gelijck so dat oirr eyn nyet meer noch mijn dan die ander geboeren noch behalden en sall. Ind soe somminge guede totten herlicheijden vurs. gehoerende dairaff wat misbruijckt ind anders vervreempt sijn sullen heren Adriaen ind Johan ind Sijbert vurg. malckanderen guetwillichlick ind getrouwelick so voell sij sullen moigen weder in helpen werven op oire beyder parthien kost ind dat ons gelijck to hebben als vanden anderen gueden vurs. is. Ind alle giften van kercken personaetschappen Capellen altaren vijcarijen kosterijen richteren bade ampten ind anders wat dess is totten vurs. heirlicheyden gehoerende gelijck hebben ind geven ind nyemant van hem beyden parthijen en sall den anderen hijrin yetzwat indraigen tegen doen schicken off suecken doin doin, doin schicken off doen suecken mit woirden off wercken bij sich selven mit off avermitz yemant mit rade off dade heymelick off apenbair mit gewalt off anders off lijden van yemant gedain werden sall, so voell in oen is, dan dat den anderen anbryngen dairin raden dat weren ind helpen wederstoen tot oirre beyden parthijen orber ind besten in heer Adriaen ind Johan ind Sybert vurg. sullen dat vurg. huijss Geysteren mit allen Tairnen mueren getymmeren ind woenyngen dairtoe behoerende in redelicken noitdurfftigen bouwe tymmeren indgereck van dack van mueren poirten bruggen steenwerck holtwerck ind anders halden ind dat gelijck mit malckanderen bekostigen doin ind draigen ind off dess den huyse ind getyper vurs. aen enigen eijnden vele off wnich groit off kleijn noitweer off wurde sullen sij to beyden sijden gelijck besijen toe raden ind sonder vertoch bestellen gemaickt te werden ind op dat huys als vurs. is so staende ind in redelick noitdurfftigen bouwe blijve gehalden werde ind nyet en vervalle ind dat nyemant van hem beyden parthijen dair in mitten anderen behyndert noch bedranght en werde is bededinght dat oirre eyn van beyden parthijen tot gesynnen dess anders dairtoe bereyt wesen sall alst noitgeboirt, ind off oirre enich van beyden zijden dairin weygeren vertrecken off verleghen wolde, mach die ghene van oen die dat so gerne in noitdrufftigen bouwe hijelde dat dan dair dess noit wesen sall doin maicken ind dat sall der ander parthije dan gelijck mede draigen ind onvertraichelick betailen ind dat to gueder bewijslicker rekenschapp. Ind nyemant van heer Adriaen ind van Johan ind Sybert vurg. en sall dess anders vijande off apenbair wederparthijen op dat vurg. huijss op laiten op halden off bynnen den herlicheijden vurs. geleyde geven noch oick nyemant anders wie hij weer dairop rijden laten lijden off halden yemantz vijant to sijn off to werden sich dairop ind in to behelpen vede wille ind gewalt dair vyt ind in to dryven ind to doin ten sij mit gueden volcomen wille consent ind believinge dess anderen ind off dess wes van eniger zijden onwetende geschege so sall die parthie dieddat so onwetende gedaen hed, den off denselven hij dairop off in also gelaten off geleijdt hed, van stonden aen tot gesynnen der anderen parthijen, sonder vertoch weder dairaff ind vyt laten, ind sulcken behulp veylciheyt ind geleyde vurs. tsamen opseggen, aff stellen ind des vorder oick nyet hebben off gebruycken beheltlick doch dat hij dairaff dieselven sall moigen geleyden ind veyligen sonder argelist voir den anderen vrij ind veylich van dair to komen ind want wij Adriaen van Broickhuysen ain die eyne ind Johan ind Sybert van Eyll vurg. aen die ander zijde, dit allet als vurt. steyt beliefft bestedicht consentiert belaifft ind avergegeven hebben so hebben wij alle punten ind vurwerden in desen brieff begrepen tosamen ind eyn yegelick punt dairaff besonder vur ons ind vur onse erven gelijck vur onsselven gezekert ind gelaefft zekeren ind gelaven in gueder trouwen bij onsen eeren ind g . . . nen ind als guede eersame manne in rechter rechten eedtstat ind mit opgereckten vyngeren ind mit gestaeffden eden lijfflick then heyligen gezwaeren, nu voirtan tot ewigen daigen toe vur ons ind onse erven vast stede ind onverbrekelick te halden ind te voltrecken. Ind allet des hyer bevurwert ind geschreven is tot onsen beyden partijen oirber ind beste te verstain ind te trecken ind nyet anders, ind ons dairtegen nyet to weren noch te beschudden mit enighen rechten tsij geystlicken off wertlicken off anders alle be-

heyndicheijt ferpelije nije ind alde loese vande privileggijen vrijheyden rechten gebot ind verboth der heren ind der stede die sijn off werden sullen behulpnisse ind exceptien des ind der rechten ind allet dat men hijr tegen versieren dencken off doen mach, dat wij Adriaen mijnen erven to bathen ind Johan ind Sybert van Eyll vurs. ind oeren erven to hijnder ind wederomme ons Johan ind Sybert ind onsen erven to bathen ind heren Adriaen ind sijnen erven to hijnder mucht komen. Ind voirt alle indracht geweerde ind argelist hijrin gensslick ind tosamen vytgescheyden. Voirt bidden wij van Broichuijsen Ritter ind Johan ind Sybert van Eyll gebruederen vurg. dem hoigebaeren durluchtigen ffursten ind heren heren Adolph hertouge van Gelre ind van Gulick ind Greve van Zutphen onsen genedige lieven heren offt namaels geviell, dat deze Borchvrede van enigher zijden in enigen punten dairin begrepen mit weten off willen des anderen van onss gebraicken wurde, dat alsdan sijne gnaden den ghene die off van dess wegen die vrede als vurs. is gebraicken wie worden, dairtoe halde ind vermoige, dat die den ghenen den die vrede gebraicken weer, weder tot sijnen huyse ind guede komen laite, ind den kost ind schade hij dess gehadt hed verrichte ind wij mechtigen sijnen gnaden des ind gheven ons dairin avermitz desen brieff ind bidden sijn gnaden avermitz desen selven brieff, dat dieselve sijne gnaden dit aver ons, oirkonde ind des to getuyge sijnre gnaden segell voir aen desen brieff doin hangen willen, ind wanttan dese Brochvrede avermitz onss Adolphs vanden gnaden gaitz hertougen van Gelre ind van Gulick ind Greve van Zutphen vrienden van rade nementlick heren Otten van Bijlant onsen havemeister, heren Derick vander Horst onsen marschalck, ind heren Henrick van Bijlant onsen Borchgreven to Nijmegen Ritteren bededinght is ind beyde parthije vurs. onss gelaifft hebben die to willen halden. Soe bekennen wij om oire beden ind begerten wille onsen segell bij onsen rechten wetenheyt voir aen desen brieff hebben doen hangen. Ind wij Adriaen van Broickhuijsen Ritter ind Johan ind Sybert van Eyll vurg. hebben toirkonde onse segelen beneden segell onss genedigen lieven heren vurg. mede aen desen brieff gehangen. Ind hebben voirt gebeden, want wij ditselve as vurs. is halden willen ind gehalden willen hebben heren Reynalt heer to Broickhuijsen Ritter, Aernt heer to Blitterswijck heren Johan vanden Loe Ritter ind heren Derick vander Horst Ritter, Lantdrosset van Veluwen vurg., want sij als maighe ind vrunde van beyden zijden dairtoe gebeden ind aver ind aen geweest sijn, dit so merr getuychnisse der wairheijt mit ons ind aver ons te willen besegelden, dat wij Reynalt heer to Broickhuijsen, Arnt heer to Blitterswijck, Johan vanden Loe ind Derick vander Horst maighe ind vrunde to beyden zijden vurg. om beden wille beijder parthijen vurs. gerne gedain ind onse segelen mede aen desen brieff gehangen hebben. Gegeven inden jair onss heren duysent vierhondert negenendetsestich dess neesten satersdages nae Sente Bonifatius dach Epi(scopi).

Bron:
RAG, Hertogelijk archief, XIV-Libri, deel VIII-I folio 30 verso-34.
Inventaris Iven, folio 26.

Bijlage X (regest)
1450, mei 15
Testament van Johan van Broekhuizen
en Anna van der Straten.

Ten overstaan van notaris Hendrik Mol 'de Capella' maakt Johan van Broekhuizen – heer van Loe en Geysteren – met het oog op zijn voorgenomen pelgrimstocht naar Rome zijn testament; onder goedkeuring van zijn vrouw Anna van der Straten.
Hij benoemt tot zijn executeurs-testamentair Hendrik van Meer ridder, heer van Weerde; Willem van Broekhuizen, doctor in de rechten; Diederik Schenck van Nydeggen, heer van Afferden en Jan Tengnagel 'de Merwick', schildknapen, alsmede Willem Spaen, pastoor van Horst.
Hij legateert aan de Camera Sedis Apostolice te Rome, aan de aartsbisschop van Keulen, de kerkfabriek van St.-Peter te Keulen, de bisschop van Luik en de kerkfabriek van de kathedraal van Luik elk een rijnse gulden, eenmaal.
Hij legateert aan elk van zijn executeurs-testamentair een zilveren vaatwerk ter waarde van 50 rijnse guldens, of 50 rijnse guldens naar verkiezing.
Hij legateert tot herstel van onrecht dat hij mocht hebben begaan in veten waarin hij betrokken was, 150 rijnse guldens, in munt van de keurvorsten van het Rijk, waarvoor hij verbindt:
a. de hof genaamd Die Hoff toe Cambeek onder Weeze, behalve het recht geheten Die Weert, dat verbonden blijft aan het castrum Wysschense; waartegenover het water geheten dat Scheuytsche water aan eerstgenoemde hof zal behoren,
de helft van de hof genaamd die Halfhoff toe Betheraede in de parochie Boeghem onder de wereldlijke jurisdictie toe Hoedenom
b. 1000 rijnse guldens, waarvoor hij een brief verpand heeft waarbij 240 malder rogge jaarlijks en erfelijk uit de heerlijkheid Broekhuizen worden verzekerd.

Hij schenkt, om van de kapel in zijn heerlijkheid Oostrum een klooster te stichten van de reguliere kanunniken van St.-Augustinus, de hof te Makken in Vierlingsbeek en de hof ter Maesen in Kevelaer (parochie Weeze); daarbij bovendien een som van 4000 rijnse guldens eens.
Hij schenkt voor de stichting van een klooster der Carmelitessen te Zaltbommel 75 rijnse guldens jaarlijks, en 1000 rijnse guldens eens.
Hij schenkt verder aan het Carmelitessenklooster te Zaltbommel een huis en erf in Zaltbommel.
Hij schenkt aan de kapel Ingher Walacken een kamp in Bislick genaamd de Budelse kamp, eertijds bezeten door Jan Buedel en door deze overgedragen aan Stephanus de Reno; welke kamp teruggekocht kan worden. Eveneens Ingher Walacken een erf dat Thomas van Holt, schepen van Xanten nu heeft. Eveneens Ingher Walacken de novale tienden en 160 malder rogge aan de testator verschuldigd door Gozewijn Stecken. De kapel zal tot parochiekerk verheven worden.
Hij schenkt aan het H. Kruisaltaar te Goch zijn goed myt de Slach ende Pass te Weeze, waarop hij zijn huisgenoot Peter de Jonghe lijftocht geeft.
Hij schenkt aan het Maria-altaar te Goch 10 malder rogge uit gemene cijns (ex communi censu) te Weeze; deze 10 malder kunnen afgekocht worden met 200 rijnse guldens.
Hij schenkt aan het klooster Gaesdonk met een memorie van hem en zijn vrouw op de quatertemperdagen: 4 malder rogge uit de hof van Baarlo, genaamd dat Kloetsche guet, waarop Peter de Jonghe lijftocht heeft, en in de volksmond genoemd die Sleghe toe Hoedenom ingher Schaldt.
Hij schenkt aan het H. Geesthuis te Weeze 200 rijnse guldens om een kamp terug te kopen in de parochie Werde, die de testateur vroeger aan Lambert van den Zande (de Arena) heeft overgegeven.
Hij bepaalt dat degene van de zonen van Gerard van Werdebergh – zijn neef – die het kasteel Broekhuizen zal krijgen, zal hebben het ambt van hofmeester van Gelre, en een brief rakende 250 malder rogge van de heerlijkheid Broekhuizen.
Hij legateert verder 6 malder rogge erfelijk aan elk der orden van de Franciscanen, Predikheren en Augustijnen in Loe, Wyssen en Geysteren.
Hij legateert verder aan Jan van de Straten, natuurlijke neef van zijn vrouw Anna zijn goederen bij Karnemom, genaamd Neukensguet.
Hij legateert aan Diederik van Lyenen 400 rijnse guldens en nog eens 200 rijnse guldens.
Hij bepaalt dat na zijn dood en die van zijn vrouw Ida van Stummel de goederen zal behouden, die zij geërfd heeft van Jan van Budell.
Hij bepaalt dat zijn vrouw Anna levenslang het vruchtgebruik van het kasteel Loe zal hebben, zo lang zij niet hertrouwt. Zij zal daarmee de armen en de oversten van bovengenoemde kloosters ondersteunen.
Hij bepaalt dat, wanneer het bovenstaande in zijn geheel is uitgevoerd, de kinderen van zijn overleden broers de nog resterende goederen zullen erven.
Hij bepaalt dat weliswaar alle roerende en onroerende goederen en brieven die hem aangekomen zijn van zijn ouders, voorouders en bloedverwanten naar zijn naaste erfgenamen zullen gaan, maar de goederen en brieven die zijn vrouw op deze wijze verkregen heeft, naar haar naaste erfgenamen.
Hij bepaalt dat omwille van recht op grond van Brabantse oorkonden geen veten zullen worden begonnen, of geweld gepleegd of eigenmachtige daden, maar wat op andere wijze daarvan verkregen kan worden, zal voor goede werken worden besteed.
Maakt verder enkele bepalingen over de uitvoering van het testament.
Gegeven te Wysschen. (in dicto castro Wisschen)

Bron: RAG, Familiearchief Van Broekhuizen inv.no. 140 origineel.
Zegels: 1 gebroken, 2 verloren.

Noten

[1] Jhr. W. A. Beelaerts van Blokland, 'Geysteren' in: Nederlandsche kastelen en hun historie, Deel III, Amsterdam 1915 (1-22).

[2] Familiearchief de Weichs de Wenne te Geysteren, J. B. Iven, Inventaris van het Huisarchief Geysteren en Schinnen, Keulen 1810, later vermeld als Inventaris Iven.

[3] M. P. J. v.d. Brand, De Abdij Siegburg en haar relaties met Straelen en Arcen 11e-14e eeuw in: Verwoord Verleden, Cahier nr. 5 van de Hist. werkgroep Arcen-Lomm-Velden, Lomm 1982 (32-42) pagina 34.

[4] HSAD, Archiv Kloster Siegburg, Urk. 26 (1118 april 5). Th. J. Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, Düsseldorf 1840, Herdruk Aalen 1966, Band I, Urkunden nr. 287.

[5] HSAD, Archiv Kloster Kamp, Urk. 73 (1236). M. P. J. van den Brand, De erfenis van Aleydis in: Veltum: geschiedenis van een Venrayse wijk, Venlo 1983, 81-96. Oorkonde afgebeeld op pag. 82.

[6] L. A. J. W. Baron Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288, Den Haag 1872-1876. Oorkonde nrs. 352 (1179) en 414 (1206).

[7] Prof. J. G. N. Renaud, Over de gedaantewisselingen van het Huys Geysteren in: Munsters in de Maasgouw, Maastricht 1986, 72-93, L.G.O.G. werken nr. 9.

[8] RAG, Archief Klooster Bethlehem (Sion) te Doetinchem, inv.no. 72 (1251), Sloet Oorkondenboek nr. 728.

[9] Sloet Oorkondenboek nr. 835 (1260 mei 13).

[10] F. Nettesheim, Het archief van Arcen in: De Maasgouw 2 (1880), 273 (1275 augustus 28). Deze oorkonde bevindt zich in Archiv Haus Kirchberg bij Jülich.

[11] RAG, Hertogelijk archief, aanwinst 1941 inv.no. A I a 1 folio 27-27 verso (1304 juli 8). P. N. van Doorninck, Acten betr. Gelre en Zutphen 1107-1415, Haarlem 1908, 113-114.

[12] P. N. van Doorninck, Het oudste leenactenboek 1326, Haarlem 1898, 15.

[13] RAU, Familiearchief Van Boetzelaer, inv.no. 21 afschrift; Hoge Raad van Adel Den Haag, coll. Van Spaen, inv.no. 168 afschrift.

[14] Köln, Historisches Archiv, Haupt Urkunden Archiv (HUA) 2/1745 (1343 okt. 19).

[15] J. W. des Tombes, Het geslacht van den Boetzelaer, Assen 1969, 82-84.

[16] Gaesdonck, Archiv Kloster Gaesdonck, Cartularium I, folio XXVII (27) (1404 april 1).

[17] Archiv Schloss Gymnich, Urk. 63 (1398 sept. 23). Voor het voogdijschap e.e.a. van de nalatenschap van wijlen Hendrik van Broekhuizen, heer van Wickerode (Wickrath) kreeg Willem, heer van Broekhuizen van diens weduwe Christina van Moenementen, Vrouwe van Wickerode 1.100 Gelderse guldens. Deze som zou in twee termijnen worden betaald en afgeleverd in 'Venle of to Geysteren so war sij willen'. Dit is het eerste bewijs dat Willem betrekkingen heeft met Geysteren.

[18] RAG, Hertogelijk archief, aanwinst 1941, inv.no. A I a 1 folio 70 (1257 augustus 1). P. N. van Doorninck, Acten betr. Gelre en Zutphen 1107-1415, Haarlem 1908, 298.

[19] J. A. K. Haas, Chronologische lijst van de charters gedateerd vóór 1301, Maastricht 1972 (RAL) regest 122 (1263 sept. 27).

[20] P. Weiler, Urkundenbuch des Stiftes Xanten, Bonn 1935, Band 1 Urk. 481 (1316 nov. 17).

[21] RAG, Archief Hof van Gelre en Zutphen, afschrift in inv.no. 2275 (1374 dec. 8).

[22] RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv.no. 1 folio CCXXIIII (224). Let wel deze akte is niet vermeld in het register op de leenaktenboeken deel Overkwartier door Sloet (1375 okt. 5).

[23] RAG, Archief hof van Gelre en Zutphen, afschrift in inv.no. 2275 (1384 feb. 21).

[24] RAL, Archief Klooster Bethlehem te Oostrum, inv.no. 13; Gelderse leenkamer, inv.no. 2, losse bijlage (1406 sept. 8). Hertogelijk archief, XIV - Libri deel III folio 128; deel VIII - I folio 22 verso.

[25] Gelderse leenkamer, inv.no. 1 folio 99 verso (1402 mrt. 15).

[26] Archiv Schloss Haag (Geldern), Urk. 1034 met nog 7 van de 13 afhangende zegels aanwezig (1415 juli 22) origineel. HSAD, Landesarchiv Geldern Urk. 8 eigentijds afschrift op perkament zonder zegels.

[27] Heinrich van Straelen, Archivalien der Familie Van Straelen, Kevelaer 1971, 11.

[28] Gelderse leenkamer, inv.no. 1 folio 218 verso (1415 sept. 24).

[29] I. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Deel III, Arnhem 1839, Oorkonde 233; P. N. van Doorninck, Acten betref. Gelre en Zutphen 1107-1415, Haarlem 1908, 372-378 (1400 dec. 15).

[30] Gemeentearchief Nijmegen, Oud archief, inv.no. 3975 (1418 mei 3), Gemeentearchief Zutphen, Oud archief, inv.no. 2394, I. A. Nijhoff Deel III, Arnhem 1839, Oorkonde 374 B.

[31] RAG, Archief van de heren en graven van Culemborg, inv.no. 1357 regest 652 (1418 maart 12).

[32] Gelderse leenkamer, inv.no. 2 folio 166 (1424 augustus 9).

[33] RAL, Archief heerlijkheid Meerlo-Tienray, inv.no. 60 (1418 februari 4).

[34] RAG, Hertogelijk archief, Inventaris regestbeschrijving zie Gids I.15: Oude beschrijving van archivalia uit het Gelderse hertogelijke archiefdepot in kasteel Buren, meestal verloren gegaan (deperdita) naar de inventarissen in het Koninklijk Huisarchief, R. Wartena, regest no. 478. (1424 september 17). Ook vermeld in de benoemingsakte van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren op 18 april 1431, zie noot 39.

[35] Gelderse leenkamer, inv.no. 2 folio 168 (1429 maart 8).

[36] HSAD, Archiv Berg, Urk. 1019 (1405 juli 22), Th. J. Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrhein, Düsseldorf 1858, Herdruk Aalen 1966, Band IV, Oorkonde nr. 39.

[37] HSAD, Archiv Kleve-Mark, Urk. 1463 (1431 juli 17), Lacomblet Band IV, Oorkonde nr. 151 zie voetnoot.

[38] Inventaris Iven, folio 80 (1444 juni 14); RAL, Archief klooster Bethlehem te Oostrum, inv.no. 11 (1452 december 12), waarbij op verzoek van de schepenen van Oostrum Hendrik van Merwijck 'als onsen richter ind Borchsaet tot Geijsteren' een akte bezegeld.

[39] Archiv Schloss Harff, Urk. 302 (1431 april 18) Origineel; Archiv Schloss Haag, Urk. 2663 eigentijds afschrift. L. Korth, Das Gräflich von Mirbach 'sches Archiv zu Harff, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, 57 (1894) 1-5, volledige tekst. RAG, Hertogelijk archief, inv.no. 196 folio L VII-L IX verso.

[40] Gemeentearchief Arnhem, Oud archief, inv.no. 5455 folio 10: Uitspraak van de ridderschap en steden van Gelre in een geschil tussen hertog Arnold en Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren, 1437-1439.

[41] RAL, Archief Parochie Geysteren XIV-C gecollationeerd afschrift op perkament zonder zegels (1450 mei 10). M. J. Janssen, Historie der aloude heerlijkheid Spraelant-Oostrum van de onze Lieve Vrouwe kapel met het mirakuleuze beeld en het gilde aldaar in: PSHAL 33 (1896-1897) 24.

[42] RAG, Familiearchief Van Broekhuizen, inv.no. 140 origineel (1450 mei 15).

[43] RAG, Hertogelijk Archief, voorlopig inv.no. 25 folio 45 verso. P. N. van Doorninck, Gelderse Kronieken, Arnhem 1904, 47-56 als kroniek IV. Mr. J. Gerdes, De heerlijkheid Weerdenburg, in: Gelderse Volks-Almanak 1874, 7-40.

[44] Archiv Schloss Harff, Urk. 420 (1451 dec. 10) origineel. Archiv Schloss Haag, Urk. 1038 afschrift. L. Korth, in: Annalen des Hist. Vereins f.d. Niederrhein, 57 (1894) 59-60, regest. M. J. Janssen, PSHAL 34 (1898) 135-139 volledige tekst naar een afschrift uit het Schepenbanksarchief van Venray.

[45] Gemeentearchief Venlo, Archief van de parochie St. Lambertus Kerk te Horst, inv.no. 202 origineel (1452 dec. 20).

[46] Gemeentearchief Venray, Archief Klooster Bethlehem Oostrum jaargetijdeboek 1671 folio 129.

[47] Inventaris Iven, folio 25 (1405 sept.).

[48] Archiv Schloss Haag, Urk. 1035 (1443 maart 25). Testament van Hubrecht van Broekhuizen.

[49] Hoge Raad van Adel, Den Haag, collectie Van Spaen inv.no. 167. Afschriften van oorkonden (cartularium) over de familie Van Arnhem. Let wel onvolledig (eigentijds) afschrift (1452 juli 13). Huwelijkse voorwaarden tussen Adriaen van Broekhuizen en Margriet van Arnhem.

[50] RAG, Archief Huis Hackfort inv.no. 14 (1452 okt. 29).

[51] Gemeentearchief Zutphen, Archief van het Bornhof inv.no. 883 (1495 juni 20) waarbij de drie natuurlijke zonen een geschil bijleggen met de toenmalige pastoor van Oirlo, Jan van Meer, voor de schepenen van Roermond over een pacht en de kosterij te Oirlo.

[52] Gelderse leenkamer, inv.no. 2 folio 172 verso (1457 nov. 24).

[53] Gelderse leenkamer, inv.no. 3 folio 119 verso (1465 nov. 18).

[54] HSAD. Landesarchiv Geldern Urk. 17 (1465 april 18).
[55] Gelderse leenkamer, inv.no. 3 folio 115v-116 (1465 april 21).
[56] RAG, Archief van de huizen Waardenburg en Neerijnen, inv.no. 848 (1465 april 23).
[57] RAG, Hertogelijk archief, XIV-Libri, deel III folio 128 verso -131, deel VIII folio 30 verso.-34 (1469 juni 10).
[58] Inventaris Iven folio 65-66 (1501 dec. 31).
[59] Archiv Schloss Haag, Urk. 1359 (1469 juni 10). Borg voor Adriaen stonden Reynier, heer van Broekhuizen, Willem van Vlodorp erfvoogd van Roermond en Gadert van Vlodorp, heer van Leut en Dalenbroek. Adriaen schreef in een brief aan Gadert dat hij hem schadevrij zou houden mocht de borgsom worden opgeëist, zie hiervoor HSAD, Herrschaft Odenkirchen, Urk. 150 (1469 juni 12).
[60] HSAD, Archiv Jülich-Berg, Urk. 1103 (1466 juni 28).
[61] Inventaris Iven, folio 26 (1484 dec.).
[62] RAG, Hertogelijk archief aanwinst 1957 Ov 1, folio 7-7 verso (1506 maart 16). I. A. Nijhoff deel VI-1 regest 544 gekenmerkt als 'Pakket Batenburg'.
[63] Gemeentearchief Arnhem, Oud archief inv.nr. 2418 regest 1295 (1511 dec. 16).
[64] Inventaris Iven, folio 207 (1476 dec. 13).
[65] Archiv Schloss Haag, Urk. 4279 (1477 feb. 1).
[66] Archiv Schloss Haag, Urk. 4280 (1495 mrt. 12).
[67] RAG, Hertogelijk archief, XIV-Libri, IV, f. 57v (1496 nov. 8). Uit de periode van Andries van Vissenich gen. Bell als ambtman van het Ambt Krieckenbeek is in het Hert. Archief, rekeningen Overkwartier na 1473, een rekening van hem bewaard gebleven: voorlopig inv.no. 1715, boekjaar 1496-1502. Andries werd in 1502 opgevolgd door Willem van Vrymersom: voorlopig inv.no. 1717, f. 1bis-2.
[68] Zie noot 62.
[69] Archiv Schloss Haag, Urk. 4281 (1501 okt. 27).
[70] RAL, Archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder, (1503 feb. 5) inv.no. 481 oorspr.; afschrift inv.no. 1338 en in inv.no. 501, f. 49-52; Regest no. 60. I. A. Nijhoff, deel VI-I, 283-285.
[71] Gelderse leenkamer, inv.no. 9 (1492-1513), f. 117v (1504 mrt. 11).
[72] Streekarchief Land van Cuyck te Grave, Archief van de St. Elisabethsbroederschap te Grave, inv.no. 82 t/m 85, resp. 1524 feb. 1, 2 en 3. Adriana is na 3 dec. gestorven zie hiervoor: A. Fahne, Die Dynasten, Freiherren und Grafen von Bocholtz, II. Keulen 1860, 97: oorkonden no. 84.
[73] Archief Schloss Harff, Urk. 241 origineel (1418 sept. 14): huwelijkse voorwaarden tussen Godart van Harff en Henrica van Broekhuizen. L. Korth, Annalen d.H.V.f.d.N. Heft 55 (1892) 308-309. J. Strange, Beiträge zur Genealogie der adligen Geschlechter, Heft 5, Keulen (1867) 20-39: Die Herren von Harff zu Harff.
[74] Gelderse leenkamer, inv.no. 3 folio 115 verso-116 (1465 april 21). Maar onduidelijk blijft de belening van Godarts gelijknamige zoon, die door hertog Adolf in 1470 met deze helft werd beleend; zie hiervoor inv.no. 3 folio 124.
[75] RAG, Hertogelijk archief, Inventaris regestbeschrijving zie Gids I.15: Oude beschrijving van archivalia uit het Gelderse hertogelijke archiefdepot in kasteel Buren, meestal verloren gegaan (deperdita) naar de inventarissen in het Koninklijk Huisarchief, R. Wartena, regest 525 (1457).
[76] HSAD, Archief Kleve-Mark, Familiensachen vor 1609, Wallfahrt nach Jerusalem 1450. Vergelijk collectie Van Spaen, inv.no. 173b bij de Hoge Raad van Adel in Den Haag.
[77] Archiv Schloss Wissen tussen Kevelaer en Weeze, Urkunden (1451 okt. 31).
[78] Hoge Raad van Adel, Den Haag, collectie van Spaen, inv.no. 173 (25): gegevens over kasteel Lauersfort te Kapellen bij Moers. Van Spaen vermeldt hier de huwelijksvoorwaarden tussen Mathijs van Eyll en Agnes van Broekhuizen in 1452. Het archief van kasteel Lauersfort (familiearchief Pelden und Cloudt) berust thans in het streekarchief Vierssen te Kempen BRD. Daar zijn de stukken waarover Van Spaen schrijft niet meer aanwezig.
[79] E. Rosenkrantz, in: Maasgouw 1895, 51. M. Diks, Die Abtei Camp am Niederrhein, Moers 1913.
[80] Gelderse leenkamer, inv.no. 3, f. 116 (1468 okt. 4).
[81] Archiv Schloss Harff, Urk. 605, Urk. (Harff 108), (1469 februari 1).
[82] Inventaris Iven, folio 64-65 (1483 dec.). Godart van Harff en Derick van Hackvoirt bevestigen de verkoop op 5 maart 1486. Inventaris Iven folio 65.
[83] RAN-br., Archief Leenhof van Cuyck, inv.no. 9 folio 56 (1487 jan. 28).
[84] HSAD, Archiv Kleve-Mark, Lehen Generalia 3 folio 229 verso (1469 april 11).
[85] HSAD, Archiv Kleve-Mark, Lehen Generalia 3 folio 267 (1475 sept. 8).
[86] M. J. Janssen, PSHAL 33 (1896-1897) 32.
[87] Gelderse leenkamer, inv.no. 9 folio 120 (1505 maart 20).
[88] Hoge Raad van Adel, Den Haag, collectie Van Spaen, inv.no. 74 B folio 244 verso. Van Spaen beschrijft hier een grafzerk van Johan van Eyll en Elisabeth van Goor.
[89] RAL, Familiearchief Scheres-d'Olne te Baarlo, inv.no. 709 (1520 april 30).
[90] Jhr. W. A. Beelaerts van Blokland, 'Geysteren' in: Nederlandsche kastelen en hun historie, Deel III, Amsterdam 1915, (1-22), 8; J. Belonje, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der prov. Limburg, PSHAL 46-47 (1960-1961) 75, Kerkruïne te Geysteren.
[91] RAL, Familiearchief Schers-d'Olne te Baarlo, inv.no. 709 transfix (1530 augustus 4).
[92] W. Kohl, Urkunden des Archivs von Schloss Gartrop (Hünxe Kreis Wesel), Köln 1980, Regest 105 (1519 dec. 1).
[93] RAN-br., Archief Leenhof van Cuyck, inv.no. 5 folio 14 (1512 augustus 20).
[94] I. A. Nijhoff, Deel VI-1 Oorkonde nr. 720 (1513 juli 31).
[95] Gelderse leenkamer, inv.no. 12 folio CXLVII verso - CXLVIII (1532 sept. 27).
[96] M. J. Janssen, PSHAL 33 (1896-1897) 34.
[97] Gelderse leenkamer, inv.no. 12 folio CL-CLI (1535 juli 20); Idem inv.no. 14 folio 95 (1538 aug. 23).
[98] RAG, Archief Hof van Gelre en Zutphen, afschrift in inv.no. 2275 (1540 mei 12).
[99] RAN-br., Archief Leenhof van Cuyck, inv.no. 9 folio 112 (1546 maart 21), RAL, Archief Rekenkamer van Roermond, aanwinst 1895, inv.no. 95, folio 82 verso (1556 juni 25).
[100] Gelderse leenkamer, charters, inv.no. 1849 (1557 april 30).
[101] Gelderse leenkamer, charters, inv.no. 1850 (1557 maart 31).
[102] Vgl. Beelaerts van Blokland, Geysteren (noot 1) pag. 14. De bron voor de op pag. 13 vermelde verwoesting is de verhandeling over Hopman Splinter Helmich van J. Habets in de Publications XV, 1878, pag. 237-288.
[103] H. Pijls, De Heeren en de heerlijkheid van Schinnen in: De Maasgouw 34 (1912) 73. (1510 april 4). Datum is twijfelachtig.
[104] Archiv Schloss Haag, Urk. 4283 (1529 mei 18) origineel.
[105] Hoge Raad van Adel te Den Haag, Archief Mathenesse, inv.no. 454 (1557 juni 22) origineel.
[106] RAL, Archief Rekenkamer van Roermond, aanwinst 1895, inv.no. 95 folio 148 (1557 oktober 16).
[107] RAG, Huisarchief Vornholz, voornamelijk betr. archivalia huis Doddendaal te Ewijk, inv.no. 594 Xeroxcopie. Het origineel berust op het huis Vornholz Warendorf (B.R.D.) 1558 mei 2.
[108] Archiv Schloss Haag, Urk. 4289 (1575 sept. 27); Johan Schellart van Obbendorp hertrouwde in 1591 met Margaretha van Middachten en in 1593 met Catharina van Goltstein, resp. Urk. 4290 en 4291.
[109] Inventaris Iven folio 67 (1590 juni 14); HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof IV no. 38 folio 105-108 afschrift.
[110] RAL, Archief Rekenkamer van Roermond, aanwinst 1895, inv.no. 103 (L) folio 137 verso (1592 juni 1).

Gebruikte afkortingen:

HSAD	= Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
LGOG	= Limburgs geschied en oudheidkundig genootschap
PSHAL	= Publications de la société hist. et archéologique dans le Limbourg
RAL	= Rijksarchief in Limburg
RAG	= Rijksarchief in Gelderland
RAN-br.	= Rijksarchief in Noord-Brabant
RAU	= Rijksarchief in Utrecht

Errata:

Pag. 7, onderschrift afb. 1: De tekening is momenteel in het bezit van C. W. J. baron de Weichs de Wenne, Geysteren.
Pag. 21, onderschrift afb. 4: Charter 1251.

De Keverberg oftewel de burcht van Kessel

DOOR

J. G. N. RENAUD

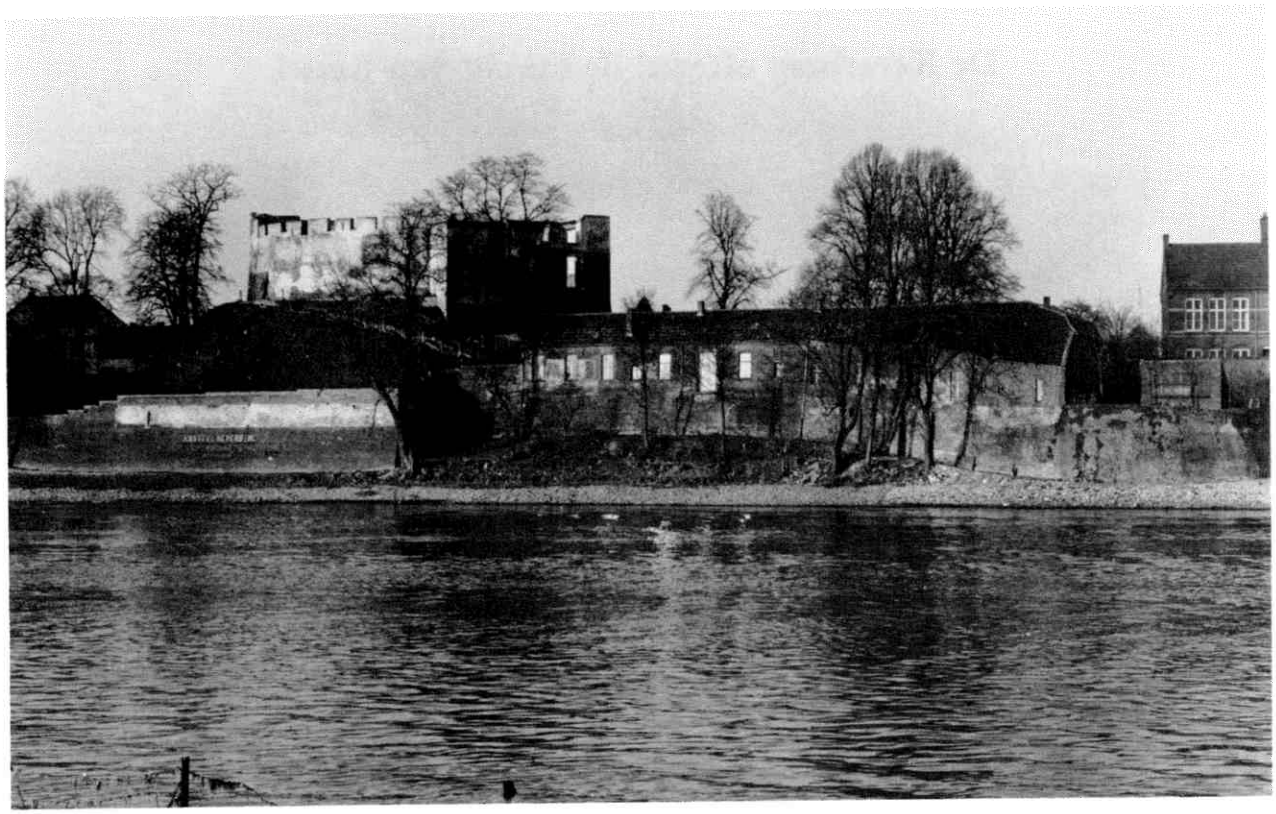

Afb. 1 *Gezicht op kasteel Kessel vanuit het oosten. Aquarel van J. A. v.d. Drift, c. 1865.* (Gem. Huis, Kessel)

Inleiding

Kessel aan de Maas: vanaf de Napoleonsweg, ongeveer halverwege Venlo-Roermond, ziet men het dorpje liggen. Een kerktoren steekt boven de daklijn van de huizen aan de Dorpsstraat uit. En nòg iets, links van de kerk: een donkere warreling van boomkruinen, waartussen – vooral als de zon in het westen staat – geel muurwerk van een groot bouwwerk schemert. Vanaf de Napoleonsweg voert, langs een molen, een straat die je dicht bij het dorp voor een keuze stelt: òf links aanhouden naar het dorp, òf rechts afbuigen naar het veer. Vlak bij het marktplein wordt het dan duidelijk, wat de nieuwsgierigheid zo prikkelde. Een heuvel met een ringmuur erop, een uitspringende toren van imponerende afmetingen en dicht bij de Maas een tweede, veel bescheidener exemplaar. Niet zo dadelijk als torens herkenbaar, want de spitsen zijn er bij de consolidatie niet opnieuw opgezet.

Kessel komt op de bezoeker over als een beetje vreemd dorp. Een huizenblok deelt het langgerekte marktplein met het obligate Raadhuis in twee niet geheel gelijke delen. En de bouwers van het dorp hebben de kerk niet in het midden gelaten; die staat aan de westzijde tussen burchtheuvel en Veerweg naar het pontveer op Reuver.

Afb. 2 *Gezicht op de geconsolideerde ruïne van Kessel vanuit het zuiden. c. 1970.* (Foto R.D. Monumentenzorg, Zeist)

Men behoeft niet dadelijk de trappen op te gaan om het kasteel te leren kennen; gelukkig begint de informatie al op de begane grond in de hal van de RABO-bank. Daar staat de prachtige maquette van het kasteel in welstand. Dus, zoals het was vóór Wereldoorlog II. Want, in de winter van 1944 op 1945 – om precies te zijn op 17 november, werd het gebouw door de terugtrekkende Duitsers verwoest.[1] Een brand, een royale hoeveelheid springstof, en het was gebeurd. De bewoonsters, Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid, hadden zich kunnen redden in de bijgebouwen op de Neerhof. En daar zaten ze na het einde van de oorlog te wachten op de dingen die komen zouden.

Om het verval van de ruïne – in de verwachting van herbouw – zoveel mogelijk tegen te gaan had men kort na de oorlog maatregelen getroffen om de muren te beschermen tegen inwateren en kapotvriezen. Achteraf bleek dit geen overbodige maatregel, want de besprekingen liepen wel heel erg uit. Dat zal wel te maken hebben gehad met het aandeel, dat de Zusters zelf in de kosten te dragen zouden hebben.

Hoe dan ook, de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was van mening, dat een onderzoek naar de historische ontwikkeling aan het maken van plannen ten grondslag behoorde te liggen. In die dagen rekende men zo'n onderzoek nog tot het terrein van de middeleeuwse archeologie. Sindsdien hebben er ontwikkelingen plaatsgevonden, waardoor men liever spreekt van bouwhistorisch onderzoek en wanneer dit onmiskenbaar als een voorbereiding tot een restauratie wordt uitgevoerd, spreekt men uitdrukkelijk van prae-restauratief onderzoek.

Overleg met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) leidde er toe, dat deze dienst het werk op zich zou nemen; in de zomer van 1951 werd er dan ook een begin mee gemaakt. Voorwaarde was wel, dat de werkzaamheden geen schade aan het nog overeind staande muurwerk zouden mogen toebrengen. Men ging immers nog altijd uit van de restauratie van het kasteel! Puinruimen diende zich als noodzaak aan en men zou er niet omheen kunnen al te bouwvallig muurwerk te slopen. Maar overigens, behouden ging voor vernieuwen. Zo wilde het ook één der uitgangspunten, door de eerste directeur van het Rijksbureau v.d. Monumentenzorg Jan Kalff in het begin dezer eeuw op schrift gezet.

Met andere woorden, de onderzoeker had niet al te veel ruimte om zijn werk te doen. Er mocht wat gegraven worden, maar verzakkingen en zettingen in het bestaande muurwerk behoorden voorkomen te worden. Toch had hij het al heel wat gemakkelijker dan de architect J. Mialaret, die voor zijn Geïllustreerde Beschrijving van het 'aangeklede' monument had moeten uitgaan.[2] Hij was er dan ook niet in geslaagd een gedetailleerde bouwgeschiedenis te geven. Wel had hij een goede opmeting kunnen laten maken, zodat we bij het onderzoek een betrouwbare plattegrond ter beschikking hadden.

Voorbeschouwingen

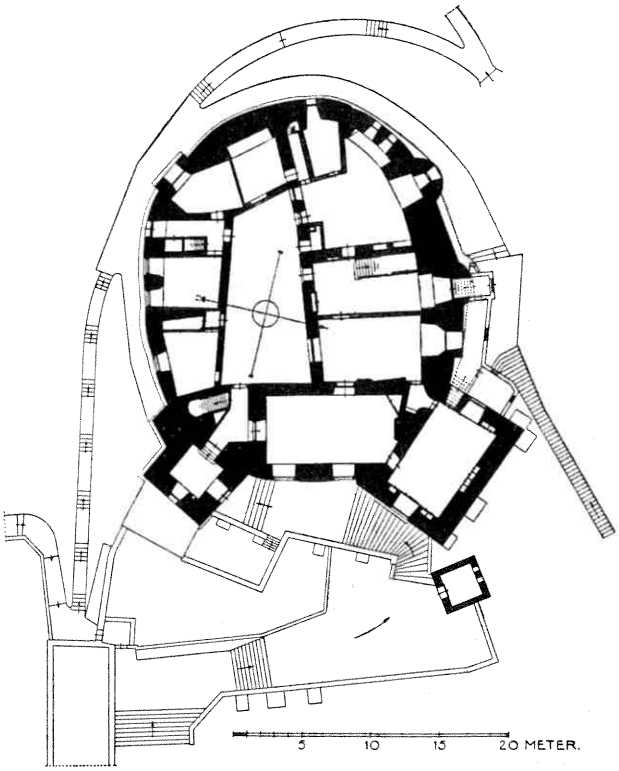
Een paar zaken vielen al zonder veel moeite vast te stellen. De heuvel, waarop het kasteel zich verhief, steekt een behoorlijk stuk boven de omgeving uit, wel negen meter. Die moest dus wel kunstmatig zijn en derhalve een opmerkelijk voorbeeld van een 'motte'. De versterking op zo'n hoogte wordt sinds de vorige eeuw aangeduid met de naam 'château à motte'; in de Nederlandse vakliteratuur komt men hoe langer hoe meer de verdietsing 'motte-kasteel' tegen. Het leidt weinig twijfel, dat men de bijbehorende voorburcht of wel de Neerhof ter plaatse van de huidige bijgebouwen behoort te zoeken. Het moet maar direct gezegd worden, dat na het onderzoek op de hoofdburcht er geen geld en gelegenheid meer was om ook de bewoningsgeschiedenis van de Neerhof te onderzoeken. Dat valt te meer te betreuren, daar de bewoners zich veelal op de Neerhof zullen hebben opgehouden en het hoofdgebouw pas betrokken in tijden van gevaar.

Naar een gracht behoefden we geen naspeuringen te doen, tenzij naar een *droge* gracht. Het dorp, de burchtheuvel en de kerk liggen op de hoge oeverwal langs de Maas, die zich vooral 's zomers méters boven het oppervlak van de rivier verheft. Het graven van een gracht, die ook in de zomer met water gevuld zou zijn, moet de middeleeuwse bouwers een onhaalbare kaart hebben toegeschenen. In verband met de aan te houden taluds zou dat bovendien heel wat ruimte hebben gevraagd. Tussen Neerhof en hoofdgebouw is die ruimte nauwelijks te vinden.

We behoren bovendien nog iets anders in de beschouwingen te betrekken. Aan de zuidzijde, de kant van de Maas, loopt de heuvel nu heel sterk op. Een effect, dat zeker geaccentueerd wordt door de kademuur. Maar tijdens de eerste eeuwen in het bestaan van de burcht kan de Maas best wat verder van de heuvel gestroomd hebben. Het vlakke stuk land aan de overkant – de Weerd – behoorde toen tot het grondgebied van Kessel. De Maas heeft waarschijnlijk ééns langs de heuvelachtige Reuvense oever gelopen.

Historisch was er heel wat bekend door de onderzoekingen van Rosenkrantz en anderen sedert het einde van de vorige eeuw. De burcht Kessel behoorde tot de bezittingen van graven van Kessel, die sedert de jaren rond 1100 optreden. In 1279 verkoopt de laatste graaf – Hendrik V – zijn burcht en verdere eigendommen aan de graaf van Gelre.[3] Sindsdien zetelt er een geslacht van erfelijke kasteleins op het kasteel. vgl. pag. 65 e.v.).

Van belegeringen spreekt de geschiedenis nauwelijks; toch moet het kasteel in de 16de eeuw geleden hebben onder het krijgsrumoer van deze eeuw. In ieder geval heeft in de zeventiger jaren een brand het hoofdgebouw zwaar beschadigd. Rond 1600 was men al weer aan het bouwen om de schade te herstellen.

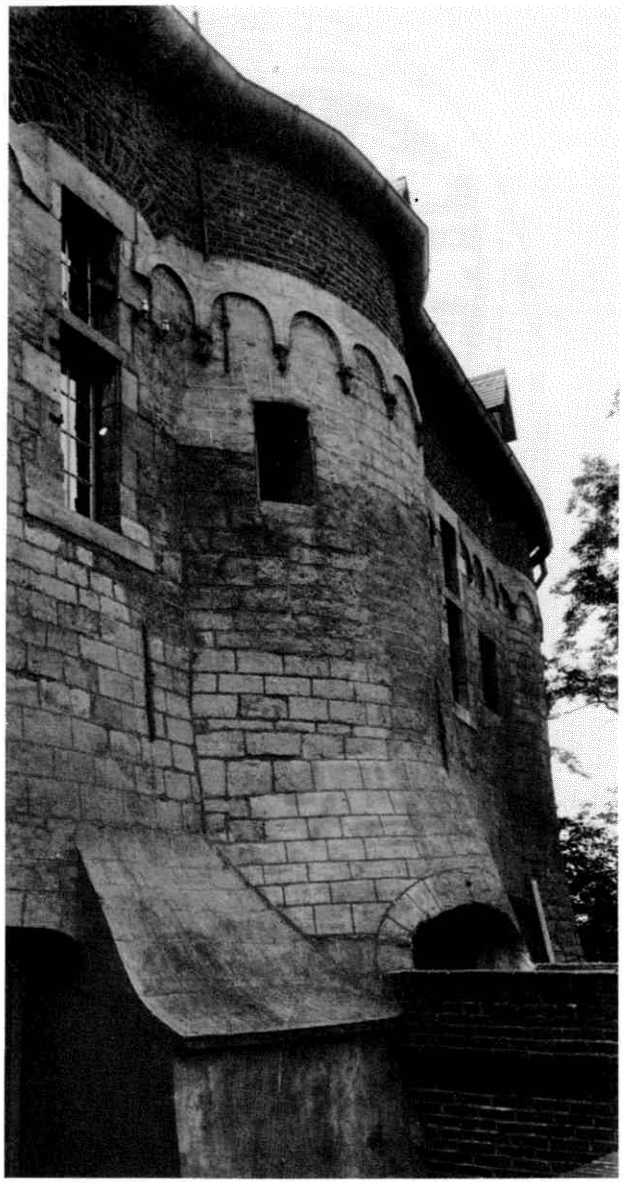

Afb. 3 *Plattegrond van kasteel Kessel vóór W.O. II. Opmeting R.D. Monumentenzorg, Zeist.*

Aanvankelijk schenen er geen oude afbeeldingen van Kessel te bestaan. Op den duur kwamen er echter drie tekeningen van Jan de Beyer (1703-ca. 1770) voor den dag, terwijl de 19de eeuw rijkelijk vertegenwoordigd werd door werk van Alexander Schaepkens, de bij Cuypers werkende tekenaar van der Drift of de illustrator van J. Craandijk's Wandelingen door Nederland.

Ronddolende door en om de ruïne was het reeds vóór de werkzaamheden van 1951 en 1958 – het jaar van de uiteindelijke consolidatie van de bouwvallen – mogelijk meer betreffende de geschiedenis van het kasteel vast te stellen, dan indertijd Mialaret had kunnen voorzien. Zo viel gemakkelijk op te merken, dat in de voet van het muurwerk veel maaskiezel, ijzeroersteen en kolenzandsteen verwerkt was. Hier en daar school zelfs wel wat tuf onder de brokken natuursteen.

Voor het opgaande werk had men toch kennelijk de voorkeur gegeven aan regelmatig bezaagde blokken mergel, die over de Maas aangevoerd moeten zijn. In de grote toren is veel baksteen toegepast. Het voorkomen van dit bouwmateriaal in de kleine Maastoren heeft echter te maken met een reparatie. Bij nauwkeurige inspectie moet men vaststellen, dat de toren oorspronkelijk geheel in mergel was opgetrokken.

De twee torens zijn ongetwijfeld in de loop der tijden aan de ringmuur toegevoegd. Tussen de twee halfronde uitspringende torentjes aan de noordzijde werd een klamp van baksteen aangebracht, die het oorspronkelijke muurwerk helaas geheel aan het oog onttrekt.

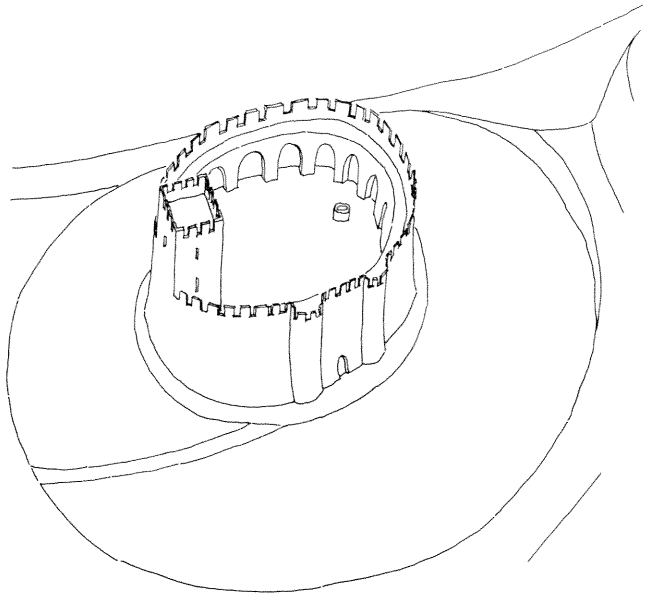

Afb. 4 *Noordmuur met uitspringende ronde torentjes vóór W.O. II. De boogfries in mergel rust op 'neuzen' van baksteen.*
(Foto R.D. Monumentenzorg, Zeist)

Het onderzoek van 1951

In de zomer van 1951 werd er dan eindelijk een begin gemaakt met het toegezegde onderzoek. Hiertoe dienden echter vooralsnog gunstige voorwaarden te worden geschapen. Om het minder versluierd te zeggen: er lag nog zoveel puin binnen de ringmuur, dat het begin noodzakelijk moest uitdraaien op puinruimen. Daarnaast belaagden wankele muurtjes en zelfs door de brand verzwakte hoge muren de werkers. Rijkswaterstaat kwam ons tegemoet met een mooie oplossing voor de afvoer van het vele afkomende puin: het kon via glijgoten langs de Maasoever gestort worden. Waterstaat heeft daar later, veel later wel spijt van gekregen.
Ook de wilde opslag van ruim zes jaar diende te worden verwijderd en gelijk bekend voelen vlier, distel en brandnetel, ja, zelfs meidoorn zich best in hun knollentuin op de kalkrijke puinhopen.
Echte problemen deden zich bij de opruimingswerkzaamheden niet voor. De Ned. Heide Mij had zorg kunnen dragen voor enige vaklieden, die het slopen kennelijk in het bloed zat en die zo nu en dan zelfs een beetje afgeremd behoorden te worden.
Toen we overal ruimte hadden geschapen en vrij tussen het overgebleven muurwerk konden rondscharrelen, leek het bouwhistorisch onderzoek weinig voeten in de aarde te hebben. Zo iets als medelijden kwam in mij op met de architect Mialaret, die zich toch maar met het 'aangeklede' monument tevreden had moeten stellen en er 'dus' niet in geslaagd was een redelijk gedetailleerde bouwgeschiedenis tot stand te brengen.[2]
Dank zij de omstandigheid, dat pleisterlagen, beklampingen en kleine aanbouwtjes door de brand en de knagende tand des tijds het leven hadden moeten laten, zag het gebouw er echt niet zo problematisch uit. Daarnaast had de opruiming van veel wankel muurwerk uit de 18de en 19de eeuw de overzichtelijkheid van de middeleeuwse aanleg ten zeerste bevorderd. Elke jonge onderzoeker zou hier met een opgeruimd gemoed, vol zelfvertrouwen hebben rondgelopen.
De tot stand gekomen overzichtelijkheid van de ruimte binnen de ringmuur bood de gelegenheid om zonder moeite vast te stellen, dat de buitenmuur aan de westzijde en de zuidzijde was voorzien van een weergang op bogen. Ook aan de noordzijde, binnen de noordvleugel, lieten zich steunberen en grote gedeelten van de bogen van de oorspronkelijke weergang herkennen. Aan de oostzijde vielen nog al wat complicaties op te merken en of hier aanvankelijk ook een weergang door de bouwers bedoeld was, bleef voorlopig een open vraag. Al met al een belangwekkende, vroege versterking in de vorm van een ovaal van 28 x 24 meter. Hier en daar wel wat onregelmatig, dat zeker. Wellicht is het de bouwvakkers van de twaalfde eeuw wat moeilijk gevallen om de ovaal uit te zetten.
De bouw scheen ook niet geheel van een leien dakje te zijn gegaan; grote delen van de muur en de steunberen bleken tot op ongeveer anderhalve meter boven de begane grond uit maaskiezel, ijzeroersteen en brokken tuf te zijn opgetrokken; de bogen en de rest van het opgaande muurwerk bestaan uit regelmatige blokken mergel. De afstanden tussen de steunberen vertonen nog al wat variatie; de overkluisde vakken meten van 1,70 m tot 3,20 m! De muur zelf bleek omstreeks 1 meter dik, maar onregelmatigheden veroorzaakten ook op dit punt nog al wat afwijkingen.
Waar lag de oorspronkelijke ingang? Aan de noordzijde hadden de bouwers zich kennelijk de toegang tot de burcht gedacht. Daar springen namelijk twee ronde torentjes uit het muurvlak met een tussenruimte van circa 5 meter. Er valt helaas niets meer van een poort te onder-

kennen. Wellicht al in de middeleeuwen heeft men hier een beklamping in baksteen aangebracht. De waarschijnlijkheid, dat zich hier aanvankelijk de toegang bevond wordt versterkt, doordat aan de binnenzijde van de muur juist in dit vak tussen twee steunberen een verzwaring van de fundering werd aangetroffen.
Het onderzoek heeft zich aanvankelijk geheel op technische bijzonderheden van de weergang en de constructie van de muur gericht. Wij vroegen ons namelijk af, waarom er zo weinig zettingen te bespeuren vielen, terwijl het bouwwerk toch op een kunstmatige heuvel was opgetrokken.
Welnu, de muur heeft men op een reeks van grondbogen gezet. Men diene het zich als volgt voor te stellen; ter plaatse van de steunberen van de weergang werden omstreeks 2,5 m diepe gaten gegraven, waarin een peiler van kiezelbeton werd gestort. Nog onder het loopvlak werden die peilers verbonden door bogen van uitgezochte platte stukken maaskiezel – zogeheten grondbogen – die niet boven het loopvlak uitkwamen. Daarop heeft men dan de muur met zijn steunberen gemetseld. Boven de grond ziet het er allemaal als een gesloten geheel uit. Nauwkeurig onderzoek heeft genoeg gegevens voor een complete reconstructie van de weergang opgeleverd. Aan de noordzijde was nog al wat geïmproviseerd in verband met de latere bouw van een woonvleugel en aan de oostzijde – de naar de Neerhof toegekeerde zijde – bleef het voorlopig een raadsel, welke wijzigingen hier hadden plaatsgevonden. Maar in grote lijnen kregen we toch een duidelijk beeld van het oorspronkelijk voorkomen van deze aanleg: een ovale ringmuur met weergang van – buitenwerks! – omstreeks 28 x 24 meter; wellicht wat woonruimte benevens trap naar de weergang aan de oostzijde. Ingang tussen de zwak uitspringende torentjes aan de noordzijde. In de buitenmuur boven de weergang tekenden zich soms meer, soms minder duidelijk de oorspronkelijke kantélen af.
Er was dus aanvankelijk weinig woonruimte binnen de ringmuur. Wanneer de graven van Kessel op hun kasteel aan de Maas vertoefden, zullen zij als regel ook niet binnen de ringmuur op de heuvel verbleven hebben, maar op de voorburcht. Alleen in tijden van gevaar zullen zij hun toevlucht op de sterke hoofdburcht gezocht hebben.
Na enige tijd van voldane zelfverzekerdheid met het verworven inzicht in de oudste vorm van de Kesselse burcht begint toch de twijfel te knagen. Geeft het geschetste beeld nu een juiste indruk van de burcht, die de graven van Kessel zich hier aan de Maas lieten bouwen. Deze groten horen eigenlijk in het Keulse thuis. Hoe ze hier beland zijn, valt uit het schaarse oorkondenmateriaal niet meer op te maken; bovendien nemen we maar aan – zij het met de wetenschappelijk gepaste aarzeling – dat zij hun naam niet aan het Rijnlandse Kessel ontlenen, maar aan het graafschap op de westoever van de Maas.

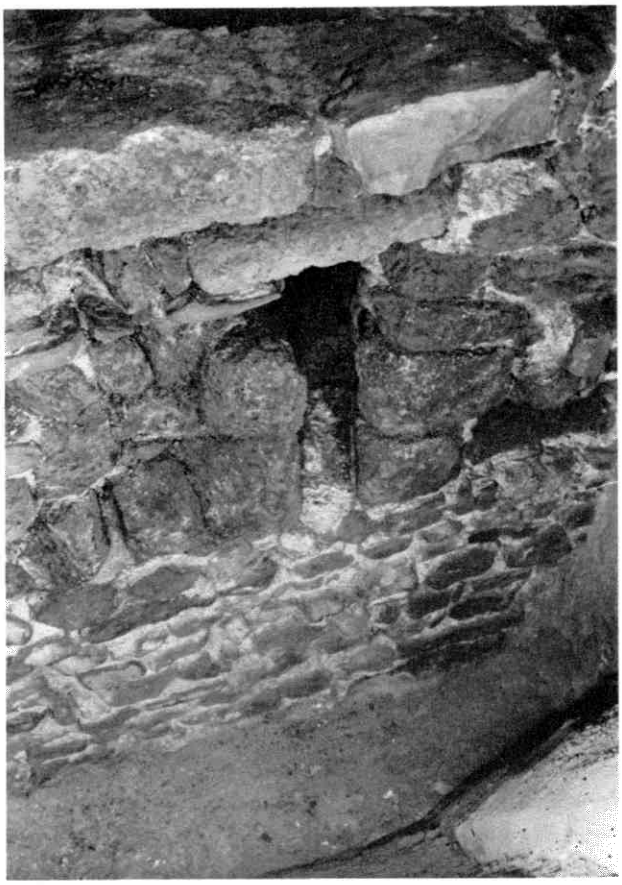

Afg. 5 *Schets van het kasteel Kessel ts. 1150 en 1200 in vogelvlucht, gezien vanuit het noorden.*
(Tek. Ir. T. Baselier)

Hendrik I, vermeld tussen 1082 en 1114 is de eerste, die zich 'van Kessel' noemt.[3] Het is denkbaar en valt binnen de opvattingen van de tijd rond 1100, dat Hendrik zijn bestaan en zijn aanspraken heeft willen onderstrepen door de bouw van een weerbaar huis. Met een 'château à motte'? Dat is dan wel een vorm van intimidatie op termijn. Het opwerpen van zo'n heuvel is op zich al een karweitje, dat men niet zo maar op een verloren achternamiddag voor elkaar krijgt. Zelfs niet met onze moderne graafmachines en transportmiddelen. Het bouwen op zo'n vers opgeworpen hoogte is bovendien bouwtechnisch gezien een riskante onderneming; het wordt namelijk snel afgestraft met gevaarlijke zettingen van het muurwerk. Zo'n berg grond moet de tijd krijgen om in te klinken. We hebben trouwens al gezien, hoe de bouwers getracht hebben zich in te dekken door het toepassen van een systeem van peilers en grondbogen.
Men moet er vervolgens niet aan denken wat een arbeid er alleen al verricht behoorde te worden om het bouwmateriaal daar boven ter plekke te krijgen. De bouw moet jaren geduurd hebben!

Een voorganger van de ringmuur!

Eigenlijk komt de ringmuur met eventueel een bescheiden optrekje tegen de oostmuur weinig tegemoet aan het beeld, dat we van zo'n vroege burcht ontworpen hebben. Op grond van veel onderzoek in het buitenland; dat moet wel opgemerkt worden. Binnen een dergelijke ringmuur mag men een stevige toren verwachten, benevens een kapel en een representatieve ruimte, een zaal. En waar bleef de onontbeerlijke waterput?
Op het binnenplein, tussen de huidige noordvleugel en de bebouwing langs de zuidmuur scheen tenminste enige

Afb. 6 *Gedeelte van de oostwand van de oudste woontoren, met lichtspleet.*
(Foto R.O.B., Amersfoort)

ruimte om tot een bodemonderzoek over te gaan. En waarempel, na enige verstoorde bovenlagen afgegraven te hebben, tekende zich de ronde ingraving voor een waterput af. Het verlangen deze put uit te graven en zijn diepte vast te stellen dreef de gravers steeds verder de grond in. Maar, de put leverde een grote teleurstelling op; enkele meters onder het binnenplein bleek de putmantel onder de gronddruk aanzienlijk te zijn verschoven, zodat het té riskant werd om de schacht verder uit te diepen. We kwamen in de werkput echter wel iets opmerkelijks tegen. Aanvankelijk leek het op een keienstraatje, maar ontpopte zich al spoedig als een stuk breed muurwerk met een uitgespaarde lichtspleet: aan de buitenzijde (de westkant) een opening van slechts enkele centimeters, zich naar binnen toe aanzienlijk verbredend.

De bovenkant van dit muurwerk uit allerlei soorten breuksteen troffen we aan op ongeveer 3,50 m onder het oppervlak van het binnenplein. Het gevaar van instorten van de werkput was niet denkbeeldig. Dat zou dan waarschijnlijk tot gevolg hebben, dat de muren van de aanbouwen langs de zuidmuur na zouden zakken, zo er niet erger ging gebeuren. Daar men er in 1951 nog altijd van uitging dat de burcht gerestaureerd zou worden was het voorkomen van calamiteiten een dwingende eis. Hoe zeer de nieuwsgierigheid ons ook plaagde, vergroting van de werkput was een onhaalbare kaart.

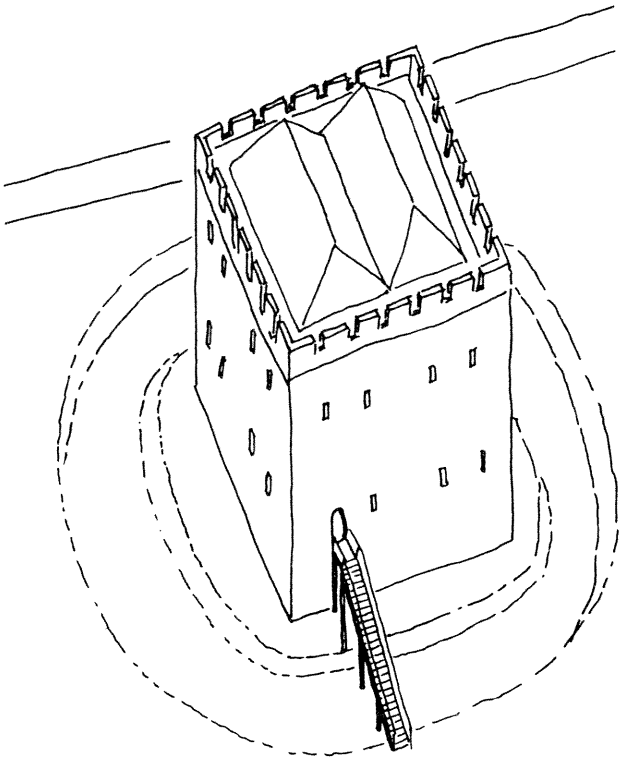
Toch waren de resultaten van de waarnemingen in dit kijkgat op de geschiedenis van eeuwen her bijzonder interessant en belangrijk. We keken op een stuk muur van ongeveer 2 meter breedte; de lichtspleet verhief dit stuk metselwerk tot een wand van een bewoonbare ruimte, terwijl juist dit bouwkundig detail het ons mogelijk maakte om vast te stellen, wat 'binnen' en 'buiten' was. Over de muur lag een loopvlak, dat zich goed waarneembaar in het lagenpakket in de wand van de put aftekende. Na afbraak van de woonbouw had men kennelijk de overgebleven ruimte opgevuld, aan de buitenzijde zelfs met een talud aangeaard. Boven op de overblijfselen van een voorbije tijd had men ongetwijfeld verbleven. Uit de donkere laag kwamen scherven te voorschijn, die men tegenwoordig zou herkennen als Andennewaar, uit de Maasvallei bezuiden Luik. Helaas zijn deze scherven heden ten dage onvindbaar, zodat we er geen al te scherpe datering aan kunnen ontlenen.

Waarschijnlijk heeft op deze hoogte zelfs nog een houten bouwsel gestaan. In een der wandprofielen tekende zich een zware verbrande paal af, zwaar genoeg om tot een niet nader te definiëren houten gebouw te kunnen hebben behoord. Eén zwaluw maakt nu eenmaal geen lente en uitgaande van één paal ziet ook de fantasierijke archeoloog geen kans een verantwoorde visie op een gebouw te ontwikkelen.

Het wordt overigens tijd om onze put op het binnenplein te verlaten en op te vullen. Maar niet voordat we nog geconstateerd hebben, dat de teruggevonden muur gefundeerd was in een zware kleilaag, die het zand van de oude oeverwal langs de Maas afdekte. De ideaaldoorsnede over de burchtheuvel, weergegeven in afb. 8 toont ook bedoelde kleilaag.

In één klap waren we twee bewoningsperioden, daterend van vóór de ringmuur rijker geworden. De vraag was nu, wat we nog konden doen om onze kennis betreffende die twee fasen te vergroten. Om meer te weten te komen betreffende de houtbouw zou het nodig geweest zijn een paar mooie grote werkputten aan te leggen. In de kelders van de noord- en de oostvleugel viel weinig of niets te verwachten, terwijl er op het binnenplein goed beschouwd geen mogelijkheden meer waren. Nu ligt dat anders; veel muurwerk is opgeruimd, toen men eenmaal van herbouw had afgezien. Maar, nogmaals, in 1951 hadden de onderzoekers te rekenen met een eventuele restauratie.

Het bleek wel mogelijk hier en daar door steekproeven de omvang van het stenen bouwwerk vast te stellen. In de kelder onder de noordvleugel kwamen grote delen van de noordwand en de westzijde te voorschijn, alsmede de noordwesthoek. Onderzoek onder de oostvleugel bracht zelfs een stuk opgaand muurwerk met een lichtspleet van rond 80 x 20 cm aan den dag (afb. 6). Het

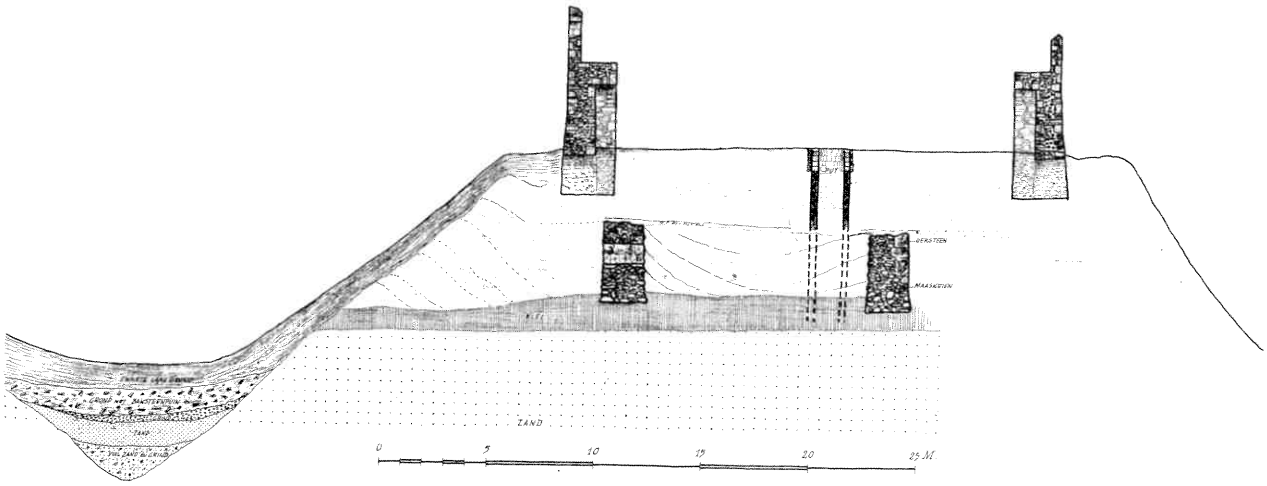

Afb. 7 *Schets van de oudste woontoren, c. 1125.*
(Tek. Ir. T. Baselier)

op de foto zichtbare gedeelte meet goed anderhalve meter, maar een sondering bracht aan het licht dat het metselwerk tot aan de onderkant zeker ruim 3,60 m hoog was. De slopers hadden dus nog een goed stuk van de woontoren laten staan. Vanzelfsprekend moet men er rekening mee houden, dat er van die drie en een halve meter muurwerk nog wel een stuk onder de toenmalige begane grond verborgen was. Ons vervult het met verwondering te bedenken, dat tot op ongeveer 4 m onder de vloer van de kelder in de oostvleugel nog sporen van menselijke activiteit aanwezig zijn!
Bestudering van het metselwerk voerde tot de conclusie, dat er romeinse afbraak in verwerkt was. Wie verbaast zich daar over, wanneer men weet dat er in de onmiddellijke omgeving heel wat sporen van bewoning in de romeinse tijd vastgesteld zijn. Maar men wachte zich ervoor, daarin een aanleiding te zien om de overblijfselen van de woontoren voor romeins te houden. In de grond, waarmee het gebouw na gedeeltelijke afbraak indertijd aan het oog werd onttrokken, troffen we een hoogst merkwaardige scherf aan: een stukje zogeheten Pingsdorff (geel aardewerk), versierd met roodbruine verfstrepen, een decor van elkaar kruisende lijnen. Een vrij goed dateerbaar stukje ceramiek, dat omstreeks 1150 in de grond geraakt kan zijn. Het fragment vormt een belangrijke aanwijzing ervoor, dat de afbraak van het bouwwerk ná 1150 te stellen valt.
Exacte maten vallen moeilijk aan de beschreven sonderingen te ontlenen, maar men mag er wel van uitgaan met de overblijfselen van een torenachtig bouwwerk te maken te hebben van ruwweg 14 x 16 meter. Dit moet dus de oudste burcht van Kessel geweest zijn: een indrukwekkende woontoren of donjon. De binnenruimte zal, rekening houdend met een muurdikte van ongeveer 2 m, 10 x 12 m bedragen hebben. Zoals gewoonlijk zal deze door een muur in twee ruimten onderverdeeld zijn. Vanzelfsprekend had men de kruin van de vier wanden voorzien van kantélen, terwijl een terugliggend dak ruimte bood voor een weergang door de goot (afb. 7). Indien de eerst voorkomende graaf Hendrik I al iets meer dan de Neerhof heeft laten optrekken, dan moet het deze woontoren geweest zijn; waarmee de datering van de versterking rond 1100 komt te liggen.

De structuur van de heuvel

De werkput op het binnenplein betekende een eerste kennismaking met de geschiedenis van de machtige heuvel, waarop het kasteel van Kessel zich heden ten dage verheft. Bij een hoogte van rond 9 meter en een plateau van 33 x 27 m ligt hier een hoop van meer dan 10.000 m^3 verwerkte grond, die van her en der bijeengesleept moet zijn. De tot nu toe verkregen inzichten en gegevens wekten het verlangen om nog iets meer betreffende de ontwikkelingen te weten te komen.
Een goed middel daartoe bestond uit het graven van een grote sleuf in de flank van de heuvel. De beste plaats daartoe bood de noordzijde. Het parkje aan de voet gaf ruimte voor de opslag van de uitgegraven grond; de paden over het talud maakten het mogelijk ook hier grond te bergen, zodat bij het dichtmaken niet alles van beneden naar boven zou moeten worden gebracht. Ook dit soort technische overwegingen kan een archeoloog niet ongestraft vergeten.
Eerste opmerking: aan de noordzijde was de heuvel omgeven door een spitsgracht, die omstreeks 20 m buiten de voet van de muur liep en waarvan het diepste punt grofweg 16 m onder het niveau van het burchtplein werd aangetroffen. Aanwijzingen voor water ontbraken, zodat we hier onmiskenbaar te maken hadden met een droge gracht. Het diepste punt ligt zo'n 5 meter onder het peil van de markt; toch altijd nog een flink stuk boven de waterspiegel van de Maas, zeker tijdens de zomer.
De punt van de spitsgracht bleek opgevuld met lagen zand, grind, grond met baksteenpuin – van de verwoesting uit 1579? – en een laag zwarte, humusrijke grond die in de loop der tijd met het regenwater van de helling van de heuvel gekomen was. Helaas geen scherven, geen munten of iets, wat ter datering van de lagen zou kunnen bijdragen.
De wanden van de sleuf toonden het wisselend beeld van een opgeworpen hoop grond: schuin naar binnen lopende lagen van zand, zand met brokstukken van een verbroken oerbank, verwerkte klei. De schuin naar het hart van de heuvel gerichte lagen begonnen ter hoogte van

Afb. 8 *Ideaal-doorsnede van noord naar zuid over de kasteelheuvel.* (Tek. J. Ypey)

een zware vrijwel horizontale laag klei op ongeveer acht meter onder het binnenplein; de kleilaag, waarin ook de woontoren gefundeerd was. De bovenkant van deze laag vertoonde de kenmerkende verschijnselen die men in een oud oppervlak aantreft. We hebben hier derhalve een oud maaiveld voor ons. Deze interpretatie wordt nog ondersteund door de omstandigheid, dat dit oude, middeleeuwse oppervlak op dezelfde hoogte bleek te liggen als de drempel van de kerk.

Daar we uiteraard niet onder de ringmuur door naar de voet van de woontoren konden doorgraven, missen we belangrijke gegevens aangaande het loopvlak rond de toren. Intussen valt met enige voorzichtigheid wel uit het verkregen grondprofiel af te leiden, dat de geschapen grond – de natuurlijke vorming – nog wel een goede meter lager pas aangetroffen wordt.

Tot besluit: noch op de zware kleilaag in het wandprofiel, noch in de vulling van de gracht werd afbraakpuin van de toren aangetroffen. Dit brengt ons tot de voorzichtige conclusie, dat de woontoren met zorg afgebroken moet zijn, zodat het afkomende bouwmateriaal weer ergens anders gebruikt zou kunnen worden. Of . . . heeft men de toren nooit afgebouwd? Een vraag, waarop – misschien – slechts een zeer uitvoerig onderzoek een antwoord mogelijk zou maken. Men zou dan de ruimte dienen te krijgen om langs de voet van de muur naar bewoningssporen te zoeken: door het venster van de keuken of vanuit de grote zaal naar buiten geworpen afval en gebroken vaatwerk. De archeoloog leeft bij afgekloven botten, visgraten en aan diggelen gegane drinkbekers!

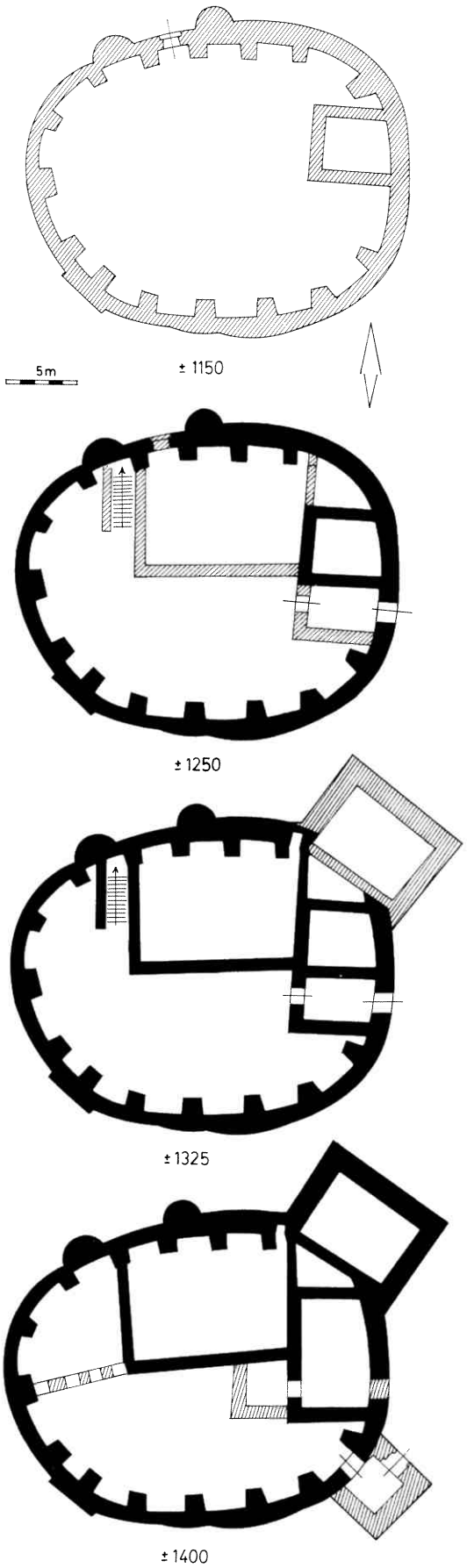
De oudste woonruimte binnen de ringmuur

De ringmuur kan – technisch gezien – nauwelijks onmiddellijk na het ophogen van de heuvel gebouwd zijn, zelfs niet onder gebruikmaking van het slimme systeem van grondbogen en diep gefundeerde stiepen. Afgaande op het type van versterking zou aan een datering in de tweede helft van de 12de eeuw gedacht kunnen worden, de jaren dus tussen 1150 en 1200. We komen dan terecht bij graaf Hendrik III (1166-1188/89)[3]. Er zijn echter geen oorkonden bekend van de 12de-eeuwse graven van Kessel; we weten zeer, zeer weinig over hun leven en kennen ze practisch alleen als getuigen in oorkonden van anderen zoals de aartsbisschop van Keulen.

We wezen er reeds op, dat woonruimte binnen de ringmuur alleen aan de oostzijde gezocht zou kunnen wor-

Afb. 9 *Kijkje in de oostvleugel, van noord naar zuid. Links de afgebrokkelde fundering van de uitkijktoren van c. 1150. Vgl. ook afb. 5.* (Foto R.O.B. Amersfoort)

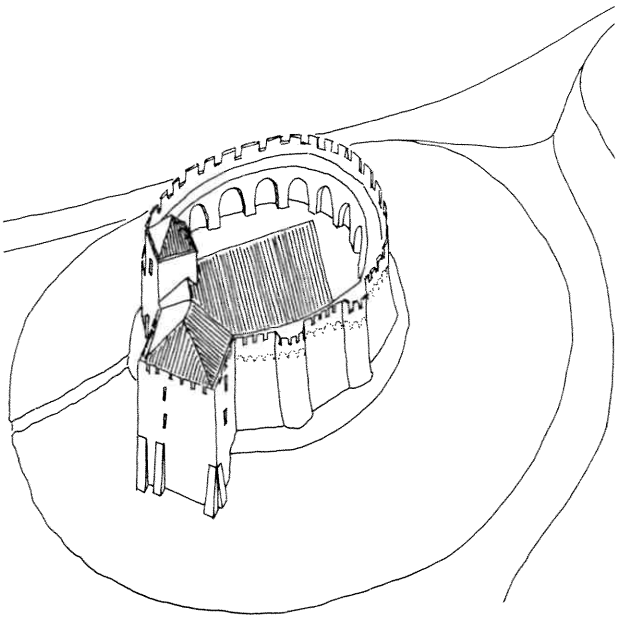

Afb. 10 *Ontwikkeling van de plattegrond van het kasteel in de loop der tijden ts. c. 1150 en c. 1550.*
Tek. Drs. J. E. Dilz)

den. Hier leverde het volgen van de weergang namelijk problemen op. Resten van steunberen ontbraken, evenals sporen van bogen van de weergang. Toen de vloer uit de huidige oostvleugel eenmaal opgenomen was, konden de oost- en westmuur aan de binnenzijde ontgraven worden. Dat wil zeggen, voor zo ver het nog aanwezige keldergewelf dit veroorloofde. Het bleek toen, dat de voet van de oostmuur over een lengte van te naaste bij 5 meter het karakter van een afgebroken muur vertoonde. Hier zouden we de oostelijke buitenmuur van een woonvertrek kunnen zoeken. Naspeuringen in de kelder hadden geen zin, want in de oudste periode bestond deze nog niet. Hij is onmiskenbaar later uitgegraven, terwijl de muren naar beneden zijn getrokken.
Het zou nu zo mooi zijn, indien de westelijke muur van de oostvleugel aan de binnenzijde de aanwijzingen bevatte, die we in de tegenoverliggende muur zo smartelijk missen. Ook de voeting van deze muur is zo'n verwarrende lappendeken van verschillend metselwerk – onder meer uitgevoerd met keurige blokken tuf! – dat er weinig duidelijke conclusies aan te verbinden vallen. We blijven daarom bij de wat vage opvatting, dat er genoeg aanwijzingen voor een gebouw zijn, zonder ons al te veel te binden aan vaststaande afmetingen. Dat wil zeggen; ten aanzien van de breedte valt er minder te gissen dan ten opzichte van de lengte (afb. 9). Ook toen binnen het kader van de consolidaties van de jaren 1958/59 het gewelf verwijderd werd en de beide besproken muren geheel waren te overzien, werden we wel gesterkt in de opvatting dat de kelder niet tot de oorspronkelijke aanleg behoorde, maar de ontwikkeling van de woonruimte werd slechts op een enkel punt duidelijker (afb. 13). Hoe dan ook, ongetwijfeld ging het bij deze oostvleugel om een torenachtig gebouw, dat boven de ringmuur uitstak. Wellicht diende het zelfs als uitkijktoren. Aan beide zijden sloot de weergang aan, zodat het haast niet anders kan of het was mogelijk vanuit de woonbouw de weergang te betreden. (vgl. Afb. 5)

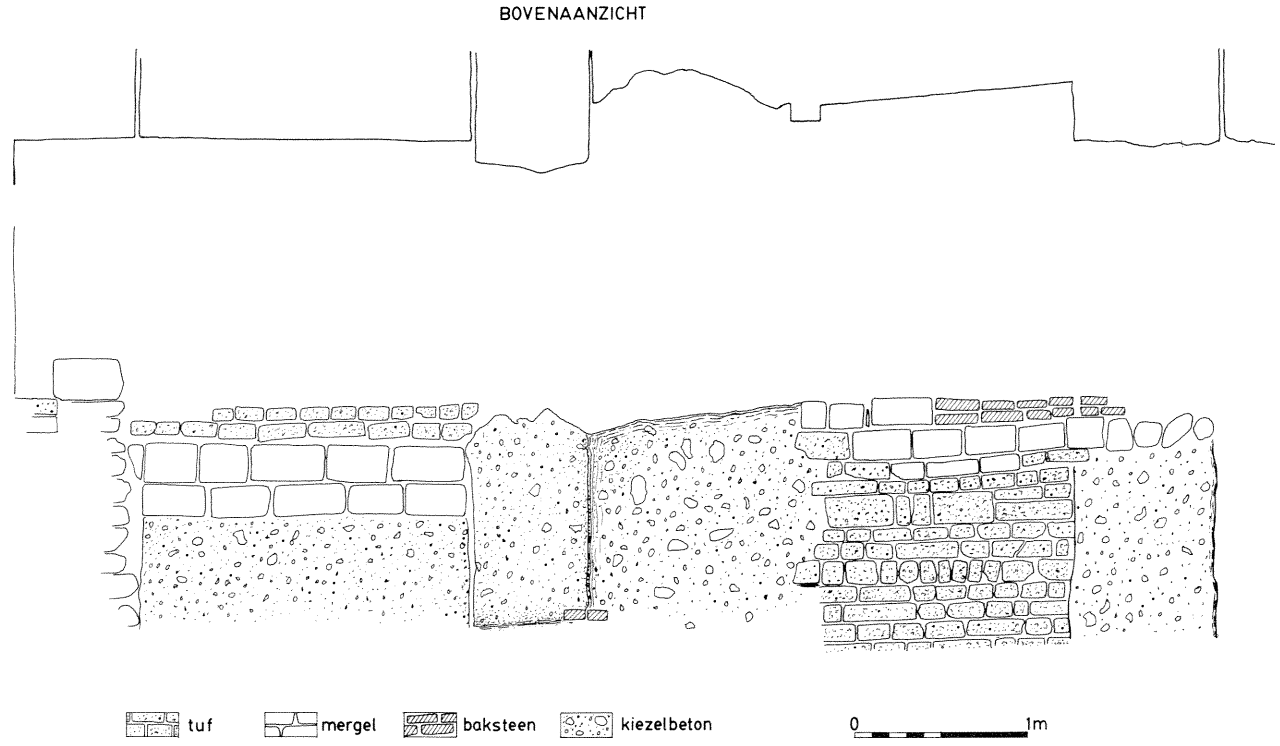
Het ontstaan van de noordvleugel en de gevolgen

Zo omstreeks het midden van de dertiende eeuw moeten er grote veranderingen hebben plaatsgevonden, die het uiterlijk van de burcht sterk gewijzigd hebben. Behoefte aan meer ruimte en zeker aan representatie heeft er toe geleid, dat aan de noordzijde een woonvleugel tot stand is gekomen. Het zal altijd wel een raadsel blijven, waarom juist aan de noordkant en niet tegen de zuidmuur. Aangezien zich de toegang tot de burcht uitgerekend aan de noordzijde bevond, moest de bouw van de woonvleugel – binnenwerks rondweg 11 x 8 meter – wel vérrijkende gevolgen met zich brengen. Voor de ingang behoorde namelijk eerst een andere plaats gezocht te worden. En alvorens aan de bouw van de noordvleugel te beginnen diende men toch die nieuwe ingang gereed te heb-

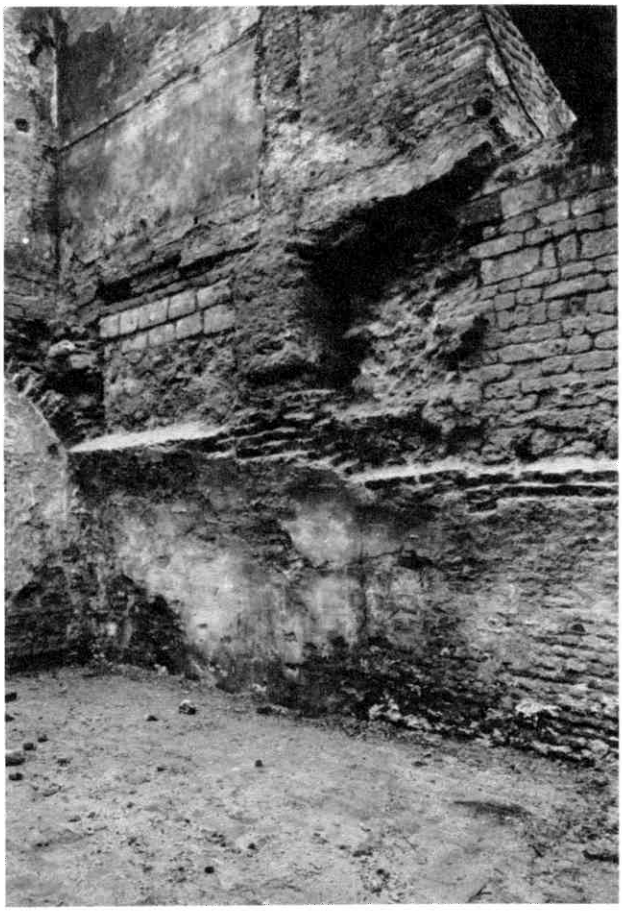
Afb. 11 *Schets van het kasteel rond 1325 in vogelvlucht van noord naar zuid.*
(Tek. Ir. T. Baselier)

ben. Waar heeft men die nieuwe toegangspoort aangebracht? Op zoek zijnde grijpt men vooralsnog naar de gemakkelijkste oplossing: de huidige ingang door het torentje aan de Maaszijde! Helaas zijn daar wel wat argumenten tegen aan te voeren en wanneer men dan nog eens goed naar het geconsolideerde muurwerk kijkt, ontwaart men in de westmuur van de oostvleugel zowel aan de binnenzijde als aan de kant van het binnenhof de overblijfselen van een grote boog, in mergel uitgevoerd. Die boogfragmenten kunnen niet anders verklaard worden dan als aanwijzingen voor het eertijds bestaan van een doorgang. Niet zo maar een deurtje, om vanuit de oostvleugel op het binnenplein te komen, maar een royale poort. Zo'n poort heeft alleen zin, wanneer daaraan de hoofdingang van de burcht gekoppeld is. Nu was het al lang opgevallen, dat tegen de rechtstand van een venster in de oostmuur zich aan de buitenkant een gedeelte van een halfronde boog aftekende. Aan de binnenzijde van dezelfde muur valt op te merken, dat de muur doorbroken is, waarna men de doorbraak heeft bemetseld met regelmatige blokken tuf. Dit verschijnsel doet zich met name voor aan de linkerkant van het grote venster. Aan de rechterkant ontwaart men een brok muurwerk, dat leunt tegen een van de steunberen van de weergang. Ook hier ziet men, dat de buitenzijde van dit brok metselwerk – de zuidzijde dus – met regelmatige blokken tuf bekleed is. (vgl. Afb. 10, pl. grond ± 1250)
De meest aannemelijke verklaring luidt als volgt: de nieuwe ingang heeft men aan de zuidzijde van de oostvleugel gemaakt, waarbij de reeds bestaande zuidmuur als één der poortwangen werd benut. Tegen de bestaande steunbeer van de weergang heeft men de zuidelijke poortwang opgetrokken en die over de breedte van de oostvleugel naar het binnenplein doorgetrokken. De sluitmuur aan het binnenplein is nog gedeeltelijk behouden gebleven, maar sterk vervormd door aanmetselingen met mergel en baksteen. Hier en daar komt de oude kern

Afb. 12 *Opmeting van de bouwsporen in de westwand van de oostvleugel, binnenzijde.* (Tek. Drs. J. E. Dilz)

uit kiezel in het zicht en zelfs vallen nog een paar lagen bekleding met tuf op te merken. Duidelijk tekenen zich wat boogstenen in mergel af.
Toen de nieuwe ingang eenmaal gereed was, kon men met de noordvleugel beginnen. Die werd al in eerste aanleg voorzien van een kelder, die dus in het binnenplein moest worden uitgegraven. Daarbij kwamen de stiepen en de grondbogen van de ringmuur wel in een hachelijke positie te verkeren. Het kan ons dan ook niet bevreemden, dat de bouwers de kelder ook aan de noordzijde zijn eigen mergelmuur hebben gegeven. Aan de oostzijde stietten de bouwers op een hoek van de oostvleugel, die door het ontbreken van een kelder veel minder diep was gefundeerd. Die hoek moest dus noodzakelijk opgevangen worden. Nu kan men nog zien, hoe een en ander met lagen mergelblokken 'ingepakt' werd. Omdat de kelder vanaf het binnenplein ook nog wat licht behoorde te ontvangen, heeft men in de kelderwand aan deze zijde een paar lichtsleuven – schuin door het muurwerk gaande – aangebracht.
Het lijkt erop, dat aanvankelijk een balkenzoldering deze kelder afdekte, maar uiteindelijk overwelfde men de ruimte toch met een tongewelf uit grote baksteen. Al deze werkzaamheden hebben heel wat improvisatie vereist; vooral aan de zijde van de weergang en de oudste toegang. Hier vielen tijdens het onderzoek dan ook allerlei metselwerkjes op te merken, die de huidige onderzoeker niet alle kan verklaren, maar die zeker met noodvoorzieningen te maken hebben. Toegang tot de kelder kreeg men vanaf het binnenplein via een trap langs de westmuur.
Of de hoofdverdieping hoger lag dan het binnenplein – zoals zo vaak bij 'de' grote zaal het geval was, laat zich na alle verwoestingen en verbouwingen niet meer naspeuren. Wel ziet het er naar uit, dat een tweede woonlaag al van de aanvang af bedoeld was; een zaal met een open kap zoals bijvoorbeeld de welbekende Ridderzaal in Den Haag te zien geeft dient men dus uit te schakelen. De open weergang met de kantélen verloor in deze bouwkundige conceptie zijn betekenis, hoewel voor de vloerhoogte het niveau van de weergang schijnt te zijn aangehouden. M.a.w., de weergang maakte deel uit van het vloeroppervlak in deze tweede woonlaag. De kantélen zijn ongetwijfeld afgebroken, waarna de buitenmuur werd opgehoogd. De daklijst werd gevormd door een fries van rondboogjes, die beginnen op 'neuzen' van twee op hun kant gezette bakstenen. Veel van die rondboogjes uit mergel waren sedert de laatste oorlogswinter erg verweerd en dienden bij de consolidatie vernieuwd te worden. De in baksteen uitgevoerde neuzen waarschuwen tegen een al te vroege datering; zij maken onderdeel uit van de overwegingen, die er toe leidden om de bouw van de zaal op het midden van de dertiende eeuw te stellen.
Klaarblijkelijk lag het in de bedoeling de noordmuur he-

Afb. 13 *De bouwsporen in de westwand van de oostvleugel – binnenzijde – na het verwijderen van het gewelf.*
(Foto R.D. Monumentenzorg, Zeist)

lemaal vol te bouwen en we hebben daar in die westelijke helft van het binnenplein wel wat muurwerk in de grond teruggevonden, dat wijst op bouwactiviteiten. Op anderhalve meter van de westelijke zaalwand troffen we een smal (60 cm!) kiezelmuurtje aan, dat waarschijnlijk als de wang van een trap moet worden verklaard. Een trap, die alleen maar naar een bovenverdieping kan hebben gevoerd.
Wie zou als bouwheer in aanmerking kunnen komen? Van 1232 tot 1263 treft men Graaf Willem in het ter beschikking staande oorkondenmateriaal aan.[3] Over het algemeen weten we bar weinig over het leven van de Kesselse graven, zodat het onmogelijk is een band tussen deze toch vrij machtige personages en hun burcht te leggen. Graaf Willem verkeert kennelijk op voet van gelijkheid met de hertog van Gulik en de graaf van Gelre; hij treedt met hen op in oorkonden van 1238, 1253, 1255, 1259, 1260, 1263 en 1264. Ook met de aartsbisschop van Keulen heeft hij regelmatig van doen. Het feit, dat hij in een oorkonde van 1260 ten tonele verschijnt als borg voor de Graaf van Gelre in een kwestie met de hertog van Brabant zou er op kunnen wijzen, dat zijn belangen in het graafschap westelijk van de Maas behoorlijk zwaar wogen. Hij zou daarbij behoefte gehad kunnen hebben aan

wat meer status in Kessel en daarin aanleiding gevonden tot het laten uitvoeren van de boven geschetste activiteiten op architectonisch gebied.
De verplaatsing van de ingang bracht nog niet met zich mee, dat de terrassen ontstonden, waarover men tegenwoordig de burcht betreedt.
Hoe de overgang van de Neerhof naar de hoofdburcht er heeft uitgezien laat zich niet meer uittekenen. Er is in feite ook geen onderzoek naar gedaan, aangezien dat voor de terrassen waarschijnlijk desastreus zou geworden zijn. In ieder geval verviel de opgang langs de noordflank van de heuvel tot aan de poort tussen de uitspringende torentjes. En dat was maar goed ook, want op het oosteinde van de zaal had men een privaat aangelegd met een afvoer door de oude ringmuur heen. De stroom afval liep daar ongestoord langs de helling naar beneden. Misschien had men een gootje gespit om de viezigheid een beetje in te dammen.

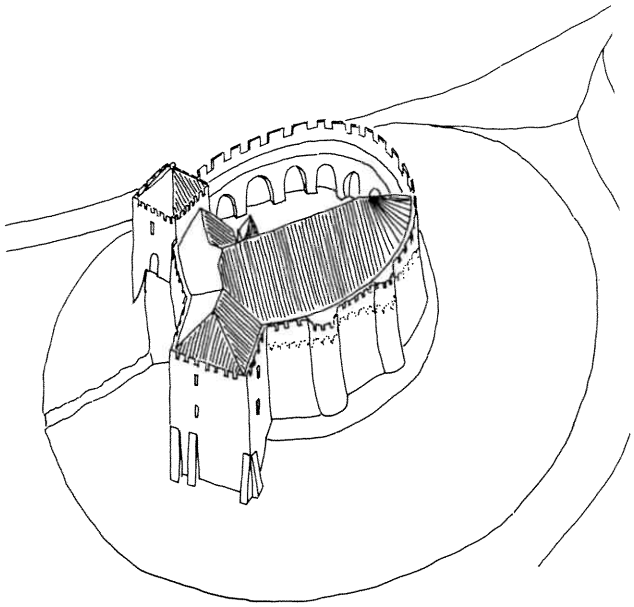
De bouw van de donjon

Als volgende fase in de ontwikkeling van de burcht moet de donjon – de grote toren op de noordoosthoek – beschouwd worden. Het mergelwerk van de toren is niet ingebonden in het mergelwerk van de noordwand van de zaal. Een fors bouwwerk met muren van ongeveer 1,50 m; zij omsluiten een ruimte van rond 7,30 x 4,60 m. De muren moesten van heel diep in het talud opgehaald worden en de aansluiting met de bestaande oude ringmuur zal een secuur werkje geweest zijn, waarbij veel ouder werk ondermetseld diende te worden. Tot op grote hoogte zijn de muren in baksteen opgetrokken, maar de tweede woonlaag vertoont aan de buitenzijde grote mergelblokken. De baksteen is 6,5 cm tot 7 cm dik; de lengte varieert van 27 tot 29 cm.
Sinds onheuglijke tijden bevatte de toren maar twee woonlagen; waarschijnlijk is hij echter hoger geweest. Van de middeleeuwse daklijst viel ook voor de oorlog niets meer te onderkennen. In de hoeken van de eerste woonlaag ontdekt men sporen van gewelfribben; hoogstwaarschijnlijk overdekte een gewelf deze ruimte. Een beetje verwonderlijk werken de vensters; men ontwaart nissen met gemetselde zitbanken in de raamnissen, waarbinnen weer een inzet van baksteen met een nauwe lichtspleet. Aan de buitenzijde bespeurt men geen enkele aanwijzing voor het bestaan van vrij grote vensters. Van de tweede woonlaag is te weinig overgebleven om er gegevens betreffende de bewoning aan te ontlenen. Oude foto's wijzen voldoende uit dat men in de achttiende eeuw grote vensters heeft ingezet. (afb. 10, pl. grond ± 1325)
Van de sluitwand – en dat moet dan een stuk oude ringmuur geweest zijn – was na de oorlogswinter niets meer terug te vinden. Hoe men in de toren kwam, laat zich slechts raden. Waarschijnlijk via een deur aan de oostelijke hoek. Maar waar de toegang tot de tweede woonlaag gelegen heeft? Vanaf een stukje weergang bij de grote zaal? Vrijwel alle aanwijzingen zijn hier verdwenen.
De lezer met enig bouwkundig inzicht zal – een beetje verwijtend – vragen, wat er nu eigenlijk gebeurde met de kleine ruimte tussen de oostwand van de noordvleugel, de noordwand van de oostvleugel en de oude ringmuur. De onderzoeker heeft daar eigenlijk geen antwoord op; hij kan alleen maar lichtelijk beschaamd bekennen dat hij het niet weet. Zoals reeds vaker onder de aandacht van de lezer gebracht werd: hier is alle oorspronkelijke muurwerk na ongetwijfeld eindeloze interne verbouwingen – de laatste nog in 1926! – practisch verdwenen. De verwoestingen van 1945 en later hebben dan ook alle sporen doen verdwijnen. Onder de begane grond werd de fundering van de oude ringmuur teruggevonden en dat was het dan. Nu ja, men ontwaart nog de aanzetten van de sluitmuur van de grote toren, die in de opmeting van Mialaret – van vóór de oorlog, nietwaar? – terug te vinden is. (afb. 3)
De afvoer van het privaat in de noordoosthoek van de noordvleugel werd met de westwand van de toren opnieuw bemetseld – in baksteen! – en men kan zich voorstellen, dat de afval langs de torenmuur traag naar de voet van de heuvel gleed.
Blijft nog de moeilijk te beantwoorden vraag, wanneer de donjon gebouwd is. Nee, er zijn uit die vroege tijd geen bouwrekeningen bewaard, geen bestek, zelfs geen oorkonde met een opdracht aan een meester-metselaar. De laatste graaf van Kessel, Hendrik V (1254-1285) schijnt het niet bepaald naar den vleze te zijn gegaan, hoewel hij zich niet door de staat van zijn financiën heeft laten weerhouden om in Grevenbroich nog een burcht te laten bouwen. Om welke reden dan ook, in 1279 verkoopt hij burcht en graafschap Kessel aan de graaf van Gelre, Reinoud I (1271-1326). Het is alleszins denkbaar, dat graaf Reinoud het nodig oordeelde zijn pas verworven burcht een weerbaarder karakter te verschaffen door het toevoegen van een donjon aan het reeds bestaande complex. De verloren slag bij Woeringen (1288) bracht hem zodanig in financiële moeilijkheden dat hij zijn graafschap met de burcht aan zijn schoonvader de graaf van Vlaanderen in pand moest geven. Tot in het begin van de 14de eeuw lieten de financiële gevolgen van Woeringen zich voelen. Het komt mij daarom het meest waarschijnlijk voor – rekening houdend met de afmetingen van de gebruikte baksteen – dat de donjon rond 1320 gebouwd is. Wanneer Matthys van Kessel in 1338 met de burcht beleend wordt – onder voorbehoud dat Kessel open huis van de graaf blijft – zullen de bouwactiviteiten hun beslag hebben gekregen. De hoofdingang lag toen dus aan de oostzijde, zuidelijk van de kleine oostvleugel. De noordvleugel herbergde onder meer de grote zaal en woonvertrekken op de tweede woonlaag. De kelder veroorloofde de opslag van voorraden en leef-

tocht voor de winter. De donjon op de noordoosthoek verleende de sterkte niet alleen een onmiskenbare status, maar onderstreepte tevens de militaire betekenis. De waterput, die waarschijnlijk door het bouwen van de noordvleugel onbruikbaar was geworden, had men vervangen door een put in het westelijk gedeelte van de binnenhof. Deze werd bij de restauratie in het begin van de 17de eeuw volgestort; bij de consolidatie van onze dagen werd die put teruggevonden en weer uitgegraven. Hij maakt weer deel uit van het meubilair, dat de bezoeker nu eenmaal verwacht aan te treffen.

De zuidoostelijke toren, de Maastoren

Tegenwoordig betreedt men de burcht meestal – wanneer men niet de kelderdoorgang kan benutten – door de Maastoren. Boven de poort staat een steen met het wapen van Caspar van Merwyck, die in 1541 heer werd. Nu valt de toren niet zo gemakkelijk te dateren, maar uit de 16de eeuw stamt die toch niet; hij is ongetwijfeld ouder. We lezen bovendien in het meergenoemde boek van Hendricks, dat de steen hier eerst tijdens de restauratie van 1926 geplaatst is, nadat men hem ergens op een zolder had gevonden.[4] Het muurwerk uit mergelblokken is niet ingebonden in het muurwerk van de ringmuur. Maastoren en ringmuur zijn derhalve niet met elkaar opgetrokken. Een onderzoek van de fundering heeft aan het licht gebracht, dat ook de funderingen niet tegelijkertijd zijn gelegd. Wanneer men het muurwerk van de ringmuur aandachtig bekijkt constateert men, dat de doorgang ingebroken is. Toch is de toren van de aanvang af bedoeld geweest als ingangstoren. In de poortdoorgang vindt men de gaten voor de schotbalk, waarmee de poort verregeld kon worden. Het met een harde natuursteen omlijste gat van 22 x 25 cm wekt de indruk, dat de poort zo nodig met een forse balk gebarricadeerd werd. Aan een woonvertrek behoeft bij een afmeting van 2,60 x 2,80 niet gedacht te worden. Voor de poortwachter hadden de bouwers een vensternis met zitbank in de zuidmuur uitgespaard. Men heeft van hieruit een aantrekkelijk gezicht op de Maas, maar het is nauwelijks aan te nemen, dat men is uitgegaan van de veronderstelling, dat de poortwachter wel een liefhebber van de natuur zou zijn. (Afb. 10, pl. grond ± 1400)
Naast de vensternis merkt men een kaarsennisje op, dat afgedekt wordt door een verweerd mergelornament, dat wellicht een afdekking in de vorm van een driepas moest voorstellen. Met heel grote aarzeling zou schrijver een datering in de late veertiende eeuw of de vroege 15de willen voorstellen. Dus kortweg, rond 1400 en dat met brede marges.

Afb. 14 *Schets van het kasteel rond 1400 in vogelvlucht, van noord naar zuid.*
(Tek. Ir. T. Baselier)

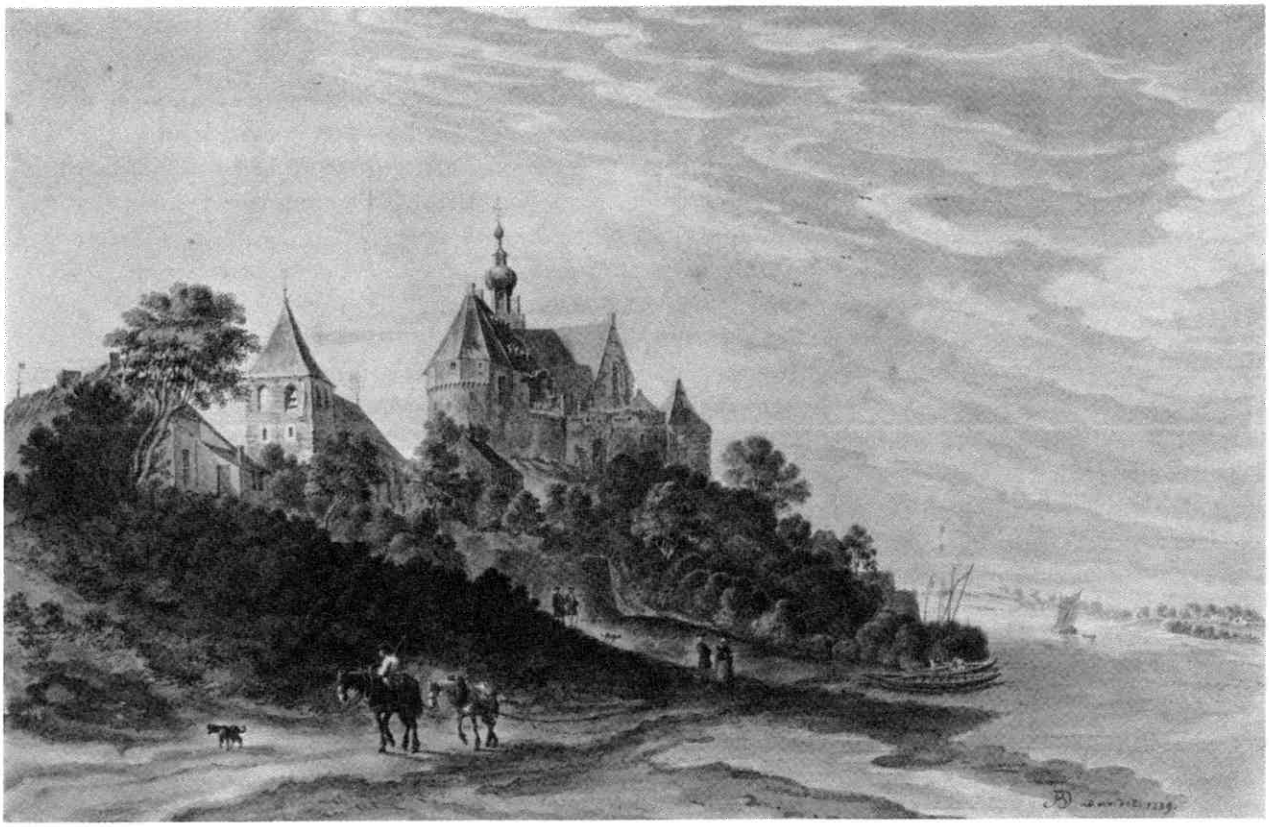
Verplaatsing van de toegang naar de Maastoren

De heer van Kessel, die wellicht uit status-overwegingen, de toegang tot zijn burcht verlegd heeft, wist misschien niet precies waarmee hij begon. De oostvleugel moet een voorwerp van langdurige zorg geworden zijn, nadat de nieuwe toegang eenmaal gerealiseerd was. Misschien moeten we deze beklagenswaardige wel zoeken achter de figuur van Willem I van Kessel, die als heer te boek staat van 1407 tot 1467. Wie weet heeft zijn echtgenote Gerarda van Broekhuizen, komende uit een groot en machtig geslacht, hem het hoofd op hol gebracht!
In de eerste plaats ontstond nu de mogelijkheid de ruimte in de oostvleugel met een paar meter te vergroten door de binnenmuur tussen de poortdoorgang en de wat klein bemeten oorspronkelijke oostvleugel door te slaan. Bovendien kon die oude vleugel ook aan de noordzijde uitgelegd worden door tot aan de muur van de grote toren alle obstakels uit te breken. Waarschijnlijk is men toen ook op de mooie gedachte gekomen, die oostvleugel nieuwe stijl te onderkelderen. Daar waren de bestaande funderingen niet op berekend, zodat er heel wat improvisatie aan te pas is gekomen, om het bestaande muurwerk te sparen en te ondervangen. In onze dagen zou men zonder mankeren de hele zaak afgebroken hebben en op de vereiste diepte begonnen zijn de muren opnieuw op te trekken. Zo niet de middeleeuwer. De poortdoorgang aan de binnenplaats werd eenvoudigweg dichtgezet. De moderne onderzoeker kan dit gepruts best waarderen, want daardoor krijgt hij tenminste nog een beetje kijk op de ontwikkelingen.
De kelder werd voorzien van een tongewelf in baksteen en vormde een ruimte van bijna 8 meter bij 4,80 m. Er

werd een doorgang gemaakt naar de kelder onder de noordvleugel, terwijl aan de noordzijde een wenteltrap naar de donjon door de oude ringmuur werd geboord. En voor zover we hebben kunnen zien vormde deze wenteltrap ook de enige verbinding met de bovenliggende woonlaag. De doorgang naar het terras toe moet strijdig geacht worden met alle middeleeuwse begrippen van veiligheid en kan nauwelijks vóór de 17de eeuw tot stand gebracht zijn. (Afb. 14)

Nog drie na-middeleeuwse toegangen

Op de zuidwestflank van de ringmuur tekent zich op alle oude afbeeldingen – te beginnen bij Jan de Beyer (afb. 15) – een toegang af, die ongetwijfeld pas na de middeleeuwen ontstaan is. In de plattegrond van Mialaret (afb. 3) kan men hem gemakkelijk herkennen. Het zal de uitgang geweest zijn die men bij voorkeur gebruikte om ter kerke te gaan. In de ommuring van het kasteelterrein rond 1650 heeft men te dien einde eveneens een doorgang opgenomen. Boven dit poortje naar het Kerkepad staat een steen met de wapens van Willem-Caspar van Merwyck en Judith van Lynden, gehuwd in 1647![5] De steen zelf draagt het jaartal 1651.
In dat jaar heeft de toenmalige bewoner Willem-Caspar bovendien een uitgang naar de Maasoever laten maken, waarboven we wederom een wapensteen met het jaartal 1651 aantreffen.
Maar terug naar de zuidwestelijke uitgang van de hoofdburcht. Bij de ontplooiing van de bebouwing langs de zuidmuur moet die doorgang wat ongemakkelijk geworden zijn. Hij werd afgesloten, terwijl er een paar meter oostelijker een nieuwe doorbraak gemaakt werd. Die vinden we dan ook op de plattegrond van Mialaret terug; we ontdekken hem overigens ook op oude foto's van omstreeks 1925. Deze doorgang kwam uit in een portaaltje, waarin zich ook een trap bevond naar de tweede woonlaag.
Een andere na-middeleeuwse ingang schijnt mij de toegang tot de kelder, die uitkomt op een der terrassen; het bedoelde bevindt zich op ruim 5 meter boven het maaiveld van de Neerhof. Ongetwijfeld heeft men die gemaakt om de bevoorrading van de bewoners te vergemakkelijken. Alles kon via deze toegang zonder verwijl in de kelders worden opgeslagen. We zullen de doorbraak wel aan de herstellingen en wijzigingen uit de eerste helft van de 17de eeuw moeten toeschrijven; gedateerd is hij jammer genoeg niet.
Tenslotte de ingang, die waarschijnlijk toe te schrijven is aan de verbouwingen, die de Zusters in 1926 hebben doen uitvoeren. Die is – helaas! – ontstaan door het uitbreken van een gang in de ronding van de oostelijke van de beide uitspringende torentjes in de noordmuur. Een hoogst ongelukkige oplossing voor de vraagstukken, die

Afb. 15 *Met kleur opgewerkte tekening van Jan de Beyer van het kasteel Kessel vanuit het westen uit 1939.* (Part. bezit)

Afb. 16 *De oostwand van de geconsolideerde ruïne, vanaf de Neerhof.* (Foto J. Schuyf)

de Zusters bij het geschikt maken van de oude burcht als verblijf van schipperskinderen op te lossen hadden. Deze toegang kwam uit in een hal, waarin ook de trap naar de bovenverdieping was aangebracht. Het blijft te betreuren, dat men tijdens de grote consolidatie in de vijftiger jaren geen vrijheid gevonden heeft om deze doorbraak weer op te vullen en het torentje te herstellen. Als herinnering aan een bepaalde bewoningsperiode heeft het behoud van deze toegang geen enkele zin, daar hij niet uit andere bewaarde bouwkundige elementen verklaard kan worden.

Voortgaande bebouwing van het binnenplein

Men zou zo zeggen, dat na de boven besproken verbouwingen de heren van Kessel tevreden konden zijn. Eén soms wel wat bezwarende omstandigheid viel nu eenmaal niet te veranderen. Wanneer men op de Neerhof van zijn paard was afgestegen, dan wel uit de koets gestapt, dan begon het moeizame beklimmen van trappen naar de Maastoren. Hoe de oostflank van de heuvel er uit zag vóór de verbouwingen van de 17de eeuw, wij hebben er geen idee van. De onderste terrasmuur – die uit mergel – kon best nog wel eens uit de 16de eeuw stammen. Helaas is het onderzoek niet meer aan deze vraagstukken toegekomen, zodat we alleen maar kunnen vaststellen dat de mensen, hoe dan ook, naar boven moesten om de burcht te betreden.

Maar verder... Een statige ingangstoren, een indrukwekkende hoofdtoren, twee woonvleugels haaks op elkaar, een ruim binnenplein. Kelders om de wintervoorraad op te slaan, het kon er allemaal best mee door.

Helemaal tevreden schijnen de bewoners toch niet geweest te zijn. In de loop der tijden – tussen 1450 en 1500? – heeft men de zuidmuur van de noordvleugel doorgetrokken tot aan de westzijde van de ringmuur. De hele noordelijke helft van het binnenplein was nu onder dak gebracht. Het had er lang ingezeten; liep niet de boogfries de hele noordelijke buitenmuur langs tot op de zuidwestelijke ronding waar hij naar de oude weergang afdaalde? De hoekige bovenbouw van de ringmuur op de noordwestelijke ronding suggereert, dat daar al in een vroeger stadium iets tegen de muur gestaan heeft. Een suggestie, die door het terugvinden van wat muurwerk onder het loopvlak van het binnenplein enig voedsel krijgt. Maar hoe dan ook, de zestiende eeuw zag hier een ruimte met statige hoge ramen – ruim 3 meter! – verrijzen. Ze waren slechts een meter breed, maar verleenden de ruimte, die bovendien vlak bij de westelijke ringmuur z'n eigen ingang had, een vorstelijke allure. Hoewel, de

gebogen noordzijde moet de zaal wel een uitzonderlijk karakter hebben verleend.
De laatste middeleeuwse wijziging van het oorspronkelijke schema, waarvoor we overigens geen datering hebben kon pas tot stand komen na de laatste verplaatsing van de ingang; namelijk die door de Maastoren. Men heeft toen een toren opgetrokken op het binnenplein in de hoek tussen de noord- en de oostvleugel. Bij het onderzoek van het plein werden mergelfunderingen aangetroffen van een toren van 4 x 4 m met muren van 1,40 m dik. De ruimte binnen dit bouwsel meet slechts 2,60 x 2,60 m, zodat men hier nauwelijks een woonruimte kan verwachten. De verklaring van dit bouwsel als traptoren schijnt nog de meest aannemelijke. Nu was een stijgpunt – zoals een trap tegenwoordig in het overigens heel begrijpelijke vakjargon heet – op deze plaats geen overbodige luxe. Vanuit dit trappenhuis moet men zowel de oostvleugel als de noordvleugel hebben kunnen bereiken. (Afb. 10, pl. grond c. 1400)
Of men in de late middeleeuwen al begonnen was met de bebouwing langs de westzijde en de zuidkant van het binnenplein, is niet duidelijk. Daar hier alle bebouwing verdwenen is en de funderingen uitgebroken, valt er ook niets meer te onderzoeken. In ieder geval staat vast, dat de tekening van Jan de Beyer enige reden geeft tot overweging. Maar hoe dan ook, de 80-jarige Oorlog heeft grote vernielingen ten gevolge gehad.
Om maar iets te noemen: de traptoren verdween, de waterput raakte vol puin en werd bij de herstellingen verder opgevuld. Hij werd zelfs onzichtbaar, zodat er later een binnenmuur overheen kwam te liggen. De restauratie in het begin van de 17de eeuw moet heel wat veranderingen hebben gebracht; waarschijnlijk verscheen toen het aardige torenspitsje op de totaal vernieuwde daken.
De consolidatie van 1958 heeft als uitgangspunt gehad het tonen van de middeleeuwse toestand tot aan de verwoestingen van de late 16de eeuw. Dat heeft niet geresulteerd in bijvoorbeeld het herbouwen van de traptoren. Maar het binnenplein met de weergang langs de zuidmuur maakt de bezoekers toch wel zeer vertrouwd met de middeleeuwse burcht van Kessel, die pas sinds 1798 de naam Keverberg kreeg in verband met nieuwe bewoners, die de naam introduceerden.
Daar ons geen oude afbeeldingen van de oostzijde van de burcht vóór de tweede helft van de 19de eeuw bekend zijn, valt er over de aanleg van de terrassen weinig te zeggen. De plaatsing van de ingang in de Maastoren wekt de suggestie, dat men een langzaam aflopende weg beneden langs de voet van de oostmuur had aangelegd; een weg, die misschien bij de donjon draaide en vervolgens tot op de zuidrand van de Neerhof daalde. Het stukje terrasmuur uit mergel schijnt deze opvatting te bevestigen, maar er zijn geen aanwijzingen om een datering van het mergelwerk in de late middeleeuwen een schijn van bewijs te verlenen. De steendruk van Schippers in het werk van Craandijk – een afbeelding uit het laatst van de vorige eeuw – geeft ons een heel romantisch beeld van de oostzijde. Volgens deze uitbeelding zouden de hedendaagse terrassen er honderd jaar geleden nog niet zijn geweest. En inderdaad heeft men neiging ze aan het begin dezer eeuw toe te schrijven. Maar in beginsel zal er – samen met het torentje – reeds in de 17de eeuw wel iets van een statige opgang geweest zijn.

Amersfoort, voorjaar 1989

Noten

[1] A. J. G. Hendricks, Kessel, Maasdorp met een rijke historie, p. 50 Venlo 1981. Uitg. Mij Dagblad voor Noord-Limburg b.v.
[2] J. H. A. Mialaret, De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Limburg; tweede stuk: Noord-Limburg. Pag. 99 vlg. 's-Gravenhage 1937.
[3] H. Clevis en J. J. A. Coldeweij, De graven van Kessel; Castellogica, periodiek v.d. Ned. Kastelen Stichting: I, pag 71 vlg. Zutphen 1984.
[4] A. J. G. Hendricks, Kessel, pag. 138.
[5] A. J. G. Hendricks, pag. 138.

De Middeleeuwse burchtheren van Kessel 1279-1542

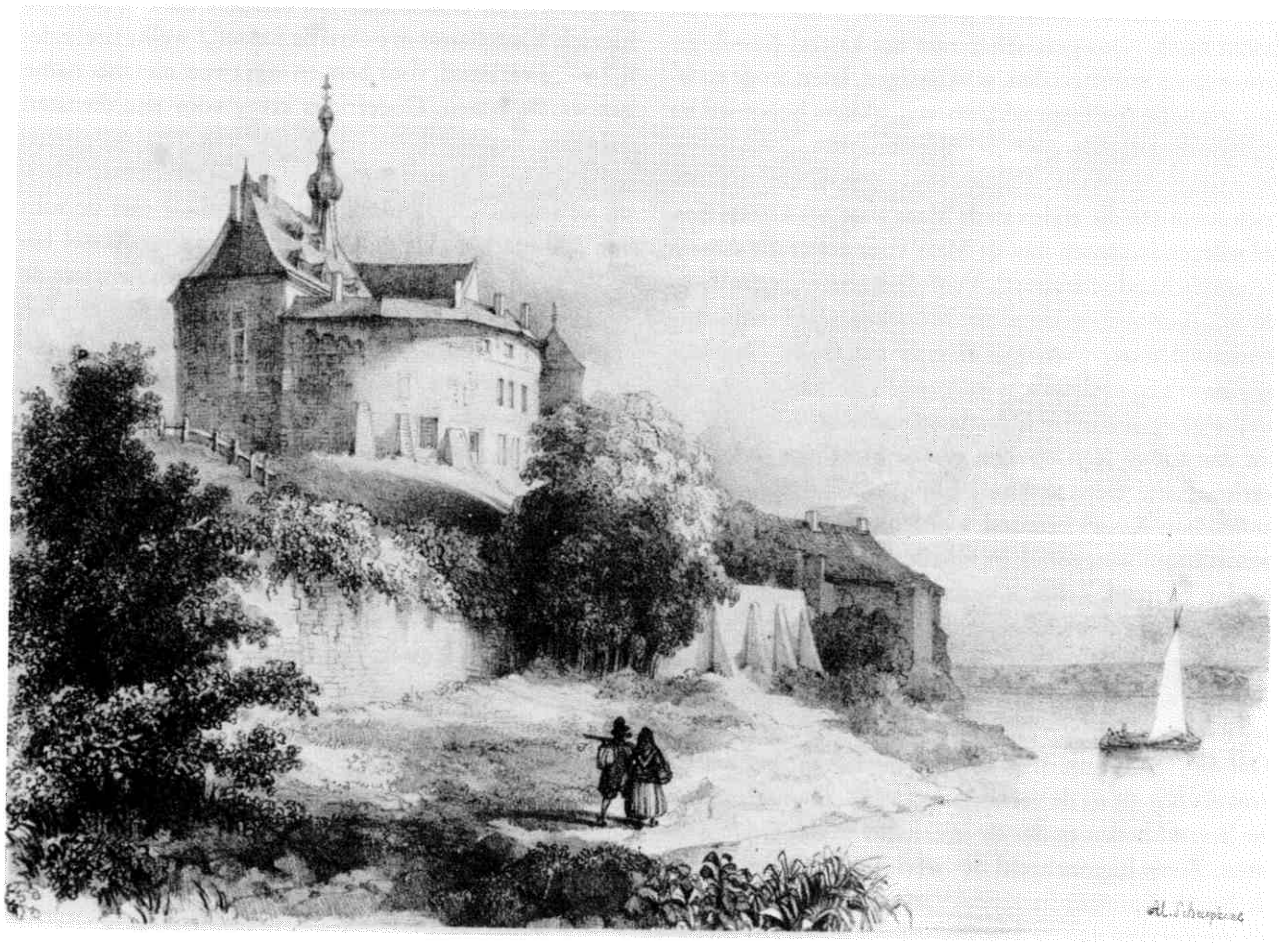
DOOR

M. FLOKSTRA

Voorwoord

Halverwege Roermond en Venlo stroomafwaarts doemt opeens aan de linkerzijde van de oever aan de Maas de kasteelruïne van Kessel uit het niets op. Wanneer je dan – na een flinke klim – boven op de heuvel staat en uitziet over de Maasvallei, dan begrijpt men pas wat voor strategisch punt Kessel in vroegere tijden innam. Van verre konden de verdedigers van de burcht de belagers al zien aankomen. Dan rijzen er vragen, zoals bijvoorbeeld: wie was de bouwer, wie waren de bewoners van dit 'château à motte'? Heel simpel wordt er dan meestal geantwoord dat er door de eeuwen heen al diverse artikelen over dit unieke kasteel in Noord-Limburg zijn verschenen.

Met name van de hand van M. J. Wolters (1854), E. Slanghen (1879) en E. Rozenkrantz (1896-1901) uit de negentiende eeuw. Uit onze tijd dateren bijvoorbeeld stukken van J. Linssen (1953), C. A. Huygen (1967) en A. H. Hendricks (1980) om maar enkele te noemen. Voor wat betreft de middeleeuwse periode zijn de auteurs niet veel verder gekomen dan het – op zich niet onverdienstelijk – verzamelen van losse feiten, waar wij toch heel dankbaar gebruik van gemaakt hebben. Waar destijds merendeel te vluchtig door de eeuwen werd gevlogen, is nu met deze bundeling getracht, zowel de bouwgeschiedenis als de heren van Kessel in de middeleeuwen tot omstreeks 1542 in een ruimer kader te belichten. Dat neemt niet weg dat er op verschillende plaatsen nog belangrijke hiaten overblijven, waar we met gissingen en pure ver-

Afb. 1 *Kessel vanuit het westen. Lithografie naar een tekening van A. Schaepkens, circa 1825.*

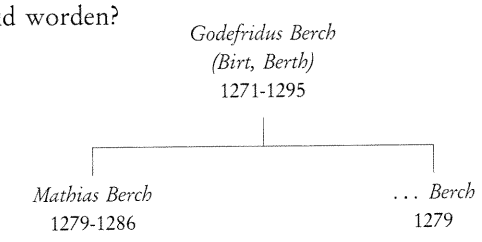
moedens moeten volstaan. Naast de bestudering van oorkonden, cartularia en andere authentieke stukken, speelt ook de zegelkunde zijn rol als hulpwetenschap bij de beoefening van de middeleeuwse geschiedenis. Dikwijls wordt alleen door een zegelafdruk het bewijs geleverd, dat het om dezelfde persoon of familie gaat. Aan het zegel kent men een aantal funkties toe, waaronder bekrachtiging van beschreven handelingen. Maar hoofdzakelijk dient het als een herkenningsmiddel. Slechts een beperkt aantal mensen was in de middeleeuwen de schrijfkunst machtig; dit verklaart enigszins de enorme verbreiding van het gebruik van zegels in deze periode. Een soort modegril van de middeleeuwen? Het zegel was een zeer persoonlijke zaak. De zegelkunde hanteerde duidelijke regels. Zij is een van de weinige persoonlijke overblijfselen uit een lang vervlogen tijd.

Inleiding

Nadat graaf Hendrik van Kessel, wellicht noodgedwongen, zijn graafschap Kessel met alle toebehoren in 1279 had verkocht, stelde de koper Reinald, graaf van Gelre en Zutphen, een zekere Godefridus Berch aan tot zijn 'castelein' op de burcht van Kessel. Wat de graaf van Gelre in 1279 precies kocht is niet duidelijk. In de akte verklaart de graaf van Kessel, dat hij met toestemming van zijn broer aan de Gelderse graaf voor 1.500 Mark verkocht heeft: 'Ons graafschap met het kasteel Kessel, getrouwen en ministerialen, wastijnsigen, laten, hoge en lage jurisdictie (rechtspraak), visserij, akkers bebouwd en onbebouwd, weiden, bossen, alle inkomsten, rechten en bezittingen die ons ten tijde van deze verkoop rechtens toekomen aan die zijde van de Maas waar het kasteel Kessel gelegen is, samen met de Maas voor zover die ditzelfde graafschap toebehoort'. Vervolgens werd bepaald dat de ministerialen wonend bij Mönchen Gladbach eveneens zouden overgaan naar de graaf van Gelre. De overige getrouwen en diverse goederen van de graaf van Kessel welke gelegen zijn bij Mönchen Gladbach, zou hij zoals tot dan toe in leen houden van de graaf van Gelre. De verkoopakte werd te Blerick opgemaakt.[1] Waaruit het graafschap Kessel bestond wordt dus in zeer vage bewoordingen aangeduid; er worden geen plaatsen of gebieden vermeld. Zeker is, dat uit deze oorkonde niet kan worden afgeleid welke plaatsen of gebieden tot het zogenaamde graafschap Kessel behoorden. Vroeger was men van mening dat de grenzen van het latere Land van Kessel overeen kwamen met die van het oude graafschap. Dat dit beslist onjuist is, blijkt namelijk uit het feit dat zowel vóór als ná de verkoop van 1279, diverse gebieden en heerlijkheden onder de invloedsfeer van Gelre kwamen. Zoals bijvoorbeeld de heerlijkheid Oostrum met de burcht Spralant in 1257.[2] Van ná de verkoop dateert de verwerving van de heerlijkheden Geysteren[3] in 1304 en Grubbenvorst[4] zelfs pas in 1311, om maar enkele te noemen. Beide heerlijkheden moesten min of meer een gedwongen leenverhouding met Gelre aangaan. Door de leenband kon de leenheer toch wel rekenen op de trouw en de steun van zijn leenman. Als buitenstaander zag Jan, heer van Cuyck, op 31 oktober 1286 dit geografisch gebied reeds als een eenheid. Hij verklaarde, dat noch hij, noch de hertog van Brabant vijandelijkheden zullen plegen in 'dat lant van Kessele en dat daer to behoort, noch in dat eigenheit van Rode (Venray), dat des greven van Gelren is, ende dat dar to behoort'.[5]
De Gelderse aankoop van 1279 was een van de laatste verwervingen in het 'Peel-Maas en Niersgebied'. Al deze gebieden werden samengesmeed tot een complex, dat in de bronnen voor het eerst in 1318 genoemd wordt als het land van der Nierssen opwaert aen beyden syden van de Masen of wel het Overkwartier.[6]

Godefridus Berch (Berth)

Uiteraard kon de graaf van Gelre niet al zijn kastelen en andere bezittingen tegelijk bewonen; zodoende was hij genoodzaakt zijn domeinen te laten beheren door rentmeesters en andere ambtenaren. Vrij kort na de verwerving van de Kesselse goederen, benoemde hij op 27 oktober 1279 Godefridus Berch tot castelein (burchtvoogd, burggraaf) van zijn kasteel Kessel.[7] In de bevestigingsbrief van Godefridus van dezelfde datum, noemde hij zich 'Castellanus in castro de Kessel',[8] welke titel erfelijk werd verleend, voor hem en zijn twee, niet met name genoemde, zonen. Godefridus kreeg voor zijn diensten overigens een jaarlijkse vergoeding van 30 Keulse marken; te weten 20 mark uit de tol van Kessel en 10 mark uit de beden. De 30 mark waren aflosbaar met de som van 300 marken. De geschiedschrijvers over Kessel beschouwen Godefridus Berch – ridder en castelein van de burcht – in het algemeen als stamvader van de latere heren van Kessel. Men gaat er hierbij vanuit dat de afstammelingen van Godefridus Berch zich naar de Burcht Kessel zijn gaan noemen. Deze opvatting wordt ondersteund door het feit dat er in 1286 een zekere Mathias zoon van Godefridus genoemd Bert vermeld wordt, terwijl in hetzelfde jaar in een oorkonde Johan en Mathias van Kessel voorkomen. Bovendien wordt in 1338 met de burcht beleend een Mathias van Kessel die – naar men mag aannemen – een verwant is van de genoemde Johan en Mathias van Kessel. Wat ligt meer voor de hand dan te veronderstellen dat deze twee laatsten de twee zonen van Godefridus zijn, die in de oorkonde van 1279 bedoeld worden?

In tegenstelling tot de huidige opinie, meen ik toch nog een kritische kanttekening te moeten plaatsen. Van zowel Godefridus Berch als de latere burchtheren van Kessel zijn wapens bekend, maar deze stemmen niet overeen. Zoals verderop nog zal blijken voerde Godefridus Berch een zegel met twee pelgrimstaven en de Van Kessels daarentegen een zegelschild dat beladen is met vijf ruiten.
De bedoelde geschiedschrijvers moeten nu aangenomen hebben, dat een verandering van familienaam gepaard is gegaan met verandering van familiewapen. Deze veronderstelling gaat mij toch wel te ver.
Verandering van naam, wil lang nog niet zeggen dat zij hun familiewapen moeten wijzigen. Het blijft de vraag of de veertiende-eeuwse heren van Kessel wel gesproten zijn uit de casteleinsfamilie Berch. Immers de zegels van beide families zijn zo verschillend dat het onmogelijk is hierin een familie-verband te zien. Ook al is de voornaam Mathijs – één van de zonen van Godefridus – dikwijls dezelfde voornaam als die van de latere burchtheren. Het verschijnsel van verandering van familiewapen kwam wel voor, maar men ziet het eerder bij de hogere adel dan bij de groep van ministerialen of bij nog lagere standen. De plaats van de familie Berch is veel eerder te verwachten bij de lagere dan bij de hogere adel.

Vrij kort nadat Reinald I in 1271 zijn vader Otto als graaf van Gelre opvolgde, trouwde hij met Ermgard dochter van Walram IV, hertog van Limburg. Op 18 juni 1282 werd Ermgard door de Duitse koning beleend met het hertogdom Limburg.[9] Vanaf die tijd noemden Reinald en Ermgard zich graaf en gravin van Gelre en hertog en hertogin van Limburg. Na haar dood in juni 1283 verkreeg Reinald haar bezittingen in vruchtgebruik, doch hierover ontstond tussen de naburige landheren grote onenigheid.
In 1286 hertrouwde graaf Reinald van Gelre met Margaretha, dochter van de graaf van Vlaanderen.[10] Als vertrouweling van de Gelderse graaf was Godefridus Berch één van de vele borgen bij de opstelling van de huwelijkse voorwaarden. Het bij deze gelegenheid door hem aangehechte zegel is gelukkig bewaard gebleven (zie fig. 1). Het zegel vertoont een schild beladen met twee gekruiste pelgrimsstaven waartussen vier harten of plompebladeren.
Tijdens de Limburgse successie oorlog (1283-1288) verloor Reinald van Gelre de Slag bij Wörringen op 12 juni 1288. Zelfs raakte Reinald in gevangenschap van de overwinnaar, de Brabantse hertog. Na langdurig onderhandelen deed hij op 15 oktober 1289 afstand van de Limburgse erfenis. Hij kwam vrij, maar de schuldenlast van deze oorlog was vrij groot. Reinald was genoodzaakt de graafschappen Gelre, Zutphen en Kessel in 1290 voor de duur van vijf jaar te verpanden aan zijn schoonvader Gwijde, graaf van Vlaanderen.[11] Gelre en daarmede Kessel kwam

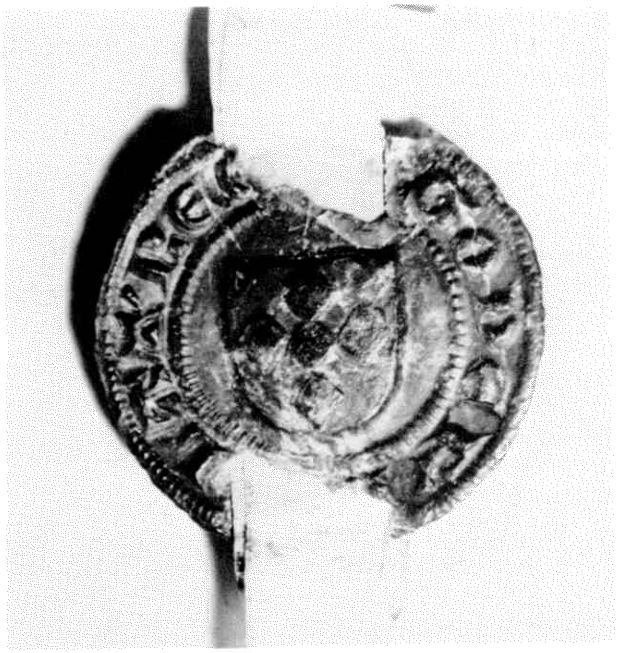

Afb. 2 *Zegel van Godefridus Berch, 1286 mei.*
Bron: ARA, Brussel, Charters Namen nr. 191.

sedert 1290 sterk onder Vlaamse invloed te staan. Mogelijk werd het pandschap rond 1298 beëindigd, doch de schuldenlast was in 1305 nog steeds niet afgelost.
Maar teruggekeerd naar de Kesselse burcht. Wie uiteindelijk Godefridus – sedert 1279 in Geldere dienst – na z'n laatste vermelding in de oudste Gelderse rekening van 1294-1295 opvolgde is niet bekend.[12] Kwam het kasteleinsschap in handen van de in 1286 genoemde zoon 'Mathias, filius domini G(odefridus) dictus Bert'?[13] Godefridus Berch kreeg in 1279 immers het casteleinsschap met het recht van bewoning van het huis Kessel voor hem en zijn zonen. Alleen de vordering van 300 marken zou natuurlijk ook voor de vrouwelijke erfgenamen overblijven.

De familie Van Kessel

Of kwam de burcht soms in handen van één van de in 1286 genoemde Van Kessels? 'Johans' en 'Mathias de Kessele' behoorden tot de edellieden welke op 4 juli 1286 gezamenlijk verklaren dat Reinald, graaf van Gelre volgens Gelders recht grafelijke inkomsten van Venlo, Kriekenbeek, Bremt, Kessel en Rode (Venray) verbonden heeft voor de huwelijksgift voor zijn echtgenote Margaretha van Vlaanderen.[14] Jammer genoeg betreft het hier een eigentijds afschrift, zodat we tot nu toe geen dertiende-eeuwse zegels van de Van Kessels bij onze overwegingen kunnen betrekken. Daarnaast blijven we zitten met de vraag: welke familierelatie deze Van Kessels hebben met de in 1305 genoemde 'Johanne de Kessele'. Wellicht is de hier bedoelde Johan uit 1286 identiek met de Johan die op 13 mei 1305 aanwezig was bij de belofte van Ge-

Afb. 3 *Zegel van Godefridus Slaterbeck, 1317 juni 20, diam. 20 mm. Bron: HSAD, Herrschaft Heinsberg, Urk. 48.*

Afb. 4 *Zegel van Johan van Kessel, 1321 januari 13, diameter 21 mm. Bron: HSAD, Herrschaft Heinsberg, Urk. 57.*

rardus, heer van Horne aan de abt en het convent van Sankt Pantaleon te Keulen van een jaarlijkse erfcijns van zes marken, wegens hun goederen te Wessem, die Gerardus in leen houdt, regelmatig te betalen.[15] Bij gebrek aan nadere gegevens kunnen we dit niet vaststellen. Zuiver theoretisch zou Mathias de zoon van Godefridus Berch uit 1286 dezelfde kunnen zijn als de 'Mathie de Kessel' welke vermeld wordt in de oudste Gelderse rekening uit 1294.[16] Maar dan krijgen we opnieuw de vraag: hoe zit het hier met zijn familiewapen? Zegels zijn er jammer genoeg van deze lieden nog niet gevonden. Hoe dit alles moge zijn, de geschiedenis rond de Kesselse burcht is van 1295 tot 1326 in duisternis gehuld.

Een van de eerste vermeldingen van de burcht na 1300 is te vinden in het zogenaamde 'oudste leenaktenboek' van de graven van Gelre uit 1326. Men leest daarin dat Godert Slaterbeck, ook wel 'van Kessel' genoemd, buiten 'den hoef te Kessel' ook 'helt van den greve den hoef te Bochout, siin borchleen te Kessel, eynen wert ende de vischerije tot Eke (Kesseleik) ende den hoef te Rode.[17] De hof te Bochout en het borgleen mag niet worden vereenzelvigd, gezien het feit dat de burcht Kessel nog niet als leengoed was vergeven. Waaruit men kan afleiden dat de hof te Bochout slechts een onderleen was van de burcht. Daarentegen werd de burcht van Kessel beheerd door een burchtvoogd. Een andere bron verschaft ons aanvullende gegevens omtrent de genoemde Godert Slaterbeck. Op 20 juni 1317 oorkonde Godert dat hij zijn allodium (vrij eigen goed) de hof Loen te Helden heeft opgedragen aan de heer van Heinsberg, om het als leengoed terug te ontvangen. De bevestiging van dit feit geschiedde in tegenwoordigheid van Johannes de Kessel en Willem van Swalmen ridder. Het hierbij aangehechte zegel van Godert vertoont eveneens de vijf ruiten, die zo kenmerkend zijn voor de familie Van Kessel. De getuigen Johannes van Kessel en Willem van Swalmen moeten nauwe verwanten zijn. Dit blijkt wel uit de oorkonde van 1330. Godert was getrouwd met Margaretha van Kessel, een dochter van de genoemde Johan. Godert en Margaretha verkochten gezamenlijk op 6 juli 1330 twaalf malder rogge aan het kapittel en Sint Jans altaar van Thorn, waarvoor zij hun 'moelen tot Gratheym' (Grathem) als onderpand gaven.[19] Ook hierbij waren de getuigen opnieuw haar vader en Willem van Swalmen, die uitdrukkelijk haar oom wordt genoemd.

Was de moeder van Margaretha soms een Van Swalmen? Verondersteld mag worden – gezien de oorkonden uit 1317 en 1330 – dat Godert Slaterbeck en Margaretha van Kessel mogelijk al reeds vóór 1317 gehuwd zijn.

Zeer waarschijnlijk heeft Godert bij gebrek aan een eigen zegel het familiewapen (zegel) van zijn echtgenote Margaretha van Kessel overgenomen. Hierbij wordt dan verondersteld, dat Margaretha een aantal belangrijke goederen in haar huwelijk heeft meegebracht. Zoals het goed de hof te Loen te Helden (1317); herinneren we daarnaast aan de goederen waarmee Godert in 1326 door de Gelderse graaf beleend werd. Een verheffing van een leengoed diende altijd te geschieden door een volwassen man. Was de bezitter van een leengoed nog minderjarig of zelfs een vrouw, dan moest deze worden vertegenwoordigd; eventueel door haar man, een voogd of momber. Heel opmerkelijk blijft het dat rond de jaren twintig van de veertiende eeuw, diverse allodiale goederen aan de heer van Heinsberg werden opgedragen. Net zoals Go-

dert Slaterbeck werden Seger van Broekhuizen vanwege zijn riddermatig goed 'ther Gonne' (de Gun) onder Swolgen,[20] Wygerus van Baerle namens een huis gelegen 'Opper Berict en oppen Brande' onder Baarlo,[21], Jacob, heer van Mirlaer (Meerlo) de Oude, vanwege zijn goed 'ten Berghe' gelegen te Wanssum[22] en tenslotte Johannes van Kessel die met zijn zoon Mathias in 1321 voor een cijns van drie Marken – uit goederen gelegen onder Maasbree en Zoterbech (Soeterbeke) – leenmannen van de heer van Heinsberg.[23] Waarom genoemde edelen uit het land van Kessel allen onder de invloedsfeer van deze heer geraakten en niet met die goederen bij de Gelderse graaf terecht kwamen is een raadsel.

Na 1300 moet het geslacht Van Kessel reeds in verschillende familie-takken uitéén gevallen zijn. Zij gingen zich noemen naar hun belangrijkste bezit. Zoals b.v. de tak Kessel genaamd Roffaert en Kessel van 't (soms: 'aangen') Oever; ze waren geparenteerd aan de latere burchtheren van Kessel. Het goed Slaterbeek – of: Slaterbeck – dat ook wel Snaterbeek wordt genoemd, was gelegen bij de Tasbeek in het Kesselse broek. Veel is er over de middeleeuwse geschiedenis van dit goed niet bekend, maar we weten wel uit latere bronnen dat de bezitters van deze hof dezelfde waren als de heren van de Kesselse burcht. Maar binnen het kader van dit artikel is het niet mogelijk en nodig de nogal verwarde geschiedenis van deze hof uit de doeken te doen.

Mathijs van Kessel

De geschiedenis van de veertiende-eeuwse burchtheren van Kessel begint pas bij de beleningsoorkonde van 'Sente Lucien dach' 13 december 1338, waarin de Gelderse graaf Reinald II, Mathijs van Kessel aansteld tot 'oversten borchman op onse borch ende huys tot Kessel'. Zij het onder de voorwaarde dat de burcht voor de Gelderse graven een open huis blijft. In geval van oorlog konden dus de Gelderse troepen op Kessel gelegerd zijn. Mathijs verkreeg de burcht 'tot enen onversterfliken leene'.[24] Nog op dezelfde dag bevestigde de nieuwe leenman deze belening.[25] Mathijs' vader Johan van Kessel komt vele malen voor als getuige in diverse oorkonden. In 1318 bijvoorbeeld was hij onder de vele getuigen aanwezig bij een uitspraak van graaf Willem van Holland in een geschil tussen graaf Reinald I van Gelre en diens gelijknamige zoon, bijgenaamd Reinald de Zwarte.[26] Even zozeer behoorde hij tot één van de borgen voor de huwelijksvoorwaarden tussen Gerard – oudste zoon van de graaf van Gulik – en Margaretha, oudste dochter van de graaf van Gelre op 1 maart 1333.[27] Geheel in de lijn der verwachtingen zien we diens opvolger Mathijs van Kessel als getuige optreden in diverse oorkonden. Hij genoot als vertrouweling van Reinald van Gelre groot aanzien en mede daardoor verwierf Mathijs van de Gelderse graaf – sedert 1339 hertog – enkele bezittingen, welke merendeels rond Kessel gelegen waren. Zo kreeg hij op 14 december 1339 'twee hoven lands gelegen in die gemeynt van Helden'[28] en op 10 november 1340, voor een lening van 800 oude schilden, de tienden van Bracht en een goed te Brempt in onderpand.[29]

Afb. 5 *Zegel van Mathijs van Kessel, 1363 december 20, diameter ± 26 mm.*
Bron: HSAD, Herrschaft Heinsberg, Urk. 173.

Reeds voor 1348 bezaten de ouders van Mathijs rechten op de halve tol van Kessel, die zij ongetwijfeld van de hertog van Gelre in pandschap verkregen moeten hebben. De andere helft was in die tijd in handen van Dederic Averecht en zijn echtgenote Hadewich, burgers van Roermond. Ten tijde van Mathijs ontstond onenigheid over deze tol tussen de pandhouders en de stad Roermond. Het geschil werd in 1348 door de partijen bijgelegd in een accoord over het betalen van de tolheffingen te Kessel.[30] Nauwelijks twee jaar later – op 11 november 1350 – zag hertog Reinald af van het recht tot inlossing van het pandschap op de Kesselse tol. Hij gaf aan Mathijs van Kessel vanwege 'ghetruwen dienst' de rechten op de tol in leen en tevens verkreeg Mathijs van Kessel het recht, om de andere helft die Hadewich – inmiddels weduwe van Dederic Averechts – van de hertog in pand hield, te mogen inlossen.[31] Vermoedelijk kwam dit gedeelte van de tol via vererving in handen van Vullinck van Holtmolen (Holtmeulen) en diens echtgenote Goda van Herkenbosch. Op 1 oktober 1428 verkochten zij tenslotte hun deel aan de stad Roermond.[32]

De familie Van Holtmolen was geen onbekende in Kessel; zij bezat in die tijd ook al de hof Putting, maar hun bakermat lag in Tegelen, kasteel Holtmeulen. Deze tol heeft natuurlijk in de loop van de tijd enorme bedragen opgebracht, gezien de ligging aan de Maas. Ook Mathijs van Kessel bekrachtigt het verbond dat in 1359 gesloten

werd tussen de heren, ridders, knapen en steden van de landen van Gelre en Kleef. Doel van dit verbond was, de vrede in beide landen te waarborgen. Uiteraard vinden we Mathijs aan de Gelderse zijde. Alle betrokken partijen maakten de afspraak bij eventuele schendingen van dit verbond een aantal gewapende mannen te paard te leveren tot herstel van de vrede. Daarbij verbond de heer van Mirlaer zich voor twaalf mannen, terwijl de heer van Broekhuizen volstond met zes mannen, evenals de heer van Arcen. De heer van Well – Seger van Broekhuizen – en Sybrecht, heer van Blitterswijck zegden ieder slechts twee gewapende mannen toe. De ambtman van Kessel daarentegen zou twintig man moeten leveren, waartoe zeer waarschijnlijk Mathijs van Kessel heeft behoord.[33] Immers hij was zelf geen 'heer' van de heerlijkheid Kessel; De heerlijke rechten kwamen toe aan de hertog van Gelre. De Van Kessels waren leenmannen, zij het met een groot aantal rijke bezittingen, waaronder zelfs een landsheerlijk recht, namelijk de tol. Naast de reeds genoemde rechten en bezittingen had Mathijs met zijn oudste zoon Johan sinds 13 oktober 1364 ook van Johan van Meurs de tienden te Kessel, de Veehof en de hof Ganderingen – beiden onder Kessel gelegen – in pacht.[34] Hiervoor moesten zij aan de heer Van Meurs 80 gouden schilden betalen. Voor het genoemde bedrag stonden borg: Mathijs van Kessel heer Sibrechtszoon, Mathijs van Kessel Godertszoon, Floirken van Kessel genaamd Roffaert en Godert van den Oever. Alle vier behoorden kennelijk tot verschillende takken van de familie Van Kessel.

Wanneer Mathijs van Kessel kwam te overlijden is niet bekend. Met wie en wanneer hij getrouwd was evenmin. Een tip van de sluier wordt misschien opgelicht door de pondschatting van 1369. In dat jaar werd naast Jan van Kessel, heer Zijberts wijf van Kessel, ook 'jonfrou Fye Mathys wyf' door de Gelderse schatheffer voor een bedrag van acht pond aangeslagen.[35] Waarmee wellicht de voornaam van Mathijs' echtgenote Fye (Sophia) bekend is geworden.

Johan van Kessel

Reeds in de oorkonde omtrent het accoord tussen de bezitters van de Kesselse tol en de stad Roermond betreffende de tolheffing, komen we Johan, de zoon van Mathijs van Kessel, tegen. Vermoedelijk is hij ook dezelfde die in 1368 als getuige voorkomt bij de opstelling van de huwelijksvoorwaarden tussen Eduard, hertog van Gelre, en Catharina van Beieren.[36] Daarnaast ontmoeten we hem nog slechts enkele malen. Zoals in 1369 in de pondschatting van het Overkwartier onder Kessel, waar de Gelderse schatheffer hem aansloeg voor een som van acht pond. Maar ook in 1377 toen de hertog van Gelre de stad Venlo in haar privileges bevestigde.[37] Eveneens zien we Johan als getuige bij het verdrag tussen diverse

Afb. 6 *Zegel van Johan van Kessel, 1366 augustus 18, diameter 25 mm. Bron: HSAD, Archiv Jülich, Urk. 411.*

leden uit de hertogelijke familie in 1379 optreden.[38] Het blijft echter een open vraag of hij dezelfde Johan is als die op 11 december 1391 een schepenbrief van de schepenen van Helden en Kessel in de funktie van 'ambtman des lants van Kessel' bekrachtigt.[39]

In de genoemde brief verkoopt Mathijs op 't Oever met toestemming van zijn vrouw Katharina acht malder jaarlijkse erfpacht aan Herman Kempen, een burger van Roermond. Voor deze verkoop stelde hij tot onderpand het veer (verstat) van Kessel. Het aantal gegevens over ambtmannen in de tweede helft van de veertiende eeuw is gering en zeer onvolledig. Zo is er in 1352 voor het eerst sprake van een ambtman – ook wel drost genaamd – van Kessel. Op 9 juli 1352 verzoekt hertog Reinald aan 'Johan van Bruehusen, heren Williams soen onsen amptman in den lande van Kessel . . . huldinge' te doen 'van dat schoutet ampt van den lande van Kessel aan zijn broer Eduard van Gelre.[40] Daarna is er in 1363 sprake van de ambtman Willem van Baerle,[41] in 1377 van Johan ter Poorten[42] en in 1387 van Goedert van Kessel.[43] Helaas is de al eerder genoemde oorkonde uit 1391 het enige bekende voorbeeld waarin Johan van Kessel als ambtman optrad. Deze funktionarissen stonden in hoog aanzien en velen van hen behoorden tot de vaste kring van raadslieden rond de hertog. De funktie was weliswaar niet erfelijk, maar in de praktijk kregen de meeste ambtmannen wel haast de vrije beschikking over hun ambt. Deze ontwikkeling werd vooral in de hand gewerkt, doordat de steeds in geldnood verkerende hertogen de ambten telkens opnieuw gingen verpanden. Zij werden daardoor afhankelijk en soms ook wel een speelbal van hun schuldeisers. Een ambtman had naast zijn

Afb. 7 *Zegel van Mathijs van Kessel, 1395 juli 6, diameter 21 mm. Bron: RAL, Archief klooster Maria-Weide Venlo.*

taak bij de schepenbank ook te zorgen voor handhaving van de openbare orde en veiligheid binnen zijn ambt. In het Overkwartier vormden de dorpen op de westelijke Maasoever die geen eigen beheer hadden samen het ambt Kessel. De rest van de dorpen – dus degenen die wel onder een eigen heer stonden vormden het land van Kessel. Het ambt en land werden telkens weer door elkaar gebruikt; het zijn slechts termen. Intussen blijft onopgehelderd hoe Johan van Kessel in bezit van de funktie van ambtman is gekomen. De oorkonde uit 1391 verschaft ons evenmin uitsluitsel over de familieverhouding met Mathijs van Kessel. Of was de Johan van 1391 toch de zoon van de in 1387 genoemde Goedert van Kessel en geruisloos zijn vader opgevolgd? Tevens blijft de mogelijkheid bestaan dat Johan van Kessel, Mathijszoon, als gebruiker (leenman van Gelre) van de Kesselse burcht de funktie van ambtman op een geheel andere wijze verwierf. Waardoor de burcht weer eens opnieuw in het middelpunt van de streekgeschiedenis van het land van Kessel kwam te staan. Lang heeft hij deze funktie niet kunnen uitoefenen, want in 1397 is er al sprake van de ambtman Reiner van Buerlaer.[44]

Een mogelijke blijvende binding tussen de burcht Kessel als ambtswoning enerzijds en het ambt Kessel anderzijds ging daardoor weer verloren.

Deze koppeling wordt vanaf omstreeks 1400 wel waargenomen in het geval van het kasteel Ter Horst.

Aan het einde van de veertiende eeuw wordt de situatie rond de verschillende familietakken er niet duidelijker op. Johan blijkt met zijn 'mondige' zoon (alweer een) Mathijs in 1395 betrokken te zijn bij het huwelijkscontract van Sybert Mathijszoon van Kessel en Bela dochter van Dirk van Groesbeek, heer van Heumen.[45] De hier genoemde 'Mathijs' – vader van Sybert – zou wellicht directe familie, een broer van Johan van Kessel kunnen zijn, maar zekerheid hebben we niet.

Daarna treden Johan en diens zoon Mathijs in een oorkonde van 1390 en een van 1395 op. Beide stukken hebben betrekking op Gelders leengoed, de hoven klein en groot Maris, gelegen te Helden. In 1390 verkopen vader en zoon met toestemming van de hertog van Gelre een erfrente van zes malder rogge en vier capuyne voor de som van 108 gulden aan Heyn Essenmecker en diens echtgenote Hille, burgers van Roermond.[46] Een paar jaar later – op 6 juli 1395 – verkopen zij de hele bezitting rond de hof groot Maris aan Arnold Neutken en diens echtgenote Elisabeth, eveneens burgers van Roermond.[47] Arnold en zijn vrouw werden pas op 20 augustus 1402 door de Gelderse hertog beleend.[48] De hof is later in het bezit gekomen van het Venlose klooster Maria Weide.[49]

Willem van Kessel

Slechts in een paar oorkonden treffen we Mathijs – de vader van Willem van Kessel – aan, zoals bij de verkoop van de hof Maris te Helden, in 1390 en 1395. Daarna komt hij alleen in indirecte bronnen voor, die gelukkig vaak zijn plaats in de familiegeschiedenis exact aangeven. Eén van de vele hiaten welke niet onopgemerkt mag blijven, is dat er tussen 1338 en 1404 geen beleningsakten van de Kesselse burcht in de Gelderse leenakten zijn te vinden. Eigenlijk kunnen we dus niet zeggen hoe het in die tijd met het feitelijke leengoed gesteld was. Pas in de dagen van Willem van Kessel kwam daar verandering in. Op 1 augustus 1404 droeg Johan van Kessel, Willems oom 'dat huys te Kessell mit synen tobehoeren, ende

Afb. 8 *Zegel van Willem van Kessel, 1443 januari 11, diameter 25 mm. Bron: RAL, Archief klooster Maria-Weide Venlo.*

dien weerd voir dien vurscreven huyse gelegen, ende Slaiterbeecks goit mit synen tobehoeren ende heren Mathijs hoff van Kessell ynden kirspell van Kessell gelegen, vtgescheiden alsullich deell, als die Abdisse van Bilsen, an den vurscreven have heeft tot eynen Gelrisschen leens rechte' aan de hertog van Gelre ten gunste van Willem van Kessel, Mathijszoon. Waarna Willem nog dezelfde dag met deze goederen werd beleend.[50] Met deze belening krijgen we definitief vaste grond onder de voeten en tevens de zo brood nodige rode draad te zien. Mathijs van Kessel moet dus reeds vóór 1404 overleden zijn. Hij blijkt volgens een oorkonde van 17 september 1408 getrouwd te zijn geweest met Vriendtzwent van Brede.[51] Volgens de genoemde akte zou Willem van Kessel met zijn moeder samen de hof Goeterloe gelegen te Blerick en 'die muelen to Mulenbeck' aan Reynart van Boerle en diens echtgenote Elisabeth verkocht hebben. De kopers verklaarden dat de zaak nog steeds niet was afgerond en wilden zodoende hun rechten verhalen op het onderpand – een lijfrente ter waarde van 74 malder rogge te Raide. In het oudste register van gestichte jaardiensten van de kerk te Kessel, waar Rosenkrantz in 1897 al melding van maakt, blijkt dat voor Mathijs van Kessel en Vriendtzwent van Brede benevens hun kinderen Willem van Kessel met diens huisvrouw Gerarda van Broekhuizen en Seger van Kessel een jaargetijde gesticht is op de 'yersten vrijdach in der vasten'.[52] Vrijwel met zekerheid is vast te stellen dat deze jaargetijde pas na 1411 gesticht moet zijn. Immers op Sinte Huybrechts dach (3 november) 1411 kregen de huwelijkse voorwaarden tussen Willem van Kessel en Gerarda van Broekhuizen hun beslag.[53] Vrij logisch is dat wanneer zij beiden in voornoemd jaargetijde vermeld worden, de stichting hiervan ná 1411 moet liggen.

Gerarda van Broekhuizen behoorde tot de wijd vertakte familie Van Broekhuizen, waarvan de leden in diverse plaatsen – merendeels in het Overkwartier – heerlijke rechten en andere goederen bezaten. Gerarda was een dochter van Willem, heer van Broekhuizen en Agnes Vrouwe van Waardenburg. Volgens de huwelijkse voorwaarden bracht de bruid een som van duizend oude schilden mee, waarvan de helft belegd diende te worden in de heerlijkheid Waardenburg. Hiermee zou Gerarda haar kindsdeel volledig in bezit hebben, waardoor zij op geen enkele manier aanspraken kon doen gelden op de heerlijkheden Loe (bij Alpen een plaats bij Xanten aan de Rijn) en Broekhuizen. Verder moest de bruidegom de bruid het vruchtgebruik schenken van al zijn bezittingen in Blerick. Een aantal jaren later, bij de erfdeling – in 1415 – van de goederen van Gerarda's vader Willem van Broekhuizen blijkt inderdaad dat zij alleen nog maar rechten heeft op 'vijftehalf hondert scilde' of een jaarlijkse rente van 50 schilden te betalen door haar oudste broer Johan, heer van Broekhuizen en Waardenburg.[54] Daarna zien we Willem en Gerarda in een groot aantal oorkonden zoals diverse transacties omtrent geldleningen en aankopen van rechten op het Kesselse veer optreden. Het zou te ver voeren al deze oorkonden te behandelen; daarom beperken we ons tot de belangrijkste.

In het jaar 1433 kochten zij ⅓ deel;[55] in 1436 het aandeel van Mathijs vanghen Oever,[56] in 1437 ¼ deel,[57] waarna in 1441 nog een erfpacht van acht malder rogge op het veer, van diverse eigenaren.[58] Naar het laat aanzien verwierf Willem met deze aankopen de volledige rechten van het Kesselse veer.

In 1418 was Willem van de partij toen de edelen uit het Overkwartier toetraden tot een verbond tussen de ridderschap en de steden van het hertogdom Gelre.[59] Doel van dit verbond was, dat de ridderschap en steden één lijn zouden trekken ten opzichte van de opvolging van hertog Reinald IV. Eveneens behoorde hij tot een van de zegelaars die in 1436 een soortgelijke verbondsbrief sloten.[60] Buiten Willem behoorden ook andere familietakken van de Van Kessels tot bezegelaars van deze verbondsbrieven, zoals in 1418: Seger Johanszoon van Kessel, Arnolt Scriver van Kessel, Gadert Roffaert van Kessel en Willem van Kessel bastaard. Allemaal geparenteerd aan de familie Van Kessel.

De zegels van Gerarda van Broekhuizen

In de vijftiende eeuw bloeiden er vele takken van het geslacht Van Broekhuizen. Het probleem dat zich hierbij voordoet aan de hedendaagse onderzoeker bestaat hierin, dat neven, achterneven en verre familieleden vaak dezelfde voornamen droegen. Alleen aan hun naaste ver-

Afb. 9 *Zegel van Gerarda van Broekhuizen, 1443 januari 7, diameter ± 25 mm.*
Bron: RAL, Archief Klooster Maria-Weide Venlo.

Afb. 10 *Zegel van Gerarda van Broekhuizen, 1443 januari 11, diameter 25 mm.*
Bron: RAL, Archief klooster Maria-Weide Venlo.

wanten of persoonlijk zegel kan men deze lieden herkennen en hun de juiste plaats in de familiegeschiedenis toewijzen. Op het eerste oog lijken het alleen maar een aantal willekeurig geplaatste hermelijnstaartjes. Doch bij nadere bestudering ontdekt men de verschillen in opstelling ervan. Heel opmerkelijk is wel het zegel van Gerarda van Broekhuizen. Zij beschikte in 1443 zelfs over twee zegelstempels. Een zegelafdruk van misschien wel het oudste stempel, dateert van 7 januari 1443 en vertoont ons het zo kenmerkende zegel van de Heren van Broekhuizen.[61] Zij voerde 4:3 hermelijnstaartjes in het schildhoofd (afb. 8). Daarentegen voerde haar vader Willem, heer van Broekhuizen sedert aanvang als heer van Broekhuizen 5:4 hermelijnstaartjes. Een paar dagen later op 'des vijfften dages, naeden heiligen dertien dach' (11 januari) 1443 voerde Gerarda echter een alliantie zegel Van Broekhuizen/Van Kessel (afb. 9).[62] Opnieuw ontdekt men een verschil met het vorige zegel. Heraldisch links vertoont dit zegelafdruk in het schildhoofd 3:2 hermelijnstaartjes en rechts het ruitenwapen (1:3:1) van de Van Kessels. Met dit zegel bekrachtigt Gerarda nadien steeds opnieuw haar transacties, waarna we gerust kunnen aannemen dat haar eerste zegel – van 7 januari 1443 – in onbruik is geraakt.

Kesselse rechten op het Ambt Kessel

Op 18 april 1431 werd Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren door de hertog van Gelre in de funktie van Ambtman van Kessel en Ter Horst benoemd.[63] Uit alles blijkt dat Johan een kleurrijke figuur was, wiens leven aanvankelijk getekend moet zijn geweest door oorlogen en vetes. Hij beantwoordt aan het – misschien te romantische – beeld dat wij van een middeleeuwse ridder hebben. Hij was niet alleen gevreesd door de bewoners van naburige streken – een vechtjas, wreed en vroom tegelijk – maar ook bij eigen landslieden vanwege plunderingen en afpersingen blijkens bewaarde processen met de hertog van Gelre en de graaf van Moers.[64] Rond 1450 kwam hij tot inkeer en ging op pelgrimstocht naar Rome. Op 7 juli 1450 kreeg Johan van Broekhuizen van paus Nicolaas de vijfde 'knecht der knechten' (in dienst van God) een penitentie met het verzoek de reis maar voort te zetten naar het Heilige Land.[65]
Hij keerde van deze verre reis echter niet terug, stierf onderweg en is vermoedelijk begraven binnen het beroemde Sinte Catharinaklooster in de Sinaï (Egypte).[66] De exacte datum van overlijden is niet bekend, maar moet geruime tijd liggen vóór december 1451. Immers op 10 december 1451 hield zijn weduwe Anna van der Straeten, met wie hij omstreeks 1430 getrouwd was, een boedelscheiding met Johans broers en zussen, daar hun huwelijk kinderloos was gebleven.[67] De lezers beginnen zich natuurlijk zo langzamerhand af te vragen wat dit alles met Kessel te maken heeft. Welnu, Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren was een broer van Gerarda, echtgenote van de Kesselse burchtheer. Bij de verdeling van Johans nalatenschap behield weduwe Anna van der Straeten de goederen die zij van haar kant binnen het huwelijk had ingebracht, met name het kasteel Wissen bij Weeze en het ambtmanschap van Goch. Daarnaast verkreeg zij onder andere het vruchtgebruik van de heerlijkheid Loe, welk recht later door Johans erfgenamen werd afgekocht. Willem van Kessel en Gerarda van Broekhuizen hielden zich keurig aan deze deling en betaalden volgens afspraak, als eersten – nota bene twee dagen na de deling – aan weduwe Anna 300 Rijnse guldens.[68] Deze som vormde een deel van de opbrengst van het vruchtgebruik van de heerlijkheid Loe. Willem en Gerarda erfden het ambtmanschap van Kessel en de daarmee verbonden halve heerlijkheid Horst, onder voorwaarde dat zij verschillende legaten, met een totale waarde van 2575 Rijnse guldens aan de andere erfgenamen zouden uitkeren. Dat de nagedachtenis van Johan beladen was met de achterdocht van de hertog van Gelre wisten zij eigenlijk van begin af aan. Johan had met hertog Arnold in een ambivalente verhouding geleefd; aantrekking en afkeer volgden elkaar op. Hij was een rebel van het zuiverste water, die ondanks alles zijn heer juist in kritieke situaties trouw ter zijde was gebleven. In de delingsakte werd er met de wankele verhoudingen zelfs al rekening gehouden en derhalve liet Johan de volgende bepaling opnemen: 'Oick offt saeck weer dat Willem van Kessel aen den ampt van Kessell ind den anderen aen den renthen van Raede (Venray) van onsen ghenedighe heren van Gelren enige last off indracht aen queme van heren Johans wegen voirscreven bis toe desen dage toe ghe-

Afb. 11 *Zegel van Johan van Kessel, 1450 september 21, diameter 27 mm.*
Bron: RAL, Archief Scheres Baarlo, inv.no. 652.

schiet weer dat soelen die erffgenamen voirgenoemd sementlick den anderen helpen draighen'. Dus met andere woorden, men zou elkaar bijstaan in eventuele lasten met betrekking tot het ambt Kessel en de renten van Venray. De hertog echter bekommerde zich niet om de renten. Deze waren immers grotendeels bestemd voor het door Johan bij testament in 1450 gestichte klooster te Oostrum (het latere klooster Bethlehem).
Maar hertog Arnold greep wel in voor wat betreft de opvolging in het ambt Kessel. De hertog beriep zich op een clausule in Johans testament: 'welck testament onder andere as men seght inhaldende was off sich bevonde dat hij aen sich geslagen hed buyten recht ende reden tegen seligen hertoch Arnolt off anders inden ampt Kessell, dat sijne erven daar van wederkerongen doin solden'.[69] Al met al is niet duidelijk op welke clausule dit zou kunnen slaan, gezien het feit dat er geen enkele in Johan's testament voorkwam. De hertog vond inderdaad dat hij en zijn onderdanen door Johan benadeeld waren, waardoor deze het ambt verbeurd had. Hertog Arnold nam alsnog wraak voor schade die Johan hem vroeger had berokkend en trok daarom het ambt en de halve heerlijkheid Horst weer aan zich. Hij weigerde na Johans overlijden diens erfgenaam Willem van Kessel tot ambtman te benoemen. Ten gevolge van het zeer bedenkelijke optreden van de hertog bleef de familie Van Kessel zich verzetten. Wellicht vloeide een en ander voort uit een politieke beslissing van de hertog. Willem en Gerarda voelden er kennelijk niets voor in te gaan op Arnolds aanbod in deze kwestie te procederen voor de geestelijke gerechtshoven Keulen of Luik. De kerkelijke rechter was namelijk hierin bevoegd daar het ging om uitleg van een testament. Ongetwijfeld zal Gerarda's neef Willem van Broekhuizen, zoon van Sweder van Broekhuizen, die afgestudeerd was als 'doctor in beide rechten' geadviseerd hebben dit niet te doen. Daar zat de Kesselse burchtheer met de brokken; hij was inderdaad te klein om een behoorlijke vuist te maken tegen de nogal onbetrouwbare hertog. Bij diens opvolgers hebben de Van Kessels alles in het werk gesteld – overigens zonder veel succes – om alsnog tot ambtman van Kessel te worden benoemd.
Hoeveel kinderen Willem en Gerarda precies kregen is niet met zekerheid te zeggen. In ieder geval blijkt uit latere akten dat zij tenminste vier kinderen hadden, waarvan twee dochters: Wilhelmina en Catharina. Wilhelmina blijkt al vóór 1440 getrouwd te zijn met Derik van Pellant.[70] Van de zonen was Johan de oudste en Mathijs de jongste zoon. Catharina werd de echtgenote van Cornelis van Merwijck, die sedert 1465 rechten verwierf op het goed Baersdonck waaraan de halve heerlijkheid Grubbenvorst was verbonden.[71] Later in de zestiende eeuw verkregen hun erfgenamen door erfenis de burcht Kessel in handen, waarover verder meer. Willem van Kessel moet kennelijk tussen 1467 en 1469 gestorven zijn, want zijn oudste zoon Johan werd op 15 juni 1469 met de burcht beleend.[72] In 1473 werd hij zelfs opnieuw beleend, ditmaal echter door de Bourgondische bezetter, Karel de Stoute.[73] De sterfdatum van Gerarda van Broekhuizen is niet precies bekend, maar zij overleefde haar echtgenoot. Dit blijkt uit een accoord – vermoedelijk gesloten binnen het tijdvak 1467/1476 – tussen de familie Van Kessel en de Van Merwijck's, omtrent de boedelscheiding van Willem van Kessel en Gerarda van Broekhuizen.[74]

Mathijs van Kessel

Na de dood van zijn broer Johan – vermoedelijk overleden tussen 1473 en 1476 – kwamen de rechten op de burcht in handen van zijn jongere broer Mathijs van Kessel. Hij bracht deze rechten in blijkens zijn huwelijkscontract met Margaretha, dochter van Johan van Hembergh, op 7 december 1476.[75] Wat de reden was waarom Mathijs van Kessel pas na het optreden van Karel van Egmond – als enige rechtmatige hertog van Gelre (1492-1538) – uiteindelijk in 1493 met de Kesselse burcht beleend werd, is niet duidelijk. Wellicht dat hier de Bourgondische bezetting aan ten grondslag ligt? Volgens een aantekening in het leenregister zegt de Gelderse leengriffier 'Ick en vynde nyet inden leenbuecken dat Thijss vurscreven beleent is geweest, mer sijn brueder Johan'.[76] Of zou Johan van Kessel dan niet vóór 1476 gestorven zijn? Natuurlijk rijst dan de vraag met welk recht Mathijs in 1476 de burcht Kessel in zijn huwelijkscontract kon opvoeren.
Naast de burcht bracht hij ook nog een groot aantal goederen in, te weten:

1. de hof Opgen Grave
2. de grote Weerd, in de Maas gelegen
3. de halve tol op de Maas
4. de hof aengen Broeck
5. de molen (watermolen)
6. de hof Kalverpasch aan het broek, welke hoff eyn leen was op 't huys Kessel, dat selige Wilm van Kessel, des bruijdegoms vader vercregen und gegolden hait
7. de hof Tgen Holt met de halve tienden te Kessel
8. de hof Tgen Eycken te Blerick gelegen
9. de grote tienden, met kleine of smalle tienden te Kessel
10. het veer van Kessel; uit de opbrengst diende een levering van 12 pond was aan de landsheer betaald te worden;
11. de visserij op de Maas
12. verschillende renten uit goederen gelegen onder Kessel, Helden, Baarlo en Blerick
13. de vermeende rechten op het ambtmanschap van het land van Kessel en de halve heerlijkheid Horst.

Van bruidszijde was de inbreng echter veel magerder; wellicht dat haar afkomst hierbij een rol speelde. Zij was de dochter van de erfkamerheer van Keulen; zij verkreeg als huwelijksgift 25 malder rogge uit de hof Wijnthagen en 12 malder rogge uit de hof Husshoven. Wanneer haar grootvader kwam te overlijden zou de hof Honderpasch gelegen onder Sinter Claes Capellen bij de stad Kempen haar nog toekomen.
Van Mathijs' tante Elisabeth van Broekhuizen, Abdis van klooster Grafenthal – overleden in 1469 – verkreeg hij een jaarlijkse rente, groot negen mud rogge, uit de hof ten Berken gelegen te Vornick, via zijn moeder Gerarda van Broekhuizen aangestorven. Echter in 1482 schonken Mathijs en Margaretha van Hemberch deze jaarlijkse rente aan het klooster-convent van Gaesdonck.[77]
Omstreeks 1498 was de oude watermolen erg in verval geraakt, waardoor de Kesselse bevolking moest uitwijken naar één van de molens gelegen in de omliggende dorpen. Dit betekende voor de burchtheer een flinke verliespost, maar op 29 september 1498 kwam de hertog hem tegemoet. Mathijs verkreeg goedkeuring tot het bouwen van een windmolen. Met andere woorden: hij kreeg van de hertog 'den wint in der heerlijckheijdt ind kirspel van Kessell, alsoo dat hij ind nijemandt anders aldaer eene wintmoelen sal ind mag doen setten'. Tevens verkreeg hij het recht 'wanneer es eenighsints moegelijck sije, ende omb meer seeckerheijt wil sal hij oijck een Roesmolen (Rosmolen) daer setten' met molendwang voor de Kesselse boeren, op straffe van in beslag neming van het graan en twee gulden. Waarvan de helft bestemd was voor Mathijs van Kessel en de andere helft voor de aanbrenger. De hertog zelf kreeg voor dit geschonken recht via de rentmeester jaarlijks betaald een schild, te weten twee pond elk van 15 stuivers op Sint Petrus ad Cathedram.[78]
Intussen bleef Mathijs in de weer om alsnog benoemd te worden tot ambtman van Kessel. Zijn pogingen gingen zelfs zover dat hij – op 10 december 1491 – probeerde zijn rechten aan Otto Schenck van Nydeggen, heer van Walbeck te slijten.[79] De verkoop moet daarna toch nog zijn teruggedraaid, want nauwelijks twee jaar later – op 1 mei 1493 – werd tussen Mathijs van Kessel en de toenmalige ambtman Thijs van Merwijck (zijn neef) een geschil over dit ambt bijgelegd.[80]
Doch het geharrewar – bijna een gebed zonder eind – duurde zelfs tot 1541.
Ondanks deze kwestie bleef Mathijs van Kessel achter zijn leenheer – de hertog van Gelre – staan en sloot zich aan bij het verbond van de ridderschap en steden van het Overkwartier. In 1503 bezwoeren zij elkaar bijstand en hielden tevens het gebied in bewaring ten tijde van de afwezigheid van de hertog door de reis naar Frankrijk.[81] Over Mathijs' verdere levensloop is maar weinig bekend; hij moet omstreeks 1515 gestorven zijn. Slechts één wettige zoon uit het huwelijk van hem en Margaretha is bekend; ze noemden de jonge zoon naar diens grootvader Willem. Daarnaast had Thijs nog een natuurlijke (bastaard) zoon, welke eveneens Willem van Kessel genoemd werd.

Willem van Kessel

Karel hertog van Gelre gaf op 17 juni 1505 remissie (een soort gratie) onder andere aan ene Willem van Kessel, wegens gepleegde doodslag aan de burggraaf van Montfoort.[82] Of deze genoemde Willem dezelfde is als de enige wettige erfgenaam van Mathijs van Kessel en Margaretha van Hembergh is niet uit de akte van 1505 op te maken. Voorzichtigheid is hierbij namelijk wel geboden, omdat er rond deze tijd meerdere lieden met de naam Willem van Kessel rond liepen. Zo was er naast de bastaardzoon en de wettige zoon ook één Willem van Kessel welke omstreeks 1513 of eerder de funktie van schatmeister (ook wel schatheffer of schatbeurder) in het land van Kessel verwierf.[83] Deze Willem was echter een zoon van Gaert van Kessel.
Volgens de rekening van Hendrik van Salsborch ambtman van Kessel (1513-1522) lopende over de jaren 1513 tot 1517 blijkt uit een aantekening omtrent achterstallige, niet betaalde rente, dat de vader van Willem – Mathijs van Kessel – reeds vóór 1515 moet overleden zijn.[84]
Pas in het jaar 1520 werd over deze rente met de hertog in een regeling een en ander vastgelegd.[85]
Willem trouwde omstreeks 1516 onder huwelijksvoorwaarden met Anna, dochter van Hendrik van Barrick (Barich) en Eva van Brede. Hij bracht alle Kesselse goederen in het huwelijk mee. Van bruidszijde kreeg het jonge paar 'twe dusent Hoernsche gulden bynnen jaer ende da-

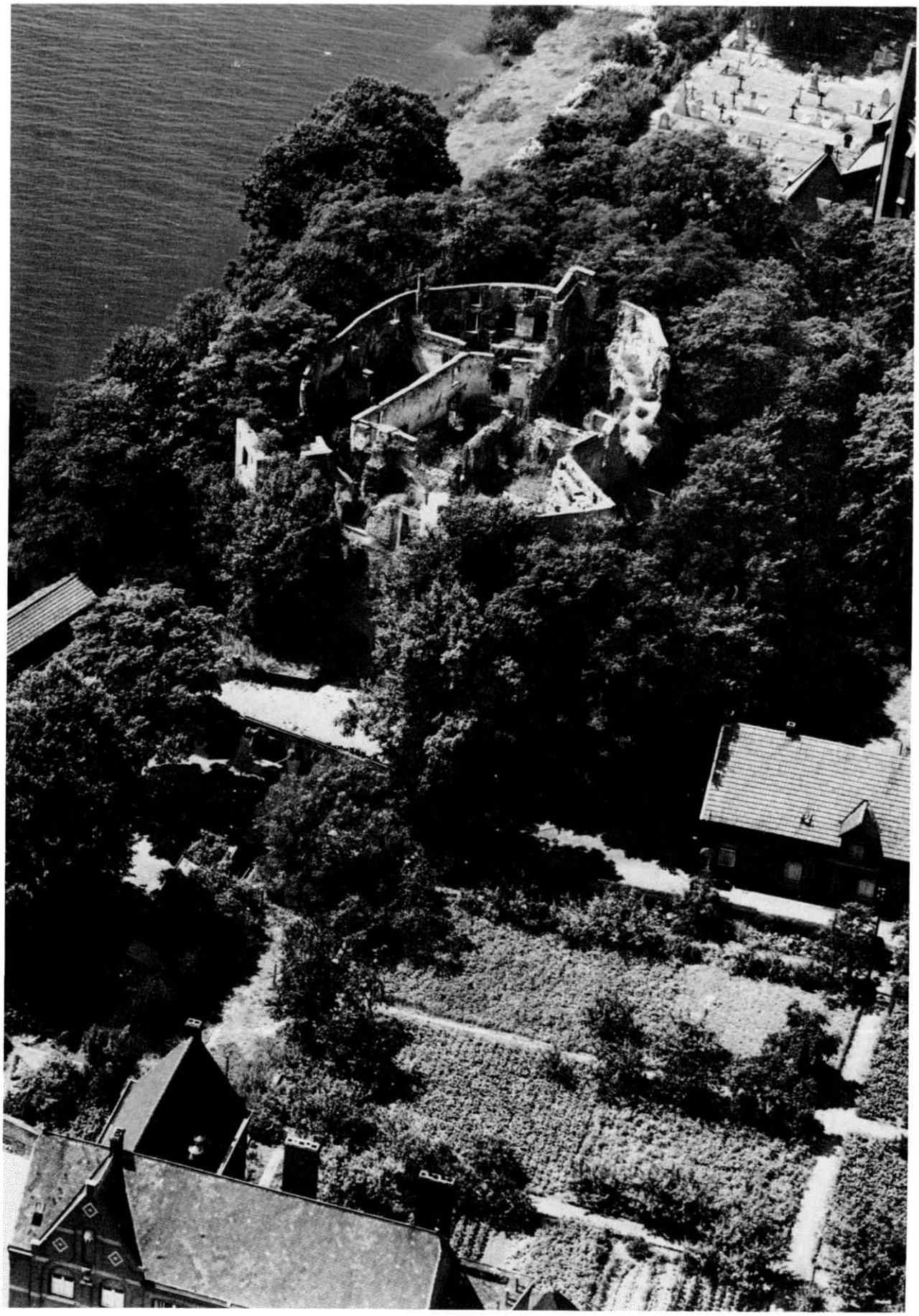
Afb. 12 *Zegel van Willem van Kessel, 1516 november 10, diameter 27 mm.*
Bron: RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 236.

ge nae hoire beyder bijsclape ende rechten kyrckganck' als huwelijksgift.[86]

Op 19 juni 1527 werd Willem van Kessel met de Kesselse burcht beleend; ook nu is het een raadsel waarom hij pas na circa 12 jaar – na de dood van Thijs van Kessel – werd beleend.[87] Anna van Barrick kreeg van haar echtgenoot het vruchtgebruik van de Kesselse goederen toebedeeld, hetgeen hun leenheer de hertog van Gelre in een akte uit 1534 bevestigt.[88] Een paar jaar later, in 1538, was Willem betrokken bij de onderhandelingen omtrent de opvolging van Karel hertog van Gelre; als here tot Kessel bekrachtigde hij zelfs het verdrag. Waarmee het hertogdom na de dood van Karel in handen zou komen van de hertog van Kleef.[89] In het algemeen menen de Kesselse geschiedschrijvers dat Willem van Kessel vóór 15 oktober 1541 moet overleden zijn. Zij gaan er in principe van uit dat hij op 17 januari 1541 gestorven is, maar de bron welke zij hiervoor aanhalen 'Het Necrologium van de Munsterabdij te Roermond' geeft geen enkele garantie dat het hier om de Kesselse burchtheer gaat.[90] Immers op 30 december 1541 'op den huijse to Kessell, in joncker Willems vorscreven slapkaemer' vermaakte Willem voor notaris Frans vanden Poll de vermeende rechten op het Ambt Kessel en de halve heerlijkheid Ter Horst aan zijn neef Reinard van Vlatten.[91] Eindelijk was het voor de Van Kessels gedaan; ja, wèl 90 jaar na het overlijden van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren waren zij van diens erfenis verlost. Mede door dit feit is het onmogelijk aan te nemen dat Willem van Kessel op 17 januari 1541 gestorven zou zijn. Zijn overlijden moet dus van ná dit tijdstip dateren. Maar wat nog een probleem oplevert is een feit dat betrekking heeft op de burcht. Op 15 oktober 1541 worden Jasper van Merwijck en Hendrik van Barrick van wegen hun moeder Fresa van Merwijck met de burcht Kessel beleend.[92] Daar het huwelijk van Willem en Anna kinderloos was gebleven, heeft hij misschien zelf zorg gedragen voor zijn opvolging. Een schitterend voorbeeld had Willem in zijn onmiddellijke omgeving bij de hand; we denken hierbij aan de opvolging van Karel, hertog van Gelre. Hoe dit alles ook moge zijn, met de dood van Willem van Kessel omstreeks 1542, kwamen de Kesselse goederen terecht in handen van de familie Van Merwijck. Na twee eeuwen in mannelijke lijn, vererfde de burcht tenslotte in vrouwelijke lijn van de Van Kessels naar Caspar van Merwijck, een neef van de erflater.

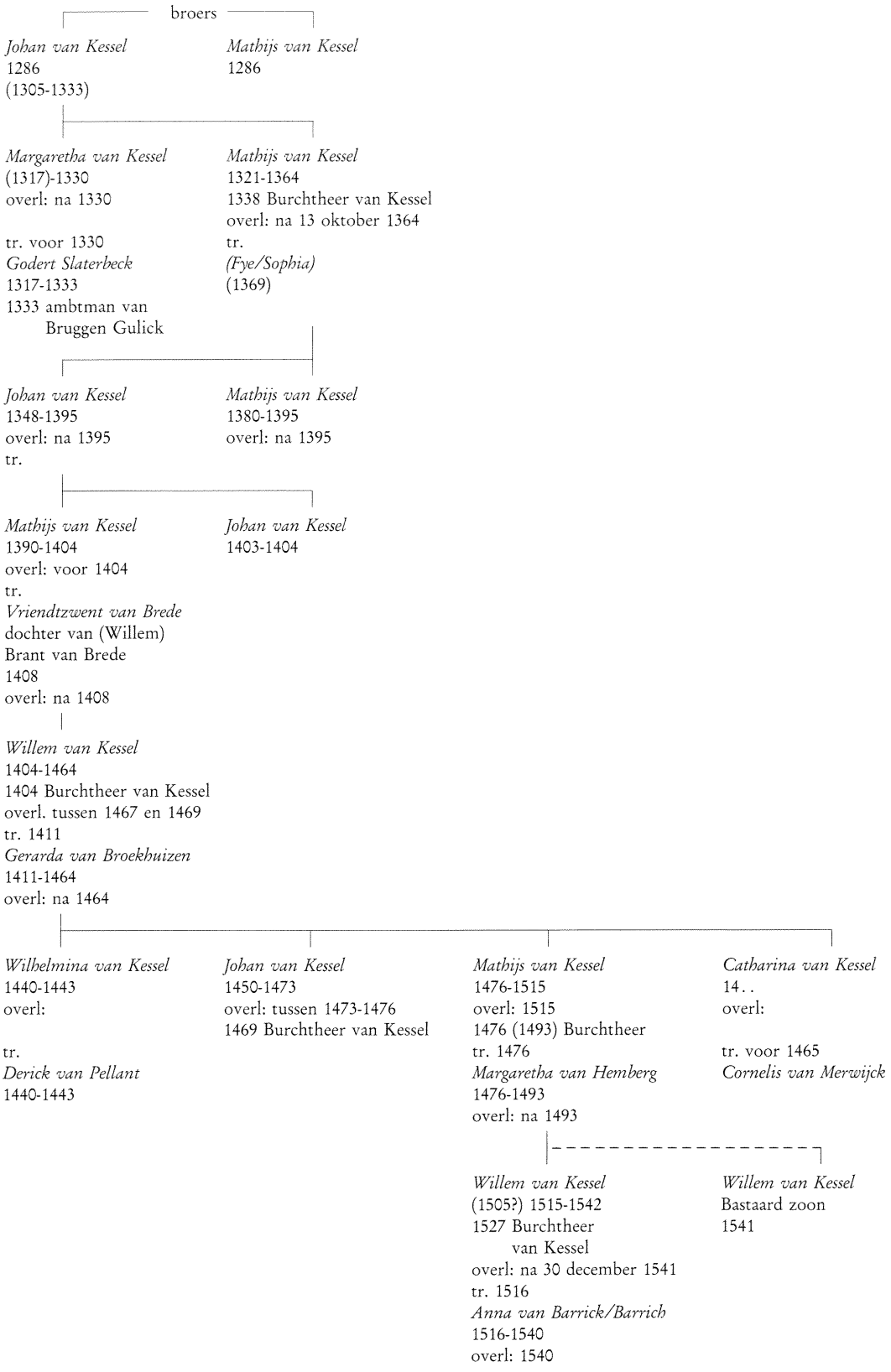
Venray, winter 1989

Aan het einde van deze bijdrage wil ik graag mijn dank betuigen aan de heren Prof. Dr. J. G. N. Renaud (Amersfoort), H. J. J. Vermeulen (Heerhugowaard), J. W. A. Fleuren (Nijmegen) en Dr. D. Kastner (Krefeld) voor hun kritische kanttekeningen en waardevolle bijdragen.

Afb. 13 De ruïne van Kessel vanuit het oosten in de vijftiger jaren. Foto KLM Aerocarto.

Genealogie familie Van Kessel

Gebruikte afkortingen:

ARA = Algemeen Rijksarchief in Brussel
HSAD = Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
LGOG = Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap
PSHAL = Publications de la société hist. et archéoloque le Limbourg
RAL = Rijksarchief in Limburg
RAG = Rijksarchief in Gelderland

Noten

[1] ARA Brussel, Hertogelijk archief, Manuscrits divers nr. 3 folio 176.
[2] P. N. van Doorninck en J. S. van Veen, Acten betr. Gelre en Zutphen 1107-1415, Haarlem (1898) 298-299 (1257 augustus 1).
[3] Idem, 113-114 (1304 juli 8).
[4] Idem, 319-320 (1311 mei 20).
[5] RAG, Hertogelijk archief, charter verzameling, nr. 54 (1286 oktober 31); I. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Arnhem 1830, Deel 1 oorkonde nr. 3.
[6] Idem deel 1, oorkonde nr. 172 pagina 172 voetnoot 1; C. A. A. Linssen, De benaming van het gebied van Opper Gelre in de bronnen van 1318-1407 in: Libellus festibus, Een bundeling historische opstellen aangeboden aan Joseph H. F. H. Linssen op zijn 70ste verjaardag, Roermond 1964 (131).
[7] RAL, Magazijnlijst van de archivalia der heren van Kessel uit de families Van Merwijck en de Keverbergh (verder geciteerd als: Huisarchief Kessel) inv.no. 256 (1279 oktober 27).
[8] RAG, Hertogelijk archief, inv.no. 25 Waardenburgse kroniek, folio 35 verso.
[9] L. A. J. W. Baron Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, Den Haag 1872-1876, oorkonde nrs. 1053-1056; RAG, Hertogelijk archief, Charters uit München teruggekeerd, nrs. 24-28.
[10] Rijssel, Archives départementales du Nord, B405 nr. 2732; ARA Brussel, Charters Namen, nr. 191 (1286 mei); Sloet Oorkondenboek nr. 1101; J. Kleintjes in Limburgs jaarboek 27 (1921) 12-27.
[11] G. H. A. Venner, Die Grafschaft Geldern vor und nach Wörringen in: Der Name der Freiheit 1288-1988, Köln 1988 (251-265).
[12] L. S. Meihuizen, De rekening betr. het graafschap Gelre 1294/1295, Werken Gelre nr. 26, Arnhem 1953 (25).
[13] J. Habets, De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn, Den Haag 1889, Deel 1 nr. 65 (1286 januari 23).
[14] Rijksarchief Gent (België), Chartres der graven van Vlaanderen, Fonds De Saint-Genois, no. 412, Vidimus 16 augustus 1297 van de deken van St. Albaan te Namen; Sloet oorkondenboek nr. 1109 (1286 juli 4).
[15] Historisches Archiv Stadt Köln, Archiv Sankt Pantaleon, Urk. 1/112 (1305 mei 13).
[16] L. S. Meihuizen, De rekening betr. het graafschap Gelre 1294/1295, Arnhem 1953, (11) tekst van de rekening.
[17] P. N. van Doorninck, Het oudste leenactenboek van Gelre 1326, Haarlem 1898 (3).
[18] HSAD, Herrschaft Heinsberg, Urk. 48 (1317 juni 20).
[19] J. Habets, De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn, Den Haag 1889, Deel 1, nr. 161 (1330 juli 6).
[20] HSAD, Herrschaft Heinsberg, Urk. 162 (1321 juli 6).
[21] Idem, Urk. 67 (1321 november 1).
[22] Idem, Urk. 76 (1324 oktober 2).
[23] Idem, Urk. 57 (1321 januari 13).
[24] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 257 (1338 december 13).
[25] P. N. van Doorninck en J. S. van Veen, Acten betr. Gelre en Zutphen, Haarlem 1908, (306-307) 1338 augustus 10; I. A. Nijhoff, Deel 1, Arnhem 1830, Oorkonde nr. 331.
[26] RAG, Hertogelijk archief, Charter verzameling, inv.no. 144 (1318 september 3), I. A. Nijhoff, Deel 1, Oorkonde nr. 178.
[27] RAG, Hertogelijk archief, Charter verzameling, inv.no. 112 (1333 maart 1), I. A. Nijhoff, Deel 1, Oorkonde nr. 268..
[28] RAL, Archief van het klooster Maria Weide te Venlo, voorheen Heimatmuseum te Kevelaer, Oorsp. (1339 september 14).
[29] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 345 (1340 november 10).
[30] Gemeentearchief Roermond, Oud archief, Afschrift in Jura et Privilegia I, inv.no. 345 folio 57 (1348 april 15); RAL, Huisarchief Kessel, afschrift in inv.no. 310.
[31] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 261 (1350 november 11); RAG, Hertogelijk archief, Varia. doos II, nr. 17.
[32] Gemeentearchief Nijmegen, Oud archief (O.A.N.) inv.no. 2656 nr. 4 (1428 oktober 1); Gemeentearchief Roermond, Oud archief, afschrift in inv.no. 345 folio 65-66.
[33] RAG, Hertogelijk archief, Charter verzameling, inv.no. 272 (1359 januari 25), I. A. Nijhoff, Deel 2, Arnhem 1833, Oorkonde 89 volledige tekst.
[34] RAL, Huisarchief Kessel, afschrift in inv.no. 310; RAG, Archief Rekenkamer, afschrift in inv.no. 297 folio 143 verso (1364 oktober 13). N.B. Het regest no. 15 van A. H. Martens Sevenhoven komt niet met de tekst overeen.
[35] P. N. van Doorninck, Schatting van den lande van Gelre voor het Overkwartier en de Betuwe van 1369, Haarlem 1903, 38.
[36] RAG, Hertogelijk archief, Charter verzameling, inv.no. 380 en 437 (1368 november 1); I. A. Nijhoff, Deel 2, Arnhem 1833, Oorkonde nrs. 161 en 162.
[37] Gemeentearchief Venlo, Oud archief, inv.no. 19 (1377 december 13); I. A. Nijhoff, Deel 3, Arnhem 1839, Oorkonde nr. 43.
[38] Th. J. Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln etc. Herdruk Aalen 1966, Band 3, Oorkonde 834 volledige tekst; RAG, Hertogelijk archief, Archief Hertogin Mechteld, inv.no. 70 oorsp. (1379 maart 24).
[39] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 292 (1391 december 11).
[40] RAG, Hertogelijk archief, Charter verzameling, inv.no. 648 (1352 juli 9), I. A. Nijhoff, Deel 2, Oorkonde nr. 55.
[41] RAL, Archief klooster Keizersbosch te Neer, Cartularium 1226-1762, folio 104-105.
[42] Idem, folio 105 verso – 106.
[43] Gemeentearchief Roermond, Archief Huisarmen, inv.no. 1624 A (1387 maart 21), gelicht uit RAL archief schepenbank Kessel, inv.no. 292. Maar onduidelijk blijft het of Godert inderdaad de funktie van ambtman van Kessel heeft vervuld.
[44] RAL, Archief klooster Karthuizers van Roermond, inv.no. 34 (1397 januari 17), J. Linssen, Ambtmannen van Kessel, in: De Maasgouw 81 (1962), 18-26.
[45] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 2 – 1 (1395 december 12).
[46] RAL, Archief van het klooster Maria Weide te Venlo, voorheen Heimatmuseum te Kevelaer, Oorsp. (1390 september 9).
[47] Idem, (1395 juli 6).
[48] Idem (1402 augustus 20).
[49] Onlangs is het archief gedeelte van het klooster Maria Weide wat berustte bij het Heimatmuseum te Kevelaer naar het rijksarchief in Maastricht verhuisd. Het archief wordt nu in zijn geheel geïnventariseerd.
[50] RAG, Gelderse leenkamer, inv.no. 1 (A) folio CXLIII (1404 augustus 1).
[51] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 338 (1408 september 17).
[52] RAL, Archief parochie Kessel, inv.no. 1, jaargetijdenboek; E. Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel, in: De Maasgouw (19) 1897, 16.
[53] RAG, Archief van de heren van Ammerzoden, afschrift in inv.no. 19 folio 85-87 verso (1411 november 3).
[54] Archiv Schloss Haag, Geldern, Urk. 1034 (1415 juli 22) oorspr. HSAD, Landesarchiv Geldern, Urk. 8 eigentijds afschrift; M. Flokstra, Geysteren in de middeleeuwen in: Castellogica Verkenningen, Doorn 1988, Band II, pagina 40-42 volledige tekst van de oorkonde.
[55] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 293 (1433 oktober 28).
[56] Idem, inv.no. 294 (1436 oktober 21).
[57] Idem, inv.no. 295 (1437 augustus 10).
[58] Idem, inv.no. 296 (1441 mei 1).
[59] Gemeentearchief Nijmegen, Oud archief, inv.no. 3975 (1418 mei 3); Gemeentearchief Zutphen, Oud archief, inv.no. 2394; I. A. Nijhoff, Deel 3, Arnhem 1839, Oorkonde nr. 374B.
[60] Gemeentearchief Arnhem, Oud archief, inv.no. 5809 Regest 760 (1436); I. A. Nijhoff, Deel 4, Arnhem 1847, Oorkonde nr. 158 D.
[61] RAL, Archief van het klooster Maria Weide te Venlo, voorheen Heimatmuseum te Kevelaer, Oorsp. (1443 januari 7).
[62] Idem, (1443 januari 11).
[63] Archiv Schloss Harff, Urk. 302 (1431 april 18).
[64] Gemeentearchief Arnhem, Oud archief, inv.no. 5455 folio 10 Uitspraak van de ridderschap en steden van Gelre in een geschil tussen

hertog Arnold en Johan van Broekhuizen 1437-1439; RAG, Hertogelijk archief, Varia doos I, inv.no. I, 4a. Processtukken (rollen) betr. het geschil tussen de graaf van Moers en Johan van Broekhuizen. I. A. Nijhoff, Deel 4, Arnhem 1847, Oorkonde nr. 202 volledige tekst (1442 maart 10), RAG, Hertogelijk archief, Charter verzameling, inv.no. 815.

[65] RAL, Archief klooster Bethlehem te Oostrum, inv.no. 1 folio 23-24 (1450 juli 7).

[66] RAG, Hertogelijk archief, inv.no. 25 folio 45 verso Waardenburgse kroniek, J. Gerdes Oosterbeek in: Gelderse Volks-Almanak (1874) 7-40; P. N. van Doorninck, Gelderse kronieken, Werken Gelre 5, Arnhem (1904) 47-56.

[67] Archiv Schloss Harf, Urk. 1038 (1451 december 11) Oorspr.; Archiv Schloss Haag, Urk. 1038 afschrift; M. J. Janssen, Geschiedenis van de Onze Lieve Vrouwe kapel te Oostrum in: PSHAL 34 (1898) 135-139 volledige tekst naar een afschrift uit het archief van de schepenbank van Venray. M. Flokstra, Geysteren in de middeleeuwen in: Castellogica Verkenningen, Doorn 1988, Band II, pagina 43-44 volledige tekst van de originele oorkonde.

[68] Archiv Schloss Wissen, Urk. (1451 december 13).

[69] RAG, Hertogelijk archief, inv.no. 196 folio 61.

[70] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 348 (1440 augustus 3).

[71] RAG, Gelderse leenkamer, inv.no. 3 folio CXV (1465 april 9).

[72] Idem, inv.no. 3 folio CXXIII verso (1469 juni 15).

[73] Idem, inv.no. 5 folio CLXII (1473 oktober 18).

[74] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 2-5 (vermoedelijk tussen 1464 en 1476).

[75] Archiv Graf Berghe von Trips, Schloss Hemmersbach; RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 2-3 (1476 december 7) afschrift.
E. Rosenkrantz, de Msg. 1898 (19) 12 Regest van de originele oorkonde maar vermeldt geen bron. Hij beschrijft wel het zegel van Mathijs van Kessel, waarvan we (nog) geen afbeelding gevonden hebben.

[76] RAG, Gelderse leenkamer, inv.no. 9 folio 103 verso (1493 juni 1).

[77] HSAD, Archiv Kloster Gaesdonck, Urk. 74 (1482 juni 4).

[78] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 297 (1498 september 29).

[79] RAG, Hertogelijk archief, inv.no. 196 folio LXI-LXII, Rekeningen Overkwartier ná 1473, inv.no. 1782 folio 85 verso-86 verso (1491 december 10).

[80] Archiv Schloss Harff, Urk. 793 (1493 mei 1).

[81] RAL, Archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder, inv.no. 481 oorspr. Regest 60; I. A. Nijhoff, Deel 6 eerste stuk, Arnhem 1859, Oorkonde nr. 386 volledige tekst (1503 februari 5).

[82] RAG, Hertogelijk archief, XIV-Libri deel 8, folio 1 (1501 juni 17); I. A. Nijhoff, Deel 6 eerste stuk, Arnhem 1859, Oorkonde nr. 485.

[83] RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier ná 1473, inv.no. 1727 folio 14 verso.

[84] Idem folio 75.

[85] RAG, Hertogelijk archief, XIV-Libri deel 8, folio 117 verso-118 verso (1520 december 24).

[86] RAL, Huisarchief Kessel, inv.no. 256 (1516 november 10).

[87] RAG, Gelderse leenkamer, inv.no. 12 folio CXXXVII (1527 juni 19).

[88] RAG, Gelderse leenkamer, inv.no. 12 folio CXXXVII (1534 oktober 8).

[89] HSAD, Landesarchiv Jülich-Berg, Urk. 2014 (1538 januari 27); Th. J. Lacomblet Oorkondenboek, Band 4, Oorkonde nr. 537.

[90] J. B. Sivre, Het Necrologium der adellijke abdij van O.L. Vr. Munster te Roermond in: PSHAL 13 (1876) 180; Kl. Januarius (17) 'Obijt Wilhelmus de Kessel ... anno domini MCCCCCXL'.
Onder pagina 199 is wel met zekerheid Willems echtgenote vermeld: Kl. Martius (20) 'Obijt Anna de Barick dicta de Kessel' ... Anno XL'.

[91] Archiv Schloss Harff, Urk. 1134 Oorspr.; Akten Vlatten I nr. 12 folio 48-49 eigentijds gewaarmerkt afschrift (1541 december 31).
Wellicht is hier het jaartal fout.

[92] RAG, Gelderse leenkamer, inv.no. 15 folio 21 (1541 oktober 15).

Bijlage
1411 november 3

Dit zijn hijlicxvoirwaerden tusschen den heer Wilhelm van Broichuijssen, op dije een zijde ende Willem van Kessel op dije anderen zijde, alzo dat Willhem van Kessel hebben zall joncvrouwe Gherrith heeren Willems dochter, tot eenen echten wijve ende mitt haer to meeden ghaven duijssent goeder alder schilden, elcke schildt alzoe ghoedt zijn zall, als drije ende dertichsten halven vleemschen off dije waerden daer voirn, aen gueden ghelde, welcken duijssent schilden men Wilhelm van Kessell betaelen zall, vijffhunderdt binnen den naesten paeschdaeghes, naer datem diss brijeffs binnen veerthijen nachten omgebreepen, daer nae ende dije ander vijffhondert zullem hem heer Willem, heere van Broichuijssen ende Agniese zijnen wittelijcken wijve bewijssen ende overgheven aen der heerlicheijdt van Waerdemburch, mitt allen hooren toebehoiren in alzulcker weghen off Johan, here to Weerdemborch, wille. Soe mach hij Willem van Kessell voirscreven, dije vijffhondert schilden binnen jaer ende daeghe betaelen nae datum dis brieffs off mitt erve hem verwijschen dat daer ghoedt voir zij, te weeten van hondert schilden des jaers tween maeckt vijftich schilde, dije hem alle jaer betaelen zall, op Sinte Andriesdach des heijlighen apostels, all wintter tijdt toe, dat hij Willhem van Kessel vurschreven dije vijff hondert schilden betaelt, mitter jair ghelde te zamen. Weer oock zaecke dat Johan, heere te Weerdemburch, vurs. dese vijffhondert schilden nijet betaelen woude in maeten als vurschreven es, binnen den neesten jaer, dat desen hijlick gheschiet weer. Soe zijndt huwelijcxe voirwaerden dat Willem van Kessell vurschreven ende joncvrouwe Gherrit, zijn wijff, staen zullen tot haeren kijnsch deijle aen der heerlicheijdt van Weerdemburch, ende dat kijdts deell vorderen, ende aenspreecken wanneer dat zij willen ghelijck off heer Willem heere van Broechuijssen ende vrouwe Agniesse vurss. beijden vanden leeven ter doodt coommen weeren ende daer toe zullen heer Willem ende vrouwe Agniesse beijden vurs. off hueren erven helpen ende raeden mitten hijlicx brijeven dije zij hebben spreeckende van der heerlijcheijdt van Waerdemburch ende dije daeghen, huijden ende leijsten dije zich dan aff ghebueren zullen. Ende mitten vijff hondert schilden dije Willem ende Gherrith zijn wijff vurschreven vertijeghen hebben ende verthijen op allen guede dije den vurs. heer Willem heer van Broechuijssen, heeft te weten van Loo, van Broechuijssen, zoe waer dije gheleeghen zijn, vanden Neersen up waerdt. Weer tzaecke dat hem ter zijden ijedt aen vijele, als recht weer, ende alzoe zall hij ouch doen vander heerlicheijdt van Waerdemburch off hem dije vijffhondert schilden daer betaelt warden, in maten als vurschreven steijt, beheltlicken altoes der menlicker gheboirte vanden zweerdt zijden haers rechtens aen den heerlijcheijden. Ende dije vijff hondert schilden dije Johan, heere tho Waerdemburch gheven zall, zalmen beleggen aen vrember erve, in maeten oft zaecke weer dat Willhem ende jonckvrouwe Gherrit zijn wijff, aen wittachtighe gheboorte van hem te blijven storven dat dan dije vijffhondert schilden off dat erve dat daeromme ghecocht weer weder ghaen zall aen dije heerlicheijdt van Waerdemborch. Ende dije vijff hondert schilde dije van den heere van Broechuijssen coommen zijn, zullen belacht zijn, in ende aen Willems erve van Kessell, in maten ouch off zij sonder gheboorte storven zoe zolden dije vijffhondert schilden wederom ghaen in der heerlicheijdt van Broichuijssen. Ouch ist vurwaerden dat Willem van Kessell vurschreven joncvrouwe Gherrith zijn wijff tuchtigen zall in allen zijn ghuede van Blerick ende daer in zetten dat zij des in den landtrecht ghenoech hebbe. Ende dijtt all zonder arghelist, ende want wij Willhem heere van Broechuijssen ende Willem van Kessell willen ende mallick den anderen ghelooft hebben deesse zaecken ghelijck zij voirschreven staen te volvueren ende brijeven daer op the gheven inder bester formen, zoe hebben wij onssen zeeghelen des tot eener ghetuich beneeden aen desen ghehanghen ende deesse zaecken zijn gheschiet overmidts heer Mathijs van Kessell, Ritter ende Zijegher van der Horst, van Willems weeghen van Kessell, op dije een zijde, ende Heijnrick van Wijsch ende Sweer van Broechuijssen, van heeren Willems weeghen van Broechuijssen op dije ander zijden, dije desen vurschreven zaecken tuijghen als hijlicxluijden van beijden zijden, ende hebben des tot eijen getuijghe haeren zeeghelen mede aen deesen brief gehanghen. Ghegheven inden jaire ons heeren duijssent vijer hondert ende elve op Sinte Huijbrechts dach, des heiligen Bischops ende Confessoirs.

Ende was bezeeghelt, mitt zes vuijthangende zeeghelen in groenen wasche, ende staerten.

Bron:
RAG, Archief van de heren van Ammerzoden, afschrift in inv.no. 19 folio 85-87 verso.

Archeologisch onderzoek naar de 'Tinne' te Hattem

DOOR

ROBERT VAN DE NOORT*

Inleiding

Het kasteel van Hattem, ook wel de 'Dikke Tinne', de 'Geldersche Toren' en het kasteel 'St. Lucia' genoemd, heeft tot 1777 het silhouet van de stad gedomineerd.[1] In dat jaar werd de Tinne door de stadbestuurders voor de sloop aangewezen. Met de verkoop van de bakstenen van het kasteel hoopte men de stadskas te kunnen spekken, en nog in datzelfde jaar was het kasteel tot op de fundamenten afgebroken.[2]

Plannen van het Hattems gemeentebestuur om het Tinneplein te ontwikkelen, leidden in 1981 en 1983 tot een drietal opgravingen. Hierbij zijn de fundamenten van het kasteel enige keren aangetroffen en werd informatie verkregen omtrent de materiële cultuur van de kasteelbewoners. Met de uitvoering van de nieuwbouwplannen van het gemeentebestuur in het zicht – en daarmee mogelijkheden voor hernieuwd archeologisch onderzoek – is dit verslag bedoeld om de verspreide informatie ten aanzien van de Tinne bijeen te brengen.

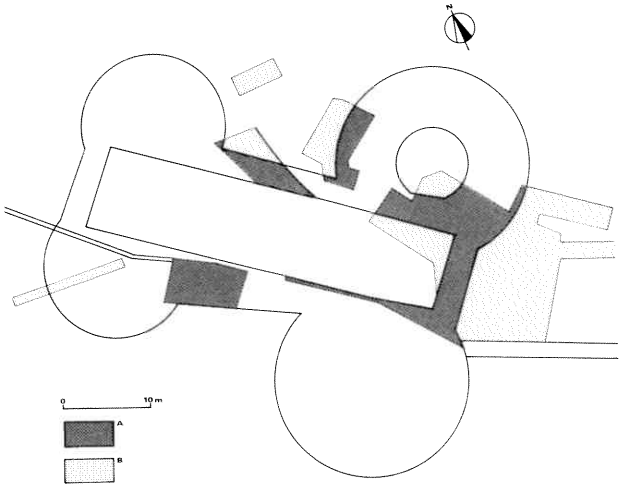
Historische informatie

De voorloper van het kasteel duikt voor het eerst in 1307 in de bronnen op. Graaf Reinald (1271-1326) neemt op zich het huis van de Johannitter Orde te Hattem te onderhouden en bedingt voor hem en zijn erven dat de broeders het huis ontruimen als dat nodig geacht wordt.[3] In 1361 wordt voor het eerst van het Huis van de Hertog te Hattem gesproken.[4] Het jaar 1404 vermeldt de bouw van de grote slottoren. Tussen 1407 en 1414 is het kasteel verder uitgebreid door Reinald IV.[5] In 1454 wordt voor het eerst melding gemaakt van de Nieuwstadspoort, die de voorburcht van het kasteel van de rest van de stad afsluit.[6]

In de loop van de 16e eeuw gaat het kasteel meer dan eens in andere handen over. In 1580 vindt het zogenaamde 'verraad van Hattem' plaats. De drost van het kasteel, Lodewijk van Montfoord, speelde het kasteel in Spaanse handen. De Staatse bezetting bedroeg slechts 15 man, en werd zonder al te veel problemen overrompeld. De

Gezicht op Hattem. De 'Dikke Tinne' tussen kerk en molen. Uit een kaart van Thomas Witteroos, 1570.
(Foto R. Archief in Gelderland, Arnhem.)

Globale plattegrond van de Tinne. Naar H. Halbertsma 'Hattem' in Berichten K.N.O.B., 1983, 42. Ten oosten en ten westen van de Tinne zijn nog aanwezige resten van de stadsmuur aangegeven.
A: bij de opgravingen in 1981 en 1983 teruggevonden fundamenten
B: Putten ten behoeve van het onderzoek
(Tek. R. v.d. Noort)

Spaanse bezetters werden op hun beurt na belegering en beschieting uit het kasteel verdreven.[7]
Naast deze summiere informatie, een beschrijving van het kasteel uit 1567 ('het huys tussen 4 torens, rondom in het water geleghen') en de archiefstukken omtrent de afbraak van het kasteel in 1777, zijn vooral de plattegronden en vogelvluchttekeningen van belang geweest voor het archeologische onderzoek.[8] Een 16e eeuwse kaart van Jacob van Deventer toont het kasteel van Hattem in het water gelegen. Twee vogelvluchtkaarten uit de 17e eeuw tonen het kasteel als onderdeel van de stadsvesten.[9] Aangenomen wordt dat het kasteel na 1580, na het verraad van Hattem, als een gevaar voor de stad en burgerij werd gezien. Nadat het kasteel onderdeel werd van de stadsmuur, verdween zijn eigenzinnig karakter.[10]

Het archeologische onderzoek

In 1894/'95 en in 1980 waren reeds kleine opgravingen op het kasteelterrein uitgevoerd. Ondanks het bestaan van de 16e en 17e eeuwse vogelvluchtkaarten, is de lokatie van het kasteel toch een probleem geweest. Het onderzoek in 1894/'95 van F. A. Hoefer en dat van de archeologische werkgroep van de Heemkundekring Hattem rond 1975 troffen de voorburcht van het kasteel aan. Hierbij werden veel vondsten opgegraven, maar de precieze lokatie van het kasteel bleef een onder veel grond verborgen geheim.
In 1981 ondernam de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) in september en oktober een onderzoek door middel van 'proefsleuven'. De opgraving, uitgevoerd door G. van Haaff en onder de wetenschappelijke leiding van H. Halbertsma, trof de noordoost toren van het kasteel aan. Daarnaast werd de omgeving van het kasteel onderzocht. Een voorlopige publicatie van dit onderzoek verscheen in 1983.[11]
In datzelfde jaar werd tijdens twee campagnes door de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.) aanvullend onderzoek op het Tinneplein uitgevoerd. Gedurende de zomer werden drie sleuven aangelegd, die de omvang van het kasteel zouden moeten bepalen. In de herfst van 1983 heeft men tijdens een kort onderzoek in de kelder van het huis Tinneplein 8, opnieuw de fundamenten van het kasteel aangetroffen. De opgravingen werden uitgevoerd door J. Stienen en R. van de Noort met medewerking van leden van de N.J.B.G. en stonden onder supervisie van J. G. N. Renaud. Een voorlopige publicatie van de zomercampagne verscheen in 1983.[12]
In bovengenoemd jaar 1981 werd de toren aan de noordoostzijde van het kasteel gedeeltelijk opgegraven. De middellijn van de voeting van deze toren bedroeg 23 meter; de muurdikte ongeveer 7,25 meter. In de muur werd de ronding van een waterput opgemerkt die in verband was gemetseld. Hieronder bevond zich een schacht met een iets kleinere diameter. Deze waterput reikte tot onder de fundamenten. Naast de grote toren, werd tevens een deel van de binnenruimte blootgelegd alsmede de aansluitende aanzet tot de tegenover gelegen andere zware toren. Het baksteenformaat van de fundamenten van het kasteel is 27/28 × 13,5/14 × 6 cm. Het kasteel werd gebouwd op zand; waarschijnlijk zijn de bakstenen zonder meer in het zand gelegd. Een fundering op staal!
In 1983 kwamen de fundamenten van het kasteel nogmaals aan het licht. Het verbindingsstuk tussen de noordelijke torens werd in westelijke richting gevolgd, waarbij de in 1981 ontdekte toren als uitgangspunt gold. De aanzet van een kleine toren, aan de noordwestzijde van het kasteel, werd gelocaliseerd; deze toren was, zoals verwacht, veel kleiner dan de eerder gevonden toren. In de kelder van Tinneplein 8a werd de aanzet van de tegenover liggende kleine toren aangetroffen, alsmede het verbindingsstuk naar de zuidelijke van de twee zware torens. Het baksteenformaat was in beide gevallen gelijk aan het baksteenformaat van de grote toren.
De zware toren op de noordoost hoek van het kasteel, en het verbindingsstuk naar de tegenoverliggende zuidwestelijke toren werden beschermd tegen het grachtwater door een berm of talud. Het zand werd vastgehouden door een beschoeiing, bestaande uit schuingeslagen elzenpaaltjes en vlechtwerk. Op andere plaatsen kon de berm met schoeiing niet vastgesteld worden.
Het kasteel lag in het water. Een verbinding met de overzijde van de gracht, is mogelijk teruggevonden in de vorm van een drietal eiken staanders, die deel uitgemaakt kunnen hebben van een brug. De staanders zijn aan de westzijde van de noordoost toren teruggevonden.

Overblijfselen van de Tinne rond 1670. Kopie van een oudere afbeelding, vermoedelijk door A. de Haen. (Foto Index Ned. Bouwkunst, Kunsthist. Instituut, R.U. Utrecht.)

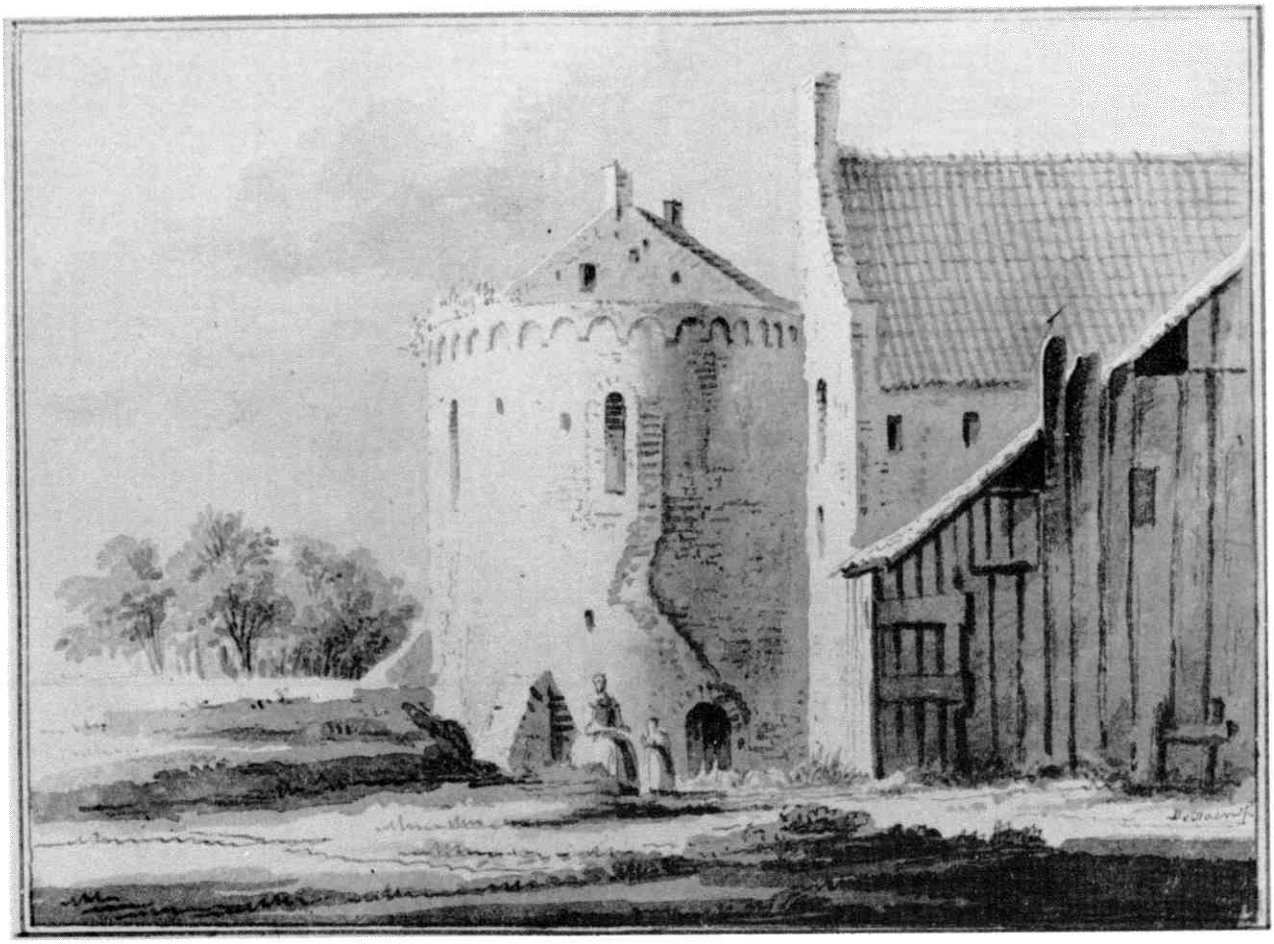
De kasteelgracht, of de voormalige havenkolk, is vanaf het kasteel gedempt. De ophogingslagen zijn, aan de hand van aardewerkmateriaal, gedateerd van de 15e tot en met de 17e eeuw. De gracht, op één plaats wel 40 meter breed, werd tegenover het kasteel begrensd door een keermuur. Deze muur, reeds door de Heemkundekring aangetroffen, was in verschillende fasen, met verschillende formaten baksteen gebouwd.

Na 1580 werden de stadsmuren verlegd, zodat het kasteel er deel van uit ging maken. De noordelijke helft, met een zware en een lichtere toren, kwamen binnen de stadsvesten te liggen, de zuidelijke helft, eveneens met een zware en een lichtere toren, buiten de vesten. De gracht, of havenkolk, was reeds gedempt; de muren die op het kasteel aansluiten, zijn tegen de ophogingslagen aangebouwd. De verhoging van het terrein ging, zoals het aardewerkmateriaal toont, nog door tot in de 17e eeuw.

In 1983 is ook aandacht besteed aan de Nieuwstadspoort, de poort van de voorburcht van het kasteel. De met behulp van de vogelvluchtkaarten bepaalde zoeksleuf, leverde fundamenten op van bakstenen met dezelfde afmetingen als de bakstenen van het kasteel. Omdat de proefput slechts enkele vierkante meters groot was en omdat moderne rioleringen door de fundamenten gebroken waren, kon niet veel meer worden vastgesteld dan dat er sprake was van een waarschijnlijk 15e eeuws gebouw. Van de Nieuwstadspoort wordt voor het eerst melding gemaakt in 1454.[13]

De 'losse vondsten' komen voornamelijk uit de gracht tussen het kasteel en de keermuur. Het materiaal uit de gracht is voor 80% dateerbaar in de 15e eeuw, en de overige 20% tot in de tweede helft van de 16e eeuw. Het steengoed, overwegend materiaal uit het produktiecentrum Siegburg in het Duitse Rijnland, domineerde het roodbakkend aardewerk in een verhouding 5 : 1. Andersoortig aardewerk, zoals blauwgrijs en witbakkend, kwam slechts sporadisch voor. Het steengoedmateriaal betrof vooral drinkbekers. Het roodbakkend aardewerk toont een variatie in keukengerei: grapen, potten, koekepannen, vetvangers, vergieten, schalen, borden enzovoorts. Naast het aardewerk werden ook een groot aantal metaalvondsten gedaan, alsmede de vondst van enige kogels.

In de verhandeling naar aanleiding van het R.O.B. onderzoek, publiceerde H. Halbertsma een reconstructie van het kasteel.[14] De reconstructie was gebaseerd op de opgraving, op de 16e en 17e eeuwse vogelvluchtkaarten en op beschrijvingen van het kasteel. De reconstructie

Eén van de kleine torens van de Tinne rond 1670. Kopie van een oudere afbeelding door A. de Haen (Foto Index Bouwkunst, R.U. Utrecht.)

toont een rechthoekig kasteel, met ronde torens. De binnenruimte van het gereconstrueerde kasteel beslaat een rechthoek van ongeveer 9,5 bij 41 meter. De zuidelijk torens hebben een middellijn van 23 meter, de twee noordelijke torens een middellijn van ongeveer 15 meter.
Het onderzoek na 1981 heeft de reconstructie op twee plaatsen kunnen bevestigen. De aanzetten van de twee kleinere torens die in 1983 gevonden zijn, komen grotendeels overeen met de reconstructietekening. Een proefsleuf die volgens de tekening iets ten oosten van de oostelijke der twee kleine torens zou liggen, leverde inderdaad geen fundamenten op. De vondsten uit deze proefsleuf komen overeen met de bevindingen van 1981; overwegend Siegburg steengoed en een enkele scherfje roodbakkend aardewerk. Hoewel in het profiel geen gracht is waargenomen, kunnen we op grond van de vondsten veronderstellen dat de gracht zich ook hier bevonden heeft. Een proefsleuf die volgens de reconstructietekening de westelijke van de twee kleine torens zou moeten aansnijden leverde niets op. Waarschijnlijk is bij de sloop van 1777 het westelijk deel van het kasteel tot een dieper niveau gesloopt dan het oostelijke deel. De fundamenten van de oostelijke helft van het kasteel waren tegen de sloop beschermd door de ophogingslagen van de gracht. Overigens werden de waarnemingen in deze proefsleuf door de hoge grondwaterstand ernstig bemoeilijkt.
Het kasteel van Hattem, zoals we dat nu kennen, zou in de woorden van Van Rijen een 'ideaal' kasteel zijn naar 13e eeuwse begrippen.[15] Vierkante waterkastelen met ronde hoektorens zijn in Nederland naast Hattem: Medemblik (gebouwd omstreeks 1283), Muiderslot (1282), Ammersoyen (midden 14e eeuw) en Helmond (begin 15e eeuw).[16]

Slot

Kastelen kunnen uiteenlopende functies toegedacht worden. In de regel wordt het kasteel als woonhuis van de edelman beschouwd, waarnaast soms het militair-strategische belang van het slot is beklemtoond. De historische bronnen met betrekking tot de Tinne van Hattem geven uitgebreid inzicht in deze functies. De hertogen van Gelre bezochten de Tinne met grote regelmaat en het kasteel bleek meer dan eens van grote militaire waarde, hoewel dat voor de stad Hattem niet altijd onverdeeld gunstig was. Uit het archeologisch materiaal uit de gracht is af te leiden dat vooral in de eerste helft van de 15e eeuw de

Tinne diende als woning van de hertog en zijn familie. Hun aanwezigheid wordt gereflecteerd in de grote hoeveelheden luxe steengoed drinkbekers.

In zijn onderzoek naar de rol van de kastelen bij de vorming van het territorium van Gelre, komt Kalkwiek tot de conclusie dat de kastelen die na 1300 gebouwd werden, vooral een rol speelden in de consolidatie van de macht van de graven van Gelre.[17] Nadat de Limburgse successieoorlog verloren was, verdween de rol van het kasteel in het uitbreiden van de landsheerlijke macht.

Het kasteel van Hattem, dat pas in het begin van de 15e eeuw zijn huidige vorm kreeg, speelde een rol in deze consolidatie en zijn functie was op de eerste plaats het representeren van de macht van de hertog. De hertog trok voordurend van het ene kasteel naar het volgende. Zijn macht en invloed waren nog niet voldoende om de overheid te kunnen centraliseren. Bij afwezigheid van de hertog, werd zijn waardigheid waargenomen door een hoge ambtenaar, een burggraaf.[18] Het domineren van het silhouet van de stad Hattem door de Tinne, was slechts één functie van het kasteel, waarmee de hertog de burgers van Hattem en omgeving continu kon laten weten dat hij aanwezig was.

Naschrift van de Redactie.

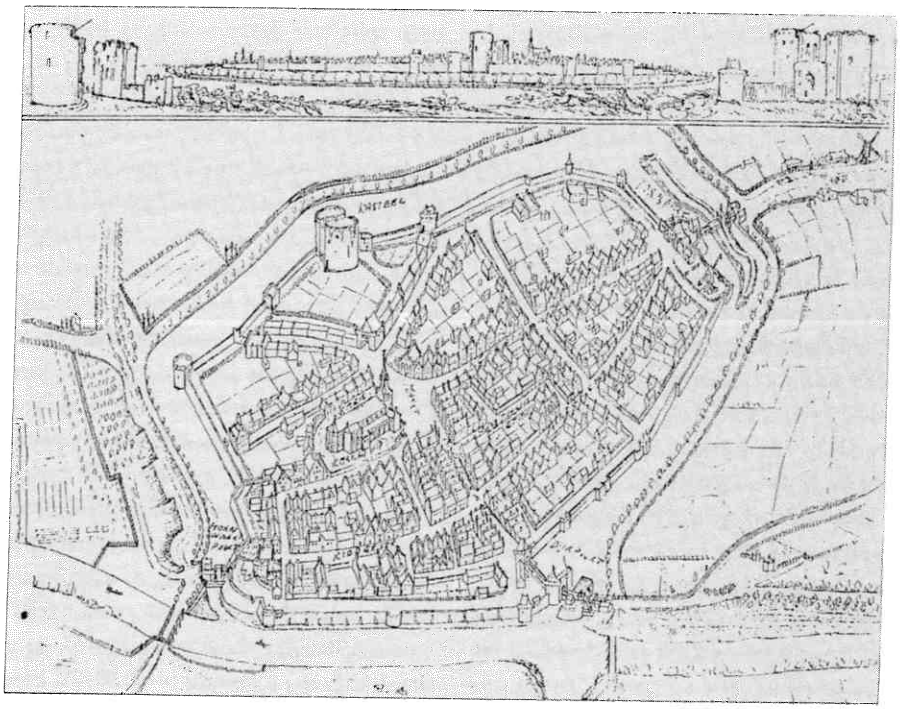
In verband met de bouw van een garage en de aanleg van rioleringen zal er op het terrein van de Dikke Tinne opnieuw onderzoek dienen te worden uitgevoerd. Waarschijnlijk zal dit in de herfst van dit jaar 1989 zijn beslag krijgen. We hopen zeer, dat hierbij onder meer de nodige aanvullingen van de wel zeer globale plattegrond boven water zullen komen.

Noten

1 Sypkens Smit, M., *De geschiedenis van de stad Hattem*, Hattem 1964.
2 Kouwenhoven, G., *Hoe dik de Dikke Tinne was*, typescript 1983.
3 Kalkwiek, K. A., *De Hertog en zijn Burchten; kastelen in de Geldersche Geschiedenis tot 1543*, Zaltbommel 1976, 130; Sypkens Smit, *Geschiedenis van de stad Hattem*, 14.
4 Sypkens Smit, *Geschiedenis van de stad Hattem*, 80.
5 Kalkwiek, *De Hertog en zijn Burchten*, 130.
7 idem, 16 en 88; Staats Evers, J. W., 'Hattem', in: *Gelderlands voormalige Steden*, Arnhem 1981, 190.
8 Sypkens Smit, *Geschiedenis van de stad Hattem*, 17; Veldkamp, H. J., 'Oude afbeeldingen van het slot te Hattem en hun eigen historie', in: *Hattem historisch gezien*, Hattem 1982.
9 Hoefer, F. A., 'De Vesting Hattem en haar Kasteel', in *Gelre*VII (1904); Anon., 'Hattem ondergronds', in: *Hattem historisch gezien*, Hattem 1982.
10 Halbertsma, H., 'Hattem (gem. Hattem)', in *Berichten KNOB* LXXXII (1983), 42.
11 idem.
12 Noort, R. van de en J. Stienen, 'Hattem, water, puin en fundamenten', in: *Fibula* XXIV, 2 (1983), 12-14.
13 Sypkens Smit, *Geschiedenis van de stad Hattem*, 83.
14 Halbertsma, 'Hattem', 42.
15 Rijen, P. E. van, *Middeleeuwse Kastelen in Nederland*, Haarlem 1979, 4e druk, 95.
16 idem, 166, 167 en 171.
17 Kalkwiek, *De Hertog en zijn Burchten*, 137 en 202.
18 idem, 139-140.

* Met dank aan dhr A. de Waal en prof. dr. J. G. N. Renaud voor hun hulp bij het voltooien van dit artikel.

Hilversum, voorjaar 1988

Plattegrond in vogelvlucht van Hattem in het midden van de 17e eeuw. In de kop twee aanzichten van de overblijfselen van de Tinne. (Coll. Bodell Nijenhuis. R.U. Leiden.)

In Memoriam Michel de Boüard

Op 28 april overleed in zijn woonplaats Caen prof. dr. Michel de Boüard. Hij zou in augustus 80 jaar geworden zijn. Als stichter van het Centre de Recherches archéologiques médiévales aan de universiteit te Caen staat zijn betekenis voor de ontwikkeling van de middeleeuwse archeologie buiten kijf.

Dat hij echter voor West-Europa als geheel tot de voortrekkers gerekend mag worden, zal niet zo onmiddellijk in de buiten Frankrijk levende en werkende historicus opkomen. En dat al helemaal niet, wanneer hij niet tot de uitgesproken mediaevisten gerekend kan worden. Want uiteindelijk is de kring van geschiedkundigen, die zich de middeleeuwen tot hun specifieke werkterrein hebben uitgekozen toch maar klein.

In West-Duitsland hadden de ontzagwekkende verwoestingen van oude binnensteden tijdens W.O. II een koortsachtige activiteit van de archeologen opgewekt; ook in Engeland werd het stadsonderzoek door geestdriftige jonge archeologen energiek aangepakt. Tijdens de eerste tien jaren na het beëindigen van de oorlog rijpten de initiatieven tot het oprichten van een organisatie, die practisch allen, bezig met de middeleeuwse archeologie, verenigde. Rond 1956 verscheen het eerste jaarboek van de Society. Michel de Boüard volgde vanuit zijn post als prof. middeleeuwse geschiedenis en Doyen de la Faculté des Lettres aan de universiteit van Caen de ontwikkelingen nauwlettend en in tegenstelling tot de meesten zijner landgenoten onderkende hij al in een vroeg stadium de betekenis van de middeleeuwse archeologie voor beoefening van de middeleeuwse geschiedenis.

Een taaie strijd met 'de administratie' wachtte hem. Naar het oordeel van de beslissende instanties en commissies kon er wel geld beschikbaar worden gesteld voor een archeologische benadering van het Romeinse en Frankische verleden. Maar voor de archeologie van de latere middeleeuwen vanaf de Karolingische tijd bleek telkens weer geen ruimte. Een opgraving op de vroege koningsburcht van Senlis, gebouwd in een hoek van de romeinse stadsmuur, kon alleen op gang komen omdat belangrijke romeinse overblijfselen in het vooruitzicht werden gesteld. De betrokken onderzoeker heeft lang hardnekkig volgehouden, dat de overblijfselen van een 12de eeuwse donjon als muurwerk van een 'turris praetoriae' – behoren bij de woning van de romeinse vestingcommandant – geïnterpreteerd behoorden te worden. Gelukkig heeft André Chatelain de toren onder zijn romaanse donjons opgenomen.[1]

Als Doyen (voorzitter) van de Faculté des Lettres aan de Universiteit te Caen behoorde Michel de Boüard tot die invloedrijke mensen, die vanuit hun positie nog wel eens iets kunnen realiseren tegen veel tegenwerking in; vanuit Caen groeide het inzicht, dat archeologisch onderzoek een niet te veronachtzamen bijdrage aan ons inzicht in de geschiedenis van de middeleeuwen zou kunnen leveren. Veel later hebben zijn gedachten en overwegingen een uitkristallisatie gevonden in zijn 'Manuel d'Archéologie Médiévale' (1975). Opmerkelijk is vooral de ondertitel: 'De la fouille à l'histoire'.

In het begin van de jaren vijftig bezig met het ontwerpen van plannen voor zijn Centre de Recherches archéologiques médiévales bezocht hij Engeland en West-Duitsland; in 1955 kwam hij zijn licht ook eens opsteken bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. De toenmalige directeur Dr. P. Glazema kon hem behalve veel inlichtingen verstrekken van organisatorische aard ook een interessante opgraving tonen: schrijver dezes was juist bezig met een uitgebreid onderzoek op de walburcht Duno, op de hoge oeverwal van de Rijn onder Renkum. Hier werd de basis gelegd voor een samenwerking en een persoonlijke relatie, die tot het einde van zijn leven zou voortduren. De opgraving van de motte (heuvelburcht) Husterknupp en andere motten door de Bonner archeoloog Herrnbrodt sedert 1950, ontsnapte beslist niet aan de aandacht van De Boüard. Die moet bij hem het verlangen aangewakkerd hebben om in het – vermoedelijke – stamland van de burchtheuvels tot een onderzoek te komen: Normandië! Daar hij overigens de ontwikkelingsgeschiedenis van het 'Château à motte' als een Westeuropees historisch probleem beschouwde, zocht hij ook buiten Frankrijk daadwerkelijke steun en belangsteling voor een mottenonderzoek. In ons land kwam hij o.m. in aanraking met Dr. W. C. Braat – Rijksmuseum van Oudheden te Leiden – die de burchtheuvel van Borsselen had onderzocht. Om een lang verhaal kort te maken – en geld vinden duurt meestal lang, nietwaar – Z.W.O. bleek bereid geld in het project te steken. De Nederlandse participatie bracht vanzelfsprekend mee, dat ook Nederlandse archeologen

aan het onderzoek moesten kunnen deelnemen. Zo werden dan Dr. Braat en ondergetekende uitgenodigd mee te werken aan de opgraving van een Normandische motte. Een onderzoek, dat in de zomer van 1956 zou aanvangen.
Het is anders gelopen dan we mochten verwachten. Op het laatste ogenblik zijn de onderhandelingen met de eigenaar van het beoogde terrein afgesprongen en De Boüard moest besluiten een ander object te zoeken. Dat vond hij in de burcht van Willem van Normandie binnen Caen – na sedert Napoleon als militair terrein verboden grond te zijn geweest – kortelings beschikbaar gekomen. Een buurtje, waar nog lang de schaduw van een motte overheen gelegen heeft! Wat tenslotte – na vele campagnes – herkenbaar werd bestond uit een grote donjon, die trouwens uit de afbeeldingen wel zo'n beetje bekend was. Maar – wat aan de gravures nu eenmaal niet te zien was – met muren van ruim 4 meter dik. Historisch onderzoek bracht aan het licht, dat de donjon op rekening van Henri Beauclerc – een zoon van Willem de Veroveraar – toegeschreven zou moeten worden.
Langer dan Braat ben ik regelmatig naar Caen teruggekeerd om met De Boüard verder te werken aan het onderzoek van de hertogelijke burcht. Zo kwam ook de Echiquier Normand – zo iets als de Ridderzaal – waar de baronnen vergaderden en feestten aan de beurt, terwijl in de onmiddellijke omgeving van dit bouwwerk de woonvertrekken van Hertog Willem werden blootgelegd en bouwkundig onderzocht.
De belangstelling in geheel West-Europa leidde ertoe, dat Michel de Boüard betrekkingen onderhield met vele historici en archeologen. Zo werd het idee geboren eens bijeen te komen om tot uitwisseling van ervaringen en inzichten over te gaan. Vanuit het Centre de Recherches en met steun van de stad Andelys a.d. Seine organiseerde hij het eerste Colloque des Andalys; het vond plaats van 30 mei t/m 4 juni 1962. Op spontaan voorstel van Dr. A. Herrnbrodt werd besloten elke 2 jaar bijeen te komen. Een Comité Permanent zou de uitvoering van de plannen moeten waarborgen. Het comité werd samengesteld uit de volgende onderzoekers:
President: Michel de Boüard
Leden: A. Herrnbrodt (Bonn)
J. G. N. Renaud (Amersfoort)
A. J. Taylor (Londen)
A. L. J. van de Walle (Gent)

Om de zaken niet op de lange baan te doen geraken, werd staande het congres besloten in te gaan op de aanbieding van Herrnbrodt om een symposium te organiseren van 27 t/m 30 juli 1964 in Büderich, bij Düsseldorf. De in Les Andelys gehouden lezingen zouden worden uitgegeven onder de naam Château-Gaillard. Etudes de Castellologie Européene. Tot onze grote verbazing en aangename verrassing slaagde De Boüard erin, de eerste bundel ruimschoots binnen het tijdsbestek van 2 jaar uit te brengen! Dit zou een traditie worden, die tot op de huidige dag volgehouden is.
Het initiatief sloeg aan en werd in West-Europa met belangstelling gevolgd. Op den duur werden andere landen in de kring opgenomen, te beginnen met Denemarken. Onze Deense collega Hans Stiesdal, verbonden aan het Nationaal Museum te Kopenhagen, bracht zijn vaderland onder onze aandacht met een zeer geanimeerd symposium te Hindsgaul. Daarna was Nederland aan de beurt; velen zullen zich Venlo 1972 nog wel herinneren. Ook Zwitserland en Luxemburg kregen een plaats in het Comité Permanent; het congres in Basel (1978) gaf volop gelegenheid om de grote vlucht te demonstreren, die het kasteelonderzoek in Zwitserland had genomen!
Prof. de Boüard was er in geslaagd, de 'archéologie monumentale' een europese erkenning te bezorgen en de archeologie van het kasteel uit te bouwen tot een specialisatie van de middeleeuwse archeologie. Zijn vele leerlingen kwamen op tal van plaatsen in het stadsonderzoek of de castellologie terecht.
Aangezien je het niet kan laten bij alleen maar onderzoek, wanneer je een zaak over het voetlicht wil brengen, probeerde De Boüard wel degelijk een filosofie achter het onderzoek op te bouwen. Zo publiceerde hij in 1969 in de Revue Historique een verhandeling 'Où en est l'Archéologie Médiévale', die de theoretische basis van het onderzoek moest verbreden.
In 1970 verscheen het eerste jaarboek van de reeks 'Archéologie Médiévale', een uitgave van het Centre de Recherches in Caen. Het behoeft ons niet te verwonderen, dat Michel de Boüard tot het einde toe als Directeur de la publication optrad. Zijn adjoint was een oud-leerling, Joseph Decaens, die nu ongetwijfeld volledig de plaats van zijn leermeester zal gaan innemen.
Wij, op een afstand, weten niet hoe de verhouding ligt tussen geslaagde ondernemingen en voornemens, die niet tot ontwikkeling zijn gekomen. Maar als buitenstaander mag men vaststellen, dat er voor de kasteelstudie en de middeleeuwse archeologie veel, zeer veel bereikt is.

Tegenover de velen, die bij tijd en wijle met hem in aanraking gekomen zijn, kan ik er niet aan ontkomen om een poging te wagen de mens De Boüard in korte trekken te schetsen.
Dat is altijd een hachelijke onderneming. Zijn leerlingen zullen hem nu eenmaal anders ervaren hebben dan zijn collega's. Latente eigenschappen kunnen onder bepaalde omstandigheden manifest worden en een ietwat bevreemdend beeld van een bekend veronderstelde figuur te voorschijn roepen.
Ik heb mijzelf de pijnlijke vraag te stellen, of ik hem goed genoeg gekend heb om hem recht te doen wedervaren.

Hoe rechtvaardig was deze mens in een maatschappij vol onrecht en machtsmisbruik.
Michel de Boüard viel niet zó gemakkelijk te benaderen. Van de deelnemers aan de symposia van Château-Gaillard waren er maar weinigen, die de moed vonden met de soms ietwat introvert overkomende president een gesprek aan te knopen, hoe tegemoetkomend zijn openingswoorden op de congressen meestal ook waren. Wie hem van nabij kende, wist overigens heel goed, dat het leven bij herhaling niet afliet hem behoorlijk te beschadigen. Zijn ervaringen met de mensheid behoorden niet tot de beste, die men hoe dan ook kan opdoen. Tijdens W.O. II had hij deelgenomen aan het Franse verzet, was gepakt en in december 1943 afgevoerd naar Mauthausen. Dank zij een sterk overlevingsinstinct en enkele goede Duitsers behoorde De Boüard tot de weinige Fransen, die Mauthausen overleefd hebben. Zelf heeft hij het me nooit verteld; ik ben er achter gekomen door een Engelse historicus, die hem geholpen heeft Mauthausen van zich af te schrijven!
Maar waar hij op de vele tochten, die we samen door Normandië maakten wel over gesproken heeft: het Franse optreden in Algerije. Hij kon het meten met twee maten niet verdragen. Het Franse verzet – met alle noodzakelijke listen en lagen – stelde hij op één lijn met het Algerijnse ondergrondse werk, daarbij bewust of onbewust over het hoofd ziende, dat politiek en maatschappelijke ethiek soms met elkaar op gespannen voet staan.
Toen een Algerijnse verzetsvrouw voor het Hof in Caen gebracht werd, nam De Boüard zonder aarzeling zitting in de jurie en heeft hemel en aarde bewogen om het eigenlijk al te voren vaststaande doodvonnis te doen wijzigen. Hij kende verschillende ministers persoonlijk en had overigens veel invloed, zonder nu direct politiek geëngageerd te zijn. De bijzonderheden van de historie zijn me wat ontschoten; ik ken ze bovendien maar van één kant. Bijgebleven is mij het gebaar, dat kennelijk wel enige indruk maakte op politici. Op het moment, dat het proces in een kritiek stadium kwam, dreigde hij afstand te doen van zijn onderscheidingen; goede vrienden zouden ongetwijfeld gezorgd hebben, dat de pers daarvan niet onkundig zou blijven.
Bij politici moet je met zulke verhalen niet aankomen; wat in het ene geval goed is, deugt in een andere situatie van geen kanten. Maar ik heb sterk de indruk, dat Michel als regel te rechtlijnig dacht om daar rekening mee te kunnen houden.
Uit eigen ervaring weet ik, dat hij iemand, waarvoor hij het eenmaal opgenomen had, niet licht zou laten vallen. Dan kon men op hem bouwen, hoe moeilijk het soms ook werd. Zo gewetensvol was hij ook in schijnbaar kleine zaken. Op brieven werd stipt, onmiddellijk gereageerd; zelfs wanneer hij niet direct op alles een antwoord had. Hij verwachtte dat van anderen ook en werd daarin soms teleurgesteld. Bij het redigeren en de uitgave van het Compte-Rendue kwamen daar nog wel eens misverstanden en soms echte moeilijkheden uit voort.
Soms kon hij heel charmant zijn en gewoonlijk had hij grote consideratie met de vreemdeling, die moeite had met zijn moedertaal, het Frans. Hij sprak dan langzaam en goed gearticuleerd. Persoonlijk heb ik veel van hem geleerd. Met zijn studenten op een opgraving kon het tot heel ontspannen en ongedwongen toestanden komen, waarbij Michel de studentenliederen graag meezong.
Zijn laatste levensjaren werden zeer versomberd door een tanende gezondheid en slagen van het noodlot in zijn naaste omgeving. Het maakte de omgang met hem niet gemakkelijker; zijn brieven werden strikt zakelijk en gespeend van elke persoonlijke noot.

Ik heb Michel de Boüard ruim dertig jaar geregeld ontmoet en soms wekenlang met hem samengewerkt. Maar, moet ik mij in arren moede afvragen: heb ik hem zó goed leren kennen, dat ik hem recht kan doen wedervaren? Zijn compatriot Theillard de Chardin houdt mij waarschuwend voor: L'homme, cet être inconnu!

In Memoriam Michel de Boüard

Op 28 april overleed in zijn woonplaats Caen prof. dr. Michel de Boüard. Hij zou in augustus 80 jaar geworden zijn. Als stichter van het Centre de Recherches archéologiques médiévales aan de universiteit te Caen staat zijn betekenis voor de ontwikkeling van de middeleeuwse archeologie buiten kijf.

Dat hij echter voor West-Europa als geheel tot de voortrekkers gerekend mag worden, zal niet zo onmiddellijk in de buiten Frankrijk levende en werkende historicus opkomen. En dat al helemaal niet, wanneer hij niet tot de uitgesproken mediaevisten gerekend kan worden. Want uiteindelijk is de kring van geschiedkundigen, die zich de middeleeuwen tot hun specifieke werkterrein hebben uitgekozen toch maar klein.

In West-Duitsland hadden de ontzagwekkende verwoestingen van oude binnensteden tijdens W.O. II een koortsachtige activiteit van de archeologen opgewekt; ook in Engeland werd het stadsonderzoek door geestdriftige jonge archeologen energiek aangepakt. Tijdens de eerste tien jaren na het beëindigen van de oorlog rijpten de initiatieven tot het oprichten van een organisatie, die practisch allen, bezig met de middeleeuwse archeologie, verenigde. Rond 1956 verscheen het eerste jaarboek van de Society. Michel de Boüard volgde vanuit zijn post als prof. middeleeuwse geschiedenis en Doyen de la Faculté des Lettres aan de universiteit van Caen de ontwikkelingen nauwlettend en in tegenstelling tot de meesten zijner landgenoten onderkende hij al in een vroeg stadium de betekenis van de middeleeuwse archeologie voor beoefening van de middeleeuwse geschiedenis.

Een taaie strijd met 'de administratie' wachtte hem. Naar het oordeel van de beslissende instanties en commissies kon er wel geld beschikbaar worden gesteld voor een archeologische benadering van het Romeinse en Frankische verleden. Maar voor de archeologie van de latere middeleeuwen vanaf de Karolingische tijd bleek telkens weer geen ruimte. Een opgraving op de vroege koningsburcht van Senlis, gebouwd in een hoek van de romeinse stadsmuur, kon alleen op gang komen omdat belangrijke romeinse overblijfselen in het vooruitzicht werden gesteld. De betrokken onderzoeker heeft lang hardnekkig volgehouden, dat de overblijfselen van een 12de eeuwse donjon als muurwerk van een 'turris praetoriae' – behoren bij de woning van de romeinse vestingcommandant – geïnterpreteerd behoorden te worden. Gelukkig heeft André Chatelain de toren onder zijn romaanse donjons opgenomen.[1]

Als Doyen (voorzitter) van de Faculté des Lettres aan de Universiteit te Caen behoorde Michel de Boüard tot die invloedrijke mensen, die vanuit hun positie nog wel eens iets kunnen realiseren tegen veel tegenwerking in; vanuit Caen groeide het inzicht, dat archeologisch onderzoek een niet te veronachtzamen bijdrage aan ons inzicht in de geschiedenis van de middeleeuwen zou kunnen leveren. Veel later hebben zijn gedachten en overwegingen een uitkristallisatie gevonden in zijn 'Manuel d'Archéologie Médiévale' (1975). Opmerkelijk is vooral de ondertitel: 'De la fouille à l'histoire'.

In het begin van de jaren vijftig bezig met het ontwerpen van plannen voor zijn Centre de Recherches archéologiques médiévales bezocht hij Engeland en West-Duitsland; in 1955 kwam hij zijn licht ook eens opsteken bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. De toenmalige directeur Dr. P. Glazema kon hem behalve veel inlichtingen verstrekken van organisatorische aard ook een interessante opgraving tonen: schrijver dezes was juist bezig met een uitgebreid onderzoek op de walburcht Duno, op de hoge oeverwal van de Rijn onder Renkum. Hier werd de basis gelegd voor een samenwerking en een persoonlijke relatie, die tot het einde van zijn leven zou voortduren. De opgraving van de motte (heuvelburcht) Husterknupp en andere motten door de Bonner archeoloog Herrnbrodt sedert 1950, ontsnapte beslist niet aan de aandacht van De Boüard. Die moet bij hem het verlangen aangewakkerd hebben om in het – vermoedelijke – stamland van de burchtheuvels tot een onderzoek te komen: Normandië! Daar hij overigens de ontwikkelingsgeschiedenis van het 'Château à motte' als een Westeuropees historisch probleem beschouwde, zocht hij ook buiten Frankrijk daadwerkelijke steun en belangsteling voor een mottenonderzoek. In ons land kwam hij o.m. in aanraking met Dr. W. C. Braat – Rijksmuseum van Oudheden te Leiden – die de burchtheuvel van Borsselen had onderzocht. Om een lang verhaal kort te maken – en geld vinden duurt meestal lang, nietwaar – Z.W.O. bleek bereid geld in het project te steken. De Nederlandse participatie bracht vanzelfsprekend mee, dat ook Nederlandse archeologen

aan het onderzoek moesten kunnen deelnemen. Zo werden dan Dr. Braat en ondergetekende uitgenodigd mee te werken aan de opgraving van een Normandische motte. Een onderzoek, dat in de zomer van 1956 zou aanvangen.
Het is anders gelopen dan we mochten verwachten. Op het laatste ogenblik zijn de onderhandelingen met de eigenaar van het beoogde terrein afgesprongen en De Boüard moest besluiten een ander object te zoeken. Dat vond hij in de burcht van Willem van Normandie binnen Caen – na sedert Napoleon als militair terrein verboden grond te zijn geweest – kortelings beschikbaar gekomen. Een buurtje, waar nog lang de schaduw van een motte overheen gelegen heeft! Wat tenslotte – na vele campagnes – herkenbaar werd bestond uit een grote donjon, die trouwens uit de afbeeldingen wel zo'n beetje bekend was. Maar – wat aan de gravures nu eenmaal niet te zien was – met muren van ruim 4 meter dik. Historisch onderzoek bracht aan het licht, dat de donjon op rekening van Henri Beauclerc – een zoon van Willem de Veroveraar – toegeschreven zou moeten worden.
Langer dan Braat ben ik regelmatig naar Caen teruggekeerd om met De Boüard verder te werken aan het onderzoek van de hertogelijke burcht. Zo kwam ook de Echiquier Normand – zo iets als de Ridderzaal – waar de baronnen vergaderden en feestten aan de beurt, terwijl in de onmiddellijke omgeving van dit bouwwerk de woonvertrekken van Hertog Willem werden blootgelegd en bouwkundig onderzocht.
De belangstelling in geheel West-Europa leidde ertoe, dat Michel de Boüard betrekkingen onderhield met vele historici en archeologen. Zo werd het idee geboren eens bijeen te komen om tot uitwisseling van ervaringen en inzichten over te gaan. Vanuit het Centre de Recherches en met steun van de stad Andelys a.d. Seine organiseerde hij het eerste Colloque des Andalys; het vond plaats van 30 mei t/m 4 juni 1962. Op spontaan voorstel van Dr. A. Herrnbrodt werd besloten elke 2 jaar bijeen te komen. Een Comité Permanent zou de uitvoering van de plannen moeten waarborgen. Het comité werd samengesteld uit de volgende onderzoekers:
President: Michel de Boüard
Leden: A. Herrnbrodt (Bonn)
J. G. N. Renaud (Amersfoort)
A. J. Taylor (Londen)
A. L. J. van de Walle (Gent)

Om de zaken niet op de lange baan te doen geraken, werd staande het congres besloten in te gaan op de aanbieding van Herrnbrodt om een symposium te organiseren van 27 t/m 30 juli 1964 in Büderich, bij Düsseldorf. De in Les Andelys gehouden lezingen zouden worden uitgegeven onder de naam Château-Gaillard. Etudes de Castellologie Européene. Tot onze grote verbazing en aangename verrassing slaagde De Boüard erin, de eerste bundel ruimschoots binnen het tijdsbestek van 2 jaar uit te brengen! Dit zou een traditie worden, die tot op de huidige dag volgehouden is.
Het initiatief sloeg aan en werd in West-Europa met belangstelling gevolgd. Op den duur werden andere landen in de kring opgenomen, te beginnen met Denemarken. Onze Deense collega Hans Stiesdal, verbonden aan het Nationaal Museum te Kopenhagen, bracht zijn vaderland onder onze aandacht met een zeer geanimeerd symposium te Hindsgaul. Daarna was Nederland aan de beurt; velen zullen zich Venlo 1972 nog wel herinneren. Ook Zwitserland en Luxemburg kregen een plaats in het Comité Permanent; het congres in Basel (1978) gaf volop gelegenheid om de grote vlucht te demonstreren, die het kasteelonderzoek in Zwitserland had genomen!
Prof. de Boüard was er in geslaagd, de 'archéologie monumentale' een europese erkenning te bezorgen en de archeologie van het kasteel uit te bouwen tot een specialisatie van de middeleeuwse archeologie. Zijn vele leerlingen kwamen op tal van plaatsen in het stadsonderzoek of de castellologie terecht.
Aangezien je het niet kan laten bij alleen maar onderzoek, wanneer je een zaak over het voetlicht wil brengen, probeerde De Boüard wel degelijk een filosofie achter het onderzoek op te bouwen. Zo publiceerde hij in 1969 in de Revue Historique een verhandeling 'Où en est l'Archéologie Médiévale', die de theoretische basis van het onderzoek moest verbreden.
In 1970 verscheen het eerste jaarboek van de reeks 'Archéologie Médiévale', een uitgave van het Centre de Recherches in Caen. Het behoeft ons niet te verwonderen, dat Michel de Boüard tot het einde toe als Directeur de la publication optrad. Zijn adjoint was een oud-leerling, Joseph Decaens, die nu ongetwijfeld volledig de plaats van zijn leermeester zal gaan innemen.
Wij, op een afstand, weten niet hoe de verhouding ligt tussen geslaagde ondernemingen en voornemens, die niet tot ontwikkeling zijn gekomen. Maar als buitenstaander mag men vaststellen, dat er voor de kasteelstudie en de middeleeuwse archeologie veel, zeer veel bereikt is.

Tegenover de velen, die bij tijd en wijle met hem in aanraking gekomen zijn, kan ik er niet aan ontkomen om een poging te wagen de mens De Boüard in korte trekken te schetsen.
Dat is altijd een hachelijke onderneming. Zijn leerlingen zullen hem nu eenmaal anders ervaren hebben dan zijn collega's. Latente eigenschappen kunnen onder bepaalde omstandigheden manifest worden en een ietwat bevreemdend beeld van een bekend veronderstelde figuur te voorschijn roepen.
Ik heb mijzelf de pijnlijke vraag te stellen, of ik hem goed genoeg gekend heb om hem recht te doen wedervaren.

Hoe rechtvaardig was deze mens in een maatschappij vol onrecht en machtsmisbruik.
Michel de Boüard viel niet zó gemakkelijk te benaderen. Van de deelnemers aan de symposia van Château-Gaillard waren er maar weinigen, die de moed vonden met de soms ietwat introvert overkomende president een gesprek aan te knopen, hoe tegemoetkomend zijn openingswoorden op de congressen meestal ook waren. Wie hem van nabij kende, wist overigens heel goed, dat het leven bij herhaling niet afliet hem behoorlijk te beschadigen. Zijn ervaringen met de mensheid behoorden niet tot de beste, die men hoe dan ook kan opdoen. Tijdens W.O. II had hij deelgenomen aan het Franse verzet, was gepakt en in december 1943 afgevoerd naar Mauthausen. Dank zij een sterk overlevingsinstinct en enkele goede Duitsers behoorde De Boüard tot de weinige Fransen, die Mauthausen overleefd hebben. Zelf heeft hij het me nooit verteld; ik ben er achter gekomen door een Engelse historicus, die hem geholpen heeft Mauthausen van zich af te schrijven!
Maar waar hij op de vele tochten, die we samen door Normandië maakten wel over gesproken heeft: het Franse optreden in Algerije. Hij kon het meten met twee maten niet verdragen. Het Franse verzet – met alle noodzakelijke listen en lagen – stelde hij op één lijn met het Algerijnse ondergrondse werk, daarbij bewust of onbewust over het hoofd ziende, dat politiek en maatschappelijke ethiek soms met elkaar op gespannen voet staan.
Toen een Algerijnse verzetsvrouw voor het Hof in Caen gebracht werd, nam De Boüard zonder aarzeling zitting in de jurie en heeft hemel en aarde bewogen om het eigenlijk al te voren vaststaande doodvonnis te doen wijzigen. Hij kende verschillende ministers persoonlijk en had overigens veel invloed, zonder nu direct politiek geëngageerd te zijn. De bijzonderheden van de historie zijn me wat ontschoten; ik ken ze bovendien maar van één kant. Bijgebleven is mij het gebaar, dat kennelijk wel enige indruk maakte op politici. Op het moment, dat het proces in een kritiek stadium kwam, dreigde hij afstand te doen van zijn onderscheidingen; goede vrienden zouden ongetwijfeld gezorgd hebben, dat de pers daarvan niet onkundig zou blijven.
Bij politici moet je met zulke verhalen niet aankomen; wat in het ene geval goed is, deugt in een andere situatie van geen kanten. Maar ik heb sterk de indruk, dat Michel als regel te rechtlijnig dacht om daar rekening mee te kunnen houden.
Uit eigen ervaring weet ik, dat hij iemand, waarvoor hij het eenmaal opgenomen had, niet licht zou laten vallen. Dan kon men op hem bouwen, hoe moeilijk het soms ook werd. Zo gewetensvol was hij ook in schijnbaar kleine zaken. Op brieven werd stipt, onmiddellijk gereageerd; zelfs wanneer hij niet direct op alles een antwoord had. Hij verwachtte dat van anderen ook en werd daarin soms teleurgesteld. Bij het redigeren en de uitgave van het Compte-Rendue kwamen daar nog wel eens misverstanden en soms echte moeilijkheden uit voort.
Soms kon hij heel charmant zijn en gewoonlijk had hij grote consideratie met de vreemdeling, die moeite had met zijn moedertaal, het Frans. Hij sprak dan langzaam en goed gearticuleerd. Persoonlijk heb ik veel van hem geleerd. Met zijn studenten op een opgraving kon het tot heel ontspannen en ongedwongen toestanden komen, waarbij Michel de studentenliederen graag meezong.
Zijn laatste levensjaren werden zeer versomberd door een tanende gezondheid en slagen van het noodlot in zijn naaste omgeving. Het maakte de omgang met hem niet gemakkelijker; zijn brieven werden strikt zakelijk en gespeend van elke persoonlijke noot.

Ik heb Michel de Boüard ruim dertig jaar geregeld ontmoet en soms wekenlang met hem samengewerkt. Maar, moet ik mij in arren moede afvragen: heb ik hem zó goed leren kennen, dat ik hem recht kan doen wedervaren? Zijn compatriot Theillard de Chardin houdt mij waarschuwend voor: L'homme, cet être inconnu!

Keuken- en eetgerei in de hoven van heer Frank van Borselen (1436-1470)

DOOR

A. A. ARKENBOUT

Ook in de middeleeuwen vormt de keuken een belangrijk onderdeel van het woonhuis. Des te meer geldt dit voor de kastelen en hoven, waar de keuken een ruim vertrek moet zijn, waarin men voor een groot aantal personen de maaltijden klaar moet kunnen maken, want niet alleen voor de Heer en Vrouwe, maar ook voor de talrijke hovelingen en de vele bezoekers moet men de spijzen en dranken kunnen bereiden. Er moet dus plaats zijn voor een aantal koks, koksmaats en keukenmeiden en tevens voor tafels, banken en keukengerei. In de keuken van de burcht te Oostvoorne staan o.a. drie vleesbanken (tafels waar men het vlees op snijdt), en te Brielle is er plaats voor twee vierkante en een ronde tafel. De tafels staan soms op schragen, zodat men ze gemakkelijk kan verplaatsen of weghalen. Men noemt '*een nieuwe tafel in de koken op de oude scraghen.*'[1]

Schotels die klaar zijn worden in een ander vertrek geplaatst om van daar uit in de eetzaal te worden gebracht. '*In de spijscamer gemaekt borden (planken) daer men die spijse op zedt.*'[2] In Den Haag is het het lardier '*Waar de coxs hun spijzen zetten.*'

Naast de oven kookt en braadt men op een open vuur met gebruik van een braadspit en/of ketelhaak. Wat gebruikt men als brandstof? In de kustgebieden stookt men hoofdzakelijk turf. Bij elk kasteel of hof treft men daar dan ook een turfhuis aan. Frank van Borselen laat de turf voor zijn hoven per schip uit Rotterdam, Dordrecht of Delft komen. Een klein schip bevat 30 last turf en de kosten bedragen 3 tot 5 schellingen per last. Turf is goedkoop in verhouding tot hout. Op de kastelen in het midden en oosten van het land zal men, door de vele bossen, waarschijnlijk uitsluitend hout stoken. Dat hout langs de kust een kostbare brandstof was blijkt uit een rekening van 1388, toen hertog Aelbrecht te Oostvoorne was. '*Soe barnde die cocx van een solre ende uut de boemgaerd eykenhout ende boeken* (beuken) *hout, dat wel waert was 4 £.*'[3]

Een rijk edelman als Frank van Borselen kon zich de luxe veroorloven om hout uit Brabant te laten aanvoeren. '*Item den 7e dach in octobri betaelt Florys Grijp castelein van Hoighstraten ende hij mijnen heer gesonden heeft van Hoighstraten tot Breda 25000 eyken blockeel houts, coste elc 1000 tot Hoighstraten 2 postulaat gulden, maken 50 postulaat gulden, facit 5 £ 16 schellingen. 8 groten Vlaems. Item bij den selven noch betaelt van dit hout te voeren mit 100 geboden* (gevorderde) *wagen tot Breda, voir den cost, van elcen wagen 3 groten facit 25 schellingen. Facit t samen en Florys voirscreven van desen hout betaelt is 7 £ 20 denier groot, gelijc zijn cele inhoud ende men hier overlevert. Item Evert Heinrixz betaelt van dit vorscr. hout te brengen mit enen coggescepe van Breda in den Bryel ende in St Mertensdyck, van elk 1000 12 groten facit 25 sc. g. Ende van dezen houts is gelevert in den Bryel 9500 en het andere is gelevert in St. Mertensdyc. Item van desen 9500 houts van op doen in den Bryel van elc 1000 10 groten facit 7 sc. 11 g. facit t samen 8 £ 14 sc. 7 g. Hier of gaet een dusent houts ende die rentemeester in zijn huys opgedaen heeft cost t samen meten oncoste 6 sc. 9 g. Die afgetogen so blijft t voirscreven hout 8 £ 7 sc. 10 g.*'[4]

Afb. 1 *Laat-middeleeuwse keuken naar een schilderij van Hans Wertinger. Men lette op de enorme pan boven het vuur.*

Afb. 2 *Keukenpersoneel aan het werk. Naar een oude houtsnede.*

De betaalde '*cost*' voor elke wagen zullen de maaltijden van de voerlieden betreffen want die zijn voor rekening van heer Frank.
Een '*blockeel*' hout moet wel een zwaar stuk zijn, want er gaan volgens deze post maar 250 stuks op een wagen. Uit het bovenstaande blijkt tevens dat de rentmeester zijn brandstof zelf moet betalen. De rekening over het volgende jaar bevat de post:
'*Betaelt Willem ende Vriese scippers van St. Mertensdyc ende zij mijnen heer brochten van Breda 10000 eyken blockeel houts coste elck dusent in den Bryel gelevert 7 sc. 6 g. facit 3 £ 15 sc. g.*'[5]
Frank huurt te Brielle van Dirk Heyne een huis om hout en turf in op te slaan voor de somma van 11 sc. 8 g. per jaar.
Behalve voor de keuken dient deze brandstof ook voor verwarming van de vertrekken. De totale hoeveelheid brandstof per jaar komt gespecificeerd in de rekeningen voor. Turf 390 last waarvan Brielle 250 last, St Maartensdijk 116 last, Den Haag 24 last. Hout Brielle 8500 stuks, St Maartensdijk 15500 stuks, Den Haag 200 stuks. Samen 26000 eiken blokken.[6] Hoe nauwkeurig men aan het hof de boekhouding voert blijkt wel uit het feit dat men aan het eind van elk rekeningjaar de voorraden inventariseert. Voor het bovengenoemde jaar bedraagt dit te Brielle 50 last turf en 5000 blokken hout.

Hoe gaan koks in die dagen gekleed? De rekeningen geven ook hier uitsluitsel en laten zien dat het traditionele wit al in de 15e eeuw voorkomt. In 1457 koopt men te Antwerpen twee en en half el '*graeus*' en drie ellen wit laken voor Korsten in de keuken om een nieuwe '*rock*' van te laten maken en tevens drie vierendeel zwart voor een paar kousen.[7]

De gebruiksvoorwerpen in de keuken en bij de maaltijden zijn gemaakt van metaal, hout of aardewerk. Waar en hoe koopt men ze en wat zijn de kosten? Onder metaal valt te verstaan ijzer, koper, tin en zilver.

Afb. 3 *Twee dienaren, die spijzen opdragen.*

IJZER

Grote en zware voorwerpen zijn gemaakt van ijzer. Als eerste noemen we de brand- of haardijzers, waarop de brandstof in de vuurhaard wordt gelegd. Deze koopt men o.a. te Bergen op Zoom in de '*coude markt*' (jaarmarkt).
'*6 brandijseren ende enen treft wegende 233 pond, per pond 1 groot en 4 miten facit 22 sc. 7 g. 20 miten. Van wegen ende te scepe brengen 3 g. en 2½ g.*'[8]
Een '*treft*' = treeft is een drievoet om het braadspit op te leggen. Men koopt dus per gewicht en zoals we ook bij andere voorwerpen zullen zien is het maakloon in de gewichtsprijs inbegrepen.
Op 13 december 1455 koopt men 2 roosters en een tang om te gebruiken op Franks kamer in Den Haag voor 8 groten.[9]

Maar de dienaren van Heer Frank kopen niet uitsluitend nieuwe voorwerpen. Ook tweedehands wordt er gekocht, want Frank is een zuinig man. Een post in de rekening gedateerd 29 december 1455 toont dit duidelijk aan.

'*29 december bij Daenken de cock gecocht jegen Jan Andriessone scoemaker in Den Hage, een groote oude panne in de cokene te besigene, wegende 56 pond, coste t pond 2½ g facit 11 sc. 8 g. Item betaelt Steven van Delft van enen ijseren bant an dese panne te makene wegende 20 pond, per pond een lely placke facit 2 sc. 6 g. Item van dese panne te Delft te Voerne bij Johns Gorys 4 g. Item noch betaelt van eenen bant van ijsere an dese panne geleyt was in den Hage ende weder af gedaen was 12 g. facit 15 sc. 6 d.g.*'[10]

Ook in die tijd verstond niet elke smid zijn vak.

Op 27 juni is de rentmeester generaal te Antwerpen om op de markt inkopen te doen. Deze keer is het een wafelijzer voor mijnen heer voor 2 sc. 10 g. Ook de kleine potten in de keuken zijn van ijzer. Wanneer ze versleten zijn levert men ze als oud ijzer in bij de aankoop van nieuwe. Een post in de rekening van 1456 geeft een duidelijk beeld hoe men de oude omruilt voor nieuwe.

'*26 octobri betaelt Meeus de cock, hij in de bamis marct* (jaarmarkt op 1 oktober) *verpangelt* (verruilt) *hadde 6 oude pannen die him van Teylingen gesonden waren op 6 nieu pannen wegende te samen 70½ pond, t pond gecocht om 5½ groot. Daer op toegegeven die voirscreven 6 oude pannen 2 pond voor 1 nieu en elk pond nieus daer toe gegeven 12 miten. Wegende de voirscreven oude pannen t samen 58½ pond, comt t samen dat die vorscreven Meeus toe gegeven heeft van de vorscreven 6 nieu pannen mits dat die canten van de nieu pannen gerecht zijn 20 sc. 8 g. Item noch betaelt van de vorscreven pannen te beslane mit oudt ijser, daer toe gegeven 3 sc. g.*

Item noch drie scuimspanen ende 3 ijseren lepelen coste t samen 20 g. Item noch een becken mit gaten coste 14 g. t samen 26 sc. d g.'[11]

In december 1457 is er in de keuken te St Maartensdijk het een en ander aan de haard versleten. De rekening vermeldt dat er een nieuwe driepoot is geleverd met een gewicht van 38 pond. Aan de ijzeren standaard waar het spit op draait verwerkt de smid 9 pond nieuw ijzer. Tevens levert hij een nieuwe schop voor 10 groten.[12]

Op 18 september werd op de markt te Antwerpen gekocht een '*roestpanne*' voor 5 schellingen en een ijzeren hangende '*keerpanne*' voor 7 groten.

Soms worden versleten pannen gerepareerd.

'*Betaelt van pannen, backen in die coeken te verlappen 8 groten.*'[13]

Van ijzer zijn ook de ketels. Frank heeft hiervoor een speciale leverancier in Dordrecht, namelijk Jacob Soggaert Cornelis sone '*de ketelaer*' te Dordrecht. Gezien de omschrijving is hij gespecialiseerd. In tegenstelling met de voorgaande posten levert hij op bestelling.

'*23 dach in januari* (1465) *betaelt Jacob Soggaert Cornelis sone, de ketelaer te Dordrecht ende bij bevele van Symon de cock mijnen heer gesonden heeft drye ketelpotten elck met een scijve* (deksel) *wegende t samen 42 pond, coste t pond 2 Philippus penningen, facit gelijc Jacops briefken inhout ende men hier overlevert 11 schellingen 8 denier groot.*'[14]

Ook hier dus weer betaling per gewicht.

Op 18 april van dat jaar levert hij '*6 metalen potkens omme mijns heren spijse inne te ziedene*'. Ze wegen zeventien pond en kosten 2 Philippus penningen per pond. De totale som komt op 4 schellingen 8 groten 16 miten.[15]

Maar ook op de Brielse markt ruilt men regelmatig oude potten of ketels voor nieuwe potten, ketels of kandelaars.

'*Item de lesten dach in meye betaelt Jan de smit ten Briele, van twee vierpannen die hij gemaect ende ten hove gelevert heeft 2 postulaat gulden facit 4 sc. 6 groten.*'[16]

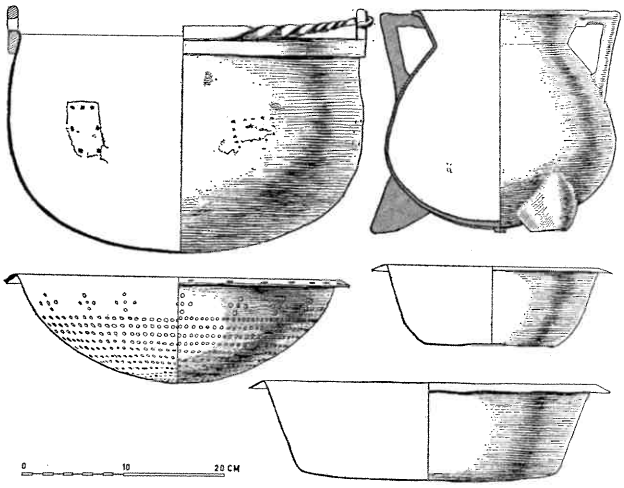
Willem de smid in het Zuideinde te Brielle maakt het grote rooster om '*in de vastenen haringh op te braden.*' De kosten bedragen 28 stuivers met aftrek van 7 groten voor de ingeleverde zeven oude pannen die versleten zijn.[17]

KOPER

Dit metaal is eveneens een grondstof voor pannen, maar ook hier levert men oud koper in om nieuw te krijgen. In juni 1463 trekt Meeus de hofmeester van St. Maartensdijk naar Antwerpen om in de pinkster markt koperen pannen te kopen.

'*eerst 3 grote coperen cokenpannen ende een cleyne wegende t samen 81 pond copers t pond 6 groten, facit 2 £ 6 denier groot. Hier op heeft hij toegegeven 2 oude coperen pannen wegende 21 pond, t pont gerekent voor 2½ groten, facit 4 schelingen 4½ groten die afgetogen van de vorscreven 2 £ 6 g, blijft dat dese vorscreven 4 pannen gecost hebben 36 sc. 1½ g.*'[18]

In 1466 is hij weer op de pinkster markt om vier nieuwe koperen pannen te kopen voor '*mijns heeren cokenen in den Briel.*' Ze wegen 55 pond à 6 groten het pond maakt 27 sc. 6 g. Deze keer heeft hij geen versleten voorwerpen bij zich.[19]

Afb. 4 *Koperen keukengerei uit de afvalputten van het kasteel Merwede bij Dordrecht. Datering: rond 1420.*

TIN

Tin is een belangrijk materiaal voor het eetgerei. Het vormt de grondstof voor schotels, kannen en kommen. Ook hier worden de versleten voorwerpen bij de aankoop ingeleverd. Zoals het ijzer voor de smid en het koper voor de koperslager vormt het oude tin het materiaal voor de nieuwe voorwerpen van de tinnegieter. Maar de handwerkslieden trekken er ook zelf op uit om grondstoffen op te kopen. Bij afbraak van gebouwen kunnen bij de sloop van de daken zulke materialen worden geveild. Dergelijke veilingen worden in de omliggende steden en dorpen tijdens de kerkdienst bekend gemaakt. Dat zal waarschijnlijk alleen gebeuren wanneer het een belangrijke hoeveelheid betreft. Wanneer in 1470/71 het oude lood van de goten en ramen van de burcht te Oostvoorne in verkoop komt, vermeldt de rekening dat er: '*veel tingieters, potmakers en glaesmakers daer bij waren.*'[20]

Als de rentmeester-generaal met de pinkstermarkt te Antwerpen is koopt hij 213 pond '*tinnewerx*' en betaalt voor elk pond tin 3½ groten. Zijn aankoop kost 3 £ 11 sc. 1½ g. Op 1 oktober koopt hij in de bamismarkt 245 pond voor een bedrag van 3 *f* 14 sc. 2 g.[21] Wat koopt men voor een dergelijk gewicht? De rekening over 1438 geeft dat duidelijk aan. Op 16 februari koopt Gerrit van Voirn in Den Haag 206 pond tin in de vorm van 37 platelen, 60 potaedscotelen en 24 saucieren. Ze kosten 3 £ 5 sc. 4 d. Voor het wegen betaalt hij 2 groten. Met de paasdagen is hij te Bergen op Zoom en koopt van Adriaen in den Hoirn 325½ pond '*tinnewercx*'. Een deel zendt hij naar Hooghstraten.[22]

In de pinkster markt te Antwerpen is het Lem Aelbrecht die 48 '*plattelen, 48 potaedze scuttelen en 24 saucieren*' koopt wegende 251 pond voor 4 £ 7 sc. 10 g.[23]

14 Maart 1457 levert Geryt van der Hase te Brielle aan de bottelier 4 nieuwe tinnen bierkannen met een totaal gewicht van 17½ pond. Elk pond kost 5 groten, maakt 7 sc. 3½ g.[24]

Brielle telt meerdere tinnegieters. In 1460 levert Willem Hugez 76 pond tin in verband met het bezoek van Hertog Karel de Stoute aan Brielle. Men betaalt 16 pond nieuw tin à 4½ groten per pond. Voor de overige 60 pond levert men oud tin en betaalt voor het omwisselen 16 miten. Tevens koopt men van hem 4 kannen met een gewicht van 16 pond '*daer af t pond niet meer weerdt en was dan een lelyplacke als die tynegieters van Delft zeggen. Aldus dan dair voir betaelt, om dat zij arger zijn dan geslagen tyn, van elken ponde 3 g. facit t samen gelijc zijn cele inhout 13 sc. 4 g.*' Waren de tinnegieters uit Delft op dat moment te Brielle en hebben ze deze kannen gekeurd?[25]

Elk jaar koopt men grote en kleine platelen, soms wel tot een totaal gewicht van 650 pond.

Op 27 november 1462 levert Allert Pennetier op de Brielse markt 6 tinnen kommen in '*die in de penneterie behoeren*' en krijgt daarvoor schotels terug die hem door het verwisselen 4 groten kosten. Omdat de schotels zwaarder zijn moet hij 4 groten extra betalen.[26]

Soms worden er herstelkosten betaalt '*van noch andere kannen ende te verlappen 4 groten.*'[27]

'*Item den 26 dach in merte* (1467) *betaelt Jan Parijs sone, tynnegieter ten Brielle ende hij gelevert heeft mijns heeren cokene ten Brielle ende Symon de Cock ontfinck an groote, cleyne ende middelbare platteelen, commekens, sauzieren ende anders 152½ pond nieus tyns, cost t pont 4 g. 6 miten. Item van drie candelaers in de raetcamer te sanderen 2½ g. facit 2 £ 14 sc. 15 miten.*'[28]

Men krijgt de indruk dat het tin niet geheel veilig is voor diefstal en dat er toch wel wat verdwijnt. Een post in de rekening over de periode 1461/62 maakt duidelijk hoe men daar een oplossing voor heeft.

'*Symon de cock voor een half jaer wedde 2 £ ende voor een wambuys ende een paer cousen 6 sc. g.*

Item noch de 11e dach van Aprill anno 61 zijn Symon de Cock zijn wedde gehoocht 20 sc. g. jaers ende daer voeren sal hij bewaeren die tinen scuttelen die men hem van nu vortan leveren sal ende waert datter enige scuttelen verloeren woorden, dat soude men Symon vorscreven affslaen van zijnde huere. Hier op betaelt een heel jaer wedde van aldat voirscreven staet facit 3 £ 6 sc.g.'[29]

Symon zal vanaf dat moment de aanwezige voorraad wel regelmatig geteld hebben. Tevens blijkt dat men aan het einde van het boekjaar inventariseerde.

Dat het kopen van tin een zorgvuldige en tijdrovende zaak is blijkt uit de rekening over de periode 1464/65. '*Item Lem die om t vorscreven tinnegoet te copene heeft uutgeweest met enen knecht 15 dagen. Verteert ende vervaeren met zijn camerhuer 23 sc. g.*'[30]

Tevens blijkt uit die zelfde rekening dat men tijdens het vervoer ook tol moet betalen.

HOUT

Ook de houten voorwerpen vormen een belangrijk deel van het eetgerei. Houten schotels worden bij duizenden tegelijk per jaar gekocht. Ze zijn waarschijnlijk slechts kortstondig in gebruik en verdwijnen wanneer ze vuil en vet zijn of gebroken als brandstof in het vuur. Ondanks de grote aantallen worden ze bij opgravingen slechts af en toe gevonden.

Men koopt de schotels te Bergen op Zoom of Antwerpen.

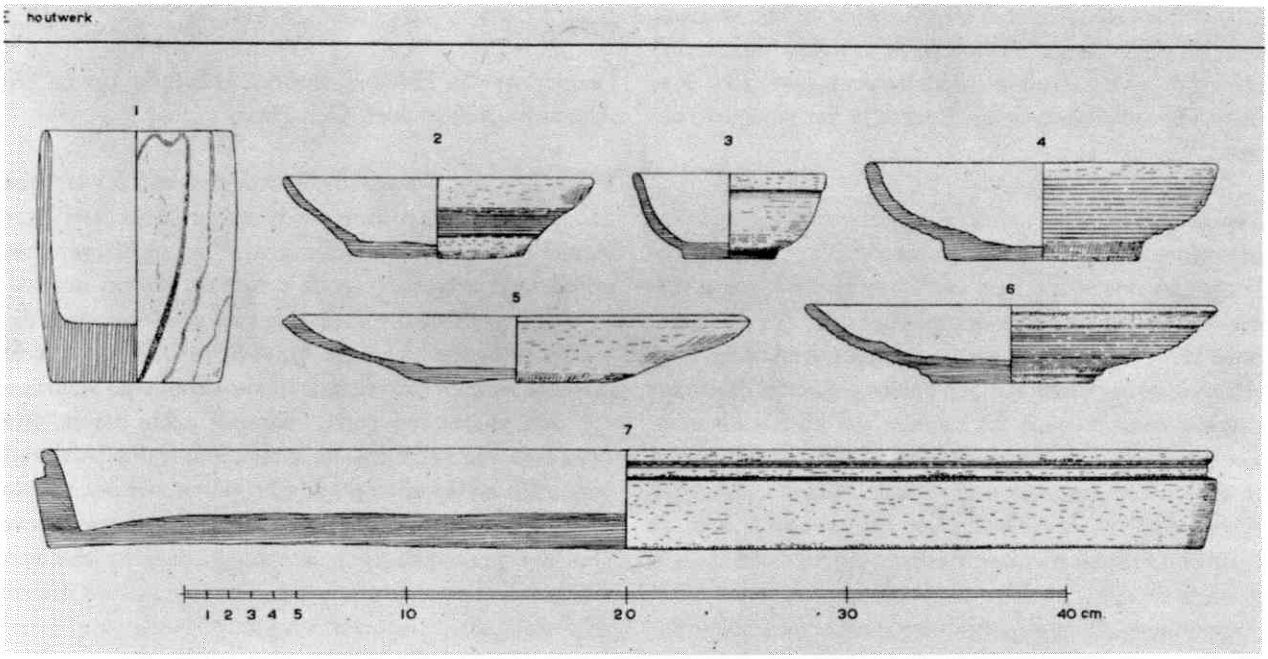
'*Item 6 dach december (1457) betaelt Aelbrecht sone ende hij in de coude merckt tot Bergen gecocht heeft duysent houten scuttelen cost t hondert 16 g. facit 13 sc. 3 g.*

Item 400 groote houten scuttelen die meerder sijn coste t hondert 32 g. facit 10 sc.8g.. Item gegeven van 2 manden die scuttelen inne te beslane van t stuc 4 groten facit 8 groten.

Item van dese 2 manden te scepe te cruyen 4 g.

Item van veerscat dese manden in St Martensdijc te voeren 8 g.

Facit t samen 25 sc, 8 g.'[31]

Afb. 5 *Houten vaatwerk uit de afvalputten van het kasteel Merwede bij Dordrecht. Sterk beschadigd; in de tekening gecompleteerd. Datering rond 1420.*

Vanuit St. Maartensdijk vindt soms de bevoorrading van het hof te Brielle plaats:
'*Item mijnen Heer gesent te Bryelle een gepacte mand vol houten scotelen. Van te scepe te doen 1 groot.*'[32]
In de rekeningen treft men aan het eind van het boekjaar de totale inkoop opgetekend.
'*Summa van desen jaere gecocht ende Herman den lardiermeester ende de cocx gelevert zijn 3000 cleynen houten scuttelen ende 1300 groote dubbelde houten scuttelen.*'[33]

ZILVER

De zilveren voorwerpen vormen voor de adel een deel van hun vermogen. Ze staan bij feestelijke gelegenheden opgesteld, zoals op de miniaturen uit die tijd te zien is. Beschikt men bij dergelijke gelegenheden niet over voldoende zilver, dan leent men de schotels, kannen en kommen bij rijke verwanten of vrienden. In maart 1459 leent de heer Jan van Wassenaar een hoeveelheid zilveren voorwerpen van heer Frank van Borselen en geeft daarvoor een schuldbekentenis af (zie bijlage I).
De veronderstelling dat de talloze zilveren schotels, platelen, kroezen, kommen, kannen en lepels alleen bij feestelijke gelegenheden op tafel verschijnen gaat voor de rijke heer Frank beslist niet op. Dat blijkt uit de vele herstellingen en uit een post in de rekening over de jaren 1458/59:
'*dese vorscreven 6 platteelen zijn gecommen uuten zilver van de cokene, dat Symon de cock te bewaeren hadde, wat zij ontwee vanden ende dat men mijnen heer daer niet langen uut dienen mochte.*'[34]

De rekening over 1463 bevat een post betreffende de onkosten van Arendt de scut van een reis die hij van Brielle naar Rotterdam maakte '*om seker zilverwerck dat mijn heer Janne van Reymerswale geleent hadde*'. Het jaar daarop maakte Jacob van der Voerde, fourier, een reis naar Souburg
'*mit zilverwerck dat mijn heer leende den heere van Brigdamme, was uut 10 dagen, daer binnen verteert ende vervaren 9 schellingen groot.*'[35]
Gezien de duur van het verblijf heeft hij de feesten bijgewoond en het zilver weer thuis gebracht.
Heer Frank heeft als vaste leverancier de goud en zilversmid Heinrick van Groesebeke in Den Haag. Deze levert ook zijn juwelen.[36]
Het zilver wordt in de keuken of in de bottelrie bewaard. In 1437/38 timmert men een '*scapprade*' in de botteleye '*daer men t silver in sluyten sal*', en in de rekening over 1456 vinden we de post:
'*Item op ten dorden dach in augusto bij Symon de cock betaelt Jacob die zadelmaker in den Hage eenen corf in de cokene, daer men die zilverren scuttelen in doet.*'[37]
Dat men in de verschillende hofhoudingen en dus ook in die van heer Frank van Borselen, aandacht besteedt aan het onderhoud van het zilver blijkt uit de rekening van 1458/59:
'*Ende noch aldaer* (Antwerpen) *om duucken* (doeken) *daer of te maken t silver daer mede scoene te makene ende gelevert Gerryt de brouwer 4½ ellen lynen lakens.*'[38]
Ook voor zilveren voorwerpen geldt dat men voor nieuwe oud zilver inlevert.

Uit het voorgaande valt duidelijk vast te stellen, waarom men bij opgravingen en ook in de antiekhandel slechts zelden voorwerpen uit de middeleeuwen zal vinden. Het metaal is versmolten en het hout is in het vuur verdwenen.

AARDEWERK

In tegenstelling tot wat men zou verwachten valt er over het aardewerk in het huis van Heer Frank niets te vermelden. Het verbazingwekkende feit doet zich voor, dat er in al die jaren, waarover de registers verantwoording afleggen, geen potten, pannen of kannen onder de aankopen genoemd worden. Er zal best wel aardewerk in de keuken en op de tafels gebruikt zijn. Het valt echter niet in de afrekeningen terug te vinden. Maar . . . het huishoudboekje moet kloppen en dan behoren ook de kleinste uitgaven niet veronachtzaamd te worden. Was er sprake van een ruilhandeltje met een pottenbakker, zodat men elkaar met gesloten beurzen betaalde? We weten het niet en zullen het waarschijnlijk ook nooit weten, hoe we deze leemte hebben op te vullen. Vgl. Gerhard Jaritz, Zwischen Augenblick und Ewigkeit, Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters, pag. 17. Wien 1989. Eén post: een drinkkan; voor de jager? Nu, dat moet dan wel een heel bijzondere zijn geweest.

Rotterdam, najaar 1989

BIJLAGE I

Leenkamer van Holland. Inv.no. 112, folio 16v en 17. Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

Ic Jan her van Wassenaire Bruchgrave van leyden doe condt allen luyden, hoe dat mij mijn lieve heer heer Vrancke heer van Borsselen grave van Oostervant tot mijnder eernster beden ende versoecke geleent heeft alsulke juwelen van zilvere als hier nair gescreven staen die ic ontfaen hebbe bij handen van Florys Grijp, eerst twee zelveren kannen mit vergulden boirden mit der wapenen van den vorscreven grave, wegende achte marck min twee ende een half once. Item zesse zelveren schalen mit vergulden boorden wegende vier marck vier oncen min een loot. Item een dousine zelveren schalen die mijn lieve heer voirscreven dagelicx pleecht te besegene, mit vergulden boorden wegende zestien marck min twee oncen. Item noch enen waterpot vergult wegende twee marcken, facis al tsamen dertich marck selvers troys gewicht, welke voirscreven juwelen mit hoeren voirscreven gewicht ongewisselt of verandert ic belooft hebbe ende belove mit desen mijnen brieve bij mijnder trauwen ende eren ende als goet ridder voir mij ende mijnen erfgenamen den voirscreven mijnen lieven heer, den grave van Oistervant voir him ende sijnen erfgenamen weder te geven ende te leveren of te doen leveren tot alsoe nauwen tijden als ic of mijn ergenamen es van him of sijnen erfgenamen vermaent sal werden of mit hoeren geweerden bode mit desen brieve of anders zonder fraude of argelist. In kennisse van desen soe hebbe ic Jan heer van Wassenair voirscreven desen brief besegelt mit mijnen zegele hier an gehangen up ten VII en dach in mairte ao XIIIc negenendefijftich na den beloop s hoifs van hollandt.

Noten

[1] Rekening van de rentmeester der domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5583 25 februari 1459 - 25 februari 1460.
[2] A. A. Arkenhout, Het Hof van de Heren van Voorne te Brielle in de jaren 1373-1564, Holland blz. 34-46, 53-68.
[3] no. 1365 1388-1389.
[4] no. 5578 15 februari 1453 - 25 februari 1454.
[5] no. 5579 25 februari 1455 - 25 februari 1456.
[6] no. 5578 15 februari 1453 - 25 februari 1454.
[7] no. 5614 25 februari 1457 - 25 februari 1458.
[8] no. 5576 9 oktober 1437 - 8 oktober 1438.
[9] no. 5579 25 februari 1455 - 25 februari 1456.
[10] no. 5579 25 februari 1455 - 25 februari 1456.
[11] no. 5580 25 februari 1456 - 25 februari 1457.
[12] no. 5614 25 februari 1457 - 25 februari 1458.
[13] no. 5615 25 februari 1457 - 24 februari 1458.
[14] no. 5588 25 februari 1464 - 25 februari 1465.
[15] no. 5589 25 februari 1465 - 25 februari 1466.
[16] no. 5589 25 februari 1465 - 25 februari 1466.
[17] no. 5592 25 februari 1468 - 25 februari 1469.
[18] no. 5587 25 februari 1463 - 25 februari 1464.
[19] no. 5590 25 februari 1466 - 25 februari 1467.
[20] no. 1397 19 november 1470 - 24 december 1471.
[21] no. 5576 9 oktober 1437 - 8 oktober 1438.
[22] no. 5577 8 oktober 1439 - 9 oktober 1440.
[23] no. 5580 25 februari 1456 - 25 februari 1457.
[24] no. 5581 25 februari 1457 - 25 februari 1458.
[25] no. 5584 25 februari 1460 - 25 februari 1461.
[26] no. 5586 25 februari 1462 - 25 februari 1463.
[27] no. 5588 25 februari 1464 - 25 februari 1465.
[28] no. 5591 25 februari 1467 - 25 februari 1468.
[29] no. 5585 25 februari 1461 - 25 februari 1462.
[30] no. 5588 25 februari 1464 - 25 februari 1465.
[31] no. 5581 25 februari 1457 - 25 februari 1458.
[32] no. 5614 25 februari 1457 - 25 februari 1458.
[33] no. 5584 25 februari 1460 - 25 februari 1461.
[34] no. 5582 25 februari 1458 - 25 februari 1459.
[35] no. 5587 25 februari 1463 - 25 februari 1464.
[36] A.A. Arkenbout, Frank van Borselen als opdrachtgever van de Haagse goud- en zilversmeden Heynric en Anthonis van Groesbeke, Oud Holland 1968 no. 3/4.
[37] no. 5576 9 oktober 1437 - 8 oktober 1438.
[38] no. 5614 25 februari 1445 - 25 februari 1459.

Waar woonde de middeleeuwse schrijver Dirc Potter nu werkelijk?

DOOR

J. G. N. RENAUD

Geschiedkundigen onder elkaar is een volkje, dat akelig dwars kan liggen. En dat blijkt bij nadere kennismaking met hun wereldje niet bepaald een verschijnsel van vandaag of gisteren. Ter verschoning zou men kunnen aanvoeren, dat de geschiedenis een uitgebreid domein vormt met de meest wonderlijke uithoeken, die elk hun eigen groep van onderzoekers aantrekken. Voor het gemak bepaal ik mij nu maar tot de vaderlandse archeologen die zich met de middeleeuwen bezighouden en de beoefenaars van de staatkundige geschiedenis. Uit de grijze oertijd van de vaderlandse archeologie zijn verhalen overgeleverd, die er niet om liegen. Zij gewagen van geschiedkundigen en opgravers van professie, die elkaar lustig in de haren vlogen. Wie leest heden ten dage niet lichtelijk geamuseerd, hoe J. H. Holwerda, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden – en de Friese historicus Gosses elkaar zo'n goede zeventig jaar geleden het leven knap zuur hebben gemaakt. Totdat één van de de kemphanen verstandig werd en een verzoenend stuk publiceerde, dat hij heel toepasselijk de titel meegaf: 'Archeologie en geschiedenis; nodelooze geschillen'.

De onderzoekers van de staatkundige – of, zo men wil politieke – geschiedenis en de architectuur-historici vormen ook zo'n stel, dat elkaar nauwelijks verstaat. Het concrete element in de geschiedenis van de bouwkunst zou in vele gevallen een dimensie aan het geschiedverhaal kunnen toevoegen, maar vele geschiedkundigen zien dat niet zo zitten. Ik denk hierbij aan de bewogen geschiedenis van keizer Hendrik IV, die in de burcht Canossa boete heeft staan doen voordat hij bij de paus werd toegelaten (1072). Tussen de tweede en derde ringmuur, zegt het verhaal. Dat kan niet, verbetert de kasteel-onderzoeker. Er waren geen drie ringmuren. Hoogstens drie poorten, en Hendrik kan derhalve voor de gesloten derde poort hebben gestaan. In de sneeuw nog wel!

Zo, en nu dan de confrontatie van een literatuur-historicus met de beoefenaar van de geschiedenis der bouwkunst, de burgerlijke bouwkunst in het bijzonder. Dat wil dus zeggen: het onderzoek naar de ontwikkeling van het woonhuis, het landhuis, het kasteel enzovoort.

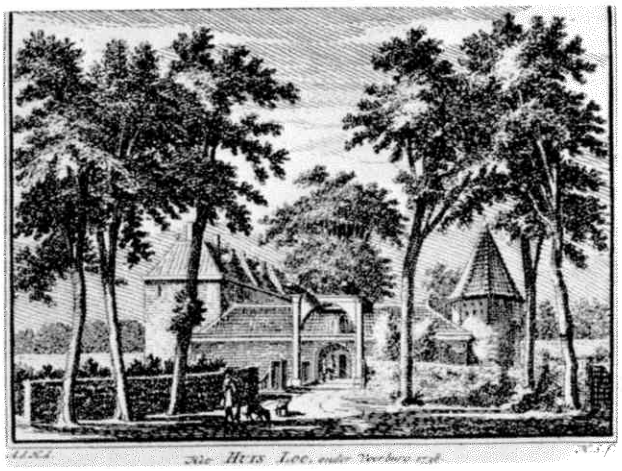
Was nu professor Van Oostrom niet zo'n uitgesproken letterkunde-man geweest en had hij ook eens een zijstraat ingeslagen, dan had hij ongetwijfeld precies aan de weet kunnen komen, waar Dirc Potter vanaf 1415 vele van zijn werken geschreven kan hebben. We vergeten snel en daarom moet ik mij nader verklaren. Indertijd heeft er een zeer waarderende verhandeling in de N.R.C. gestaan betreffende het in 1987 verschenen boek van Prof. Dr. F. P. van Oostrom over literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400. Voor letterkundigen en historici een heel interessante studie.

Niettemin moet ik tot mijn spijt constateren, dat Van Oostrom niet ècht weet, waar Dirc Potter woonde. Aanvankelijk heeft de lezer geen reden tot argwaan, op blz. 245 verneemt men, dat Dirc Potter op 25 maart 1415 door de graaf van Holland – dat was toen Willem VI – wordt beleend met de hofstede Ter Loo (bij Voorburg) en dit kennelijk als een zodanige verhoging van zijn status ervaart, dat hij zich voortaan Potter van der Loo gaat noemen. Voortlezende op blz. 263 aangekomen, ontdekt men dat de geleerde schrijver het huis aan de Bezuidenhoutse Weg situeert. De bijvoeging 'nog steeds' moet ons suggereren, dat de woonstede van Dirc Potter tot op de huidige dag te bekijken valt. Helaas, hier zit de schrijver ernaast.

Het punt is voor Van Oostrom ongetwijfeld van ondergeschikt belang. Maar voor wie in het westen des lands goed thuis is en de Loolaan aan de noordzijde van Voorburg met de boerenhoeve aan het einde daarvan nog gekend heeft, ligt dat anders. Uit de familieverhalen weet ik, dat mijn voorvaderen – Grootpa met de dievelantaarn voorop – de besneeuwde Loolaan afsukkelden om bij de familie Van den Burg de winteravonden met kaartspel – let wel, geen bridge, maar het door een lange traditie geheiligde 'oud-pandoer' – door te brengen.

Nogmaals, Van Oostrom schreef een heel belangrijk boek en in het licht van deze overweging heb ik het gevoel me te moeten verontschuldigen dat ik de vinger op deze wonde plek leg. Maar, de uitglijder was helemaal niet nodig geweest. Er is in verschillende werken – bijvoorbeeld de jaargangen van het Haagsch Jaarboekje Die Haghe – genoeg over zowel het Oude Loo onder Voorburg als het Kleine Loo aan de Bezuidenhoutse Weg in Den Haag gepubliceerd. Het gaat dus om *twee* landhuizen, die pas in de 18e eeuw duidelijk met elkaar te maken hebben gehad. In 1748 kocht Prins Willem IV het Oude Loo onder Voorburg en verenigde dit met het Kleine Loo, ter hoogte van het Huis ten Bosch gelegen. Vervol-

gens liet hij er veel bouwen, zodat zelfs een deel van zijn menagerie er in ondergebracht kon worden. Prins Willem V echter stootte dit Oranjebezit – namelijk het Oude Loo – in 1786 weer af en de nieuwe eigenaars sloopten het grootste deel van de gebouwen. Er bleef slechts een boerderij, rond 1970 afgebroken.
Bij de aanleg van de wijk Mariahoeve was omstreeks 1960 het laatste restje van het Kleine Loo reeds verdwenen. Het fraaie hek werd overgeplaatst naar het Huis ten Bosch. Dit alles geschiedde uiteraard niet onopgemerkt. Het heeft heel wat debatten in de Haagse gemeenteraad opgeleverd voordat het definitieve besluit viel. Verschillende particulieren hebben zelfs pogingen gedaan – een genereus aanbod van de boekhandel Wattez voorzag in een alleszins aantrekkelijke bestemming – om het huis te restaureren en aldus te behouden. Van Oostroms opmerking was dus al door de geschiedenis achterhaald.
Heeft Dirc Potter zijn bekendste werk 'Der Minnen Loep' op het Oude Loo – dus onder Voorburg – geschreven? Dat kan niet, want Dirc verwierf het huis eerst in 1415 terwijl het boek volgens de onderzoeker van zijn leven en werk al enige jaren vroeger voltooid moet zijn. Zoals reeds opgemerkt maakte Dirc van de gelegenheid gebruik om zijn aanzien wat op te vijzelen; hij noemde zich naar zijn nieuwe huis. De vraag is nu gewettigd, of het werkelijk zo'n imponerend gebouw is geweest. Daar valt, dank zij overgeleverde historische gegevens, wel wat over te zeggen. Niet, dat we over een afbeelding uit het begin van de 15e eeuw beschikken. Er leefden hier geen gebroeders Limborgh, die tal van (Franse) kastelen in hun miniaturen verwerkten. Prenten en tekeningen dateren pas uit de eerste helft van de 18e eeuw; niettemin krijgen we daardoor een indruk van het gebouw uit de dagen, voordat het Oude Loo teruggebracht werd tot de betrekkelijk kleine boerderij, die nu al weer tientallen jaren afgebroken is. In de archieven zijn bovendien schriftelijke gegevens bewaard, die de verbeelding toch wel een beetje tegemoet komen. Het Oude Loo treffen we in 1348 in de grafelijke leenregisters aan. Bij die eerste vermelding valt het op, dat het Oude Loo en het landhuis Te Werve – aan de Laan van Nieuw-Oostindië, tussen Voorburg en Den Haag – met elkaar verbonden waren. Jan Hubrechtszoon van de Werve heeft dan naast Te Werve ook het Oude Loo van de graaf van Holland in leen. Een sprekende naam: WERVE. Ongetwijfeld heeft het huis aanvankelijk op een verhoging gelegen, waarvan nu niets meer te bespeuren valt. Men denke maar aan de Zeeuwse werven, die allemaal gekarakteriseerd worden als opgehoogde woonplaatsen, waar de bewoners als regel geen last hadden van te hoge waterstanden in regenrijke tijden. De drassige weiden rond de Broeksloot in Voorburg vroegen ongetwijfeld tijdens de Middeleeuwen om ophoging van het woonerf.
In 1392 wordt in een oorkonde vastgelegd, dat met sloopmateriaal van Te Werve de toren van het Oude Loo

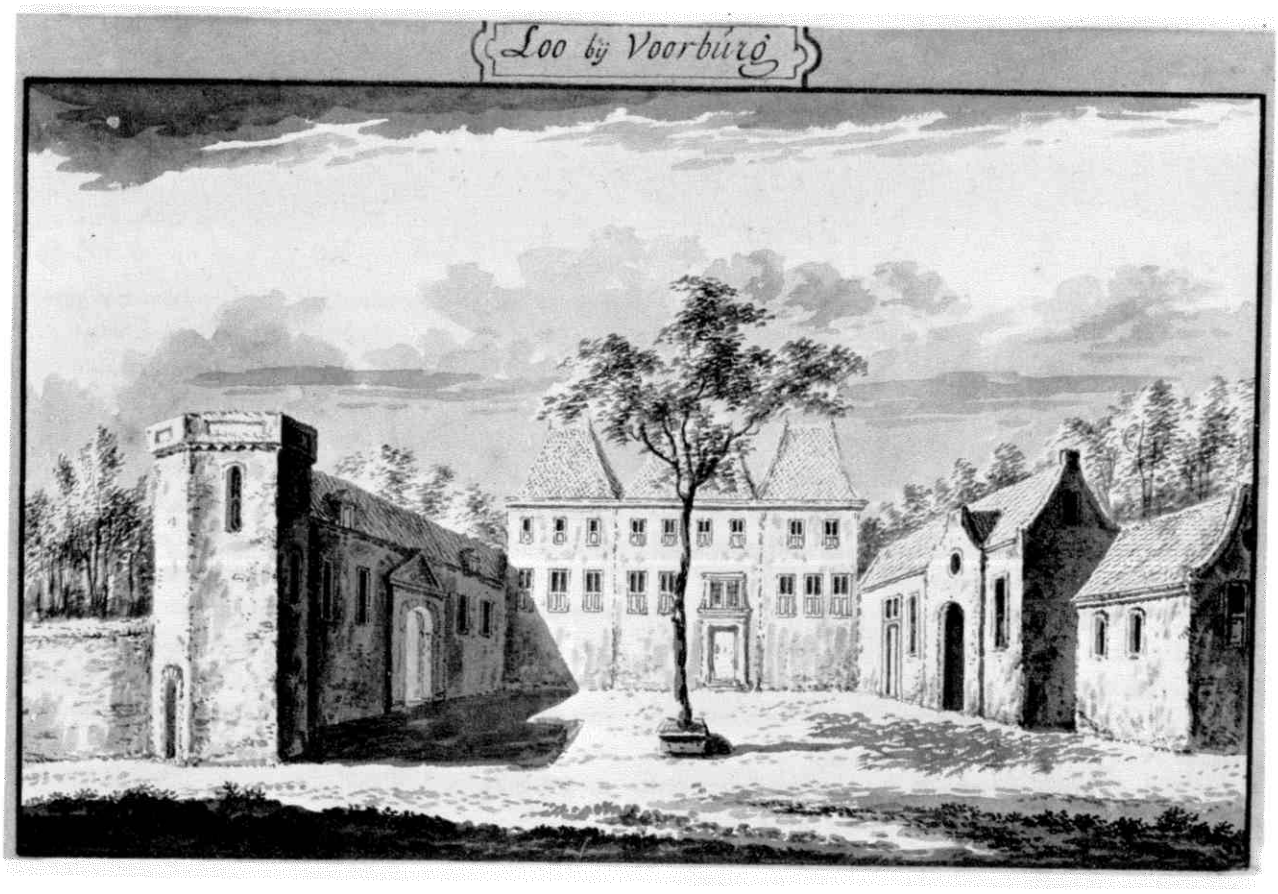
Afb. 1 *Het Oude Loo onder Voorburg, naar een tekening van A. de Haen (1707-1748) uit 1738.*
De ronde toren rechts is een hoektoren van de voorhof. De drie huizen links vormen het hoofdgebouw. Het middelste bouwdeel vertegenwoordigt waarschijnlijk de middeleeuwse woontoren die – in ieder geval ná 1600 – aan beide zijden van aanbouwen is voorzien.

hersteld mag worden. Rond 1400 verkeerden beide huizen kennelijk in vervallen staat. Voor het afbreken van het ene en het benutten van het vrijkomende bouwmateriaal voor het andere was de grafelijke goedkeuring wel een vereiste. We zullen er dank zij deze aantekening niet ver naast zijn, wanneer we ons het Oude Loo als een woontoren voorstellen; een kasteeltje dus, dat een hoofdgebouw had in de vorm van een toren. Die waren er meer; men denke aan de woontorens in het gebied van de Langbroeker Wetering, langs de Utrechtse heuvelrug. Bekende namen? Lunenburg, Walenburg, Zuilenburg . . . goede voorbeelden van vierkante of rechthoekige woontorens. Ook aan de Vecht kan men ze nog zien; Oudaen bijvoorbeeld. Oudegein bij Vreeswijk, een statig rechthoekige woontoren. Echt een voorbeeld van wat de Engelsen een 'hall-keep' noemen. En niet te vergeten het Hofwijck van Huygens, ten opzichte van het Oude Loo precies aan de tegenovergestelde kant van Voorburg gelegen. Hij had er een gerieflijk tweede huis aan!
Alleen met een woontoren kwam je in de dagen van Dirc Potter niet uit. Het paard moest ook nog ergens gestald worden. Het Oude Loo bestond echter in de 15e eeuw ongetwijfeld uit meer dan een toren; we hebben er zeker een voorhof bij te denken. Jammer genoeg valt dit gegeven niet uit gedetailleerde beschrijvingen van het leengoed op te maken. Maar in 1539 veranderde de status van het landgoed ingrijpend: het werd van leengoed tot een vrije allodiale bezitting. De Leidse burgemeester Johan van Nes slaagde er in het huis met de bijbehorende 39 morgen land als uit de leenband bevrijd eigendom te verwerven. Sedertdien vinden we bij verkoop in de acten een vaak minutieuse beschrijving. Zo bijvoorbeeld een

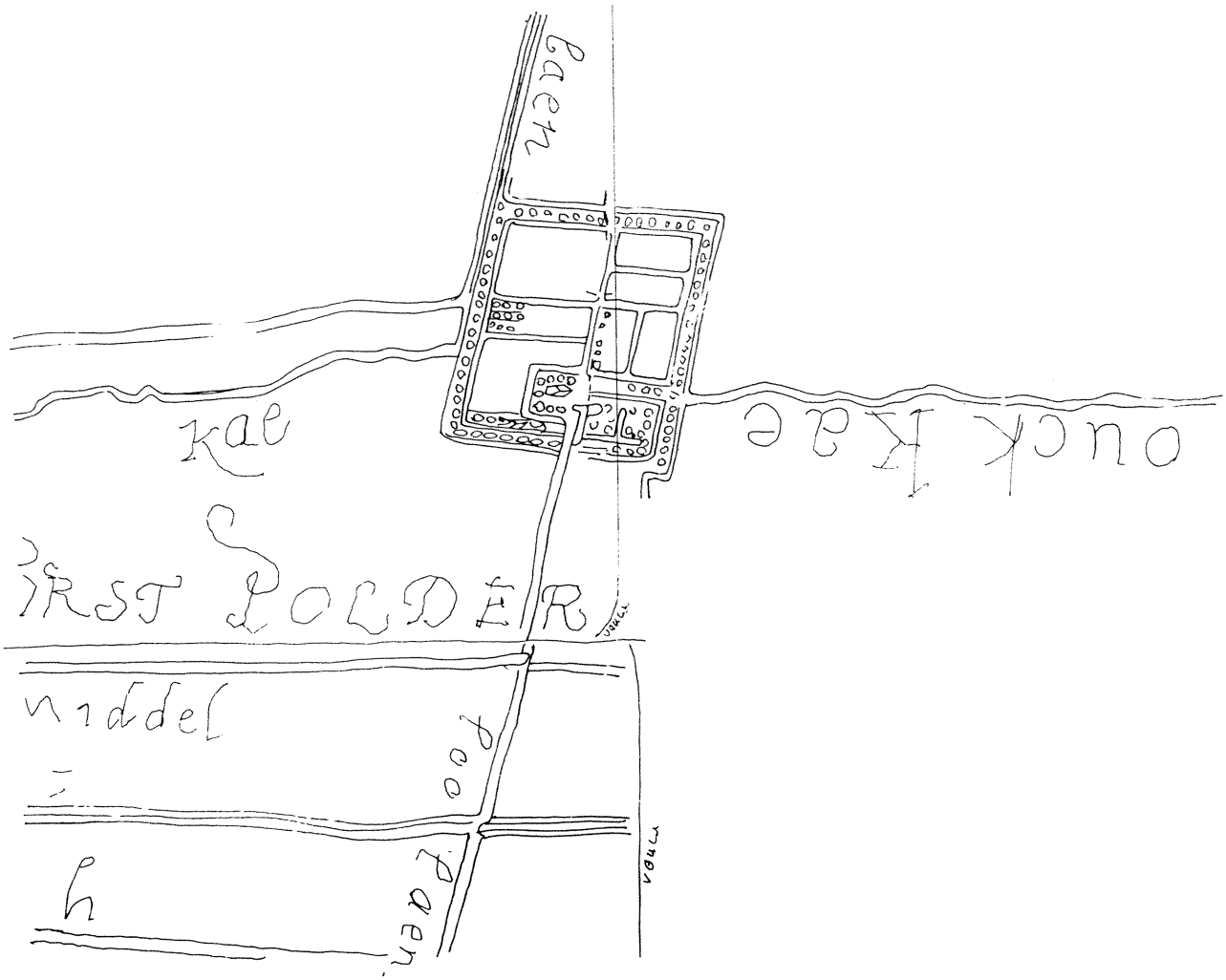
acte rond 1600, die spreekt van: 'een huysinghe leggende rontom int water ende noch een gebou met gallerie ende schuyr daer besijden, over malkanderen aen de Oost ende Westsijde staende mitsgaeders tuyn ende boemgaert, daer zuytwaerts aengheleghen'. Men ziet het zo voor zich: de oude, middeleeuwse woontoren omgeven door water; daarvoor een ruim plein, te linker en te rechterzijde omzoomd door een vleugel met een open galerij aan de pleinkant tegenover een ruime schuur met wagenloods en paardestal. Dit complex denke men zich aanvullend te midden van een riante parkaanleg. De Princes de Chimay, die tussen 1586 en 1590 het Loo gehuurd had, heeft haar onbedwingbare lust tot tuinieren zonder enige twijfel ruimschoots kunnen uitleven.

In het Kaartboek van Delfland, getekend door Floris Balthasar en in 1611 uitgekomen, vindt men een waarschijnlijk sterk vereenvoudigde uitbeelding van die aanleg. Het krabbeltje te midden van het park biedt helaas geen bruikbaar uitgangspunt om iets te zeggen betreffende het voorkomen van het gebouw.

De gebeurtenissen en ontwikkelingen van ná 1650 hebben tot gevolg, dat we ons steeds verder van de Middeleeuwen verwijderen. In 1664 werd het hele complex namelijk duchtig onder handen genomen; het woonhuis onderging een algehele vernieuwing, terwijl de tuin met boomgaard opnieuw werd aangelegd. Stallingen en koetshuizen herschiepen het Oude Loo in een statig landhuis, zoals een 17e-eeuwse regent zich dat wenste. Het is aan gerechte twijfel onderhevig, of de oude woontoren door de verbouwingen is verdwenen. Veel waarschijnlijker komt het ons voor, dat de toren in een uitbreiding werd opgenomen. Er bestaat namelijk een tekening uit het begin van de 18e eeuw, die een kijk op het binnenplein verschaft. Het hoofdgebouw verschijnt hier als een combinatie van drie aan elkaar gekoppelde torenachtige gebouwen; de scheiding tussen de middelste toren en de nevengebouwen wordt door verticale lijnen op niet mis te verstane wijze geaccentueerd. Men kan zich niet aan de neiging onttrekken om in het middeldeel de oude woontoren te zien. Nog een middeleeuws trekje bestaat hierin, dat men na het binnenkomen op het binnenplein een draai naar links moet maken om naar het hoofdgebouw te kunnen gaan. 'Links... uit de flank', zou onze oude sergeant gecommandeerd hebben!

Afb. 2 *Het Oude Loo; gezicht op de binnenplaats van de voorhof en het uit drie bouwdelen bestaande hoofdgebouw rond 1700. De bouwvoegen tussen de kern en de aanbouwen zijn op deze tekening gemakkelijk te onderscheiden. Het middelste bouwlichaam – met de deur en de vier vensters op de verdieping – zou men voor de woontoren van Dirc Potter kunnen houden. Het hoektorentje mist nog de spits, die in 1738 kennelijk aanwezig was.* Tek. gesigneerd A. Rademaker (1675-1735). Foto: Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 3 *Het landgoed het Oude Loo met zijn plantagen, zoals het voorkomt in het kaartboek van Delfland van de landmeter Floris Balthasar uitgegeven in 1611.* (Tek. J.-E. Dilz).

Een overoude, bekende waarheid: niets is bestendig op deze aarde. Zoals boven reeds werd medegedeeld hebben de prinsen van Oranje tussen 1748 en 1786 heel wat veranderingen veroorzaakt. De verkoop door Willem V bracht wederom slopers op het oude Loo; zij hebben het complex even 'verbouwd' en het luisterrijke landhuis tot de staat van een eenvoudige boerderij teruggebracht. Zo vergaat de roem der wereld! En zelfs deze kon geen stand houden, maar moest tenslotte weer wijken, nu voor een modern uitbreidingsplan.

Na de afbraak in 1963 werd in 1964 met een heel voorlopig onderzoekje begonnen, dat overigens weinig bemoedigend verliep. Van de woontoren werd niets teruggevonden. Aangetroffen lichte funderingen moesten zonder twijfel als restanten van de boerderij worden verklaard. Waarschijnlijk lag het middeleeuwse maaiveld een stuk hoger, zodat de kans op middeleeuwse overblijfselen toch al gering moest worden geacht. Bovendien is er op en in het terrein zo veel gebeurd: waterpartijen gegraven en weer opgevuld, de bouwplaats van een woontoren uitgebreid tot het emplacement van een veel grotere woonstede. Waarschijnlijk vond er eveneens vergroting van de voorhof plaats benevens vermeerdering van de bebouwing aldaar. Onder die omstandigheden heeft alleen een uitgebreid onderzoek enige kans om uiteindelijk nog een redelijk resultaat op te leveren.

Bij het aanleggen van de Mgr. van Steelaan kwamen er funderingen te voorschijn, die bestonden uit de bekende zware middeleeuwse kloostermoppen en ook bij de bouw van de hoge flat werden nog al wat oudheden gevonden. Zaten we hier dichter bij de toren van Dirc Potter? Het bleek helaas te laat om de archeologen nog een kans te geven. Dirc was het waard geweest, dat zijn leven met de resultaten van een archeologisch onderzoek nog wat meer reliëf zou hebben gekregen. Het heeft niet zo mogen zijn.

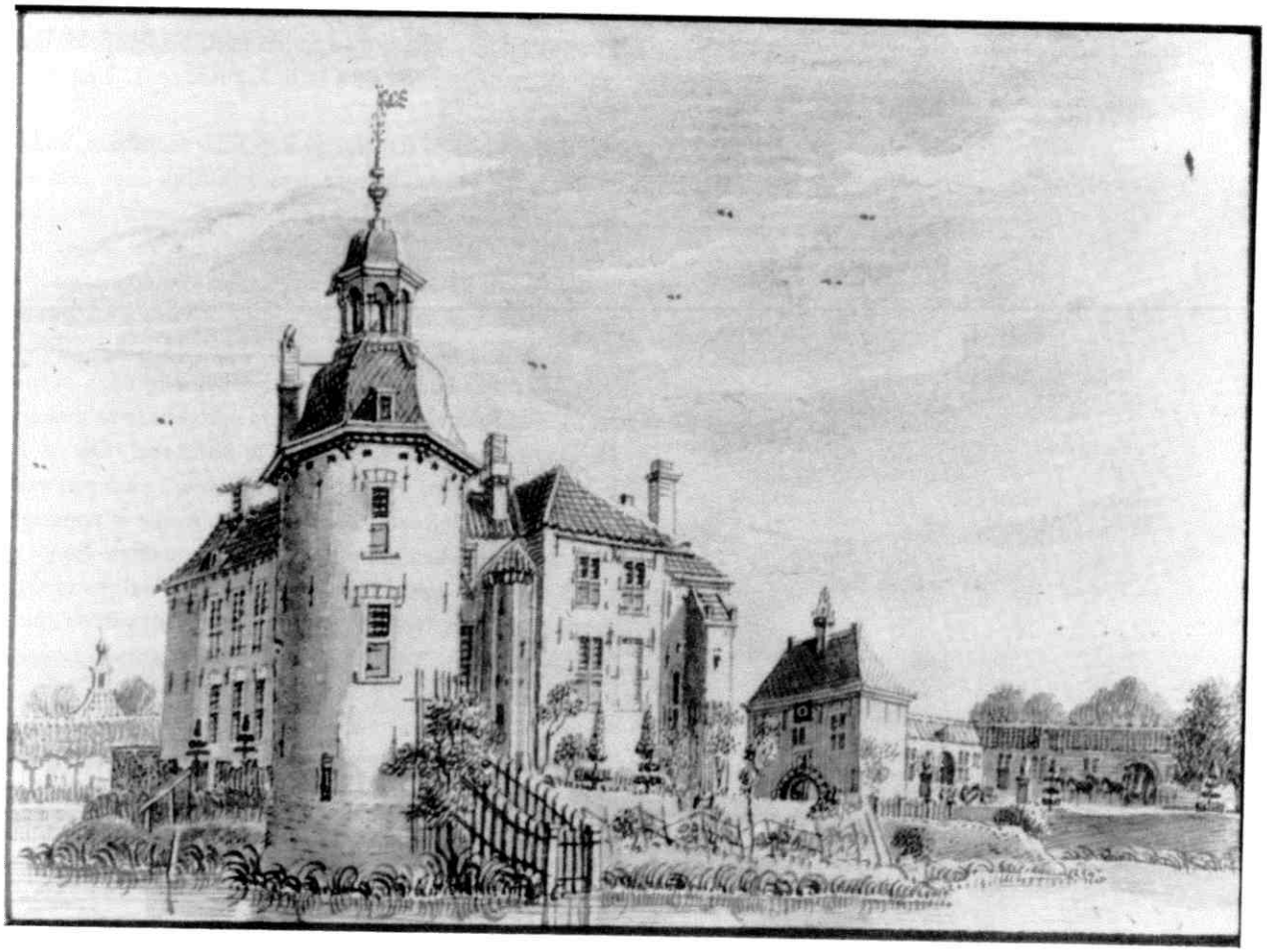
Amersfoort, voorjaar 1988

Lit. C. H. Voorhoeve, Lusthoven en oude huizen langs de Vliet, p. 51 vlg. Den Haag, z.j.

Kasteel Hackfort te Vorden: notitie van bevindingen

DOOR

L. TER BEKE

Afb. 1 *Het Huys Hackfort in 1743, gezien op de zuidwesthoek. Het vrijstaande poortgebouw rechts is verdwenen. Naar een tekening van Jan de Beyer* (foto Rijksbureau kunsthist. Documentatie).

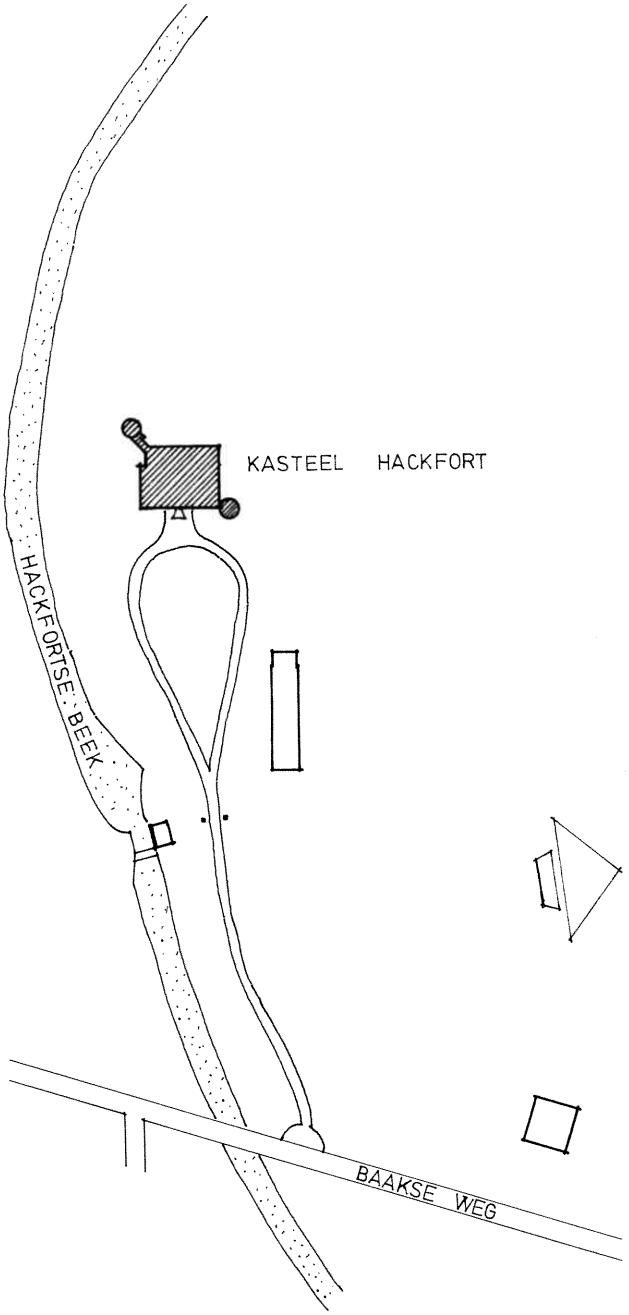
In het voorjaar van 1988 deed zich de welkome mogelijkheid voor om de oudste bouwdelen van Kasteel Hackfort te Vorden nader te onderzoeken. Over de beginperiode van dit middeleeuwse huis deden inmiddels enkele speculaties de ronde die een uitgebreidere beschouwing rechtvaardigen.

Een in uitvoering zijnde restauratie in combinatie met een welwillende opdrachtgever en architekt vormden een solide basis voor dit onderzoek. Een ontoegankelijke begane grond (bewoond) en snel voortschrijdende werkzaamheden bleken de voornaamste belemmeringen.

Niet gesteund door archiefwerk is het navolgende dan ook meer te lezen als een notitie van bevindingen dan als een ontrafeling van de bouwgeschiedenis. Het onderzoek was er niet minder interessant om!

SITUATIE

Kasteel Hackfort is een van de 8 kastelen rond het Gelderse plaatsje Vorden, even ten oosten van Zutphen. De aanduiding 'fort' lijkt bij eerste aanblik op iets wat van oorsprong verdedigbaar was. Wie de situatie kent begrijpt echter, dat de naam 'Hackfort' meer van doen heeft met het algemeen gebezigde 'voorde', de plaatsnaam zelf trouwens ook. Het kasteel is werkelijk zeer

Afb. 2 *De ligging van het kasteel in het landschap* (tekening L. ter Beke).

fraai gelegen op een bosrijk landgoed, direkt aan de Hackfortse beek. Deze stroomde eens snel en voluminеus genoeg om de nog aanwezige watermolen aan te drijven, maar houdt zich nu opvallend rustig.

Het kasteel heeft een rechthoekige, bijna vierkante plattegrond van 21,5 x 26 meter. Op de no-zw diagonaal staan 2 ronde hoektorens, de één vlak tegen de gevel, de ander met een verbindend bouwdeel iets meer op afstand. Een dergelijke plattegrond is voor deze streek niet uniek. De nabijgelegen kastelen Vorden en Ruurlo hebben eenzelfde hoofdopzet.

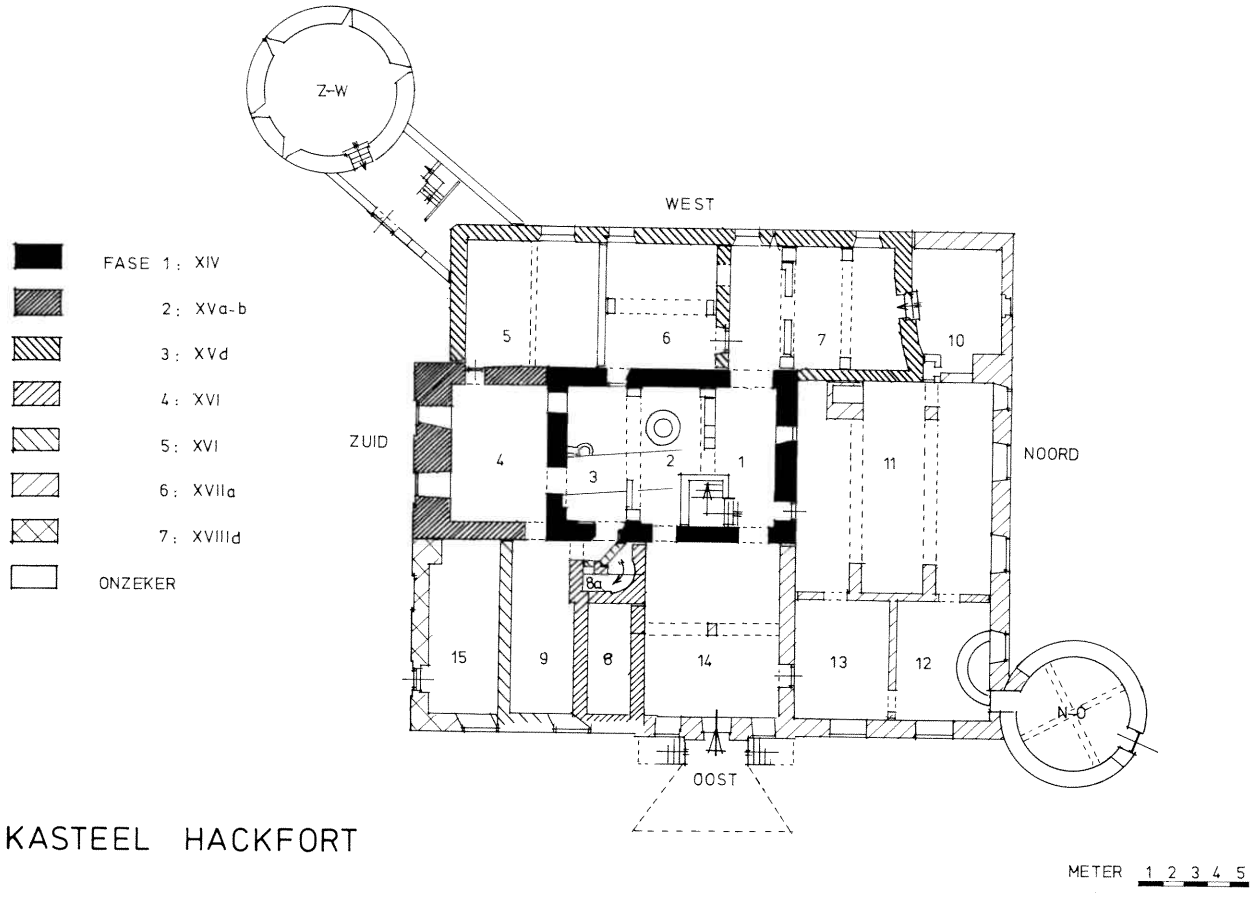
FASE 1

Kijkend naar de plattegrond van het sousterrain, kan geconstateerd worden dat het kasteel geleidelijk tot z'n huidige vorm is gegroeid. Er zijn een 7-tal bouwfases te onderscheiden. Het oudste bouwdeel was zeker niet het moeilijkst te traceren.
Hoogstwaarschijnlijk is Hackfort z'n geschiedenis begonnen als een rechthoekig huis met buitenwerkse maten van 2 x 3 roeden. Bescheiden dus. Het is terug te vinden in het hart van het tegenwoordige gebouw, geheel omsloten door latere uitbreidingen. Dit betekent dat de opvattingen die uitgaan van een ontstaan als vierkante woontoren als onjuist moeten worden bestempeld, hoe voor de hand liggend ook (afb. 3, ruimten 1, 2 en 3).

Het oudste huis is tot aan de kap waarneembaar, zodat de oorspronkelijke hoogte waarschijnlijk niet veel afweek van de huidige. Het metselwerk bevat gangbare formaten baksteen, 7 x 14 x 28 cm, aangevuld met grotere stenen van 8 x 15 x 29/30 cm, welke we nergens anders in het kasteel aantreffen. Het muurwerk is zwaar aangetast door hak- en breekwerk uit later tijden. Zo zijn alleen al in het sousterrain een 5-tal doorgangen geforceerd, alle bedoeld om de kelders bereikbaar te maken. De originaliteit van het gewelf is discutabel. Op de 1e verdieping vinden we tussen de ruimten 2 en 3 een vakwerkwand onder een zware zolderbalk, die is voorzien van sleutelstukken met hol-kraal-hol profiel. Een typisch produkt van de 14e en 15e eeuw. Gelijksoortige sleutelstukken zitten ook in het sousterrain van de zuidwestelijke hoektoren, maar hier zijn ook andere types toegepast met een duidelijk latere datering. Authenticiteit staat daarom niet vast.
Een opmerkelijke verwijzing naar de vroegste bewoning van kasteel Hackfort is een (water) put midden in de kelder (afb. 3, 2). Ook in riskante tijden was dus altijd water voorhanden. Een andere, veel grotere, put zit trouwens *onder* de fundering van de noordoostelijke toren (afb. 3, rechts van 12).

FASE 2

De 1e uitbreiding van het middeleeuwse huis vond plaats in zuidelijke richting (afb. 3, 4). Het bestaande bouwwerk werd in de lengterichting vergroot volgens de verhouding bestaand: nieuw = 2 : 1, wat in de Rijnstreek vaker voorkomt. Opvallend aan deze uitbouw is de zeer zware muur van 1,50 meter dik, overigens beperkt tot het sousterrain. Oorspronkelijk bevatte de muur 2 smalle schietgaten die de mogelijkheid gaven om aanvallers, komende vanaf het water, onder vuur te nemen. Het lijkt mij dat deze muur een schildmuur was, die de minst verdedigbare zijde van het kasteel moest beschermen. Door z'n grote gewicht is ze meer verzakt dan aansluitende muren, waarvan de lagen niet horizontaal lopen. Het steenformaat mist de grote moppen van bouwfase 1,

Afb. 3 *Plattegrond van het sousterrain van kasteel Hackfort. De nummers duiden de kelderruimten aan* (tekening L. ter Beke).

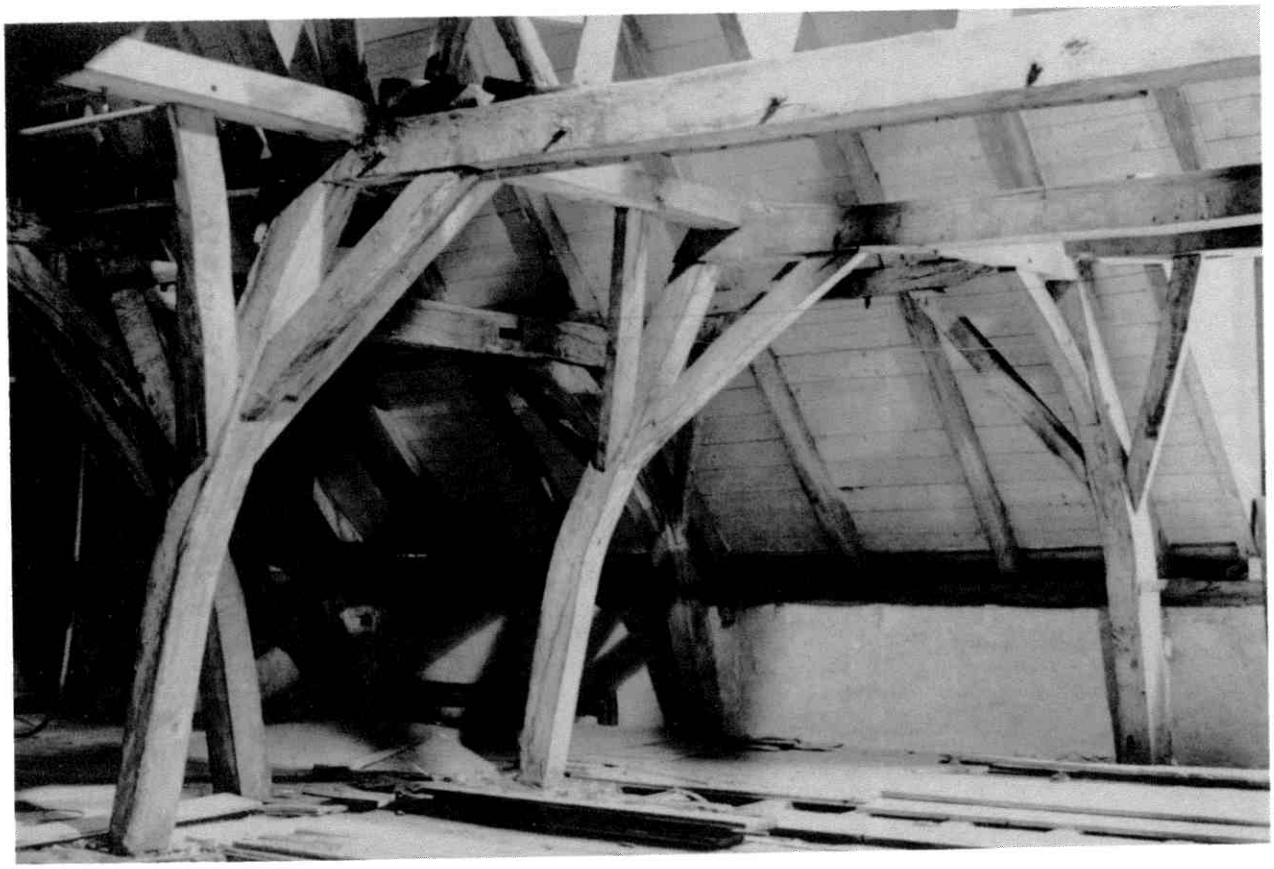
maar 7 x 14 x 28 cm komt vaker voor dan 6,5 x 13 x 26/27 cm. Het tongewelf bevat veel zwart geblakerde steen van dezelfde afmetingen en zou origineel kunnen zijn.
De resten van bakstenen kloostervensters, het duidelijkst te zien op de 1e verdieping, maken een redelijke datering mogelijk. Ze zijn kenmerkend voor de periode 1425-1500. De luiken vielen dicht in een sponning en hadden de abnormale hoogte van 170 cm. Het beglaasde deel had wel een gangbare maat: 87 cm.

Een vermoedelijk originele stenen vloer stelt ons in staat het vroegere kelderpeil vast te leggen. De bovenste van 2 lagen baksteen, formaat 7 x 14 x 28 cm (afb. 5), ligt op 142 cm beneden ÷ meterpeil – een waterpaslijn ten behoeve van de restauratie door het gehele gebouw op dezelfde hoogte uitgezet – tijdens de restauratie; dit is 23 cm onder de huidige plavuien in dit vertrek. Deze vloerresten werden ook elders aangetroffen: in de oudste kern (kelder afb. 3, 3) en in de noordoostelijke toren. De peilmaten komen nagenoeg overeen. Dit kan van belang zijn voor datering van de toren, maar de vondsten zijn te veel op zichzelf staand en te summier onderzocht om ze als daterings-instrument te gebruiken.

Boven kelders 3 en 4 bevindt zich de oudste kap. De spanten bestaan uit een dakbalkjuk met kromme benen. Het is een zelfstandig schilddak met gekraste telmerken van het type haakmerk, overwegend voorkomend in de 15e eeuw. De oudste kap staat dus niet boven het oudste bouwdeel, maar heeft wel dezelfde afmetingen. Is ze enkele meters verplaatst? (Afb. 4.)

DE TORENS

Hoewel markant aanwezig, is de precieze ouderdom van de beide torens lastig te bepalen. Ze bevatten veel oud werk en bouwsporen als stenen vloertje (no-toren), laatgotische sleutelstukken (zw-toren) en resten van zandstenen vensters (beide). Daarentegen is het metselwerk onsamenhangend en vertoont het grote variaties in afmetingen: baksteen van 5 x 12 x 22 tot 7 x 14 x 28 cm, en zelfs enkele grotere moppen.

Afb. 4 *De oudste kap op Hackfort, boven de ruimten 3 en 4* (foto L. ter Beke).

De geringe muurdikten – ongeveer 70 cm – pleiten meer voor een representatieve dan verdedigende functie, tenzij ze deel uitmaakten van een vestingwerk. Dit is niet onmogelijk, gezien de geïsoleerde ligging van de torens ten opzichte van het oudste huis.
De bovenste torenhelften zijn duidelijk van recenter datum. Ze zijn, inklusief bekroning, in de 17de eeuw opgetrokken.

FASE 3

Afgaande op muurwerk in het sousterrain enerzijds en spanten in de kap anderzijds, kan de volgende vraag worden gesteld: lag de volgende uitbreiding van kasteel Hackfort aan de westzijde (ruimten 5, 6 en 7, afb. 3) of juist aan de oostzijde? (ruimte 8). Het zijn 2 laat-middeleeuwse bouwperiodes, die nergens aan elkaar grenzen en die dus geen onderlinge relatie hebben.
Het metselwerk in de kelder van de westelijke aanbouw, langgerekt en willekeurig van afmeting, maakt een duidelijk oudere indruk dan dat van de oostelijke uitbreiding. Hier betreft het een symmetrisch geplaatst trappenhuis met aansluitend muurwerk, rommelig gemetseld in baksteen van diverse afmetingen. Het eerstgenoemde werk is strak met gelijkmatige kalkvoegen, de stenen niet kleiner dan 6½ x 13½ x 27 cm.

De kap boven de vertrekken 8 en 9 lijkt veel op de oudste kap en heeft gekraste haakmerken, de westelijke kap boven 5, 6 en 7 is jonger en heeft gehakte merken (16e eeuw). Deze tegenstelling met het metselwerk is niet zomaar te verklaren. Misschien is er sprake van een latere ophoging of is de kap grootschalig hersteld na de brand van 1586, waarover later meer. Ik zou de kelders het voordeel van de twijfel willen gunnen.

Aan de diverse halfronde togen in het muurwerk van de westelijke kelders te zien, heeft men nogal wat problemen gehad met de waterige ondergrond. Deze werd niet erg betrouwbaar geacht, een van de muren staat uit de haak en lijkt 'weggedreven' tijdens de bouw.
Het sousterrain is op 2 wijzen overspannen: met een houten balklaag en vloerdelen (5) en met gordelbogen en troggewelven, die koud tussen de muren staan (kelders 6 en 7).
De 1e verdieping werd overspannen door zware zolderbalken en kinderbinten, die tegenwoordig voor een groot deel verdwenen zijn. Onder de nog aanwezige balklaag, boven (7), zitten laat-middeleeuwse sleutelstukken. De ouderdom ervan komt overeen met de kap.

FASE 4

De laatste bouwfase met nog een middeleeuws karakter vinden we dus aan de oostzijde van de oude kern (afb. 3, 8). Omdat er opgaand nogal wat verdwenen is, is het moeilijk een beeld te vormen wat hier nu precies heeft gestaan. In het vierkante bouwdeel (8a) werd de voorspelde loop van een trap teruggevonden. Deze trap liep vrijwel zeker alleen naar de kelder en niet door naar de verdieping. Ze was rechtsdraaiend met optreden van 22 cm, en wentelde om een muurdam van 60 x 60 cm.
Ruimte 8 is mogelijk nooit een bruikbare kelder geweest, in ieder geval niet bereikbaar met voornoemde trap. Vaag zijn nog de nivo's zichtbaar van een 2-tal vloertjes, zo'n 60 en 90 cm onder de huidige begane grondvloer.
Ook hier is veelvuldig gebruik gemaakt van funderen op grondbogen, die onderling steun bij elkaar lijken te zoeken. De muur tussen de kelders 8 en 9 is op staal gefundeerd. Dit is vreemd, omdat de bouwkundige funktie van deze muur niet erg groot lijkt. Tegenwoordig is ze zelfs geheel overbodig. Overigens zijn alle muren met elkaar in verband gemetseld.
De symmetrische ligging van de trap en naastliggend vertrek zou kunnen duiden op een vroegere entree-funktie, of in ieder geval een markering daarvan. Aan deze zijde van het kasteel zou een soort plein kunnen zijn ontstaan, dat in relatie stond met een poortgebouw en voorburcht.

FASE 5

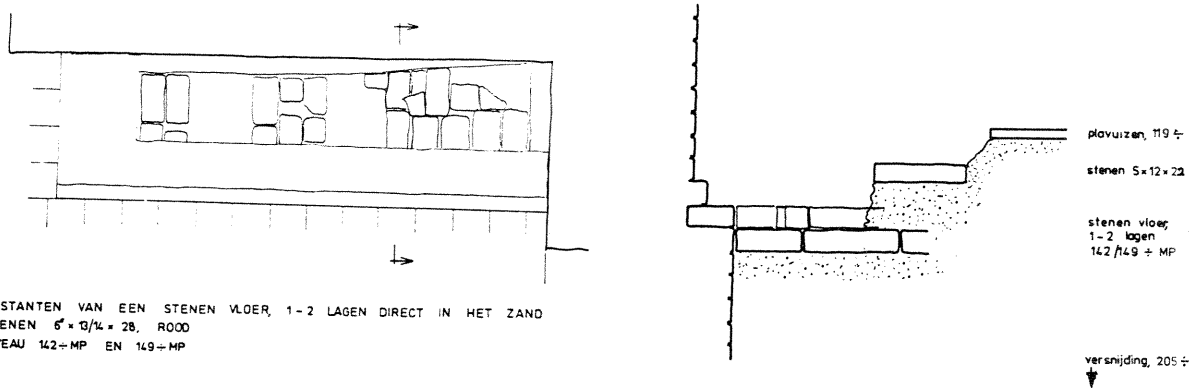
Wel apart te vermelden, maar eigenlijk geen echte bouwperiode, is de aanbouw aan de bovenbeschreven kelder, genummerd 9. Het metselwerk is vergelijkbaar van afmeting en verband, zodat niet kan worden uitgesloten dat 8 en 9 vrijwel in één keer ontstonden. Om het geheel nog extra complex te maken, worden beide bouwdelen 8 en 9 afgedekt door één kap, welke gekraste haakmerken heeft en sterk lijkt op de oudste kap. Hierdoor wordt het vermoeden versterkt, dat de kapconstructie grotendeels secundair is en niet precies past in het chronologisch beeld tot nu toe.

BRAND IN HACKFORT

Een ingemetselde steen in de zuidgevel, daterend van een grote bouwoperatie in 1788, maakt melding van een brand die kasteel Hackfort in 1586 volledig zou hebben verwoest, terwijl de herbouw in 1598 weer geheel was afgerond. De sporen van deze brand, die kennelijk memorabel genoeg was om er 200 jaar later nog een inscriptie aan te wijden, zijn tegenwoordig nauwelijks of niet waarneembaar. Of grote delen van de gewelven in de oude kern door de vlammen zijn zwart geblakerd, staat niet vast, maar het zou kunnen. Verdieping, balklagen en kappen lijken geheel voor het vuur verschoond gebleven. Dit valt niet te rijmen met de intentie van de berichtgeving, hoewel enige terughoudendheid hierover gepast is. Feit is, dat we de werkelijke omvang van de brand gewoon niet kennen, en er dus ook geen bouwkundige konsekwenties aan vast kunnen binden. Maar wat is een 'grote brand' wanneer het houtwerk onaangetast blijft.

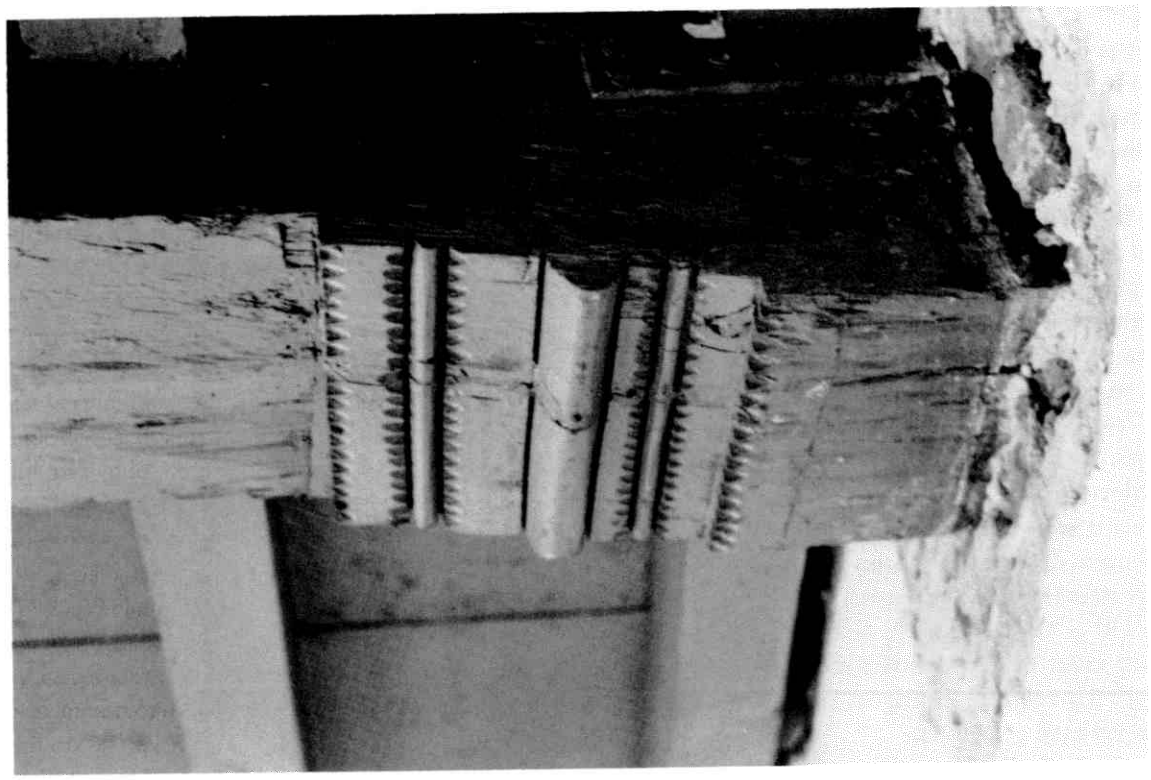
FASE 6

Kasteel Hackfort kent een grote bouwperiode met een 17e-eeuwse karakter. Mogelijk kan deze gekoppeld worden aan de wederopbouw na de brand; in dat geval had er naar mijn mening toch meer overeenkomst moeten bestaan tussen de bouwdelen die voor de herbouwfase in aanmerking komen. Branden komen altijd onverwacht en vooral in genoemde tijd (eind 16e eeuw) lijkt oplappen het meest voor de hand liggend. De forse uitbreiding aan de noordzijde van het kasteel heeft echter een *planmatige* opzet en een eigen gezicht.
Bouwfase 6 strekt zich uit over de kelders 10, 11, 12, 13 en 14. Op de begane grond vinden we boven 14 de hal en boven 11 de fraaie 'ridderzaal', die alleen ruimtelijk uit de 17e eeuw stamt maar een later interieur heeft.

RESTANTEN VAN EEN STENEN VLOER, 1-2 LAGEN DIRECT IN HET ZAND
STENEN 6" × 13/14 × 28, ROOD
NIVEAU 142÷MP EN 149÷MP

Afb. 5 *Restanten bakstenen vloer in kelder 4, bouwfase 2; 15de eeuw. Vgl. pag. 101, links* (tekening L. ter Beke).

Afb. 6 *Laat-middeleeuws sleutelstuk onder een moerbint boven ruimte 7. Vgl. pag. 101, rechts* (foto L. Ter Beke).

De noordoostelijke toren werd door de uitbreiding min of meer 'opgeslokt' en gedegradeerd tot een aanbouw aan het huis. Er werd een nieuwe doorgang gehakt naar de kelder (afb. 3, 12); resten van de oude doorgang zijn ook nog zichtbaar. Beide torens zijn vanaf de verdiepingsvloer opgehoogd en steken net boven de gootlijst van het huis uit. Het metselwerk van deze ophoging is hetzelfde als van bouwfase 6, met steenformaten van 4,7 x 11,5 x 23 cm en 17,5 lagen per meter.
We hebben enig idee hoe kasteel Hackfort er in de 17e en 18e eeuw uitzag door 2 belangrijke prenten van Jan de Beyer, gemaakt in 1743. Hij tekende de zuidwest-gevel met toren en voorgevel, waarop een poortgebouw is te zien dat ons het zicht op de gevel grotendeels wegneemt. De tekeningen maken een realistische indruk. Op de prent weergegeven in afb. 1, zijn de bouwfasen 2, 3 en 5 duidelijk te onderscheiden, alsmede de toren met nieuwe bekroning, een poortgebouw, een bebouwd voorterrein en houten beschoeiingen tegen de walkanten.
Het gebouw ziet er nog steeds zeer 17e-eeuws uit, ondanks de gevorderde 18e eeuw ten tijde van de prenten. Een 18e-eeuwse verbouw-fase, zoals we zo vaak tegenkomen, lijkt in Hackfort te hebben ontbroken. Pas in 1788 werd het huis in statige, inmiddels 18e-eeuwse stijl voorzien van nieuwe gevels; ook delen van het interieur zijn toen vernieuwd.
De huidige vloeren, voor zover zichtbaar, bestaan voor een groot deel uit moer- en kinderbinten. Boven de laatste uitbreidingen, maar ook boven de oudste kern, maken ze een authentiek 17e-eeuwse indruk.
Het lijkt erop alsof het kasteel in deze tijd zeer rigoureus is aangepakt.

FASE 7

Voor de hoofdstruktuur van Hackfort zijn de verbouwingen van 1788 niet erg van invloed. Er vond nog een kleine aanbouw plaats op de zuidoosthoek (15) waardoor het huis 4 bijna vlakke gevels kreeg. Deze gevels ontvingen tevens een flink ander aanzien. Er zijn trouwens meerdere recente bouwaktiviteiten geweest, leidend tot het kasteel van nu. Al deze kleine en grote aanpassingen behoorden echter niet tot dit onderzoek.

NABESCHOUWING

Alle konkrete gegevens overziend, behoort een ontstaan van kasteel Hackfort in de 14e eeuw zeker tot de mogelijkheden. De eerste vermelding dateert van 1324, toen ene Jakob van der Weelle het 'goet to Hackvorde' kocht van de heer van Bronkhorst. Eind 14e eeuw is zelfs sprake van een 'huis met vesten en voorburcht'. Muurwerk en de oudste sleutelstukken kunnen in deze tijd worden geplaatst.

In de 15e en 16e eeuw werd het huis in zuidelijke, westelijke en oostelijke richting uitgebreid. Mogelijk dat de beruchte krijgsman Berend van Hackfort omstreeks 1550 hier enig aandeel in had. De beide torens maakten

Afb. 7 *Voorzijde van het Huys Hackfort, met de zuidzijde in perspectief, in 1743. Het poortgebouw is verdwenen, terwijl de voorzijde (oostzijde) van het huis is verbouwd. Naar een tekening van Jan de Beyer*
(foto Rijksbureau v. kunsthist. Documentatie).

waarschijnlijk deel uit van een groter verdedigingswerk en kunnen wat hun ouderdom betreft in breder perspectief worden gezet.

Kenden de kastelen in het algemeen in de 16e eeuw een aflopende reputatie, voor Hackfort kwam het eind onherroepelijk door de brand van 1586, die echter tevens de nieuwe tijd aankondigde. Het kasteel overleefde de geschiedenis.

De bouwhistorie van het kasteel is niet spektakulair, de gevonden gegevens wijzen niet op overdadigheid en luxe. Hiervoor ontbraken middelen als macht en geld, Hackfort was en is een 'normaal' buitenverblijf, dat het vooral moet hebben van z'n omgeving. Terecht dat de Stichting Natuurmonumenten het beheer in handen heeft. Ik verwacht dat het kasteel in de nieuwe funktie van appartementengebouw en kultureel centrum nog een lang leven beschoren is.

Bolsward, december 1989

Inventarisatie van waardevolle artikelen in de Jaarboekjes van de N.K.S. tot 1983

DOOR

MEVR. M. SCHELLART-V.D. KLEY

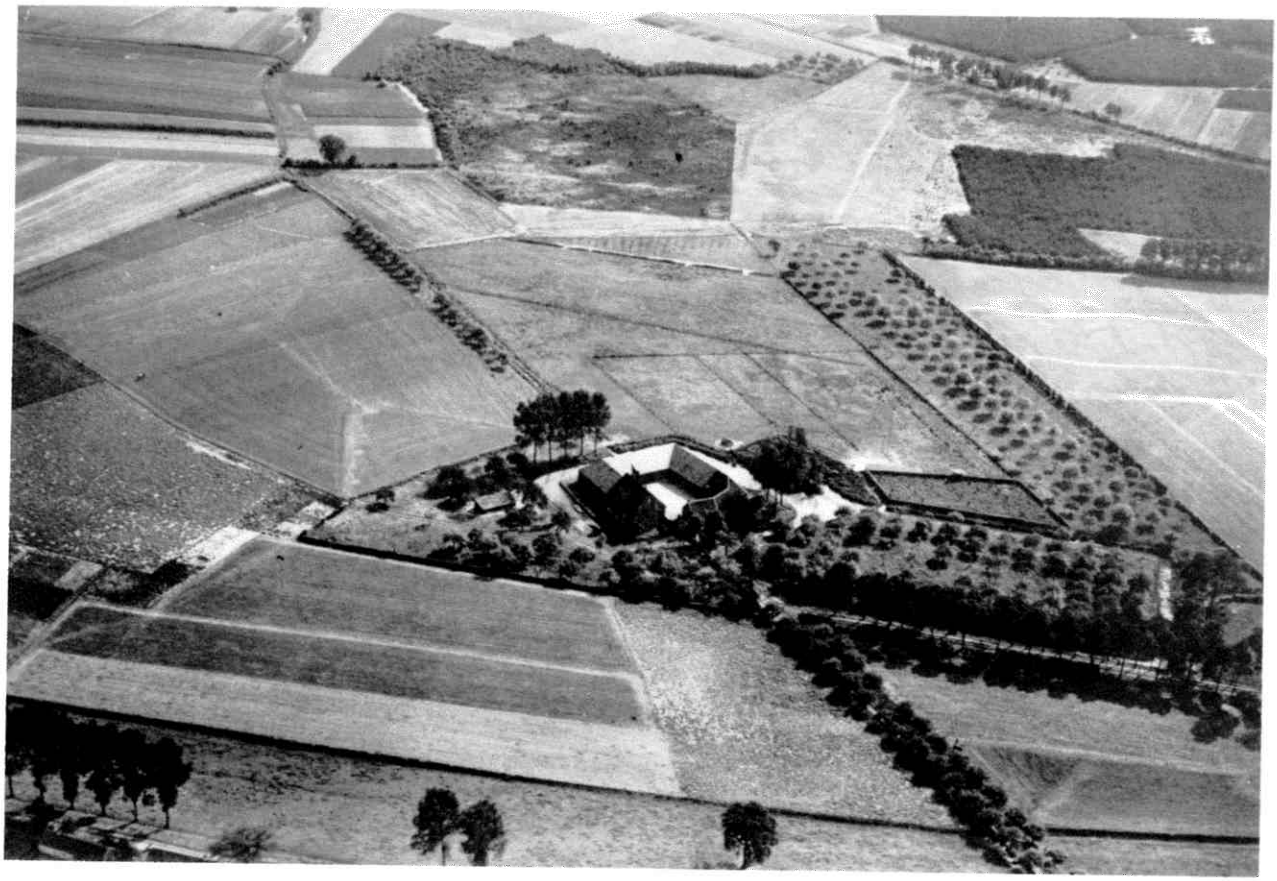
De redactie heeft gemeend, dat vele artikelen in de jaarboekjes het verdienen aan de vergetelheid te worden ontrukt en biedt de lezers van ons periodiek hierbij een opgave van de voornaamste verhandelingen aan.

Algra, N.E.	De oorsprong van de Friese Adel. Jaarboekje N.K.S. 1971, p. 16
Asbeck, J.B.	De restauratie van het Zeister Slot. Jaarboekje 1970, p. 18
Asbeck, J.B.	De Restauratie van het Paleis Het Loo en de gelijktijdige verbouwing tot museum. Jaarboekje 1975, p. 17
Bauer, T.C.	Opgravingen en onderzoek op Montfort (L.). Jaarboekje 1979, p. 20
Bergh, Mej. Herma v.d.	De kunsthistorische beschrijving van kastelen. Jaarboekje 1965, p. 21
Campen, W.J.C. van	Utrechtse edelmanswoningen. Jaarverslag 1960, p. 5
Dilz, Jan-Erik	Verslag opgravingscampagne Montfoort (Ut) in 1979. Jaarboekje 1979, p. 23
Freytag Drabbe, Von	Het kasteel vanuit de lucht gezien. Jaarverslag 1959, p. 5
Hugenholtz, F.W.N.	De vorst ten tijde van Floris de Vijfde. Jaarboekje 1967, p. 20
Huiskens, H.	De geschiedenis van het kasteel van Breda. Jaarverslag 1959, p. 7
Hotke, R.	De geschiedenis van de Monumentenzorg. Jaarverslag 1965, p. 10
Immink, P.A.	De adel in de middeleeuwse samenleving. Jaarverslag 1961, p. 5
Jongh, S.E. de	Over het onderwerp 'Kasteel'. Jaarverslag 1958, p. 8
Lenstra, K.G.	Het kasteel in de Romantische Literatuur van de 19e eeuw. Jaarb. 1968, p. 28
Luttervelt, R. van	De adellijke huizinge in de stad. Jaarverslag 1958, p. 17
Meischke, R.	De ontwikkeling van het woongedeelte van het kasteel. Jaarverslag 1965, p. 31
Molen, S.J. van der	De stinzen van Franeker. Jaarboekje 1976, p. 13
Regteren Altena, J.Q. van	Over Roeland Roghmans tekeningen van kastelen. Jaarboekje 1972, p. 19
Renaud, J.G.N.	Archeologie en kasteel; samenvatting van een inleiding. Jaarverslag 1957, p. 8
dez.	Graaf Floris V als bouwer van kastelen. Jaarboekje 1967, p. 24
dez.	Middeleeuwse kastelen in het Maasgebied. Jaarboekje 1969, p. 31
dez.	Kastelen in het Markiezaat Bergen op Zoom. Jaarboekje 1973, p. 19
dez.	Middeleeuwse kastelen in de Vechtstreek. Jaarboekje 1976, p. 21
dez.	Het kasteel als archiefstuk. Jaarboekje 1977, p. 21
Smith, Tammo S.	De aanleg van historische tuinen en parken, in het bijzonder Queekhoven's 'Paradijs'. Jaarboekje 1976, p. 29
Tent, W.J. van	De buitenplaatsen historisch-geografisch gezien. Jaarboekje 1976, p. 41
Peeters, C.J.A.C.	Het kasteel en de neogotiek. Jaarboekje 1968, p. 10
Pelinck, E.	Het kasteel in beeld. Jaarverslag 1958, p. 10
Postma, E.B.J.	Zeven eeuwen Nijenrode. Jaarverslag 1961, p. 26
Smeets, M.K.J.	De betekenis van de kastelen voor de geschiedenis van Z.-Limburg. Jaarb. 1969, p. 11
Spahr van der Hoek, J.J.	Stinzen en landhuizen in Friesland. Jaarboekje 1971, p. 27
Swighem, C.A. van	De Monumentenwet. Jaarverslag 1965, p. 14
Temminck Groll, C.L.	Restauratie van kastelen. Jaarverslag 1965, p. 25
Visser, J.C.	Kasteel en stad; relatie tussen versterkte plaats en nederzetting. Jaarb. 1970, p. 12
Verhulst, A.E.	De grafelijke burchten in Vlaanderen van de IXe tot de XIIe eeuw. Jaarboekje 1966, p. 13
Vonhoff, H.J.L.	Onze kastelen opnieuw belegerd? Jaarboekje 1975, p. 8
Warlop, E.	De Pairs van Vlaanderen. Jaarboekje 1966, p. 39
Wijck, H.W.M. van der	De invloed van de buitenplaats op het landschap. Jaarboekje 1970, p. 25
Wit, C. de	Het ontstaan van het kasteel van het Haagse Binnenhof. Jaarverslag 1957, p. 20
Winter, J.M. van	De ontwikkeling van de ridderschap. Jaarboekje 1977, p. 9

De bezitters van huize de Kolck te Broekhuizenvorst

DOOR

M. FLOKSTRA*

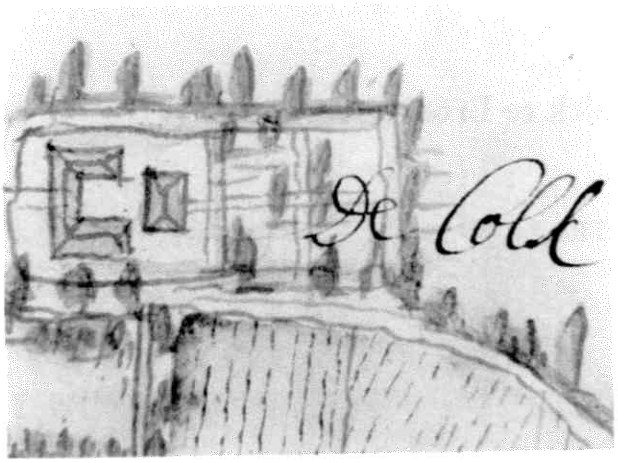
Afb. 1 *Luchtfoto van de hoeve De Kolck. Het grote rechthoekige perceel rechts tekent zich op het kadasterplan van 1821 (afb. 3) duidelijk af en draagt daar het nummer 183*
(luchtfoto Soesterberg).

INLEIDING

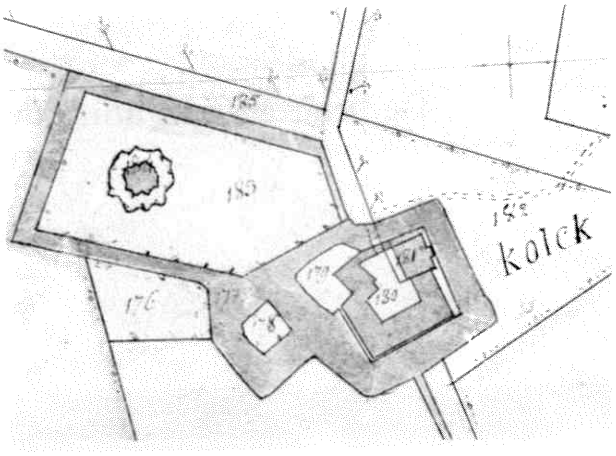
De vondst van een onbekende achttiende-eeuwse tekening van 'Huize de Kolck' getekend door Abraham de Haen vormt de aanleiding tot het schrijven van dit artikel. Ofschoon de tekening ongedateerd is, kunnen we er vanuit gaan dat zij van ná 1749 dateert.[1]

In 1744 namelijk kocht de koning van Pruisen huis en heerlijkheid Broekhuizen van de toenmalige eigenaars Fredrica Augusta Barones Von Wendt en haar echtgenoot Baron Philip Leopold van Arenstädt.[2]

Deze verkoop had tot gevolg, dat de koning het kasteel van Broekhuizen liet verbouwen en het beheer overliet aan een rentmeester. De administratie werd helemaal opnieuw opgezet naar Pruisische inzichten. Dank zij deze feiten beschikken wij nu nog over een schitterende 18e-eeuwse kaart van de beroemde landmeter Adam Blum.[3] In opdracht van de koning van Pruisen bracht Adam Blum alle landerijen gelegen in de heerlijkheid Broekhuizen in kaart, maar tegen alle verwachtingen in tekende hij ook een plattegrond van de Kolck gelegen te Broekhuizenvorst. Hij dateerde de kaart als volgt: 'dilneert in den jaere 1749 in junio'. Wanneer wij nu deze plattegrond nader bekijken dan zien we dat deze niet overeenkomt met de bovenvermelde tekening van A. de Haen. Het woonhuis zou volgens de landmeter los staan van de

Afb. 2 *Plattegrond van de Kolck uit 1749. Detail uit een kaart van de landmeter Adam Blum. Het heeft er alle schijn van, dat zijn geheugen de landmeter bij het uitwerken van zijn opmetingen ten aanzien van het landhuis en de hoeve in de steek heeft gelaten! Men vergelijke met de tekening van De Haen en met de kad. kaart uit 1821!* (foto M. Flokstra).

Afb. 3 *Huize De Kolck op de oudste kadasterkaart van 16 april 1821, Sectie B, Gemeente Broekhuizen; perceel 183 is gemakkelijk op de luchtfoto afb. 1 terug te vinden. Nr. 181 vertegenwoordigt zonder twijfel het door A. de Haen getekende huis van afb. 4* (foto M. Flokstra).

bijgebouwen, terwijl De Haen juist de bijgebouwen aan het woonhuis vast tekent. Aan de oostzijde van het woonhuis tekent hij een uitbouw, die bij Adam Blum ontbreekt. Hieruit zou men af kunnen leiden dat A. de Haen een tekening vervaardigde van een verbouwde toestand van de Kolck. Over de tekenaar is bekend, dat deze met één van zijn leermeesters – Cornelis Pronk – en andere kunstenaars, diverse uitstapjes in den lande maakte. Behalve in Holland en Utrecht, vertoefden zij dikwijls in Brabant. Zou Abraham de Haen op één van deze reizen naar Broekhuizenvorst gegaan zijn, of zou hij Huize de Kolck naar een voorbeeld hebben uitgewerkt? Frappant is wel, dat de latere topografische kaarten van Tranchot en Von Müffling uit 1803 en de eerste kadasterkaart uit 1821 details laten zien waaraan de tekening van De Haen exact voldoet.

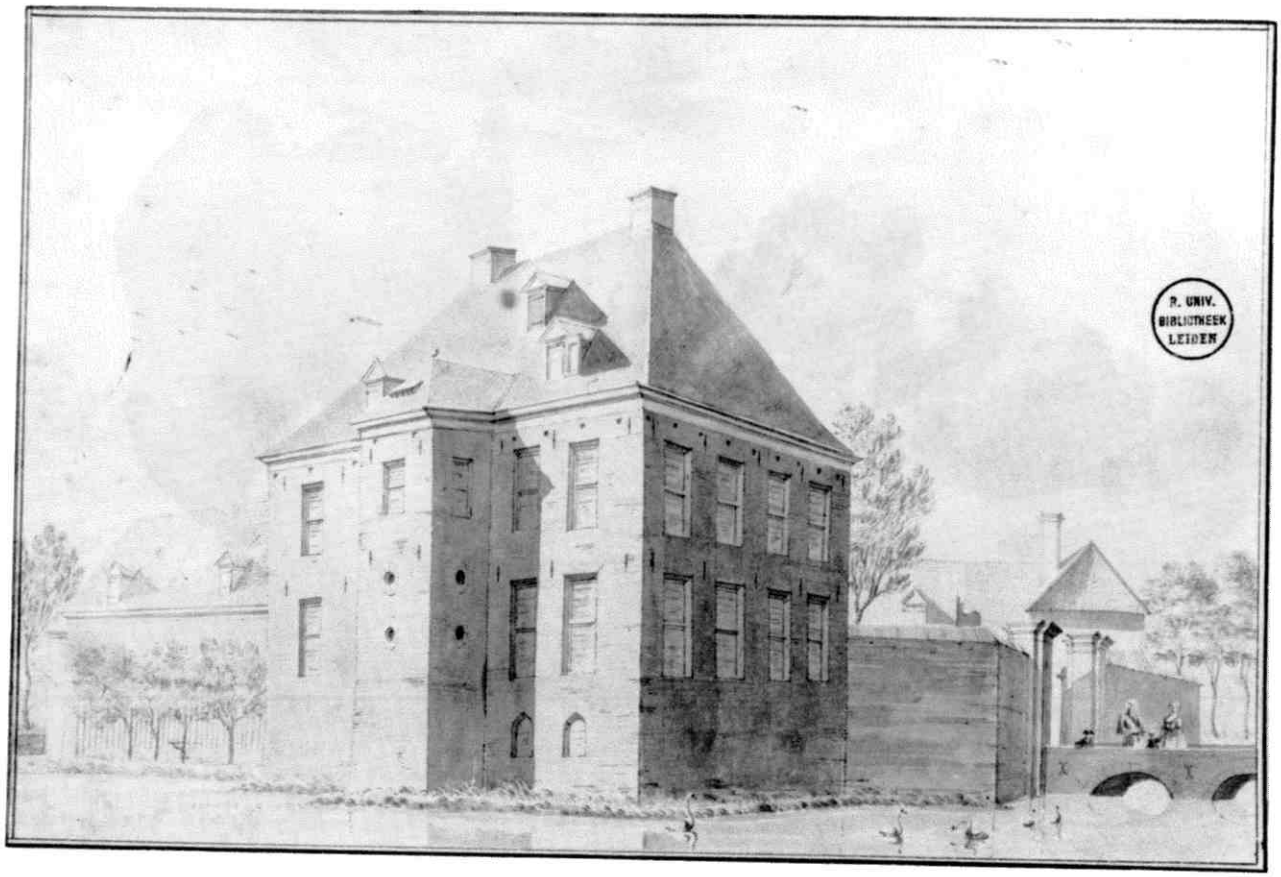
LIGGING EN DE OMVANG

Huize de Kolck ligt op enige afstand van de kom van Broekhuizenvorst, links langs de weg richting Swolgen. Diverse keren is het van gedaante veranderd vóór het de huidige bouwvorm kreeg: een boerderij gebouwd in een U-vorm met grachten omgeven. Een statige oprijlaan brengt ons uiteindelijk via een brug naar het woonhuis. In het najaar van 1989 werd er opnieuw verbouwd. Een van de oudste delen – de zogenaamde pachterswoning – rechts van de toegangspoort werd gesloopt. Aan de westzijde van het woonhuis werden de stallen doorgetrokken. Voor de aanleg van nieuwe fundamenten stuitte men bij het graven op interessante zaken. Op een diepte van circa twee meter trof men een fundament van mergelblokken en een oude paalconstructie aan. Deze laatste stamt vermoedelijk van een oude brug. Hoewel stichter en bouwjaar van 'Huize de Kolck' nog niet uit oude geschriften zijn achterhaald, is door de vondst van de mergelblokken het ontstaan van de Kolck wellicht terug te voeren tot in de middeleeuwen.

De omvang en de juridische positie van het huis werd het uitvoerigst beschreven in een verkoopakte uit het jaar 1677.[4] Het huis was ten dele allodiaal (vrij eigengoed) en deels thijnsroerig te weten: aan de Koning van Spanje, *'als hertoch van Gelre eenen twintich morgen min ofte meer ende aen de selve tot thins jaerlicx vuytgeldende van iederen morgen eenen Brabants'*,

aan de heer van Schaesberg te Kriekenbeek negen morgen land tot lijfgewinsrechten en negen morgen land tot erfthijnsrechten. De pastorie van Broekhuizenvorst verkreeg van de Kolck een jaarlijkse erfpacht ter waarde van twee malder rogge en vijf goudguldens. De kerk van Broekhuizenvorst kreeg jaarlijks 3½ pond was met 7½ kan olie. Daarvoor had de bezitter van de Kolck een eigen gestoelte in de genoemde kerk.

Een grote handicap voor het geschiedkundig onderzoek is, dat er door de bezitters geen huisarchief is nagelaten. Ook het aantal sporen dat zij in andere archieven hebben achtergelaten is tamelijk gering, waardoor de geschiedschrijving van huize de Kolck grotendeels gebaseerd is op gegevens uit cijnsregisters van de heren Van Holthuisen, later die van de graven von Schaesberg. Deze registers behoorden tot het bezit van de laathof 'de hof ten Kerkhof', gelegen bij het kerkhof van de kerk van Broekhuizenvorst.

R. UNIV. BIBLIOTHEEK LEIDEN

Afb. 4 *t Huys de Kolck te Broekhuizenvorst. Getekend door Abraham de Haen (1707-1748). De toegang tot de voorburcht, geheel rechts, ligt op de plaats waar de kadasterkaart uit 1821 deze aangeeft.*
(Collectie Bodel Nijenhuis; foto Univ. Bibliotheek Leiden.)

Dit laatste geldt zeker voor de periode van de 16e tot en met de 18e eeuw. De bezitters waren namelijk niet altijd zelf op het huis woonachtig, maar verpachtten het huis en de hoeve meestal aan een halfman en/of huurder. Globaal kon daarmee het verloop van de geschiedenis van het huis wel gereconstrueerd worden.

DE FAMILIE VAN BROEKHUIZEN

Op welke wijze de familie Van Broekhuizen uit de linie Ooijen in bezit is gekomen van de Kolck blijft ongewis. Voor zover we momenteel met zekerheid weten, komt de oudste vermelding van de Kolck voor in een rekening van een rentmeester van het Gelderse Overkwartier. Deze inde namens de hertog van Gelre in 1533 een schatting (een belasting) waarbij de bewoner van de Kolck 27 stuivers moest afdragen.[5] De naam van de bewoner of bezitter wordt in deze lijst niet genoemd. De eerste concrete gegevens van een bezitter treffen we aan in een akte uit 1548.[6] Michiel van Oeyen, pastoor van Broekhuizenvorst, stichtte in dat jaar een 'H. Sacraments misse die gedaen wort op den donderdach op onse Lieve Vrouwe altaer'. De pastoor belastte met deze stichting de Kolck met een jaarlijkse erfpacht ter waarde van vijf goudguldens. Hiervan waren vier guldens voor de pastorie en één gulden voor de koster bestemd. Naast de taak van zielzorg over de aan hem toevertrouwde parochianen, trad Michiel van Oeyen tussen 1540 en 1554 op als stadhouder der Broekhuizer lenen. Namens de toenmalige heer beleende hij de leenmannen van het huis Broekhuizen met hun leengoederen. Hij voerde eveneens het wapen – een schildhoofd beladen met hermelijnstaartjes – dat zo kenmerkend is voor de familie Van Broekhuizen. Michiel van Oeyen is tussen 19 juni 1554[7] en 10 juni 1559 overleden.[8]

Een andere bron met aanvullende gegevens over de familie van de pastoor verschaft het oudste tijnsregister van de heren van Holthuisen te Kriekenbeek. Ofschoon dit tijnsregister in 1555 werd overgeschreven uit een ouder register, bevat het nog gegevens van vóór 1555. Dit blijkt onder meer uit het feit, dat Michiel van Oeyen en zijn zus Elisabeth van wege een aantal goederen behorend tot de Kolck te boek staan.[9]

Nadien zijn voor dezelfde goederen joffer Gertruidis Spanrebock en Herman van Broekhuizen genant van Oeyen behand.[10] Dan rijzen er vragen zoals: hoe zit de familierelatie tussen deze personen in elkaar? Welnu, uit dezelfde bron blijkt dat pastoor Michiel van Oeyen een bastaardzoon Johan had, die eveneens priester was.[11]

Afb. 5 *Zegel van Seger van Broekhuizen, heer van Ooijen. Dat.: 1527, sept. 27.*
Schildhoofd: 4 : 3 hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.
Ral, Archief Heerlijkheid Blitterswijck en Wanssum, inv.nr. 373 (foto M. Flokstra).

Afb. 6 *Zegel van Michiel van Ooijen, pastoor van Broekhuizenvorst. Dat.: 1545, aug. 29.*
Schildhoofd: 4 : 3 hermelijkstaartjes.
Schildvoet: leeg.
Voor de toeschouwer links: een onduidelijk teken; rechts onder een (gotische) letter M.
RAL, archief Heerlijkheid Blitterswijck en Wanssum, inv.nr. 33 (foto M. Flokstra).

Tussen deze Johan en diens halfbroer ontstond in 1559 een fikse ruzie. Deze eskaleerde zozeer dat hier diverse processen over werden gevoerd, zowel voor de schepenbank van Swolgen en Broekhuizenvorst alsmede in Sevenum en voor het gericht te Geldern.[12] Het zou echter te ver voeren al deze procesakten te behandelen. In december 1561 kwam men tot een vergelijk: de goederen van de Kolck werden precies in tweeën verdeeld.[13] Onduidelijk is of men het hierbij gelaten heeft. Hoe het ook moge zijn, alle goederen van de Kolck kwamen na 1561 in handen van de heren van Ooijen. Door koop of bij erfenis? Was Elisabeth van Broekhuizen, die in 1533 haar vader Seger van Broekhuizen – heer van Ooijen – opvolgde als Vrouwe van Ooijen, misschien de zus van pastoor Michiel van Oeyen? Hoe dan ook, in ieder geval trouwde Elisabeth met Gerard Beugel, stammend uit een Venlose schepenfamilie. Hun zoon Marten huwde tweemaal. Uit zijn eerste huwelijk had hij slechts een dochter – Gertruid Beugel geheten – waarover later meer.
Marten Beugel hertrouwde in 1562 met Gertrudis Spanrebock, dochter van de heer van Heyen.[14] Dit huwelijk is vermoedelijk kinderloos gebleven. Marten moet ná 1571, maar vóór 22 juni 1576 zijn gestorven. Voor zijn dood gaf hij op 25 augustus 1571 het beheer van het huis en de heerlijkheid Ooijen over aan zijn schoonzoon Herman van Broekhuizen 'getrouwt hebben die dochter van Merten voirs'.[15]
Na de dood van zijn schoonvader werd Herman van Broekhuizen als echtgenoot van Gertruid Beugel op 22 juni 1576 met Ooijen beleend.[16] Voor Martens weduwe, Gertruidis Spanrebock, restte vruchtgebruiksrechten op een aantal goederen. Wellicht was zij daarom samen met Herman van Broekhuizen berechtigd aan de lijf- en erftijnsgoederen welke behoorden aan huize de Kolck.[17]
Volgens het obituarium van het Venlose nonnenklooster Maria Weide kwam Martens weduwe op 14 september 1588 te overlijden, waardoor alle vruchtgebruiksgoederen vererfden op Herman van Broekhuizen.[18] Vrij kort na 1588 lieten hij en zijn dochter Elisabeth zich belenen met deze goederen.[19] Hoeveel kinderen Herman en Gertruid Beugel hadden is niet met zekerheid te zeggen, maar in ieder geval zijn er vier bekend: de al reeds genoemde dochter Elisabeth en drie zonen: Marten, Johan en Seger geheten.
De goederen van Herman van Broekhuizen en Gertruid Beugel, bestaande uit huis en heerlijkheid Ooijen, de hof aan gen Sande en huize de Kolck moesten na Hermans dood – overleden tussen 1599 en 1601 – verdeeld worden tussen deze kinderen. Huis en heerlijkheid Ooijen kwam toe aan de oudste zoon Marten van Broekhuizen en deze liet zich met zijn verworven bezit op 26 april 1601 belenen.[20]
De twee jongste kinderen werden vermoedelijk met andere goederen en een som geld uitgeboedeld.

JOHAN VAN BROEKHUIZEN

De tweede zoon Johan verkreeg uit de boedel de hof aan gen Sande, gelegen te Ooijen en huize de Kolck. Hij liet zich op 9 september 1609 met de hof aan gen Sande belenen.[21] Het blijft een raadsel, waarom hij dit pas deed ruim acht jaar na de dood van zijn vader! In 1492 werd de hof aan gen Sande door de broers Seger, Jan, Marten en Jacob van Broekhuizen gezamenlijk aangekocht van Evert van Wildenrade.[22] Maar wel met de overeenkomst dat de hof belast zou worden met een jaarlijkse erfpacht van vijf malder rogge voor een vroegmis in de kerk van Broekhuizenvorst. Bij de stichting bepaalde men tevens dat de eigenaar van de hof de vrijheid bleef de jaarlijkse erfpacht over te brengen op andere goederen. Op 30 november 1608 droegen Johan van Broekhuizen en Catharina van Mirbach in tegenwoordigheid van pastoor Jan Bongaerts en schepenen van Broekhuizenvorst, de genoemde erfpacht over op andere goederen.[23]

Uit een andere bron blijkt, dat dit echtpaar, wonend op de Kolck, niet zo goed overweg kon met de toenmalige pastoor Jan Bongaerts. Diens opvolger pastoor Johannes Daemen noteerde in een register uit 1666, dat over inkomsten van de kerk gaat, een paar aardige zaken. Herinneren wij ons de stichting van pastoor Michiel van Oeyen uit 1548, waarbij deze de Kolck belast had met vijf goudguldens. Johan van Broekhuizen wilde slechts 35 stuivers voor iedere gulden betalen. De pastoor vond dit niet genoeg en daagde Johan voor het gerecht. Uiteindelijk werd Johan in Roermond veroordeeld tot het betalen van de juiste waarde voor iedere goudgulden. Veel interessanter was het volgende proces tussen hen beiden. Dit maal ging het over het recht van overpad. Gedeeltelijk kon Johan van Broekhuizen een pad volgen over eigen grond richting kerk, doch het laatste stuk was eigendom van de pastoor. Het geharrewar liep volledig uit de hand, zozeer zelfs dat de bisschop, Jacobus a Castro, tussen beide moest komen en de volgende uitspraak deed aantekenen:

'dat Joncker Jan mit sijnre familie sal den kerck wech ofte voetpaet gebrucken voor sijn familie een ende achter malcanderen gaende, sonder honden ofte dat sij over den selven geen beest perden kerren oft ander bestialen sullen drijven dan alleen voor haer persoonen als sij moeten nae de kerck gaen.'[24]

Uit het huwelijk van Johan van Broekhuizen en Catharina van Mirbach zijn tenminste vier kinderen bekend: één zoon – Willem – en drie dochters: Anna, Maria Martina en Sophia van Broekhuizen geheten.

Anna van Broekhuizen huwde de eerste maal met A. van Afferden en had uit dit huwelijk een dochter. Zij kreeg uit haar huwelijk met Hendrik de Haen twee zonen en vier dochters.[25] Anna overleed op 18 mei 1665 te Horst.

De tweede dochter Maria Martina van Broekhuizen trouwde op 20 januari 1643 in de kerk van Swolgen met Caspar van Weedt, eigenaar van het goed de Gun.[26] De jongste dochter Sophia van Broekhuizen vertrok reeds in 1627 naar het Cisterciënser klooster te Binderen gelegen bij Helmond. Uit hun klooster in Binderen verdreven, hadden de nonnen zich bij het Minderbroedersklooster in Venray gevestigd. Volgens het recommandatieboek van het Venrayse klooster overleed Sophia van Broekhuizen op 11 juli 1684, in haar 73e levensjaar. Zij werd begraven in de Portiunculakapel voor het tabernakel. Haar grafzerk werd bij een brand in 1925 door het vallende dakgewelf verbrijzeld.[27]

WILLEM VAN BROEKHUIZEN EN ELISABETH VAN WEEDT

Als opvolger van zijn vader werd Willem van Broekhuizen in 1641 behand met de goederen, die tot de Kolck behoorden.[28] Tevens verkreeg hij alle rechten op de hof aan gen Sande. Nauwelijks twee jaar na de dood van zijn vader kwam ook Willem op 4 juli 1643 te overlijden. Hij heeft de geboorte van zijn jongste dochter Emilia Gertuid tenminste nog meegemaakt. Zij was op 6 april van dat jaar geboren. Na de dood van Willem van Broekhuizen werd Caspar van Weedt als voogd (en oom) van Johanna Catharina van Broekhuizen – oudste dochter van Willem – op 10 juli 1649 beleend met de hof aan gen Sande, waarbij niettemin het vruchtgebruik aan haar moeder Elisabeth van Weedt wordt toegekend.[29]

Elisabeth van Weedt bleef na de dood van haar echtgenoot achter met twee minderjarige kinderen. Zij zag kennelijk geen heil meer in het bezit van de Kolck en begon er daarom aan te denken om het gehele goed te verkopen. Zij bezat slechts het vruchtgebruik van de Kolck, waardoor zij toestemming nodig had van de voogden van haar kinderen. Uiteindelijk kreeg de Kolck in het jaar 1659 nieuwe eigenaars, te weten: de echtelieden Hendrik Bernaerdt en Elisabeth Duyts.[30]

De verkoop door Elisabeth van Weedt, weduwe van Johan van Broekhuizen, betekende het onherroepelijke verdwijnen van het geslacht Van Broekhuizen uit Broekhuizenvorst.

DE FAMILIE PRAYON EN SCHOLTUS WIRICX

Toen Johan Prayon op 1 mei 1642 beleend werd met het huis Bree noemde hij uitdrukkelijk wijlen Clara Margaretha van Pallandt, de erflaatster van huis Bree, 'sijn moeder.'[31] Tussen 1642 en 1646 kwam deze Johan Prayon te overlijden. Hij was gehuwd geweest met Elisabeth Duyts en zij hadden tenminste twee kinderen Johan Willem en Clara Margaretha Prayon geheten. Zijn weduwe, Elisabeth Duyts, hertrouwde na 20 maart 1646 met Hendrik Bernaerdt. Het huis Bree kwam in handen van Reinier van Gelre, heer van Arcen, een neef van Clara Margaretha van Pallandt. Alles wijst er op dat de erfgenamen van Johan Prayon met een som geld tevreden werden gesteld.

De lezer vraagt zich zo langzamerhand af, wat dit alles met huize de Kolck te maken heeft. Welnu, het opmer-

kelijke van deze zaak is dat dit alles zich precies afspeelt in de tijd, waarin de familie Prayon een aardige som geld heeft en waarin de weduwe van Johan van Broekhuizen Huize de Kolck te koop aanbiedt. Het lijfgewinsboek van de heren van Schaesberg vermeldt dat op 18 november 1659 de kinderen van de kopers (uit verschillende huwelijken) Gerard Bernaerdt en joffer Clara Margaretha Prayon met de goederen van de Kolck werden beleend.[32] Op 18 september 1676 noteerde de rentmeester in het tijnsboek – dat door Aberham Tilmans, schoolmeester, in 1670 vernieuwd was – dat Gerard Bernaerdt was overleden en voor hem in de plaats werd Johan Willem Prayon (zoon van Johan Prayon en Elisabeth Duyts) beleend.[33] Hij was gehuwd met Helena Hendrix. Deze verkocht – met permissie, daterend van 9 december 1673 – van haar echtgenoot 'teghenwoordich inden oorlogh sijnde' op 24 februari 1677 aan Reinier Thomas Wiricx 'haer huys ende goede genoemt den Colck, met die daerbij gehoorende vischerijen, holdtghewasch, bongaerden, coolhoven, hoybemden, wey ende bouwlanden'.
De koopsom zou in termijnen worden betaald en bedroeg 2500 gulden en 'tot dyen den lijcoop ende armegelt, neffens aende vercoopersse tot eenen vertieghspenninck 450 gulden'.[34] Ondanks alle goede voornemens verliep de verkoop niet geheel vlekkeloos. Op 19 juli 1678 werd een eerste minnelijke schikking getroffen, waarbij bepaald werd dat Helena Hendrix tot aanstaande Pasen 'voor de wooninghe sal hebben de grooten camer op den timmer daer deselve is woonende ende de meerrest aan den cooper toecommende Alderheijligen inruijmen.'[35]
Daarna ontstond op 10 november 1678 zelfs ruzie over het gestoelte, waarop de eigenaars van de Kolck in de kerk te Broekhuizenvorst recht konden doen gelden.[36] Volgens Reinier Thomas Wiricx zou ook dit gestoelte toebehoren aan de eigenaar van de Kolck en niet meer aan Helena Hendrix. Maar zij had dit niet in de verkoopakte van de Kolck laten opnemen. Jammer genoeg is de afloop van deze strijdvraag niet bekend. Jaren later waren de kinderen van de verkoopster nog steeds niet tevreden met de afwikkeling van de verkoop en opnieuw ontstond er een proces, welk zijn aanvang nam op 10 mei 1707 voor het Hof in Roermond.[37]
Volgens Verzijl zou Reinier Thomas Wiricx geboortig zijn van het stadje Gelder in Geldern.[38] Hij was van beroep scholtis van de schepenbanken Swolgen en Broekhuizenvorst, Ooijen en Blitterswijck van 1674 tot 1711. Tevens was hij secretaris van Ooijen en Meerlo en sedert 1692 scholtis van Arcen. Op 25 november 1678 trouwde de scholtis te Arcen met Maria Catharina Milius. Hij overleed op 29 juli 1712 te Herongen.

MICHIEL SPRENGER (1712-1725)

Voor zijn dood in 1712 verkocht Reinier Thomas Wiricx huize de Kolck aan Michiel Sprenger, schepen en oud-burgemeester van de stad Venlo.

Afb. 7 *Huize de Kolck; de oostzijde in 1795* (foto P. Weys, Broekhuizenvorst).

Verzijl zegt, dat de verkoop van 1710 zou dateren, maar noemt als zo vaak, geen enkele bron. Op 1 maart 1712 werden de nieuwe bezitters met de lijfgewinsgoederen van huize de Kolck behand.[39]
Pastoor Janssen (Meerlo) meent, dat Michiel Sprenger het aloude huis sloopte en vermoedelijk liet opbouwen onder toezicht van de in Broekhuizenvorst wonende architect Jacobus Sprenger.[40] Wanneer er een flinke verbouwing ten tijde van Michiel Sprenger zou hebben plaats gehad, dan zou dit tussen 1712 en 1725 gebeurd moeten zijn. Huize de Kolck moest Michiel Sprenger namelijk wegens een schuld van 2500 Hollandse guldens bij uitspraak 'ten Hove tot Gelder' op 23 oktober 1725 overdragen aan zijn schuldeiser Johan de Noije(r).[41]
De financiële toestand van de Venlose Sprenger was niet al te rooskleurig, want naast Johan de Noijer waren er meerdere schuldeisers, zoals de erfgenamen van Jacob Marcelis, een koopman uit Amsterdam. Aan deze koopman was hij wegens een geleverde partij zeep maar liefst een som van negen duizend gulden schuldig. Deze som werd op Sprengers onroerende goederen die in Venlo gelegen waren, verhaald.[42] Johan de Noijer en zijn echtgenote Ester Sprenger waren eigenlijk helemaal niet geïnteresseerd in huize de Kolck. Want nadat zij op 1 juni 1726 de goederen in handen kregen, verkochten zij de Kolck aan Petrus Josephus Joannes de Winckel, een Roermondse griffier.[43]

DE FAMILIE DE WINCKEL

Petrus Josephus Joannes de Winckel, griffier aan het Hof van Roermond trouwde in 1719 met Maria Barbara de Haen. Volgens pastoor Janssen hadden zij tenminste

drie zonen en een dochter.[44] Op 14 juni 1726 liet de griffier zijn twee kleine zoontjes Petrus Hendrik Josephus en Theodorus Hendrik de Winckel, belenen met de goederen van de Kolck.[45] Kapitaalkrachtig was de griffier ongetwijfeld. Hij kocht zelfs de heerlijke rechten van Swolgen en werd op 14 juli 1739 bij zijn belening in Gelder, Heer van Swolgen.[46] Vormde dit niet een betere basis voor een verbouwing van de Kolck? Hij was verzekerd van inkomsten uit de heerlijke rechten. Waarschijnlijk vormde zijn bemoeienis met huize de Kolck en de heerlijkheid Swolgen slechts een klein deel van zijn drukke werkzaamheden in Roermond. De griffier overleed op 22 november 1746 en zijn echtgenote Maria Barbara de Haen op 23 mei 1749 te Roermond. Frappant is dat zowel de bekende tekenaar Abraham als de echtgenote van De Winkel dezelfde achternaam – De Haen – dragen. Toeval of bestond er een familierelatie?

PETRUS HENDRIK JOSEPHUS DE WINCKEL

Hij was zijn vader in 1747 als heer van Swolgen opgevolgd en werd daar op 19 april van dat jaar mee beleend.[47] Hij liet Huize de Kolck bewonen door z'n oudtante Maria Driessens op Heijde(n). Uit haar testament, dat zij op 10 januari 1748 maakte, blijkt dat zij met haar neef Petrus Josephus Joannes de Winckel 'den greffier saliger' een contract over Huize de Roode Beek (Roobeek) had gemaakt.[48] Een overeenkomst dus met de vader van bovengenoemde P.H.J.

Later zien we dat ook de Roobeek in handen was van de familie De Winckel. Zij benoemde tot executeur testementair haar jonge neef Petrus Hendrik Josephus de Winckel. Voor zijn diensten zou hij alle meubels welke zij op de Kolck had, erven en daarnaast nog een deel van het zilverwerk. Krachtige taal werd door de erflaatster geuit aan het adres van haar broer Wilhelmus Driessens op Heijden wonend te Groot Linden, gelegen tussen Cuyck en Grave aan de Maas.

'Mijnen broeder ende sijne kinderen hebben in mijn leven genoegh gehadt het welck mij groote quellinge genoeght is geweest te meer dat de selve sigh noijdt naer mijn genoegen en hebben willen schicken'.

Bijna anderhalf jaar later op 27 juni 1749 vernam Petrus Hendrik de Winckel te Roermond de dood van 'Ma tante de juffr. Driessens saliger den 25 deses maendts op sijn huijs de Colck'.[49]

Petrus Hendrik Josephus de Winckel trouwde tweemaal. De eerste keer in Den Bosch op 5 november 1747 met Lucretia van Kessel en een tweede maal in 1758 met Josepha Maas. Hij overleed vóór 22 december 1791 zonder opvolger.

DE FAMILIE DE WEVELINCKHOVEN

De kinderen van Maria Agnes de Winckel – een jongere zus van Petrus Hendrik de Winckel, die in 1753 te Swolgen in het huwelijk trad met Jan Godfried Eugenius Van Wevelinckhoven – erfden de goederen van hun oom. Haar oudste zoon, Peter Joseph Franciscus de Wevelinckhoven, geboren in 1754 te Roermond volgde zijn oom als heer van Swolgen op.

Hij werd op 22 december 1791 beleend met de heerlijke rechten van Swolgen.[50] Hij was de laatste heer van Swolgen en huwde in 1803 met Maria Francisca Sijben. Het echtpaar kreeg één dochter. Petrus de Wevelinckhoven overleed in 1812.

Vervolgens werden de goederen, die oorspronkelijk van de familie De Winckel waren, door notaris Dirix in Roermond op 3 juli 1816 publiekelijk verkocht.[51] Pieter Christiaen Hafmans, koopman te Arcen, kocht de goederen van de Roo Beek onder Wellerlooi voor 18.000 francs. Huize de Kolck kwam voor de som van 10.500 francs in handen van Pierre de Weerth, wonend in Elberfeld.

Vrij kort daarna moet Pierre de Weerth het zaakje verkocht hebben aan Joannes Gerard Schraven, wonende te Broekhuizen. Want laatst genoemde verkocht als eigenaar Huize de Kolck op 5 mei 1828 aan Pieter Christiaan Hafmans, Burgemeester van Arcen.[52]

De burgemeester ging er zelf niet wonen. Rond 1840 was Jan Minten, geboortig van Horst, de pachter. Hij bewoonde de zogeheten pachterswoning, terwijl het woonhuis door Henri Bosser, een dokter uit Venlo, gehuurd werd.[53] Deze heeft de gemeente vóór 1850 verlaten. Het huis was in 1850 onbewoond, tot Sophia, Barones de Montigny er zich met haar tuinman en drie dienstmeiden vestigde. Volgens de gegevens van de burgerlijke stand was zij geboren op 17 oktober 1797 te Zutphen en overleed op 9 december 1869 des avonds om elf uur op de Kolck.

Afb. 8 *Huize De Kolck; de oude pachterswoning, gesloopt in okt. 1989* (foto P. Weys, Broekhuizenvorst).

Maar volgens haar bidprentje is zij geboren op 18 oktober 1795 en overleden op 10 december 1869. Zij was een dochter van Andreas de Montigny en Charlotte van Hoensbroek. Haar bidprentje werd gedrukt bij Schaffrath te Geldern. Vermoedelijk werd de begrafenis geregeld door de familie Van Hoensbroek, wonend op Schloss Haag bij Geldern.
Uit het oude kadasterarchief van de gemeente Broekhuizen blijkt, dat de Kolck in 1870 bij deling in handen kwam van een dochter van de burgemeester, Johanna Maria Josephina Huberta Hafmans, weduwe van Hubertus Wilhelmus van der Heijden.[54] Na haar dood werd de Kolck door haar erfgenamen op 7 januari 1902 door notaris Haffmans te Gelden openbaar verkocht aan de broers Floris, Hendrik en Gerard Hermans.[55] Tenslotte verkreeg Hendrik Hermans bij deling in 1904 het inmiddels bouwvallige woonhuis. Hij heeft Huize de Kolck daarna op de oude fundamenten opnieuw laten opbouwen.

Venraij, voorjaar 1990

Afb. 9 *De Kolck en omgeving in 1850. Detail uit een kaart van de Boven-Maas van Visé tot Woudrichem door de landmeter E. Olivier Dz, uitgave 1855. Atlas Gemeentearchief Venlo* (foto M. Flokstra).

Genealogie familie Van Broekhuizen genaamd Ooyen

Michiel van Broekhuizen
1436-1474, overl: vóór 1481
1473 heer van Ooijen
tr. vóór 1453
Elisabeth van Gruysdonck
1453-1490

Seger van Broekhuizen
1481-1533
overl: tussen 1531-1533

Johan van Broekhuizen
1490-1492

Marten van Broekhuizen
1490-1533

Jacob van Broekhuizen
1490-1511

Margaretha van Broekhuizen
1490-1511
overl: vóór 1511
begr. in Lottum
tr. 1490
Johan Spee

– vermoedelijk –

Elisabeth van Broekhuizen
1533-1547
overl: na 1547
Vrouwe van Ooyen
tr. vóór 1533
Gerard Beugel
overl: vóór 1533

Michiel van Oeyen
pastoor van Broekhuizenvorst
1548 bezitter van de Kolck
overl: tussen 1544-1559

natuurlijke zoon

Marten van Broekhuizen
1533-1565

tr. vóór 1539
Elisabeth van Dript
1539-1550

Johan van Broekhuizen
1524-1561

tr. vóór 1524
Alijt Spee
1524-1562

Marten Beugel
1535-1576
1555 heer van Ooyen
overl: 1571-1576
tr.
N.N.
tr. 2e 1562
Gertruidis Spanrebock
1562-1588

Johan van Oeyen
1562 priester

Herman van Broekhuizen
1571-1601
overl: ± 1601
1571 heer van Ooyen
tr.
Gertruid Beugel
1571-1576
overl: na 1576
dr. v. Marten Beugel

Jacob van Broekhuizen
1565-1587

tr.
Lyffert van Asselt

Johan van Broekhuizen
1586-1608
overl: vóór 1608

tr.
Françoise van Houtem

Gertruid van Broekhuizen
1608
overl: na 1608

tr.
Jonker van Aldringa

Marten van Broekhuizen
1601-1620
overl: 1 juli 1620
1601 heer van Ooyen
tr.
Catharina Quat

Johan van Broekhuizen
1608-1632
overl: na 1632
Bezitter van de Kolck
tr.
Catharina van Mirbach
1608-1614

Seger van Broekhuizen
1618-1647
overl: 22 okt. 1647
Broekhuizenvorst
tr. 5.2.1622 Venlo
Anna Ingenhaeff

Elisabeth van Broekhuizen
1595-1608
overl: na 1608

Willem van Broekhuizen
1641-1643
overl: 4 juli 1643
Bezitter van de Kolck
tr. vóór 1641
Elisabeth van Weedt
1649-1689
overl. 24.8.1689

Anna van Broekhuizen
1665
overl: 19.5.1665

tr. 1e
A. van Aefferden
tr. 2e
Henricus de Haen

Maria Martina van Broekhuizen
1643
overl: na 1643

tr. 20.1.1643 Swolgen
Caspar van Weedt
op de Gun te Swolgen

Sophia van Broekhuizen
1629-1684
overl: 11.7.1684 Venray
1629 Non in het klooster Binderen bij Helmond

Verkoopt de Kolck in 1659 aan Henry Bernard en Elisabeth Duyts

Johanna Catharina van Broekhuizen
1649-1673
tr. 16.10.1657
Broekhuizenvorst
Frederik van Laer

Emilia Gertruid van Broekhuizen
1643-1673

Noten

[1] Leiden, Universiteitsbibliotheek, Collectie Bodel Nijenhuis, P306-I N18 (31,4 x 21 cm).
[2] HSAD, Landesarchiv Geldern, Urk. 115.
[3] HSAD, Karten nr. 2827 Broekhuizen (119,5 x 69 cm).
[4] RAL, Archief Hof van Gelre Roermond, Rechterlijke stukken, 1707-1708. Bijlagen van een proces tussen Jan Prayon met Hubert Goossens tegen Scholtis Wiricx, copie A folio 3-18.
[5] RAG, Rekeningen Overkwartier ná 1473, voorlopig inv.no. 1683 onder Broekhuizenvorst folio 39.
[6] Gemeentearchief Venray, Archief schepenbank Swolgen en Broekhuizenvorst, inv.no. 18.26.
[7] RAL, Archief schepenbank Broekhuizen, aanwinst 1948 nr. 6 Leenboek van het huis Broekhuizen 1515 - 17e eeuw, folio 20 (1554 juni 19).
[8] Stadtarchiv Geldern, Akten 175.
[9] Kempen Kreisarchiv Viersen, Graflich von Schaesberg Archivs zu Kriekenbeek [verder geciteerd als Kempen, Akten] Akten L2.3 folio 5 v.-6; 52.
[10] Idem, Akten L2.3 folio 5.
[11] Idem, Akten L2.3 folio 52.
[12] Stadtarchiv Geldern, Akten 175.
[13] Gemeentearchief Venray, Archief schepenbank Swolgen en Broekhuizenvorst, inv.no. 17.1.
[14] RAL, Archief Scheres-d'Olne, Inv.no. 2349 folio 1, aantekeningen van Fr. Nettesheim uit 1878 over Haus Oeijen.
[15] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.no. 6 folio 249.
[16] Idem, inv.no. 5 folio 175 en inv.no. 9 folio 180 verso.
[17] Kempen, Akten L2.3 folio 5.
[18] RAL, Archief klooster Maria Weide Venlo, Obituarium folio 26.
[19] Kempen, Akten L2.3 folio 5.
[20] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.no. 5 folio 175 en inv.no. 10 folio 7-7 verso.
[21] Idem, inv.no. 5 folio 176 en inv.no. 10 folio 19.
[22] M. Flokstra, Een bijdrage over de heren van Ooijen tot 1555 in: De Maasgouw, 106 (1987) 67.
[23] Kerkarchief Broekhuizenvorst, aantekeningen van oud-pastoor J. van Soest uit 1941, bijlage nr. 7.
[24] RAL, Bisschoppelijkarchief Roermond, port. 103 nr. 2 Lijst van renten en inkomsten der kerk van Broekhuizenvorst, in 1666, folio 6.
[25] RAL, Hof van Gelre Roermond, port. 301 C (II), bijlage van een proces over de hof aan gen Sande te Ooijen.
[26] M. J. Janssen, Bijdrage tot de geschiedenis van het Huis de Gun te Swolgen in: Limburgs Jaarboek (1896), 12.
[27] Pater Verbeek en Sloots, het klooster der minderbroeders te Venray 1647-1947, 83.
[28] Kempen, Akten L2.2 folio 9.
[29] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.no. 11 folio 55.
[30] Kempen, Akten L2.8 (1659 nov. 18).
[31] RAN-Br. Archief leenhof Cuyck, inv.no. 6 folio 246 (1642 mei 1).
[32] Kempen, Akten L2.8 (1659 nov. 18).
[33] Kempen, Akten L2.9 (1676 sept. 18).
[34] RAL, Archief Hof van Gelre Roermond, Rechterlijke stukken, 1707-1708. Bijlagen van een proces tussen Jan Prayon met Hubert Goossens tegen Scholtis Wiricx, copie A folio 3-18 (1677 febr. 24).
[35] Idem, copie B folio 19-21 (1678 juli 19).
[36] Gemeentearchief Venray, Archief schepenbank Swolgen en Broekhuizenvorst, inv.no. 20.96.
[37] RAL, Archief Hof van Gelre Roermond, Rechterlijke stukken, 1707-1708. Bijlagen van een proces tussen Jan Prayon met Hubert Goossens tegen Scholtis Wiricx, 10 mei 1707.
[38] J. Verzijl, Huize en hoeve De Kolk te Broekhuizenvorst, in: De Maasgouw (1944) 20-22.
[39] Kempen, Akten L2.9 folio 1 verso (1712 maart 1).
[40] M. J. Janssen, Een weinig bekend architect Jacob Sprenger in: De Maasgouw 1920, 22-23.
[41] Kempen, Akten L2.2 Losse stukken over de Kolck (1725 okt. 23).
[42] Gemeentearchief Venlo, Archief schepenbank Venlo nr. 2767 Bijlagen van een proces tussen Michiel Sprenger en de erfgenamen van Jacob Marcelis (1722 juli 29).
[43] Kempen, Akten L2.9 folio 1 verso (1726 juni 1).
[44] M. J. Janssen, Bijdrage tot de geschiedenis van het Huis de Gun te Swolgen in: Limburgs Jaarboek (1896), 20.
[45] Kempen, Akten L2.9 folio 2 (1726 juni 14).
[46] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III Lehen und Adel, nr. 2A folio 182-182 verso.
[47] Idem, nr. 2A folio 238-238 verso.
[48] RAL, Archief schepenbank Broekhuizenvorst, voorlopig inv.no. 17 folio 313-315.
[49] Idem, folio 317-318.
[50] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III Lehen und Adel, nr. 2B folio 165 verso-166 (1791 dec. 22).
[51] Gemeentearchief Roermond, Notaris L. Dirix 1816 nr. 124, 132 en 140.
[52] Gemeentearchief Broekhuizen, inv.no. 1832 nr. 93.
[53] Idem, inv.no. 978A folio 23 en 24.
[54] Idem, inv.no. 1822 Artikel nr. 529.
[55] RAL, Archief notaris Haffmans Helden, 1902.

* Aan het einde van deze bijdrage wil ik graag mijn dank betuigen aan Mevr. P. Mulders-Thijssen (Maasbree) de heren prof. dr. J. G. N. Renaud (Amersfoort) en P. Weijs (Broekhuizenvorst) voor hun kritische kanttekeningen en waardevolle bijdragen.

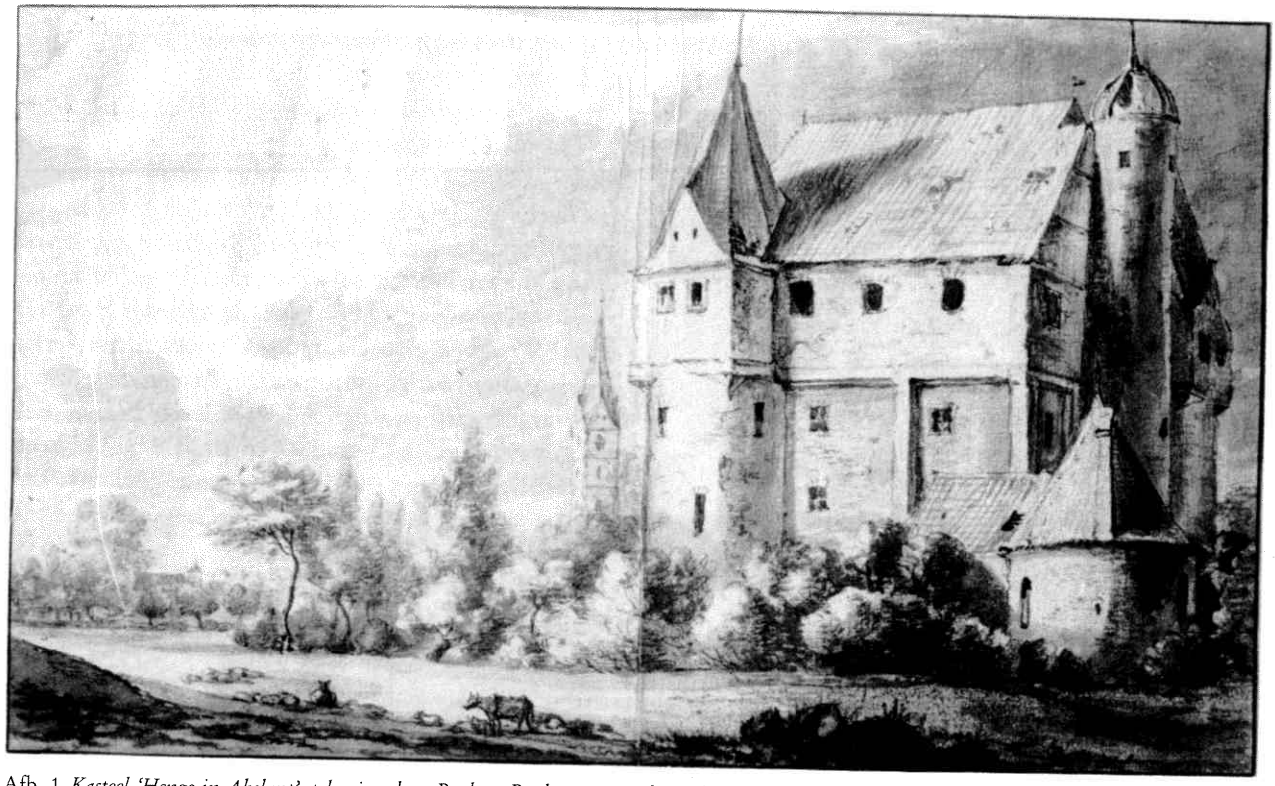
Gebruikte afkortingen

HSAD = Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
RAL = Rijksarchief in Limburg
RAG = Rijksarchief in Gelderland
RAN-Br. = Rijksarchief in Noord-Brabant

Roghmans kasteel 'Henge in Abelant'

DOOR

R. F. C. VAN DER LOF

Afb. 1 *Kasteel 'Henge in Abelant'; tekening door Roelant Roghman, ongedateerd. Collectie George Abrams, Boston, U.S.A. Het kasteel is enigszins vervallen. Heeft de kerktoren een ovaal (en daarmee uitzonderlijk) venster? De tekening kon uiteraard zelf niet worden geraadpleegd.* (foto Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

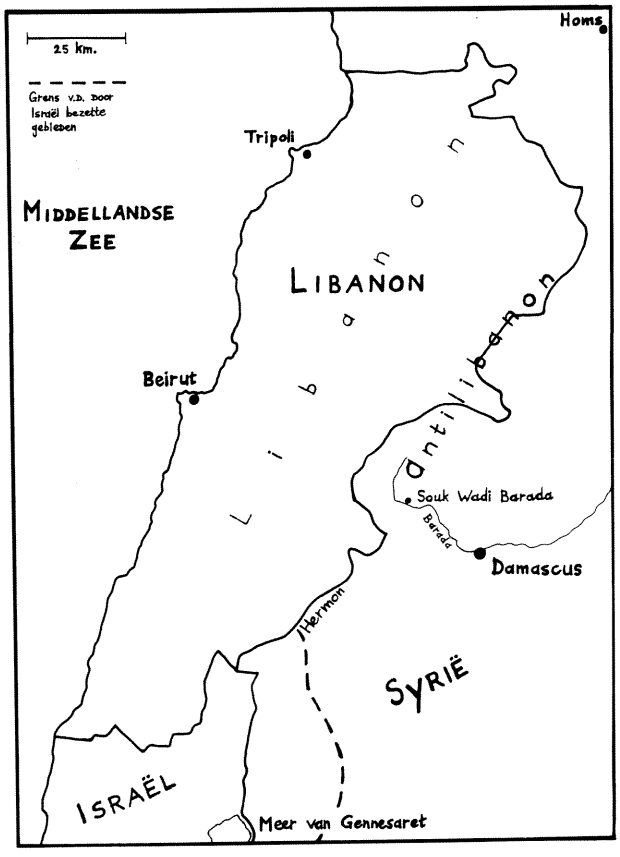
Inleiding

In hun recente standaardwerk over de kasteeltekeningen van Roelant Roghman merken Van der Wyck en Niemeijer en hun medewerkers bij de reproductie van kasteel 'Henge in Abelant' (afb. 1) oftewel *t slot henge in Abelant*, zoals op de achterkant van de tekening zelf staat, op: 'Een kasteel noch een landstreek van deze naam konden gelocaliseerd worden. De bouwtrant van zowel het huis als de kerk past niet in het gebied van Roghmans kastelenserie. Is ook deze tekening als een 'plaisanterie' te beschouwen?'.[1] Om deze intrigerende vraag te kunnen beantwoorden, deed ik een onderzoek, dat de volgende resultaten opleverde.

Localisering

De naam 'Abelant' of varianten daarop, waarvan 'Abilant' het talrijkst is, komt veelvuldig voor in de Middeleeuwse Westerse litteratuur. In de 'Gloriant', een abel spel, staat letterlijk 'Abelant', terwijl in vele chansons de geste sprake is van 'Abilant' – vooral dikwijls in de 'Bau-

duin de Sebourc' – of varianten, net als in een aantal andere romans.[2] De naam heeft er zowel op personen als op een stad en een koninkrijk in het Oosten betrekking. Ik neem aan dat Roghman zijn 'Abelant' – in dit artikel ga ik uit van de veronderstelling, dat Roghman zelf de geciteerde tekst achter de tekening schreef[3] – heeft ontleend aan één of meer van deze verhalen. In zijn geval behoort 'Abelant' tot voornoemde, tweeledige geografische categorie. Het 'Abelant'/'Abilant' in de Middeleeuwse verhalen wordt historisch verklaard als het Abila uit de Oudheid, dat de hoofdstad was van de tetrarchie Abilene (dus niet het Abila ten Zuid-Oosten van het Meer van Genesaret). Abila kreeg in de 5de eeuw een bisschopszetel. In 634 viel het bij verrassing in handen van de Moslims, toen alle Christenen uit de omgeving bijeen waren op de jaarmarkt ('souk' in het Arabisch) van het dal van de Barada, de rivier waaraan Abila lag. Vandaar de naam van het dorp, dat nu ter plaatse van Abila ligt: Souk Wadi Barada, aan de zuidelijke voet van de Antilibanon, in Syrië, aan de door groen omgeven Barada[4], linea recta ca. 25 km ten noordwesten van Damascus (afb. 2).

Het kasteel

Over een kasteel met de naam 'henge', zoals op Roghmans tekening staat geschreven, vond ik niets. Noch in de genoemde Middeleeuwse verhalen, noch in naslagwerken, noch in litteratuur over Syrië en aangrenzende landen komt deze naam (of denkbare varianten daarop) voor. Het blijft dus een raadsel hoe Roghman eraan kwam.

De Middeleeuwse verhalen noemen wel een paleis/kasteel in 'Abelant', maar zonder een naam. Zo vindt men in de 'Bauduin de Sebourc' het paleis van de koning Rouge-Lion in de stad 'Abilant'.[5] In de 'Gloriant' wordt over waarschijnlijk ditzelfde paleis verteld:

'Ghi selt besitten Abelant,
Die soete stede, dat scoene yuweel;
Daer staet verborghen een casteel,
Daer seldi werden casteleyn;
Het staet op soe scoene pleyn,
Dat men dies ghelike niet en vint.'[6]

Dit kasteel stond derhalve, hoewel in de stad, in een fraai vlak terrein[7] verborgen, dus waarschijnlijk te midden van veel struikgewas en geboomte. Roghman zou aan dit kasteel kunnen hebben gedacht. Artistieke vrijheid moet bij de vervaardiging van de tekening in ieder geval een grote rol hebben gespeeld, omdat Middeleeuwse verhalen geen nauwkeurige informatie geven over de architectuur van kastelen en Roghman voor zover bekend ook nooit in het Midden-Oosten is geweest. De burcht heeft een sprookjesachtige, enigszins 'Oosterse' gedaante. Terwijl Roghman altijd een reële verhouding tussen het formaat van een kasteel en de omvang van de bomen in de omgeving ervan tekende, is hier het kasteel naar verhouding te groot. Daarmee heeft de tekenaar het kasteel een buitengewoon indrukwekkende gestalte gegeven.

De kerk

Vreemd is de aanwezigheid van een kerk op deze tekening, omdat 'Abelant' volgens de oude verhalen islamitisch was. De kerktoren, het enige goed waarneembare deel van de kerk, is voorgesteld in een Westerse, romanogotische stijl die men in Groningen en Friesland en vooral in het Duitse Rijnland kan aantreffen[8] en dus in tegenstelling met de architectuur van het kasteel voor het Westen realistisch genoemd mag worden.

Afb. 2 *De ligging van Souk Wadi Barada, ter plaatse van Abila. (tek. van de auteur, met behulp van: Karl Baedeker (ed.),* Palestine et Syrie. Manuel du voyageur, *Leipzich 1893², kaart tussen blz. 298 en 299. Idem* De Grote Bosatlas, *Groningen 1988⁵⁰, blz. 114, kaart A).*

Van Roghman is niet bekend of hij in vermelde provincies is geweest. Hij zal deze torenarchitectuur echter zeker hebben gezien toen hij op reis was naar het Zuiden. Overigens past de gesuggereerde ouderdom van de kerktoren wèl goed bij het Middeleeuwse 'Abelant'.

Conclusie

Alles wijst erop, dat Roghmans voorstelling van slot 'Henge in Abelant' is ontsproten aan zijn fantasie, waarbij hij echter gebruik maakte van kennis van Middeleeuwse verhalen en van bestaande kerktorenarchitectuur; de kasteelnaam is vooralsnog onverklaarbaar. Van der Wyck en Niemeijer en hun medewerkers denken daarom mijns inziens terecht aan een 'plaisanterie', maar dan wel één op litterair-historische en wat de kerktoren betreft architectuur-historische basis.

Noten

[1] H. W. M. van der Wyck met medewerking van J. W. Niemeijer [e.a.], *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman*, I, Alphen aan den Rijn 1989, blz. 243, nr. A2 en bijbehorende afbeelding op blz. 244. Het 'ook' houdt verband met tekening A1 in voornoemd boek. In het voorwoord van dit boek (blz. V) wordt abusievelijk 1617 vermeld als geboortejaar van Roghman, want in het 'Ten geleide' (blz. VII) is aangegeven dat hij in 1627 moet zijn geboren.

[2] Zie respectievelijk:
- Rob. Roemans en Hilda van Assche (ed.), *Een abel spel van Gloriant*, Amsterdam/Antwerpen 1970²;
- Ernest Langlois, *Table des noms propres de toute nature compris dans les chansons de geste*, New York 1971², blz. 2;
- Louis-Fernand Flutre, *Table des noms propres avec toutes leurs variantes figurant dans les romans du moyen âge écrits en français ou en provençal et actuellement publiés ou analysés*, Poitiers 1962, blz. 3 en 191.

De Dietse versie van een deel van de 'Bauduin de Sebourc' is overigens niet gepubliceerd in het Zeitschrift für Romanische Philologie, zoals bij Roemans en Van Assche, *o.c.*, blz. 34, staat geschreven, maar in het *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 27 (1895), blz. 14-27.

[3] Niemeijer (in Van der Wyck en Niemeijer [e.a.], *o.c.*, blz. 16) vermoedt, dat het 'weinig geroutineerde', 17de-eeuwse handschrift achter op veel kasteeltekeningen van Roghman moet worden toegeschreven aan Roghman zelf, die tijdens het vervaardigen van zijn Nederlandse kastelenserie nog jong was. Het 'fijne' (*ibid.*, blz. 243) en dus blijkbaar wèl rijpe 17de-eeuwse handschrift op de achterzijde van 'onze' (ongedateerde) tekening behoeft mijns inziens niet te betekenen, dat dit dus niet van Roghman kan zijn, omdat onze tekening, niet passend in de serie Nederlandse kasteeltekeningen, heel wel pas op latere leeftijd door Roghman kan zijn gemaakt. Dit is echter vooralsnog hypothetisch.

[4] Gegevens over Abila uit:
- Gaston Paris, 'La chanson du pèlerinage de Charlemagne'. *Romania*, 9 (1980), blz. 1-50, i.c. blz. 28 en 29;
- *Les Guides Bleus*, deel 'Moyen-Orient', Paris 1956, blz. 229 (waaruit blijkt dat de opmerking van Paris, *o.c.*, blz. 29, over Nebi-Abil, overgenomen door de in noot 2 genoemde auteurs, niet juist is).

Paulin Paris meende, dat met 'Abelant'/'Abilant' Babel (= Babylon) werd bedoeld (zie verwijzing in P. Leendertz Jr., *Middelnederlandsche dramatische poëzie*, Leiden [1907], blz. CLVII, noot 3). Dat dit een foute gedachte was, zou toch duidelijk moeten zijn geweest door b.v. de passage in de 'Bauduin de Sebourc', waarin de grote toren van 'Abilant' wordt vergeleken met de nog grotere toren van 'Babel' (zie [Louis Napoleon Boca (ed.)], *Li romans de Bauduin de Sebourc, IIIe roy de Jhérusalem; poëme du XIVe siècle, publié pour la première fois, d'après les Manuscrits de la Bibliothèque Royale*, II, Valenciennes 1841, blz. 127 en 128, verzen 85-103).

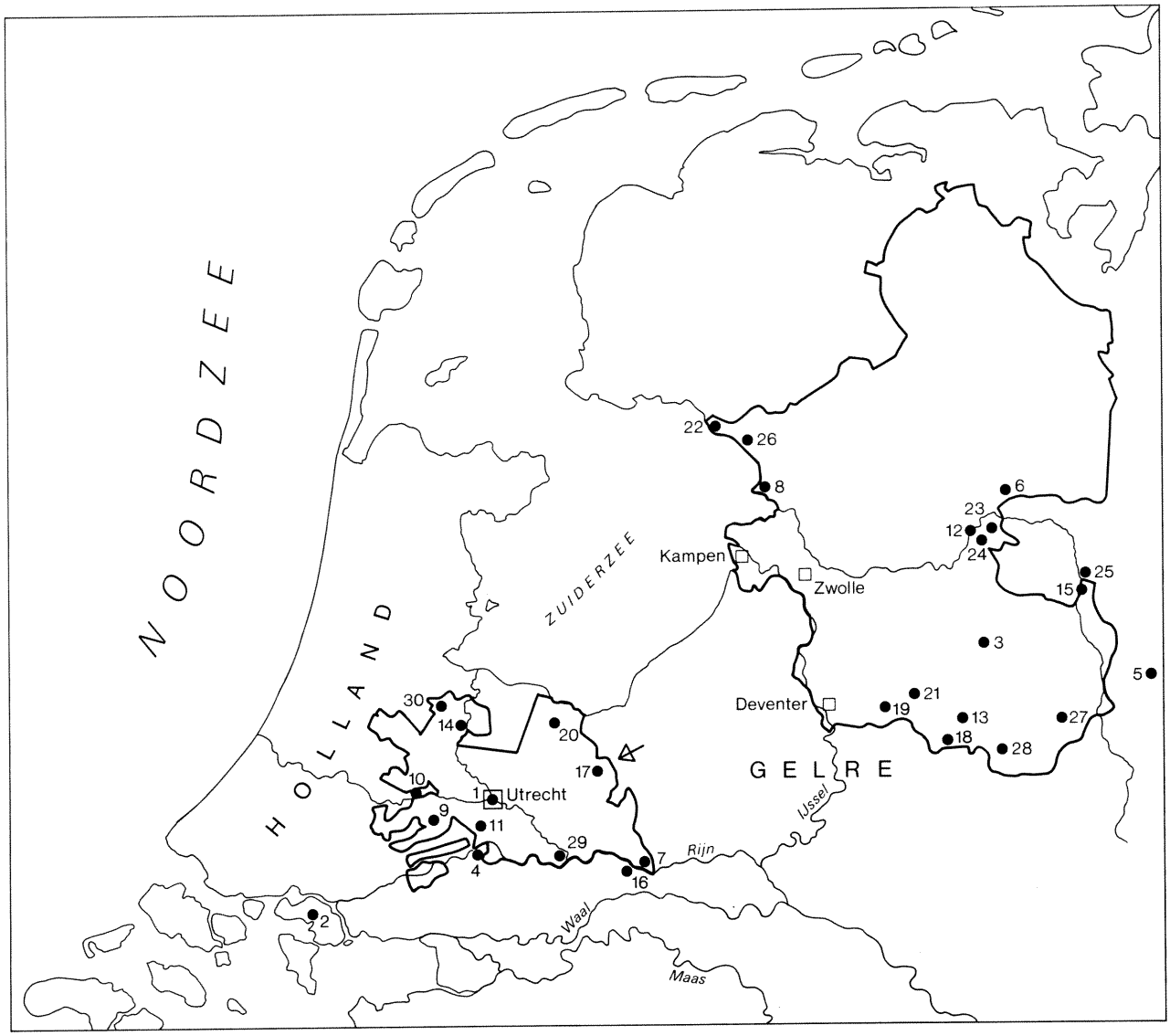
[5] Boca, *o.c.*, II, b.v. blz. 132 en 133, verzen 266-290.

[6] Boca, *o.c.*, II, b.v. blz. 132 en 133, verzen 266-290.

[6] Roemans en Van Assche, *o.c.*, blz. 109, verzen 770-775.

[7] 'pleyn' = vlakte (E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, VI, 's-Gravenhage 1907, kol. 459-461).

[8] Nederlandse kerktorens met het Duits-Rijnlandse kenmerk van vier topgevels en hoge spits zijn die van Hervormde kerken te Surhuizum (Friesland, nabij Groningen), Bedum (spits niet meer aanwezig), Haren en Schildwolde (alle Gr.) (zie b.v. E. H. ter Kuile, *De torens van Nederland*, Amsterdam 1943³, blz. 22 en 23). Het is echter de vraag of de toren in Haren ook oorspronkelijk een dergelijke bekroning had (F. A. H. van den Hombergh, 'Kerkelijk leven', blz. 46-64 in J. P. Bakker e.a., *Haren. Van vroeger tot nu*, Haren 1979, i.c. blz. 47 en 50).

Afb. 1 *Kaart van de bisschoppelijke kastelen in het Nedersticht (de huidige provincie Utrecht) en Oversticht (de huidige provincies Overijssel en Drente). Geografische situatie ca. 1500, voornamelijk naar H. J. Keuning, Atlas van Nederland, Blad VIII-4, 's-Gravenhage 1963-. . .). De volgorde van de nummering van de kastelen wordt bepaald door de vroegste vermelding als bisschoppelijk kasteel. Een vraagteken achter de naam geeft aan, dat het niet zeker is of het gaat om een kasteel of een versterkte nederzetting* (tekening ROB).

1.	Castellum te Utrecht	VII-X
2.	IJsselmonde	1076
3.	Schulenborg	1123, 1228
4.	Lexmond?	1133
5.	Bentheim	1146-1178/1196
6.	Coevorden	1139/1150-1528
7.	Ter Horst	1156/1178-1528
8.	Vollenhove	1156Z/1178-1528
9.	Montfoort	1156/1178-1528
10.	Woerden	1156/1178-1297
11.	Gein?	1225
12.	Hardenberg	1228-1393
13.	Goor	ca. 1250-1394/1421
14.	Vreeland	1258/1260-1528
15.	Lage	1270-1528
16.	Dullenborg	1312/1318-1319, 1357
17.	Stoutenburg	1315/1316-1457
18.	Diepenheim	1331-1528
19.	Arkelstein	1347/1360-1528
20.	Ter Eem	1347-1348-1528
21.	Waardenborg	1378/1379-1528
22.	Kuinre	1407-1528
23.	Slingeborg	1411-1528
24.	Venebrugge	vóór 1413-1500
25.	Neuenhaus	1418/1429-1435
26.	Blankenham	vóór 1434-1528
27.	Enschede	1433-1437/1455
28.	Blankenborg	1449-1528
29.	Duurstede	1449-1528
30.	Abcoude	1449-1528

Het verdwenen bisschoppelijk kasteel Stoutenburg bij Amersfoort (1259-1543)

DOOR

HANS L. JANSSEN

I. Geschiedenis

1. DE STICHTING

Het kasteel Stoutenburg is door bisschop Guy van Avesnes (1301-1317) tegen het einde van zijn regeringsperiode aangekocht en bij de bisschoppelijke kastelen in het Nedersticht gevoegd. Ondanks het feit, dat het kasteel in eerste instantie niet door de bisschop is gesticht, hangen de omstandigheden van de stichting zo nauw samen met de bisschoppelijke kastelenpolitiek, dat het zinvol is er hier enige aandacht aan te besteden.

Het kasteel wordt voor de eerste maal vermeld op 12 juni 1259, toen Wouter van Amersfoort, ridder, zijn 'domum sive castrum Stouthenburg', dat stond op zijn eigen, allodiale, grond en waarvan de bouw toen nog niet was voltooid, 'uit vrije wil' opdroeg aan bisschop Hendrik van Vianden (1250-1267), die het hem daarna volgens ministeriaal recht in leen terug gaf. Op zichzelf is het aangaan van een dergelijke rechtsverhouding niet zo ongebruikelijk. Wel opmerkelijk is de eraan toegevoegde bepaling, dat Wouter en zijn opvolgers het kasteel ter beschikking van de bisschop moeten stellen, wanneer deze dat om militaire redenen noodzakelijk acht. Door deze bepaling werd het kasteel een zogenaamd 'open huis' van het Sticht Utrecht. Dit is de oudste, concrete vermelding van dit type leenverhouding in het Nedersticht en het is veelbetekenend, dat bisschop Hendrik van Vianden, de eerste en voorlopig ook laatste bisschop, die op krachtige wijze optrad tegen het onafhankelijkheidsstreven van zijn grote vazallen, dit middel voor het eerst toepaste.[1]

Wouter van Amersfoort behoorde tot een aanzienlijk geslacht van bisschoppelijke ministerialen[2], waarvan leden vermeld worden sinds het begin van de 12e eeuw. In het midden van de 13e eeuw bezaten ze zelf, behalve enige goederen in Harmelen en Hoevelaken, een gedeeltelijk allodiaal goederencomplex in Noordelijk Eemland, terwijl ze waarschijnlijk tevens de erfelijke functies van voogd van de bisschoppelijke domeinen in dit gebied en schout van Amersfoort uitoefenden.[3]

Het is waarschijnlijk niet toevallig, dat de opdracht van het kasteel Stoutenburg aan de bisschop op dezelfde dag plaatsvond als de verlening van stadsrecht door de bisschop aan Amersfoort. Hierdoor werd deze nederzetting aan de zeggingsmacht van Wouter van Amersfoort als bisschoppelijk voogd onttrokken en rechtstreeks onder het gezag van de landsheer geplaatst.[4] Tot dit ogenblik hadden de heren van Amersfoort waarschijnlijk op de hof ('curtis') te Amersfoort gewoond, van waaruit zij als voogd de bisschoppelijke goederen beheerden.[5]

De vraag naar de motieven van Wouter van Amersfoort voor het aangaan van de leenband met de bisschop is niet met zekerheid te beantwoorden. Op het eerste gezicht ging hij er alleen maar op achteruit. Het is daarom denkbaar dat de bisschop Wouter a.h.w. heeft gekocht door hem een som geld te betalen voor de leenopdracht van zijn allodiaal goed Stoutenburg, waarmee deze b.v. zijn nieuwe kasteel kon bouwen, op voorwaarde dat hij dat als open huis aan de bisschop in leen zou opdragen. Dit zou Wouter er toe gebracht kunnen hebben ook het verlies van zijn machtige positie als bisschoppelijk voogd in Amersfoort te accepteren. De koppeling van beide rechtshandelingen op dezelfde dag zou dan logisch zijn.[6] Sinds 1271 noemt Wouter zich in elk geval afwisselend 'van Amersfoort' en 'van Stoutenburg'.[7]

Dergelijke kooptransacties waarmee allodiaal goed onder de leenband wordt gebracht, komen in deze periode herhaaldelijk voor. Wouter zelf droeg vier jaar later – in 1263 – zijn allodiale goederen te Emelaar en Hienshorst in leen op aan de graaf van Gelre in ruil voor een bedrag van 200 pond.[8]

De vraag naar de motieven van de bisschop is niet zo moeilijk te beantwoorden. De heren van Amersfoort bezaten een uitgestrekt goederencomplex, vooral ten noorden en ten oosten van Amersfoort, en hoewel hun bevoegdheden in hun gebied niet zo uitgebreid waren als die van bijvoorbeeld de heren van Amstel in hun gebied, was het gevaar zeker niet denkbeeldig dat de heren van Amersfoort zich met steun van de Gelderse graaf Otto II (1229-1272) zouden kunnen opwerken tot de facto onafhankelijke vorstjes op de grenzen van het Sticht. Het was een bewuste politiek van de graaf dergelijke onafhankelijkheidsneigingen van de grote Stichtse leenmannen te stimuleren. Hiertegen is bisschop Hendrik zeer krachtig opgetreden.[9] Het indammen van de macht van Wouter van Amersfoort past dan ook zeker in de politiek die de bisschop ten opzichte van zijn grote vazallen voerde.

Dat het een reëel gevaar was, waartegen de bisschop op-

trad, bewijst de hierboven genoemde oorkonde uit 1263, toen Wouter van Amersfoort zijn allodiale goederen Emelaer en Hienshorst in leen opdroeg aan de graaf van Gelre. Wouters erfgenamen zouden hem alleen in het leen op mogen volgen, als ze ook in het bezit waren van het kasteel Stoutenburg, terwijl Wouter moest beloven de graaf met het kasteel te dienen, behalve tegen de bisschop van Utrecht.

Ondanks de verzwakking van haar positie bleef de familie van Amersfoort invloedrijk. In 1272 vervulde Wouter de functie van maarschalk van het Sticht. Hij wordt voor het laatst vermeld in 1295. Onder zijn opvolger Everard brokkelde de machtspositie van de familie verder af. Een kennelijk nijpende geldnood dwong Everard zijn goederen één voor één te verkopen. In 1315 was het de beurt aan de kern van het grondgebied. Op 3 juni 1315 verkocht Everard (II), Everards zoon, het halve huis te Stoutenburg en de helft van de Stichtse lenen die hij kennelijk eerder van zijn vader had gekregen voor 450 pond zwarte Tornoysen aan bisschop Guy van Avesnes.[10] Toen hij na de dood van zijn vader diens resterende goederen erfde, droeg hij op 24 november 1316 ook de andere helft van het kasteel aan de bisschop over.[11] Op 28 december 1325 deed Everard tegenover bisschop Jan van Diest definitief afstand van alle rechten op het kasteel.[12]

De ondergang van de familie van Amersfoort-Stoutenburg is een fascinerend probleem met vele raadselachtige aspecten. Het is duidelijk dat de voornaamste oorzaak van financiële aard was. Hiermee wordt het probleem echter alleen maar verplaatst. Hadden de heren van Stoutenburg extra geld nodig voor het verwezenlijken van, ons onbekende, grootse projecten of was het misschien een structureel probleem van gelijkblijvende inkomsten en stijgende uitgaven, waarvan zij niet als enigen te lijden hadden?[13]

2. HET BISSCHOPPELIJK BEHEER 1317-1371: SCHULDEN EN VERPANDINGEN

Bisschop Guy van Avesnes heeft het kasteel Stoutenburg onmiddellijk in gebruik genomen en laten verbouwen. Dit valt af te leiden uit een oorkonde van 5 februari 1317, reeds enige maanden na de afstand van Everard van Stoutenburg, toen de bisschop aan de pastoor van de Amersfoortse kerk het terrein van de bisschoppelijke Hof afstond, omdat dit volgens hem nutteloos geworden was door de 'nieuwe bouw' in Stoutenburg.[14]

Kort hierna, op 28 mei 1317, is bisschop Guy overleden. Zijn opvolger Frederik van Sierck (1317-1322) heeft, ondanks zijn erbarmelijke financiële positie, kans gezien de bisschoppelijke politiek om zoveel mogelijk goederen uit de failliete boedel van de familie van Stoutenburg aan te kopen, voort te zetten.[15]

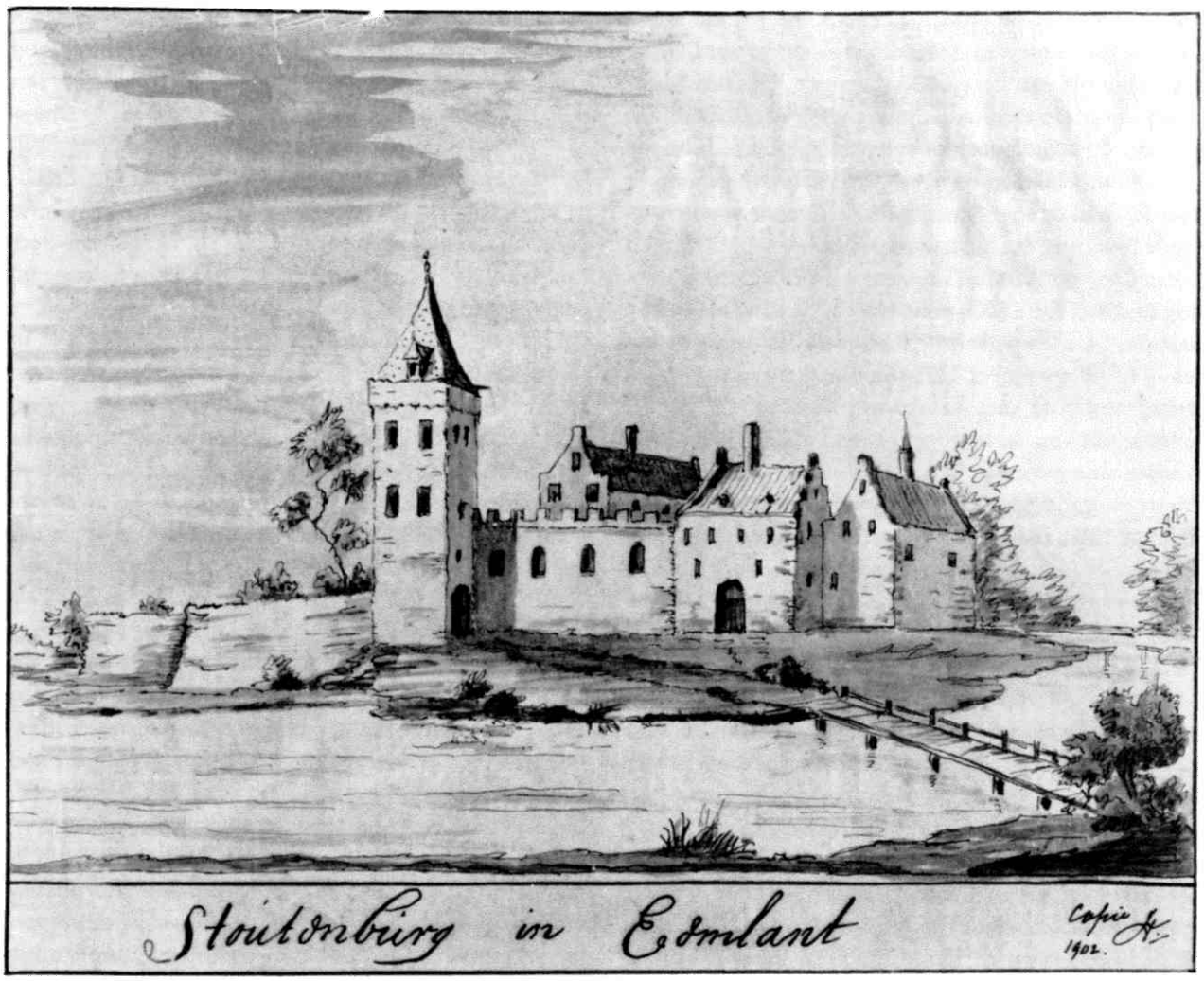
Uit twee oorkonden, gedateerd 7 juni 1323, kunnen we afleiden dat het kasteel Stoutenburg waarschijnlijk door de elect Jan van Bronkhorst (november 1322-februari 1323) is verpand aan de Gelderse edelman Johan van Bare.[16] Het is waarschijnlijk dit pand, dat door bisschop Jan van Diest (1323-1340) op 1 maart 1325 gelost is door het lenen van 500 pond van zijn neef Arnoud van Ysselsteyn, 'welc 500 lib. wi gekert hebben in onser kerken orbaer ende ons huse mede gheloest hebben'. Het was echter slechts een verschuiving van de problemen, want de bisschop was genoodzaakt Arnoud als onderpand voor dit bedrag het kasteel Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort en Eemland te verlenen. Bovendien werd Arnoud een jaarsalaris toegekend van 200 pond.[17]

In het eerste jaar van zijn bestuur boekte Arnoud een exploitatietekort van ruim 446 pond[18], zodat de totale schuld van de bisschop alleen maar toenam. In de volgende jaren verbeterde deze toestand geenszins. Op 25 april 1328 was de schuld van de bisschop afgenomen tot ruim 304 pond[19], op 13 mei 1329 tot ruim 242 pond[20], op 7 mei 1330 tot ruim 210 pond[21] en op 6 april 1331 tot ruim 130 pond.[22]

Behalve dit exploitatietekort werd in alle afrekeningen, voor het laatst op 7 mei 1330, vermeld dat de bisschop aan Arnoud ook nog de 500 pond van het oorspronkelijke pandbedrag schuldig was. Het staat daarom vast dat de verpanding door de bisschop, op 16 mei 1328[23], van een hele reeks ambten in het Sticht aan diverse prelaten en edelen, waaronder het kasteleinsambt van Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort en Eemland aan Arnoud van Ysselsteyn in ruil voor geleende sommen aan de bisschop tot een totale waarde van 3000 pond, op 12 december 1329[24] herhaald, ditmaal voor gelden ter waarde van 6000 pond, voor wat betreft het kasteleinsambt van Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort en Eemland niet uitgelegd moet worden als een nieuwe lening van Arnoud aan de bisschop, maar eenvoudig als de bevestiging van de verpanding voor 500 pond in 1325.

De schuld van de bisschop ten bedrage van 500 pond aan Arnoud van Ysselsteyn wordt voor het laatst vermeld op 8 mei 1330. Aan het slot van Arnouds rekening van het schoutambacht van Amersfoort, op 6 april 1331, komt ze niet meer voor. Misschien zouden we hieruit kunnen besluiten dat deze schuld tussen deze data is betaald. In elk geval zag de bisschop zich al spoedig genoodzaakt opnieuw geld van Arnoud te lenen. Tussen 6 april 1331 en 30 april 1332 nam hij opnieuw 1200 pond op met het kasteel Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort als onderpand.[25] Aan het slot van de laatst bekende rekening van Arnoud, op 7 oktober 1336, was de totale schuld van de bisschop al opgelopen tot het schrikbarende bedrag van ruim 3723 pond.[26]

Op 18 november 1338 verklaarde de bisschop dat hij, teneinde leningen bij woekeraars te vermijden, van zijn neef Arnoud van Ysselsteyn 4000 pond zwarte Tornoysen geleend had, waarvoor hij hem wederom het schout-

Afb. 2 *Anonieme tekening met het onderschrift 'Stoutenburg in Eemlant'. Copie uit 1902, mogelijk van een 18de eeuwse tekening uit de collectie Brouërius van Nidek. De betrouwbaarheid moet ernstig in twijfel worden getrokken*
(foto museum Flehite, Amersfoort).

ambt van Amersfoort en Eemland en het kasteleinschap van Stoutenburg in pand gaf. Aan Arnoud werd een jaarsalaris toegekend van 250 pond.[27] Waarschijnlijk betreft het hier een nieuwe lening, hoewel de mogelijkheid niet zonder meer uitgesloten moet worden geacht dat bij deze 4000 pond een gedeelte van de oude schuld, bijvoorbeeld de 1200 pond van 1331-1332 was inbegrepen.
Bij het afhoren van Arnouds laatste rekening door bisschop Jan van Diest op 24 mei 1340 bedroeg de totale schuld van de bisschop aan Arnoud ruim 5265 pond, bestaande uit de lening van 4000 pond van 18 november 1338 en een exploitatietekort van ruim 1265 pond op Arnouds laatste rekeningen.[28] Kort hierna, op 1 juni 1340, is Jan van Diest overleden.
Over het bestuur van bisschop Jan van Diest is reeds door Muller een vernietigend oordeel geveld.[29] In toenemende mate overladen met schulden, werd hij op den duur gedwongen vrijwel alle Stichtse goederen, domeinen en ambten te verpanden. Toch zijn niet alle moeilijkheden terug te voeren tot slecht bestuur alleen. Een groot deel hiervan was structureel bepaald en niet aan het beleid van de bisschop te wijten.
Zo heeft de bisschop het kasteel Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort niet zwaarder belast dan nodig was. Bij zijn ambtsaanvaarding was dit ambt al verpand, waardoor hij in 1325 gedwongen was 500 pond van zijn neef Arnoud van IJsselsteijn te lenen, waarmee het pand gelost werd, maar waarvoor Arnoud nu zelf het kasteel en het schoutambt in pand kreeg. Deze schuld was in 1331 echter vrijwel geheel afgelost. In feite heeft de bisschop dus tussen zijn ambtsaanvaarding en 1331 geen geld geleend voor eigen behoeften met beide ambten als onderpand.
Dit veranderde sinds de aankoop van de heerlijkheid Dalem en Diepenheim op 17 januari 1331.[30] Weliswaar versterke deze aankoop op de lange duur het Oversticht als territoriale eenheid, maar op korte termijn leidde het ertoe dat de geldzorgen van de bisschop catastrofale vormen aannamen. De lening ten bedrage van 1200 pond, die de bisschop tussen april 1331 en april 1332 bij Ar-

noud van IJsselsteijn opnam met het kasteel Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort als onderpand, hangt waarschijnlijk met deze aankoop samen. Het bedrag dat de bisschop aan Arnoud schuldig was, werd bovendien nog nadelig beïnvloed door een oorlogje dat de bisschop van 13 juli 1334 tot april van het daaropvolgende jaar voerde tegen de stad Amersfoort. Hiervoor was het nodig de bezetting van het naburige kasteel Stoutenburg uit te breiden, wat Arnoud's rekening over het schoutambt nog eens met ruim 3000 pond ten nadele van de bisschop belastte.[31] De lening van 4000 pond tenslotte, die de bisschop op 18 november 1338 sloot bij Arnoud van IJsselsteijn, wederom met het kasteel Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort als onderpand, kan gezien worden als een episode in de wanhopige strijd die Jan van Diest, vooral sinds de aankoop van Dalem en Diepenheim in 1331, voerde om het dreigende, totale bankroet te ontlopen, maar waarin zijn methode, het stoppen van het ene gat met het andere, zijn positie eerder verergerde dan verbeterde.

Het grootste gevaar van deze voortdurend verslechterende financiële situatie was, dat de schuldeisers van de bisschop hun garantie voor de terugbetaling van de door hen aan de bisschop geleende gelden gingen zoeken bij de naburige vorsten, de graven van Holland en Gelre (sinds 1339 hertogen), die deze garantie, in ruil voor de daaruit voortvloeiende politieke invloed, maar al te graag wilden geven. Arnoud van Ysselsteyn vormde hierop geen uitzondering. Op 22 februari 1331 verklaarde de bisschop dat de Hollandse graaf beloofd had Arnoud en een aantal andere schuldeisers, die de bisschop leningen verstrekt hadden tot een bedrag van 4000 pond, te helpen hun geld terug te krijgen. Als gevolg hiervan werd bepaald dat ze de aan hen verpande kastelen, Stoutenburg, Ter Horst en Vollenhove, slechts behoefden over te leveren aan vertegenwoordigers van de Hollandse graaf.[32] Hiermee was Jan van Diest, die, als protégé van de graaf aan het bewind gekomen, toch al vanaf het begin van zijn regering een overheersende Hollandse invloed in het Nedersticht had moeten toestaan, ook nog het laatste restje zeggenschap kwijtgeraakt over de drie militaire sterkten die de grenzen van het Nedersticht tegen vijandelijke aanvallen moesten afschermen.[33] De verdelingsverdragen van 1331 en 1334, waarbij de Hollandse en Gelderse graven aan elkaar, buiten de bisschop om, respectievelijk het Neder- en het Oversticht toedeelden, vormen dan ook een logisch uitvloeisel van deze ontwikkeling.[34]

Toen Jan van Diest op 1 juni 1340 overleed, was het dan ook vanzelfsprekend dat graaf Willem van Holland het Nedersticht onder zijn voogdij nam en zijn kandidaat, Jan van Arkel, tot nieuwe bisschop kon laten verkiezen, al duurde het tot november 1342 vóór de paus met deze benoeming instemde en tot het voorjaar van 1343 vóór Jan van Arkel zijn intrede in het bisdom deed.[35]

Inmiddels was aan de verpanding van het kasteel Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort aan Arnoud van Ysselsteyn een einde gekomen doordat Jan, heer van Arkel (broer van de latere bisschop), die in december 1340 optrad als voogd van het bisdom namens graaf Willem van Holland, misschien nog in december van ditzelfde jaar in opdracht van graaf Willem zelf het pand loste door aan Arnoud 4800 pond te betalen. Omdat Jan, heer van Arkel dit bedrag uit eigen zak had betaald, kreeg hij beide ambten nu op zijn beurt van de graaf in pand.[36]

De nieuwe bisschop Jan van Arkel (1342-1364) is er in geslaagd zich langzaam aan de wurgende greep, die de naburige vorsten op het bisdom hadden, te ontworstelen. Zelf behaalde hij belangrijke successen op het politieke en militaire vlak door handig gebruik te maken van opvolgingsmoeilijkheden in de omringende vorstendommen, terwijl de stad Utrecht hem financieel bijstond om een aantal van de belangrijkste verpande ambten en goederen te lossen. Toch betekende dit niet dat de bisschop geheel onafhankelijk was geworden van particuliere geldschieters. In het begin van 1346 zag de bisschop kans een groot deel van de aan hertog Reinoud van Gelre verpande goederen in het Oversticht te lossen. Waarschijnlijk heeft hij hiervoor geld moeten lenen bij Hendrik van Vianen. Op 23 februari 1346 werd aan Hendrik het kasteel Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort verpand in ruil voor een lening van 3000 pond.[37] Kennelijk had de bisschop op dit ogenblik wel weer de volle beschikking over beide ambten. Op welke wijze de verpanding van 1340 aan des bisschops gelijknamige broer ongedaan is gemaakt, is niet bekend.[37a] Op 8 januari 1349 werd Hendrik van Vianen als pandhouder afgelost door Jan van Culemborg, heer van Woudenberg, nu in ruil voor een lening van 4000 pond aan de bisschop. Hierbij werd het gerecht ter Eem van het schoutambacht afgesplitst en bij het kort daarvoor gestichte kasteel Ter Eem gevoegd. Aan Jan van Culemborg werd een jaarsalaris toegekend van 600 pond.[38]

Jan van Culemborg had tijdens de afwezigheid van bisschop Jan van Arkel in 1347-1348 behoord tot de zes Stichtse heren, onder wie de voornaamste schuldeisers van de bisschop, die door hem waren aangesteld om tijdens zijn afwezigheid als voogden over het bisdom op te treden. Het was hen toegestaan de inkomsten uit de aan hen verpande goederen ten eigen bate te gebruiken om zo de totale schuldenlast van de bisschop enigszins te verlichten. Dit had echter niet het gewenste resultaat. Integendeel, door hun inhalig beheer namen de schulden van de bisschop alleen maar toe. Bij zijn pogingen om met het beruchte zestal af te rekenen kreeg de bisschop in 1352 steun van de stad Utrecht, voor wie de verpanding van drie kastelen van het Sticht, Stoutenburg, Ter Horst en Ter Eem, een te groot gevaar voor de handel en openbare veiligheid begon op te leveren. Op 12 september 1352 deed de raad van de stad Utrecht uitspraak in het

geschil tussen de bisschop en het zestal. Ze moesten afstand doen van de aan hen verpande ambten en mochten alleen de kastelen Ter Horst en Stoutenburg als onderpand voor hun vorderingen behouden. De vrijgekomen ambten zouden worden vervuld door personen, die door de stad zouden worden voorgedragen en die uit de opbrengsten de schuldeisers van de bisschop zouden betalen. Een duidelijker bewijs van wantrouwen tegen het financiële beheer van het zestal heren was niet denkbaar. Nu hem het schoutambt van Amersfoort was ontnomen, werd het salaris van Jan van Culemborg, heer van Woudenberg als kastelein van Stoutenburg teruggebracht van 600 pond in 1349 tot 150 pond.[39] Waarschijnlijk is kort hierna de schuld aan Jan van Culemborg inderdaad terugbetaald, hoewel hierover verder niets bekend is.

Jan van Arkel werd als bisschop opgevolgd door Jan van Virnenborgh (1364-1371), die geen erg gelukkig bewind voerde. In 1368 werd hij bij Goor door een groepje edelen onverhoeds gevangen genomen, wat hem op een zo hoog losgeld kwam te staan dat hij zich gedwongen zag wederom een groot deel van de Stichtse ambten en domeinen te verpanden. Met deze gebeurtenis hangt waarschijnlijk samen de verpanding van het kasteel Stoutenburg en het schoutambt van Eemland voor 13000 pond aan de broer van de bisschop, Alof van Virnenborgh. Over de terugbetaling van dit bedrag ontstond tussen beide broers een geschil, waarin op 16 september 1369 uitspraak werd gedaan door Willem van Naaldwijk en Willem van Angeren als scheidsrechters. De bisschop zou zijn broer binnen een jaar na de uitspraak het geleende bedrag in termijnen terug moeten betalen, waarna hem het kasteel en het schoutambt zou worden teruggegeven. Uit deze uitspraak blijkt tevens, dat de bisschop zijn broer behalve de 13000 pond nog een bedrag schuldig was van 25500 pond, dat hem afbetaald zou worden door middel van een jaargeld van 1100 pond, zolang de bisschop leefde.[40]

De voortdurende, aaneengesloten reeks verpandingen van het kasteel Stoutenburg en het schoutambacht van Eemland tijdens de regering van Jan van Diest en de eerste helft van de regeringsperiode van Jan van Arkel is illustratief voor de structurele moeilijkheden, hoofdzakelijk van financiële aard, die het bisdom in deze tijd doormaakte.

Dankzij actief ingrijpen van de stad Utrecht was aan deze periode in of kort na 1352 een einde gekomen. Met uitzondering van de verpanding in 1369, die het gevolg was van een betrekkelijk incidentele gebeurtenis, zouden langdurige perioden van verpandingen in de tweede helft van de 14e en eerste helft van de 15e eeuw niet meer voorkomen. Toch is, anders dan bij de kastelen Vreeland en Ter Eem, waar het beëindigen van de pandperiode gepaard gegaan was met direct financieel of militair ingrijpen van de stad, directe beïnvloeding van het bestuur van het kasteel en schoutambt door de stad in de tweede helft van de 14e eeuw niet duidelijk aantoonbaar. Het belang dat de stad aan het beheer van het kasteel Stoutenburg hechtte, was waarschijnlijk ook niet zo groot meer sinds ze in 1354 de effectieve controle had verkregen over het nabijgelegen, maar veel strategischer gelegen kasteel Ter Eem. Het feit, dat de betekenis van Stoutenburg in de laatste decennia van de 14e eeuw lijkt af te nemen, is hiermee in overeenstemming.

3. HET BISSCHOPPELIJK BEHEER 1371-1528: VAN KASTEEL TOT PACHTGOED

De afnemende betekenis van het kasteel vanaf de laatste decennia van de 14e eeuw kan uit twee ontwikkelingen worden afgeleid. Het schoutambt van Amersfoort en Eemland, dat vanaf de vorming aan het kasteleinsambt van Stoutenburg verbonden was geweest, was tussen september 1352 en het begin van 1356, misschien omstreeks 1355, omgezet in het maarschalksambt van Eemland.[41] Aanvankelijk bleef dit nieuwe maarschalksambt wel verbonden met het kasteleinsambt van Stoutenburg. De laatst bekende maarschalk die tevens kastelein van Stoutenburg was, was Willem van Groenenwoude op 23 juni 1383.[42] Na de dood van bisschop Florens van Wevelinkhoven in 1393 waren beide ambten echter reeds gescheiden. Jacob van Nijevelt bekleedde toen het kasteleinsambt van Stoutenburg, terwijl Steven van Nijevelt het maarschalksambt en het kasteleinschap van Ter Eem bekleedde.[43] Vanaf 1403 was het maarschalksambt van Eemland in elk geval steeds gekoppeld aan het kasteleinschap van Ter Eem.[44]

Een tweede ontwikkeling, waaruit de afnemende betekenis van het kasteel Stoutenburg, ten gunste van het kasteel Ter Eem, kan worden afgeleid, is het feit dat het kasteleinschap kennelijk van zo'n gering belang werd geacht dat het vanaf 1427 voor langdurige perioden, respectievelijk 12 jaar en voor het leven van de bisschop Rudolf van Diepholt (1423-1455), verleend werd aan leden van dezelfde familie, terwijl het kasteel in 1457 zelfs afzakte tot de rang van een eenvoudig pachtgoed.

Van de latere, feitelijke geschiedenis van het kasteel Stoutenburg is niet bijzonder veel bekend. In 1380 klaagde een zekere Jacob Nanninc over '... den vredeloos luden, ... die op Stoutenburg laghen'.[45] Wat hij hiermee bedoelde, is niet meer na te gaan. De vervolgen op de kroniek van Johannes de Beka weten mee te delen, dat bisschop Florens van Wevelinkhoven (1379-1393) het kasteel moest lossen voor een bedrag van 1100 oude schilden. Ook over de achtergronden van deze verpanding is verder niets bekend.[46]

Het kasteel Stoutenburg is niet betrokken geweest in de grensoorlog die vanaf 1420 woedde tussen het Sticht, de steden Utrecht en Amersfoort en Reinout, hertog van Gelre en Gulik als onderdeel van het grotere conflict om de opvolging in Holland en de strijd om de Arkelse goe-

deren. Dit valt af te leiden uit twee oorkonden, beiden gedateerd 4 september 1421.[47] In de eerste beloofde hertog Reinoud dat Herman van Steenre, kastelein van het huis Stoutenburg met de bezetting van het kasteel ten getale van 15 man en de bij het kasteel behorende levende have van paarden, koeien, schapen en varkens, veilig zou zijn voor Gelderse aanvallen, wanneer de oorlog, die de hertog op dit ogenblik voerde met de steden van Utrecht en Amersfoort, zich zou uitbreiden tot een oorlog met de bisschop van Utrecht.[48] Een vanzelfsprekende voorwaarde was dan natuurlijk wel dat ook Herman van Steenre zich van elke vijandelijke actie zou onthouden. In de tweede, tegelijkertijd uitgevaardigde oorkonde, beloofden de bisschop, Frederik van Blankenheim (1393-1423), en de steden Utrecht en Amersfoort, dat Hubert die Wolff, kastelein van het aan de Gelderse hertog toebehorende kasteel Kernhem (bij Ede) met zijn bezetting ten getale van 11 man en levende have, niet door Stichtse troepen zou worden aangevallen, mits hij zich zelf ook rustig hield. De enige uitzondering waarbij beide kasteleins aan krijgshandelingen deel mochten nemen zonder hun onzijdigheid te schenden, was wanneer beide vorsten persoonlijk ten strijde zouden trekken. Zowel Herman van Steenre als Hubert die Wolff zouden hun landsheren dan ieder met 4 knechten mogen dienen.

Deze overeenkomsten zijn typerend voor de beperkte schaal waarop dit soort oorlogen gevoerd werden. Nu was geen enkele oorlog in de middeleeuwen totaal. Allerlei personen en instellingen, reizigers met vrijgeleide, herauten, pelgrims, geestelijken, kerkelijke instituten en volgens de letter van de wet ook de werkende stand, waren van het oorlogspad gevrijwaard. Toch is deze vorm van onzijdigheid, het bij voorbaat per verdrag door beide partijen onzijdig verklaren van twee tegenover elkaar liggende grenskastelen een zeer zeldzaam verschijnsel.[49]

Over de motieven van beide vorsten voor het instellen van deze beperkte neutraliteit levert geen van beide oorkonden een aanknopingspunt. Het is mogelijk dat de leenverhoudingen van zowel Herman van Steenre als Hubert die Wolff ten opzichte van hertog Reinout en bisschop Frederik van Blankenheim zo met elkaar verweven waren dat het voor hen vrijwel onmogelijk was partij te kiezen.[50] Daarnaast is het heel goed mogelijk dat de twee kastelen voor geen van beide vorsten erg belangrijk waren in militair opzicht, waardoor het risico van zware oorlogsschade niet opwoog tegen het eventuele militaire belang.[51] Aan de oorlog tussen bisschop Frederik van Blankenheim en hertog Reinout van Gelre kwam al in 1422 een einde.[52]

Het kasteel Stoutenburg bleef niet neutraal in 1427, toen de oorlog tussen het Sticht en Gelre en Holland weer was opgelaaid. Op 9 oktober werd Frederik van Steenre, zoon van Herman van Steenre, door de postulaat Rudolf van Diepholt met toestemming van de kapittels, ridderschap en de stad Utrecht, voor een periode van 12 jaar tot kastelein van Stoutenburg aangesteld '... omme kenlike lastige noetsaken onsen alingen gestichte van Utrecht nu grotelic andragende vermits der veten ende vyantschappen die die landen van Gelre ende Hollant, ende voel anderre grote heren ons ende onsen gestichte voerscr. nu grotelic ende swaerliken andoende sijn ...'.[53] Kennelijk was het kasteel in militair opzicht nog niet helemaal afgeschreven, want in dezelfde tijd werd er ook nog enige ammunitie voor kruisbogen en ander licht geschut aangeschaft.[54] In het verdere verloop van de oorlog speelde het kasteel echter geen enkele rol meer in tegenstelling tot het nabij gelegen kasteel Ter Eem.

Toen Rudolf van Diepholt in 1427 Frederik van Steenre voor 12 jaar tot kastelein had benoemd, had hij tevens beloofd diens vader Herman van Steenre of diens leenvolgers tot Frederiks opvolgers te benoemen in geval van diens overlijden en deze benoemingen te hernieuwen, zodra zijn keuze (postulatie) tot bisschop van Utrecht door de paus bevestigd zou zijn. Deze bevestiging vond plaats op 10 december 1432.[55] Het is logisch te veronderstellen dat de belofte die Rudolf van Diepholt op 28 juni 1433 deed aan Herman van Steenre, met deze bevestiging samenhangt. Op deze datum beloofde de bisschop voor de duur van zijn eigen leven aan Herman van Steenre het kasteleinschap van het kasteel Stoutenburg, wanneer de ambtsperiode van zijn zoon Frederik van Steenre verstreken zou zijn. Wanneer Herman vóór de bisschop zou overlijden, zou één van zijn zoons hem als kastelein opvolgen. Als de bisschop zijn beloften niet nakwam, zou Herman van Steenre tevreden gesteld moeten worden met het kasteleinschap van Ter Horst of Ter Eem. Het jaarsalaris van de kastelein bedroeg zowel in 1427 als 1433 de somma van 300 oude Franse schilden.[56]

Uiteindelijk heeft Herman van Steenre het kasteleinschap niet meer voor een tweede keer vervuld, want zijn zoon Frederik was op 22 oktober 1456 nog steeds in functie. Op die datum beklaagde hij zich namelijk bij de vijf kapittels van Utrecht, dat hij met zijn vrouw, dochter en bedienden door de burgers van Amersfoort uit zijn kasteel was gezet, waarbij het kasteel behoorlijk beschadigd was geraakt.[56a]

Op 23 maart 1457 verpachtte bisschop David van Bourgondië het kasteel voor een jaarlijkse pachtsom van 90 Franse schilden aan Rutger Gerrits, burger van Amersfoort[57], waarmee de laatste pretenties van een verdedigbaar huis opgegeven werden. Deze verpachting was geldig voor 10 jaar. Latere verpachtingen in 1473 en 1478 hadden elk een geldigheidsduur van 6 jaar[58]; de laatste bekende verpachting, uit 1512, gold voor 12 jaar.[59]

Als pachtgoed was het kasteel aanmerkelijk in status gedaald. Toen het generaal-kapittel tijdens de sedisvacantie na de dood van bisschop Philips van Bourgondië in april 1524, de oude bisschoppelijke ambtenaren opnieuw aanstelde, werd het kasteel Stoutenburg dan ook niet meer

gerekend tot de kastelen van het Sticht.[60] Slechts eenmaal, in september 1479, heeft de stad Utrecht bij de bisschop protest aangetekend tegen deze gang van zaken, waarschijnlijk echter zonder veel resultaat.[61]
Wat, voorzover bekend, sinds de stichting niet was voorgekomen, dat overkwam het kasteel in zijn nadagen. In maart 1495 namen plunderende Gelderse soldaten het '. . . slot ende huijs tot Stoutenberch mit tween bouhuysen ende schueren . . .' in en staken het in brand. Hierbij werden alle bezittingen, voorraden en huisraad van de pachter Willem die Wijse en de in de twee 'bouhuysen' wonende boeren vernield, terwijl al hun vee werd meegenomen. Bij dezelfde gelegenheid werd een mislukte aanslag op Amersfoort gepleegd. Bisschop David van Bourgondië, die niet betrokken wilde worden in het conflict tussen Maximiliaan van Oostenrijk en Karel van Gelre om het bezit van het hertogdom Gelre, diende op 2 mei 1495 een klacht in over deze schending van zijn neutraliteit bij een inmiddels gevormde commissie van onderzoek, bestaande uit vertegenwoordigers van de steden Deventer, Kampen, Zwolle, Nijmegen, Zutfen en Arnhem. Hierbij schatte de bisschop de schade, door hem geleden wegens het in brand steken van Stoutenburg, op het formidabele bedrag van 3000 Rijnse goudguldens. De persoonlijke schade van kastelein Willem die Wijse werd getaxeerd op 138 Rijnse goudguldens, die van de beide bouwlieden op 70, respectievelijk 76 Rijnse goudguldens. Ook een aantal andere boeren had aanzienlijke schade geleden. Of er inderdaad schadevergoeding is betaald mag, gezien het geringe resultaat van de bemoeiingen van de zes steden, betwijfeld worden.[62] Vanaf dit ogenblik tot het einde van het bestaan van het Sticht als onafhankelijk vorstendom in 1528, zou de strijd op Stichtse bodem vrijwel zonder onderbreking voortduren.

4. DE AFBRAAK: 1542-1543

Of, en zo ja in hoeverre, het kasteel na de vernielingen van 1495 is hersteld, is niet bekend. De eerste vermeldingen van het kasteel na 1495 betreffen de afbraak. In de oudste bewaarde rekening van de rentmeester-generaal der Domeinen, daterend uit 1529, wordt melding gemaakt van de verkoop van 'thuijs ende elst tot Stoutenberg' voor 25, respectievelijk 30 pond.[63] Het is onwaarschijnlijk dat met dit huis te Stoutenberg het kasteel wordt bedoeld, omdat de steen van het kasteel pas later, in 1540 en 1542, door de rentmeester werd verkocht, bovendien voor bedragen die veelvouden bedroegen van 25 pond.
Uit de rentmeestersrekeningen blijkt dat 'het goet op Stoutenberch achter Amersfordt' van 1529 tot en met 1560 verpacht is geweest aan een zekere Splinter Hermanszoen, aanvankelijk voor 95, later voor 125 pond per jaar.[64] Eén van de voorwaarden, waaraan Splinter van 1531 tot 1540 moest voldoen was 'thuys daer hij inne woent' in goede staat en 'dicht van dacke' te houden.[65] Of Splinters huis het hoofdgebouw van het oude kasteel was, of bijvoorbeeld één van de bijgebouwen op de voorburcht, is vrijwel onmogelijk uit te maken.[66]
In elk geval heeft het Habsburgse bestuur in of kort vóór 1540 besloten het oude kasteel Stoutenburg af te breken. Uit een memorie die gedateerd kan worden vóór 31 augustus 1540, blijkt dat de schout van Woudenberg aangenomen had het kasteel af te breken, de steen schoon te bikken en naar het in aanbouw zijnde kasteel Vredenburg in het centrum van de stad Utrecht te vervoeren voor het bedrag van 200 Philipsgulden.[67] De schout van Woudenberg, die bij nader inzien niet tevreden was met deze regeling, heeft de afbraak waarschijnlijk niet daadwerkelijk ter hand genomen vóór 3 mei 1542. Op deze datum werd Peter de Clerck, rentmeester-generaal van de Domeinen in het Nedersticht van Utrecht, ingevolge een ordonnantie van de landvoogdes van 11 maart 1542, geïnstrueerd in het openbaar bij opbod te verkopen '. . . eenige steenen van den geruyneerden huysen van Stoutenberge ende der Horst'. De rentmeester moet een geschikte dag voor de verkoop vaststellen en, wanneer hij dit gedaan heeft, in de wijde omtrek gedurende twee zondagen tevoren op kerkdeuren en andere openbare plaatsen de voorgenomen verkoop van '. . . die steenen van den huyse Stoutenberge op de hoffstadt ende der plaetse daerse gelegen zijn', aankondigen. Bieders moeten er echter rekening mee houden dat de schout van Woudenberg al 300 Karolusguldens geboden heeft.[68] Uit latere rekeningen van de rentmeester blijkt inderdaad, dat de schout van Woudenberg, Laurens van Wolffswinckel genaamd, bij deze verkoop in 1542 de steen gekocht heeft voor een bedrag van 500 pond. Hierbij werd hem niet alleen toestemming verleend de '. . . steen die aldaer noch stondt aenden selven huyse' te gebruiken, maar ook '. . . den steen uuyten fundamente te breecken'.[69]
Het was echter geen gelukkige koop. In 1543 namen Gelderse troepen Amersfoort in. Op het terrein van Stoutenburg troffen de Gelderse soldaten toen keurig opgestapelde bakstenen aan, klaar voor transport naar Utrecht, die de Geldersen toen maar gebruikt hebben voor het metselen van een bolwerk voor de Utrechtse poort in Amersfoort. Laurens van Wolffswinckel was woedend en klaagde bij de rentmeester, '. . . dat deur tinnemen van Amersfoirt in den jare drie ende veertich, bij den Geldersschen den selven steen gebroecken op Stoutenberch voorsz. leggende hem ontvleet ende affhandich gemaect es'. Hij verzocht daarom van de koop ontlast te worden.[70] Aan dit verzoek is niet volledig gehoor gegeven. Nadat er een onderzoek ingesteld was naar de hoeveelheid steen die Laurens zelf al eerder gebroken en verkocht had[71], werd het koopbedrag van 500 pond teruggebracht tot 250 pond. Dit bedrag is door Laurens van Wolffswinckel inderdaad in 1554 in twee termijnen aan

de rentmeester betaald.[72] Het bolwerk voor de Utrechtse poort, dat waarschijnlijk niet geheel voltooid was, werd in 1546 op bevel van de stadhouder in Utrecht, Lodewijk van Praet, afgebroken.[73]

We kunnen dus wel als vaststaand aannemen dat het kasteel Stoutenburg in hoofdzaak in de jaren 1542-1543 is afgebroken. Voor de juistheid van deze conclusie leveren de rentmeestersberekeningen nog een verdere aanwijzing. In 1554 kreeg de pachter van het landgoed, Splinter Hermanszoen, toestemming om '...metter tijdt die hoffstadt te moegen beplanten'[74], wat er op wijst dat het kasteel in deze tijd inderdaad verdwenen was en alleen de plaats waar het kasteel gestaan had, de 'hofstad', herinnerde aan de oude bisschoppelijke burcht.

Wordt vervolgd.

Noten

1 OBU, III, nr. 1493. '... ego Walterus, miles, de Amersvort, notum facio ... quod ego ... domum sive castrum Stouthenburg, quod in meo allodio edifico et adhuc edificabo, voluntate spontanea in manus reverendi in Christo patris domini mei H(enrici) Traiectensis episcopi ... resignavi ad disponendum perpetuo et habendum pro domo libero et soluto ad opus et ad utilitatem ipsius domini mei H(enrici) episcopi Traiectensis necnon ecclesie Traiectensis ac suorum pro tempore successorum'. Voor de rechtsverhouding zie van Iterson 1954, 76-78. Zie ook Hovy 1969, 31.

2 De opvatting van de Goede 1944, 9-10, 16-17, 47-48, 86-90 dat de heren van Amersfoort rijksonmiddellijk waren, is nu wel voldoende weerlegd. Zie Hovy 1969, 15, 17, 24, 39 noot 21.

3 Hovy 1969, 18-19, 23; Halbertsma 1959, 13-14; Maris 1947, 19-23.

4 Hovy 1969, 20.

5 Hovy 1969, 17. Zie ook Halbertsma 1959, 18-19.

6 Ditzelfde vermoeden bij Hovy 1969, 31. Een andere mogelijkheid, namelijk dat Wouter, misschien voor de door hem beklede ambten, de bisschop geld schuldig zou zijn, wat door het opdragen van het kasteel vereffend kan zijn, zou misschien nadere overweging verdienen, omdat dergelijke procedures niet onbekend waren. In 1286 zag Wouter zich gedwongen zijn goed Vincelar om deze reden aan de bisschop op te dragen. OBU, IV, nr. 2271.

7 Hovy 1969, 33.

8 OBU, III, nr. 1587; Hovy 1969, 31. Wouter werd tevens 'homo ligius' van de graaf, waardoor zijn leenbanden met de graaf voorrang zouden hebben boven alle andere, behalve als het ging tegen de bisschop. Dat het bedrag van 200 pond ook daadwerkelijk door de graaf uitbetaald is, meent Beelaerts van Blokland 1948, 298 en Maris 1960-1965, 138. Zie ook Hovy 1969, 31.

9 Hovy 1969, 19-20.

10 Berkelbach (ed.) 1937, nrs. 318-319.

11 RAU, BA, Inv. nr. 156; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 340.

12 van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 410 (op 27 december 1326); Berkelbach (ed.) 1937, nr. 681.

13 Een goed overzicht van de achteruitgang van de familie van Stoutenburg in het einde van de 13e en het begin van de 14e eeuw geeft Hovy 1969, 32-35.
Een vergelijkend onderzoek naar de positie van andere aanzienlijke ministerialengeslachten in het Nedersticht, zoals de families van Vianen-Culemborgh en de clan van Zuilen en Abcoude zou misschien enig inzicht in dit probleem kunnen verschaffen. Er zijn bijvoorbeeld aanwijzingen dat de familie van Vianen in het begin van de 14e eeuw eveneens ernstige financiële moeilijkheden doormaakte. In 1327 zag Zweder van Vianen zich zelfs genoodzaakt zijn stamburcht te Vianen te verpanden aan zijn schoonzoon Willem van Duvenvoorde. Zie Janssen in voorbereiding.

14 GAA, Inv. nr. 553 (Cartularium van het St.-Joriskapittel), fol. 1: 'Nos Guido dei gracia episcopus Traiectensis universis hec visuris facimus manifestum quod cum area nostra sita in opido nostro de Amersforde iuxta cimiterium ibidem cum fossato et itineribus suis nobis et ecclesie nostre Traiectensis proficua vel utilis non sit propter novam edificationem per nos et de bonis ad nos et cameram nostram spectantibus in loco dicto Stoutenburch factam et constructam eandem aream cum suis fossatis et itineribus de voluntate et consensu decani et capituli ecclesie predicte discreto viro magistro Nicolas de Zirixze curato ecclesie de Amersforde donacionem conferimus ...'. Een regest van deze oorkonde bij Berkelbach (ed.) 1937, nr. 350.
Hoewel het niet uitdrukkelijk wordt gezegd, kunnen we aannemen dat met de 'area nostra' hier de bisschoppelijke Hof in Amersfoort wordt bedoeld, waar tot 1259 de familie van Amersfoort geresideerd zal hebben. Zie Beelaerts van Blokland 1948, 296-297, waar ook een reconstructie van de omvang van de Hof.
Beka, Bruch (ed.) 1973 (capud 81d), 281 vermeldt alleen dat de bisschop het kasteel Stoutenburg voor het Sticht heeft verworven; zijn bron, de 'Catalogus episcoporum' (Muller (ed.) 1888, 498) is iets explicieter en vermeldt dat de bisschop het kasteel heeft gekocht. De Vermeerderde Beka gaat nog een stapje verder en vermeldt dat de bisschop Stoutenburg, samen met de Dullenburg en het kasteel van Goor 'tymmerde': Vermeerderde Beka, Matthaeus (ed.) 1738², III, 209.

15 Zie noot 12. Vergelijk ook het testament van bisschop Frederik van Sierck: Berkelbach (ed.) 1937, nr. 516 (19 juli 1322). Gedrukt in *Archief Aartsbisdom Utrecht*, XXXI (1904) 230-233, zie 231.

16 RAU, BA, inv. nr. 398; Muller (ed.) 1918-1920, I, nrs. 455-456; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 572. De oorkonde vermeldt drie heren die de Stichtse sloten Horst, Stoutenburg en Vreeland in pand hadden. Als de volgorde van vermelding relevant is, dan had Johannes van Bare Stoutenburg in pand: '... Wilhelmum de Bronchorst, Johanni de Bare et Suederi de Wissche ac alios qui munitiones et castra scilicet Horst, Stoutenberch et Vredelant detinent ac occupant ...' (RAU, BA, Inv. nr. 398-2).

17 Muller (ed.) 1889-1891, I, nrs. 22-23; Berkelbach (ed.) 1937, nrs. 635-636.

18 Muller (ed.) 1889-1891, I, nrs. 24-25; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 715.

19 Muller (ed.) 1889-1891, I, nr. 66.

20 Muller (ed.) 1889-1891, nrs. 238-239; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 867.

21 Muller (ed.) 1889-1891, I, nrs. 245-246; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 935.

22 Muller (ed.) 1889-1891, I, 477-478.

23 van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 456-457; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 820.

24 Muller (ed.) 1889-1891, I, nrs. 255-256; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 900.

25 Muller (ed.) 1889-1891, I, 486.

26 Ibidem, 508. Voor de tussenstanden van de schuld op 3 mei 1333 en 31 maart 1334, zie Ibidem, 491 en 498.
In een ongedateerde, maar waarschijnlijk uit het begin van juni 1335 daterende oorkonde, verklaarde de bisschop ten behoeve van het Sticht 28000 pond te hebben geleend. Eén van de leners was Arnoud van Ysselsteyn, waarvoor hem wederom het kasteel van Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort en Eemland werd verpand. Het vermoeden lijkt echter gewettigd dat deze oorkonde nooit officieel is uitgevaardigd, zodat het waarschijnlijk is dat deze lening geen doorgang heeft gevonden. Berkelbach (ed.) 1937, nr. 1091, zie vooral ook Berkelbachs noot 1.

27 Maris 1954, 111-115; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 1244.

28 Maris 1954, 115-116; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 1286.

[29] Muller 1900, 7-21.

[30] Berkelbach (ed.) 1937, nrs. 984, 986.

[31] Muller (ed.) 1889-1891, I, 504-508.

[32] '... dat si onse borghe ende huse voirsz. niemand opleveren noch in handen laten comen, tensie bi 's Graven wille voirsz. of sinen erfnamen mair dat sire op bliven ende onderhouden tote 'sGraven behoef voirsz.': van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 508-509 (op 18 januari 1331); Berkelbach (ed.) 1937, nr. 993.

[33] Het kasteel Vreeland was al sinds 1327 rechtstreeks aan de Hollandse graaf verpand. Zie Janssen 1973, 9.
Reeds op 22 mei 1323 had bisschop Jan verklaard dat hij zich steeds naar de raad van de Hollandse graaf zou gedragen: Berkelbach (ed.) 1937, nr. 567.

[34] van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 518, 564; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 1123.

[35] Post 1932, 79-95.

[36] van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 627-628 (gedateerd op 4 januari 1340). Zie ook Maris 1954, 111-116, waar is afgedrukt een oorkonde van 13 december 1340, waarin Jan, heer van Arkel bekend maakt dat hij van Arnoud van Ysselsteyn onder andere heeft ontvangen de verpandingsbrief van 18 december 1338 (zie noot 27) en de laatste schuldbekentenis van de bisschop van 24 mei 1340 (zie noot 28), waarbij hij tevens een vidimus geeft van deze oorkonden.
Deze oorkonde, waarin graaf Willem verklaart dat de heer van Arkel op zijn verzoek 4800 pond heeft betaald aan Arnoud van Ysselsteyn, wordt door van Mieris gedateerd op 4 januari 1340. Of dit de juiste datum is of dat de oorkonde in januari 1341 gedateerd moet worden, hangt af van het feit of de Hollandse kanselarij in dit speciale geval wel of geen Paasstijl heeft gebruikt. Rutgers 1970, 17 noot 82, meent dat deze oorkonde behoort bij een groep oorkonden, die alleen in 1340 uitgevaardigd kan zijn. Hij meent dus, dat hier geen Paasstijl gebruikt is en dat de oorkonde inderdaad in januari 1340 uitgevaardigd moet zijn.
Dit lijkt mij voor wat deze oorkonde betreft twijfelachtig. Het enige argument dat vóór een datering in 1340 zou pleiten, is dat het waarschijnlijk lijkt dat eerst (in januari 1340) de schuld aan Arnoud wordt afbetaald, waarna pas (in december) de pandbrieven door Arnoud zijn overgeleverd. Veel zwaarder wegen echter de tegenargumenten. In de eerste plaats lijkt het vreemd, zoals Rutgers aanneemt, dat reeds bij het leven van bisschop Jan van Diest († 1 juni 1340) Jan, heer van Arkel namens de Hollandse graaf als voogd van het bisdom zou optreden. Nog moeilijker is het dan echter te verklaren hoe het mogelijk is dat in januari 1340 de verpanding aan Arnold van Ysselsteyn door Jan, heer van Arkel, is afgekocht, terwijl nog in mei 1340 bisschop Jan van Diest aan zijn schout van Amersfoort en kastelein van Stoutenburg, Arnoud van Ysselsteyn, bekent een bedrag van 5265 pond schuldig te zijn! Het spreekt vanzelf dat de argumenten tegen een datering in 1340 als argumenten vóór een datering in 1341 aangevoerd kunnen worden. Voor een datering in 1341 kunnen ook nog enkele argumenten worden aangevoerd. In de aanhef van zijn oorkonde van 4 januari verklaart graaf Willem: '... want wi ghecoren sien voghet ende mombaer des Gestichts van Utrecht ...' De graaf spreekt dus duidelijk van een verkiezing. Het is bekend wanneer deze verkiezing heeft plaatsgevonden, namelijk even vóór 25 juli 1340 door de kapittels van Utrecht (Post 1932, 85), dat wil zeggen ná de dood van bisschop Jan van Diest. Het feit dat Jan, heer van Arkel in december 1340 als voogd van het bisdom optreedt namens de graaf, is volkomen logisch, als we bedenken dat de graaf op dit ogenblik persoonlijk in Avignon vertoefde om bij de paus te pleiten voor de benoeming van zijn protégé Jan van Arkel tot bisschop van Utrecht (Post 1932, 88).
Uit het bovenstaande volgt dus mijns inziens dat de door van Mieris en Rutgers op 4 januari 1340 gedateerde oorkonde in werkelijkheid gedateerd moet worden op 4 januari 1341.
De volgorde van de gebeurtenissen wordt dan dus als volgt: In mei 1340 is bisschop Jan van Diest Arnoud van Ysselsteyn nog een bedrag schuldig van 5265 pond, waarvoor hij het kasteel van Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort en Eemland als onderpand heeft. Op 1 juni overlijdt de bisschop, waarna vóór 25 juli 1340 de kapittels de Hollandse graaf tot voogd van het bisdom kiezen. Deze stelt vóór zijn vertrek naar Avignon in december Jan, heer van Arkel tot zijn plaatsvervanger als voogd van het bisdom aan en geeft hem opdracht de verpanding van Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort aan Arnoud van Ysselsteyn met zijn eigen geld af te kopen, waarvoor de graaf dan belooft beide ambten op zijn beurt aan de heer van Arkel te verpanden. Jan, heer van Arkel is het waarschijnlijk nog in december met Arnoud van Ysselsteyn eens geworden over een afkoopsom van 4800 pond, waarna Arnoud hem als nieuwe pandhouder de schuldbrieven van de bisschop overhandigde. Toen graaf Willem uit Avignon terugkeerde, bevestigde hij op 4 januari 1341 de opdracht tot afkoping en de nieuwe verpanding van Stoutenburg en het schoutambt van Amersfoort en Eemland aan Jan, heer van Arkel.

[37] van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 705; Muller (ed.) 1896, nr. 237. Zie ook Rutgers 1970, 44, 48-49.

[37a] De Vermeerderde Beka: Matthaeus (ed.) 1738², III, 228 vermeldt dat Stoutenburg door bisschop Jan van Arkel in het eerste jaar van zijn regering voor 4800 pond gelost is van Arnoud van Ysselsteyn. Deze mededeling op zichzelf is apert onjuist. Wanneer hier geen regelrechte verwarring met de lossing van 1340 door Jan, heer van Arkel in het spel is, dan zou het mogelijk zijn dat deze mededeling te maken heeft met een eventuele lossing van Stoutenburg door de bisschop van zijn broer Jan, heer van Arkel voor 4800 pond.

[38] van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 759-760; Muller (ed.) 1918-1920, I, nr. 820. Zie ook Rutgers 1970, 93. Hendrik van Vianen kreeg, waarschijnlijk voor het oude pandbedrag, nu een nieuw ambt in pand, het rentmeestersambt van Utrecht. Zie Rutgers 1970, 60.

[39] RAU, BA, Inv. nr. 378; Muller (ed.) 1918-1920, I, nr. 873. Voor de achtergronden zie Rutgers 1970, 51-52, 59, 76-77, 93.

[40] RAU, BA, Inv. nr. 461; Muller (ed.) 1918-1920, I, nr. 988. De Continuatie V op Beka, ed. Bruch (ed.) 1973, 334 vermeldt dat bisschop Jan van Virnenborch de kastelen Stoutenburg en Ter Eem verpandde aan Steven van Nijevelt. Over een dergelijke verpanding is verder niets bekend.

[41] Hovy 1962, 36; Maris 1947, 32-38 en 1954, 134, 143. Maris verwerpt nadrukkelijk Enklaar's opvatting, dat het maarschalksambt van Eemland in of kort vóór 1379 is ontstaan: Enklaar 1930, 370-371. 1954, 134, 143.

[42] de Goede 1944, 136-137 (druk); een regest bij Muller (ed.) 1918-1920, I, nr. 1061.

[43] RAU, Archief Kapittel Oudmunster, Inv. nr. 2620; RAU, Archief Kapittel St. Pieter, Inv. nrs. 1204-1205; Regesten bij Muller (ed.) 1891, nrs. 630-631.

[44] Recessen van Dirc Borre van Amerongen, maarschalk van Eemland en kastelein van Ter Eem van St. Lambertsdag (17 september) 1403-1407: RAU, BA, Inv. nr. 371 (Officiatorum Frederik van Blankenheim), pp. 11, 21 en 37. Onder zijn opvolgers zou deze combinatie steeds blijven bestaan.

[45] Cameraarsrekening Stad Utrecht (1380): van Asch van Wijck (ed.) 1853, 133.

[46] Continuatie V op Beka: Bruch (ed.) 1973, 342; Vermeerderde Beka: Matthaeus (ed.) 1738², III, 278-279. Van de op dezelfde plaatsen meegedeelde andere verpandingen valt alleen de mededeling over Vreeland te controleren, die inderdaad juist is. Zie Janssen 1973, 16 en noot 76.
Misschien hangt met deze verpanding samen de mededeling in GAU, Archief Stad, Inv.nr. 30, fol. 134 vso (zie ook van de Water (ed.) 1729, II, 1068 en Matthaeus (ed.) 1698², 350) dat Willem van Groenewoude, maarschalk van Eemland en kastelein van Stoutenburg, in 1383 de bisschop 750 oude schilden had geleend die deze aan heer Willem van Egmond en Evert Godschalk, Willem van Groenewoude's voorganger, schuldig was.

[47] RAU, BA, Inv. nr. 475, fol. 78-79vso; Muller (ed.) 1918-1920, II, nr. 2258.

[48] Op 20 mei 1420 had hertog Reinout officieel aan beide steden vete aangezegd. Nijhoff (ed.) 1830-1875, III, CLIV; Schmedding 1899, 154 vlg.

[49] Voor de juridische aspecten van allerlei soorten immuniteit van oorlogsgeweld en wapenstilstanden in de Middeleeuwen, zie Keen 1965, 189-217, vooral 210.

[50] Als Hubert die Wolff, Gelderse kastelein van Kernhem dezelfde is als Hubert Wolff, van 1420-1424 voorkomend als bisschoppelijk rentmeester (Muller (ed.) 1918-1920, II, nrs. 2113, 2310, 2417), wat wel waarschijnlijk is, dan is het duidelijk dat deze verknoping van leenbanden voor Hubert de Wolff zeker opgaat.

[51] In het voorgaande is het geringe belang van Stoutenburg voor de bisschop in de 15e eeuw aangetoond. Voor het huis Kernhem voor de

Gelderse hertog kan een dergelijke situatie vermoed worden, omdat het kasteel vanaf 1426 niet meer als eigen bezit werd aangehouden, maar in leen werd uitgegeven: Register op de Leenactenboeken, kwartier van Arnhem, 75.

52 Schmedding 1899, 162.

53 RAU, BA, Inv.nr. 372[I] (Officiatorum Rudolf van Diepholt), fol. 46vso-47.

54 Rekening rentmeester deze zijde der Ysel 1427-1428: Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 305.

55 Post 1933, 159.

56 RAU, BA, Inv.nr. 3[I], fol. 82-82vso; Muller (ed.) 1918-1920, II, nr. 2749. In dezelfde tijd is Frederik van Steenre waarschijnlijk eveneens in zijn ambt bevestigd. Deze oorkonde is echter niet overgeleverd.

56a RAU, Archief kapittel ten Dom, Inv.nr. 1-5.

57 RAU, BA, Inv.nr. 373, fol. 11vso-12; Muller (ed.) 1918-1920, III, nrs. 3774-3775. Zie ook Enklaar 1922, 140-141.

58 RAU, BA, Inv.nr. 375, fol. 172, 229vso; Muller (ed.) 1918-1920, III, nrs. 4154-4155, 4338, 4340.

59 VORG (ed.) 1872, 405; Muller (ed.) 1918-1920, III, nr. 5129.

60 In de 'Deputatio ad visitandum castra' wordt het kasteel Stoutenburg niet genoemd: Dodt van Flensburg (ed.) 1838-1848, I, 3.

61 Muller 1893, 262.

62 RAU, BA, Inv.nr. 4, fol. 345-346vso; Muller (ed.) 1918-1920, III, nrs. 4921-4922. Voor de algemene achtergrond, zie Zilverberg 1951, 98. Over de aanslag op Amersfoort, zie Rootselaar 1878, II, 160-161.

63 RAU, Rechterlijk Archief, Inv.nr. 379-1 (nov.-dec. 1529), fol. 1. Op fol. 27vso: '[Een el]st op Stoutenburch hebben gecocht de voirschr. Heynrick Cornelisz. ende Lamfert Geerlofsz. xxv £... Thuys op [Stoutenber]ch hebben gecocht Heynrick Cornelisz. ende Lamfert Geerlofsz. om xxx £'.
Het tussen vierkante haken geplaatste gedeelte is door zware waterschade onleesbaar geworden.

64 Ibidem, fol. 21 (95 pond); Ibidem, Inv.nr. 379-19 (1560), fol. 70vso-71 (125 pond).

65 Ibidem, Inv.nr. 379-2 (1531), fol. 44 vso; Ibidem, Inv.nr. 379-4 (1535), fol. 40 vso; Ibidem, Inv.nr. 376-6 (sept.-dec. 1540) fol. 32 vso.

66 Wel is het opvallend, dat de bij de verpachting aan Splinter gestelde voorwaarde om zijn woonhuis in goede staat te houden, vanaf 1540 niet meer voorkomt, dat wil zeggen vanaf de tijd dat men aan de afbraak zal zijn begonnen. Bovendien is het opvallend, dat Splinter in 1543 vermindering van pacht krijgt omdat hij '... die gevell van tbouhuys ende andere mueren, die gescapen zijn omme the vallen off vergaen, sall aff breecken ende nijeue funderen ende op doen metselen vuyt den gront van gelucken oick dat dack repareren off vernijeuwen': Ibidem, Inv.nr. 379-8 (1543), fol. 83-83vso. Het is dus inderdaad mogelijk dat Splinter tot 1540 in het oude kasteel heeft gewoond, waarna hij voor zichzelf een nieuw huis heeft betrokken.

67 In een ongedateerde memorie verdedigt de rentmeester-generaal van de domeinen in Utrecht, Cornelis Anthonisz., zich tegen de aanklacht, '... dat hij den scout van Woudenberg gecomposteert zoude hebben van II[c] Philipsguldens om hem van te houden van (doorgestreept: den coep bij hem gedaen ende) dat hij aengenomen hadde den steen van Stoutenburch bij Amersfoort aff te breken ende aen Vredenburch te brengen om cleijn loon dat hem met niet mogelicken was zonder hem selven ende zijnen vrunden geheel te verderven'.
Deze, op papier geschreven memorie is bijgebonden achter de rekening van Cornelis Anthonisz. over 1 januari-31 augustus 1540. Ibidem, Inv.nr. 379-5. Deze bijlagen zijn ongefolieerd. Omdat Cornelis Anthonisz. op 31 aug. 1540 is overleden, moet deze memorie vóór deze datum gedateerd worden.

68 Ibidem, Inv.nr. 348-1. Het stuk heeft zware waterschade opgelopen, waardoor de lezing van 300 Karolusguldens niet helemaal vaststaat. Leesbaar is nog '300 K ...'. De ordonnantie van 11 maart is gedateerd 1541. Daar er echter Paasstijl is gebruikt, is de juiste datering 11 maart 1542.

69 Ibidem, Inv.nr. 379-13 (1 januari-9 oktober 1554), fol. 20vso.

70 Ibidem, Inv.nr. 379-11 (1547), fol. 64.

71 Ibidem, Marginale aantekening.

72 Ibidem, Inv.nr. 379-13 (1 januari-9 oktober 1554), fol. 20vso. Zie ook de marginale aantekening Ibidem, Inv.nr. 379-14 (9 oktober 1554-31 december 1554), fol. 39vso.

73 Ibidem, Inv.nr. 379-10 (1546), fol. 70vso, 102vso.

74 Ibidem, Inv.nr. 379-14 (9 oktober-31 december 1554), fol. 38-38vso.

Afb. 3 *Het tweede landhuis Stoutenburg naar een ontwerp van H. J. van den Brink uit 1861. Reeds weer afgebroken rond 1880* (foto museum Flehite, Amersfoort).

Het verdwenen bisschoppelijk kasteel Stoutenburg bij Amersfoort (1259-1543) (vervolg)

DOOR

HANS L. JANSSEN

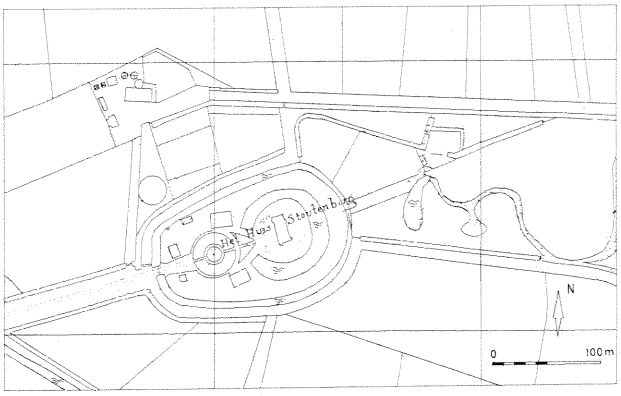
II. Bouwgeschiedenis

1. HET TERREIN

Het is mogelijk met een zeer grote mate van waarschijnlijkheid de ligging van het middeleeuwse kasteel Stoutenburg vast te stellen. Nadat dit middeleeuwse kasteel in de 16e eeuw was afgebroken, is in de 18e eeuw door latere eigenaren op het terrein een landhuis gebouwd (afb. 4) dat op zijn beurt in de jaren 1862-1865 plaats moest maken voor een nieuw landhuis naar het ontwerp van de architect H.J. van den Brink. Bij de bouw van dit tweede landhuis werden restanten van een ouder gebouw aangetroffen: fundamenten van ijzeroerblokken en omgeworpen muurbrokken tot 1.50 m dik.[75] Vooral gezien de dikte van deze muurfragmenten mogen we aannemen dat het hier ging om restanten van het middeleeuwse kasteel. Dit betekent dus dat het middeleeuwse kasteel ongeveer op dezelfde plaats heeft gelegen als het tweede landhuis uit 1862-1865. De ligging van dit landhuis valt met behulp van de kadastrale kaart, gedateerd 30 juli 1865, eenvoudig vast te stellen. Het landhuis draagt hier het nummer 453; het achter en half bezijden het landhuis gelegen water, dat waarschijnlijk een restant is van de middeleeuwse gracht, draagt het nummer 452 (zie afb. 5).
Ook dit landhuis is kort hierna afgebroken en in 1888 vervangen door een derde landhuis op een andere plaats, enige honderden meters naar het westen, waar het zich nog steeds bevindt. Het halfronde grachtfragment bleef echter intact, ook toen in 1956 een weg over het kasteelterrein werd aangelegd.
De ligging van het kasteelterrein staat dus wel vast. In de huidige situatie (afb. 6) bevindt het zich aan de rechterkant van de Stoutenburgerlaan, gaande van Leusden of Amersfoort richting Hoevelaken, precies in de bocht waar de weg naar het noorden afbuigt (Kaartblad 32W. Coördinaten: $\frac{159.95}{463.00}$). Het grachtfragment is duidelijk zichtbaar als een schilderachtig watertje, geflankeerd door enkele bomen (afb. 7).
Als we aannemen, dat het hierboven beschreven terrein de hoofdburcht van het middeleeuwse kasteel betreft, is daarmee nog niets gezegd over de ligging van de voorburcht. Hiernaar kunnen we dan ook slechts gissen.
Bij de bestudering van de terreinsituatie moeten we wel bedenken, dat deze ten opzichte van de 16e-eeuwse toestand door latere bebouwing en verfraaiing van het landschap grondig gewijzigd kan zijn. Zo was het 18e-eeuwse landhuis, dat kort vóór 1862 is afgebroken[76], omringd door waterpartijen en een siertuin (zie afb. 4), waarvan het nog bestaande halfronde grachtfragment een overblijfsel is. Toch is het wel waarschijnlijk dat de gracht rond het 18e-eeuwse landhuis op zijn beurt een overblijfsel is van de middeleeuwse gracht, die later in het geheel van de tuinaanleg is opgenomen.
Het kasteelterrein is (nog) niet geclassificeerd als een archeologisch monument. De vraag of een eventueel archeologisch onderzoek zinvol zou zijn, is moeilijk te beantwoorden. In 1956 is een archeologisch onderzoek ingesteld naar de wanden van het wegcunet van dat gedeelte van de Stoutenburgerlaan, dat dwars over het oude kasteelterrein loopt. Het resultaat was mager: een dwarsdoorsnede van een gracht en verder veel puingaten en grondverstoringen, maar geen duidelijke muursporen van het middeleeuwse kasteel[77] (afb. 8). Wanneer we dit resultaat vergelijken met de ligging van deze weg op de kadastrale kaart, dan lijkt het niet uitgesloten dat de nieuwe weg, door tijdig naar het noorden af te slaan, juist langs het middeleeuwse kasteel loopt.[78] Afgezien van deze mogelijkheid is het natuurlijk de vraag in hoeverre de latere bebouwing van het terrein de fundamenten van het middeleeuwse kasteel, die in de 16e eeuw toch al zover mogelijk zijn uitgebroken, intact heeft gelaten. Toch lijkt, wanneer de mogelijkheid zich voordoet, een nader onderzoek gewenst.

2. AFBEELDINGEN

We beschikken niet over betrouwbare afbeeldingen van het middeleeuwse kasteel. Wel weten wij vrij nauwkeurig hoe het 18e-eeuwse landhuis[79] en zijn van 1862-1865 gebouwde opvolger[80] er hebben uitgezien.
Een probleem vormt de anonieme en ongedateerde, maar misschien nog uit de 17e eeuw daterende tekening, waaronder, mogelijk in een 17e-eeuwse hand, staat geschreven 'Stoutenburg in Eemlant' (zie afb. 2, p. 123).[81] Het afgebeelde bouwwerk, een vierkante toren, een aansluitend fragment van een gekanteelde ringmuur en enkele los gegroepeerde gebouwtjes, maakt geen erg betrouwbare indruk, terwijl de tekentrant verdacht veel doet denken aan de berucht onbetrouwbare tekenaar

Afb. 4. *Naar het kadastraal minuutplan Stoutenburg. Sectie A 2, 1832. Tek. J.-E. Dilz.*

Stellingwerf. Als de tekening inderdaad het kasteel Stoutenburg afbeeldt, dan gaat het misschien om enkele restanten van de voorburcht. Zolang het niet mogelijk is deze tekening te controleren of op betrouwbare bronnen terug te voeren, is het beter er niet te veel aandacht aan te schenken. Het is duidelijk dat we voor het uiterlijk van het middeleeuwse kasteel Stoutenburg volledig aangewezen zijn op de geschreven bronnen.

3. GESCHREVEN BRONNEN

Helaas zijn ook de geschreven bronnen niet erg scheutig met informatie over het uiterlijk van het kasteel. Toch is het mogelijk een globale indruk te krijgen (zie tabel 1). De voornaamste bronnen zijn hiervoor de door Muller uitgegeven rekeningen van Arnoud van Ysselsteyn, schout van Amersfoort en kastelein van Stoutenburg, met onderbrekingen lopend over de jaren 1328-1336[82], een herstelrekening uit 1408-1409[83] en fragmenten uit de rentmeestersrekeningen over 1377-1378, 1378-1379 en 1428-1429.[84]

Hoofdburcht

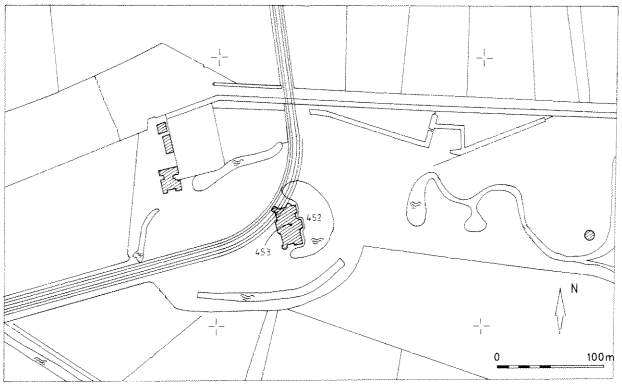
De sleutel tot de hoofdvorm van het kasteel is gelegen in de volgende post uit de rekening over 1328-1329: 'Item van kalke, van stene ende van goeten, daer men de boeghen ende die muren mede makede after die zale, die te vallen waren, 7 l. 8 s'.[85] Er zijn globaal twee interpretaties van deze passage mogelijk. De eerste is dat men kalk, steen en (in deze context waarschijnlijk hardstenen) goten aanschaft om de achtermuur van de zaal te repareren. In dit geval lijken we te doen te hebben met een waarschijnlijk rechthoekig zaalgebouw met een uitgekraagde weergang, terugliggend dak en een loopgoot. Misschien was de weergang door de vorst ingevroren en dreigde ze af te vallen. Hoe dit zaalgebouw in de plattegrond van de hoofdburcht was opgenomen, blijkt niet. Het is denkbaar dat dit zaalgebouw met zijn uitgekraagde weergang vrijstond binnen een ommuring, maar het kan ook in een flank van de ommuring opgenomen zijn geweest.

De tweede mogelijke interpretatie van de hierboven geciteerde passage is dat het gaat om de reparatie van de ommuring, bestaande uit een weergang op bogen, waarbij 'after die zale' alleen als een globale plaatsbepaling dient. De slechte toestand, waarin (minstens één van) de muren van het zaalgebouw in 1333-1334 blijkt te verkeren (zie hierna), maakt het als geheel echter waarschijnlijker dat de eerste interpretatie de juiste is, waarbij tevens een lichte voorkeur bestaat voor een zaalgebouw, opgenomen in de flank van de ommuring boven een vrijstaand zaalgebouw binnen een ommuring.

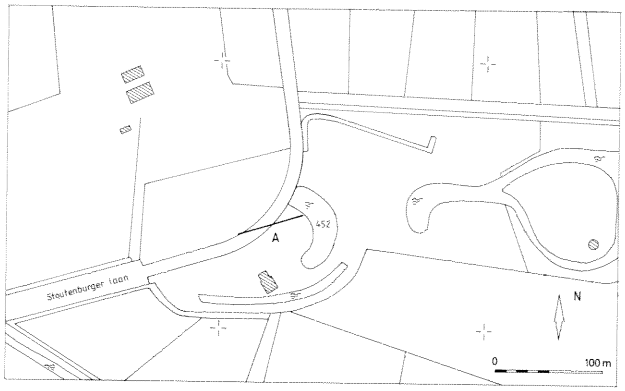
Vóór de zaal bevind zich in 1377-1378 een bestrate binnenplaats, waarin zich een vrijstaande waterput bevond.[86] In 1333-1334 werd een houten 'loeyven an die groete zale' aangelegd. Waarschijnlijk gaat het hier om een houten luifel boven de ingang aan de binnenplaats. Misschien lag deze ingang en daarmee de zaal op gelijke hoogte met de binnenplaats. Waarschijnlijker is echter dat, zoals bij kastelen algemeen gebruikelijk was, de zaal hoger lag dan het niveau van de binnenplaats en via een buitentrap bereikbaar was. In dit laatste geval zal de luifel een soort overdekt bordes hebben gevormd. De totale constructiekosten aan hout en werkloon bedroegen 9 pond en 1 schelling.[87]

Een wat raadselachtige voorziening, die in 1331-1332 aan de zaal wordt getroffen, is het aanleggen van 'eenre baerfreyde boven an die zaele', in het volgende jaar gevolgd door 'tveen barfareyden die uutghesteken ziin'. De kosten van deze 'baerfreyden', respectievelijk 4 pond en 9 pond, 5 schellingen wijze op drie, vrijwel identieke constructies. Op grond hiervan en op grond van het feit dat deze constructies 'uutghesteken' zijn, lijkt een verklaring als arkeltorentjes de voorkeur te verdienen.[88] Ook deze post wekt wederom de indruk dat met 'zaele' het gehele zaalgebouw bedoeld is en niet alleen de zaal als centraal vertrek van een gebouw.

In 1333-1334 werd een zeer ingrijpende reparatie aan het

Afb. 5. *Kaart op basis van de kadastrale hulpkaart, Stoutenburg, Sectie A, 10 juli 1865, waarover de huidige Stoutenburgerlaan is geprojecteerd. Tek. J.-E. Dilz.*

Afb. 6. *Huidige (= 1974) kadastrale situatie Stoutenburg, Sectie A. Op de kaart is de meest waarschijnlijke ligging van het profiel A van afb. 6 geprojecteerd. Tek. J.-E. Dilz.*

grote zaalgebouw verricht: 'Int eerste van dier tymmeringhe van dier groeter zael ende die mure, daer zi op staet, te verbeteren ende te helpen, dat si niet en vel, van 33500 steens, elc dusent om 12 s. dat beloept 18 l. 18 s.' De methode die werd toegepast om dit gevaar te bezweren, blijkt uit een andere post: 'Item van herden stene, daer men die piilre mede in die mure sloet 3 l. 9 s.' Kennelijk gaat het hier om zware steunberen met een brede voeting ('piilres') die met hardsteen in de muur verankerd werden. De gehele muur werd in de steigers gezet en twee metselaars, geholpen door twee opperlieden, hadden er 34 dagen werk aan. De totale kosten van deze operatie bedroegen het aanzienlijke bedrag van ruim 71 pond.[89]

De zaal was waarschijnlijk onderkelderd. Of de kelder, die in 1331-1332 werd gerepareerd omdat hij op instorten stond[90], en de kelder waar in 1377-1378 een muurtje werd gemetseld[91], in enige relatie tot elkaar of tot de zaal staan, valt zonder verdere gegevens moeilijk uit te maken. Op de vraag of en zo ja hoeveel verdiepingen zich boven de zaal hebben bevonden, valt bij gebrek aan enig gegeven evenmin een zinnig antwoord te geven.

Of er zich behalve de zaal nog andere gebouwen op de hoofdburcht hebben bevonden, is niet bekend. Het lijkt waarschijnlijk dat de 'steenhuse', die in 1330-1331 en het 'oversten huus', dat in 1333-1334 wordt vermeld[92], vrijstaande gebouwen waren, maar we hebben natuurlijk geen enkele zekerheid dat deze gebouwen zich op de hoofdburcht en niet op de voorburcht bevonden. Dit laatste lijkt zelfs iets waarschijnlijker.

Een aantal vertrekken kunnen met een vrij grote mate van zekerheid op de hoofdburcht geplaatst worden, waarschijnlijk in of verbonden met het zaalgebouw. Tot deze categorie behoort in de eerste plaats de keuken, die pas in 1377-1378 voor de eerste maal wordt vermeld, nogmaals in 1408-1409[93], wat natuurlijk niet wil zeggen dat Arnoud van Ysselsteyn het in zijn tijd (1325-1340) zonder keuken gedaan zal hebben. Van de woonvertrekken lijkt het belangrijkst de kamer van de bisschop, 'mins heren camer'. Dit vertrek wordt vermeld in de rekening over 1333-1334 in een overigens ook om andere redenen intrigerende post: 'Item dien Minrebroederen, doe die joncfrouwen in mins heren camer waren 1 l.'[94] In de rekening over 1377-1378 worden nog vermeld 'Heren Mottoen ... sijn camer' en de 'Moeder camer'.[95] In de rekening over 1408-1409 wordt nog melding gemaakt van de 'tieghelen-cameren', die zijn naam waarschijnlijk ontleende aan de dakbedekking van vlakke tegels, en de waarschijnlijk kort daarvoor gebouwde 'nye camer'.[96]

Van de dakconstructie komen we niet meer te weten dan dat in 1428-1429 de dakspanten vernieuwd werden, '... alsoe die spanne op den huse aldaer verrot waren'.[97] De dakbedekking, zeker van het zaalgebouw, zal waarschijnlijk van leien geweest zijn, al delen de rekeningen hierover niets concreets mee. Het 'oversten huus' was in elk geval wel met leien gedekt; de 'tieghelen camer' met vlakke daktegels, waarvan in 1408-1409 500 stuks werden aangeschaft. De 'steenhuse' had in 1330-1331 waarschijnlijk eveneens een dakbedekking van tegels.[98] Glas-in-lood vensters worden reeds vermeld in de oudste rekeningen van Arnoud van Ysselsteyn (1330-1333).[99]

Samenvattend kan worden gesteld, dat de bewaard gebleven rekeningen geen zekerheid geven dat er zich op de hoofdburcht nog andere gebouwen dan de zaal bevonden hebben. Met alle voorbehoud, waartoe de schaarste aan bronnen ons dwingt, zouden we hier uit kunnen besluiten dat de hoofdvorm van het kasteel gevormd werd door een rechthoekig zaalhuis met uitgekraagde weergang, waarvoor een open binnenplaats met een put lag. Misschien sloot zich aan het zaalhuis een eenvoudige weergang op bogen aan. Een dergelijke eenvoudige kasteelvorm was zeker niet zeldzaam in de 13e en eerste helft van de 14e eeuw. Voorbeelden zijn het kasteel Valckestein in Poortugaal en de oudste fase van de Doornenburg.[100] Deze indruk, dat het kasteel vooral bestaan heeft uit een het gehele complex dominerend zaalhuis, is in overeenstemming met de verpachtingsakte van 1457, waarbij het 'principael huese' nadrukkelijk uitgezonderd werd van het kasteel in zijn geheel.[101]

Voorburcht en dienstgebouwen

Reeds in de oudst bekende rekening van de schout van Eemland over 1328-1329 worden werkzaamheden in de voorburcht vermeld. Rond de voorburcht wordt de gracht uitgegraven en een beschoeiing aangelegd, bevestigd aan stevige eikenhouten posten. Verder wordt een slagboom vervaardigd.[102]

Slechts van één gebouw wordt vermeld dat het op de voorburcht heeft gestaan, namelijk de 'huzynghe ... int voerborcht', waaraan in 1333-1334 kleine reparaties worden verricht.[103] We mogen echter aannemen dat de in 1328-1329 vermelde turfschuur en rosmolen ook op of in de buurt van de voorborcht gezocht moeten worden.[104]

Afb. 7. *Stoutenburg. Huidige situatie. Gezicht op het halfronde grachtfragment, uit het noorden. Foto ROB april 1964; Foto nr. KB 562-26A.*

Ditzelfde geldt voor de bottelarij, die voor het eerst vermeld wordt in de rekening over 1377-1378, toen er ook een grote brouwketel van Ter Eem naar Stoutenburg werd overgebracht, die echter bij aankomst zo groot bleek dat hij niet door de poort kon. De kuip moest onderdeel voor onderdeel gesloopt worden en eenmaal binnen weer opnieuw in elkaar gezet worden. In 1408-1409 werd de oude dakbedekking van de bottelarij, bestaande uit lood en leien, gesloopt.[105] Er werd op Stoutenburg niet alleen bier gebrouwen voor eigen gebruik. Geregeld werd bier uit Stoutenburg naar andere huizen van de bisschop gebracht.[106]

Bruggen, poorten en grachten

In de oudste rekeningen worden twee bruggen vermeld. In 1330-1331 is sprake van werkzaamheden aan de 'overster brugghe', in 1331-1332 aan de 'nederster brugge'. Waarschijnlijk gaat het hier om de brug van de hoofdburcht (overster brugge) naar de voorburcht en van de voorburcht naar buiten. De hoogte van het bedrag wijst in beide gevallen op een nieuwe brug en niet op een herstel. De vrijwel gelijke kosten, respectievelijk 42 pond en 41 pond 10 schellingen, en de vrijwel identieke formuleringen wijzen op een gelijke constructie.[107]

In de rekening over 1334-1336 bevindt zich een post, waarin sprake is van de aanschaf van stenen, kalk en hout om 'onder die brugghe mede te muren'. Waarschijnlijk moeten we dit opvatten als het voorzien van het bruggehoofd van een stenen fundament.[108] Om welke brug het hier gaat, valt niet te zeggen.

De poort wordt voor het eerst genoemd in de rekening over 1408-1409. Het gaat hier waarschijnlijk om een uitgebreid herstel. De poort werd 'mede onderghescoert' door 3 eiken balken en van 24 'ghesneden schorplancken' werd een onderscot of ghemaect . . . opter poert'. Er werden 2 ijzeren muurankers, respectievelijk 100 en 80 pond wegend, aan de poort verwerkt en twee knapen werkten 8 dagen aan de reparatie van het dak. Tevens werd het brugdek vernieuwd.[109]

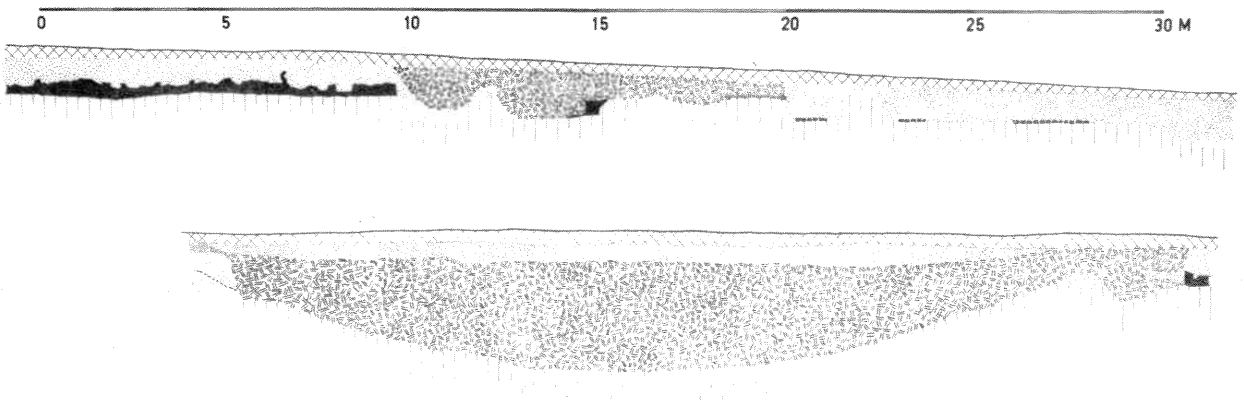
Van de grachten is vrijwel niets bekend. We hebben gezien dat in 1328-1329 de gracht rond de voorburcht werd uitgediept. In het algemeen zullen de grachten redelijk schoon zijn gehouden. Het verzamelen van in de gracht gevallen baksteen was hierbij een belangrijk argument. In 1408-1409 waren drie man ieder 22 dagen bezig met het leeghozen van de gracht en het verzamelen en schoonmaken van de steen.[110]

4. SAMENVATTING

Van alle grote bisschoppelijke kastelen is van het kasteel Stoutenburg het minst bekend van het uiterlijk en de bouwgeschiedenis. De rekeningen leveren hoofdzakelijk enkele, soms moeilijk te interpreteren details, maar weinig hoofdlijnen. Toch zijn enkele hoofdconclusies wel te trekken.

We weten dat het kasteel kort voor 1260 gebouwd is en na de overdracht aan de bisschop door deze vóór 1317 is verbouwd. Over het uiterlijk van het kasteel in deze tijd bovengronds weten we niets, maar wel kunnen we vermoeden dat de fundamenten opgebouwd waren van ijzeroersteen en ongeveer 1.50 m dik waren. In de jaren dat het kasteel de ambtszetel was van de schout van Eemland (1325-1340), krijgen we een vage indruk van het kasteel. Een formidabele sterkte schijnt het niet geweest te zijn. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat nergens een toren wordt vermeld. De hoofdburcht bestond waarschijnlijk uit een onderkelderde zaal met een verdieping die mogelijk in enkele kamers onderverdeeld was. Misschien bevonden zich nog enkele aanbouwtjes aan het hoofdgebouw waarin bijvoorbeeld de keuken ondergebracht kan zijn. Vóór het hoofdgebouw strekte zich in ieder geval een open binnenplaats uit, waarop men een vrijstaande waterput aangelegd had. Misschien was het binnenplein ommuurd met een weergang op bogen, waarin mogelijk een poortgebouw en een brug naar de voorburcht was opgenomen. Hier lagen waarschijnlijk de dienstgebouwen, zoals de turfschuur, de rosmolen en de bottelarij. De vensters waren van glas, de daken met leien en daktegels gedekt, terwijl in elk geval een gedeelte van de dienstgebouwen in het begin van de 15e eeuw nog met stro gedekt was.[111]

Of het kasteel hierna nog ingrijpend is verbouwd, valt aan de hand van de geschreven bronnen niet meer vast te stellen. Wel is het zeker, dat er later nog bouwactiviteiten hebben plaatsgevonden. Volgens de Vermeerderde Beka heeft bisschop Floris van Wevelinkhoven (1378-

Afb. 8. *Opgraving ROB, 1956. Noordwal oost-west profiel. Het onderste gedeelte (met de gracht) sluit linksboven aan. Archief ROB.*

1393) het kasteel laten versterken.[112] Dat Frederik van Blankenheim (1393-1423) het kasteel heeft laten verbouwen, is zonder meer een feit. Op 15 december 1404 verklaarde de bisschop namelijk aan Dirc Borre van Amerongen, maarschalk van Eemland, schuldig te zijn ruim 1303 oude schilden, waarvoor Dirc in opdracht van de bisschop onder andere de kastelen Stoutenburg en Ter Eem had laten versterken. Uit de rekening over 1408-1409 blijkt dat de kastelein van Stoutenburg, Herman van Steenre, 38000 steen en 280 mud kalk liet aanschaffen, die door 3 metselaars in 152 mandagen werd verwerkt. Het blijkt echter niet aan welk deel van het gebouw deze activiteiten plaatsvonden. In 1419 is de bisschop nog een bedrag van ruim 1276 gulden schuldig aan dezelfde Herman van Steenre wegens 'tymmeringhe' aan het kasteel.[113]

Later in de 15e eeuw verminderde de belangstelling van de bisschoppen voor het kasteel en vanaf de verpachting in 1457 was het de pachter toegestaan voor eigen kosten aan het huis te verbouwen. We mogen aannemen dat in deze periode geen ingrijpende verbouwingen meer hebben plaatsgevonden. In 1495 heeft het kasteel ten minste zware brandschade opgelopen, waarna in 1542-1543 de afbraak volgde. Het is duidelijk, dat meer nog dan bij de andere grote bisschoppelijke kastelen, de resultaten van een opgraving nodig zouden zijn om enig dieper inzicht in de bouwgeschiedenis te krijgen.

NAWOORD

Het artikel maakt deel uit van een door mij verrichte studie naar de kastelen van de bisschop van Utrecht in de periode ca 1050-1528 in het Neder- en Oversticht. Als bisschoppelijke kastelen zijn beschouwd alle dertig kastelen, die door de bisschop zelf zijn gebouwd of gedurende kortere of langere tijd door hem of zijn ambtenaren zijn beheerd (afb. 1). De studie bestaat uit

1. een aantal algemene hoofdstukken, waarin een analyse wordt gegeven van de verschillende functies (militair-politiek; juridisch-bestuurlijk; economisch; residentieel, etc.), die deze kastelen voor de bisschop vervulden;
2. Een gedetailleerde analyse van de geschiedenis en bouwgeschiedenis van elk van de dertig kastelen afzonderlijk volgens een gestandardiseerde opzet.

Het (archief)onderzoek voor deze omvangrijke studie is grotendeels in de periode 1971-1973 verricht, maar de publicatie van de resultaten is, naast een volledige dagtaak, een werk van zeer lange adem. Tot nu toe zijn de volgende publicaties verschenen:

Janssen, H. L., The castles of the bishop of Utrecht and their function in the political and administrative development of the bishopric, in: *Château Gaillard VIII* (Actes du colloque international tenu à Bad Münstereifel, 30 août-4 septembre 1976), Caen 1977, 135-157.

Janssen, H. L., De fortificaties van Ter Eem 1528-1553 en het ontwerp van Rombout Keldermans, in: T. J. Hoekstra, H. L. Janssen & I. W. L. Moerman (eds.), *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*. Festschrift J. G. N. Renaud, Zutphen 1981, 302-318.

Janssen, H. L. & A. D. Verlinde, *Holten, het bisschoppelijk kasteel de Waardenborg*, Bussum-Amersfoort 1977 (Archeologische monumenten in Nederland 6).

Het ligt in de bedoeling in Castellogica enige specifieke onderdelen van deze studie als artikelen te publiceren. Het betreft vooral de monografieën over de afzonderlijke kastelen, die primair tot doel hebben de uiterst verspreide gegevens over de geschiedenis en bouwgeschiedenis van elk kasteel afzonderlijk volgens een gestandaardiseerde opzet te inventariseren. De studie over Stoutenburg is hiervan een voorbeeld. Ze is in november 1973 voltooid en wordt hier, op enige technische aanpassingen van het notenapparaat na, vrijwel ongewijzigd gepubliceerd. Na 1973 gepubliceerde literatuur is niet meer verwerkt. Dit betekent bijv. dat voor de Kroniektekst van de 'Vermeerderde Beka' de editie van Matthaeus uit 1738 is gebruikt en niet de moderne van H. Bruch uit 1982. Inhoudelijk heeft dit verder geen consequenties.

Utrecht, maart 1990.

Noten

[75] van den Brink 1866, 1. Een exemplaar van dit zeldzame werk bevindt zich in RAU, Topografische Atlas, Inv. nr. 1867. Blijkens de antiquariaatscatalogus nr. 1111 (1973) van de firma Gijsbers & Van Loon te Arnhem heeft er ook een luxe-uitgave bestaan, uitgegeven te Driebergen in 1864.

[76] van de Aa 1839-1851, X, 764 vermeldt het huis nog; volgens de kadastrale hulpkaart, Stoutenburg, Sectie A, nr. 2 (1862) was het kasteel in dit laatste jaar reeds afgebroken.

[77] Zie het Nieuwsbulletin KNOB, 6e jrg., nr. 9 (1956), kol. 82. De opgravingstekeningen bevinden zich in het archief van de ROB te Amersfoort.

[78] De opgraving stond onder de wetenschappelijke leiding van Dr. J. G. N. Renaud (ROB).

[79] RAU, Topografische Atlas, Inv. nr. 1866, tekening in O.I.-inkt naar C. Pronk door L. P. Serrurier (1729); Koninklijk Huisarchief, L. 12117, Atlas Munnicks van Cleeff, nr. 807, anonieme kleurentekening (ca. 1780). De twee tekeningen door J. Bosch naar C. Pronk (ca. 1730) die in het RAU, Topografische Atlas, Inv. nr. 1866-1 ook als afbeeldingen van het 18e-eeuwse huis Stoutenburg te boek staan, slaan duidelijk op een ander gebouw.

[80] RAU, Topografische Atlas, Inv. nr. 1866-2. Zie ook noot 75. Een foto van het landhuis (uit particulier bezit) is afgedrukt in 'De Kever', personeelsblad Pon's automobielhandel N.V., 6e jrg. (dec. 1971), 16. Een exemplaar van dit blad bevindt zich in het archief van de ROB, Amersfoort.

[81] Museum Flehite, Amersfoort, Collectie Brouërius van Nidek. Zie ook RAU, Topografische Atlas, Inv. nr. 1864 en 1865.

[82] Muller (ed.) 1889-1891, I, 466-508.

[83] Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 43-48.

[84] De rekening over 1377-1378 is uitgegeven door Vermeulen (ed.) 1853, 252-464; de rekening over 1378-1379 door Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 3-230; de rekening over 1428-1429 Ibidem 318-345.

[85] Muller (ed.) 1889-1891, I, 471.

[86] 'Item enen knecht, die der steen vter graft wanne ende den putte scoen maecte, ende die straet om den putte ende an den zael maecte IX daghe sdaeghs III pl. ende II pl. meer, maect II sch. V pl.': Vermeulen (ed.) 1853, 447.

[87] Muller (ed.) 1889-1891, I, 497.

[88] Ibidem, 483, 490. De verklaring van het Middelnederlands Woordenboek 'dak, schutdak' lijkt hier niet juist. Waarschijnlijk heeft het woord dezelfde betekenis als belfroot en berchvrede = (wacht)toren. Een 'uutghestoken' baerfreyde is dan een uitgestoken torentje = arkeltorentje. Het feit dat het waarschijnlijk om identieke constructies gaat, bevestigt dit vermoeden.

[89] Ibidem, 496-497.

[90] Ibidem, 483: 'Item van enen kelre, die invallen woude ende dien mont daeraf te vermaken 5 l. 10 s.' Misschien was het gewelf zwak. Met 'mont' wordt misschien het trapgat naar boven bedoeld.

[91] Twee metselaars en een opperman 'metsten die muer inden kelre, den putte ende der moeder camer'. Als we aannemen, dat de in 1331-1332 vermelde kelder (noot 90) een zwak gewelf had, dan zou het begrijpelijk zijn, dat in 1377-1378 in dezelfde kelder een steunmuurtje werd gemetseld. Vermeulen (ed.) 1853, 448.

[92] Muller (ed.) 1889-1891, I, 477, 497.

[93] Vermeulen (ed.) 1853, 449; Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 48.

[94] Muller (ed.) 1889-1891, I, 491.

[95] Vermeulen (ed.) 1853, 448, 450.
Mottoen was de 'hoefmeyster': Ibidem, 455. Moeder was mogelijk het hoofd van de huishouding. Zie ook Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 222.

[96] Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 44, 48. Het is mogelijk dat de aanzienlijke metselactiviteiten (zie noot 113) en de grote hoeveelheid hout, die in deze rekening worden verantwoord en waarvan onder andere 3 vloeren ('soller') worden aangelegd, te maken hebben met de constructie van deze 'nye camer'. Een iets beter gefundeerde gok lijkt echter deze activiteiten in verband te brengen met de poort. Zie noot 109.

[97] Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 333.

[98] Muller (ed.) 1889-1891, I, 477, 497; Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 48. De in zeer algemene bewoordingen gestelde posten over onderhoudswerkzaamheden in de rekeningen over 1328-1336 vermelden geen posten over het onderhoud van de dakbedekking, al heeft dit er ongetwijfeld wel toe behoord. Muller (ed.) 1889-1891, I, 477, 483, 490-491. In 1377-1378 werkte de leidekker met een knecht 29 dagen op het kasteel, maar er wordt niet vermeld waaraan: Vermeulen (ed.) 1853, 447-448. In 1408-1409 wordt er 5 dagen gewerkt door een leidekker met zijn knecht, terwijl 3 leidekkersknechts twee dagen besteden aan de 'tieghelen-camer': Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 45, 48.

[99] Muller (ed.) 1889-1891, I, 477, 483, 490. In 1408-1409 werd glas voor 3 nieuwe vensters, met een totale oppervlakte van 13 voet, en de bijbehorende 6 windijzers aangeschaft. Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 47.

[100] Voor de Doornenburg, zie de Beaufort en van de Berg 1968, 44-65 en de reconstructietekening van de eerste fase door W. J. Berghuis in van Heek JHzn. en van S(chilfgaarde) 1965, 2. Voor Valckestein zie Hoek 1962-1963, 471-490 en Hoek 1972, 218, 221.

[101] De bisschop verpachtte '... onse hues te Stoutenborch myt allen sijnen bouwyngen'. De pachter beloofde hierbij '... die huesinge ende bouwyngen [te] tymmeren ende in rake [te] houden als van node wesen sal ...', maar hij '... mach aen den principael huese tymmeren tot oirber shuess alse hem genoegen sall op sijnen cost ...'. RAU, BA, Inv. nr. 373, fol. 11vso-12.

[102] 'Item uutghegheven van timmeringhen. Int eerst dat voerborch om te tunen ende die grafte te graven 4 l. Item van eyken posten, dien tuen an te vesten, ende van een drayboem te maken 5 l. 16 s.' Muller (ed.) 1889-1891, I, 471.

[103] Ibidem, 497.

[104] Ibidem, 472.

[105] Vermeulen (ed.) 1853, 449, 451; Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 48.

[106] Zie vooral de rekening over 1377-1378. Vermeulen (ed.) 1853, 280. Vergelijk ook de volgende post uit de rekening voer 1378-1379: 'Item tot Stoutenborch was weijtenmout ghemaect, dat en docht niet wael alleen te brouwen, dat vercoft ic, des was 5 mud 1 scepel min, dat mud 4 lb maect 12 sch. 8 pl.'. Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 28.

[107] Muller (ed.) 1889-1891, I, 477, 483.

[108] Ibidem, 504.

[109] Voor het onderschoren van de poort, Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 46-47; voor de ankers, Ibidem, 45, 47; voor de dakbedekking, Ibidem, 48; voor het brugdek, Ibidem, 46.

[110] Ibidem, 43, 45. Zie ook noot 86.

[111] Ibidem, 45.

[112] Vermeerderde Beka: Matthaeus (ed.) 1738², III, 291.

[113] Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 43-44; RAU, BA, Inv. nr. 371 (Officiatorum Frederik van Blankenheim), 11, 21, 83.

Afkortingen

BA	Bisschoppelijk Archief
GAA	Gemeente-archief Amersfoort
GAU	Gemeente-archief Utrecht
KNOB	Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
OBU	Muller Fzn., S., A. C. Bouman, C. D. J. Brandt, F. Ketner (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 dln), Utrecht 1920-1959.
RAU	Rijksarchief Utrecht
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VORG	Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis

Uitgegeven bronnen

Asch van Wijck, Jhr. A. M. C. van (ed.), De oudste kameraarsrekening der stad Utrecht (1380), *Codex Diplomaticus*, 2e serie, 2e dl, 1e afd. (Utrecht 1853), 77-158.

Berkelbach van den Sprenkel, J. W. (ed.), *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Werken van het Historisch Genootschap, 3e serie nr. 66), Utrecht 1937.

Bruch, H. (ed.), *Chronographia Johannis de Beke* (Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 143), 's-Gravenhage 1973.

Dodt van Flensburg, J. J. (ed.), *Archief van kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht* (7 dln), Utrecht 1838-1848.

Heeringa, K. (ed.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573* (2 dln; Werken Historisch Genootschap 3e serie, nrs 50-51), Utrecht 1926-1932.

Matthaeus, A. (ed.), *De nobilitate, de principibus, de ducibus etc.*, Franequerae 1698 (2) (1e editie Amstelodami 1686).

Matthaeus, A. (ed.), *De iure gladii tractatus et de toparchis etc.*, Lugdunum Batavorum [= Leiden] 1689.

Matthaeus, A. (ed.), *Veteris Aevi Analecta, seu vetera monumenta* (5 dln), Hagae-Comitum 1738 (2).

Mieris, F. van (ed.), *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland* (4 dln), Leyden 1753-1756.

Muller Fzn, S. (ed.), Catalogus episcoporum Ultrajectinorum, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 11, 1888, 482-496.

Muller Fzn, S. (ed.), *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht 1325-1336* (Werken van het Historisch Genootschap, nieuwe serie nrs 53-54; 2 dln), Utrecht 1889-1891.

Muller Fzn, S. (ed.), *Regesten van het kapittel van St. Pieter*, 's-Gravenhage 1891.

Muller Fzn, S. (ed.), Nog eenige stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 14, 1893, 227-266.

Muller Fzn, S. (ed.), *Regesten van het archief der stad Utrecht*, Utrecht 1896.

Muller Fzn, S. (ed.), *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* (4 dln), Utrecht 1918-1920.

Muller Fzn, S., A. C. Bouman, C. D. J. Brandt, F. Ketner (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 dln), Utrecht 1920-1959.

Nijhoff, I. A. (ed.), *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* (6 dln), Arnhem 1830-1875.

Vermeulen, J. P. (ed.), De bisschoppelijke rekening van 1377-78, *Codex Diplomaticus* 2e serie, 2e deel, 1e afd. (Utrecht 1853), 252-464.

VORG (ed.), *Officiatorum referendissimi Frederici de Baden 1496-1516* (Werken VORG nr. 9), Deventer 1872.

Water, J. van de (ed.), *Groot Placaatboek vervattende alle de Placaten, Ordonnantiën en Edicten der Edele Mogende Heeren Staten 's lands van Utrecht* (3 dln), Utrecht 1729.

Literatuur

Aa, A. J. van de, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* (13 dln), Gorinchem 1839-1851.

Beaufort, R. F. P. de & H. M. van de Berg, *De Betuwe. Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, III. De Provincie Gelderland, 1e stuk*, 's-Gravenhage 1968.

Beelaerts van Blokland, Jhr. M. A., 'Amersfortiana', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, 2e Reeks, 60 (1948), 291-316.

Brink, H. J. van den, *Het kasteel Stoutenburg nabij Amersfoort, met 6 platen* (folio), Amsterdam 1866.

Enklaar, D. Th., *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJsel gedurende de regeering van bisschop David van Bourgondië 1456-1496* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, nr. 8), Utrecht 1922.

Enklaar, D. Th., De vorming van de Stichtsche maarschalksambten, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 45, 1930, 360-373.

Goede, A. de, *Eemland*, Enkhuizen 1944.

Halbertsma, H., *Zeven eeuwen Amersfoort*, z.j., z.pl. [Amersfoort 1959].

Heek JHzn., J. H. A. & A. P. van S(chilfgaarde), *De Doornenburg*, s.l., s.a. [1965].

Hoek, C., Kastelen binnen de hoge heerlijkheid Putten, *Berichten ROB* 12-13, 1962-1963, 471-490.

Hoek, C., De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdedigbare bakstenen huis in het Maasmondgebied, *Holland. Regionaal-historisch Tijdschrift* 4, 1972, 201-239.

Hovy, J., De stedelijke autonomie van Amersfoort in de middeleeuwen, *Jaarboek Oud-Utrecht 1962*, 27-70.

Hovy, J., De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259, *Spiegel der Historie* 4, 1969, 1-48.

Iterson, W. van, Open huizen en ridderhofsteden in het Nedersticht, *Jaarboek Oud-Utrecht 1954*, 62-108 en *Jaarboek Oud-Utrecht 1955*, 81-115.

Janssen, H. L., Het kasteel Vreeland [Ms.], Utrecht 1973.

Janssen, H. L., De opgraving van het kasteel van Vianen, in voorbereiding.

Keen, M. H., *The Laws of war in the late middle ages*, London-Toronto 1965.

Maris, A. J., *Eemnes, Rechtsgeschiedkundige ontwikkeling van gemeente en waterschap*, Utrecht 1947.

Maris, A. J., *Van voogdij tot maarschalksambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht*, Utrecht 1954.

Maris, A. J., Leenheer en leenman in betrekking tot het leengoed in de late middeleeuwen, *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht* 12, 1960-1965, 127-163.

Muller Fzn, S. (ed.), *Schetsen uit de Middeleeuwen I*, Amsterdam 1900.

Post, R. R., De verkiezing en benoeming van bisschop Jan van Arkel 1340-1342, *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, 2e reeks, 2, 1932, 79-95.

Post, R. R., *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, nr. 19), Utrecht 1933.

Rootselaar, W. F. N., *Amersfoort 777-1580* (2 dln), Amersfoort 1878.

Rutgers, C. A., *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht* (diss.), Groningen 1970.

Schmedding, L. C. M., *De regering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht* (diss.), Leiden 1899.

Zilverberg, S. B. J., *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en Utrecht (1427-1496)* (Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, nr. 24), Groningen 1951.

Lijst van kasteleins

* = datum van aanstelling

De spelling van de namen is die van de eerste vermelding. Bij de bronnen is verwezen naar de oorspronkelijke tekst alsmede de (vaak onvolledige) tekstuitgaven. In het geval van een goede teksteditie is met de vermelding hiervan volstaan.

Jaar	*Kasteleins*	*Gekoppeld met*	*Aard*	*Bronnen*
1323	Johannes de Bare?	Schoutambt van Amersfoort en Eemland	Verpanding?	RAU, BA, Inv.nr. 398-2
1325-1340	Arnd van Yselsteyne * 1 maart 1325	Schoutambt van Amersfoort en Eemland	Verpanding	Muller (ed.) 1889-1891, nrs. 22-25, 66, 238-239, 245-246, 255-256, 477-478, 486, 491, 498, 504-508; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 820, 993, 1244, 1286; Maris 1954, 111-116.
1341	Johan, here van Erkel	Schoutambt van Amersfoort en Eemland	Verpanding	Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 627-628; Maris 1954, 111-116.
1346-1349	Henric van Vyanen	Schoutambt van Amersfoort en Eemland	Verpanding	Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 705, 759-760.
1349-1352	Johan van Culenborch, heer van Woudenberg * 8 jan. 1349	Schoutambt van Amersfoort en Eemland minus het afgesplitste gerecht van der Eem.	Verpanding	Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 759-760.
1352	Dezelfde	Niet gekoppeld met het schoutambt van Amersfoort en Eemland	Verpanding	RAU, BA, Inv.nr. 378
1369	Alof van Virnenborch	'Scoute ambacht in Eemlant' (= waarschijnlijk maarschalksambt van Eemland)	Verpanding	RAU, BA, Inv.nr. 461
Tussen 1364-1371	Stephanus de Nyeuvelt?	Maarschalksambt van Eemland	Verpanding?	Bruch (ed.) 1973, 334; Matthaeus (ed.) 1698(2), 842.
1379	Steven van Zuylen (van Nyevelt) (ws. dezelfde als hierboven), * 26 maart 1379	Maarschalksambt van Eemland		RAU, Archief Dom, inv.nr. 3395; Matthaeus (ed.) 1689, 115-116.
1380-(1383?)	Evert Goedscalc * 30 april 1380	Maarschalksambt van Eemland	Verpanding?	RAU, Archief St. Marie, inv.nr. 2279; GAU, Archief Stad, inv.nr. 30, fol. 134vso; Matthaeus (ed.) 1698(2), 350.
1383-?	Willam van Groenewoude * 23 juni 1383	Maarschalksambt van Eemland	Verpanding?	RAU. BA, inv.nr. 379; De Goede 1944, 136-137; GAU, Archief Stad, inv.nr. 30, fol. 134vso; Matthaeus (ed.) 1698(2), 350.
vóór 1393	Jacob van Nyevelt	In elk geval vanaf 14 april 1393 maarschalkambt van Eemland niet meer gekoppeld aan kasteleinschap van Stoutenburg maar aan dat van Ter Eem		RAU, Archief St. Pieter, inv.nr. 1205;
1393	Jacob van Nyevelt * 14 april 1393			RAU, Archief Oudmunster, inv.nr. 2620.
1408-1427	Herman van Steenre			Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 34, 35, 42, 44-48; I, 305; RAU, BA, inv.nr. 371, 83; inv.nr. 475, fol. 78-79vso; inv.nr. 372-I, fol. 46vso; GAU (Raadsdagelijks boek), inv.nr. 13, fol. 14.

1427-1457	Frederik van Steenre * 9 okt. 1427 (aanstelling voor 12 jaar)		RAU, BA, inv.nr. 372-I, fol. 46vso-47; inv.nr. 3-I, fol. 82-82vso; inv.nr. 373, fol. 11vso; RAU, Archief Dom, inv.nr. 1-5; Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 305, 341, 364.
1457-1473	Rutger Jacob Geritssoen * 23 maart 1457 (voor 10 jaar)	Verpachting	RAU, BA, inv.nr. 373, fol. 11vso-12vso; fol. 172.
1473-1478	Peter Jacob Geritssoen * 4 maart 1473 (voor 6 jaar)	Verpachting	RAU, BA, inv.nr. 373; fol. 11vso-12, 172; inv.nr. 157.
1478-?	Wouter van der Rijt * 10 dec. 1478 (voor 6 jaar)	Verpachting	RAU, BA, inv.nr. 157.
1495	Willem de Wijse (vermeld als 'castelleyn tot Stoutenborch')		RAU, BA, inv.nr. 4, fol. 346.
vóór 1512	Willem van Bijler	Verpachting	VORG (ed.) 1872, 405.
1512-?	Willem van Bijler (Verlenging pachttermijn voor 12 jaar vanaf 11 juni 1514)	Verpachting	VORG (ed.) 1872, 405.

Tabel 1. In de rekeningen genoemde gebouwen en vertrekken

Hoofdburcht?		
gebouwen		
	zale, zael	1328-29
		1331-32
		1377-78
	Groete zaele	1333-34
	steenhuse	1330-31
	oversten huus	1333-34
	principael huese	1457
vertrekken		
	Coeken, koken	1377-78, 1408-1409
	mins heren camer	1333-34
	Heren . . . Mottoen sijn camer	1377-78
	Moeder Camer	1377-78
	Tieghelen camer	
	Nye Camer	1408-09
Voorburcht?		
	Huzinghe int voerborcht	1333-34
	Torfscure	1328-29
	rosmolen	1328-29
	bottelryen, butterie	1377-78, 1408-09
Bruggen en poorten		
	Overster brugghe	1330-31
	Nederster brugghe	1331-32
	Die brugghe	1334-36
	Poort	1408-09

Het kasteel van Grave in de 16e en 17e eeuw

DOOR

H. W. BOEKWIJT

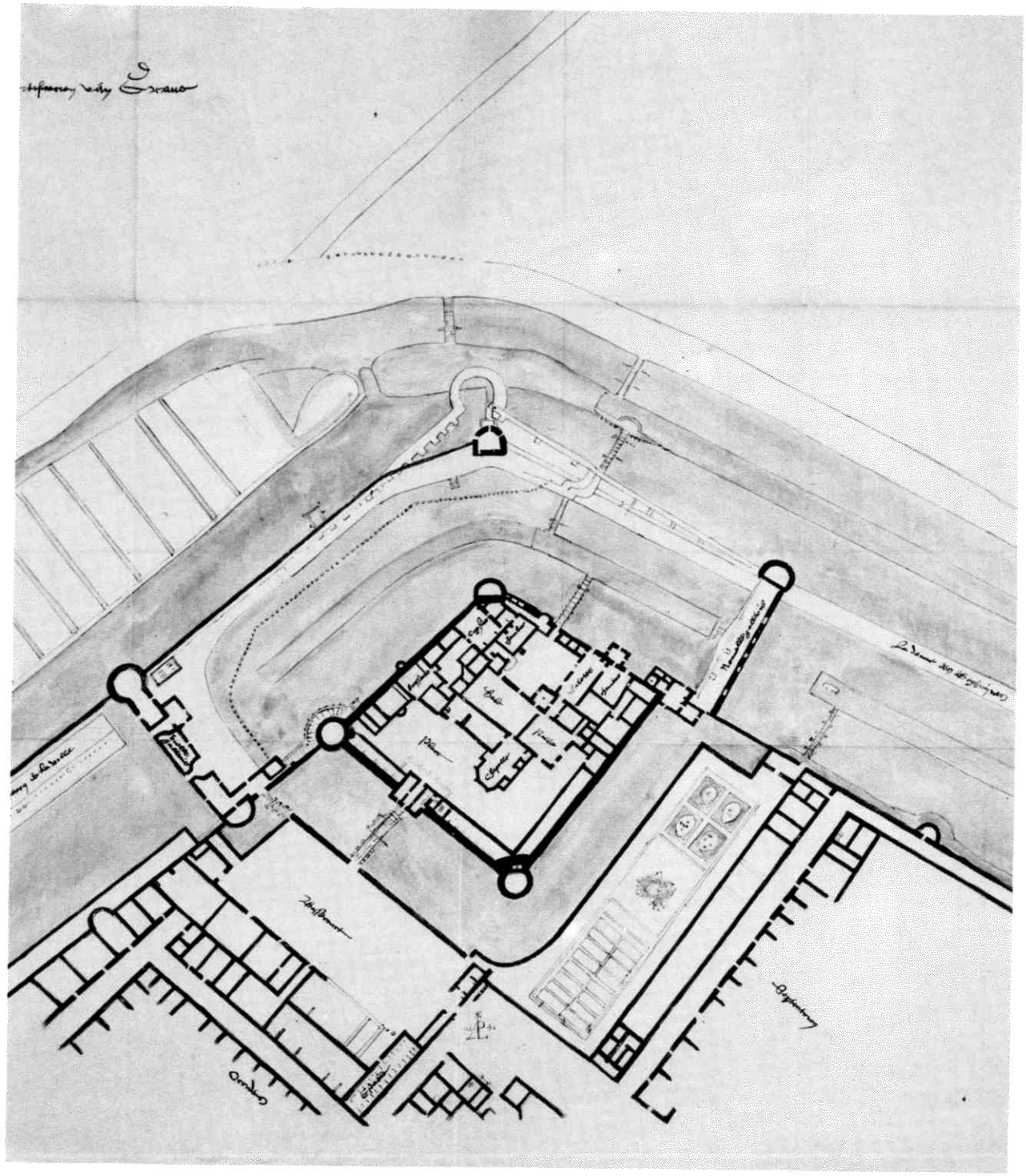
Van het kort voor 1694 gesloopte kasteel van Grave is 16e en 17e eeuws bronnenmateriaal bewaard gebleven, dat ons enig inzicht geeft in de bouwgeschiedenis van dit complex vanaf het begin van de 16e eeuw. In onderstaande bijdrage zal aan de hand van deze gegevens een aanzet worden gegeven voor een papieren reconstructie van dit kasteel, dat waarschijnlijk nog voor een belangrijk deel in het Graafse bodemarchief bewaard zal zijn gebleven op het terrein van het huidige gevangeniscomplex 'de Raam'.

De directe aanleiding voor een verkenning van het bovengenoemde bronnenmateriaal vormde een bouwhistorische inventarisatie van deze gevangenis, welke in de periode 1984-1986 in opdracht van de Rijksgebouwendienst werd verricht in het kader van de documentatie van monumenten in Rijksbezit.[1]
Een eerste globale bouwhistorische waarneming ter plaatse wees destijds uit dat een groot deel van het huidige hoofdgebouw van de gevangenis, welke sinds respectievelijk het einde van de 17e en 19e eeuw een eerdere functie heeft gehad van militair arsenaal en psychiatrische kliniek, ouder van oorsprong zou kunnen zijn dan tot dusver werd aangenomen. Grote delen van het opgaande metselwerk, bestaande uit een combinatie van baksteen met speklagen van mergel wijzen op een vroegere datering dan eind 17e eeuw. Deze aanname wordt bevestigd door de archivalia: uit de Resolutieën van de Raad van State van het jaar 1675 blijkt dat gebouwen in de voorhof van het slot werden gerepareerd.[2] Zij werden vervolgens in gebruik genomen als militair magazijn. De overige delen van het kasteel werden gesloopt vóór 1694[3] en begraven onder een 'kat', een binnen de nieuw aangelegde bastionnering opgeworpen aarden verdedingswerk ter bescherming van het arsenaalterrein en opstelplaats voor geschut.

De ons momenteel nog resterende kasteelbebouwing omvat drie aaneengeschakelde voormalige bedrijfsgebouwen in de voorhof van het kasteel, bestaande uit een langgerekt gebouw met twee korte zijvleugels, welke op basis van een verder bronnenonderzoek voor een groot deel konden worden gedateerd in de eerste helft van de 16e eeuw, een periode waarin het kasteel ingrijpend werd vernieuwd in opdracht van Floris van Egmond, graaf van Buren. Deze was sinds 1517 pandheer van het kasteel, dat in bloot eigendom behoorde aan Karel V. Met het oog op de voortdurende oorlogsdreiging met Gelre werd in het begin van de 16e eeuw een groot aantal kastelen versterkt in het grensgebied van het hertogdom Brabant. Rombout II Keldermans speelde als bouwmeester van Karel V een belangrijke rol in deze bouwcampagnes.[4] Er zijn ook redenen om aan te nemen dat hij tot zijn dood in 1531 als vaste adviseur van graaf Floris van Egmond heeft gewerkt.[5] In opdracht van Floris maakte hij bijvoorbeeld ontwerpen voor een verbouwing van diens kasteel in Leerdam.

Van de bouwkundige aanpassingen van het Graafse kasteel, welke hebben plaatsgevonden tussen 1515 en 1541, zijn gedetailleerde bouwrekeningen bewaard gebleven in het Rijksarchief van Brussel;[6] dit naar aanleiding van het feit dat de Brabantse regering in Brussel financieel participeerde in het project. Een overzicht van de rekeningen is gepubliceerd door H. B. M. Essink.[7] Diens naspeuringen leidden ondermeer tot de vondst dat enkele delen van het kasteel tussen vóór 1536 werden verbouwd onder leiding van Alexander Pasqualini. Deze bouwmeester is van grote invloed geweest op de totstandkoming van de renaissance- architectuur in de noordelijke Nederlanden en had in opdracht van graaf Floris van Buren ook onder meer ontwerpen geleverd voor de toren te IJsselstein en het slot en kerktoren te Buren. Hij was sinds 1531 in dienst gekomen van de vermogende graaf Floris, vermoedelijk als opvolger van Rombout II Keldermans, al wordt de naam van laatstgenoemde bouwmeester niet vermeld in de Brusselse rekeningen.

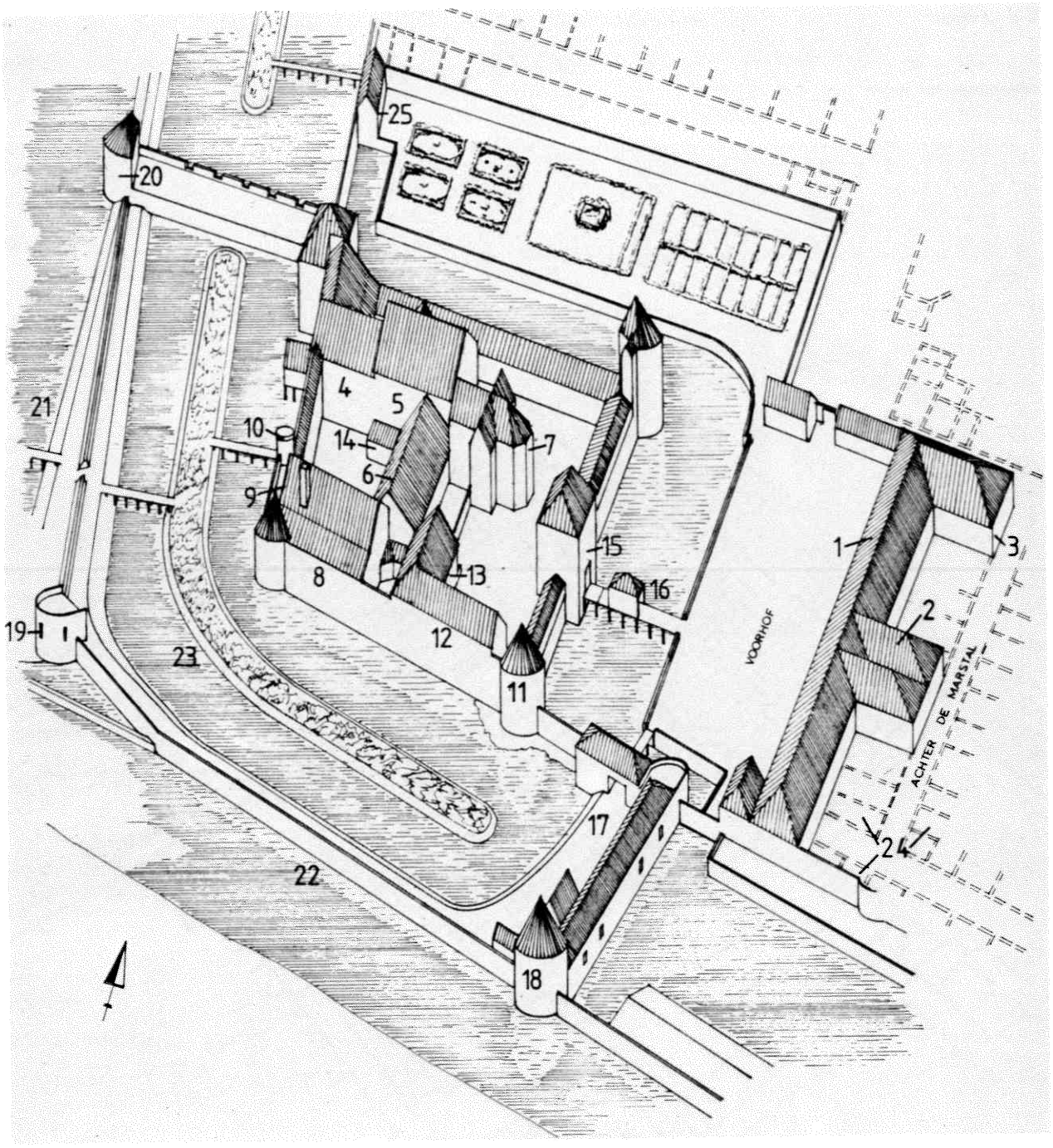
Op het Graafse kasteel werden de zogeheten koningszaal of Cuykse kamer ('dairmen rechtforderinghe ende executie doet vanden cuyckschen leenrechten alsmen die van doen hest'[8]) met bijbehorende 'salett' van nieuwe natuurstenen vensters met glasramen voorzien, een nieuwe schouw van witte 'munstersche' (baumberger) steen aangebracht, houten zetels en een houten plafond onder de kapconstructie aangebracht, dat 'seer properlicken' beschilderd werd. De werkzaamheden van Pasqualini werden hierbij als volgt omschreven: '. . . vurs. coninxsael of

Afb. 1. *19e eeuwse copie van de plattegrond van het Graafse kasteel in 1541: 'Patron vanden fortificatiën van Grave'. R.A.N.B., stamnr. 2463 (uit collectie Cuypers van Veldhoven) Foto: R.A.N.B., 's-Hertogenbosch.*

cuycsche kamer met oir salett van beneeden opwarts neerstich doen visiteren overleggen ende estimeeren by meester Alexander de pascalin de bolonia meester werkman van alle fundatien ende tymmeringhe ons genegen heeren greve van Bueren . . .'.[9]

Het tweede project dat onder toezicht van Pasqualini werd gerealiseerd betrof de inrichting van een 'kamer of logement staende opten huyse te graeff beneven dat witte toirken', dat zou gaan dienen als logies voor 'enen prince van Brabant, of eenige andere groete personagien'.[10] Bij het betreffende vertrek werd een dubbele garderobe gebouwd. Het interieur werd, geheel in stijl van de renaissance 'properlick op syn antiecke gescildert'.[11]

Afb. 2. *Globale reconstructie van het kasteel van Grave in de eerste helft van de 16e eeuw, gebaseerd op de plattegrond van 1541, de 17e eeuwse tekeningen van o.m. Josua de Grave en Valentijn Klotz en de bouwtekeningen uit de periode 1515-1541. Tek. H. W. Boekwijt.*

1. *'groete lange huys', pakhuis, stalling e.d., gebouwd 1534, momenteel in gebruik als gevangenis 'de Raam'.*
2. *Wagenhuis, gebouwd ca. 1534, momenteel in gebruik als gevangenis 'de Raam'.*
3. *'Marstal' (paardestal), gebouwd vóór 1521, momenteel in gebruik als gevangenis 'de Raam'.*
4. *Koningszaal of Cuykse kamer en salette. Vernieuwd vóór 1536 naar ontwerp van Pasqualini.*
5. *Gebouw waarin o.m. de grote kapelkamer (vernieuwd ca. 1520-1525) en eetzaal (vernieuwd 1517).*
6. *Grote zaal. Vernieuwd ca. 1525-1536.*
7. *Kapel.*
8. *Keuken. Kleine aanbouw en gang naar grote zaal gebouwd ca. 1520-1525.*
9. *Kamer voor prins van Brabant. Ingericht vóór 1536 naar ontwerp van Pasqualini.*
10. *'Witte toirken'.*
11. *Gevangentoren, vernieuwd ca. 1517-1520.*
12. *Maagdenhuis, vernieuwd ca. 1515-1517.*
13. *Brouwhuis, vernieuwd ca, 1515-1517.*
14. *Bureau voor de Gravin van Buren, gebouwd 1525.*
15. *Voorpoort, vernieuwd ca. 1517-1520.*
16. *Brug met houten poorthuisje en hamei, ca. 1515-1517.*
17. *Poort, bolwerk en galerij, 1515.*
18. *Busmeesterstoren, kap vernieuwd 1515.*
19. *Middelwachterstoren, vernieuwd ca. 1525-1536.*
20. *Toren in Begijnenwal. muur (galerij) gebouwd ca. 1539-1541.*
21. *Begijnenwal. Staketsel en borstwering vernieuwd ca. 1517-1520, vernieuwd en verbreed 1525-1536.*
22. *Walmuur tussen Busmeesterstoren en Middelwachterstoren, vernieuwd 1527. Staketsel vernieuwd ca. 1517-1520.*
23. *'Middelwalleken', opgehoogd met uitgebaggerde grond uit binnengracht 1517.*
24. *Stadshuizen (plattegrond gestippeld), niet behorend bij kasteel.*
25. *Zomerhuis in kruidhof van het kasteel, gebouwd ca. 1525-1536.*

Afgaande op de rekeningen bleef Pasqualini's bijdrage aldus slechts beperkt tot de controle op de verfraaiïng van een tweetal representatieve ruimtes. Het is merkwaardig dat geen vermelding is opgenomen over diens mogelijke werkzaamheden als vestingbouwkundige. Het is echter niet ondenkbaar dat Pasqualini ook een adviserende rol heeft gespeeld bij deze aspecten van de verbouwing van het Graafse kasteel (evenals dit wellicht het geval is geweest met diens voorganger Rombout II Keldermans), ook al blijkt dit op geen enkele wijze uit de rekeningen.

Een andere bijzonderheid van de Brusselse rekeningen betrof de vermelding van het aanbrengen van acht gebrandschilderde ramen in de kasteelkapel door Peter Crabeth, vader van de beroemde Goudse glazeniers Dirk en Wouter Crabeth.[12]

De rekeningen uit het jaar 1534 geven een beeld van de oorspronkelijke indeling, functie en architectuur van de nu nog bestaande bebouwing in het voorhof. Hieruit blijkt dat de lange hoofdvleugel, aangeduid als 'lange huys', werd gebouwd ter vervanging van een vervallen 'houten getymer met stroo gedeckt'. Het telde in totaal 17 gebintvakken ('gebonden'), onderverdeeld in drie vakken stalling, drie vakken 'tymerhuys', negen vakken 'hondenhuys' en turfopslag en twee vakken slachthuis. Het totaal had een afmeting van 180 voet (52,30 m) lengte en 33 voet (9,40 m) breedte. De hoogte bedroeg drie gebinten, waaruit de conclusie kan worden getrokken dat het gebouw werd voorzien van een houtskelet. Momenteel is dit niet meer aanwezig. De huidige houten draagconstructies dateren grotendeels uit de arsenaalperiode en later, afgezien van enkele hergebruikte eiken spantonderdelen met getrokken telmerken.

De muren werden gefundeerd op blokken van mergel en, zoals hiervoor vermeld, boven maaiveld opgetrokken in lokaal vervaardigde baksteen met mergelstenen speklagen. De oorspronkelijke vensters werden uitgevoerd in Baumberger ('Münsterse') steen. Uit de rekeningen blijkt voorts dat de architectuur van het lange huis rijker was dan momenteel het geval is. Het pand had vlaamse gevels, welke werden voorzien van ornamenten: uit mergelsteen (Sichem) werden leeuwen, rollen en 'personagiën' vervaardigd, die vervolgens werden beschilderd en het dak werd voorzien van een leidekking. De twee korte zijvleugels van het voorgebouw hadden een functie van wagenhuis en paardestal. Het eerstgenoemde werd min of meer gelijktijdig opgetrokken met de hoofdvleugel en vertoonde een hiermee vergelijkbare architectuur, de paardestal ('marstal') was een reeds bestaand gebouw, dat al in 1521 was voorzien van een nieuwe pleisterlaag.[13]

De Brusselse rekeningen vormen aldus een waardevolle bron van studie van het bouwbedrijf aan het begin van de 16e eeuw. Zij bieden niet alleen enig inzicht in de architectuur, maar vooral ook in de toegepaste soorten bouwmaterialen en hun herkomst.

De geschreven 16e eeuwse gegevens kunnen worden getoetst aan een aantal afbeeldingen van het kasteel uit de 16e en 17e eeuw. Met name de tekeningen van Valentijn Klotz en Josua de Grave, die zijn gemaakt vlak na de herovering van Grave in 1674 door de staatse legers op de Franse bezetting, vormen in dit opzicht een betrouwbare bron van informatie. Het slot, dat tussen 1672 en 1674 had gediend als hoofdkwartier van de Franse bevelhebber Chamilly, verkeerde toentertijd in een deplorabele staat ten gevolge van de zware beschietingen tijdens het

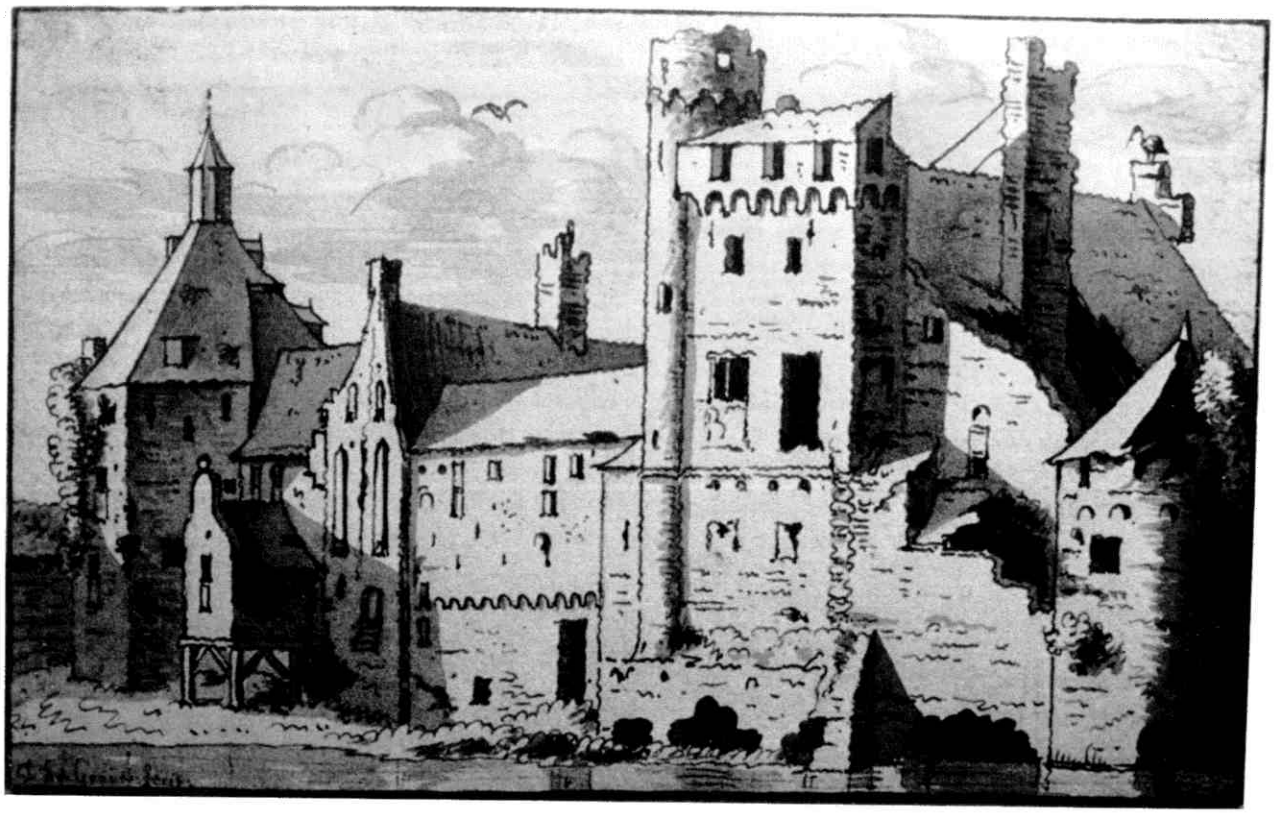
Afb. 3. *De kasteelkapel, gezien vanuit het zuiden (Valentijn Klotz, 1675). Aan linkerzijde de grote zaal met kruiskozijnen, voorzien van frontonafdekking. Achter de kapel de hoofdvleugel, waarin o.m. de kapelkamer en eetzaal. Op de achtergrond de noordoostelijke hoektoren met een traptoren (v. Hasselt, nr. 148, Musées Royaux de Peinture et de Sculpture, Bruxelles, coll. De Grez, inv. nr. 881). Foto: Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, 's-Hertogenbosch.*

beleg van 1674. Deze tekeningen bieden inzicht in de situering en de architectuur van een aantal bouwdelen zoals poorten, torens en de kasteelkapel.

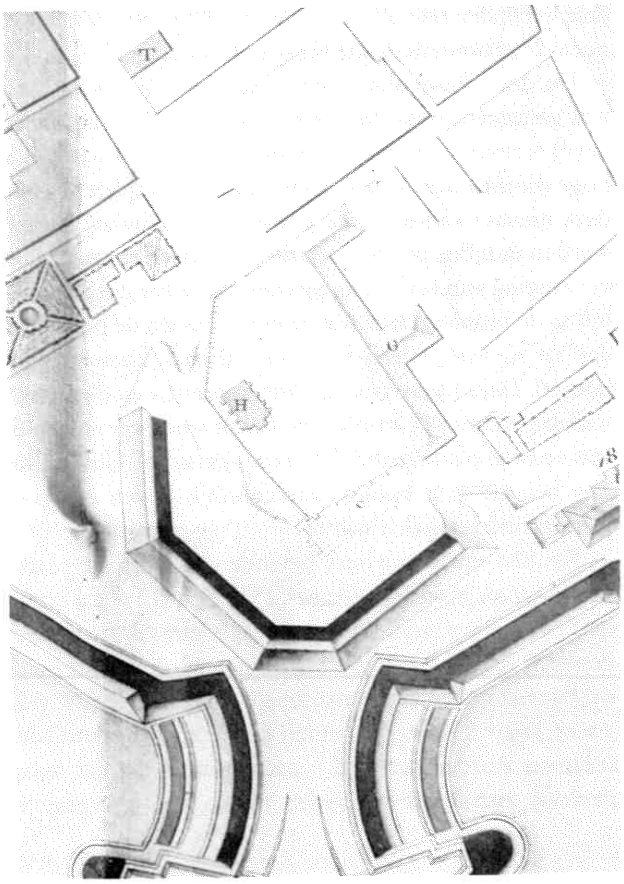
Een belangrijk hulpmiddel bij de interpretatie van de plaats en de functie van een aantal bouwdelen van het kasteel is een 16e eeuwse plattegrond, welke bij het archiefonderzoek ten behoeve van het gevangeniscomplex 'de Raam' werd teruggevonden in het Rijksarchief van de provincie Noord-Brabant. De tekening heeft oorspronkelijk deel uitgemaakt van de collectie Cuypers van Veldhoven en is momenteel ondergebracht in de topografische atlas van dit Brabantse archief. Het betreft een vermoedelijk 19e eeuwse copie van een gedetailleerde plattegrond van het kasteel gedateerd 1541, met andere woorden, vervaardigd kort na de grote bouwcampagne. Intigrerend zijn de initialen 'A. P.' Op deze plattegrond, welke wellicht zouden kunnen worden geïdentificeerd als die van Alexander Pasqualini.[14] (Afb. 1).
Deze plattegrond geeft alle bebouwing van het kasteelterrein weer en de directe omgeving, waaronder de stadswal. Op de plattegrond is de functie van een aantal gebouwen en verdedigingswerken aangegeven in de Franse taal, hetgeen pleit voor de theorie dat Pasqualini mogelijk de maker is van de tekening, aangezien deze zijn correspondentie doorgaans in het Frans voerde. Op het kasteelterrein worden de volgende zaken genoemd: vieille galerie, nouvelle galerie, bassecourt (voorhof), estable (paarde- c.q. marstal), place, chapelle, sale (grote zaal), pulle of palle (?), salette, een tweetal chambre's, cuysine (keuken) en brasserie (brouwerij).

Op basis van de geschreven gegevens en de topografische bronnen is in deze bijdrage een poging ondernomen om de situering van diverse ruimtes op het kasteel in de 16e eeuw nader in te vullen (zie afb. 2). De hierop weergegeven conclusies zijn onder meer gebaseerd op de volgende overwegingen:

– De grote zaal ('salle') is zonder enige twijfel te situeren ten zuidwesten van de kapel. Op de 17e eeuwse tekening (afb. 3) van de kasteelkapel is deze aan linkerzijde waarneembaar. Het was blijkbaar een éénlaags gebouw, waarin de voor Pasqualini kenmerkende kruisvensters met een natuurstenen fronton-afdekking waren aangebracht.
– Ten westen van de kapel bevond zich een hoger, uit meerdere verdiepingen bestaand gebouw (zie afb. 1), waarvan een ruimte op de 16e eeuwse plattegrond is beschreven als 'palle'. In de rekeningen wordt in 1517 vermeld het vernieuwen van de eetzaal met een uitgebouwd tresoor en een orator voor de kapel, die grensde aan de juffrouwenkamer. In latere rekeningen is ook sprake van de grote kapelkamer. De betreffende ruimtes zullen zich waarschijnlijk in dit grotere gebouw hebben bevonden.
– Op de 16e eeuwse plattegrond wordt op het binnenplaatsje ten westen van de grote zaal een min of meer vierkant gebouwtje weergegeven. In de rekeningen van 1525 wordt melding gemaakt van de bouw van een nieuw kamertje naast de grote kamer dat deels werd gebruikt als bureau van de gravin van Buren, deels als garderobe van de grote kapelkamer. Uit het feit dat in de rekeningen sprake is van de toepassing van dakbedekkingsmaterialen, met andere woorden een aanbouw betreft, kan worden verondersteld dat dit nieuwe kamertje het voornoemde gebouwtje op de binnenplaats is.
– De door Pasqualini nieuw ingerichte prinsenkamer was gesitueerd naast het 'witte toirken'. Dit (natuurstenen?) torentje kan worden geïdentificeerd als het ronde hoge torentje aan de westzijde van het complex. Tussen deze nieuwe kamer en de koningszaal (Cuykse kamer) werd in dezelfde periode een nieuwe galerij aangelegd ter vervanging van een oude, gescheurde muur die gedeeltelijk in de binnengracht was gestort. Tussen de pijlers onder de nieuwe galerij werd een drietal kamertjes gebouwd. Deze kamertjes, het witte torentje en de nieuwe kamer ('chambre') worden duidelijk weergegeven op de 16e eeuwse plattegrond. De koningszaal of Cuykse kamer bevond zich hoogstwaarschijnlijk boven de op de plattegrond vermelde salette.
– Keuken en brouwhuis bevinden zich op de plattegrond aan de zuidzijde. Tussen 1515 en 1517 werd boven het 'nye brouwhuys' en 'nye meeghdehuys' (dienstmeidenhuis) een verdiepingsvloer aangelegd. Afgaande op de opgegeven maten binnensmuurs (respectievelijk 70 × 28 voet en 50 × 23 voet) en het feit dat deze werkzaamheden tezamen worden vermeld is aangenomen dat het maagdenhuis zich heeft bevonden tussen het weergegeven

Afb. 4. *Gezicht op het kasteel (Josua de Grave, 1675), gezien vanuit het noordwesten. Van rechts naar links bevinden zich vermoedelijk achtereenvolgens: de vleugel waarin de keuken en de nieuwe kamer voor de prins van Brabant (op verdiepingsniveau), het 'witte toirken', de galerij, de Cuykse kamer (op verdiepingsniveau) met daaronder salette, een niet nader geïdentificeerde langsvleugel en de vierkante hoektoren (v. Hasselt, nr. 143). Foto:: Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, 's-Hertogenbosch.*

Afb. 5. *Détail van de plattegrond van Grave uit 1797 van het voormalige kasteelterrein. Ter plaatse van het kasteel bevindt zich de 'kat'. Het voormalige 'grote lange huis', de marstal en het wagenhuis is in gebruik als militair arsenaal (gebouw 'G'). (Art. 14, Grave. Plan de la Ville de Grave, An. 5. Inspection du Génie, depôt Vincennes). Foto: H. W. Boekwijt.*

brouwhuis en de zuidoostelijke hoektoren. Uit de rekeningen en 17e eeuwse tekeningen (waarop de betreffende toren wordt weergegeven met getraliede vensters) is deze hoektoren met grote mate van zekerheid te beschouwen als de ronde gevangentoren, welke in de periode tussen 1517 en 1520 tezamen met de voorpoort werd hersteld en voorzien van een nieuwe dakconstructie.

Het zou voorbarig zijn om uit de reconstructie vergaande conclusies te trekken over de vroegere bouwgeschiedenis van het Graafse kasteel. Afgaande op de gepubliceerde bronnen werd het kasteel door Herman II van Cuyk in de 12e eeuw gesticht. De heren van Cuyk waren, zoals door J. E. Bogaers is aangetoond,[15] aanvankelijk gevestigd in hun versterkte huis te Cuyk, dat zich aldaar bevond ter plaatse van de voormalige romeinse vesting. Na verwoesting van het Cuykse kasteel vestigden de heren van Cuyk zich te Grave.
Afgaande op de rechthoekige aanleg van het complex in de 16e eeuw lijkt het in een dergelijke opzet op zijn vroegst uit het einde van de 13e eeuw te dateren. Het topografische bronnenmateriaal biedt te weinig aanknopingspunten om een vroegere woontoren terug te vinden, welke wellicht de 12e eeuwse kern heeft gevormd van het latere kasteel. Hoe dan ook, het complex lijkt in de 16e eeuw inmiddels te zijn uitgegroeid tot een conglomeraat van diverse bouwdelen uit waarschijnlijk diverse periodes. Nader onderzoek in Gelderse archieven kan wellicht hierin nog opheldering verschaffen.

Tijdens de nieuwbouw van het Rijkspolitiebureau in de Trompetterstraat te Grave werden in de jaren 70 restanten aangetroffen van een ronde toren, waarop een muur aansloot. Deze toren werd aanvankelijk geïdentificeerd als behorende bij het kasteel. Uitgaande van het in deze bijdrage genoemde bronnenmateriaal lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat deze toren zich bevond op de Bagijnenwal, welke met de 'nouvelle galerie' verbonden was met de rechthoekige noordwestelijke hoektoren van het kasteel.

Vermoedelijk zullen dit de enige archeologische gegevens blijven die ons meer informatie kunnen verschaffen over het Graafse kasteel. Het grootste deel van het kasteelcomplex is sinds het einde van de 17e eeuw begraven onder de 'kat' op het gevangenisterrein. De aanwezigheid van dit monumentale en landschappelijk waardevolle bolwerk zal er hoogstwaarschijnlijk zorg voor dragen, dat het voormalig kasteelterrein, een belangrijk – overigens niet wettelijk beschermd – archeologisch monument, voor aantasting van het bodemarchief gespaard zal blijven. De Rijksgebouwendienst zal als huidige kasteelheer in deze ook een rol kunnen spelen als beschermheer . . . (Afb. 5).

's-Hertogenbosch
Voorjaar 1990

Noten

[1] H. W. Boekwijt, Bouwhistorische documentatie en waardebepaling 'Gevangenis de Raam', ambtelijke rapportage in het kader van de documentatie van monumenten in Rijksbezit. De verantwoordelijkheid voor deze documentatie berust bij het bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit. Redactie: E. J. Nusselder.

[2] A.R.A., Raad van State, inv. code 1.01.19, nr. 1774, R.A.N.B., coll. Rijksarchief, res. Raad van State, inv. nr. 219.

[3] R.A.N.B., coll. Rijksarchief, res. Raad van State, inv. 240. Uit betreffende vermelding kan worden opgemaakt dat de 'kat' inmiddels was voltooid, aangezien op dat tijdstip een aantal – nog bestaande – kazematten onder het verdedigingswerk werd aangelegd.

[4] J. Leys, De invloed van Anthonis I en Rombout II Keldermans op de kasteelfortificaties, 155. In: H. Janse, R. Meischke, J. H. van Mosselveld, F. van Tyghem (red.), J. H. van Mosselveld (eindred.), Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden ('s-Gravenhage 1987).

[5] R. Meischke en F. van Tychem, Huizen en hoven, gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II, 133, 135. In: H. Janse, R. Meischke, J.H. van Mosselveld, F. van Tyghem (red.), J.H. van Mosselveld (eindred.), Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden ('s-Gravenhage 1987).

[6] Algemene Rijksarchiefbewaarplaats (A.R.A.) Brussel, archieven van de Rekenkamers (chambre des comptes) nrs. 26432-26433. Fotografische reproducties van deze rekeningen aanwezig in het Streekarchivariaat Land van Cuyk, Grave.

[7] H. B. M. Essink, De grootscheepse restauratie- en verbouwingswerkzaamheden aan de graafse burcht tijdens het bewind van Graaf Floris van Buren, pandheer van de stad Grave en het land van Cuyk. In: H. Douma, H. Essink, B. van Zwieten (red.), Merlet, driemaandelijks blad van het streekarchivariaat land van Cuyk IV (1968), 28-42, V (1969), 5-14, VI (1970), 5-19, 32, 60, VII (1971), 48-66, 71-72, 85, VIII (1972), 58-66.

[8] A.R.A. Brussel, Archieven Rekenkamers, nr. 26433.

[9] Ibid.

[10] Ibid.

[11] Ibid.

[12] H. B. M. Essink, De grootscheepse restauratie- en verbouwingswerkzaamheden aan de graafse burcht tijdens het bewind van graaf Floris van Buren, pandheer van de stad Grave en het land van Cuyk. In: Merlet, driemaandelijks blad van het streekarchivariaat land van Cuyk VII (1968), 29, Merlet VIII, (1969), 14.

[13] H. B. M. Essink, De grootscheepse restauratie- en verbouwingswerkzaamheden aan de graafse burcht tijdens het bewind van graaf Floris van Buren, pandheer van de stad Grave en het land van Cuyk. In: Merlet, driemaandelijks blad van het streekarchivariaat land van Cuyk VII (1968), 29, Merlet VIII, (1969), 14.

[14] A.R.A. Brussel, Rekenkamer, nr. 26433.

[15] A.R.A. Brussel, Rekenkamer, nr. 26432.

[16] Suggestie en vriendelijke mededeling: drs. H. Douma, archivaris Streekarchivariaat Land van Cuyk.

[17] A.R.A. Brussel, Rekenkamer, nr. 26432.

Literatuur en Bronnen:

H. W. Boekwijt, Bouwhistorische documentatie en waardebepaling 'Gevangenis de Raam', ambtelijke rapportage in het kader van de documentatie van monumenten in Rijksbezit. De verantwoordelijkheid voor deze documentatie berust bij het bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit. Redactie: E. J. Nusselder.

H. Douma, H. Essink, B. van Zwieten (red.), Merlet, driemaandelijks blad van het streekarchivariaat land van Cuyk IV (1968), V (1969), VI (1970), VII (1971), VIII (1972).

H. Janse, R. Meischke, J. H. van Mosselveld, F. van Tyghem (red.), J. H. van Mosselveld (eindred.), Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden ('s-Gravenhage 1987).

Streekarchivariaat Land van Cuyk, Grave

Algemeen Rijksarchief (A.R.A.), 's-Gravenhage

Algemeen Rijksarchief (A.R.A.), Brussel

Rijksarchief provincie Noord-Brabant (R.A.N.B.), 's-Hertogenbosch

Inspection du Génie (bibl.), Paris

Inspection du Génie, dépôt Vincennes

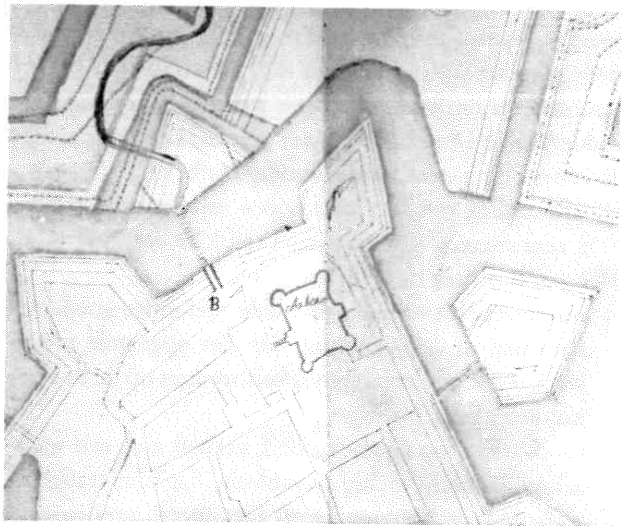
Streekmuseum Grave

De schrijver dankt met name drs. H. Douma (Grave), J. Hamers (Grave), ir. E. J. Nusselder ('s-Gravenhage) en prof. dr. J. G. N. Renaud voor hun adviezen en behulpzaamheid bij het totstandkomen van deze bijdrage.

Ir. H. W. Boekwijt is werkzaam als gemeentelijk bouwhistoricus van 's-Hertogenbosch. Hij verrichtte in 1984-1986 het bouwhistorisch onderzoek van de gevangenis 'de Raam' te Grave.

Afb. 6. *Detail van de plattegrond van Grave met daarop aangegeven het kasteel en omgeving. Afgaande op de weergegeven bastionnering is de plattegrond vervaardigd vóór de vernieuwing van de vesting in de periode 1680-1683. (Atlas 106, Collection de Plans: France, Flandre, Hollande, Allemagne, Sièges, Camps, Batailles etc. 1589-1639, Inspection du Génie, bibl., Paris.) Foto: H. W. Boekwijt.*

Waar woonde Dirc Potter werkelijk?
II
Nieuws uit Leiden

DOOR

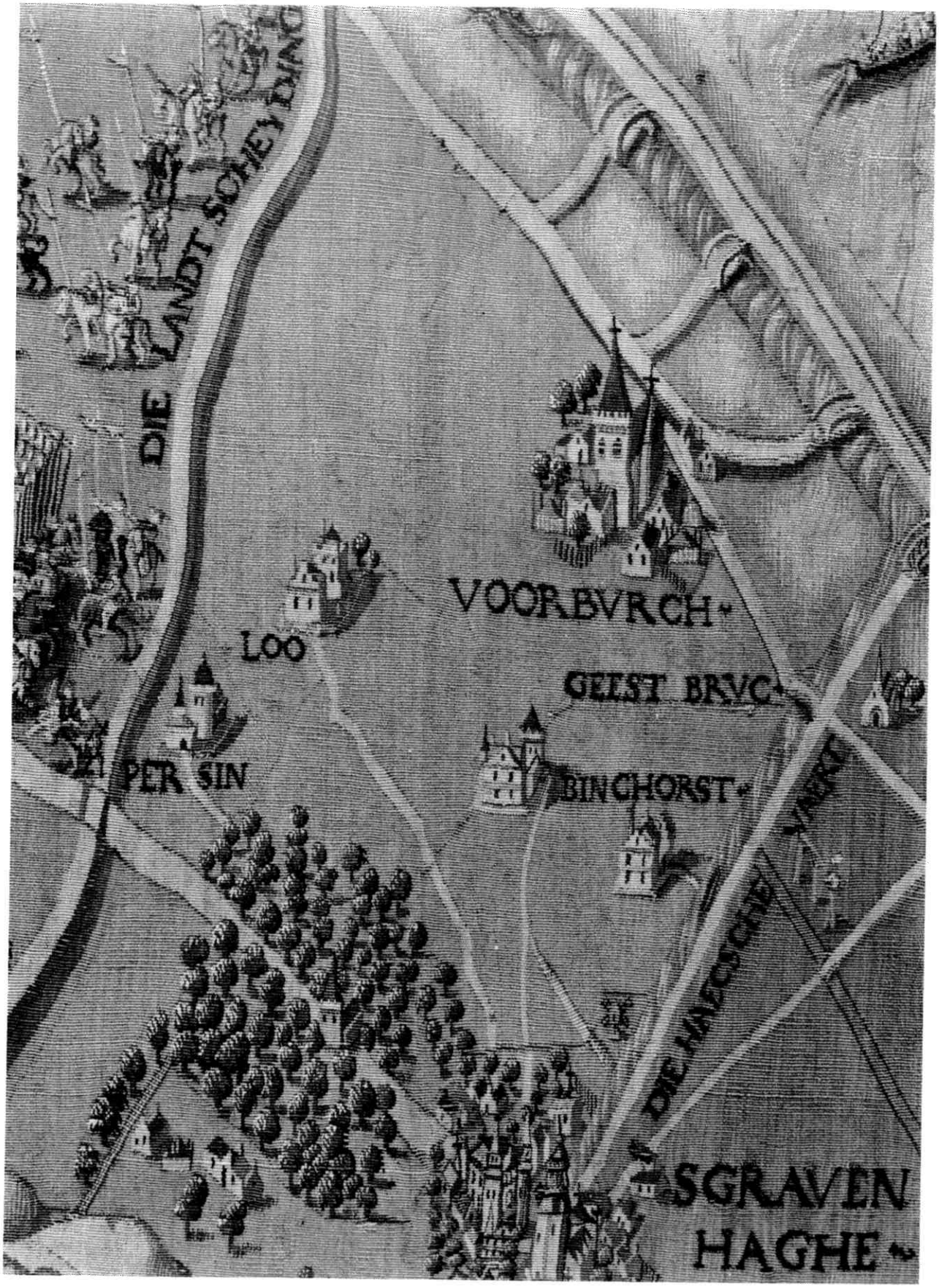
J. G. N. RENAUD

Het vrijwel vaststaande feit, dat Roeland Roghman – tekenaar van zo vele Hollands-Utrechtse kastelen en landhuizen – het Oude Loo kennelijk voorbij gewandeld is zonder zijn schetsboek uit de knapzak te halen, vervult de onderzoeker met een lichte teleurstelling. Een betere gids in kastelenland is er voor de eerste helft van de 17de eeuw immers nauwelijks te vinden?
Niet, dat Roghman de buurt zelfs niet eens bezocht heeft. We vinden onder zijn tekeningen afbeeldingen van Duivenvoorde, Ter Lips, Zuydwijck, Persijn, Klein-Mathenes of Werve, de Binckhorst. Maar hoewel hij op de weg van Voorschoten naar Rijswijk juist vóór de dorpskom van Voorburg best even rechts af had kunnen slaan, de Loolaan op, heeft hij dit blijkbaar achterwege gelaten. En zo missen we het Oude Loo in de eerbiedwaardige reeks van c. 250 tekeningen.[1]
Maar ziet, daar kwam op een gedenkwaardige dag de conservator van het Museum de Lakenhal te Leiden, Mevr. drs Moerman, met een troostprijs aandragen. In bedoeld museum hangt namelijk het beroemde tapijt van de Delftse tapijtwever Lanckaert[2] uit 1587/1588 met de voorstelling van het Beleg en Ontzet van Leiden in 1754. Het tapijt biedt de beschouwer een 'luchtfoto' van een stuk Holland, reikende van even benoorden Leiden tot de Nieuwe Maas, met Rotterdam en Schiedam. Gevolg gevend aan een vaag vermoeden, gevoed door een even vage herinnering had ik haar gevraagd mij een foto van de strook tussen Voorschoten en Voorburg te bezorgen. Het bleek een schot in de roos.

Het tapijt in de Lakenhal, Leiden

Het gaat dan om een weefsel van 290 × 360 cm, zodat de afgebeelde gebouwen – stoffage van het landschap! – veel groter zijn weergegeven dan doorgaans op de kaarten uit die tijd. Het (Oude) Loo vindt men gemakkelijk op het tapijt terug en het conterfeitsel ziet er redelijk betrouwbaar uit. Voor het vervaardigen van een dergelijk tapijt behoeft de tapijtwever een zogeheten patroon en in feite staat of valt de documentaire waarde van de uitbeeldingen met de bekendheid van de tekenaar met de bebouwing – kerken, kloosters, kastelen enz. – van de streek in kwestie.
Daarom eerst iets over de geschiedenis van het ontstaan van het tapijt. E. Pelinck heeft hierover het een en ander medegedeeld in het Leids Jaarboekje van 1948. Er zijn kennelijk twee tapijten geweest, beide geweven door Joost Lanckaert te Delft. Het eerste – al omstreeks 1575 ontstaan – moet als verloren worden beschouwd. In 1587 bestelde de vroetschap van Leiden een tapijt met de uitbeelding van het Beleg en Ontzet naar een patroon van Hans Liefrinck, dat in 1588 geleverd wordt. De kaartentekenaar Liefrinck had zich al uitvoerig met de stad en de belegering beziggehouden; dat zal wel de reden geweest zijn, dat men bij hem het patroon bestelde. Hij woonde trouwens zelf in Leiden, 'achter de Hogelantsche kercke op de Middelwech' en moet de streek goed gekend hebben. Zijn eerste tekening van het Ontzet voltooide hij op 17 november 1574. Heet van de naald, zogezegd. Hieruit ontstond een ets, waarvan naar het schijnt slechts één exemplaar bewaard is gebleven. De collectie Bodel Nijenhuis (Universiteitsbibliotheek Leiden) bevat zowel de tekening als de ets. Voor het in 1587 bestelde patroon had hij daar gedeeltelijk wat aan; de benedengrens ligt net boven Voorschoten.
Het valt aan te nemen dat hij de opdracht hoogst ernstig had te nemen en het zich niet kon veroorloven er maar een slag naar te slaan. Daarom mogen we – afgezien van andere overwegingen – wel enige documentaire waarde aan de portretten van de afgebeelde gebouwen toekennen. Voor Duivenvoorde – om nu maar eens een voorbeeld te geven – werd reeds vastgesteld dat aan de voorstelling op het tapijt waardevolle gegevens voor de bouwgeschiedenis ontleend mochten worden.[3] Maar ook de Ridderzaal in Die Haghe staat er heel herkenbaar op, al is de voorstelling sterk vereenvoudigd (afb. 1).
De uitbeelding van het Oude Loo – een figuurtje van enkele centimeters – valt gemakkelijk te interpreteren. Het gaat om twee bouwdelen:

a. een toren met terugliggend dak; met enige goede wil zou men in de bekroning van het opgaande muurwerk een kantélenrij met arkeltorentjes op de hoeken kunnen zien;
b. los daarvan, op de voorgrond, verheft zich een waarschijnlijk rechthoekig woonhuis, dat zijn trapgevel naar de toeschouwer keert. Het meest aannemelijk

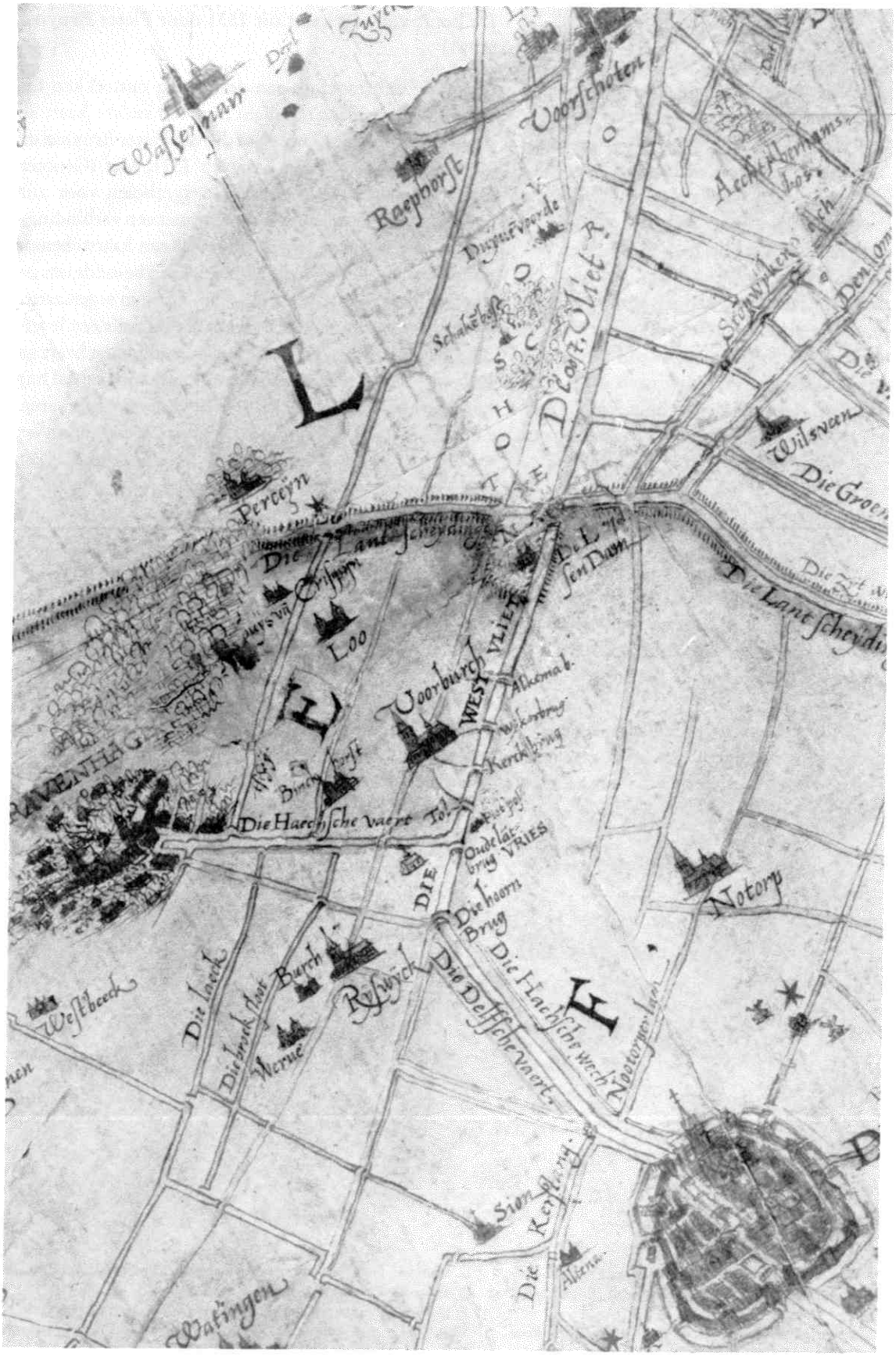

Afb. 1. *Het Oude Loo op een wandtapijt, voorstellende het Beleg en Ontzet van Leiden, bewaard in Museum de Lakenhal te Leiden. (Foto: Museum, Leiden).*

schijnt, dat het Oude Loo rond 1500 nog steeds als in de dagen van Dirc Potter bestaat uit een woontoren en een voorburcht, of – iets bescheidener – een neerhof. De toestand zoals die rond 1600 omschreven wordt, waarin twee gebouwen tegenover elkaar op de neerhof liggen, was nog niet ingetreden.

De geloofwaardigheid van de voorstelling wordt ondersteund door de uitbeelding van andere huizen, Persijn bijvoorbeeld. Men zoekt wel tevergeefs naar de grote toren van het hoofdgebouw, maar de ingangspartij van de voorburcht – hoewel sterk vereenvoudigd – ziet er in vergelijking met de tekening van Roghman redelijk betrouwbaar uit. Rechts van die ingangspartij valt ook de toren met zijn bolvormig gewelfd dak onmiddellijk op. Vanzelfsprekend moet men er ook rekening mee houden, dat de tekeningen van Roeland Roghman de toestand van zo'n zestig jaar later weergeven. Rond 1600 begon de bouw-activiteit op het platteland flink op te leven; de voelbare dreiging van oorlogshandelingen verdween in die jaren vrijwel geheel.
Het niet benoemde landhuis schuin rechts onder het Loo stelt naar alle waarschijnlijkheid het Huis te Werve voor, terwijl de naam 'Binckhorst' op het daaronder geplaatste kasteeltje met uitpad naar de Haagse Trekvaart (Die Haegsche Vaert) slaat. De vergelijking van dit Werve met dat van Roghman wekt het vermoeden, dat het landhuis in het begin van de 17de eeuw inderdaad met een nieuw bouwdeel uitgebreid is.
De Binckhorst vinden we terug op een kaart van Londerzeel uit de jaren rond 1615. Het rechthoekige gebouw met zijn aangebouwde traptoren is vrij uitvoerig neergezet; veel gedetailleerder dan op het tapijt. Het is dan ook vanuit een andere hoek gezien; niettemin heeft men er weinig moeite mee tot de slotsom te komen, dat het om hetzelfde gebouw gaat.[4]
Vanuit de boven gegeven voorbeelden mag men wel concluderen, dat kastelen en landhuizen op het tapijt redelijk overeenkomstig de bouwkundige werkelijkheid zijn uitgebeeld. Men mag vooral niet uit het oog verliezen, dat het weergeven in vogelvluchtperspectief – hoe geestdriftig ook beoefend in die dagen – zeer bemoeilijkt werd door de omstandigheid, dat de tekenaar nu eenmaal geen kerktoren vond, van waar af hij het platteland van Delft of Den Haag tot Leiden kon overzien. Bepaalde vervormingen waren niet te vermijden en het Oude Loo op een dusdanige wijze uittekenen dat neerhof en hoofdgebouw duidelijk van elkaar te onderscheiden vielen was een schier onmogelijke opgave.
Hoe dan ook, Liefrinck zal voor zijn patroon ten dienste van de wever schetsen naar het leven van de betrokken gebouwen niet hebben kunnen missen; net zo min als hij gegevens betreffende het voorkomen van het landschap kon ontberen. Er staat van alles té gedetailleerd op het tapijt om aan te nemen, dat Hans er maar wat van bakte. Trouwens, de Leidenaren zouden zich beslist geen knollen voor citroenen hebben laten verkopen.

Liefrinck's kaart van 1578

Onze tekenaar was kennelijk regelmatig met Delfland, Rijnland en Schieland bezig. De verleiding is derhalve groot om naar andere werken uit zijn atelier te kijken, bijvoorbeeld zijn kaart van Holland uit 1578. In feite hebben we in dit geval te maken met een processtuk in een geding van Gouda, Dordrecht en Haarlem tegen Delft. Koeman dwaalt, wanneer hij in zijn bekende werk mededeelt, dat er in het Gemeente-archief van Delft één van de twee of drie oorspronkelijke exemplaren berust.[5] We kennen slechts één exemplaar, dat helaas in een zeer slechte staat verkeert. Het wordt bewaard in het Gemeente-archief te Gouda (afb. 2).
Het is uiteraard een belangwekkende vraag, of vergelijking van beide bronnen – van dezelfde hand! – zou toelaten iets vast te stellen ten aanzien van de betrouwbaarheid van de uitbeelding van landelijke bouwkunst. We dienen daarbij wel rekening te houden met het onweerlegbare feit dat een kaart van 115 × 112 cm nu eenmaal minder gelegenheid tot detaillering biedt dan het zo veel grotere tapijt, ook al moet men aan de andere kant toegeven dat de weefkunst over minder mogelijkheden tot een duidelijke, strakke lijnvoering beschikt.
Onze tekenaar verheelt niet, dat hij voor zijn kaart gebruik gemaakt heeft van oudere kaarten. Hij noemt ze echter niet bij name en laat ons dus in het ongewisse met betrekking tot zijn voorbeelden. Wellicht heeft hij de kaart van Jacob van Deventer, gedrukt in 1542, maar al te gretig geraadpleegd. Misschien ook werkte hij daarnaast met de kaart uit 1531, die we overigens slechts kennen uit een kopie van Pieter Bruynsz. uit 1591.
Op het eerste gezicht lijkt het, of Liefrinck – zeker voor het uitbeelden van kerken – stereotiepen heeft gebruikt, dus alles met hetzelfde figuurtje heeft aangeduid. Men zou het kunnen omschrijven als een éénbeukige kruiskerk met een toren in het westen en een torentje op de viering. De kerken van Voorburg, Rijswijk en Nootdorp verdienen echter een zorgvuldige beschouwing en vergelijking. Dan blijkt, dat in de schetsjes iets van het individueele karakter tot uitdrukking is gekomen. Zo schijnt de kerk van Nootdorp het met een ingebouwde toren te moeten doen, terwijl tegen de zuidwand van de toren in Voorburg een lage aanbouw aanleunt. Hoewel er met de toren van Rijswijk ook wel iets aan de hand is, komt deze veel forser uit de grond. De twee geledingen tekenen zich goed waarneembaar af (afb. 2).
Vervolgens de landhuizen en kastelen. Burch en Werve te Rijswijk, evenals Altena vlak bij Delft schijnen met weinig belangstelling te zijn 'vermeld'; twee torentjes met een tussenliggend, verbindend bouwdeel. Bij Westerbeek, even ten zuiden van 's-Gravenhage, be-

Afb. 2. *Deel uit een kaart van Holland; Hans Liefrinck, 1578. (Foto: Gem. Archief Gouda).*

speurt men al meer neiging tot een bouwkundig juiste weergave van het gebouw. De voorburcht met zijn hoektorentjes heeft overigens een duidelijker indruk achtergelaten dan het hoofdgebouw met zijn twee gekoppelde rechthoekige bouwblokken en aangeleunde traptoren.[6]
In de uitbeelding van Persijn (Perceyn) valt de grote toren met zijn renaissance-ui onmiddellijk in het oog. In het gekriebel rechts daarvan werd de voorburcht maar wat weggemoffeld, hoewel men er waarachtig toch nog de toren en de ingangspartij in kan herkennen. Men vergelijke daarbij de tekening van Roghman.
Zoekende naar Raephorst ontdekt men een warrig gebouwencomplex, waaruit men – met veel goede wil, dat zeker – het rechthoekig bouwblok, bekend van het tapijt, zou kunnen afscheiden. Verbouwingen in de 17de eeuw, waarvan er één hoogstwaarschijnlijk in 1632 voltooid werd, maken een vergelijking met de tekening van Roghman tot een zinloze onderneming. Hierbij moet te veel aan de fantasie worden overgelaten.
Ook de Binckhorst levert nog al wat problemen op. Een toren, een aanpalend bouwlichaam . . . het zijn delen die wel in het complex uit de 2de helft van de 16de eeuw thuis te brengen zouden zijn. Met het kleine torenachtige bouwsel evenwel zit men toch echt goed omhoog. Het is eigenlijk niet wel mogelijk daar een zinnig geheel van te maken, dat spoort met wat er over de Binckhorst in die tijd bekend is.[7]
Het Loo biedt weinig aanknopingspunten gezien de twee afzonderlijke gebouwen, bekend uit het tapijt, gemakkelijk in verkleining verschralen tot twee torenachtige krabbels met een verbindend middendeel. De uiterst kwetsbare werkelijkheid, zeer gevoelig voor vergroving, laat weinig ruimte voor een precieuze, kleine bijzonderheden respecterende benadering.

De kopie van een kaart uit 1531 door Pieter Bruynsz (1591)

Men kan zich moeilijk aan de neiging onttrekken ten overvloede nog eens te kijken naar een andere kaart als die van Christiaen sGrooten of die van Pieter Bruynsz uit 1591, een kopie van een kaart uit 1531. Met sGrooten zijn we gauw klaar; die gebruikt symbolen voor zijn landhuizen en kastelen: twee torens met een verbindingsdeel. Pieter Bruynsz daarentegen was een kaarttekenaar en landmeter, die er kennelijk plezier aan beleefde om gebouwen herkenbaar weer te geven. Uit zijn eigen cartografisch werk zou men opmaken, dat hij zelfs een levendige belangstelling voor kastelen en landhuizen heeft gehad en z'n uiterste best deed om ook op kleine schaal hun karakteristieke bouwvormen recht te doen wedervaren. Met de kerken is hij gauw klaar. Hij ziet ze alle vanuit het zuidoosten en tekent ze als eenbeukige kerkjes met een toren tegen de westgevel.
Maar dan de kastelen. Bekend zijn z'n schetsjes van bijvoorbeeld Heemstede bij Haarlem en Assumburg op terreinkaarten.[8] Al te betrouwbaar is hij nu ook weer niet, maar toch . . .
Het heeft niet zo veel zin om op deze kaart uitvoerig in te gaan zonder de lezers te hulp te kunnen komen met een reproductie van het betreffende gedeelte van de kaart – die 87 × 78 cm groot is – op ware grootte.[9] Laat ik besluiten met de opmerking, dat het Loo hier te naastebij is weergegeven als door Liefrinck: men herkent twee gebouwen, waarvan het ene zeer wel overeenkomt met de hoofdtoren op het tapijt. Besluiten wij derhalve met de opmerking, dat het tapijt ons inderdaad een vrij betrouwbare voorstelling geeft van het Loo in de 16de eeuw.

Amersfoort, februari 1990

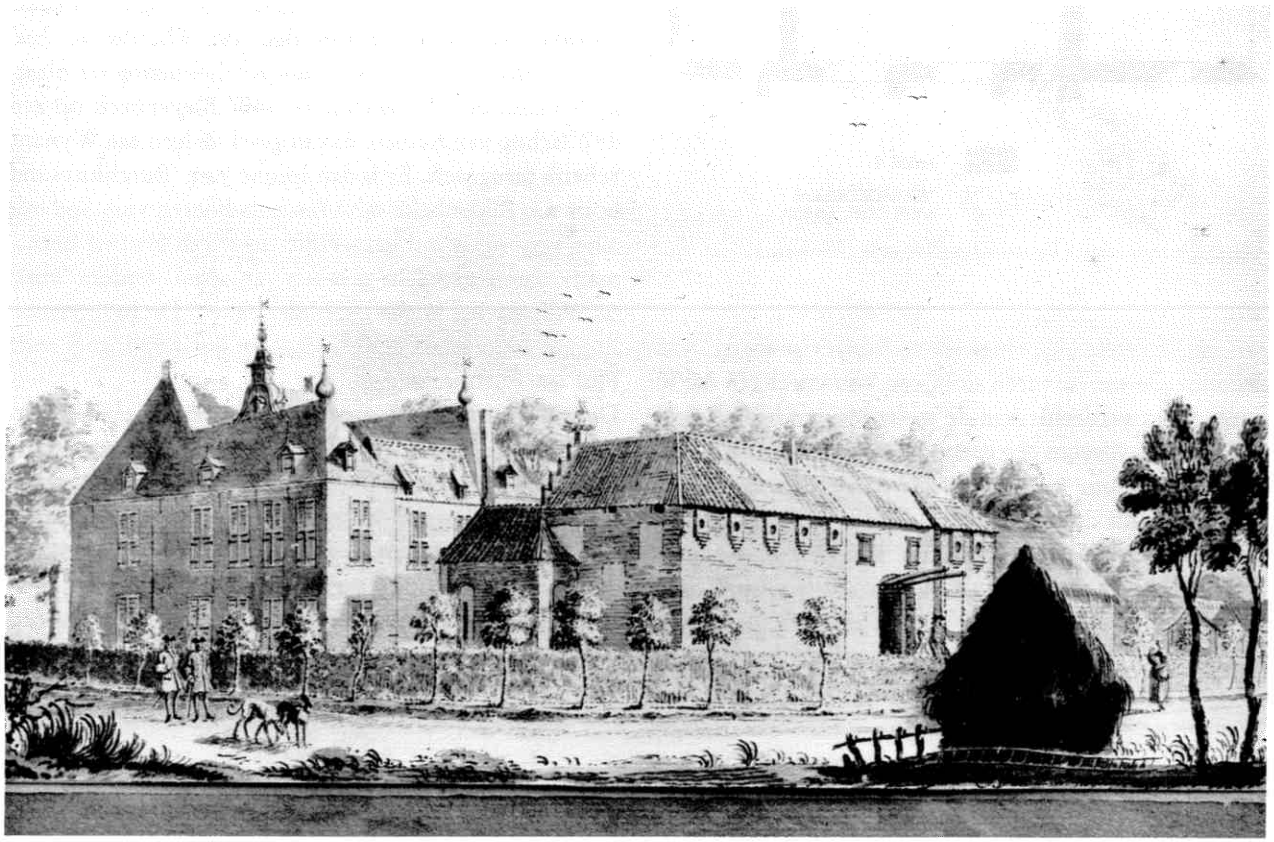
Noten

[1] Jhr. dr. H. W. M. van der Wijck, met medewerking van Dr. J. W. Niemeijer; De kasteeltekeningen van Roeland Roghman, I. Canaletto, Alphen aan den Rijn, 1989.
[2] E. Pelinck; De eerste gedrukte Plattegronden van Leiden en de oudste kaarten betreffende het beleg en ontzet der stad. Leids Jaarboekje 1948, p. 94 vlg.
[3] E. A. Canneman en L. J. van der Klooster; De geschiedenis van het kasteel Duivenvoorde en zijn bewoners. 's-Gravenhage 1967.
[4] J. Renaud; Uit de bouwgeschiedenis van den Binckhorst. Oudheidkundig Jaarboek, 1936, p. 23 vlg.
[5] C. Koeman; Geschiedenis van de Kartografie van Nederland, 2e druk (1985) p. 92. Canaletto, Alphen aan den Rijn.
[6] E. M. CH. M. Janson; Kastelen in en om Den Haag. Den Haag, 1971. Voor Westerbeek vgl pag. 37. Men zie overigens voor Raephorst pag. 37.
[7] Zie noot 4.
[8] J. G. N. Renaud; Het huis en de heren van Heemstede tijdens de Middeleeuwen. Heemstede, 1952. Afb. 9.
[9] Y. M. Donkersloot-de Vrij; Topografische kaarten van Nederland vóór 1750, pag. 135, nr. 684 blw. IV.

Kasteel Bleyenbeek

DOOR

A. VIERSEN

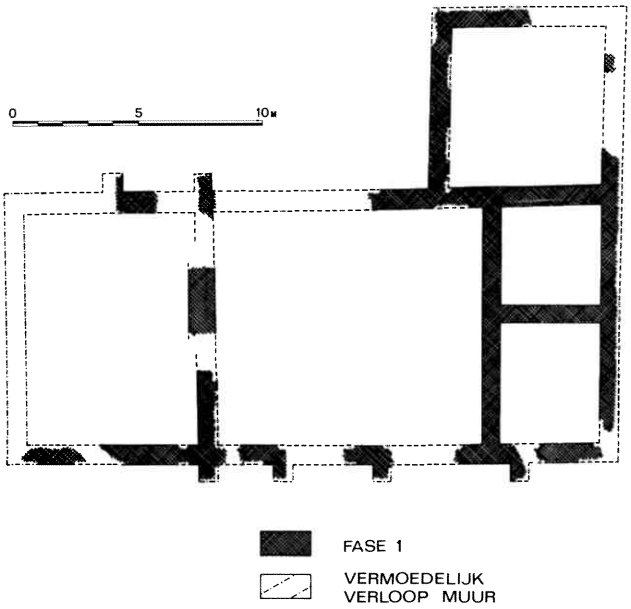
Afb. 1 *De hoofdburcht en de voorburcht van Bleyenbeek aan de oostzijde. Naar een tekening van Jan de Beyer; 1738.* (foto Rijksdienst v.d. Monumentenzorg, Zeist.

Inleiding

Aan de weg van Afferden naar Goch ligt op vier kilometer ten oosten van Afferden de ruïne van kasteel Bleyenbeek. De bouwval bevindt zich op een omgracht, door een dichte boomwal omgeven terrein en is in de zomer vanaf de weg vrijwel niet te zien.
Sinds de verwoesting aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, meer dan veertig jaar geleden, liggen de restanten van het kasteel er verlaten bij. Gedurende die tijd werd er tot voor kort nooit iets onderzocht of geconsolideerd.
In de zomer van 1987 is door de Technische Universiteit Delft de ruïne en zijn directe omgeving grondig bekeken. Het onderzoek, dat ten doel had inzicht te krijgen in de bouw- en bewoningsgeschiedenis, werd in 1988 en 1989 voortgezet.

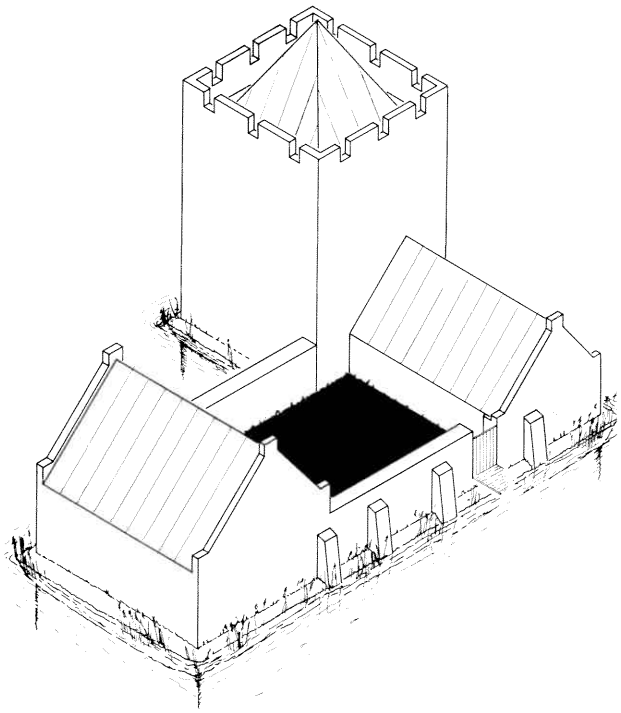
Bouw- en bewoningsgeschiedenis

Zoals uit het navolgende artikel van de heer M. Flokstra blijkt, had de familie Van Mirlaer reeds in het midden van de 14de eeuw bezittingen ter plaatse van het huidige Bleyenbeek. Uit het archeologische vondstenmateriaal valt af te leiden dat de bewoningsgeschiedenis ter plaatse in de tweede helft van de 14de eeuw begint.[1]
Van het uit die tijd stammende bouwwerk is thans bovengronds niets meer te zien. Het bestond uit een omgracht rechthoekig complex met op de noordoosthoek

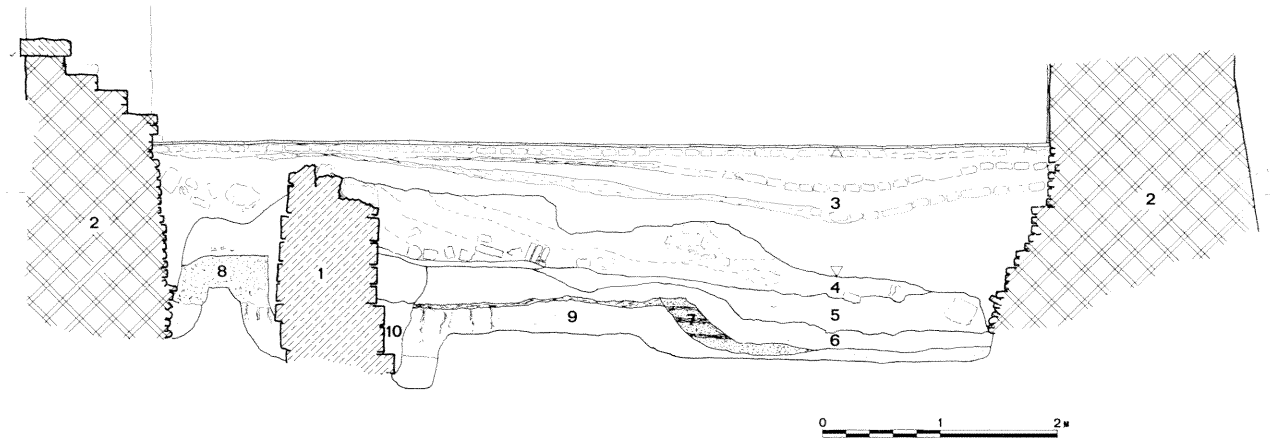

Afb. 2 *Plattegrond van de eerste fase; 2de helft 14de eeuw.*

een aan één zijde uitspringende rechthoekige toren. Aan de zuidzijde van de toren sloot een bouwdeel aan dat in tweeën was verdeeld. Aan de westzijde van het binnenplein stond eveneens een gebouw. Hiervan kon de westelijke buitenmuur niet vastgesteld worden, maar aan te nemen valt dat deze samenvalt met de huidige westgevel van het kasteel. Opmerkelijk zijn de uitmetselingen, die op onregelmatige afstand aan de buitenzijde van de muren aanwezig waren.[2] In de voormalige gracht van de eerste fase[3] zijn brokken metselwerk van baksteen en mergel aangetroffen, zodat geconcludeerd kan worden dat zowel mergel als baksteen in het opgaande werk is toegepast. Gezien de geringe dikte van de mergelfunderingen (circa 80 cm) is het nog maar de vraag of hier gesproken kan worden over een versterkt huis (kasteel). Waarschijnlijk zal het gebouw beschouwd moeten worden als een met een gracht omgeven (verdedigbare) boerderij.
Bovengenoemd complex werd waarschijnlijk aan het eind van de 14de eeuw tot op het maaiveld gesloopt, mogelijk na een verwoesting.[4] Spoedig daarna begon men met een vrijwel totale nieuwbouw. Allereerst werd op de funderingen van de toren uit de eerste fase een woontoren met muren van 74 tot 108 cm dikte gebouwd. Restanten van deze woontoren zijn momenteel nog op de noordoosthoek van het complex terug te vinden.
De toren heeft boven de naderhand met een tongewelf overkluisde kelder tenminste twee verdiepingen gehad. In aansluiting op de woontoren werd aan de oostzijde een begin gemaakt met de bouw van een schildmuur. Het zal ongetwijfeld de bedoeling zijn geweest om het gehele kasteel met een schildmuur, met waarschijnlijk een weergang op bogen, van de buitenwereld af te sluiten. Bij de herbouw was men van plan om de noordelijke schildmuur in het verlengde van de noordmuur van de woontoren op te trekken. Dit valt af te leiden uit het ontbreken van een voorziening (bijvoorbeeld een staande tand) voor de aansluiting van een muur op de zuidwesthoek van de woontoren en uit de opbouw van de grondprofielen (zie afb. 4) ten westen van de toren. Tijdens het onderzoek zijn elders nergens sporen van een weergang op bogen aangetroffen, zodat mag worden aangenomen dat men nooit verder is gekomen dan de oostzijde.[5] De wijziging zou een gevolg kunnen zijn van de in het volgende artikel vermelde goederenruil van 1405, waardoor Bleyenbeek in het bezit van Wynant Schenck van Nydeggen komt.[6] In 1403 was hij door vererving in het bezit gekomen van het overgrote deel van Afferden en had daarom misschien behoefte aan een behuizing ter plaatse. Wynant draagt namelijk in 1407 Bleyenbeek op aan de bisschop van Keulen, die dit goed als leen aan Wynant Schenk teruggeeft. Er is dan sprake van: 'Burchhuys ind hoifs van Blidenbeke mit yren zobehoeren vurs. ind mit aller vestongen ind bauwe die nu daran synt of hernamails daran gemacht werden' en even verder: 'vurs. burchhuyse ind hoeue tzo blidenbeke'.[7] Dit in tegenstelling tot 1405 wanneer er slechts sprake is van 'guet ende Hof tot Blienbecke'.[8]
Deze Wynant Schenk van Nydeggen zou dan in het oorspronkelijke bouwplan ingrijpende wijzigingen aangebracht hebben. Na de goederenruil van 1405 werd tegen de westgevel van de woontoren een zaalvleugel aangebouwd en verrees aan de zuidzijde een in de gracht uitspringende vierkante toren. Welke van deze twee bouwdelen het eerst werd opgetrokken, kon tijdens het onderzoek nog niet worden bepaald. (Afb. 9, fase 3).
De vierkante toren zal een verdedigingsfunctie hebben

Afb. 3 *De Bleyenbeek, zoals die zich rond 1475 misschien vertoonde.*

Afb. 4 *Bodemprofiel dwars over de zaalbouw in het noorden, gezien tegen het westen. nr. 1: de mergelfunderingen van de oudste fase; nr. 2: de funderingsmuren van de vroeg 15de eeuwse zaalvleugel; nr. 3: de opvulling van de insteek voor de muren van de noordvleugel, met vloerniveau's van de 18de tot en met de 20ste eeuw; nr. 4: laag met slooppuin van de eerste fase; nr. 5: 14de eeuwse grachtbodem; nr. 6: zandlagen, die tijdens de bouw van de oudste fase in de oorspronkelijke (7) gracht terecht zijn gekomen; nr. 8: natuurlijk veen; nr. 9: natuurlijke ondergrond (fijn grind); nr. 10: insteek van de fundering van de eerste fase.*

gehad en diende ter flankering van de ernaast gelegen brug en ingangspartij. Er is nauwelijks meer van overgebleven dan de fundamenten, waarin twee privaatkokers waren uitgespaard.

Van de zaalvleugel is aanzienlijk meer bewaard gebleven. De kelders zijn nog in redelijke staat, het muurwerk erboven reikt plaatselijk tot 11 m hoogte. Op kelderniveau zijn de noord- en westmuur 1,78 m dik, de binnenpleinmuur meet slechts 1,10 m. De kelderverdieping is overwelfd door vijf op gordelbogen geplaatste tongewelven. Restanten van originele schietgaten zijn teruggevonden in de buitenmuren (noord- en westgevel). (Afb. 5).

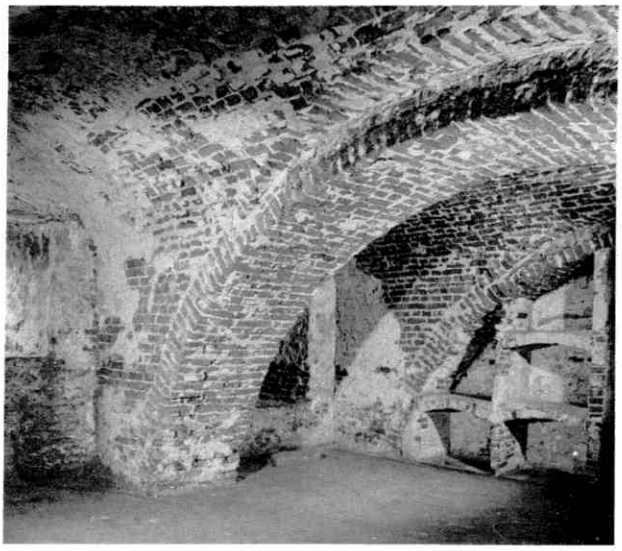
In de zuidwesthoek van de zaalvleugel is in de kelderverdieping een waterput aangetroffen, mogelijk daterend uit de bouwtijd.[9] Het vondstenmateriaal uit deze put gaat echter niet verder terug dan de 18de eeuw; het jongste materiaal stamt uit het midden van de 19de eeuw. Aannemelijk is derhalve dat de put omstreeks deze tijd buiten gebruik is geraakt. Nabij deze put bevinden zich in de westmuur de restanten van een originele haardpartij. De haardpartij en de put zouden erop kunnen wijzen dat hier oorspronkelijk de keuken is geweest.

Hoogst opmerkelijk was de vondst van een massief dichtgemetselde waterput in de noordwesthoek van de zaalvleugel. Voor de bouw van de put, die vanaf de verdieping bereikbaar was, is het bestaande metselwerk afgehakt, waarna men steens dik de putwanden heeft gemetseld. Deze wijze van werken is eigenlijk alleen te verklaren wanneer er van wordt uitgegaan dat er voor de bouw van de put al een forse uitsparing in de muur aanwezig was, die tot aan de onderzijde van de fundering doorgelopen moet hebben. Mogelijk gaat het hierbij om een verandering van een bestaande put.

In de zuidoosthoek van de zaalvleugel bevindt zich de dagkant van een originele toegang vanuit het binnenplein tot de kelder. Omdat tot nu toe geen sporen van een muurtrap zijn aangetroffen, lijkt het waarschijnlijk dat de kelder oorspronkelijk niet direct vanaf de hoofdverdieping bereikbaar was.

De boven de kelders gelegen hoofdverdieping was vanaf het binnenplein bereikbaar via een grote doorgang van 1,50 m breed en 3,70 m hoog. Omdat deze toegang zich op vrij grote hoogte boven het oorspronkelijke binnenplaatsniveau bevond en geen aanwijzingen zijn die duiden op een voorbouw, zal er waarschijnlijk een houten trap, of iets dergelijks zijn geweest om het hoogteverschil te overbruggen.

In de zaalvleugel zijn op de hoofdverdieping geen sporen teruggevonden van een stenen tussenwand. Indien er al

Afb. 5 *De nog intacte 15de eeuwse gewelven over de kelder onder de grote zaal in de noordvleugel.* (foto TU Delft, J. C. C. Schouten, 1987).

een onderverdeling was, zal deze van hout zijn geweest. In de oostwand, tegen de voormalige buitenmuur van de woonworen, bevond zich een haardpartij. De ten zuiden van deze haard aangetroffen nis kan een altaarnis zijn geweest.[10] In ieder geval is er in 1525 sprake van dat in de grote zaal de mis werd gelezen.[11] (Afb. 6).

De hoofdverdieping had oorspronkelijk een moer- en kinderbinten-balklaag. Evenzo de erboven gelegen verdieping, maar hier waren de moerbalken, in tegenstelling tot de hoofdverdieping, op muurstijlen opgelegd. De sleuven waarin de muurstijlen zich vroeger bevonden, zijn duidelijk in de muren te herkennen aan de latere vulling met afwijkend metselwerk (zie afb. 7/7a).

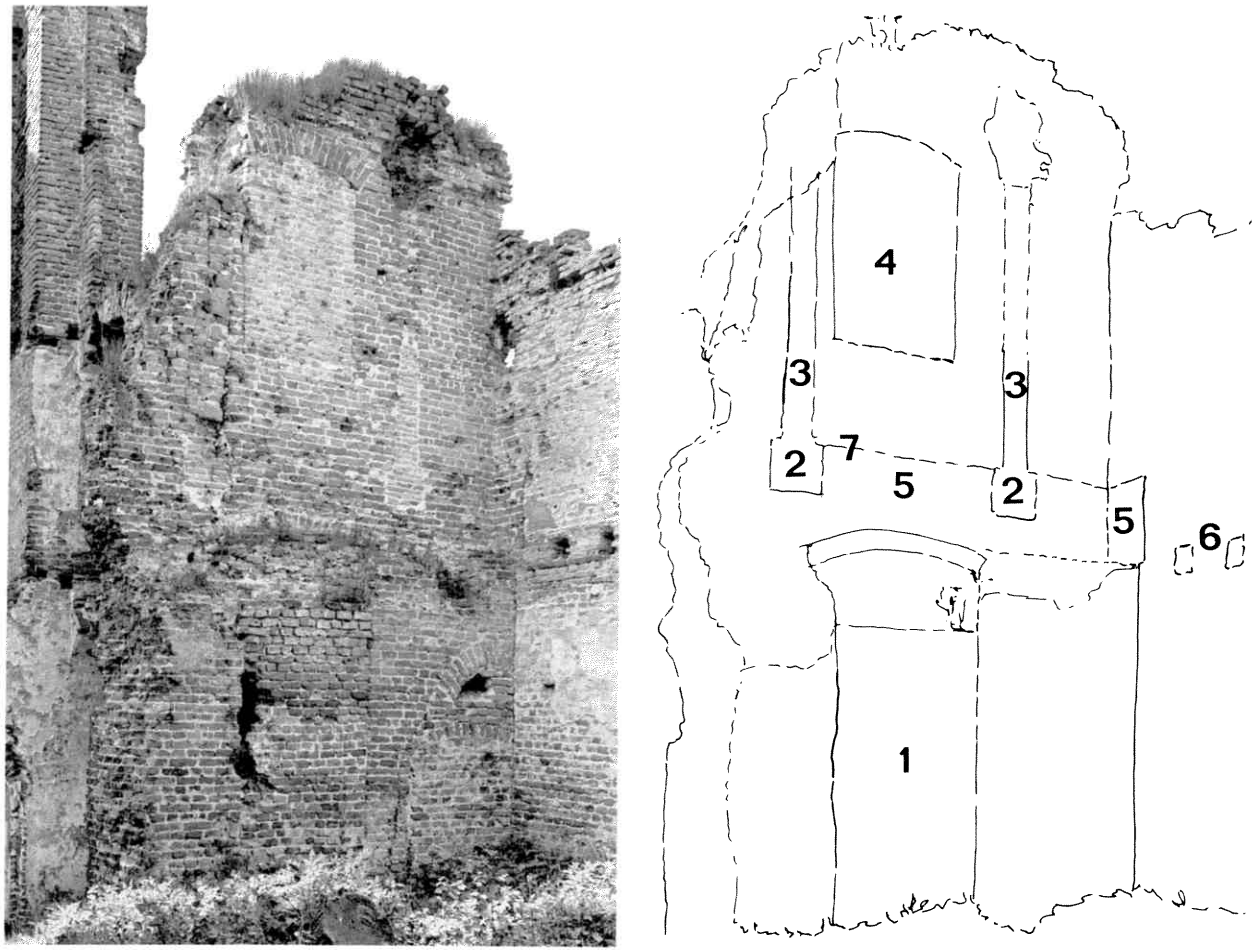
Waaruit in die tijd de zuidelijke en westelijke afsluiting van het binnenplein bestond, bleef onduidelijk. Mogelijk heeft er een houten palissadering gestaan, of een sluitmuur waarvan de sporen bij de latere verbouwingen totaal zijn verdwenen. Slechts het bestaan van de uitspringende vierkante toren staat vast.

In de loop van de 15de eeuw werd er een schildmuur met weergang op bogen ter afsluiting van de binnenplaats gebouwd, waarin op de zuidwesthoek een ronde toren was opgenomen, met muren van 1,45 m dikte. De schildmuur sloot aan op een poortgebouw, waarin zich een open brugkelder bevond. Dit poortgebouw werd tegen de westflank van de al bestaande vierkante zuidtoren aangebouwd. Dit betekende dat de privaatkoker aan de westzijde van de zuidtoren geblokkeerd zou worden. Teneinde de koker toch te kunnen blijven gebruiken is deze naar het westen verlengt via het metselwerk van de poort en door de brugkelder door middel van een gemetselde overkluizing, zodat hij ten westen van de poort kon lozen. Een dergelijke constructie kan vanwege de grote kans op verstopping nooit erg lang hebben gefunctioneerd, zodat de datering van het vondstenmateriaal (15de-eeuws) uit de koker een aanwijzing geeft voor de datering van deze poort. (Afb. 9).

Later in de 15de-, mogelijk in de eerste helft van de 16de eeuw, werd aan de oostzijde van het binnenplein een tweede vleugel gebouwd. Deze had een met een tongewelf overkluisde kelder en daarboven tenminste twee verdiepingen. Door de bouw van deze vleugel ontstond er een plattegrond met twee haaks op elkaar staande bouwdelen met een ommuurd binnenplein. Gezien de aanzienlijke afmetingen van de noordvleugel heeft deze een representatieve functie gehad, terwijl in de oost-

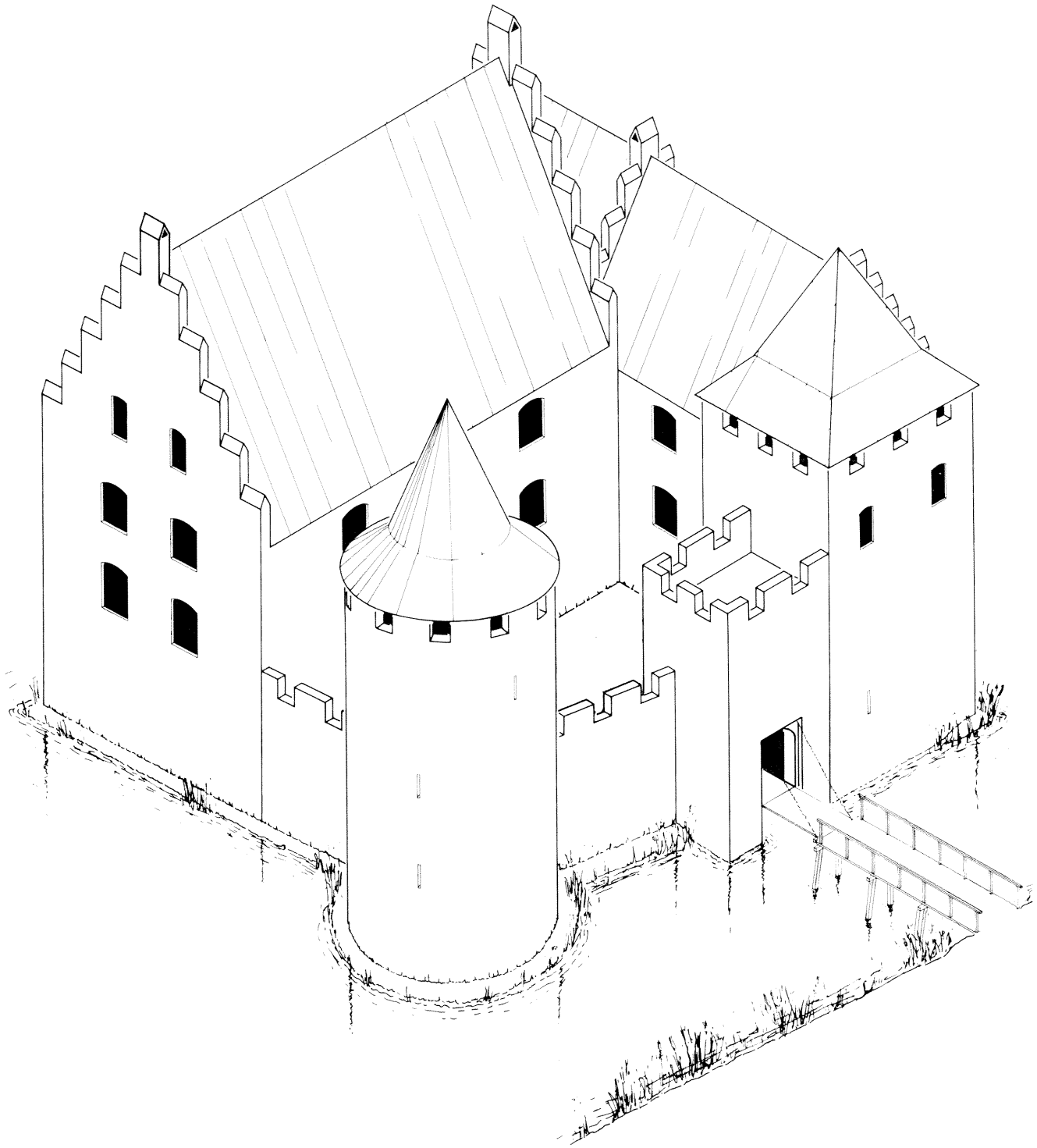

Afb. 6 *De oostwand van de grote zaal in de noordvleugel met geheel rechts de altaarnis.* (foto TU Delft, J. C. C. Schouten, 1987).

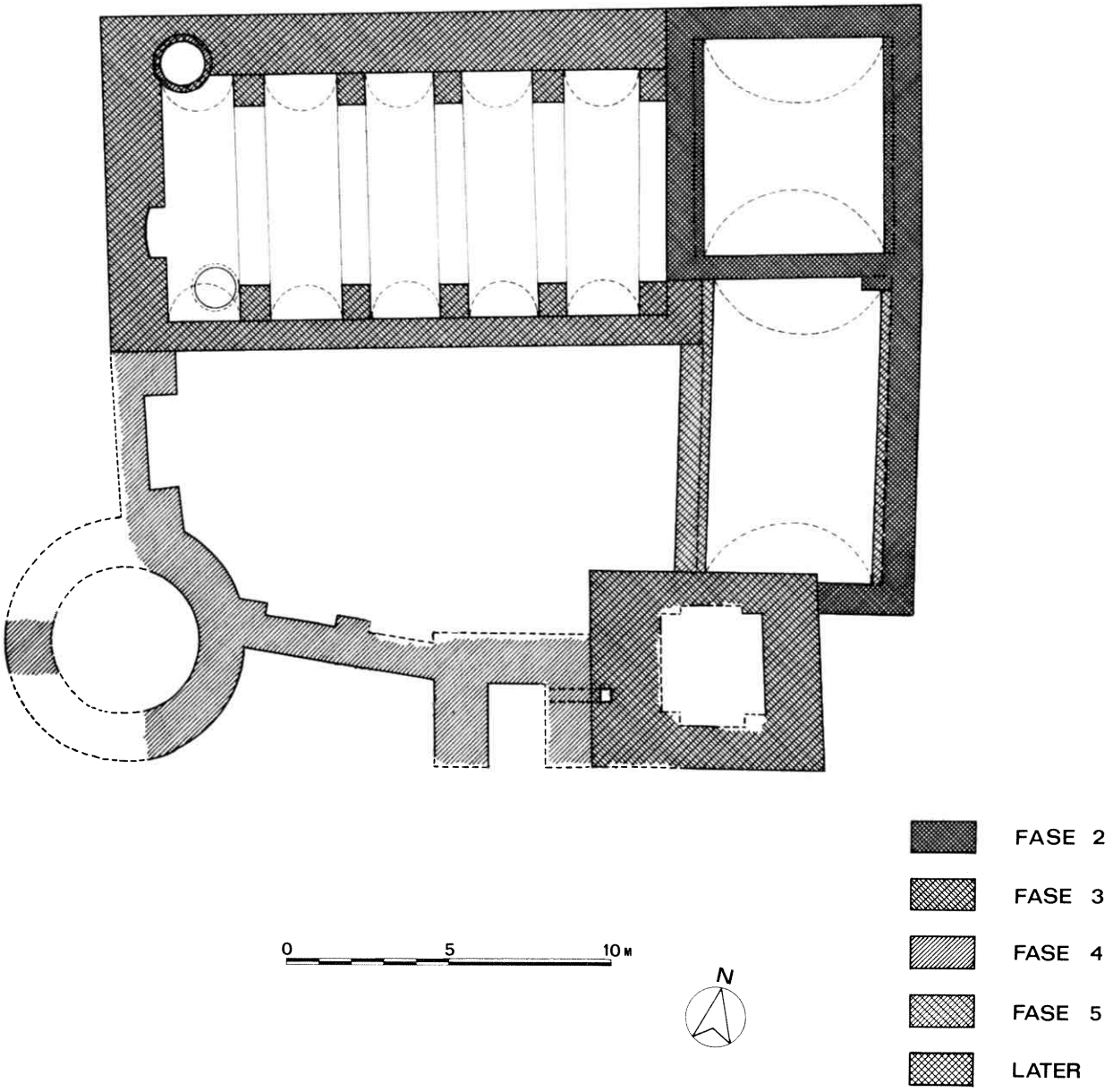

Afb. 7 *In de noordvleugel; gezicht op de zuidwesthoek. nr. 1: dichtgezette toegang tot de noordvleugel; nr. 2; de plaats, waar oorspronkelijk de moerbalken waren opgelegd in de muur; nr. 3: plaats waar de muurstijlen zich bevonden; nr. 4: een uit de bouwtijd stammend raam, asymmetrisch geplaatst; nr. 5: verlaging van het vloerniveau uitgevoerd in het eerste kwart van de 17de eeuw; nr. 6: balkgaten, behorend bij het verlaagde vloerniveau; nr. 7: het niveau van de verdiepingsvloer vanaf het eerste kwart van de 17de eeuw tot aan de verwoesting in 1945.*

vleugel dienstruimten waren. (Afb. 10 en 10a).
Na de bouw van de oostvleugel was op de binnenhoek tussen de oost- en noordvleugel een traptoren gebouwd. Deze traptoren werd deels op het fundament van een trapje naar de kelder van de oostvleugel en deels op een nieuwe, niet erg diep aangelegde fundering opgetrokken. Doordat de funderingen niet berekend waren op de belasting van de traptoren is deze gaan verzakken, wat, gezien de grote zakkingen van de fundering, het einde van de traptoren moet hebben betekend.
De 16de eeuw heeft Bleyenbeek geen voorspoed gebracht. Na het overlijden van weer een Winand Schenk van Nydeggen komt Bleyenbeek omstreeks 1515 in het bezit van zijn broer Derick Schenk van Nydeggen. Deze leefde in concubinaat met Alheit Cüsters, bij wie hij acht kinderen had.[12] In 1525, op zijn sterfbed, trouwde hij onder nogal dubieuze omstandigheden met haar.[13] Dit huwelijk werd na de dood van Derick Schenk aangevochten door Alheit Schenk van Nydeggen, de dochter van Dericks overleden broer Winand Schenk van Nydeggen.
Alheit Schenk trouwde eind 1529 of begin 1530 met Dederick van der Lippe genaamd Hoen.[14] Mede door het opmerkelijke gedrag van de 'bastaard'kinderen[15] verviel het kasteel. In 1529 was er zelfs sprake van dat het kasteel en de voorburcht dak- en vensterloos waren geworden.[16] Dit, terwijl de Gelderse sterkte Bleyenbeek aan de grens met Kleef lag. Een en ander leidde er toe dat de hertog van Gelre de kinderen van Derick Schenk van Nydeggen in 1530 dwong om Bleyenbeek aan Derick van der Lippe genaamd Hoen te verkopen.[17]
Derick van der Lippe overleed[18] in 1565. Zijn zoon zou nog de nodige problemen krijgen met een achterkleinzoon van één van de bastaardkinderen van Derick Schenk van Nydeggen, namelijk de beruchte veldheer Martin Schenk van Nydeggen.
Deze laatste nam in 1579 Bleyenbeek met geweld in bezit.[19] Martin was op grond van zijn afstamming namelijk de mening toegedaan dat hij de rechtmatige eigenaar zou moeten zijn. Nadat zijn vader al in 1559 een mislukte poging had gedaan om het kasteel in handen te krijgen[20],

Afb. 8 *Bleyenbeek rond 1500 in vogelvlucht.*

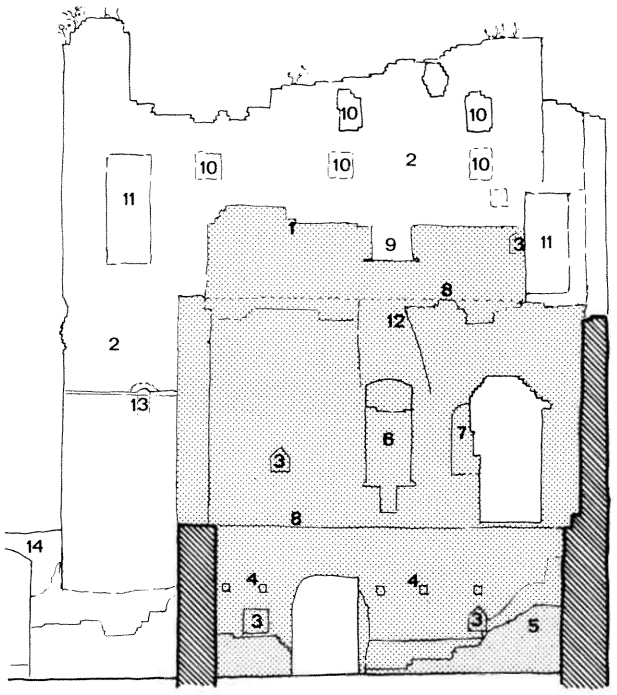

Afb. 9 *Plattegrond van de fasen 2, 3, 4 en 5. Fase 2: eind 14e eeuw; fase 3: begin 15de eeuw; fase 4: 15de eeuw; fase 5: eind 15de of begin 16e eeuw.*

voerde Martin twintig jaar later een geslaagde overval uit en bezette het kasteel. Waarschijnlijk is hij het geweest die de verdedigingsmogelijkheden van Blijenbeek heeft gemoderniseerd.
Mogelijk heeft hij hierbij gebruik kunnen maken van reeds bestaande wallen, zoals deze wellicht op de kaart van 1552 zijn afgebeeld (zie afb. 12).[21] De huidige buitengrachten zijn nog het overblijfsel van deze vestingwerken. Aan de binnenzijde van deze buitengrachten zullen hoge aarden wallen zijn opgeworpen. In ieder geval zullen de verdedigingswerken rond het kasteel aanzienlijk zijn geweest, omdat in 1589 het kasteel pas na een twee maanden durend beleg door de Spanjaarden kon worden veroverd.[22] Ongetwijfeld zal Bleyenbeek door dit beleg de nodige schade hebben opgelopen.

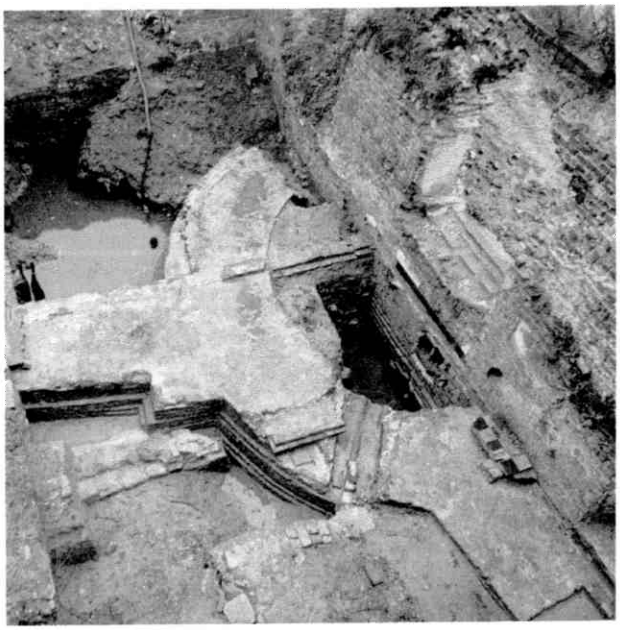
Een verbrand restant van de kap van de ronde toren is gevonden in een gedeelte van de gracht, dat bij een latere (17de-eeuwse) uitbreiding werd dichtgeworpen en binnen de muren van het kasteel kwam te liggen. Dit kapgedeelte was nog voorzien van het dakbeschot met daarop leien. In een lei werd een musketkogel gevonden. De verbrande kap en de lei met kogel wijzen erop dat de kap door gevechtshandelingen is verwoest. Het vondstenmateriaal in de dichtgeworpen gracht onder de kap stamt uit de tweede helft van de 16de eeuw en het vondstenmateriaal boven de kap uit het eerste kwart van de 17de eeuw, zodat men mag aannemen dat in ieder geval de kap in 1589 is verwoest. Het blijft uiteraard de vraag wat de overige schade aan het kasteel was. Door het ontbreken van baksteenpuin op of onder de kaprestanten mogen

Afb. 10 *Westwand van de oostvleugel met resten van de westelijke binnenmuur van de woontoren. nr. 1: hoogte tot waar het oorspronkelijke metselwerk bewaard is gebleven; nr. 2: oostmuur van de noordvleugel; nr. 3: kaarsnissen; nr. 4: kortelinggaten; nr. 5: restant van het gewelf; nr. 6: oorspronkelijk venster met zitnissen; nr. 7: originele (dichtgezette) nis; nr. 8: versnijdingen ter plaatse van verdiepingsvloeren; nr. 9: onderste deel van een raamopening; nr. 10: balkgaten; nr. 11: deuropeningen; nr. 12: later ingehakte schouw; nr. 13: ontlastingsboog van de lichtspleet van de in 1525 vermelde altaarnis; nr. 14: muurwerk oostvleugel.*

we aannemen dat de ronde toren weliswaar is uitgebrand, maar niet is ingestort.
Het vondstenmateriaal dat boven de kap is aangetroffen, geeft aan dat de herbouw, in de vorm zoals die voor de definitieve verwoesting in de Tweede Wereldoorlog nog aanwezig was, na het eerste kwart van de 17de eeuw tot stand is gekomen. Het 'oude' kasteel is dus eerst hersteld en pas enige decennia later ingrijpend gewijzigd.
Bij die bouwcampagne is oud materiaal opnieuw gebruikt. De hardstenen omlijstingen van de doorgangen aan het binnenplein dateren uit de 16de eeuw en zijn zeker hergebruikt. De natuurstenen poortomlijsting van de toegang, die na de Tweede Wereldoorlog nog compleet was, is later in de 17de eeuw toegevoegd. De deuren in de poort droegen het jaartal 1688.
Het grotendeels nieuwe 17de-eeuwse complex bestond uit vier om een rechthoekige binnenplaats gelegen vleugels, waarin de oude noord- en oostvleugel opgenomen waren. De lagere voorvleugel lag ingeklemd tussen de twee hogere en naar voren uitspringende zijvleugels. De binnenplaats was voorzien van een galerij, waarschijnlijk van hout, die de aangrenzende ruimten ontsloot. De kelderverdieping van de nieuw gebouwde vleugels werd overspannen met houten balken. Het vertrek (A) in de kelderverdieping ten westen van de diensttrap had daarentegen een zoldering met stenen troggewelfjes op houten balken.
Tegen het eind van de 17de eeuw werd het kasteel met de fraaie zogenoemde paradijszaal verrijkt (zie afb. 13). Op het plafond van deze zaal was het jaartal 1694 aangebracht. De aangrenzende ruimte ten westen van de diensttrap had een geschilderd plafond[23] met het jaartal 1695.
De houten galerij van het binnenplein werd aan het ein-

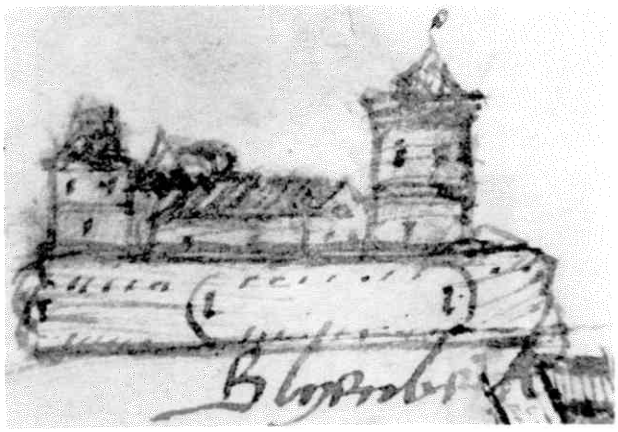

Afb. 11 *De 15de eeuwse ronde toren op de zuidwesthoek van het middeleeuwse kasteel* (foto TU Delft, J. C. C. Schouten, 1987).

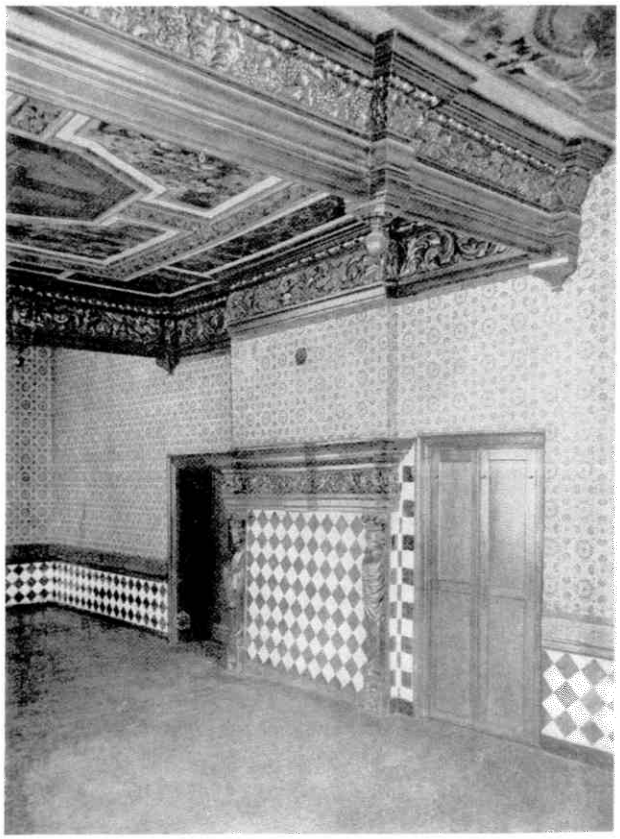
de van de 17de eeuw vervangen door een stenen galerij met traptoren. Deze galerij bestond uit open eenvoudige arcaden met ribloze kruisgewelven en was gebouwd van baksteen. Daarboven waren gangen die de ruimten van het kasteel ontsloten. Het meest opvallend was de traptoren, die op het binnenplaatsniveau muren van 1 m dikte heeft.

Bij het onderzoek bleek dat de houten palen, waar de galerij en de traptoren op waren gefundeerd, juist boven de laagste grondwaterstand uitkwamen. Hierdoor zijn de balkkoppen gaan rotten, met als gevolg dat het bovenliggende metselwerk is verzakt. Omdat de toren veel zwaarder was en meer is verzakt (23 cm vertikaal!), is in het verleden de galerij deels ingestort, maar weer hersteld. Dit is nog steeds te zien aan de restanten van de galerij. De verzakkingen hebben zich ook na de oorlog voortgezet, mogelijk doordat de grondwaterstand verder verlaagd is. Thans hebben de zettingen geleid tot ernstige scheurvorming, die het voortbestaan van de toren in gevaar brengt. Deze laat-17de-eeuwse traptoren heeft een hergebruikte poortomlijsting uit de 16de eeuw. De detaillering daarvan komt overeen met de doorgangen van de voorvleugel.

De laatste telg van de Hillenraadse tak van de familie Schenk van Nydeggen liet in 1704 aan de noordzijde van het kasteel een kapel bouwen.[24] In de buitenmuur van de kapel was een alliantiewapensteen van de echtelieden Schenk en van Hoensbroek ingemetseld. Omdat hun enige zoon en enig kind in 1703 was overleden, erfde Maria Catharina Schenk van Nydeggen het kasteel Bleyenbeek in 1709 bij het overlijden van haar echtgenoot. Hiermee kwam het kasteel in handen van de familie van Hoensbroek.[25] Omdat de familie van Hoensbroek woonde op Schloß Haag bij Geldern, zal er weinig behoefte hebben bestaan om Bleyenbeek uitgebreid te verbouwen, zodat in de loop van de 18de- en 19de eeuw er niet veel veranderde. Slechts kleine wijzigingen in het interieur kwamen tot stand.

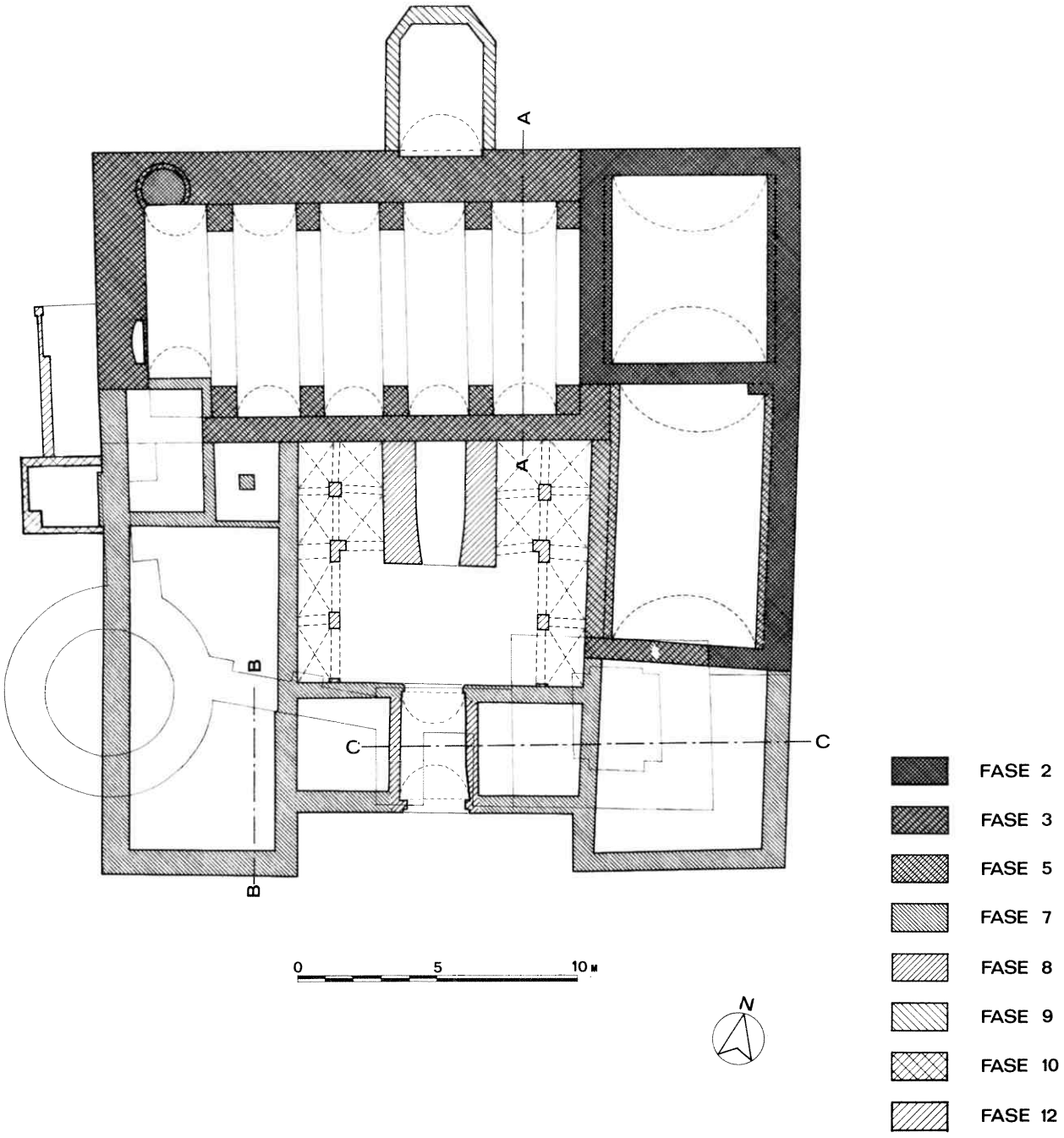
Afb. 12 *Bleyenbeek op een kaart uit 1552.* (Hauptstaatsarchiv Nordrhein-Westphalen, Archiv Kleve-Mark, Akte 2439, fol. 360). *Het heeft er alle schijn van, dat de aarden omwalling reeds om het kasteel gelegd was; Maarten Schenk van Nydeggen zou deze fortificatie na 1579 gemoderniseerd kunnen hebben.* (foto M. Flokstra).

Afb. 13 *De eertijds vermaarde paradijszaal die in de oorlog geheel verloren is gegaan.* (foto collectie Steenbergen).

De tekening van Jan de Beyer uit 1738 geeft een redelijk goed beeld van hoe het kasteel er toen uitzag, alhoewel zijn tekening op een aantal punten onnauwkeurig is. Zo heeft hij bijvoorbeeld de voorburcht slechts half zo diep afgebeeld als hij in werkelijkheid was. Ook de aansluiting van de oostvleugel van het hoofdgebouw op de voorvleugel is niet overeenkomstig de werkelijkheid, de oostvleugel lijkt eerder achter, dan vóór de voorvleugel te eindigen. Wanneer we de reconstructietekening van de voorvleugel vergelijken met de gevelopbouw bij Jan de Beyer, lijkt de gevel bij hem veel 'slanker' te zijn uitgevoerd. Mogelijk heeft hij bij het uitwerken van zijn veldschetsen de tekening ten behoeve van een betere compositie wat aangepast en/of moest hij bij de uitwerking van de schets een aantal details aan de hand van zijn geheugen uittekenen. (Afb. 15).

In de eerste helft van de 19de eeuw zijn de vensters van het kasteel gewijzigd. Hierbij zijn ter plaatse van de ramen verticale sleuven in het metselwerk gehakt tot over de volle hoogte van het muurwerk. In deze sleuven werden de nieuwe, kleinere vensters geplaatst. Het resterende deel van de sleuf werd daarbij dichtgezet met inferieur metselwerk. (Afb. 17).

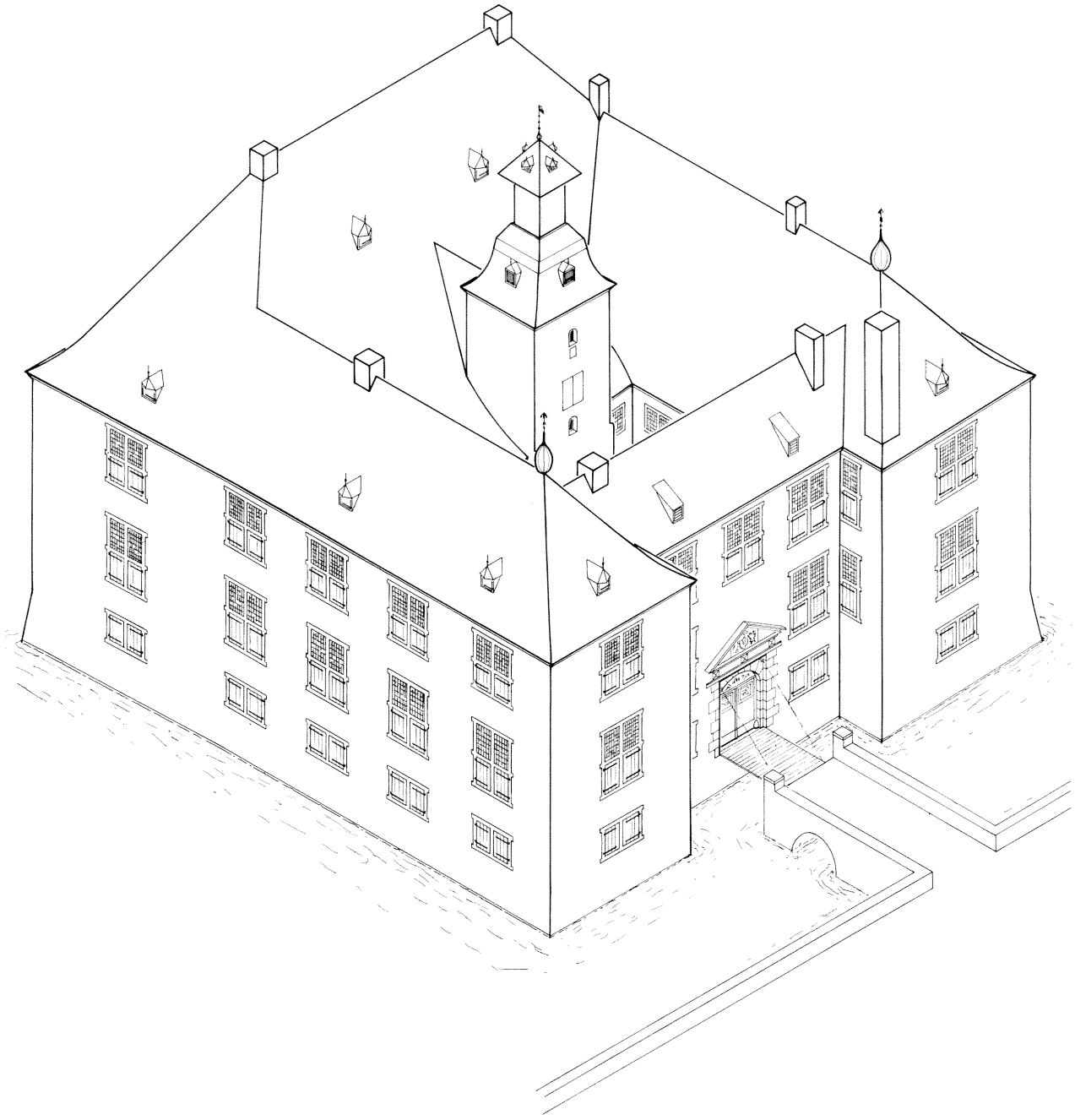

Afb. 14 *Plattegrond van de ontwikkeling van het middeleeuwse Bleyenbeek vanaf de 17de eeuw tot aan de verwoesting in 1945. Fase 2: eind 14de eeuw; fase 3: begin 15de eeuw; fase 5: eind 15de eeuw of begin 16de eeuw; fase 7: 3de kwart v.d. 17de eeuw; fase 8: 4de kwart van de 17de eeuw; fase 9: 1704; fase 10; eerste helft 19de eeuw; fase 12: ca. 1920.*

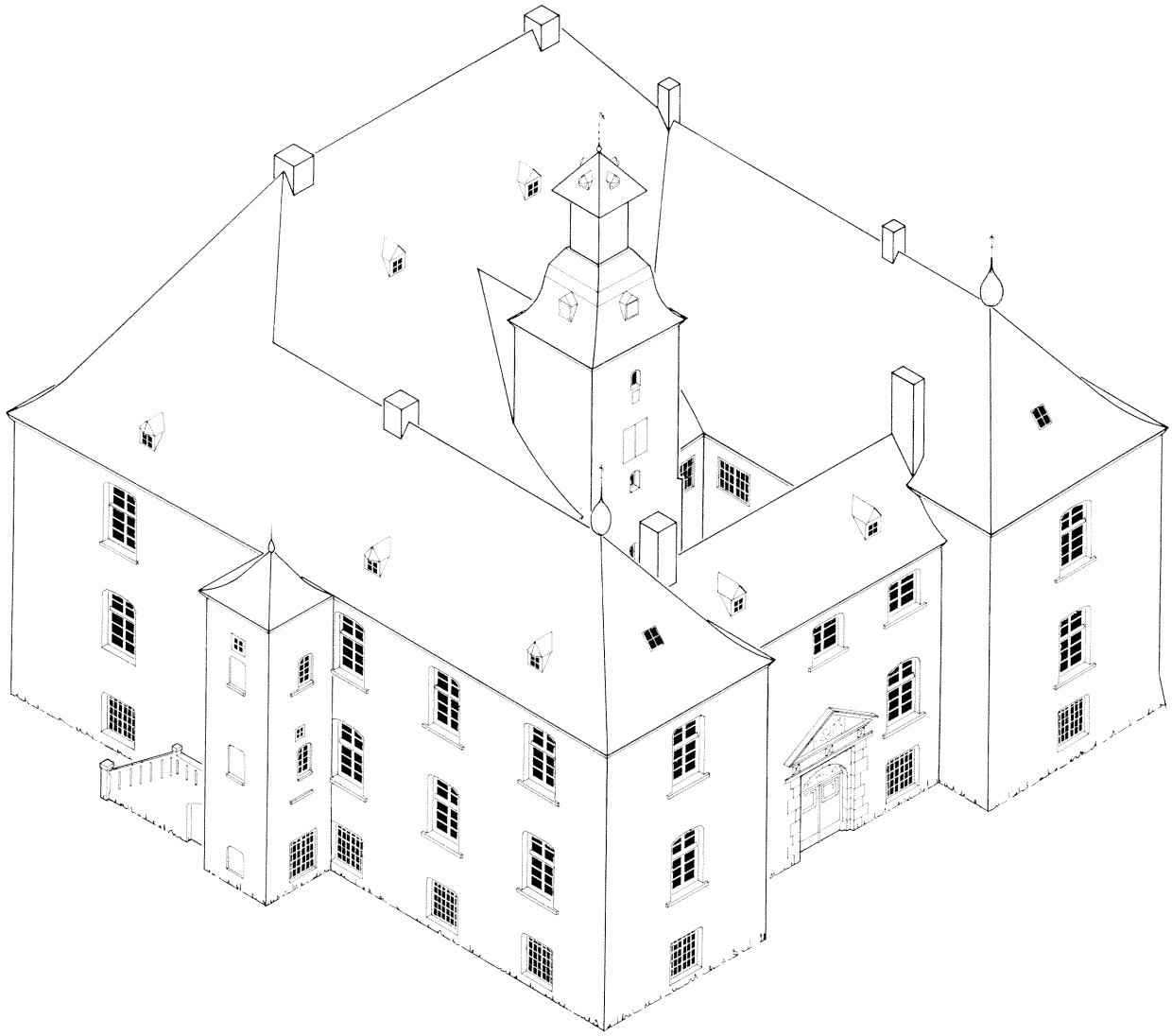
Omdat het jongste vondstenmateriaal uit de gracht dateert uit de eerste helft van de 19de eeuw, mogen we aannemen dat deze bouwactiviteit uit het midden van de vorige eeuw stamt. Aangezien de vormgeving van de vensters van het kleine torentje aan de westzijde correspondeert met die van de 'nieuwe' ramen en daar tegelijk bij de bouw zijn aangebracht, zal waarschijnlijk dit torentje bij deze bouwcampagne zijn opgericht.
Als de Jezuïeten in 1872 ten gevolge van de 'Kulturkampf' Duitsland moeten verlaten, stelt de toenmalige eigenaar Franz Egon von und zu Hoensbroech hun kasteel Bleyenbeek ter beschikking.[26] De kapel aan de noordzijde van het kasteel is veel te klein voor de ongeveer tachtig paters Jezuïeten, die Bleyenbeek als klooster gaan gebruiken. Daarom werd er korte tijd later aan de westzijde een neo-romaanse kapel gebouwd.
De Jezuïeten vertrekken in 1900 en hun plaats wordt ingenomen door zusters Ursulinen.[27] Deze verlaten het kasteel in 1911. In datzelfde jaar brandde de voorburcht af, die vier jaar later met gebruikmaking van oorspronkelijk muurwerk werd herbouwd.
In 1917 werd het landgoed verkocht aan de heer Prins, koopman te Wassenaar.[28] Deze maakte uitgebreide restauratieplannen, die echter maar zeer ten dele ook daadwerkelijk werden uitgevoerd. Uiteindelijk kwam het er op neer dat het dak van nieuwe leien werd voorzien en dat de keldervloeren werden vernieuwd.
In 1924 ziet de heer Prins zich genoodzaakt om het kasteel terug te verkopen aan de familie von Hoensbroech.[29] Deze doet het in 1937 over aan de heer R. J. H. Jurgens uit Nijmegen.[30]

Afb. 15 *De voorgevel in de tijd van Jan de Beyer; anno 1740.*

Afb. 16 *Reconstructie van het huis Bleyenbeek in de 18de eeuw.*

Afb. 17 *Bleyenbeek vlak voor de 2de wereldoorlog.*

Begin 1945 werd ook Bleyenbeek bij de oorlogshandelingen betrokken.

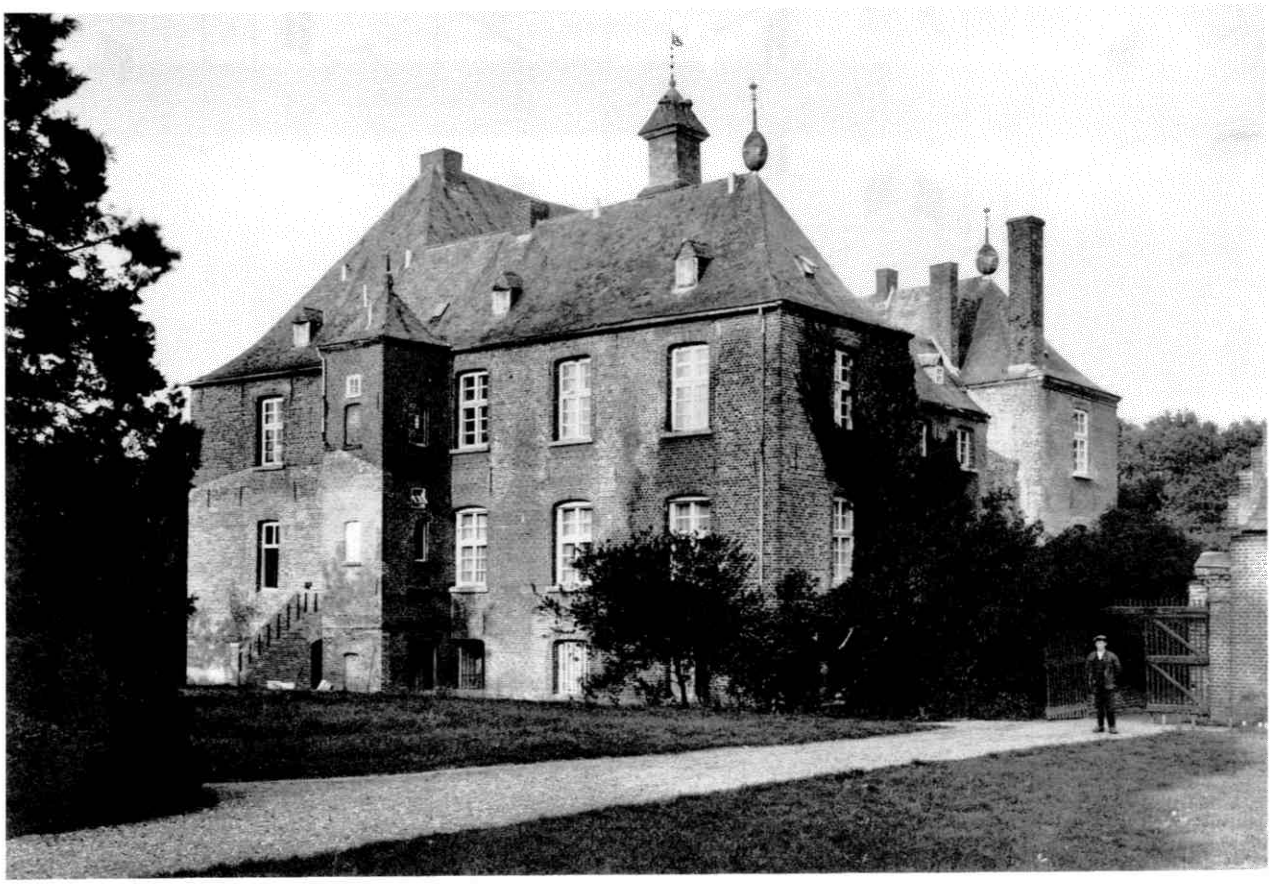
Nadat de Geallieerden bij Gennep de Maas waren overgestoken, trokken ze langs de Maas op naar het zuiden. De Duitsers hadden de Eckeltse beek, die langs het kasteel naar de Maas loopt, bij Afferden afgedamd, waardoor er een strook land van de Maas tot aan het kasteel onder water geraakte. Even ten oosten van het kasteel lag een antitankgracht, waardoor de ligging van het kasteel strategisch belangrijk werd. Gedurende vier dagen trachtten de Engelsen met tanks en infanterie het kasteel te veroveren, echter door de hardnekkige Duitse verdediging tevergeefs. Om het verzet te breken werd het kasteel gebombardeerd, met het altijd nog zichtbare trieste resultaat.[31]
Hoewel herbouw na de oorlog goed mogelijk was geweest, is daar helaas nooit iets van gekomen. Het verval van de ruïne is alleen nog maar groter geworden door het ontbreken van enige consolidatieactiviteit sindsdien. Inmiddels zijn grote delen van het muurwerk ingestort.
De boerderij-voorburcht, die minder zwaar was beschadigd dan de hoofdburcht, is kort na de oorlog met de grond gelijk gemaakt.
In 1947 is het landgoed Bleyenbeek verkocht aan de op de Filippijnen gevestigde stichting Hollyden.[32]

Conclusie

Uit het bovenstaande blijkt dat het kasteel een meer gecompliceerde ontwikkeling heeft doorgemaakt, dan tot voor kort werd aangenomen. Bleyenbeek is uitgegroeid van een eenvoudige verdedigbare boerderij via een aantal bouwfasen tot een 'volledig' middeleeuws kasteel, dat na het herstel van de gevolgen van het beleg van 1589 in het midden van de 17de eeuw werd omgebouwd tot een edelmanswoning, die weliswaar nog omgracht was, maar verder nauwelijks meer aan weerbaarheid herinnerde. Zijn 17de-eeuwse vorm behield het kasteel in grote lijnen tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog.
Herbouw van het kasteel zal in de huidige situatie helaas – om financiële redenen – niet meer haalbaar zijn, maar bouwkundig behoud van de ruïne is op dit moment nog zeer goed mogelijk.
De bouwkundige toestand van de ruïne gaat wel steeds verder achteruit, zodat ook consolidatie illusior wordt indien niet op korte termijn voorzieningen worden getroffen. Instandhouding van deze boeiende ruïne levert een wezenlijke bijdrage aan het cultuurbehoud van Noord-Limburg.

Delft, herfst 1990.

Alle tekenwerk is van de hand van de auteur Ir. A. Viersen.

Afb. 18 *Bleyenbeek voor de verwoesting van 1945.*

Afb. 19 *Bleyenbeek vóór 1945. Achterzijde van het kasteel.* (foto Rijksdienst v.d. Monumentenzorg).

Noten

[1] Behalve het vondstenmateriaal dat rechtstreeks aan het kasteelcomplex kon worden gekoppeld, zijn er enige scherven aangetroffen uit de vroege ijzertijd (datering drs. J. Schatorje), die uiteraard niets met het huidige complex te maken hebben.

[2] Deze constructie met uitmetselingen (steenberen) aan de buitenzijde is mij verder alleen nog bekend van kasteel Grunsvoort (zie Renaud, Castelogica p. 119 tot en met 126).

[3] Alleen aan de noordzijde van de eerste fase en binnen de vierkante toren van de derde fase zijn resten van de voormalige gracht teruggevonden, elders was de grachtbodem vergraven door latere verbouwingen.

[4] Uit de wijze waarop de al eerder vermelde stukken metselwerk in de voormalige gracht zijn aangetroffen, mag worden afgeleid dat de muren zijn omgetrokken.

[5] Enkel bij de zuidelijke schildmuur is op één plaats een restant van opgaand metselwerk aangetroffen, dat erop zou kunnen wijzen dat men ook met de bouw van de zuidmuur was begonnen.

[6] Archiv Schloß Haag, Urk. 485, 5 mei 1504.

[7] Hauptstaatsarchiv Nordrheinland-Westfalen; Archiv Kurköln Lehen specialen Afferden. 1 B 1.

[8] Archiv Schloß Haag, Urk. 485, 5 mei 1405.

[9] In de noordwesthoek van de zaalvleugel zijn aanwijzingen gevonden, die op een originele put duiden.

[10] De situering in de oostwand is voor een altaarnis te prefereren en ook de aanwezigheid van een kleine lichtspleet in deze nis versterken dit idee.

[11] Ferber, H., Die Geschichte der Familie Schenk von Nijdeggen, insbesonde des Kriegsobristen Martin Schenk van Nijdeggen. Köln und Neuss, 1860, p. 89.

[12] Ferber, p. 86.

[13] Ferber, p. 90.

[14] Ferber, p. 102.

[15] Ferber, p. ?? tot en met p. ??.

[16] Ferber, p. 96.

[17] Ferber, p. 104.

[18] Ferber, p. 103.

[19] Ferber, p. 150.

[20] Ferber, p. 135.

[21] Hauptstaatsarchiv Düsseldorf.

[22] Ferber, p. 281.

[23] Mialaret J. M. A., Geïllustreerde beschrijving van Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel V Noord-Limburg. Den Haag 1937, p. 24.

[24] Archiv Schloß Haag, Urk. 482, 28 februari 1704.

[25] Ferber, p. 66.

[26] Willems, E., Paul Reichsgraf von und zu Hoensbroech. Geldrischer Heimatkalender 1990, p. 195.

[27] De geschiedenis van het kasteel Bleijenbeek. Dorpsarchief Afferden, 1986, p. 10.

[28] Kadaster Roermond, akte 771/161, 15 oktober 1917.

[29] Kadaster Roermond, akte 889/91, 5 februari 1924.

[30] Kadaster Roermond, akte 1080/3, 22 mei 1937.

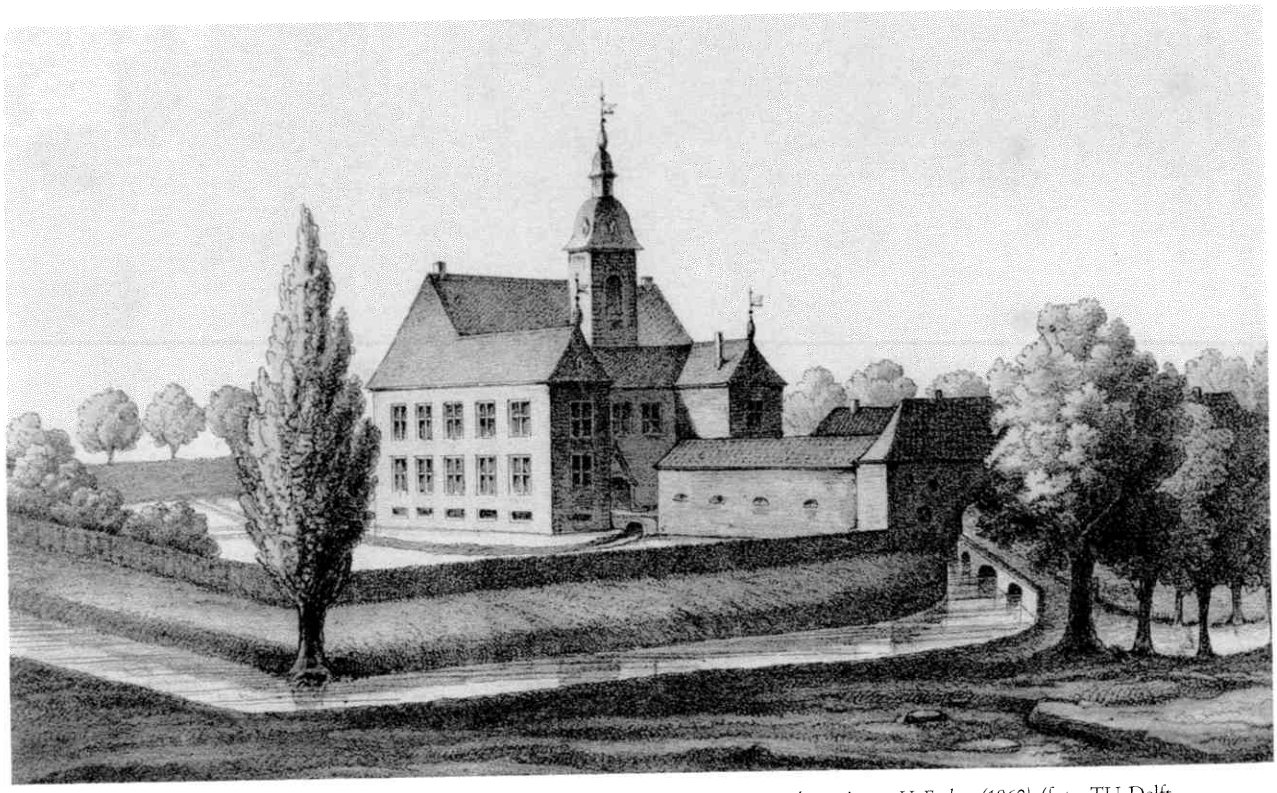
[31] Bosch, H., Der zweite Weltkrieg zwischen Rhein und Maas. Geldern 1977, pp. 194-199; Blake, Mountain and Flood, the history of the 52nd (Lowland) Division 1939-1940. Glasgow 1950, pp. 150-154.

[32] Kadaster Roermond, akte 1211/115, 29 november 1947.

Het goed Bleyenbeek te Afferden rond 1400

DOOR

M. FLOKSTRA

Afb. 1 *Het huis Bleyenbeek in de 19e eeuw. Uit: 'Die Geschichte der Familie Schenk von Nydeggen' van H. Ferber (1860).* (foto TU Delft, H. W. Krüse). Met dank aan Dr. Frankewitz, Stadtarchiv Geldern.

Alvorens we dieper op de geschiedenis van het goed Bleyenbeek ingaan, is het gewenst uit te weiden over de heerlijkheid Afferden. De geschiedenis van deze heerlijkheid begint met een oorkonde uit 1346, waarin vermeld wordt dat ene Johan Weerdelieven, landmeter van beroep, opdracht kreeg van de Gelderse hertog om een ontginningsgebied op te meten en vast te leggen.[1] Dit gebied was gelegen tussen 'de Twiststeder velden en de Vlieder zale, dat geheiten is Sevenghewant' (Siebengewald). Het grensde aan het grondgebied van Jacob, heer van Mirlaer, aan dat van heren Schencken van Nydeggen en aan het gebied van Willem van Baerle. Uit enkele andere stukken blijkt waar precies deze laatstgenoemde edelen hun complex van rechten bezaten. Zoals Willem van Baerle; deze bezat sedert 1340 bepaalde rechten in de heerlijkheid Well en Bergen, die zijn vader Seger van Baerle in 1320 gekocht had van Arnoldus, voogd van Straelen.[2] Jacob van Mirlaer stamde uit een oud riddermatig geslacht, dat zich noemde naar de plaats Mirlaer (Meerlo) waar ook het stamslot van de familie stond.[3] Deze Jacob wordt in de oorkonden meestal 'de Jonge' genoemd, ter onderscheiding van zijn vader Jacob de Oude. De Van Mirlaers behoorden tot de aanzienlijke edelen van het Overkwartier en we treffen hen dikwijls aan in het gevolg van de graaf, later hertog van Gelre. Omstreeks 1336 volgde Jacob de Jonge zijn vader Jacob de Oude op als heer van Meerlo. Jacob trouwde in 1339 met Beatrix van Reifferscheid, erfdochter van de heerlijkheid Millendonck, gelegen bij Mönchengladbach.[4] Uit dit huwelijk werden vier kinderen geboren: Jacob en Jan, Christina en Mechteld geheten. Vanaf circa 1351 is Jacob de Jonge heer van Mirlaer en van Millendonck.[5]

Hij overleed omstreeks 1360 en werd als heer van Meerlo en Millendonk opgevolgd door zijn oudste zoon, eveneens Jacob geheten. Tot het bezit van Jacob van Mirlaer behoorde ook een deel van de heerlijkheid Afferden. Het

grootste deel, het zogeheten 2/3 deel, was in handen van de familie Schenck van Nydeggen. De eerste concrete gegevens over een deling van de heerlijkheid Afferden dateren van 1363. Op 21 maart van dat jaar verklaarden Johan en Elisabeth van Gestelen, broer en zus, voor de '*gheseten richtere Goyswijn Haghedoern van onsen vrouwen wegen van Floersem end Johan Meerselman van ons heren wegen her Jacobs van Myrlar, here van Milendonck*' afstand gedaan te hebben van het erftijnsgoed 'Eckel', gelegen te Afferden, ten gunste van hun vader Arnold van Ghestelen.[6] Deze akte uit 1363 maakt duidelijk dat de tweedeling van de heerlijkheid Afferden op dat moment een vaststaand feit was. Met andere woorden: de jurisdictie ofwel de rechtspraak over de heerlijkheid Afferden was reeds verdeeld over de families Schenck van Nydeggen en Van Mirlaer. Afferden bezat dus een zelfstandige schepenbank, waarvan beide families, zowel de Schencken als de Van Mirlaers, voorzitter waren. Doch meestal lieten zij zich afzonderlijk door een scholtis of richter vertegenwoordigen. De richters traden op als eiser in strafzaken en waren uitvoerder der vonnissen van de schepenbank. Voor onze begrippen zat zo'n schepenbank vrij gecompliceerd in elkaar.

De tweeherigheid van Afferden was zeker niet uniek, want deling van heerlijkheden was in de middeleeuwen heel gebruikelijk; men denke maar eens aan Geysteren, Horst, Well en het sterk versnipperde Lottum.

De heerlijkheid Afferden was deels leenroerig aan de aartsbisschop van Keulen, zoals blijkt bij de belening van Hendrik Schenck van Nydeggen[7] in 1371. Daarentegen was het Mirlaerse deel (éénderde deel) leenroerig aan de heren Van Cuyck.

Keren we terug naar Jacob van Mirlaer, heer van Millendonck. Hij hertrouwde in 1365 met zijn achternicht Goda van Swalmen. Dit echtpaar leefde nog in 1378, toen het huwelijkscontract werd opgesteld tussen hun nog minderjarige zoon Johan met Bela, dochter van Schevart van Merode en Aleid van Overbacht.[9] Het Mirlaerse deel van Afferden kwam na de dood van Jacob in handen van zijn zoon Johan, die hem tevens opvolgde als heer van Millendonck.[10] Zijn oudste zoon Jacob werd heer van Meerlo. Uit het huwelijk van Johan en Bela zijn drie kinderen bekend: Johan, de latere heer van Millendonck; Seger, die pastoor van Korschenbroich werd; en dochter Lutgarda, waarover later meer.[11]

Uiteindelijk zag Johan van Mirlaer, heer van Millendonck, af van het bezit van een deel der heerlijke rechten van Afferden. Hij verkocht zijn deel aan Sybert, heer van Blitterswijck. De verkoop moet vóór 30 november 1397 hebben plaatsgehad[12], want op die dag verklaarde zijn broer Jacob, heer van Mirlaer, dat hij geen recht en aanspraak liet gelden op het Afferdense bezit van Sybert van Blitterswijck. Eigenlijk was dit een normale gang van zaken. Tenslotte kon Jacob als eerstgeborene aanspraak maken juist op dit deel, omdat dit aloud familiebezit was. Helaas zijn we nog geen gegevens tegengekomen die betrekking hebben op het goed of huis Bleyenbeek. We mogen het zeker niet verwarren met het 'huys tot Afferden', dat Hendrik Schenck van Nydeggen genaamd van Floershem op 9 januari 1379 als een open huis opdraagt aan de graaf van Kleef. Zijn broer Wynand stond toen voor hem borg.[13] In geval van een oorlog konden dus Kleefse troepen op dit huis gelegerd worden. Nauwelijks acht jaar later, op 14 oktober 1387, kwamen de Gelderse hertog Willem van Gulik en graaf Adolf van Kleef tot een overeenkomst. Deze hield in, dat:

Afb. 2 *Zegel van Jacob van Mirlaer, heer van Millendonck, 1363 juni 26.*
Doorsnede 26 mm.
Bron: RA-Utrecht, Archief kapittel Ten Dom, inv. no. 2288.

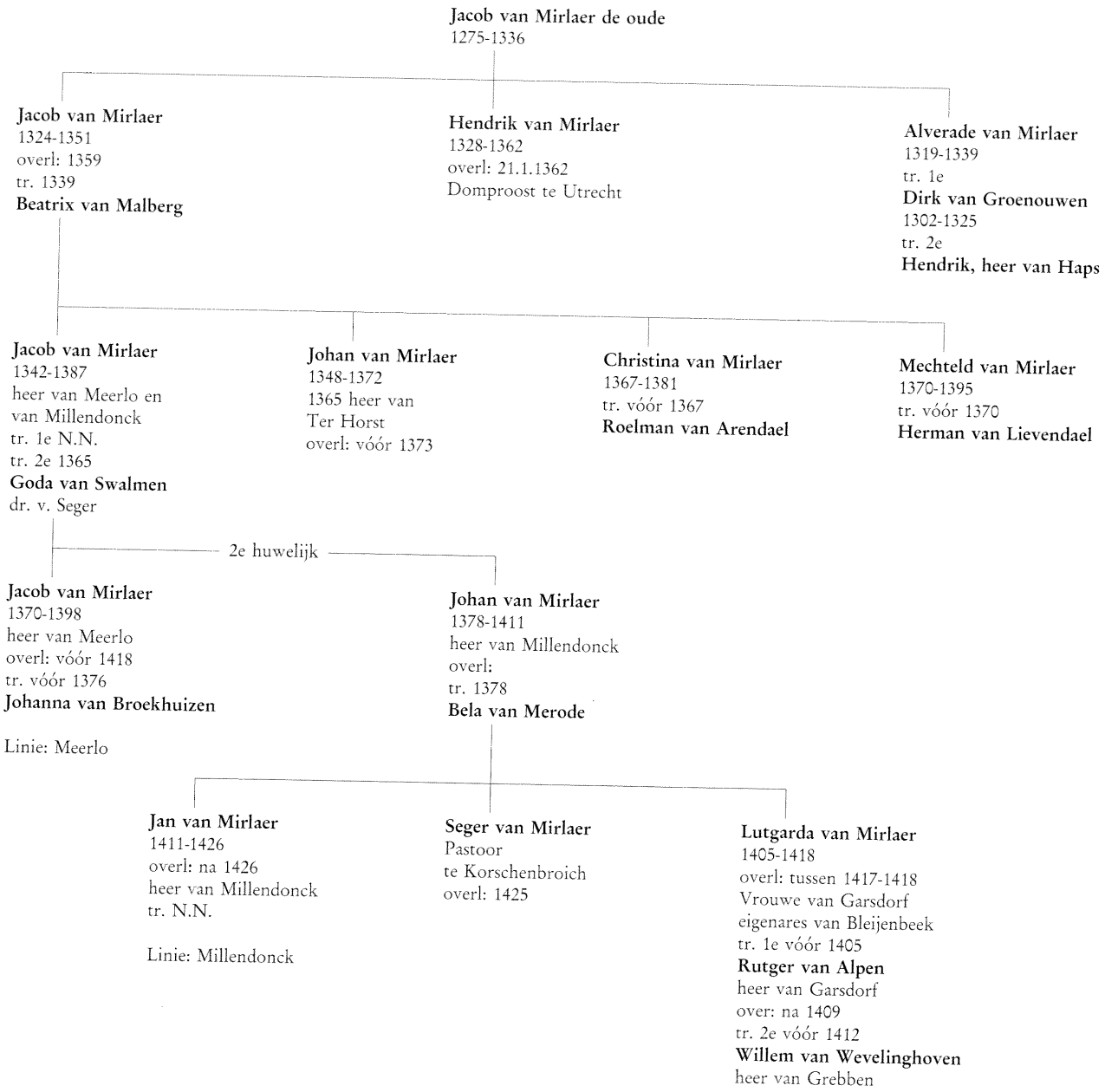
Afb. 3 Zegel van Rutger van Alpen, heer van Garsdorf, 1399 oktober 21.
Doorsnede 28 mm.
Bron: HSAD, Landesarchiv Moers, Urk. 78.

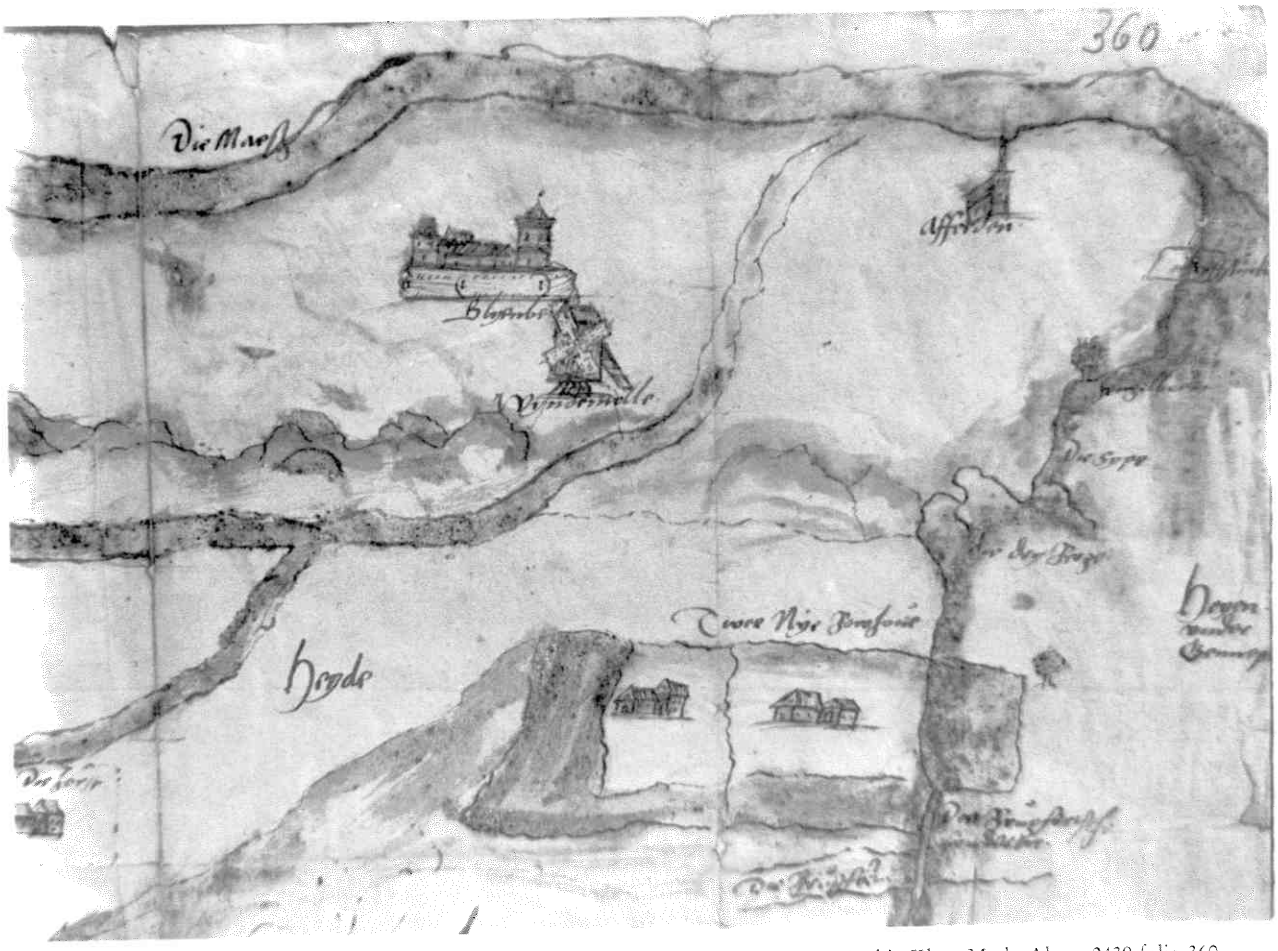
'*Adolph greve van Cleve dat huys (tot Aefforden) sullen halden sess weken langh na desen overdrage ende dair en bynnen moghen wij dat affbreken of wij moghen dat heren Schenck dair en bynnen leveren*'.
Deze oorkonde geeft ons twee belangrijke feiten, te weten: aan het recht van openstelling van het huis Afferden door Hendrik Schenck van Nydeggen kwam een eind en dit huis mocht eventueel worden afgebroken.[14] Jammer genoeg kennen we de gevolgen van deze schikking (nog) niet. Landmeter A.F. van Beurden vond het in 1908 kennelijk interessant genoeg, om de plaats van dit huis met de contouren van de grachten in kaart te brengen.[15] Uit de publikatie van ir. A. Viersen over de bouwgeschiedenis van het kasteel Bleyenbeek, blijkt dat dit huis in de tweede helft van de 14de eeuw is gesticht. Hieruit volgt dat beide huizen tegelijk en naast elkaar hebben bestaan.

Lutgarda van Mirlaer

De enige dochter uit het huwelijk van Johan van Mirlaer, heer van Millendonck en Bela van Merode, trouwde rond 1400 met Rutger van Alpen, heer van Garsdorf. Een kasteel, gelegen bij de stad Bedburg (Gulik). Doordat haar oudste broer heer van Millendonck werd, kon Lutgarda een klein aantal goederen of een som geld uit de ouderlijke erfenis verwachten. Met zekerheid kan men vaststellen dat Lutgarda het goed Bleyenbeek geërfd heeft, mogelijk zelfs als bruidschat meekreeg. De belangen van Rutger van Alpen, heer van Garsdorf en Lutgarda van Mirlaer lagen niettemin buiten Afferden, gezien de ligging en de omvang van hun goederencomplex. Hierom zagen zij waarschijnlijk in 1405 af van het bezit van 'guet en hof Blienbeke'.[16] Zij ruilden dit goed met Wynand Schenck van Nydeggen voor jaarlijkse inkomsten uit de grote tienden van Afferden, welke Wynand als manleen bezat van de aartsbisschop van Keulen. Kort hierna diende Wynand een verzoek in bij de Keulse bisschop, om toestemming voor deze ruil te verkrijgen. De bisschop ging er wel mee akkoord, maar waarschijnlijk onder bepaalde specifieke voorwaarden. Wellicht is dit reden waarom Wynand op 29 oktober 1407 zijn inmiddels uitgegroeide 'burchhuys ind hoff tzo Blidebeke' als leengoed opdraagt aan de Keulse bisschop.[17] Tevens blijkt uit deze oorkonde dat Rutger van Alpen en Lutgarda het goed Bleyenbeek slechts geruild hebben tegen '*vonfindtzwentzich par vruchte vyss (uit) dem tzienden tzo Afferden*'. Na de dood van Rutger van Alpen (overleden na 6 februari 1409) hertrouwde Lutgarda van Mirlaer vóór 16 juni 1412 met Willem van Wevelinghoven, onder andere heer van Grebben (Grubbenvorst).[18]
Op laatstgenoemde datum kwamen de erfgenamen van Rutger van Alpen tot een akkoord; Lutgarda kreeg haar leven lang het vruchtgebruik van de Garsdorfse goederen van haar zwager Gumprecht van Alpen, voogd van Keulen toegezegd.[19] Deze goederen zouden nadien terechtkomen bij haar neef Gumprecht van Neuenahr, die deze dan ook op 2 februari 1418 ontving.[20] Hieruit blijkt dat Lutgarda van Mirlaer vóór 2 februari 1418 overleden moet zijn. In ieder geval na haar vermelding[21] in een oorkonde van 25 maart 1417. Kennelijk zijn beide huwelijken van Lutgarda kinderloos gebleven. Immers, haar broer Johan van van Mirlaer, heer van Millendonck, verkocht op 7 maart 1426 de jaarlijkse inkomsten uit de tienden van Afferden aan Dirk Schenck van Nydeggen. Hierbij verklaarde Johan uitdrukkelijk dat hij deze inkomsten bestaande uit 25 malder rogge en 25 malder even (slechte haver) van zijn zus Lutgarda geërfd had.[22] Deze verkoop betekende het verdwijnen van de familie Van Mirlaer uit de heerlijkheid Afferden.
Omdat het bronnenmateriaal ons zowel de stichter als de bouwjaren nog niet prijs heeft gegeven, blijven er toch nog een aantal onbeantwoorde vragen zoals: waren de Van Mirlaers de stichters van het goed Bleyenbeek of was het soms gebouwd ten tijde van de ontginningsperiode rond het jaar 1340? Het zijn vragen waarop het antwoord wellicht nooit meer zal zijn te achterhalen.

Venray, zomer 1990

Jacob van Mirlaer de oude
1275-1336
Jacob van Mirlaer
1324-1351
overl: 1359
tr. 1339
Beatrix van Malberg
Hendrik van Mirlaer
1328-1362
overl: 21.1.1362
Domproost te Utrecht
Alverade van Mirlaer
1319-1339
tr. 1e
Dirk van Groenouwen
1302-1325
tr. 2e
Hendrik, heer van Haps
Jacob van Mirlaer
1342-1387
heer van Meerlo en
van Millendonck
tr. 1e N.N.
tr. 2e 1365
Goda van Swalmen
dr. v. Seger
Johan van Mirlaer
1348-1372
1365 heer van
Ter Horst
overl: vóór 1373
Christina van Mirlaer
1367-1381
tr. vóór 1367
Roelman van Arendael
Mechteld van Mirlaer
1370-1395
tr. vóór 1370
Herman van Lievendael
2e huwelijk
Jacob van Mirlaer
1370-1398
heer van Meerlo
overl: vóór 1418
tr. vóór 1376
Johanna van Broekhuizen
Linie: Meerlo
Johan van Mirlaer
1378-1411
heer van Millendonck
overl:
tr. 1378
Bela van Merode
Jan van Mirlaer
1411-1426
overl: na 1426
heer van Millendonck
tr. N.N.
Linie: Millendonck
Seger van Mirlaer
Pastoor
te Korschenbroich
overl: 1425
Lutgarda van Mirlaer
1405-1418
overl: tussen 1417-1418
Vrouwe van Garsdorf
eigenares van Bleijenbeek
tr. 1e vóór 1405
Rutger van Alpen
heer van Garsdorf
over: na 1409
tr. 2e vóór 1412
Willem van Wevelinghoven
heer van Grebben

Afb. 4 *Situatie van Afferden aan de Maas in 1552, detail van Huis Bleijenbeek.* Bron: HSAD, Archiv Kleve Mark, Akten 2439 folio 360.

Gebruikte afkortingen

HSAD	Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
RAL	Rijksarchief in Limburg
RAU	Rijksarchief in Utrecht
PSHAL	Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg

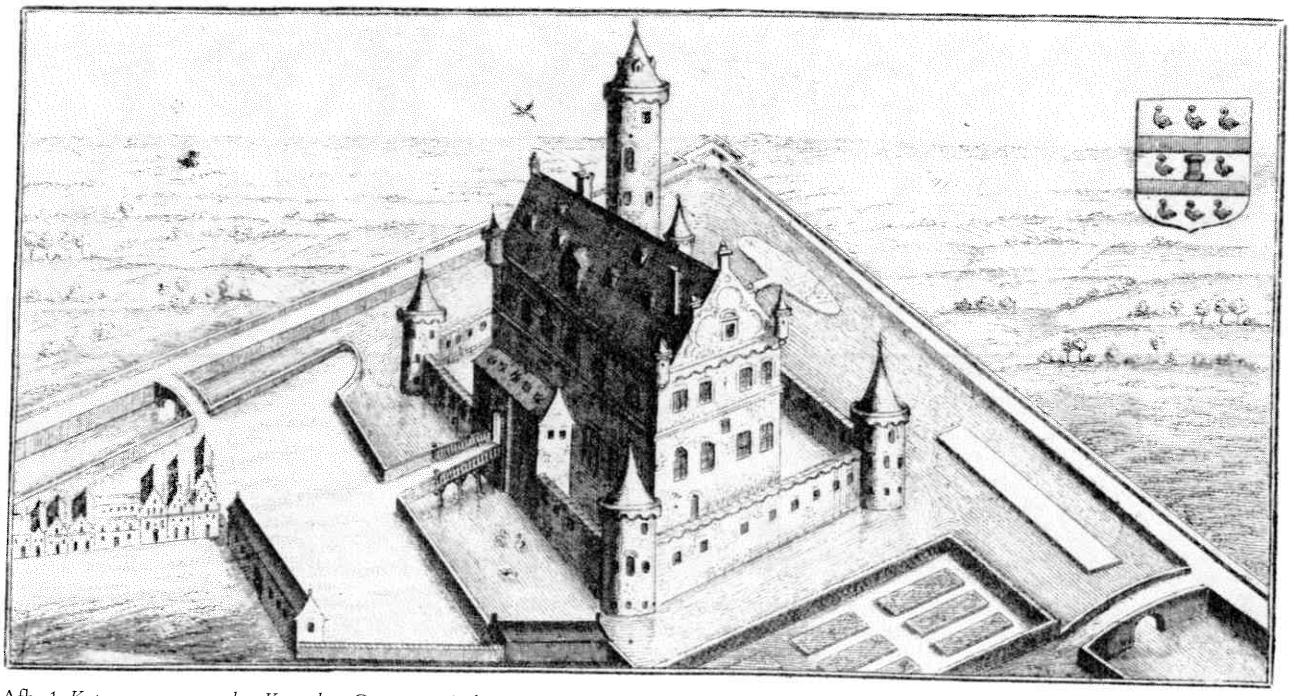
Noten

1 D. Kastner, Die Gocher Landrolle: ein Landerschliessungsprojekt des 14. Jahrhunderts, Kleve 1988, 98-99 volledige tekst van de oorkonde (1346 maart 2).
2 RAL, Archief Charters Well, I A III nr. 50, aanwinst 1928 J. S. van Veen, Koopbrief der heerlijkheid Well en Bergen van 1320 in: De Maasgouw 37 (1915), 65-67 (1320 juli 6).
3 E. v. Oidtman, Die Herren von Millendonk aus dem Gelsecht der Von Mirlaer, in: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 11 (1889), 11-15; M. J. J. Janssen, Geschiedkundige aantekeningen over de Heeren van Meerlo in: PSHAL 48 (1912), 235-245.
4 RAU, Archief Kapittel Ten Dom, inv. no. 2397 (1339 sept. 16).
5 E. v. Oidtman, 13 en M. J. J. Janssen, 240-241.
6 R. Scholten, Das Cistercienserinnen Kloster Grafenthal oder Vallis comitis zu Asperden, Kleve 1899, Urkunden nr. 202 (1363 maart 21), Gaesdonck, Archiv Kloster Grafenthal, Kopiar 2A (Xeroxkopie) folio 309-310 volgens dit afschrift zou de oorkonde dateren van 1360, vermoedelijk een verschrijving.
7 HSAD, Archiv Kurköln Lehen Gen. I folio 2 en 194 (1371 juli 8).
8 Huwelijksdispentatie door paus Urbanus V voor Jacob van Mirlaer en Goda van Swalmen, daar er een bloedverwantschap bestond in de vierde graad. H. V. Sauerland, Urkunden und Regesten zur Geschichte des Rheinlande aus dem Vatikanischen Archiv, Bonn 1910 (Band V), 147 nr. 380.
9 Historisches Archiv Stadt Köln, Archiv Kloster Herrenleichnam der Augustiner, cartularium f. 238-239 (1378 maart 4).
10 Th. J. Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, Herdruk Aalen 1966, Bd 3, Urk. 918 (1387 oktober 7).
11 P. Norrenberg, Geschichte der Pfarreien des Dekanates Mönchengladbach 1889, 141.
12 Archiv Schloss Haag, Urk. 35 en 36, H. Ferber, Geschichte der Familie Schenck van Nydeggen, Köln u. Neuss 1860, 20-21.
13 W. R. Schleidgen, Kleve-Mark Urkunden 1368-1394, Siegburg 1986, Urk. 115 (1379 januari 9); HSAD, Archiv Kleve-Mark, Urk. 610.
14 Idem Schleidgen, Urk. 201 (1387 oktober 14), HSAD, Archiv Kleve-Mark, Urk. 694.
15 A. F. v. Beurden, Onderzoek naar de ligging der alleroudste burcht te Afferden aan de Maas in: Limburgs Jaarboek, dl. XIX (1913), 90-91.
16 Archiv Schloss Haag, Urk. 487 (1405 mei 5), H. Ferber, Geschichte der Familie Schenck van Nydeggen, Köln u. Neuss 1860, 313-314, Anlage II.
17 HSAD, Kurköln Lehen Specialia I B 1 (1407 oktober 29), H. Ferber, 314-316, Anlage III.
18 G. Aders, Urkunden und Akten der Neuenahrer Herrschaften und Besitzungen Alpen, Bedburg, Hackenbroich, Helpenstein, Linnep, Wevelinghoven und Wülfrath sowie der Erbvogtei Köln, Köln 1977, Inventare Nichtstaatlicher Archive, Band 21, nr. 413 (1409 feb. 6).
19 Idem, nr. 419 (1412 juni 6).
20 Idem, nr. 435 (1418 februari 2).
21 Gemeentearchief Venlo, Oud archief (H. Hanssen, Venlo 1919) inv. no. 876 (1417 maart 25).
22 Archiv Schloss Haag, Urk. 100 (1426 maart 7).

Het kasteel van Grave in prent

DOOR

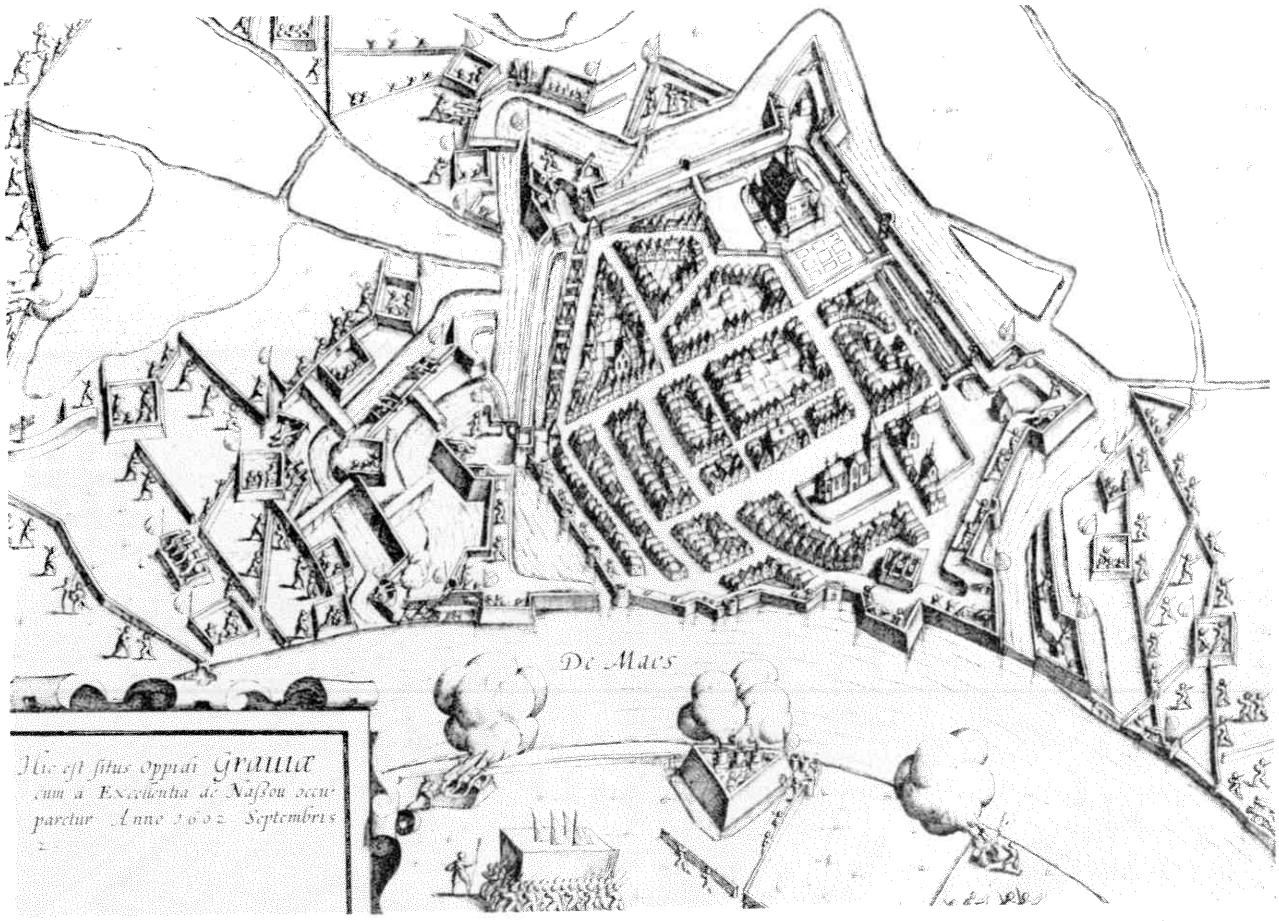
TH. N. HAMERS

Afb. 1 *Kopergravure van het Kasteel te Grave; te vinden in Jac. Le Roy, Castella & Praetoria Nobilium Brabantiae, . . ., Lugduni Batavorum 1699. Eveneens in Brabantia illustrata, . . ., Leyden-Amsterdam-'s Gravenhage 1705, fol. 135.*

Het kasteel, waarvan een voorganger omstreeks 1140 door Herman van Kuyc[1] was gesticht en dat zelf eens de glorie geweest is van de stad en vesting Grave, is letterlijk onder de aardbodem verdwenen. Geen wonder dat daarvan geen melding gemaakt werd bij een verhandeling over kastelen in Brabant.[2] Wanneer in 1981 het goed verzorgde boek *Middeleeuwse kastelen in Noord-Brabant* verschijnt[3], komen er wel kastelen of huizen ter sprake die in de naaste omgeving van Grave gelegen zijn (De Tongelaar bij Gassel, Aldendriel te Mill en de Bronckhorst te Velp), maar over Grave geen woord. Anders was het gesteld op de tentoonstelling *Kastelen in Brabant*, in 1982 gehouden in het Noord-Brabants Museum. Onder de talrijke afbeeldingen van Brabantse kastelen vindt men er twee die Grave betreffen[4], maar die een geheel verschillend beeld oproepen van wat verdwenen is. Hiermee is het uitgangspunt van deze studie gegeven.

Hoe het kasteel van Grave er heeft uitgezien in de jaren die volgden op de verovering van de stad in 1674 op de Franse bezetting door stadhouder Willem III, daarvan zijn we redelijk op de hoogte dank zij de activiteit van twee tekenaars, Josua de Grave en Valentijn Klotz.[5] Deze laatste heeft nog een bijzondere band met Grave, omdat hij er huwde en zijn eerste kind er werd gedoopt.[6] Over het complexe geheel dat hun tekeningen te zien geven zijn we bovendien soms vrij gedetailleerd geïnformeerd door bescheiden die in het archieffonds van de Brabantse Rekenkamers te Brussel voorhanden zijn; ze geven ons inzicht in de veranderingen die het Graafse kasteel bij een grootscheepse restauratie en verbouwing in de jaren 1515-1541 heeft ondergaan.[7] Bovendien kwam onlangs in het Bossche Rijksarchief nog een plattegrond te voorschijn, gedateerd 1541, en voorzien van de initialen A L P. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kunnen die geduid worden als de beginletters van Alessandro Pasqualini, de architect uit Bologna, wiens betrokkenheid bij de werkzaamheden aan het Graafse kasteel al uit de Brusselse rekeningen gebleken was. H. W. Boekwijt heeft kort geleden in dit tijdschrift van zijn bevindingen en ontdekkingen verslag gedaan.[8]

Afb. 2 *De belegering van Grave in 1602 door Prins Maurits; ets naar een tekening van Lamb. Cornelisz. Meermalen verschenen in de uitgaven van Lod. Guicciardini's werk Descrittione di tutti i Paesi Bassi sinds 1609; Description de toutes les Pays-Bas, Amsterdam 1609.*

Wij van onze kant willen het licht laten schijnen op de andere voorstelling van het kasteel te Grave en trachten daarvan de oorsprong op te sporen. En tot op zekere hoogte blijkt dit zeer goed mogelijk. Twee redenen zijn daarvoor aan te geven. Ten eerste is de vestingstad Grave een der meest belegerde steden van Nederland geweest. Drie van die belegeringen vonden plaats in en na de 80-jarige oorlog, t.w. in 1586 door prins Parma, de herovering van Grave op de Spaanse bezetting door prins Maurits in 1602, en de al vermelde belegering en verovering in het jaar 1674. Maar hand in hand daarmee heeft ook de belangstelling van het lezend publiek een hoge vlucht genomen: men wenst het verhaal van historische gebeurtenissen geïllustreerd door een visuele voorstelling onder ogen te krijgen en is geïnteresseerd in stadsgezichten, kastelen en andere merkwaardige openbare gebouwen. Soms zijn daaraan hele prentwerken gewijd. Zo is er vanaf het einde van de 16de eeuw (naast een bodemarchief en de papieren archieven uit de diverse archiefinstellingen in binnen- en buitenland) in de producten van de boekdrukkunst nog een bron aanwezig die wellicht helpen kan – zo niet voor het kasteel van Grave, dan toch in andere gevallen – iets naders te weten te komen over het voorwerp van onze belangstelling.[9] Een steun daarbij is vaak dat wat er op de diverse prentenkabinetten in den lande voorhanden is. Voor Grave kunnen we daarvoor teruggrijpen op de prentenschat die het Graafs Museum rijk is.

20ste eeuw

Op een onbestemd tijdstip en door een onbekende uitgever is in het recente verleden in opvallend geel een herdruk bezorgd van de zesdelige uitgave van mr. J. van Lennep en W. J. Hofdijk, *Merkwaardige Kasteelen in Nederland*. Blijkbaar heeft de anonymus er brood in gezien deze bijkans anderhalve eeuw oude tekst te herdrukken. Het voordeel van deze uitgave is dat ze zo nodig de oude tekst onmiddellijk bij de hand doet zijn. Nadeel is dat er bij de opmaak is gerommeld: de illustraties zijn ingevoegd op andere plaatsen dan in de oorspronkelijke uitgave en – wat in ons geval zwaarder weegt – ontdaan van de namen van tekenaars en lithografen; overigens begrijpelijk, want de afbeeldingen zijn geen steendrukken meer! Zo is ons wel in dit werk het kasteel van Grave overgeleverd, maar de reproductiemethoden geven ons een bouwwerk te zien dat fletser en vager is dan het 19de eeuwse origineel.[10]

19de eeuw

Het kasteel van Grave is een der weinige burchten of kastelen bezuiden de grote rivieren die in het breed opgezette werk van van Lennep en Hofdijk besproken is.[11] Buiten Grave hebben ook het kasteel van Gemert en het Valkhof te Nijmegen een uitvoerige beschrijving gekregen, in verhouding weinig op een totaal van 38!
Van *Merkwaardige kasteelen in Nederland* zijn twee edities verschenen; de eerste uitgave (formaat 23,3 × 14,9) in 3 series van 2 delen, in de jaren 1854-1861, de tweede druk (formaat 25,2 × 17,2) bezorgd door W. J. Hofdijk in 3 delen in de jaren 1883-1884. De eerste editie verscheen bij G. W. Tielkemeijer in Amsterdam, en verreweg de meeste, in de latere delen alle, prenten zijn gedrukt bij de Kon. Steendrukkerij van C. W. Mieling te 's-Gravenhage.[12] De uitgevers van de tweede druk zijn E. J. Brill en S. C. van Doesburgh te Leiden, waar ook P. W. M. Trap, die reeds in de eerste druk als enige steendrukker naast Mieling kleurensteendruk verzorgd had en in de tweede druk alle grafisch werk op zijn naam heeft staan, zijn lithographisch bedrijf had.[13] Deze omstandigheden brengen met zich mee dat men erop bedacht moet zijn dat er van eenzelfde kasteel twee verschillende afbeeldingen kunnen bestaan, omdat twee verschillende lithografen hetzelfde bouwwerk op steen gezet hebben. In de eerste druk kan de maker van de tekening ook zelf als lithograaf werkzaam zijn geweest, in de tweede druk is zulks niet principieel uitgesloten, maar meer voor de hand ligt het dat de steendrukkerij Trap voor lithografen heeft gezorgd. Elk geval moet op zich bekeken worden. (Afb. 3).

Alvorens we nader ingaan op de kleurensteendruk van het Graafse kasteel, vragen we kort aandacht voor de afbeeldingen van het kasteel te Gemert en van het Valkhof te Nijmegen.

Gemert

Het kasteel te Gemert[14] werd getekend door W. J. Hofdijk zelf. Als romanticus pur-sang is hij bekend in de geschiedenis van de nederlandse letterkunde, maar dat hij naast zijn schrijverswerk ook geschilderd en getekend heeft, ja zelfs steentekenaar is geweest, zal minder bekend zijn.[15] Toch heeft hij van de 38 kasteelen in het werk dat hij met de in leeftijd oudere Jac. van Lennep heeft uitgegeven, er meer dan de helft eigenhandig getekend. En dan spreken we nog niet eens over de illustraties die aan het boek voorafgaan, banier- en wapenkaarten en composities van beide. Ook een enkele afbeelding op het titelblad draagt zijn naam.

Afb. 3 *Steendruk van de firma C. W. Mieling; naar een tekening van J. Hilverdink. Verschenen in: Van Lennep en Hofdijk, Merkwaardige Kasteelen in Nederland, Derde serie dl. I. Amsterdam 1861, t/o 193.*

Van het Gemertse kasteel zijn veel tekeningen bekend die het bouwwerk tonen in de tijd vóór de sloop van 1740.[16] Een vergelijking van de voorstelling die Hofdijk geeft met tekeningen van Abr. Rademaker en Abr. de Haen geeft vertrouwen dat Hofdijk zich niet door romantische fantasieën heeft laten leiden, maar aansluiting heeft gezocht bij een bestaande werkelijkheid.
Wat die werkelijkheid van vóór 1740 is geweest, kunnen we in dit geval van het kasteel te Gemert zelfs onweerlegbaar aanwijzen: Hofdijk heeft voor zijn tekening als voorbeeld gebruikt de ets van Henri Causé, naar een tekening van J. van Croes, verschenen in een der edities van het werk van Jac. Le Roy over Brabantse kastelen, waarover meer bij het kasteel van Grave.[17]

Het Valkhof

De burcht op het Valkhof te Nijmegen[18] werd getekend door een van Bommel, die in de tentoonstellingscataloog *Het Valkhof te Nijmegen* geïdentificeerd is als Elias Pieter van Bommel.[19] Buiten de tekening van het Valkhof heeft hij geen andere bijdrage geleverd aan het Kastelenboekwerk.
Welke prent van Bommel als voorbeeld gebruikt heeft voor zijn tekening, is bekend: 'vrije fantasie, geïnspireerd op het Vogelvluchtgezicht van de burcht (cat. nr. 4b), met als toevoeging een groep middeleeuwse ruiters'.[20] De vermelde afbeelding is overigens ontleend aan het boek van van Lennep en Hofdijk, waar ze overigens ongesigneerd is.[21]
Genoemde cataloog brengt ons nog een stap verder met de vermelding 'getekend naar de gravure in het Stedenboek van Blaeu'[22], hetzij in de nederlandse hetzij in de latijnse editie van 1649. Bekend is dat in 1647 de Kleefse landmeter Hendrik Feltman van het Nijmeegse stadsbestuur de opdracht heeft gekregen om voor het 'caertboeck' dat in Amsterdam zou verschijnen (en als wandversiering voor het stadhuis) de stad Nijmegen 'pertinentelick met de penne af te teyckenen'.[23] Het werk van Blaeu zullen we ook in verband met het kasteel van Grave weer tegenkomen.

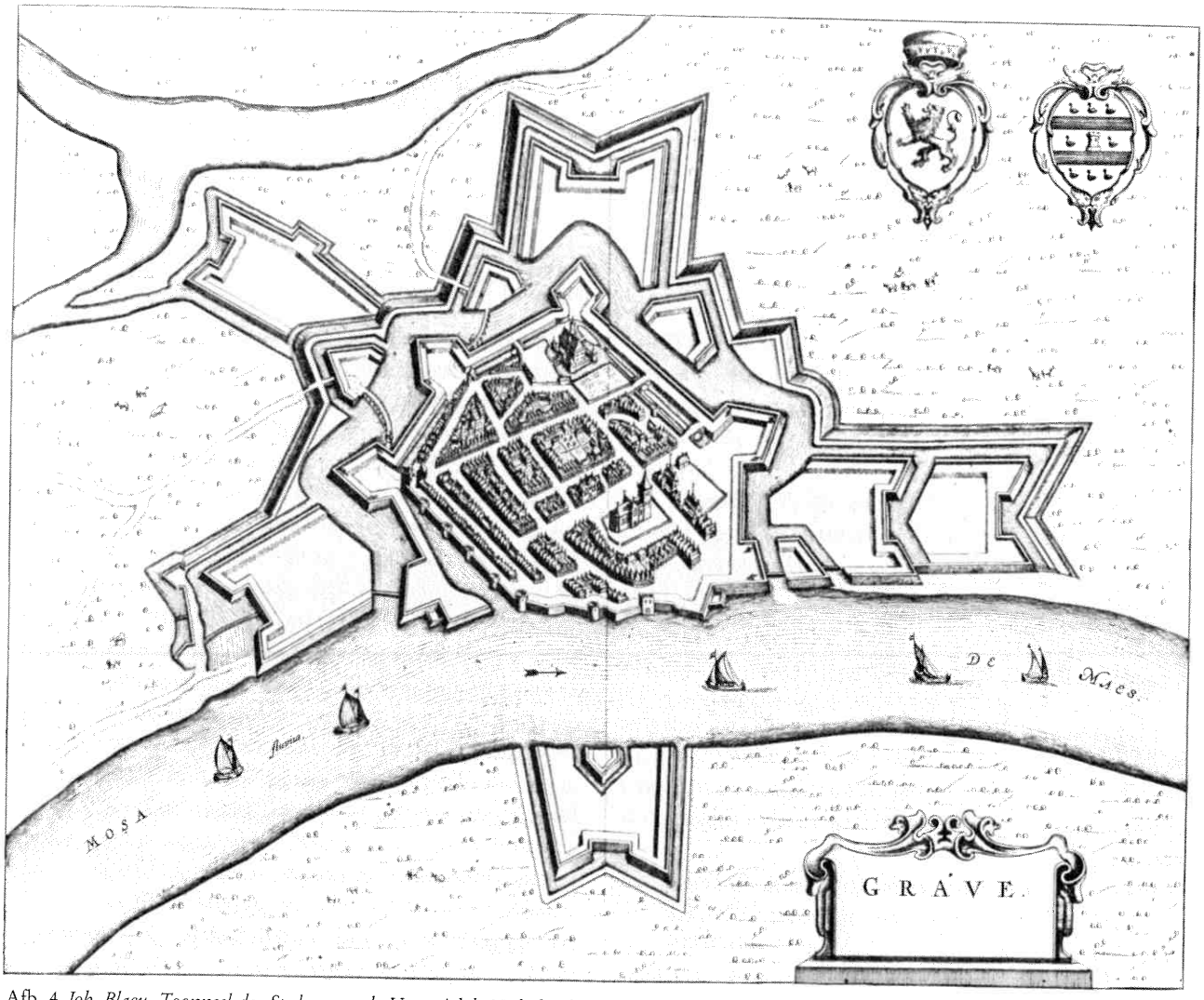
Grave

Het derde kasteel of burcht, besproken en in zijn geschiedenis vervolgd in *Merkwaardige Kasteelen in Nederland*, is dat van de stad Grave.[24] De kleurenlitho in de eerste druk is van C. W. Mieling, die uit de tweede druk van P. W. M. Trap, en vergelijking brengt kleine verschillen aan het licht die hier niet ter zake doen.
We zien 'Het Kasteel van Grave' als een hoog rechthoekig gebouw, waarachter een slanke hoge toren verrijst. Op de hoeken van het dak overkragende spietorentjes. Op het dak zelf zijn in twee rijen dakkapellen aangebracht. Het geheel wordt omsloten door een muur, op de hoeken waarvan zware torens staan. Aan de buitenzijde daarvan het water van de gracht, waaroverheen een brug leidt van de wal naar een breed poortgebouw. Enkele personen en een paard dienen links als figuratie.
De tekening van het kasteel werd gemaakt door J. Hilverdink[25], die voor het werk van van Lennep en Hofdijk ook de kastelen Loevesteyn en Vreeland getekend heeft, en – verder in het werk is zulks nooit vermeld – eenmaal een tekening van Hofdijk op steen heeft gezet.[26] Hilverdink heeft geen enkel ons bekende afbeelding van het Graafse kasteel klakkeloos overgenomen. Zijn tekening biedt zicht op het geheel vanaf muurhoogte. Al de andere bekende afbeeldingen die niet op tekenaars als Josua de Grave en Valentijn Klotz teruggaan, laten het kasteel zien in vogelvluchtperspectief. Maar de overeenkomsten met die andere tekeningen zijn zo groot dat het niet betwijfeld kan worden dat Hilverdink de beschikking gehad heeft over een van de gravures uit het kastelenboekwerk van de reeds genoemde Jac. Le Roy.

Ook op dat voorbeeld gaat terug de zwart/wit litho gepubliceerd in 1845 in het geschiedwerk van P. Hendrikx, *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving der Stad Grave*[27] en gedrukt bij de Steendrukkerij van J. F. Demelinne in 's-Hertogenbosch[28]; en eveneens de afbeelding van het kasteel bij J. J. F. Wap, *Geschiedenis van het Land en de Heeren van Cuyk.*[29]

18de eeuw

Welk boek precies J. Hilverdink in handen heeft gehad toen hij er mee begon het kasteel te Grave op tekening te zetten, weten we niet. Wel weten we dat die afbeelding in opdracht van Jacques Le Roy in koper is gestoken. Maar vanaf dat moment tot in het derde kwart van de 18de eeuw zijn er heel wat boeken verschenen, waarin men de prent kan aanwijzen.
De laatste uitgave van een boek waarin de kopergravure met het Graafse kasteel verscheen is het werk van Ph. de Cantillon, *Vermakelijkheden van Brabant.*[30]
Een afdruk van deze prent was te zien in 1982 op de tentoonstelling *Kastelen in Brabant*[31]: men ziet het kasteel in vogelvlucht. Rechts het stadswapen van Grave. Rond het kasteel brede grachten waaroverheen rechts en links bruggen leiden naar een smalle stadswal. Waar van weerszijden deze wallen samenkomen achter het kasteel, ziet men een driehoekig bastionnetje. Links van het voorplein tegenover de poortbrug en haaks daarop op de voorgrond enkele lange gebouwen. Geheel links een aantal huizen en rechts van het kasteel een omheinde tuin. Vast gegeven bij deze gravure is steeds het onderschrift in hoofdletters PROSPECTUS VETERIS CASTELLI GRAVIAE, met links de naam van de tekenaar 'J. van Croes delin:', en rechts onder de naam van de graveur 'Gasp: Bouttats sculp:', alles gegraveerd in de koperplaat.

Afb. 4 *Joh. Blaeu, Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden en Novum ac Magnum Theatrum Urbium Belgiae; Amsterdam, resp. (1652) en (1649); de stad Grave omringd door vestingwerken die ná het beleg van 1602 zijn aangelegd.*

Variabel zijn de gegevens in de bovenste helft van de gravure: in ons geval links boven 'Tom: 4. p. 48', rechts boven 'D.N°. 11' en middenin 'Kasteel van Grave'.
Deze laatste aanduiding 'Kasteel van Grave' wijst op een publicatie in de nederlandse taal, en in feite komt die alleen voor in de bovengenoemde uitgave, die op het titelblad ook meedeelt: 'Uit het fransch vertaalt'. En inderdaad, in 1757 gaat aan de *Vermakelijkheden* een franse editie vooraf *Delices du Brabant*[32], waarin alleen nog in de rechter- en linkerbovenhoek de genoemde variabele gegevens staan.
Wanneer we voorbijzien aan drie gravures die betrekking hebben op Den Bosch (en deze staan voorop), dan volgen in beide uitgaven gravures van de volgende kastelen in het Kwartier van 's-Hertogenbosch: Grave, Ravenstein, Helmond, Boxmeer, Boxtel, Loon op Zand, Tilburg, Cranendonk (bij Maarheeze), Asten, Gemert, Heeswijk, Mierlo, Frisselstijn (bij Veghel), Deurne, Heeze, Oud-Herlaer (bij St. Michiels-Gestel) en Waalre. De volgorde der kastelen op deze wijze is kenmerkend voor de franse en nederlandse uitgaven van de Cantillon en wordt vastgelegd door de aanduiding links boven 'Tom: 4. p. ..'.
De aanduiding in de rechterbovenhoek 'D. N° ...', waarbij het cijfer de alfabetische volgorde aangeeft, verwijst naar een werk, eveneens in 4 delen (A, B, C, D) uit een verder verleden, nl. van Jac. le Roy, *Groot werreldlijk Tooneel des Hertogdoms van Brabant,* en de gelijktijdig verschenen franse editie *Le grand théatre profane du duché de Brabant*, beide verschenen in 1730.[33] Hier vindt men, genoteerd met de cijfers 4-20, in alfabetische orde dezelfde kastelen behandeld: Asten, Boxmeer, Boxtel, Cranendonk, Deurne, Frisselstijn, Gemert, Grave, Heeze, Heeswijk, Helmond, Oud-Herlaer, Loon op Zand, Mierlo, Ravenstein, Tilburg en Waalre.
Bij de boeken waarin men dezelfde gravures aantreft en die vóór 1730 zijn verschenen, vindt men overeenkomstige aanduidingen. Een nummerserie 185-201 (Grave 192) stamt uit een in 1706 te Amsterdam verschenen franse en nederlandse editie, onder resp. de titels *Delices*

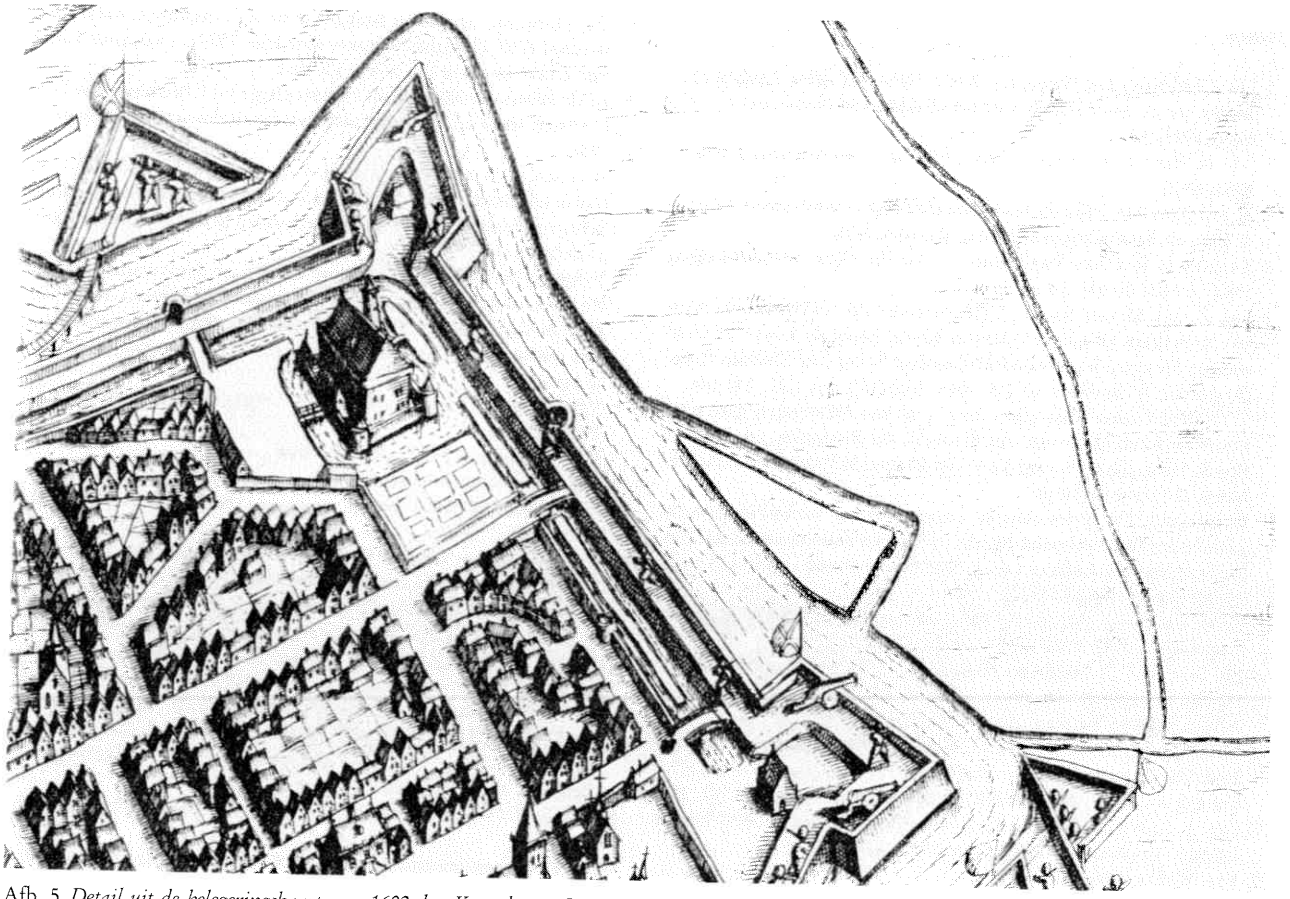
de la Noblesse, en *Adellijke Lust-hoven*, die vertalingen zouden zijn van de latijnse uitgave van 1705.[34]
De nummerserie 76-92 (Grave 83) zou te vinden zijn in een editie van genoemde latijnse uitgave van 1705 die de wereld is ingegaan met de titel *Brabantia Illustrata*, en te Londen zou zijn uitgegeven.[35]
De serie Asten-Waalre komt al voor in twee edities die Jac. Le Roy resp. 1696 en 1697 het licht liet zien, en getiteld zijn: *Castella Et Praetoria Nobilium Brabantiae*[36], maar welke kenmerken beide uitgaven dragen is vooralsnog onbekend. Onder gelijke titel verscheen in 1699 een drietalige uitgave[37], die onder de titel *Brabantia Illustrata* opnieuw werd uitgegeven in 1705.[38] Zeker het gedeelte dat het kwartier van Den Bosch omvat is in beide edities identiek: soms per twee kastelen (fo. 131 Asten Boxmeer; fo. 133 Cranendonk Deurne; fo. 134 Frisselsteijn Gemert; fo. 138 Helmond Oud-Herlaer; fo. 142 Tilburg Waalre), in de overige gevallen per kasteel, wordt op de geschiedenis van de kastelen ingegaan.

17de eeuw

We zijn ongemerkt al op het einde van de 17de eeuw terecht gekomen, en daar vinden we de aanduiding die ons verder moet helpen bij onze naspeuringen naar de oorsprong van de vreemde afbeelding van het Graafse kasteel.
Voor ons ligt een fraai-ogend folio-blad. Rechts boven het bladnr. '135', en in het midden DESCRIPTIO CASTELLORUM AGRI SYLVAE-DUCENSIS. Een derde gedeelte van de bladspiegel wordt in beslag genomen door de ons bekende gravure; elke aanduiding in een bovenhoek ontbreekt! De resterende ruimte van het blad wordt in het midden gevuld door een tekst in het latijn, en daaronder – in kleiner, maar onderling verschillend lettertype – in twee kolommen de overeenkomstige teksten, resp. links de franse en rechts de nederlandse. Het geheel maakt een rustige, welverzorgde indruk. Kennelijk heeft de uitgever zijn best gedaan om een goed product op de markt te brengen. (Afb. 1).
In deze tekst lezen we: 'In het selve (de stad Grave) is geweest een over oud Kasteel veel ouder dan de Stad selfs, in het welk de Oude Heeren van Cuyck plagten te woonen, dog voor eenige jaren als de Stad met nieuwe werken versterkt wierd, is het selve omver geworpen. Het afbeelsel, het welk wy hier vertoonen, hebben wy gekregen, op dat de gedagtenis van deze oude fraayjigheyt niet geheel soude te loor gaan, en dat ik de liefhebbers van dusdanige vermakelijkheden niet te kort soude doen'.
Het is overbekend dat Jac. baron Le Roy zijn best gedaan heeft de kastelen en buitenhuizen te presenteren 'ad vivum delineata', 'naar het leven getekend'.[39] Toen hij in 1719 stierf, was hij geruïneerd door de publicatie van deze plaatwerken, waarin hij zo waarheidsgetrouw mogelijk de schoonheden van Brabant aan zijn lezers wilde tonen.[40] Maar natuurlijk was hij niet op de hoogte van het bestaan van tekeningen als die van Klotz en De Grave, die destijds misschien nog in hun tekenmappen zaten. Hij was noodgedwongen aangewezen op andere en wel gedrukte afbeeldingen. Ongetwijfeld kwam het hem heel goed uit, dat hem er een aan de hand werd gedaan. Welke zou dat dan wel geweest zijn?

Blaeu of Guicciardini?

Op dit punt van ons onderzoek gekomen, zien we ons gesteld voor een moeilijke vraag. Le Roy laat ons weten dat hij een afbeelding van het graafs Kasteel gekregen heeft; en de meest voor de hand liggende vraag is dan: van wie? En misschien dat een verder onderzoek dat zich ook uitstrekt over het leven van deze edelman, daarop een antwoord zou kunnen geven. En misschien dat dan duidelijk kan worden in welke richting we verder moeten zoeken, willen we de oorsprong van de afbeelding met het kasteel te Grave werkelijk vinden.
Maar we menen ook zonder een dergelijk onderzoek in staat te zijn een grote stap verder te komen. We moeten de vraag 'van wie' terzijde laten, en ons richten op de voorstelling zelf, die we sinds 1609 voorhanden vinden in de noordnederlandse edities van Lud. Guicciardini's *Descrittione di tutti i paesi bassi*. Tussen 1609 en 1648 zijn er te Amsterdam drie latijnse, twee franse en twee nederlandse uitgaven verschenen[41], waarin de belegering van de stad Grave in 1602 wordt afgebeeld. De ets geeft de plattegrond van de stad, waarin huizen en grote gebouwen in opstand zijn weergegeven, o.a. het kasteel. Natuurlijk brengt een nauwkeurige vergelijking een aantal niet wezenlijke verschillen aan het licht. Deze kunnen daaraan te wijten zijn dat de tekenaar J. van Croes het kasteel in volle pracht heeft willen uitbeelden, en dit ten koste van de naaste omgeving die erg steriel overkomt.
Maar wonderlijk vinden we dezelfde stadsplattegrond van Grave terug in het in 1649 verschenen *Toonneel Der Steden van de Vereenighde Nederlanden*, van Joh. Blaeu. Uit precies dezelfde hoek wordt Grave bekeken. In tegenstelling tot de belegeringskaart van 1602 waarop de staatse troepen verschanst de stad probren te naderen, geeft de voorstelling van Blaeu de stadsplattegrond, omgeven door nieuwe vestingwerken. Helaas moeten we constateren dat de informatie waarover Blaeu zou moeten hebben kunnen beschikken, niet gebruikt is. Het meest opvallend is het feit dat op zijn kaart de Hampoort nog steeds staat op de plaats die de kaart van 1602 te zien geeft, terwijl we uit de archieven weten dat ze al in 1626 vervangen is door een nieuwe, dichter bij het kasteel gelegen.[42] Blaeu loopt achter bij zijn tijd, en zulk een mededeling is geen nieuwigheid.[43] (Afb. 3).
Toch is het maken van een keuze moeilijk. Het wapen van de stad Grave dat bij Le Roy te zien is, komt voor op de kaart van Blaeu, en niet op die van 1602. Het bas-

Afb. 5 *Detail uit de belegeringskaart van 1602: het Kasteel van Grave en zijn omgeving bovenin.*

tion achter het kasteel lijkt meer op dat bij Blaeu dan op die in de edities van Guicciardini. Maar eigenlijk hoeven we helemaal geen keuze te maken. Het is zonneklaar dat we met de belegeringskaart van 1602 direct of indirect aan de bron zijn van de voorstelling die Le Roy gebruikt heeft bij gebrek aan een betere. Hoewel principieel ernaar strevend een zo waarheidsgetrouw mogelijke afbeelding van zijn kastelen te presenteren, was hij door omstandigheden niet in staat die wens waar te maken.

Nog een stap mogelijk?

De ets die de belegering van Grave in 1602 uitbeeldt, heeft veel overeenkomsten met die van Zaltbommel. Deze laatste wordt toegeschreven aan Lambert Cornelisz. of Lambert Cornelii, een graveur die te Amsterdam werkzaam is geweest, maar over wie vele tegenstrijdige meningen de ronde hebben gedaan.[44] Het verheugt ons te mogen constateren dat ook in Mullers *Historieprenten* Lambert Cornely als maker van de belegeringskaart van Grave genoemd wordt.[45] (Afb. 2).
Wordt zijn afbeelding van het Graafs kasteel nu gesteund door andere eigentijdse voorstellingen?
F. Muller kende een kaart van het beleg van Grave, en de inname door Maurits in 1602, waarop een latijnse opdracht stond aan Maurits door Lambert Cornelisz. van Amsterdam, Ingenieur en Caartmaker van Z. Exc.; de kaart in groot formaat was gegraveerd door Bapt. Doetecom.[46] Nu bezitten we toevalligerwijs een tweetal afbeeldingen van genoemd beleg, gegraveerd door Baptista a Deutechum, die evenwel een geheel andere kasteelvorm te zien geven: de bouw binnen de kasteelmuren staat haaks op de bouwrichting van het kasteel bij Le Roy, en geeft een drietal huizen te zien voorzien van zadeldak, terwijl aan twee zijden nog andere gebouwen te vinden zijn. Ook een vergelijking met afbeeldingen van het kasteel tijdens het beleg van 1586 leverde geen nieuwe gezichtspunten op.

Besluit

Hiermee willen we onze rondgang besluiten. Meer dan twee en een halve eeuw heeft een onjuiste voorstelling van het Graafse kasteel zich kunnen handhaven. Het was een boeiende bezigheid op speurtocht te gaan in de hoop iets terug te vinden wat reeds uit tekening of archiefrekening bekend was. Het enige dat opvalt is de toren aan de achterkant, d.w.z. de zuidzijde van het kasteel. Deze moet Lamb. Cornely opgevallen zijn toen hij de schets maakte voor zijn definitief werk. De toren doet denken aan het witte torentje op de tekeningen na 1674 gemaakt. Of laten we ons hier teveel leiden door een vrome wens?

Noten

[1] J. A. Coldeweij, De Heren van Kuyc 1096-1400 (diss. Leiden) (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland L), Tilburg, 1981, 34.

[2] J. G. N. Renaud, Kastelen in Noord-Brabant, in: Brabants Jaarboek 1950, 59-77.

[3] A. van Oirschot, Middeleeuwse kastelen in Noord-Brabant; hun bewoners en bewogen geschiedenis, Rijswijk, 1981.

[4] Kastelen in Brabant. Van burcht tot landhuis (cat. tentoonstelling 1982), 61-62, de nrs. 35 en 36.

[5] Vgl. R. I. G. M. van Hasselt, Drie tekenaars van topografische prenten in Brabant en elders:Valentijn Klotz, Josua de Grave en Constantijn Huygens jr., in: Oudheidkundige Kring 'De Ghulden Roos' (Roosendaal), Jaarboek nr. 25, 1964, (65)-(67), nrs. 131, 141-148.

[6] DTB NH Grave: Valentijn Clotz. j.m. van Nimwegen gaat op 3 maart 1679 in ondertrouw met Mechtelt van Rosmalen, j.d. van Den Bosch. Huwelijk op 5 april d.a.v. Op 24 nov. 1679 werd hun dochter Maria te Grave gedoopt.

[7] H. E(ssink), De grootscheepse restauratie- en verbouwingswerkzaamheden aan de Graafse burcht tijdens het bewind van Graaf Florius van Buren, pandheer van de Stad Grave en het Land van Cuijk, in: Merlet 4 (1968)-8 (1972).

[8] H. W. Boekwijt, Het kasteel van Grave in de 16e en 17e eeuw, in: Castellogica dl. 2, 1988v, 1990, 140-147.

[9] Zie bijv. P. T. A. Swillens, Nederland in de prentkunst (herdruk Heemschutserie dl. 43, 1944), Utrecht, 1978, 44 vv.

[10] Afbeelding van het kasteel te Grave in dl. V, t/o bl. 198.

[11] J. van Lennep en W. J. Hofdijk, Merkwaardige Kasteelen in Nederland. Derde serie, I, Amsterdam 1861, 191-234, prent t/o blz. 193; Tweede dr. door J. W. Hofdijk, II, Leiden, 1884, prent t/o blz. 169.

[12] Vgl. F. G. Waller, Biographisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs, 's-Gravenhage 1938, 467.

[13] Vgl. Waller, a.w., 487.

[14] Afbeelding bij van Lennep-Hofdijk, a.w., 1ste serie, dl. 2 (Amsterdam 1854), t/o blz. 37; Tweede druk, Leiden, 1883, t/o blz. 204.

[15] Vgl. Waller, a.w., 144.

[16] Vgl. Brabantse monumenten vroeger en nu (cat. tentoonstelling Den Bosch/Breda 1975) 17-18, de nrs. 52 en 53; Kastelen in Brabant, 58-59 de nrs. 28-31; 'Waer een paradis', Kloosterleven in Brabant na de Reformatie (Cat. museum Uden, tentoonstelling 1987), 103.

[17] Afbeelding bijv. in: 'Waer een paradis', a.w., 47.

[18] Afbeelding bij van Lennep-Hofdijk, a.w., 2de serie, dl. 2 (Amsterdam 1857) t/o blz. 241; Tweede druk, Leiden, 1884, II t/o blz., 400.

[19] Vgl. Het Valkhof te Nijmegen (cat. tentoonstelling 1980), 208 onder nr. 202a en 202d. De auteurs waren hier niet correct; zowel de afbeelding als de tekst van 202a hoort thuis bij 202d, en omgekeerd! – Over E. P. van Bommel, vgl. Pieter A. Scheen, Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1880, 's-Gravenhage 1981, 57.

[20] Het Valkhof te Nijmegen, 208 sub 202a.

[21] Van Lennep-Hofdijk, a.w., t/o blz. 257; 2de dr., II, t/o blz. 415: Het Valkhof in opstal.

[22] Het Valkhof te Nijmegen, 150 sub 4b (Ook hier is de bronaanduiding niet juist; zowel deelnummer als paginering moeten verbeterd worden volgens de bovenstaande voetnoten 18 en 21).

[23] Vgl. a.w., 150 sub 4a.

[24] Afbeelding bij van Lennep-Hofdijk, a.w., 3de serie dl. 1 (Amsterdam 1861) t/o blz. 193; Tweede druk, Leiden, 1884, III t/o blz. 169.

[25] Over Johannes Hilverdink vgl. Scheen, a.w., 216, met literatuur.

[26] Van Lennep-Hofdijk, a.w., Derde serie, dl. 2 (Amsterdam 1860), t/o het titelblad; vgl. Waller, a.w., 142.

[27] P. Hendrikx, Geschied- en aardrijkskundige beschrijving der Stad Grave, dl. I, Grave, 1845, tussen blz. I en III.

[28] Vgl. Waller, a.w., 77; Scheen. a.w., 113, in beide gevallen over Demelinne jr., die bij zijn vader in de leer is geweest.

[29] J. J. F. Wap, Geschiedenis van het Land en de Heeren van Cuyk, Utrecht, 1858, Plaat IV, getekend door J. en W. Mengen te Utrecht, en gedrukt aldaar bij P. W. v.d. Weijer.

[30] De Cantillon, Vermakelijkheden van Brabant en deszelfs onderhoorige landen. Uit het fransch vertaald en met 200 konstplaten versiert. Amsterdam, 1768-1770, 4 dln. in 1 bd.; herdruk Amsterdam 1770, 4 dln. in 2 bd.

[31] Vgl. Kastelen in Brabant, 61 nr. 35.

[32] De Cantillon, Delices du Brabant et de ses campagnes, 4 dln., Amsterdam 1757. (Facsimile-uitgave Bruxelles 1974), waarin het kasteel van Grave in tome IV, t/o p. 48 staat.

[33] Beide edities verschenen in 's-Gravenhage bij Christiaan van Lom. Dit werk werd in 1735 herdrukt. Een facsimile-uitgave verscheen in 1969.

[34] Waarschijnlijk zijn deze uitgaven de reeds bestaande nederlandse en franse teksten die in de drietalige edities van 1705 stonden afgedrukt. Schrijver dezes heeft ze nog niet in handen gehad voor vergelijkend onderzoek.

[35] Vriendelijke mededeling van mw. Ch. Kuijer, Universiteit Brabant. Zij denkt aan de engelse uitgave van Brabantia illustrata. In de Kon. Bibl. in Den Haag heeft zich een te Londen uitgegeven werk bevonden onder de titel Castella et Praetoria, maar dit werk blijkt zoek te zijn.

[36] Vgl. (F. van der Haeghen en M. Th. Lenger), Bibliotheca Belgica, III, 1979, 850-852.

[37] Vgl. Bibliotheca Belgica, III, 852-854.

[38] Vgl. Bibliotheca Belgica, III, 854.

[39] Zie 'Bericht aan den Lezer' in de uitgave van 1730 Groot wereldlijk Tooneel.

[40] Vgl. Bibliotheca Belgica, III, 831, en de daar vermelde literatuur.

[41] P. A. M. Boele van Hensbroek, Lodovico Guicciardini, Descrittione di tutti i Paesi Bassi. De oudste beschrijving der Nederlanden, in hare verschillende uitgaven en vertalingen beschouwd. Bibliografische studie, in: Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht 1 (1878), 199-286, speciaal vanaf blz. 233 vv. Een handzaam overzicht bij R. H. Touwaide, La description de tous les Pays-Bas par Lodovico Guicciardini. Complément à la Bibliographie de Boele Van Hensboek, in: Archives et Bibliothèques de Belgique 45, (1974), 106-183, speciaal 182-183.

[42] Vgl. SAG (Streekarchivariaat Grave), Inventaris Archief Walter nr. 161.

[43] Vele voorbeelden zijn te vinden in B. van 't Hoff, (ed.), Joan Blaeu, Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden met hare Beschrijvingen (Holland en West-Vriesland/Utrecht). Historisch-vergelijkende beschouwingen, ingeleid door ..., Amsterdam/Brussel, 1961.

[44] Vgl. over hem bijv. C. Kramm, De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, I, Amsterdam, 1857, 265-266.

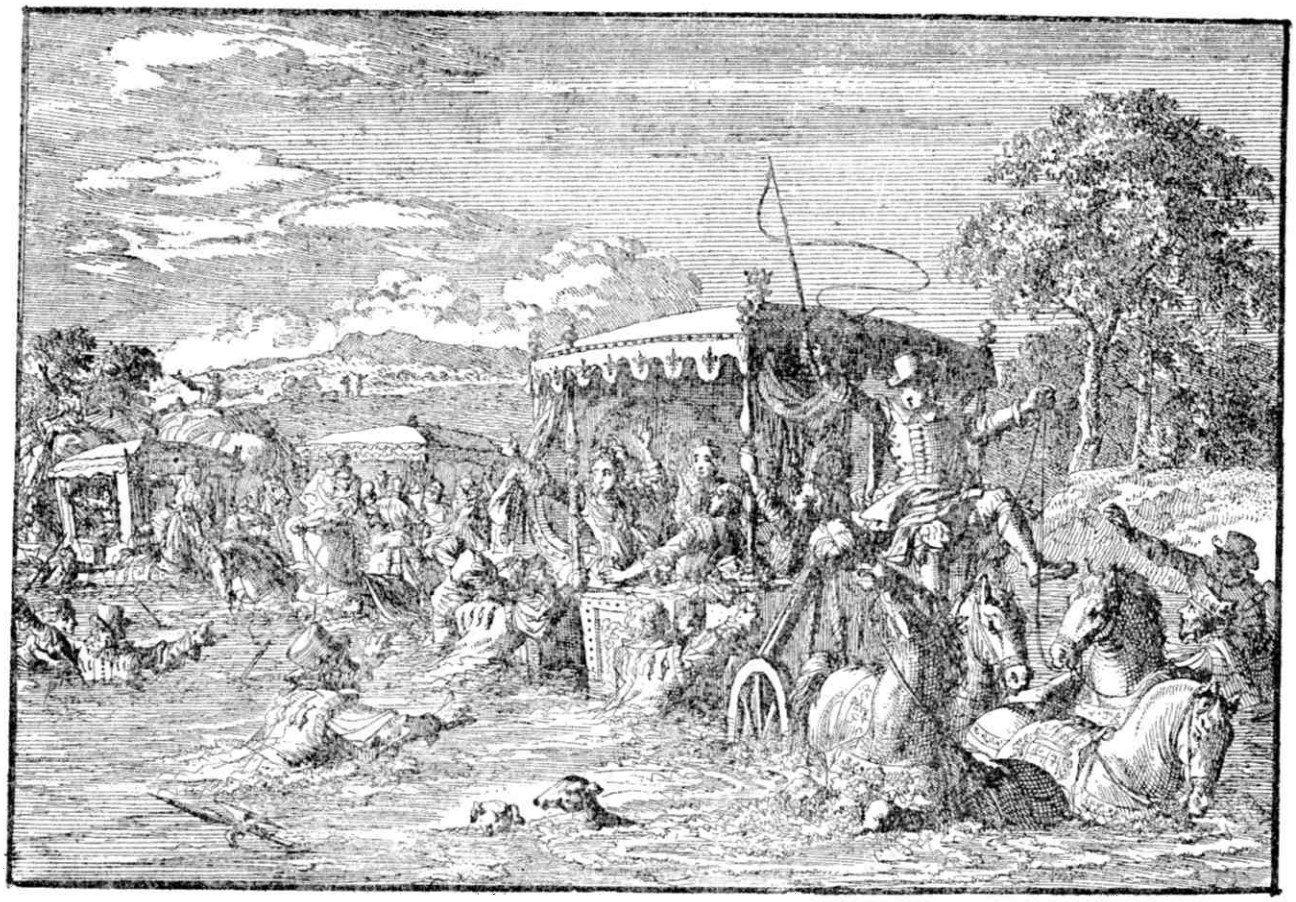
[45] Fr. Muller e.a., De nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten enz., IV Suppl. 1882, nr. S 1187.

[46] Vgl. Muller, a.w., nr. 1182.

Reizen voor het Hof van Voorne in de late middeleeuwen (1370-1550)

DOOR

A. A. ARKENBOUT

Afb. 1 *Reiswagens, overvallen door de opkomende vloed. Gravure; 17e eeuw (vgl. pag. 185).*

Brielle functioneert in de late middeleeuwen als het bestuurs- en handelscentrum van Voorne. Het hof van de Heren van Voorne is er gevestigd en visserij en handel – o.a. met Engeland – vormen een bron van inkomsten. Het blijkt een welvarende drukke stad waartoe het Hof vooral na 1436, wanneer Heer Frank van Borselen er zijn zetel vestigt, beduidend bijdraagt. Voorne vormt in die tijd nog een eilanden-gebied, zodat men vanuit Brielle gebruik moest maken van verschillende veren voor de verbindingen met Holland en en Zeeland. De opbrengsten van de veren vallen onder de inkomsten der Heren van Voorne. De bedragen zijn opgenomen in de Domeinrekeningen. Ze worden openbaar verpacht.

Vanuit Brielle voeren de volgende veren:
- Brielle - Maasland
- Brielle - Staelduinen
- Brielle - Rotterdam
- Brielle - Nieuwenhoorn[1]

Vanuit Voorne bestond er een veer van Rockagne (later de Quak) naar Ouddorp, van Oudenhoorn naar Dirksland alsmede van Oudenhoorn naar het Nieuwland van Sommelsdijk. De bedragen van de verpachting geven duidelijk de belangrijkheid van het betreffende veer aan. In 1467 brengt het veer naar Maasland 155 £ op, naar Staelduinen 54 £ en naar Sommelsdijk 20 £. Daarentegen schijnt het veer naar Nieuwenhoorn, dat over het smalle

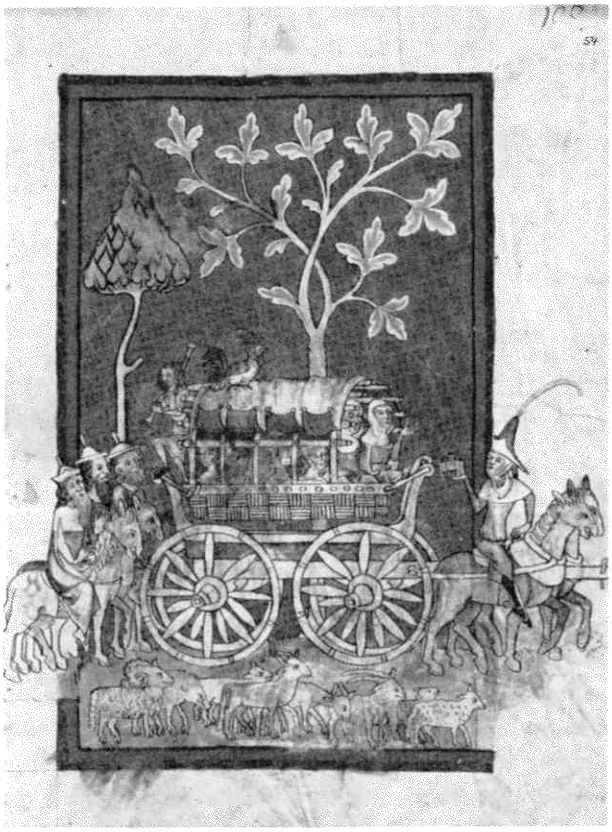
stroompje van de Goote vaart, veel minder belangrijk. Bij de openbare verpachting in 1455 brengt het voor drie jaar 3 £ op. Bij de nieuwe verpachting in 1457 is de pachter waarschijnlijk dronken geweest want hij neemt het aan voor 11 £. Hierdoor ontstaat de volgende post in de rekening:
'Ende is te weten dat Lauwe Gijsen die 't voorscreven veer gehuert hadde, bij nacht ende ontijde geruemt en wech gevaren is ende nyet achtergelaten en heeft, mijns heren gebreck an te verhalen. Soe heeft de rentmeester 't selve veer weder verhuert dese toecomende jaeren Jan Heynenz. om 5 £'.[2]

Dat de wegen in de late middeleeuwen bijzonder slecht en onbegaanbaar zouden zijn geweest en een gebied als Voorne hierdoor geïsoleerd zou liggen blijkt bij onderzoek van de Domeinrekeningen beslist niet het geval te zijn. Natuurlijk reizen de gewone mensen, de bedelaars, de muzikanten enz. meestal te voet. De boden gebruiken echter paarden en de ambtenaren van het hof maken zelfs gebruik van wagens.
Meestal waren dit huurwagens die bij elk veer in Holland, Zeeland, Utrecht en Brabant aanwezig blijken te zijn. Voor het vervoer van handelswaren of bouwmaterialen gebruikt men zowel wagens als schepen. De dijken vormen de belangrijkste wegen die, in aanmerking genomen de jaargetijden waarin men onderweg is, meestal goed te berijden zijn.

Al in 1375, wanneer graaf Aelbrecht met zijn vrouw te Brielle verblijft, blijkt duidelijk dat de verbinding met 's-Gravenhage geen moeilijkheden oplevert:
'gegheven ene knecht die liep in den Haghe op sinte Matheus dach apotele om breusele koeken tot miere vrouwen behoef, die daer vergheten waren, ende des avonds weder te Brielle quam 10 schellingen'.[3]

Soms deden zich omstandigheden voor waardoor de veren het aanbod niet konden verwerken. Wanneer Jan van Beieren in 1423 uit Vlaanderen komt en vanuit Zeeland via Voorne en Brielle naar 's-Gravenhage reist worden de kosten in de domeinrekeningen verantwoord. Bij uitzondering is er een los velletje in achter gebleven met de volgende mededeling:
'Rentmeester wilt betalen de scipluyden die minen genadigen heer en de sijn gesinde gevoert hebben uten Briel an Staeldunen als gewoonlicke is'.[4]

Een tweede los vel bevat de specificatie van de klerk betreffende de scheepskosten. Jan van Beieren heeft een groot gevolg bij zich. Ze varen over in twee groepen: een naar Staelduinen en de tweede naar Maasland. Jan Cupz. de veerman op Staelduinen *'doet reizen met zijn veerschuit'* voor 20 schellingen. Dit is klaarblijkelijk het gebruikelijke tarief. In dit geval is de capaciteit van het veer echter niet voldoende en men schakelt een groot aantal schepen in: namelijk 3 cabeljauwschepen, 1 scholschuit, 1 zegenschuit en 3 hueden.
Naar de kosten gerekend is de kabeljauwschuit met vier bemanningsleden het grootst en kost 20 schellingen. het scholschip, de huede en het veerschip kosten ieder 10 schellingen.
In 1437 reizen op allerheiligen (1 november) twee dienaren van heer Frank van Borselen – namelijk Heinric van Driel en Jan de Zadeleer – vanuit Sint Maartensdijk *'haestelijk'* naar 's-Gravenhage met belangrijke brieven. Ze blijven zeven dagen uit:
'verteert mit sciphuer ende wagenhuer ende ander, mits dat sij scepen alleen hueren moesten en haestelijk reisden te samen 34 schellingen groot'.[5]
Hieruit kan men afleiden dat een veerschuit en een reiswagen pas voer dan wel reed wanneer er genoeg passagiers waren.
Op 4 december van dat jaar reist Colijn de clerc van heer Frank naar 's-Gravenhage.
'verteerde gins en weder mit wagenhuer sciphuer ende anders, mits dat hij de cost ende wagenhuer betaalde voir de bode van de hertog van Bourgondie die van den Haag naar Briele quam 3 schellingen 4 groten'.[6]
Op 21 juni 1439 deelt een bode die van 's-Gravenhage naar Hoogstraten reisde mee dat hij een wagen van Sint Geertruidenberg naar Hoogstraten moest huren. De die-

Afb. 2 *Luxueuse reiswagen; de bak van vlechtwerk hangt in een (verend) gestel. De grote wielen verzachten de schokken door de kuilen en andere obstakels in het wegdek.*
2de helft 14de eeuw. Wereldkroniek. Zürich, Centrale Bibliotheek.

Afb. 3 *Ongeluk met de reiswagen. De huifkar kantelt en de as breekt. Houtsnede, 15de eeuw.*

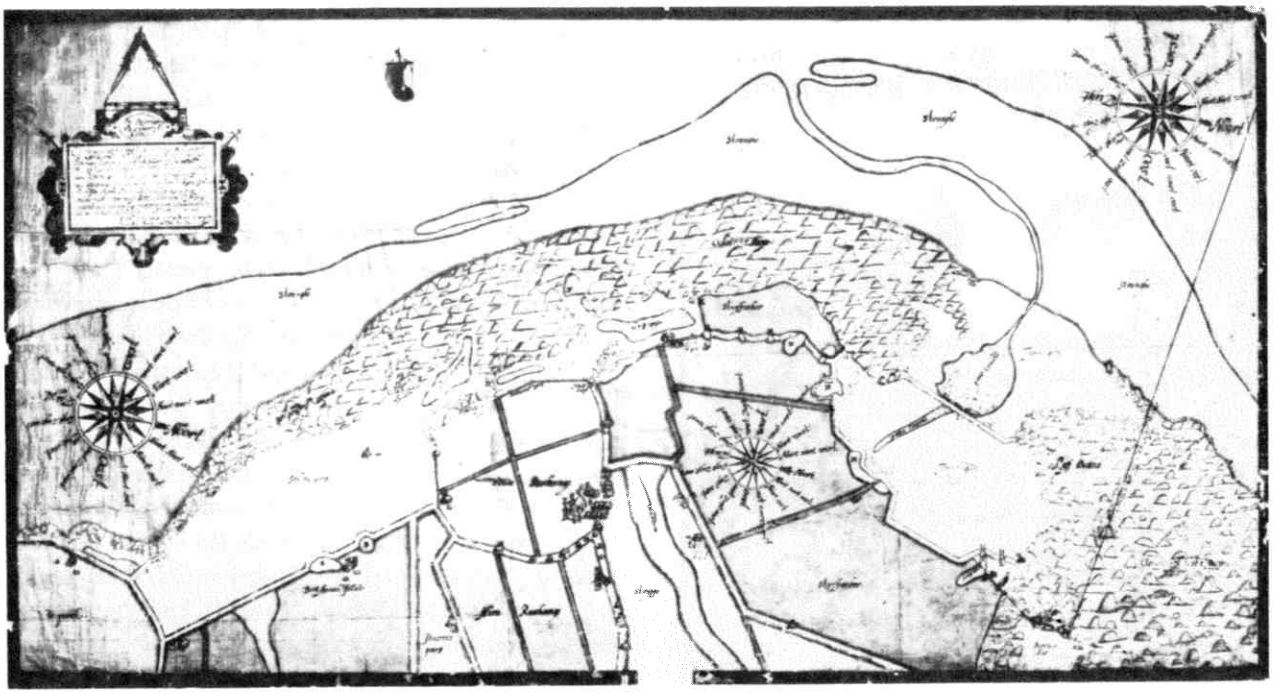
naar die op 6 december 1457 van 's-Gravenhage naar Haarlem reist brengt de rentmeester *'sciphuere en wagenhuer'* in rekening.[7]
Belangrijk waren de veren naar West Voorne (Goedereede). Spoedopdrachten geven posten in de rekening als: 18 maart 1437, een bode vanuit Brielle naar Goedereede *'omdat hij een scip zelve hueren moest'*[8] en 22 maart 1453 op dezelfde route, *'also hij een scip bij nacht hueren moest'*.[9]
Men reist in elk jaargetijde en bij alle weersomstandigheden. Zeker wanneer het er om gaat de dokter uit Leiden, Delft, Rotterdam of Sint Maartensdijk te halen wanneer de heer van Voorne ziek is.[10]
De enige vertragingen werden veroorzaakt door storm of ijsgang. De rekeningen over 1464-1465 vermelden dat op 24 januari 1465 de boden uit Sint Maartensdijk over het ijs reizen en dat op 20 februari de dienaar op weg van Brielle naar Dordt *'verteert en vervoer, also hij over ijs reyzen moest 3 schellingen'*.[11]

In 1470-1471 is er sprake van dat de bode van de rentmeester van Voorne, die geld in Goedereede moest halen, *'ende 3 daghen daer om uit was vermits de storm'*.[12]
IJs vormde ook in die tijd een belemmering.
3 januari 1466 schrijft men in de rekening, *'want het scip hem niet voirder brengen en mochte dat hij gehuert hadde overmits den ijsgang aan 't IJsselmonde'*.[13]

De domeinrekening over het jaar 1464 bevat een verslag van een reis die de rentmeester van Voorne op bevel van heer Frank van Borselen maakt van de Briel naar de heer van Grymbergen te Brussel. Het is een gespecificeerde opgave waarin duidelijk de route, de tijd en de kosten zijn beschreven. Hij reist in gezelschap van twee ambtenaren. De post vangt aan met de mededeling dat het de kosten zijn van *'wagenhueren en sciphueren also hij overnacht ende dach seer haestelijk reisen moeste'*.
Hij steekt 's morgens met het veer van Brielle naar Maasland over, veergeld 8 groten. In Maasland huurt hij een wagen naar het Kralingse veer voor 12 groten. Hij verlaat de wagen waarna vervolgens het veer IJsselmonde hem 2 groten kost. In IJsselmonde huurt hij een wagen naar Dordrecht voor 3 groten. Voor de oversteek bij Dordrecht wordt 1 groot betaald. Het is inmiddels avond geworden en hij huurt nu een huede die hem in de nacht naar Nieuwenbos voert voor 16 groten (Nieuwenbos lag aan het riviertje de Mark in Brabant). Hier huurt hij 's morgens een wagen naar Oudenbos voor 3 groten. Hij stapt dan over op een andere wagen die hem naar Brussel brengt.
Na het afhandelen van de zaken, twee dagen later, rijdt hij met dezelfde wagen terug naar Nieuwenbos en betaalt de voerman 9 schellingen met de aantekening dat hij op deze tocht ook de voerman vrij moest houden. In

Afb. 4 *Vorstelijk reisgezelschap in de huifkar. Wagen zonder vering; eerste helft 15de eeuw. Naar een voorstelling in het Hospitaal van de Hl. Geest, Lubeck.*

Afb. 5 *Kaart van de kreek op de punt bij Rockanje, 1608. Hier vond het op pag. 185 beschreven ongeluk plaats.*
Onderschrift kaart:
Caerte gemaeckt ten versoucke van mijn Ed. Heere Fente Rijxs Reecken Mr. des graeflijckheyt van Hollant ende mijn heer Hugo Grootsius Advecaet fiscael van de duynen ende gorsingen ende aenspaelende polders met haer inbroeken oock de Strange tot aent twater van der zee, ende dat van den quacksen houck tot aent bercken Rijs gelijck men hier op de caerte zien mag, dit alles gestelt op sijne mate met de voorense Roedel hebbe oock hierop gemaeckt een aenwijzinge met de Caerte ackordeerend. Actum onder mijn hant deze 18e october 1608.
Jacob Cornsz Kouter geswooren lantmeter van de landen van Voorne
Rijksarchief 's-Gravenhage, nr. 2030; afm. 95 x 50 cm.

Nieuwenbos huurt hij voor twee personen (een van de ambtenaren is dus in Brussel achtergebleven) een huede voor 15 groten. De reis van Dordrecht naar Rotterdam kost 6 groten. Een wagen brengt hem van Rotterdam naar Maasland voor 10 groten waarna ten slotte het veer naar Brielle hem 8 groten kost. Totale duur van de reis bedraagt zes dagen waarvan vier reisdagen. De voerman is vier dagen op zijn kosten geweest. De hele reis kost in totaal, inclusief 19 schellingen 6 groten voor de maaltijden, een bedrag van 35 schellingen 6 groten.[14]

Een buitenstaander is het verboden om met zijn schip veerdiensten te verlenen. Dat is een inbreuk op de rechten van de heer van Voorne.

In 1454 heeft Jacob Jansz., poorter van Brielle de euvele moed die voorschriften te ontduiken. Er zijn getuigen; baljuw en gerecht van Brielle veroordelen hem. *'Dat Jacob voorschreven Gode eeren ende minen genadighen heer ende der stede te beteringhe maken sal een roede muers daer men se hem wijzen sal of der stede daervoer leveren 12000 steens tusschen dit ende sinte Jans misse naestcomende ende waert dat hij niet en betaelde totter daghe vorscreven, soe sal hij gebannen wesen uter stede van den Briele ter tijt toe hij betaelt sal hebben 't ghene dat voerscreven staet'.*[15]

Een belangrijke handeling van de rentmeester bestaat uit het verpachten van de tienden, een gebeurtenis die aanleiding is tot feesten voor de burgers. De verpachtingen vinden plaats in Voorne en Westvoorne, om te beginnen in Brielle. In 1507 staat in de rekening dat op die dag de schoolkinderen vrij zijn en een tractatie krijgen. Tevens worden kopers en borgen vrijgehouden omdat zij *'naer oude gewoenten de cost aldaer plagen te hebben in getale van 211 personen tot 3 groten vlaems elcke maeltijd facit 15 £ 6 denier van 40 groten 't pond'.*
Geschonken worden 66 stopen rode wijn à 8 groten en 20 stopen rijnwijn a 10 groten per stoop. Zo te zien dus een feest van Bourgondische allure.[16]
Na Brielle reist de rentmeester naar Goedereede. Het aantal feestvierende pachters is daar een stuk minder namelijk 65, maar hij schrijft tevens in de rekening *'gegheven den sciphueren ende wagenhuere ghins en weder overmits storm ende ijsgang 't samen 2 £ 18 schellingen'.*

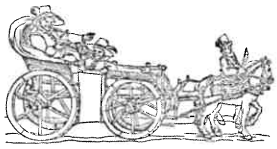
In het begin van de 15e eeuw vertrok men dan vanaf de monding van de Strijpe, een water dat nabij Rockanje in zee stroomde. Maar in 1508 schrijft men in de rekening: *'Van 't recht dan men pleech te nemen aen Strijpen van den veer aldaer van den luyden met cleyne bootkens uuyten grooten scepen aen 't lant te settene ende van den lande te scepe te dragene einde te voeren, maer want 't veer ende toegeloopen waer bij aldaer geen scepen en comen mits dat zij buyten nyet rijden en mogen overmits dattet een quade rede is. Zoe en heeft daer nyement gadinge inne daer om hier niet'.*[17]

Men verplaatst daarom het veer naar de Quak, een punt tussen Rockanje en Nieuw Helvoet.

De rentmeester die vijfendertig jaar later naar Ouddorp reist heeft andere ervaringen. Tot slot zijn reisverslag zoals dit in de rekening van het jaar 1553 te lezen is. Op die dag huurt hij een wagen die hem van Brielle naar de Quak moet brengen.
'Comende Buyten der stede van den Briele op den dijc, van meninge te reysen naar Oostvoorne en zoe voerts de zeestrange langs tot de Quac toe, soe is de wagen ten halve wege van de dijc overmet datter zeer quat rijden was gebroken'.
Geen nood, men vordert een landwagen van een boer, maar wel met de belofte dat elke schade aan de wagen vergoed zal worden. Zo nodig door het leveren van een nieuwe wagen. Bij Oostvoorne gaan ze het strand op. Alles gaat goed tot het punt bij Rockanje waar vanuit de duinen een kreek (een oude Strijpe mond) in zee stroomt. Daar het vloed is, wordt er steeds meer water in de kreekmond gestuwd. (Afb. 1).
De voerman probeert toch over te steken maar blijft halfweg steken *'soe dat de paerden geen macht en hadden den wagen daer uyt te trekken. Waerop de voirnoemde Nijman ende desen rentmeester terstont van de wagen zijn gesprongen, alle begage met zich mee nemende roepende dat de voerman de paarden los zal maken en redden en de wagen prijs geven aan het op komende water'.*
Kosten van een nieuwe wagen 6 £. Voor de gezellige reis naar de Quak 25 schellingen. Het bootje om in de veerschuit te komen 15 schellingen. Op Goeree de maaltijden, 28 stoop wijn, fooien aan de dienstboden en een tractatie aan de schoolkinderen welke die dag vrij hebben. Alles bij elkaar komt de verpachting dat jaar op 30 £ 2 schellingen. Het was een reis die de rentmeester nog lang zal heugen.[18]

Conclusie uit het voorgaande is dat de wegen over het algemeen goed te gebruiken waren, zelfs in de herfst en in de winter. Over het hele land lag een netwerk van verbindingen met wagens (soms ook huurpaarden) die aansloten op de veren over de rivieren. Men kon zich redelijk verplaatsen, zelfs bij nacht.[19]

Rotterdam, herfst 1990

Noten

[1] Rekening van de rentmeester der Domeinen Algemeen Rijks-Archief (A.R.A.), 's-Gravenhage no. 5606 (12 april 1467-12 april 1468).
[2] no. 5596 (12 april 1457-12 aprril 1458)
[3] no. 1359 (16 maart 1375-15 maart 1377)
[4] no. 1383 (24 juni 1423-24 juni 1424)
[5] no. 5567 (9 oktober 1437-8 oktober 1438)
[6] no. 5576 (9 oktober 1437-8 oktober 1438)
[7] no. 5577 (8 oktober 1439-9 oktober 1440)
[8] no. 5576 (9 oktober 1437-8 oktober 1438)
[9] no. 5578 (15 februari 1453-25 februari 1454)
[10] A. A. Arkenbout – Dokters an Apothekers aan het hof van heer Frank van Borselen. Castellogica, verkenningen 127-133
[11] Rekening van de rentmeester der Domeinen A.R.A. Den Haag no. 5588 (25 februari 1464-25 februari 1465)
[12] no. 1375 (30 november 1379-30 november 1398)
[13] no. 5590 (25 februari 1466-25 februari 1467)
[14] no. 5587 (25 februari 1463-25 februari 1464)
[15] Rechtl. Brielle no. 9 A.R.A. 's-Gravenhage
[16] Rekening van de rentmeester der Domeinen A.R.A. 's-Gravenhage no. 1417-1508
[17] no. 1417-1508
[18] no. 1456-1553
[19] A. A. Arkenbout – De jeugdjaren van een bastaard; Castellogica, verkenningen blz. 153-157

Woerden, Woerden en nog eens Woerden

DOOR

J. G. N. RENAUD

Afb. 1 *Het kasteel van Woerden uit het begin van de 15e eeuw; voorzijde, na de restauratie.*
Coll. Streekarchivariaat. Foto G. Blom.

Met een variant op het bekende Bijbelwoord zou men kunnen verzuchten: Woerden, Woerden, wat vervolgt Gij ons! Dat dit relaas het laatste woord zal gaan betekenen? Ik durf het nauwelijks zelfs maar te veronderstellen. De verhandeling van M. S. Verweij in het in 1989 verschenen boekje over het kasteel van Woerden heeft er al zeer toe bijgedragen om vroegere opvattingen op hun deugdelijkheid te toetsen, maar toch vertoont het aangedragen materiaal hier en daar nog wat lacunes. Er vallen uit de bronnen nog wat gegevens te sprokkelen, die we best nog in onze overwegingen zouden behoren te betrekken.

Het begon allemaal in 1909 met de oude Samuel Muller Fzn., de man met de drie petten: die van een rijksarchivaris, vervolgens die van de stadsarchivaris en tenslotte de pet van de directeur – of conservator – van het Centraal Museum. Zijn wens om het Sticht en de stad Utrecht in de geschiedenis der vaderlandse middeleeuwen een centrale positie te verschaffen, uitrijzende boven de met zware accenten beladen geschiedenis van het graafschap Holland, heeft ongetwijfeld op de achtergrond van zijn denken over Woerden meegespeeld.[1]

En toen was daar dat zegel, hangend aan een oorkonde van de Burgemeesters en Schepenen van Woerden, gedateerd 15 maart 1394. Het afgebeelde gebouw is inderdaad indrukwekkend genoeg: een top- of puntgevel, opgesierd

met zwaar aangezette hogels en geflankeerd door twee torens. Een naar verhouding grote rondboog dekt een doorgang, waarin een briesende leeuw de voorbijganger het nodige ontzag zal moeten inboezemen. Een groot roosvenster en twee kleinere verschaffen de gevel een imponerend voorkomen. Muller ging er – heel suggestief – gemakshalve maar van uit, dat de Herman van Woerden, die leefde ten tijde van Graaf Floris V, een zaal had gebouwd, die ruim honderd jaar later nog steeds, bewondering en ontzag wekkend, op een stadszegel was afgebeeld. Om de reeks van stoutmoedige gedachten nu maar helemaal af te werken: deze pronkzaal zou wel eens het voorbeeld voor de Ridderzaal in Den Haag kunnen zijn geweest.[2]

Heeft Muller niet gezocht – vraagt de lezer zich ongetwijfeld wat bedeesd en voorzichtig af – naar oudere, meer in de tijd passende zegels. Wel, die kans kreeg hij niet eens. Woerden ontving pas in 1372 stadsrechten; in het algemeen betekent de verlening van stadsrechten een dusdanige verhoging van de status van een plaatsje, dat men daarna pas stadszegels mag verwachten.

Andere zegels, hangende aan stukken uit 1383 of uit 1458, vertonen met kleine wijzigingen dezelfde voorgevel met zijn karakteristieke top, geflankeerd door ronde torens. Het grote roosvenster springt uit de voorstelling naar voren, maar de twee kleinere roosvensters ontbreken. De meest opvallende gelijkenis met het zegel uit 1394 vertoont een zegel uit de vijftiende eeuw, waarvoor kennelijk toch een ander stempel gebruikt is. Verweij weet zelfs een zegelafdruk van 6 december 1508 te noemen, dat nog steeds de 'zaal' vertoont.[2]Men kan zich afvragen, hoe dit zegel ter beschikking van het stadsbestuur is gekomen. Het is namelijk niet erg waarschijnlijk, dat de Woerdenaren, trots op 'hun' pronkzaal uit de 13de eeuw een Woerdense zegelsnijder opdracht hebben gegeven het gebouw in het zegel op te nemen. Wellicht was er zo'n ambachtsman in Utrecht te vinden, maar voor het Woerden van de tweede helft van de 14de eeuw schijnt het hoogst onwaarschijnlijk.

Moeten we dan aannemen, dat de zegelsnijder zelf naar Woerden kwam om de gevel van de zaal in ogenschouw te nemen en met een tekening naar zijn werkplaats terugkeerde? Of dat een van de schepenen met een schets van een plaatselijke tekenaar naar Utrecht reisde? We kunnen allerlei aantrekkelijke veronderstellingen maken, maar in feite weten we er niets van; aan het begin van al onze overwegingen blijft de twijfel bestaan of Woerden ooit zo iets als een kopie van – of voorbeeld voor – de grafelijke zaal in 's-Gravenhage binnen zijn sinds 1371 ontstane vesten herbergde.

Nico Plomp veronderstelt, dat het zegel ons een conterfeitsel van het steenhuis toont, dat graaf Floris zelf volgens een oorkonde van 1288 heeft doen bouwen. De clerc van Herman van Woerden omschrijft het in die oorkonde als volgt: 'dat steenhuus, dat hi te Worden hevet doen maken . . .' Herman belooft bij bedoelde oorkonde bovendien, dat 'ic hem timmere en maken sal ene starke borch ende ene vaste (veste, versterking) daer ofte op ene ander stede . . . ende die borch van hem te lene houde'. Toe maar, een tweede sterk huis. Om de verwarring nog groter te maken, want van alle genoemde bouwsels is niets tot in onze dagen bewaard gebleven. Hierbij passen enkele kanttekeningen. Wanneer men de zegels nog eens goed bekijkt, kan men zich in gemoede afvragen, of hier wel van een pronkzaal sprake is. Op tenminste twee van de bij Plomp afgebeelde zegels ontwaart men – toegegeven, met enige moeite – onder de rondboog van de doorgang de punten van het in stadspoorten gebruikelijke valhek, de hamei. Het zegel ten zaken uit de 15de eeuw vertoont onder dat valhek een grimmige leeuw, kennelijk bereid om iedereen de toegang tot de stad te betwisten. Het zal wel de Hollandse leeuw zijn; die stond altijd nog al op z'n strepen. Misschien van de weeromstuit blijkt ook Oudewater over zo'n waakzame leeuw te beschikken. Wellicht dienen de leeuwen ter bevestiging van de Hollandse aanspraken op het Land van Woerden.[3]

Enig speurwerk in de literatuur en de archivalia voert al gauw tot de ontdekking, dat middeleeuwse stadjes heel vaak de uitbeelding van een stadspoort in hun zegel lieten opnemen. De gestyleerde stadspoort dan wel. Soms een enkele toren, vaak een doorgang door een gekanteelde muur, geflankeerd door ronde of vierkante torens. Ongetwijfeld behoren de punten van de opgetrokken hamei de oplettende beschouwer van het zegel ervan te overtuigen, dat hij werkelijk met een stadszegel te maken heeft. Het zegel ten zaken of het geheimzegel van het stadsbestuur. Het zegel van Geervliet (afb. 2) laat op dit punt niet de minste twijfel bestaan. Om de lezer gerust te stellen: er zijn vele andere voorbeelden, die deze stelling voldoende onderbouwen.[4]

Er is nog een reden, waarom het mij niet aannemelijk toeschijnt, dat de Woerdense zegels een zaal te zien geven. Volgens de oorkonde van 1288 heeft – ik herhaal het nog maar eens – graaf Floris V in Woerden een steenhuis laten optrekken. Er zou ruimte kunnen zijn voor de veronderstelling, dat graaf Floris uit status-overwegingen in de grensstreek een representatieve bouw heeft laten neerzetten. Maar veel waarschijnlijker is, dat 's Graven Steen minder de pracht, dan wel de macht van de Hollandse graaf tot uitdrukking behoorde te brengen. We kennen verschillende van die grafelijke stenen; men denke bijvoorbeeld aan het Gravensteen in Leiden. Een voor die tijd machtige toren, waarin de baljuw – of de schout – ook zijn gevangenen kon bergen. De Bisschopstoren in Utrecht is ook al een mooi voorbeeld van zo'n steen. Heel in de verte waag ik het aarzelend te herinneren aan het machtige Gravensteen in Gent. Goed, er zijn vele redenen om eerder aan een sterk en goed verdedigbaar bouwsel te denken dan aan een feestzaal. Nico

Plomp's pogingen om nog een beetje in de buurt van S. Muller te blijven kan ik wel begrijpen, maar ik meen ze toch te moeten verwerpen. Waarbij ik dan nog een goede stap verder ga dan de overigens al zeer kritische Verweij.

Waar hebben we in de 12de en 13de eeuw de Van Woerdens te zoeken? Het geeft te denken, dat in 1288 Herman van Woerden belooft een sterk huis te zullen bouwen, dat hij aan de graaf zal opdragen. Hij verkeerde beslist niet in de beklagenswaardige toestand geen dak boven het hoofd te hebben; uit de oorkonde lezen we, dat hij 's graven steen in leen houdt. Maar, dat had Floris zelf doen bouwen. Waar zaten de Van Woerden's voordien? De eerste Herman wordt al in een oorkonde van 1131 genoemd en behoort waarschijnlijk tot de stand der bisschoppelijke ministerialen. We lezen echter niets over een kasteel of zelfs maar een aanduiding van zijn woonplaats. Een versterking te Woerden treffen we pas in de dagen van bisschop Godfried van Rhenen (1156-1178) in de bronnen aan. Sedert Johannes de Beke schreef – rond 1350 – wordt vaak aangenomen, dat deze bisschop Godfried niet alleen in Vollenhove en Montfoort, maar ook in Woerden een kasteel liet bouwen. In de Annalen van Egmond staat echter duidelijk, dat niet de bisschop, maar de Hollandse graaf Floris III het *castrum* te Woerden (castrum Vurthen) versterkte en daarin zijn soldaten en Vlaamse boogschutters legerde.[5] Hij deed dit – tot goed begrip – als leenman van de bisschop, door zijn leeneed gehouden om zijn leenheer in benarde omstandigheden (een opstand van de bisschoppelijke ministerialen!) te hulp te komen. De hulp was er wel naar, want zijn Zeeuwen, 'ruw en onoverwinnelijk scheepsvolk', mitsgaders zijn overige soudeniers plunderden en brandschatten het platteland rondom Woerden.

Van die inderhaast opgeworpen versterkingen moet men zich geen al te grote voorstelling maken. Een gracht, een wal en palissaderingen zullen in hoofdzaak de ingrediënten gevormd hebben. Maar let wel: de kroniekschrijver, met zijn geschiedschrijving in de weer tussen 1173 en 1181, suggereert dat er al een *castrum* Woerden bestaat. Of de goede man daar in dat verre klooster te Egmond inderdaad juist ingelicht was, kunnen we niet meer beoordelen. Het is denkbaar en aannemelijk, dat de bisschoppelijke ministeriaal Herman sinds 1131 of wellicht nog wel eerder genoegzaam tijd heeft gehad om zich min of meer gerieflijk, maar vooral voldoende beveiligd in het vlek Woerden te nestelen. Het is veelbetekenend, dat hij of een onbekende voorganger zich toch maar naar het dorpje genoemd heeft!

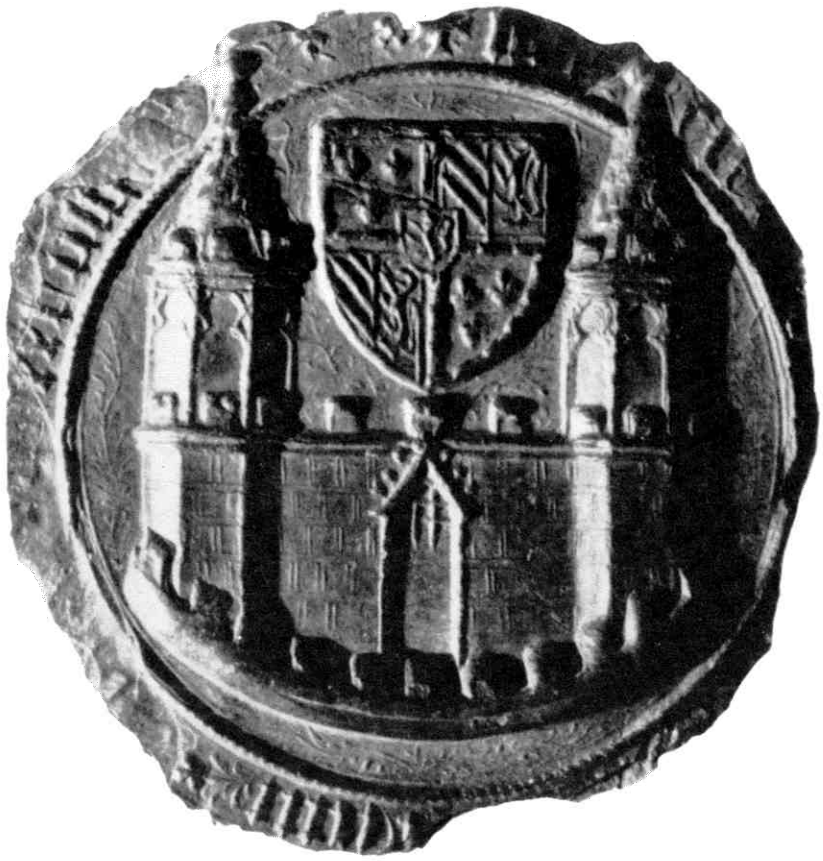
Wellicht vond hij een geschikte plek in de buurt van de kerk, zij het dan buiten het sacrale gebied. We zouden zo graag er van uitgaan, dat hij zich gevestigd had binnen de overblijfselen van het Romeinse castellum, maar daarvoor moet dat castellum zelf eerst beter uit de verf komen. De verhandeling van Beunder[6] doet ook het hart van de mediaevist sneller kloppen. Het schijnt mij echt niet al te stoutmoedig om die vroege Van Woerden's in de buurt van de Hoge Woerd te zoeken. Vroege territoriale heren of ministerialen hebben wel vaker hun toevlucht gezocht te midden van klassieke overblijfselen.

Of deze behuizing van de Van Woerden's dan uitgerekend in een château à motte oftewel een mottekasteel gezocht dient te worden, zoals Nico Plomp vragenderwijze veronderstelt, valt zeer te betwijfelen. Wanneer men door de armoede van het vocabulaire van de versterkingskunst voor de vroege graventijd in verlegenheid komt, grijpt men al gauw naar een bekende naam en de aanduiding 'mottekasteel' is nu eenmaal een bijzonder gretig gehanteerde term. Men vergeet daarbij maar al te gemakkelijk, dat er in die tijd toch waarachtig nog wel andere vormen van versterking bestonden. Het lijkt heel aantrekkelijk, om daarbij te steunen op een verwijzing naar 'thuus ten berghe', zoals Verweij doet, maar die vermelding duikt wel wat laat op, namelijk in een rekening van 1333/1334.

Die 'bergh' roept trouwens meer vraagtekens op. De baljuw Willem van Naaldwijk beval in 1371 een sloot te graven 'onder den berch', terwijl hij in 1378 wel 22 roeden 'bi den berghe' liet vergraven ter uitbreiding van de sloot, die daar in 1371 reeds was aangelegd. Hoe nu, denkt de lezer ongetwijfeld. Een mottekasteel zonder gracht is toch wel heel onwaarschijnlijk in ons waterland.[8]

Tot aan de dagen van Graaf Floris V zijn we het spoor echter volkomen bijster. De veronderstelling dat in het onbevestigde Woerden het Gravensteen op de boven genoemde 'bergh' stond en pas in het einde van de 14de eeuw van een gracht werd voorzien, komt wel heel onwaarschijnlijk over. In ieder geval moet het uitgesloten worden geacht, dat graaf Floris nog een mottekasteel heeft laten bouwen. Vast staat, dat Herman van Woerden het Gravensteen in leen had en zich in 1288 verbonden heeft om een nieuw sterkhuis en veste te bouwen. Waar dan wel, vraagt men zich af. In ieder geval zou het nieuwe huis aan Floris V worden opgedragen, waarna heer Herman het als (grafelijk) leen zou terugontvangen. Indien de registers van grafelijke leenkamer nu volledig tot ons gekomen waren, zou het spoor van die twee grafelijke lenen – het Gravensteen en het door Herman te bouwen huis – door de tijd heen te vervolgen moeten zijn. Maar helaas is dit niet zo. Er kan trouwens van alles gebeurd zijn. Na de moord op Floris en de val van Herman van Woerden kan de grafelijkheid het Steen weer aan zich getrokken hebben en niet meer in leen hebben uitgegeven. Ongetwijfeld zouden dan de grafelijke ambtenaren er wel zoiets als een dienstwoning van hebben gemaakt en zou men sporen van hun verblijf aldaar in de rekeningen moeten kunnen vaststellen.

Nico Plomp heeft in de grafelijke registers een opmerkelijke aantekening gevonden. Op 8 maart 1346 verkocht

Afb. 2 *Stadszegel van Geervliet uit de Bourgondische tijd (sedert 1459). Tussen de torenspitsen het wapen van Philips van Bourgondië. Stadspoort met hamei; op het fronton van de afdekking van de poort de karakteristieke hogels.*
Museum Geervliet. Foto H. Henkes.

Vrouwe Margarethe – de weduwe van graaf Willem IV – het huis te Woerden met de bijbehorende gronden aan heer Traveys hr. Vriesensone van der Mie.[9] Let wel, hier is geen sprake van het 'huus ten berghe' uit de rekening van Jan van Polanen uit 1333/1334. Ik wees er trouwens al op, dat hier waarschijnlijk heel iets anders mee bedoeld wordt. Het Huis te Woerden ging dus vanuit grafelijk bezit over in handen van heer Traveys van der Mie. Daar heer Traveys bij zijn vrouw Jutte geen nakomelingen had, vererfde het huis op een neef – Arend van Honthorst – en ging toen het Huis Honthorst heten.
Vanzelfsprekend gaat men zich nu afvragen, met welk huis we hier te maken hebben: het steenhuis, dat graaf Floris V heeft doen bouwen dan wel het huis, dat Herman van Woerden zou doen optrekken, maar waarvan we niet weten of het ooit tot stand is gekomen. Schrijver dezes neigt wel naar de gemakkelijkste oplossing; namelijk, dat we in het latere huis Honthorst het oude Steenhuis dienen te zien en dat Herman zijn belofte nooit nagekomen is. In de lijst met lenen ten tijde van graaf Floris, gepubliceerd door de Fremery[10] vindt men het niet terug! Dit argument klinkt overigens wel wat overtuigender dan strikt genomen zou mogen. Maar, een door Herman gebouwd huis duikt toch niet in de bronnen op!

Het Huis Honthorst heeft niet lang meer bestaan. De rentmeester van Hertog Jan van Beieren, zeer druk met de bouw van het nu nog bestaande kasteel, kreeg in 1418 de opdracht het Huis Honthorst af te breken.[12] Het afkomend bouwmateriaal zoals kozijnen, vensters, deuren en ander houtwerk kwam naast 20.000 schoongebikte baksteen goed bij de bouw van het kasteel van pas.[11]
Het valt niet meer uit te maken, of er naast die 20.000 steen ook nog halve stenen en driekwartstenen uit de sloop kwamen. Als regel lukt het niet alle vermetselde materiaal ongeschonden uit het muurwerk te winnen.[12]
Hoe dan ook, een voorzichtige berekening leert dat het Huis Honthorst hoogstwaarschijnlijk de vorm van een grote rechthoekige woontoren heeft gehad. Een bouwvorm, die voor een gravensteen of 'starke borch' helemaal niet uitzonderlijk was.
Nico Plomp neemt aan, dat het Huis Honthorst in de zeventiger jaren van de 14de eeuw, toen de stadsvesten werden aangelegd, buiten de muren kwam te liggen. Het gevaar, dat het huis bij een belegering als uitgangspunt voor een aanval op de stad zou kunnen worden gebruikt heeft wellicht geleid tot de beslissing om het af te breken. Het had trouwens door de oorlogshandelingen van 1348 de nodige schade opgelopen.[13]

Afb. 3 *Het kasteel van Woerden uit het begin van de 15e eeuw ná restauratie. De hoektorens zijn verlaagd!*
Coll. Streekarchivariaat Woerden. Foto G. Blom.

Ten slotte het door Verweij ten tonele gevoerde 'huus ten berghe'. Het komt alleen voor in de rekeningen van Jan van Polanen, baljuw van Rijnland en Woerden, uit 1333 en 1334. Een vermelding, die geheel op zichzelf staat. Uit latere rekeningen zou men strikt genomen alleen maar kunnen afleiden, dat er te Woerden een 'bergh' ligt, waarlangs in 1371 een sloot gegraven wordt: ... beval de baljuw Willem (van Naeltwijck) 'den sloot te graven onder den bergh'; in 1378 liet dezelfde baljuw Willem van Naaldwijk 22 roeden graven 'bi den berghe', kennelijk dezelfde locatie waar in 1371 ook zo naarstig gespit was. Waartoe die ruim 87 strekkende meter dan wel gegraven moesten worden, wordt ons niet uit de rekeningen duidelijk. Om een versterkt huis van zo'n 30 x 30 meter te omgrachten komt men met de 87 meter niet uit. Met dat 'huus ten berghe' rekende de auteur overigens reeds af.[14] We kunnen alleen maar hopen, dat het archeologisch stadsonderzoek ons eens – in een verre of nabije toekomst, wie zal het zeggen – de fundamenten zal kunnen tonen van het oudste huis der heren van Woerden, het steenhuis van Graaf Floris en het Huis Honthorst. Waarbij we niet mogen uitsluiten, dat steenhuis en Honthorst identiek zijn, zoals ook Nico Plomp reeds veronderstelde.

Amersfoort, najaar 1990.

Naschrift

Het bovenstaande artikel was al gezet, toen een vriendelijke, vermanende hand mij een nieuw artikel van Nico Plomp voorhield; zijn reactie namelijk op het boekje van M.S. Verweij, gepubliceerd in 'Heemtijdinghen' van december 1989 (25ste jaargang no. 3/4).
Je staat dan even bedremmeld, want eigenlijk behoor je zo'n verhandeling te kennen. Met gemengde gevoelens ontdekte ik, dat ook Nico Plomp er reeds op gewezen had dat het 'huus ten berghe' niet in Woerden gezocht moest worden. Ook hij was uitgekomen op Geertruidenberg. Wel, hier zijn we het dus met elkaar eens.
Plomp gaat uitvoerig in op de 'bergh'. Aangezien ik die voorshands nauwelijks met een Woerdens kasteel in verband had gebracht, gaan zijn opmerkingen wel een beetje langs de mijne heen. Ik heb alleen maar gespeeld met de gedachte, dat daar het romeinse castellum had gelegen en de eerste Van Woerden's zich daar gevestigd zouden kunnen hebben. Bovendien scheen het mij niet uitgesloten, dat de grote opknapbeurt door de Hollandse graaf ten faveure van Bs. Godfried van Rhenen van het castrum daar had plaatsgevonden. Overigens gaan de opmerkingen van Plomp grotendeels langs mij heen.
Op het stuk van de 'zaal' zitten we kennelijk nog niet op

één lijn. Hoewel Plomp ook wel wat stadszegels heeft bekeken komt hij (nog) niet tot de conclusie, dat de ons prikkelende uitbeeldingen op de Woerdense zegels als symbolen voor een stadspoort dienen te worden opgevat. Het zij zo. Ook mij is het genoegzaam bekend, dat er wel eens kerkgebouwen en kastelen in de zegels voorkomen. Dat wil zeggen: symbolen voor kastelen. Meestal ontdekt men dan een woontoren binnen een schildmuur. Maar het geheimzegel of het zegel ten zaken van de stad geeft toch ook heel vaak de gestyleerde stadspoort met opgetogen hamei. Het bij mijn artikel gepubliceerde zegel van Geervliet is zo maar een handreiking! Met de 'oude sael' uit 1415/1416 weet ik zo geen raad. Dat er ter plaatse van het huidige kasteel iets anders gestaan heeft, lijkt me op grond van het archeologisch onderzoek niet erg waarschijnlijk. Misschien moeten we die 'oude saele' op de voorburcht zoeken. De vermelding van het brouwhuis en de voorpoort wijst m.i. wel een beetje in die richting.
Overigens blijven we tot nader order op vermoedens aangewezen!

Amersfoort, februari 1991.

Noten

[1] Een heel bruikbaar overzicht van de meningen en opvattingen bij M.S. Verweij, Het kasteel te Woerden, hoofdstuk I (Stichts-Hollandse Bijdragen, 20; Woerden 1989).
[2] M.S. Verweij, pag. 8.
Vgl. Nico Plomp, Woerden 600 jaar stad, plaat 4, tegenover pag. 38. Woerden 1972.
Z. van Doorn en Nico Plomp, De zegels en Wapens van steden in Zuid-Holland; De Zegels en het Wapen van Woerden. Pag. 261 vlg. Zuid-Hollandse Studiën XII; 's-Gravenhage 1966. Ook: Castellogica 1990-III, pag. LI.
[3] Zuid-Hollandse Studiën XII, pag. 181 vlg.
[4] Zuid-Hollandse Studiën XII.
[5] Nico Plomp, Woerden 600 jaar stad, pag. 14.
O. Oppermann, Fontes Egmundenses, pag. 167. Utrecht 1933.
[6] P.C. Beunder, Laurum waar lig je? Romeins Woerden nader bekeken. In: Heemtijdingen, 26e jaargang no. 3; september 1990.
[7] M.S. Verweij, pag. 12.
[8] Idem, pag. 13.
[9] Nico Plomp, Woerden, pag. 32 vlg.
[10] J. de Fremery, Supplement Oorkondenboek Holland en Zeeland, 's-Gravenhage 1901. Lenen ten tijde van Floris V.
[11] M.S. Verweij, pag. 12.
[12] M.S. Verweij, pag. 25.
[13] Nico Plomp, Woerden, pag. 34/35.
[14] J.G.N. Renaud, Waarheen met de broden van heer Jan van Polanen, Castellogica 1990, III, pag. LI vlg. Het gaat hier m.i. om het kasteel te Geertruidenberg.

Rectificatie

Tot mijn uiterste verbazing trof ik in het artikel van J. Hoevenberg, Kasteel Culemborg in zicht, *Castellogica* II (1988-) XLVI-IL op p. IL, noot 3 een mondelinge mededeling aan, die ik aan de auteur van het artikel gedaan zou hebben. Ik stel er prijs op te verklaren, dat ik met mevrouw Hoevenberg nooit over het kasteel Culemborg heb gesproken, zodat ik haar nooit mondelinge mededelingen kan hebben gedaan. Dit is des te betreurenswaardiger, aangezien de inhoud van de mededeling volstrekt onjuist is. Er bestaat geen overeenkomst tussen de plattegrond van het kasteel Culemborg en het kasteel Batestein te Vianen, maar er bestaat overeenkomst tussen de plattegrond van het kasteel Culemborg en het kasteel op het terrein, bekend als 'De Bol' te Vianen, dat in 1969 en 1970-'71 is opgegraven. Deze opgraving is inderdaad nog niet gepubliceerd. Het kasteel Batestein is (nog) niet opgegraven. Overigens zet ik vraagtekens bij de late, 14e-eeuwse datering van de oudste fase van het kasteel Culemborg.

H. L. Janssen
Utrecht, januari 1991

Errata

Tot onze grote spijt zijn er in de vorige aflevering wat ongelukjes gebeurd.

Art. Batenburg: de foto op pag. XLI is niet van de auteur, maar van H. W. Krüse, Fac. Bouwkunde, T.U. Delft.
Bij de plattegrond pag. XLII behoort een legenda:
1: Funderingsaanzet zuidvleugel
2: Zuidtoren
3: Kelder onder zuidvleugel
4: Westvleugel, binnenpleinmuur uit 1686
5: Fundering van de ringmuur met poeren
6: Westtoren
7: Kelder onder westvleugel
8: Noordtoren
9: Privaat in noordtoren
10: Werkputten (gerasterd)

Art. Bleyenbeek, noten.
2 steunberen i.p.v. steenberen
2 Castellogica i.p.v. Castelogica
6 5 mei 1405 i.p.v. 5 mei 1504
7 Lehen Specialen i.p.v. specialen
15 Ferber, p. 88 t/m 104
21 Hauptstaatsarchiv Nordrhein-Westphalen, Archiv Kleve - Mark Akte 2439, fol 2360
26 toevoegen: Geldern 1989

Helmonds vroegste geschiedenis in het licht van de hertogelijke machtspolitiek, 1179-1241

'Stephanus, de quo habemus allodium de Helmont'

DOOR

G. J. VAN BUSSEL

Noot van de Redactie

Op veler verzoek was Drs. G. J. van Bussel bereid de volledige tekst van zijn tijdens de Kasteeldagen te Helmond (oktober 1990) uitgesproken beschouwing ter beschikking te stellen. De Redactie is verheugd de laatste stand van het moeilijke onderzoek aan de Begunstigers van de N.K.S. te kunnen aanbieden.

Inleiding*

Pieter Geyl (1887-1966), een van de belangrijkste Nederlandse historici van de twintigste eeuw, karakteriseerde in zijn briljante historiografische studie *Napoleon. Voor en tegen* de geschiedschrijving als *'een discussie zonder einde*, een stelling die dankzij de vele vertalingen van genoemde studie in de historische wereld gemeengoed geworden is.[1] Geyl wilde aangeven dat het niet tot de mogelijkheden hoort dat geschiedkundigen een historisch verschijnsel of een historische persoonlijkheid op dezelfde wijze interpreteren. Geyls stelling is als geen andere van toepassing op een der meest actuele topics van de Helmondse historiografie: de beschrijving van de verwerving van Helmond door hertog Hendrik I van Brabant (1183) 1190-1235) en de stichting van Helmond als stad.[2] Beide gegevenheden zijn onderdeel van de door Hendrik I in het huidige Noord-brabant gevoerde machtspolitiek om zijn invloedssfeer af te bakenen en zijn landsheerlijkheid in territoriale zin af te ronden. Beide gegevenheden zijn op dit moment onderwerp van discussie. Immers, het overgeleverde bronnenmateriaal is zo beperkt, zo fragmentarisch, dat alleen door middel van hypothesen een beeld gevormd kan worden van de ontwikkeling van de Helmondse nederzetting tot stad en de rol van Hendrik I daarin. Als resultaat daarvan zijn in het afgelopen decennium een aantal, veelal slechts in detail van elkaar verschillende interpretaties gepresenteerd.[3]

Dit artikel beoogt een beeld te bieden van de periode waarin Helmond door hertog Hendrik I verworven werd en waarin de (vrijwel zekere) stadsrechtverlening plaatsvond. In het formuleren van dat beeld zullen wij ons rekenschap geven van reeds eerder gepresenteerde interpretaties. Wij zullen de verwerving van Helmond en de stichting van de stad in het bredere perspectief van de hertogelijke machtspolitiek in deze streken proberen te plaatsen, want zonder die machtspolitiek in acht te nemen kan het Helmondse proces niet in het juiste licht worden gezien.

Om die doelstelling te verwezenlijken moet aan een aantal aspecten aandacht geschonken worden.

Allereerst zullen we een overzicht geven van het beschikbare historische bronnenmateriaal dat met betrekking tot de geschiedenis van Helmond in deze periode kan worden geraadpleegd. In de daaropvolgende paragraaf zullen we de interpretatie van dat bronnenmateriaal aan de orde stellen, zullen we een overzicht geven van de *status questionis* op dit moment. Vervolgens zullen we in een concluderende paragraaf ons eigen beeld presenteren. We zullen daarbij een overzicht geven van de algemene politieke situatie in deze streken tijdens de jaren waarin Helmond zijn eerste ontwikkeling doormaakte, verworven werd door Hendrik I en stadsrechten verwierf. Daaruit zal blijken dat zowel de hertogelijke verwerving als de stadsrechtverlening doelgericht waren en onderdeel van een systematische politiek.

Het bronnenmateriaal

'De kennis van de eerste beginselen van de steden leyt ordinaris onder de outheit begraeven; en de geene, die deselve beginselen willen beschrijven, vervallen gemeenelick tot fabelen en versierde saecken.'[4] Deze uitspraak van de bestuurders van Helmond in een processtuk van 1682 was voor A. M. Frenken aanleiding de beschrijving van het ontstaan van Helmond achterwege te laten; het weinige bronnenmateriaal was toen ook veel toegankelijker dan nu. Ons dient deze uitspraak tot voorzichtigheid aan te manen bij de interpretatie van dat materiaal. Immers, een te speculatieve interpretatie leidt tot *'fabelen'* en tot *'versierde saecken'*!

Welke historische bronnen staan ons nu bij de beschrij-

ving van deze voor Helmond zo belangrijke periode ter beschikking?

De allereerste bron die met Helmond in verband kan worden gebracht is een in het eerste cartularium van het *Liber donationum* van het Utrechtse kapittel van Oud Munster afgeschreven oorkonde, daterend van 9 augustus 1108. Bisschop Burchard van Utrecht (1100-1112) verdeelt hierin een landgoed, gelegen tussen de Lek en de Linge, als resultaat van een conflict tussen de kapittels van Sint Maarten en Sint Bonifacius aan de ene zijde en Arnold van Rode en Hendrik van Cuyck aan de andere. Onder de *'laicos liberos'* die van deze overeenkomst getuige waren wordt een zekere *'Hezelo de Helmund'* genoemd.[5]

De pauselijke bul van 12 maart 1179 is de volgende historische bron waaraan bij het beschrijven van deze voor Helmond zo belangrijke periode niet voorbijgegaan mag worden. Ook deze bron is ons bekend uit een cartularium, nu uit dat van de premonstratenzer abdij van Floreffe.[6] Paus Alexander III (1159-1181) neemt in deze oorkonde Floreffe onder zijn bescherming en bekrachtigt alle schenkingen die in het verleden aan de abdij gedaan zijn of in de komende jaren nog gedaan zullen worden. Onder de aan de abdij toebehorende goederen en inkomsten wordt door de paus melding gemaakt van *'de molen (van) Stipdonk, de hof van Werchina met al zijn aanhangsels, de hof van Lierop met de helft van de kerk en de tiende en met zijn andere aanhangsels, de hof van Helmond met zijn bijhorigheden, het derde deel van de kerk en de tiende van Rixtel'*.[7] De bevestigingsoorkonde van paus Lucius III (1181-1185), uitgevaardigd op 15 januari 1182 en bekend uit hetzelfde cartularium, bevat een ongeveer gelijkluidende mededeling.[8] Daar deze oorkonde gebaseerd is op de voorgaande pauselijke bul beschouwen wij ze als een in het verlengde daarvan liggende historische bron, die – ook al omdat zij geen nieuwe informatie biedt – in het navolgende niet behoeft te worden besproken.

Dat laatste mag niet het lot zijn van een mededeling in het *necrologium* of *obituarium* van de abdij van Floreffe, die een zeer belangrijke inlichting biedt voor de vroege geschiedenis van Helmond.[9] In dit *necrologium*, een register waarin in kloosters de namen van de weldoeners opgetekend worden opdat men voor hen zielsmissen op zal dragen, vinden we immers vermeld dat elk jaar op 23 oktober voor *'Stephanus, van wie wij het allodium van Helmond hebben'* zielsmissen opgedragen moesten worden. Ook al dateert het afschrift van het *necrologium* dat wij bezitten pas van het einde van de 15de of het begin van de 16de eeuw, het is een mededeling die absoluut niet kan worden genegeerd.

Een volgende inlichting verkrijgen we uit een charter, daterende van mei 1220, waarin Hendrik I, hertog van Brabant, de norbertijner abdij van Averbode bevestigt in de eigendom van de hof van Sterksel, gelegen binnen het *'dominium'* van Helmond, dat de hertog, zoals hij zelf verklaart, *'onlangs'* in zijn bezit heeft gekregen.[10]

Waarschijnlijk nauw samenhangend met het voorgaande charter is een recent (in 1983) ontdekte chirograaf van september 1222. Hendrik I verklaart hierin dat er een betalingsregeling is getroffen over 300 Keulse marken die hij aan Willem van Horne schuldig is als koopprijs voor het *allodium* van Helmond en goederen in de Peel. Het stuk, waarvan het tweede, verloren gegane exemplaar berust moet hebben in de hertogelijke kanselarij, werd door M. P. J. van den Brand ontdekt tussen een aantal charters betrekking hebbend op het graafschap Horn, die bewaard worden in het *Herzog von Croy'sches Archiv* te Dülmen. Het is vooral deze oorkonde die de laatste jaren onderwerp geworden is van discussie.[11]

De laatste bron die voor de beschrijving van het ontwikkelingsproces van Helmond geraadpleegd dient te worden is een charter van 28 mei 1241, bewaard in de abdij van Postel. De rechtshandeling die beoorkond wordt door de *'schepenen van Helmond'* is in dit kader niet van belang. Het betreft een overeenkomst tussen Reinier Hanegreve, zoon van Hendrik, ridder van Someren, en de priorij van Postel. Voor ons is het aan een perkamenten zegelstaart bevestigde zegel, waarop het opschrift *'sigillum oppidi burgencium de Helmont'* eens te lezen was, veel belangrijker, omdat het als *terminus ante quem* voor de stadswording van Helmond kan dienen.[12]

Met deze bronnen, zeer beperkt in aantal, moet gepoogd worden een consistent beeld van het kenbare begin van de Helmondse geschiedenis te schetsen. Voordat wij daartoe een poging zullen wagen zullen we eerst de interpretaties van andere historici onder de loupe nemen, want niet alleen het bronnenmateriaal zelf, ook de interpretatie daarvan speelt bij de vorming van een historisch beeld een belangrijke rol.

De interpretatie

Bij de interpretatie van de in de vorige paragraaf beschreven zes historische bronnen worden de mededeling in het *necrologium* van de abdij van Floreffe en de bul van Alexander III van 12 maart 1179 met elkaar in verband gebracht, evenals de oorkonden van mei 1220 en september 1222. De oorkonde van 9 augustus 1108 en die van 28 mei 1241 staan wat de interpretatie betreft op zichzelf. Het feit dat een *'Hezelo de Helmund'* genoemd wordt in de bisschoppelijke oorkonde van 1108 kan slechts, zoals M. W. van Boven stelt in *Helmond als stad, 'een blote constatering'* zijn *'waaraan nauwelijks conclusies zijn te ontlenen'*, behalve dan dat het toponiem *Helmund* al in het begin van de 12de eeuw voorkwam.[13] In de werken van P. van de Meulenhof en J. H. van Hooydonk wordt niet eens melding gemaakt van deze *'Hezelo de Helmund'*, al heeft de laatste in enkele publicaties gepoogd de *'eerste Helmondse dynastie'* te reconstrueren.[14] En al maakt P. C. B. Maarschalkerweerd melding van het charter, hij

sluit zich stilzwijgend aan bij de stelling van Van Boven.[15] En terecht, want deze mededeling laat geen ruimte voor welke interpretatie dan ook! W. Steurs brengt *'Hezelo de Helmund'* op basis van Gysseling zonder meer in verband met de plaats Helmond.[16] Taalkundig is een klankwisseling 'u'-'o' immers heel goed mogelijk. 'Hezelo van Helmond' heeft dan als – zoals Steurs zegt – vertegenwoordiger van de landadel, en waarschijnlijk als een getuige namens Arnold van Rode en Hendrik van Cuyck, een rol gespeeld in het door bisschop Burchard gesuste conflict.[17] Zekerheid hieromtrent hebben we evenwel niet; we sluiten ons hier dan ook aan bij de hierboven gememoreerde uitspraak van Van Boven, en laten de oorkonde van 9 augustus 1108 verder voor wat ze is: een bewijs dat het toponiem Helmond in het begin van de 12de eeuw voorkwam, meer niet.

De interpretatie van de pauselijke bul van maart 1179 en de mededeling in het *necrologium* van Floreffe bieden meer mogelijkheden tot interpretatie. J.H. van Hooydonk, die de eer toekomt de discussie over de ontwikkeling van Helmond nieuw leven in geblazen te hebben, ontvouwde in *Het oudste Helmond* daarover een hypothese, die hij verder uitwerkte in enkele dagbladartikelen in november 1982. In *Het oudste Helmond* richt hij zich op drie aspecten: allereerst het moment van de schenking, vervolgens het onderwerp daarvan en tenslotte de persoon van Stephanus. Het moment: rond 1155, want de Stephanus die aan Floreffe het *'allodium de Helmont'* schonk zou wel eens dezelfde kunnen zijn als de in een oorkonde van 1155 genoemde Stephanus, een getuige bij de schenkingen van Gerard van Weert (de helft van de kerk en de tiende van Lierop) en Godfried van Orbais (drie hoeven van zijn allodium onder Lierop).[18] Deze associatie behoort niet tot de onmogelijkheden, maar zekerheid daaromtrent is niet te verkrijgen. Het onderwerp van schenking: niet het domein, maar de centrale hoeve daarvan, daar waar de administratie gevoerd werd en waar de opbrengsten van het domein opgeslagen werden. Het domein zelf bleef van Stephanus; het centrum daarvan werd verplaatst naar het dal van de Aa.[19] Dit laatste gegeven kon hij in zijn artikel *Middeleeuws keramiek uit d'Oude Huys* nader adstrueren en waarschijnlijk maken.[20] Tenslotte de persoon Stephanus: zijn pogingen om Stephanus in een familieverband te plaatsen met een zekere 'Godfried van Helmond', die in oorkonden van 1199 en 1201 voor zou komen, en zelfs met de Godfried van Orbais uit de oorkonde van 1155, zijn niet enkel uiterst speculatief en door de veelvoud van *argumenta ex silentio* zo goed als onbewijsbaar, de creatie van 'Godfried van Helmond' is gebaseerd op een leesfout, zoals Van Boven reeds overduidelijk aantoonde.[21] De gehele redenering van Van Hooydonk met betrekking tot de *'eerste Helmondse dynastie'*, waarin de onbestaande 'Godfried van Helmond' het centrum van redenering was, moet met betrekking tot de 'stamboom' van Stephanus naar het rijk der fabeltjes verwezen worden. Van Boven, die Van Hooydonk corrigeerde bij zijn pogingen een 'Godfried van Helmond' in verband te brengen met Stephanus, is in enkele publicaties zelf ook ingegaan op het charter van 1179. Zijn interpretatie handelt om een tweetal aspecten. Allereerst: het onderwerp van de schenking. Afwijkend van de mening van Van Hooydonk, die hij overigens niet noemt, stelt Van Boven in *Helmond als stad* dat onder de 'hof van Helmond' het domein als geheel verstaan moet worden, dat identiek was aan het *allodium* van Stephanus. Dat domein lag in De Haghe, het enig bekende domeingoed in Helmond.[22] In *Een onbekende oorkonde van 1222* was hij hiervan niet meer geheel overtuigd. Hij stelt terecht te veel van de veronderstelling uitgegaan te zijn dat de 'hof van Helmond' nog in de dertiende eeuw centrum van het domein was, waaraan de domeinrechten waren verbonden. Een veronderstelling die niet opgaat, zoals Ganshof eigenlijk al in een artikel in 1954 aangaf.[23] Wat die 'hof', die *'curtis'*, dan eigenlijk wel was, wordt niet duidelijk. Een onderdeel van het oorspronkelijke domein, door Stephanus voor 1179 aan Floreffe geschonken, gelegen in De Haghe. Maar een nadere specificatie geeft Van Boven niet.[24]

Vervolgens: de persoon van Stephanus. In zijn dagbladartikelen waarin hij reageerde op Van Hooydonks hypothese met betrekking tot 'Godfried van Helmond' en zijn voorgeslacht, opnieuw gepubliceerd in *'t Helmonds Dagblad en 't Oude Huys*, suggereerde Van Boven dat de Stephanus uit de oorkonde van 1155 geen heer van Helmond was, maar een persoon uit de nabijheid van de bisschop van Luik, een kanunnik waarschijnlijk. Die suggestie betekent dat Van Boven een identificatie van de Stephanus uit 1155 en die uit het *necrologium* van Floreffe – al zegt hij dat niet – verwerpt.[25] De schenker van de 'hof van Helmond' aan de abdij van Floreffe blijft dan nog meer in nevelen gehuld. De voorzichtigheid van Van Boven met betrekking tot deze associatie is terecht, al is – zoals ik hierboven al aangaf – identificatie niet direct uit te sluiten. Maar een kanunnik? Persoonlijk onderzoek in het bischoppelijk archief en het staatsarchief van Luik heeft tot nu toe niet geleid tot de ontdekking van een Stephanus als kanunnik in een van de Luikse kapittels in de betreffende tijdperiode. Vooralsnog lijkt het mij derhalve te vroeg, ook al omdat de argumentatie van Van Boven niet overtuigend is, deze suggestie te ondersteunen. Resten nog de interpretaties van Maarschalkerweerd en Van de Meulenhof. Maarschalkerweerd sluit zich voor wat betreft de 'hof' aan bij Van Hooydonk: Stephanus schonk aan Floreffe de 'hof', die hij allodiaal in eigendom gehouden had, maar niet het domein. Dat was al lange tijd voor 1179 gedesintegreerd en bestond als feitelijke eenheid niet meer. In dat desintegratieproces had de 'hof' zijn oorspronkelijke functie niet kunnen behouden en was in handen gekomen van Stephanus.[26]

Aangezien de interpretatie van Van de Meulenhof van de oorkonde van 1179 gekenmerkt wordt door een onjuist citeren eruit mogen we er een niet al te grote waarde aan hechten. Zo stelt hij dat in 1178 het goed in De Haghe aan Floreffe geschonken werd, en wat verder in de tekst schrijft hij dat in de oorkonde sprake is van *'een huis te Helmond in "die Haghe"'*.[27] Het is derhalve verstandig de visie van Van de Meulenhof, grotendeels gebaseerd op deze onjuiste citaten, terzijde te laten.

Vooral de oorkonden van mei 1220 en september 1222 hebben de laatste jaren aanleiding gegeven tot discussie. In 1983, toen de oorkonde van 1222 nog niet bekend was, schreef Van Boven in *Helmond als stad* dat hertog Hendrik I voor 1220 in bezit kwam van het domeingoed in De Haghe, met andere woorden van het – in de interpretatie van Van Boven – vóór 1179 aan Floreffe geschonken gebied. Van Boven merkt vervolgens op – en dat was gezien de melding in het stuk van 1220 niet anders mogelijk – dat het domein van Helmond waarschijnlijk deel uitgemaakt heeft van een groter domein, dat mogelijkerwijze Helmond als centrum gehad heeft en in de 11de en 12de eeuw verbrokkeld geraakt is. Of de rechten over dit grotere domein ook aan de hertog kwamen laat Van Boven in het ongewisse.[28] In zijn artikel *Een onbekende oorkonde van 1222* stelde Van Boven zijn bovengenoemde theorie in het licht van het nieuw ontdekte charter bij. Met het *'dominium'* dat in de oorkonde van mei 1220 genoemd werd is het domein met de daaraan verbonden rechten bedoeld, stelt Van Boven, zich baserend op Cerutti[29], en Sterksel, Binderen, Hersel, Lierop, Vlierden, Someren en Tongelre behoorden ertoe. Hendrik I had dit voor 1220 in bezit gekregen. Het is niet zozeer door de 'hof' van Floreffe over te nemen dat Hendrik I in het bezit van Helmond kwam: de 'hof' was op dat moment niet meer het centrum van het domein, waaraan alle rechten verbonden waren. Het oorspronkelijke domein was uiteengevallen en Stephanus was op de een of andere manier in het bezit gekomen van de 'hof'.

Het *'allodium de Helmont'*, zoals dat in september 1222 genoemd wordt, is eveneens onderdeel van dat grote, oorspronkelijke domein geweest maar is niet identiek aan het *'dominium'*. Want, zo stelt Van Boven, als het 'koopcontract' tussen de hertog en Willem van Horne in september 1222 een hernieuwde overeenkomst was dan zou dat in de oorkonde tot uiting zijn gekomen, en zou sprake zijn geweest van het *'dominium'* en niet van een *'allodium'*. Zeker is dat de 'hof' van Helmond óf behoorde aan de abdij van Floreffe óf behoorde tot het voor 1220 aan Hendrik I toegekomen *'dominium'*. Het *'allodium'* dient dan ofwel gelegen te zijn rondom de burcht in het Aa-dal vlakbij De Haghe ofwel aan de overzijde van de Aa, waarop de stad Helmond is ontstaan.[30]

Samengevat: het *'dominium de Helmont'* van 1220 omvatte een uitgestrekt gebied, waarbinnen meerdere goederen en *allodia* lagen. De 'hof van Helmond', die in 1179 aan de abdij van Floreffe behoorde, ligt binnen dit *'dominium'*. Het *'allodium de Helmont'* is niet identiek aan het *'dominium'*, maar heeft misschien in oorsprong, net als de 'hof', wel binnen dit *'dominium'* gelegen.

In *Nogmaals de oorkonde van 1222 betreffende Helmond* reageerde J.P.J. Lijten op de theorie van Van Boven.[31] Na een minutieuze analyse van de tekst van het charter van september 1222 stelt Lijten dat het charter geen 'koopcontract' is, maar een betalingsregeling, wat impliceert dat de koop als zodanig al enige tijd voor september 1222 gedaan kan zijn. Daarbij: er is in het charter sprake van het *'allodium de Helmont'* en niet van het *'allodium in Helmont'*, met andere woorden er is sprake van een allodiaal bezit dat de naam Helmond draagt en niet van een allodiaal bezit in het gebied Helmond. Lijten komt tot de conclusie dat het in het charter van mei 1220 en in dat van september 1222 handelt om hetzelfde gebied: de hertog heeft voor 1220 de allodiale heerlijkheid Helmond gekocht, maar had die nog steeds niet betaald in september 1222. Met andere woorden: *'dominium'* (1220) = *'allodium'* (1222). Een interessante hypothese, die niet onaannemelijk is, alhoewel aangetekend moet worden dat het taalkundige element niet altijd opgaat.[32] Twijfelachtig is wel het exposé van Lijten met betrekking tot de oorsprong van het bezit van de Van Horne's in Helmond. De familie Van Horne zou zich in het bezit hebben gesteld van de belangrijke bezittingen van Floreffe in Helmond, waaraan mogelijk ook heerlijkheidsrechten kleefden, die zij als voogden bestierden.[33] De vraag is namelijk hoe belangrijk die bezittingen van Floreffe zijn geweest; het enige bezit dat zij met zekerheid hadden in Helmond was de 'hof' in De Haghe, en of daar heerlijkheidsrechten toe behoorden is hoogst twijfelachtig. Bewijsmateriaal voor verder bezit ontbreekt, zodat wij vooralsnog deze veronderstelling niet kunnen ondersteunen. Van Boven houdt in een naschrift bij het artikel van Lijten vast aan zijn eigen interpretatie, hoewel niet al zijn argumenten steekhoudend zijn, met name de gevoelsmatige niet.[34] Maarschalkerweerd sluit net als Lijten niet uit dat *'dominium'* en *'allodium'* identiek zijn, maar argumenteert daarover niet.[35]

Concluderend kunnen we stellen dat er twee mogelijke interpretaties zijn. Ten eerste: het *'dominium'* van 1220 is niet gelijk aan het *'allodium'*, maar wijst op een groter geheel, waarschijnlijk het oorspronkelijke domein. Het in 1222 vermelde *'allodium'* is mogelijk daarvan wel een onderdeel geweest. Ten tweede: het *'dominium'* is gelijk aan het *'allodium'*, omdat het charter van 1222 een betalingsregeling bevat die betrekking heeft op de koop van het *'dominium'* voor 1220 en aangezien sprake is – in een vrije vertaling – van het allodiale goed Helmond.

Het charter van 28 mei 1241, waarmee het stad-zijn van Helmond te bewijzen is, wordt over het algemeen in verband gebracht met de stadsrecht- en vrijheidsverleningen

rond 1230-1232 aan Oisterwijk, Eindhoven en Sint-Oedenrode.[36] Aangezien een stadsrechtverlening aan Helmond blijkens de gegevens uit het charter van 1241 wel heeft plaatsgevonden wordt er door Van Boven en Maarschalkerweerd vanuit gegaan, en met recht, dat die stadswording van Helmond tegelijkertijd heeft plaatsgevonden, dus zo rond het jaar 1232. Bewijs daarvoor hebben we evenwel niet: we weten alleen dat vóór 1241 Helmond tot stad geworden is.[37]

In het voorgaande hebben we met betrekking tot twee gegevenheden belangrijke verschillen in interpretatie kunnen constateren. Allereerst in de visies over de omvang van de schenking aan de abdij van Floreffe voor 1179 en de persoon van de schenker. Vervolgens in de visies over de relatie tussen het *'dominium'* van 1220 en het *'allodium'* van 1222. Opvallend is verder dat door alle genoemde auteurs bij voorbaat geaccepteerd wordt dat de in 1179 vermelde 'hof' een centrum geweest is van een domein, volgens de theorie van het klassieke domeinstelsel.

Onderstaande interpretatie van het hierboven aangegeven bronnenmateriaal biedt, rekening houdend met de verschillende naar voren gebrachte hypothesen, een beeld van de periode 1179-1241 dat op enkele details afwijkt van de interpretaties zoals die hierboven zijn omschreven. Ons beeld zou een nieuwe opening kunnen bieden voor de studie van de vroege heerschappij-structuren in het gebied rondom Helmond en zou aanleiding kunnen zijn voor nader onderzoek.

Het beeld

DE POLITIEKE ACHTERGROND

Rond 1100 waren de bezittingen van de graven van Leuven geconcentreerd in de zuidelijke delen van het latere hertogdom, in het huidige Belgische Brabant. Aanzienlijke uitbreiding van hun territorium wisten de graven pas in de loop van de twaalfde eeuw te verwerkelijken. De verwerving van het markgraafschap Antwerpen in 1106 kan als het begin van een snelle machtsontplooiing worden beschouwd. In datzelfde jaar ontvingen de graven de hertogelijke waarheid van Neder-Lotharingen, een loze, maar desalniettemin zeer eervolle titel, die zeer veel territoriale aanspraken met zich meebracht.[38] Dat de Duitse keizer, tussen 1138 en 1146[39], aan de roerige hertogen de voogdij over alle abdijen in hun gebied toekende is voor hun expansie van niet onbetekenend belang geweest.[40] Rond het midden van de twaalfde eeuw zijn in het huidige Noord-Brabant nauwelijks activiteiten van de Neder-Lotharingse hertogen te bespeuren. Hun enige steunpunt was het van de bisschop van Utrecht in leen gehouden landgoed Orthen, dat op een strategisch gunstige locatie gelegen was.[41] Intensieve activiteiten van de hertogen blijven over het algemeen nog uit. Zij hielden zich voornamelijk bezig met de afronding van hun reeds eerder verworven bezittingen en met de verwerving van de verschillende enclaves die daarbinnen bestonden. Hoever de hertogelijke bezittingen zich in 1190 naar het noorden uitstrekten is moeilijk te bepalen. Wel lijkt zeker dat de hertogelijke macht al tot voorbij Oisterwijk, Arendonk en Turnhout reikte. Verder in het noorden was naast Orthen nu ook Tiel in de macht van de hertog gekomen.[42] Maar het zwakke punt van de hertogelijke bezittingen in deze noordelijke streken was de sterke verbrokkeling ervan en de verspreide ligging tussen de bezittingen van andere landsheerlijke vorsten in. De graaf van Holland immers oefende een gestaag groeiende invloed uit in het noordwestelijke gedeelte van het huidige Noord-Brabant door het bezit van Geertruidenberg en Strijen. De bisschop van Utrecht poogde door de aanwending van enkele kleinere bezittingen een vinger in de pap te krijgen, terwijl zijn Luikse collega in het oostelijk gedeelte van het gebied grote zeggenschap had.[43] De graaf van Gelre bezat in het gebied een machtspositie door het bezit van het graafschap Sint-Oedenrode en de *'eninge'* of *'unitas'* van de Kempen.[44] Naast de invloedssferen van de grote territoriale heren waren er een aantal kleinere of grotere vrije heerlijkheden, waartoe ook Helmond geruime tijd behoorde, en waarvan Breda een van de belangrijkste was.[45]

Gesteld kan zeker worden dat binnen dit conglomeraat van territoriale vorsten, strevend naar de opperheerschappij, en plaatselijke heren, zich moeite gevend niet opgeslokt te worden door de machtshonger van een van hun machtiger buren, de graaf van Gelre degene was die de beste mogelijkheden had zijn opperheerschappij over dit politieke vacuüm te vestigen. De strategische positie van de hertog van Neder-Lotharingen was aanvankelijk uitermate zwak.

Hendrik I stelde zich ten doel deze situatie in zijn voordeel te veranderen, en vanaf het begin van zijn regering streefde hij op systematische wijze naar een versterking van zijn noordelijke bezittingen. De consolidering daarvan echter kon pas bereikt worden wanneer alle 'vreemde' invloedssferen, gezagselementen en enclaves waren geëlimineerd dan wel ondergeschikt gemaakt. Voor de versterking van zijn macht stonden hem enkele juridische instrumenten ter beschikking; om de hem beconcurrerende territoriale vorsten zijn opperheerschappij te doen erkennen was gewapende strijd niet te vermijden. Voor de hertogelijke machtsversterking zijn de voogdij en de feodaliteit van uitzonderlijk belang geweest. Aangezien de hertog de oppervoogdij over de kloosterinstelingen in zijn gebied uitoefende was elke uitbreiding van het kloosterareaal indirect een vergroting van de hertogelijke macht. En bijna alle monastieke instellingen in het machtsgebied van de hertog, zoals Tongerlo, Floreffe-Postel en Averbode, hadden bezittingen in het huidige Noord-Brabant! Wel waren het de plaatselijke onder-

voogden die de bevoegdheden uitoefenden, maar de hertog had door zijn oppervoogdij deze heren, die vaak ook al in het feodale systeem opgenomen waren, in een zekere greep.[46] Naast de voogdij wist de hertog zijn invloed te vergroten door contracten af te sluiten met verschillende van die kloosterinstellingen en op die manier deelgenoot te worden in hun ondernemingen.[47] Ook wist hij van buiten zijn directe machtsgebied gevestigde kloosterlijke instellingen bezittingen te kopen of te pachten[48], terwijl hij ook usurpatie van dergelijke bezittingen niet uit de weg ging.[49]

Naast het uitbuiten van de voordelen die de voogdij hem bood werden door Hendrik I ook vele allodia gefeodaliseerd of door usurpatie of koop in eigen bezit gebracht. In de meeste gevallen betekende het dat de eigenaars door de hertog gedwongen werden hun goederen aan hem over te dragen, waarna hij als suzerein ze aan de voormalige eigenaars in leen teruggaf. Vele oorspronkelijk 'vrije', allodiale heren kwamen zo in een feodale verhouding tot de hertog te staan, die een dergelijke feodalisatie-politiek in eerste instantie vooral in de grensstreken voerde.[50] Op die manier probeerde de hertog zowel de grote rivieren, en dan vooral de Maas, onder controle te krijgen, de positie van Orthen-'s-Hertogenbosch te versterken[51], als de gebieden van de graven van Holland en Gelre te omsingelen en te isoleren.

Deze machtsversterkende activiteiten werden door Hendrik I ondersteund door het gebruik van het *ius forestense* of wildernisregaal, waarvan hij dankzij zijn waardigheid van hertog van Neder-Lotharingen in deze streek gebruik kon maken. Dat regaal betekende dat de houder beschouwd werd als eigenaar van alle grond die geen aantoonbaar particulier eigendom was, met andere woorden woeste gronden als bossen, moerassen, heidevelden, zandverstuivingen, meren, vennen en – niet te vergeten – aanwassen van de rivieren. Deze woeste gronden konden door de hertog in erfpacht worden uitgegeven, maar konden ook toegevoegd worden aan zijn eigen allodia of aan de door hem in leen uitgegeven gebieden.[52]

De eliminatie van de door de andere territoriale vorsten gecreëerde machtscentra werd door deze machtsversterkende activiteiten van de hertog ten sterkste bevorderd. Ze waren alleen evenwel niet voldoende om een daadwerkelijke eliminatie te bewerkstelligen. Daartoe was, zoals hiervoor reeds werd benadrukt, van tijd tot tijd strijd noodzakelijk.

Aangezien noch van Utrecht noch van Luik veel gevaar te duchten was stemde Hendrik I zijn politiek af op Holland en Gelre, waarvan de graven niet alleen de intentie hadden maar ook in staat waren zijn plannen te dwarsbomen.[53] De Hollandse graaf Dirk VII (1190-1203) wenste de uitbreiding van Dordrecht en derhalve diende hij zijn macht zuidwaarts te versterken.[54] Een confrontatie met Hendrik I kon niet uitblijven, een confrontatie waarin Holland de zwakste partij bleek. Na de oorlogsperikelen van 1202 en 1203 bleek dat Dirk VII zijn aspiraties niet in werkelijkheid kon omzetten; integendeel, Hendriks vredesvoorwaarden minimaliseerden de invloed van de Hollandse graaf in het westelijke deel van het huidige Noord-Brabant. Dirk moest erkennen Dordrecht en omgeving van de hertog in leen te houden, moest Geertruidenberg en al het land tussen Strijen en Waalwijk afstaan en afstand doen van zijn aanspraken op Breda.[55] Doordat Holland na 1203 in een successiestrijd verzeild raakte kon Hendrik de Brabantse positie stabiliseren en consolideren en zich concentreren op zijn enig overgebleven grote rivaal: de graaf van Gelre.

Conflicten met Gelre hadden al in 1195 geleid tot een korte oorlog, waarvan de gelukkige uitkomst Hendrik I in staat had gesteld zijn greep over de grote rivieren te versterken.[58] De mislukte Gelderse expeditie in 1202, toen Otto I (1182-1207) als bondgenoot van Dirk VII ten strijde trok, had tot gevolg dat Hendrik I in het door hem aan de graaf opgelegde vredesverdrag de Gelderse invloed succesvol kon aantasten. De graaf moest ten gunste van Hendrik I afstand doen van de *unitas* van de Kempen en van zijn rechten op het graafschap Megen.[57] Uitgeschakeld echter was de graaf nog niet. Maar na 1203 werd de positie van de hertog door de toepassing van de reeds beschreven machtsversterkende activiteiten steeds beter. Het machtsgebied van de graaf van Gelre in het huidige Noord-Brabant, het graafschap Sint-Oedenrode, werd stilaan omsingeld. In november 1231 tenslotte wist Hendrik tegen een betaling van 2000 Keulse marken het graafschap Sint-Oedenrode in handen te krijgen.[58] Aan de opperheerschappij van de hertog valt dan in dit gebied niet meer te tornen.

Als laatste stap in het proces van machtsversterking én als eerste stap in het proces van consolidering volgen dan in het verworven gebied stichtingen van steden en vrijheden, waaraan men een zekere defensieve functie niet kan ontkennen. Zo worden in de periode 1230-1233 Oisterwijk en Sint-Oedenrode tot vrijheden en Eindhoven en, waarschijnlijk, Helmond tot stad.[59] De verwerving van de voogdij over de abdij Berne in 1235 past ook helemaal in de politiek van consolidering zoals die door de hertog in deze streken werd gevoerd, net als de invoering van de Brabantse bestuursorganisatie.

Helmond

Afgezien van de uit 1108 daterende oorkonde van de Utrechtse bisschop, waarin een zekere *'Hezelo de Helmund'* genoemd wordt[60], bezitten we geen historisch bronnenmateriaal met betrekking tot Helmond van voor 1179. In dat jaar blijkt dat een 'hof van Helmond' behoort aan de Norbertijner kanunniken van de abdij van Floreffe. Paus Alexander III neemt in de betreffende bul de abdij onder zijn bescherming en bevestigt haar in het bezit van alle goederen die aan haar geschonken zijn

of nog geschonken zullen worden.[61] De omschrijving in de oorkonde is duidelijk; er is sprake van *'de hof van Helmond met zijn bijhorigheden'*. Waar die 'hof' in Helmond getraceerd moet worden lijkt ook zeker. Aangezien later de enige bezittingen die Floreffe in Helmond had gelegen waren in De Haghe, ten westen van de rivier de Aa en in de omgeving van de huidige Haagstraten, lijkt het aannemelijk dat de aan de norbertijnen geschonken 'hof van Helmond' daar gelegen heeft. Een groter probleem vormt de omvang van deze voor 1179 gedane schenking. Want wat wordt bedoeld met een 'hof'? Een 'hof' is in het klassieke domeinstelsel de centrale hoeve, de woonplaats van de domeinheer en opslagplaats van de geproduceerde landbouwprodukten. Tot en met de 10de eeuw bedoelde men met de term 'hof' het domein zelf, maar die betekenis verdween toen in de 11de eeuw, en sterker nog in de 12de, het domeinstelsel verdween. De domeinen raakten in verval en vielen uiteen. De 'hof' was toen niet anders meer dan een grote boerderij, die de centraliserende domeinfunctie verloren had.[62] Op deze manier beschouwen alle gepresenteerde interpretaties de 'hof'. De vraag evenwel is of we de omschrijving in de oorkonde van 1179 op deze manier mogen interpreteren. Aangezien we naar alle waarschijnlijkheid te maken hebben met een *destinataris*-uitvaardiging – een oorkonde opgesteld door de belanghebbende – moeten we de term *'curtis'* interpreteren in de zin van de Norbertijnse terminologie. *'Curtis'* (soms ook *'curia'* genoemd) betekent dan eveneens 'uitbatingscentrum', en is een centrum van Norbertijns grondbezit. Een dergelijke *'curtis'* heeft echter over het algemeen geen domaniale basis en zeker niet de ouderdom daarvan. Het gebruik van de term in de oorkonde mag derhalve niet leiden tot een verbinden van het begrip met de theorie van het klassieke domeinstelsel.

Wie de schenking deed lijkt duidelijk. In het *necrologium* van Floreffe wordt opgeroepen te bidden voor *'Stephanus, van wie wij het allodium van Helmond hebben'*.[63] Aangezien Floreffe alleen bezittingen in De Haghe had moet het door Stephanus geschonken *'allodium'* daar gelegen hebben; dit betekent dat het welhaast zeker is dat de 'hof' uit het charter van 1179 gelijk is aan het *'allodium'* uit het *necrologium*. Met andere woorden: een zekere Stephanus heeft vóór 1179 een stuk grond, dat hij in volledig eigendom had, geschonken aan Floreffe, welke abdij daar een *'curtis'* oprichtte. Wie Stephanus was is onduidelijk. Een identificatie met de in een oorkonde van 1155 genoemde Stephanus[64], zoals Van Hooydonk voorstelt, is niet uit te sluiten. Maar zelfs dan weten we niets over Stephanus. De rest van het *'allodium'* buiten wat de 'hof' zou worden bleef in handen van Stephanus, inclusief de mogelijkerwijze binnen dit gebied ontstane dorpsnederzetting van afhankelijke boeren. Het bestuur en de administratie van het niet door Stephanus weggeschonken gebied werden vanuit een centrum in het Aa-dal, dat ontegenzeggelijk in de oudste fase van het recent opgegraven Oude Huys te herkennen is, ter hand genomen. Vanaf het midden van de 12de eeuw zijn in dat indrukwekkende bolwerk immers sporen van bewoning aangetroffen, terwijl de grondprofielen zelfs lijken te wijzen op bebouwing in de laat-elfde eeuw.[65] Het zou mij niet verwonderen wanneer Stephanus de ondervoogdij over de 'hof' heeft behouden, en derhalve een grote invloed op zijn voormalige eigendom kon uitoefenen.

Na 1179 verschijnt Helmond zo'n dertig jaar niet meer in het historische bronnenmateriaal. Een zeer belangrijke periode, want Hendrik I van Brabant vestigt in deze periode een grote macht in het huidige Noord-Brabant. In het kader van zijn activiteiten tegen de Gelderse graaf moet zijn oog gevallen zijn op Helmond, en dan vooral op het niet aan Floreffe geschonken gedeelte daarvan. Want wanneer hij in mei 1220 de abdij van Averbode bevestigt in het bezit van de *'curia'* Sterksel, deelt hij mede dat die *'curia'* gelegen was binnen het *'dominium'* van Helmond, dat *'onlangs'* aan hem was gekomen.[66] Voor mei 1220 stelde Hendrik I zich dus in het bezit van het *'dominium'* Helmond; op welke wijze is niet bekend.

Wat moesten we nu onder dit *'dominium'* verstaan? Van Boven zegt – zoals we hierboven gezien hebben – dat onder een *'dominium'* een domein verstaan wordt met de daaraan verbonden rechten. De veronderstelling dat met het *'dominium de Helmont'* uit de oorkonde van mei 1220 het oorspronkelijke domein bedoeld wordt, is zeer aantrekkelijk, maar helaas niet te bewijzen. Het *'dominium'* voor te stellen als, in oorsprong, een domein, lijkt – aangezien de domeinen als territoriale eenheden al lang waren uiteen gevallen – uiterst onwaarschijnlijk. Zeker lijkt wel dat het territorium dat door Hendrik I als behorende tot het *'dominium van Helmont'* wordt voorgesteld zeer omvangrijk was. Sterksel behoorde er toe, en, zoals Van Boven aangaf, waarschijnlijk ook Hersel, Lierop, Someren en Tongelre.[67] Onderdelen van die eens bestaan hebbende grotere territoriale eenheid werden in de loop der tijden illegaal in bezit genomen door andere heren; zo kan Herbert van Heeze in het bezit gekomen zijn van Sterksel, en dat als een allodiaal bezit beschouwd hebben.[68] De oorspronkelijke eigenaars van dit territorium, dat waarschijnlijk Helmond als centrum had, bleven echter de rechten over dat gebied pretenderen, al waren zij niet in staat ze af te dwingen.[69] Derhalve lijkt met het *'dominium'* niet zozeer een klassiek domein bedoeld te zijn – begrip van wat dat was mag in de dertiende eeuw niet meer verwacht worden – als wel de eens aan dat oude, grote territorium verbonden rechten. Met andere woorden: de Helmondse 'heren' bezitten een cluster door hen niet langer afdwingbare heerlijkheidsrechten over een gebied dat eens aan hen toebehoorde, en dat – ook al is het uiteengevallen – door hen nog steeds beschouwd wordt als een eenheid. Hendrik I neemt nu voor 1220 dat *'dominium'* over, dat wil zeggen de heer-

lijkheidsrechten die de Helmondse 'heren' pretendeerden te hebben over gebieden die voorheen hadden toebehoord aan een groter territorium. We zouden *'dominium'* derhalve kunnen omschrijven als het oorspronkelijke machtsbereik van één heerser. De vermelding van dat *'dominium'* in de oorkonde van 1220 betekent dat Hendrik I poogt deze heerlijkheidsrechten over dit oude machtsgebied, dit machtsbereik, weer tot gelding te brengen. Want als hij daarin zou slagen zou hij zijn positie ten opzichte van de graaf van Gelre ten zeerste versterken.

Deden de Helmondse heersers met de afstand van het *'dominium'* ook afstand van Helmond zelf en de rechten daarover? Dat is een problematische kwestie, waarop een eensluidend antwoord onmogelijk is. De oorkonde van september 1222 biedt daarop immers ook geen ondubbelzinnig antwoord. Toch lijkt het mij dat Hendrik I zich voor 1220 niet in het bezit stelde van Helmond zélf. De Helmondse 'heren' deden wel afstand van de door hen niet meer af te dwingen rechten over het 'oude' territorium, hun eigen Helmondse gebied, dat gedomineerd werd door het voor deze streken ongekende militaire bolwerk 't Oude Huys, hielden zij stevig in handen. Want indien in het charter van september 1222 een betalingsregeling getroffen werd voor de voor 1220 al overeengekomen koop van het *'dominium'*, waarom is daarvan dan geen sprake? Waarom gebruikt men ineens de term *'allodium de Helmont'*? En waarom behelst de betalingsregeling niet alleen dat Helmondse *'allodium'*, maar ook specifiek genoemd goederen in de Peel, waartoe waarschijnlijk Vlierden behoorde, en de voogdij over de goederen van Echternach in dat gebied? Die twee laatsten behoorden klaarblijkelijk dan niet tot het *'dominium'*, tenminste uitgaande van Lijtens theorie dat het *'allodium'* en het *'dominium'* identiek zijn. De toevoeging van deze 'aankopen' duidt er op dat met de in het charter van 1222 weergegeven transactie een andere overeenkomst bedoeld is dan die voor die van de overname van het *'dominium'*. En dat zou ook betekenen dat het in 1222 genoemde *'allodium'* niet identiek is aan het *'dominium'*! Hiervan uitgaande lijkt het waarschijnlijk dat met het *'allodium'* in 1222 het gebied bedoeld wordt dat voor 1179 niet aan Floreffe was weggeschonken, het kerngebied van het oude Helmondse territorium. Het gebied waarover de Helmondse territoriale 'heren' hun greep hadden kunnen handhaven en dat hun allodiaal bezit gebleven was. Waar dat gelocaliseerd moet worden is problematischer, maar naar alle waarschijnlijkheid behoorde er in ieder geval 't Oude Huys toe in De Haghe met de daarbij behorende goederen, die zich mogelijkerwijze ook uitstrekten aan de oostzijde van de Aa, tot en met Binderen wellicht. En het was dit gebied dat Hendrik I voor september 1222 kocht, en waarvoor hij een zeer aanzienlijke som geld over had, namelijk 300 Keulse marken.[70] Die hoge som zal gedeeltelijk te verklaren zijn uit het militaire bolwerk dat het gebied domineerde; dat zal ook de reden geweest zijn waarom Hendrik I het gebied zelf in handen hield en niet in leen uitgaf. De koop van het *'allodium'* was net als die van het *'dominium'* een onderdeel van de machtsversterkende activiteiten van de hertog, zoals die in de voorgaande paragraaf beschreven werden. De verwerving van Helmond droeg bij aan de omsingeling en verzwakking van het Gelderse machtsgebied in het huidige Noord-Brabant, het graafschap Sint-Oedenrode.

Vanaf 1222 is Helmond derhalve in zijn geheel hertogelijk bezit. En hoewel in het schriftelijke bronnenmateriaal nergens blijkt dat er in dit gebied een dorpsnederzetting was is onlangs het bestaan ervan door naamkundig en archeologisch onderzoek aangetoond. Hoe die nederzetting is ontstaan blijft hier buiten beschouwing.[71] In elk geval lijkt het erop dat toen Hendrik I het Helmondse gebied verwierf de ontstane nederzetting een economische groei doormaakte.[72] En het is aan geen twijfel onderhevig dat Hendrik I in zijn pogingen zijn nieuw verworven territorium te consolideren die economische groei heeft gestimuleerd, mogelijk – of welhaast zeker – door een verlening van stadsrechten, zoals hij dat met een groot aantal nederzettingen in het huidige Noord-Brabant gedaan heeft. Het probleem evenwel is dat een schriftelijke bevestiging van de Helmondse stadsrechten ontbreekt. Wanneer dat heuglijk gebeuren heeft plaatsgevonden is derhalve moeilijk vast te stellen. Gelukkig is het wel mogelijk dat tijdstip te benaderen. Want hoewel Helmond voor de eerste keer *'oppidum'* (stad) genoemd wordt in een oorkonde van 14 juni 1256,[73] een oorkonde van 28 mei 1241 biedt een duidelijk gegeven dat de stadsrechtverlening voor die datum plaatsvond. Dat in dit charter schepenen van Helmond optreden is een aanwijzing, maar niet doorslaggevend. Ook niet tot stad verheven nederzettingen kunnen over een schepenbank beschikken. Het is vooral het aan het charter bevestigde zegel, dat niet enkel als zegelteken een pothelm toont (het stadswapen), het draagt ook het randschrift *'sigillum oppidi burgencium de Helmont'*, met andere woorden het zegel van de stad en van de burgers van Helmond.[74] Dat geeft in ieder geval de zekerheid dat de nederzetting Helmond vóór 28 mei 1241 tot stad geworden is. Een datum rond het jaar 1232 in aanmerking nemen als mogelijke stichtingsdatum ligt dan voor de hand, gezien de verleningen aan Oisterwijk, Eindhoven en Sint-Oedenrode.[75] Dat Maria van Leuven (1189-1260), dochter van Hendrik I en na diens dood in 1235 vrouwe van Helmond, de ontwikkeling van de nederzetting in een meer stedelijke richting heeft gestimuleerd ligt voor de hand, al zijn daar nauwelijks aanwijzingen voor voorhanden. Maar na de stadstichting, die een resultaat was van een doelbewuste hertogelijke politiek, blijken hertogelijke activiteiten niet te leiden tot een sterke groei; het ontwikkelingsproces stokte zelfs, zeker na de dood van

Maria van Leuven. En hoewel het belang van het gebied Helmond waarschijnlijk groot was geweest in de periode dat Hendrik I zijn macht vestigde en stabiliseerde in het huidige Noord-Brabant – hij hield het gebied immers in zijn eigen bezit –, toen aan de opperheerschappij van de Brabantse hertog niet meer te twijfelen viel en diens belangen elders kwamen te liggen werd het belang van Helmond, gelegen in een marginaal gebied van het grote hertogdom, steeds minder.

Slot

Het historische beeld van de periode waarbinnen de hertogelijke verwerving en de stichting van de stad Helmond plaatsvonden kent, zoals uit de verschillende hierboven omschreven interpretaties blijkt, verschillende gezichten, al wijken ze slechts van elkaar af op enkele detail-kwesties. Maar het aantal feitelijke gegevens is zo gering dat volledige overeenstemming vooralsnog onmogelijk lijkt. Wij hebben ons in het voorgaande niet kunnen aansluiten bij Van Hooydonk en Maarschalkerweerd voor wat betreft de interpretatie van de zinsnede in het charter van 1179 *'de hof van Helmond'*. Wij tekenen bezwaar aan tegen de identificatie van de 'hof' met een klassiek 'domein' en de interpretatie van de rond 1220 gebruikte term *'dominium'*. Voor wat betreft het tijdstip van schenking en de persoon van Stephanus: de geponeerde meningen zijn alle onbewijsbaar, al hoeven zij niet onwaarschijnlijk te zijn. Dat laatste geldt wel voor de pogingen van Van Hooydonk een stamboom van de eerste Helmondse heren op te stellen. Voor wat betreft de relatie tussen het *'dominium'* en het *'allodium'* hebben wij ons aangesloten bij Van Boven, die beiden beschouwt als niet identiek, al verschillen wij – zoals gezegd – met Van Boven van mening voor wat betreft de inhoud van het begrip *'dominium'*. Overigens zij hier duidelijk dat de interpretatie van Lijten op grond van het materiaal mogelijk is, hoewel minder waarschijnlijk. Wat wij ten zeerste hebben willen benadrukken is dat het hele proces van verwerving en stadstichting niet te begrijpen is zonder de politieke situatie in ogenschouw te nemen, waarmee Hendrik I van Brabant zich in het huidige Noord-Brabant geconfronteerd zag.
De stelling van Pieter Geyl dat de geschiedenis een *'discussie zonder einde'* is blijkt zonder meer van toepassing op de interpretatie van de beginperiode van de Helmondse geschiedenis. En, helaas, die uit zich niet meer dan ze tot nu toe gedaan heeft. De ochtendstond van Helmond heeft geen mond, ze vertelt ons niet hoe de werkelijke gang van zaken geweest is, hoe graag dat we dat ook zouden willen. Hopen we enkel dat toekomstig archeologisch onderzoek verschoond zal blijven van de blunders door officiële instanties die het eerste onderzoek kenschetsten. Voor het beeld van de eerste historische ontwikkeling van Helmond kan namelijk het archeologisch onderzoek van essentieel belang zijn.

Helmond, november 1990

Noten

* Voor een eerdere editie, in licht afwijkende vorm, zie *De Vlasbloem* X (1989), 31-50.

[1] P. Geyl, *Napoleon. Voor en tegen* (Haarlem-Bussum 1929²), 5.

[2] Zie voor Hendrik I, in afwachting van een nieuwe biografie, G. Smets, *Henri I, duc de Brabant 1190-1235* (Brussel 1908).

[3] Wij zullen ons in dit artikel niet bezighouden met de wijze waarop op de plaats waar nu Helmond ligt een nederzetting ontstond en wanneer dat gebeurde. Het bronnenmateriaal is te beperkt voor een dergelijke onderneming. De voornamelijk op toponymica gebaseerde studie van J. H. van Hooydonk, Het oudste Helmond, een jonge nederzetting in het oude Peelland, in: *De Vlasbloem* I (Helmond 1980), 43, biedt van dat ontstaan een onvermijdelijk speculatief, maar, van de dateringen waarschijnlijk afgezien, plausibel beeld. Vergelijk hiermee P. van de Meulenhof, *Helmond en haar ontstaan. Bijdrage tot de geschiedenis van Helmond* (Helmond 1987), 29-32, wiens visie, die sterk van die van Van Hooydonk afwijkt, te zwak is onderbouwd.

[4] Gemeentelijke Archiefdienst Helmond, Oud Archief Helmond, inv.nr. 191, *Advertissement van rechten gedaen maecken ende den Ed. Raede van Brabant overgegeven uyt de name ende van wegen burgemeesters, schepenen en regeerders der stadt Helmont*, art. 329-330. Voor de overwegingen van A. M. Frenken zie zijn standaardwerk *Helmond in het verleden* (Helmond 1975²), 22.

[5] Rijksarchief Utrecht, Verz. Kap. Oud Munster, inv.nr. 1, fo. 96. Voor de editie zie S. Muller Fz. en A. C. Bouman (uitg.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* I (Utrecht 1920), 257-258, nr. 280.

[6] Rijksarchief Namen, Kerk. Arch. 3288, cartularium van de abdij Floreffe, fo. 191r-192v. Voor de editie van de pauselijke bul zie H. P. H. Camps (uitg.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312.*

I. De Meijerij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert). Eerste stuk (690-1294) ('s-Gravenhage 1979) (voortaan ONB I), 116-117, nr. 71.

[7] Ibidem. *'et molendinum Stipedunch, curtem de Werchina cum omnibus appendiciis sius, curtem de Helmont cum suis pertinentiis, tertiam partem ecclesie et decime de Ricstelle, ---'. 'Werchina'* is niet te identificeren; mogelijkerwijze is het een persoonsnaam.

[8] Rijksarchief Namen, Kerk. Arch. 3288, cartularium van de abdij van Floreffe, fo. 192v-193v; ONB I, 124, nr. 75. Het afschrift geeft de volgende formulering: *'item ubi dicit curtem de Lidorp sequitur hic cum iure quod habetis in ecclesia et decima ipsius ville, curtem de Helmont et cetera; item ubi habetur tertiam partem ecclesie et decime de Rixstelle habetur sic ius quod habetis in ecclesia et decima de Rixstel et cetera; ---.*

[9] Voor het necrologium zie J. Barbier, La nécrologe de l'abbaye de Floreffe, de l'ordre de Prémontré, au diocèse de Namur, in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 13 (1876), 5-71, 190-287, aldaar 264. De passage luidt als volgt: *'x. kal. novembris: Commemoratio Johannis, abbatis de Stella; Stephani, de quo habemus allodium de Helmont; ---'*

[10] ONB I, 185, 186, nr. 117. Het origineel van deze oorkonde wordt bewaard in het archief van de abdij van Averbode, sectie 1, karter 95. De betreffende formulering luidt als volgt: *'Cum infra dominium nostrum de Helmont, quod nuper ad nos devenit, ---'*

[11] Zie voor een editie: M. W. Van Boven m.m.v. M. P. J. van den Brand, Een onbekende oorkonde van 1222 betreffende Helmond, in: *Brabants Heem* 27 (1984) nr. 1, 2-14. Het origineel: Herzog von Croy'sches Archiv (Dülmen (BRD)), Archif Herz. Haus, Charters Grafschaft Horn, inv.nr. M III, 1.

[12] Voor de editie van het charter zie ONB I, 271-272, nr. 192. Het origineel: Archief abdij Postel, charters Helmond 1. Voor het zegel zie ook: *Corpus sigillorum Neerlandicorum* ('s-Gravenhage 1937-1940), I, 59. Het citaat: *'--- scabini de Helmont---'*.

[13] M. W. Van Boven, Helmond als stad. Een schets over de wording, in: *De Vlasbloem* 4 (1983) 99-115, aldaar 101.

[14] Van de Meulenhof, *Helmond en haar ontstaan* (zie noot 3); Van Hooydonk, Het oudste Helmond (ibidem). De geciteerde passage is afkomstig uit J. H. van Hooydonk, Middeleeuws keramiek uit D'Oude Huys te Helmond, in: *De Vlasbloem* 4 (1983), 53-97, aldaar 91. Ook in zijn dagbladartikelen laat Van Hooydonk zich nooit uit over deze *'Hezelo de Helmund'*, zie H. van de Laarschot en C. van Lierop (red.), *'t Helmonds Dagblad en 't Oude Huys* (Helmond 1983).

[15] P. C. B. Maarschalkerweerd, Helmond als heerlijke stad ten tijde van de Van Berlaers (1314-1447), in: Th. E. A. Bosman e.a. (red.), *De Heerlijke Stad. Achtste colloquium 'De Brabantse Stad Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Assen-Maastricht 1988), 193-205, aldaar 194.

[16] W. Steurs, La région entre Dommel et Peel (Brabant septentional). Peuplement rural, géographie politique et création de villes, 1200-1400 environ, in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 60 (1982) 791-808, aldaar 800. Hij baseert zich op M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)* I (Brussel 1960), 471.

[17] Voor de mening van Steurs zie La région, 800.

[18] ONB I, 93-95, nr. 58.

[19] Van Hooydonk, Het oudste Helmond, 37.

[20] Van Hooydonk, Middeleeuws keramiek, 56-63.

[21] ONB I, 153-156, nr. 91. We lezen in deze oorkonde niet Helmond, maar Heinberc. Voor de visie van Van Hooydonk: zie *'t Helmonds Dagblad en 't Oude Huys*, 69, 71-72. De reactie van Van Boven, ibidem, 70, 73.

[22] Van Boven, Helmond als stad, p. 101-102. Van Boven vecht terecht de theorie van A. M. Frenken aan, dat de 'hof' niet meer geweest zou zijn dan de grond waarop voorheen de oude pastorie in De Haghe stond. Deze theorie, geponeerd in: De kerkelijke tienden in Helmond en Rixtel, in: *Bossche Bijdragen* 10 (1929-1930), 74-107, aldaar 75, is gebaseerd op het bezit van de abdij van Floreffe in de zestiende eeuw.

[23] F. L. Ganshof, Grondbezit en gronduitbating tijdens de vroege middeleeuwen in het noorden van het Frankische Rijk en meer bepaald in Toxandrië, in: *Brabants Heem* 6 (1954), 3-19.

[24] Van Boven, Een onbekende oorkonde van 1222, 9-10.

[25] *'t Helmonds Dagblad en 't Oude Huys*, 70, 73.

[26] Maarschalkerweerd, Helmond als heerlijke stad, 194.

[27] Van de Meulenhof, *Helmond en haar ontstaan*, 27, 75.

[28] Van Boven, Helmond als stad, 102.

[29] F. F. X. Cerutti, De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen, in: *Varia Historica Brabantica* 3 (1969), 55.

[30] Van Boven, Een onbekende oorkonde van 1222, 8-10.

[31] *Brabants Heem* 40 (1988), nummer 3, 120-125.

[32] Van Boven wijst in zijn *Naschrift* bij het artikel van Lijten zeer terecht op de op hetzelfde allodium in Sterksel betrekking hebbende oorkonden, waarin in de ene sprake is van *'allodium in Sterxele'* en in het andere van *'allodium de Sterksele'*. Zie respectievelijk ONB I, 148-150, nr. 88 en ONB I, 186-187, nr. 118.

[33] Lijten, Nogmaals de oorkonde van 1222, 122-123.

[34] Ibidem, 124-125.

[35] Maarschalkerweerd, Helmond als heerlijke stad, 194.

[36] ONB I, 222-226, nr. 150; ONB I, 240-241, nr. 165; ONB I, 241-242, nr. 166.

[37] Van Boven, Helmond als stad, 106-107; Maarschalkerweerd, Helmond als heerlijke stad, 199.

[38] Van essentieel belang voor de geschiedenis van het hertogdom Neder-Lotharingen en voor het opgaan daavan in het hertogdom Brabant is W. Mohr, *Geschichte des Herzogtums Lothringen. II. Niederlothringen bis zu seinem Aufgehen im Herzogtum Brabant (11.-13. Jahrhundert)* Saarbrücken 1976). Voor het navolgende is vooral het hoofdstuk *Der letzte Herzog von Niederlothringen* gebruikt, 113-156, waarin het grotere internationale kader geschetst wordt waarmee Hendrik I gedurende zijn regeringstijd te maken had en waarbinnen hij een spil was. Voor de politiek van Hendrik I zie ook J. Baerten, Bij een onopgemerkte 750ste verjaring. De politiek van hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235), in: *De Brabantse Folklore*, nr. 235 (maart 1987), 3-13.

[39] P. Bonenfant en A. M. Bonenfant-Feytmans, Du duché de Basse-Lotharingie au duché de Brabant, in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 46 (1968) 1129-1165, aldaar 1151 en noot 1.

[40] Voor de toekenning van de voogdij aan de hertogen zie P. Avonds, Brabant en Limburg 1100-1403, in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (voortaan NAGN), II (Haarlem 1982), 452-482, aldaar 457, en J. Dhondt, Het ontstaan van het hertogdom Brabant, in: *Brabants Heem* 6 (1953), 74-80. Vergelijk: J. F. Niermeijer, Neder-Lotharingen en Friesland in de nadagen van het rijksgezag, 1125-1196, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II (Utrecht e.a. 1950), 94-117, aldaar 100-103. Voor de voogdij: W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951), 101-102. De voogd of advocatus van een kerkelijke instelling vertegenwoordigde 'zijn' kerk of klooster voor de wereldlijke rechtbank en oefende in naam van 'zijn' kerk of klooster de militaire taak, de politiële taak en het halsrecht uit in de kerkelijke bezittingen. Van belang is eveneens de recente bundel: L'Avouerie en Lotharingie. Actes des 2es Journées Lotharingiennes (Luxembourg 1982), in: *Publications de la section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg*, 98 (1984).

[41] A. C. M. Kappelhof, Institutionele structuren in het noordoosten van Brabant: de Meierij van Den Bosch, in: *Organisatie en indeling van de Kempen op politiek en religieus gebied tijdens het Ancien Régime* (Tilburg 1981), 9-30, aldaar 14. Volgens I. H. Gosses en R. R. Post, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden. I. De Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1977[3]), 77, behoorde Orthen al ver voor 1100 tot de bezittingen van de graven van Leuven.

[42] L. P. H. C. Van den Bergh, *Handboek der middelnederlandsche geographie* ('s-Gravenhage 1949), 246, stelt dat in 1106 met het markgraafschap Antwerpen ook Toxandrië, Noord-Brabant, in de macht van de graaf van Leuven kwam. Deze stelling is echter discutabel. In het noorden bezaten de hertogen de Veluwe in leen van de bisschop van Utrecht, al was hun macht over dit gebied hoogstens nominaal. Van den Bergh, 167, 248.

[43] Respectievelijk Avonds, 457 en ONB I, 39-42, nr. 26; ONB I 160, nr. 96.

[44] J. A. E. Kuys, De landsheerlijkheid van Gelre en Zutphen tot 1423, in: NAGN II, 324-345, aldaar 329-330. Voor de invloed van de graaf van Gelre zie eveneens Steurs, La région entre Dommel et Peel, 791-808.

[45] Van den Bergh, 247-250.

[46] Aan genoemde kloosterinstellingen worden zoals uit het ONB

blijkt heel wat schenkingen gedaan, niet alleen door de hertog, maar ook door plaatselijke heren, die zich in dit opzicht waarschijnlijk niet aan de invloed van de hertog konden onttrekken. Zie bijvoorbeeld ONB I, 148-149, nr. 88; 176-177, nr. 107; 181-182, nr. 112; 203-206, nr. 134; 218-219, nr. 146; 237, nr. 161; 237-238, nr. 162; 239-240, nr. 164 etc.

47 Van Boven, Helmond als stad, 101.

48 Als illustratie ONB I, 157-158, nr. 93. Hendrik I pacht van de Henegouwse Benedictijnenabdij Crespin het allodium Empel, waardoor hij een strategisch zeer belangrijk gebied aan de Maas in handen kreeg.

49 De direct onder de bescherming van de hertog staande Norbertijner abdijen Tongerlo, Averbode, Floreffe-Postel en, later, Berne blijken zich op tal van plaatsen gevestigd te hebben op de bezittingen die voorheen toebehoorden aan niet onder de hertogelijke controle vallende 'buitenlandse' abdijen, zoals bijvoorbeeld Echternach. De Norbertijnen werden deze goederen geschonken door de regionale en lokale heren die als voogd voor die goederen waren opgetreden. Zie A. J. A. Bijsterveld, Een zorgelijk bezit. De benedictijnenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in oost-Brabant, 1100-1300, in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 5 (1988) 7-44, aldaar 17-18.

50 Enkele voorbeelden: in 1191 draagt de heer van Cuyk de heerlijkheden Herpen en Uden in leen op aan de hertog (Kappelhof, 15); in 1196 worden de zeer uitgestrekte bezittingen van de heer van Breda leen van de hertog en uitgebreid met uitgestrekte woeste gronden vormen deze de hoge heerlijkheid Breda-Bergen op Zoom (Van den Bergh, 247); in de periode 1203-1222 volgt Tilburg (ONB I, 188-189, nr. 120); in de periode plm. 1220-1222 wordt Helmond verworven (Van Boven, Een onbekende oorkonde van 1222, 2-14); in 1232 verwerft de hertog Drunen en Waalwijk en van Boudewijn van Vught een groot allodium aan de Maas (respectievelijk ONB I, 230-231, nr. 155 en ONB I, 236-237, nr. 160). Het in leen uitgeven was bedoeld om zich te verzekeren van getrouwe leenmannen, die de landsheerlijke belangen aan de grenzen van het hertogdom zouden verdedigen. Daarnaast werden de inkomsten van de hertog door de betaling van de heergewaden vergroot.

51 In 1195 had Hendrik I op zijn landgoed te Orthen uit militaire en economische overwegingen de stad 's-Hertogenbosch gesticht. Vanuit dit noordelijke steunpunt probeerde hij het noordoosten van het huidige Noord-Brabant in handen te krijgen. Zie R. Van Uytven, Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant: het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch, in: I. J. Brugmans e.a., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden* (Tilburg 1982), 5-63, aldaar 17-23. H. P. H. Camps dateert de stichting van 's-Hertogenbosch in 1185: ONB I, 126-134, nr. 77.

52 Kappelhof, 16.

53 De invloed van de bisschop van Utrecht was het makkelijkst te breken. Zijn bezittingen in het huidige Noord-Brabant waren te klein en daarnaast te ver van het Utrechtse machtscentrum verwijderd om daadwerkelijk effectief gemaakt te kunnen worden (Kappelhof, 15). De positie van de bisschop van Luik in het oostelijk gedeelte van het strijdtoneel werd door Hendrik I vooralsnog ongemoeid gelaten. De heerlijkheid Deurne, goederen te Geldrop en een aantal dorpen langs de Maas bleven nog tot 1288 Luiks (ONB I, 535-536, nr. 423). De hertog maakte meer naar het zuiden de bisschop van Luik het leven zuur (J. Baerten, Luik en Loon, in: NAGN II (Haarlem 1982), 483-498, aldaar 486-487).

54 H. P. H. Jansen, Holland, Zeeland en het Sticht, 1100-1433, in: NAGN II (Haarlem 1982), 282-323, aldaar 292.

55 Jansen, 292.

56 Kuys, 330.

57 ONB I, 163-166, nr. 99.

58 ONB I, 228-229, nr. 153.

59 Zie noot 36. De keuze van de betreffende plaatsen was bewust: vrijheids- en stadsrechtverlening was een duidelijke bevestiging van relatieve welvaart. Zie W. Steurs, *Les campagnes de Brabant septentrional au Moyen Age. La fondation de la ville neuve d'Oisterwijk par le duc Henri Ier* (Leuven-Brussel 1974), 65-67.

60 Zie hierboven noot 5.

61 Zie hierboven noot 6.

62 Voor een gesimplificeerde uiteenzetting van het domaniale systeem of domeinstelsel zie H. P. H. Jansen, *Geschiedenis van de Middeleeuwen* (Utrecht-Antwerpen 1979²), 113-116.

63 Zie hierboven noot 9.

64 Zie hierboven noot 18.

65 Van Hooydonk, Middeleeuws keramiek uit d'Oude Huys, 56-63. Zie ook het recente artikel van J. Strong, 'D'Oude Huys, het onderzoek van een middeleeuwse houten burcht in Helmond, in: Brabants Heem 42 (1990), 1-22. Alhoewel het archeologisch gedeelte naar alle waarschijnlijkheid wel betrouwbaar is, wordt hieraan sterke twijfel gewekt door de abominabel slechte historische inleiding, die blijk geeft van een volstrekt onvoldoende kennis van de vroege geschiedenis van Helmond.

66 Zie hierboven noot 10.

67 Met betrekking tot Binderen en Vlierden heb ik mijn ernstige twijfels, vooral in het kader van de oorkonde van september 1222. Zie hierna.

68 Rond 1196 verkoopt Herbert van Heeze zijn allodium Sterksel aan de aartsdiaken van Luik Otto ten behoeve van de abdij van Averbode. Zie ONB I, 147-148, nr. 87 en ONB I, 148-150, nr. 88. Op grond van de oorkonde van 1220 Herbert van Heeze te benoemen tot mogelijke bezitter van het *'dominium'* van Helmond, alleen op grond van het feit dat hij Sterksel allodiaal bezit, lijkt te vergaand. Smets, Henri I, 94, noot 3. Hetzelfde lijkt Van Boven, Een onbekende oorkonde van 1222, 9, te suggereren.

69 Aan wie dat territorium in oorsprong behoord heeft is niet bekend. Enkele aanwijzingen doen ons wel in een bepaalde richting denken. Zo toonde Maarschalkerweerd in zijn artikel Filiatie en patrocinium van de Helmondse kerk in de middeleeuwen, in: *De Vlasbloem* V (1984), 47-58, aan dat het Lambertus-patrocinium van de Helmondse kerk in ieder geval tot in de 12de eeuw teruggaat, en waarschijnlijk al voor 1178 gevormd was. In de omgeving hadden verder de kerken van Lieshout en Bakel een overeenkomstig patrocimium, terwijl Someren een Servaas-patrocinium had. Beide heiligen, bisschoppen van Maastricht-Luik, wijzen op een band met het bisdom Luik. Aangetoond is dat de ligging binnen een bepaald bisdom de patrocinia van de kerken bepaalt, althans gedeeltelijk. In Brabant echter heeft waarschijnlijk de verdeling van het goederenbezit een belangrijke rol gespeeld in het voorkomen van bepaalde patrocinia. Voor de verwante Lambertus-Servaas-patrocinia is aantoonbaar dat de bisschop en de kapittels van Maastricht-Luik goederen en rechten bezaten op de plaatsen waar de betreffende patrocinia voorkomen. Voor Lieshout en Someren is dat rechtstreeks uit de bronnen aan te tonen. In Bakel gaat het patrocinium op een zeer oude traditie terug, maar zijn bezittingen en rechten in de bronnen niet terug te vinden. Dat laatste gaat ook op voor Helmond. Maar het patrocinium is een zeer sterke aanwijzing om ook voor Helmond een band met Luik te veronderstellen. Daarbij komt dat nog in 1300 de St. Servaas- of St. Lambertscijnzen centraal in Someren geïnd worden door de rentmeester van Luik, Arnt Vrint. Bedenken we dat Someren in oorsprong behoorde tot het *'dominium'* van Helmond! Mogelijk is na het uiteenvallen van het Luikse territorium rondom Helmond het centrum van de Luikse activiteiten verplaatst naar Someren. Deze stap lijkt er op te wijzen dat de bisschop en de kapittels niet meer in staat geweest zijn hun rentmeesters in Helmond te controleren, die een eigen politiek zijn gaan voeren en het oorspronkelijk Luikse gebied in eigen hand hebben genomen. Een ontwikkeling die op talloze plaatsen kan worden aangetoond. Willem van Horne was waarschijnlijk een directe opvolger van deze recalcitrante rentmeesters, die door zich meester te maken van het aan de bisschoppen of de kapittels toebehorende gebied uitgroeiden tot machtige regionale heren.

70 Uitgaande van deze interpretatie valt ook het belangrijkste argument van Lijten, het taalkundige, weg. Want nu is het niet meer dan normaal dat gesproken wordt van het *'allodium de Helmont'*, het allodium dat de naam Helmond draagt. Dat is ook hetgeen Hendrik I voor september 1222 kocht.

71 Zie noot 3.

72 Zeker is wel dat Hendrik I geen nieuwe nederzetting gesticht heeft. De Helmondse plattegrond toont een duidelijk brink-karakter, zodat men aan een spontane stichting moet denken.

73 ONB I, 341-342, nr. 261.

74 Zie hierboven noot 12.

75 Zie hierboven de noten 36 en 59.

De Brabantse expansiedrift naar het oosten (1202-1430)

DOOR

A. C. M. KAPPELHOF

In het midden van de 14de eeuw was het hertogdom Brabant een volledig ontwikkelde territoriale staat. Het had grenzen, de bestuurlijke en rechterlijke instellingen waren tot volle wasdom gekomen en de bewoners beschouwden Brabant als hun vaderland. Niet-Brabanders waren 'anders', zij werden gezien als vreemdelingen derhalve. Anders dan hun onderdanen beschouwden de hertogen zich echter nog op de eerste plaats als vorst van het Heilige Roomse Rijk. Hun buitenlandse politiek was gericht op expansie in oostelijke richting. De in 1106 verworven titel van hertog van Lotharingen die een juridische basis gaf aan deze machtspolitiek werd door hen daarom ook gekoesterd. Sedert het midden van de 13de eeuw moesten de hertogen echter rekening houden met de grote steden in hun gebied. Middels instellingen als de Raad van Kortenberg en later de Staten van Brabant vormden de steden een politieke factor die geen enkele hertog over het hoofd kon zien. De stedelijke elites hadden weinig op met de hertogelijke 'Drang nach Osten'. Zij voorzagen terecht de nadelige financiële gevolgen en trokken het nut van expedities ten oosten van de Maas, in hun ogen een 'buitenlands' gebied, in twijfel. De steden waren ook fel gekant tegen deling van het hertogdom, bijvoorbeeld bij een erfopvolging.

In de oudere geschiedschrijving komt men vaak de van de beroemde historicus Henri Pirenne afkomstige bewering tegen, dat de hertogen met hun op het Rijnland gerichte politiek erop uit waren om het verkeer over de belangrijke landweg Brussel-Maastricht-Heerlen-Keulen te beschermen. De vele kleine heren in het gebied Tussen Maas en Rijn plachten de reizende voerlieden te overvallen, waardoor de handel grote schade leed. Door dr. P. Avonds is aangetoond, dat deze bewering onhoudbaar is. Er waren andere, goedkopere methoden om de handel te beschermen. Ik noem hier slechts de Landvredebonden die vanaf ca. 1350 ontstonden. Hierin werkten de grotere vorsten in het gebied en de steden samen bij het beveiligen van de straatwegen.

Het gebied Tussen Rijn en Maas, in de Brabantse bronnen steeds aangeduid als 'Overmaze' ('Outremeuse'), was inderdaad anders dan Brabant. Het was arm aan steden en de kleine adel gaf er de toon aan. Iedere edelman die zich door een standgenoot benadeeld achtte kon hem een 'Fehde' aanzeggen. Het resultaat was een oorlogje, dat over de ruggen van de boerenbevolking heen gevoerd werd. De landsheren, zoals de aartsbisschop van Keulen en de hertog van Gulik, waren niet bij machte aan deze feodale anarchie een einde te maken.

Burchten speelden een belangrijke rol. Wie de burchten in handen had, bezat de beste uitgangspositie. Van het langskomende verkeer kon tol worden geheven. In de schaduw van de burchten ontstonden stadjes. Voorbeelden zijn: Valkenburg, 's-Hertogenrade, Dalhem, Wassenberg en Limburg aan de Vesder.

Kort na 1200 verwierf hertog Hendrik I rechten in de oude stad Maastricht. In 1244 werd het Land van Dalhem, gelegen halverwege Luik en Maastricht verworven. De slag bij Woeringen (1288) vormde een doorbraak: niet alleen mocht de hertog van Brabant zich voortaan hertog van Limburg noemen, maar de buit omvatte ook de strategisch gelegen burchten Wassenberg (aan de rivier de Roer) en 's-Hertogenrade (hier kruiste de grote landweg naar Keulen de rivier de Würm). Een lastig obstakel voor de hertog was Valkenburg. In de slag bij Woeringen hadden de heren van Valkenburg al partij gekozen tegen de hertog. Na twee belegeringen moest Valkenburg zich in 1329 aan de hertog overgeven, maar door gebruik te maken van politieke intrigues kon Dirk IV van Valkenburg-Heinsberg weer op zijn stamslot terugkeren. Tenslotte kon Brabant de heerlijkheid in 1365 verwerven, maar de operatie kostte de hertog veel geld.

In de tweede helft van de 14de eeuw raakten de Brabantse hertogelijke financiën in een crisis verzeild. De inkomsten uit de domeinen liepen terug, onder meer het gevolg van de economische depressie die heel West-Europa trof. Hertog Wenceslas, de echtgenoot van hertogin Johanna, werd bovendien in 1371 bij Baesweiler door de hertog van Gulik verslagen en zelfs gevangen genomen. De kosten van dit debacle, voornamelijk losgelden voor de hertog en zijn volgelingen, beliepen 1.203.762 'mottoenen' (een gouden munt uit die tijd met de afbeelding van een schaap). Het normale inkomen van de hertog schommelde tussen de 50.000 en 75.000 mottoenen. Hoewel er geen geld in kas was, werden na 1371 toch nog gebieden – onder andere een deel van Heerlen – aangekocht. De aankopen werden echter gefinancierd met geleend geld, waardoor de hertogelijke financiën nog meer in wanorde raakten. Tot overmaat van ramp stierf Wenceslas in

1383; Johanna was kinderloos en met haar zou de dynastie uitsterven. De geldnood dwong haar om in toenemende mate delen van de domeinen aan woekeraars en lastige crediteuren in pand te geven. Zolang de schuld niet terugbetaald was, mocht de pandbezitter alle inkomsten van het gebied voor zich zelf houden. De pas verworven gebieden in Overmaas werden zo weer vervreemd. De pandheren maakten zich op grote schaal schuldig aan wanbeheer. Bossen werden gekapt, burchten verwaarloosd en delen van het domein aan aanhangers gegeven.

In deze kritieke situatie fungeerde de handige politicus Philips de Stoute, die met een nichtje van hertogin Johanna was getrouwd, als de reddende engel. De Bourgondiër lonkte naar de rijke Brabantse erfenis. Tussen 1387 en 1396 wist hij door een politiek van zachte drang en overreding de bejaarde hertogin Johanna zover te krijgen, dat zij hem de Overmase gebieden afstond. De Staten van Brabant werden hier buiten gehouden.

De Bourgondiërs stelden in Overmaas terstond orde op zaken. De verpandingen werden ongedaan gemaakt. De door Philips gezonden Franse functionarissen berichtten hun meester in lange rapporten, dat Outremeuse 'petitement gouverné' was en dat de burchten verwaarloosd waren. Van 's-Hertogenrade stonden alleen nog maar wat oude muren overeind.

Na de dood van hertogin Johanna (1406) volgde in Brabant de tweede zoon van Philips de Stoute, Anton, op. De Staten van Brabant hadden een eigen vorst geëist; zij wilden geen hertog die ook nog andere landen bestuurde en daar zijn belangen had. Onder hertog Anton werd – en dat is geen toeval – de Brabantse oostpolitiek hervat. Anton richtte zijn pijlen op het uitgestrekte maar dunbevolkte hertogdom Luxemburg door een huwelijk aan te gaan met Elisabeth van Görlitz uit het Huis Luxemburg. De plaatselijke adel weigerde echter Anton als zijn heer te erkennen, zodat kostbare militaire expedities noodzakelijk bleken. De hernieuwde geldnood noopte Anton alle Overmase bezittingen te verpanden. Zijn sneuvelen bij Azincourt (1415) betekende het failliet van de Brabantse oostpolitiek. De schatkist was leeg, de Staten ontevreden. De beide zoons van Anton, Jan IV en Philips van St. Pol, stierven jong en konden de korte tijd dat zij regeerden weinig tot stand brengen. Na de kinderloze dood van Philips van St. Pol (1430), viel de Brabantse erfenis toe aan Philips de Goede.

Onder hertog Philips werden de belangrijkste verpande gebieden in Overmaas gelost en poogde men het aangetaste vorstelijke domein te herstellen. Tegen de escapades van roofridders werd krachtig opgetreden. De Brabantse expansiepolitiek werd echter niet hervat. De Bourgondiërs maakten veel meer gebruik van diplomatieke middelen om hun invloed in het Rijnland te vergroten. Zonder op noemenswaardige schaal oorlog te voeren, hetgeen geld uitspaarde, wisten zij op deze wijze meer te bereiken.

Pas onder Karel de Stoute die in 1465 het roer van zijn seniel geworden vader overnam werd weer een agressieve expansiepolitiek gevoerd. De grote tegenstander van de Bourgondiërs was nu Gelre, maar ook toen deze lange strijd tenslotte, in 1543, in het voordeel van Karel V beslecht werd, maakte de overwinnaar geen gebruik van de kans om het Overmase gebied uit te breiden.

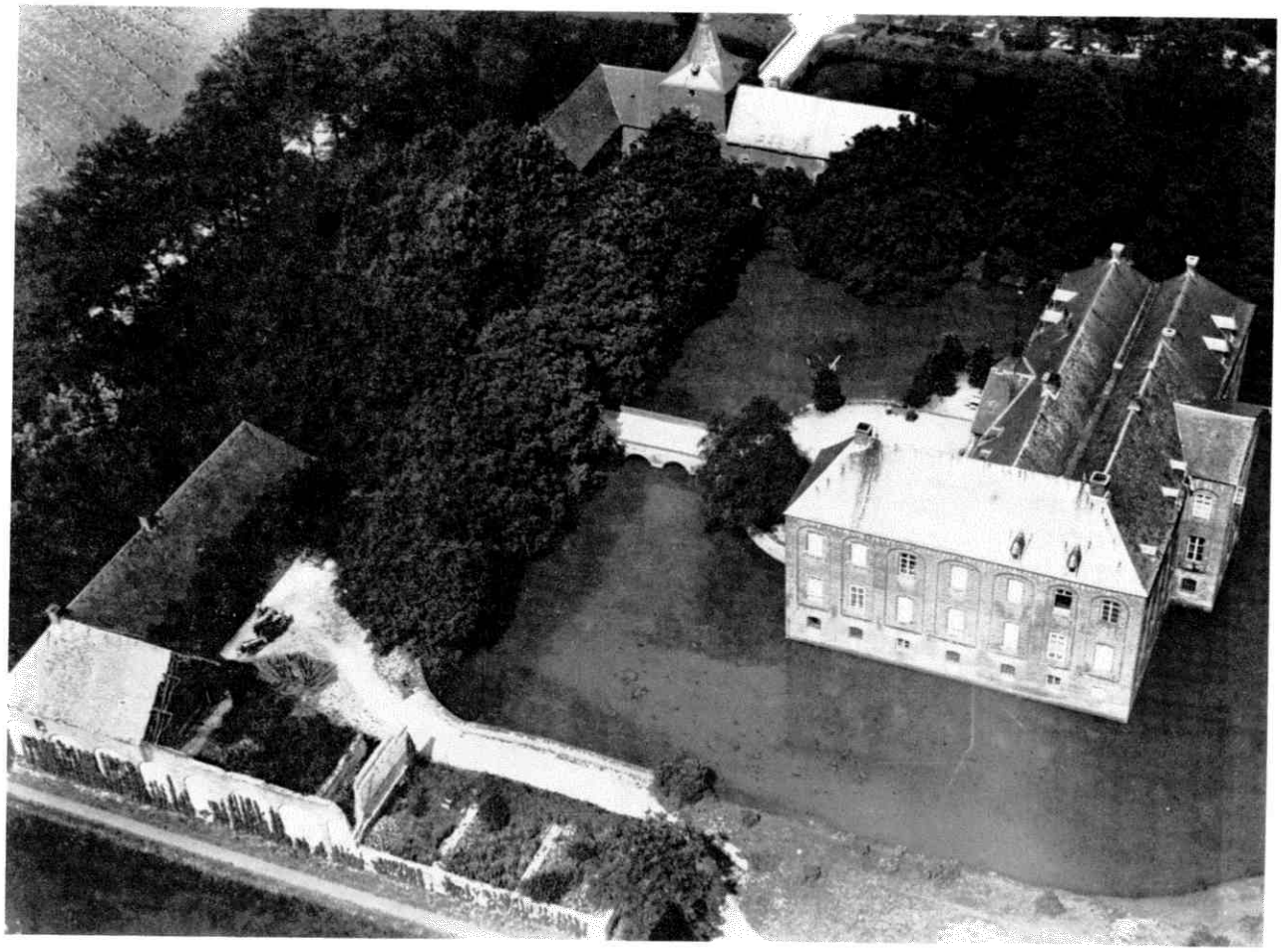
17 oktober 1990, 's-Hertogenbosch

N.B. Samenvatting van de lezing, die dr. A. C. M. Kappelhof tijdens de Kasteeldagen op kasteel Helmond (12 okt. 1990) gehouden heeft.

De Kastelen van Arcen

DOOR

MEJ. J. G. M. STOEL

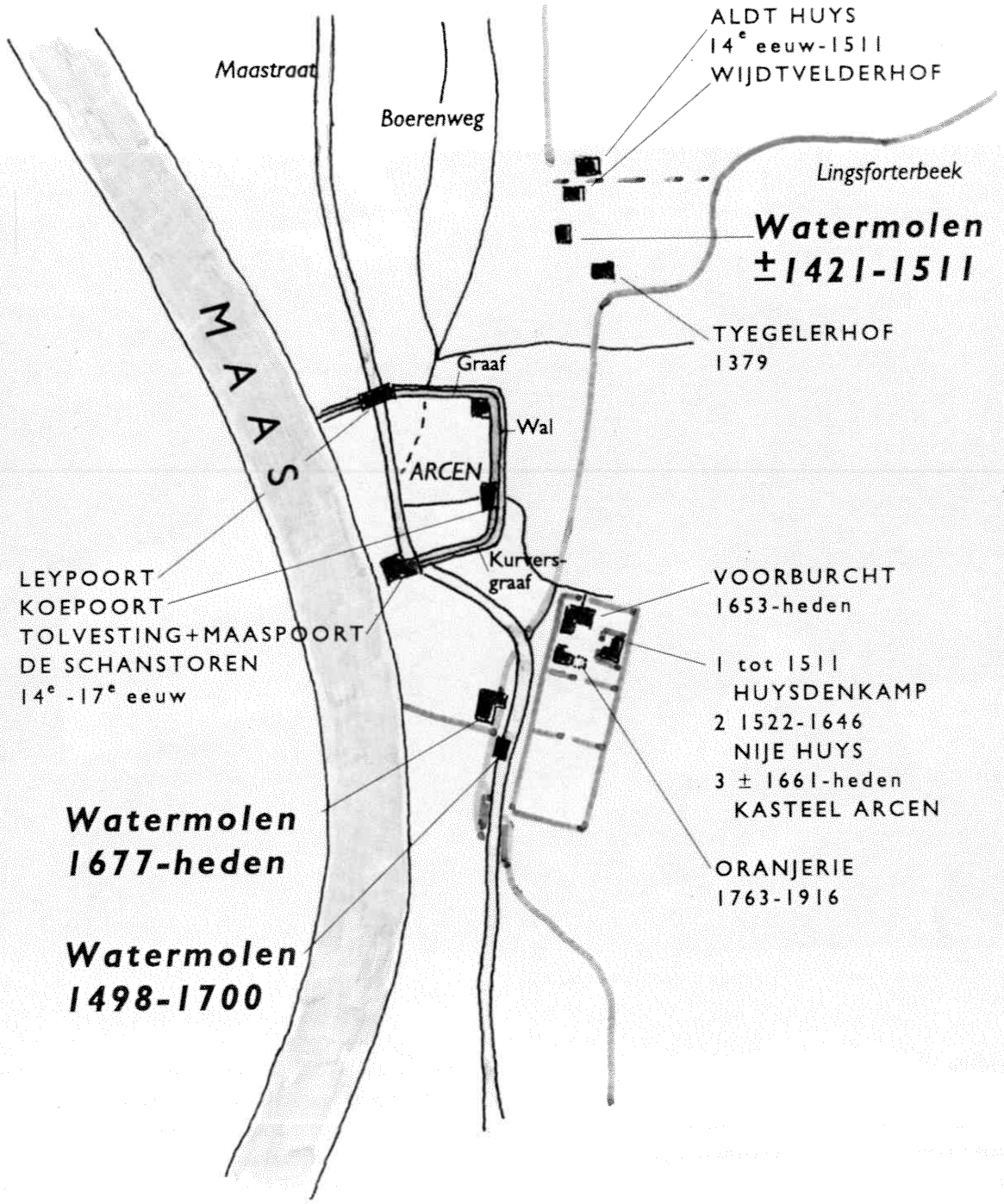
Afb. 1 *Luchtfoto van kasteel Arcen vanuit het zuiden omstreeks 1920*
(Foto Soesterberg)

Inleiding

In het volgende artikel wordt gepoogd, de resultaten van 20 jaar onderzoek naar de plaatselijke geschiedenis vast te leggen.
Omdat het verslag een combinatie is, van wat de archeologie, de archiefstudie en de mondelinge overlevering aan het licht brachten, is het weergeven daarvan geen gemakkelijke taak.
Als je de schop ter hand neemt, om een uit het archief bekend gebouw te zoeken en je vindt dan iets geheel anders, komt je hoofd vol puzzelstukjes te zitten. Na verder zoeken krijg je sommige stukjes passend, andere blijven zonder oplossing door je hoofd dwalen, om jaren later weer actueel te worden.

Vaker is gebleken, dat door contacten met andere geschiedvorsers raadsels kunnen worden opgelost. Zo hoop ik ook nu, dat anderen beschikken over de puzzelstukjes die hier ontbreken en dat zij hun gegevens willen uitwisselen. Daarom ga ik tamelijk ver in het opstellen van theorieën. Bewijzen, dat een veronderstelling wel of niet juist is, valt soms gemakkelijker dan uit alle verzamelde gegevens een voorlopige conclusie te trekken.
Ik dank bij voorbaat reeds iedereen, die me wil helpen.

Arcen heeft in de loop der eeuwen vier kastelen gehad. Het 'aldt Huys', vóór 1300 gebouwd en in 1511 verwoest, lag aan de noord-oostkant van Arcen.
Het raadselachtige 'Huys den Kamp', dat in de 14de eeuw reeds bestond en eveneens in 1511 werd verwoest,

Afb. 2 *Kaartje van Arcen met ligging van de kastelen, landhuizen en watermolens om het plaatsje.*
(Tek. J. G. M. Stoel)

bevond zich aan de zuid-oostzijde van de vesting.
Tussen 1511 en 1523 werd op de resten van den Kamp het 'Nije Huys' gebouwd. Dit hield stand tot 1646.
In 1653 kwam de tegenwoordige voorburcht gereed. Tot na 1661 heeft dit gebouw de Heren van Arcen tot woonhuis gediend. In gedeelten is daarna het tegenwoordige kasteel opgetrokken.
Omdat de ruïne van de tolvesting aan de Maas herhaaldelijk tot overblijfsel van een kasteel werd bestempeld, hebben we ook deze bouwval kort in ons onderzoek betrokken en in verband daarmee ook de vroegere poorten en omwalling.
Aan de hand van een schets van de plattegrond van Arcen zal het mogelijk zijn de diverse oude gebouwen te lokaliseren. De kopieën van de aangehaalde kaarten zullen een en ander duidelijker maken.
Moge het lezen van het verhaal van Arcens verleden U evenveel genoegen schenken als wij hebben ondervonden bij het opsporen ervan.

HOOFDSTUK I

Het Alde Huys

In 1064 werd het land van Straelen, waartoe ook een deel van Arcen behoorde, geschonken aan Anno II, Aartsbisschop van Keulen. Deze gaf het door aan de te stichten abdij van Siegburg.
Omdat de Abt van Siegburg geen doodstraffen mocht uitspreken, droeg hij dit deel van zijn rechterlijke macht over aan een voogd. De voogd van Straelen kreeg steeds meer bestuursmacht en het ambt werd zelfs erfelijk.
Rond 1275 was Arnold van Straelen voogd van Straelen. Omdat hij geen zoon had, volgde zijn dochter Elisabeth hem op. Haar beide huwelijken – met Hendrik van Gelre en Giselbert van der Leck – bleven kinderloos. Na de dood van Giselbert stond Elisabeth het voogdambt af aan haar zuster Justina van Straelen, gehuwd met Arnold van der Leck.
Elisabeth sloot een derde huwelijk met Arnold van Buren. Omdat Justina de overeengekomen jaarlijkse som geld niet betaald had, eiste Elisabeth haar voogdambt terug. Ze werd geholpen door haar echtgenoot en diens zonen Arnt en Otto. Deze laatste gingen door met de strijd toen hun vader en stiefmoeder overleden waren.
Graaf Reinoud van Gelre kwam tussen beiden en sprak in 1330 de scheiding uit: Arcen kwam los van Straelen en werd een vrije heerlijkheid onder de gebroeders van Buren.
Omdat er in en bij het tegenwoordige kasteel geen sporen van middeleeuwse bebouwing te zien zijn, was de grote vraag: 'Waar hebben de van Burens eigenlijk gewoond? Waar lag het 'Huys t'Arssen', van waaruit zoveel brieven geschreven werden naar de Hertog van Gelder en de Magistraat van Venlo?'.

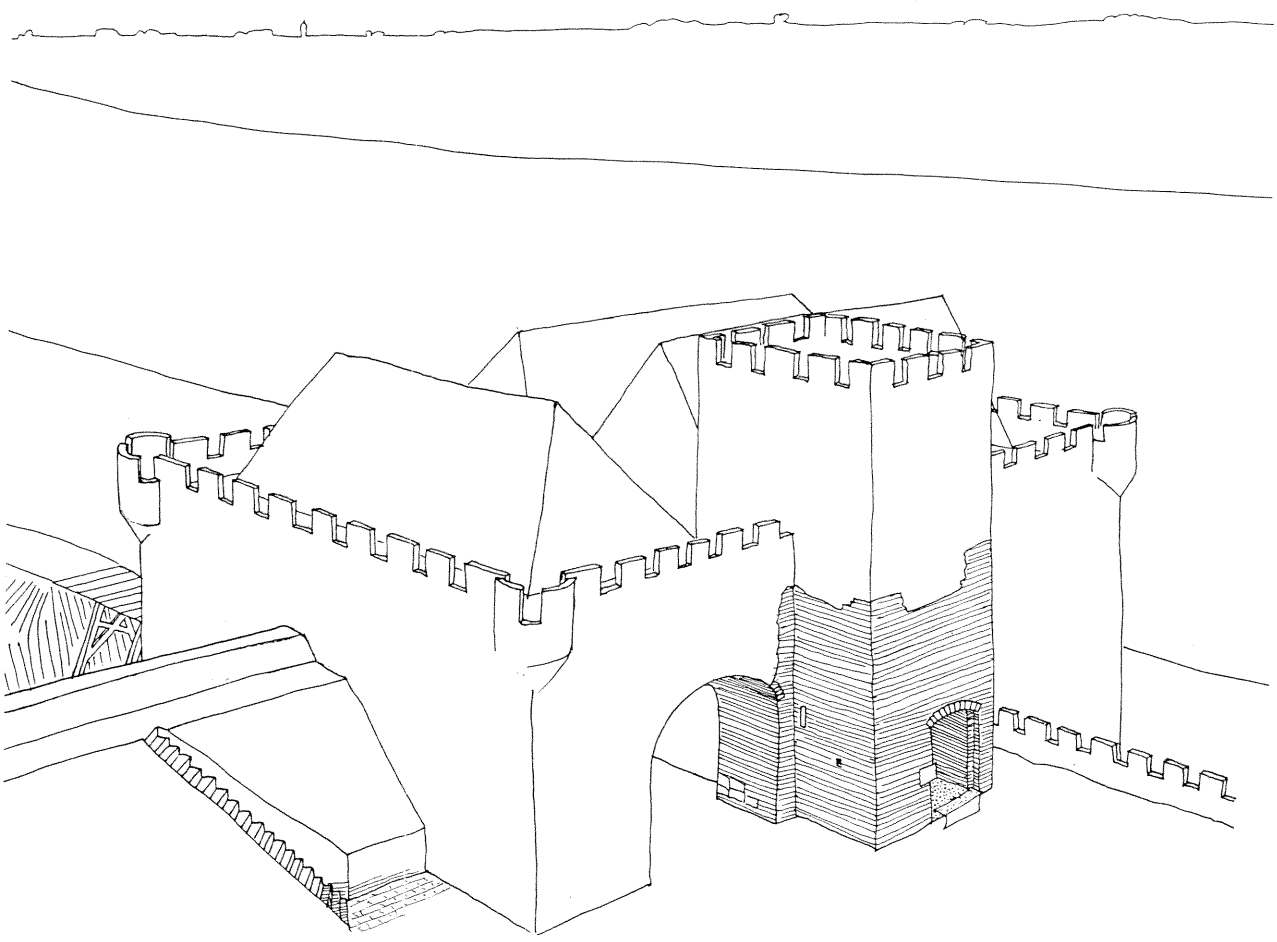
Achterhaalde theorieën

In 1940 schreef Jan Verzijl[1]: Onder zijn (d.i. Marcelis van Gelder) bestuur werd het kasteel van Arcen bij de herhaalde belegering van Venlo door Frederik Hendrik in oct. 1646 verwoest. De kleine ruïne aan de Maas, overblijfsel van een sterken toren, welke de rivier beheerschte, is voor zoover bekend, het eenige wat van den vroegeren burcht overbleef.
En in 'Kastelen in Limburg'[2] zegt men voorzichtiger: Van het vroegere kasteel XIV dat in 1646 verwoest werd, resteren misschien de nog aanwezige fundamentresten ten zuiden van de Schanstoren aan de Maas.

Toen ik me in 1966 in de geschiedenis van Arcen ging verdiepen, leek de bewering van Verzijl heel aannemelijk. Maar hoe meer ik met de archiefgegevens vertrouwd raakte, hoe meer twijfels er rezen.
In het archief van Kasteel Arcen[3] bevinden zich meerdere stukken, waaruit blijkt dat er kort na 1600 duidelijk onderscheid gemaakt wordt tussen 'het Huys' en 'de Schans' te Arcen.
Zo klaagt Reiner van Gelre, Heer van Arcen, in een brief van 17 jan. 1609 tegen de 'Gubernator und Capitien des Fürstenthumbs Gelder' dat 'Captein Pönder dar auff der Schantzen' dieven en booswichten, zoals Hinrich van Dantz, Jan van Linden en Braun beschermt.
Uit tal van stukken blijkt dat Arcen poorten, muren, wallen en grachten gehad heeft. Door de opgravingen van de N.J.B.G. o.l.v. Professor J.G.N. Renaud in vier zomerkampen (1980, 81, 82 en 84) werd bewezen dat de Schanstoren de rest is van een enorme tolvesting, waar aan de oostzijde een poortgebouw tegen aan stond. Alleen de traptoren van dit geheel is nog te zien.[4]
In 1980 waren bij de aanleg van een nieuw stamriool door de Graaf (huidige naam van de gedempte gracht) de resten van de Leypoort te voorschijn gekomen.
De Koepoort aan de oostzijde is nog niet opgegraven.
Zeker tot 1677 gebruikt men de uitdrukking 'binnen de vesting Arcen', al betekent dit niet dat de omwalling dan nog altijd intact is.
Maar waar lag toch het Huys?
In de laatste map van doos 32 van het archief van Kasteel Arcen vond ik een pakje notities over de wilde tienden van het jaar 1575 en de volgende jaren. In het lijstje tiendplichtigen komt elk jaar 'meyster Peter Verlinden an gen alt huys' voor. Ik besteedde er niet zoveel aandacht aan.

De Gerstkamp en het 'Aldt Huys'

Dat werd anders in 1973.
Ik was toen bezig met onderzoek naar de molenaarsfamilie Mullers en stootte daarbij op getuigenverklaringen in de procesvoering over het al of niet tiendvrij zijn van de Gerstkamp.[5]

Afb. 3 *De Schanstoren (toltoren) aan de Maas, zoals die zich wellicht in de 15de eeuw vertoonde. Het gearceerde gedeelte geeft de nu nog bestaande ruïne weer; overigens zijn alleen de funderingen teruggevonden en geconsolideerd.*
(Ontwerp en tek. J.-E. Dilz)

Ofschoon de kopieën van de gerichtsschrijver Jan van Riell nog al wat overschrijffouten bevatten, is de betekenis duidelijk.
Alert van den Paet van Broekhuizenvorst verklaart op 1 februari 1617 'dat den voorschreven gaerstkamp hercomen is uijter het Aldt Huys met eenen hylijck van Willem van Bueren und is frij van thienden'.
Op 13 maart 1625 verklaart Loeff Jegers, burger binnen Gelder, wiens vader wel 20 jaar de grote tienden van Graaf Herman van Moers gepacht had, dat nooit tienden geheven waren van 'eenen kamp, geheijten den Garstkamp, gelegen aent alde Huys, beneven den weg, daer men gaet op dat alde Huys'.
Dit 'Aldt Huys' moest wel het Huys van de van Burens zijn, dat dus voor 1575 verwoest was.
Na een jaar zoeken vond ik in het Erftins- en Lijfgewinsboek van Arcen[6] de Gerstkamp terug: pag. 25 Jacobus Mullers en Allegonda Baetsen Eheluyden, hebben aen handen den halven Gerstkamp half, groot eenen morgen en een half vierdel, wel gemeeten, gelegen bij het Wijdtveld. Volgens pag. 111 heeft Caspar Mullers het stuk naast Jac. Mullers aan handen. En op pag. 149 staat een nog nadere plaatsbepaling: 'de Gerstkamp, schietende aen den gemeenen weeg, die door het Zeissenbroeck loopt'.
De Wijdtvelderhof was me bekend (aan de Boerenweg), en op de oude Kadasterkaarten vond ik ook het 'Seyzenbroek'.[7]
De verrassing kwam toen ik een vroegere bewoonster van de Wijdtvelderhof bezocht. Zij wist nog wat haar vader vroeger vertelde: waar zij woonden hadden, heel lang geleden, een kasteel en een watermolen gestaan. De Poel – het vroegere spaarbekken van de watermolen – zou pas rond het jaar 1930 gedempt zijn.
Duitse soldaten waren in 1944, bij het aanleggen van loopgraven, ten Z. van de Wijdtvelderhof op zware muren gestoten die erg diep lagen. Dit zijn dan wel de resten van de watermolen.
In het Archief van Kasteel Arcen niet meer aanwezig, maar in 1880 door Fr. Nettesheim wel vermeld, is de verpachting in 1421 van de voor het huis Arcen gelegen molen door Johan van Buren, heer van Arcen, aan Derich den Tymmermann (origineel).[8]
In het terrein kan men nog goed de verbinding zien,

waardoor de Lingsforterbeek ooit door de Boerenhuizenlossing in de Maas uitkwam. Deze Boerenhuizenlossing begint nu in het weiland ten N. van de Wijdtvelderhof, terwijl de Lingsforterbeek met drie hoeken van 90° is omgelegd naar de in 1677 in gebruik genomen watermolen nabij het Kasteel (volgens kleurenplattegrond van Arcen en Velden[9]).
Ook op luchtfoto's van het terrein is te zien dat er grachten gelegen hebben die zich ook nu nog met hoog water duidelijk aftekenen. De rechte waterbanen zijn dan 8 tot 10 m breed.

Archeologische en archiefgegevens van het 'Aldt Huys'

Door boringen en enkele proefsleuven konden we in 1975 het 'aldt Huys' lokaliseren, even ten noordoosten van de Wijdtvelderhof. Het moet wel gerekend worden tot de 'ebenerdige Burganlagen'.[10] Er was geen spoor van een motte. Toch had men van alles gedaan om de fundering solide te maken: de veenlagen van het Seyzenbroek leken minstens gedeeltelijk verwijderd. Door boringen hebben we enkele horizontaal gelegen eiken balken of stammen vlak bij en haaks op het fundament vastgesteld. Tegen deze fundering aan ligt een ± 1,25 m dikke laag grijze klei met daarin dennestammetjes of takken en brokjes mergel.
De grondslagen – met een breedte van 1,40 m – bestaan uit ijzeroerbrokken, maaskeien en andere steenblokken. Ze vormen een vermoedelijk niet zuivere rechthoek van ongeveer 14 bij 9 meter.
Op het fundament ligt een sterk geroerd pakket met baksteen- en mergelstukjes (± 60 cm) waarboven een vrij schone bouwvoor van 40 cm. Het terrein is een drassig weiland.
Dat het aldt Huys meerdere verdiepingen had, weten we uit het volgende. Kort na 1487 vindt er een 'scheidinge' plaats tussen Aleid van Buren, weduwe van Dirk Schenck van Nydeggen († 1487) Vrouwe van Arcen, en haar kinderen.[11] Er wordt o.a. bepaald: *'Item sall Jonffer Aleit die underste kamer myt de viellen beddesteden en trysoren hebben'*. Omdat er geen nadere bepaling bij staat als: voor of achter, kan men aannemen dat er gelijkvloers maar één kamer was, die ook nog vrij groot geweest moet zijn.
Aleids oudste zoon Winand huwde in 1489 met Johanna van der Donck, was Heer van Arcen en bewoonde wel de andere verdiepingen van de woontoren.
Het aldt Huys moet ± 1511 verwoest zijn, want in 1511 is al sprake van 'het nije werck' en de Vrouwe van Arcen verblijft in 1512 met haar kinderen binnen Venlo.[12] Mogelijk hangt de verwoesting samen met de verovering van de kastelen Grubbenvorst, Baarlo en Arcen en de stad Straelen in aug. 1511 door Floris van Ysselstein, in opdracht van Margaretha van Savoye.[13]
Voor zover ik weet, is er maar één kaart waarop het Huys Arcen ten noorden van het dorp ligt.[14] In de Publications van 1974 blz. 143 is deze kaart afgedrukt. De kaart is te Venlo door J. G. Heldebeutel op de 13 Germinal van het jaar XI ondertekend. Hij heeft kennelijk een kaart van de Fossa Eugeniana als voorbeeld gebruikt, die op haar beurt van een nog oudere kaart moet zijn overgenomen. In het jaar XI (1803) was de Fossa immers van geen belang meer.
Ook de spelling van het dorp 'Aersen' en het kasteel 'huys Arsen' geeft te denken. De oudste spelling was Arsen of Arssen. In de 16de eeuw komt daarnaast sporadisch Airssen of Aerssen voor.[15]
Door de secretaris Hieronymus van Loon wordt in 1666 de spelling Arcen gebruikt. Deze spelling wordt dan steeds meer in officiële stukken overgenomen en verdringt tenslotte de oudere vormen.
Het op de kaart van 1803 samen voorkomen van Huys Arsen en Aerssen bewijst dat op oudere bronnen is teruggegrepen.

De familie van Tiegelen, het Aldt Huys en de Tiegelerhof

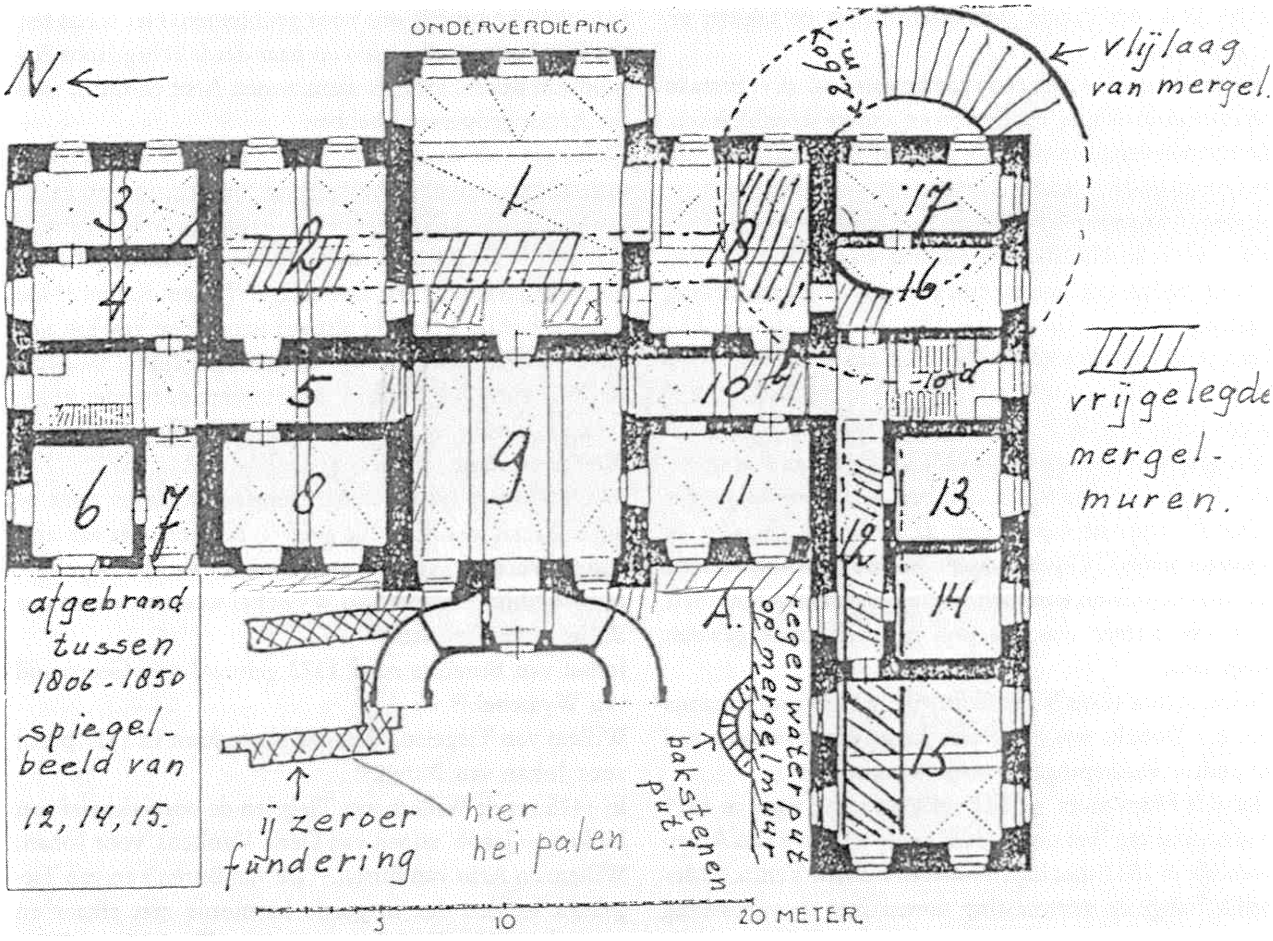
Behalve de ligging van het aldt Huys, stelt ook zijn oorspronkelijke functie ons voor problemen. Het is een feit dat Elisabeth van Straelen en haar derde echtgenoot Arnold van Buren, evenals diens zonen Arnt en Otto, vanuit Arcen geopereerd hebben.
Ook staat vast dat Willem van Tiegelen, Willems zoon, in 1437 geen enkel recht meer heeft op de tienden en de kerkgift van Arcen – die bezit Heinrick van Meerwyck, zijn neef – noch aan de hof tot Arcen, Tiegelen geheten, die nu eigendom is van zijn zwager Willem Kelner.[16] De Tiegelerhof lag op korte afstand ten zuiden van het aldt Huys. De Tiegelerdijk valt er nu nog terug te vinden.
In 1379 echter had Willem van Tiegelen de tienden en de kerkgift van Arcen, die Moers leen waren, gekocht van Wolter van Eijll, Sanders zoon.[17]
In 1398 draagt Dederic van Tiegelen, Willems zoon – die te Arcen woont – alle goed en rechten over aan zijn zuster Wernen, gehuwd met Gerard van Meerwyck.[18]
In 1406 blijkt Lysbeth van Wysschel weduwe te zijn van Willem van Tiegelen.[19]
Johan van Buren is rond 1372 gehuwd met Geertruijd van Wysschel.[20]
Willem van Tiegelen, Willems zoon, kiest in 1417 partij voor Johan van Buren.[21]
In 1425 zegelt Willem van Tiegelen de oorvedebrief van Jenken en Jacob, zonen van Deric Vynkens, voor Johan, Willem en Arnt van Buren.[22] De van Buren's en van Tiegelen's leefden dus in goede harmonie met elkaar en zeker tot 1398 zelfs als buren. Volgens Dr. J. M. van Winter komen de van Tiegelen's al vanaf 1196 voor onder de ministerialen in het Overkwartier.[23]

Het zou dus goed mogelijk zijn dat de van Tiegelen's in Arcen niet alleen leenman waren van de Graaf van Moers, maar ook nog in de een of andere functie de Voogd van Straelen in Arcen vertegenwoordigden en als zodanig op het Huys te Arcen woonden. Toen Elisabeth zich te Arcen vestigde, hebben de van Tiegelen's mogelijk de Tiegelerhof gebouwd (afb. 2).
In verband met deze theorie is het daarom dubbel jammer dat toen bij de bouw van de woonwijk Tiggelerhof enkele oude mergelputten werden aangegraven, dit niet gemeld is en er dus geen onderzoek heeft kunnen plaatsvinden.
Wanneer het aldt Huys gebouwd is zal wel onbekend blijven, tot de resten zullen worden opgegraven.

HOOFDSTUK 2

Het Huys den Kamp. Zoeken naar het Nije Huys maar Huys den Kamp vinden

Waar een aldt Huys is, zal logischerwijze ook een nieuw Huis gebouwd zijn en uiteraard op een andere plaats.
In het archief van Kasteel Arcen had ik al kennis gemaakt met het 'Nije Huys', dat volgens de bouwrekeningen tussen 1511 en 1523 gebouwd werd.[24] Ik kwam van alles te weten alleen kon ik er niet achter komen waar het gelegen had.
In 1984 hadden we toestemming gekregen een proefsleuf te graven dwars over het voorplein van Kasteel Arcen, parallel met de voorgevel. Behalve veel puin kwamen we allerlei funderingen, muurwerk en vloeren tegen waar we eigenlijk geen raad mee wisten, ook zware ijzeroer fundering. Alles werd door J.E. Dilz keurig ingetekend en toen de sleuf was dichtgegooid wilden we de regenwaterput, die langs de gehele westvleugel liep, nader onderzoeken. Over de put liep namelijk een gresbuis van de in 1925 aangelegde afvoer van het bad en enkele wasbakken. Deze buis was heel merkwaardig beschermd door mergelblokken. De bovenkant van de put vormde een halve boog, waarvan de hoge kant tegen de noordmuur van de westvleugel zat.
We legden de put gedeeltelijk vrij. Toen bleek de onderkant te rusten op een zware mergelmuur die bijna parallel met de westvleugel liep. De eerste reactie was: 'Dit is nu het Nije Huijs', waar ik al bijna tien jaar tevergeefs naar gezocht heb.
Om helemaal zeker te zijn, gingen we de diepte in. Door duidelijk gescheiden puinlagen heen kwamen we bij de

Afb. 4 *Plattegrond van het 17de eeuwse huis Arcen naar Mialaret; ingeschetst de funderingsresten van huys den Kamp (??) en de mergelfunderingen van het Nye Huys, begonnen in 1511 en verwoest in 1646.*
(Tek. J. G. M. Stoel)

oude grachtengrond uit. En onder in de gracht vonden we scherven. Maar niet de 16de- en 17de-eeuwse die we zochten, maar 14de- en 15de-eeuws materiaal! De situatie liet duidelijk zien dat de scherven erin gekomen waren toen de muur er al stond.
Bij de aanleg van rioolleidingen werden juist daar in 1987 sleuven gegraven, en toen bleek dat de scherven in een hoek van twee muren gevonden waren. Het 14de-eeuwse gebouw moet ook een uitspringende westvleugel of toren gehad hebben en was evenals het tegenwoordige kasteel gefundeerd op de harde grijze zandlaag, 3 m onder het loopvlak. Ofschoon er enkele ijzeroerbrokken naar boven kwamen, hebben we niet kunnen vaststellen of er onder de mergelblokken nog ijzeroer zat. We weten dus niet helemaal zeker of de zware ijzeroerfundering aan de andere kant van het voorplein in verband staat met deze mergelmuur.
Omdat juist bij de noordelijke ijzeroerfundering de perspomp van het riool moest komen, werd daar meer dan 3 m diep gegraven. En onder de fundering zaten heipalen! Ze waren 1,25 m lang, hadden een doorsnede van 15-20 cm en waren aangepunt als een beitel. We hebben er een in veiligheid kunnen brengen; hij is nog niet onderzocht.

Raadsels rond Huys den Kamp

We zaten nu echter met de vraag: als deze resten niet van het Nije Huys kunnen zijn, waar zijn ze dan wel van? Gelukkig had ik in de transcripties van het archief 'vreemde zaken' rood aangestreept, en zo vond ik al spoedig enkele stukken waarin sprake was van 'Huys den Kamp' en 'den hof op den Kamp'.
In 1498 verklaart Wynand Schenck van Nydeggen, Heer tot Arcen, dat hij zijn broeder Henrick Schenck van Nydeggen, Heer van Walbeck, geld schuldig is. Bij niet op tijd aflossen krijgt Henrick alle opbrengsten van '*mijn haef bij der moelen, geheyten den hoff op ten Kamp, gelijck off dat sijns selfs weer*'.[25]
Waarschijnlijk van 1556 is het ontwerp van een brief, die de Heer van Arcen schrijft en waarin hij klaagt over het geweld dat die van Venlo hem aandoen. '*So sijn oick etlicken up des heer vann Arsses hoeff, gelegen voir den huyss den Kamp gelopen unnd dreven oick oiren moetwillen*'.
In 1556 was het Nije Huys, dat door Reiner van Gelre I tussen 1511 en 1522 gebouwd was op de plek van Huys den Kamp, bewoond door Dirk van Gelder. Dit is de enige keer dat het Nije Huys Huys den Kamp genoemd wordt. De Hof den Kamp bestond in 1556 nog en bewaarde de herinnering aan Huys den Kamp.
Dat Wynand Schenck van Nydeggen in 1498 de Hof op den Kamp als onderpand geeft voor zijn schuld, betekent dat hij niet op het Huys den Kamp gewoond heeft. Het zou toch vreemd zijn, de inkomsten van de hof voor zijn woning uit handen te geven. In 1489 woont hij blijkens de eerder genoemde scheiding met zijn moeder zeker op het Aldt Huys.
Dat de in 1984 gevonden mergelmuren van het Huys den Kamp zijn, valt niet onomstotelijk te bewijzen.

De watermolens van Huis Arcen

Er is sprake van het Huys, de molen en de Hof. Een vastliggend punt hiervan is de molen. De tegenwoordige watermolen is pas in 1677 gereed gekomen.[26]
In 1680 werden de inkomsten van de twee voor het Huis Arcen gelegen watermolens verpacht.[27] In 1603 al lag er ten zuiden van de tegenwoordige molen een watermolen, die gedreven werd door de beek uit het zuiden komend.[28] (Afb. 2)

Het spaarbekken, de stuwmuur en de maalsluis zijn nu nog duidelijk te zien. Ten oosten van de beek, onder de talud van de Rijksweg, ligt een 1,70 m dikke muur waartegen het waterrad gezeten heeft. De weg is over de oude resten heen gebouwd. Omdat watermolens zelden verplaatst werden, mogen we aannemen dat de molen van 1498 ook hier gelegen heeft. De molen ligt nog in de Molenkamp, waartoe vóór de aanleg van de Rijksweg ook het kasteelterrein behoorde.
In het 'Gemeintsboeck tot Lom'[29] staat genoteerd wat iedereen verplicht is te onderhouden. Zo op 20 april 1664: 'Van dat falderen gaende beneffens het velt tot aen Camper falderen, al waer die van Lom ophalden, tot aen die hooghmuelen, welck falderen is schuldich te onderhalden synen wolgebooren onsen genadighsten Heeren zu Arssen'.
In de Schatcedulle tot Lomm van 16 augustus 1697 wordt de Camperhof het eerst genoemd als noordelijkste van de reeks boerderijen.[30] Hij moet dus gelegen hebben tussen de kloosterhof, de hof van het uit 1586 verwoeste klooster Barbara's Weerd, en de watermolen. Het Huys den Kamp moeten we dan iets noordelijker zoeken en dan komen we uit bij de gevonden mergelmuren op het voorplein.

Waarom had Arcen in de 14de eeuw twee Huizen?

Zaten we bij het aldt Huys met de vraag: 'Waar heeft het gelegen?'. bij Huys den Kamp komt daar nog bij: 'Wie heeft er gewoond, welke functie had dit Huys?'.
In het archief van Kasteel Arcen wordt het maar twee keer genoemd. De Heren van Arcen zijn er blijkbaar niet altijd eigenaar van geweest.[31]
In 1398 vragen de schepenen van Arcen aan 'Rutger van Bomell Amptman tot Arssen' om in hun plaats een brief te zegelen.[32] Lagen er in Arcen, zoals in zoveel andere dorpen, landsheerlijke bezittingen die in 1330 niet in de vrije Heerlijkheid Arcen waren opgenomen en waarover de ambtman het bestuur voerde?

Tussen 1394 en 1411 is een zekere Rutger van Bommel afwisselend schout, rechter en burgemeester van Geldern.[33] Omdat in Arcen alleen een kopie van de akte van 1398 bewaard is, kunnen we uit het zegel niet opmaken of de beide Rutgers identiek zijn, maar waarschijnlijk lijkt het wel.
In 1990 vond ik in het archief van Schloss Thurnstein in Postmünster een lijst uit 1610 van bezittingen van de Heren van Arcen gelegen binnen de Heerlijkheid, waarin 'de hoff an den Kamp' genoemd wordt. In de marge staat vermeld: Desen hoff heeft der Her von Aerssen gekocht mit 1200 gl. van Claes van Holt en Valckenborgh. (archief kist VII Nr. 63 B2)
Mogelijk is deze notitie een spoor naar de oorspronkelijke eigenaars van Huys en Hof den Kamp.
Op de reeds eerder genoemde kaart van J.G. Heldebeutel[34] ligt tussen Lomm en Arcen het 'Huis Ude'. Dit Huis komt op meer kaarten voor, maar een Huis Ude is ook vaker gesitueerd tussen Velden en Venlo. Hierdoor wordt alles nog ingewikkelder. Hopelijk verschaffen te zijner tijd nieuwe archiefgegevens over Huys den Kamp en Huis Ude meer licht in deze duistere zaak.

HOOFDSTUK 3

Het 'Nije Huys'

Uit het voorgaande weten we dat er in 1498 in Arcen twee 'Huizen' lagen: het aldt Huys aan de noord-oosthoek van de vesting, en het Huys den Kamp aan de zuid-oostzijde.
Evenals het alde Huys is ook Huys den Kamp in 1511 al verwoest, want in de bouwrekeningfragmenten van het Nije Huys is al in 1511 sprake van het nije werck: *Dryen gesellen myt namen Lambert van Stralen, Swager van Stralen und Peter dye glaezemaker toe stralen, dye eyn wyle tijts toe Arssen upt nye werck lagen, eer dye vijant an diese sijde der maeze quam, toe Arssen in Jacobs huys myt den baede II gl. XII st. betaelt.*[35]

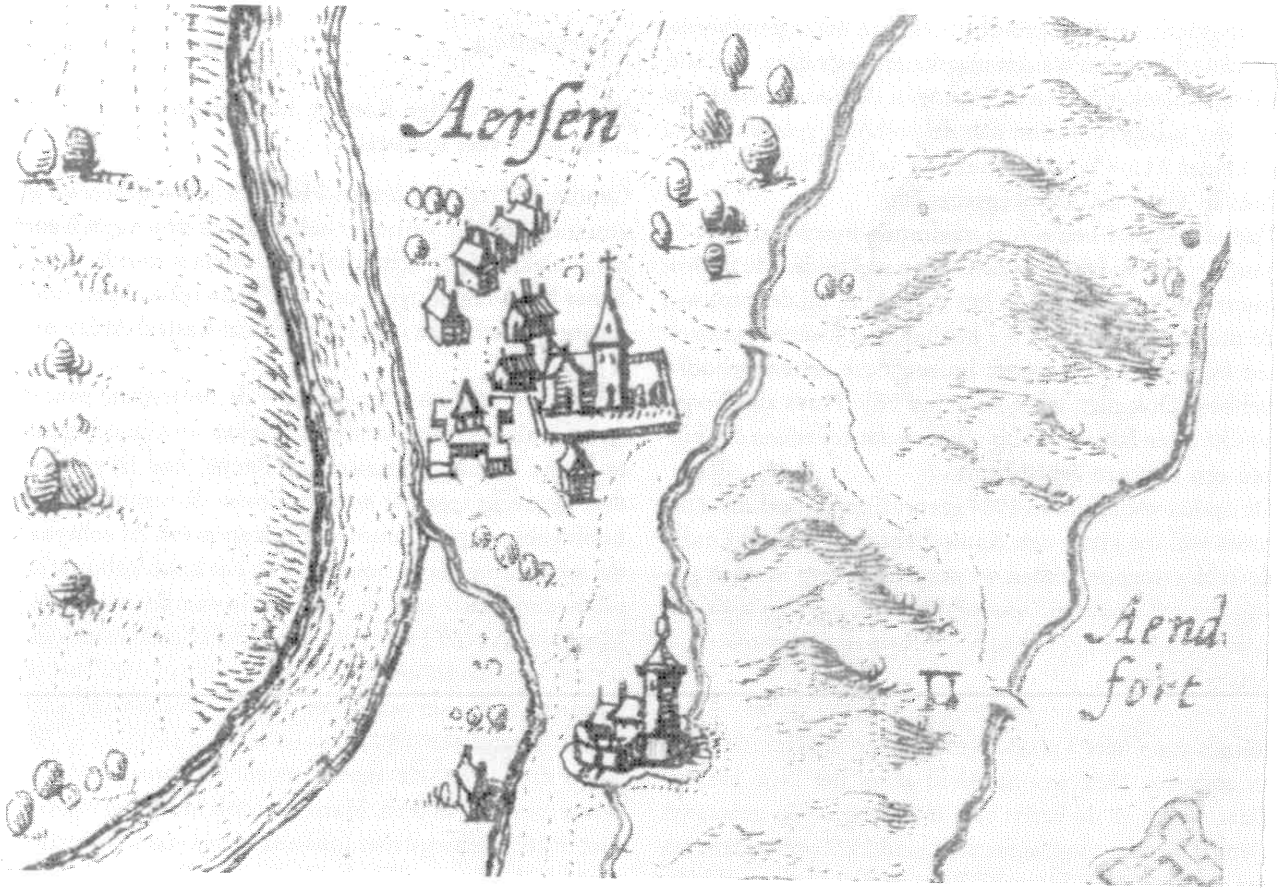
Omdat 'de kamp' ook een algemene betekenis heeft van 'een stuk hooggelegen veld', had ik jarenlang achteloos heengelezen over het in de bouwrekeningen herhaaldelijk voorkomende 'op den kamp aent nije werck'.
Tot 14 augustus 1985.
De grachten van het kasteel werden schoongemaakt en waren daarom zoveel mogelijk leeggepompt. Met een aantal leden van de Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden hielden we de gracht in de gaten en op 14 augustus 1985 kwam 's avonds het telefoontje van Jos Siemens: mergelblokken in de gracht!
De volgende dagen werd onderzocht en gemeten: om de zuid-oosthoek van het tegenwoordige kasteel lag de vlijlaag van een ronde mergelmuur, 2,60 m dik. De ronding had een doorsnede buitenwerks van 14 m.

Uit de bouwrekeningen wisten we, dat het Nije Huys een toren had die van zware mergelblokken gemaakt was. We vroegen en kregen toestemming om onder de keldervloeren van het tegenwoordige kasteel wat proefboringen te verrichten. We vonden op zoveel plaatsen mergelmuren, dat we in 1986 de vloeren mochten wegbreken. Toen bleek dat onder bijna alle keldervloeren bouwresten zaten, meestal van mergel, hier en daar ook van grote, lichtrode bakstenen. En wat nog belangrijker was: er waren twee bouwperioden, die op verscheidene plaatsen met elkaar verbonden waren.

De mergeltoren: in de bouwrekeningen, in de oude resten en op de kaart

De ronde muur in de gracht was inderdaad van een toren, want op de plaats die we berekend hadden vonden we de binnenronding van de fundering onder de keldervloer terug. Vooral de plek waar de oost-west- en de noord-zuidmuur in de toren vervlochten waren, gaf een indrukwekkend bouwsel te zien. (Afb. 4)
Voor de bouw van het tegenwoordige kasteel waren van van binnen uit bij de buitenmuren de oude funderingen schuin weggebroken tot op het grijze zand. Op enkele plaatsen had men de binnenmuren echter op de oude mergelresten gebouwd.
Omdat het opmeten en beschrijven van een dergelijke vondst toch wel boven de capaciteiten van amateurs ging, riepen we de hulp in van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, waarmee we overigens voortdurend contact hadden. In onderling overleg kwamen Prof. J. Renaud en de Heer van Straalen van de Rijksdienst voor Monumenten in Zeist alles bekijken en opmeten.

Het Nije Huys is gebouwd in opdracht van Reiner van Gelre I. Hij was de natuurlijke broeder van Karel van Egmond, Hertog van Gelre.
Reiner was als Stadhouder van het Gelderse Overkwartier en Drost van de Veluwe een belangrijk man. In 1503 huwde hij Aleid Schenck van Nydeggen en werd zo Heer van Arcen.
Toen hij in 1511 voor de keuze werd gesteld: of het Aldt Huys of Den Kamp te herbouwen, koos hij voor het laatste. De al meer dan een eeuw zich voortslepende strijd met de stad Venlo over het recht van op- en inslag op de Maas, zal deze keuze wel beïnvloed hebben. Door een sterk Huys met toren en door de zware tolvesting aan de Maas, beiden aan de zuidzijde van Arcen, konden de aanvallen van Venlo beter worden afgeweerd.
Van de bouw van het Nije Huys zijn rekeningfragmenten uit de jaren 1511 en 1512, en van 1521 en 1522 bewaard.[36] Uit een brief van 1517 weten we dat in dat jaar aan de westvleugel gebouwd werd: 'dat eynde in den weystenwynt, daer dat steyger steyt'.[37]

Afb. 5 *Het Nye Huys te Arssen van Reiner van Gelre – aangevangen in 1511 – op de kaart van Michael Floris van Langeren uit 1627. Het origineel bevindt zich waarschijnlijk in museum Haus Kuckuck te Kleef.*

Vooral in de jaren 1521 en 1522 wordt er met man en macht gewerkt. Metselaars uit Kalkar, Roermond, Venray en Arcen zelf werken er voor 4 st. brabants per dag. Schepen vol mergelblokken worden gelost en vrachten stenen, voor 17 stuiver de honderd geleverd, worden door 'dye opperknechte in oer dachhuyren uytgedragen'. De gezamenlijke onderzaten van Velden gaan met karren in Venlo kalk halen en kunnen niet eens alles in een keer meenemen.

In augustus 1521 moeten inwoners van Wanssum, Swolgen en Voirst (Broekhuizenvorst) in Arcen komen graven. Meyster Dyerick, dye Walmeyster is met zijn mensen ook 30 dagen in touw. In datzelfde jaar wordt de mergeltoren gebouwd.

Jammer genoeg zijn de rekeningen nogal door muizenvraat beschadigd, zodat we niet precies weten voor welk gedeelte van het jaar 1521 'Meyster Jan ant nye werck te Arssen geschyet' 459 hoernsche guldens, 6 st. brabants en 1 oert ontvangt.

Tot nog toe hebben we geen tekening van Reiners Nije Huys t Arssen kunnen opsporen.

In het boek 'Die Fossa Eugeniana'[38] staat een kaart van Michael Floris van Langeren uit 1627, waaruit toch wel iets is af te leiden. Het gebied tussen de Fossa en de Maas bij Arcen is tamelijk gedetailleerd weergegeven. Er zijn drie beeklopen, alle drie uit het zuiden komend. Op de meest westelijke, die bij de tolvesting in de Maas komt, ligt de watermolen. De middelste beek omspoelt het Huys, dat een ronde toren aan de oostzijde heeft, een eindje achter het Huys komen de twee takken van de beek weerbij elkaar. Het slib van deze beek vonden we op veel plaatsen in het voorplein terug, zelfs tussen het puin. (Afb. 5)

Ook uit archeologisch onderzoek weten we iets over de bouwwijze van het Nije Huys. In de zuid-oosthoek lag de zware ronde toren. Deze was zo gebouwd dat hij voor een groot gedeelte buiten de oostwest- en de noord-zuidvleugel uitstak. Vanuit de toren kon men een groot gebied overzien.

Toch nog veel bouwkundige raadsels

Het is mogelijk dat de westvleugel in een rechthoekige toren eindigde. De muren onder de regenwaterput en onder de kelder daarnaast zijn erg dik. Ze liggen ook dicht bij elkaar (afb. 4).

In kelder 1 ligt een noord-zuidmuur van mergel en baksteen. Daar tegen aan liggen aan de westkant twee massieve vierkante muurblokken van mergel. Ze zouden onderdeel van een poort kunnen zijn.

In de gracht, bij de noord-oosthoek van het tegenwoordige kasteel, vonden we een maaskeien bestrating. Dit zou kunnen betekenen, dat de ingang of de binnenplaats van een der vroegere huizen aan de oostzijde gelegen heeft. In kelder 2 en 4 kon de muur van kelder 1 gevolgd worden. In 4 was ze diep weggebroken.
Vanuit kelder 1 liep een mergelmuur westwaarts, die de gang kruiste en langs, en misschien wel onder, de noordmuur van 9 doorliep. Op het voorplein, bij de trap, was de muur weer te zien. We hebben niet kunnen vaststellen bij welk der vroegere huizen deze resten behoord hebben. Ook niet, of ze voor het Nije Huys zijn hergebruikt. Men kan er wel uit afleiden dat zeker een der huizen een U-vorm gehad heeft.
De op het voorplein in 1984 gevonden ijzeroerfundering moet wel tot Huys den Kamp behoord hebben. Onder de keldervloeren hebben we nergens zo diep kunnen graven dat we eventuele ijzeroerblokken konden zien. En ook hebben we het gebruik van heipalen daar niet kunnen waarnemen.

Reiner van Gelre I is op 11 november 1522 overleden.[39]
In augustus 1521 woont Aleid al op het Nije Huys.[40]
Daar wordt in de herfst van 1522 nog volop gebouwd. Omdat de rekeningfragmenten eind 1522 ophouden, weten we niet of het Huys bij Reiners dood helemaal klaar was. Ook niet, of het wel helemaal volgens plan is afgebouwd. Aleid was ongeveer 32 jaar toen Reiner stierf. Zij bleef achter met acht minderjarige kinderen. Financieel scheen het haar niet te best te gaan en van Hertog Karel van Egmond kreeg zij weinig hulp.[41]
In 1530 hertrouwde Aleid met Dirk van der Lippe, genaamd Hoen. Zij verlaat het Nije Huys in 1536 ten gunste van haar zoon Dirk. In 1646 werd het Nije Huys geheel verwoest.
Voor de bouw van het tegenwoordige kasteel werd alles afgebroken, tot op het niveau van de keldervloeren. Het nieuwe kasteel werd naast en over de oude resten gezet. Alleen bij enkele binnenmuren werd de oude mergelfundering gebruikt.
Het puin werd gestort op de lage drassige weilanden ten N. van de Lingsforterweg. Bij de aanleg van het parkeerterrein aldaar, kwamen overal mergelblokken en zachte rode bakstenen aan de oppervlakte. Hier vonden we ook de 16de- en 17de-eeuwse scherven, die we op het kasteelterrein tevergeefs gezocht hadden.
De puinlaag onder het parkeerterrein was op sommige plaatsen een meter dik. Daarom hadden we in 1981 en 1982 door boringen en proefsleuven in dit terrein naar het Nije Huys gezocht. Nu is duidelijk waarom we toen geen vast muurwerk konden vinden.

Het tegenwoordige Kasteel; heel bekend, maar toch veel raadsels

Omdat het tegenwoordige Huis het laatst gebouwd is, zou men kunnen veronderstellen dat de bouwgeschiedenis gemakkelijk te achterhalen is. Niets is minder waar! Echte bouwrekeningen, om van bouwtekeningen maar niet te spreken, zijn in het archief van Kasteel Arcen niet te vinden.
Omdat op Schloss Thurnstein[42] de portretten hangen van Aldolph Reiner Anton van Gelder en zijn echtgenote Maria Barbara Beatrice v.d. Recke, had ik gehoopt daar gegevens tegen te komen. Boven de ingang van het hoofdgebouw prijkt immers het wapen van dit echtpaar, dat we daarom als de bouwers van het hoofdgebouw beschouwen. Maar ook in Thurnstein vonden we niets.
Mogelijk is in het Hessische Staatsarchiv in Marburg materiaal van Arcen achtergebleven, toen in 1967 het archief van de Heren van Arcen uit dat van Dalwigk-Lichtenfels gelicht werd.[43]
Toch zijn er enkele aanwijzingen die datering van de bouw mogelijk maken. Marsilius (ook Marcelis) van Gelder, in 1635 gehuwd met Johanna Maria van Lützenrode, woonde in Arcen. Zijn beide zonen zijn er in 1636 en 1638 gedoopt. Of hij de verwoesting van het Nije Huys in 1646 van nabij heeft meegemaakt, weten we niet. Wel, dat hij in 1651 bezig is met de herbouw. Hij vraagt dan tolvrijheid voor zijn Huis, omdat het door 40 jaar bezetting en doortrekken van troepen veel had geleden en bij de belegering van Venlo in 1646 totaal werd verwoest.[44]

De voorburcht en de bijgebouwen als 'noodwoning'

Marsilius begon met de voorburcht. Boven de poort bevindt zich het wapen van Gelder - van Lützenrode. Met het jaartal 1653. Van dit wapen kennen we toevallig wel de maker: Pierre Bastiaens, die in 1650 burger van Venlo geworden was. Hij bekapte de zware stenen rondom de poortingang en maakte het wapen. Marsilius had voor hem op de achterkant van een brief het 'ontwerp' hiervoor getekend.[45]
Dit poortgebouw, nu de voorburcht, heeft Marsilius en zijn echtgenote tot woning gediend.
Jammer genoeg niet gedateerd, maakt 'J.M. van Lutzeraedt, fraw tot Arssen', een lijst van goederen op 'die den Heer van Aerssen in het Huys heeft behalden'.[46]
Johan Godfried van Gelder, zoon van Marsilius, huwt in 1661 met Maria Constantia van Pallandt. Het zou kunnen dat zijn moeder, samen met haar geestelijk zwaar gehandicapte zoon Reiner Marcelis, het poortgebouw dan verlaat. Wat zij aan meubels, keukeninventaris, landkaarten en schilderijen achterlaat staat o.a. op 'die achter-

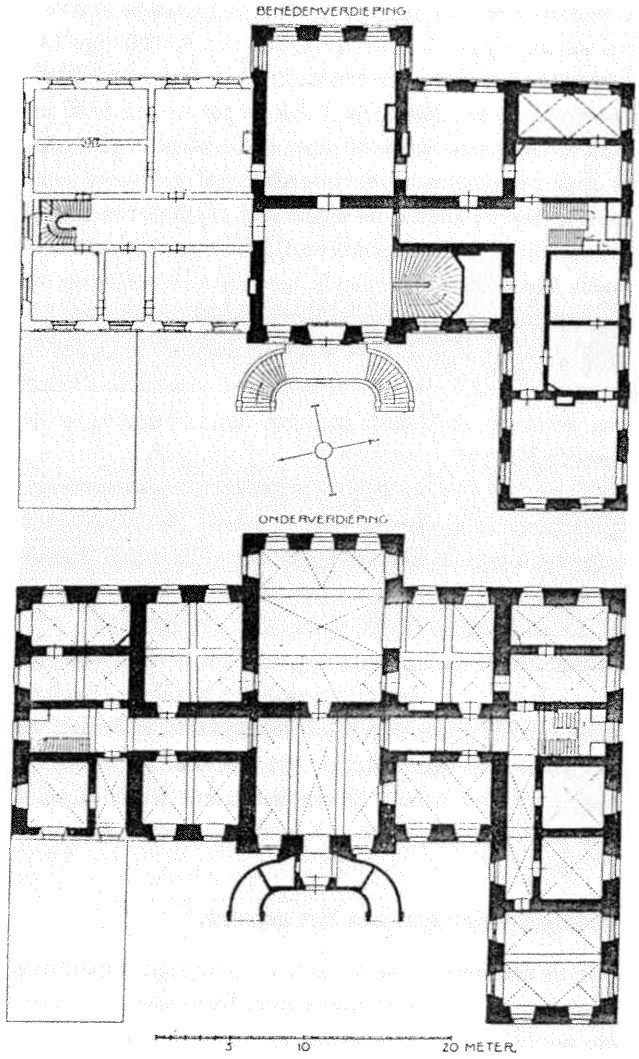

Afb. 6 *Wapen van Gelder-van Lützenrode boven de poort van de voorburcht.*
(foto J. G. M. Stoel)

ste en op die voorste poortcamer'. Er moet dus sprake zijn van het tegenwoordige poortgebouw. De handtekening onder de lijst van goederen is zeer krachtig en duidelijk, nog niet zo beverig als in later tijd. J. M. van Lützenrode stierf in 1698, 87 jaar oud. Reiner Marcelis was in 1687 overleden.[47]
In 1987 bleek, dat het poortgebouw schuin naast de resten van de voorburcht van het Nije Huys is opgebouwd. Dit in tegenstelling tot de zuidelijke bijgebouwen. Deze staan op oude mergelfundamenten.
Opvallend in deze bijgebouwen was de trap naar de knechtenkamers. Deze was erg breed en had mooie leuningen. Ik houd het voor mogelijk dat deze gebouwen tussen 1653 en 1661 zijn gereed gekomen en dat de Vrouwe van Arcen met haar zoon hier gewoond heeft tot het hoofdgebouw – of een deel daarvan – bewoonbaar was. Dit betekent dan tevens, dat van het hoofdgebouw voor 1661 geen vertrekken gebruikt konden worden.

De bouwperioden van het tegenwoordige kasteel

Aan de bouw van het kasteel is te zien dat één plan ten grondslag heeft gelegen. Een oost-west middenas deelt het gebouw in twee helften, die zuiver elkaars spiegelbeeld zijn. Mogelijk zijn de fundamenten en het opgaande muurwerk van de kelders in één keer gebouwd en heeft men deze enige jaren laten 'werken' om eventuele verzakkingen te kunnen corrigeren (afb. 7).
De binnenmuren van de kamers 1a, 2a en 18a zijn opvallend dik.[48]
In de westmuur van de grote kamer 1a waren twee ramen dichtgemetseld. In de grote kamer erboven (1b) lagen tegen de westmuur twee donkere vertrekjes, mogelijk resten van een vroeger trappenhuis. In deze kamer 1b werd achter in een schouw een haardplaat ontdekt met het wapen van Alexander VII, Paus van 1655-1667. Van 1639-1651 was hij Nuntius te Keulen.
Omdat de Heren van Arcen ook Heren van Bachem en Frechen bij Keulen waren en daar ook vaker verbleven, hebben zij de Nuntius zeker gekend. Dit wordt bevestigd door het feit dat de Paus dispensatie verleende voor het huwelijk van Johan Godfried van Gelder en Maria Constantia van Pallandt. Voor dit huwelijk tussen achterneef en achternicht was dispensatie door de Paus zelf niet vereist. De haardplaat is wel geen afdoend bewijs,

Afb. 7 *Plattegronden van de begane grond (boven) en de kelderverdieping (onder) van het landhuis Arcen, begonnen rond 1650.*
(Opmeting en tek. Rijksdienst v.d. Monumentenzorg Zeist)

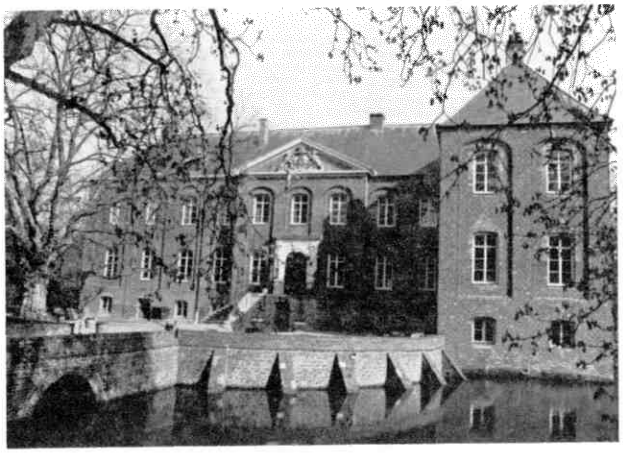
maar toch een aanwijzing dat het middenstuk van het kasteel in de tijd van Johan Godfried, dus vóór 1676 gebouwd is.
Het grote wapen boven de voordeur van Adolph Reiner Anton van Gelder († 1733) en Maria Barbara Beatrice v.d. Recke († 1731) – gehuwd in 1695 – betekent ongetwijfeld dat ook zij een gedeelte van het kasteel gebouwd hebben.
Voor de noordvleugel beschikken we eveneens over een aanwijzing.

De grote brand

Uit kadasterkaarten van 1806 en 1850 [49] blijkt dat in die tussentijd de uitstekende vleugel aan de noordzijde verdwenen is.
Bij opgravingen door de Hist. werkgroep Arcen-Lomm-Velden in de zomer van 1981, bleken de keldermuren – tot vlak onder het maaiveld – te zijn weggebroken. De gewelven waren ingeslagen. De kelders waren helemaal leeg toen dit gebeurde.
In de mortel van de gewelven zaten de brokstukken van een stenen pijpje. Als merk had het een vierbladige Tudorroos en als zijmerken een sterretje en een maansikkel. Volgens Broeder Kompier is het pijpje tussen 1740 en 1750 te Gorkum, Schoonhoven of Dordrecht gemaakt. In deze periode moet de noordvleugel gebouwd zijn. Tussen 1806 en 1850 is hij afgebrand. Bij deze brand zijn alle vertrekken ten noorden van de kamers 1a en 9a verwoest. Op schloss Thurnstein bevindt zich een litho uit 1855. Daarop ziet men dat alleen de kelders behouden zijn. Zij zijn provisorisch van een dak voorzien, over de gewelven heen. Ook de vreemde muur tussen de zolders was hierdoor verklaard: het was een noodgevel na de brand gebouwd.
Bij de herbouw – na 1855 – is besloten het uitstekende gedeelte van de vleugel weg te laten. Het resterende muurwerk van de kelders 6 en 7 werd daardoor aan de westzijde tot buitenmuur. Daardoor was versterking van het fundament, in bogen gemetseld, noodzakelijk.
De deuren en de lambrizering van het herbouwde zijn fraaier dan die van het oude gedeelte. Of tijdens deze herbouw ook de grote trap in de hal geplaatst is, weten we niet. Ze is er oorspronkelijk niet geweest. De vakwerkmuren erachter wijzen op contacten met Jülich (Gulik) waar de Heren van Wijmar-Kirchberg vandaan kwamen.

Andere wijzigingen aan het gebouw

Ook de trap bij het bordes is later gewijzigd. Oorspronkelijk liep de trap recht naar voren. De steunmuren hiervan werden bij de opgraving in 1984 gevonden.
Verder liep er aan de noordkant van het bordes een fraai maaskeien pad tussen de trap bij de gracht en de boog onder het bordes.

Afb. 8 *Voorzijde (westzijde) van het landhuis met het bordes.* (foto J. G. M. Stoel)

In 1984 bleek ook dat het hele voorplein met puin was opgehoogd. De oude maskeien bestrating was op veel plaatsen blijven liggen. Om in de kelder te kunnen komen, moesten trappen worden aangebracht. Deze waren van secundair verwerkt materiaal gemaakt.
In het niet afgebrande gedeelte is ook niet alles bij het oude gelaten. Op diverse plaatsen zijn openingen dichtgemetseld en andere muren weer doorgebroken.
In kamer 16a westzijde vonden we een met planken afgesloten deurnis. Recht daaronder, in kelder 10 onder de trap, lag een beerput met tongewelf. Uit deze beerput kwamen een massa scherven te voorschijn en zelfs hele potten, kruiken en flesjes; alles uit het einde van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw. Zelfs Chinees porcelein, met hetzelfde motief als dat uit het V.O.C. schip 'De Geldermalsen'.[50]
In het midden van de 18de eeuw zijn de privaten tegen de zuidmuur gebouwd. Met een nieuwe beerput, met gewelf. Deze put stond zowel met de oude put als met de gracht in verbinding. Hieruit kwamen scherven, flesjes, kammetjes, borsteltjes enz.

De oranjerie

Van één bijgebouw kennen we wel het bouwjaar, namelijk de Oranjerie: 1763. Of de kelders met de prachtige gewelven en de vijf zware pilaren ook uit dit jaar stammen, kan ik niet beoordelen. De meningen van anderen lopen uiteen.
8 oct. 1763 wordt de 'leyendecker' uit Venray betaald voor het afbreken van de oude oranjerie. In 1763 en 1764 wordt er flink gwerkt aan het nieuwe 'Oranjehuys', de 'oranierey'. Voor 13 rijksdaalders Cleefs worden de ruiten ingezet.
Het wapen van Gelder-van Nesselrode, dat duidelijk herplaatst is, in een raamnis aan de binnenkant van de poort, heeft eerder waarschijnlijk in de oranjerie geze-

ten. Interessant is, dat de Heer van Arcen in 1765 een brief ontvangt van Van Spaen uit Belle Vue, die schrijft: mais les serres, n'est pas son affaire, om in de winter in weckkasten vrugten te leeveren.[51]
De oranjerie brandde rond 1916 af en werd niet herbouwd. De kelder wordt bewoond door kikkers, padden en vleermuizen.
Prof. Deusser heeft in 1925 het koetshuis, naast de oranjerie, gerestaureerd en de zolder ingericht tot atelier. Daartoe liet hij een grote dakkapel op het noordelijke dak zetten.

Eind 1986 werd begonnen met de algehele restauratie van het kasteel en de bijgebouwen. Toen kwamen alle verborgen mankementen aan het licht en bleek hoe slecht de toestand van de gebouwen was.
Ofschoon men natuurlijk met het oog op de nieuwe bestemming veranderingen moest aanbrengen, kan gezegd worden dat met zorg en overleg te werk is gegaan.
De 25 ha grote Kasteeltuinen en de kunst- en bloemententoonstellingen in het kasteel trekken per jaar meer dan 300.000 bezoekers.

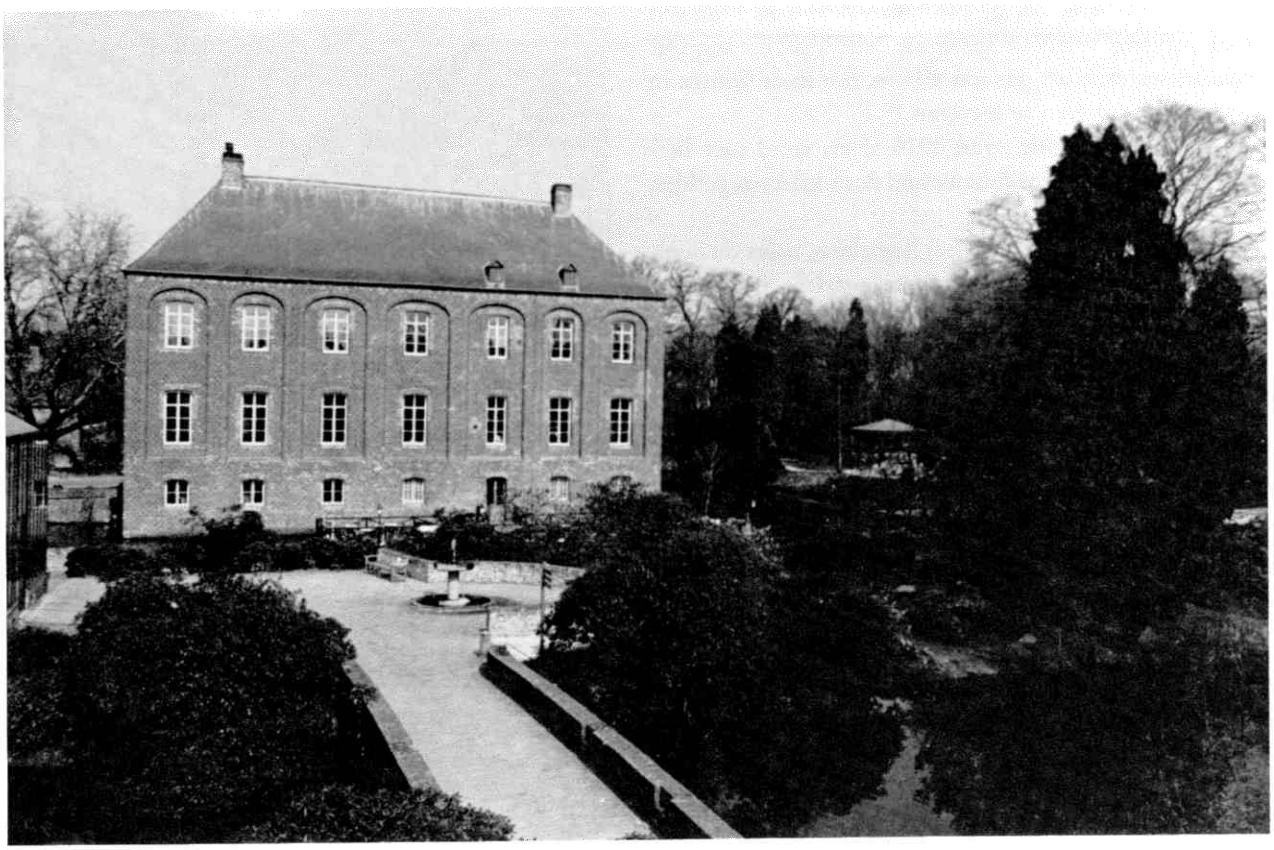

Afb. 9 *Zuidzijde en oostzijde van het landhuis. Op de hoek werden in de gracht de mergelfunderingen van de hoektoren van het Nye Huys (1511-1646) teruggevonden.*
(foto J. G. M. Stoel)

Noten

R.A.L. Rijks Archief in Limburg, Maastricht.
A.K.A. Archief Kasteel Arcen. In Gemeente Archief van Venlo. Als de stukken nog niet genummerd zijn, wordt alleen het nummer van de doos aangegeven.

1 Maasgouw 1940, Nr. 6, blz. 72.
2 J. Th. H. de Win, Kastelen in Limburg. Hoensbroek 1978.
3 In het Gemeente Archief van Venlo.
4 Castellogica 1983. Jaarverslag van de Nederlandse Kastelen Stichting. J. E. Dilz, blz. X, XI en XII.
5 R.A.L. Registers van civiele en kriminele gedingen der schepenbank Arcen. Losse bijlagen bij deel 12, 1624-1648.
6 R.A.L. Schepenbankarchief van Arcen en Velden, Nr. 57.
7 Gemeente Archief Arcen en Velden, Nr. 4901.
8 De Maasgouw 1880, Nr. 70, blz. 273.
9 Kleurenplattegrond Arcen en Velden. Suurlands Vademecum Eindhoven, 0481918.
10 Hanns Ott, Rheinische Wasserburgen. Verlag Weidlich. Würzburg 1984.
11 A.K.A., doos 28, Nr. 25.
12 A.K.A., doos 36.
13 Fr. Nettesheim, Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern. Butzon und Bercker, Kevelaer 1963.
14 R.A.L., Frans Archief, Nr. 2160.
15 Gemeente Archief Arcen en Velden, Nr. 190, Blad 11 van 17 okt. 1666.
16 A.K.A., doos 28, Nr. 159, blz. 1.
18 A.K.A., doos 28, Nr. 159, blz. 3.
19 A. J. Geurts, Verwoord Verleden. Cahiers van de Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden, Nr. 5, blz. 11.
20 J. G. M. Stoel, De geschiedenis van Arcen, het Kasteel en de Heerlijkheid, blz. 13. Venlo 1979.
21 J. G. M. Stoel, Archief Kasteel Arcen, deel 1, oorkondenboek 1303-1450, blz. 85. Cahiers van de Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden, Nr. 13.
22 Als 21, blz. 99 en 124.
23 Dr. J. M. van Winter, Tabellen bij Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen. Arnhem 1972. Tabel A II, blad 2, Nr. 59.
24 A.K.A., doos 36.
25 A.K.A., doos 25, Nr. 33.
26 A.K.A., doos 43.
27 De Maasgouw, 1880, Nr. 71, blz. 279.
28 A.K.A., doos 28, Nr. 30.
29 Gemeente Archief Arcen en Velden, Nr. 144.
30 Gemeente Archief Arcen en Velden, Nr. 221. Belastinglijst.
31 A.K.A., doos 25, Nr. 33 en doos 28, Nr. 56.
32 A.K.A., doos 28, Nr. 159, blz. 3.
33 St. Frankewitz, Die geldrischen Ämter Geldern, Goch und Straelen in späten Mittelalter. Geldern 1986, blz. 84, 85, 89, 90, 99, 132.
34 R.A.L., Frans Archief, Nr. 2160.
35 A.K.A., doos 36.
36 A.K.A., doos 36 en doos 28, Nr. 72.
37 A.K.A., doos 36.
38 R. G. Pistor en H. Smeets, Die Fossa Eugeniana. Landeskonservator Rheinland, Arbeitsheft 32, 1979, blz. 66 en 67.
39 Archief in Schloss Thurnstein. Kist 1, map 1, Nr. 1.
40 A.K.A., doos 36.
41 Moes-Sluyterman, Nederlandsche Kastelen. Arcen, blz. 268.
42 Gelegen in Postmünster in Beieren. Hier wonen de rechte afstammelingen van de Heren van Arcen, de Gravinnen von Geldern-Egmont.
43 Tussen 1814 en 1876 woonden twee generaties von Dalwigk op Kasteel Arcen. Franz Hubert von Dalwigk nam in 1876 het archief van Arcen mee naar Kirchberg (Jülich), waar Fr. Nettesheim het in 1880 raadpleegde. Van Kirchberg werd het naar Dalwigkstal gebracht. In 1928 werd het in het Hessische Staatsarchiv van Marburg gedeponeerd. Dr. A. Baron von Bönninghausen bracht het in 1967 naar Venlo.
44 De Maasgouw, 1880, blz. 173.
45 A.K.A., doos 42.
46 A.K.A., doos 42.
47 Kerkregisters van Arcen. Gemeente Archief Venlo.
48 Zie plattegrond van het Kasteel, de nummering is als volgt: de kelders 1, 2, 3, enz. Beletage 1a, 2a, 3a, enz. Bovenverdieping 1b, 2b, 3b, enz.
49 Gemeente Archief Arcen en Velden, Nr. 4900 en 4919.
50 Catalogus van de veiling te Amsterdam.
51 A.K.A., doos 31.

Afb. 10 *Zuidzijde van het landhuis met gedeelte tuin en oranjerie (links).*
(foto J. G. M. Stoel)

Afb. 11 *Gang in de noordvleugel met trap.*
(foto J. G. M. Stoel)

Arnold van Straelen ± 1275

Elisabeth † voor 1330
×
1. Henricus van Gelder
2. Giselbert v.d. Lecke
3. Arnold van Buren, weduwnaar van ?

Justina † voor 1349
×
Arnold v.d. Lecke † voor 1337

nog 3 dochters

uit eerste huwelijk van Arnold van Buren

Arnt

vanaf 1330 Heren van Arcen

Otto

in 1377 zijn in Arcen de gebroeders:

Otto van Buren
1370, 1372
Heer van Arcen

Johan van Buren, ridder
× 1372
Geertruyd van Wisschel, weduwe van
Henric Rost van Cryeckenbeck,
die 2 dochtertjes had Paza en Jutta

Arnold van Buren

Johan van Buren, Heer van Arcen
× 1402
Maria van Gulik
(zij is in 1432 hertrouwd met
Reynart van Cryeckenbeck
Zij noemt zich Vrouwe tot Schandelo

Otto

Allard
×
Fije van Holthusen

Johan van Buren † 1461
× 1431
Aleid van Arendael

Willem
natuurlijke zoon Willem
×
Cathrijn

Arnt

Aleid van Buren
× 1450
Dirk Schenck van Nijdeggen
Heer van Arcen en Walbeck
Afferden en Blyenbeck

Maria
×
Johan Hoen v.d. Broick
Heer van Velroux

Johan
× ?

Geertruid
× voor 1487
Seger van Loon

1. Winand en 10 broers en zussen
Schenck van Nijdeggen
× 1489
Johanna van der Donck

en 10 broers en zussen

Aleid Schenck van Nydeggen,
Vrouwe van Arcen, Bleyenbeck, Afferden en Grubbenvorst
×
1. 1503 Reiner van Gelre,
natuurlijke zoon van Hertog Adolf † 1522

2. Dirk v.d. Lippe, genaamd Hoen

Dreick van Gelre † 1581
Heer van Arcen
× 1536
Frederica van Rechteren van Vorst en Keppel † 1577

en 7 broers en zussen

Jasper
Heer van Bleyenbeck,
Afferden en Grubbenvorst

broer

zus

Reiner van Gelre II en 7 broers en zussen

×

1. 1570 Marg. v. Vorst v. Dorreweerdt † 1601

2. 1602 Helena v. Wrede tot Ameke

Reiner van Gelre III de jonge † 1615
Heer van Arcen

× 1603

Catharina van Pallandt † 1622
erfdochter van Frechen en Bachum

Judith

×

1. 1605 Godfr. v. Bocholtz
2. 1622 Caspar v. Keverbergh

Margaretha

Anna

×

Frans van Mom
van Swartenstein

Reiner van Gelder IV † 1670
Ridder in de Duitse Orde
Commandeur tot Luxemburg
Heer van Mirlo, Mittelborn en Maasbree
Drost van Straelen

Marsilius van Gelder † 1656
Heer van Arcen, Türnich, Frechen
Drost van Kessel

× 1635

Johanna Maria van Lützenrode
tot Clarenbeeck † 1698

Ludger † 1632 en 3 zussen
Heer van Grunsfoort
† Slag van Nördlingen

Reiner Marcelis 1636-1687
(was zwakzinnig)

Johannes Godefridus van Gelder 1638-1676

× 1661

Maria Constantia van Pallandt † 1680

8 kinderen Heer van Arcen werd: Adolphus Renerus Antonius van Gelder (1670-1733)

× 1695

Maria Barbara Beatrix v.d. Recke † 1731

11 kinderen o.a.

Christian Augustus 1703-1767
Heer van Arcen, Velden, Bree, Frechen, Bachum, Vogts Bell

× 1744

Francisca Charlotte
Gravin van Nesselrode

kinderloos

Anna Maria Albertina geb. 1705

× 1737

Wilhelm Alex. Const.
v. Wijmar zu Kirchberg

Christian August
van Wijmar
1737-1806

Otto Julius 1713-1781

×

1. 1738 Franc. v.Obendorf
2. 1766 Eleonora v. Metternich

Friedrich Adolph
van Geldern

Christian August van Wijmar eiste na de dood van Christian August van Gelder zijn moeders erfdeel op. Na 12 jaar proces voeren moesten Otto Julius en Friedrich Adolph van Geldern Arcen aan hem afstaan.

De burcht Grebben rond 1300

DOOR

M. FLOKSTRA

Afb. 1 *De ruïne van het Gebroken Slot rond 1930. Midden in het beeld de grote, ronde hoektoren.*
Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Even buiten de bebouwde kom van Grubbenvorst richting Venlo ligt links van de weg verscholen achter weelderig groen, de ruïne van Grebben. De ligging van de burcht is gunstig te noemen, enerzijds vlak aan de Maas en anderzijds aan de uitmonding van de Everlose beek. Haar grachten werden zodoende direkt gevoed. Uiteraard heeft men de burcht op een kunstmatig aangelegde heuvel gebouwd; bij de periodiek hoge waterstanden zou de wateroverlast regelmatig te groot zijn geweest. Juist door deze heuvel is de burcht onder het zo bekende kasteeltype 'chateau à motte' te rangschikken, hoewel de motte als krijgsbouwkundig verschijnsel rond 1300 niet meer bij de tijd was.

De familie Van Millen en Hendrik van Gelre

De oudste vermelding van de burcht Grebben treft men aan in een leenakte uit 1311, waarbij de toenmalige eigenaar – een zekere Willem van Millen – 'dat huys Grebben' als een open huis opdraagt aan de Gelderse graaf.[1] Het goederencomplex te Millen, Venlo en omgeving van de Van Millens was omvangrijk; naast heerlijke rechten en de burcht Grebben beschikten zij zelfs over een landsheerlijk recht, 'een Tol'. In 1308 sprak Willem van Millen immers van 'mijnen tollen van Grebben ind van Venloe', waaruit de familie aanzienlijke bedragen toevloeiden.[2]

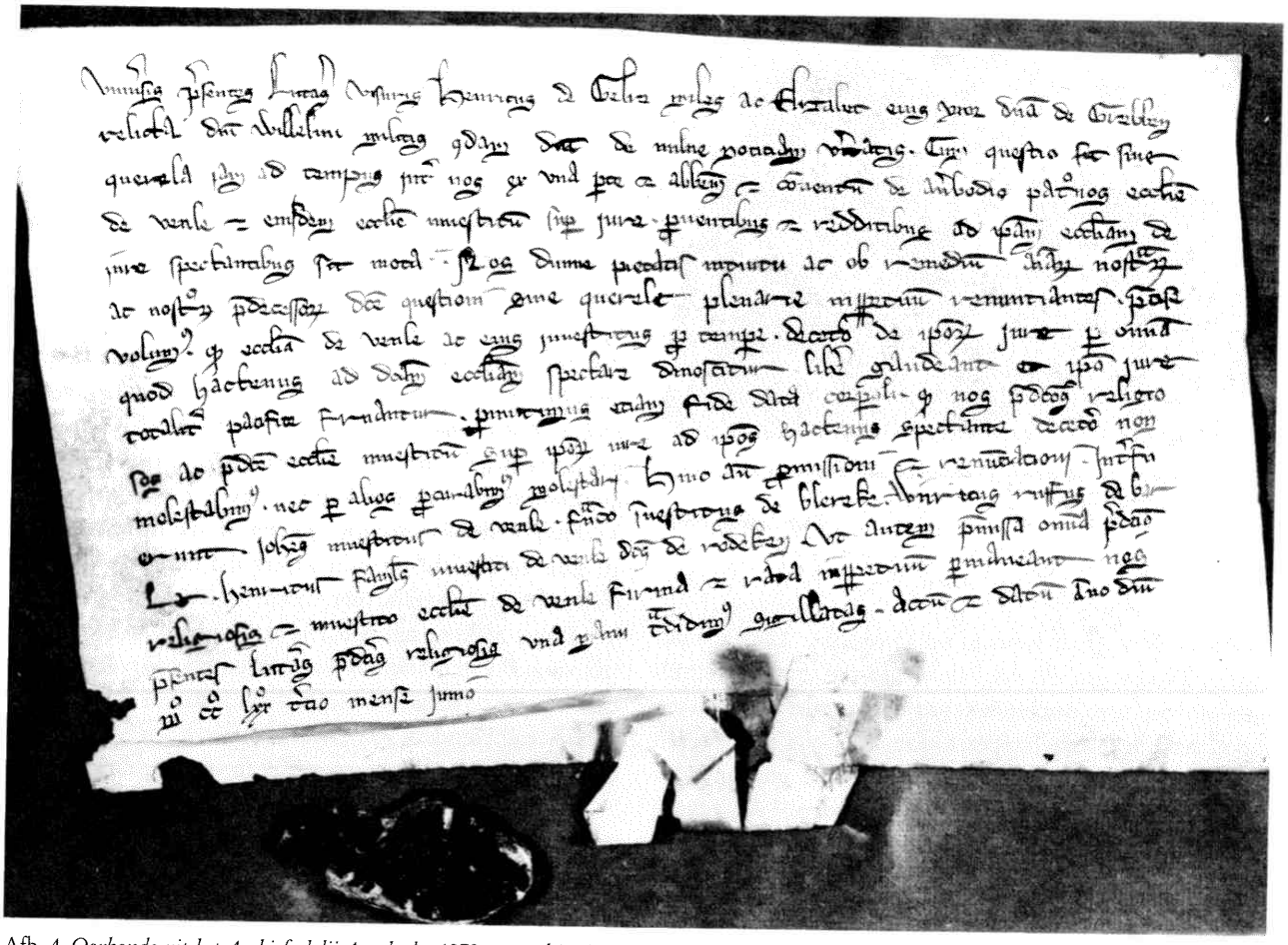

Afb. 2 *Zegel van Henricus van Gelre, bastaardzoon van Otto, graaf van Gelre; 1286, november 28.*
Randschrift: S(IGILLUM) HENRICI : MILITIS : FRIS : COMITIS : GELRENSIS :
Wapenschild, opgehangen aan een haak.
Wapen: een naar rechts gekeerde klimmende leeuw, omgeven door blokjes. Over alles heen de schuinstreep (bastaardbalk).
Bron: Rijssel, Archives départementales du Nord, B405 nr. 2767.
Foto M. Flokstra.

Het is binnen het kader van dit artikel niet goed mogelijk de geschiedenis van het goederencomplex van de Van Millens uit de doeken te doen. We zullen ons daarom beperken tot de burcht Grebben.
Alvorens dieper op deze historie in te gaan, is het gewenst allereerst uit te weiden over de ouders van Willem van Millen. Hij blijkt een zoon te zijn van Willem I van Millen, die reeds vóór 5 september 1272 moet zijn overleden. Op laatst genoemde datum was zijn moeder Elisabeth hertrouwd met 'dominus Henricus de Grebben'. De oorkonde betrof een arbitrale uitspraak van Goswinus van Borne en Seger van Swalmen in een geschil tussen het geslacht Van Millen en de abdij van Averbode over inkomsten uit het derde deel van de grote en kleine tienden, die de kerk en pastoor van Venlo zouden toekomen.[3] De oorsprong van de problemen tussen de twistende partijen was eigenlijk een schenking. In 1260 bevestigde Willem I van Millen de schenking – door Gooswijn zijn vader – van het patronaatsrecht en het daarbij behorende ⅓ deel van de tienden van Venlo aan de abdij van Averbode.[4] Rond 1270 blijken er toch moeilijkheden te ontstaan, die op last van Otto, graaf van Gelre geklaard dienden te worden. Inmiddels was Willem I van Millen overleden en Elisabeth, zijn weduwe, hertrouwd met Hendrik van Grebben. Deze laatste nam zoals gebruikelijk de juridische kant van de zaak waar voor zijn vrouw Elisabeth en haar onmondige kinderen. Op grond van deze ene vermelding meenden J. Linssen en andere geschiedschrijvers over Grubbenvorst dat er in de 13e eeuw een geslacht van edelheren heeft bestaan, dat zich naar Grebben noemde.[5] De genoemde Hendrik zou de enige zijn die bekend geworden is en tevens ook de laatste. Verder geloofde men dat Hendrik van Grebben kinderloos was overleden. Na zijn overlijden zou de burcht Grebben via zijn vrouw Elisabeth vererfd zijn op de kinderen uit haar huwelijk met Willem I van Millen. Bij deze voorstelling van zaken meen ik toch een kritische kanttekening te moeten plaatsen. Wanneer huis Grebben in handen zou zijn geweest van Hendrik van Grebben en deze kinderloos zou zijn overleden, dan kon Elisabeth zich alleen beroepen op eventueel vruchtgebruik. De goederen zouden dan na haar dood zeker terug zijn gevallen op de familie van Hendrik van Grebben. De aandachtige lezer vraagt zich natuurlijk af: hoe zit het dan in elkaar? Welnu, bij een poging nadere biografische bijzonderheden over Hendrik van Grebben te achterhalen was het geluk met ons. In het omvangrijke archief van de abdij van Averbode troffen we toevallig een oorkonde aan uit het jaar 1273, waardoor een gedeelte van het vraagstuk omtrent Hendrik van Grebben wordt opgelost.[6] In deze oorkonde verklaren:
'Henricus de Gelre miles ac Elizabet eius uxor domina de Grebben relicta domini Willelmi militus quondam domini de Milne',

Afb. 3 *Zegel van Willem II van Millen; 1315, maart 19.*
Wapen: een schild beladen met een dwarsbalk, gearceerd. In de rechterbovenhoek een zespuntige ster.
Diameter 34 cm.
Bron: Historisches Archiv Stadt Köln HUA 1/831.
Foto M. Flokstra.

Afb. 4 *Oorkonde uit het Archief abdij Averbode. 1273, maand juni.*
Hendrik van Gelre, ridder en zijn vrouw Elisabeth, Vrouwe van Grebben, weduwe van wijlen heer Willem I van Millen, verklaren ter beëindiging van hun geschil met de abt en het convent van Averbode en de pastoor van de kerk te Venlo afstand van hun rechten op genoemde kerk te doen.
N.B. Transscriptie zie Bijlage 1.

Foto M. Flokstra.

ter beëindiging van hun geschil met de abt en het convent van Averbode en de pastoor van Venlo, afstand van hun rechten op de Venlose kerk te doen. Met andere woorden: Hendrik van Grebben is te vereenzelvigen met Hendrik van Gelre. Aanvullende gegevens over Hendrik van Gelre verschaft het Gelders oorkondenboek van Sloet. Door een aantal oorkonden wordt het duidelijk dat Hendrik een bastaardbroer was van graaf Reinald I van Gelre.[7]

Nadat Reinald I in 1271 zijn vader Otto als graaf van Gelre was opgevolgd, trouwde hij met Ermgard, dochter van Walram IV, hertog van Limburg. Op 18 juni 1282 werd Ermgard door de Duitse koning beleend met het hertogdom Limburg. Vanaf die tijd noemden Reinald en Ermgard zich graaf en gravin van Gelre en hertog en hertogin van Limburg. Na haar dood in 1283 kreeg Reinald haar bezittingen in vruchtgebruik, doch hierover ontstond tussen hem en de naburige landsheren grote onenigheid. In 1286 hertrouwde graaf Reinald van Gelre met Margaretha, dochter van Gwijde, graaf van Vlaanderen. Als vertrouweling van de Gelderse graaf was diens bastaardbroer Hendrik van Gelre (alias van Grebben) één van de vele borgen bij de opstelling van de huwelijkse voorwaarden en toewijzing van de huwelijksgoederen. Het bij deze gelegenheden door hem aangehechte zegel is gelukkig bewaard gebleven.[8]

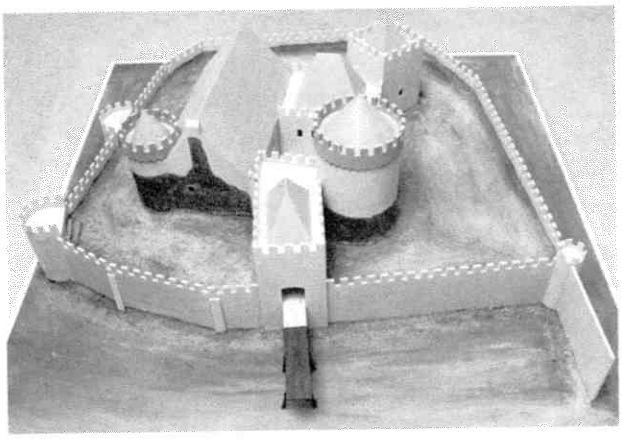
Tijdens de Limburgse successie-oorlog (1283-1288) verloor Reinald I graaf van Gelre op 5 juni 1288 de Slag van Woeringen. Reinald raakte zelfs in gevangenschap van de overwinnaar, de Brabantse hertog.

Volgens Sloet en anderen zou Reinalds bastaardbroer Hendrik van Gelre in deze Slag zijn gesneuveld, maar zij halen hiervoor geen bronnen aan.[9] De beroemde Rymkroniek van Jan van Heelu vertelt ons een ander verhaal; dat Hendrik van Gelre in de Slag van Woeringen niet gesneuveld was, maar slechts met andere Gelderse ridders gevangen genomen.[10]

Hij is kennelijk spoedig uit gevangenschap ontslagen, daar hij bij enkele gelegenheden in 1290 als oorkonder optreedt. Op 6 april 1290 noemt hij zich:

'Henricus miles dominus de Burne, frater nobilis viri domini comites Gelrie'.[11]

Zoals verder nog zal blijken, heeft het zijn redenen, dat hij zich naar een ander goed noemt. Na langdurig onder-

Afb. 5 *Maquette van de burcht Grebben in welstand rond 1500, van de hand van P. van Nunen.*

Foto Litjens, Horst.

handelen deed graaf Reinald op 15 oktober 1289 afstand van de Limburgse erfenis. Hij kwam vrij, maar de schuldenlast van deze oorlog was groot. Reinald zag zich genoodzaakt de graafschappen Gelre, Zutphen en Kessel in 1290 voor de duur van vijf jaar aan zijn schoonvader Gwijde, graaf van Vlaanderen te verpanden.[12] Als gevolg hiervan kwam Gelre sedert 1290 sterk onder Vlaamse invloed te staan. Eveneens onder invloed van deze schuldenlast bestond er behoefte, om één en ander precies in kaart te brengen. Daarom werden allerlei grafelijke inkomsten geregistreerd. Deze landsheerlijke rekening dateert van 1294/1295 en werd door Meihuizen in 1953 gepubliceerd.[13]

Wanneer Hendrik van Gelre Grebben als erfelijk familiegoed had bezeten en tevens kinderloos overleden, dan zouden delen van zijn nalatenschap terecht gekomen zijn bij de halfbroer Reinald I, graaf van Gelre. Aangenomen, dat hij rond 1290 is overleden. Wat ligt nu meer voor de hand dan te veronderstellen, dat die goederen of delen hiervan dan ook in de Gelderse rekening uit 1294/1295 hadden moeten voorkomen.

Resumerend kunnen wij vast stellen, dat door het ontbreken van inkomsten uit Grebben in de Gelderse rekening, dit Grebben van oorsprong geen Gelders domeingoed was. Hendrik van Gelre had kennelijk het in oorsprong Millens goed slechts door zijn huwelijk in beheer gekregen. Deze conclusie wordt min of meer bevestigd door de reeds eerder genoemde akte van 6 april 1290 die ons duidelijk de rechtmatige – inmiddels meerderjarige – bezitter van Grebben noemt, te weten: Willem van Grebben.[14] De akte gegeven door 'Henricus, miles dominus de Burne, frater nobilis viri domini comitis Gelrie' – dus Hendrik van Gelre – bevat de uitspraak in een geschil tussen de abdij Averbode en Dirk van Millen. Willem van Grebben is hierbij een van de scheidslieden die de uitspraak aan Hendrik van Gelre hadden overgelaten. Willem van Grebben wordt op 5 februari 1296 expliciet genoemd: 'Willelmus armiger dictus de Milne et de Grebben'.[15] Zelfs op 4 augustus 1299 wordt hij genoemd: 'Wilhelmo milite dominus de Grebben et de Millen'.[16] Hij is ongetwijfeld de later zo bekende Willem II van Millen, die in 1311 wellicht noodgedwongen een leenverhouding met Reinald I, graaf van Gelre aanging. Na de dood van graaf Reinald I moest Willem – bij het aantreden van graaf Reinald II in 1326 – zijn goederen, welke hij in leen had van de Gelderse graaf, opnieuw verheffen. Hierbij blijkt dat Willem II van Millen naast Grebben ook nog andere goederen in leen had, 'dat hues te Grebben ende tguet, dat daerto behoert. Item dat overste hues te Borne ende dat overste te Wickenrode. Item sijne manne te Bracht. Item dat dagelix gerichte te Haren ende dat derdendeel van den hoghen gherechte aldaer'.[17]

Volledigheidshalve zij nog opgemerkt dat de feiten meer en meer in de richting gaan wijzen dat Hendrik van Gelre door zijn huwelijk met Elisabeth, weduwe van Willem I van Millen, het Millens goederencomplex slechts 'als voogd' van Willem II van Millen was toevertrouwd. Bij de meerderjarigheid van Willem II van Millen – rond 1290 – zag Hendrik van Gelre zich gedwongen zich naar een ander goed – dat hij mogelijk in vruchtgebruik bezat – te vernoemen. Hieruit volgt opnieuw, dat Grebben oorspronkelijk allodiaal Millens goed moet zijn geweest. Over Elisabeth, weduwe van Willem I van Millen, is slechts weinig meer bekend. Zij was op 28 april 1277 in leven. Ondanks de overeenkomsten van 1272 en 1273, waarbij het patronaatsrecht en de inkomsten van de Venlose kerk definitief aan de Abdij van Averbode toekwamen, wilde zij in 1277 Willem van Schinnen – cantor van Sint Gereon te Keulen – tot pastoor van Venlo benoemen. Deze geeft echter op 28 april 1277 spontaan en vrijwillig zijn gepretendeerde rechten op.[18]

Uit een reeks latere oorkonden – van begin augustus 1299 – blijkt dat Engelbert van Schinnen, een verwant van Willem van Schinnen, ook aanspraken op het voornoemde patronaatsrecht had doen laten gelden. Door

Afb. 6 *De heuvel van het 'Gebroken Slot' omringd door water bij een uitzonderlijk hoge stand van de Maas.*

tussenkomst van een aantal scheidslieden – waaronder Willem, heer van Grebben een tamelijk overheersende rol heeft gespeeld – erkende Engelbert van Schinnen eveneens de abdij van Averbode als patroon van de kerk van Venlo.[19]

Op 11 augustus 1299 bevestigde 'Willelmus de Milne, vir nobilis dominus de Grebben, miles', nog eens uitdrukkelijk dit recht van de abdij van Averbode.[20]

Keren we terug naar Hendrik van Gelre. Volgens Vermeulen hertrouwde hij met Elisabeth van Stralen, stammend uit het zo bekende geslacht van de voogden van Straelen.[21] Deze tip van de sluier wordt opgelicht door een oorkonde uit veel later tijd, namelijk uit 1312. Op 2 april van dat jaar verklaren Elisabeth van Straelen (Lysa) voogdes van Straelen en Gijsbrecht van der Leck echtelieden, dat Elisabeth van Straelen al haar rechten op goederen te Bugene (Boegem bij Hülm of Buggenum?) ter waarde van 40 Mark, welke haar aanvankelijk toekwamen door haar eerste huwelijk met wijlen Hendrik van Geylren (Gelre), heeft geschonken aan Gerit, burggraaf te Udenkirgen (Odenkirchen).[22] Wanneer Hendrik van Gelre is gestorven, is niet bekend. Zijn weduwe Elisabeth van Straelen hertrouwde vóór 1310 met Gijsbrecht van der Leck.[23]

M. Flokstra, herfst 1990

Gebruikte afkortingen

AAA = Archief Abdij van Averbode
ARA = Algemeen Rijksarchief in Brussel
HSAD = Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf
RAG = Rijksarchief in Gelderland
RAL = Rijksarchief in Limburg

Noten

1 RAG, Hertogelijk archief, inv. nr. 25. Waardenburgse kroniek, folio 37 v.-38; Idem, Aanwinst 1941, inv. nr. A I. a 1 folio 74 v. E. Rosenkrantz. Bijdrage tot de geschiedenis van Grubbenvorst bij Venloo en Millen bij Nieuwstad, in: De Maasgouw 12 (1890) 65; P. N. van Doorninck en J. S. van Veen, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415, Haarlem (1908), 319-320 volledige tekst (1311 mei 20).

2 Gemeentearchief Roermond, Oud-Archief Roermond, inv. nr. 345 Jura et Privilegia I, folio 56, regest 24 (1308 augustus 10).

3 AAA, Sectie I, charters Averbode, nrs. 286 en 287 (1272 sept. 5).

4 AAA, Sectie I, charters Averbode, nr. 203 (1260 juli 10).

5 J. Linssen, Venlo en de Graven van Gelre, in: De Maasgouw 80 (1961), 3.

6 AAA, Sectie I, charters Averbode, nr. 289 (1273 juni).

7 L. A. J. W. Baron Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, Den Haag 1872-1876, oorkonde nrs. 851 (1262 april 8), 927 (1271 maart 5) en 1101 (1286 mei); Mr. A. P. van Schilfgaarde, Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, Werken Gelre 33, Arnhem (1967), 115.

8 Rijssel, Archives départementales du Nord, B405 nr. 2732; ARA, Brussel, Chartes Namen, nr. 191 (1286 mei). Sloet, Oorkondenboek nr. 1101; J. Kleintjes in Limburgs jaarboek, 27 (1921), 12-27.

9 Sloet, Oorkondenboek, oorkonde nr. 851 in de voetnoot. Zie ook F. J. Hermans, Tolheffing in Venlo in de late middeleeuwen in: Venlo's Mozaïek; (Maastricht 1990) 23, L.G.O.G. Werken nr. 12.

10 F. W. Hellegers und W. Schäfke, Die Schlacht von Worringen, Jan van Heelu in: Der Name der Freiheit 1288-1988, Köln (1988), 144 onder nr. 6900. Vergelijk J. F. Willems, Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den Slag van Woeringen, van het jaar 1288, Brussel 1836.

11 AAA, Sectie I, charters Averbode, nr. 346 (1290 april 6). Idem, Sectie I, Cartularium Averbode I, folio CCXII.

12 J. F. Willems, Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den Slag van Woeringen van het jaar 1288, Brussel 1836, Oorkonde bijlage CLVI.

13 L. S. Meihuizen, De rekening betr. het graafschap Gelre 1294/1295, Werken Gelre nr. 26, Arnhem 1953.

14 AAA, Sectie I, charters Averbode, nr. 346 (1290 april 6). Idem, Sectie I, Cartularium Averbode I, folio CCXII.

15 ARA, Brussel, Inventaire des archives de L'Abbaye de Villers, inv. nr. 63 Cartulaire de Mellemont, folio 254 verso (1296 febr. 5).

16 AAA, Sectie I, charters Averbode, nr. 577, 578 (1299 augustus 4). Idem, Sectie I, Cartularium Averbode I, folio CCXVII verso.

17 P. N. van Doorninck, Het oudste Leenactenboek van Gelre 1326, Haarlem (1898), 2.

18 AAA, Sectie I, charters Averbode, nrs. 300 en 308.

19 Idem, nrs. 574, 575, 576, 577 en 578 (1299 aug. 2, 3 en 4).

20 Idem, nrs. 579 (1299 aug. 11).

21 Th. W. J. Driessen, M. P. J. van den Brand en Leopold Henrichs, Die Vögte von Straelen, Veröffentlichen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend. nr. 72, Kevelaer 1972.

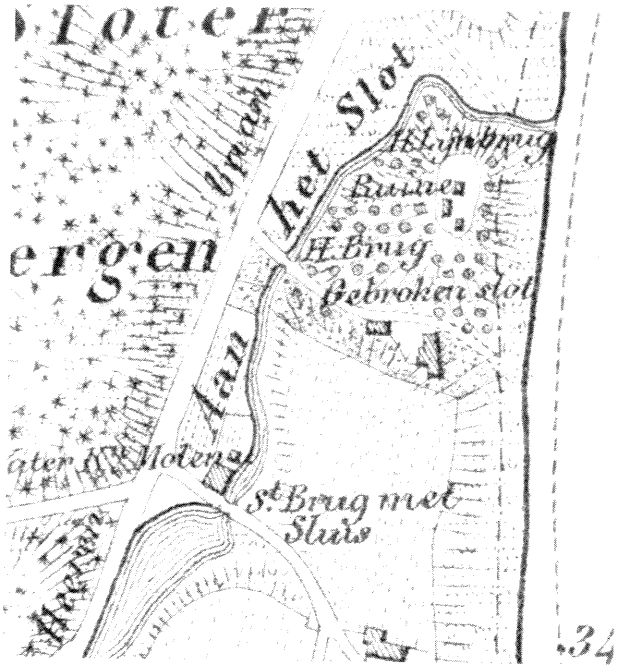
22 HSAD, Archiv Herrschaft Odenkrichen, Urk. 4 (1312 april 2); Staatsarchiv Münster, Mscr. II (Kindlingersche Sammlung), nr. 53 (149-150) Vriendelijke mededeling van H. J. J. Vermeulen te Broek op Langedijk.

23 HSAD, Abtei Siegburg, Rep. und HS nr. 7 folio 219; Die Vögte von Straelen, Veröffentlichen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, Kevelaer 1972, 39 voetnoot 66.

24 ARA, Brussel, Inventaire des archives de L'Abbaye de Villers, inv.nr. 63 Cartulaire de Mellemont, folio 254 verso (1296 febr. 5).

25 Mr. A. P. van Schilfgaarde, Oude aanteekeningen omtrent de heeren en graven van den Bergh in: De Nederlandse Leeuw, jrg. XLV, 1927 k. 98.

Aan het einde van deze bijdrage wil ik mijn dank betuigen aan de heren H. J. J. Vermeulen (Broek op Langendijk, J. H. Hanssen (Venlo) en Prof. Dr. J. G. N. Renaud (Amersfoort) voor hun kritische kanttekeningen en waardevolle bijdragen.

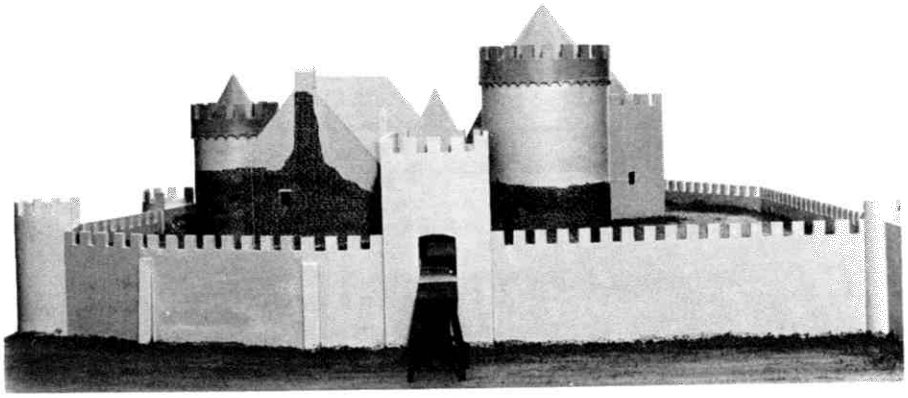

Afb. 7 *Gebroken Slot (de burcht Grebben); ruïne en omgeving in 1850. Detail uit een kaart van de Boven-Maas van Visé tot Woudrichem; door de landmeter E. Olivier Dz. Uitgave 1855, Atlas Gem. Archief Venlo.*

Foto M. Flokstra.

Bijlage 1

1273 juni
Hendrik van Gelre, ridder en zijn vrouw Elisabeth, Vrouwe van Grebben, weduwe van wijlen heer Willem I van Millen, verklaren ter beëindiging van hun geschil met de abt en het convent van Averbode en de pastoor van de kerk te Venlo afstand van hun rechten op genoemde kerk te doen.
Bron: Archief abdij Averbode, Sectie I charters Averbode nr. 289.

Universis presentes litteras visuris *Henricus de Gelra miles ac Elizabet* eius uxor domina de Grebben relicta domini Willelmi militis quondam domini de Milne notitiam veritatis. Cum questio sive querela jam ad tempus inter nos ex una parte et abbatem et conventum de Averbodio patronos ecclesie de Venle et eiusdem ecclesie investitum super jura, proventibus et redditibus ad ipsam ecclesiam de jure spectantibus sit mota. Nos divine pietatis intuitu ac ob remedium animarum nostratum ac nostrorum predecessorum dicte questioni sive querele plenarie in perpetuum renuntiantes, precise volumus quod ecclesia de Venlo ac eius investitus pro tempore de cetero de ipsorum jure per omnia quod hactenus ad dictam ecclesiam spectare dinoscitur libere gaudeant et ipso jure totaliter pacifice fruantur, promittimus etiam fide data corporaliter quod nos predictor religiosos ac predicte ecclesie investitum super ipsorum jure ad ipsos hactenus spectante decetero non molestabimus nec per alios procurabimus molestari. Huic autem promissioni et renunciationi interfuerunt Johannes investitus de Venle, Franco investitus de Blereke, Wirricus Ruffus de Barle, Henricus famulus investiti de Venle dictus de Redeken. Ut autem premissa omnia predictis religiosis et investito ecclesie de Venle firma et rata in perpetuum permaneant nos presentes litteras predictis religiosis una manu tradidimus sigillatas. Actam et datum anno Domini M.CC.LXX tercio mense junio.

Genealogisch schema

Willem I van Millen
(1260-1272)
overl: vóór 1272
tr.
Elisabeth
(1272-1277)
overl: na 1277
hertr. vóór 5 sept. 1272
Hendrik van Gelre
(1262-1290)
(in 1272 vermeld als Henricus de Grebben)
(in 1273 vermeld als Henricus de Gelre)
(in 1290 vermeld als Henricus miles dominus de Burne)
bastaardbroer van Reinald I graaf van Gelre
overl: na 1290
hertr. na 28 april 1277
Elisabeth van Straelen
Voogdes van Straelen
(1310-1330)
tr. 2e vóór 1310
Gijsbrecht van der Leck
overl: tussen 2.4.1312 en 9.1.1313

Willem II van Millen
heer van Grebben
(1290-1328)
(in 1290 vermeld als Willem de Grebben)
overl: 6 november 1328[25]

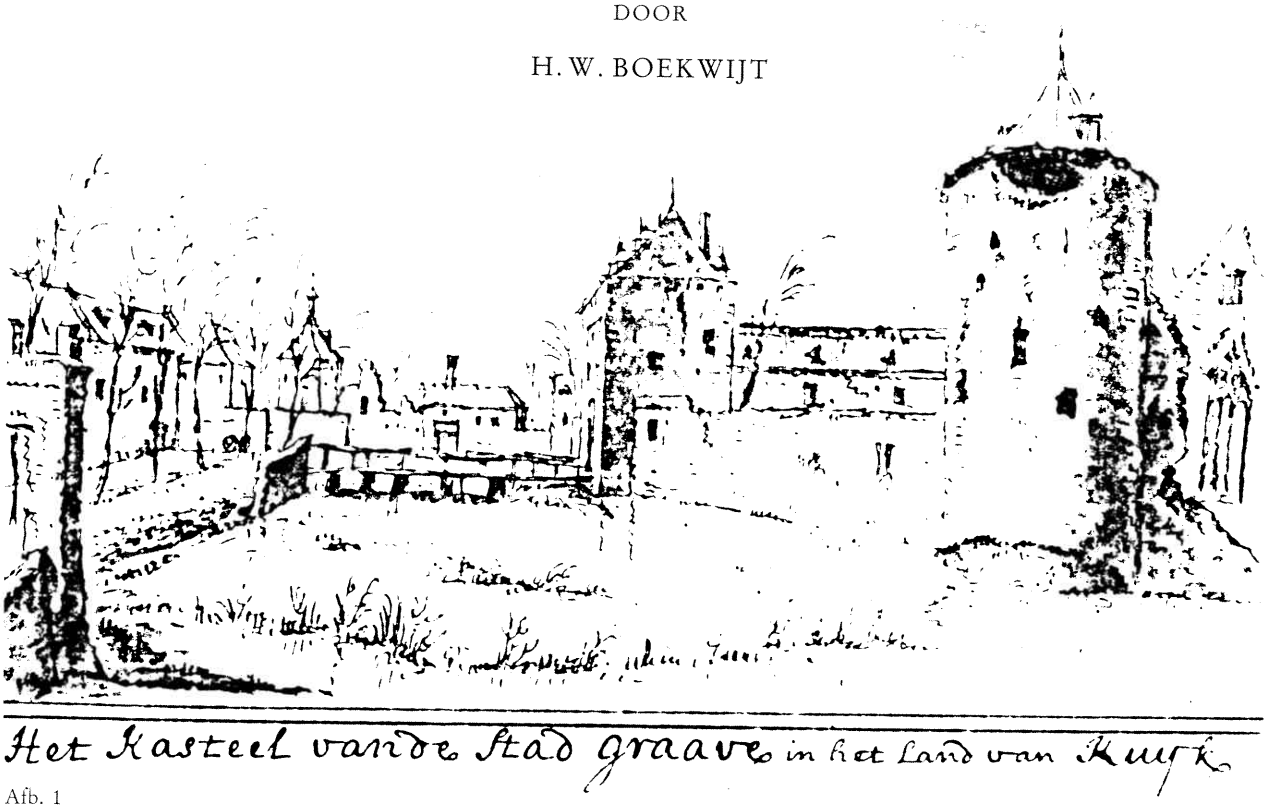
Reinoud van Millen[24]
(1296)

Helvides van Millen[24]
(1296)

16de-eeuwse tymmeringen op het Huis te Grave

DOOR

H. W. BOEKWIJT

Afb. 1
Gezicht op het kasteel (naar Valentijn Klotz?), gezien vanuit het noorden, rond 1675. Pentekening in o.i. inkt. Aan linkerzijde de gebouwen in het voorhof.
Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, Tilburg, G67 72.1.15.

De bouwgeschiedenis van het in de 17de eeuw afgebroken kasteel te Grave kan voor een deel worden gereconstrueerd aan de hand van geschreven en getekende bronnen uit de eerste helft van de 16de eeuw. Zoals in een eerdere bijdrage in Castellogica werd uiteengezet [1], kwamen met name in de periode 1515-1541 een groot aantal vernieuwingen en uitbreidingen van het kasteel tot stand, waarvan de bouwrekeningen bij de rekenkamer van het hof te Brussel werden ingediend. Dit als gevolg van het feit dat keizer Karel V als eigenaar van het slot financieel participeerde in de werkzaamheden. Een plattegrond van het kasteel, gedateerd 1541, hoogstwaarschijnlijk vervaardigd door Alexander Pasqualini, geeft de situatie weer aan het einde van deze bouwcampagne.

Floris van Egmond, graaf van Buren, sinds 1517 pandheer van Grave en het land van Cuyk, was de initiator van deze grootscheepse verbouwingen. Diens kleindochter, Anna van Buren, zou door haar huwelijk in 1551 met Willem van Oranje het pandschap van het land van Cuyk in Nassausche handen hebben gebracht, ware het niet dat het al in 1550 op bevel van Karel V was ingelijfd bij het hertogdom Brabant. In 1559 werd het land van Cuyk echter alsnog door Philips II in leen uitgegeven aan Willem van Oranje.
Deze ontwikkelingen hebben er vermoedelijk toe geleid dat in de archieven van de Nassausche Domeinraad enkele stukken bewaard zijn gebleven uit de jaren 1544-1545 die een aanvulling vormen op de eerder vermelde verbouwingen uit de eerste helft van de 16de eeuw.[2]

De archiefstukken omvatten een verslag van de Graafse rentmeester van zijn bezoek in 1545 aan de rekenkamer in Brussel, waarbij de rekening werd aangeboden van een gebouwde brug op het kasteel, alsmede een voorstel tot het vernieuwen van de grote zaal en het herbouwen van een deel van de gebouwen in het voorhof. In maart 1544 ladden twee 'werckmeesters' uit Brussel (meester-)metselaar Peter van Wyenhoven en (meester-)timmerman Wouter de Cock een bezoek aan Grave gebracht, waarbij zij de nieuw aangelegde vestingwerken hadden bezichtigd en ook '*zekere ordenincen ende patroennen gemact, daernae men de vurs. zael ende stallinge tymmeren solde*'.[3] Naast de door de rentmeester opgestelde globale omschrijving van het uit te voeren werk en opgave van de te maken kosten zijn als bijlage toegevoegd een tweetal

bestekken van Wouter de Cock voor de te verrichten timmerwerkzaamheden. Een bijzonderheid daarbij is een door de Cock vervaardigde tekening van de nieuwe kapconstructie op de grote zaal. De bestekken en tekening vormen aldus in zijn algemeenheid een welkome bron van gegevens over het bouwvak in deze periode. De transcripties van beide bestekken zijn aan het slot van deze bijdrage opgenomen.

De werkzaamheden aan de stallingen in het voorhof

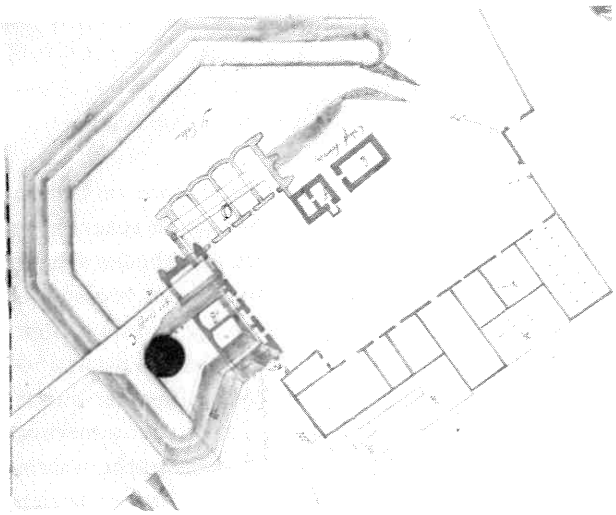
De bebouwing in het voorhof is het enige nog bewaard gebleven restant van het Graafse kasteel en is momenteel in gebruik als gevangenis, na eerdere bestemmingen als psychiatrische inrichting (vanaf 1898) en militair arsenaal (vanaf 1675). Daarvoor waren de gebouwen in gebruik als stallen en magazijnen van het kasteel.
Deze bebouwing had sinds de eerste helft van de 16de eeuw een 'F'-vormige plattegrond en was samengesteld uit twee korte vleugels: een paardestal ('Marstal') en een wagenhuis, haaks gesitueerd ten opzichte van de magazijnen, het 'groete lange huys'. De beide laatstgenoemde gebouwen waren al in 1534 in steen herbouwd.[4] Uit de gegevens van de Brusselse rekenkamer blijkt dat het nieuwe 'groete lange huys', bestaande uit opslagplaatsen voor turf e.d., een timmerhuis, hondenhuis, slachthuis en een stalling de afmetingen had van 180 x 33 voet, hetgeen maar voor een deel overeenkomt met de maten van de lange vleugel van de huidige gevangenis. Tot dusver was niet exact bekend welk gedeelte van dit gebouw uit 1534 stamde. Men kan, afgaande op momenteel in situ zichtbare muurdelen de conclusie trekken dat grote delen van de westelijke zijmuur min of meer uit dezelfde tijd (waarschijnlijk de 16de eeuw) zullen dateren, afgaande op het baksteenwerk en de restanten van mergelstenen speklagen. Uitgaande van het bestek uit 1544, waarin de omvang van de nieuwbouw wordt opgegeven (80 x 30 voet), blijken deze maten tezamen met die van het 'lange huys' uit 1534 exact te kloppen met de huidige afmetingen van de lange vleugel van het gebouw.
De lokatie van de in 1544 geplande nieuwbouw kan worden afgeleid uit de plattegrond uit 1541. Daarop wordt een deel van het gebouw niet ingekleurd aangegeven. Uit het verslag van de Graafse rentmeester in 1545 blijkt waarom:

'... soe heb ick Peter van Wyenhoeven ende Wouter de Cock gevisentiert opt huys ten grave op het voerhoff op die plaitze, het dewelck al inne gevallen is, dewelcke zeer notelicken is van gronts nyenwe op te makeme nae inhout der plaitzen ...'[5]

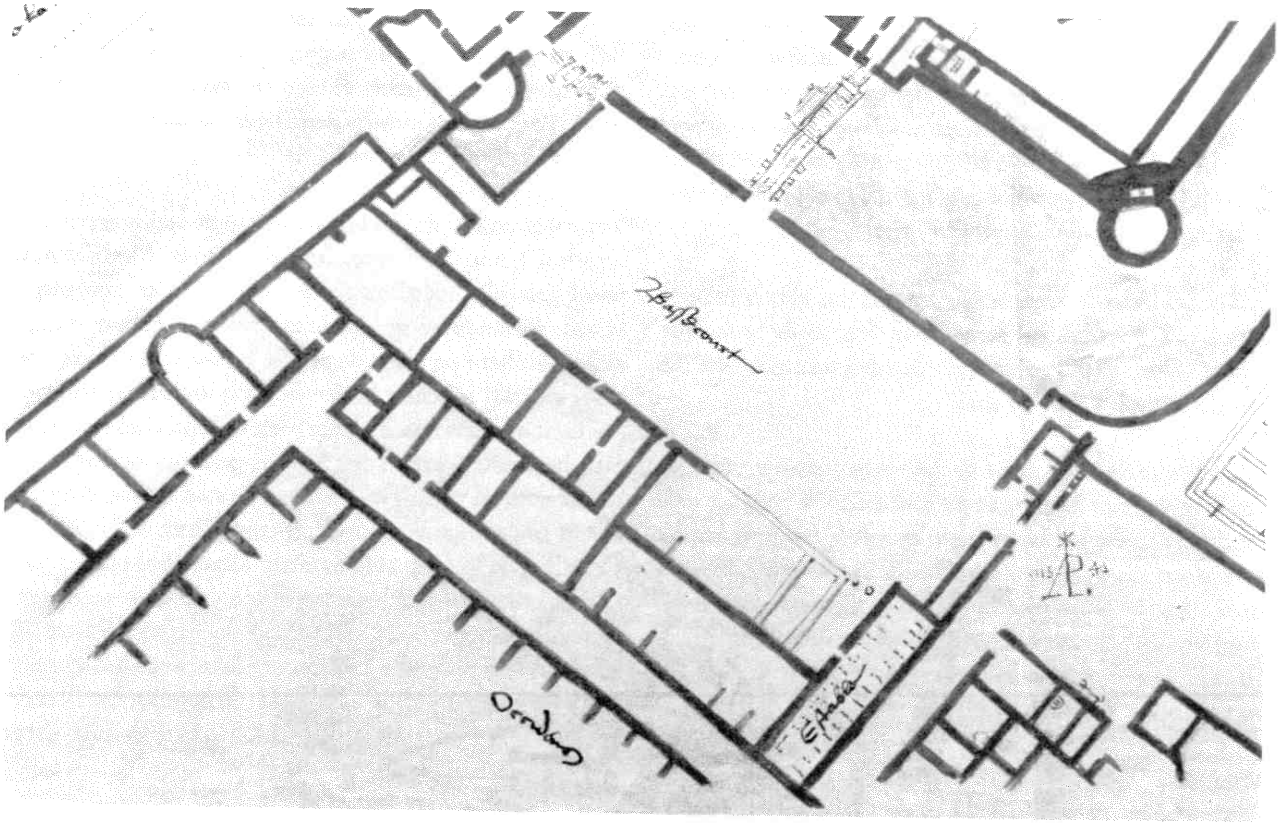
Het betreffende gedeelte, tussen de marstal en het lange huis, was blijkbaar in 1544 (en 1541) al ingestort.
Uit de gegevens van 1544-1545 blijkt dat men voor de herbouw uitging van een gedeeltelijk open constructie:

'... vanden nyenwer officien (= grote lange huis) af tot aenden ouden stall (= marstal) boven, maer onden salt omtrent off by nae XX(= 20) voeten daer aff staen, sonder de fondamenten, ende verwachtende met twee pilaren ende een half mit een capiteel aen den hoeck vanden onden stallen ...'.[6]

Verdere gegevens over het opgaande werk zijn niet uit de archiefgegevens te halen, aangezien het bestek van het metselwerk ontbreekt. Wellicht zal een toekomstig bouwhistorisch onderzoek ter plekke hierover nog nadere informatie kunnen bieden.
De kapconstructie zou worden samengesteld uit een tweetal gestapelde schaargebinten en topdriehoek met flieringen én gordingen, welke kenmerkend zijn voor zuidoostelijk Nederland.[7] Opmerkelijk is hierbij dat de invloed vanuit het zuiden (timmerman Wouter de Cock was immers aan het hof in Brussel verbonden) duidelijk wordt gemaakt in de constructie en ook in de gebezigde terminologie: er is in de bestekken sprake van 'rybommen' in plaats van 'flieringen', een term die bekend is uit het Belgische gebied.[8] Voor de reconstructie van de in het bestek omschreven kapconstructie wordt verwezen naar afbeelding '6' en '7' en de hieronder weergegeven transcriptie van het bestek.
De timmerwerkzaamheden werden op 11 maart 1544 begroot op 650 karolus gulden, het metselwerk '... luttel myn of meer, overmitz het schalien dack ...' op 945 karolus gulden.[9]

Afb. 2
Tekening van het voormalige kasteelterrein in 1696 door Johan v. Woestinghoven. De 16de-eeuwse bebouwing in het voorhof (rechtsonder op de tekening) was in 1675 herbestemd tot militair arsenaal, het kasteel gesloopt kort voor 1694.
Algemeen Rijksarchief (A.R.A.),'s-Gravenhage, VTH 3167.

Afb. 3
Détail van de plattegrond van het Graafse kasteel uit 1541, waarschijnlijk vervaardigd door Alexander Pasqualini. De bebouwing in het voorhof (bassecourt), links naast de paardestal (etables) is gedeeltelijk niet ingekleurd. Het te herbouwen gedeelte bevond zich op deze plaats. De in 1544-45 genoemde pilaren naast de stal staan in de plattegrond aangegeven.
Rijksarchief in Noord Brabant,'s-Hertogenbosch, stamnr. 2463.

De werkzaamheden aan de grote zaal

De grote zaal op het kasteel was gesitueerd aan de zuidwestzijde van de kasteelkapel. Uit de rekeningen van de Brusselse rekenkamer uit de periode 1515-1541 kan worden opgemaakt dat dit rechthoekige bouwdeel al tweemaal was vernieuwd[10]: in 1524 werd de zaal voorzien van een nieuwe schouw, opgebouwd uit kleine ijsselstenen en twee 'pilaren, staende benede onder de schouwe'. Een meer ingrijpende verbouwing vond plaats tussen 1525 en 1536. De grote zaal '. . . *soe wael van daickwerck als van steenen end houtwerck geheel vergaen end vervallen is soe datmen nyet wael druagen vuer reegen end vuer koude*'.[11] De ruimte werd voorzien van een nieuwe balklaag, bestaande uit een achttal eiken (moer-)balken uit Westfalen van 40 voet lengte met sleutelstukken, gesneden uit eikehouten balken ('sumen') afkomstig uit het Maasgebied. De nieuwe balken werden opgelegd in de bestaande muren, die hiertoe werden uitgehakt en aangemetseld. Afgezien van een post voor het zagen van deelhout worden geen verdere bouwwerkzaamheden vermeld, zoals het aanbrengen van ribben (kinderbalken) of herstel van de kap.
Deze herstellingen waren dan ook waarschijnlijk niet erg duurzaam van aard, afgaande op de bevindingen uit 1544, als metselaar Peter van Wyenhoeven en timmerman Wouter de Cock op het kasteel ontboden werden voor het opstellen van een plan en het maken van een begroting voor het grotendeels herbouwen van de zaal. De kosten van het metselwerk en schaliëndak werden begroot op 1475 karolus gulden. De werkzaamheden zouden bestaan uit het geheel opnieuw opmetselen van de zaal die 'in schandelicken ende qualicken staet' verkeerde, tevens het verhogen van het gebouw met een etage en het aanbrengen van een nieuwe kapconstructie van hetzelfde type als dat van de nieuwbouw in het voorhof, in dit geval echter bestaande uit een drietal gestapelde gebinten en topdriehoek. Voor een deel zouden de bestaande, circa tien jaar oude moerbalken worden hergebruikt. Inclusief deze hergebruikte materialen werden de timmerwerken begroot op 900 karolus gulden.
Het is de vraag in hoeverre de bovengenoemde plannen uit 1544-1545 als zodanig zijn uitgevoerd op het Graafse kasteel. In tegenstelling tot de zekerheid die men kan ontlenen aan de rekeningen van de Brusselse rekenkamer uit 1515-1541, die immers een afrekening betreffen van uitgevoerde werkzaamheden, betreft het hier plannen die in eerste instantie door de rekenkamer niet werden geaccepteerd bij gebrek aan toestemming van de keizer c.q. de koningin. De afrekening van de reeds gebouwde brug op het kasteel en de nieuwbouwplannen lijken enigszins als mosterd na de maaltijd te zijn ingediend:

'Item als die Rekeninge vanden nyen wall op den huyse Graeff gesloten ende gedaen was, so hen ick oick in de rekenkamer tot Bruessel gepresenteert de rekeninge van die nie brugge opt huys te Graeff gemact in den jare van xliiii (44) waerop die heeren van de rekenkamer min seeden dat sie die Rekeninge niet en mochten aenfangen buyten contzent ende schrifftlick bevele van de Coninginne . . . '.[12]

Het bedrag van deze gemaakte kosten was echter relatief gering (300 karolus gulden), zodat deze in de toekomst alsnog voldaan zouden kunnen worden tezamen met die van de herbouw van de zaal:

'. . . seden oick mede want de rekeninge vanden voirscreven bruggen van kleyner importantien were ende tot drie hondert (ka)rolus niet uitbrengen en mach, bedoicht heuren goet wesen dat myne gnedige heer dairmit vertueffden ter tyt soe dat die groete zaele opt slott te Graven weer op getymmert, welcke zalen getymmert moet wesen, alsdan solde men die brugge mit rekenen dan weert een on moeten soe voir de Coninginne dar conzentieren . . . '.[13]

Maar ook voor het noodzakelijke vernieuwen van de grote zaal en de stallingen had de Graafse rentmeester min of meer nul op het request gekregen:

'Item is oick in de rekenkamer gepresenteert ende gesproicken van de werckmeesters van Bruessel, de welcken te Graeff gewest ende gevisitert den nyewen wall, dair beneven die alde zaelen ende vervallen stallinge op den voirhoff te Graeff, waerop de werckmeesters hoir visie hebben gedaen, zekere ordenancye ende patroennen gemact, daernae men de vurs. zael ende stallinge tymmeren solde wairop die heeren vanden rekenkamer seeden, sie wisten waell dat groitlicken van noiden ware, de voirs. zaele met die stallinge op te tymmeren Mar mit die patroennen ende visitatyn vanden werckmeysters moest myn g. here eerst aen die Coninginne doen vevolgen om te verkrygen voirder beveel contzent ende ordenancy mit oick waer men die pennyngen nemen sall om de vurs. tymmeringe te volbrengen, waeraff die heeren vanden rekenkamer geene kennisse moigen nemen off buiten beveel van die Coninginne conttzent geven dan alles geenen die Coninginnes ordennieren ende hueren contzenteren sall . . . '.[14]

Bovenstaande citaten laten weinig twijfel over het mislukken van de poging om de werkzaamheden, althans in 1545 gefiatteerd (en gefinancïerd) te krijgen. In hoeverre en wanneer dit alsnog in een later stadium is gebeurd is vooralsnog onbekend, al lijkt alleen al het feit dat de werkmeesters van het Brusselse hof hun plannen voor de werkzaamheden op het Graafse kasteel hadden opgesteld te wijzen op een welwillende houding van Brussel om deze ten uitvoer te brengen, hetgeen nader wordt bevestigd in het relaas van de rentmeester:

'. . . willen sie mynen gnedigen heeren behulpelich wesen ende allen wylligen dienst bewysen, want sie wail weten ende by den werckmeesters gnoechsam bericht syn dat deze veurs. tymmeringe vander saell ende stallinge getymmert ende versien moet worden . . . '.[15]

Voor wat betreft de hernieuwing van de stallingen in het voorhof lijken de werkzaamheden, zoals hierboven al werd gesteld, inderdaad in de 16de eeuw te zijn uitgevoerd, afgaande op de momenteel nog zichtbare onderdelen van het opgaande werk. De bouwgeschiedenis van de grote zaal is echter alleen nog via archiefgegevens of wellicht archeologisch onderzoek te achterhalen, aangezien het kasteel kort voor 1694 is gesloopt en begraven onder nieuwe vestingwerken van de stad Grave. Afgaande op een tekening door Valentijn Klotz uit 1675 (zie Castellogica II, blz. 144), waarop aan de linkerzijde van de kasteelkapel een klein stukje van de zaal is weergegeven, lijkt het gebouw toentertijd slechts te hebben bestaan uit één laag met kap, met andere woorden zonder extra verdieping. Het op deze afbeelding getekende kruisvenster met fronton-afdekking lijkt te kunnen dateren uit de 16de eeuw.

Noten

1 H.W. Boekwijt, Het kasteel van Grave in de 16e en 17e eeuw. Castellogica II, Doorn 1990, 140-147.
2 A.R.A., Nassausche domeinraad, Drossaers, tweede deel, inv.nr. 687.
3 Ibidem.
4 Castellogica II, 140, 143. A.R.A. Brussel, rekenkamer, 26433.
5 A.R.A., Nassausche domeinraad, Drossaers, tweede deel, inv.nr. 687.
6 Ibidem.
7 H. Janse, Houten kappen in Nederland 1000-1940, Delft/Zeist 1989, 128.
8 De term 'rijboom' is bekend uit de kerk van Hakendover (B) in 1454. Bron: E.J. Haslinghuis, Bouwkundige termen, verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis, bewerkt door F.H.M. Bosch-Kruimel, H. Janse, A.F.E. Kipp, N.C.G.M. van de Rijt, E.M. van Thienen, Utrecht/Antwerpen 1986.
9 A.R.A., Nassausche domeinraad, Drossaers, tweede deel, inv.nr. 687.
10 H.B.M. Essink, De grootscheepse restauratie- en verbouwingswerkzaamheden aan de Graafse burcht tijdens het bewind van Graaf Floris van Egmond, pandheer van de stad Grave en het land van Cuyk, in: Merlet, driemaandelijks blad van het streekarchivariaat land van Cuyk VI (1970), 18.
11 A.R.A. Brussel, archieven van de Rekenkamers, nr. 26433. In: H.B.M. Essink, De grootscheepse restauratie- en verbouwingswerkzaamheden aan de Graafse burcht tijdens het bewind van Graaf Floris van Egmond, pandheer van de stad Grave en het land van Cuyk, in: Merlet, driemaandelijks blad van het streekarchivariaat land van Cuyck VI (1970), 48-50.
12 A.R.A., Nassausche domeinraad, Drossaers, tweede deel, inv.nr. 687.
13 Ibidem.
14 Ibidem.
15 Ibidem

BIJLAGE

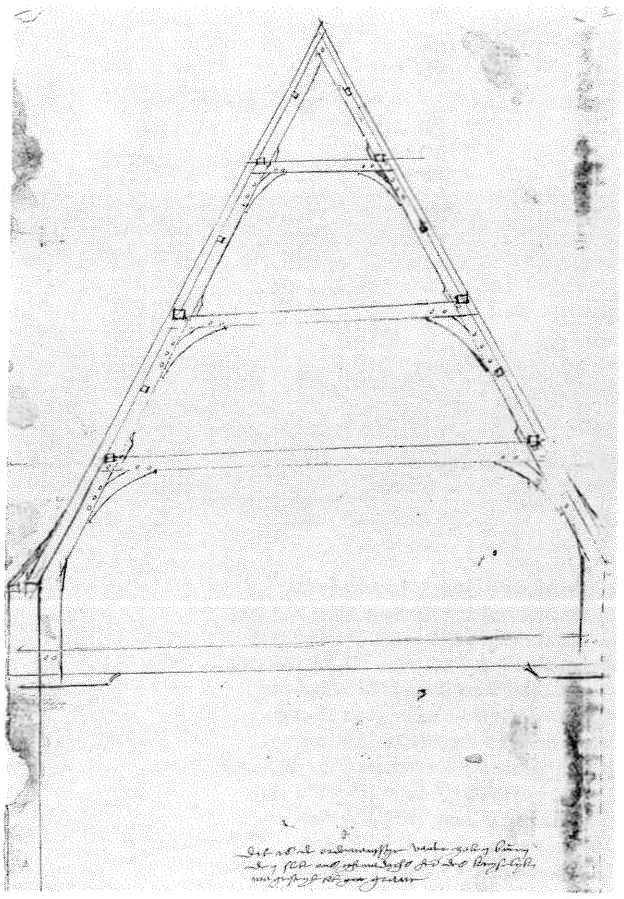
De bestekken van Wouter de Cock, Grote Zaal

Dat navolghent is de ordenanssye
vander timmeringhen vander groten zalen
binnen den slote ons ons ghenadigs
heren des keyserslyken majesteyt als
stathouder myn here grave van buren binnen
der stat tot ghrave inder manier als
hier na volcht

Item inden ersten is dese zale wyt binnen muren xxxviii(=38) voeten ende is lanck binnen muren lxxii(=72) voeten

Item int bryde van desen vorscreven salen salmen bedylen vi(=6) balken ende twe stryckhouten war af dat men nemen ende in verwerken sal de balcken die aldaer als nu lighen inde vorscreven zale tot behoef vander ersten staghen ende moeten dar toe ghelevert syn twe stryckhouten lanck naeden heys vanden werken ende sullen groot syn vii (=7) duymen dicke ende ix(=9) duymen hooghe ende moeten ghelevert syn ten scherpen kante.

Item op deze balcken ende fyleren salmen op dylen de ribben op ix(=9) duymen na een den anderen ende sullen worden reys inghelaten op hare vorloeven met halven wuesteren (=Wuwestert, zwaluwstaartverbinding) ende met goeden palmen (=lippen?) alsoe dat behort ende sullen dese rubben lanck syn naden heys vanten werke ende sullen groot syn iiii½(=4½) duymen vierkante ende moeten al syn ghelevert goet ende ghene ten scherpen cante sonder reysschelicheyt oft quad weren oft ollem wit oft root ende moet dese stage al toe gheleet syn met goeden schonen droghen eyken berde (=vloerdelen) alsoe dat behort ghedaen te zyn ende moet boven effen gheschaeft syn ende effen ghereyt syn van eender dickten ende vast gheleet ende wel ghewrocht ende ghenaghelt alsoe dat behort ghedaen te zyne

Afb. 4
Bestektekening uit 1544-45 van de kapconstructie op de grote zaal, getekend door Wouter de Cock. Onderschrift: 'Dit is de ordonanssye vander zalen binnen den slote ons ghenadichs here des keyse(r)lyken mayesteyt tot grave'.
A.R.A., Nassause Domeinraad, Drossaers, tweede deel, inv.nr. 687.

Item inde tweste stage salmen bedylen vii(=7) balcken ende twe stryckhouten als de erste stage welck men moeten leveren sal ende sullen dese balcken lanck syn naeden heys vanden wercken ende sullen groot syn xiii(=13) duymen dicke ende xvi(=16) duymen hoghe elck met twe baesschen (=sleutelstukken) de een vanden selven houte ende dander dar op ghepast alser dat behort ende moet dese baesschen dicke syn iii½(=3½) duymen ende lanck viii(=8) voeten ende de stryckhouten sullen lanck syn naden heys vanden wercke en sullen groot syn vii(=7) duymen dicke ende ix(=9) duymen hoghe met baesschen als de balcken ende moeten dese balcken ende stryckhouten ghelevert zijn eyken hert schoen om schonen ende geschorst zond ghebreck daer aen te zyne van resysschelicheyt oft roden oft witten ollem oft quade tacken oft quade weeren dar aen te zyne.

Item op dese balcken en stryckhouten salmen bedylen de ribben op vii(=7) duymen na melkander ende sullen syn rys in ghelaten op heur vorloeven met goeden palmen ende met halven wuesterten ende gewrocht wel ende werckelyck alsoe dat behort ende sullen dese ribben lanck syn naeden heys vanden wercke ende sullen groot zyn iiii½ (=4½) duymen vierkant ende moeten ghelevert zyn eyken hert schoen om schonen ende schoen geschaeft alsoe dat behort ende op dese ribben salmen al ter legghen met goeden spreyssel (=spreidsel) van goeden schonen droghen waghenschotte sonder strepen oft quade tacken daer aen te zyne

Item oick moet dese vorscreven stage al toe gheleet zyn met goeden schonen droghen eyken berde in alder manier als de erste onderste stage alsoe dat behort ghedaen te zyn naeden heys vanden wercke

Item op tweste stage op de balcken ende stryckhouten sullen in comen staen ghepint de scherstylen (=gebintstijlen, krommers) met goeden pinnen ende sal syn iiii(=4) voeten verdiepens ende sullen dese scherstylen lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen groot syn ix(=9) duymen dicke ende xi(=11) duymen breet scherbalcken (=gebintbalken) ende corbelen vander zelver groten ende moeten ghepint syn in melkanderen ende de corbbelen vort ghesteken op huer tanden ende dar duer ghebort ende ghenaghelt met goeden houten naghelen alsoe dat behort ghedaen te zyn

Item de scherstylen vanden halven ghebonden vor de ghevels sullen ghepint staen inde stryckhouten ende sullen lanck syn naeden heys vanden wercke ende sullen groot syn vii(=7) duymen dicke ende ix (=9) duymen breet scherfyleren (=gebintbalk van het halfgebint) ende corbeelen vander selve groten ende moet lanck syn naeden heys vanden wercke ende ghewrocht als vore

Item op de scherbalcken ende scherfyleeren salmen op zadelen de rybommen (=flieringen) op huer vorloeven ende met wuesterten ende dar op ghebort ende ghenaghelt met goeden houten naghelen alsoe dat behort ende sullen lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen groot syn viii(=8) duymen vierkant ende al de lasschen van rybommen ende platen sullen lanck syn ii(=2) voeten ende sullen ghemackt syn met haken (=haaklassen) wel ghevoecht ende dar duer ghebort ghenaghelt met houten ende yseren naghelen

Item tussen bey dese rybommen salmen op de scherbalck ende scherfyleer bedylen de ribben op ix(=9) duymen na een den ander ende sullen half in ghelaten syn op vorloeven met rechten palmen vergherend (=bijeenkomend) op de middelt vanden scherbalcken ende dar op ghebort ende ghenagelt met houten naghelen ende sullen dese ribben groot syn iiii(=4) duymen vierkant al ten scherpen cante ende moet darop al ter gheleet syn met goeden droghen eyken berde alsoe dat behort gedaen te zyn

Item van onder an dese rybommen sullen in comen steken ghepint de vleghelbonden (=windschoren) ende onder ghescruet (=geschoord?) teghen de scherstylen op heur tanden ende dar deur ghebort met houten ende ysere naghelen ende sullen dese vleghelbonden lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen groot iiii(=4) duymen dicke ende v(=5) duymen breet

Item op dese scherbalcken ende scherfyleeren sullen in comen staen ghepint de poetstylen (=stijlen van schaargebint) met goeden macken (=houten versteviging aan de onderzijde van de gebintstijl, basen?) stande van achter op de rybommen ende sullen lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen groot syn viii(=8) duymen dicke ende x (=10) duymen breet scherbalcken ende corbelen vander selven groten ende sullen de scherbalcken ende corbbelen lanck syn naden heys vanden wercke ende ghewrocht syn als vore ende de poetstylen vanden halven ghebonten sullen lanck syn naden heys vanden wercke vi(=6) duymen dicke ende viii(=8) duymen breet scherfyleeren ende corbbelen vander selver groten ende ghewrocht als voren

Item op dese scherbalcken ende scherfyleeren salmen opzadelen de rybommen als vore ende sullen lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen groot syn vii(=7) duymen vierkant ende moeten ghewrocht syn als vore

Item in elck pant (=stijl van het schaargebint) salmen in wercken een gordel (=gording) in beyden inden ghepint ende vort ghestoken op heur vorloeven ende daer doir ghebort ende ghenaghelt met houten naghels alsoe dat behort ende sullen de gordels groot syn vi(=6) duymen vierkant

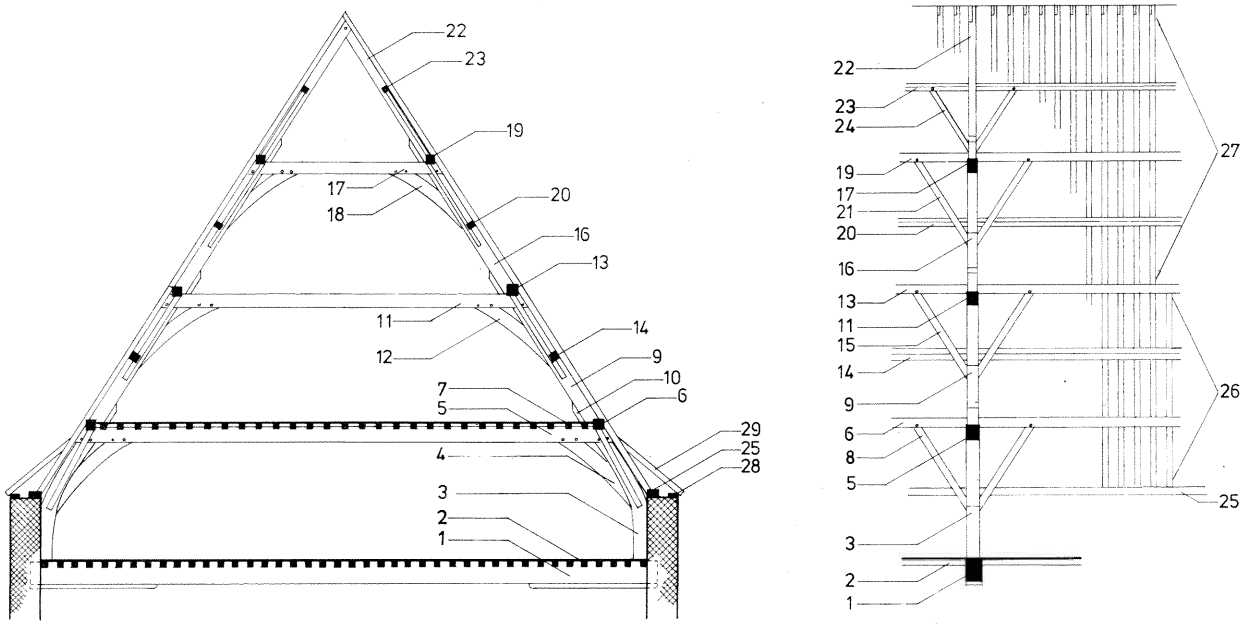
Item van onter in dese rybommen sullen in comen stecken ghepint de vleghelbonten met goeden pinnen ende ghekanelert deur het gordel ende onder ghescruet teghen de poetstylen ende vort gesteken op heur tanden ende dar deur ghebort ende ghenaghelt met goeden houten naghelen ende sullen dese bonden lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen groot syn iiii(=4) duymen dicke ende v(=5) duymen breet

Item op de tweste schere sullen in de scherbalcken ende schefyleer op comen staen ghepint de poetstylen als voir ende sullen lanck syn naeden heys vander wercke ende sullen groot syn vii(=7) duymen dicke ende ix(=9) duymen breet scherbalcken ende corbbelen vander selver grote als ghewrocht als vore ende de op de stryckbonden vor de ghevels sullen in comen staen ghepint de poetstylen vanden halven ghebonden ende sullen lanck syn naeden heys vander wercke ende sullen groot syn v½(=5½) duymen dicke ende vi½(=6½) duymen breet scherfyl(eer) ende corbelen vander selver grote ende ghewrocht als vore

Item op dese scherbalcken ende scherfyleer salmen op zadelen de rybommen als vore ende sullen lanck syn naeden heys vanden wercke ende sullen groot syn vi(=6) duymen vierkant

Item in elk pant salmen wercken een gordel in beyden inden ghepint op heur vorloeven ende dar doir ghebort ende ghenaghelt met houten naghelen ende sullen groot syn iiii½(=4½) duymen dicke ende v½ (=5½) duymen breet

Item van onder in dese rybomen sullen in comen steken ghepint de vleghelbonden ende ghekanelert duer het gordel ende ghescruet teghen dese poetstylen ende vort ghesteken op heur tanden ende dar deur ghe-

Afb. 5 *Reconstructie van de nieuwe balklaag en kap op de grote zaal volgens het bestek van 1544-1545.* (tek. H. W. Boekwijt)

1 balcken 13 x 16 duim (32,5 x 40 cm), h.o.h. ca 300 cm, met baesschen 8 voet lang (ca 240 cm), 3 duim hoog (7,5 cm)
2 ribben 4 x 4 duim (10 x 10 cm), tussenafstand 7 duim (17,5 cm)
3 scherstylen 9 x 11 duim (22,5 x 27,5 cm), 4 voet verdiepens (ca 120 cm borstweringshoogte)
4 corbeelen 9 x 11 duim (22,5 x 27,5 cm)
5 scherbalcken 9 x 11 duim (22,5 x 27,5 cm)
6 rybommen 8 x 8 duim (20 x 20 cm)
7 ribben 4 x 4 duim (10 x 10 cm), tussenafstand 9 duim (22,5 cm)
8 vleghelbonden 4 x 5 duim (10 x 12,5 cm)
9 poetstylen 8 x 10 duim (20 x 25 cm)
10 basen
11 scherbalcken 8 x 10 duim (20 x 25 cm)
12 corbeelen 8 x 10 duim (20 x 25 cm)
13 rybommen 7 x 7 duim (17,5 x 17,5 cm)
14 gordel 6 x 6 duim (15,5 x 15,5 cm)
15 vleghelbonden 4 x 5 duim (10 x 12,5 cm)
16 poetstylen 7 x 9 duim (17,5 x 22,5 cm)
17 scherbalcken 7 x 9 duim (17,5 x 22,5 cm)
18 corbeelen 7 x 9 duim (17,5 x 22,5 cm)
19 rybommen 6 x 6 duim (15 x 15 cm)
20 gordel 4 x 5 duim (10 x 12,5 cm)
21 vleghelbonden 3 x 5 duim (7,5 x 12,5 cm)
22 cruynstylen 6 x 7 duim (15 x 17,5 cm)
23 gordel 4 x 5 duim (10 x 12,5 cm)
24 bonden 3 x 4 duim (7,5 x 10 cm)
25 muerplaten 5 x 9 duim (12,5 x 22,5 cm)
26 aenvelders 4 x 4 duim (10 x 10 cm), tussenafstand 8 duim (20 cm)
27 kepers, onderzijde 4 x 4 duim (10 x 10 cm), bovenzijde 3 x 3 duim (7,5 x 7,5 cm)
28 ployplaten 3 x 7 duim (7,5 x 17,5 cm)
29 cleethouten 3 x 4 duim (7,5 x 10 cm)
Tekening: H. W. Boekwijt.

bort ende ghenaghelt met houten naghelen ende sullen lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen groot syn iii½(=3½) duymen dicke ende v(=5) duymen breet

Item op dese scherbalcken ende scherfyleren sullen op comen staen ghepint de cruynstylen met goeden pinnen ende boven ghepint ende gheslipt ende dar deur ghebort ende ghenaghelt met houten naghelen ende sullen groot vi(=6) duymen dicke ende vii(=7) duymen breet ende de cruynstylen vanden halven ghebonten sullen lanck syn ende sullen groot syn v(=5) duymen dicke ende vi(=6) duymen breet

Item in elck pant salmen in steken ende wercken een gordel als vore ende sullen groot syn iiii(=4) duymen dicke ende v(=5) duymen breet ende in elck gordel sullen in comen steken op ii(=2) voeten naden inde ghepint de bonden ende onder ghescruet teghen de scherstylen op heur tanden ende sullen lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen groot syn iii(=3) duymen dicke ende iiii(=4) duymen breet

Item op de symuren sullen op comen ghewrocht lighen de muerplaten ende sullen syn naden heys vanden wercke ende sullen groot syn v(=5) duymen dicke ende ix(=9) duymen breet

Item op dese muerplaten sullen in comen steken ghepint de aenvelders (=onderste sporen) op viii(=8) duymen na melkander ende sullen lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen ghescruet syn boven teghen den twesten stylen ende onder ghenaghelt met houten naghelen ende doir de rybommen ghebort ende doir het gordel ende ghenaghelt met houten naghelen ende boven ten teghen den rybommen met yseren naghelen ende sullen lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen onder groot syn iiii(=4½) duymen vierkant ende boven ten inde iiii(=4) duymen vierkant

Item op den twesten ryboim sullen in comen staen ghepint de kepers (=bovenste sporen) vervolghend den aenvelders ende boven ten inde gheslypt ende ghepint ende dar deur ghebort ende deur de gordel ende rybommen ende ghenaghelt met goeden houten naghelen alsoe dat behort ende sullen dese kepers lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen onder groot syn iiii(=4) duymen vierkant ende boven ten inde iii½(=3½) duymen vierkant

Item vor de muerplaten sal op comen ghewrocht de ployplaten (=buitenste muurplaat) ende sullen groot syn iii½(=3½) duymen dicke ende vii(=7) duymen breet ende sullen lanck syn naden heys vanden wercke ende dar op sullen comen staen ghepint de cleethouten (=verzwaring aan de voet van het dakspoor, opsettel) ende ghescruet op de aenvelders ende ghenaghelt onder ende boven alsoe dat behort ende sullen lanck syn naden heys vanden wercke ende sullen groot syn iii(=3) duymen dicke ende iiii½(=4½) duymen breet

Item al dat vorscreven salmen maken ende leveren van goeden eyken houte de cappe ten scherpen cante ende na inhout der ordnanssien alsoe dat behort ende sal de werckman hebben tot synen proffyt ende moghen int selve werck verwercken al het hout vande oude cappen alsoe verre alst goet ende gheve is ende na synen streck blyven mach ende moet de oude cape af doen tot synen laste

Item dat vorscreven werck salmen besteden met nederen ende met den vuytghane vander berrender kerssen ende soe wyt op den aldernersten prys in stellen sal die sal hebben vor zynen pallemslach xxxvi(=36) schillinghe brabans ende elck mere sal doen der ghelycken xxxvi(=36) schellinghe war af dat de ons ghenadighe here den keyserlyken mayesteyt sal hebben de twe delen tot zynen proffyte ende de vermeder het derdedeel tot zyn proffyt

Item al dat werck sal wel ende loffelyck moeten ghemackt ende ghelevert syn na inhout van deser ordnanssyen ende ter vysietasyen van wercklyden hem dies verstande ende war dar enighebreck in bevonden dat het selve alsoe niet ghedan ende ware dat salmen op den werckman verhalen

Item soe wien dat vorscreven werck sal bleven syn dit sal moeten stellen goede zekre borche aldar de rentmester van grave omt te vreden syn sal ende als dan salmenn den werckman vuyt reyken het terdendel vanden penninghen ghereet naghelande dese comensschap ghedraghen sal ende het tweste deel als het werck half ghedaen syn sal ende het darde ende leste part als het werck sal bevonden syn wel ende loffelyck ghedaen synde.

De stallingen in het voorhof

Dit is de ordenanssyn van enen huyse welck staen sal
binnen den slote tot ende huyse van onsen ghenadighen
heer den keyserlyken majesteyt tot grave streckende van
aen de nie stallinghe tot aenden ouden stal ende is wyt
xxx(=30) voeten binnen mueres ende lank lxxx(=80) voeten
binnen mueres

Item inde bryde van desen vuerscreven huse salmen bedylen vii(=7) balcken ende twe stryckhouten ende sullen dese balcken moeten groot zyn xii(=12) duymen dicke nde xiii(=13) duymen hoghe elck met twe baesschen de een vanden selven houte ende ander dar op ghebort alsoe dat behort ende sullen lank syn vii(=7) voeten iii (=3) duymen dicke ende de stryckhouten sullen sijn V (=5) duymen ende IX (=9) duymen dicke ende ix(=9) duymen hoghe

Item op de balcken ende stryckhouten salmen op dylen de ribben op x(=10) duymen nae aen den anderen ende rys inghelaten op hun vorloeven met goeden palmen ende wuersterten alsoe dat behort ende sullen dese ribben groot zyn iiii(=4) duymen vierkant ten scherpen kante ende moet dar op al toe ghelevert zyn ende ghesoldert met goeden eyken berde eenen duym dicke

Item op de balcken sullen op komen staen ghepynt de scherstylen met ghoden pinnen ende boven ghepint met scherbalcken ende korbeelen ghepint inde scherbalcken ende scherstylen ende vort ghesteken op heur tanden ende dar deur ghebort ende ghenaghelt met goeden houten naghelen ender sullen de scherstylen groot zyn vi½(=6½) duymen dicke ende x(=10) duymen breet ende iiii(=4) voeten verdiepens scherbalcken ende korbeelen vander selver groten ende lanck naeden heys vanden wercke

Item op de stryckhouten sullen in comen staen de twe half ghebonden vor de ghevels war af dat de scherstylen ende scherfyleren ende corbeelen sullen groot zyn naden heys vanden wercke vyf duymen dick ende vii(=7) duymen duymen breet ende gewrocht als de ander ghebonden vorscreven

Item op de scherbalcken ende scherfyleren salmen op sadelen de rybommen iii(=3) duymen dieper op vorloeven ende met wuesterten ende dar deur ghebort ende ghenaghelt met goede houten naghelen alsoe dat behort sullen dese groot syn naden h(ey)s vii(=7) duymen vierkant

Item van onder in dese rybommen salmen in steken met goeden pinnen de vleghelbanden ende ghescruet teghen de scherstylen ende vort ghesteken op heur tanden ende sullen groot syn iiii(=4) duymen dicke ende v(=5) duymen breet ende lanck naden heys vanden werck

Item op de scherbalcken sullen in comen staen ghepint de poetstylen met macken staende van achter op de rybommen ende boven ghepint inde scherbalcken ende corbeelen dar in gewrocht als vore ende sullen groot syn vii(=7) duymen duymen dicke ende ix(=9) duymen breet ende al lanck naden heys vanden wercke ende de stylen vanden halven ghebonden ende scherfyleeren ende corbeelen sullen groot zyn iii½(=3½) duymen dicke ende vi(=6) duymen breet ende lanck naeden heys vanden wercke ende gewrocht als voir

Item op de scherbalcken ende scherfyleeren salmen opsadelen de rybommen ii½(=2½) duymen diepe op heur vorloeven ende met wuersterten ende dar deur ghebort ende ghenaghelt alsoe dat behort ende sullen groot syn vi(=6) duymen vierkant

Item in elck pant salmen steken een gordel ghepint in beyden einden inde stylen met goeden pinnen ende vort ghestoken op heur vorloeven ende sullen groot zyn vyf duym vierkant ende van onder in dese ry-

bommen salmen insteken de vleghelbonden ende ghekanelert deur het gordel ende ghescruet teghen de poetstylen ende vortghesteken op heur tanden ende dar deur ghebort ende ghenaghelt met goeden houten naghelen

Item op de scherbalcken sullen in comen staen ghepint de cruynstylen met macken ende boven ghepint ende gheslept ende dar deur ghebort ende ghenaghelt met goeden houten naghelen ende sullen dese stylen groot syn vi(=6) duymen dicke ende viii(=8) duymen breet ende de stylkens vanden halven ghebonden sullen syn iii(=3) duymen dicke ende v(=5) duymen breet

Item in elck pant salmen wercken een gordel als voren ende sullen groot zyn iiii(=4) duymen dicke ende v(=5) duymen breet

Item op de zymuren salmen wercken de muerplaten binnen rys ende sullen groot syn vyf duymen dicke ende viii(=8) duymen breet ende lanck naeden heys vanden wercke ende de ploeyplate sal syn iii(=3) duymen dicke ende vi(=6) duymen breet

Item op de platen sullen op comen staen ghepint de aenvelders op x(=10) duymen na melkanderen ende boven ghescruet teghen de rybommen wel ghevuecht ende onder ende boven ghenghelt alsoe dat behort ende sullen groot syn iiii(=4) duymen vierkant ende lanck naden heys vanden wercke ende op de ployplaten sullen in voirn staen ghepint de cleeth(outen) op x(=10) duymen na een den ander ghepint ende ghescruet op de aenvelders wel ghevoecht ende ghenaghelt alsoe dat behort ende sullen syn iii(=3) duymen dicke ende iiii(=4) duymen breet

Item op de onderste rybommen sullen in komen staen ghepint de kepers vervolghend den aenvelders ende boven ghepint ende gheslept ende dar deur ghebort ende deur de rybommen ende gordels ende ghenaghelt met goeden houten naghelen ende sullen dese kepers onder groot syn iiii(=4) duymen vierkant ende iii(=3) duymen vierkant

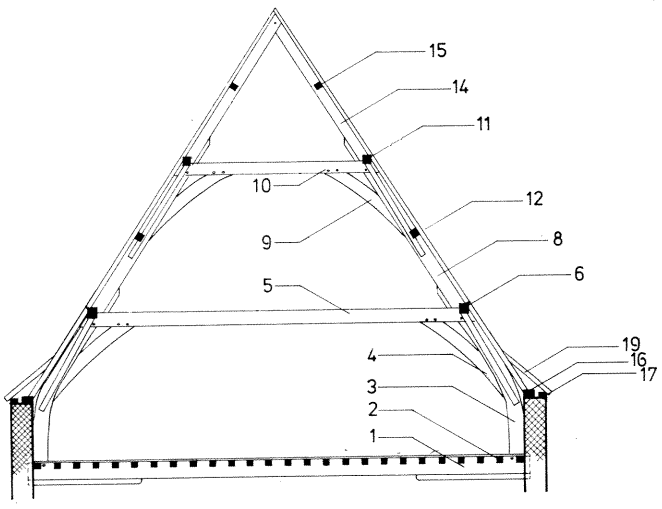
Item al het hout vorscreven moet al ghelevert syn van goeden eyken houte goet ende gheve ende al ten scherpen kante ende alle de lasschen van rybommen ende platen moeten syn ii(=2) voeten lanck ende ghemaeckt met haken wel ghevoecht ende dar deur ghebort met goeden houten naghelen ende ysernen naghelen

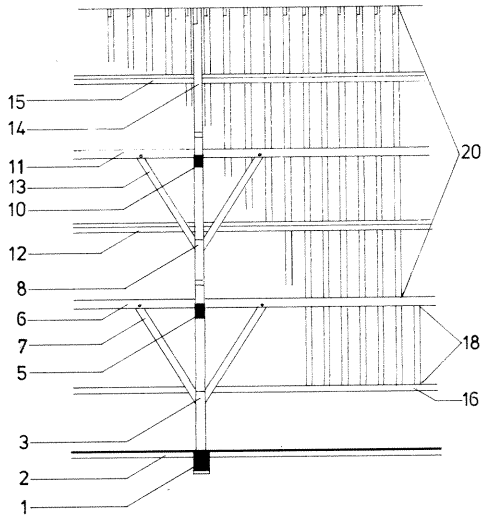
Item al dat vorscreven werck salmen besteden met nederen ende vuyt ghange vander bernender kers ende alsoe wyt op den ne(der)rsten prys in stellen sal die sal hebben vor zynen pallemslach xxx(=30) schellinghe grote brabants ende elck m(eer)deren sal doen derghelyk xxx(=30) schellinghe grote brabants war af dat de vermeerder sal hebben het derde deel tot zynen proffyte ende ons ghenadighe heere den keyserlyken mayestyt de twe delen tot zyner proffyte

Item al dit vorscreven werck moet wel ende werckelyck ghemackt zyn ter vysentesyen van meester werckluyden hem dies verstaende ende alsoe vorde dar enich ghebreck aen bevonden waer dat het selve werck niet ghemackt ende ghelevert en ware na inhout der ordnanssyen dat salmen verhalen ende doen beter op synen cost ende last oft op syn borghe sonder fraude oft arghelyst

Item alsoe wyen dat vorschreven werck bleven syn zal die sal van stonden aen maeken stellen goede zekere solvente borghe aldar de Rentsmester (. . .) te vreden syn sal ende als sal de rentmester ghehouden syn den werckman vuyt te reyken ende te betalen het derde deel advenant de comanschap bedraghend ende het tweste deel als het vorscreven werck salt ghedaen syn sal ende het leste ende derde payement als het vorscreven werck ghevysentert ende bevonden syn sal wel ende werck wel ende werckelyck ghemackt zynde na inhout der ordnanssyen ende patron dar af ghemackt zynde

Maart 1991

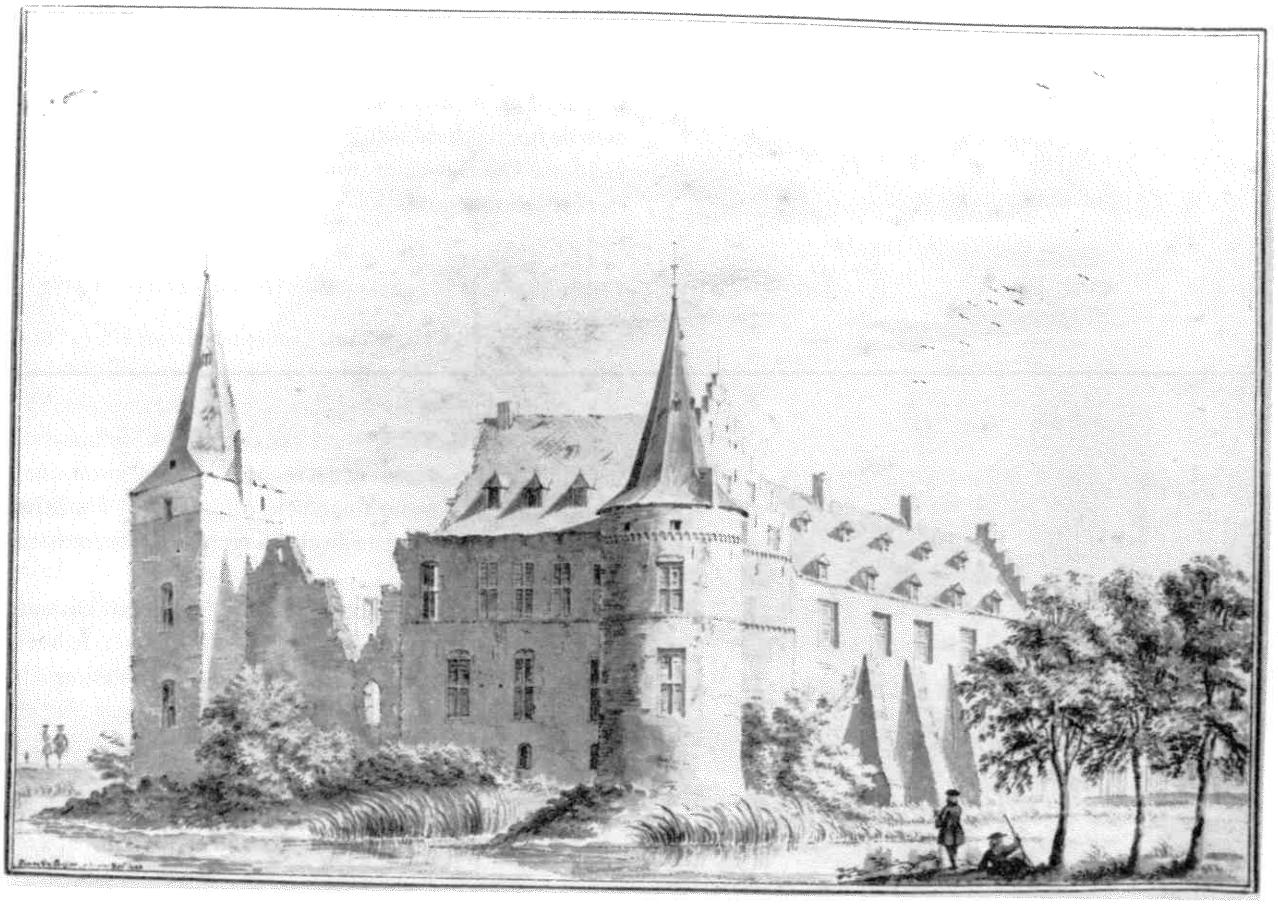

Afb. 6 *Reconstructie van de nieuwe balklaag en kap op de stallingen in het voorhof volgens het bestek van 1544-1545.*
(tek. H. W. Boekwijt)

1 balcken 12 x 13 duim (30 x 32,5 cm), h.o.h. ca 300 cm, met baesschen 7 voet lang (ca 210 cm), 3 duim hoog (7,5 cm)
2 ribben 4 x 4 duim (10 x 10 cm), tussenafstand 10 duim (25 cm)
3 scherstylen 6 x 10 duim (15 x 25 cm), 4 voet verdiepens (ca 120 cm borstweringshoogte)
4 corbeelen 6 x 10 duim (15 x 25 cm)
5 scherbalcken 6 x 10 duim (15 x 25 cm)
6 rybommen 7 x 7 duim (17,5 x 17,5 cm)
7 vleghelbonden 4 x 5 duim (10 x 12,5 cm)
8 poetstylen 7 x 9 duim (17,5 x 22,5 cm)
9 corbeelen 7 x 9 duim (17,5 x 22,5 cm)
10 scherbalcken 7 x 9 duim (17,5 x 22,5 cm)
11 rybommen 6 x 6 duim (15 x 15 cm)
12 gordel 5 x 5 duim (12,5 x 12,5 cm)
13 vleghelbonden
14 cruynstylen 6 x 8 duim (15 x 20 cm)
15 gordel 4 x 5 duim (10 x 12,5 cm)
16 muerplaten 5 x 8 duim (12,5 x 20 cm)
17 ployplaten 3 x 6 duim (7,5 x 15 cm)
18 aenvelders 4 x 4 duim (10 x 10 cm)
19 cleethouten 3 x 4 duim (7,5 x 10 cm)
20 kepers, onderzijde 4 x 4 duim (10 x 10 cm), bovenzijde 3 x 3 duim (7,5 x 7,5 cm)
Tekening: H. W. Boekwijt.

Kasteel Daelenbroeck te Herkenbosch

DOOR

R.J.W.M. GRUBEN

Afb. 1 *Jan de Beijer (1703-1780), tekening pen in zwart, penseel in grijs 225x325 mm. Gesigneerd linksonder: Jean de Beijer, ad viv: del: 1744. Midden onder: 't Hujs Daelen Broek in t'guliksche, 1738 (Gemeentemuseum Roermond, collectie Jean de Beijer, inv.nr. 901).*

Inleiding

Enkele honderden meters oostelijk van de dorpskern van Herkenbosch (Limburg) liggen, binnen een rechthoekig omgracht terrein, de restanten van kasteel Daelenbroeck (afb. 1). Waarschijnlijk reeds sedert het eerste kwart van de 17de eeuw is het hoofdgebouw niet meer permanent bewoond geweest en in het begin van de 18de eeuw verkeerde het complex dan ook in een zeer ruïneuze toestand.

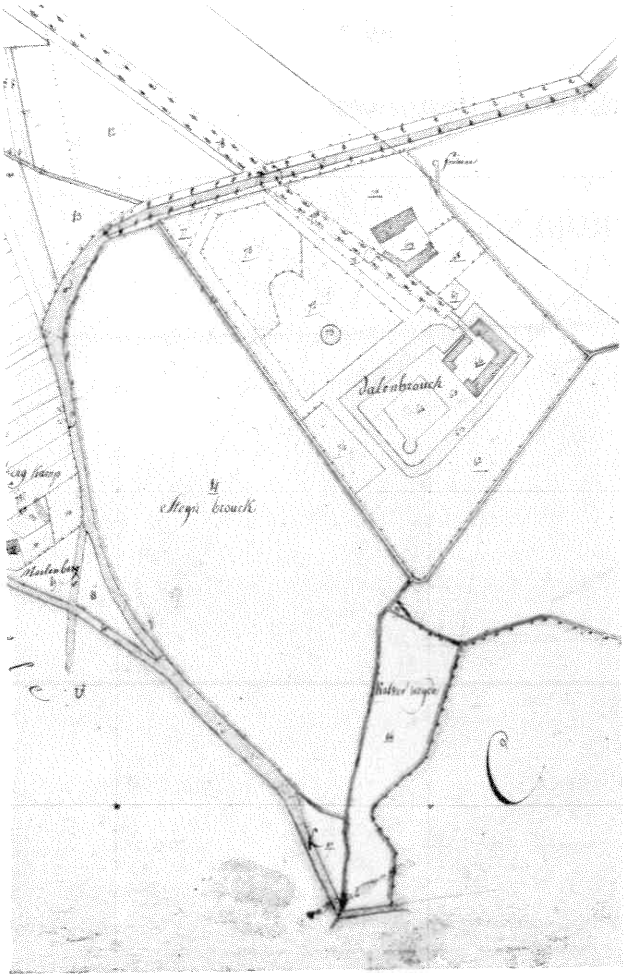
In de zomer van 1988 en in het voorjaar van 1989 vond een onderzoek plaats naar het nog overeind gebleven muurwerk van het huis. Te zamen met de historische gegevens heeft deze bouwhistorische documentatie gediend als basis voor een uitvoerige beschrijving van de bevindingen[1]. Het volgende artikel is daarvan een uittreksel.

HISTORIE

Het ontstaan van heerlijkheid en huis

Op 30 december 1310 had Godfried II van Heinsberg de heerlijkheid Wassenberg van Jan II, hertog van Brabant en Limburg, voor een som van 10.000 ponden zwarte tournoisen in pand verkregen[2]. Het was voor hem een belangrijke aanwinst, want de heerlijkheid Wassenberg werd slechts door de Roer gescheiden van de stamzetel te Heinsberg.

Volgens Sivré had Godfried reeds vóór deze overeenkomst in de nabijheid van het onder Wassenberg behorende dorp Herkenbosch enige bezittingen[3]. Vermoedelijk behoorde hiertoe ook een stuk grond dat hij gekocht had van Jan van Asenray en waarop later kasteel Daelen-

Afb. 2 *Kadastraal minuutplan van de Gemeente Melick-Herkenbosch omstreeks 1830 (foto: R.A.L. Maastricht).*

broeck zou worden gebouwd[4]. Het betreffende stuk grond was een achterleen van het hertogdom Gelre via de erfvoogdij van Roermond, waarvan het door Jan van Asenray in leen werd gehouden. Hierdoor kwam het kasteel in diezelfde leenverhouding[5].

Te zamen met enkele andere (verspreid gelegen) goederen werden bovenbeschreven gebieden - namelijk het stuk grond waarop het kasteel zou worden gebouwd en het in de pandbrief van 1310 genoemde gebied - gedurende de eerste helft van de 14de eeuw samengevoegd tot de heerlijkheid Daelenbroeck[6]. In diezelfde periode is ook het kasteel gebouwd: de eerste vermelding dateert van 1326[7].

Over de leenroerigheid van heerlijkheid en huis is reeds van aanvang af veel te doen geweest. Het land van Wassenberg was nog vóór de strijd om de Limburgse erfopvolging (Woeringen 1288) door de graaf van Gelre aan de aartsbisschop van Keulen verpand, maar werd in 1289 overgedragen aan de hertog van Brabant[8]. Hoewel niet op Wassenbergse grond gebouwd heeft de Brabantse hertog ook aanspraken op kasteel Daelenbroeck doen gelden, waarschijnlijk om zijn invloed in het grensgebied met Gelre te vergroten. In 1370 verklaart hertog Wenceslaus van Brabant en Luxemburg het op Gelders grondgebied gelegen kasteel zelfs tot een Brabants leen[9]! Reeds in een oorkonde van 14 februari 1367 echter erkent Godfried III van Heinsberg zijn kastelen Heinsberg, Geilenkirchen en Daelenbroeck in leen te houden van de hertog van Gelre[10].

Hoe de situatie precies geweest is blijft daarom onduidelijk. Temeer daar we in de 16de eeuw ook leenverheffingen vinden voor de Mankamer van de hertog van Gulik te Heinsberg[11]. Vele processen zijn over deze kwestie gevoerd voor het Hof van Gelre en zelfs de Staten-Generaal hebben zich er mee bezig gehouden. Ondanks dat kan men de heerlijkheid toch beschouwen als een deel van het Gelderse Overkwartier, waaraan zij ook economisch het sterkst gebonden was[12].

Daelenbroeck in bezit van de Heren van Heinsberg

De bouwer van het kasteel, Godfried II van Heinsberg, stierf op 2 november 1331. Zijn kleinzoon, Godfried III van Heinsberg (later van Loon genaamd), geraakt in 1361 in oorlog met Engelbert van der Marck, de bisschop van Luik[13]. Inzet waren de rechten op het graafschap Loon. Ondanks grote financiële offers moest Godfried III in 1363 afstand doen van al zijn rechten op het omstreden graafschap[14].

In 1393 heeft Godfried opnieuw moeilijkheden. Ditmaal met zijn haflbroer Reinald van Valkenburg over de heerlijkheid Daelenbroeck, welke de laatste zich wederrechtelijk had toegeëigend. Na vele onenigheden wordt de heerlijkheid op 11 april 1393 toegewezen aan Godfried[15]. Het is een van zijn weinige successen, want onder Godfried III van Loon verloor het Heinsbergse Huis vele goederen[16].

Na het overlijden van Godfried in 1395 volgt zijn zoon, Jan II van Loon, bijgenaamd 'De Strijdbare', hem op. Onder Jan II volgde een aanzienlijke uitbreiding van de bezittingen. Zo erfde hij in 1423, na het overlijden van hertog Reinald IV van Gelre, een vierde gedeelte van het hertogdom Gulik[17].

Een kleinzoon van Jan II, Jan IV van Loon, had uit zijn huwelijk met Johanna van Diest slechts één dochter. Deze dochter, Johanna geheten, trad in 1456 in het huwelijk met Jan II van Nassau-Saarbrücken[18]. Het is deze laatste die de heerlijkheid in 1464 verkoopt aan Godert van Vlodrop, die Daelenbroeck dan al sedert 1457 in pand bezit[19].

Het geslacht van Vlodrop

In de oorkonde betreffende de overdracht, gedagtekend 10 januari 1464, werd de voorwaarde gesteld dat de heerlijkheid steeds een (achter)leen zou blijven van de heren van Heinsberg[20]. Hiermee kwam het effectieve leenheer-

schap van de heerlijkheid aan Gulik en werd de Gelderse leenheerschappij in feite gereduceerd tot een papieren zaak. Pas in 1520 dringt de Gelderse hertog Karel van Egmond er op aan het leen in Arnhem te verheffen[21]. Een dergelijke verheffing heeft echter nooit plaatsgevonden.
De invloed van de Gelderse oorlogen ging ook aan Daelenbroeck niet voorbij. In het najaar van 1504 besloot Philips de Schone zijn vermeende rechten op Gelderland kracht bij te zetten. Hij werd daarbij gesteund door zijn vader, Roomskoning Maximiliaan, die in mei van het volgende jaar met een groot leger uit Duitsland naar de grenzen van het Overkwartier trok[22]. Al spoedig moest Alveradis van Harff, weduwe van Willem I van Vlodrop, toestaan dat Maximiliaan kasteel Daelenbroeck met zijn krijgsvolk bezette. Mogelijk heeft het huis onder deze bezetting enige schade geleden. In ieder geval is aangetekend dat het in 1550 zo bouwvallig was, dat een grondige verbouwing plaats moest vinden[23]. Die verbouwing geschiedde onder Odilia van Hoemen, weduwe van Willem II van Vlodrop, welke laatste na de dood van zijn moeder Alveradis heer van Daelenbroeck was geworden. Onder hun zoon Willem III van Vlodrop werd het werk afgerond en beëindigd.
Willem III liet bij zijn dood in 1564 alleen maar dochters na. Eén van deze dochters - Anna - was in datzelfde jaar getrouwd met Hattard van Pallandt, waardoor de heerlijkheid in een ander geslacht werd overgebracht.

Hattard van Pallandt

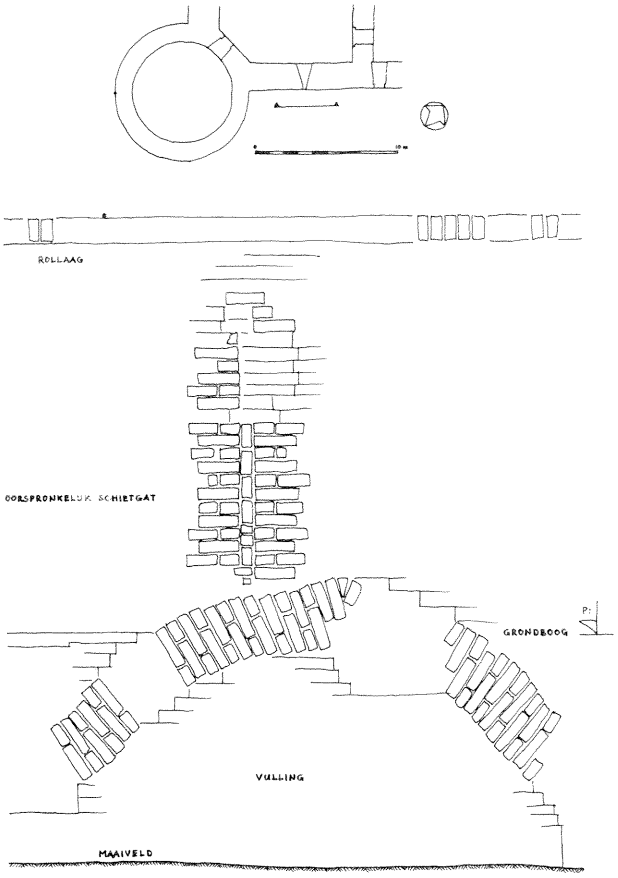
Baron van Pallandt heeft aanvankelijk nogal wat moeilijkheden gehad bij de verheffing van het leen: op 17 november 1565 wordt hem door stadhouder en leenmannen van Heinsberg niet toegestaan de eed af te leggen[24]. Het schijnt dat deze weigering van doen heeft met het feit dat Willem I van Vlodrop Daelenbroeck in 1476 als zijnde 'zwaardleen' had verheven[25]. Volgens de verkoopakte van 1464 echter was er sprake van een 'onverstervelijk leen'[26]. De leenkamer in Heinsberg beweerde nu dat de mannelijke stam was uitgestorven en de heerlijkheid ten gevolge van bovenbeschreven bepaling niet op een andere stam kon overgaan. Ook de herhaalde verzoeken van Hattard van Pallandt - onder andere in 1572, 1600 en 1603 - werden alle afgewezen[27]. Toch heeft baron van Pallandt tot aan zijn dood in 1615 de heerlijkheid zonder ook maar enige vorm van tegenkanting in zijn bezit gehad.
Het einde van de 16de eeuw was voor Daelenbroeck een zeer onrustige tijd. Een leger van ruim 22.000 Spaanse soldaten trok plunderend door het bisdom Münster en het hertogdom Kleef en op 7 oktober 1598 werd ook kasteel Daelenbroeck belegerd door de Spaanse troepen[28]. Op het kasteel lag toen een bezetting van ongeveer 100 soldaten onder leiding van Ulrich von Daun, graaf van Falkenstein. Aanvankelijk weigerde von Daun het kasteel te openen, maar na beschietingen moest het al spoedig bij verdrag worden overgegeven[29]. Het kasteel werd geplunderd en er werden grote vernielingen aangericht. Volgens van der Aa is na deze gebeurtenis het huis sterk in verval geraakt[30]: vrijwel zeker was het de genadeklap voor het hoofdgebouw (afb. 2). Het is dan ook aan te nemen dat na de dood van Hattard van Pallandt nog slechts de voorburcht permanent bewoond is geweest.

Een geschil omtrent het eigendomsrecht

Uit het huwelijk van Hattard van Pallandt met Anna van Vlodrop waren twee dochters gesproten. De oudste, Anna, huwde baron Pieter Ernest van Rollingen; de jongste, Catharina, trouwde baron Samson van Warsberg. Beide zwagers bezaten de heerlijkheid onverdeeld, terwijl aan van Rollingen - als zijnde gehuwd met de oudste dochter - het recht werd toegekend het slot te bewonen en de heerlijke rechten uit te oefenen[31].
Na de dood van Pieter Ernest van Rollingen kwam de helft van de heerlijkheid in het bezit van drie van zijn zonen. De oudste zoon, Jan Frans, komt echter al spoedig in conflict met baron Adolph van Eynatten, gehuwd met de enige dochter van baron Samson van Warsberg en zodoende eigenaar van de andere helft van de heerlijkheid. Hiermee werd de grondslag gelegd voor een proces over het eigendomsrecht van de heerlijkheid dat meer dan 80 jaar zou gaan duren en schatten aan geld zou gaan kosten. Uiteindelijk wordt in 1707 door bemiddeling van gedeputeerden der Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden een overeenkomst tot stand gebracht[32]. Hierbij wordt het kasteel aan Jan Ernest van Rollingen (kleinzoon van Jan Frans) toegewezen. Na deze uitspraak laat Jan Ernest een gedeelte van de inmiddels vervallen voorburcht opknappen[33]. De sluitsteen van een boog boven de poort in de zuidoostelijke woonvleugel herinnert nog aan deze verbouwing: onder het wapenschild van Van Rollingen is daar het jaartal 1707 uitgehouwen. Het hoofdgebouw was toen al een ruïne.
Na de dood van Jan Ernest van Rollingen verkoopt zijn achterneef en naaste bloedverwant, Lotharius Frederik van Rollingen, op 5 augustus 1727 het kasteel en de heerlijkheid voor 75.000 pattacons aan baron Frederik Victor de Meer d'Osen[34].

Het geslacht de Meer d'Osen

Frederik Victor de Meer d'Osen was door bovengenoemde koop zijn financiële krachten ver te boven gegaan en zag zich genoodzaakt de heerlijkheid zwaar met hypotheken te belasten, echter zonder zich te voorzien van behoorlijke toestemming van het Hof van Gelre. Bovendien haalt hij zich de woede van het Hof op de hals door te beweren dat de heerlijkheid geen deel uitmaakt van het hertogdom Gelre en het Hof er derhalve geen ju-

Afb. 3 *De buitenzijde van het (later dichtgezette) oorspronkelijke schietgat boven een ver boven het maaiveld liggende grondboog.*

risdictie over heeft. In 1736 wordt daarom door de Landvoogdes nadrukkelijk bepaald dat Daelenbroeck op Gelders grondgebied gelegen is[35].
Frederik Victor bleef daardoor zitten met een enorme schuldenlast en op aandringen van de schuldeisers wordt in maart 1737 een openbare verkoop van de heerlijkheid aangekondigd. Slechts op het allerlaatste moment heeft de Meer deze verkoop kunnen voorkomen.
Gedurende de Oostenrijkse successieoorlog houdt de Meer zich betrekkelijk rustig, hoewel hij de Gelderse leenroerigheid blijft aanvechten. In 1748 krijgt het Hof dan ook opdracht hem gerechtelijk te vervolgen en er wordt beslag gelegd op de heerlijkheid[36]. Eindelijk zag Frederik Victor de ernst in van zijn situatie en onderwierp zich aan het decreet van 1736. Zijn financiële positie bleef echter uitermate moeilijk en uiteindelijk, na het overlijden van zijn echtgenote begin 1757, besluit een door de landvoogd aangestelde commissie hem onder curatele te stellen. Zijn zoon, Reinier Frederik de Meer d'Osen, wordt curator.
De ongehuwde Reinier Frederik liet het kasteel veelal onbewoond en vertrouwde het bestuur van de heerlijkheid toe aan zijn schout. De betrekkelijke rust die dan ontstaat wordt ruw verstoord door de Franse revolutie. Bij wet van de Nationale Conventie van 31 augustus 1795 volgt inlijving bij Frankrijk: Herkenbosch met kasteel Daelenbroeck onder het departement de la Roer[37]. In de Franse tijd deed de voorburcht van het kasteel dienst als gemeentehuis en burgemeesterswoning[38] (afb. 4).

De laatste eigenaren

Op 30 juli 1821 verkoopt Frederik Joseph de Meer d'Osen - erfgenaam en neef van de overleden Reinier Frederik - het kasteel met bijbehorende gronden aan erfridder Jan Karel Hendrik van der Renne, wiens nakomelingen het kasteel tot in deze eeuw in bezit hebben gehad[39]. Zijn achterkleindochter, jonkvrouwe Maria Rosalie Hubertine Catharina van der Renne van Daelenbroeck trouwde in 1901 met baron Charles Marie Josèph Ghislain Gillès de Pélichy. Het zijn deze beide echtlieden die Daelenbroeck uiteindelijk op 29 juni 1972 verkopen aan Pieter Johannes Joseph ter Berg. Inmiddels is het kasteel overgedragen aan het Boshotel Vlodrop.

BOUWGESCHIEDENIS

Met de bouw van het kasteel moet kort vóór 1326 begonnen zijn[40]. Volgens Sivré sticht Godfried II van Heinsberg in dat jaar een beneficie in de kapel van het kasteel, dat volgens de stichtingsbrief toen nog niet geheel voltooid was. De huidige ruïne dateert nog grotendeels uit deze periode.

Het oudste muurwerk

Het grondplan wordt in eerste aanleg gevormd door een rechthoek van ongeveer 40 bij 42 meter met op de zuidwest hoek een naar één zijde uitspringende vierkante toren (afb. 5).
De zuidoostelijke buitenmuur is gefundeerd op een stelsel van poeren en grondbogen. In ieder geval twee poeren zijn geheel in mergel opgetrokken. De mergel liep door tot aan de geboorte van de bakstenen grondboog. Opvallend is dat de bogen zich op een aanzienlijke hoogte boven het tegenwoordige maaiveld bevinden. Immers, als onderdeel van de fundering waren zij zeker niet bedoeld om (geheel) in het zicht te komen. Het metselwerk boven de bogen dateert nog grotendeels uit de 14de eeuw. Bij nadere beschouwing blijkt dat ook de boogvulling uit die tijd moet stammen: de vullingen zijn gemetseld in Vlaams verband met steenformaten die gelijk zijn aan die van de boog[41]. Bovendien is er tussen boogvulling en grondboog geen zettingsnaad te herkennen. Sporen van een talud werden niet aangetroffen.

Boven iedere grondboog is een schietgat aangebracht. Eén van deze schietgaten heeft zijn authentieke vorm nog behouden, zij het dat het later is dichtgezet (afb. 3). Van een viertal andere schietgaten waren aan de binnenzijde

zowel de linker- als rechterdagkanten bewaard gebleven. De uitvoering was vrij uniform: aan de binnenzijde variëerde de breedte van 1,07 tot 1,14 meter. Uiteindelijk bleef aan de buitenzijde een nauwe spleet van ca. 8 cm breed en ca. 1,63 meter hoog over.

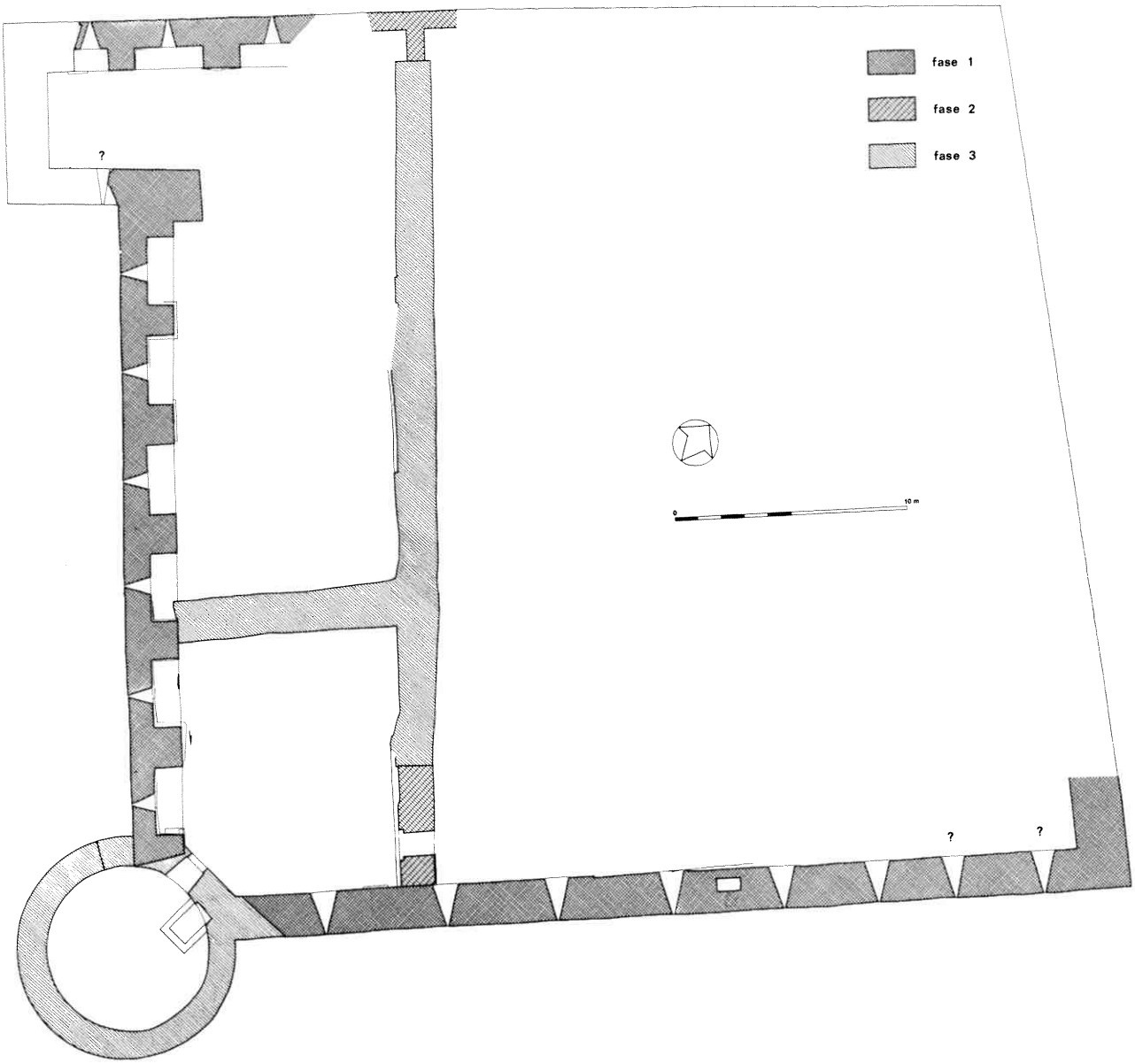
Het metselwerk van de muur is grotendeels in strak Vlaams verband opgetrokken, heeft een 10-lagenmaat van 81/82 cm en steenformaten van 27/28x13/14x6½/7 cm. Meer naar het zuiden toe worden zowel lagenmaat als steenformaten iets kleiner. Bovendien is het strakke Vlaams verband daar verlaten en heeft men over het algemeen zonder verband (wild) gemetseld.
Het Vlaams verband raakt in de noordelijke Nederlanden naar tot nu toe wordt aangenomen na het eerste kwart van de 14de eeuw steeds meer in onbruik[42]. De overgang via metselwerk zonder verband naar staand verband lijkt daar een algemeen verschijnsel. Op Daelenbroeck is in dezelfde muur zowel in Vlaams verband als zonder verband gemetseld. Mogelijk kan hier dus een verband worden gelegd met de noordnederlandse ontwikkeling, want het kasteel valt met zijn bouwtijd van omstreeks 1326 precies in een overgangsperiode.

De uitvoering van de zuidwestelijke muur is totaal verschillend van de zuidoostelijke muur. De muur is op staal gebouwd en bezit aan de binnenzijde een stelsel van spaarvelden onder spitsbogen dat over vrijwel de gehele lengte van de muur is toegepast en zeer uniform is uitgevoerd (afb. 5). Opvallend is dat ook hier de eerste lagen van de fundering op sommige plaatsen uit mergel zijn opgebouwd. Er vallen daarin zelfs versnijdingen waar te nemen (afb. 6).
De poeren variëren in breedte van 1,66 tot 1,74 meter en in diepte van 1,15 tot 1,17 meter. De breedte van de bijbehorende spaarvelden loopt uiteen van 2,82 tot 2,92 meter. In het midden van ieder spaarveld was een schietgat aangebracht. De schietgaten zijn van een ander type dan die van de zuidoostelijke kasteelmuur. De breedte aan de binnenzijde was consequent zo'n 0,70 meter, de hoogte variëerde van 1,92 tot 1,99 meter. Naar buiten toe vernauwde het schietgat zich tot een spleet van ca. 8 cm breed. Ook hier was één schietgat nog in zijn authentieke vorm bewaard gebleven (afb. 7).

Opmerkelijk is dat aan de binnenzijde van beide muren geen sporen werden aangetroffen van binnenmuren. Dientengevolge kan over de indeling van de binnenruimte weinig worden gezegd, tenminste, voor wat betreft de oudste fase. Toch is het aannemelijk dat tegen beide muren reeds in fase 1 een (woon)vleugel is geweest. De waarschijnlijk originele stortkokers in beide muren

Afb. 4 *De buitenzijde van het (later dichtgezette) oorspronkelijke schietgat boven een ver boven het maaiveld liggende grondboog.*

Afb. 5 *Plattegrond met daarin aangegeven de eerste drie bouwfasen van het kasteel.*

zijn anders moeilijk te verklaren. Bovendien werd tijdens het onderzoek in de zuidoostelijke buitenmuur een staande tand ontdekt. Deze 1,10 meter brede tand, die zich tussen de in zuidelijke richting gezien twee laatste schietgaten bevond, was niet gebruikt (afb. 8). Zonder twijfel moest zij deel uitmaken van de hoofdvleugel van het kasteelcomplex (tegen de zuidwestelijke buitenmuur). Weliswaar kon het bestaan van die vleugel in de eerste fase niet worden aangetoond, de staande tand bewees duidelijk dat zij er aanvankelijk wel was gepland. De hoofdvleugel kan pas daadwerkelijk vanaf de tweede helft van de 15de eeuw worden aangetoond (fase 3).

Op de westhoek is oorspronkelijk een naar één zijde uitspringende vierkante toren geweest. Tegenwoordig zijn daarvan nog twee uitspringende stukken fundament aanwezig, beide in verband gemetseld met de buitenmuren (afb. 5).

Het meest westelijke fundament is 2,13 meter zwaar en gelegd op een laag geel zand. Na het opschonen ervan werd aan de binnenzijde in aanzicht een verticale naad waargenomen. De naad bleek te behoren tot de dagkant van een later dichtgezet schietgat. Na verder onderzoek kwam een bijzonder merkwaardig verschijnsel aan het licht: de nog bewaard gebleven dagkant van het schietgat was vanaf de vleilaag direct op het gele zand gelegd. Dientengevolge was ter plaatse van het schietgat de fundering van de toren onderbroken. Het waarom van deze aanleg was onduidelijk.

Het zuidelijke fundament was 1,50 meter dik. Binnen de

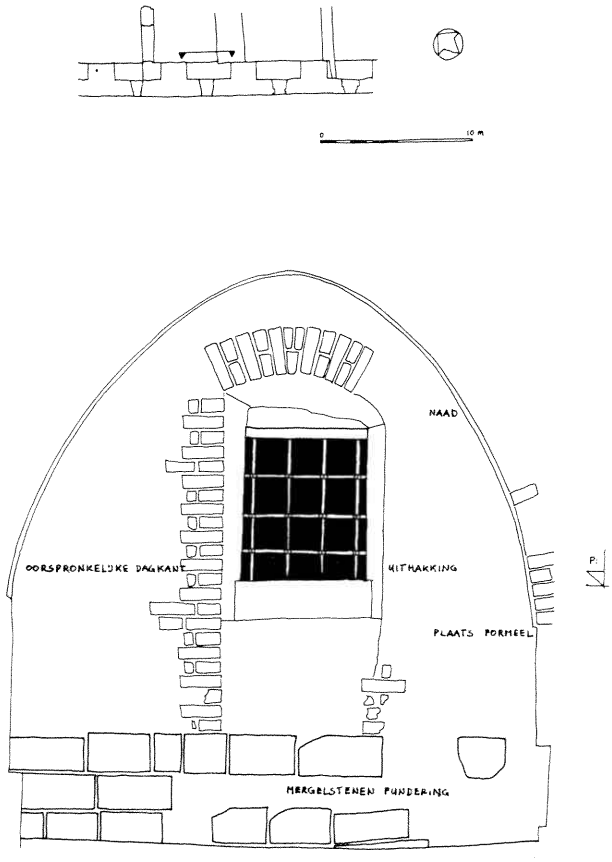
woonvleugel verbreedt dit fragment zich tot 2,30 meter (afb. 5). Het metselwerk is daar sterk afgebrokkeld. In dit fundament bevond zich mogelijk een dagkant. Het metselwerk was echter te zeer verbrokkeld om eenduidige conclusies te trekken. In verband met het geven van flankverdediging zou een schietsleuf in de oorspronkelijke opzet hier echter niet ondenkbaar zijn.

Het schietgat in het westelijke fundament maakt in feite deel uit van de noordwestelijke buitenmuur van het kasteel. Aan de binnenzijde van die muur zijn twee spaarvelden te herkennen (afb. 5). Wanneer beide spaarvelden worden vergeleken met het spaarveld met schietsleuf in het fundament van de toren, dan blijkt dat de breedte van het laatste spaarveld precies de helft is van de breedte van de beide andere spaarvelden. Hoogstwaarschijnlijk is dit gedaan om de toren niet al te ver te laten uitspringen. Strategisch gezien zou dat immers een behoorlijke verzwakking betekenen. Hoever de toren overigens precies heeft uitgesprongen moet onbekend blijven. Door de ondiepe aanleg is buiten de beide fundamentresten al het andere metselwerk van de toren verdwenen.
Jan de Beyer geeft op de tot dusver enige min of meer betrouwbare tekening van de hoofdburcht op de westhoek de vierkante toren weer (afb. 1). Volgens de Beyer stond de toren à cheval ten opzichte van de zuidwestelijke muur. Om de toren een min of meer vierkante vorm te geven zou de noordoost wand ervan recht voor een spaarveld komen. Dit is niet erg waarschijnlijk. Toch moet de betreffende muur ongeveer op die plaats worden gezocht. Hoogstwaarschijnlijk is de noordoost wand van de toren dan ook gebouwd op een ontlastingsboog die zich op grotere hoogte boven de oorspronkelijke keldervloer bevond. Een dergelijke situatie doet zich ook voor bij de westelijke hoektoren van het Gebroken Slot te Grubbenvorst[43].

Vanwege een gebrek aan tijd, geld, materieel en mankracht konden de noordwestelijke en noordoostelijke buitenmuren van het kasteel niet worden onderzocht. De plattegrond van de 14de eeuwse fase is dientengevolge erg onvolledig (afb. 5). Op basis van een redelijk betrouwbare kaart van de heerlijkheid kan in die plattegrond met vrij grote zekerheid de poort ongeveer in het midden van de noordoostelijke buitenmuur worden geplaatst (afb. 9). Onbekend bleef of er op de noordhoek ooit een toren heeft gestaan. Een uit het eerste kwart van de 18de eeuw daterende en aan Johan Franz von Welser toegeschreven tekening uit de kartografische beschrijving van de hertogdommen Gulick, Berg en Kleef - waar een toren op de noordhoek inderdaad niet voorkomt - bleek een aantoonbare fantasievoorstelling (afb. 16). Een op deze afbeelding gesuggereerde toren op de oosthoek heeft nooit bestaan en verder zijn vorm en oriëntatie van de voorburcht totaal verkeerd voorgesteld. Helaas, want een groot aantal van de in totaal 242 afbeeldingen van steden, kloosters en kastelen is wel nagenoeg exact[44].

De tweede bouwcampagne

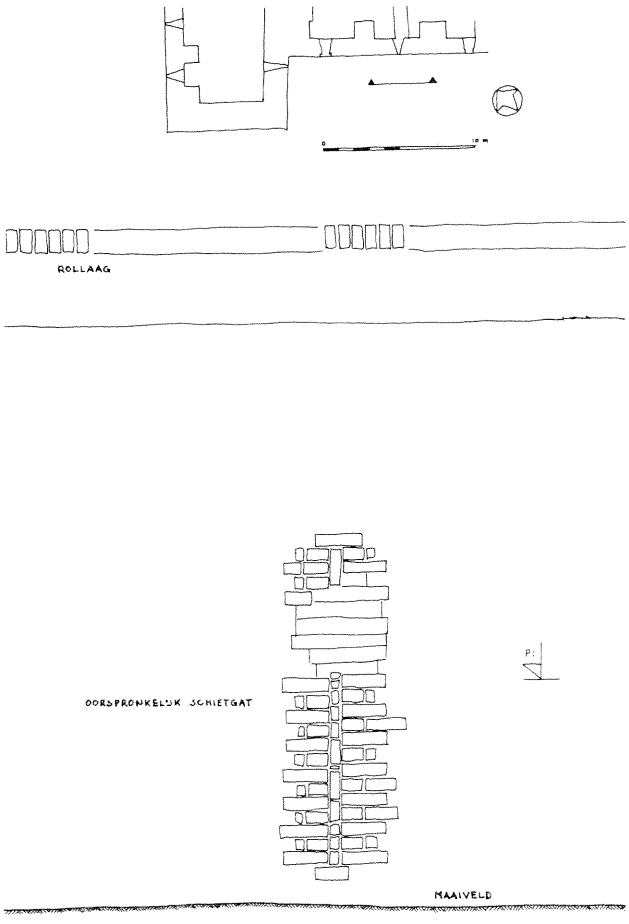
De datering van fase 2 steunt voornamelijk op een typologisch verschijnsel. Het metselwerk is tussen twee schillen van baksteen opgetrokken met de toepassing van zwaailagen. Nadat één tot drie lagen loodrecht en/of evenwijdig op het muurvlak waren gemetseld, werden alle bakstenen van de volgende laag onder een hoek van ca. 45° ingelegd. Daaroverheen ging weer een aantal lagen 'normaal' metselwerk, waarna wederom de bakstenen schuin werden ingelegd. Ditmaal echter in de andere richting. Veelal werden in de zwaailagen stukken en brokken baksteen verwerkt. Wanneer men praat over dit verschijnsel duiken vaak de namen 'patijtse lagen', 'visgraatverband' en 'keperlagen' op. De bouwkundige interpretatie van deze namen verschilt echter duidelijk van wat onder zwaailagen wordt verstaan[45].
Datering van voorhanden zijnde parallellen geeft het volgende overzicht: de tot dusver vroegste bekende toepassing wordt gevonden bij kasteel Brederode. De zwaailagen worden daar kort na 1354 gedateerd[46].
Bij kasteel Hodenpijl wordt het verschijnsel in de jaren rond 1380 geplaatst[47] terwijl het metselwerk met zwaailagen zoals toegepast bij kasteel Heemstede waarschijnlijk

Afb. 6 *Aanzicht van een tot keldervenster vergroot schietgat. De linker dagkant is nog over de volle hoogte aanwezig.*

kort na 1400 tot stand moet zijn gekomen[48]. Bij de woontoren Dever te Lisse tenslotte worden de zwaailagen omstreekst 1370 gedateerd[49].
Voorlopig lijkt het erop dat zwaailagen voornamelijk in de tweede helft van de 14de eeuw voorkomen. In combinatie met de aangehaalde parallellen lijkt het niet te gewaagd het metselwerk van fase 2 in de tweede helft van de 14de eeuw te dateren.

Op 0,57 meter noordelijk van de staande tand bevindt zich de aansluiting van een koud tegen de buitenmuur gemetselde dwarsmuur (afb. 5). De dwarsmuur maakt deel uit van de hoofdvleugel en is deels vóór een schietgat gebouwd. Opvallend is dat de muur maar ca. 5,20 meter lang is. De nog te bespreken binnenpleinmuur van fase 3 sluit er koud op aan.
Bij de bespreking van fase 1 is er vanuit gegaan dat tegen de zuidwestelijke buitenmuur de hoofdvleugel is geweest. Tijdens het onderzoek echter is in opgaand werk geen enkel spoor of restant van een eventuele binnenpleinmuur van het hoofdgebouw uit fase 1 gevonden. Het is niet erg voor de hand liggend dat de dwarsmuur van fase 2 een nauwelijks driekwart eeuw oude binnenpleinmuur uit de eerste fase heeft vervangen. Net zo goed zou kunnen worden verondersteld dat het binnenplein in de

Afb. 7 *Het nog oorspronkelijke schietgat in de zuidwestelijke buitenmuur.*

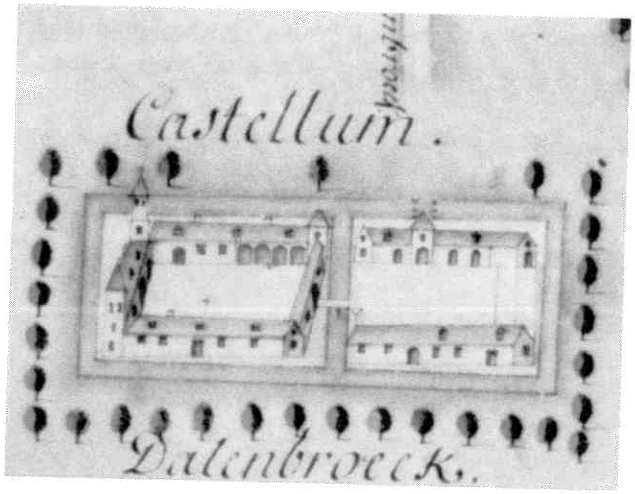

Afb. 8 *De staande tand in de buitenmuur van fase 1.*

eerste fase - althans op deze plaats - onbebouwd is geweest. De dwarsmuur van fase 2 zou dan niets meer zijn dan het logische vervolg van een kortere of langere tijd stil gelegde bouwcampagne, gefundeerd hetzij op maagdelijke grond, hetzij op reeds bij de eerste fase gelegde fundamenten.
Tot deze laatste gevolgtrekking geeft een versnijding in de dwarsmuur op ca. 0,76 meter boven de huidige keldervloer aanleiding (afb. 10). Hoewel er tot dusver geen aanvullende bewijzen voor zijn gevonden is het zeer wel denkbaar dat het werk onder de versnijding nog behoort tot de eerste fase en dat het metselwerk daarboven pas tijdens de tweede grote bouwcampagne tot stand is gekomen. Daarbij moet volledigheidshalve wel worden opgemerkt dat verschil in metselwerk of baksteenformaten onder en boven de versnijding niet kon worden aangetoond.

Een geheel ander bouwdeel, waarvan het (eveneens) niet duidelijk is of het in de eerste danwel tweede fase tot stand is gekomen, bevindt zich tegen de noordwestelijke buitenmuur. Het betreft een brok metselwerk van ca. 0,50 bij 1,47 meter dat uit de hier slechts 0,80 meter dikke buitenmuur naar binnen springt en daarmee in verband is gemetseld (afb. 5). De opbouw van het metselwerk is gelijk aan die van de dwarsmuur. Ook hier zijn zwaailagen toegepast. Gezien de geringe dikte van de buitenmuur en de maten van het uitspringende stuk metselwerk is het erg verleidelijk de laatste te bestempelen als een poer van een weergang op spaarbogen. De weergang kan zich langs de noordwestelijke buitenmuur van het kasteelcomplex hebben uitgestrekt. Binnen het totaal concept van het rechthoekige Daelenbroeck zou een dergelijke opbouw zelfs al bij de eerste aanleg van de burcht mogen worden verwacht. Het zoeken naar een tweede poer aan de binnenzijde van de muur leverde echter niets op.
Indien echter toch het restant van een poer van een weergang op spaarbogen werd gevonden, dan valt het moeilijk aan te nemen dat deze niet in de oorspronkelijke opzet

opgenomen is geweest. Mocht inderdaad reeds van aanvang af hier een weergang zijn geweest dan kan het aanwezig zijn van zwaailagen in de poer op tweeërlei wijzen worden verklaard.
Als eerste zou het een resultaat kunnen zijn van een herstellingswerkzaamheid. Door verdere ontgraving zou dit in principe moeten zijn te controleren.
De tweede verklaring is gebaseerd op de veronderstelling dat bouwfase 1 en bouwfase 2 zo dicht bij elkaar liggen dat zij op sommige plaatsen min of meer in elkaar overlopen. Het als poer bestempelde stuk metselwerk zou dan weliswaar in een tweede bouwcampagne tot stand zijn gekomen, maar nog wel deel uitmaken van de oorspronkelijke opzet. Dit zou verklaren waarom in het opgaand metselwerk van de poer wel en in bijvoorbeeld de zuidwestelijke buitenmuur geen zwaailagen zijn toegepast.
Dat er vrij lang over de bouw van het complex gedaan moet zijn lijkt aannemelijk. Enerzijds zijn daar technische gegevens als de grote verschillen in fundering van de zuidwestelijke en zuidoostelijke buitenmuren, het verschil in metselverbanden binnen fase 1 en de grote variatie in steenformaten. Anderzijds is daar het historisch gegeven van het tijdsbestek tussen 1310 (het jaar waarin Godfried II van Heinsberg pandheer wordt van Wassenberg) en 1326 (de eerste vermelding van het dan in aanbouw zijnde kasteel). Een en ander lijkt met elkaar in overeenstemming. Hoe dan ook, het stapsgewijs voltooien van een dergelijk complex is in de 14de eeuw niet vreemd.
Mogelijk heeft het oorspronkelijke plan van de kasteelbouw zich dus uitgestrekt over de fasen 1 en 2.

Afb. 9 *Detail van een anonieme kaart van de heerlijkheid Daelenbroeck (ca. 1700), pen in bruin, bruin gewassen. 'Plan Geographique de la Situation des communautés ou Villages Herten, Merhum, et Ohel, à gauche, et Neel, Leeuwen, et Azenraedt, a droit, situés du coté de Ruremonde le tout appartenant a la Seigneurie de Daelenbroeck' (GAR, topografische verzameling Limburg, inv.nr. D51. Het origineel bevindt zich in het Kriegsarchiv Wien, inv.nr. G I g 145. Foto auteur).*

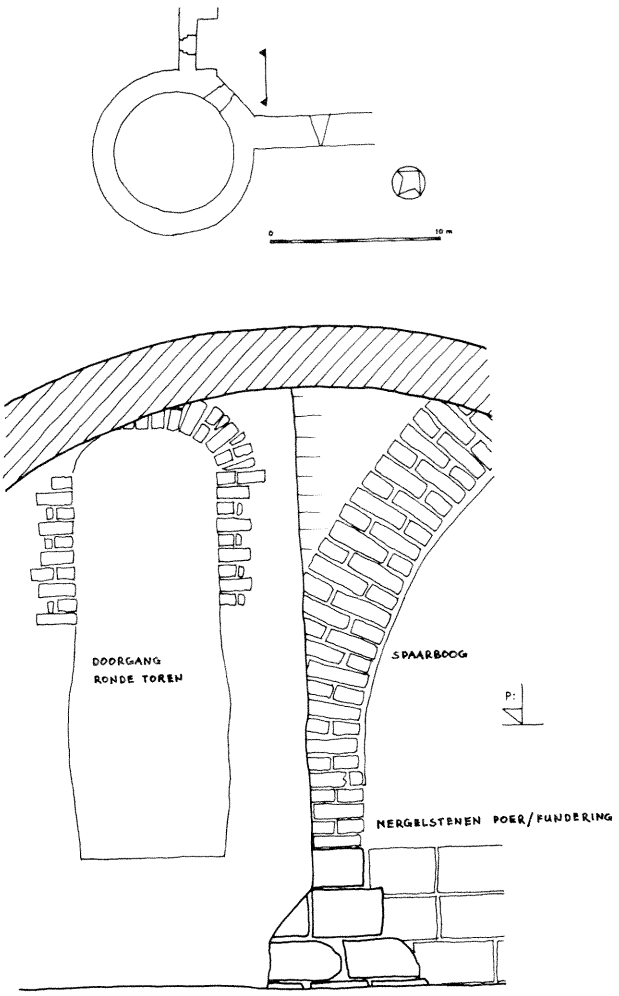

Afb. 10 *De (oudere?) versnijding in de dwarsmuur van fase 2.*

De verbouwingen onder Godert van Vlodrop

Wanneer Daelenbroeck in 1464 voor 8.742 'overlensche Kuyrfurster Rijnscher gulden' wordt verkocht aan Godert van Vlodrop, blijkt dat deze laatste 'ouch zweyehondert der selver gulden an deme vurs. slossz vurbuwt hait'[50]. Het is erg verleidelijk het in fase 3 tot stand gekomen metselwerk omstreeks deze tijd te dateren. Wanneer Godert van Vlodrop gedurende het tijdvak waarin hij pandheer was van Daelenbroeck en de heerlijkheid dus niet in volle eigendom bezat, op bescheiden schaal reeds bouwactiviteiten kon ontplooien, dan is het aan te nemen dat diezelfde Godert na 1464, wanneer hij rechtmatig eigenaar is van de heerlijkheid en dus aan niemand meer verantwoording schuldig is, de situatie waarin het kasteel verkeerde geheel aan zijn wensen heeft laten aanpassen. Toch is voorzichtigheid geboden. Daterende archeologische vondsten uit deze context ontbreken zodat van een bewijsbare datering geen sprake kan zijn. Niettemin is het mijns inziens verantwoord het metselwerk van fase 3 in de tweede helft van de 15de eeuw en dus in de periode van Godert van Vlodrop te dateren.

Het meest opvallende bouwdeel dat in deze fase tot stand kwam, schijnt de ronde toren op de zuidhoek (afb. 5). De toren staat koud tegen de beide vroeg 14de eeuwse buitenmuren van fase 1. De toren is min of meer in staand verband opgetrokken, heeft een 10-lagenmaat van 76 cm en steenformaten van 26/28x12½/13½x6/6½ cm. Bij de bouw van de ronde toren moest de (vermoedelijk) rechte hoek van de 14de eeuwse opzet worden afgebroken. Hoogstwaarschijnlijk zijn de bakstenen die bij deze sloop zijn vrijgekomen hergebruikt bij de bouw van de toren. Opvallend is anders dat de steenformaten in meer dan een eeuw tijd nauwelijks veranderen.
De ronde toren was bereikbaar via een door een korfboog gedekte doorgang van 2,10 meter hoog en 0,90 meter breed (afb. 11). De plaats waar de drempel heeft gele-

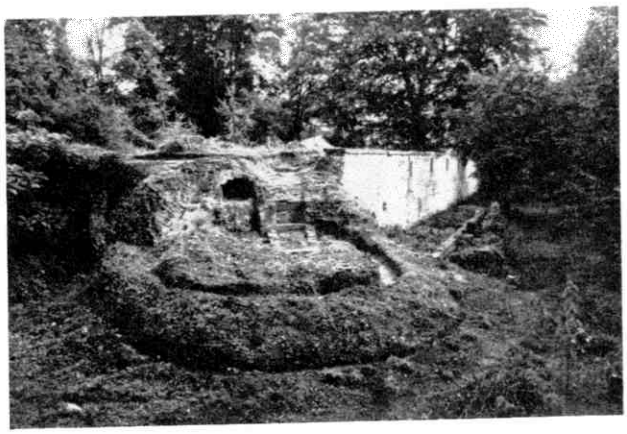

Afb. 11 *De (koude) aansluiting van de ronde toren op de 14de eeuwse buitenmuur.*

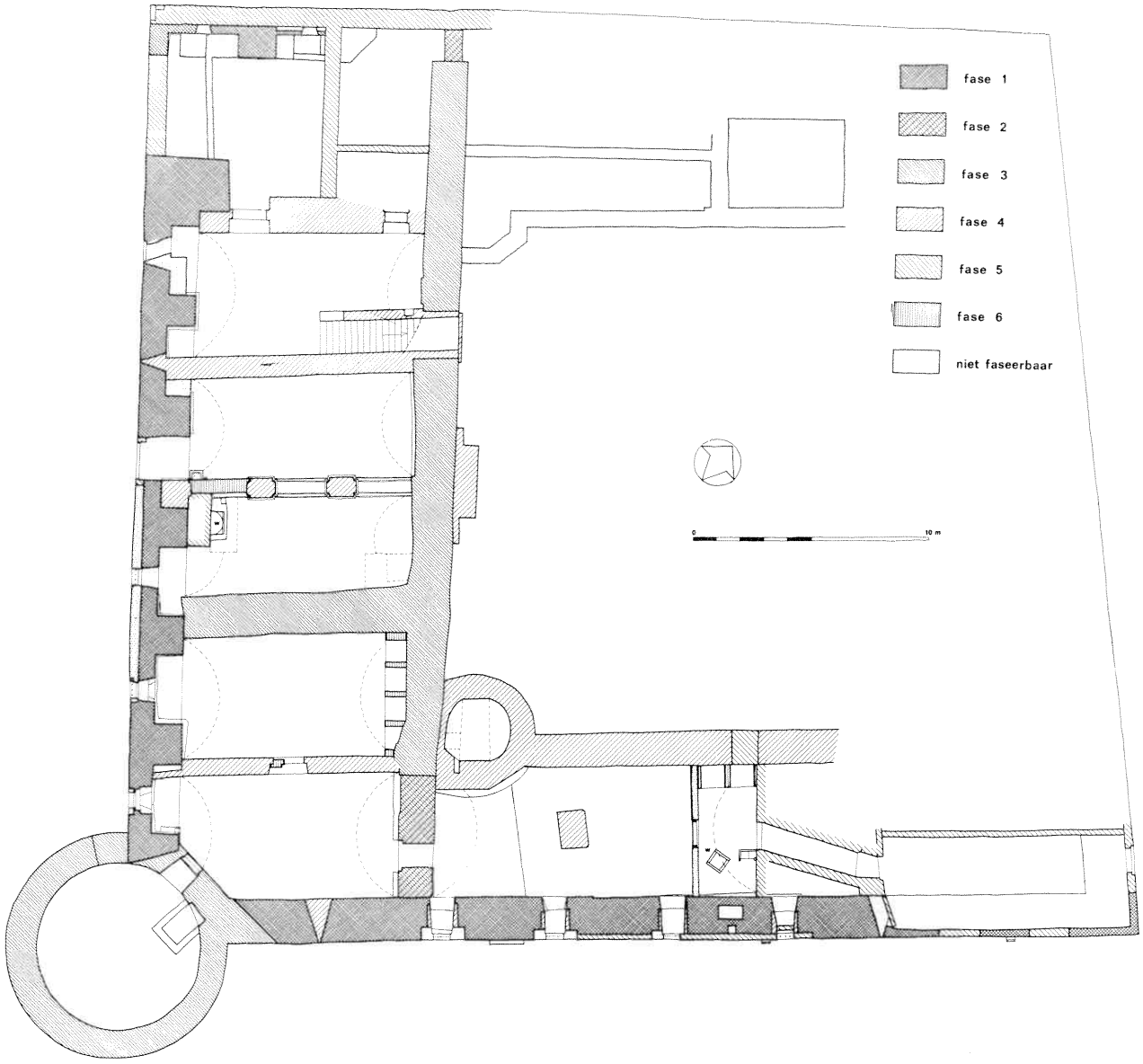
gen kon vrij exact worden bepaald. De onderkant ervan lag op 0,63 meter boven de huidige keldervloer. Er mag vanuit worden gegaan dat dit niveau heeft aangesloten op een reeds bestaand vloerpeil. De conclusie moet dan zijn dat het oorspronkelijke vloerniveau hier tenminste 0,60 meter hoger is geweest.

De toren meet binnenwerks 7,09 meter en was oorspronkelijk overdekt door een steens koepelgewelf. Een restant van dit gewelf is nog aanwezig. Ter hoogte van de hierboven besproken doorgang was het gewelf van een steekkap voorzien. Oostelijk van de doorgang scheen in het muurwerk een nis uitgespaard. Direct voor de nis was een rechthoekig fundament gelegd (afb. 12). Ondanks het afgebrokkelde metselwerk van de nis konden de restanten van een tweetal optreden worden herkend. De nis bleek in feite niets anders dan het begin van een in de dikte van de muur uitgespaarde trap. Plaatselijk was zelfs de houtnerf van de beplanking van de stenen traptreden als afdruk in de witte kalkspecie bewaard gebleven. De dikte van de muur was echter niet voldoende om het hoogteverschil tussen kelder en begane grond met de trap te overbruggen. Hierdoor was men gedwongen de eerste treden van het stijgpunt binnen de toren te leggen. Het rechthoekige fundament werd daarbij gebruikt voor de opbouw van een houten trap.

Op de uit 1738 daterende tekening van Jan de Beyer is de ronde toren op de zuidhoek nog in volle glorie afgebeeld (afb. 1). Zij lijkt daar één geheel uit te maken met een deel van de hoofdvleugel. Zo is te zien dat het rondboogfries onder de dakvoet van de toren een vervolg heeft in de trapgevel van het hoofdgebouw. De waterlijst onder het kruiskozijn op de verdieping van de toren correspondeert met de waterlijst in de langsgevel van het hoofdgebouw. In de trapgevel zijn verder enkele blindnissen getekend. Ook kunnen daar een aantal speklagen worden herkend. De genoemde elementen kunnen stijlhistorisch in de tweede helft van de 15de eeuw worden gedateerd.
De binnenpleinmuur van de hoofdvleugel is in deze fase over de volle lengte aantoonbaar aanwezig (afb. 5). Koud tegen de dwarsmuur van fase 2 aangemetseld loopt zij in rechte lijn door tot aan de vermeende poer van de weergang op spaarbogen. Een forse dwarsmuur is ermee in verband gemetseld. Het is mogelijk dat die laatste muur in verband kan worden gebracht met de schoorsteen die de Beyer op de hoofdvleugel weergeeft (afb. 1). Er zou zich dan op begane grond en/of verdieping aan één of beide zijden een schouw tegen de muur hebben bevonden. De muur verdeelt de totale ruimte van de hoofdvleugel op begane grondniveau in 1/3 kemenade (= camera caminata, kamer met stookplaats) en 2/3 (ridder)zaal. Dit komt ook voor bij onder meer het Muiderslot, slot Loevestein, kasteel Ammersoyen en de ruïne van Brederode.
Helaas viel de binnenpleinmuur van de hoofdvleugel nauwelijks te onderzoeken, daar zij niet kon worden ontpleisterd. Zonder twijfel had dit vele zaken kunnen verduidelijken.

Afb. 12 *De ronde toren op de zuidhoek tijdens de werkzaamheden. Duidelijk is het rechthoekige fundament voor de nis te herkennen.*

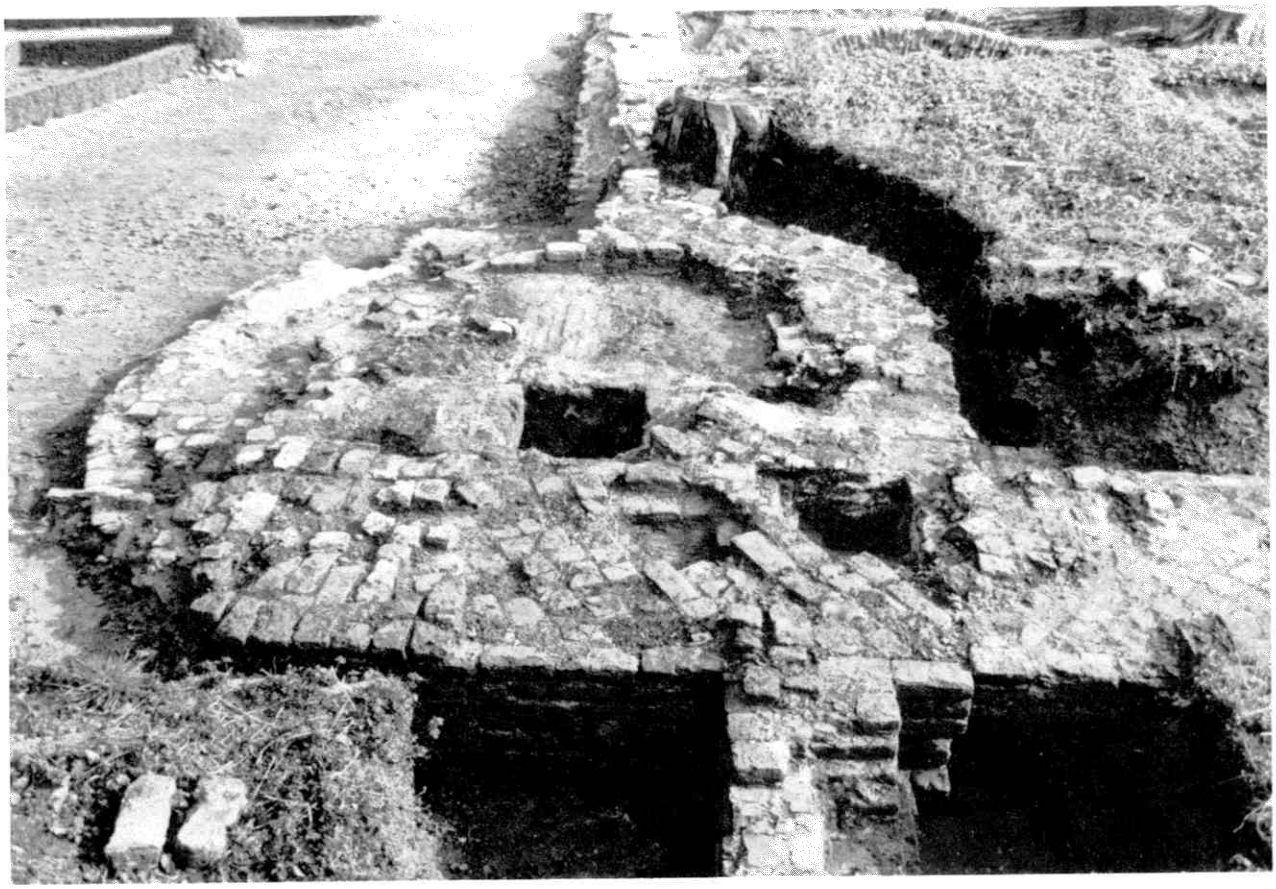

Afb. 13 *Plattegrond van het kasteel met daarin aangegeven de bouwfasen vanaf fase 4.*

De grootschalige verbouwingen in de 16de eeuw

Bouwfase 4 kan vrij exact worden gedateerd omstreeks 1550. In dat jaar verkeerde het kasteel in een dusdanige bouwvallige staat dat er sprake van is dat het geheel moest worden afgebroken[51]. Tijdens het onderzoek bleek echter dat de toestand hiertoe nog geen aanleiding gaf. Wel heeft er een ingrijpende verbouwing en vernieuwing van het reeds bestaande kasteelcomplex plaatsgevonden. Bouwfase 4 was hiervan het resultaat.

In de zuidhoek van het binnenplein werd een koud tegen de hoofdvleugel aangemetselde traptoren opgetrokken (afb. 13). Het fundament daarvan is in de kelderruimte voor een gedeelte zichtbaar: een halfronde sokkel, opgebouwd uit door elkaar verwerkte en deels hergebruikte bakstenen en mergelblokken. Boven een versnijding van onregelmatige breedte krijgt een deel van het metselwerk een hoekige vorm. Dientengevolge was de omtrek van de traptoren op begane grond niveau van het binnenplein bijzonder grillig (afb. 14).

De toren bleek een nog gaaf keldertje te bevatten. Dit keldertje mat 2,62 bij 2,77 meter en was geheel gevuld met baksteenpuin. Men had het overdekt door een tongewelf met gordelbogen. In het steens gewelf bevindt zich in het midden een rechthoekige, oorspronkelijk in het gewelf opgenomen uitsparing. Dit is de enige toegang tot de kelder. Daarnaast bevond zich nog een schuin door het gewelf lopende sleuf van 0,52 bij 0,21 meter. Mogelijk diende de sleuf als watertoevoer van een cisterne (= waterkelder). Ook kan worden aangenomen dat het keldertje als gevangenis heeft dienst gedaan. De door het gewelf heen lopende sleuf heeft dan waarschijnlijk als licht- of luchtspleet gefungeerd. Boven het keldertje heeft de

Afb. 14 *De grillige vorm van de omtrek van de traptoren gezien naar het noordwesten.*

trap in de toren omhoog gelopen. Een restant van de spil is bewaard gebleven. Van een tweetal treden werd het verloop teruggevonden. Hieruit bleek dat de trap linksdraaiend was.

Op de traptoren sluit de zuidoostelijke woonvleugel aan. De door een tongewelf gedekte kelder is in deze fase ca. 0,60 meter uitgediept. Daarbij verdwenen de oude vloeren. Het is heel goed mogelijk dat de grote hoeveelheid 14de en/of 15de eeuwse plavuizen, die als losse vondst verspreid over het gehele kasteelterrein werd aangetroffen, met deze werkzaamheden in verband kan worden gebracht. Van de in verschillende kleuren geglazuurde vloertegels werden enkele duizenden fragmenten en enige honderden hele exemplaren gevonden. Vooral het grote aantal kapotte tegels kan doen vermoeden dat bij de uitbraak van de oude keldervloeren niet al te zachtzinnig te werk is gegaan.

Bij de grootschalige verbouwingsactiviteiten zoals die op Daelenbroeck omstreekst 1550 hebben plaatsgevonden, werd een kwalitatieve verbetering van de schaars verlichte middeleeuwse ruimten niet vergeten.
Met het gebruik van de eerste 'donderbussen' vanaf het midden van de 14de eeuw begon het feodale kasteel meer en meer zijn functie te verliezen. Vooral gedurende de 16de eeuw werd de hang van de landadel naar meer comfort en luxe in hun huizen groter. In dit licht bezien valt het te begrijpen dat de schietgaten uit de eerste fase werden vervangen door meer licht doorlatende en minder defensieve keldervensters.
Zowel de linker als de rechter dagkanten van de oude schietsleuven werden aan de binnenzijde van de muur gespaard. Met een breedte variëerende van 1,07 tot 1,14 meter waren deze openingen voldoende groot om de vensternis te vormen. Naar buiten toe werden de dagkanten aan beide zijden uitgekapt. De nieuw gemaakte vensteropeningen werden aan de buitenkant omlijst door natuursteen. In een als fronton uitgevoerde latei is al enigzins de tijd van de Renaissance te herkennen. Ook de met accoladeboog versierde latei is zeer waarschijnlijk uit deze periode afkomstig (afb. 15). Ongetwijfeld heeft de kelderverdieping van de zuidoostelijke kasteelvleugel door het aanbrengen van de keldervensters aan kwaliteit gewonnen.

De nieuw gebouwde zuidoostelijke woonvleugel sloot koud aan op de hoofdvleugel. De bouwnaad die daardoor ontstond is door de Beyer op zijn tekening weergegeven (afb. 1). Tegenwoordig is die naad niet meer aanwezig. De verklaring hiervoor is eenvoudig. De naad heeft namelijk nooit doorgelopen tot op het maaiveld.

Immers, de buitenmuur is op die plaats over vrijwel haar huidige hoogte 14de eeuws. Zowel de in opgaand werk waarschijnlijk 15de eeuwse hoofdvleugel als de 16de eeuwse zuidoostelijke woonvleugel zijn op de 14de eeuwse onderbouw opgetrokken. Hierdoor is de naad ter plaatse van de aansluiting van beide vleugels pas op grotere hoogte boven het tegenwoordige maaiveld zichtbaar geweest. Bij het verval van het kasteel gedurende de 17de en 18de eeuw is de bouwnaad tot op de 14de eeuwse onderbouw verdwenen.

Ten tijde van Odilia van Hoemen is ook de hoofdvleugel ingrijpend verbouwd. Onder andere werd op kelderniveau een serie van vijf evenwijdig aan elkaar liggende tongewelven aangebracht.
Evenals bij de zuidoostelijke vleugel zijn de kelders over de volledige lengte uitgediept. Hierdoor waren de onderzijden van de 14de eeuwse schietgaten enkele decimeters boven het vloeroppervlak gekomen. Bovendien waren er mergelblokken van de fundering in het zicht. In die fundering waren zelfs al enige versnijdingen zichtbaar. Op een later tijdstip - waarschijnlijk kort na de voltooiing van bouwfase 4 - zijn de versnijdingen voorzien van een grijze schildering om zodoende een hardstenen basement te suggereren.

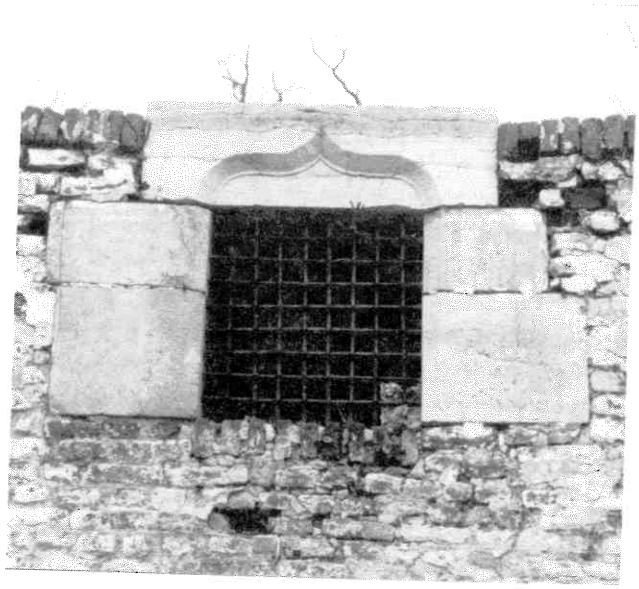
Verder werden ook hier de 14de eeuwse schietgaten verbreed tot keldervenster. Op één plaats is aan de binnenzijde de linkerdagkant van de oorspronkelijke schietsleuf nog over de volle hoogte bewaard gebleven (afb. 6). De rechter dagkant was uitgekapt, maar omdat de ontlastingsboog boven het schietgat nog aanwezig was kon de aanvankelijke breedte gemakkelijk worden gereconstrueerd. Een deel van de oorspronkelijke schietgaten is ook aan de buitenzijde nog te herkennen. De restanten ervan zijn bij het maken van de keldervensters dichtgezet. De uitgekapte vensters werden omlijst door hergebruikte natuurstenen lateien en stijlen. Of de omlijsting van natuursteen uit de 16de eeuw dateert valt te betwijfelen. Vermoedelijk zijn de vensters in een latere periode hersteld. Zij werden afgesloten door diefijzers.

Zeker in fase 4 en mogelijk eerder heeft er tegen de noordwestelijke buitenmuur een vleugel gelegen. Op een uit het eerste kwart van de 18de eeuw daterende kaart van de heerlijkheid Daelenbroeck is dit te zien (afb. 8). Een gedeelte van de vleugel wordt gevormd door een open galerij. Het is heel goed mogelijk dat de kolommen van deze galerij op een later tijdstip zijn verwerkt in de open karrenschuur van de voorburcht. De detaillering van de kolommen die thans het dak van de karrenschuur ondersteunen is namelijk zeer waarschijnlijk 16de eeuws. Door het bouwen van een vleugel tegen de noordwestelijke buitenmuur ging de veronderstelde weergang op spaarbogen aan deze zijde van het kasteel verloren.

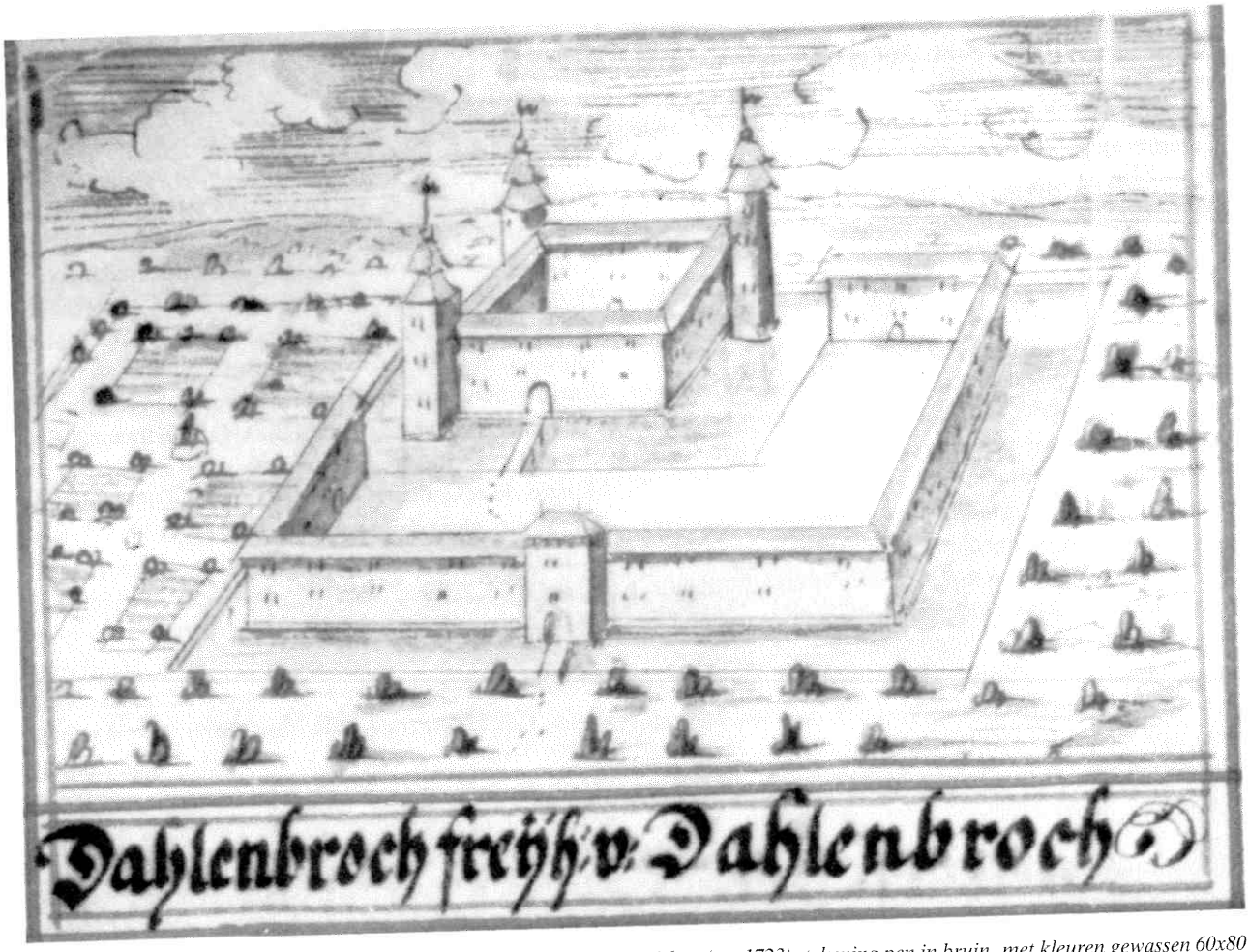
Het verval tot ruïne

In 1598 werd het kasteel door Spaanse troepen belegerd[52]. Volgens van der Aa moet het huis na deze gebeurtenis sterk in verval zijn geraakt. Deze toestand verergerde nog als gevolg van een geschil omtrent het eigendomsrecht gedurende de 17de en 18de eeuw.
Wanneer Daelenbroeck in 1707 definitief wordt toegewezen aan Jan Ernest van Rollingen laat deze slechts de voorburcht opknappen. Vermoedelijk was herstel van de hoofdburcht in dit stadium voor van Rollingen niet haalbaar. Immers, door de langdurige processen omtrent het eigendomsrecht van de heerlijkheid zal zijn financiële positie niet erg rooskleurig zijn geweest. In ieder geval was blijkens de tekening van de Beyer het eigenlijke kasteel in 1738 niet meer dan een ruïne (afb. 1).
Nadat het kasteel in 1727 was verkocht aan Frederik Victor de Meer d'Osen, moet ongeveer in de tweede helft van de 18de eeuw de hoofdburcht van het complex op een vrij ingrijpende manier zijn 'geconsolideerd'. Daarbij is al het nog aanwezige opgaand werk boven de kelders omgehaald. Het afkomende puin werd deels ter plaatse gebruikt, terwijl nog bruikbare materialen waarschijnlijk voor hergebruik zijn verkocht. Het is niet uitgesloten dat deze grootscheepse sloop een direct gevolg is van de benarde financiële situatie waarin de Meer d'Osen zich op dat moment bevond. In maart 1737 weet hij slechts op het allerlaatste moment verkoop van de heerlijkheid te voorkomen. Het is niet ondenkbaar dat hij de daartoe noodzakelijke middelen uit de verkoop van sloopmateriaal, uit het kasteel afkomstig, heeft verkregen.

Vermoedelijk bestond al direct het plan de kelders bij de sloopwerkzaamheden te sparen. De verschillende ruimten moeten nog in een redelijke staat hebben verkeerd en

Afb. 15 *De met accoladeboog versierde latei boven één van de keldervensters.*

Afb. 16 *Fantasietekening van kasteel Daelenbroeck. Johan Franz von Welser (ca. 1723), tekening pen in bruin, met kleuren gewassen 60x80 mm. Onderschrift: Dahlenbroch freijh v: Dahlenbroch (Historisches Archiv Köln, Plankammer I nr. 650, f. 1-13. Foto autaur)*

als opslagplaats kwamen zij goed van pas. Om de kelders te herstellen en het puin goed te kunnen afvoeren was het noodzakelijk de gracht tussen voor- en hoofdburcht te dempen. Het is aan te nemen dat dit is gebeurd met van de hoofdburcht afkomend puin dat niet voor hergebruik geschikt was. Nadat de gracht gedempt was kon een aanvang worden gemaakt met de herstellingswerkzaamheden.

Als eerste werden de kelderruimten van buiten af toegankelijk gemaakt. Daartoe werd het muurwerk van de oosthoek gedeeltelijk afgebroken. Op het fundament ervan verrees een nieuwe, 1½ steens dikke muur, met daarin een opening die van buiten af toegang gaf tot de bewaard gebleven kelderruimten (afb. 13). Verder werden grote delen van het oorspronkelijke metselwerk van de zuidoostelijke buitenmuur met hergebruikte stenen beklampt. Het oppervlak van de muur is wit gesausd en daarop is met behulp van een streepvoeg een kruisverband aangebracht. De steunberen die de Beyer op zijn tekening weergeeft zijn tegenwoordig niet meer aanwezig. De beklamping moet dus na het tweede kwart van de 18de eeuw hebben plaatsgevonden. De steunberen zullen toen zijn gesloopt en ongetwijfeld zijn de stenen daarvan in de beklamping verwerkt. De oorzaak van de beklamping is wellicht het in de loop der eeuwen steeds weer tegen de kasteelmuur aanspoelende grachtwater.

Ook van de hoofdvleugel is in deze fase al het opgaand werk verdwenen. Slechts de kelders bleven bewaard. Om de verschillende ruimten toegankelijk te houden werd één van de keldervensters uitgebroken en vervangen door een 1,50 meter brede deur (afb. 13). Verder werd de vierkante toren op de westhoek, inclusief de fundamenten, geheel gesloopt. De uitbraak is daar zelfs zo grondig geschied dat het niet meer mogelijk is te bepalen hoever de toren heeft uitgesprongen.

Met het verdwijnen van de toren ontstond er een flink gat in de verder gesloten kasteelmuur. Die opening werd gedicht door in lijn van de zuidwestelijke buitenmuur een nieuwe muur te metselen. De hoek ervan is verstevigd met hergebruikte natuursteen, misschien afkomstig van de gesloopte vierkante toren.

Het maken van een haakse westhoek maakte deel uit van het ambitieuse plan dit deel van het kasteel opnieuw voor

bewoning geschikt te maken. Dit valt af te leiden uit het feit dat in de noordwest wand in nieuw metselwerk de opzet van een schouw is aangebracht. Tot een (gedeeltelijke) herbouw heeft het helaas niet mogen komen. De schouw is nooit gebruikt en waarschijnlijk door geldgebrek zijn verdere bouwplannen van tafel geveegd.

De aanleg van een siertuin

Fase 6 beslaat de gehele 19de eeuw. Op beperkte schaal werden herstellingen uitgevoerd. Veel ingrijpender dan deze kleine en goed bedoelde maatregelen van herstel was dat boven op de gewelven van de kelders een tuin werd aangelegd. Door de wortels van de toen aangeplante bomen zijn verschillende tongewelven ernstig beschadigd en sommige ervan zijn zelfs ingestort.
In het licht van de romantische 19de eeuw bezien valt een dergelijke aanplant wellicht te begrijpen. Het is echter uitermate jammer dat in deze eeuw niet is getracht de meest schadelijke begroeiing te verwijderen. Laten we hopen dat dit in de nabije toekomst wel zal gebeuren en dat dan tevens de financiële middelen voor een broodnodige (nood) consolidatie kunnen worden gevonden.

zomer 1991
R.J.W.M. Gruben

Afkortingen

GAR: Gemeente Archief Roermond
HStAD: Haupt Staatsarchiv Düsseldorf
PSHAL: Publications de la Societé Historique et Archeologique dans le Limbourg
RAL: Rijks Archief Limburg

Noten

1. Ir R.J.W.M. Gruben, *'Daelenbroeck, bijdrage tot de geschiedenis van heerlijkheid en huis'* (Delft 1990)
2. A. Verkooren, *'Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outremeuse'* (Brussel 1910-1922), I; 170, nr. 230.
3. J.B. Sivré 'De vrijheerlijkheid en de vrijheren van Daelenbroeck', *PSHAL* 26 (1889), 76-166, aldaar 77.
4. idem, 89.
5. J. Linssen, 'De stichting van de stad Roermond en haar eerste opkomst', *PSHAL* 112 (1976), 7-133, aldaar 19.
6. J. Linssen, 'Een verkenning van de heren van Mereheym', *PSHAL* 90/91 (1954/1955), aldaar 165 en Severin Corsten, 'Gerhard von Wassenberg und Horn 1180-1125', *PSHAL* 103/104 (1967/1968), 41-60, aldaar 60.
7. Sivré 1889, 77
8. F.Ch. Butkens, *'Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant'*, 4 delen ('s-Gravenhage 1724), I; 322.
9. Dr. T.J. Lacomblet, *'Urkundebuch für die geschichte des Niederrheins'*, 4 delen (Düsseldorf 1840-1858), III (1); 603 noot 1.
10. I.A. Nijhoff, *'Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd'*, 8 delen (Arnhem 1830-1875), II; 212-215, nr. 152.
11. P.A.W. Dingemans, *'Inventaris der archieven van de heerlijkheid Dalenbroek'*, (Maastricht 1975), 5/6.
12. idem, 6.
13. Jos Daris, *'Histoire de la bonne ville, de l'église et des comtes de Looz'*, 2 delen (Luik 1864), I; 554-556.
14. idem.
15. C.J. Kremer, *'Akademische Beiträge zur Gülch- und Bergischen Geschichte'*, Band I (Mannheim 1769), 52.
16. H.H. Deussen, 'Vom Werden und Wachsen der Herrschaft Heinsberg. Ein Uberblick', in: H.P. Funken (red.), *'Heinsberg 700 Jahre Stadt'* (Heinsberg 1956), 25-40, aldaar 36.
17. Kremer 1769, 63/64.
18. Deussen 1956, 38.
19. R.A.L., arch. v.d. heerl. Daelenbr., inv.nrs. 6 en 39.
20. idem, inv.nr. 6.
21. Sivré 1889, 98.
22. idem, 93/94.
23. idem, 77.
24. G.A.R., afd. VI; I, nr. 41.
25. Sivré 1889, 99 en G.A.R., afd. VI; A I, nr. 41.
26. R.A.L., arch. v.d. heerl. Daelenbr., inv.nr.6.
27. Sivré 1889, 99 en HStAD, Jülich-Mannkammerlehen nr. 205 (1567-1615).
28. A.J. van der Aa, *'Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden'*, 13 delen (Gorinchem 1839-1851), III; 171/172.
29. idem.
30. idem.
31. Sivré 1889, 100.
32. idem, 117.
33. R.A.L., arch. v.d. heerl. Daelenbr., inv.nr. 107 (1).
34. G.A.R., afd. VI; A I, nr. 37 p. 333 (nr. 138).
35. idem, 362 (nr. 156).
36. Sivré 1889, 135.
37. Dingemans 1975, 13. Volgens Chevalier G.J. de Corswarem, *'Mémoire historique sur les anciens limites et circonsriptions de la province de Limbourg'* (Bruxelles 1857), 165 onder het Canton Elmpt van het departement Meuse Inférieure.
38. A. van Dijk-Bezemer, 'Melick en Herkenbosch, een agrarische gemeente in de vorige eeuw', *Jaarboek van de heemkundevereniging Roerstreek (HVR)* 1971, 100-136, aldaar 109.
39. R.A.L., Fonds Notariële Archieven, inv.nr. 3510.
40. Sivré 1889, 77.
41. Uiteraard is de vulling niet over de gehele dikte van de muur doorgezet. Dit zou in strijd zijn met het funderingsprincipe van poeren en grondbogen dat er juist op is gericht bakstenen te besparen. Aan de buitenzijde is de vulling twee stenen dik, aan de binnenzijde één steen. De ruimte tussen de beide schillen is deels gevuld met zand en daarboven hol.
42. H. Janse, *'Bouwers en bouwen in het verleden, de bouwwereld tussen 1000 en 1650'* (Zaltbommel 1965), 84.
43. J.E. Dilz, 'Het Gebroken Slot te Grubbenvorst', *Castellogica, verkenningen. Mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting* I (1987), 256-268, aldaar 263.
44. Peter H. Meurer, 'Der Heinsberg-Erkelenz Raum im Codex Welser', *Heimatkalender des Kreises Heinsberg* 1976, 54-63, aldaar 62.
45. Zie voor de definitie van de verschillende benamingen: Dr. E.J. Haslinghuis, *'Bouwkundige termen; woordenboek der Westerse architectuurgeschiedenis'* (Utrecht 1953), 246-247.
46. ir. D.B.M. Hermans en ir. J. Kamphuis, *'De ruïne van Brederode'* (Nijmegen/Delft 1989), 8.
47. J.G.N. Renaud, 'Het huis van ridder Dirk van Hodenpijl, Zuid-Holland', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 7 (1956), 81-84, aldaar 81.
48. J.G.N. Renaud, *'Enkele gegevens omtrent Adriaan Pauw en het slot van Heemstede III. Het huis en de heren van Heemstede tijdens de Middeleeuwen'* (Heemstede 1952), 12, 43.
49. J.J.J.M. Beenakker e.a., *'Rondom Dever. Opstellen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting Dever'* (Alphen aan den Rijn 1988), 10, 53.
50. R.A.L., arch. v.d. heerl. Daelenbr., inv.nr. 6.
51. Sivré 1889, 77.
52. van der Aa 1839-1851, III, 171-172.

Reinouds vaan te Hattem

DOOR

R.S. HULST*

afb. 1 *Gezicht op Hattem. Het kasteel tussen kerk en molen. Uit een kaart van Thomas Witteroos, 1570. (Foto R. Archief in Gelderland, Arnhem).*

Deze publicatie behandelt een recente archeologische vondst uit Hattem, provincie Gelderland. Het betreft een koperen windvaan voorzien van het opgeschilderde wapen van Reinoud IV, hertog van Gulik en Gelre (1402-1423).

De vondst en de vindplaats

Begin februari 1990 wordt in de stad Hattem een bijzondere vondst gedaan.[1] Men stuit aan de rand van de bouwput voor een parkeerkelder op het terrein van het voormalige kasteel van Hattem op een grote koperen plaat. Na de berging van de vondst blijkt onmiddellijk het grote belang, want op de plek waar de plaat op zijn zijde in de grond had gelegen tekent zich een heraldisch wapen af, gedeeld met twee leeuwen en deels in goud uitgevoerd (afb. 1). Duidelijk is dat het een beschildering is, die van de plaat was losgekomen en zo in de bodem kon achterblijven. Ook de plaat zelf vertoonde nog resten van beschildering (afb. 2). Op 8 februari bezoekt de schrijver de vindplaats. Van de afdruk in de bodem worden delen als monster opgenomen en de plaat, die op het gemeentehuis in bewaring was gegeven, wordt voor onderzoek en conservering naar de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort vervoerd.

De plaat is gevonden in de gracht van het kasteel, vlak boven de bodem en op 7 meter buiten de muur die de twee kleine westtorens van de hoofdburcht verbindt.[2] Aangezien de plaat – zoals verder nog duidelijk zal worden gemaakt – als windvaan heeft gediend, is de verleiding groot haar op één van deze torens te zien prijken. Zulks te meer waar het blote feit dat de vaan is teruggevonden er voor pleit dat het voorwerp niet van zijn plaats is genomen maar kennelijk per ongeluk – bijvoorbeeld bij een calamiteit – in de gracht is beland. Dat de bus, waarmee de vaan op de spil heeft gestaan, aan de onderzijde is afgescheurd (afb. 2) kan daar verband mee houden.

Essentieel voor de juiste interpretatie van de vondst is kennis te hebben van de eigendom en de datering van het kasteel. Een kort overzicht van de feiten heeft onlangs Van de Noort gegeven (zie noot 2) en daaruit leren wij dat het kasteel aan de hertogen van Gelre hoorde en dat

de aanleg zoals wij deze archeologisch nu kennen rond 1400 moet worden geplaatst. Dat de oudste vondsten die bij het onderzoek in de jaren '80 en bij de recnte waarnemingen zijn gedaan van het eind van de 14e en het begin van de 15e eeuw stammen is daarmede volledig in overeenstemming.

Het onderzoek

Al spoedig werd vastgesteld dat de vaan met zijn heraldisch wapen tot de archeologische unica mag worden gerekend. In Nederland is een vondst van deze aard nimmer gedaan en ook van buiten de landsgrenzen zijn ons geen voorbeelden bekend, al mag het bestaan ervan vanzelfsprekend niet worden uitgesloten.
De historische betekenis van de vondst maakte in ruime kring de belangstelling wakker, waardoor het met veler hulp mogelijk werd de vaan in de context te plaatsen, waarin zij thuishoort. Met genoegen vermelden wij de namen van de personen die gedreven medewerking verleenden en nieuwe perspectieven openden, te weten mr. P.J.W. Beltjes, Arnhem, drs. M. van Driel, Rijksarchief Gelderland, drs. G. Kouwenhoven, streekarchivaris op de Noord Veluwe en drs. G. Nijsten, kunsthistoricus, Nijmegen. Aan hun danken wij vele gegevens en waardevolle adviezen.
Aangezien de vaan haar waarde mede ontleent aan de resten van de beschildering was het alleszins gerechtvaardigd de interesse van natuurwetenschappelijke zijde te wekken. Met succes werd een beroep gedaan op de deskundigheid van het Centraal Laboratorium van Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap te Amsterdam, hetgeen tenslotte uitmondde in een rapport opgesteld door P.B. Hallebeek en M. de Keijzer. Dit onderzoek richtte zich op de plaat zelf en op de bemonsterde afdruk in de bodem.

Het Wapen

Wij zullen ons nu eerst in de historische aspecten van de vaan verdiepen. De technische beschrijving komt daarna aan de orde.
In de afbeeldingen 2a en 2b is het wapen weergegeven zoals wij dat naar beste vermogen hebben kunnen reconstrueren aan de hand van de resten op beide zijden van de vaan. Regen en wind en vooral het langdurig verblijf op de bodem van de gracht hebben weinig of niets van de beschildering in de oorspronkelijke staat over doen blijven. Met name de zijde die op de grachtbodem naar boven was gekeerd is in verregaande mate schoongespoeld. Toch vielen aan deze zijde de figuren van het wapen het best vast te stellen (afb. 2a), omdat de contourlijnen op de, voor de beschouwer, rechterhelft en de onderscheidene vlakken op de linkerhelft er beter zichtbaar waren dan aan de andere zijde (afb. 2b), waar de resterende verfresten het zicht daarop verhinderden, met uitzondering van de onderste helft rechts, waar de verfresten de figuur juist accentueerden. De conservering is al met al meer dan voldoende om het wapen thuis te brengen. Wij herkennen de leeuw van Gelre, gekroond en met gevorkte staart, en de leeuw van Gulik. Het goud van de afdruk in de bodem sluit bovendien elke twijfel uit; het zijn de leeuwen die de provincie Gelderland nog altijd in haar wapen voert, goud op azuur(blauw) resp. sabel(zwart) op goud.

Kunnen wij, nu we weten in welke kring te zoeken het wapen ook identificeren? Laten wij eerst het wapen nader onder de loep nemen. Wij stellen dan vast dat de leeuw van Gulik, omgewend, heraldisch rechts staat en dus in voorrangspositie. De volgorde is dus Gulik en Gelre. Uit de overzichten die Beltjes en Van Schilfgaarde[3] hebben gegeven van het wapen en de zegels van de provincie en van de graven en hertogen blijkt dat deze volgorde de omgekeerde is van wat gebruikelijk is wanneer deze leeuwen in combinatie met elkaar voorkomen. Er blijft welbeschouwd maar één mogelijkheid over, namelijk dat het wapen van de vaan van Hattem moet worden toegeschreven aan Reinoud IV, uit het huis Gulik en hertog in de jaren 1402-1423. Noemt de enige andere Guliker, Willem I, sedert 1393 ook hertog van Gelre, zich altijd hertog van Gelre en Gulik, diens opvolger en broer Reinoud laat zich op zijn zegels consequent in de omgekeerde volgorde als hertog van Gulik en Gelre vermelden.[4]

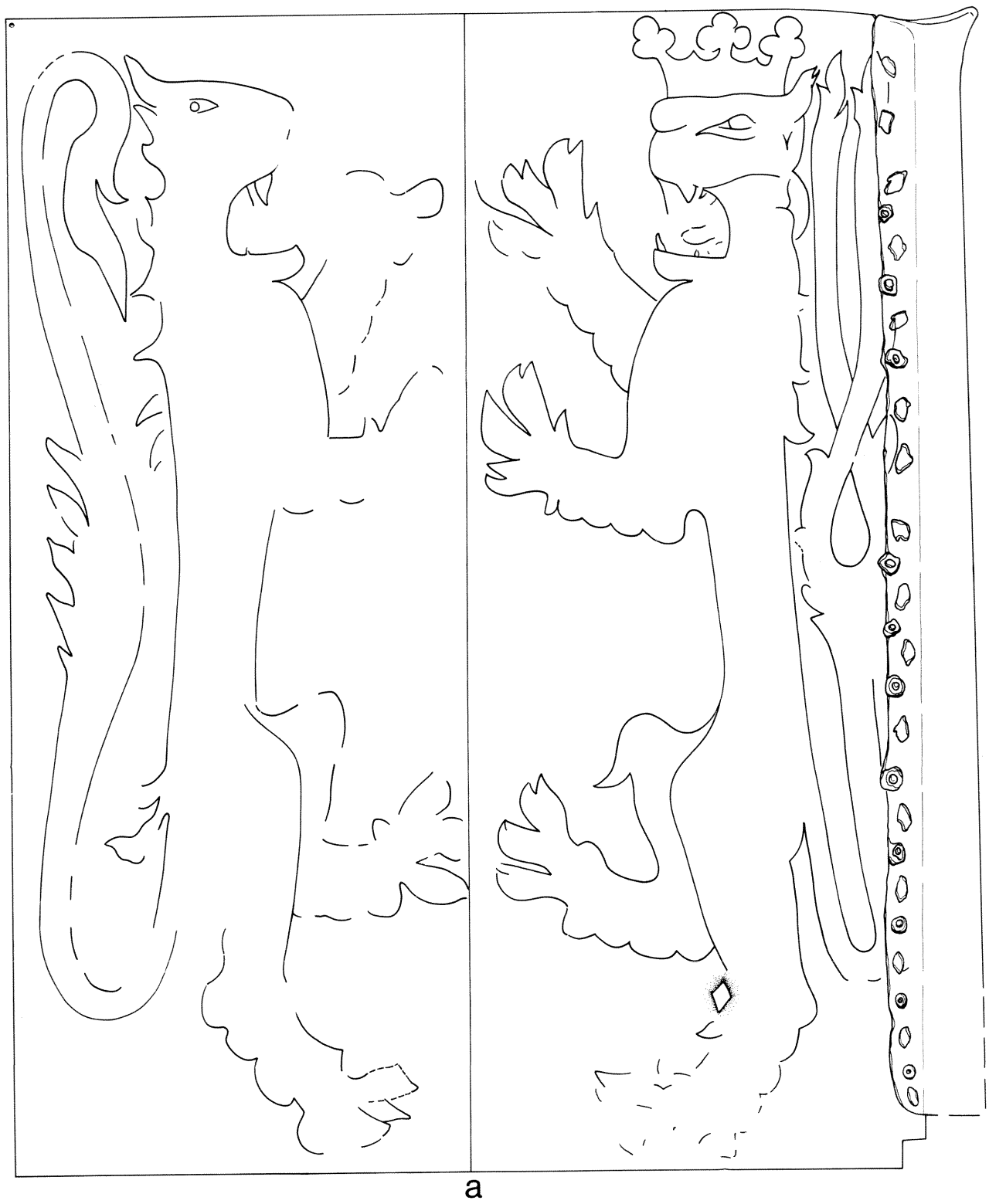
De historische bronnen

Door de gelukkige omstandigheid dat het wapen op de vaan in de Gelderse heraldiek een unieke plaats inneemt staat de toeschrijving aan Reinoud IV (1402-1423) nu vast. Het ligt voor de hand dat Reinoud de vaan ook heeft doen vervaardigen. Temeer, waar hij uit de rekeningen in het hertogelijk archief als de voltooier van de bouw van het kasteel van Hattem naar voren komt. Hij is dus bij uitstek degene die er de kroon–lees de vaan– op het werk zal hebben gezet. De Gelderse Kroniek van Willem van Berchen drukt het zo uit: Castrum Hattem Reynaldus superstruxit, quod Wilhelmus eius germanus extruxit, en Castrum Hattem pre ceteris mansionibus terre Gelrie post Rosendael frequenter incoluit. Idcirco eum eciam turribus excelsis preciose ampliavit.[5] Welk aandeel de twee broers Willem en Reinoud achtereenvolgens nu precies in de aanleg en de bouw van het kasteel hebben gehad is vooreerst niet duidelijk, zeker lijkt wel dat alleen Reinoud de bekroning van de torens en dus ook de windvaan heeft kunnen plaatsen. Zouden de gedetailleerde posten in de hertogelijke rekeningen, die de bouw betreffen, misschien een vaan vermelden?
Welnu, het geluk is opnieuw met ons, want in de verantwoording van de uitgaven over 1404-1405 staan bij elkaar

drie posten die betrekking hebben op de vervaardiging van een vaan, 'die tot hathem opten toerne gesat is'.
Hier volgt de volledige transcriptie van de posten (Hert. Arch., voorl. inv. nr. 238, fo. 8 vso-9):
Item Gelis die Copersleger vander vaenen die tot hathem opten toerne gesat is die waech 12 1b ad 12 groten vz 3 gulden 18 groten
Item Arnt die smit vander spillen te maken, dair die vaene yne staet. Ende die waegh 71 1b ad 3 groten vz 5 gulden 3 groten
Item Evert beeldemaker vanden selver vaenen te vergulden ende te maken 14 gulden.
Aangezien in de eerste post ook het gewicht van het koper is vermeld hebben wij zowaar het instrument in handen om de identificatie van de gevonden vaan nog verder ten einde te brengen. De waarde van de eenheid gewicht (1b = pond) in het metrieke stelsel is niet zonder meer aan te geven, maar zal zich ophouden tussen ca 400 en ca 470 gram.[6] Twaalf ponden (1b) zijn ca 4800 - ca 5600 gram. Onze vaan van Hattem weegt 5006 gram en aangevuld met het ontbrekende koper ca 5100-5150 gram. Zijn er nog meer aanwijzingen nodig om te besluiten dat het meer dan waarschijnlijk is dat de vaan uit de rekeningen van 1404-1405 en onze grachtvondst één en dezelfde zijn?
De vaan duikt nog één maal in de rekeningen op, eveneens van 1404-1405 (Hert. Arch., voorl. inv. nr. 238, fo 8 vso-26):
Item Heyn Neveken die van Arnhem tot Hattem vuerden eyn beerkaren ende die vaen die opten toerne steet ende die spille.....
Deze post laat zien dat als plaats van vervaardiging Arnhem in aanmerking komt. Verderop zullen wij zien dat het inderdaad Arnhem is, waar de vaan is gemaakt.

Evert beeldemaker

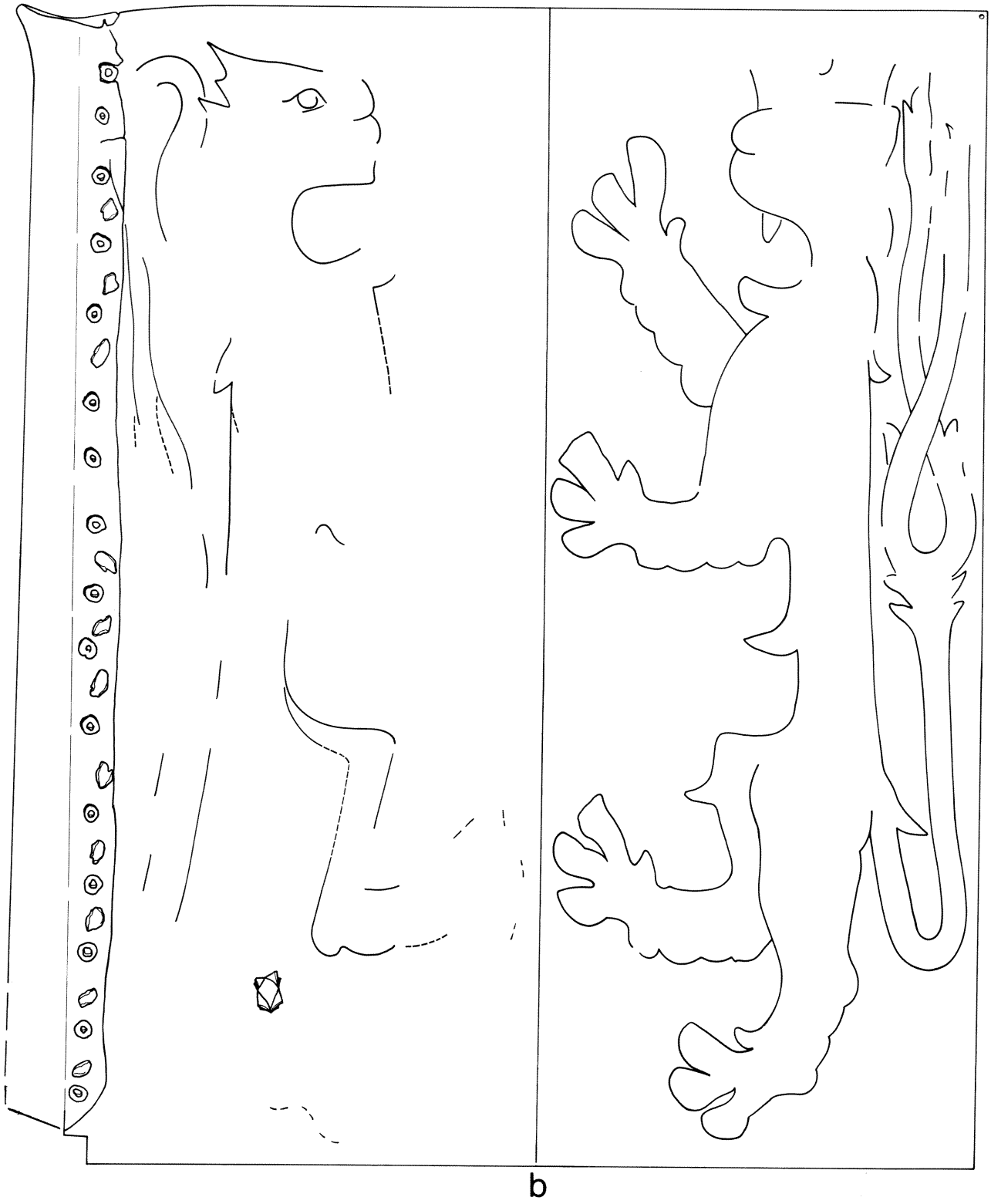
De vondst van de vaan confronteert ons met het werk van de koperslager Gelis en van de schilder Evert beeldemaker (= schilder). De smid Arnt blijft buiten beeld, omdat de spil ontbreekt. Aan de betalingen die zijn verricht lezen wij af dat de vaan en de spil samen 22½ gulden (1 gulden = 42 groten) hebben gekost, de vaan alleen 17 gulden 18 groten. Het leeuwedeel is aan de schilder betaald, hetgeen geen verbazing hoeft te wekken indien men alleen al bedenkt hoeveel goud hij moest aanbrengen: 2 leeuwen en 2 velden, bij elkaar de oppervlakte van één complete zijde van de vaan, wat neerkomt op ruim 2900 cm^2.
We zullen hierna nog de gelegenheid hebben nader op het werk van de koperslager en, vooral, de schilder in te gaan. Hier zullen wij ons met hun persoon bezighouden.
Over Gelis de koperslager kunnen wij kort zijn. Voorzover bekend is hij ons verder niet overgeleverd. Hetzelfde geldt trouwens voor Arnt de smid. Van Evert Beeldemaker daarentegen weten wij wel het nodige. In de hertogelijke rekeningen en in de stadsrekeningen van Arnhem[7] duikt hij meermalen op en zo is vrij eenvoudig vast te stellen dat hij in ieder geval tussen 1395 en 1424 als schilder actief is geweest. Wanneer hij voor het eerst met zekerheid wordt vermeld in de stadsrekeningen, van 1398-1399, wordt hij 'meyster' genoemd; daarna overigens niet meer. In de hertogelijke rekeningen ontbreekt deze benaming. Mogelijk is Evert in 1398 of kort daarvoor tot meester opgeklommen; dat zou inhouden dat hij al ruim voor 1395 het vak beoefende. Dat hij sedert 1398 tot de ingezetenen van Arnhem behoorde is op grond van de stadsrekeningen ontwijfelbaar. Het is dus wel zeker dat de vaan van Hattem in 1404 in Arnhem is gemaakt.
Het loont de moeite om een aantal omstandigheden uit het leven van Beeldemaker zoals wij die uit de rekeningen naar voren zien komen, onder de schijnwerper te plaatsen. Wat het werk voor de overheid betreft blijkt Beeldemaker twee aansluitende perioden te hebben gehad. Aanvankelijk werkte hij uitsluitend voor de hertog, tussen 1395 en 1398 drie maal voor Willem en nadien één maal voor Reinoud. De vaan van Hattem is zijn enige opdracht van Reinoud en tevens de laatste van het hof, want de hertogelijke rekeningen zwijgen verder over hem. Het is opvallend dat hij blijkens de stadsrekening 1405-1406 spoedig daarop zijn eerste opdracht van de stad heeft gekregen. Eerst dan – ofschoon hij al lang en breed in Arnhem woonachtig was – ziet hij ten minste vier maal een duur overkleed door de stad bekostigd. Ook uit anderen hoofde stond hij op goede voet met de stedelijke overheid.[8] Onderzoek van de stadsrekeningen zou kunnen uitwijzen waarom Beeldemaker zo lang op een opdracht van de stad heeft moeten wachten.
Over de woonplaats van Beeldemaker vóór 1398 tasten wij in het duister. De hertogelijke rekeningen geven daarover geen uitsluitsel. Nu kan het zijn dat hieromtrent een aanknopingspunt te vinden is in de bevinding van Gorissen[9] dat de hertogelijke opdrachten in het ambacht dat Beeldemaker uitoefende rond 1390-1396 bijna uitsluitend te Nijmegen in de kring van de schilders Maelwael terechtkwamen. Zou Beeldemaker in Nijmegen hebben gewerkt en zou hij als de Maelwaels in 1396-1397 uit die stad verdwijnen naar Arnhem zijn verhuisd? Het blijft gissen. Misschien biedt de binnenkort af te sluiten studie van Nijsten naar cultuuruitingen aan het Gelderse hof houvast.[10]
In 1424-1425 verdwijnt Evert Beeldemaker uit het beeld. Het werk dat hij tot dan voor Arnhem verrichtte wordt in de jaren 1425-1428 gedaan door Johan (die) Maelre, in 1427-1428 als 'meyster' aangeduid.
Uit de rekeningen komt Beeldemaker als een wapenschilder pur sang naar voren, een vakman die zich vooral bekwaamd heeft in het beschilderen van bodebussen, wimpels, vaantjes, vanen en schilden en het aanbrengen daarop van een wapen. De Hattemse vaan past volkomen in dit specialisme. Wat zijn werkzaamheden verder inhielden, buiten het beperkte dat in de rekeningen is overgeleverd, weten wij vanzelfsprekend niet.

afb. 2, a en b *Reconstructie van vaan en wapen, schaal 1:4. Tekening ROB.*

Beschrijving van de vaan

Aan de orde komen nu de technische aspecten van het werk van Gelis de koperslager en van de schilder Evert Beeldemaker. Gebleken is dat daar het nodige over te zeggen valt, maar dat ook veel in het onzekere blijft. De vaan (afb. 2) bestaat uit een plaat en een ronde koker, beide van koper, met koperen nagels aan elkaar geklonken. Aan de onderzijde is de koker, of bus, oudtijds afgescheurd; hij is dus niet compleet. Op de binnenwand van de bus komen plaatselijk fijne draaigroeven in horizontale richting voor. Het is daarom wel zeker dat de vaan rond een spil heeft gedraaid en dus als windvaan heeft gefunctioneerd.

De plaat is rechthoekig. De maten bedragen 609-612 mm en 479-480 mm. De dikte van de plaat wisselt, van minder dan 1 mm tot meer dan 2 mm. Rond de lengteas is de plaat waarneembaar dikker dan aan weerszij. Ook de lengte is hier het grootst. We mogen aannemen en talloze fijne klopsporen wijzen daar ook wel op, dat de koperslager de plaat heeft uitgehamerd. Hoe hij daarbij heeft bereikt dat de vier zijden nagenoeg recht en evenwijdig lopen is niet na te gaan, maar de zijden zien er wel naar uit dat zij recht bijgesneden zijn. Aan de plaat vallen nog enkele dingen op. Zo vertoont de uiterste bovenhoek aan de buitenzijde een gaatje, 2 mm rond en van één kant af doorgeslagen. De betekenis ervan ontgaat ons. Aan de binnenzijde is de bovenhoek schuin afgesneden. Dit had

ten doel om de bovenzijde van de dichtgehamerde draaibus samen te laten vallen met de bovenrand van de plaat. In de benedenhoek, ook aan de binnenzijde, is een rechthoekje uitgesneden, 15 x 11 mm. Ter plekke vertoont de plaat geen sporen die zouden kunnen vertellen waartoe deze uitsparing diende. Wij veronderstellen dat het te maken heeft met de spil.

De bus loopt naar boven conisch toe. Ook deze is uit een plaat vervaardigd. De dikte bedraagt 1,5 mm. De plaat is in verhitte toestand met de hamer rond een conisch uitlopende staaf rond gevormd, waarbij aan weerszijde een strip overbleef voor de bevestiging van de bus aan de vaan. Het afsnijden van de plaat en het afhameren is veel minder zorgvuldig dan bij de vaan.

Door de beide strips en de vaan werden gaten geslagen met een doorsnede van 4 mm, meestal om en om van weerskanten. In de gaten werden koperen staafjes gedrukt en op dezelfde wijze meest om en om platgeslagen. Aan de bovenkant is de bus dichtgehamerd. Door de beschadiging weten wij niet hoe de beëindiging aan de onderzijde er heeft uitgezien. De weergave hiervan op de tekening (afb. 2) is slechts een poging, gebaseerd op de moet en de verkleurende inwerking van de strips op de plaat.

De plaat vertoont nog een bijzonderheid. Deze heeft met de vaan als zodanig wel niets van doen, maar is toch waard besproken te worden. In de onderste helft valt een ruitvormige doorboring op, van de afmetingen 11,5-12 mm (vertikaal) bij 10,5 mm. De vier hoeken van de ruit zijn scherp ingesneden en het koper van de plaat is aan de achterzijde naar buiten gebogen. Hier is niet alleen een grote kracht, maar ook een hoge snelheid in het spel geweest. De doorboring verloopt onder een hoek van 40-45 graden van beneden naar boven. Alles spreekt voor de inslag van een pijlpunt, afgeschoten van een kruisboog. Afgaande op de afmeting van de inslag mogen wij allereerst denken aan een zware kruisboog of, afhankelijk van hoe ver de punt door de plaat is gedrongen, zelfs aan een springaal of een andere kruisboogmachine.[11] Is de pijl van de begane grond afgeschoten en stond de vaan toen nog op de toren? Men zou het haast wel denken. De gedachten gaan dan onwillekeurig uit naar de belegering van het kasteel door Karel van Egmond in 1492.

De nu volgende en laatste beschouwing van de vaan betreft het werk van de schilder. Voor het opbrengen van het wapen heeft Beeldemaker het totale vlak van de vaan, dat wil zeggen inclusief de beide bevestigingsstroken, benut, We weten niet of ook de bus is beschilderd; verguld is hij in elk geval niet. Voor het wapen diende het vlak vanzelfsprekend in tweeën verdeeld te worden. Merkwaardig is dat terwijl aan één zijde een volkomen gelijke verdeling is gemaakt, aan de andere zijde een afwijking daarvan van 1 cm valt waar te nemen (Gulik 25 cm breed, Gelre 23 cm). De vaardigheid van de schilder blijkt overigens treffend uit het feit dat de vier figuren niet met een sjabloon maar uit de vrije hand zijn opgezet. Zijn kundigheid spreekt ook uit de goede vlakverdeling. Bewust of onbewust toegepast, de vertikale verdeellijn volgens de gulden snede blijkt steeds langs de snuit en langs of over de onderste klauw van de leeuwen te lopen.

Met het doel antwoord te vinden op de vraag naar de opbouw van de schildering en naar de samenstelling van de gebruikte stoffen is onderzoek verricht door het Centraal Laboratorium. We gaven al aan dat van de beschildering in afgewerkte toestand bitter weinig over is. Slechts van het onvergankelijke goud, zij het als afdruk in de bodem, konden wij zeker zijn. Het natuurwetenschappelijk onderzoek zou ons verder moeten helpen.

In de hoop dat de andere kleuren toch nog zouden kunnen worden achterhaald werden wij helaas beschaamd. Het blauw blijkt volkomen verdwenen en het koper is ter plaatse volkomen blank. Een mogelijkheid is dat het blauwe pigment in de grachtbodem volledig is opgelost en weggespoeld of dat een koperhoudend pigment, bijvoorbeeld azuriet, is omgezet in een kopercorrosieproduct. Evenmin is er duidelijkheid gebracht omtrent het zwart. Het enige waarvan de vaan nog overduidelijke resten vertoont betreft de grondering. Op de zijde die in de grachtbodem naar onderen was gekeerd is daar nog vrij veel van over, in het beste geval als een tamelijk dikke (waar onderzocht circa 70 micron) laag groenig wit. Elders resteert een dun donkerbruin laagje of in het geheel niets. Deze verschillen geven kennelijk stadia van verwering en oplossing weer. Onderzoek heeft uitgewezen dat deze verflaag hoofdzakelijk bestaat uit loodwit gemengd met wat loodmenie en voorts met een olie. De olie is ongetwijfeld als bindmiddel toegevoegd, met het doel de houdbaarheid van de beschildering in hoge mate te bevorderen. De twee leeuwen zijn in contourlijnen opgezet. De zichtbaarheid van deze lijnen verschilt echter sterk. Bij Gelre zijn zij meestal nog duidelijk aanwezig, als een circa 1 mm breed donkergrijsbruin laagje. De kleur doet dan denken aan de hierboven beschreven loodwitresten. Bij Gulik daarentegen ontbreken de contourlijnen en zijn zij al aanwezig, in een bruinige tint, dan zijn zij uiterst vaag. De vertikale verdeellijn tussen de twee velden heeft hetzelfde karakter als de contourlijn van Gelre.

Het onderzoek heeft verder aangetoond dat het goud in de vorm van bladgoud is opgebracht. De folie bestaat uit 100% goud en heeft een dikte van 3 tot 4 micron. Vastgesteld is ook nog dat onder de folie een dunne oranjerode transparante verflaag zat. De samenstelling hiervan is onbekend gebleven, maar de veronderstelling lijkt wel gewettigd er de plaklaag in te zien waarop de goudbladen zijn vastgezet.

Overzien wij de resultaten van het onderzoek dan komt het volgende beeld van de werkwijze van de schilder Beeldemaker op. Een cruciale rol daarbij blijkt de thans nog zichtbare verdeling van de grondering over het vlak

te spelen. Het waargenomen verschil in de contourlijnen zijn wij geneigd daarmede in verband te brengen. In de volgorde van handelingen die ons voor ogen staat is de vertikale verdeellijn het eerst aangebracht. Op de helft met de Gulikse leeuw is de schilder begonnen met het gehele vlak te gronderen. Daarna heeft hij, met een kraspen(?), de leeuw in de grondlaag ingetekend. Binnen de contourlijnen is de leeuw vervolgens zwart ingekleurd. De laatste handeling betrof het vergulden van het veld met bladgoud op een plaklaag. Op de aangrenzende helft van Gelre is de schilder op een ietwat andere wijze tewerkgegaan. Hier heeft hij eerst de leeuw in contourlijnen uitgetekend. Vervolgens bracht hij de grondlaag aan, maar beperkte dit tot de leeuwefiguur. In de derde gang heeft hij de leeuw verguld. Eerst daarna is het veld blauw gekleurd. Indien Beeldemaker efficiënt heeft gehandeld dan zou hij het gronderen en het vergulden op beide helften in één keer kunnen hebben afgewerkt. De volgorde zou dan zijn: (1) verdeellijn en contourlijn Gelre, (2) gronderen Gulik en Gelre, (3) contourlijnen Gulik, (4) zwart Gulik, (5) vergulden Gelre en Gulik, en (6) blauw Gelre.[12]

AMERSFOORT,
zomer 1991
* De auteur is Provinciaal archeoloog van Gelderland en verbonden aan de Rijksdienst v.h. Oudheidk. Bodemonderzoek, Amersfoort.

Noten

1. De vondst is gedaan door leden van de archeologische werkgroep van de Vereniging Heemkunde Hattem. Het past hun te bedanken voor de zorgvuldige behandeling van de vondst. De heer G. van der Sluis zijn wij erkentelijk voor de nadere informatie omtrent de vindplaats en voor het beschikbaar stellen van foto's. De gemeente Hattem is eveneens nauw bij de afhandeling van de vondst betrokken geweest.
2. De plattegrond van de hoofdburcht is afgebeeld in Halbertsma, H., 'Hattem (gem. Hattem)', in *Bulletin KNOB*, LXXXII (1983), 90 en in Van de Noort, R., 'Archeologisch onderzoek naar 'de Tinne' te Hattem', in *Castellogica*, II (1988), 81-85. De waarnemingen door de Vereniging Heemkunde Hattem in de bouwput en bij andere grondwerken in de onmiddellijke omgeving hebben geleerd dat de hoofdburcht aanmerkelijk korter en compacter is. Voordien was de ligging van de westzijde gebaseerd op één beperkte waarneming. De recente observaties hebben behalve op de hoofdburcht ook betrekking op een vrij aanzienlijk gedeelte van de voorburcht, die is aangelegd tegen de muur van de stad. In een sleuf door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1989 dwars over de gracht gegraven was de voorburcht al vastgesteld (Jaarverslag ROB 1989, 64-65). Ter gelegener tijd zal het kasteel van Hattem, voorzover in onderdelen bekend, in plattegrond worden geplubliceerd.
3. Beltjes, P.J.W., 'Het wapen van de souvereine provincie Gelderland en zijn voorgeschiedenis' in *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 66 (1972), 39-92; Schilfgaarde, A.P. van, 'Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen', *Werken van Gelre*, 33 (1967).
4. In de zegels van Reinoud zijn de leeuwen niet in één schild weergegeven, zoals bij onze vaan en in de zegels van Willem I wel het geval is, doch steeds in losse schilden. Slechts het zegel Van Schilfgaarde nr. 105, van de hertogin (1405-1423), komt in dit opzicht met onze vaan overeen. Gulik, omgewend, en Gelre zijn op één gedeeld schild ook te vinden op één der sluitstenen in het gewelf van de kloostergang van de abdij Graefenthal bij Goch. De kloostergang wordt begin 15e eeuw gedateerd (Hilger, H.P., 'Graefenthal oder Neukloster bei Goch, ehemalige Zisterzienerinnenabtei und Grabstätte des Hauses Geldern', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 62 (1967), 1-59, spec. Abb. 14, S. 26-27 en 31). De hertog van Gelre vinden wij in volle blazoenering afgebeeld in een 15e-eeuws wapenboek. Gelre komt voor in het oudste deel van dit boek, welk deel tussen ca 1425 en 1466 is samengesteld door Jean le Fèvre (1393-1468). Een aantal malen is het wapen op een gedeeld vlak weergegeven, eender als bij de vaan, en in de volgorde Gulik, omgewend, - Gelre (Pinches, R. and A. Wood (eds.), 'A European Armorial; an armorial of knights of the Golden Fleece and 15th century Europe; from a contemporary manuscript; London, 1971).
5. *De Gelderse Kroniek* van Willem van Berchen, naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481, ed. A.J. de Mooy, Werken van Gelre, 24 (1950), p.68.
   Van Berchen, *supra* p.67-68, laat ons ook weten dat Reinoud het verblijf in Gulik stelde boven dat in Gelre en dat hij zijn bouwlust vooral in Gulik botvierde. Deze preferentie is, zo zou men zeggen, volledig in overeenstemming met de voorrang van de Gulikse leeuw in het wapen.
   Vertaling van de geciteerde regels uit de kroniek van Willem van Berchen: 'Reinoud heeft de aanleg van het kasteel van Hattem, waaraan zijn broer Willem was begonnen, voortgezet en voltooid' en 'Hij(Reinoud) heeft vaak op het kasteel van Hattem gewoond, weliswaar minder dan op Rozendaal, maar toch meer dan op de overige verblijven op het grondgebied van Gelre. Om die reden heeft hij het ook, voor veel geld, met hoge torens vergroot'.
6. K.M.C. van Zevenboom/D.A. Wittop Koning, *'Nederlandse gewichten'*, 2e druk, 1970.
7. *De stadsrekeningen van Arnhem*, ed. W. Jappe Alberts, Groningen, 1971.
8. Verteringen 'in Beeldemaker', stadsrekening 1400-1401, twee maal.
9. Gorissen, Fr., 'Jan Maelwael und die Brüder Limburg, eine Nimwegener Künstlerfamilie um die Wende des 14.Jhs.', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 54 (1954), 153-221, spec. 163-164.
10. Nijsten, G., dissertatie Nijmegen, in voorbereiding.
11. Van Beek, A.G., 'Middeleeuwse pijlpunten gevonden bij het kasteel Voorst', in *Het kasteel Voorst*, Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Werken nr. 36 (1983), 102-114.
12. Aan het onderzoek van de vaan en aan de voltooiing van dit artikel hebben de volgende medewerkers van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek bijgedragen: H.J.M. Meijers, hoofd restauratie, W. Bos, tekenaar, F.F. Hoedeman, fotograaf en M.C.P. Levendig, tekstverwerking.

Het kasteel van Montfoort (U)

DOOR

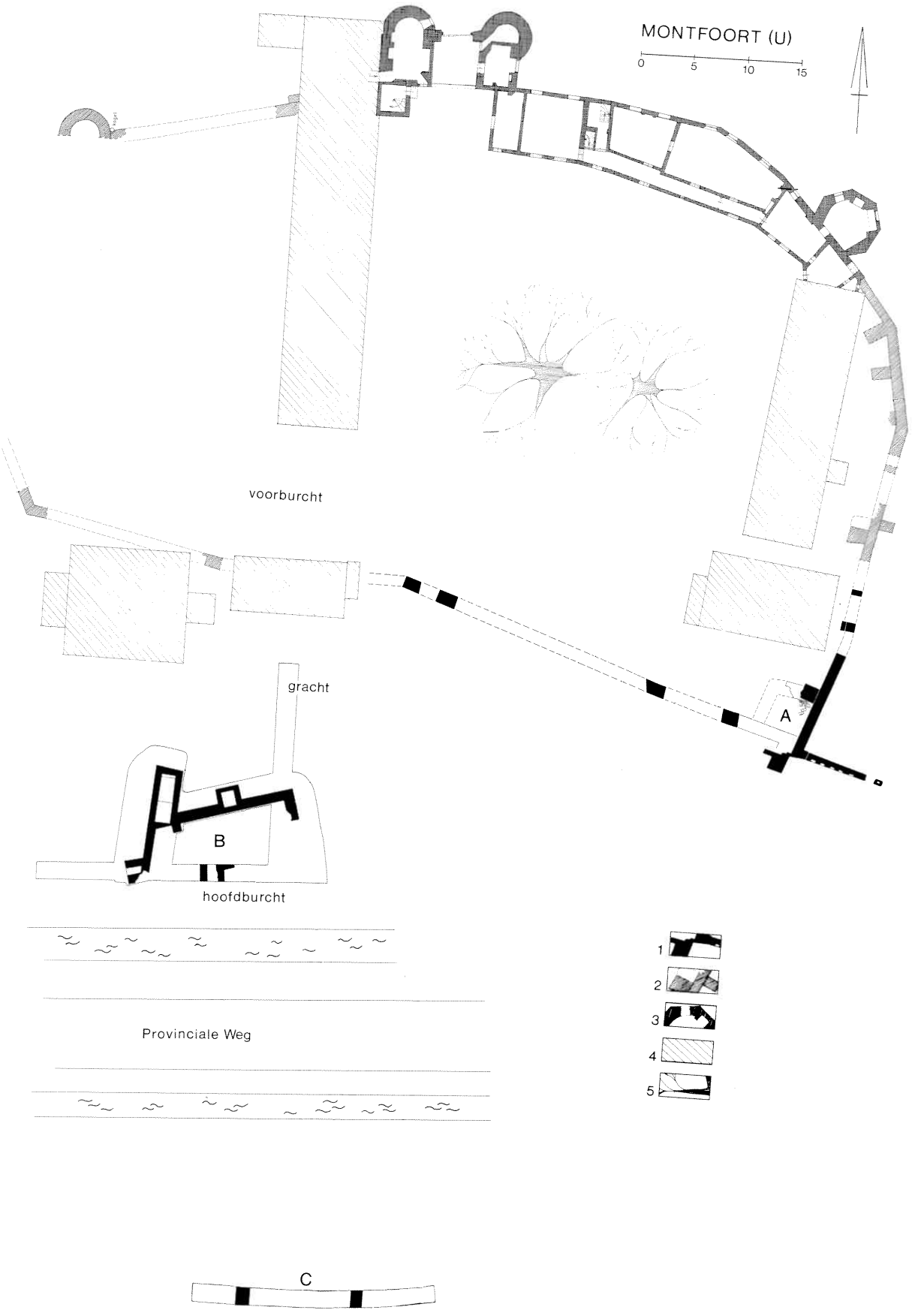
H. SARFATIJ

Afb. 1 *Gezicht op kasteel Monfoort uit het zuidwesten (autotypie naar een tekening van Roeland Roghman uit 1647). Uiterst rechts de in de slotgracht uitstekende vierkante toren die in de opgraving 1981 bij C is aangesneden.*

Plannen voor de herinrichting van het terrein van kasteel Montfoort in het centrum van de gelijknamige stad hebben in 1981 geleid tot een nadere archeologische verkenning van dit door de Monumentenwet beschermde archeologische monument. Het kortdurende onderzoek (21 april tot 12 mei) werd uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en stond onder leiding van de auteur. Aan het doel om meer gegevens te verzamelen, zodat de archeologische overblijfselen in de ondergrond bij de herinrichting zoveel mogelijk ontzien konden worden, werd voldaan. Ook aan de oplossing van enkele van de vele wetenschappelijke vragen die nog steeds rond dit kasteel bestaan heeft het onderzoek een bijdrage kunnen leveren. Het is echter bij een bijdrage gebleven en de beperktheid tekent ook deze korte notitie.

Kasteel Montfoort is ontstaan als een van de kastelen van de bisschop van Utrecht. In het grensgebied met Holland moest het met enkele andere frontierburchten dienen als defensieve sterkte voor het Sticht. Gebouwd tijdens het episcopaat van Godfried van Rhenen (1156-1178) is het tot 1297 in bisschoppelijk bezit gebleven; nadien behoorde het aan de heren van Montfoort (zie H.L. Janssen, The castles of the Bishop of Utrecht. In: *Château-Gaillard, études de castellologie médiévale VIII - Colloque de Bad Münstereifel (1976).* Caen 1977, p. 135-157,

Afb. 2 *Plattegrond van het kasteelterrein van Montfoort (U) naar de situatie in 1981: 1 opgegraven muurwerk binnen opgravingssleuf uit 1981, 2 opgegraven muurwerk vòòr 1981, 3 Laat-Middeleeuws en 17-e eeuws opgaand muurwerk, 4 recent gebouw, 5 boom. (naar J.-E. Dilz 1979 (tek. F. Kooy), uitgebreid met de gegevens uit de ROB-opgraving 1981 (tek. M.J.A. de Haan).*

spec. p. 143-147). Over de bouwgeschiedenis is weinig bekend. Na desastreuze vernielingen in 1672 is het kasteel op enige restanten op de voorburcht na gesloopt. Het kasteelterrein is echter als topografische eenheid, waarin begrepen hoofdburcht + voorburcht met de ringgracht, blijven bestaan. Deze landschappelijke eenheid is pas verstoord door de aanleg van de moderne Provinciale Weg, die het terrein in twee delen heeft gesneden.
In het noordelijke (= grootste) deel bevindt zich de totale voorburcht met de enige overgebleven opstallen van het kasteel. Tussen 1977 en 1979 zijn hier verkenningen uitgevoerd door J.G.N. Renaud in samenwerking met de NJBG, waarbij het beloop van de schildmuur van de voorburcht grotendeels is vastgesteld; alleen de westelijke afsluiting is nog onzeker (zie J.-E. Dilz in *Jaarverslag van de Nederlandse Kastelenstichting* 1977, p. 53-55; 1978, p. 39-41; 1979, p. 23-25). Bij de nieuwe verkenning uit 1981 (afb. 2) is in de zuidoostelijke hoek van deze schildmuur een vierkante fundering geconstateerd, die mogelijk van een hoektoren afkomstig is (A). Mogelijk, omdat de fundering hiervoor eigenlijk wat licht van constructie bleek te zijn. Tevens kon in deze hoek de verbinding van de zuid- met de oostmuur van de voorburcht vastgesteld worden.

Afb. 3 *Kannetje met polychroom bloemmotief op een wit fond van Italiaanse majolica uit het eind van de 15e eeuw. De scherven werden met veel ander materiaal verzameld uit de vulling van de gracht tussen hoofd- en voorburcht bij B. (Foto ROB).*

Ten zuiden van de gekende ommuring kon nu ook de gracht tussen voorburcht en hoofdburcht, met een variërende breedte van 20 tot 30 m, bepaald worden. De eerder geuite vrees dat van de hoofdburcht zelf geen sporen achtergebleven zouden zijn bleek ongegrond. Weliswaar hadden intensieve sloopactiviteiten het meeste opgeruimd, toch bleek op enkele plaatsen het muurwerk van de hoofdburcht nog fragmentair aanwezig te zijn.
Aan de zuidzijde van de gracht, ongeveer in het midden tegenover de voorburcht, bevond zich een torenachtige uitbouw, voor zover waarneembaar in de vorm van een trapezium (B). De breedte bedroeg gemiddeld 14 m, de diepte was onbepaalbaar. Twee kleine uitbouwsels, het ene vierkant, het andere langwerpig, staken in de richting van de voorburcht. Hoewel het bewaard gebleven fragment bouwkundig moeilijk te interpreteren valt, zal het zeker in verband gezien moeten worden met de toegang tot de hoofdburcht.
Op het tweede, kleinere terreingedeelte, ten zuiden van de Provinciale Weg, zijn bovendien restanten geconstateerd van een 11,5 m brede in de achtergracht uitstekende toren (C). Deze moeten afkomstig zijn van een aan de oude hoofdburcht gebouwde jongere toren die nog te zien is op een aanzicht door Roelant Roghman uit 1647 (afb. 2).

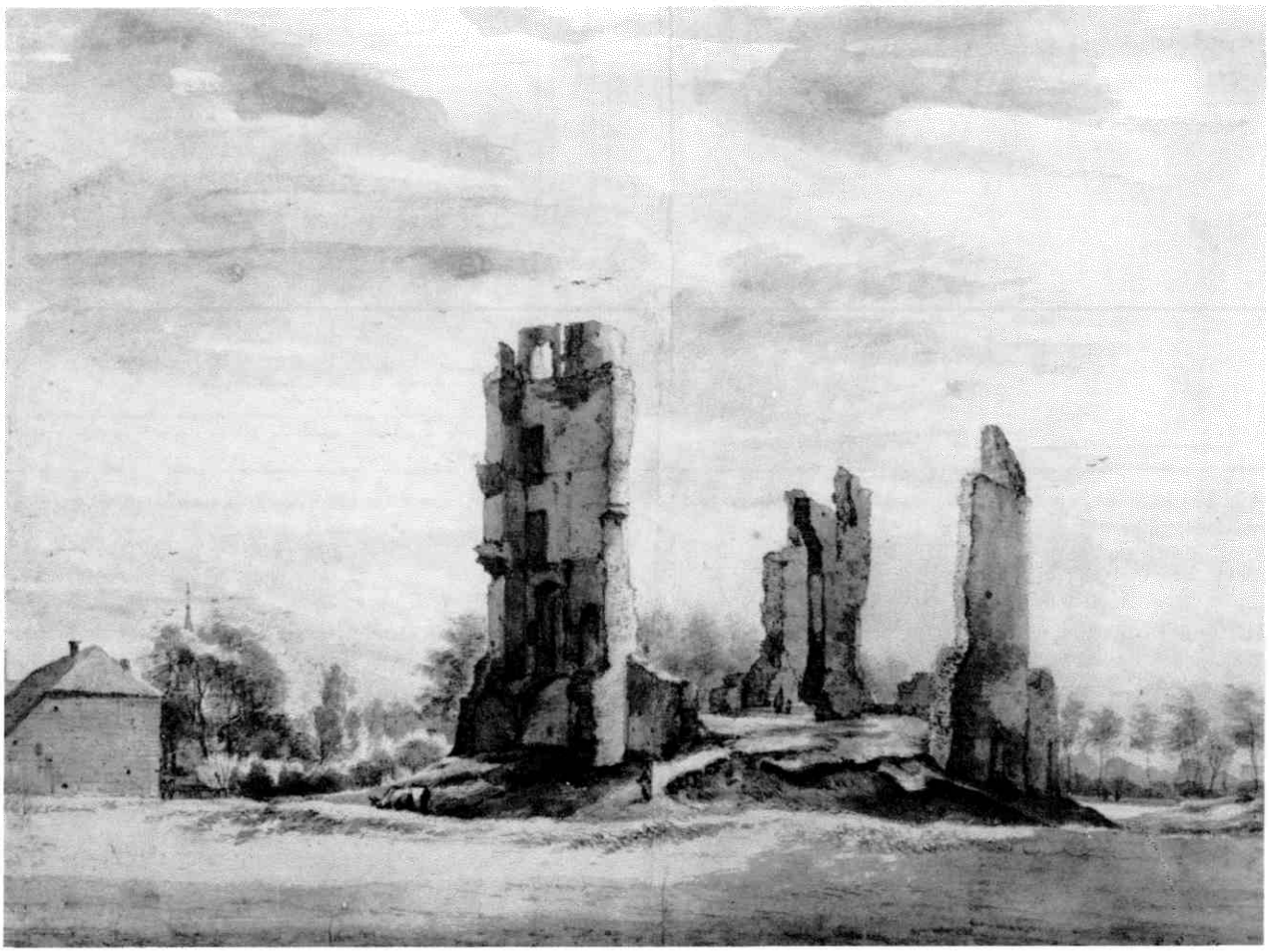
Alle gevonden muurwerk was opgetrokken uit baksteen. De formaten variëerden van de grote Middeleeuwse mop tot de kleine sub-recente IJsselsteen. De baksteensoorten representeren daarmee de jongere bouwfasen van het kasteel. In overeenstemming hiermee zijn de mobiele vondsten uit de gracht, die een datering te zien gaven van de tweede helft van de 14e tot de eerste helft van de 15e eeuw (afb. 3).
Vondsten, zowel mobiel als immobiel, die zouden kunnen wijzen op de vroegste bouwfasen van het kasteel zijn nergens gedaan. Wel is op het terrein van de voorburcht onder ca. 2,5 m verwerkte rivierklei een bewoningsniveau uit de late 12e eeuw aangesneden. Dit niveau werd onder meer gekenmerkt door scherven van Andenne aardewerk. Het niveau bevond zich direct boven het vaste zand in de ondergrond, waarop ook alle gevonden kasteelresten gefundeerd bleken. Dit zand kan gezien worden als behorende bij een van de gefossiliseerde rivierlopen uit het Linschotensysteem.
De veldtechnische leiding van het onderzoek berustte bij M.J.A. de Haan (ROB). Zeer gewaardeerde medewerking hebben verleend: het Gemeentebestuur van Montfoort, de architect voor de herinrichting ir. N. van de Rijt, het Werkvoorzieningsschap "De Sluis" te Woerden, en de aannemers Gebr. Van Dam te Willeskop en Woudenberg-Ameide te Ameide.

Opgraving 1981
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Het Huis ter Kleef te Haarlem

DOOR

A.M. NUMAN

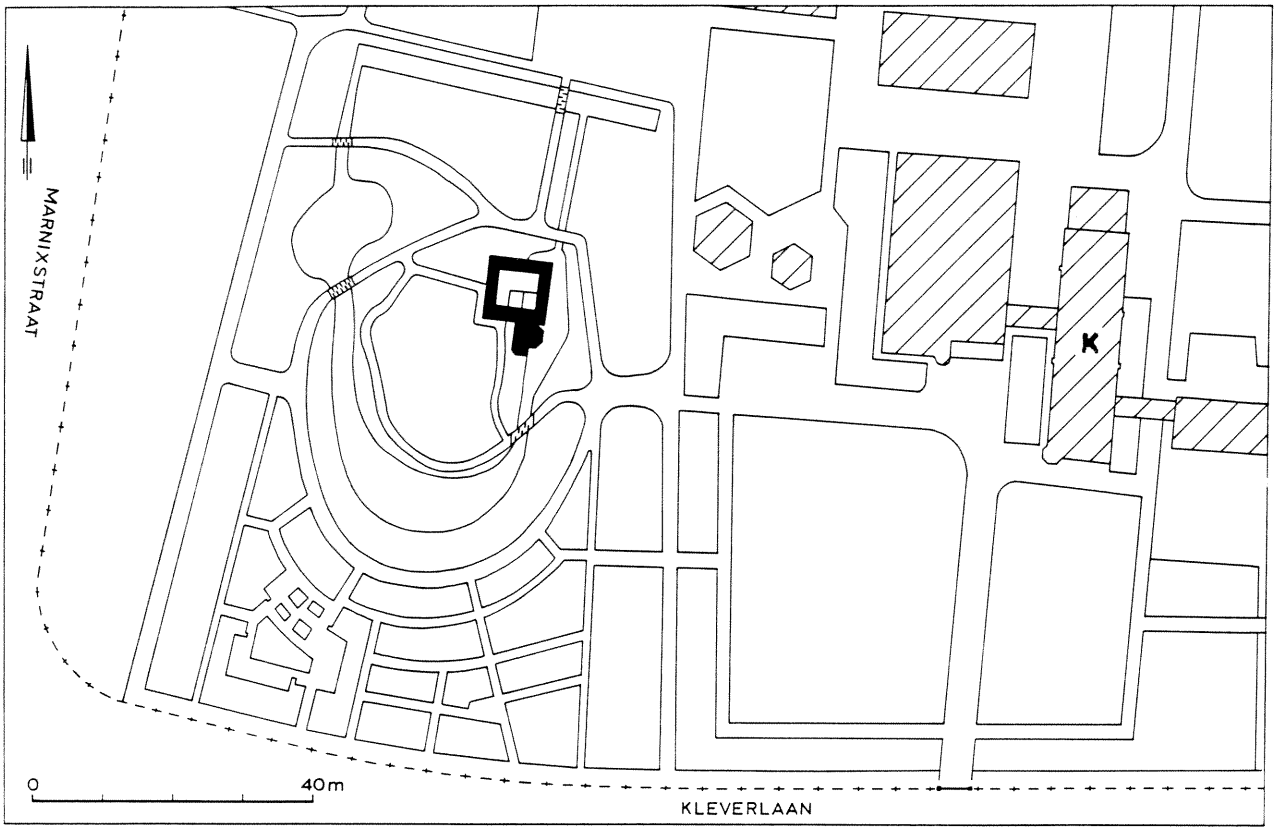

Afb. 1 *De ruïne van Kleef c. 1640. Naar tekening van Roeland Roghman (Coll. Teylerstichting, Haarlem).*

In de jaren 1973-1975 is er een beperkt onderzoek uitgevoerd ter plaatse van de hoofdburcht van het Huis ter Kleef. Diverse funderingen werden aangetroffen en archeologica uit de 14e tot en met de 17e eeuw. In 1990 is opnieuw met een archeologisch onderzoek gestart. Gedurende het onderzoek zal het gehele kasteel systematisch worden onderzocht.

Inleiding

De hertog van Alva gaf in 1573 -tijdens het beleg van Haarlem- de opdracht om het Huis ter Kleef op te blazen. Hierdoor kwam een abrupt einde aan de eeuwenlange en luisterrijke geschiedenis van dit kasteel. Voor wat betreft deze historie wordt verwezen naar het boekje "Huis ter Kleef" van de hand van mr. J.W. Groesbeek.
In 1973, vierhonderd jaar later werd -in verband met de herdenking van het beleg- gestart met een archeologisch onderzoek ter plaatse van de hoofdburcht. Dit onderzoek werd uitgevoerd door leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis, onder auspiciën van prof. dr. J.G.N. Renaud van de ROB te Amersfoort. Om botanische redenen -de ruïne is namelijk opgenomen in een rotstuin die rond ca. 1910 aangelegd is door de landschapsarchitect L. Springer- bleef het echter bij een beperkt onderzoek (afb. 3).

Afb. 2 *Lokatie van de ruïne (zwart) gelegen in de Stadskweektuin, Kleverlaan 9, Haarlem (K = voormalige Kaatsbaan, de bebouwing is gearceerd weergegeven).*

In 1995 wordt het feit herdacht dat Haarlem 750 jaar daarvoor stadsrechten verkreeg. In dit kader kwam de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers op het idee om het resterende muurwerk van het kasteel te restaureren en deels op te metselen. Dit werk zou gedurende drie werkvakanties door jongelui uitgevoerd gaan worden. Toen de AWH van deze aktiviteiten hoorde, werd overleg gepleegd met de NVM. Gezamenlijk werd besloten dat er, voorafgaand aan de restauratiewerkzaamheden, eerst een archeologisch onderzoek zou moeten plaatsvinden. Een voorwaarde voor dit hernieuwd uit te voeren onderzoek was dat het gehele kasteel systematisch en uitgebreid onderzocht moest kunnen worden. De gebruiker van het terrein -de sector Natuur en Milieu van de gemeente Haarlem, in de persoon van de toenmalige interimdirecteur de heer P. Huyskes- zegde toe alle medewerking bij het onderzoek te zullen verlenen.

Het archeologische onderzoek 1973-1975

Professor Renaud kon slechts enkele funderingen van de hoofdburcht blootleggen. Het betrof de gehele fundering van de noordtoren op kelderniveau, de basis van de later tegen deze toren aangebouwde traptoren, inclusief een deel van de trap, een deel van de vloer van de binnenplaats, met een natuurstenen goot en een stuk muur er tegen aan, en tenslotte de funderingsresten van de noordwest-hoek van de achtervleugel.
Op grond van de verwerkte bakstenen konden deze funderingen globaal in de viertiende eeuw gedateerd worden. Het feit dat prof. Renaud ook losse kloostermoppen vond deed hem vermoeden dat er mogelijk nog oudere resten van het kasteel aanwezig zouden kunnen zijn.
Het merendeel van het gevonden aardewerk dateert op zijn vroegst uit het einde van de veertiende eeuw, een enkele scherf stamt uit de dertiende eeuw. Onder het gevonden aardewerk bevinden zich zeer veel fragmenten van lichtgrijze steengoed kannetjes. Een bijzondere vondst is een in Namense steen uitgehouwen kopje. In 1975 werd dit onderzoek beëindigd.

Hernieuwd onderzoek

Zoals hierboven vermeld zal een zo volledig mogelijk onderzoek plaats gaan vinden. Hiertoe werd een werkplan opgesteld. Naast een uitgebreid archeologisch onderzoek, komen ook bouwhistorische en historische naspeuringen aan de orde. Tevens zijn restauratie en consolidatie in het plan opgenomen.

Om de genoemde aktiviteiten te coördineren is er een werkgroep samengesteld. Een stichting zal in het leven

geroepen worden om de benodigde fondsen te werven. Het einddoel, dat in 1995 bereikt moet zijn, bestaat uit:

a. het zichtbaar maken van de complete plattegrond van zowel de hoofdburcht als de voorburcht
b. een volledige publicatie in boekvorm met hierin de resultaten van de diverse onderzoeken
c. een tentoonstelling, gewijd aan de resultaten van de diverse onderzoeken
d. een ANWB-bord bij de ruïne, waarop de bouwontwikkeling van het kasteel staat aangegeven.

Archeologisch onderzoek 1990-'91

Om praktische redenen is de AWH begonnen met het afgraven van het zuidoostelijke kwadrant van de bestaande heuvel, c.q. de rotstuin. In dit kwadrant werden aangetroffen (afb. 3):

– De oosthelft van wat vermoedelijk een (woon)toren is geweest (afb. 3). De muurresten zijn geheel opgemetseld uit kloostermoppen met afmetingen van ca. 30 x 17x 7,5 cm. Zij zijn rood en geel van kleur. De buitenmaat van de toren bedraagt ca. 12,80 x 8,20 m., en het opgaande muurwerk heeft een dikte van ca. 1.35 m. De hoeken van de toren zijn uitgebouwd, vermoedelijk met de bedoeling om deze meer stevigheid te geven. Hier en daar is de muur opgelapt met IJsselstenen. Tegen de binnenzijde van de noordmuur (B) zijn resten gevonden van een trap. Deze zal van jongere datum zijn dan de toren, aangezien de afmetingen van de gebruikte bakstenen kleiner zijn, de trap 'koud' tegen de muur gemetseld is en de bovenste trede in de muur ingehakt geweest is. Uit het profiel blijkt dat de trap op een bepaald moment is afgebroken. Een deel van de ruimte in de toren is daarna opgevuld met puin en zand. Tussen dit puin bevonden zich diverse verbrande bakstenen en plavuizen, en fragmenten van zgn. kraalstenen. In de oostmuur (A) bevindt zich een vierkant vertikaal lopend gat; mogelijk is dit een latrinekoker geweest.

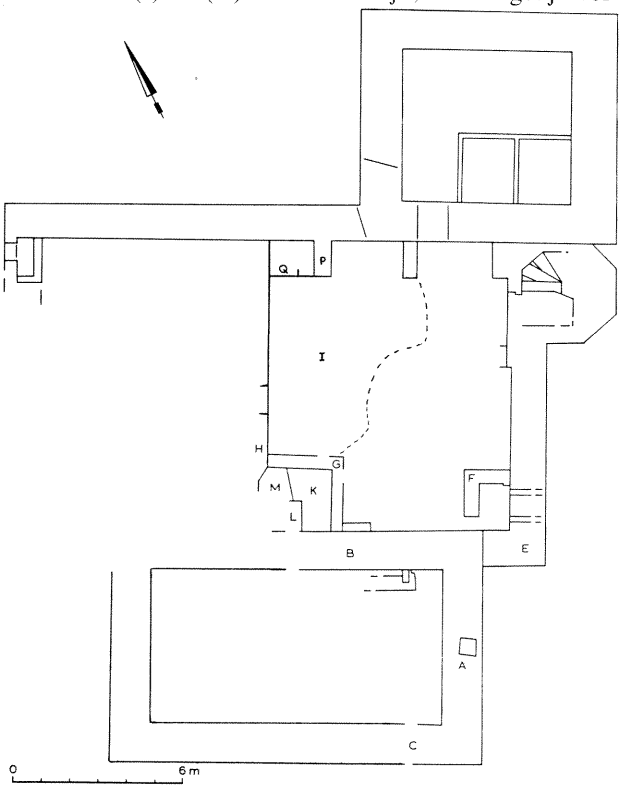
–Een tegen de zuidtoren gemetselde voormuur (E) van de binnenplaats. Afmetingen van de gebruikte stenen zijn 24 x 12 x 5,5 cm. In deze muur bevindt zich een vreemde uitsparing, thans nog slechts bestaand uit twee dwars door de muur lopende gootjes. Mogelijk dat dit een rest is van een gewichtschacht van de ophaalbrug.
In deze hoek van de binnenplaats heeft vermoedelijk iets gestaan, aangezien er twee haaks op elkaar staande muren gevonden zijn (F). In de aldus ommuurde ruimte zijn diverse dierlijke botjes, oester- en mosselschelpen gevonden en een zilveren Leeuw (munt) daterend uit 1412. De bovenzijde van de muren (F) wordt afgedekt door een dikke laag puin met hierin zelfs grote muurfragmenten. Tussen het puin bevonden zich veel aangepunte bakstenen.

–Koud tegen muur (B) van de zuidtoren aangemetseld werd een verzakte muur (G) aangetroffen. De fundering van deze muur ziet er chaotisch uit, en bestaat uit -deels-verzakte kloostermoppen en kleinere bakstenen. Een deel van deze fundering lijkt niet te zijn verzakt; hierin is een fragment van een maalsteen verwerkt.

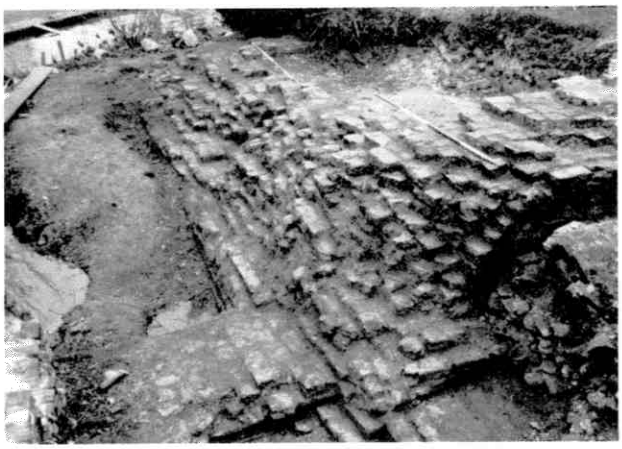
–Tegen de fundering aan liggen twee geheel verzakte vloeren, waarvan de bovenste uit in visgraatmotief gelegde bakstenen bestaat; de vloer loopt daar tot aan de noordelijke toren. Vlak boven deze vloer is een in Namense steen uitgehakt gotisch kapiteeltje gevonden. Het kapiteeltje is vermoedelijk een onderdeel geweest van de wang van een schouw.

–Bovenaan en tegen het restant van muur G aan bevindt zich ook een plaatselijk verzakte vloer (K), deels bestaand uit in verband gelegde bakstenen en deels uit niet in verband gelegde hele kloostermoppen en fragmenten daarvan.

–Op deze vloer komt een thans geheel verzakte trap uit (M). De treden bestonden uit op steen gelegde houten planken waarvan èèn uiteinde in de muur was ingelaten. Mede op basis van aangetroffen specieresten kan geconcludeerd worden dat we hier te maken hebben met een -overdekt?- portaal, waarin men -komend vanaf de binnenplaats- twee kanten uit kon, namelijk via de trap naar boven toe, of rechtdoor naar de zuidtoren. Dat muur (G) en vloeren (I) en (K) zo verzakt zijn, kan mogelijk ver-

Afb. 3 *Het door de AWH opgegraven zuid-oost-kwadrant, aangevuld met de plattegrond van prof. dr. J.G.N. Renaud.*

Afb. 4 *Overzicht van de opgraving. Op de voorgrond links muur E. In het midden en naar achteren toe muur A van de zuidtoren.*

oorzaakt zijn door de in 1573 met veel geweld naar beneden gestorte grote muurfragmenten.

-De eerder genoemde trap (M) is deels ingemetseld in muur H. Deze muur is opgemetseld uit bakstenen met verschillende afmetingen van 27-18x..x.. cm. Uit de muur steekt een muurijzer, dat in muur (G) ingemetseld is geweest. In deze muur zijn bouwsporen zichtbaar die thans nog niet te verklaren zijn. Ook bevindt zich in deze muur een doorgang naar een er achter gelegen vertrek. De uitsparingen voor de houten kozijnen van de deur zijn hier nog goed zichtbaar (afb. 4). Op de bovenzijde van deze muurresten zijn diverse bakstenen diagonaal gemetseld; mogelijk zijn dit zogenaamde zwaailagen. De funktie van deze zwaailagen kan zijn dat door deze metselwijze de kracht van een eventuele kogelinslag beter over het muurwerk werd verdeeld.
Opvallend is namelijk dat de eerste toepassing van de zwaailagen lijkt samen te vallen met de opkomst van het vuurgeschut. Deze wijze van metselen wordt dan ook vanaf het midden van de veertiende eeuw toegepast (Mededeling R. Grüben van het Bouwhistorisch Bureau van de gemeente 's Hertogenbosch).

Tegen muur H is een uitbouw gemetseld (P en Q), bij deze laatste muur zijn de resten van een kleine stookplaats aangetroffen, en er is ook een rij stenen zichtbaar, die er op duidt, dat hier een drempel moet zijn geweest. In genoemde muur H werd ten noorden van de doorgang een ingemetselde natuurstenen goot aangetroffen. De goot gaat door de muur heen.

Tussen al het verwijderde puin werden diverse bouwfragmenten gevonden, zoals: profielstenen, plavuizen, leien, stukjes vensterglas en loodstrippen. Deze fragmenten kunnen informatie verschaffen over hoe het kasteel er moet hebben uitgezien.

In het kader van het archeologische onderzoek naar de voorburcht is er op de grasveldjes, gelegen tussen de Kleverlaan en het huis met het torentje, een geo-elektrisch weerstandsonderzoek uitgevoerd. Dit werd gedaan om vast te stellen of er nog funderingsresten aanwezig zijn van de gebouwen die hier gestaan moeten hebben. Overigens is het genoemde huis met het torentje nog een overblijfsel van een gebouw dat op de voorburcht stond en de 'Caetsbaen' werd genoemd. In dit gebouw werd namelijk het kaatsspel beoefend (afb. 1).

De resultaten van het geo-electrisch weerstandsonderzoek waren helaas teleurstellend; duidelijke aanwijzingen voor in de grond aanwezige muurresten werden niet verkregen. De bodem was hier grondig omgewoeld en bevat veel puin. Naar aanleiding van mondelinge informatie zijn er in het grasveld op bepaalde plaatsen kleine putten gegraven. Dit heeft geresulteerd in het terugvinden van diverse muurfragmenten, in dikte variërend van 32 tot 86 cm.
Gezien de lokatie is het mogelijk, dat dit muurresten zijn van het poortgebouw. In de toekomst zal het onderzoek naar deze resten voortgezet worden.

HAARLEM, zomer 1991
De auteur is voorzitter van de Archeologische Werkgroep Haarlem van de A.W.N.

LITERATUUR

GROESBEEK, Mr. J.W., 1977. Huis ter Kleef. -Deel XXIX uit de serie Nederlandse Kastelen. Een uitgave van de Nederlandse kastelenstichting en de ANWB.
HASLINGHUIS, Dr. E.J., 1970. Bouwkundige termen; Utrecht.
JANSSEN, J.L., 1990. The archeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research. In: Medieval Archeology in the Netherlands, 219-281.
KAMPHUIS, H. en D.B.M. Hermans, 1990. De ruïne van Brederode. In: Bulletin Koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond, nr. 4, p. 2-25.

VERSLAG VAN 5 OKTOBER, MUIDERSLOT

Zaterdag 5 oktober was een prachtige dag. Niet alleen door een heerlijk herfstweer, maar ook door de zonnige stemming die heerste onder het gezelschap dat zich had verzameld op het Muiderslot. De reden van deze bijeenkomst was een vreugdevolle: Prof. Dr. J.G.N. Renaud is dit jaar 80 geworden! In samenwerking met de SKD had de NKS dan ook besloten om dit gepast te vieren met een receptie in het Muiderslot, na aanbieding van een bewerkt interview met Renaud. Dit interview is in de reeks kasteel- monografieën verschenen bij de Walburg Pers, aangevuld met de aanzienlijke bibliografie van de heer Renaud.

Degene, die kasteelkunde zegt, denkt onherroepelijk aan Renaud. Professor Renaud is niet alleen een levende legende, maar tevens een begrip, een autoriteit op dit gebied. Een sprekend voorbeeld van Renaud's invloed op de theorievorming vindt men in de huidige benadering van het kasteel. Waar het heden ten dage een algemeen aanvaard inzicht is, dat donjon, hoofdburcht en voorburcht als regel in een reeks van jaren tot stand kwamen, was dat begrip in Renaud's jeugd nog niet tot de kasteelminnaars doorgedrongen. Door jarenlang onderzoek - zowel bouwhistorisch als in de archieven - heeft hij deze gang van zaken als de meest gebruikelijke kunnen doen aanvaarden.

Zoals men kan lezen in zijn boekje 'Een leven vol kastelen' is Renaud van jongsaf aan zeer geïnteresseerd geweest in alles wat met kastelen te maken heeft. Hij heeft veel onderzoeken en opgravingen verricht en daarover gepubliceerd. Voor zijn werk en inzet wilde de NKS professor Renaud danken, met als gevolg dat op 5 oktober een heel gezelschap bijeen kwam, en enkele sprekers iets zeiden over Renaud. De eerste spreker, jhr mr. R.E.W. van Weede, voorzitter van de NKS, sprak zijn waardering en dankbaarheid uit over de werkijver en intelligentie van de heer Renaud, en voor wat hij voor de NKS heeft gedaan. De voordracht van prof. ir. R. Meischke memoreerde uiteraard overeenkomstige zaken maar lardeerde zijn verhaal met wat smeuige jeugdherinneringen en anecdotes, die door Renaud en insiders zeer goed verstaan werden. De derde voordracht van prof. drs. H.L. Janssen was niet zozeer persoonlijk als wel beleidsmatig. Hij sprak onder meer over het beleid van de komende jaren, en over het feit dat het professor Renaud is geweest die de aanzet gaf tot de kastelenkunde. Ook al wordt er op lokaal en regionaal gebied wel gewerkt, toch is het wenselijk en feitelijk zelfs noodzakelijk dat er een onderzoeksinstituut wordt opgericht waar de kastelenkunde gebundeld is en vanwaar uit men de kastelen en hun resten goed kan bestuderen en behouden (men denke aan de Stichting Historisch Boerderijonderzoek). Door zo'n instituut zou er mogelijkerwijs meer coördinatie in kastelenonderzoek kunnen zijn en zou de materiële cultuur van de middeleeuwen beter bewaard worden en gedocumenteerd blijven. De 'lezing' van professor Janssen komt als inaugurale rede in februari 1992 uit; daar staat precies in wat er aan kastelenbeleid gedaan zou kunnen worden.

Na de lovende woorden van de drie sprekers nam de heer Renaud het woord. En zoals altijd was dat doorspekt met de typische, bescheiden humor die Renaud zo kenmerkt. De lachers had hij zeker op zijn hand. Na alle dankwoorden ging het hele gezelschap naar buiten, alwaar op het parkeerterrein de plv. directeur van de ANWB, ir. J. Barkhof, een alleraardigst praatje hield over de heer Renaud en zijn bemoeienissen i.v.m. een bouwhistorisch onderzoek van het Muiderslot in de 60er jaren. Een paneel, dat de ANWB op veel monumenten hangt om kort de geschiedenis van het bouwwerk te vertellen, verscheen vanonder het doek dat Renaud eraf moest halen. Meteen kwam daar de leraar te voorschijn, want Renaud bekeek de tekst kritisch en met opgeheven vingertje. De onthulling van het bord kreeg een flink applaus, en de gemaakte foto's zullen zeker een leuke herinnering aan deze gebeurtenis zijn. De herfstzon bleef schijnen, en in opgewekte stemming keerde men terug naar het slot,

Onthulling van het A.N.W.B.-bord op het Muiderslot.

waar de gasten hun handtekening in het gastenboek konden zetten en een exemplaar van het boekje overhandigd kregen. Onder het genot van een drankje en zoutjes werd er geanimeerd gepraat, want velen zagen elkaar sinds jaren terug. Het was niet alleen een gezelschap van kastelenkenners, integendeel, er waren vele 'vogels van diverse pluimage'!
Iedereen kreeg de kans om de gefêteerde de hand te schudden en om bepaalde herinneringen op te halen. Wie zeker niet vergeten mocht worden, was mevrouw Renaud, die haar man achter én voor de coulissen tot grote steun is geweest.
Al met al was het een prachtige dag: het mooie weer, de blijde gezichten van het echtpaar Renaud, en de genodigden die voor deze speciale gebeurtenis van heinde en verre zijn gekomen om hun oude vriend Renaud te huldigen en te eren!

N. Bullinga

Boekennieuws

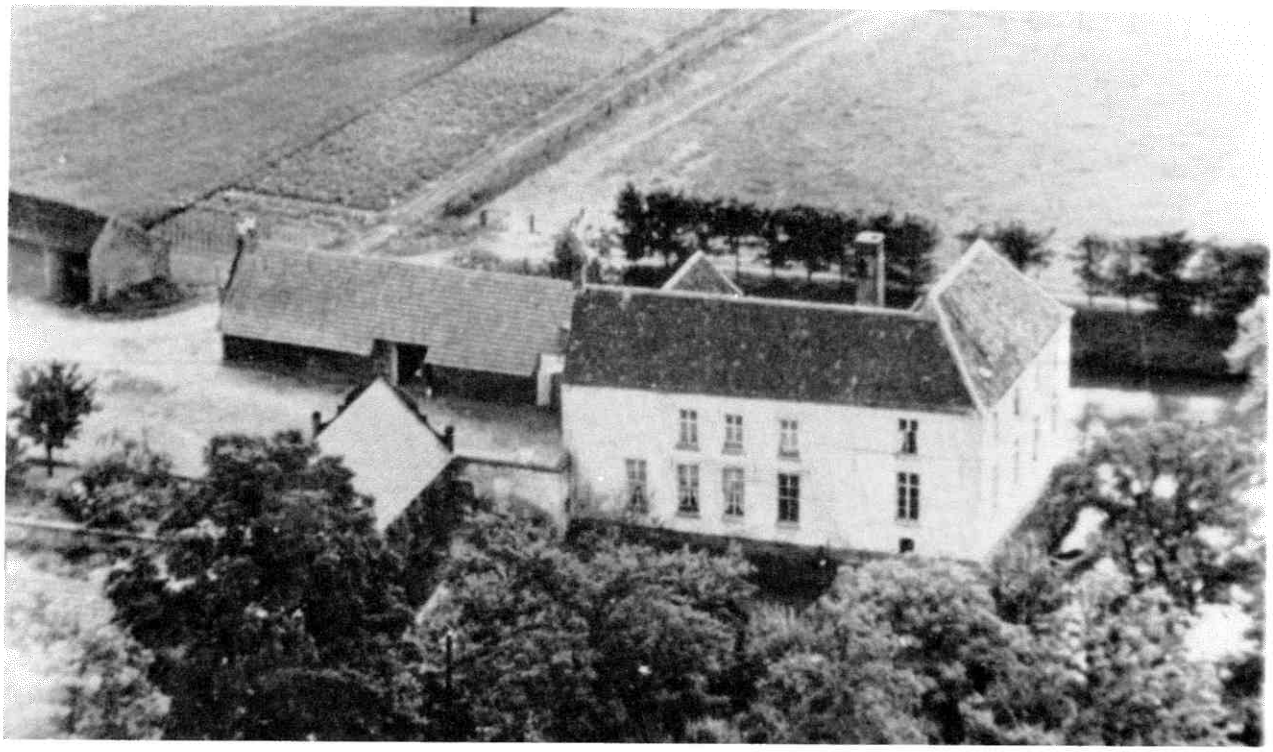
De donjon in Vlaanderen.
Architectuur en wooncultuur.
Frans Doperé & William Ubrechts
Universitaire Pers Leuven, Krakenstraat 3,
B-3000 Leuven; B.fr. 1750.–
Ter gelegenheid van de Belgische Monumentendag 1991 verscheen in september het werk, waarop de aandacht van de deelnemers aan Château - Gaillard reeds gevestigd was. De beide schrijvers verzorgden trouwens in augustus 1990 op de Komburg een voordracht, die - het vermoeden mag nu wel als bevestigd worden aangemerkt - uit de studies voor het in september verschenen werk voortvloeide.
Het boek mag er zijn ; in een kloek formaat (A4) van 270 bladzijden, verlucht met 290 figuren en 36 afbeeldingen in kleur. De zeer gedetailleerde studie behandelt de 54 nog bestaande donjons in Vlaanderen. Architectonische beschouwingen worden afgewisseld door behandelingen van de vraag, hoe men in zo'n donjon woonde.
Voor ons Noordelingen is het wel zeer verheugend, dat ook de nieuwste inzichten betreffende het bekende Gravensteen in Gent een plaats in dit boek ingeruimd kregen. (pag. 153 vlg.)
Het GEMEENTEKREDIET, gesteund door de Universitaire Stichting van Belgie verdient alle lof voor de uitgave van dit boek.
In een volgende aflevering van CASTELLOGICA zal dieper op De donjon in Vlaanderen worden ingegaan.

Red.

De bezitters van kasteel Ooijen door de eeuwen heen

DOOR

M. FLOKSTRA

Afb. 1 *Luchtfoto kasteel Ooyen 1952.*
T.b.g. door Fam. Hermans.

Vlak vóór het gehucht Ooijen, waar de weg van Broekhuizenvorst naar Blitterswijck sterk linksaf buigt, ligt aan de rechterzijde het bouwvallige landhuis Ooijen. Waar zijn de tijden van weleer gebleven, toen het in het weekblad Buiten uit 1915 als volgt werd beschreven:

'Oijen is van verre uit de omringende weiden te zien en zijn witte breede muren gluren door het donkere sparregroen heen. Tegenwoordig ligt er een dijk omheen. Want in 1880 steeg de Maas onrustbarend hoog en bedreigde dorpen, gehuchten en kasteelen en maakte dit werk noodig. Oijen heeft niet meer het krijgshaftig uitzicht uit de dagen van de befaamde Van Broeckhuysens. Ploeg, dorschmachine, egge, zeis en zicht zijn de wapens, waarmede men er thans strijdt, terwijl het vee in de vruchtbare weiden bewijst, dat men ook op het gebied van veeteelt niet achter bleef'.[1]

Na ruim vijfenzeventig jaar moeten we schrijven dat de huidige staat van huis Ooijen zo triest is, dat enorme bedragen nodig zullen zijn om het weer in oude luister te herstellen. Gelukkig zijn er plannen tot restauratie en het kasteel werd in 1989, onder bepaalde voorwaarden, overgedragen aan de Stichting kasteel Ooijen. Met het verdwenen kasteel van Broekhuizen en Huize de Kolck, gelegen onder Broekhuizenvorst, is kasteel Ooijen één van de drie kastelen of huizen die de gemeente Broekhuizen rijk was.

Juridische positie

Tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw waren de bezitters van zowel de heerlijkheid als het huis leden van het geslacht Van Broekhuizen. Meestal noemden zij zich 'Van Broekhuizen genaamd Ooijen'. De eigenaren van dit huis hadden zitting in de Staten van het Overkwartier. Voorwaarden daartoe waren

Afb. 2 *Seger van Broekhuizen, 1321 juli 6*
Bron: HSAD, Archiv Herrschaft Heinsberg, Urk 62
Zegelbeschrijving: Schildhoofd gedeeld rechts 3:2 hermelijnstaartjes, links een gaande leeuw. Schildvoet gearceerd.
Randschrift: + S. ZEGHER VAN BROECHVSEN
Diameter: Ø 22 mm.

Afb. 3 *Seger van Broekhuizen, bastaard, 1357 november 21*
Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, Charters Brabant nr. 1657, zegel nr. 24.987
Zegelbeschrijving: Schildhoofd 5:4 hermelijnstaartjes, schildvoet gearceerd.
Over het wapen is een bastaardbalk geprojecteerd.
Randschrift: + S; SYGERI DE BROECHUSE BASTART.
Diameter: Ø 23 mm.

riddermatige afkomst en bezit van een riddermatig goed. Aan deze laatste eis voldeed het huis Ooijen. De heerlijkheid Ooijen lag tussen de dorpen Broekhuizenvorst en Blitterswijck. Zij mag niet verward worden met het leen van Godart Ruffaert, die in 1326 door de Gelderse graaf met 'den hof tot Oijen half en het goed te Swolgen, dat zijn broers hadden' beleend werd. Een hof is namelijk nog geen heerlijkheid. Huis en heerlijkheid Ooijen waren deels leengoed en ten dele allodiaal (vrij eigen goed). Sedert 1433 werd de heerlijkheid Ooijen, als een afzonderlijk leen van de hertogen van Gelder, verheven volgens de regels van het Cuyckse leenrecht.[2]
De oorzaak waardoor de heerlijkheid Ooijen in 1433 opeens een Gelders leengoed blijkt te zijn, is gelegen in de omstandigheden dat Johanna, dochter van Wenemar, heer van Cuyck, op 15 december 1400 afstand deed van het land van Cuyck ten gunste van de Gelderse hertog.[3] De heren van Ooijen, die tot 1400 de leenhulde brachten aan de heer van Cuyck, moesten na 1400 voor deze leenhulde naar de hertog van Gelre. De omvang van het leenroerig deel van de heerlijkheid Ooijen bedroeg in 1473 rond zeventig morgen (circa 23 ha.) bouw- en akkerland. Het visrecht op de Maas, dat zich over de gehele Maasoever van de heerlijkheid uitstrekte, werd in 1571 verpacht. Het kleine Ooijen bezat zelfs een eigen schepenbank, waarvan de heer van Ooijen voorzitter was. Meestal echter liet de heer verstek gaan; hij werd dan vertegenwoordigd door de aangestelde scholtis. Deze had bij zijn eedsaflegging beloofd de heer trouw te zijn en zorg te dragen voor het welvaren van de heerlijkheid. De scholtis trad op als eiser in strafzaken en hij was uitvoerder der vonnissen van de schepenbank.

De familie van Broekhuizen

Rond 1300 had Willem, heer van Broekhuizen, tenminste twee zonen, waarvan de oudste – Johan geheten – opvolger werd van zijn vader. De tweede zoon - Seger (Zeger) genaamd - droeg zijn vrij allodiaal landgoed 'ther Gonne' – tegenwoordig de Gun genoemd, onder Swolgen – op 6 juli 1321 in leen op aan de heer van Heinsberg.[4] In het algemeen wordt deze Seger van Broekhuizen gezien als de stamvader van de familietak van Broekhuizen, die later 'genaamd Ooijen' aan de familienaam toevoegt.
In de rekening van 1331 van de Gelderse graaf en zijn dochter Margaretha betreffende uitgaven, gedaan in het land van Mechelen, wordt Seger van Broekhuizen als 'senior' genoemd.[5]

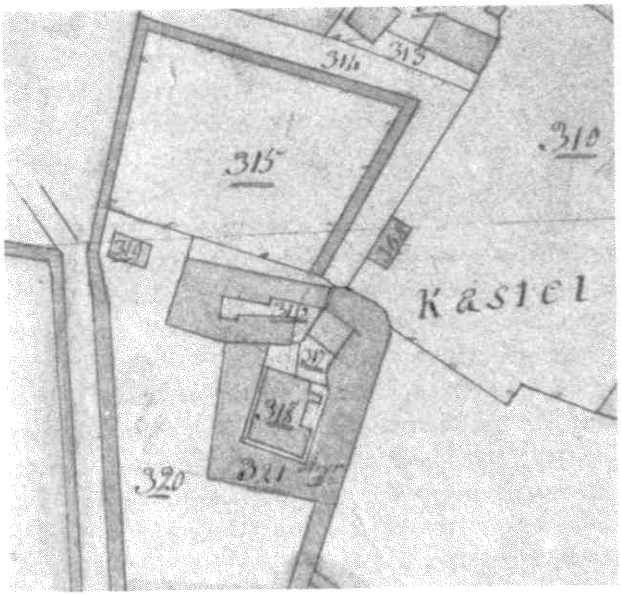
Afb. 4 *Maes van Broekhuizen, 1414 augustus 29*
Bron: Gaesdonck, Archiv Gräftenthal.
Zegelbeschrijving: Schild in het midden een dwarsbalk, boven 4 onder 3 hermelijnstaartjes.
Randschrift: ..S.MAES VAN BRUECHUSEN.
Diameter Ø 22 mm.

Seger II van Broekhuizen

Het laat zich aanzien dat Seger II (junior) degene is die het verbond van 1359, tussen de landen Gelre en Kleef, mede bekrachtigd heeft. Het uiteindelijke doel van dit verdrag was dat de vrede in beide landen gewaarborgd zou blijven. Alle betrokken partijen maakten de afspraak om, bij eventuele schending van het verbond, een aantal gewapende mannen te paard te leveren tot herstel van de vrede. Hierbij zou Seger dan twee mannen leveren.[6] Over Seger junior is naast het verbond in 1359 slechts weinig bekend. Vast staat wel dat hij op 26 december 1356 van zijn neef Ude Pich bepaalde rechten op de heerlijkheid Cuyck kreeg toegewezen.[7] Een familierelatie tussen Ude Pich (Pieck?) en Seger ligt voor de hand, omdat Ude hem uitdrukkelijk neef noemt. Daarnaast blijkt Seger als huurling te hebben meegevochten in de oorlog tussen Brabant en Vlaanderen. Voor zijn militaire steun – als huurling – kreeg Seger, met een aantal andere lieden, in 1357 van de Brabantse hertog zijn soldij uitgekeerd.[8] In dezelfde oorlog heeft er nóg een Seger van Broekhuizen meegevochten.[9] Deze wordt aangemerkt als een bastaard. Gezien de gelijkenis van diens zegel met het zo bekende Broekhuizenzegel, is het niet ondenkbaar dat hij een halfbroer is van Seger II van Broekhuizen. Uit latere akten kunnen we concluderen, dat Seger II tenminste twee zonen heeft, Seger III en Johan geheten. Johan van Broekhuizen trouwde met Dederich. Uit dit huwelijk stammen vijf kinderen: Johan, Hendrik, Elisabeth, Margarehta en Johanna. Hoewel zij voor het verdere verloop van de geschiedenis van Ooijen van minder belang zijn, zullen hier in het kort de lotgevallen van deze kinderen vermeld worden. De oudste zoon Johan trouwde met Goda van Eyll en was vanaf circa 1405 tot zijn dood in 1418 ambtman van Kessel en Ter Horst.[10] Over Hendrik en Margaretha is weinig bekend; over Elisabeth en Johanna daarentegen des te meer. Elisabeth trouwde met Sybrecht, heer van Blitterswijck en erfde van haar kinderloos overleden broer Johan het ambtmanschap van Kessel en de rechten behorende tot de halve heerlijkheid Ter Horst. Johanna van Broekhuizen trouwde met Jacob, heer van Mirlaer.

Seger III van Broekhuizen

In de periode rond 1371 komen we nog een Seger tegen, maar gelukkig wordt deze nader aangeduid als Seger Willemszoon.[11] Op grond van de naamgeving zou de vader van deze Seger – Willem dus – een broer van Seger II kunnen zijn. De heer van Ooijen daarentegen wordt in 1375 als Segerszoon vermeld.[12] Voor zover we momenteel weten komt de oudste vermelding van het huis Ooijen voor in een verdelingsakte uit het jaar 1396. Door W. van Bree werd in 1663 een summiere omschrijving van deze akte gemaakt. De akte zou zelfs in de achttiende eeuw nog op het huis Ooijen aanwezig zijn geweest, maar later verloren zijn gegaan.[13] Uit Van Rhemens aantekeningen blijkt dat Seger van Broekhuizen op 26 maart 1396 een erfdeling tussen zijn acht kinderen gemaakt heeft. De oudste zoon, alweer een Seger, zou het huis en de heerlijkheid Ooijen met alle leenmannen en lenen krijgen. De rechten welke zijn zus Stijne (Christina) had, moest hij uitkopen. De tweede zoon, Johan geheten, zou hebben de hof ten Eycken, gelegen onder Helden, een hoeve onder Sevenum, een hof onder Horst en tenslotte een lijfgewinsgoed onder Venlo. Uit deze goederen moest hij jaarlijks aan zijn zussen Grieten (Margriet) en Aleida zes malder rogge betalen. De drie jongere kinderen, Gijsken, Michiel en Maes van Broekhuizen moesten de bezittingen welke hun vader onder Blitterswijck, Oirlo, Oostrum en Venray bezat gelijkelijk delen. Over Maes van Broekhuizen weten we dat hij in 1414 getrouwd was met Agnes van Eyll.[14] Vergeleken met het bekende Van Broekhuizenzegel voerde Maes in 1414 een aardige variant op dit zegel; in het midden een dwarsbalk

Afb. 5 *Situatie-tekening kasteelcomplex Ooijen 1821.* Bron: RAL, Kadasterkaart gemeente Broekhuizen, nr. 318 is het kasteel.

met boven 4 en onder 3 hermelijnstaartjes. Maes en Agnes hadden twee dochters waarvan Belie vermoedelijk de oudste was en Dyncken de jongste. Bij haar belening met de hof Leeuwen – onder Beesel – welke zij in vruchtgebruik ontving, blijkt Belie in 1438 met Hendrik van Wisschel getrouwd te zijn.[15] Haar zus Dyncken was, volgens Van Spaens aantekeningen, al vóór 1443 getrouwd met Derick, die men Loef van Wijenhorst noemt.[16] Over de andere kinderen van Seger hebben we na 1396 geen gegevens gevonden.

Seger IV van Broekhuizen

Op 4 augustus 1425 is Seger IV als getuige aanwezig bij het opstellen van de huwelijksvoorwaarden tussen Willem van Broekhuizen – uit de tak Binnen en Bate, dochter van Lambert Jacobs. Het bij deze gelegenheid door Segers aangehechte zegel is, zij het slechts gedeeltelijk, bewaard gebleven.[17] Pas in zijn dagen maken de bronnen – 'het leenaktenboek' van de hertog van Gelre – gewag van de heerlijkheid van Ooijen. Waarmee we definitief vaste grond onder de voeten krijgen met betrekking tot de erfopvolging. Maar toch blijven we zitten met de vraag of Seger IV door de Gelderse hertog in 1433 als eerste met Ooijen werd beleend, of dat het zijn zoon Seger V is geweest. Waarschijnlijk is Seger IV de vader van de vijf gebroeders Seger de V, Matheus, Johan, Antoon en Michiel van Broekhuizen, welke in 1436 het verbond van de ridderschap en steden van Gelre meebezegelden.[18] Doel van dit verbond, dat zich uitstrekte over het gehele hertogdom, was elkander bijstand te verlenen als de hertog daartoe aanleiding gaf.

Seger V van Broekhuizen

Volgens de uitspraken van de ridderschap en steden van Gelre in 1439 met betrekking tot de geschillen tussen hertog Arnold en Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren, ambtman van Kessel zou – volgens de hertog althans – door Seger V van Broekhuizen, heer van Ooijen, hout ter waarde van vijftien Arnhemse guldens gehakt zijn in het buiten Segers heerlijkheid gelegen Broekhuizenvorst. Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren in zijn functie als ambtman van Kessel, werd met deze zaak belast. Hoe het onderzoek is afgelopen, is niet bekend.[19]
Seger, heer van Ooijen blijkt vóór 1452 getrouwd te zijn met Otte van Bijlant. In dat jaar namelijk verkocht Loef van Berenbroek uit zijn hof te Voshem, – een leengoed van de heren van Mirlaer (Meerlo) – een rente van twaalf Rijnse guldens aan Seger V. De rente moest jaarlijks op 22 februari worden betaald 'op dat huyss in Oey' of in de kerk van Goch. Na zes jaar kon de rente worden afgekocht met 192 Rijnse guldens.[20]

Matheus van Broekhuizen

Doordat het huwelijk tussen Seger V en Otte van Bijlant kennelijk kinderloos bleef vererfde in 1465 de heerlijkheid en het huis Ooijen op zijn broer Theuws (Matheus) van Broekhuizen. Segers achtergebleven weduwe, Otte van Bijlant, ontving van de hertog van Gelre het vruchtgebruik van de heerlijkheid Ooijen.[21] Nadat hertog Arnold in 1471 opnieuw de macht in handen kreeg over het hertogdom Gelre, verpandde hij Gelre aan Karel de Stoute, hertog van Bourgondië. Toen de oude Gelderse hertog op 23 feburari 1473 stierf, greep Karel de kans om zijn macht te vergroten en bezette ondermeer het Overkwartier. In vrij korte tijd en door Kleefs verraad aan de Geldersen werd Karel de Stoute als hertog van Gelre erkend. Voor het hertogdom Gelre begon de eerste Bourgondische overheersing. De Gelderse leenmannen moesten hun eed van trouw aan de vreemde Bourgondische hertog bevestigen. Daar de toenmalige leenman Matheus van Broekhuizen bij de belening in 1473 'nyet sterk van synnen en weer', zien we zijn broer Michiel van Broekhuizen als opvolger optreden.[22]

Michiel van Broekhuizen

Als opvolger van zijn broer Matheus werd Michiel op 6 december 1473 beleend met de heerlijkheid Ooijen, waarbij het recht op het vruchtgebruik toebehorende aan zijn schoonzus Otte van Bijlant nogmaals werd vastgelegd. Michiel van Broekhuizen blijkt vóór 1453

getrouwd te zijn met Elisabeth van Gruysdonck. In dat jaar verkocht Gerard van Broekhuizen uit de tak van de heren van Broekhuizen aan zijn verre familieleden Michiel en Elisabeth een rente van 32 malder rogge uit de korentienden van Broekhuizenvorst.[23]
Michiel moet tussen 3 november en 19 augustus 1481 gestorven zijn.[24] Langdurig was Michiels heerschappij over Ooijen niet, want in 1481 werd hij al door zijn zoon Seger VI opgevolgd. Elisabeth van Gruysdonck daarentegen heeft haar echtgenoot vele jaren overleefd; zij is pas na 1490 gestorven. Hoeveel kinderen Michiel en Elisabeth hadden is niet met zekerheid te zeggen. In 1490 zijn er in ieder geval vier meerderjarige zonen, te weten Seger (de zesde), Johan, Marten en Jaco, die in deze volgorde telkens worden genoemd en tenminste één dochter, Margaretha geheten. Zij trouwde in 1490 onder huwelijksvoorwaarden met Jan, zoon van Karel Spede (Spee).[25]
Als huwelijksgift kreeg Margaretha van Broekhuizen 600 Rijnse guldens mee, welke haar moeder en broers moesten betalen. Op 11 juli 1511 werd een erfdeling gemaakt tussen de erfgenamen van Jan Spede en Margaretha van Broekhuizen, waarbij de kinderen te kennen gaven dat hun ouders te Lottum begraven lagen. Het geld dat de echtgenote van Steven van Hartevelt aan Jan en Margaretha schuldig was gebleven, zou worden gebruikt voor een jaargetijde in de Lottumse kerk. Het geld werd door Seger VI van Broekhuizen, heer van Ooijen belegd.[26]

Seger VI van Broekhuizen

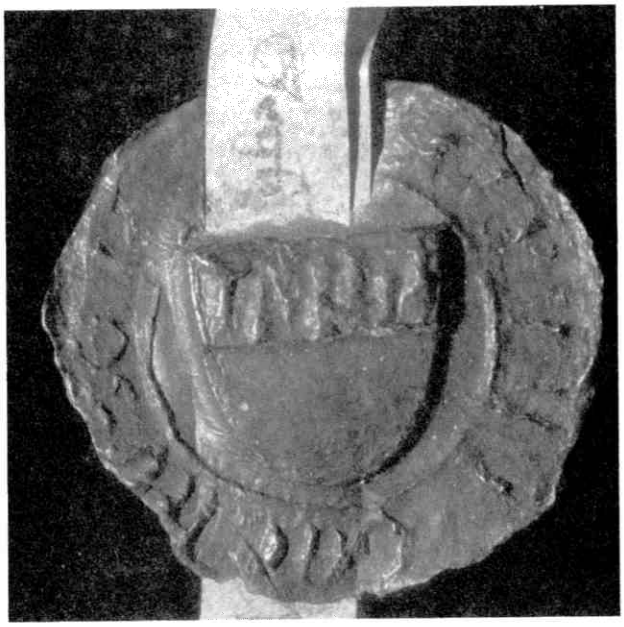
Op 19 augustus 1481 werd Michiel van Broekhuizen als heer van Ooijen opgevolgd door zijn zoon Seger VI. Nogmaals kwam het vruchtgebruik van zijn tante, Otte van Bijlant, weduwe van Seger V, ter sprake. De registratie van deze belening vindt men terug als losse akte in het archief van het leenhof van Cuyck.[27] De Cuyckse lenen werden in eerste instantie door Karel de Stoute en later door diens opvolger Maximiliaan van Oostenrijk als hertog van Brabant en Bourgondië, apart gehouden van de Gelderse lenen. Een klein deel van de heerlijkheid Ooijen bleek – in 1449 – op onverklaarbare wijze in handen van de familie van Wildenrade. Op 25 april 1449 wordt er in de Gelderse leenaktenboeken melding van gemaakt dat Derick van Wildenrade een 'hof tot Oeij mitten herlicheit' opdroeg aan de hertog van Gelre ten gunste van zijn zoon Evert van Wildenrade. Evert werd nog op dezelfde dag met deze hof beleend.[28] Jaren later – op

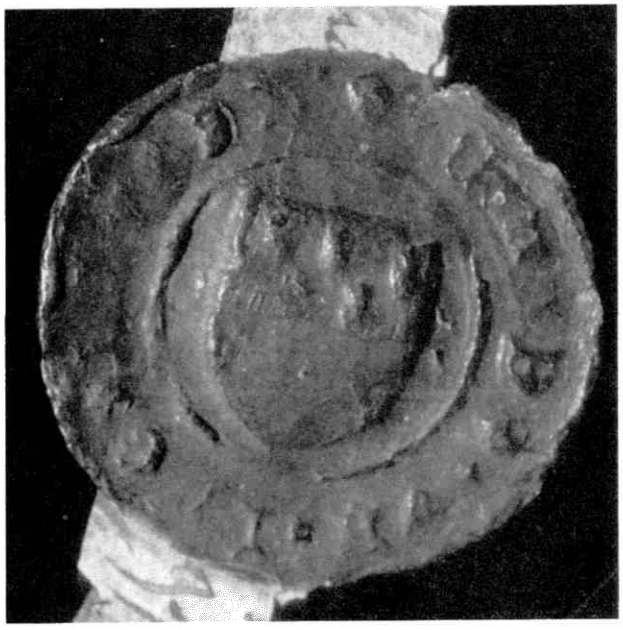
Afb. 6 *Kasteel Ooijen circa 1926* (Rijksdienst v.d. monumentenzorg, Zeist).

Afb. 7 *Seger van Broekhuizen, IV, 1425 augustus 4*
Bron: RAL, Kleine Familiearchieven, Van Broekhuizen-Bate aanwinst 1950.
Zegelbeschrijving: schildhoofd 3:2 hermelijnstaartjes.
Randschrift: nauwelijks aanwezig.
Diameter: Ø 20 mm.

Afb. 8 *Seger van Broekhuizen, V, 1436*
Bron: Gemeente-archief Arnhem, Oud archief, inv.nr. 5809 regest 760
Zegelbeschrijving: schildhoofd met 4:3 hermelijnstaartjes, schildvoet leeg.
Diameter: Ø 26 mm.

Afb. 9 *Matheus van Broekhuizen, 1436*
Bron: Gemeente-archief Arnhem, Oud archief, inv.nr. 5809 regest 760
Zegelbeschrijving: Schildhoofd beladen met 3:2 hermelijnstaartjes. Schildvoet leeg.
Randschrift: nauwelijks herkenbaar.
Diameter: Ø 26 mm.

Afb. 10 *Michiel van Broekhuizen, 1474 november 3*
Bron: RAL, Archief heerlijkheid Meerlo-Tienray, inv.nr. 153
Zegelbeschrijving: Schildhoofd beladen met 4:3 hermelijnstaartjes. Schildvoet leeg.
Randschrift: S.MICHEL VAN BRUCKHUSEN
Diameter: Ø 23 mm.

Afb .11 *Seger van Broekhuizen, VI, 1527 september 27*
Bron: RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv.nr. 373
Zegelbeschrijving: Schildhoofd beladen met 4:3 hermelijnstaartjes. Schildvoet leeg.
Randschrift: S.SEGER VAN BR..HUSE..
Diameter: Ø 23 mm.

Afb. 12 *Marten Boegell, 1547 november 5*
Bron: RAL, Archief Charters Keverberg (Kessel) achter Scheres-d'Olne Baarlo, door nr. 3 (YC).
Zegelbeschrijving: beugelring met pin.
Ranschrift: S'MERTEN BVEGEL
Diameter: Ø 25 mm.

Afb. 13 *Herman van Broekhuizen, 1577 februari 11.*
Bron: Archiv Schloss Schlenderhan, ohne Urk. nr.
Zegelbeschrijving: Schildhoofd beladen met 5:4 hermelijnstaartjes. Schildvoet leeg.
Randschrift: S'HERMAN VAN BROVCKVISEN
Diameter: Ø 30 mm.

Afb. 14 *Marten van Broekhuizen, 1610 maart 15*
Bron: HSAD, Archiv Abtei Siegburg, Akten 329 A folio 12.
Zegelbeschrijving: Schildhoofd beladen met 5:4 hermelijnstaartjes. Schildvoet leeg.
Randschrift: S.MARTEN VA' BROECKHUISEN
Diameter: Ø 30 mm.

29 januari 1486 – verkocht Evert deze hof aan Seger VI van Broekhuizen. Wellicht is dit goed identiek met de hof 'aen gen Sande' waarmee Seger op 30 januari 1486 beleend werd.[29] Ondanks de belening met deze hof, blijkt dat de broers Seger VI, Johan, Marten en Jacob van Broekhuizen gezamenlijk de hof 'ingenen Sande' tot Ooijen gelegen, op 2 augustus 1492 van Jan Hagens kochten met uitzondering van een jaarlijkse erfpacht van vier malder rogge.[30] Blijkens de verschillende inschrijvingen was deze hof onderworpen aan het Cuyckse leenrecht en in 1538 behoorde bij de hof zelfs 1/3 deel van de heerlijkheid Ooijen.[31] In eerste instantie doet dit een pandschap vermoeden, want uit de aantekeningen van Fr. Nettesheim (1878) blijkt dat Evert van Wildenrade in 1492 Johan Hagens opdroeg 'eijnen loesbrief sprekende op de hof toe ghenen Sande' aan Seger van Broekhuizen over te geven.[32].

Over de levensloop van Seger VI is niet meer bekend dan dat hij vanaf circa 1517 tot 1531 de functie van Stadhouder van de Broekhuizer lenen bekleedde.[33] Namens de toenmalige heer beleende hij de leenmannen van het Huis Broekhuizen met hun leengoederen. Op 28 februari 1507 vernieuwde Seger zelf voor de leenhof van Cuyck de eed van trouw, waarbij hij het huis en de heerlijkheid Ooijen opnieuw in leen kreeg.[34] Tussen 1486 (1492) en 1533 kwam de hof 'aen gen Sande' in handen van Marten van Broekhuizen, Segers broer, vermoedelijk door een deling.[35]

Elisabeth van Broekhuizen en Gerard Boegel

Na ongeveer vijftig jaar de scepter gezwaaid te hebben over Ooijen overleed Seger VI rond het jaar 1531. Met wie hij getrouwd was, is niet bekend. Hij had slechts één dochter; Elisabeth geheten. Zij was genoemd naar haar grootmoeder van vaderszijde, Elisabeth van Gruysdonck.

Op 19 augustus 1533 werd Michiel Boegel namens zijn moeder Elisabeth van Broekhuizen, de weduwe van Gerard Boegel, (Beugel) met de heerlijkheid Ooijen beleend.[36] Deze belening verschaft ons drie belangrijke gegevens. Ten eerste dat Elisabeths vader Seger overleden moet zijn. Ten tweede dat Elisabeth reeds in 1533 weduwe is en tenslotte dat zij in 1533 tenminste één meerderjarige zoon had. Een leenverheffing diende altijd te geschieden door een volwassen man. Haar man Gerard Boegel stamde uit een

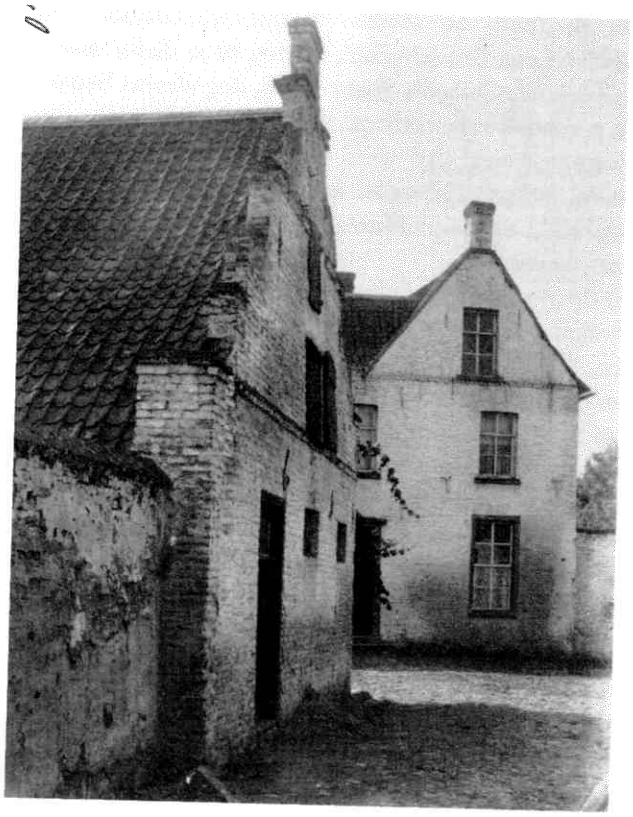
Afb. 15 *Kasteel Ooijen circa 1926* (Rijksdienst v.d. monumentenzorg, Zeist).

Venlose schepenfamilie. Op 2 juli 1535 werd Marten Boegel namens zijn moeder, Elisabeth van Broekhuizen in Arnhem met Ooijen beleend.[37] Na de dood van Elisabeth van Broekhuizen, overleden tussen 1547 en 1555, werd haar zoon Marten Boegel heer van Ooijen. Het hertogdom Gelre kwam bij de vrede van Venlo in 1543 onder de heerschappij van Keizer Karel V. Als heer van Ooijen behoorde Marten Boegel tot de grote groep van edelen en afgezanten van de steden van het hertogdom Gelre.[38] Toen de nieuwe hertog aan het bewind kwam, moesten alle Gelderse leenmannen hun leeneed vernieuwen. Zo ook Marten Boegel, die op 19 juli 1555 voor het eerst met zowel het huis als de heerlijkheid Ooijen beleend werd.[39]
Bij het opstellen van de huwelijksvoorwaarden voor zijn broer Johan Boegel en Meth van den Wijer in 1547 wordt hij dan ook ten onrechte 'heer van Ooijen' genoemd [40]

Met wie en wanneer Marten Boegel de eerste keer gehuwd was, is niet bekend. Volgens Nettesheims aantekeningen trouwde Marten in 1562 voor de tweede maal met Gertruidis Spanrebock. Zij was een dochter van de heer van Heijen.[41]. Uit het eerste huwelijk van Marten is één dochter bekend, Gertruid Boegel geheten, waarover later meer. Het tweede huwelijk is zeer vermoedelijk kinderloos gebleven. Marten moet tussen 25 augustus 1571 en 22 juni 1576 zijn gestorven. Zijn weduwe, Gertruidis Spanrebock, maakte op 6 september 1580 – in het klooster Maria Weide te Venlo – haar testament.[42] Volgens het obituarium van genoemd klooster blijkt zij gestorven te zijn op 14 september 1588.[43] Bij het inschrijven van het overlijden wordt haar man, Marten Boegel, zelfs vermeld als 'graaf van Ooijen'.

Gertruid Boegel en Herman van Broekhuizen

Gertruids vader, Marten Boegel, en zijn tweede echtgenote waren onder huwelijksvoorwaarden gehuwd, maar hoe deze voorwaarden precies luidden is niet uit de aantekeningen van Fr. Nettesheim op te maken. In ieder geval staat vast dat het huis met de heerlijkheid Ooijen daarbuiten viel, want 'Merten Beugel heeft overgebracht sijn leenguet actum den XXVden Augustus LXXI' aan 'Herman van Brouckhuysen als getrouwt hebben die dochter van Merten voirscreven, soe die vurs. Merten een aldt man is'.[44] Deze akte verschaft ons belangrijke gegevens omtrent Martens enige dochter Gertruid. Ze was dus vóór 1571 gehuwd met ene Herman van Broekhuizen. Na de dood van Marten Boegel werd Herman als man en momber voor zijn vrouw op 22 juni 1576 opnieuw beleend.[45]

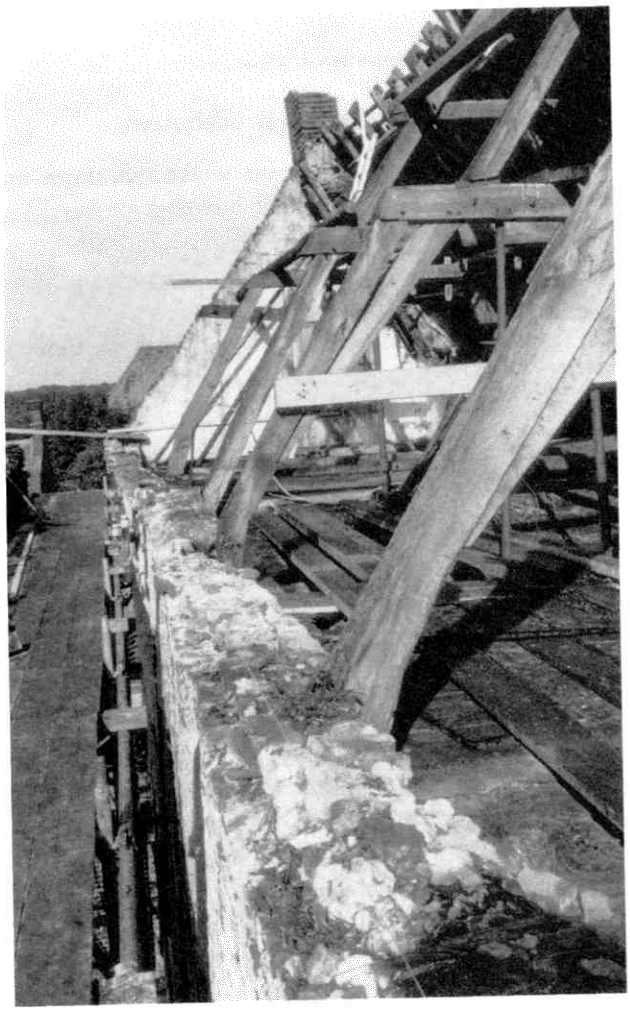

Afb. 16 *Kasteel Ooijen 1915.*
Foto A.F.W. Vogt (Rijksdienst v.d. Monumentenzorg, Zeist)

De ouders van Herman van Broekhuizen

Dan rijzen er vragen zoals: uit welke tak stamt nu deze Herman? Kwam door dit huwelijk de heerlijkheid Ooijen niet opnieuw in bezit van de 'rechtmatige' oude familie? De vererving had immers via de vrouwelijke lijn plaatsgevonden.
De oplossing van dit vraagstuk ligt toch in Ooijen zelf. Herinneren we ons nog dat er, naast het huis Ooijen, ook nog een ander belangrijk leengoed in Ooijen lag, namelijk de hof aen gen Sande.
Dit leengoed kwam tussen 1492 en 1533 in handen van Marten I van Broekhuizen. Deze Marten was een broer van de heer van Ooijen, Seger VI. In 1533 vererfde de hof 'aen gen Sande' op Martens gelijknamige zoon. Marten II van Broekhuizen was vóór 1539 getrouwd met Elisabeth van Dript, stammend van Huize de Steeg, gelegen onder Grubbenvorst.[46] Naast de Ooijense hof beschikten Marten en Elisabeth over nog andere goederen, waarvan de Borggraaf te Lottum, het goed Coninxberch onder Horst, de halve Wielerhof te Swalmen en de hof Neype bij Stromörs de belangrijkste waren. Uit het huwelijk tussen Marten II en Elisabeth van Dript zijn naast Herman van Broekhuizen nog vier kinderen bekend; Jacob, Johan, Maria en Marten, de jonge. Van deze kinderen verkocht Johan van Broekhuizen in 1586 zijn huis 'tho Weyer' gelegen achter 'upten de Schrixell' te Venlo aan z'n broer Herman, heer van Ooijen.[47]

Na de dood van Marten Boegel, schoonvader van Herman van Broekhuizen, restten voor diens tweede echtgenote, Gertudis Spanrebock, nog slechts bepaalde vruchtgebruiksrechten. Vandaar dat zij, samen met Herman, berechtigd werd aan de lijf- en erftijnsgoederen welke behoorden aan huize de Kolck onder Broekhuizenvorst.[48] Huize de Kolck was rond 1561 in bezit gekomen.
Herman van Broekhuizen was met de erfdochter van Ooijen gehuwd; zij kregen zover bekend vijf kinderen. De goederen van Herman en Gertruid Boegel, bestaande uit huis en heerlijkheid Ooijen, de hof 'aen gen Sande', huize de Kolck en huis 'tho Weyer' moesten na Hermans dood – overleden tussen 1599 en 1601 – verdeeld worden tussen hun kinderen Marten, Seger, Elisabeth en Gertruid. Alhoewel we geen akte van erfdeling hebben, kunnen we toch nog in grote lijnen de vererving vaststellen. Zo vererfde huize de Kolck en de hof 'aen gen Sande' op Johan van Broekhuizen. Deze Johan trouwde met Catharina van Mirbach.[49]

Afb 17 *Kasteel Ooijen najaar 1991. Restauratie van de kap.*
Foto G. Selen.

Seger was de jongste zoon en kreeg – zonder toestemming van de leenheer – uit de erfenis het vruchtgebruik van een 'stuck weijlandts geheijten den Beeckacker hoijck' uit de hof 'aen gen Sandt' onder Ooijen.[50] Hij trouwde op 5 februari 1622 met Anna Ingen Haeff uit Venlo.[51] Elisabeth was reeds bedeeld met lijf- en erftijnsgoederen gelegen in Broekhuizenvorst.[52] Gertruid van Broekhuizen tenslotte was vóór 9 december 1608 gehuwd met Sixtus van Aldringa, heer van het Groningse Glymmen.[53] Zij kregen uit de erfenis het huis 'tho Weyer' gelegen te Venlo.[54]

Marten III van Broekhuizen

Herman van Broekhuizen werd in 1601 door zijn oudste zoon Marten opgevolgd. Marten werd op 26 april 1601 met het huis en de heerlijkheid Ooijen beleend.[55] Hoewel het kleine Ooijen hem vrijwel geen aanzien gaf, was Marten een rasechte Van Broekhuizen, want hij verkreeg vanwege zijn trouwe dienst en zijn geloof een tijdelijke functie als drost van het land van Kessel. Marten nam van 1604 tot 1608 deze functie van drost van het land van Kessel waar voor Walraven van Wittenhorst.[56] Marten werd door de Aartshertogen Albert en Isabella voor vier jaar benoemd, hetgeen met zich meebracht dat hij resideerde op kasteel Ter Horst.[57] Daarnaast komen we Marten ook tegen als stadhouder der lenen van de Abdij Siegburg.[58] Namens deze abdij beleende Marten de leenmannen. Rond 1610, tot zijn dood in 1620, vertoefde hij dikwijls aan het Hof in Brussel.[59] Marten van Broekhuizen was gehuwd met Catharina Quat. Hij overleed op 1 juli 1620.[60] Zijn echtgenote is kennelijk na 1632 overleden.[61] Door het Cuyckse leenhof werd op 5 augustus 1620 Johan van Broekhuizen (van de Kolck) als voogd van Martens oudste zoon Willem met Ooijen beleend.[62] Op dezelfde dag verkreeg zijn moeder Catharina van Quat haar vruchtgebruik bevestigd. Lang heeft Willem van Broekhuizen niet van zijn erfenis kunnen genieten, want op 10 februari 1627 werd zijn broer Johan van Broekhuizen als nieuwe leenman beleend.[63] Opnieuw was de heer van de Kolck leenhulder. Ook Johan was geen blijver, want in 1632 komen we in de boeken zijn zus Geertruid Alexandrina als eigenares tegen.

Gebruikte afkortingen:

A.R.A.	= Algemeen Rijksarchief Brussel
HSAD	= Haupstaatsarchiv Düsseldorf
RAL	= Rijksarchief in Limburg
RAG	= Rijksarchief in Gelderland
RAN-Br.	= Rijksarchief in Noord-Brabant

Genealogie familie Van Broekhuizen, genaamd Ooyen

Bijgewerkt: 23.11.1991 M. Flokstra

Seger I van Broekhuizen
1312 - 1338
1321 beleend met de Gun te Swolgen
1338 vermeld als Senior
tr.
N.N.

Seger II van Broekhuizen
1338 - 1359
1338 vermeld als junior
tr.
N.N.

Seger III van Broekhuizen
1375 - 1396
heer van Ooijen
tr.
N.N.

Johan van Broekhuizen
1359 - 1384
heeft na 1372 half Horst
tr.
Dederich (Theodora)

Seger IV v.Broekhuizen
1396 - 1425
heer van Ooijen
overl: vóór 1433

Stijne v.Broekhuizen
1396

Jan v.Broekhuizen
1396 - 1407

Griet v.Broekhuizen
1396

Aleid v.Broekhuizen
1396

Gijsken v.Broekhuizen
1396

Michiel v.Broekhuizen
1396

Maes v.Broekhuizen
1396 - 1426
overl: na 1426
tr. vóór 1414
Agnes van Eyll

Seger V v.Broekhuizen
1433 - 1465
1433 heer van Ooijen
overl: vóór 1465
tr. vóór 1452
Otten van Bijlant
1452 - 1481
overl: na 1481

Matheus v.Broekhuizen
1436 - 1473
1465 heer van Ooijen

Johan v.Broekhuizen
1436

Antoon v.Broekhuizen
1436
1473 heer v.Ooijen

Michiel v.Broekhuizen
1436 - 1474
overl: vóór 1481
tr. vóór 1453
Elisabeth van Gruysdonck
1453 - 1490

Belie v.Broekhuizen
1438 - 1457
overl: na 1457
tr. vóór 1438
Hendrik van Wischel

Dyenken v.Broekhuizen
1443 - 1461
overl: na 1461
tr. vóór 1443
Derick genaamd Loef van Wyenhorst

Seger van Broekhuizen
1481 1533
overl: tussen 1531 - 1533
tr.

Johan v.Broekhuizen
1490 - 1492

Marten v.Broekhuizen
1490 - 1533

Jacob v.Broekhuizen
1490 - 1511

Margaretha v.Broekhuizen
1490 - 1511
overl: vóór 1511
begr. in Lottum
tr. 1490
Johan Spee

-- vermoedelijk --

Elisabeth van Broekhuizen
1533 - 1547
overl: na 1547
Vrouwe van Ooyen
tr. vóór 1533
Gerard Boegel
overl: vóór 1533

Michiel van Oeyenv.
pastoor van Broekhuizenvorst
1548 bezitter van de Kolck
overl: tussen 1554 - 1559
natuurlijke zoon

Marten Broekhuizen
1533 - 1565
tr. vóór 1539
Elisabeth van Dript
1539 - 1550

Johan v.Broekhuizen
1524 -1561
tr. vóór 1524
Alijt Spee
1524 - 1562

Marten Boegel
1535 - 1576
1555 heer van Ooyen
overl: 1571 - 1576
tr.
N.N.
tr. 2e 1562
Gertruidis Spanrebock
1562 - 1588

Johan van Oeyen
1562 priester

Jacob v. Broekhuizen
1565 - 1589
overl: na 1589
tr.
Lyffert van Asselt

Johan v.Broekhuizen
1586 - 1608
overl:vóór 1608
tr.
Françoise van Houtem
overl:na 1608
in Aken

Herman v.Broekhuizen
1586 - 1608
overl:vóór 1608
1571 heer van Ooijen
tr.
Gertruid Boegel
1571 - 1576
overl:na 1576
dr.v.Marten Boegel

Maria v.Broekhuizen
1577
tr. 1577
Hendrik van Randenrath

Marten v.Broekhuizen
de jonge
1561-1587
overl: vóór 1587

Marten v. Broekhuizen
1601 - 1620
overl: 1 juli 1620
1601 heer van Ooyen
tr.
Catharina Quat
1609 - 1632

Johan v.Broekhuizen
1608 - 1632
overl:na 1632
Bezitter van de Kolck
tr.
Catharina van Mirbach
1608 - 1614

Seger v.Broekhuizen
1618 - 1647
overl: 22 okt. 1647
Broekhuizenvorst
tr.5.2.1622 Venlo
Anna Ingen Haeff

Elisabeth v.Broekhuizen
1595- 1608
overl: na 1608
tr. vóór 1608

Gertruid v.Broekhuizen
1608 - 1637
overl: na 1637

Sixtus van Aldringa heer van Glymmen
Groningen

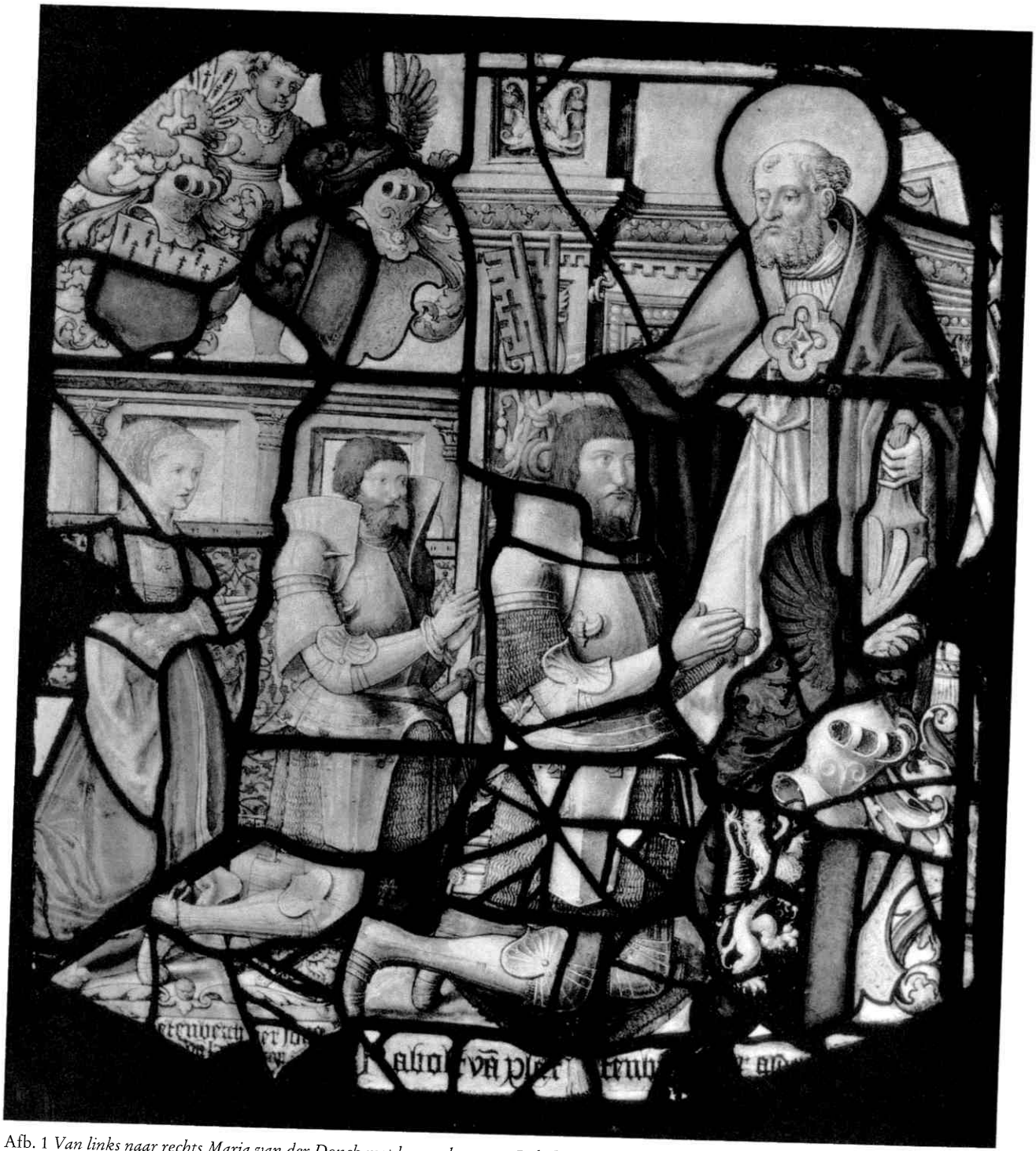
Noten:

[1] A.F. van Beurden, Het Slot Oijen bij Broekhuizenvorst en omgeving in: Buiten, Geïllustreerd weekblad, 1915, 556-558.
[2] RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv.nr. 2 folio 182 verso (1433).
Let wel: te vinden onder het hoofdstuk land van Cuyck.
[3] I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Deel 3, Arnhem 1839, Oorkonde nr. 233; P.N. v. Doorninck, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415, Haarlem 1908, 372-378.
[4] HSAD, Herrschaft Heinsberg, Urk. 62 (1321 juli 6).
[5] RAG, Hertogelijk archief, afd. Buren, aanwinst 1884, inv.nr. 2.16. Rekening van de rentmeester Hendrik van Roggebroet 1331.
[6] RAG, Hertogelijk archief, Charterverzameling, inv.nr. 272 (1359 januari 25); I.A. Nijhoff, Deel 2, Arnhem 1833, Oorkonde nr. 89.
[7] Archiv Schloss Haag (Geldern), Urk. 780 (1356 december 26).
[8] A.R.A. Brussel, Charters Brabant, nr. 1401 (1357 juli 22), A. Verkooren, Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limburg et des pays d'Outre-Meuse. Tome 3, Brussel 1912, 83.
[9] Idem, nr. 1657, Tome 3, 217-218. (1357 november 21).
[10] M. Flokstra en Th.J. van Rensch, Geschiedenis van de heerlijkheid Horst tot het begin van de zestiende eeuw, Horster Historiën, deel 2, Horst 1988, 51.
[11] RAL, Huisarchief Well, inv.no. 220 folio 2-3 (1371 oktober 4). A.F. van Beurden, Het oudste cartularium van de heerlijkheid Well 1363-1463 in: Limburgs Jaarboek (1906), 118-120 nr. 3.
[12] RAN-Br. Archief van de kommanderij van de Duitse Orde te Gemert, inv.no. 10 regest 59 (1375 juli 2).
[13] RAG, collectie van Rhemen, inv.nr. 7 (B pagina 264).
[14] Gaesdonck, Archief klooster Grafenthal (1414 augustus 29), R.Scholten, Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis comitis zu Asperden im Kreise Kleve, Kleve 1899, Herdruk Geldern 1984, Urkunden nr. 270.
[15] Mr. J.J.S. Sloet, Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, Arnhem 1904, deel Overkwartier, 102 onder Beesel.
[16] Hoge Raad van Adel, Den Haag, collectie van Spaen, inv.nr. 173 (25) gegevens over kasteel Lauersfort te Kapellen bij Moers (BRD). Van Spaen vermeldt hier dat Loef van Wijenhorst en diens echtgenote Dyenken van Broekhuizen borg waren voor Hendrik van Wischel en Belie van Broekhuizen in 1443. Het archief van kasteel Lauersfort (familiearchief Pelden genaamd Cloudt) berust thans in het Kreisarchiv Viersen te Kempen. Daar zijn de stukken waarover Van Spaen schrijft niet aanwezig.
[17] RAL, kleine familiearchieven, aanwinst 1950 (1425 augustus 4).
[18] Gemeentearchief Arnhem, Oud archief, inv.nr. 5809 (1436), I.A. Nijhoff, Deel 4, Arnhem 1847, oorkonde nr. 158 D.
[19] Idem, Oud archief, inv.nr. 5455 f.8; RAL, archief schepenbank Broekhuizenvorst uit het jaar 1436.
[20] C. Wilkes, Regesten der Urkunden von das Gräflich von Loësches Archiv zu Schloss Wissen te Weeze bij Goch, getypt niet uitgegeven, Urk. 1452 juli 28; augustus 1 en 2.
[21] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 3 f. 118 (1465 juni 17), idem inv.nr. 3 f. 120 (1465 november 23).
[33] idem, inv.nr. 4 f. 157 (1473 december 6); RAN-Br. Archief van de leenhof van Cuyck, inv.nr. 5 f. 16.
[23] RAL, Kloosterarchief van de Kartuizers van Roermond, inv.nr. 98 (1453 maart 17).
[24] RAL, Archief van de heerlijkheid Meerlo-Tienray, inv.nr. 153 (1474 nov. 3).
[25] Gräflich von Spee'sches Archiv Schloss Heltorf, Urk. N1 (1490 september 29).
[26] Idem, Urk. N1 (1511 juli 20).
[27] RAN-Br. Archief van de leenhof van Cuyck, inv.nr. 9 f. 58, inv.nr. 10 f. 45 (1481 augustus 19).
[28] Idem, inv.nr. 9 f. 59 v.; RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 2 f. 171 v. (1449 april 25).
[29] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 9 f. 60 (1486 januari 29), Idem, inv.nr. 5 f. 16 (1486 januari 30).
[30] M.J. Janssen, in: De Maasgouw 2 (1880), 216 (1492 augustus 2).
[31] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 14 f. 101 v. (1538 september 21).
[32] RAL, Familiearchief Scheres-d'Olne, inv.nr. 2349 onder de aantekeningen van Haus Oeijen im Amte Kessel, f. 1; Kerkarchief Broekhuizenvorst, aantekeningen oud-pastoor J. van Soest, uit 1941 f. 3.
[33] RAL, Archief schepenbank Broekhuizen, aanwinst 1948 nr. 6, Leenboek van het huis Broekhuizen 1515 – 17e eeuw.
[34] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 5 f. 16 (1507 februari 28).
[35] Idem, inv.nr. 5 f. 175 v. (1533 augustus 19); RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 12 f. 143 v. Waaruit blijkt dat toen Marten van Broekhuizen als opvolger van zijn vader, ook Marten geheten, beleend werd.
[36] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 5 f. 174v.; RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 12 f. 143 v. (1533 augustus 19)
[37] Idem, inv.nr. 12 f. 143v. (1535 juli 2).
[38] ARA, Weense charters, doos XII, nr. 426 (1543 september 12).
[39] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 5 f. 175 en 120 (1555 juli 19).
[40] RAL, Charters Keverberg (Kessel) achter Scheres-d'Olne (Baarlo), derde doos, yc (1547 nov. 5).
[41] RAL, Archief Scheres-d'Olne, inv.nr. 2349 folio 1 aantekeningen van Fr. Nettesheim uit 1878 over Haus Oeijen.
[42] Staatsarchiv Munster, Rombergsches Archiv, Heerlijkheid Heyen Akten VI nr. 21 testament van Gertruidis Spanrebock (1580 september 6).
[43] RAL, Archief klooster Maria Weide Venlo, Obituarium, folio 26.
[44] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 6 f. 249 (1571 augustus 25).
[45] Idem, inv.nr. 5 f. 175, inv.nr. 9 f. 180 v. (1576 juni 22).
[46] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 14 f. 93 v. (1539 juni 9). Marten van Broekhuizen werd namens zijn echtgenote Elisabeth van Dript samen met Derick van Dript, ieder voor een helft van de Wielerhof onder Asselt gelegen beleend.
[47] Gemeente archief Venlo, Archief schepenbank Venlo, evac. nr. B2651 (1586 oktober 30).
[48] Kempen, Kreisarchiv Viersen, Gräflich von Schaesberg Archivs zu Kriekenbeek, Akten L. 2.3. f. 5.
[49] M. Flokstra, De bezitters van Huize de Kolck te Broekhuizenvorst in: Castellogica, Mededelingen van de Nederlandse kastelenstichting, Doorn II, 1990, 111.
[50] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 5 f. 176 (1627 februari 10).
[51] Gemeente archief Venlo, Huwelijksregister R.K. Parochie (1622 februari 22).
[52] Kempen Kreisarchiv Viersen, Gräflich von Schaesberg Archivs zu Kriekenbeek, Akten L 2.4 f. 1 (1595). Herman van Broeckhuysen, heer zu Oeijen behandt tot lieffgewinsrechten und Elizabeth sijn dochter ann drie morgen landtz geheijten den Nijmmelen.
[53] Gemeente archief Venlo, Archief schepenbank Venlo, evac. nr. 2742 procesbijlagen tussen Boicholt en joffer van Houtem (Hautem) weduwe van Johan van Broekhuizen.
[54] Idem, evac.nr. 2914 (1637 juli 31).
[55] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 10 f. 7 verso (1601 april 26).
[56] RAL, Archief Rekenkamer Roermond (VROA 1895), inv.nr. 593.
[57] Idem, f. I-VIII.
[58] HSAD, Archiv Abtei Siegburg, Akten 329 B f. 12 – 12 v. (1610 december 6).
[59] J.B. Sivré, Inventaris van het Oud archief der gemeente Roermond. Als voorbeeld deel 1, p. 333 (1614 maart 4) en deel 2, p. 67 (1617 januari 27).
[60] RAL, Huisarchief Kessel, inv.nr. 431 (1620 juli 3) Uitnodiging voor de begrafenis van Marten van Broekhuizen.
[61] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 10 f. 83 en 85 (1632 mei 17).
[62] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 10 f. 40 v. (1620 augustus 5).
[63] Idem, inv.nr. 5 f. 174 v.; inv.nr. 10 f. 68 v. – 69 (1627 februari 10)

Een 16e eeuwse glas-in-lood raam

DOOR

M. FLOKSTRA

Afb. 1 *Van links naar rechts Maria van der Donck met haar echtgenoot Rabolt van Plettenberg en zijn vader Rabolt van Plettenberg der alden.* London, Victoria & Albert Museum, negatief no. 61053.

Inleiding

In 1966 publiceerde de uit Wuppertal afkomstige Kurt Niederau de genealogie over de familie Van Bernsau tot Bellinghoven.
Een uitstekende verhandeling over deze familie, maar jammer genoeg verwierf dit werk hier te lande nauwelijks bekendheid. Vanzelfsprekend ging mijn interesse uit naar Silbert van Bernsau. Hij was immers de derde echtgenoot van Maria van der Donck, erfdochter van Huis Bree. Naast algemeen bekende feiten tekende Niederau aan dat er van Maria van der Donck en haar eerste echtgenoot Rabolt van Plettenberg een afbeelding zou bestaan op een glas-in-lood raam.[1] Dankzij deze opmerking en enige naspeuringen konden wij de afbeelding van Maria van der Donck achterhalen. Ofschoon deze afbeelding door pater M. Conrad reeds in 1961 in zijn boek 'Mariawald, Geschichte eines Klosters', was gepubliceerd, bleef dit toch aan Noord-Limburgse regionale historici onbekend.[2]

De gebeurtenissen uit de tijd van de Franse Revolutie hebben een belangrijke invloed gehad op tal van aspecten in de Europese samenleving. Niet alleen wijzigden zij staatkundige grenzen, maar de Fransen veranderden ook de gehele organisatie van de maatschappij. Eeuwenoude instellingen van bestuur en rechtspraak werden opgeheven. Zo ook kerkelijke instellingen zoals abdijen en kloosters. Tot de kenmerken van een kloosterinterieur behoren naast allerlei religieuze voorwerpen, beelden, meubels ook schilderijen. Deze schilderijen kunnen zowel aangebracht zijn op doek of muren, maar ook verwerkt zijn op glas-in-lood ramen. Vooral deze laatste versierden meestal de vensters in de kruisgangen van kloosters en ramen in kerken. Merendeels werden deze ramen door weldoeners – eventueel voorzien van hun familiewapens – geschonken. Slechts zelden treft men 16e eeuwse glas-in-lood ramen aan met een beeltenis van hun schenkers. Bij een decreet (een wet) uit 1796 confisqueerde de Franse staat zelfs kerkelijke bezittingen. In 1802 waren de kloosterlingen van Mariawald gedwongen hun kloostergebouwen te verlaten.[3] De achtergebleven roerende en onroerende goederen werden rond 1802 door de Franse domeinadministratie bij opbod verkocht, waardoor allerlei kerkelijke kunstschatten en bezittingen in particuliere handen kwamen. Volgens pater M. Conrad zouden de glas-in-lood ramen na de opheffing van het klooster voor spotprijzen aan handelaars uit Frankrijk en Engeland zijn verkocht.[4] Uiteindelijk achterhaalde men het bestaan van deze ramen in 1908. Door een anonieme schenking kwam een collectie ramen, afkomstig van het klooster Mariawald, in 1928 terecht in het

Afb. 2 *Zegel van: Hendrik van der Donck, 1501 februari 21, diameter 25 mm.* Bron: Archiv Schloss Thurnstein, Kist 3 nr. 101.

Victoria – en Albert – Museum te Londen.[5] Op een van deze kloosterramen prijkt een afbeelding van Maria van der Donck met haar eerste echtgenoot Rabolt van Plettenberg.

Maria van der Donck

De identificatie van Maria van der Donck werd mogelijk met behulp van haar familiewapen en de nog aanwezige namen van haar man en haar schoonvader. Boven het knielende paar staan immers hun geslachtswapens geschilderd. Maria voerde het zo kenmerkende wapen van de familie Van der Donck dat gelijk is aan het wapen van de Heren van Broekhuizen. Zelfs de kleuren zijn gelijk: een groen veld met in het zilverkleurig schildhoofd zwarte hermelijnstaartjes 5:4. Het tweede wapen stamt van de familie Van Plettenberg: een gedeeld schild blauw op goud, heraldisch links blauw en rechts goud.
De lezers beginnen zich natuurlijk zo langzamerhand af te vragen: wie is die Maria van der Donck eigenlijk en waar komt zij vandaan? Welnu, zij was één van de drie dochters van Hendrik van der Donck uit zijn huwelijk met de erfdochter van het Huis Bree, Johanna die Rover (Roever).[6]

Hendrik van der Donck was afkomstig van het gelijknamige huis De Donck gelegen te Sevenum. Op 20 augustus 1515 werd het huwelijkscontract gesloten tussen Hendrik en Johanna die Rover. De bruid bracht bij haar huwelijk als huwelijksgift het 'Hauss van Brehe in den Landt van Kessel' gelegen, in. Kort na het huwelijk verwierf Hendrik van der Donck alle ouderlijke goederen, waaronder het Huis de Donck, het huis en de heerlijkheid Obbicht en Papenhoven.

Afb. 3 *Zegel van Sybert van Bernsau, 1560 februari 18, diameter 28 mm.* Bron: RAL, Archief Huis Scheres Baarlo, inv.no. 667.

Hendrik en Johanna kregen drie dochters, geheten: Anna, Johanna en Maria. Na de dood van Hendrik van der Donck, overleden tussen 1538 en 1542, brak het gekrakeel betreffende zijn nalatenschap los. Het zou te ver voeren alle akten in detail te behandelen, want in principe was de boedel reeds toebedeeld. De oudste dochter Anna huwde in 1534 met Willem van Vlodorp en verkreeg het Obbichtse aandeel. Johanna verkreeg de rechten op alle Sevenumse goederen. Zij trouwde rond 1533 met Reinier van Vlatten.
De jongste dochter Maria van der Donck blijkt vóór 1542 gehuwd te zijn met Rabolt, zoon van Rabolt van Plettenberg, heer van Landzkron en Dreiborn en Margaretha van Eynenberg.[7]
Maria erfde van haar moeder Johanna die Rover, overleden vóór 1534, alle rechten behorende tot het Huis Bree, waarmee zij zich op 23 februari 1545 liet belenen.[8] Volgens Niederau overleed Rabolt van Plettenberg op 31 juli 1545 kinderloos. Hierdoor verkreeg Maria een aantal vruchtgebruiksrechten, waarvan het ambtmanschap van het ambt Heimbach in de Eifel het belangrijkste was.

Maria van der Donck hertrouwde vóór 4 februari 1547 met Herman van Winckelhuysen (Winckelhausen).[9] Uit dit huwelijk is een dochter, Anna geheten, bekend. Zij blijkt later de erfdochter van huis Bree te zijn. Lang duurde dit huwelijk niet, want op 30 oktober 1550 stierf Herman van Winckelhuysen.[10]
Maria van der Donck hertrouwde voor de derde keer op 22 september 1551 met Sibert van Bernsau tot Bellinghoven.[11] Namens Maria werd Sibert van Bernsau op 1 november 1559, 'nu ter tijt als man en momber' met het Huis Bree beleend. Tussen 1564 en 1567 overleed Maria.

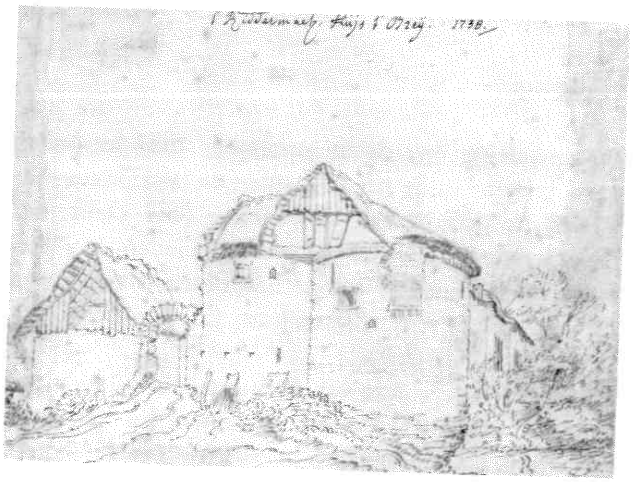
Natuurlijk vraagt men zich af, wanneer werd dit glas-in-lood raam vervaardigd? Door de identificatie van Maria van der Donck en haar echtgenoot mogen we er vanuit gaan dat dit raam dateert van rond 1540.

Venray, Herfst 1991

Noten:

1. K. Niederau, Zur Geschichte des Bergischen Adels, Die von Bernsau des 14. bis 16 Jahrhunderts in: Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins, Band 82, 1966, 159.
2. M. Conrad, Mariawald Geschichte eines Klosters, Selbstverlag Abtei Mariawald, Heimbach/Eifel, 1961, 262.
3. Idem, onder: Der große Klosterturm erste Vertreibung, 73.
4. M. Conrad, Zur Geschichte der alten Glasgemälde aus dem Kreuzgang von Kloster Mariawald in: Heimatkalender 1969, 95.
5. Idem, Heimatkalender 1969, 96; Mariawald Geschichte eines Klosters, 254 voetnoot 172.
   B. Rackham, The Mariawald Ashridge Glass, I. in: Burlington Magazine, Band 84/85, 1944 en II. in Band 86/87, 1945.
   Victoria and Albert-Museum, Review of the Principal Acquisistions during the year 1928, London 1928, page 25.
6. M. Flokstra, De erfdochters van het Huis Bree tot 1643 in: De Maasgouw (109), 1990, kolom 135-137.
   Idem, Het Huis De Donck te Sevenum in de middeleeuwen tot 1545 in: Spinninge, Geschied- en heemkundige opstellen over Sevenum, 1990, 23.
7. J. Kloft, Inventar des Urkundenarchivs der Fürsten von Hatzfeldt-Wildenburg zu Schönstein/Sieg, Köln 1980, Bd 3, inv.no. 1041, Regest 1094 ongedateerd afschrift. Zie ook Archiv Schloss Heltorf, B3, 1.
8. RAG, Gelderse leenkamer, inv.no. 17 f. 143 (1545 febr. 23).
9. HSAD, Archiv Familie Von Harff zu Dreiborn, Urk. 448-449, Accoord tussen de erfgenamen van wijlen Rabolt van Plettenberg en Maria van der Donck. (1547 febr. 4).
10. K. Niederau, Band 82, 1966, 158.
11. J. Kloft, Inventar des Urkundenarchivs der Fürsten von Hatsfeldt-Wildenburg zo Schönstein/Sieg, Köln 1980, BD 3, inv.no. 1181. Regest 1245 (1551 september 22).

Aan het einde van deze bijdrage wil ik graag mijn dank betuigen aan de heren Kurt Niederau (Wuppertal) en Prof. Dr. J.G.N. Renaud (Amersfoort) voor hun waardevolle bijdragen.

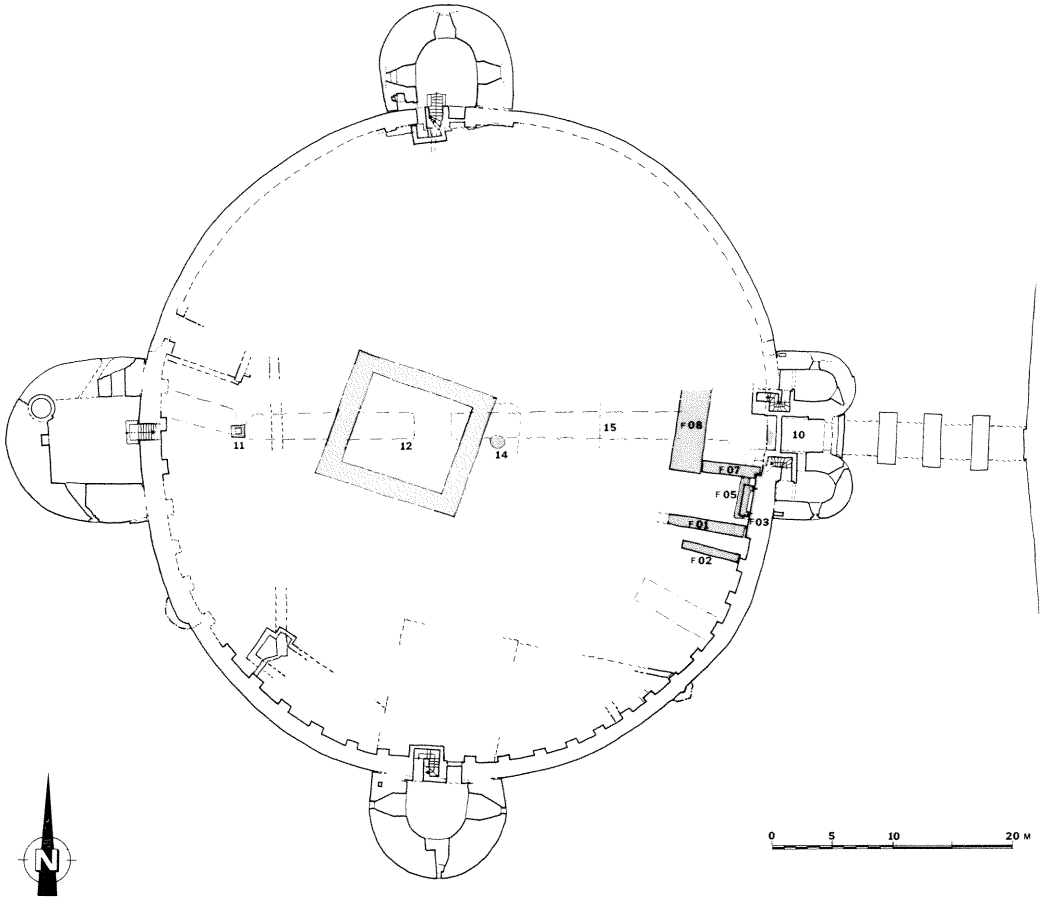
Afb. 4 *Tekening van Jan de Beyer, t'Riddermaetig Huijs t'Breij 1738.* Rijksmuseum Amsterdam, cat.nr. 53:254 verso.

Batenburg 1991/92

** Overzicht van de resultaten van de zomercompagne 1991 **

DOOR

T.C. BAUER.

Afb. 1 *Plattegrond kasteelruïne Batenburg met de resultaten van het onderzoek van 1991.* (Tek. T.C. Bauer)

Inleiding:

In samenhang met de in september 1989 begonnen consolidatie van de ruïne, vonden de jaarlijkse werkweken Bouwhistorisch Onderzoek (TU Delft, fac. Bouwkunde) gedurende de zomermaanden van 1990 plaats op het terrein van de hoofdburcht van het in 1795 verwoeste kasteel Batenburg. [zie Castellogica II (1990-3) blz XLI-XLVI]
Hoewel de eerste fase van de herstelwerkzaamheden al in november 1990 werd afgesloten, lag het in de bedoeling het onderzoek in 1991 voort te zetten. Daartoe werd in overleg met de Stichting Vrienden van de Geldersche Kasteelen een plan opgesteld met een aantal aandachtspunten. Resultaten van dit voortgezette onderzoek zouden dan ten dienste kunnen staan van zowel de tweede fase van de consolidatie: het herstel van de Bronckhorstertoren; als de verdere indeling van het middenterrein en de eventuele toekomstige bestemming.
Omdat pas twee dagen voor de geplande aanvang van de campagne, eind juni 1991, uiteindelijk beslist werd dat de werkzaamheden Bouwhistorisch Onderzoek doorgang zouden vinden, was het aantal deelnemers helaas niet groot. Mede als gevolg daarvan kon slechts een klein deel van de voor de zomercampagne van 1991 geplande werkzaamheden worden uitgevoerd. Met name het verwijderen van de zeer hardnekkige

begroeiing bleek meer tijd te kosten dan verwacht was.
Het onderstaande moet dan ook worden beschouwd als een tussentijds verslag. Veel is onduidelijk gebleven en enkele nieuw aan het licht gekomen verschijnselen behoeven nader onderzoek. Naar het zich laat aanzien zal dit, afhankelijk van mankracht en middelen, zeker enige jaren vergen.

De werkzaamheden in het kort.

Allereerst werd aandacht besteed aan het poortgebouw en zijn directe omgeving, met name omdat hieraan tot dusver nog nauwelijks onderzoek was verricht, met uitzondering van de privaatkokers in de twee torens.
Daarnaast hadden we nu de beschikking over een kleine graafmachine, waardoor het mogelijk werd grotere hoeveelheden puin te verwijderen. Besloten werd een oost-west sleuf aan te leggen, vanaf de Bronckhorstertoren tot aan het poortgebouw, teneinde de opbouw van het binnenterrein te leren kennen. Mocht er in het midden een (woon)toren hebben gestaan, dan zou die zeker aan het licht komen.
Afhankelijk van de tijd zouden kleine waarnemingspuntjes in noord-zuid richting worden aangelegd, met als doel het traceren van de binnenmuren van de 16de eeuwse (of eventuele oudere) bebouwing. Voorts zou op een aantal plaatsen, en met name nabij de noordtoren, de binnenzijde van de ringmuur nader worden bestudeerd.
Tenslotte lag het in de bedoeling de werkputten uit 1990 tegen de westtoren opnieuw uit te graven en nu te combineren met de aan te leggen oost-west sleuf, teneinde tegen de binnenzijde van de ringmuur een grotere diepte te bereiken dan tot dusver met de hand mogelijk was geweest.
Omdat het poortgebouw en de oost-west sleuf in hun afwerking zeer veel tijd vergden, is dit plan helaas niet tot uitvoering gekomen.

De belangrijkste resultaten van het onderzoek:

1: Poortgebouw:

Een groot deel van de beschikbare tijd en mankracht moest worden besteed aan puinruimen, snoeien en schoonmaken, dit alles zeer voorzichtig om de laatse sporen, bv van restanten van treden, niet uit te wissen.
De trappen werden daarna in tekening gebracht, het verloop was al in grote trekken bekend, spectaculaire nieuwigheden deden zich niet voor. Van beide trappen waren de treden ooit van balkjes voorzien Hier en daar was de aftekening van de houtnerf in de specie nog zichtbaar, ook waren plaatselijk stel-leitjes overgebleven. Merkwaardig is het grote verschil in aanleg tussen beide trappen.
De noordelijke trap had het meest duidelijke verloop en eindigde boven in een aanbouwtje dat los tegen de binnenzijde van de ringmuur was gezet.
Ten behoeve van de aanleg van de zuidelijke trap was de bestaande ringmuur voor een deel uitgebroken.
De trap eindigde waarschijnlijk nabij de binnenzijde van de ringmuur. De toegangsdeur naar de kelder zal hebben gezeten in de achterwand van het poortgebouw aldaar; die bleek te zijn gefundeerd op een drietal lagen relatief kleine baksteen met puin daaronder. Het geheel was los binnen de ringmuur gelegen.
Over deze zuidelijke poorttoren valt nog het volgende op te merken: volgens de tekeningen van oa Pronk en De Beijer is in de zuidelijke gevel een verticale bouwnaad zichtbaar ongeveer ter plaatse van de binnenzijde van de ringmuur. De poorttorens zullen eerst met hun binnen (-achter of west-)zijde op de ringmuur hebben gestaan en naderhand naar de binnenpleinzijde zijn uitgebreid. Dit lijkt vrij zeker althans voorzover het de zuidelijke toren betreft, duidelijkheid omtrent de noordelijke zal eerst worden verkregen als de fundering daarvan geheel is blootgelegd.
Het beganegrond-niveau van de zuidelijke toren is gedeeltelijk van puin en begroeiing ontdaan; opvallend was daarbij de ontdekking van een tweetal kanalen boven het keldergewelf, die aansloten op de ronde opening in het midden van de koepel en in oostelijke en zuidelijke richting liepen. Ze dienden oorspronkelijk tot afvoer van kruitdamp. De kanalen monden uit in de buitenmuren juist boven de twee schietspleten van de kelder.
De zuidelijke torenwand (inclusief stortkoker) sluit koud aan op de ringmuur, die daar mogelijk grotendeels nog 1e fase is. Het lijkt erop dat het 2e fase-deel en de torenwand zelf kort na elkaar tot stand zijn gekomen. In de binnenhoek van ringmuur en torenmuur is een spaarboog geslagen, daaronder bevindt zich het gewelfje over de voorruimte voor de kelder.

II: De brugkelder

De brugkelder [10], waarvan tijdens de consolidatie in 1990 al bekend was dat deze volgestort was met puin, is gedeeltelijk uitgegraven. De bodem kon niet worden bereikt, de sluitboog boven de doorgang naar de zuidelijke torenkelder kwam net in het zicht.
Aan de binnenpleinzijde is de westelijke sluitmuur teruggevonden; de zuidelijke zijmuur (die met de doorgang) was aan de bovenzijde voorzien van een overkraging met verspringende baksteen (totaal ca. 16 cm). De noordmuur was te ver afgebroken, doch zal een soortgelijke afwerking hebben gehad. Nabij de

poortdoorgang versmalde de kelder aan beide zijden zich over de volle hoogte eveneens met 15 cm, waardoor de overkraging aldaar niet nodig was.
De reden van deze muurverspringing werd niet duidelijk; mogelijk hield zij verband met het aldaar veronderstelde contragewicht van de brug.

III: De poortdoorgang.

De opmeting van het opgaand muurwerk is nog niet voltooid en zal de komende zomer voortgezet worden.
Opvallend is een vreemde rechthoekige uitsparing in de omlijstingsblokken aan beide kanten op ca 50 cm boven het huidige vloerniveau. Het onderste scharnier van de poortdeur zit op dezelfde hoogte. Het lijkt erop dat de doorgang ongeveer 50 cm is afgegraven. Ten behoeve van de noodzakelijke verlaging van het brugdek binnen de brugkelder kan dan de zware balk zijn aangebracht waarvan de uitgehakte uitsparing in beide zijwanden van de brugkelder werd teruggevonden.

IV: Het funderingsmuurwerk achter de poorttoren.

Bekend waren reeds de twee aanzetten van muren die in westelijke richting liepen. Het verdere verloop daarvan werd allereerst onderzocht.
Daarnaast werden nog diverse andere muurresten blootgelegd alsmede delen van de bestrating van het binnenplein achter het poortgebouw. Tbv de beschrijving worden de diverse muren in het vervolg met featurenummers (F.01 ev.) aangeduid. [Men vergelijke de plattegrond].
Ter plaatse van de zuidelijke poorttoren lijkt de eerste fase van de ringmuur nog tot bijna aan het huidige maaiveld aanwezig te zijn. Voor de voor een ringmuur gebruikelijke afwisseling van poeren (ca. 1,1 m breed) en dunnere muurgedeelten daartussen (1,70 – 1,90 m breed), is hier echter één doorlopende verzwaring van meer dan 5 m breedte in de plaats gekomen. Dit verschijnsel zou kunnen duiden op een poortdoorgang in het opgaand werk ter plaatse dat overigens omstreeks 1500 zal zijn afgebroken.
Het nagaan van de bovenzijde van muur F.01 bracht aan het licht dat deze ooit nog verder heeft doorgelopen, bij de aanleg van de tuintjes is de rest vergraven, een hoek werd niet aangetroffen. De onderzijde volgt ongeveer het talud van de heuvel en loopt dus sterk op in westelijke richting.
De muur F.07 die nogal wat overeenkomst vertoont met reeds bekende F.01 werd na ontdekking beschouwd als tegenhanger van laatstgenoemde, ze sloten beide aan op de hoeken van bovengenoemde muurverzwaring in de ringmuur (F.03) en zouden dan deel uitgemaakt kunnen hebben van een 14de of vroeg 15de eeuws poortgebouw.
Later, na het blootleggen van het zware muurwerk F.08, met een breedte van meer dan 2,5 m, bleek onder meer uit de wijze waarop de aansluiting op F.07 tot stand kwam dat voornoemde hypothese onjuist moest zijn. De muur F.08 is zeker ouder dan F.07, alhoewel ze beide met een smalle insteek zijn ingegraven vanaf een niveau dat hoger lag dan het huidige maaiveld. De muur F.01 zal dan enige tijd hebben bestaan omdat hij moet zijn gebouwd voordat (of in die periode dat) de ruimte tussen heuvelhelling en ringmuur met puin werd opgevuld (er is geen insteek!). Van welk bouwwerk F.01 dan deel zal hebben uitgemaakt blijft vooralsnog volslagen duister.
Hetzelfde geldt voor muur F.02, gefundeerd in puin dat (mogelijk vanaf F.01) tegen de heuvelvoet gestort werd en die dientengevolge later ernstig verzakt is. Het muurwerk vertoont wel een duidelijke beëindiging, maar wederom geen spoor van een hoek of aansluiting van een andere muur.
Al het bovengenoemde muurwerk is van baksteen met formaten omstreeks 28 x 14 x 5 à 6 cm, lijkt (iets) jonger dan de eerste fase van de ringmuur, maar is zeker ouder dan de herbouwfase uit ca 1550. De erop staande bebouwing heeft vermoedelijk de verwoesting rond 1500 niet overleefd. In elk geval is op de latere afbeeldingen niets ervan zichtbaar.
Tenslotte moet nog een langgerekt fundament F.05 (0,5 x 2,5 m) vermeld worden gelegen achter de ringmuur tussen de muren F.01 en F.07, maar niet erop aansluitend, en dat mogelijk behoorde tot de veronderstelde oudere poortdoorgang. Later werd dit mede benut om er de 17de eeuwse aanbouw van de poort op te funderen.
De bestrating die werd aangetroffen bestond voornamelijk uit baksteenklinkers op z'n kant, soms afgewisseld met veldkeien, ook de bovenzijde van het oudere muurwerk maakte er deel van uit. Datering in hoofdzaak 17de eeuws, het vorig jaar blootgelegde straatje meer naar het zuiden zal uit dezelfde tijd stammen. Enkele gedeelten met keitjes nabij de poortdoorgang zouden meer recent kunnen zijn.

V: De oost-west sleuf.

Tijdens de aanleg van deze sleuf, die begonnen werd tegen de westtoren, troffen we naast veel puin ook een vierkant fundament van baksteen (1,2 m) aan op ca. 6 m vanaf de ringmuur. [11] De functie van dit muurwerk bleef onduidelijk; een vierkant gat in het midden zou kunnen wijzen op een houten stijl, onderdeel van de westvleugel uit 1686?
Waarschijnlijker, gezien de veel grotere aanlegdiepte

dan de westvleugel, maakte het echter deel uit van een (16de eeuwse) aanbouw tegen de westtoren, voorafgaand aan de bouw van de westvleugel. Omdat alle bijbehorende loopvlakken verloren zijn gegaan (afgegraven of vergraven bij tuinaanleg) zal de waarheid moeilijk te achterhalen zijn.
Het vervolg van de sleuf bracht naast de uitbraaksporen van de binnenmuur van de westvleugel uit 1686 – nu duidelijker dan in de sleuf van vorig jaar – een veel groter en dieper doorgaande verstoring aan het licht. Dit bleek de geheel uitgebroken fundering van een ongeveer vierkant bouwwerk te zijn, hoogstwaarschijnlijk een (woon)toren uit de 12de eeuw (blijkens het schervenmateriaal). Het uitbraakspoor verliep schuin door de sleuf: gereconstrueerde muurdikte ca. 1,5 m. Vervolgens werd ook de oostelijke tegenhanger ontdekt, waarna een globale afmetingsbepaling mogelijk was. [12]
Een vlakje, net tot onder de 19de eeuwse verstoringen, bracht duidelijk de noordwesthoek in het zicht, tesamen met een peiling op de zuidoosthoek gaf dit de mogelijkheid de toren in plattegrond te reconstrueren (afm. ca. 11 x 12 m; zie plattegrond).

Afb. 2 *Uitbraak van de torenwand in sleuf 12.*

VI: Nadere bijzonderheden omtrent de profielen en de laagopbouw.

Ruim 2,5 m onder het huidige maaiveld bevond zich een natuurlijke gele zandlaag: een rivierduin. Na een bruin zandig overgangsgebied, restant van de oorspronkelijke begroeiingslaag, volgde een kleiig humeus pakket, waarin veel ijzertijdaardewerk voorkwam.
Directe nederzettingssporen werden in de sleuf niet aangetroffen. Een tweetal inelkaar gedrukte aardewerk potten (ijzertijd, in situ) duidde echter wel op een bewoning zeer dicht in de nabijheid, hetgeen bevestigd werd door de vrij grote aantallen ijzertijdscherven in de ophogingslagen erboven.
De bouwsleuf voor de kasteeltoren was direct van bovenaf in bovengenoemde humeuze laag ingegraven, zonder zichtbare insteek (funderingsdiepte minder dan 50 cm). Gelijktijdig met het optrekken van de muren zal het terrein rondom zijn opgehoogd. Dit bleek ondermeer uit het voorkomen van dunne specielaagjes tussen de diverse ophogingspakketten en vooral het specielaagje direct op het humeuze ijzertijdoppervlak, het niveau waar vanaf men begon met bouwen.
Een voordeel van deze werkwijze is dat men geen bouwsteigers nodig heeft, althans niet tot aan het niveau van het uiteindelijke beoogde maaiveld.
Indien we ervan uitgaan dat de vorig jaar in de grondprofielen zichtbare helling aan de westzijde tot tegen de toren doorliep, zou het kasteelterrein een hoogte kunnen hebben gehad van ca 3 m boven het huidige maaiveld. Mogelijk was er een palissadering op de overgang van bovenvlak en helling. Het ophogen geschiedde niet erg gelijkmatig, getuige het afwisselend voorkomen van grondbulten en uitvlaklagen. De gebruikelijke versteviging van de helling met plaggen werd tot nu toe niet aangetroffen. Mogelijk vond dit alleen plaats op groter diepte, in de nabijheid van de gracht (een diepte die tot heden nog niet bereikt kon worden). Toch wijzen de aangetroffen verschijnselen wel op de aanleg van een motte met een totale hoogte van meer dan 5 m boven het toenmalige maaiveld.
Aan de oostzijde is meer ruimte geweest aansluitend op de toren. De waarschijnlijk 12de eeuwse woontoren ligt niet exact in het midden van het huidige, vrijwel cirkelvormige kasteelterrein; we zien een verschuiving van ca. 5 m naar het westen. Dit opent de mogelijkheid, boven op het platform een kleine voorruimte voor de toren te creëren, met misschien een poortgebouwtje?
Omdat de meeste grond is gestort tijdens de bouw, dus voordat de feitelijke bewoning een aanvang nam, werd betrekkelijk weinig vondstenmateriaal aangetroffen. Wel is het zo dat al het materiaal moet dateren van voor of tijdens de bouw, de jongste scherven

geven dus een goede indicatie voor de bouwtijd. In dit geval zal die rond het midden van de 12de eeuw liggen. Het merendeel van de scherven dateert echter uit de late ijzertijd. Voor een klein deel in situ, doch in hoofdzaak in de ophogingspakketten. De grond zal grotendeels afkomstig zijn uit de in de 12e eeuw gegraven gracht, in grote lijnen nog de huidige gracht.

VII: Het torenmuurwerk.

Muurwerk in situ werd in de sleuven niet meer aangetroffen, wel grote brokken ijzeroersteen, fijn puin, veel specie, grind en kleine fragmenten tuf. Daarnaast Romeinse baksteen- en dakpanfragmenten en een hypocausttegel.
In de hierna nog te bespreken kuil tegen de oostelijke buitenmuur van de uitgebroken toren – een mogelijke waterput [F14] – werd relatief veel meer natuursteen aangetroffen, waaronder vrij veel tuf en een zwaar driehoekig blok Naamse steen.
Dit leidt tot de veronderstelling dat het puin afkomstig is van de afbraak (door een verwoesting?) van het opgaand werk van de centrale toren, kort voor, tijdens of na de bouw van de oudste ringmuur in de 14de eeuw. In die zelfde tijd zal men ook de motte deels hebben vergraven. Het muurgedeelte dat na het afgraven van de heuvel ondergronds bleef, zal men toen wel grotendeels hebben laten zitten.
In de 17de eeuw, tijdens de bouw van de westvleugel (1686) werden de funderingen herontdekt (en geïnterpreteerd als zijnde een Romeinse tempel) en alsnog totaal uitgebroken, waarschijnijk om de tufwandblokken tot tras te kunnen vermalen.
Helaas werd in die delen van de uitbraak die we konden onderzoeken nog geen aardewerk aangetroffen, waardoor de geschetste situatie hypothetisch blijft.

VIII: Bijzondere verschijnselen.

A: Met name aan de oostzijde van de bouwsleuf van de oostwand van de toren zijn in de profielen merkwaardige verstoringen te zien. Direct tegen de voormalige toren aan is er een zeer diepe ingraving – oorspronkelijk aangezien voor de insteek van de torenmuur – tot ver onder de onderkant van de muur in het rivierzand gegraven. De richting (uit het bodemvlak in de sleuf afgeleid) is afwijkend ten opzichte van de uitbraaksleuf, de kuil eindigt aan de noordzijde ca 30 cm achter de profielwand terwijl aan de zuidzijde binnen de grote kuil nog een tweede, smalle kuil is gegraven, later gevuld met brokken puin (waaronder tuf!). Een smal zwart vertikaal lijntje kan duiden op een houten ton, mogelijk was hier sprake van een waterput. (of koelton?)

B: Een tweede vreemde ingraving bevond zich verderop in de sleuf, ongeveer halverwege tussen de oostelijke uitbraak van de torenmuur en het poortgebouw. [15] Ook hier zagen we op de scheiding van de grondsoorten zwarte lijntjes, waarvan we aannemen dat het ooit schotten waren, om de grond tijdelijk vast te houden. Het doel van deze ingraving, waarvan ook de afmeting in noord-zuid richting niet bekend werd, bleef vooralsnog onduidelijk, misschien voor een ooit geplande ingangspartij?

IX: De Noordtoren.

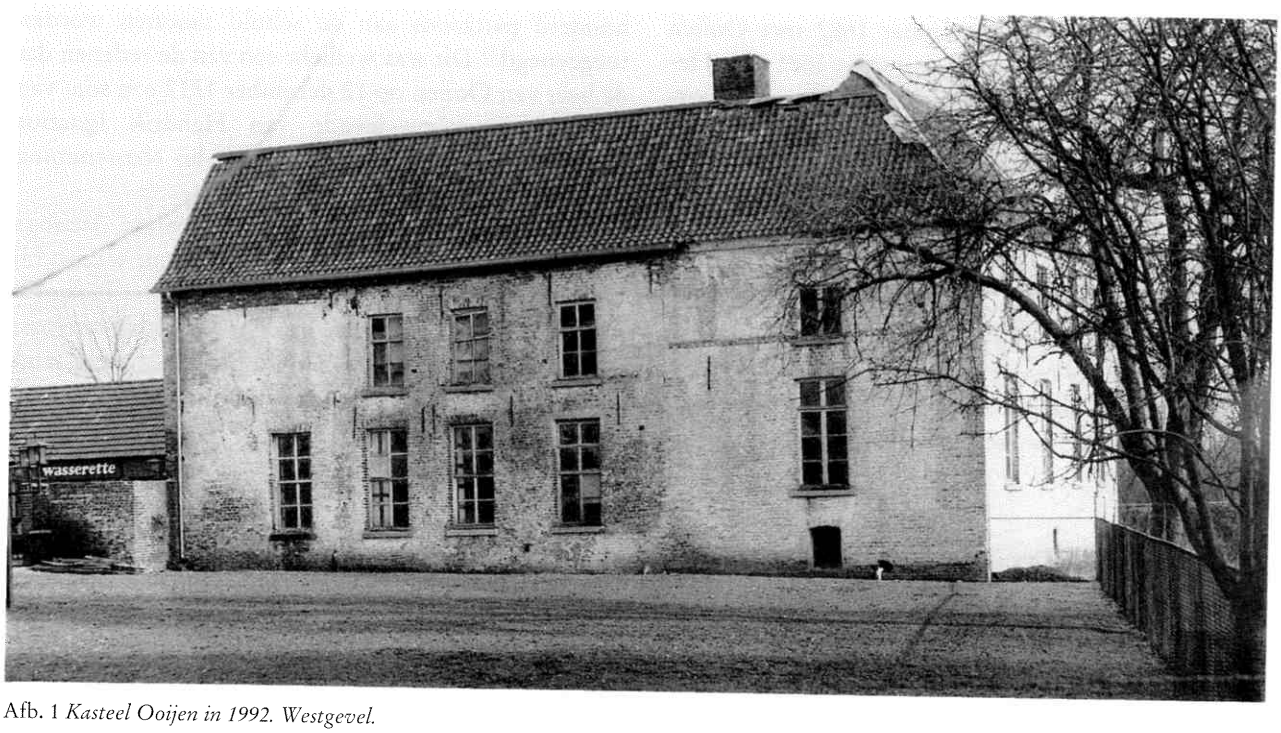
De binnenzijde van de ringmuur werd na een worsteling met vele boomwortels en puin enigermate in het zicht gebracht, waarna bleek dat het muurwerk van de tweede fase was gefundeerd op een vorm van spaarbogen, die gesteld waren op puin waarin vrij veel mergel voorkwam.
De nis ten oosten van de trap in de noordtoren is waarschijnlijk ooit bedoeld geweest om toegang tot een kelderruimte te geven, die echter nooit tot stand zal zijn gekomen. Of dit vergelijkbaar is met de situatie achter de zuidtoren zal nog nader onderzocht dienen te worden.
De trap werd geheel in tekening gebracht, daarbij werd bevestigd dat deze in de 17de(?) eeuw nogal gewijzigd was. Het oorspronkelijk beloop kon helaas niet achterhaald worden omdat daarvoor veel muurwerk moest worden gesloopt. Wel verkregen we zicht op de bovenzijde van de overwelving van het gangetje door de ringmuur dat leidde naar het begin van de oorspronkelijke trap. Nabij de aansluiting op de binnenzijde van de ringmuur (hier nog de eerste fase) was sprake van ernstige verzakking en scheurvorming. Onder de vloer in het gangetje, waarin overigens geen bestrating voorkwam, werd nog juist de aanzet van een poer aangetroffen van het spaarbogensysteem van de eerste fase van de ringmuur.

Delft,
Februari 1992

De bezitters van kasteel Ooijen door de eeuwen heen (vervolg)

DOOR

M. FLOKSTRA

Afb. 1 *Kasteel Ooijen in 1992. Westgevel.*

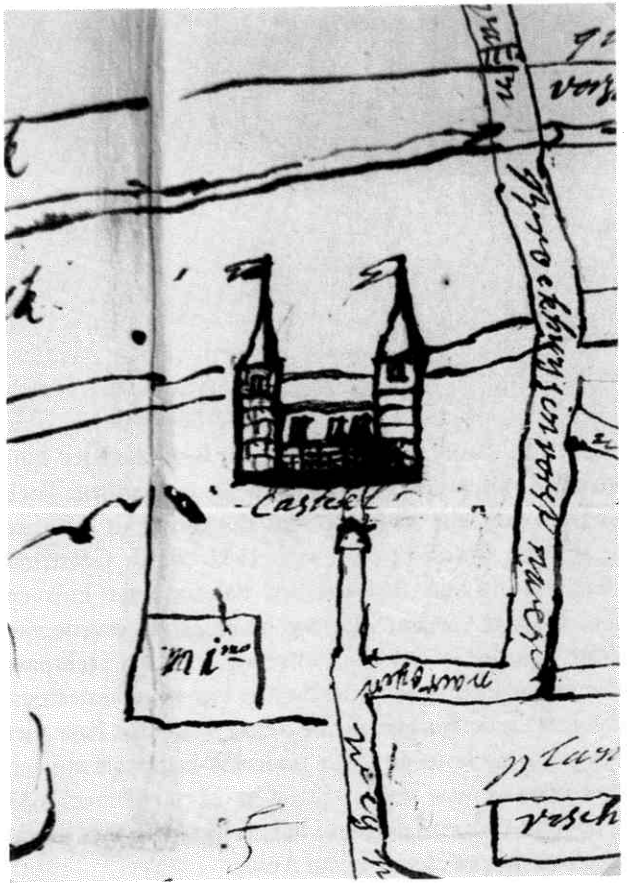
De familie Louwerman/Lauwermans

Geertruid Alexandrina, dochter van Marten van Broekhuizen was reeds vóór 1626 getrouwd met Johannes Willem Louwermans, die uit een bekend Emmericks geslacht stamde. Over deze tak van de familie Louwerman is niet veel bekend, slechts een enkele keer komen we ze in de geschreven stukken tegen.

Rond 1626 zochten zij een geschikte woning. Ooijen was echter niet beschikbaar. Heel toevallig waren de financiële middelen van Anna van Baexen, weduwe van Johan van Broekhuizen – een neef van Geertruid's vader – niet al te rooskleurig. Anna van Baexen wilde het schitterende Broekhuizens familiegoed de Borggraaf onder Lottum verkopen. Op 19 november 1626 werd zelfs een verkoopakte opgemaakt tussen de verkoopster en Hendrik van Aerdt met zijn vrouw Johanna Elisabeth Vogels.[64] Doch de verkoop werd door Geertruid Alexandrina van Broekhuizen met haar man Johannes Willem Louwerman verijdeld. In januari 1627 maakte zij gebruik van een oud Gelders recht het 'beschudden'. Op dit recht kon men zich alleen beroepen, wanneer de eigenaar het oude familiebezit wilde verkopen. Familieleden konden het bewuste goed binnen een jaar, tegen de geboden prijs, overnemen. Toch hebben zij niet lang op de Borggraaf in Lottum gewoond, want op 17 mei 1632 werd Geertruid Alexandrina van Broekhuizen beleend met huis en heerlijkheid Ooijen.[65] Zij was de enige erfgename van haar overleden broer. Plotseling zat het echtpaar Louwerman en Van Broekhuizen met twee kasteeltjes: Ooijen en de Borggraaf. De keuze was voor haar niet moeilijk, zij koos voor het ouderlijk huis waaraan een heerlijkheid was verbonden. Op 22 november 1633 verkocht zij haar Lottumse bezittingen aan de bekende aspirant-koper Hendrik van Aerdt.[66]

Johan Willem Louwerman overleed op 21 juli 1643 te Ooijen; zijn vrouw overleefde haar man vele jaren. Zij

hertrouwde zelfs nog op 22 februari 1645 te Broekhuizenvorst met ene Jacob Ingen Haeff.
Na de dood van Geertruid Alexandrina van Broekhuizen – zij overleed op 27 september 1673 te Ooijen – werd in 1682 haar kleinzoon, die eveneens jonker Johan Willem Louwerman heette met Ooijen beleend. Hoewel zijn vader Martinus Louwerman 1n 1656 als heer van Ooijen wordt vermeld, werd hij nooit met Ooijen beleend.[67] Martinus Louwerman huwde op 26 april 1649 te Broekhuizenvorst met Anna Sibilla Ingen Haeff.
Martins zoon, Johan Willem Louwerman, volgde zijn oma op; hij werd op 5 december 1682 met Ooijen beleend.[68] Hij trouwde op 13 augustus 1681 met Helena Mechtildis van Nyevenhem, genaamd Neukirchen; zij kregen drie kinderen: Anna Helena, en de tweeling Martinus Jacobus en Georgius Willem. Na de dood van zijn vrouw hertrouwde Johan Willem Louwerman met Anna Catharina van Odenhoven. Zij schonk aan de kerk van Broekhuizenvorst een zilveren schaaltje, waarop in een gedeelde ruit een alliantie-wapen staat afgebeeld. Rechts het wapen van de familie Louwerman: een boerenzwaluw. Links het wapen van de familie Van Odenhoven: een naar rechts klimmende leeuw.[69] Uit die tijd is er ook nog een windvaan bewaard gebleven waarop beide wapens voorkomen. Deze windvaan werd door de 'Stichting Kasteel Ooijen' als logogram gekozen.
Tot zijn dood op 3 december 1709 was Johan Willem Louwerman heer van Ooijen. Hierna kwam Ooijen aan zijn eerstgeboren zoon Martinus Jacobus Louwerman. Deze heeft, in de korte tijd dat hij heer van Ooijen was, orde op zaken moeten stellen, want de erfenis was belast met maar liefst negenduizend gulden.[70] Dit was nog niet alles, want zijn tweelingbroer Georgh Willem Louwerman wilde een deling van de ouderlijke goederen, waardoor nog eens driehonderd pattacons aan de schuld moesten worden toegevoegd.[71] Dit was wellicht een van de redenen dat de heer van Ooijen op 12 december 1712 een som van duizend pattacons leende van Hendrik Ignatius Schenck van Nydeggen, waarvoor hij toestemming verkreeg van het Cuyckse leenhof.[72]
Kort voor zijn dood maakte Martinus Jacobus Louwerman op 12 juli 1712 een testament, waarin hij alle goederen vermaakte aan zijn zus Anna Helena.[73] Voor een jaargetijde in de kerk te Broekhuizenvorst trok hij tweehonderd gulden uit. Ruim een week later op 21 juli 1712 stierf Martinus Jacobus Louwerman.

Afb. 2 *Kasteel Ooijen, 1728.*
Bron: HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof IV nr. 84 folio 74-77.

Anna Helena Louwerman en Johan Franciscus de Vits

Huis en heerlijkheid Ooijen kwamen vervolgens in handen van Anna Helena Louwerman, die dan ook op 26 september 1712 als nieuwe eigenares te boek werd gesteld.[74] Zij trouwde op 6 juni 1714 in de kerk van Broekhuizenvorst met Johan Franciscus de Vits. Nog in hetzelfde jaar verklaarde dit jonge echtpaar dat zij veertienhonderd pattacons schuldig waren aan Hendrik Ignatius Schenck de Nydeggen en Mechtildis Knop.[75] Op 22 december 1714 maakte Anna Helena Louwerman haar testament waarbij zij al haar goederen naliet aan haar echtgenoot.[76]
Lang duurde dit huwelijk niet, want reeds op 8 februari 1718 overleed de Vrouwe van Ooijen bij de bevalling van haar derde kind dat eveneens overleed. Haar echtgenoot Johan Franciscus de Vits bleef achter met twee kleine dochtertjes: Maria Theresia en Johanna Margaretha. Hij zag kennelijk geen heil meer in het bezit van Ooijen en hij begon er over te denken om het geheel te verkopen. Op 7 december 1718 werd er een voorlopige koopakte opgesteld tussen De Vits en Johan Frederik, graaf van Schaesberg. Om onduidelijke redenen ging deze verkoop niet door.[77]

De familie Schenck de Nydeggen

Nauwelijks drie maanden later, in april 1719, vond er wel een definitieve verkoop plaats.[78] De koper was de

schuldeiser Hendrik Ignatius Schenck de Nydeggen uit Sevenum. Hij kocht alle rechten en op 4 april 1719 werd hij met huis en heerlijkheid Ooijen beleend.[79] Een aantal jaren later, in 1727, kocht Hendrik Ignatius Schenck de Nydeggen van de erfgenamen van wijlen Justinus François de Fleming de rechten van de heerlijkheid Broekhuizenvorst.[80] Van dat moment af zijn Broekhuizenvorst en Ooijen nauw met elkaar verbonden; de heren van Ooijen waren nu tevens heren van Broekhuizenvorst.

In 1728 werd er een proces aanhangig gemaakt tussen de heer van Ooijen en de pastoor van Broekhuizenvorst dat betrekking had op het kaf van de korentienden van Ooijen.[81] Dankzij dit uitvoerig proces bezitten we een aardige maar gebrekkige kaart van de heerlijkheid Ooijen. De tekenaar schetst de ligging van de velden waarop tienden waren verschuldigd. Tevens tekent hij erg nauwkeurig de ligging van kasteel Ooijen ten opzichte van de kerk van Broekhuizenvorst. Het kasteel zou in die tijd zelfs twee hoektorens gehad hebben, waarvan er op dit moment nog één bestaat. Deze toren met pyramidekap is helaas niet te zien, omdat hij verscholen zit onder de huidige kap.

Op 16 juni 1737 werden de huwelijksvoorwaarden opgesteld tussen Maximiliaan Theodor Arnold Schenck de Nydeggen en Anna Francisca, dochter van Simon Petrus Coninx.[82] Van wederzijdse ouders kregen zij een aardige huwelijksgift mee. Zo zag de bruidegom zich alle rechten van de heerlijkheid Ooijen toebedeeld , mits hij aan zijn broers en zussen – na de dood van zijn vader Hendrik Ignatius Schenck de Nydeggen – een 'afstandts penninck' uit zou betalen. Het jonge paar kreeg van bruidszijde het dagelijks onderhoud, wat jaarlijks neerkwam op zo'n dikke honderd rixdaalders Cleefs ofwel tweehonderd Hollandse guldens. In deze voorwaarden moest zijn oudste broer Johan Martin Schenck de Nydeggen toestemmen. Dit was een normale gang van zaken aangezien Johan Martin als eerstgeborene aanspraak kon maken op alle ouderlijke erfgoederen. Een paar dagen later, op 21 juni 1737, werd het huwelijk gesloten in de kerk te Geldern.

Na de dood van Hendrik Ignatius Schenck de Nydeggen, overleden in 1747, verkochten zijn erfgenamen op 26 september 1750 het huis en de heerlijkheid Ooijen en de heerlijkheid Broekhuizenvorst aan Hendriks zoon Maximiliaan Theodoor Arnold.[83] De afkooppenning (afkoopsom) bedroeg negenduizend pattacons. Uit het huwelijk van Maximiliaan met Anna Francisca Coninx kozen twee kinderen de geestelijke staat. Antoon Joseph Bernard trad in bij de Kruisheren in het klooster te Venlo en Maria Cunera werd non in het klooster Maria Weide in dezelfde stad.

Afb. 3 *Windvaan met het alliantiewapen van de familie Louwerman Van Odenhoven, 17e eeuw.*

Maximiliaan Theodoor Arnold Schenck de Nydeggen overleed op Driekoningendag in 1763. Nog in hetzelfde jaar, op 3 februari 1763, maakte zijn zoon Antoon Joseph Bernard een testament. Hierin vermaakte hij, als erfgenaam van Ooijen, alle rechten op het huis Ooijen en de heerlijkheden Ooijen en Broekhuizenvorst aan zijn moeder Anna Maria Francisca Coninx.[84]

De familie Coninx en Georgh Ludwich Edmund von Blanckart

Anna Maria Francisca Coninx hertrouwde in 1764 onder huwelijkse voorwaarden met Georgh Ludwich Edmund, Freiherr Von Blanckart, heer van Issum, Mörmter en Wustenfeld.[85] Het meisje Coninx, van eenvoudige afkomst, werd deftig. Zij noemde zich na het huwelijk zelfs Barones Von Blanckart en Vrouwe tot Ooijen. Toch duurde dit huwelijk niet lang, want op 5 april 1775 kwam een scheiding tot stand.[86] Pastoor Janssen publiceerde in de Maasgouw van 1907 de volledige tekst van de scheidingsakte.[87] Volgens deze akte moest het deftige meisje Anna Maria Francisca Coninx diep in haar geldbuidel tasten, met name onder de punten 5 en 6. Daar verplichtte zij zich namelijk aan Georgh Lodewijk von Blanckart tachtig malder rogge te leveren en ze beloofde ook nog eens tweeduizend Kleefse rixdaalders te zullen betalen. Dit bedrag mocht zij in zes termijnen betalen. Daarnaast behield Von Blanckart het zittingsrecht van Ooijen in de Staten van het Overkwartier. Uit een andere bron blijkt dat zij een boerderij, Daelmanshof genaamd, gelegen onder Stenden bij Aldekerk, kreeg toegewezen.[88]

Als Statenlid van het Overkwartier moest men aan bepaalde voorwaarden voldoen. Riddermatige afkomst én het in werkelijk bezit hebben van een riddermatig goed waren vereisten.

De financiële toestand van Mevrouw Coninx was

Afb. 4 *Portret van:*
Cunera Francisca Catharina Lambotte (1754-1846).
Krijttekening achter glas, gemaakt door T. Bohres, 1824.
Particulier bezit.

Afb. 5 *Portret van:*
Peter Hendrik von Coninx (1746-1814).
Uit M. Bichereroux, Festschrift zum Sippentag der Familie Coninx, Düsseldorf 1939, 4.

zeker niet rooskleurig, wellicht zou dit wel eens één van de redenen kunnen zijn waarom Anna Maria Francisca Coninx van het bezit van huis en heerlijkheid Ooijen afzag. Zij verkocht haar Ooijense bezittingen in 1775 aan haar ex-echtgenoot.[89] Von Blanckart werd op 10 oktober 1775 in Grave beleend met zijn verworven bezit. De gewezen Vrouwe van Ooijen overleed op 11 november 1783 en de heer van Ooijen, Freiherr Von Blanckart, stierf op 2 augustus 1790.[90] Na haar dood ontbrandde het gevecht om de erfenis. De kinderen uit haar huwelijk met Maximiliaan Theodoor Arnold Schenck de Nydeggen hadden door hun geestelijke staat afstand gedaan van de erfenis. Hoogstens konden zij wat kleinoden verwachten. Volgens pastoor Janssen zouden na de dood van Anna Maria Francisca Coninx al haar bezittingen terecht zijn gekomen bij haar nicht Cunera Francisca Catharina Lambotte, dochter van de Venrayse scholtis Johan Joseph Lambotte en Maria Coninx.[91] De thans opgespoorde archiefstukken geven echter een ander verhaal. Op 6 november 1784 wordt haar neef, Peter Hendrik Coninx, met de heerlijkheid Broekhuizenvorst beleend.[92] Op 16 april 1785 kwam er een accoord tot stand tussen de familie Schenck de Nydeggen en de erfgenamen van Anna Maria Francisca Coninx. Hierbij moesten de erfgenamen Coninx honderdvijfentachtig dukaten betalen, waarna de familie Schenck de Nydeggen afzag van niet met name genoemde rechten op de heerlijkheden Ooijen en Broekhuizenvorst uit de erfenis Coninx.[93]

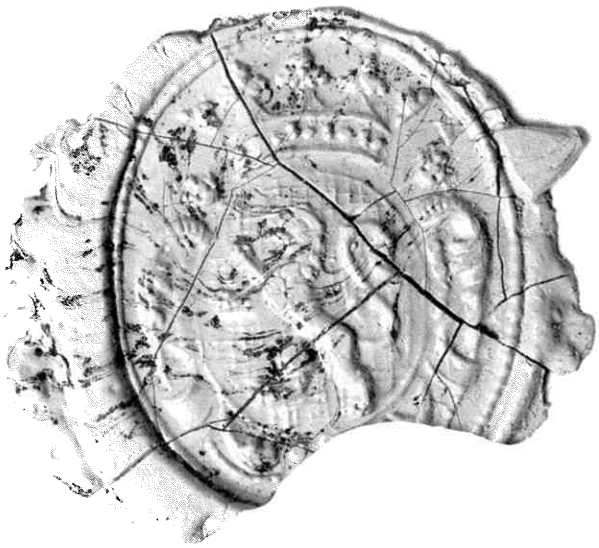
Na de dood van de Freiherr Von Blanckart in 1790 werd Peter Hendrik von Coninx op 29 juli 1791 met het huis en de heerlijkheid Ooijen beleend.[94] Tussentijds was Peter Hendrik von Coninx op 1 februari 1787 door de koning van Pruisen in de adelstand verheven.[95] Men kan zich intussen afvragen onder welke voorwaarden hij Ooijen bezat. Een tip van de sluier wordt opgelicht door een akte van volmacht voor de belening van Ooijen gedateerd op 26 juli 1791.[96] Peter Hendrik von Coninx verklaarde hierin de condities volgens welke Von Blanckart Ooijen in bezit had gekregen. Anna Maria Francisca Coninx had reeds op 15 juni 1775 Ooijen verkocht, echter onder een voorwaarde:

> 'eventwel bij niet betaling der koopspenningen bij het acte van den 15 junij deselve jaars, bevoorwaerd aan de erffgenaame der verkooperse, de vrijvrouwe Van Blanckart, geboore Maria Francisca de Coninx'.

Door het achterwege blijven van de betaling kwam Ooijen in handen van de erfgenamen van de gewezen Vrouwe van Ooijen. Ongetwijfeld zal Peter Hendrik von Coninx hierin een belangrijke rol gespeeld heb-

Afb. 6 *Zegel van: Anna Maria Francisca Coninx, 1737 juni 16.*
Bron: RAL, Huisarchief Ooijen, voorlopig inv. nr. 5.
Akte van huwelijksvoorwaarden.

Afb. 7 *Zegel van: Anna Maria Francisca Coninx, 1764 juni 28*
Bron: RAL, Huisarchief Ooijen, voorlopig inv. nr. 9.
Waarbij deze akte bezegeld met het wapen van haar eerste echtgenoot Maximiliaan Theodor Arnold Schenck de Nydeggen, een naar rechts klimmende leeuw.

ben, want hij was in die tijd immers zelf 'Stadhouder der lenen van het hertogdom Gelder' en hij wist drommels goed hoe deze zaken in elkaar zaten.
Verondersteld mag worden dat er rond het jaar 1791 toch een verdeling heeft plaats gehad tussen enerzijds Peter Hendrik von Coninx en anderzijds Cunera Francisca Catharina Lambotte, waarbij aan laatstgenoemde de Ooijense goederen ten deel vielen en aan Peter Hendrik Coninx vermoedelijk de rechten van de heerlijkheid Broekhuizenvorst. Zekerheid hierover hebben we niet. Slechts een paar jaar heeft Peter Hendrik von Coninx genoten van deze rechten waaraan door de Franse Revolutie een einde werd gemaakt.

De familie Haffmans

Door het huwelijk van Cunera Francisca Catharina Lambotte met Jan Arnold Antoon Haffmans kwam het huis Ooijen in het bezit van de familie Haffmans. Deze familie was een soort regenten-familie welke diverse functies bekleedde, zoals die van kantonrechter en lid van de Provinciale Staten van Limburg. Ook waren enkele leden van deze familie notaris. Hierdoor en ook vanwege het aanzienlijk grondbezit behoorde de familie Haffmans tot de meest welgestelde families in Noord-Limburg. Uit recent onderzoek

Afb. 8 *Zegel van:*
Georgh Lodewijk Edmund, Freiherr Von Blanckart, Issum, Mörmter en Wustenfeld, 1764 juni 28.
Bron: RAL, Huisarchief Ooijen, voorlopig inv. nr. 9.

Afb. 9 *Portret van:*
Dorothea Verblackt (1795-1876).
Krijttekening achter glas, gemaakt door T. Bohres, 1824.
Particulier bezit.

Afb. 10 *Portret van:*
Jan Alexander Leopold Haffmans (1795-1851).
Krijttekening achter glas, gemaakt door T. Bohres, 1824.
Particulier bezit.

in het archief van het kadaster blijkt dat de familie Haffmans op Ooijen nogal eens verbouwd heeft, zó zelfs dat van het aanzien van het kasteel, zoals de tekenaar uit 1728 dat zag, niet veel meer over is.
De metingen, welke tussen 1821 en 1890 door het kadaster verricht zijn, geven ons een duidelijk beeld van de verbouwingen. Zoals in 1867 naast afbraak ook bijbouw en in 1877 herbouw van de stroopfabriek en aan het kasteel zelf.

Rest ons nog een lijst van de opeenvolgende leden uit de familie Haffmans, welke eigenaar waren van kasteel Ooijen. Wat betreft het bronnenmateriaal werd voor de negentiende eeuw hoofdzakelijk gebruik gemaakt van notariële akten en een uitgebreide genealogie die door E.J.M.Haffmans, oud-notaris uit Berg en Dal is samengesteld.
Door middel van een onderhandse akte, gedateerd van 22 februari 1846, stemde Cunera Francisca Lambotte toe, dat er een verdeling van goederen tot stand zou komen.[97] Kasteel Ooijen vererfde op deze wijze op haar zoon Joannes Alexander Leopold Haffmans. Amper drie weken na de verdeling overleed op 15 maart 1846 te Horst Cunera Francisca Lambotte.

Het echtpaar Haffmans-Verblackt

Joannes Alexander Leopold Haffmans trouwde op 22 mei 1820 te Venray met Dorothea Lambertina Verblackt, een dochter van de gemeentesecretaris van Venray Lambertus Verblackt. In 1821 werd dit jonge paar vereeuwigd; de in krijt getekende portretten zijn bewaard gebleven. Het echtpaar Haffmans-Verblackt woonde in Horst waar Joannes Alexander Leopold de functie van griffier van het Horsterse kantongerecht bekleedde. Uit het vruchtbare huwelijk werden twaalf kinderen geboren. Het zou echter te ver voeren de lotgevallen van alle kinderen te behandelen, vandaar dat wij ons beperken tot de kinderen die voor Ooijen de belangrijkste waren;
1.Franciscus Antonius Jozef 2. Joannes Eugenius Clemens en 3. Johannes Hendrik Leopold.
Een notariële akte van 12 mei 1862 verleden voor notaris F.Bosser te Horst, had tot gevolg dat er een scheiding kwam tussen Dorothea Lambertina Verblackt en haar kinderen.[98] Dorothea verkreeg daarbij het vruchtgebruik van kasteel Ooijen, maar de drie genoemde zonen werden gezamenlijk de blote eigenaren van Ooijen.

Franciscus Antonius Josephus Haffmans

Frans was op 2 november 1822 te Horst geboren en trouwde 4 oktober 1852 te Rheinberg met Maria Elisabeth Catharina Bernegau. Binnen een half jaar wist Frans zijn broers over te halen om hun aandeel van kasteel Ooijen aan hem te verkopen. Frans verwierf door middel van onderhandse verkoopakten in 1866 eerst het deel van z'n broer Johannes Hendrik Leopold, en daarna op 1 januari 1867 het deel van Jan Eugenius Clemens Haffmans.[99] Toch behield zijn moeder Dorothea Verblackt, tot haar dood in 1876, het vruchtgebruik van Ooijen.

Na vele jaren raadslid en wethouder van de gemeente Broekhuizen te zijn geweest werd Frans in januari 1887 zelfs tot burgemeester van Broekhuizen gekozen. Hij heeft deze functie niet lang kunnen uitoefenen, want reeds op 15 maart 1887 overleed hij.[100]

In juni 1888 kwam er een deling tot stand, waarbij vier van de negen kinderen, met name Leopold, Karel, Elisa en Dora Haffmans gezamenlijk eigenaar van Ooijen werden.[101] Nauwelijks drie jaar later op 5 juni 1891 was er opnieuw een deling; Elisa en Dora Haffmans trokken zich terug van Ooijen. Het bezit kwam nu in handen van de beide broers Leopold en Karel Haffmans.[102]

Ooijen in de twintigste eeuw

Rond 1901 blijkt, volgens het kadasterarchief, dat kasteel Ooijen met haar landerijen in eigendom was van Oscar Maria Franciscus Haffmans, notaris te Helden.[103] Men vraagt zich natuurlijk onmiddelijk af hoe dit mogelijk is. Welke motieven waren destijds aanwezig om Oscar als eigenaar te boek te stellen. Het zal toch niet op een vergissing berusten door het mogelijk verkeerd vastleggen van een jaartal door een klerk? Immers in het kadasterarchief van de gemeente Broekhuizen is deze situatie niet te vinden. Is er iets onderhands geregeld?

Het waren slechte tijden voor Ooijen , want in de krant van begin februari 1913 lezen we dat notaris Haffmans op maandag 3 maart 1913 a.s. het landgoed Ooijen openbaar zal verkopen, om uit de onverdeelheid te geraken.[104] Was er soms geen koper? Of zag men een elegantere manier van delen, want op 13 december 1913 kwamen de broers met elkaar overeen dat kasteel Ooijen aan Leopold Haffmans werd toebedeeld. Karel kreeg uit de boedel Huize Ooijen ook wel 'de villa' genoemd.[105]

Leopold's zaken gingen niet zo best. Op 4 februari 1918 verkocht hij zijn bezit onderhands aan zijn neef Oscar uit Helden, die sedert 1901 al bepaalde rechten op Ooijen bezat.?[106]

Toch zat Oscar Haffmans, eveneens notaris te Helden, niet verlegen om dit bezit, want in 1919 ging hij zelfs over tot openbare verkoop.[107] Vreemd genoeg komt er weer geen koper opdagen en de notaris blijft eigenaar van kasteel Ooijen.

Rond 1926 ging hij over tot algehele verbouwing van de bedrijfsgebouwen. De meeste bijgebouwen kregen toen hun huidige vorm.

Als pachter verschijnt de familie Kallen, die zich, naast de landbouw, toelegde op de paardenfokkerij. Vooral vóór de Tweede Wereldoorlog werd door E. Kallen veel tijd besteed aan het fokken van zware Nederlandse trekpaarden. Wijd en zijd wist hij met de paarden uit eigen fokkerij successen te behalen.[107]

Na de dood van notaris Oscar, overleden op 3 september 1933, vererfde Ooijen op zijn zoon Franciscus Maria Alphonsus Haffmans, die zijn vader als notaris, eveneens met standplaats Helden, was opgevolgd.[108]

Uiteindelijk verkocht hij op 17 oktober 1940 het oude familiebezit kasteel Ooijen aan de Naamlose Vennootschap Jos van Liebergen N.V. gevestigd te Venlo.[109] In 1942 brandde de grote schuur bij het kasteel af als gevolg van inslag van brandbommen die werden uitgegooid. Tijdens de oorlogsmaanden november 1944 tot maart 1945 liep het kasteel slechts lichte schade op.

Afb. 11 *Portret van:*
Franciscus Antonius Josephus Haffmans (1822-1887).
Burgemeester van Broekhuizen (1887).

De familie Hermans

In 1951 werd het kasteel met de bijbehorende gronden gekocht door familie Hermans, wonende op de Beerendonck onder Broekhuizenvorst. De familie Hermans blijkt bij nader onderzoek door een huwelijk verwant te zijn aan de oude heren van Ooijen en wel uit een zijlinie De Luna-Louwerman. In het begin van de twintigste eeuw kwam een tak van de familie Hermans in het bezit van Huize de Kolck.[110]
In 1968 vindt H.Hermans een schietgat, stammend uit de zestiende eeuw, in de westgevel van het kasteel. In deze loze ruimte trof hij veel glassplinters en een aantal houten plankjes aan. Op één van de plankjes staat een aandenken van vier handwerkers 'die te zamen gewerkt hebben hier in de zaal' in 1865 te weten: Johannes Gooren, handlanger, J.Franken stukadoorder beiden uit Swolgen en de timmerlieden J.Gerats en Hubert Claes beiden uit Broekhuizen.
Tijdens de ruilverkaveling circa 1960 werden de grachten uitgediept en gedeeltelijk verlegd. De Hr Harry Hermans, gehuwd met Maria Jenneskens, begint met een camping op een gedeelte van het terrein. In 1975 verkoopt H.Hermans het kasteel Ooijen met de camping aan G.Nijhuis. Tot 1981 woonde de beheerder nog in enkele vertrekken van het kasteel. Na zijn vertrek was er nauwelijks meer onderhoud, waardoor het kasteel gedoemd zou zijn tot een ruïne te vervallen. Sinds een aantal jaren echter stelt de 'Stichting kasteel Ooijen' alles in het werk om het kasteel voor het nageslacht te behouden.

Aan het einde van deze bijdrage wil ik graag mijn dank betuigen aan de heren E.J.M.Haffmans (Berg en Dal), P.Weijs (Broekhuizenvorst), Mr R.B.H.T.van Broeckhuysen (Delft) en Prof.dr J.G.N.Renaud (Amersfoort) voor hun kritische kanttekeningen en waardevolle bijdragen.

Noten

[64] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof IV, nr. 38, f. 80-82v. Vermeld in een akte van 22 november 1633.
[65] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 10 f.83v en 85 (1632 mei 17).
[66] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof IV, nr.38 f. 80-82v (1633 november 22)
[67] RAL, Huisarchief Ooijen (1656 april 26)
[68] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck inv.nr.15 f. 29 (1682 december 5)
[69] A.Meijer, Zilver schenkblad te Broekhuizenvorst in: De Maasgouw 1902, 93, zie ook Broeckhuizenvorst 1900, 20.
[70] RAL, Archief schepenbank Ooijen, Protocollen van te rechtzittingen 1666-1778, f. 62-63 Erfdeling tussen de broers Marten en Georgh Willem Louwerman (1710 maart 1)
[71] Idem, f. 63 (1710 september 15)
[72] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof IV, nr.84 f.37- 40v. (1710 december 12).
[73] Idem, f. 64 v. -65 (1712 juli 12).
[74] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr.16 f.99v- 102v (1712 september 26).
[75] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof IV nr.84 f.50-55. (1714 december 31).
[76] RAL, Archief schepenbank Ooijen, Protocollen van te rechtzittingen 1666-1778, f.66-67 testament van Anna Helena Louwerman (1714 december 22).
[77] Kempen, Kreisarchiv Viersen, Familiearchief Von Schaes berg, Archivteil Thannheim, Urk. 991 (1718 december 7).
[78] RAL, Archief schepenbank Ooijen, Protocollen van terechtzittingen 1666-1778, f.67-68 afhandeling van de overdracht van de heerlijkheid Ooijen (1719 mei 10).
[79] RAN-br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 16 f.118-119 (1719 april 4).
[80] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III, Lehen und Adel nr. 2A f.91-92v (1727 juli 29).
[81] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof IV nr. 84.
[82] RAL, Huisarchief Ooijen, voorlopig nr.5 (1737 juni 16).
[83] Idem, voorlopig inv.nr. 6 (1750 september 26).
[84] Idem, voorlopig inv.nr.2 (1763 februari 3).
[85] Idem, voorlopig inv.nr.9 (1764 juni 28).
[86] RAL, Archief schepenbank Ooijen, Protocollen van terechtzittingen 1666-1778, f.49-51 (1775 april 5).
[87] M.J.Janssen, Oyen bij Broekhuysenvorst (Vorst) in: De Maasgouw 1907, pp. 12-13. Scheidingsakte 1775 april 5
[88] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III, Lehen und Adel nr. 2B f.130v-131 (1784 november 6), Daelmanshof. M.Flokstra, Register op de leenaktenboeken van het Pruisisch Overkwartier van Gelder 1713-1794, Maastricht 1991, p. 71.
[89] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr.103 (1775 oktober 1) Transportakte van Ooijen aan Freiherr Von Blanckart met een bevestigingsakte.
[90] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr.20 (1775 oktober 18).
[91] M.J.Janssen, Oyen bij Broekhuysenvorst (Vorst) in: De Maasgouw 1907, p. 12.
[92] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III, Lehen und Adel, nr.2B f.130-130v (1784 november 6).
[93] RAL, Huisarchief Ooijen, inv.nr.3 (1785 april 16).
[94] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr.21 f.69-70 (1791 juli 29).
[95] H.J.Knoors, De Gelderse onderwijshervormer Peter Heinrich von Coninx 1746-1814, Roermond 1986, p.6.
[96] RAN-Br. Archief leenhof van Cuyck, inv.nr. 25 f.14v-15 (1791 juli 26).
[97] Kadaster Roermond, onderhandse delingsakte (1846 febr. 22).
[98] RAL, Archief notaris F.Bosser te Horst (1862 mei 12).
[99] Kadaster Roermond, onderhandse verkoopakten 1 juli 1866 en 1 januari 1867.
[100] Benoemingsakte van Burgemeester Frans Haffmans, 1887 januari 19. Gemeentearchief Broekhuizen, inv. nr. 13.
[101] Kadaster Roermond, onderhandse delingsakte juni 1888.
[102] Kadaster Roermond, onderhandse delingsakte 5 juni 1891.
[103] Gemeentearchief Venlo, Dagblad van Noord-Limburg, 1913.
[104] RAL, Archief notaris Haffmans te Helden, 1913.
[105] Kadaster Roermond, onderhandse verkoopakte 4 februari 1918.
[106] Gemeentearchief Venlo, Dagblad van Noord-Limburg, 1919.
[107] P. Weijs, De Gemeente Broekhuizen in oude ansichten, Zaltbommel 1986, foto 23.
[108] Kadaster Roermond, delingsakte 1933.
[109] Kadaster Roermond, (1940 oktober 17)
[110] M. Flokstra, De bezitters van Huize de Kolck te Broekhuizenvorst; in: Castellogica, Verkenningen en Mededelingen van de Ned. Kastelen Stichting (NKS), Doorn 1989 (II), p. 114.

Willem
van Broekhuizen
1620 - 1627
overl:
vóór 10.2.1627

Johan
van Broekhuizen
1627 - 1632
overl:
vóór 17.5.1632

Gertruidis Alexandrina
van Broekhuizen
1626 - 1673
overl: 27.9.1673 Ooijen
Broekhuizenvorst
tr. 1e vóór 1626
Johan Willem Louwerman
1627 - 1643
overl: 21.7.1643 Ooijen
tr. 2e 22.2.1645
Broekhuizenvorst
Jacob Ingen Haeff

Martinus Louwerman
1649 - 1680
overl: 6.11.1680
Broekhuizenvorst
tr. 26.4.1649
Anne Sibilla Ingen Haeff
1649 - 1663
overl: 17.1.1663 Broekhuizenvorst

Johannes Willem Louwerman
geb: 22.2.1653, overl. 3.12.1709
Ooijen (Broekhuizenvorst).
1682 - 1709 heer van Ooijen
tr. 1e 13.8.1681 Broekhuizenvorst
Helena Mechtildis van Nyevenhem
genaamd Neukirchen
overl: na 31.5.1683
tr. 2e na 31.5.1683
Anna Catharina van Odenhoven
overl: 4.1.1709 Broekhuizenvorst

Anna Helena Louwerman
geb: 21.4.1682 Ooijen
overl: 28.4.1718 Ooijen
1712 Vrouwe van Ooijen
tr. 6.6.1714 Broekhuizenvorst
Johannes Franciscus de Vits

verkoopt op 4 april 1719 kasteel en heerlijkheid Ooijen aan:
Hendrik Ignatius Schenk de Nydeggen

Martinus Jacobus Louwerman
geb: 31.5.1683 Ooijen
overl: 19.7.1712 Ooijen
1710 - 1712 heer van Ooijen

Georgius Willem Louwerman
geb: 31.5.1683 Ooijen

Afb. 12 *Kasteel Ooijen in 1915.*
Foto A.F.W. Vogt (R.M.D.Z., Zeist).

Hendrik Ignatius de Nydeggen
(1672 - 1747) overl: 18.3.1747 Sevenum
1719 koopt huis en heerlijkheid Ooijen
1727 koopt de heerlijkheid Broekhuizenvorst
Ambtman van Kessel
tr. 1.5.1708 Sevenum
Mechtildis Knop (Cnops)
(16..-1737) overl: 22.2.1737 Sevenum
dr. v. Jan Knop en v. Isabella v. Wessum

o.a.

Johan Martin Arnold Schenck de Nydeggen
geb: 1709 Sevenum

Maximiliaan Theodorus Arnold Schenk de Nydeggen
(1710 - 1763)
overl: 6.1. 1763
Broekhuizenvorst
(1737 - 1763)
heer van Ooijen
tr. 21.6.1737 Geldern

Maria Cunera Theresia Schenck de Nydeggen
geb: 17.4.1741 Geldern
overl:
1759 Non in het klooster Maria Weide te Venlo
Later Abdis

Antoon Joseph Bernard Schenck de Nydeggen
geb: 30.6.1742 Geldern
overl: ná 1793
1763 in het klooster van de Kruisheren te Venlo

Vermaakt Ooijen in 1763 aan zijn moeder Anna Maria Francisca Coninx

X

Simon Peter Coninx
geb: 29.12.1679 Venray, overl: 15.3.1743 Geldern
Advocaat bij het Hof van Gelre in Roermond
tr. 30.7.1709 Roermond
Cunera Gertrudis Portmans
geb: 20.10.1686 Roermond, overl: 20.3.1716 Geldern

Anna Maria Francisca Coninx
(1716 - 1783)
overl: 11.11.1783 Geldern
1763 - 1775 Vrouwe van Ooijen

hertr. 28.6.1764

Georgh Lodewijk Edmund Baron Von Blanckart
Heer van Issum, Mörmter
Wustenfeld en koopt Ooijen.
(1728- 1790) overl: 2.8.1790
tr. 1e Maria Catharina Francisca van Leerodt, overl: 6.3.1755 Issum
Gescheiden op: 5.4.1775
1775-1790 heer van Ooijen

Johan Baptist Lambert Coninx

geb: 24.6.1710 Roermond
overl: 19.8.1768 Geldern

tr. 11.8.1744 Geldern

Anna Elisabeth Steintgens

o.a.

Peter Heinrich Von Coninx
geb: 18.8.1746 Geldern
overl: 9.3.1814 Kassel
tr. 17.9.1782 Utrecht
Aleyda Gertruda van Baerle

- 1784 beleend met de heerlijkheid Broekhuizenvorst
- 1791 beleend met huis en heerlijkheid Ooijen
- 1787 verheven in de Adelstand

Maria Ida Coninx

geb: 1.7.1712 Roermond
overl: 25.6.1798 Venray

tr. 14.4.1749 Venray

Johan Joseph Lambotte
geb: 14.8.1713 Roermond
overl: 6.12.1784 Venray

o.a.

Cunera Francisca Lambotte
geb: 10.4.1754 Venray
overl: 15.3.1846 Horst
tr. 24.4.1786 Venray
Joannes Arnoldus Antonius Haffmans
geb: 2.12.1758 Geldern
overl: 16.2.1823 Horst

o.a.

Joannes Alexander Leopold Haffmans
geb: 21.8.1794 Straelen
overl: 26.4.1851 Ooijen
Griffier bij het Kantongerecht te Horst
1846-1851 eigenaar van Huis Ooijen
tr. 22.5.1820 Venray
Dorothea Lambertina Verblackt
geb: 24.9.1795 Venray
overl: 12.2.1876 Horst

o.a.

Antonius Alphonsus Lambertus Haffmans
geb: 28.05.1821 Horst
overl: 23.12.1875 Helden
tr. 13.09.1858 Rheinberg
Maria Sibilla Theresia Bernegau
geb: 06.08.1824 Rheinberg
overl: 31.01.1900 Helden

o.a.

Oscar Maria Fransciscus Haffmans
Notaris te Helden
geb: 05.09.1859 Helden
overl: 03.09.1933 Helden
tr. 26.04.1887 Vlissingen
Maria Theresia Adolphina Wibaut
geb: 13.02.1862 Vlissingen
overl: 05.04.1939 Nijmegen

Franciscus Maria Alphonsus Haffmans
geb: 23.07.1893 Helden
overl:
tr. 11.02.1919 Den Haag
Catharina Maria Josepha Antonia IJzermans

- 1940 verkoopt het kasteel Ooijen aan N.V. Jos vanLiebergen N.V. te Venlo

Franciscus Antonius Josephus Haffmans
geb: 02.11.1822 Horst
overl: 15.03.1887 Ooijen
tr. 04.10.1852 Rheinberg
Maria Elisabeth Catharina Bernegau
geb: 22.06.1822 Rheinberg
overl: 10.01.1866 Ooijen
1887 Burgemeester van de gemeente Broekhuizen.

- 1862 1/3 deel eigenaar van kasteel Ooijen
- 1866 koopt 1/3 deel van kasteel Ooijen
- 1867 koopt het resterende 1/3 deel van z'n broer.

o.a.

Maria Franciscus Leopold Haffmans (Pol)
- 1891 krijgt bij deling kasteel Ooijen
geb: 09.12.1858 Ooijen
overl: 23.12.1932 Dongen
trl. 12.06.1894 Helden
Josephine Maria Dorothea Johanna Engels
geb: 06.03.1868 Helden
overl: 13.02.1937 Oosterhout

- 1913 krijgt bij deling kasteel Ooijen

- 1918 verkoopt kasteel Ooijen aan zijn neef Oscar Maria Franciscus Haffmans.

Joannes Eugenius Clemens Haffmans
geb: 16.04.1824 Horst
overl: 27.03.1901 Kessel
tr. 03.06.1861 Rheinberg
Maria Elisabeth Bernegau
geb: 15.02.1834 Rheinberg
overl: 18.11.1861 Horst
hertr. 23.07.1872 Kessel
Anna Maria Frederica van Wylick

- 1862 1/3 eigenaar van kasteel Ooijen
- 1867 verkoopt zijn 1/3 deel aan z'n broer.

Maria Carolus Reinoldus Haffmans (Karel)
- 1891 krijgt bij deling Ooijen
geb: 17.02.1861 Ooijen
overl: 30.06.1943 Ooijen
tr. 08.07.1891 Utrecht
Emilia Anna Gerrits
geb: 14.03.1867 Utrecht
overl: 16.10.1938 Ooijen

- 1913 krijgt bij deling huize Ooijen (villa)

Johannes Hendrikus Leopold Haffmans
geb: 20.02.1826 Horst
overl: 16.09.1896 Kessel

- 1862 1/3 deel eigenaar van kasteel Ooijen
- 1866 verkoop zijn 1/3 deel aan z'n broer.

Huis Bergh ontsloten

DOOR

D.B.M. HERMANS EN J. KAMPHUIS

Het mag verondersteld worden, dat het Huis Bergh evenals haar globale bouwgeschiedenis bij de lezer bekend is. Met opzet is hier het woord 'globaal' toegevoegd, omdat een diepgaande studie naar de bouwgeschiedenis tot op heden niet is verricht.[1] Er zijn dan ook nog vele onopgeloste raadsels en één daarvan betreft de oorspronkelijke toegang tot de hoofdburcht op het moment dat de middeleeuwse weermuur werd gebouwd. Deze toegang bevond zich links van de huidige poort en de sporen ervan zijn nog in het metselwerk te zien (afb. 2). Enige tijd geleden hebben de auteurs onderzoek verricht naar deze oude toegang en getracht de raadsels daaromtrent op te lossen. Het hierna volgende artikel doet daar verslag van.

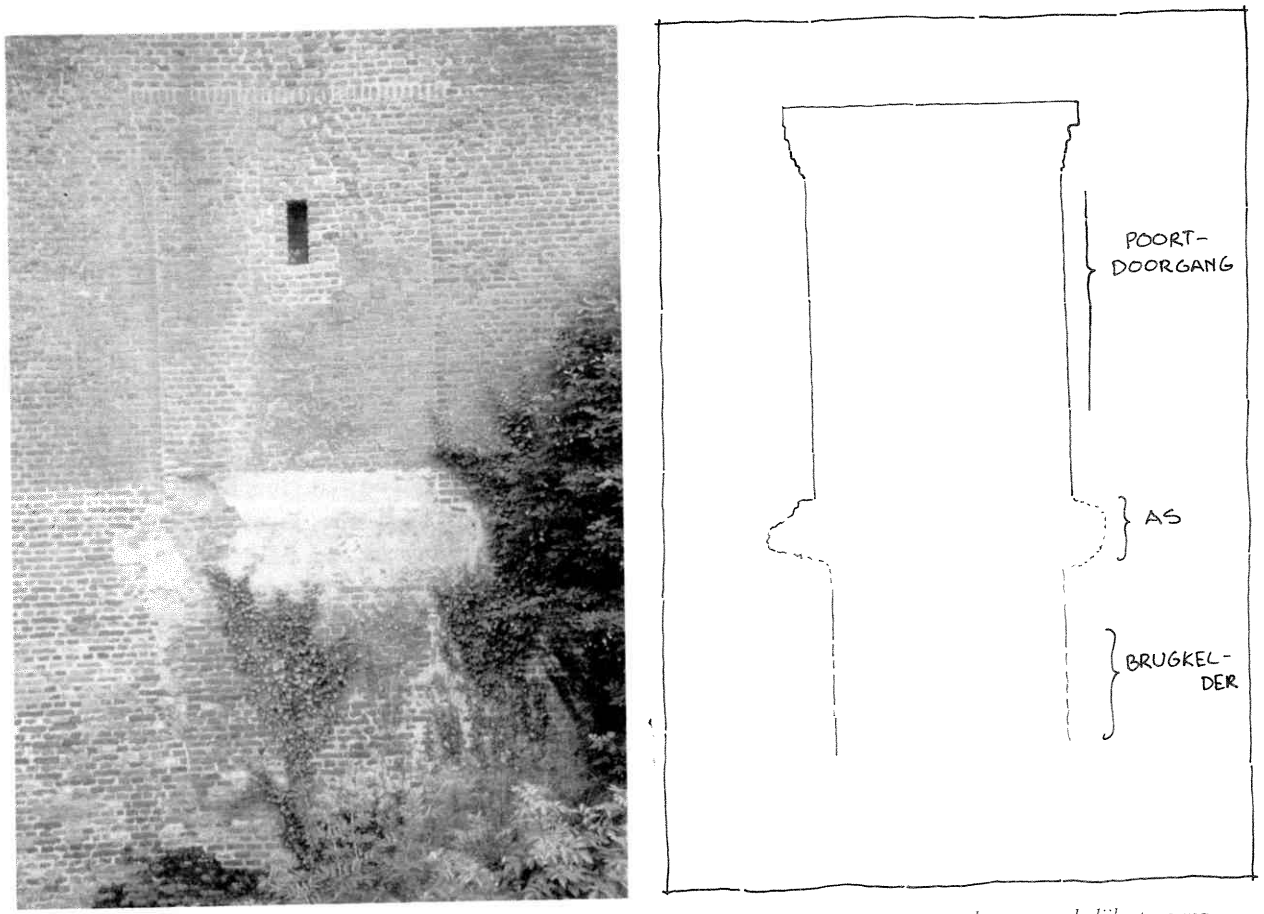
Allereerst een kort overzicht van de vroegste bouwgeschiedenis van Huis Bergh naar de huidige stand van het onderzoek.

In 1939 werden tijdens een opgraving op de binnenplaats van Huis Bergh de restanten blootgelegd van een ronde tufstenen toren. Deze toren, met een buitendiameter van ca. 12 meter en een binnendiameter van ca. 6 m, vormt vermoedelijk de eerste fase in de bouwgeschiedenis van Huis Bergh.
De toren stond op een kunstmatig opgeworpen heuvel met een hoogte van ca. 11 m. Het grondoppervlak van deze heuvel op grachtniveau was waarschijnlijk gelijk aan het huidige oppervlak van het kasteelterrein. Rondom de toren bevond zich vermoedelijk een houten pallisadering, later vervangen door een stenen ringmuur, en vrijwel zeker een gracht.
De bouw van de toren heeft waarschijnlijk plaatsgevonden in het laatste kwart van de twaalfde of eerste kwart van de dertiende eeuw. Adam van den Bergh (1218-1261) stichtte omstreeks 1250 bij zijn burcht te 's-Heerenberg de – eveneens in tufsteen

gebouwde – St.Pancratiuskapel en, in verband daarmee, neemt men aan dat hij ook het kasteel zou hebben uitgebouwd. Prof.dr J.G.N.Renaud acht het echter ook mogelijk dat de toren uit ca. 1200 dateert en door de vader van Adam, Henrick van den Bergh (1207-1245), is opgetrokken.
Prof.dr Renaud is in tegenstelling tot een vroeger opvatting van mening dat het hier waarschijnlijk gaat om een 'château à motte'[2]: De omstandigheid, dat het hoofdgebouw...bereikt wordt via een voorburcht met een zacht oplopende toegang tot de brug en de poort geeft te denken. Het kasteel had aanvankelijk blijkbaar het karakter van een moerasburcht en het ophogen van het terrein had zeker tot doel het droog houden van de woonomgeving bij hoog water. Opmerkelijk is wel, dat het terrein na de middeleeuwen werd afgegraven.

Vermoedelijk is in het begin van de veertiende eeuw aan de voet van de heuvel de elfhoekige bakstenen ringmuur opgetrokken (steenformaat 26/28x12/12,5x5,5cm; 10 lagen=73/73,5 cm). Deze muur was aan de binnenzijde voorzien van een weergang op spaarbogen en had arkeltorentjes op zes hoeken. In deze muur bevond zich, ter plaatse van de huidige grote toren, een poort; de poort waarover dit artikel gaat. Deze toegang werd aan de voorzijde geaccentueerd door twee kleine arkeltorentjes op de weergang. De sporen van deze toegang zijn, zoals gezegd, thans nog steeds zichtbaar in het metselwerk (afb. 2).

Hoe zag deze poort er uit en hoe was hij afsluitbaar? De poort behoort tot het type met een open brugkelder, voorzien van een 'wipbrug'. Dat wil zeggen: het brughek draait om een horizontale as, die in het midden van het brugdek is aangebracht. Deze as is in het vlak van de buitenmuur aangebracht. Het gedeelte van de brug dat de gracht overspant gaat bij het sluiten van de brug naar boven en vormt (vóór de poortdeuren) een extra afsluiting van de toegang tot het kasteel. Het gedeelte binnen de muur draait naar beneden en komt terecht in wat wordt genoemd de brugkelder, het principe van de wip dus. Bij Huis Bergh gaat het om een open brugkelder, waarbij de buitengevel ter plaatse van de kelder ontbreekt en waardoor dus het gehele brugdek in opgehaalde toestand in het zicht is. De lengte van de brug is af te leiden uit de hoogte van de sporen in de gevel.
Een wipbrug werd, evenals de val- en de basculebrug, gebruikt wanneer de afstand van het kasteel tot de voorburcht groot was en er dus een brug van een grote lengte nodig was.[3] De brug werd dan te zwaar om alleen door een lier te worden opgetrokken en het bin-

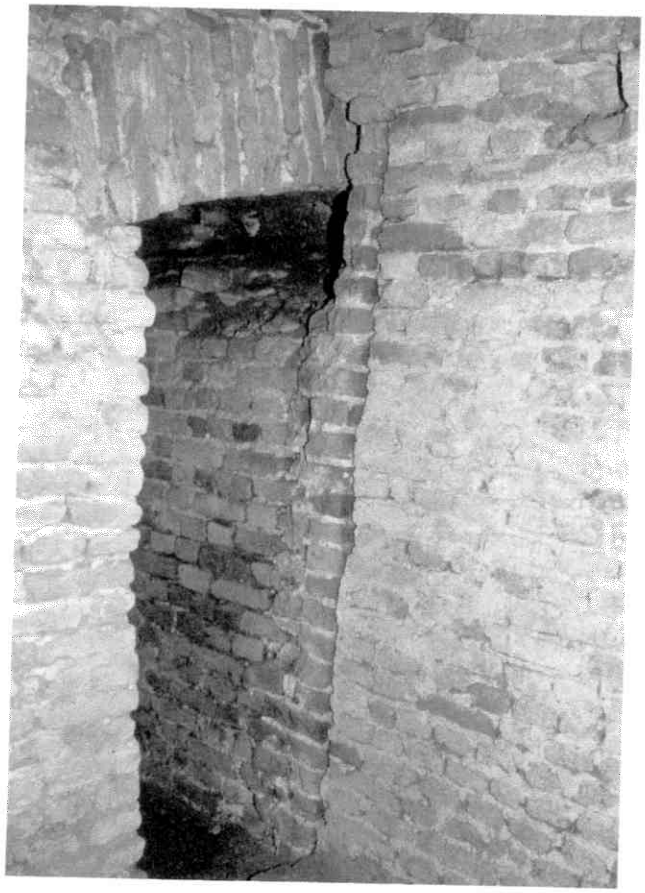

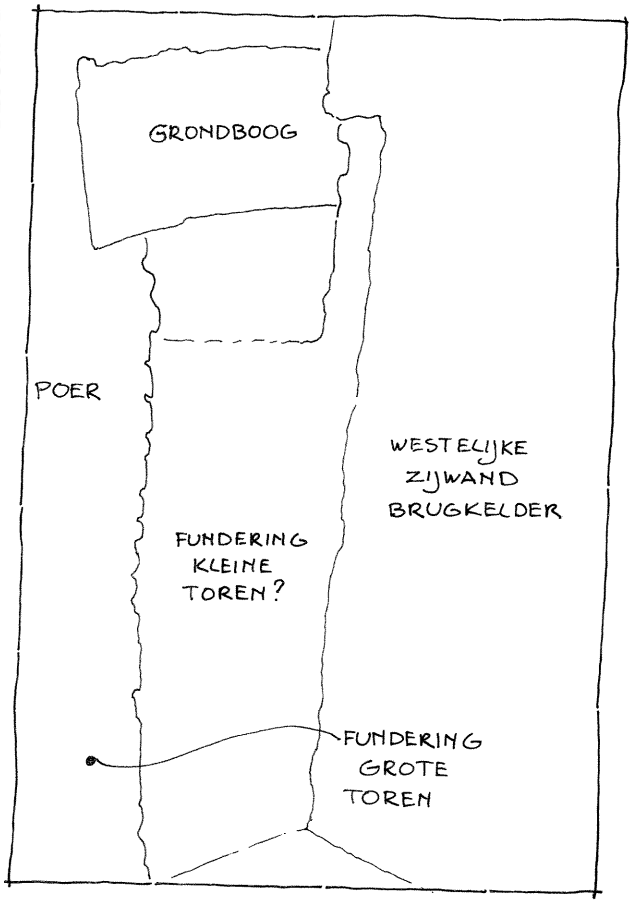

Afb. 2. *Detail van de noordgevel van Huis Bergh, ter hoogte van de grote toren, met de bouwsporen van de oorspronkelijke toegang.*

nenste deel van het brugdek werd gebruikt als tegengewicht, aan de onderzijde soms nog eens extra verzwaard. De min of meer afgesloten brugkelder deed tevens dienst als een extra obstakel voor eventuele aanvallers.
Hoewel een wipbrug in principe niet hoeft te worden opgetrokken, omdat door het weghalen van een balk onder het binnenste brugdek dit deed – door zijn eigen gewicht – vanzelf naar beneden zakt, lijkt de brug toch optrekbaar te zijn geweest door middel van – vermoedelijk – kettingen, die over katrollen liepen. De beide katrolgaten zijn nog aanwezig, maar aan de buitenzijde dichtgemetseld.
Ten behoeve van de wacht was er aan de westzijde een kleine ruimte aangebracht, waarin zich tevens een privaat bevond.

De poort bevindt zich recht vóór de grote toren. Aangenomen wordt dat de grote toren in de tweede helft van de veertiende eeuw is gebouwd (steenformaat 26/27x13x6 cm, 10 lagen=76 cm). Of de toren in twee periodes is opgetrokken is niet met zekerheid te stellen, maar is beslist niet uitgesloten.
Wanneer men nu de huidige begane grond van deze toren bekijkt, dan is er geen grote (poort)doorgang te vinden, alleen twee smalle deuropeningen in de noord- en zuidmuur. Sterker nog: deze bouwlaag vormde eertijds een kelder, die middels een smal trapje toegang gaf tot het binnenplein. Bij de verlaging van dit binnenplein met circa anderhalve meter – rond 1675[4] – is deze kelder begane grond geworden. Een doorgang achter de oorspronkelijke poort ontbreekt dus en sporen daarvan zijn, ook na nauwkeurig onderzoek, niet te vinden. Door de bouw van de toren kwam de poort onvermijdelijk te vervallen en was men genoodzaakt een nieuwe toegang in de ringmuur aan te brengen: enige meters naar rechts en zowel vanaf de toren als vanaf de weergang ervóór goed in de gaten te houden en zo nodig te verdedigen.
Waarom de toren precies achter de voormalige poort werd gebouwd valt niet zonder meer te begrijpen. Verondersteld kan worden dat die plaats het beste uitzicht en schootsveld bood om de omgeving te beschermen. Een andere, misschien meer voor de hand liggende verklaring, is het simpele feit van ruimtegebrek aan de oostzijde. Hier een gat voor de fundering van de toren graven zou wellicht teveel risico's met zich meegebracht hebben; meer naar het westen zou de toren te ver van de toegang tot de voorburcht gelegen hebben.

Hoe ziet de huidige situatie eruit (afb.3, 4 en 5) ? Het hiervoor genoemde privaat naast de voormalige

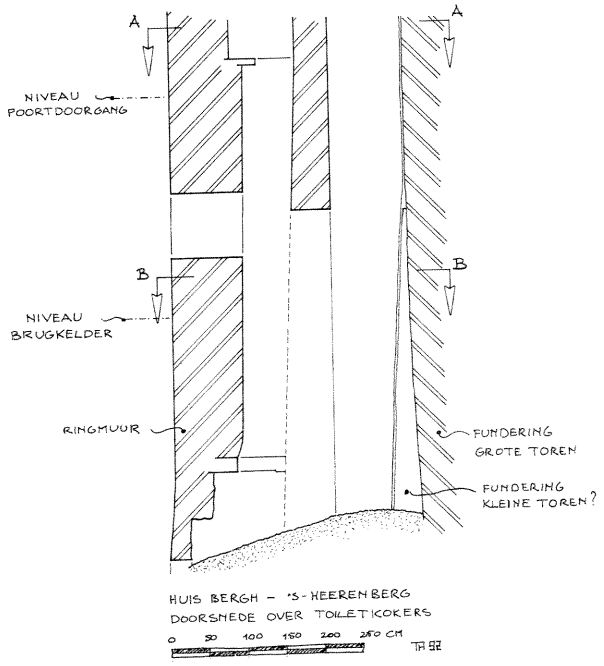

Afb. 3. *Deel van de voormalige brugkelder naar het zuiden met fundering grote en kleine toren en zijwand brugkelder.* Foto auteurs.

poortdoorgang loost op een koker in de dikte van de ringmuur, die op zijn beurt uitkwam in de gracht. Nu is dit niet meer mogelijk, omdat de opening in de ringmuur zich bevindt achter de dam vóór de huidige poort. Opvallend is de spleet in de buitenmuur, halverwege de koker. Afgaande op het gebruik van de koker kan het niet anders zijn dan een ventilatie-opening.
Bij de bouw van de toren zijn op de huidige tweede verdieping twee privaten aangebracht aan de noordzijde. Eén ervan bevindt zich in de dikte van de muur, de ander bevond zich aan de buitenzijde op de weergang boven de voormalige poort. De toegang tot het privaat is aan deze zijde dichtgezet, maar er is nog een nis in de buitengevel aanwezig. Beide privaten lozen op een koker, die zich precies achter de hiervoor genoemde koker in de muur bevindt. Beide kokers kwamen in oorsprong op grachtniveau bij elkaar, na een restauratie is dat thans ter hoogte van de (ventilatie)spleet.
De koker behorende bij het privaat naast de poort meet ca. 50x50 cm bij een hoogte van ca. 6,50 m. De koker behorende bij de privaten in de toren meet ter hoogte van de uitstroomopening ca. 1x1,70 m bij een hoogte van ca. 16,80 m!
De hoogtes zijn gemeten vanaf de bovenzijde van het privaat (daar waar men zit) tot de bovenzijde van de uitstroomopening.

In de voormalige brugkelder kijkt men aan tegen de fundering van de grote toren. De toren is gebouwd op vier poeren, die met elkaar zijn verbonden door

Afb. 4. *Vertikale doorsnede over de afvoerkokers.* Tekening auteurs.

grondbogen. Onder de grondboog aan de noordzijde bevindt zich echter een groot brok metselwerk, geheel los van het metselwerk van de toren (steenformaat 27x13/13,5x6,5, 10 lagen = 80 cm) (afb. 4 en 5). Het brok is slechts gedeeltelijk waarneembaar en niet goed in te meten. De breedte bedraagt ca. 2 m. De dikte is niet waarneembaar, omdat de doorgang onder de grondboog na ca. 1,80 m is dichtgezet met een grondkeringsmuur. Deze muur houdt de aarde tegen waarop de vloer van de huidige begane grond van de grote toren rust.

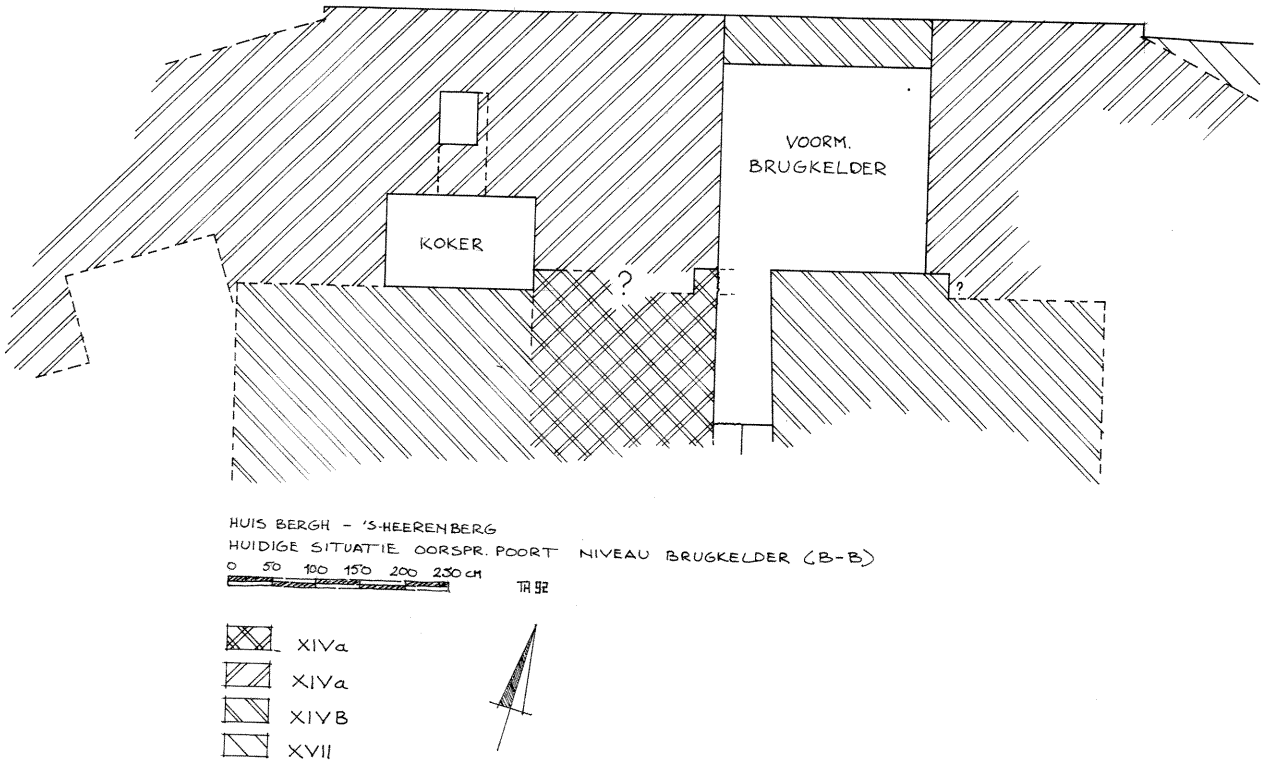
Op het eerste gezicht leek het verhaal vrij duidelijk, maar er was geen verklaring te geven voor het zo juist beschreven grote brok metselwerk onder de grondboog. Ook leek de privaatkoker van de toren wat ruim bemeten. Maar wat opmerkelijker was: het leek er op of men bij de bouw van de ringmuur er rekening mee had gehouden, door de koker in de muur uit te sparen. Dit scheen niet logisch. Bovendien is de zuidmuur van de koker niet in verband gemetseld met de overige zijden van de koker. Niettemin ligt hij wel in hetzelfde vlak als de fundering van de toren. Met andere woorden: de zuidmuur van de koker maakt kennelijk deel uit van de fundering van de toren.
Toen de heer C.J.Willems de opdracht kreeg maquettes te maken van de opeenvolgende bouwfasen van het huis Bergh, legden wij hem het probleem voor. Immers, ook hij zou geconfronteerd worden met het probleem van de oorspronkelijke toegang bij de fasen en bijbehorende maquettes van vóór de bouw van de grote toren. Tijdens het vervaardigen van de benodigde tekeningen voor deze maquettes viel hem op dat de maat van de grote privaatkoker overeenkwam met die van de spaarbogen van de weergang. Daarmee leek één vraag beantwoord: de koker was niet uitgespaard in de ringmuur; men had daarentegen heel slim gebruik gemaakt van een bestaande inspringing in de muur. Willems kwam ook met een hypothese omtrent het brok metselwerk onder de grondboog van de grote toren.[5] De oostzijde van het brok bevond zich in het verlengde van de brugkelder en de westzijde van het blok lag even ver uit de as van de poort als de oostgevel van de grote toren. Hij meende hierin het fundament te zien van een kleinere toren, die zich achter de poort had bevonden en was afgebroken toen de grote toren werd gebouwd. De kleine toren bezat een omvang van (uitgaande van een vierkant) ca. 6,50 x6,50 m (afb. 6,7 en 8). De hypothese lijkt aannemelijk en er zou aldus een verklaring gevonden zijn voor het brok metselwerk onder de grondboog.
Bij de bouw van de grote toren zou men dan – afgaande op het verschil in steenformaat – het oostelijke deel van de fundering van de oorspronkelijke toren hebben gesloopt. Hier roept het verhaal echter

vragen op van bouwtechnische aard: de grond onder het oostelijke deel van de fundering had zich in de loop der tijd gezet. Dit houdt in dat wanneer men op deze grond opnieuw bouwt, deze grond zich niet of nauwelijks zal zetten en dus inzakken. Voor het westelijk deel van de fundering van de grote toren bouwde men op 'maagdelijke' grond, die zich vermoedelijk bij belasting zou gaan zetten. In hoeverre men dit probleem heeft onderkend en welke voorzorgsmaatregelen men heeft genomen om eventueel scheefzakken van de grote toren te voorkomen is niet duidelijk. Tussen de ringmuur en de kleine toren bevindt zich een naad, die niet loodrecht vertikaal loopt, maar enigszins schuin en naar achteren hellend. Hieruit valt af te leiden, dat de fundering van de kleine toren zich naar onderen toe verbreedt. Bij het metselen van de ringmuur heeft men de hellende lijn gevolgd en dat houdt in dat de ringmuur tegen de toren is aangebouwd (afb. 2).

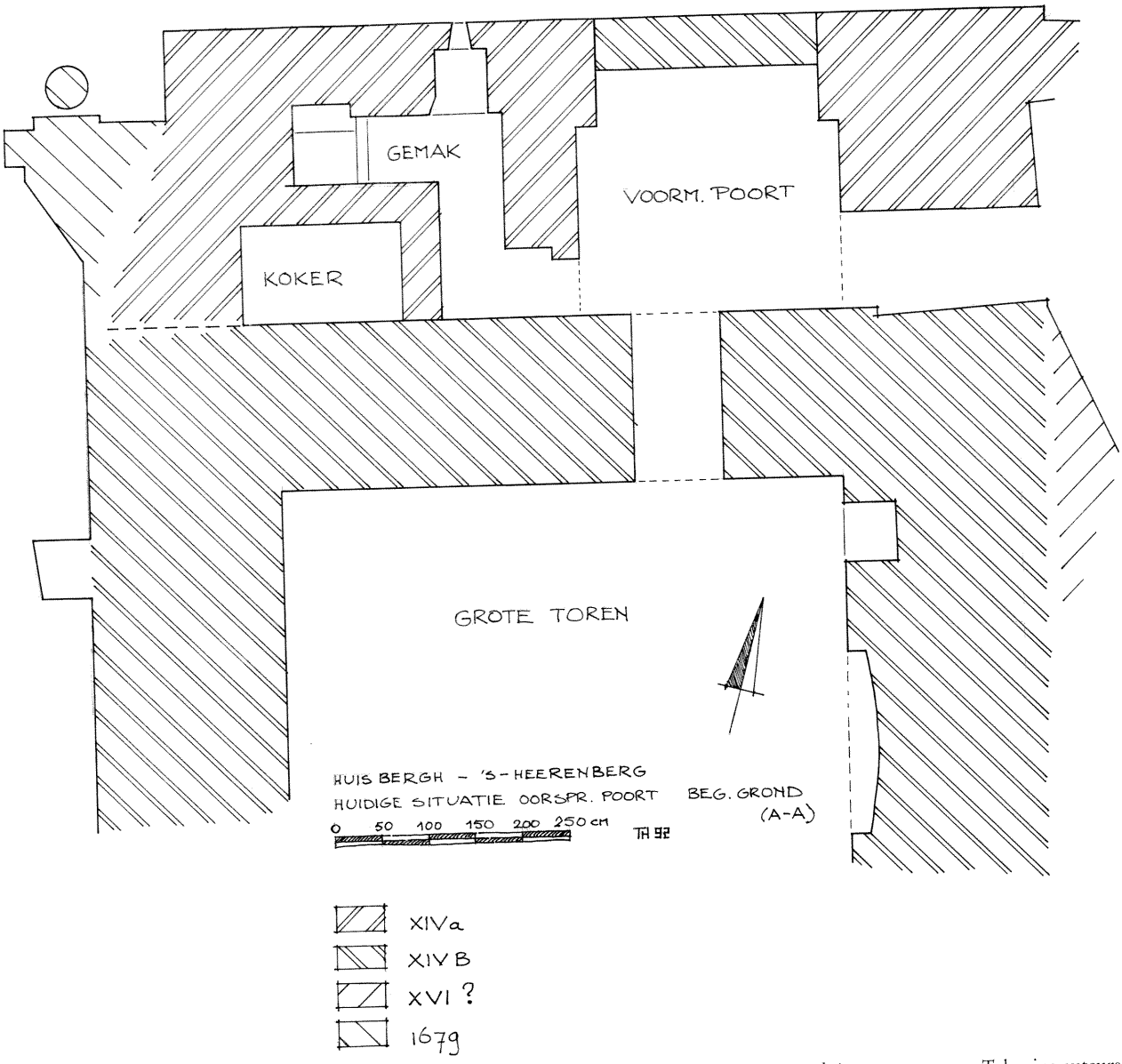
Hoewel het nooit te bewijzen is, zou de bouwgeschiedenis van de voormalige poort van Huis Bergh mogelijk als volgt kunnen worden samengevat. In het begin van de veertiende eeuw wordt aan de voet van de heuvel een ringmuur gebouwd met daarin, aan de noordzijde, een poort met open brugkelder. Kort daarvóór (afgaande op het verschil in steenformaat en op de hellende bouwnaad) is ter plaatse van de te bouwen poort een (mogelijk vierkante) toren gebouwd. In de tweede helft van de veertiende eeuw besluit men – om niet te achterhalen reden – de toren af te breken en te vervangen door een grotere toren. Daarbij wordt kennelijk het besluit genomen geen toegang tot het kasteel meer te maken onder de toren door maar deze naar het westen te verplaatsen. Deze doorgang kon worden beschermd vanaf de weergang boven de voormalige poort.
Nijmegen/Delft, mei 1992

Noten

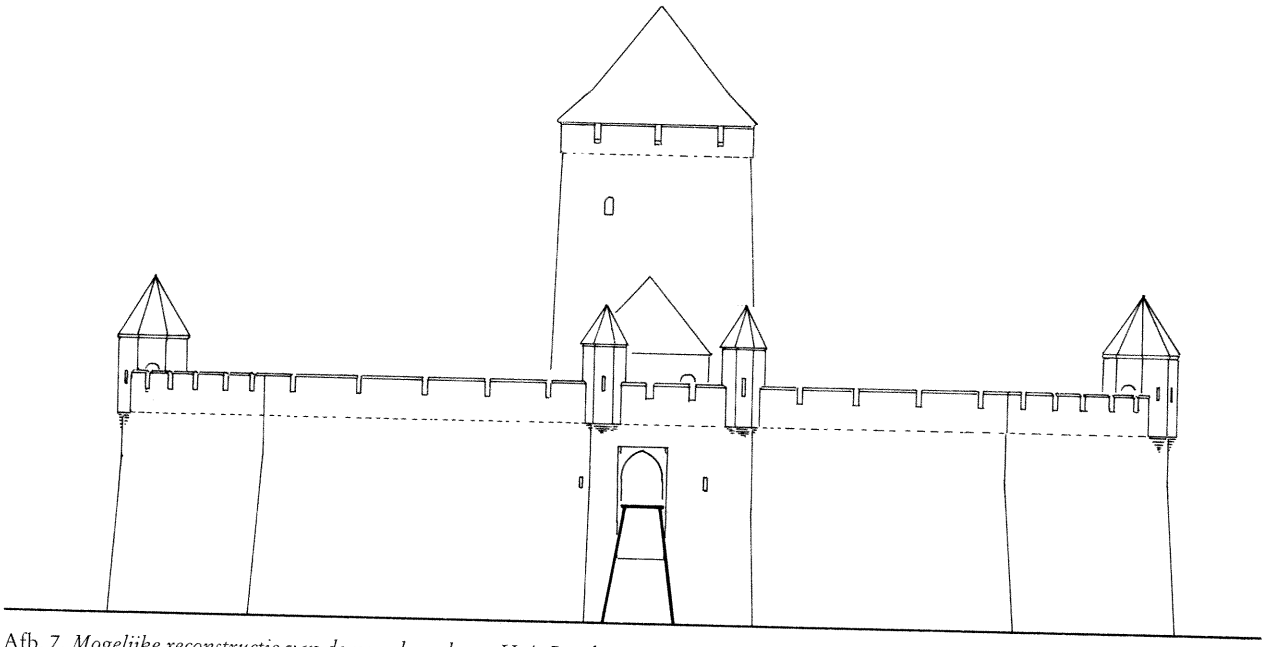
1. De bouwgeschiedenis is weliswaar beschreven door A.P.van Schilfgaarde, maar is ontleend aan archiefstukken. De oudste stukken waarin iets over bouw of verbouw wordt vermeld dateren pas van het midden van de vijftiende eeuw. Zie: A.P. van Schilfgaarde, *Het Huis Bergh*, Maastricht 1950, pp. 89-133
2. Brief van Prof. dr J.G.N.Renaud aan drs R.R.A.van Gruting dd 22 november 1986.
3. B.K.Davison, *The Observer's Book of Castles*, London 1979, p. 135.
4. Van Schilfgaarde o.c., p. 101.
5. C.J.Willems, *Maquettes 'Huis Bergh'. Historische verantwoording (concept)*, s.l. 1990, blad 3

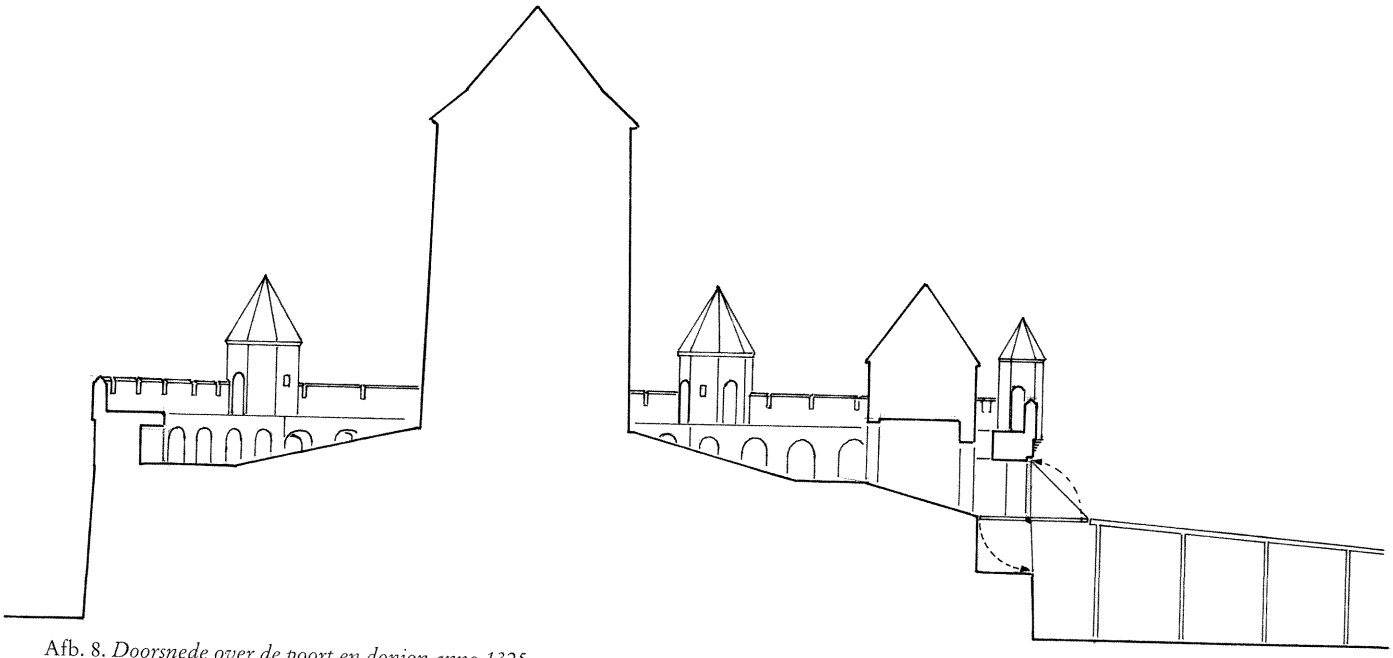

Afb. 5. *Horizontale doorsnede B-B op het niveau van de voormalige brugkelder.* Tekening auteurs.

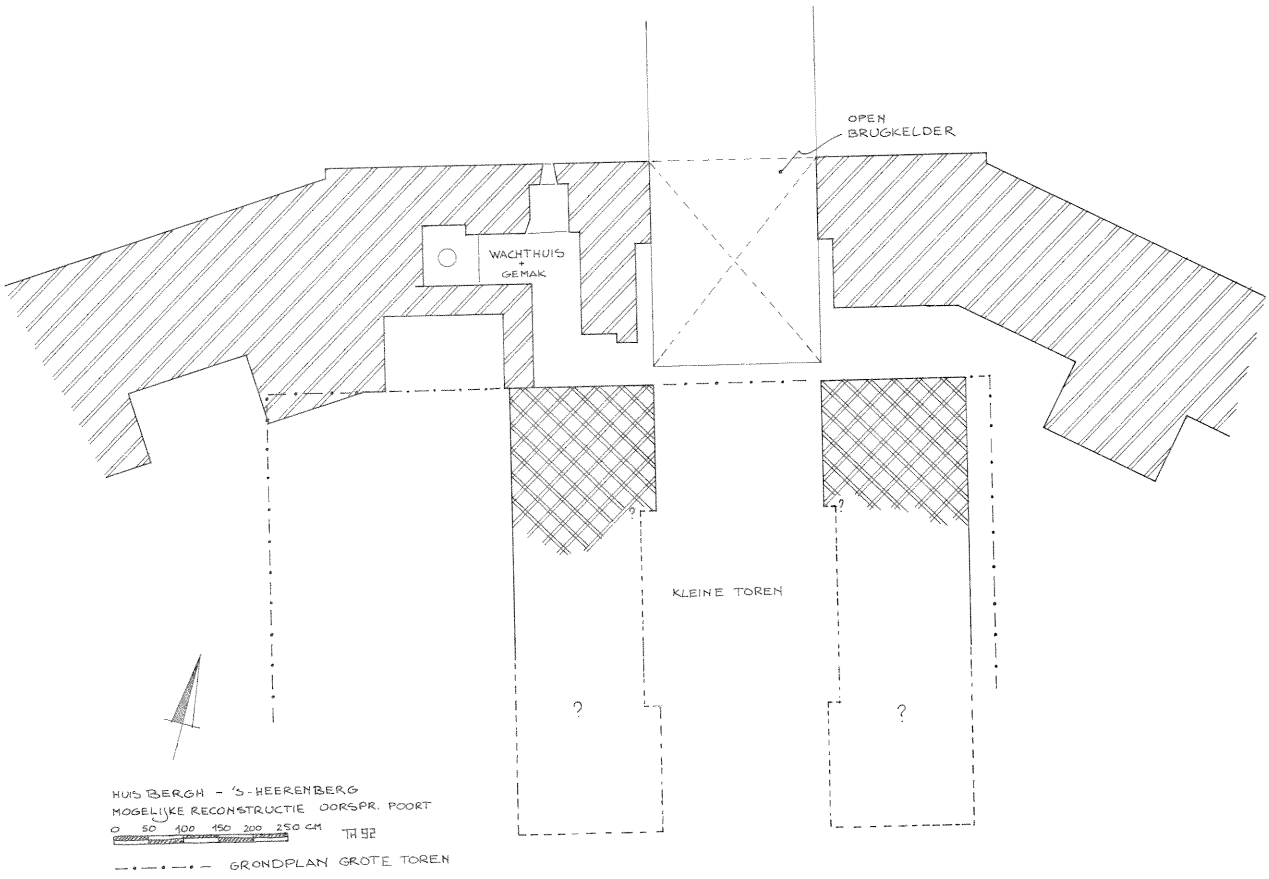

Afb. 6. *Horizontale doorsnede A-A op het niveau van de voormalige poortdoorgang = begane grondniveau grote toren.* Tekening auteurs.

Afb. 7. *Mogelijke reconstructie van de noordgevel van Huis Bergh anno 1325.* Tekening C.J.Willems.

Afb. 8. *Doorsnede over de poort en donjon anno 1325.*
Tekening C.J.Willems.

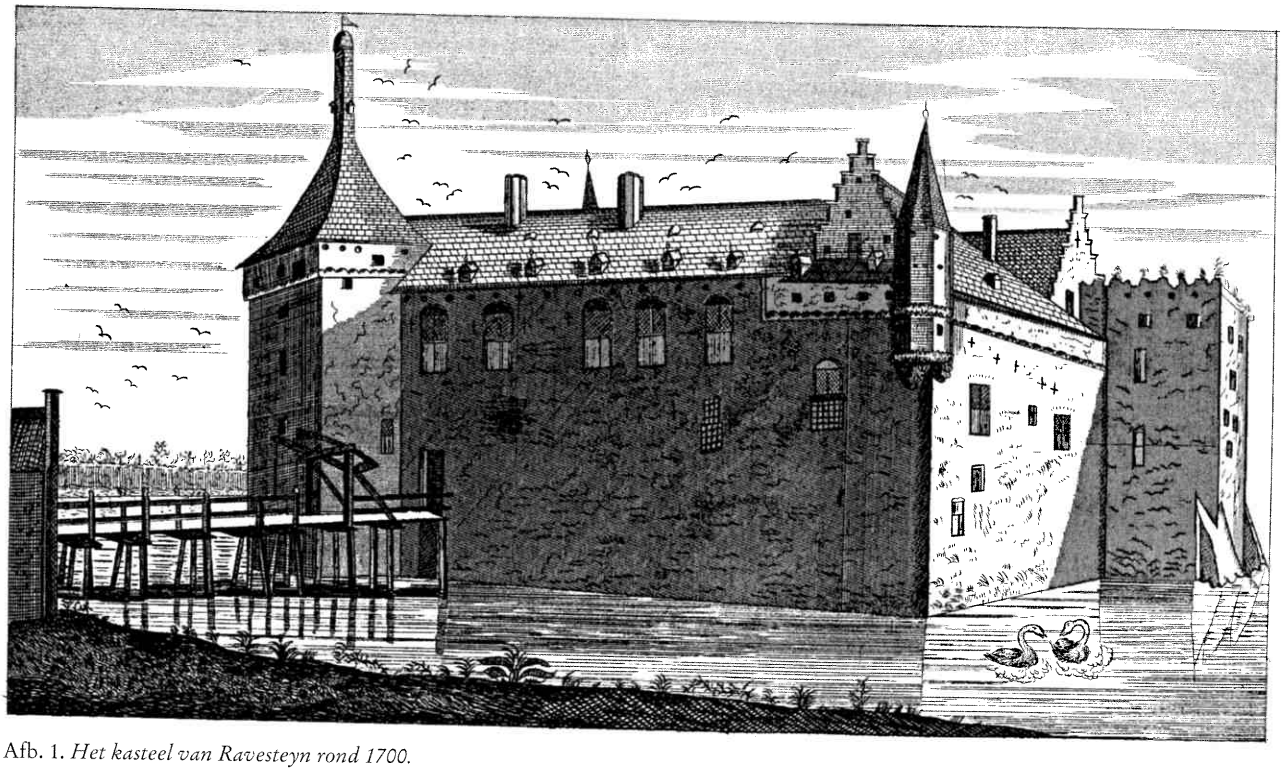

Afb. 9. *Mogelijke reconstructie van de oorspronkelijke poortdoorgang.* Tekening auteurs.

Het Stein van Walraven

DOOR

N. BULLINGA

Afb. 1. *Het kasteel van Ravesteyn rond 1700.*

Meer dan 1200 Brabanders verdronken die rampzalige dag, 26 juni 1388, in de Maas tussen Niftrik en Ravenstein! Het fiere Brabantse leger, dat op weg was om de stad Grave, – bezet door de Geldersen – effectief af te grendelen en te helpen bij de belegering, telde zo'n 40.000 manschappen. Grave werd aan de Maaszijde van proviand voorzien, dus het zou een belegering lang kunnen weerstaan. De Maas, een natuurlijke barrière, was echter op twee plaatsen doorwaadbaar: tussen Cuyk en Mook en tussen Niftrik en Ravenstein. Besloten werd om de voorde bij Niftrik over te steken. Hertog Willem I van Gelre, die sinds 1386 de stad in handen hield, kreeg hier lucht van en maakte zich gereed om de Brabanders op te wachten. Alhoewel Gelre duidelijk in de minderheid was, deed de onverwachte aanval van 300 overmoedige Gelderse ruiters het Brabantse leger zodanig in paniek raken, dat de slagorde totaal verdween. Het leger stoof alle kanten uit, velen verdronken, anderen werden gevangen genomen. Toen de Brabantse legermacht, gelegerd bij Grave, hoorde van de nederlaag, brak ook daar de paniek uit en werd de belegering terstond opgeheven. Willem I keerde zegevierend terug.[1]

Deze slag, die in het vergeetboek terecht is gekomen, is niet de eerste die op Brabants grondgebied werd uitgevochten.

In 1364 viel Hertog Wenceslaus van Brabant de heer van Ravenstein, Walraven van Valkenburg, aan. Om die aanval te begrijpen, moeten we ons een goede 700 jaar terug in de tijd begeven. Ravenstein, hoe klein het stadje ook moge zijn, heeft een grote rol gespeeld in de geschiedenis, aangezien het als bufferzone tussen Gelre en Brabant diende. Het gebied dat nu als Ravenstein bekend staat, was in de middeleeuwen het 'Land of Heerlijkheid van Herpen (ca. 5 km er vandaan) en Cuyk.' De heren van Cuyk gingen zich naar hun uitgebreide grondbezit, 'van Herpen' noemen.

De vroegste gegevens over het geslacht van Cuyk beginnen met Herman van Cuyk (overl. 1177) en diens zoon Hendrik II.[2] Hendrik II van Cuyk huwde in 1191 Sophia van Herpen. Door dit huwelijk werd hij leenman van de hertog van Brabant. Hij droeg hem het vrije erfgoed (allodium) Herpen op en kreeg het in leen terug. Toen zijn zoon Alard (Albert) van Cuyk in 1233 stierf, ontstond er een scheiding tussen het land van Cuyk, het land van Herpen en Uden. Hendrik II echter was de eerste heer over wat we later de Heerlijkheid Ravenstein noemen. De zoon van Alard van Cuyk, Rutger, ontving Herpen en Uden en vermaakte de Heerlijkheid weer aan zijn zoon Alard II, die zich weer 'van Herpen' ging noemen.

Deze Alard heeft voornamelijk de geschiedenisboekjes gehaald door zijn eervolle vermelding bij de Slag van Woeringen. Voor diegenen die nu zich fronsend proberen te herinneren waarom deze slag plaats vond en wat deze met Ravenstein te maken heeft, volgt een kleine uitleg. De aanleiding tot de slag betrof de opvolging in het hertogdom Limburg. De protagonisten in deze strijd waren Jan I van Brabant en Reinoud I van Gelre. Beiden twistten om Limburg en vormden een leger om de zaak letterlijk uit te vechten. Jan van Cuyk en Alard van Herpen sloten zich aan bij Jan I. Op 5 juli 1288 vond het treffen plaats binnen het Keulse gebied bij Woeringen. De klaroen werd gestoken en de kreet 'Brabant' schalde over het land. Blijkbaar met overgave, want de strijd werd in het Brabantse voordeel beslecht. De vrede werd voorlopig getekend en heer Alard keerde terug naar Herpen. Zijn zoon Rutger stierf kinderloos en diens broer Alard III volgde hem op. Vervolgens nam de vrouwelijke erfgename Maria het bestuur over. Dit was mogelijk gemaakt door Hendrik van Cuyk, want toen hij in 1191 het allodium Herpen opdroeg aan de hertog van Brabant, bedong hij het recht van vrouwelijke opvolging. Dit stelde Maria in staat om er gedurende het eerste kwart van de veertiende eeuw als Vrouwe van Herpen op te treden.

Maria van Cuyk van Herpen trouwde met Jan van Valkenburg, heer van Borne, Sittard en Susteren (overl. 1356). Met hem kwam het geslacht van Valkenburg in de contreie Herpen. Jan's vader, Walram van Kleef, was door zijn moeder Bertha van Limburg nauw betrokken bij de erfopvolging van Limburg. Het Brabantse schoon zal dan ook voor Jan geen onbekend terrein geweest zijn. Jan verwekte drie kinderen: bij zijn eerste vrouw Maria van Herpen, Walraven (1339-1378) en bij zijn tweede vrouw Catharina van Voorne(burg), Philippa (1356-1382) en Reinoud (1339-1396).

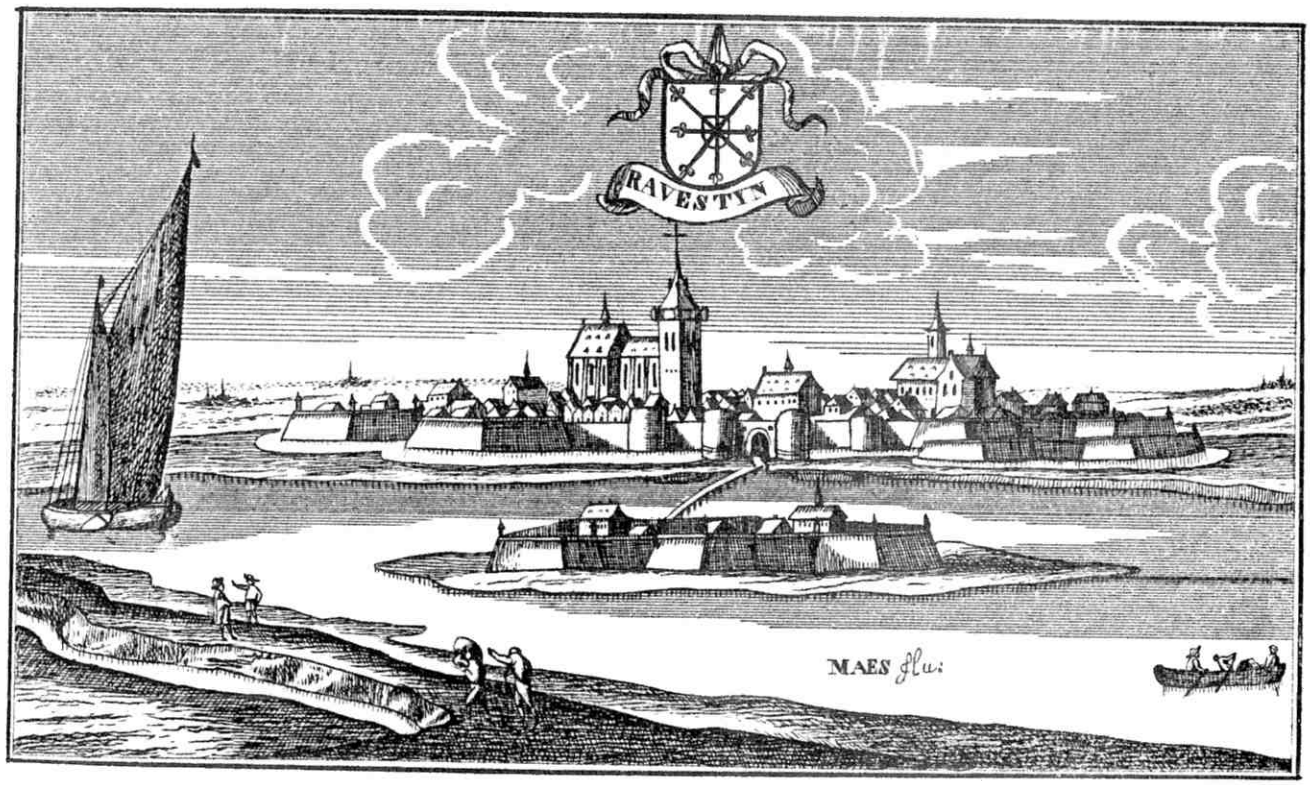
Maria stierf al in 1328, wat we kunnen lezen in het obituarium van het kapittel van St.Pieter te Sittard: '28 octobris, obiit Maria van Herpen (sic!) de Herpen, domina de Born et de Sittert'.[3]

In 1345 staat Jan zijn 'huus' te Herpen af aan Walraven. Al veel eerder stond er iets van een huis of kasteel, want reeds in de twaalfde eeuw wordt er gesproken over het 'Castrum' van Herpen. Aangezien zijn vader en grootvader in de vorm van manschappen en soldij aardig wat in de opvolgingsoorlog moesten investeren, bleef er voor Walraven niet veel meer over. Hij zon dan ook op een middel om zijn beurs te spekken. De rivier de Maas bracht uitkomst: Walraven besloot tol te heffen voor een ieder die langs voer. Om dit te bewerkstelligen brak hij zijn burcht te Herpen af om met de stenen ervan de funderingen van zijn nieuwe kasteel aan de Maas te leggen: 'desen Walraven van Valckenborch dede bouwen inde heerlicheyt des lants van Herpen aende Mase sijn casteel, d'welck wert genoempt Ravensteyn, daervan aenvanckelijc die heerlicheden ende lande van Herpen ende Uden onder den name dat lants van Ravesteyn sijn begrepen etc.'[4]

Walraven riskeerde door de bouw zijn nek, want het huis te Herpen was een 'open Huus' voor de Hertog van Brabant. D.w.z. dat de Hertog, wanneer hij wilde, zijn intrek kon nemen in de burcht en deze moest te allen tijde toegankelijk zijn. Walraven pleegde felonie en dat werd hem danig kwalijk genomen. Hertog Wenceslaus van Bohemen van Brabant- zijn leenheer – eiste dat de burcht in Herpen opnieuw gebouwd zou worden en die aan de Maas bij Langel afgebroken.

Dit speelde zich rond 1360 af. In dat jaar bouwde Walraven zijn kasteel en men kan deze datum als stichtingsjaar voor Ravenstein aannemen: het 'stein' van (Wal)Ravenstein! In 1363 belegerde Hertog Wenceslaus Walraven's kasteel toen deze niet inging op des hertogs eisen. Deze belegering duurde niet lang.

'Hoe hertoge Wencelijn voer Ravenstein trac,
ende liet onghewonnen staen.
Alsdus die tijt was omghegaen
omtrent een jaer, es op ghestaen
een onminne ende gheworren
tusscen van Valkenborch ende van Borne
den heere, ende den hertoge
Wencelijn, die met moede hoghe
trac, met riddren ende met cnapen,
voer Ravenstein, daer hi dede maken
eenen beer, starc ende groot,
daer hi met dede groten noot
di waren binnen Ravenstein.
Daer assaulte meer dan ein
die hertoge daer voren dede;
maer die van binnen hare leden
niet en spaerden, maer hen werden,

Afb. 2. *Gezicht op Ravenstein met vestingwerken vanuit het noorden. Links het kasteel.*

> dat hen dassaute luttel derden,
> alsoe dat hertoge Wencelijn
> dat niet en creegh ten wille sijn,
> maer brac op, cort daer na saen,
> en lietet onghewonnen staen'.[5]

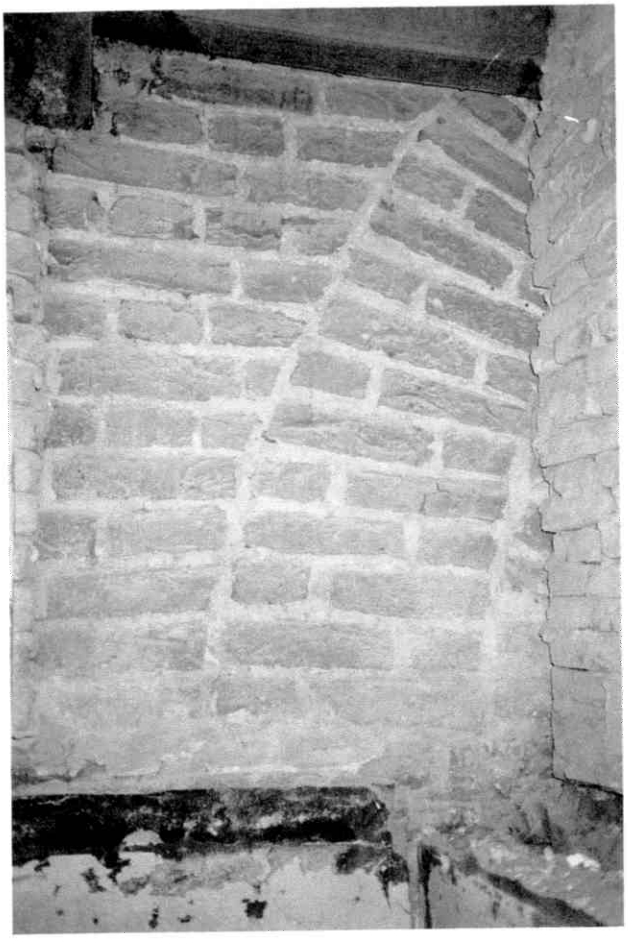
Walraven speelde het klaar dat Wenceslaus zich terugtrok en zijn eisen aanpaste: het kasteel van Ravenstein kon blijven staan en het huis te Herpen werd niet meer opnieuw gebouwd. Zelfs de tolheffing op de Maas kon doorgang vinden!

> '...dat her Walraven neit schuldich en is dat huys Ravestein af ze brechen of doen af brechen sint... heere van Brabant yme (=hem) dat hait laissen buwen also verre'.[6]

Al zoekend naar informatie stuit men nogal eens op onverwachte zaken. In het boek van Jacques de Hemricourt (1333-1403) *Le miroir des Nobles de Hesbaye*, maakt de Hemricourt melding van het huwelijk van Jan van Valkenburg en Maria van Herpen: 'Ly tesuernomeis messires Hohan, sire de Borne et de Zittert, out de son promerais mariage, assavoir delle dame de Ravelsteyne, le bon et le preut monsaignor Walleran de Borne deseurnomeit'.[7] Maria wordt hier 'delle dame de Ravelsteyne' genoemd. Algemeen wordt aangenomen dat Walraven het kasteel heeft gebouwd en er zijn naam aan heeft gegeven. Wordt met '(delle dame) de Ravelsteyne' misschien de heerlijkheid bedoeld? Het gebied stond echter bekend als het Land van Herpen. Is het misschien een fout van de schrijver, die na Walraven's stichting van het kasteel in 1360, voor het gemak de naam Ravenstein aan die van Maria van Herpen toevoegde? De Hemricourt blijft hardnekkig de naam Ravenstein aan die van Maria vastknopen. In het tweede deel van zijn werk staat:'Walleran de Fauquemont Sire de Borne, Sittaert. Herpen et Ravensteyn, qu'il fortifia et ferma de murailles'.[8] Walraven liet dus, wat er dan ook was aan stad of dorp, van versterkingen voorzien en omringen met stads-of vestingmuren. Impliceert dit wellicht dat er reeds een nederzetting bestond die door zijn moeder Maria is geïnitieerd? Zolang datgene wat door de Hemricourt wordt aangegeven **niet** door contemporaine oorkonden wordt bevestigd, is het onmogelijk om hierover een afdoend antwoord te geven. Indien de naam Ravenstein vóór 1360 voorkomt, moet de geschiedenis van Ravenstein herzien worden...

Walraven stierf kinderloos in 1373 en werd door zijn halfbroer Reinoud opgevolgd, die in 1380 het snel groeiende plaatsje stadsrechten verleende:

> 'Wij Reijnolt van Valckenborch, heer van Borne, van Sittert, van Herpen, van Ravensteijn, doen condt allen luijden mit dezen aepenen brieven, dat wij met wille, mit gonsten, ende met raede onse vrunden, gegeven

Afb. 3. *Linker aanzet van de poort doorgang, heden weggebouwd en afgedekt door voorgezette nieuwe buitenmuur.*

> hebben ende geven voor ons ende onse erven onser stadt van Ravenseijn, onse portieren daer binnen geseten ende haere erven, alsulcken recht, praevilegium ende saeken als hij ernae beschreven staan'.[9]

Een complete lijst volgt met alle rechten en plichten van de poorters van de stad. Reinoud kon het piratenbloed dat door zijn aderen stroomde niet geheel onderdrukken. Geheel in de trant van zijn familie die het zich toeëigenen van andermans goederen niet als een kwalijke zaak zag, maakte Reinoud zich op grote schaal schuldig aan strooptochten in het land tussen Maas en Rijn. Dit tot grote ergernis van zijn buurman, de bisschop van Luik. Deze kwam, toen de zaak teveel uit de hand liep, in 1378 met een troepenmacht vanuit Keulen in actie om Reinoud een lesje te leren en de buitgemaakte goederen terug te krijgen. De Ravensteiners hadden zich goed verschanst en hun stadje in spé beschermd. Zij waren hiertoe in staat doordat Reinoud hen naast marktrechten ook de bevoegdheid tot het aanleggen van versterkingen had geschonken. Het bleek onmogelijk het kasteel waar Reinoud zich verschanst had te vernietigen en de kronieken vertellen ons dat de bisschop Luikse mijnwerkers liet aantreden om het kasteel te ondermijnen. Voor het zover was, zal Reinoud eieren voor zijn geld hebben gekozen en werd de vrede in het kasteel getekend.

Reinoud stierf, net als zijn halfbroer Walraven, zonder erfgenamen in 1396. De lijn kon niet worden voortgezet dan door hun beider zus Philippa. Reinoud's vrouw Elisabeth van Kleef zag van haar aanspraken op Ravenstein af en Philippa trouwde met Jan van Salm. Zij wordt vermeld als:'...et out Messires Renars une sereur germaine, qui est contesse de Sameset Samois'.[10]

In 1397 moet Simon, hun zoon, het onderspit delven in de Slag aan de Kleverham tegen hertog Adolf II van Kleef, Elisabeth's broer. Het is deze Adolf die Ravenstein zijn wapen geeft: een karbonkelsteen. Pas veel later krijgt Ravenstein het wapen dat ze nu voert: een raaf op een steen. Adolf's zoon Adolf III (1450-1492) wordt 'Van Ravenstein' genoemd. Een grappige anekdote over deze Adolf III speelde zich af in de vijftiende eeuw. In 1481 sloeg hij in de St.Janskerk te Den Bosch de drie-jarige Philips de Schone tot ridder in de Orde van het Gulden Vlies. Maar waarschijnlijk gebeurde dit te hard naar de zin van het jochie, want 'woedend trok het kereltje zijn degentje en ging zijn investiteur er mee te lijf,' tot grote hilariteit van de toeschouwers.[11]

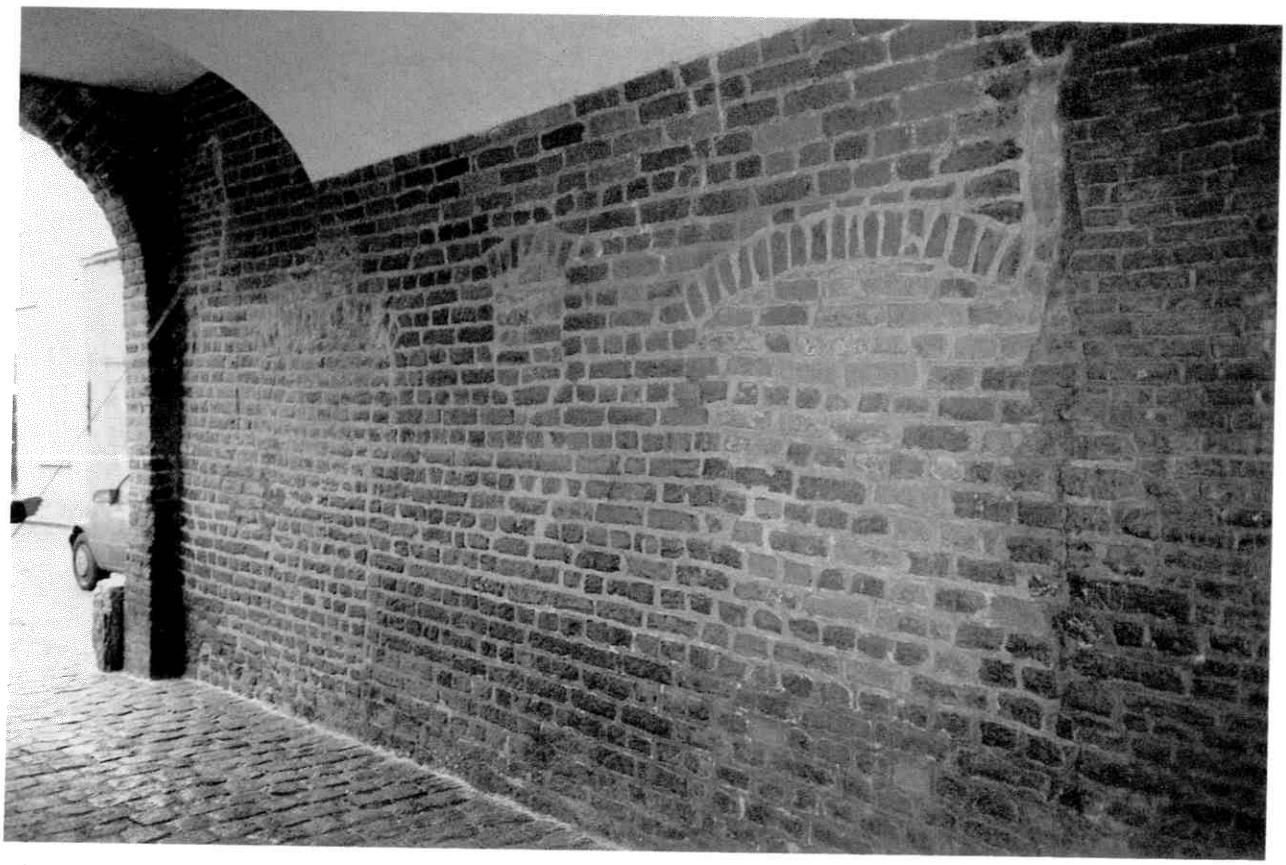
De heren van Kleef bleven tot 1609 in het land van Ravenstein. Toen stierf de laatste heer van Kleef en ontbrandde de opvolgingsstrijd om Ravenstein pas goed. Het zou een te lang verhaal worden om alle heren en slagen te beschrijven; de heren van respectievelijk Brandenburg, Neuburg en Sulzbach komen en gaan. Tijdens de Franse overheersing doorkruiste Lodewijk Napoleon het Brabantse land. Daarbij bezocht hij Ravenstein en het kasteel. Hij was ontstemd over het feit dat, toen hij de gevangenis onderin het kasteel bekeek, er zich een tot levenslang veroordeelde gevangene bleek te bevinden. Ontstemd, omdat de gevangenis, zoals elke gevangenis uit die tijd, niet echt bevorderlijk was voor de gezondheid en omdat de man de enige gevangene was. Lodewijk stond erop dat de gevangene zou worden overgeplaatst naar Den Bosch en dat de gevangenis zou worden opgeheven.[12]

Zo zijn we dan in een vogelvlucht in de negentiende eeuw terecht gekomen en gunnen we het kasteel een laatste blik. De laatste erflanddrost die het kasteel bewoonde, A.van Bree, had het zelfs nog laten restaureren. Het kasteel was door de Fransen aangeslagen met de rest van de goederen en later nog verhuurd.[13]

Dan, in 1818, wordt waarschijnlijk van hogerhand

bevel gegeven het kasteel te slopen. Dit gebeurde rigoreus tot en met de fundamenten aan toe. Wie het bevel tot afbraak gaf, wie het kasteel sloopten etc. daar is niets van bekend. Een speurtocht door het archief leverde geen enkel bruikbaar gegeven op, behalve het eigenaardige feit dat het jaar 1818 systematisch uit het archief is verdwenen. De rest van het 'Ravensteinse' archief ligt in Düsseldorf en zal mettertijd eens bekeken moeten worden. Wie weet wat daar nog uit komt!

Wat nog zichtbaar is van het glorieuze verleden van Ravenstein zijn de stadspoorten: de Kasteelsepoort en de Maaspoort.
In de vorige eeuw verdween de Landpoort. Het stadje heeft haar karakter van vestingstadje wel behouden in de ravelijnen en de vestingmuren. Behalve het stadsplan is er echter nog iets aanwezig in Ravenstein dat een behoorlijke hoeveelheid middeleeuws materiaal verbergt: het gebouw aan de Kasteelsepoort. Deze poort heeft geen deel uitgemaakt van de stadspoorten; volgens de huidige eigenaar H.van Rijn is het wel degelijk de toegangspoort tot het kasteel.
Niet zó onwaarschijnlijk, wanneer men het terrein van de voorburcht bekijkt. Dit is groot, groter dan men op het eerste gezicht zou verwachten. Waar vroeger het hoofdgebouw stond, ligt nu een rustig, omgracht weitje. Zuidwaarts ligt de voorburcht en het poortgebouw. Op de plek van de voorburcht staat nu een oude school. Maar niet voor lang meer, want de gemeenteraad heeft plannen om de school te slopen en er een bejaardenflat neer te zetten. Hierdoor komt Ravenstein in de belangstellig te staan, want zoals gewoonlijk roeren zich ook nu de pro- en contrapartijen. In ieder geval zou het de moeite waard zijn om zodra de school is gesloopt, opgravingen te doen op dit voormalige voorburchtterrein. Er is nog nooit eerder onderzoek verricht behalve op het kasteelterrein zelf, door Prof.dr J.G.N.Renaud in 1951. Aan de noordkant, tegen de dijk aan, heeft hij sleuven laten trekken, daarbij erg gehinderd door het vele grondwater. In één van die sleuven legde hij een brede muur bloot, van ca. twee meter dik. Waarschijnlijk was dit een binnenmuur, maar hoe, en tot hoever deze liep is niet bekend: Renaud stootte op zoveel puin in de ondergrond dat goed onderzoek onmogelijk was. Er lag over het héle kasteelterrein puin, ook aan de voorzijde. De slopers van 1818 hebben hun werk zeer grondig gedaan ! De opgraving leverde niets op, en later is er nog eens een anderhalve meter grond bovenop gegooid, om het overvloedige grondwater tegen te gaan.

Afb. 4. *Doorgang met poortwang van de poort van de voorburcht.*

In het huidige poortgebouw kan men verschillende bouwfasen onderscheiden. Er is zelfs mogelijk sprake van een groot huis met dubbele brede haarden, dat óf deel uitmaakte van het poortgebouw óf daar reeds stond voor men de poort bouwde. Als men van het eerste uitgaat, moet het wel een heel groot poortgebouw zijn geweest want twee haarden van een dergelijke omvang (ca. twee meter?) kunnen een flinke hoeveelheid warmte hebben verschaft. Nergens wordt melding gemaakt van dit 'huis' met zijn dubbele haarden, maar in de vloer liggen de middeleeuwse sporen nog duidelijk zichtbaar.

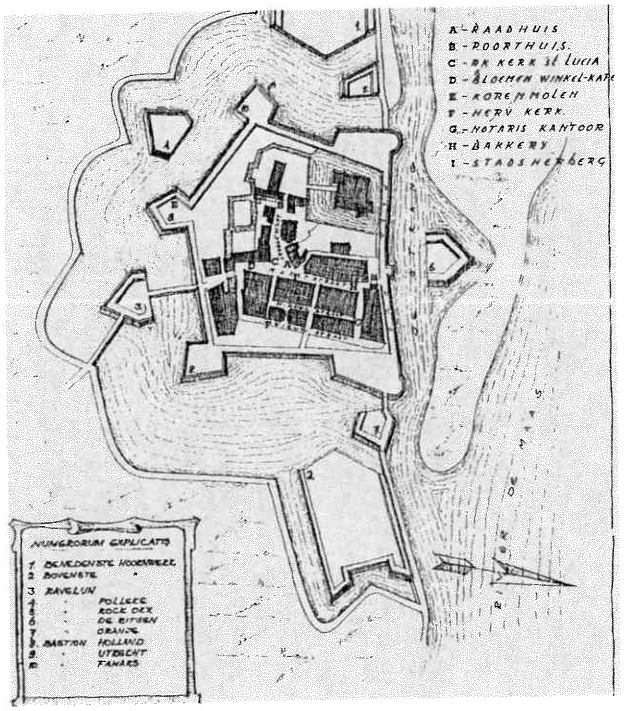
Net zo duidelijk is de ronding van de traptoren die ook aanwezig is geweest. Er is zoveeel in het poortgebouw verwerkt, en er zijn zoveel bouwfasen te onderscheiden dat het moeilijk is om uit te maken wat eerder aanwezig was en wat later. Het dak van de vroegere poort is echter in het verleden opgelengd en de poortboog is achter de nieuwe buitenmuur verdwenen.

Men kan conluderen dat het kasteel van Ravenstein niet zomaar een optrekje was, maar een hoofdburcht met voorburcht van flink formaat. Waar Walraven zijn arbeiders vandaan haalde, zal men natuurlijk niet te weten komen, maar zij wisten van wanten: Het kasteel heeft een overhoekse toren, een bijzonderheid die in de tweede helft van de veertiende eeuw werd toegepast. Veel voorbeelden van deze torens zijn er niet, behalve, voor zover ik weet in Lechenich.

Er is geen kasteel meer om de stichters van Ravenstein te gedenken, maar op het marktplein van het pittoreske plaatsje zijn de namen van Jan, Walraven en Reinout van Valkenburg vereeuwigd in een plattegrond met de ravelijnen van het zeventiende-eeuwse stadje Ravenstein.

Noten

1. Kuys, J. 'Het Brabantse échec bij Grave en Niftrik in het jaar 1388', in *Numaga*, 36, 1989, pp. 25-34.
2. Van Heessel, J.B. *Vrije en soeveriene Heerlijkheid van het land van Ravenstein*, Den Bosch, 1990, p. 389.
3. Bormans, S. en Schoolmeesters, E. *Cartulaire de l'église St.Lambert de Liège*, deel IV, nr.357, 1893-1933.
4. Hermans, C.R. e.a. *Verzameling van Charters en geschiedkundige bescheiden betrekkelijk het land van Ravenstein*, deel I, Den Bosch, 1850, pp.12-13. Dit citaat is te vinden in het archief van Den Bosch onder 'ingebodt inden lande van Ravesteyn, Herpen, etc. Het manuscript stamt uit ca. 1605.
5. Van Nispen tot Sevenaer, E. *Nederlandsche Kasteelen*, Heemschutserie Amsterdam 1942, p. 20.
6. Hermans, C.R. e.a., o.c., oorkonde nr. 21: 19 juli 1365 pp. 93-126.
7. De Bormand, C., 'Oeuvres de Jacques de Hemricourt' in *Le Miroir des Nobles de Hesbaye*, tome premier, Bruxelles, 1910, p. 165.
8. Hermans, C.R., o.c., p. 23. Helaas is dit niet gedateerd.
9. Vermeulen, *Jan van Valkenburg*, Nijmegen 1980, p. 24.
10. Vermeulen, J.H., o.c. p. 44.
11. Van Heessel, J.B. *2000 jaar Uden*, Den Bosch, 1976, p. 124.
12. Van Heessel, J.B. o.c. p. 263.
13. In de Charters staat een publicatie van 7 juli 1798 van de ontvanger der Nationale Domeinen, waarin het slot te huur wordt aangeboden, in Van Heessel, J.B. *Vrije en soevereine...* p. 501.

Afb. 5. *Ravenstein met vestingwerken; rechtsboven het kasteel..*

De verdwenen burcht Spraland te Oostrum, 1257-1451

DOOR

M. FLOKSTRA

Inleiding

Bijna honderd jaar geleden schreef oud-pastoor M.J. Janssen[1] in zijn verhandeling over de "Historie der aloude heerlijkheid Spraeland-Oostrum":

> "Eenige niet veel beduidende opgravingen, indertijd door wijlen Clemens, baron de Weichs de Wenne op dit rondeel ondernomen, brachten enkel middeleeuwsch aardewerk, stukken ijzeren of koperen potten aan het licht".

Deze bodemvondsten zijn helaas verloren gegaan. Frappant is het, dat de ligging van de verdwenen burcht in de negentiende eeuw bekend was, terwijl men met geen enkel woord repte over restanten van funderingen. Rosenkrantz schreef in 1890 dat Spraland een ruïne was[2].
Wat bedoelde hij met een ruïne? De *burcht* Spraland wordt als zodanig in 1424 voor het laatst genoemd en daarna is er nog slechts sprake van een *hofstat*. Men kon in 1890 eigenlijk niet meer over een ruïne spreken. Daarbij speelt de periode van 1451 tot 1465 een grote rol.
Het begint met de verdeling van de erfenis van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren in 1451[3]. Zijn bezittingen in Geysteren en Oostrum – waaronder ook de burcht Spraland viel – werden verdeeld tussen zijn zwager Godart van Harff, die met Johans zuster Henrica gehuwd was en zijn neef Adriaan van Broekhuizen. Het deel van Henrica is in 1465 overgegaan op Thijs van Eyll[4]. Op 23 april 1465 maakte Adriaan met Thijs van Eyll een "borghvrede" over het kasteel Geysteren, een regeling over het onderhoud van zowel het huis als de bruggen en grachten[5]. Adriaan verkreeg het hoge huis (=de hoofdburcht) terwijl Thijs van Eyll het lage huis ofwel de voorburcht kreeg toegewezen.
Zo langzamerhand begint het erop te lijken dat de burcht Spraland bij de verdeling in 1451 reeds verdwenen was, dan wel zich in een zo desolate toestand bevond, dat van herbouw nauweljks sprake kon zijn. In die tijd moet kasteel Geysteren veel representatiever geweest zijn dan de burcht Spraland. Waarom zou men anders kasteel Geysteren splitsen? Evenmin is bekend uit welk materiaal de funderingen van de verdwenen burcht bestaan hebben, hetgeen voor een juiste datering uiterst belangrijk is. Zou de burcht vergelijkbaar zijn met het dertiende-eeuwse "huys" van Geysteren? Destijds verhief zich daar een ronde toren met een binnenruimte van 5,5 meter en een muurdikte van 1,8 meter. Om de toren heen stond op een afstand van circa 5 meter een schildmuur. Hiervan vond professor dr J.G.N.Renaud de restanten bij een van zijn eerste opgravingen in 1958[6]. Het bouwmateriaal van deze toren was uitzonderlijk: ijzeroersteen en tuf. IJzeroersteen is een natuurprodukt, dat in deze streken langs de beekjes en de zure gronden gevonden werd. We kunnen tot nu toe slechts gissen naar het uiterlijk van de burcht Spraland in de middeleeuwen. Opgravingscampagnes zouden wellicht de vermoedens, dat het hier om hetzelfde type burcht handelde, kunnen bevestigen.
Alhoewel wij de stichtingsdatum van de burcht Spraland niet kennen, moet deze geruime tijd vóór 1257 liggen. Op 1 augustus 1257 droeg Gerardus de Ooi (Ooij/Oije/Oey) zijn "Eyghendom van de dorp van Oesterham en van de borch van Spralant" op aan graaf Otto II van Gelre om het daarna als leengoed terug te ontvangen[7]. Uit deze oorkonde blijkt dat de genoemde Gerardus de Ooi voordien vrijelijk de beschikking had over een complex van heerlijke rechten in Oostrum. Buiten de kern van deze rechten, de jurisdictie (= rechtspraak), bezat hij diverse andere rechten zoals cijnzen, lijfgewinsrechten en tiendrecht. Wat de beweegredenen zijn geweest om de heerlijke rechten van Oostrum met de burcht Spraland op te dragen aan de graaf van Gelre is onduidelijk. Wellicht heeft het iets te maken met de expansiedrift van de graven van Gelre. Een grote landsheer kon tenslotte op een kleine man bepaalde druk uitoefenen om zijn rechten aan hem in leen op te dragen. Met een leenrechtelijke verhouding kon de leenheer tenminste rekenen op de steun van zijn leenman. Reeds in het begin van de dertiende eeuw blijkt de Gelderse graaf reeds bezittingen te hebben in Venray, dat bekend

stond als de "eigenheit Rode". Voor alle duidelijkheid: de heerlijkheid Oostrum met de burcht Spraland behoorde niet tot de eigenheid Rode. Er ontstond in 1257 slechts een leenband tussen de heer van Spraland en de graaf van Gelre. Sedert laatstgenoemd jaar tot aan de Franse omwenteling werd de heerlijkheid Oostrum met de burcht Spraland als een afzonderlijk leen van de graaf, later hertog, van Gelre verheven volgens de regels van het Zutphense leenrecht.

De heren van Spraland

Ofschoon het oorkondenmateriaal uit de dertiende eeuw niet zo rijkelijk voorhanden is, kan men toch op een verantwoorde wijze een genealogie van de familie van Ooi opstellen. De hoofdtak had haar bezittingen in de Ooipolder bij Nijmegen. Gerardus van Ooi, die in 1257 een leenverhouding met Gelre aanging, was een jongere broer van Bertold, heer van de burcht Ooi. Net als in de heraldiek werden in de middeleeuwen bij de zegelkunde duidelijke regels gehanteerd. Het was gebruikelijk dat de zonen tijdens het leven van hun vader een wijziging brachten in het familiewapen. Deze veranderingen werden breuken genoemd. De oudste zoon had het recht na de dood van zijn vader het oorspronkelijke familiewapen te voeren, terwijl de jongere zonen meestal een toevoeging (breuk) in het wapen voerden, zoals bijvoorbeeld een barensteel of een vrijkwartier. Maar ook verandering van kleuren en metalen kwam voor. Bertold, heer van Ooi voerde een wapenschild dat beladen was met drie zesbladige rozen (2:1). Ter onderscheiding hiervan bediende Gerardus, heer van Spraland zich weliswaar van de drie rozen, doch met de toevoeging van een barensteel met vijf hangers in het schildhoofd.
Intussen vragen wij ons af, of de familie Van Ooi wel de stichter was van de burcht Spraland. Door een huwelijk met een erfdochter of door aankoop kunnen Oostrum en de burcht ook verworven zijn. Het geslacht Van Ooi behoorde in die tijd tot de aanzienlijkste edelen. Beide broers Bertold en Gerard worden bij de schenking van goederen door Theodorus, graaf van Kleef, aan het klooster Bedburg in 1249 gekenmerkt als "fratres viri nobiles de Oije"[8]. Nadien komt Gerardus dikwijls voor als "dominus de Spralant", zoals op 31 januari 1263. Hij bevestigde samen met Wilhelmus, dominus de Altena, dat zij borg zouden staan voor de Abdij van Averbode voor een bedrag van honderdvijfenzeventig ponden[9]. In hetzelfde jaar verkocht Gerardus de grote en smalle tienden van Spralant, welke hij in leen hield van de bisschop van Luik, aan de Munsterabdij te Roermond. Deze verkoop[10] werd zowel door de bisschop op 27 september 1263 als door Otto, graaf van Gelre op 16 december 1263 bekrachtigd[11].
Bij een mislukte aanslag op de stad Keulen werd Gerard, die in gezelschap was van Walram, hertog van Limburg, en Dirk, heer van Valkenburg, op 15 oktober 1268 gevangen genomen[12]. Hoe lang hij in Keulse gevangenschap vertoefde is onduidelijk, maar op 3 september 1270 hechtte Gerard samen met "Willem, militis de Bruchusen" zijn zegel aan een akte van borgstelling voor Reinhold van Boinheims ter zake van diens verzoening met de stad Keulen[13]. Een week later zegelde Gerard opnieuw. Ditmaal ging het om de verzoening van Eberhard van Koninxwerde met de stad Keulen[14].
Toch blijkt dat de moeilijkheden nog steeds niet geheel waren opgelost. Op 26 september 1270 bemiddelde de graaf van Gulik – tegen een betaling van tweehonderd mark – voor de zonen van Gerard van Spralant, die nog steeds in hechtenis zaten[15]. Pas in maart 1270 kwam hieraan een eind. Want op 14 maart 1271 beloofde "nobilis Gerardus, dominus de Spralant", zijn in gevangenschap verblijvende schildknaap met de stad te zullen verzoenen[16]. Een dag later verklaarden enige verwanten van Gerard, waaronder zijn zoon Willem van Spralant, de door hem gesloten overeenkomst met de stad Keulen te zullen naleven[17].
Gerard had tenminste twee zonen waarvan Willem die in 1271 wordt genoemd mogelijk de oudste is en Gerard junior de jongste. Vermoedelijk was Isabella, die in 1301 met haar echtgenoot Dirk genaamd Corteluf en hun zonen aan de abdis van Gravendael de hof Roggewert schonken, een dochter van Gerard senior[18].
Als opvolger van Gerard zien we zijn gelijknamige zoon in 1297 als heer van Spraland optreden. In dat jaar blijkt hij onenigheid te hebben met de Munsterabdij te Roermond over de novale tienden, welke na de dood van Gerard senior ontgonnen waren. Uiteindelijk verkocht Gerard junior met zijn echtgenote Mechtild op 14 december 1297 de tienden van alle pas ontgonnen gronden van zijn land bij het castrum Spralant gelegen aan de Munsterabdij[19]. Van deze verkoop waren uitgezonderd de smalle tienden van zijn hof.

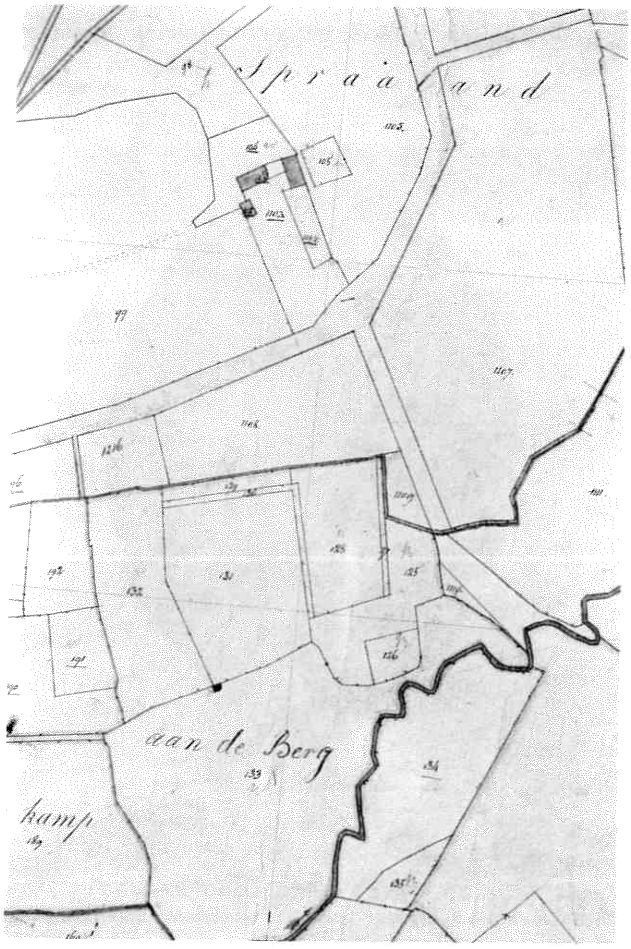
De familie van Apelteren

Tussen 1297 en 1316 moet de heerlijkheid Oostrum met de burcht Spraland in handen van Jordanus van Apelteren zijn geraakt. In het laatst genoemde jaar noemde Jordanus zich "dominus de Spralant"[20]. Op 16 januari 1316 verkoopt hij met zijn echtgenote Maria – waarvan we de familienaam niet hebben kunnen achterhalen – aan het kapittel van Xanten het patronaatsrecht met de tienden van Altforst, gelegen in het land van Maas en Waal[21]. Jordanus was verwant met Johannes van Apelteren, die deze rechten sedert 1304

in leen hield van het Stift Xanten[22]. Tussen 1304 en 1316 kwamen zij in het bezit van Jordanus. In 1316 treffen we Jordanus aan als richter van de Duffelt[23], maar kort daarna – op 1 mei 1318 blijkt hij richter in het land van Maas en Waal[24]. Hieruit kan men afleiden dat zijn bemoeienissen rondom Spraland slechts van geringe betekenis kunnen zijn geweest. Op welke titel Jordanus de heerlijke rechten van Spraland en Oostrum bezat, is niet duidelijk. Door aankoop? Of bracht zijn echtgenote Maria deze bezittingen in haar huwelijk in? Het vermoeden bestaat dat Maria een dochter van Gerard van Spraland was. Jordanus van Apelteren is kennelijk rond 1323 overleden. Zijn zoon Jacob, die we slechts een enkele maal in de archivalische bronnen tegen komen, kreeg de beschikking over alle ouderlijke erfgoederen. Hij moet vóór 1369 overleden zijn. Jacobs opvolger,zijn zoon Daniël, komt regelmatig voor.

Daniël van Apeltern

In 1369 moest Daniël aan de rentmeester van de hertog van Gelre acht pond aan schatting betalen wegens bezittingen in het dorp Apeltern. Daniël werd in 1379 door de hertog van Gelre beleend met de Apelternse goederen, waaronder het kasteel van Apeltern[25]. In hetzelfde jaar maakte Daniël samen met zijn broer Jordanus aanspraken op een hof gelegen in Altforst, welke zijn vader sedert 1323 in pacht had van het Stift te Xanten[26].

Afb. 1 *Kadastrale kaart van het terrein van 1825. Foto M. Flokstra*

Het zal altijd wel een raadsel blijven waarom Daniël van Apeltern en zijn echtgenote Wilhelmina "die heerlicheit van Spralant inde van Oestrom" op 8 december 1374 voor twaalfhonderd oude schilden aan Willem van Broekhuizen verpandde[27]. Aanvankelijk zou dit pandschap binnen elf jaar worden afgelost, maar daaraan dient, gelet op de bronnen van na 1374, getwijfeld te worden. Allereerst bevestigde Daniël op 17 april 1375 dat hij, noch zijn erfgenamen enig recht of aanspraak zullen maken op de tienden van Oostrum die in bezit waren van de Munsterabdij te Roermond[28]. Op verzoek van Daniël werd op 4 oktober 1375 ridder Willem van Broekhuizen door de leenheer hertog Willem en hertogin Maria van Gulik en Gelre met de heerlijkheden Spraland en Oostrum beleend[29]. Dit laatste is zeker niet gebruikelijk bij een normale geldlening. Toch duurde het nog tot 21 februari 1384 voor Daniël en Wilhelmina afzagen van hun rechten in Oostrum. Zij verkochten op die dag aan Willem, inmiddels heer van Broekhuizen, voor 2600 oude schilden

> *"onsse alinghe herlicheidt van Spralandt ende van Oestrom ende allet dat tot dier heerlicheydt tobehoeren yss, dat ys to verstaen, manleen, leenmannen, dynstmannen, coermoedslude en eyghen lude"*[30].

Het wekt bevreemding, dat de burcht Spraland niet in de overeenkomst genoemd wordt. Ook het huis was immers een Gelders leen.

Willem van Broekhuizen

Natuurlijk vraagt men zich af: wie is deze Willem en uit welke tak van de familie stamt hij. Willem was een aanzienlijk en gefortuneerd edelman, de oudste zoon van de heer van Broekhuzen. Van zijn vader erfde hij de heerlijkheden Broekhuizen, Loe en Ingher Walacken (= het huidige Wallach, gelegen in de buurt van Xanten bij Alpen aan de Rijn in Duitsland). De heerlijkheden Spraland en Oostrum kreeg Willem eerst in onderpand van de kennelijk in geldnood verkerende Daniël van Apeltern. Toen deze zijn schuld niet aflostte, kocht hij genoemde heerlijkheden. Waarschijnlijk heeft hij op deze wijze ook huis en heerlijkheid Geysteren en de heerlijkheid Oirlo verworven. Behalve deze heerlijkheden bezat Willem niet alleen in verschillende plaatsen tiend- en graanrechten, maar bo-

vendien pandrechten zoals op het kasteel Grebben en de tol te Venlo. Van verre familie – het echtpaar Jacob, heer van Mirlaer en Johanna van Broekhuizen – kocht hij het Gelders erfhofmeesterambt. Willem was gehuwd met Agnes de Cock, de erfdochter van Waardenburg[31].
Rond 1406 of wellicht eerder ontstond er een misverstand tussen Willem, heer van Broekhuizen en Reinoud, hertog van Gelre over bepaalde rechten in de heerlijkheid Oostrum. Op 8 september 1406 bevestigde de hertog na wijs beraad met zijn Raad, ridders, knechten en andere onderdanen, dat de heerlijkheid en het hoge gericht aan heer Willem van Broekhuizen toekwam, met uitzondering van "manschap, clockenslag ende bede" die de hertogen van Gelre van ouds toebehoorden[32]. Hetzelfde verhaal treffen we opnieuw aan in een brief van de schepenen van Venray uit het jaar 1453[33]. Hierbij verklaren de schepenen dat

> *"onse lieve gnedighe vrouw van Gulich, der Got genedich sij tot Venraede was op ene tijt, ende geboet heren Daniël van Apelteren voir hoir".*

Heer Daniël zou hierbij met de schepenen van Oostrum de situatie omtrent de heerlijke rechten precies hebben uitgelegd wie welke rechten bezat:

> *"de heren van Gelre off die here tot Venraede were, die hedde den clockenslach, gewalt en de gebot, bedwanck ende schattinghe, bede ende allen dienste oever die lude van Oestrum".*

Onopgelost blijft de vraag sinds wanneer de hertogen van Gelre over deze rechten in Oostrum beschikten.

Willem van Broekhuizen, junior

Na het overlijden van Willem, heer van Broekhuizen, omstreekst 1415 maakte zijn echtgenote Agnes de Cock van Waardenburg met haar kinderen op 22 juli 1415 een boedelscheiding[34]. Volgens de tekst van dit uitvoerig document erfde zijn gelijknamige zoon Willem junior het:

> *"haefmeysterampt des lands van Gelre. Ende dairtoe sal hebben die voirgenoemde Willem dat huys ende slot tot Geysteren mitter heerlicheit Orle, Oestrum mitten heerlicheden ende kyrcgiften".*

In deze belangrijke delingsakte wordt de burcht Spralant niet eens genoemd. Op 18 september 1415 werd Willem junior met zijn verworven bezittingen door de hertog beleend[35]. Door het ambt van erfhofmeester

Afb. 2
Gerard van Spralant, *1271 maart 15*
Randschrift: *+SIGILLV[M] . DI. GERARDI. DE . ..... N.*
Wapen: *drie zesbladige rozen met een barensteel van vijf hangers.*
Diameter: *53 mm*
Bron: *Historisches Archiv Stadt Köln, HUA 1/345*

Afb. 3
Isabella van Spralant, *1301 oktober 15*
Randschrift: *+S. DOMINE YSABEL . DE . SPRALANT*
Wapen: *een vrouwspersoon met op de linkerhand een vogel en in de rechterhand .....*
Ovaal: *.. x .. mm*
Bron: *Gaesdonck, Archief klooster Grafenthal, Urk. 68*

Afb. 4
Jordanus van Apeltern *1316 mei 17*
Randschrift: *+S.IORDANI DE APELD'NE*
Wapen: *geschaakt Andreaskruis beladen met een barensteel van drie hangers.*
Diameter: *25 mm*
Bron: *Stifts-Archiv Xanten, Urk. 472*

Afb. 5
Willem van Broekhuizen *1380 april 30*
Randschrift: *+S.WILHE.D.BRVECHVSEN.MILITIS*
Wapen: *schildhoofd 5 : 4 hermelijnstaartjes*
Diameter: *26 mm*
Bron: *Alg. Rijksarchief Brussel, Charters Brabant nr. 5653*

Afb. 6
Willem van Broekhuizen *1415 juli 22*
Randschrift: *.....BRVCHUESEN.....*
Wapen: *schildhoofd 4 : 3 hermelijnstaartjes beladen met een barensteel met driehangers.*
Diameter: *25 mm*
Bron: *Archiv Schloss Haag, Geldern, Urk. 1034*

Afb. 7
Johan van Broekhuizen *1442 augustus 1*
heer van Loe en Geysteren
Randschrift: *S. IAN VAN BRUECHUSEN*
Wapen: *schildhoofd 4 : 3 hermelijnstaartjes beladen met een barensteel met drie hangers.*
Diameter: *30 mm*
Bron: *Archiv Schloss Anholt, Urk. 161*

verwierf de jonge Willem een zeer vooraanstaande positie binnen de Gelderse adel. Zijn zegel zal ongetwijfeld van groot belang zijn geweest bij de verbondsbrief die de ridderschap en steden van het Overkwartier in 1418 sloten. Doel van dit verbond was dat alle deelnemers één lijn zouden trekken bij het aanvaarden van een opvolger, wannneer de kinderloze hertog Reinoud van Gelre kwam te overlijden[36]. Slechts een enkele keer treffen we Willem aan in een oorkonde waarin hij zich uitdrukkelijk heer tot Geysteren noemde. Zoals in een akte uit het jaar 1418 waarin Willem samen met Hendrik van Meerlair, geheten van der Hatert en Hendrik van den Woert beloofde een schuld van 70 Hollandse schilden te zullen betalen aan Johan van Buren[37]. Willem komen we als getuige tegen bij opstelling van de huwelijksvoorwaarden van zijn verre neef Willem van Broekhuizen Johanszoon, toen deze in 1425 huwde met joffer Bate, dochter van Lambert Jacobs[38].

Op 9 augustus 1424 werd Willem van Broekhuizen beleend met zowel Geysteren als "dat eygendom Oesterham ende die borch geheiten Spralant"[39]. Naast deze heerlijkheden en het ambt van erfhofmeester verwierf Willem in 1424 nog een belangrijke functie, namelijk het drostambt van Kessel en de halve heerlijkheid Horst[40]. De Gelderse hertogen hadden in de veertiende eeuw de vier Gelderse kwartieren van hun hertogdom onderverdeeld in ambten, waar een ambtman of drossaard namens de hertog het hoogste gezag uitoefende. Deze functionarissen stonden in hoog aanzien en velen van hen behoorden tot de vaste kring van raadslieden rond de landsheer. Aanvankelijk was de functie niet erfelijk, maar ook in de middeleeuwen verhandelde men alles was los en vast zat. Zo ook deze ambten. Dit werd vooral in de hand gewerkt door het feit, dat de steeds in geldnood verkerende hertogen de ambten verpandden, hetgeen hen tevens afhankelijk maakte van hun schuldeisers.

In 1418 had Arnt, heer van Blitterswijck, het ambt Kessel en de halve heerlijkheid Horst middels vererving verkregen van zijn oom en tante Johan van Broekhuizen en Goda van Eyll. Zowel Johan als zijn neef Arnt hadden dit ambt van de hertog in pand gekregen voor de som van 4127 Gelderse guldens. In 1424 verkoos de Blitterswijcker echter contant geld boven de functie van drost. Met toestemming van hertog Arnold verkocht hij het ambtmanschap aan Willem van Broekhuizen, heer van Geysteren, Oostrum, Spraland en Oirlo, die daardoor tevens de nieuwe schuldeiser van de hertog werd[41]. Voor Willem leek er een schitterende toekomst weggelegd, maar zijn vroegtijdige dood omstreeks 1427 maakte daar abrupt een einde aan. Op 8 maart 1429 vererfden al zijn goederen op zijn moeder Agnes de Cock van Waardenburg, Vrouwe van Broekhuzen[42].

Johan van Broekhuizen, heer van Loe

Johan de jonge was de derde zoon uit het huwelijk van Willem, heer van Broekhuizen en Agnes de Cock van Waardenburg. Hij mag vooral niet verward worden met zijn oudste broer die eveneens Johan heette. Deze laatste ontving in 1397 van zijn grootvader Gerard de Cock de heerlijkheid van Waardenburg, op voorwaarde dat hij zowel de naam als het wapen van Waardenburg zou voeren[43]. In 1415 erfde de oudste Johan de heerlijkheid Broekhuizen. Daarentegen erfde Johan de jonge reeds voor 1405 van zijn vader de heerlijkheid Loe en Ingher Walacken[44]. Hij noemt zich vanaf 1405 steevast Johan van Broekhuizen, heer van Loe. Gelukkig verschillen de zegels van beide Johannen: dat van Johan, heer van Broekhuizen en Waardenburg toont een alliantiewapen van Broekhuizen en Waardenburg, terwijl de heer van Loe het zo bekende familiewapen van Broekhuzen voert, met een toevoeging (breuk) van een barensteel met drie hangers.

Over Johan van Broekhuizen, heer van Loe is vrij veel archiefmateriaal bewaard gebleven. Uit al deze stukken blijkt dat Johan een kleurrijke figuur was, die in verschillende opzichten voldeed aan de romantische voorstelling van een middeleeuwse ridder. Aanvankelijk moet zijn leven blijkens de bewaarde processen met de hertog van Gelre en anderen getekend zijn geweest door oorlogen en vetes, door wrede afpersingen van zowel eigen als andere landslieden, door brandschattingen en plunderingen. Toch moet Johan ontegenzeggelijk een intelligente persoonlijkheid zijn geweest, want hij wist zich telkens uit benarde situaties te redden.

Johan erfde uit de nalatenschap van zijn broer Willem de heerlijkheden Geysteren, Spraland, Oostrum en Oirlo, welke zijn moeder Agnes de Cock van Waardenburg op 8 maart 1429 overdroeg. Johan werd nog op dezelfde dag met deze goederen beleend.Verder wist hij ook het ambt van erfhofmeester, dat in eerste instantie aan zijn oudste broer Johan was toebedeeld, te verwerven. Het bijbehorende harnas haalde Johan persoonlijk bij z'n broer op kasteel Ammerzoden[45].

Zijn fortuin groeide nog toen hij omstreeks 1430 trouwde met Anna, dochter van Johan van der Straten (Straeten) en Mechtild van Bijland (Bylandt). Het kasteel Wissen, gelegen tussen Kevelaer en Weeze, behoorde tot haar erfenis. Als huwelijksgeschenk kreeg hij van zijn schoonvader het ambt van Goch[46].

Alleen het ambtmanschap van Kessel werd voorlopig uitgeoefend door Johans broer Sweder van Broekhuizen, maar tenslotte nam Johan in 1431[47] ook deze functie over. Johan ontving zijn benoeming van hertog Arnold op 18 april 1431. Feitelijk had hij zijn taak als drost al eerder aanvaard, want op 5 april 1431 was

hij als drost van Kessel aanwezig op het priesterkoor van de kerk te Venray, toen daar een getuigenverhoor werd gehouden over de tiendrechten te Venray van de Munsterabdij te Roermond[48].
Johan van Broekhuizen en Anna van der Straten hadden min of meer de beschikking over zeker vier kastelen, te weten: Loe, Geysteren, Ter Horst en Wissen. Wanneer we heel kort ingaan op deze huizen dan valt meteen op dat Johan over het Huis ter Horst beschikte als ambtman van het land van Kessel. Geysteren had hij al vóór 1444 verhuurd aan zijn scholtis Hendrik van Merwijck, die zich toen burggraaf van Geysteren liet noemen[49]. Huis Loo (Loe) bij Alpen blijkt later in handen gekomen te zijn van Johans nicht Henrica van Broekhuizen die met Goswijn Stecke was gehuwd. Huis Wissen daarentegen was het erfgoed van Anna van Straten, dat zij in 1461 verkocht aan Wessel van der Loo. Heden ten dage bewoont deze familie nog steeds Huis Wissen.
Het mag hier zeker niet onvermeld blijven: in de periode van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren is er nergens sprake van de bucht Spralant, zodat we gerust mogen veronderstellen dat dit huis toen al verdwenen was.
Met hertog Arnold leefde Johan in een soort haatliefde verhouding; hij was een rebel die in kritieke situaties niettemin zijn heer trouw bleef. In 1450 kwam Johan tot inkeer en ging op pelgrimstocht naar Rome. Vóór zijn vertrek maakte hij op 15 mei 1450 zijn testament, maar spoedig daarna moet hij zijn afgereisd[50]. Op 7 juli 1450 kreeg Johan van paus Nicolaas V de opdracht zijn reis voort te zetten naar het Heilige Land[51]. Johan keerde van zijn pelgrimage niet meer terug. Volgens de Waardenburgse kroniek bereikte Johan Jeruzalem en ging hij

> *"voirt na Sunte Katherinen dair hi ind wege ende velde doet bleef sonder geboirt gelaten".*

Op zijn tocht naar het beroemde klooster moet hij onderweg zijn gestorven[52]. De exacte datum van zijn overlijden is niet bekend, maar moet geruime tijd liggen vóór 10 december 1451, de dag waarop Anna van der Straten een boedelscheiding met Johans broers en zussen regelde[53]. Het zou echter te ver voeren op alle bijzonderheden van het testament en de boedelscheiding in te gaan. Daarom beperken we ons tot de bepaling die voor Oostrum van belang is.

In zijn testament opende Johan de mogelijkheid tot het bouwen van een klooster voor de reguliere orde van Windesheim, dat beter bekend is als het klooster Bethlehem te Oostrum. Voor de bekostiging daarvan schonk Johan twee grote boerderijen: de hof te Makken in Vierlingsbeek en de hof ter Maesen in Kevelaer benevens de som van 4000 Rijnse guldens uit de hertogelijke renten te Venray. De koorheren zijn in 1470 met toestemming van de paus verhuisd naar het klooster Mariënsande onder Straelen[54].

Zoals we al reeds zagen werd in 1451 de nalatenschap van Johan van Broekhuizen verdeeld. Hierdoor kregen Geysteren en Oostrum met het fenomeen van de tweeherigheid te maken. Deze tweedeling van beide heerlijkheden was zeker niet uniek, want in de middeleeuwen kwam dit verschijnsel wel vaker voor. Men denke in dit verhand aan Horst en het sterk versnipperde Lottum. De nazaten van Adriaan van Broekhuizen uit de Geysterense linie van de familie Schellart van Obbendorp kochten in 1590 de andere helft van de heerlijkheden Geysteren en Oostrum van de nazaten van Thijs van Eyll[55]. Uiteindelijk kwam door deze koop weer een einde aan de tweeherigheid van Geysteren, die vanaf 1451 geduurd had. Ondanks deze samensmelting bleven zowel Geysteren als Oostrum met Spraland, juridisch gezien twee aparte Gelderse leengoederen.

Aan het einde van deze bijdrage wil ik graag mijn dank betuigen aan de heren J. Renkens (Gemeentearchivaris te Venray), L.Rutten (Venray), Prof.dr J.G.N.Renaud (Amersfoort) en H.J.J.Vermeulen (Broek op Langendijk) voor hun kritische kanttekeningen en waardevolle bijdragen.

Gebruikte afkortingen

HSAD	Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
LGOG	Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
PSHAL	Publications de la société historique et archéologique de Limbourg
RAL	Rijksarchief Limburg
RAG	Rijksarchief Gelderland
Iven	J.B.Iven, Inventaris van het huisarchief Geysteren en Schinnen (Keulen, 1810) Dit huisarchief bevindt zich in het familiearchief De Weichs de Wenne te Geysteren.

Noten

1. M.J. Janssen, Historie der aloude heerlijkheid Spraeland – Oostrum (Venray), van de O.L.Vr.kapel met het mirakaleus beeld en het gilde aldaar in: PSHAL 33 (1896-97), p. 9
2. E. Rosenkrantz, Eenige stukken betrekking hebbende op Limburg zich bevindende in het archief der stad Keulen in: De Maasgouw 12 (1890), p. 33
3. M. Flokstra, Geysteren in de middeleeuwen in: Castellogica-Verkenningen, mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting, (Doorn, 1988), Bd 2, p. 43 Bijlage VII (1451 dec. 11).
4. HSAD, Landesarchiv Geldern, Urk. 17 (1465 april 18).
5. RAG, Archief van de huizen Waardenburg en Neerijnen, inv.no. 848 (1465 april 23).
6. Prof. dr J.G.N. Renaud, Over de gedaantewisselingen van het Huys Geysteren in: Munsters in de Maasgouw, LGOG werken 9 (Maastricht 1986), p. 75.
7. RAG, Hertogelijk archief, aanwinst 1941, inv.nr. I a 1 folio 89v;

P.N. van Doorninck en J.S. van Veen, Acten betreffende Gelre en Zutphen, 1107-1415 (Haarlem 1908), p. 298-299.

[8] Th.J. Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins (Aalen 1966), Bd. 2, Urk. nr. 356.

[9] Archief Abdij Averbode, oorkonde nr. 216 (1263 januari 31).

[10] RAL, Archief Munsterabdij Roermond, inv.nr. 17, Afschrift in inv.nr. 2 Cartularium f. 63 en 64.

[11] Idem, inv.nr. 2 f. 64-64v.

[12] E. Rosenkrantz, eenige stukken betrekking hebbende op Limburg zich bevindende in het archief der stad Keulen in: De Maasgouw 12 (1890), p. 33.

[13] Historisches Archiv Stadt Köln, HUA 1/331 (1270 september 23),
L. Ennen, Quellen zur Geschichte der Stadt Köln (Köln 1867) Bd 3 nr. 23.

[14] Idem, HUA 1/332 (1270 september 10),
L. Ennen, Bd 3 nr. 24.

[15] Idem, HUA 1/336 (1270 september 26),
L. Ennen, Bd 3 nr. 28.

[16] Idem, HUA 1/344 (1271 maart 14),
L. Ennen, Bd 3 nr. 38.

[17] Idem, HUA 1/345 (1271 maart 15),
L. Ennen, Bd 3 nr. 39.

[18] R. Scholten, Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis comitis zu Asperen (Kleve 1899, Geldern 1984) Urk.nr. 83 (1301 oktober 15).

[19] RAL, Archief Munsterabdij te Roermond, inv.nr.2 f.62v-63 (1297 december 14).

[20] P.Weiler, Urkundenbuch des Stiftes Xanten (Bonn 1935), Urk.nr. 469 (1316 april 30).

[21] Idem, Urk.nr. 466 (1316 januari 16).

[22] Idem, Urk,.nr. 366 (1304 september 7).

[23] Idem, Urk.nr. 481 (1316 november 17).

[24] R. Scholten, op.cit. Urk.nr. 234 (1318 mei 1).

[25] J.J.S. Baron Sloet, J.S. van Veen en A.H. Martens van Sevenhoven, Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen. Het kwartier Nijmegen (Arnhem 1924), nr. 31, Apelteren.

[26] C. Wilkes, Inventar der Urkunden des Stiftsarchivs Xanten (1119-1449)
(Köln 1952), Regest 712 (1379 oktober 24).

[27] RAG, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 2275 (1374 december 8).

[28] RAL, Archief Munsterabdij te Roermond, inv.nr. 2 f65 (1375 april 17).

[29] RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv.nr. 1(A) f224; M. Flokstra, op.cit., p. 40, afb. 29.

[30] RAG, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 2275 (1384 februari 21).

[31] HSAD, Landesarchiv Geldern, Urk. 1 (1398 november 4).

[32] RAL, Archief Klooster Bethlehem te Oostrum, inv.nr. 13; Gelderse leenkamer, inv.nr. 2 losse bijlage (1406 september 8); Hertogelijk archief, XIV-Libri, deel III f128, deel VIII-I f22v.

[33] RAG, Hertogelijk archief, Charterverzameling inv.nr. 1071.
I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland (Arnhem 1847), deel IV, oork.nr. 282 (1453 januari 17).

[34] M. Flokstra, op.cit., pag. 40-42, bijlage II: volledige tekst van de delingsakte (1415 juli 22).

[35] Idem, bijlage III (1415 september 18).

[36] Gemeentearchief Nijmegen, OAN, inv.nr. 3975;
Gemeentearchief Zutphen, OAZ, inv.nr. 2394 (1418 mei 3).
I.A. Nijhoff, op.cit. deel III, oork.nr. 374B.

[37] RAG, archief van de heren en graven van Culemborg, inv.nr. 1357, regest 652 (1418 maart 12).

[38] RAL, Kleine familiearchieven, aanwinst 1950 – V39/7 (1425 augustus 4).

[39] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr.2 f 166 (1424 augustus 9).

[40] RAG, Hertogelijk archief, Inventaris regestbeschrijving: zie Gids I.15.
R. Wartena, Oude beschrijving van archivalia uit het Gelders hertogelijke archiefdepot in kasteel Buren, meestal verloren gegaan (deperdita) naar de inventarissen in het Koninklijk Huisarchief, regest nr. 478 (1424 september 17).

[41] Vermeld in de benoemingsakte van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren (1431 april 18), zie voetnoot 47.

[42] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 2 f 168 (1429 maart 8).

[43] RAG, Archief van de huizen Waardenburg en Neerijnen, inv.nr. 916 (eerste charter);
I.A. Nijhoff, op.cit., deel III, 235 voetnoot.

[44] HSAD, Archiv Berg, Urk. 1019 (1405 juli 22);
Th.J. Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins (Düsseldorf, 1858/herdruk Aalen 1966), Bd IV, oork.nr. 39.

[45] Gemeentearchief Arnhem, OAA, inv.nr. 5455 f 7.

[46] HSAD, Archiv Kleve-Mark, Urk. 1463 (1431 juli 17);
Th.J. Lacomblet, op.cit. oork.nr. 151 voetnoot.

[47] Archiv Schloss Harff, Urk.302 (1431 april 18) origineel;
Archiv Schloss Haag, Urk. 2663 eigentijds afschrift;
L. Korth, Das Gräflich von Mirbach'schen Archiv zu Harff, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 57 (1894) 1-5, volledige tekst.
RAG, Hertogelijk archief, inv.nr. 196 f LVII-LIXv.

[48] RAL, Archief Munsterabdij te Roermond, inv.nr. 2 f61v-62 (1431 april 5).

[49] Iven, f80 (1444 juni 14);
RAL, Archief klooster Bethlehem te Oostrum, inv.nr. 11 (1452 december 12), waarbij op verzoek van de schepenen van Oostrum Hendrik van Merwijck "als onsen richter ind Borchsaet tot Geijsteren" een akte bezegelde.

[50] M. Flokstra, op.cit., p. 46 bijlage X (regest). Testament van Johan van Broekhuizen en Anna van der Straten (1450 mei 15).

[51] RAL, Archief klooster Bethlehem te Oostrum, inv.nr. 1 f23-24 (1450 juli 7);
M. Flokstra, op.cit., bijlage V.

[52] RAG, Hertogelijk archief, voorlopig inv.nr. 25 f5v, Waardenburgse kroniek;
P.N. van Doorninck, Gelderse Kronieken (Arnhem 1904), p. 47-56 als kroniek IV;
Mr J. Gerdes, De heerlijkheid Weerdenburg, in: Gelderse Volks-Almanak 1874, p. 7-40.

[53] M. Flokstra, op.cit., p. 43-44 bijlage VII, volledige tekst van de nalatenschap van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren (1451 december 11).

[54] M. Flokstra en Th.J. van Rensch, Geschiedenis van de heerlijkheid Horst tot het begin van de zestiende eeuw, in: Horster Historiën 2 (Horst 1988), p. 60.

[55] Iven, f67 (1590 juni 14);
HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof IV nr. 38 f105-108.

Gerard van Ooi
heer van Spralant
1239-1271
tr.
N.N.

Willem van Spralant
1271

Gerard van Spralant
1297
tr.
Mechtildis
1297

Isabella van Spralant
1301
tr.
Dirk Corteluf
1301

Maria (van Spralant)
1316
tr. vóór 1316
Jordanus van Apelteren
1316 heer van Spralant
overl.: 1323

Jacob van Apelteren
1321-1352
overl.: vóór 1369
tr.
N.N.

Jordan van Apelteren
1368

Daniël van Apelteren
1368-1384
tr. vóór 1374
Wilhelmina van Megen
1374-1384

* 1374 verpanding van Oostrum en de burcht Spraland
* 1384 verkoop van Oostrum en de burcht Spraland aan Willem heer van Broekhuizen

N.B. Behoort bij M. Flokstra: Spraland
Bundel II, 1992-3

Genealogie familie Van Broekhuizen

Willem, heer van Broekhuizen
1363-1415
1375 heer van Spraland
1377 Erfhofmeester van Gelre
1381 heer van Broekhuizen
vóór 1398 heer van Geysteren
1398 drostambt van Gelre
overl.: vóór 22 juli 1415
tr. vóór 1397
Agnes van Waardenburg
1385-1429
overl.: na 8 maart 1429
dr. v. *Gerard de Cock van Waardenburg*
en v. *Henrica van Culemborg*

Elisabeth van Broekhuizen
1448-1469
Abdis van het klooster Grafenthal
overl.:
8-4-1469

Jan van Broekhuizen
1397-1441
1415 heer van Broekhuizen, Waardenburg
1424 heer van Ammerzoden
overl.:
vóór 7 juli 1442

tr. ca. 1407
Adriana van Brakel
1407-1441
Vrouwe van Brakel
overl.: na 1441

Gerarda van Broekhuizen
1411-1467

tr. 1411
Willem
burchtheer van Kessel
1404-1467

Willem van Broekhuizen
1415-1429
1415 heer van Geysteren, Spraland en Oostrum
Erfhofmeester
1424 ambtman van Kessel en Horst
overl.:
vóór 8 maart 1429

Henrica van Broekhuizen
1414-1455

tr. 1418
Godart van Harff
1418-1468
Landdrost van Gulik
1451 tot 1465
heer van half Geysteren

Johan van Broekhuizen
1405-1451
1405 heer van Loe bij Alpen
1429 heer van Geysteren, Spraland en Oostrum
Erfhofmeester van Gelre
1431 ambtman van Kessel en Horst

tr. vóór 1431
Anna van der Straten
1437-1468
Vrouwe van Wissen
overl.: 1468

Hubrecht van Broekhuizen
1405-1443
overl.:
tussen 1443 en 1451

tr. 1405
Mechtelt van Brempt
1405-1424

Sweder van Broekhuizen
1415-1437
overl.:
vóór 1451

tr.
(*Bela van Walhusen*)

Alard van Broekhuizen
1415-1448
overl.:
vóór 1451

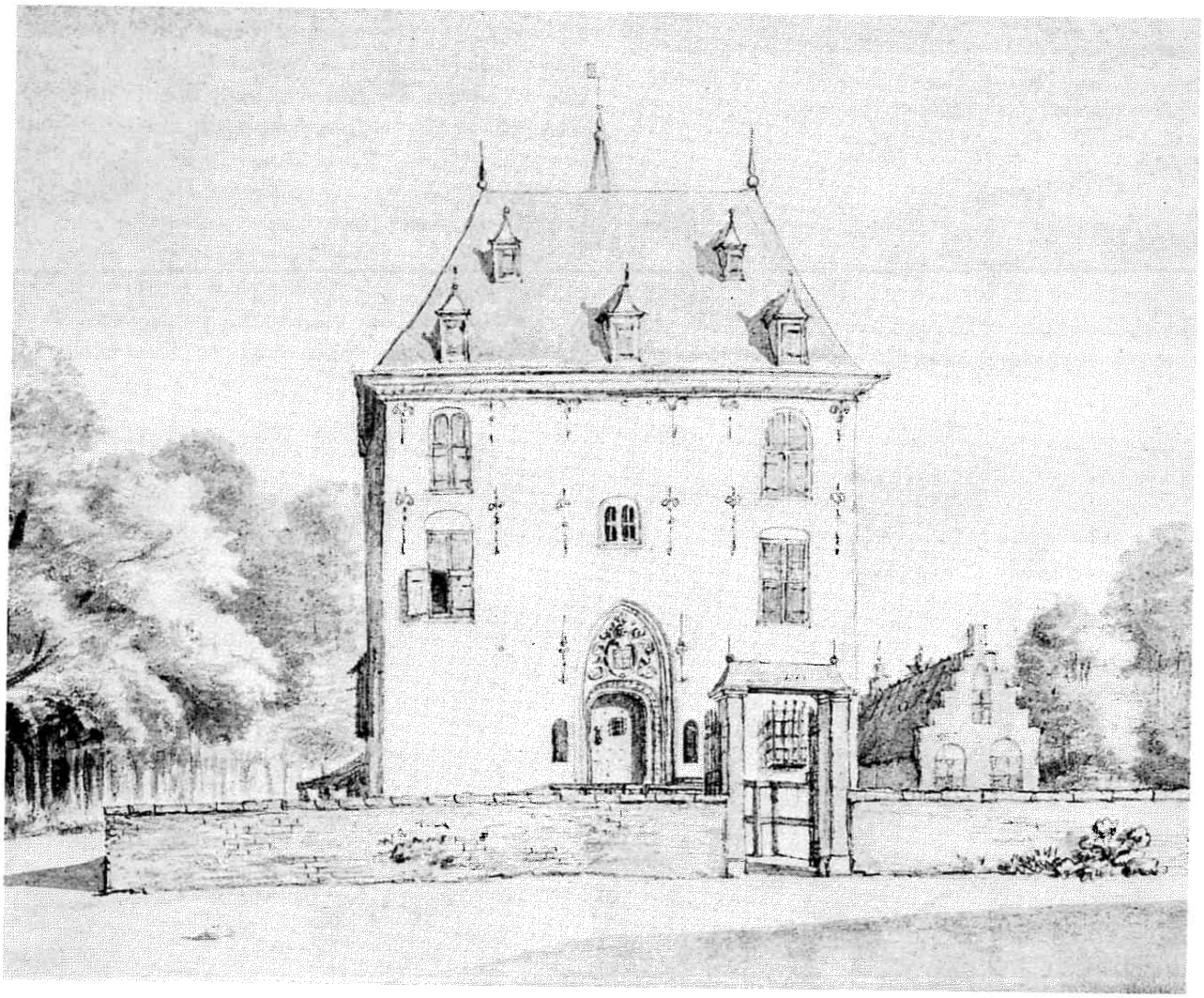
tr. na 1415
Maria van Daert
1451-1482
overl.: na 1482

N.B. Behoort bij M. Flokstra: Spraland Bundel II, 1992-3

Heemstede en Heemstede

DOOR

J.G.N. RENAUD

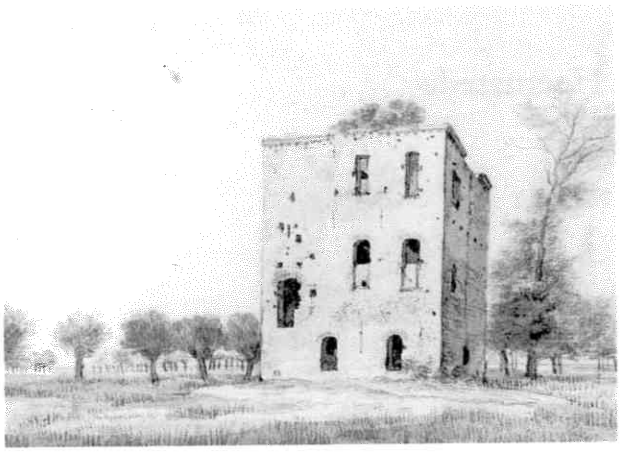

Afb.1 *Het middeleeuwse huis Heemstede onder Houten in welstand. Fantasie van Roeland Roghman met het bijschrift: in t Stight aghter nieuw-Heemstede.*

Wie de moeizame, lange weg naar de uitgave van de kasteeltekeningen van Roelant Roghman gedurende bijkans een mensenleven heeft mogen volgen, kan alleen maar van harte verheugd zijn. Alle nog te achterhalen Roghmantekeningen eindeljk bij elkaar in één boek! Bovendien een waardevolle inleiding op het thema in een apart verschenen deel II. Eindelijk ook de mogelijkheid om allerlei probleempjes aan te vatten.

Zoals de betrouwbaarheid van die tekening van Heemstede, afgebeeld onder nr. 67. Een reconstructie van de middeleeuwse woontoren. Het gaat hier om een benadering, waaraan Roghman zich alleen maar bij wijze van uitzondering gewaagd heeft.

Nu wil het ongeluk, dat er niet alleen een Heemstede bij Houten in Utrecht heeft bestaan, maar dat er eveneens een Heemstede bij Haarlem lag. Hier woonde in Roghman's tijd -'s zomers! – de Hollandse

Afb. 2 *Ruïne van de woontoren 'Oude Heemstee'. Tek. Roeland Roghman, ca. 1647. Teylers Museum, Haarlem.*

raadpensionaris Adriaan Pauw, één van de grote bouwmeesters van de Vrede van Munster (1648).
De bewerkers van het boek schrijven bij de reproductie blakend van zelfvertrouwen: 'Evenals bij nr.66 (huys te heemstee buyten haerlem) is ook hier verwarring opgetreden met het Utrechtse kasteel Heemstede; zie A.J.A.M.Lisman, *Heemstede, gelegen in de provincie Utrecht*; Alphen a/d Rijn, 1973, pp. 11-13.'
In deel II komt de bedoelde tekening nog eens ter sprake op pag. 118/119: 'In twee tekeningen heeft hij een merkwaardig spelletje gespeeld met de historische werkelijkheid. In één blad (nr. 67, afb. 177) heeft hij een kasteel, Heemstede, weergegeven, zoals hij zich voorstelde hoe het er in de middeleeuwen moet hebben uitgezien, als een middeleeuwse hof. De reconstructie is, zoals de vergelijking met de gravure *Het bezoek van koningin Henriëtte Maria* leert (zie afb. 87) wel degelijk tot stand gekomen met gebruikmaking van de informatie die het huis zelf aan de kunstenaar verschafte. De tekening moet zonder meer beschouwd worden als een historische fantasie.' Einde citaat!
Tja, daar zit je dan als twijfelmoedig onderzoeker. Meer weten maakt het leven meestal niet gemakkelijker en aangenamer. En uw scribent weet meer, hoe aanmatigend dit ook klinkt, zeker ten aanzien van mannen die zich zo indringend in het oeuvre van Roghman verdiept hebben. Schrijver dezes heeft zich

Afb. 3 *Voorplein en hoek hoofdgebouw op Heemstede bij Haarlem; tijdens een bezoek van koningin Henriëtte Maria van Engeland, echtgenote van Prins Willem III, op 8 september 1644.*
Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

namelijk al in 1947 uitvoerig met Heemstede bij Haarlem beziggehouden: een opgraving in optima forma. Ook nog gepubliceerd, in 1952, onder de titel: Het Huis en de Heren van Heemstede tijdens de middeleeuwen. Hij kan daarom met volle overtuiging verklaren, dat er in de bouwkundige ontwikkeling van het Huis Heemstede geen periode is geweest, waarin Heemstede zich in de vorm van een woontoren vertoonde. En daarom denk ik toch, dat die oude kastelenboekjes van Utrecht meer gelijk hebben, dan men na de publicatie van Roghman's tekeningen zou vermoeden. Dientengevolge meen ik, dat ook Lisman er niet zo ver naast zit. Toegegeven, die ingang van Heemstede in welstand doet denken aan het poorthek, de brug en de vorstelijke toegang van de hoofdvleugel, zoals die op de aangehaalde gravure met de ontvangst van koningin Henriëtte Maria in beeld is gebracht. De plaatsing van de vensters roept overigens wat twijfel op; vanzelfsprekend kan men die afwijkingen schuiven op het verschil in tijdstip en verklaren uit de voortdurende verbouwingen, die Pauw deed uitvoeren. Want zelfs in de tijd van Pauw, die Heemstede in 1621 aankocht om als zomerhuis te benutten is er nog heel wat aan die voorgevel geknutseld.

Maar er zijn andere zaken, waar we niet omheen kunnen. De wapensteen boven de toegang van Heemstede – de woontoren ! -heeft Roghman kunnen tekenen na de steen, die op de gravure zo'n beetje te onderscheiden valt, in situ bewonderend te hebben bekeken en wellicht ook in een schets voor zichzelf als documentatie te hebben vastgelegd. Dat is allemaal heel goed mogelijk en zeer wel denkbaar.

Nu wil het toeval, dat deze steen in weerwil van de afbraak van het slot Heemstede bij Haarlem bewaard is gebleven en ingemetseld in het muurwerk boven de toegang tot het Duivenhuis op de voorburcht. Men kan er het pronkstuk nog steeds bekijken. Het kost niet veel moeite om vast te stellen, dat het wapen onder de spitsboog op de tekening niet hetzelfde is als het wapen op de steen! Het wapen van de tekening is gekwartileerd, de kwartieren zijn opgevuld met wat krabbeltjes, die men niet nader vermag te definiëren! Het wapenschild is omgeven met een lint of een draagketen, waarvan men de betekenis slechts kan gissen. Pauw was drager van de St. Michaelsorde, dat wel.

Terug naar de wapensteen van Adriaan Pauw, tot in onze dagen bewaard in de muur van het Duivenhuis. Het wapenschild wordt hier gedekt door de gebruikelijke spangenhelm met als helmteken de distel. Onder het schild door loopt een band met het opschrift: 'Heere van Heemstede XVI c XXX vi'. Het zijn elementen, die op de tekening van de middeleeuwse woontoren niet vallen terug te vinden. Maar laten we

Afb. 4 *Wapensteen van Adriaen Pauw boven de toegang tot het Duivenhuis op de voorburcht van Huys Heemstede bij Haarlem. Gedateerd 1636.* Foto Renaud.

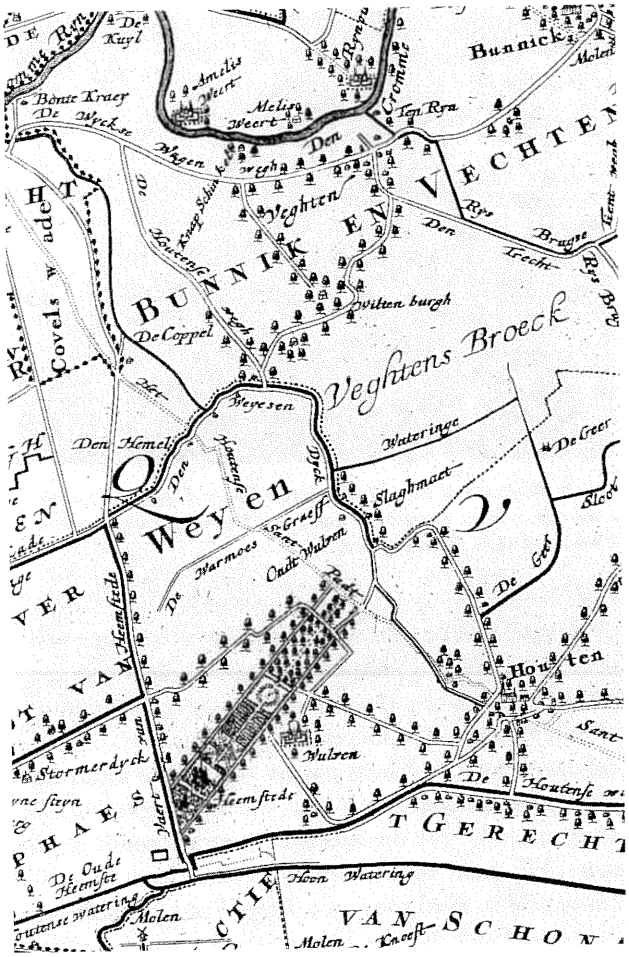
de samenstellers van het Roghman-album het voordeel van de twijfel gunnen en nog even aannemen, dat Roelant zich door de wapensteen op Heemstede bij Haarlem heeft laten inspireren.

Adriaan Pauw kan hem pas na 1636 in de muur hebben laten aanbrengen. Maar tijdens Roghman's bezoek in 1647 zat die steen er waarschijnlijk al niet meer. Hij moet verdwenen zijn, toen Pauw de terecht beroemde vredesbrug – de Pons Pacis – heeft laten bouwen. Pauw had in Leiden allerlei afbraak van de Marepoort aangekocht en in april 1646 naar Heemstede laten brengen.[1] Op Roghman's tekening valt de nieuwe brug en de rijk geornamenteerde toegang onmiskenbaar waar te nemen.

Reeds in 1642 had Pauw een rechthoekige grafsteen laten vervaardigen, gesierd met een sterk gedetailleerd wapenschild, beladen met o.a. *twee* hartschilden. De

Afb. 5 *De gerestaureerde Pons Pacis met hoofdingang tot het kasteel.* Foto Renaud.

Afb. 6 *Detail uit de kaart van Bernard du Roy met 'De Oude Heemste' (linksonder) en de nieuwe Heemstede. Kaart van rond 1700.*

steen van 1636 vertoont er maar één. Waar bleef de wapensteen? De donkergrijze zandsteen in de Duiventoren is weinig of niet door het weer aangetast en het vermoeden ligt voor de hand, dat de steen ergens 'binnen' de voortgang van de tijd heeft kunnen afwachten. Wellicht kreeg hij een plaatsje binnen de hoofdpoort van de voorburcht.

Met dat al is nog niet het overtuigend bewijs geleverd, dat Roghman in een speelse bui teruggegrepen heeft op een gefantaseerde toestand van middeleeuws Heemstede bij Haarlem, al kan de steen in 1636 onmogelijk boven de toegang van een laat-middeleeuwse woontoren hebben gepronkt. Er zijn wat andere aanwijzingen, die de onderzoeker met zachte hand toch weer naar Huys Heemstede/Houten terugvoeren. Rond 1645 lieten Hendrick Pieck en Maria Agnes van Winssen het er nu zo desolaat bijliggende huis Heemstede in Houten bouwen.[2] Dat ging vroeger niet in zo'n razend tempo en waarschijnlijk stond het huis nog in de steigers, toen Roelant Roghman langs kwam. Hij heeft het in ieder geval niet getekend, maar zijn aandacht geheel gewijd aan de ruïne van het rond 1400 gebouwde middeleeuwse Heemstede, 'een kwartier uur gaens' van het nieuwe huis. (Roghman I, nr. 68) Bij de tekening van het ruïneuze huis – een woontoren ! – kwam te staan: ' in 't Stight aghter nieuw-heemstede'.

Is het eigenlijk zo verwonderlijk, dat de tekening van het middeleeuwse huis in welstand het opschrift 'het oude huys te heemstede' meekreeg? Ja, ja... het is mij bekend dat het niet helemaal zeker is of Roelant zelve het bijschrift heeft geschreven. Maar toch, we hebben hier te maken met twee elkaar aanvullende vermeldingen betreffende het oude huis en het nieuwe huis. Op kaarten uit de 18e eeuw zoals die van Bernard du Roy van rond 1700 of die van omstreeks 1765 van Jacob Perrenot heet de oude torenruïne nog altijd Oude Heemstee. Zo'n onderscheid wordt niet beklemtoond, indien het om twee huizen gaat die niets met elkaar te maken hebben en zelfs niet bij elkaar in de buurt liggen. Alles bij alles: nr. 67 is zeker niet een conterfeitsel van Heemstede bij Haarlem. Wellicht toch een poging om het middeleeuwse Heemstede bij Houten iets meer eer te bewijzen dan men gemeenlijk een bouwval waardig keurt.

Noten

[1] J.E. Tjessinga, Het Slot van Heemstede onder Adriaan Pauw, pag. 35/36. Heemstede 1949

[2] L.B. Wevers, Heemstede. Delft 1991

Tussen droom en wake

Naar aanleiding van een mysterieuze brief over Egmond op den Hoef

DOOR

J. G. N. RENAUD

Inleiding

Het overkwam mij in de Windsteeg, dat straatje naast de aloude Sint Joris, in de schemering van een verglijdende winterdag. Bijna iedereen, die de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort wil aandoen, zal zich door dát straatje naar het nieuwe gebouw spoeden. De Hof – waar vrijdags en zaterdags markt wordt gehouden – en het geruststellende silhouet van de O.L.V.toren achter zich latend. Aan die toren heeft men toch maar het hele karteringssysteem van ons goede Nederland opgehangen , nietwaar!

Zoals dat in een windsteeg behoort klapperde en plapperde het naast en achter mij. Ik keek een beetje schichtig opzij... een voet in een sandaal, een wapperende toga! Een boze stem, die iets in een vreemde taal brabbelde. Het klonk als het mij niet zo erg vertrouwde latijn.

En dan verspringt plotseling het droombeeld; we staan op het dek van een romeins schip, voortgestuwd door rijen roeiers. Achter ons de eentonige, haast angstaanjagende hamerslag van de man, die het tempo van de roeiers dirigeerde.

(Voor de enkeling, die het nog niet geheel door heeft: ik had een droom...) Een droom dus, waaruit ik wat ongemakkelijk ontwaakte. En – hoe bestaat het? – met een rol perkament, waarop een oude Romein zijn gedachtenspinsels aan een andere Romein ontvouwde! Ene Vegetius aan ene Vitruvius! Ze hebben beide echt geleefd, dat wel. Maar de brief ging over zaken, die voor mij althans maar al te herkenbaar waren.

Egmond op den Hoef! Bijna een mensenleeftijd achter mij: een echo van een haast vergeten legende. Pogingen in 1991 om een herbouw van het stamslot van de Egmonds op gang te brengen. Een streven, dat heden ten dage steeds opnieuw in vergelijkbare accenten voor de dag komt.

Komaan, ik wil m'n lezers de brief van Vegetius niet onthouden!

Van Vegetius de Sterktenbouwer aan zijn vriend Vitruvius, de gelauwerde!

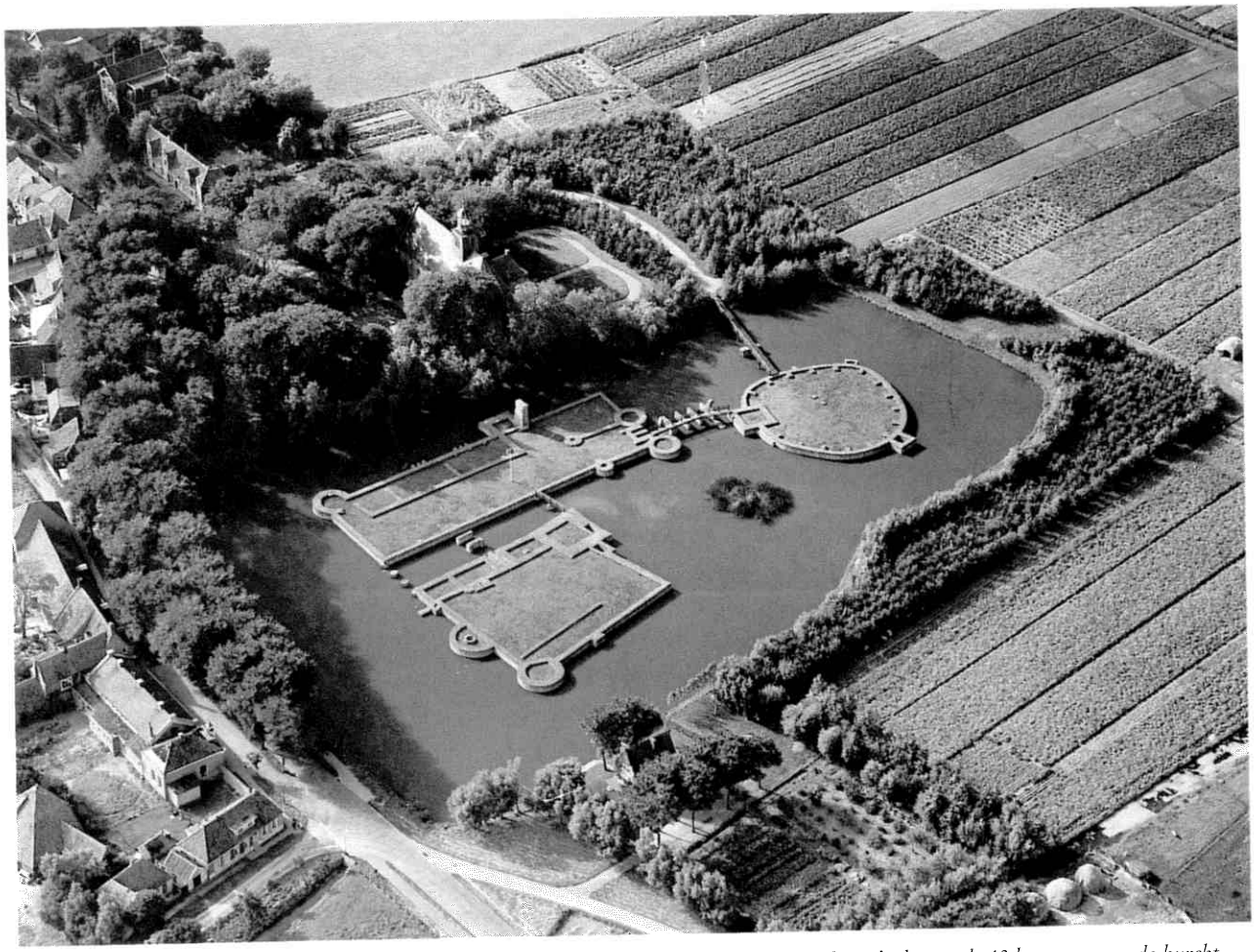
Gij weet zonder twijfel, Oh achtenswaardige Vitruvius, dat ik – Vegetius de Sterktenbouwer – er soms in ronde bewoordingen voor uitkom, dat de versterkingskunst voor mij geen onbekend gebied betekent. Zulks bij, naar mijn smaak althans, gepaste gelegenheden. En dat behoort begrijpelijk te zijn, wanneer men in aanmerking wil nemen dat de Hogepriesters mij waardig keurden om ingewijd te worden in uiterst geheime vakrituelen. Men vergeve mij het sprankje ijdelheid dat dientengevolge soms in mijn optreden als deskundige doorschemert. Ik ontleen zulke kleine onvoorzichtigheden trouwens in de allereerste plaats aan mijn goede relaties met de wijze godin Minerva. Met de verschuldigde eerbied overigens meen ik soms een vleugje van haar wijsheid in pacht te hebben. Nu ja... een vleugje...! Hoe het ook zij, ik – arme sterveling – mag mij dermate in haar gunst verheugen, dacht ik zo in alle bescheidenheid, dat ik mij geen betweterige tegenspraak behoef te laten welgevallen van wie ook.

Onnodig er aan te herinneren, dat haar welwillende inblazingen mij zo nu en dan in mijn steeds terugkerende zakelijke twistgesprekken met de grofbesnaarde Mars – mijn Grootmachtige Meester, nietwaar – zeer te stade komen. Mag ik derhalve bij gelegenheid een tikje ijdel toeschijnen aan degenen, die mij slechts oppervlakkig kennen? Vanzelfsprekend ontheft deze kleine ondeugd mij niet van de plicht om eigenwijze leerlingen zachtmoedig terecht te wijzen.

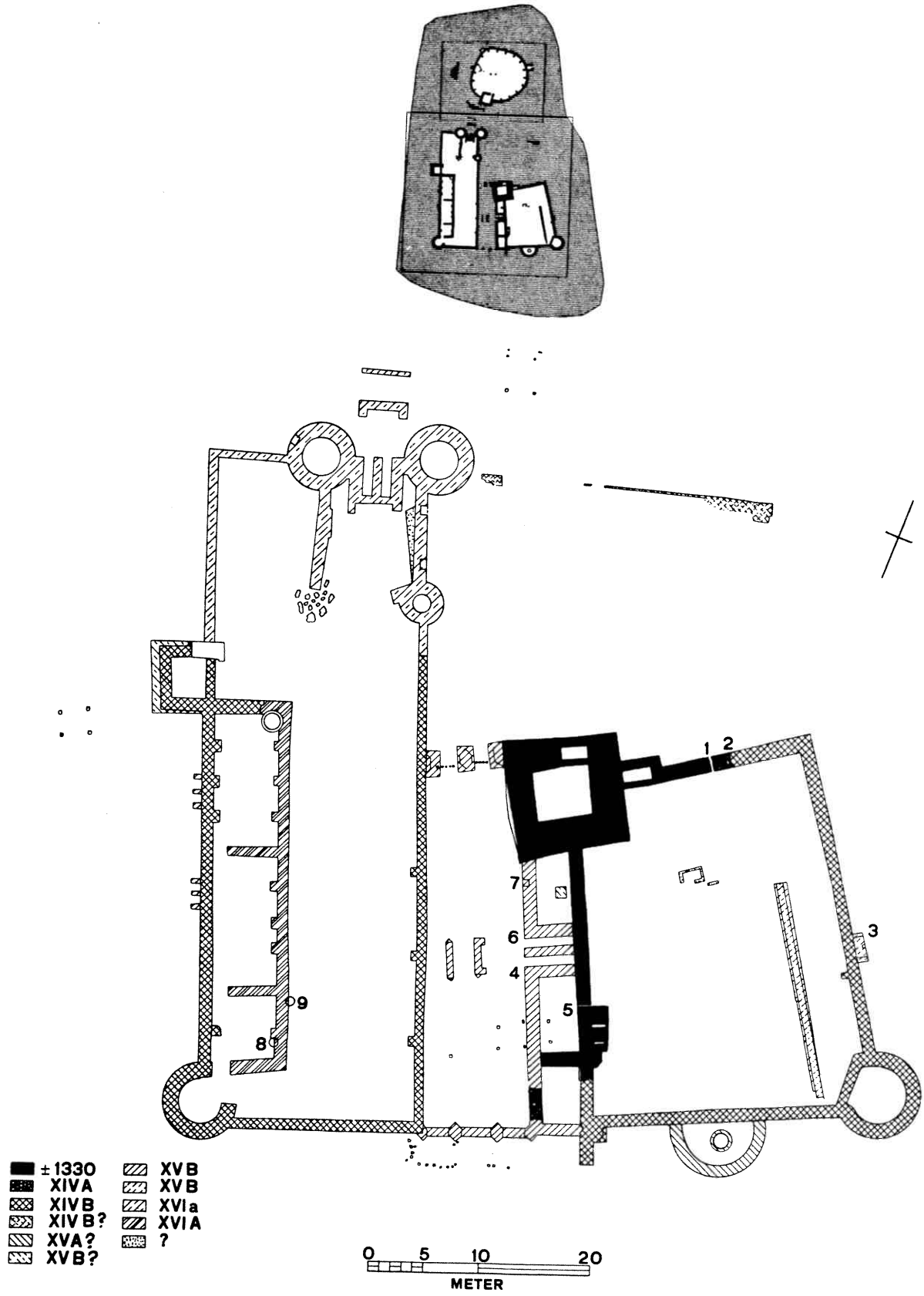
En daarom, ter zake! Terecht hebt ook Gij er – een beetje misprijzend, kwam het mij voor! – wel eens fijntjes op gewezen, dat mijn bijzondere relatie tot de wijze godin ook verplichtingen met zich meebrengt. Welnu, op dit gedenkwaardige moment noodzaken deze mij zelfs om U de onderhavige, misschien niet zó gewaardeerde brief te schrijven.

Ge zult Uw verwondering nauwelijks kunnen bedwingen, denk ik. Want ik voel mij gedwongen U de altoos herhaalde waarschuwing van onze priesters in herinnering te brengen: Wien de Goden verderven willen, hebben zij met blindheid geslagen.

Een ongetwijfeld voorbijgaande versluiering van Uw helder oog heeft mij helaas momenten bezorgd, waarop ik het fronsend voorhoofd tevergeefs getracht heb in een welwillende plooi te strijken.
Kijk, het gaat om die leergierige slaaf van U, die wakkere borst waarvan Gij veel verwacht vermits de nietaflatende ijver waarmee hij Uw gezegende woorden tot zich nam. Hij heeft – laten we wel wezen – dusdoende de toekomst met grote verwachtingen belast. Ja, ja, ik doel op de jonge Noordhollander Arnoldus. Ik mag helaas niet nalaten over hem met U van gedachten te wisselen. Hij heeft het in zijn jeugdige onbezonnenheid bestaan zich te vergrijpen aan één van mijn oude liefdes. Mijn toorn werd nauweljks gematigd door de wetenschap, hoe dit heeft kunnen gebeuren. Aanvankelijk, voeg ik er haastig aan toe. Gaandeweg heeft goed begrip mij tot die mildheid kunnen stemmen, gelijk die een in het vak vergrijsde past.
Zeker, Vitruvius, ik zal de laatste zijn om niet te begrijpen dat Uw Arnoldus als kleuter reeds bewonderend, hoewel niet begrijpend, staarde naar de overblijfselen van het kasteel van Egmond. Terzijde: ik meen nog steeds iets van die blik te bespeuren in het konterfeitsel, waarmee hij in zijn ijdelheid zijn werkje heeft laten verluchten.
Juist, het gaat dus om het kasteel van Egmond, dat puikje van versterkingskunst. Het bevestigde huis van Kwade Wouter en Graaf Jan, om maar enkele bewoners van grote allure te noemen. In de jaren des onderscheids gekomen is hij zich als aankomend beoefenaar van de schone kunst der architectuur met Egmond gaan bezighouden en onder Uw beproefde leiding heeft hij getracht door te dringen in de moeilijke wetenschap van de sterktenbouwinge. Zo nu en dan – ik moet het ruiterlijk toegeven – heeft hij mij zelfs benaderd met lastige vragen, waarop een bezonnen en beproefd man als ik niet zo maar en pasklaar antwoord had. Mijn ijdelheid, helaas, bewoog mij niettemin soms tot antwoorden die ik nog steeds in hoge mate betreur.
Welnu, Gij – in tegenstelling tot Uw briefschrijver – zijt met meergenoemde Arnoldus ter plaatse geweest, nietwaar. Zoals het een goed en getrouw leermeester betaamt hebt Gij U ter plaatse door hem laten voorlichten. En, bij Jupiter!, Gij hebt U door zijn vlotte en welluidende voordracht aangenaam laten inpalmen.

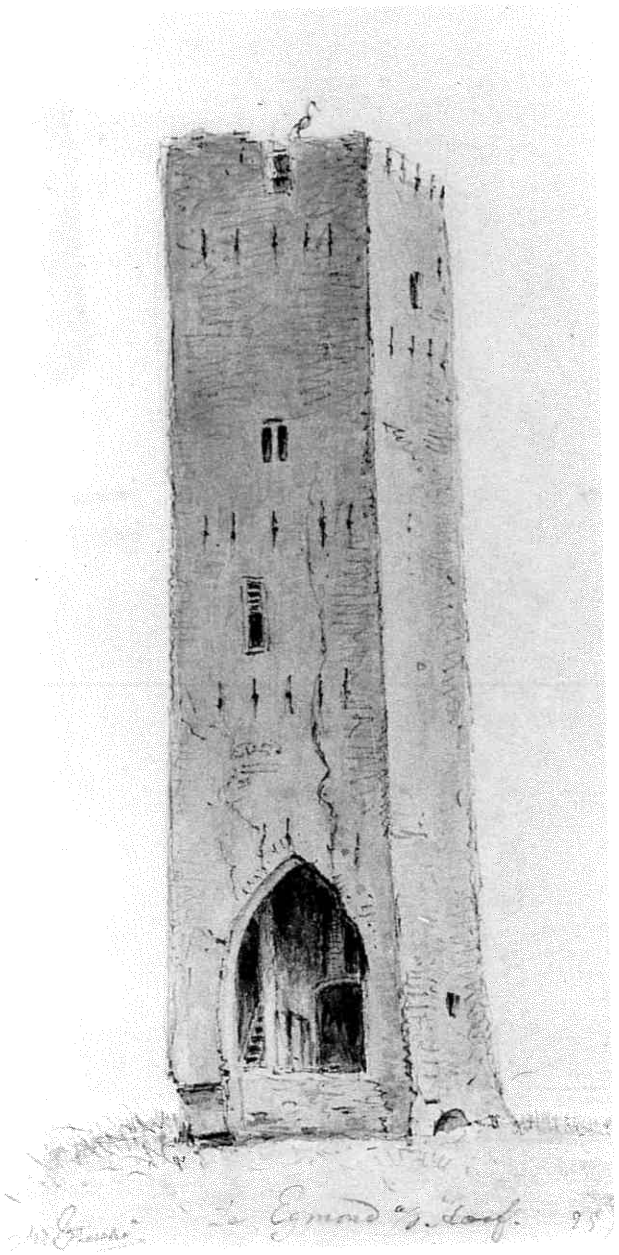

Afb. 1 *Luchtfoto van de geconsolideerde fundamenten van het kasteel Egmond op den Hoef. Rechtsboven de 13de-eeuwse ronde burcht. Op de 14de-eeuwse voorburcht het enig overgebleven stukje opgaand muurwerk; overblijfsel van de Rentmeesterstoren.*
Foto K.L.M. Aerocarto.

Afb. 2 *Plattegrond van het in 1573 verwoeste kasteel met aanduiding der bouwperioden; ontworpen met gebruikmaking van een opmeting vanwege het P.W.N.*

Dat U de schellen niet van de ogen gevallen zijn! En zo ik U te laag aansla, dan betreur ik toch de goedmoedigheid, waarmee U in dit geval Uw bedenkingen hebt weggewuifd; ja, in de gewijde plooien van Uw wat te ruim vallende toga hebt weggemoffeld.
Zeker, de milde atmosfeer, het lieflijke landschap te Egmond op den Hoef – tsa, aan de oostelijke einder verrijst Alkmaar -moet Uw kritische geest in een lichte sluimer gebracht hebben. Misschien zal het U deswegen ook een weinig moeilijk vallen om mij te volgen. Te midden namelijk van de geconsolideerde fundamenten, gebed in welig gras, rijst nog steeds op, enkele meters hoog, een gedeelte van de noordmuur van de zogeheten Rentmeesterstoren. Een streng blok metselwerk, dat U als een waarschuwend opgestoken wijsvinger tot in Uw dromen had behoren te vervolgen. Neen, ik wil hier niet ingaan op de vele zaken, die Uw Arnoldus ongetwijfeld aan de orde heeft gesteld. Niet op de soms intelligente oplossingen, die zijn afstudeerproject ongetwijfeld tot een goed werkstuk gestempeld hebben. Neen, ik moet er met hinderlijke vasthoudendheid op wijzen, dat die enkele kubieke meters metselwerk zijn conclusies voor een belangrijk deel ontkrachten.
Het komt mij voor, dat Gij dit middeleeuws muurwerk nauwelijks enige aandacht waardig gekeurd hebt: Uw volijverige Arnoldus zal U al spoedig met zachte drang naar de ronde burcht gevoerd hebben. Trouwens, daarover betreedt de brave burger tegenwoordig het imponerende complex. En dan zijn daar de resten van het poortgebouw van rond 1500, welhaast een versterking op zich. Daarna, staande op de brug die voorburcht en hoofdburcht scheidt, springt het zware muurwerk van de donjon – de hoofdtoren – in het oog. Toen stond Ge al lang met de rug naar dat opgaand muurwerk, waarvoor ik Uw welwillende aandacht vraag.
Het gaat ongeveer om de helft van de noordwand van de Rentmeesterstoren waarin de oorspronkelijke noordoosthoek juist nog bewaard is. Er valt daar iets belangrijks te zien, daar op die noordoosthoek. Een verschijnsel, dat U tot diep nadenken had kunnen aanzetten en U vervolgens ongetwijfeld met wantrouwen ten aanzien van de U voorgeschotelde beschouwingen vervuld zou hebben. Ja, bij gevolg ook ten opzichte van de met zoveel eloquentia voorgedragen ontwikkelingsfasen van het oude kasteel. Daar op die hoek, mijn waarde Vitruvius, valt nog net de aanzet van een zware spitsboog te ontdekken; een aanzet, die nota bene wel twee strekken zwaar uitgevoerd is. Bepaald niet zo maar een bescheiden doorgang naar de burelen van de Rentmeester.
Het wordt tijd te rade te gaan bij onze voorgangers. Volgens geloofwaardige getuigenissen uit de jaren 1789, 1792 en 1837 viel er toen nog veel meer van be-

De pleinzijde van de Rentmeesterstoren. Duidelijk tekent zich de oude doorgang af! Tek. M.J. Stükli, 25 july 1837.

doelde boog te zien.[1] *Zo de spaarzame aanwijzingen U heden ten dage niet vermogen te overtuigen, de krachtige spitsboog die onze voorgangers onmiskenbaar hebben waargenomen valt toch niet weg te redeneren. Ter afsluiting van mijn overwegingen nodig ik U uit de binnenwand van het stukje torenmuur eens goed te beschouwen; enige voeten boven de begane grond verraden afgebroken stenen en andere onregelmatigheden, dat zich hier een overwelving uit het opgaande muurwerk ontwikkelde. Ik behoef U niet voor te houden, dat naarstig zoeken in onze oude perkamenten ongetwijfeld bewijsstukken zouden opleveren voor de aanwezigheid van een doorgang in de tegenoverliggende westwand van de toren.*
Met Uw uitmuntende kennis van de architectuur,

m'm waarde Vitruvius, behoeft Ge niet lang te raden naar de conclusie, waar ik U heen wil leiden: de Rentmeesterstoren was aanvankelijk bedoeld als ingangstoren: dé toegang tot de voorburcht en uiteindelijk het hoofdgebouw. Nadat het vorstelijk poortgebouw in de dagen van de eerste graaf van Egmond rond 1500 een nieuwe, 90 graden gedraaide ingangspartij had geschapen, moet men de Rentmeesterstoren aan de veldzijde dichtgezet hebben, In ieder geval heeft dit tot gevolg gehad, dat de bezoekers vóór c. 1500 niet over het emplacement van de ronde burcht geleid behoefden te worden om de kasteelpoort te betreden.

De gedachtenspinsels betreffende de toestand vóór 1500 van Uw arbeidzame leerling Arnoldus – wat heeft hij al getekend om ons aan zijn bedenksels te doen geloven! – gaan juist uit van de ronde burcht als tussenstation, hetgeen wel moest leiden tot zeer gezochte oplossingen. Een gevolg van een dergelijke uitgangspunt is onder andere, dat de ronde burcht vanuit het westen betreden had moeten kunnen worden en wel reeds in de veertiende eeuw! Van de daartoe benodigde brug zijn geen sporen teruggevonden. Aanvankelijk, in de vroegste dagen van het bestaan van een kasteel te Egmond, viel de ronde burcht uitsluitend te bereiken via een voorburcht, ook wel neerhof genoemd. Die bevond zich ongetwijfeld aan de zuidzijde; de teruggevonden resten van bruggepalen geven voldoende aanwijzing voor een brug, die naast de uitspringende donjon de toegangspoort in de ringmuur bereikte. We weten overigens niets van omvang van die neerhof af; alleen de plaats is een onweerlegbaar gegeven. Maar zoals Uw leerling het zich voorstelt zou geen enkele van mijn confrères die voorburcht aangelegd hebben! Gij kunt het vaststellen aan illustere voorbeelden als Teylingen, Heusden, De Voorst: de naar de ronde burcht toegekeerde zijde van de neerhof boog als regel in meer of mindere mate met de ronding van de ringmuur mee, waardoor de binnengracht tussen beide delen van het kasteel hooguit de breedte van zo'n 15 meter bedragen zal hebben. In verband met de latere wijzigingen laat zich overigens alleen maar vaststellen dat de oudste – bij de ronde burcht behorende -voorburcht een breedte van ongeveer 20 meter gehad kan hebben. De enorme lap grond met een breedte van 50 tot 60 meter en een lengte van tenminste 60 meter, een door een noord-zuid lopende gracht ook nog eens in een opper- en een

Afb. 4 *Overblijfsel van de Rentmeesterstoren. Bovenaan links de aanzet van de spitsboog boven de doorgang aan de zijde van het binnenplein.* Foto E. Cordfunke.

Afb. 5 *Binnenkant van de Rentmeesterstoren met aanzet (boven, rechts) van de boog.* Foto E. Cordfunke

neerhof verdeelde voorburcht, maakt een volstrekt ongeloofwaardige indruk, Voor de bastions op de zuidwestelijke en de zuidoostelijke hoek bestaat geen schijn van bewijs.

Ik ben mij bewust, gelauwerde Vitruvius, dat het mij, eenvoudige sterktenbouwer niet past over Uw eerbiedwaardig hoofd heen een polemiek net Uw leerling aan te vangen. Nietttemin brandt mij nog een opmerking op de tong, die ik derhalve niet achter de omheining der tanden vermag te houden.

Ik maak mij namelijk zeer ernstige zorgen over de interpretatie van dat aardige bosje riet en biezen, dat zo welig in het grote watervlak tussen de ronde burcht en de latere vierkante hoofdburcht opbloeit. Het houdt zich staande op een ondiepte, bij het uitgraven van de gracht ontstaan nademaal men daar een strook muurwerk gespaard heeft. Dit metselwerk, van de rietplek uit zich oost-west voortzettende tot bij de torens van het imposante zestiende-eeuwse poortgebouw van de nu nog goed herkenbare voorburcht kan eigenlijk alleen maar verklaard worden als een overblijfsel dat een aanwijzing geeft voor de oorspronkelijke vorm van de voorburcht, die bij het vierkante hoofdgebouw behoorde.

Ongetwijfeld hebben vooral de latere wijzigingen rond 1500 ons doen geloven, dat deze jongere veertiende-eeuwse voorburcht ontworpen werd als een bebouwd rechthoekig stuk grond van grofweg 60 x 20 meter. Maar juist dat boven aangeduide strookje metselwerk, waarvan zelfs nog enige sporen zijn aangetroffen op de noordwesthoek van de huidige voorburcht, wijst ons op een verschijnsel, dat ons sterktenbouwers niet geheel onbekend voorkomt. Er bestaat namelijk soms reden om het hoofdgebouw niet aan één, maar aan twee zijden te beschermen. De voorburcht krijgt daardoor de vorm van de letter L en beveiligt op deze wijze niet alleen de voorgevel met de hoofdingang, maar ook een zijde van het hoofdgebouw in zijn beschermende omarming. U vergeve het mij, o vereerde Vitruvius – wien noch als mij iets menselijks vreemd zal zijn – dat deze antropomorfe uitdrukking beelden oproept die in de strenge gedachtenwereld van de architectuur bepaald niet thuishoren. Geloof mij, de grootste bedreiging voor het kasteel en zijn bewoners kwam juist van die extra beschutte kant; daar lag "die harde gheest", de goed begaanbare strook langs het binnenduin. Aan de andere zijde van kasteel Egmond strekte zich tot in de zestiende eeuw het Egmonder Meer uit!

Een bijzondere omstandigheid kan in ons geval de geschetste ontwikkeling in de hand gewerkt hebben. Want lag daar – ten zuiden van de ronde burcht – niet de neerhof, die deze oudste versterking tot voorburcht diende, maar waar we afgezien van de plaats overigens – het zij nogmaals onder Uw hopelijk nimmer verflauwende aandacht gebracht – weinig of niets met zekerheid kunnen zeggen. Een deel daarvan kunnen de bouwers van het tweede kasteel gemakkelijk gespaard hebben en opgenomen in een L-vormige voorburcht ten gerieve van het nieuwe kasteel.

Trouwens, om U gerust te stellen moge ik er op wijzen, dat er meer voorbeelden bestaan van een dergelijke aanleg. Soms treft men ook de situatie aan, waarbij slechts één arm van de L architectonisch ontwikkeld werd. De andere poot bestond dan uit een weinig meer dan smalle strook grond, bezet met een palissadering of een schildmuur en een begroeiing van doornstruiken.

Tot goed begrip: bij de beslist niet geheel uit de lucht gegrepen L-vormige voorburcht van het tweede kasteel van Egmond behoort uiteraard de Rentmeesterstoren als toegangspoort. Overigens – om de vraag die ik op Uw lippen zie spelen voor te zijn – dit alles moet grondig gewijzigd zijn toen het nieuwe poortgebouw tot stand kwam. Toen pas ontstond mijns inziens het grote watervlak ten noorden van het hoofdgebouw; juist door het vergraven van dit overblijfsel van de oudste voorburcht, aanvankelijk behorende bij de oudste, ronde burcht van circa 1200.

Het statige, nieuwe poortgebouw werd kennelijk geheel ontworpen vanuit de opvatting, dat de nieuwe toegang tot het kasteel van Egmond geleid diende te worden over het eiland, het emplacement van de oudste burcht.

Ik zal het bij deze opmerkingen laten; het is verre van mij U al te pijnlijke ogenblikken te willen bezorgen door U te confronteren met wat ik als missers beschouw van Uw overigens getalenteerde leerling, die ook Gij niet kondet vermijden. En ik zal U al helemaal niet lastig vallen met mijn ernstige bedenkingen tegen de zuiver historische benadering van het slot van Egmond op den Hoef. Gij zijt – helaas, zeg ik – geen historicus en dit deel van het verhaal komt geheel voor rekening van uw Arnoldus.

Tot troost moge ik U er aan herinneren, dat volgens de discipelen van Herodotus ook de goede Homerus wel eens sliep. Het komt U hopelijk toch niet onmogelijk voor, dat ook Gij wel eens ogenblikken van afnemende aandacht beleefde tijdens deze laatste jaren, zo dicht naderend tot het tijdstip, waarop Gij geacht wordt van een welverdiende rust te gaan genieten na zovele jaren van vurige bevlogenheid. Onder ons gezegd, zelfs mij overkomt dat wel eens. Tja, Gij zoudt mij kunnen verwijten, dat ik er niet eerder toe kwam mijn gewijzigde visie op Egmond na jaren van rijping der inzichten den volke bekend te maken. Daarvoor, mijn waarde Vitruvius, behoort er een aanleiding te zijn. Zoals Gij zelve vanuit Uw rijke ervaring kunt weten. De bemoeiingen met vele versterkingen houden en hielden mij in deze bange tijden vol bedreiging

dermate bezig, dat er geen tijd over bleef om mij in alle rust met oude , haast vergeten zaken te gaan bemoeien en mijn nieuwe, door ervaring gelouterde inzichten aan U en de Uwen toe te vertrouwen. Door het uitbrengen van zijn boek, dat mij op het Forum gramstorig onder de neus gehouden werd, heeft Uw leerling mij in de positie gebracht die mij noodzaakt mijn stilzwijgen te verbreken, hoe zeer ik mij ook bewust ben dat menigeen mij om deze reden voorlopig althans zal trachten op het Forum te ontlopen. Moge de raven van de Wraakgodinnen hem achtervolgen.
Het zij zo. Ik meende althans aan U verplicht te zijn, opening van zaken te geven. En overigens ben ik van mening, dat Egmond nooit in steigerbuizen herbouwd mag worden. Onze grote Cato Censorius vergeve mij deze variatie op de stoere volzin, waarmee hij alle discussies over Carthago besloot.

Gegroet, Oh Vitruvius!

Besluit

Zij, die enigermate bekend zijn in Kastelenland zullen er waarschijnlijk wel van overtuigd zijn, dat Uw scribent drommels goed weet, wie zich achter de ruggen van de grote Romeinen schuilhouden. Zij hebben geen droomuitlegger nodig om te begrijpen, dat de milde kritiek dient beschouwd te worden als een poging om de scherpte te ontnemen aan een veroordeling van een werkstuk, waarvoor niet alleen de jonge architect de verantwoording draagt. In ieder geval had hij er verstandiger aan gedaan zijn Egmond-studies ten behoeve van zijn afstudeerproject op de TU-Delft niet in een boekvorm uit te geven en onder een groter publiek te brengen. Het voorstel om een verdwenen gebouw als het Slot op den Hoef met stijgerbuizen luchtigjes uit te beelden mag beslist niet als een originele vinding worden beschouwd. Het klassieke voorbeeld is altijd nog het huis van Abraham Lincoln in de Verenigde Staten. Zoekende architecten hebben vaker naar die suggestie gegrepen; een voordeel bestaat hierin, dat deze methode het onnodig maakt om enige detaillering aan te brengen en terugvalt op een uiterst primitieve aanduiding van de bedoelde bouwmassa. De plannen ten aanzien van Egmond gingen in 1991 dan ook veel verder en ik moet toegeven, dat het voorhanden iconografisch materiaal tot op zekere hoogte toestaat tenminste de gevels te recontstrueren.
Het is een opmerkelijk gegeven dat de drang tot oproeping van het verleden telkens weer opduikt. Dezer dagen kon de oplettende krantenlezer weer eens kennis nemen van plannen tot herbouw van een sinds lang vergeten landhuis met een kasteelachtig uiterlijk. Er was van dit op zich best aardige gebouw zelfs een afbeelding gepubliceerd. Niemand minder dan Rembrandt had Kostverloren (of Brillenburg) immers uitgetekend. En dan die plannen om nog verder terug te grijpen en de Romeinse boerderij van Voerendaal bij Heerlen op te bouwen. Na archeologisch onderzoek, dat wel. De plattegrond was wel het minste, waarvan men dan zou behoren uit te gaan! Ach, de wal keerde het schip. De kosten hebben de geldschieters ongetwijfeld afgeschrikt.
De beroemde bouwmeester Cuypers kreeg rond 1900 tenminste nog de beschikking over schier onuitputtelijke geldbronnen toen hij de opdracht aanvaardde om de ruïne van het laat-middeleeuwse kasteel de Haar te herbouwen. Hij herschiep de bouwval in een sprookjesburcht. Nee, het werd geen voorloper van Bommelsteyn; de adeldom van het vakmanschap straalt er nog steeds van af.
Moeilijker, veel moeilijker had Jonkheer van Sypesteyn het. Een familielid uit de negentiende eeuw zadelde hem op met een gefantaseerde stamboom, die al in de dertiende eeuw aanving. Was dat nu nog maar

het enige. Maar in het familie-archief werd ook nog een tekening van Jan de Beyer uit 1749 bewaard, die de Sypesteyn in welstand uitbeeldde.
En, hoe bestaat het: toen Jonkheer Catharinus Ascarius een bedevaart naar Nieuw-Loosdrecht maakte vond hij daar de hekpalen van het landhuis terug! Van toen af aan liet het vaste voornemen het voorvaderlijk kasteel te herbouwen hem niet meer los.
Een moeizame onderneming. De grond bleek verkaveld en het kostte hem heel wat moeite om die te verwerven. Moeite, overredingskracht en geld. Zelfs veel geld. Maar rond 1900 had hij 5,8 ha in bezit. Vervolgens werden er opgravingen uitgevoerd in de hoop de funderingen van het kasteel uit de dagen van graaf Floris V terug te vinden. Nu, er werden inderdaad fundamenten blootgelegd. Helaas, zij dateerden beslist niet uit de dertiende eeuw. Dit echter schijnt nauwelijks tot Jonkheer van Sypesteyn doorgedrongen te zijn. De technische moeilijkheden begonnen niettemin nu eerst goed.
De architect – een gerenommeerd vakman uit Den Haag – slaagde er met de beste wil van de wereld niet in om het kasteel van Jan de Beyer op de teruggevonden funderingen te zetten. Een beetje korzelig door de bouwkundige bezwaren moet de opdrachtgever hem ter zijde hebben geschoven; hij ging met de hem onvoorwaardelijk toegewijde werkers verder. Die bouwden dus het tegenwoordige museum Sypesteyn, waar de verzamelingen van de laatste manlijke vertegenwoordiger van de familie zijn tentoongesteld. Hoe de bouwhistoricus heden ten dage tegen de Sypesteyn aankijkt, laat zich raden.
Het verschijnsel komt tot op de huidige dag boven de horizon. Enige jaren geleden wilde een groep belangstellenden in Nijmegen de grote toren van Frederik Barbarossa herbouwen. Waarom eigenlijk zouden historici zich druk behoeven te maken om plannen tot herbouw van het Slot op den Hoef? Kwade Wouter is tot zijn vaderen vergaderd en zal zeker niet meer terugkeren!

(wordt vervolgd)

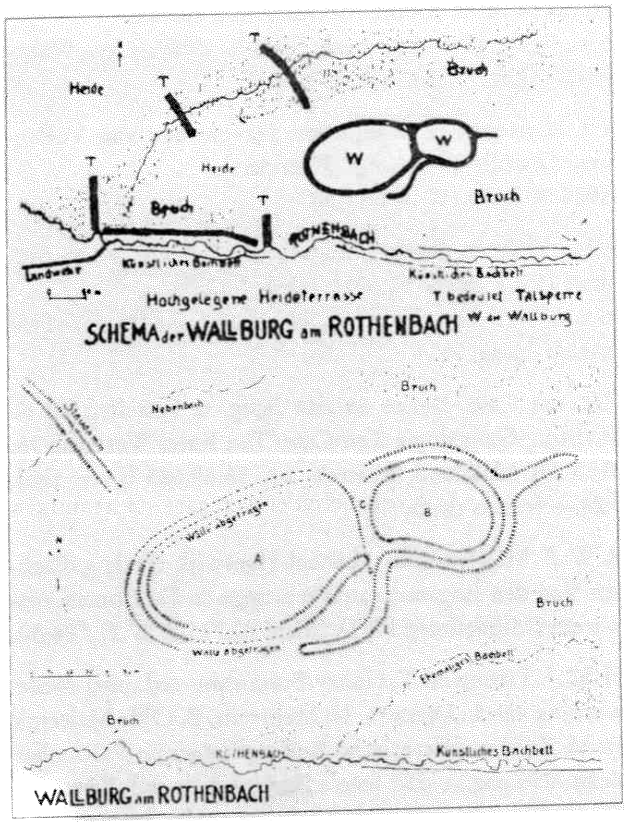
Amersfoort, december 1992

Noot

1 Tekening van de westzijde met de Rentmeesterstoren van E.J. van Varelen; 1789.
De binnenzijde van de Rentmeesterstoren; tekening van J.G. Muntz, 1792.
De binnenzijde van de Rentmeesterstoren; tekening van M.J. Stuckli, 25 juli 1837.
Tekeningen in de Topografische Atlas van het Gem. Archief Alkmaar.

De walburcht aan de Roode Beek/Rothenbach
Een 'herontdekking'?

Gedreven door een bovenmatige interesse in vroege middeleeuwse burchtvormen viel mijn oog bij het doornemen van een recent en omvangrijk werk over Wassenberg (1987) op een aldaar beschreven walburcht in het Nederlands-Duitse grensgebied bij Vlodrop, die volgens mij nooit doorgedrongen is tot de algemene Duitse en Nederlandse kastelenliteratuur.[1]
Omdat walburchten in Nederland een betrekkelijk zeldzaam verschijnsel zijn, is het gewenst om die vermelding eens zo grondig mogelijk na te trekken.
De bekende streekonderzoeker P.A. Tholen vond in 1908 aan de Nederlandse kant van de Roode Beek (ten noordoosten van de grenspost Rothenbach) in onherbergzaam gebied de nog intacte resten van een grote burchtaanleg.
Het complex bestond duidelijk uit twee delen. Een groot ovaal terrein (A) van ± 180 bij 80 m, omgeven door een aarden wal met droge buitengracht. Een aansluitend 'boon-vormig' terrein (B) van 75 bij 60 m met droge gracht en buitenwal. Deze laatste wal zette zich voort langszij de omwalling van terrein A in de vorm van een gecontroleerde ingangspartij tot een geheel. De burcht was aangelegd op een zandig schiereiland, bepaald door een smalle nevenbeek en de Roode Beek. Een uitgebreid systeem van nog aanwezige stuwdammen kon beide beekdalen voldoende onder water zette om de plek onneembaar te maken.
In zijn beschrijving uit 1927 vermeldt Tholen dat het afgelegen oord ondertussen van Nederlandse zijde ontgonnen werd. Het bos was inmiddels gerooid, grachten gedicht en de wallen grotendeels geslecht.[2] In 1937 kon hij melden dat op Duits verzoek(!) door de provincie Limburg een verdere vernietiging van deze bijzondere constructie verboden werd.[3]
Tot de vele oppervlaktevondsten die er inmiddels gedaan waren, behoorden een geplaveide weg en een houten waterput op terrein A. Verder wat onduidelijk ijzerwerk en maalstenen van basaltlava. Daarnaast een hoeveelheid aardewerkscherven, variërend van laat-middeleeuws geglazuurd tot kogelpotten met standring (glad of met 'Wellenplatte'), wrijfschalen met tuit en zacht gebakken geel-wit aardewerk. Tholen interpreteerde de vroegste keramiek als typisch 'Karolingisch'. Hij zag de door hem ontdekte walburcht als gelijktijdig met de meer bekende motte-burchten in deze regio, voornamelijk vanwege hetzelfde aardewerk, dat hij aldaar aangetroffen had. De militaire sterktes leken hem verbonden door een in het landschap nog zichtbare landweer en het geheel zou een soort verdedigingslinie gevormd hebben tegenover de Vikingen, die zich in 881 in Asselt aan de Maas hadden gevestigd.
Tot zover de gegevens uit de beschikbare literatuur, die altijd eenzijdig van Duitse kant gekomen zijn.
Zoals Tholen zijn aardewerk beschreef zijn we tegenwoordig eerder geneigd te denken aan een reconstructie uit de 11de-12de eeuw. Dat brengt ons ver weg van de Noormannenplaag en dichter bij de diverse opkomende geslachten, die zo rond 1000 her en der hun territoria gaan opbouwen.
De datering van de paar nog aanwezige walburchten elders in ons land biedt hierbij maar ten dele een helpende hand. De Hunneschans op de Veluwe aan het Uddelermeer wordt momenteel bewoningsfases toegekend lopende van de 9de tot de 13de eeuw. De enorme constructie van de Heimenberg bovenop de Grebbenerg bij Rhenen is helaas nog niet onderzocht. De kleinere Duno bij Oosterbeek op de Veluwezoom wordt toegeschreven aan het beruchte grafelijke echtpaar Balderik en Adela van omstreeks 1000. De Hunenborg bij Ootmarsum in Twente zou de jongste kunnen zijn als een bisschoppelijke sterkte (met stenen toren) uit de 12de eeuw.[4] Allen hadden ze duidelijk een regionaal-dominante functie en behoren ze tot het vroegste kastelentype dat we kennen. Geen van hen lijkt op die aan de Roode Beek bij Vlodrop-Station. De daar voorkomende 'sluis'-vormige ingangspartij is van elders onbekend. Van een aansluitend omgracht en omwald voorterrein biedt alleen de Hunenborg in Twente de (nu bijna verdwenen) sporen als voorbeeld aan. Dit alles maakt het Limburgse tot iets bijzonders.

Situatieschets en plattegrond walburcht aan de Roode Beek.
A. P. Tholen, 1927.

Wel valt op dat de vondsten en het systeem van waterhuishouding een duidelijke verwantschap vertonen met naburige sterktes als de motte-burchten Hoverberg (Birgelen) en Alde Berg bij Arsbeck.[5] Hiervan kennen we de bouwers trouwens ook niet.

Wat de twee-deling van onze walburcht nog aangaat, P.A. Tholen rekent terrein A tot hoofdburcht en B tot een soort voorburcht, omdat hem uit strategisch oogpunt de verdedigingswijze van terrein B nogal vreemd voorkomt. Namelijk een buitenwal, waar*binnen* een omgrachting en zonder binnenwal op het terrein zelf. De situatie kan zo geweest zijn, theoretisch zijn er nog wel andere mogelijkheden denkbaar.

In welke historische context moet deze burchtaanleg, waarvoor in de verre omtrek geen duidelijke paralellen te vinden zijn[6], geplaatst worden?

De landweer vanaf de Roer richting Dalheim-Rödgen en verder, die bij Tholen een hoofdrol speelt, staat voor een deel nog als strategisch belangrijk op 17de-eeuwse kaarten en zal daarom, ondanks de landschappelijke verbinding met enkele 11de-12de-eeuwse sterktes, niet tot die vroege eeuwen hoeven terug te reiken.

Ging het in het dal van de Roode Beek om een lokale heer die bescherming zocht, of ging het om meer?

Wie in dit verband bij burchtenbouw in deze streek tijdens de 11de eeuw aan opkomende dynasten denkt, zegt Wassenberg. De traditie plaatst de komst van de Flamenses hier in 1021. Maar dat dan alleen omdat hun veronderstelde voorganger, de eerder genoemde graaf Balderik, in dat jaar stierf en de keizer vrij over zijn ambten beschikte. De machtige motte-burcht van Wassenberg en die van de verwanten in Heinsberg horen m.i. typologisch eerder in de tweede helft van de 11de eeuw thuis. Die tijd is ook meer de periode waarin de Flamenses voor het eerst met grafelijke rechten vernoemd worden.[8]

Opmerkelijk ook, en nog nooit goed verklaard, is het feit dat de nieuwe graven al omstreeks 1100 Wassenberg als zetel weer verruilen voor het meer noordelijk gelegen Geldern. Misschien bestond er aan Roer en Maas nog geduchte oppositie? Aantoonbaar is in ieder geval dat de graaf van Loon, buiten het latere graafschap Loon, ook grafelijke rechten bezat op de rechteroever van de Maas. In 1057 is graaf Emmo getuige bij een regeling tussen de bisschoppen van Utrecht en Luik over St. Odiliënberg en Linne.[9] Flamenses komen daar niet aan te pas.

In 1075 ontvangt Gerard II van Wassenberg de 'villa' Echt in leen, verliest echter in 1087 een conflict over de kerk van Echt. Hierbij lijkt Arnold I van Loon betrokken te zijn en nog in 1128 heet Echt te liggen 'in comitatu comitis de Los' (in het graafschap van de graaf van Loon).[10] Kortom, de walburcht aan de Roode Beek zou als sterkte vóór of tegen Loon een functie gehad kunnen hebben. Wie zal het zeggen.

Er valt, al bespiegelend, ook nog in een andere richting te denken.

De genoemde oorkonde van 1057 voor St. Odiliënberg en Linne noemt naast graaf Emmo (van Loon) ook nog een graaf Unruch. Mogelijk is deze laatste dezelfde die in 1073 meer noordelijk rondom Kempen (BRD) als graaf vermeld wordt. Indien P.C. Boeren gelijk had met zijn opmerking dat de persoonsnaam 'Unruch' een (oudere) variant vormt voor 'Hendrik'[11] dan zijn we hier misschien de langgezochte stamvader op het spoor van de graven van Kessel, waarvan een deel van het bezit immers rechts van de Maas in de oude gouw Moilla lag, die zich eertijds uitstrekte tussen Roer en Niers. Tegen 1100 waren die graven van Kessel een machtsfactor van betekenis in de regio, steunpilaren voor Keulen[12] en bouwers van de indrukwekkende stenen donjon, die nu onder de 12de-eeuwse motte-burcht van Kessel verscholen zit.[13]

De regionale geschiedvorsing kan nog wel even vooruit met het zoeken naar de juiste historische samenhang rondom de hier beschreven vergeten sterkte aan de Roode Beek.

Maar ook de archeologische monumenten-wachters mogen alert zijn. Niet alle resten blijken opgeruimd te zijn. Het precieze terrein ligt rechts van de weg tussen de grensovergang Rothenbach en Vlodrop-Station. Het is particulier terrein en in gebruik als boomkwekerij.

De meeste kunstmatige oneffenheden zijn weliswaar genivelleerd, maar er is, met name van Duitse kant, nog iets zichtbaar van de gespaard gebleven zuidoost-hoek van het complex. Namelijk een gedeelte van de wallen van terrein A en B en juist met de unieke doorgang. Duidelijk wordt daar wel m.i. dat de wallichamen oorspronkelijk qua hoogte en breedte iets bescheidener van opzet geweest zullen zijn dan die van de eerder genoemde andere walburchten in Nederland. Misschien zegt dat iets over de functie en samenhang met andere sterktes in de regio.

Van de stuwdammen in het dal van de Roode Beek zijn ook nog enkele restanten herkenbaar in het landschap. Het lijkt me wenselijk dat een en ander ein goed overleg met de eigenaar een officiële bescherming krijgt als archeologisch monument. Wie weet is er dan ook nog eens een verantwoord bodemonderzoek mogelijk om alle geuite veronderstellingen te zijner tijd aan de werkelijkheid te toetsen.

Het belang van het geheel voor de Limburgse én Nederlands-Duitse grensgeschiedenis is gepoogd hierboven aan te geven.

Bas Aarts
Tilburg, april 1991

Noten

Met dank aan het Kreisheimatmuseum Heinsberg.

[1] H. Heinrichs, 'Wassenberg. Geschichte eines Lebensraumes', Mönchengladbach 1987, p. 55-56.

[2] P.A. Tholen, 'Die alten Erdwerke bei Birgelen-Dalheim', in: 'Heimatkalender der Heinsberger Lande' 1927, p. 125-126.

[3] P. A. Tholen, 'Die Bollberge', in: 'Die Heimat. Blätter für heimatliche Geshcichte, Volks- und Naturkunde' 17 (1937) 1, p. 2.

[4] Voor de Nederlandse walburchten, zie:
R. H. J. Klok, 'Archeologisch Reisboek voor Nederland', Haarlem 1977, p. 131-135, 146-149, 159-164, 191-194.
H. L. Janssen, 'The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research', in: J. C. Besteman e.a., 'Medieval Archaeology in the Netherlands', Assen/Maastricht 1990, p. 220-226.

[5] De Duitse mottes in de regio zijn uitvoerig geïnventariseerd, zie: M. Müller-Wille, 'Mittelalterliche Burghügel ('Motten') im nördlichen Rheinland', Keulen 1966. Met name nrs. 135, 147.

[6] Van de twee walsystemen aan de nabije Schaagbach (tussen Birgelen en Arsbeck, BRD) vertoont de westelijke aanleg nog de meeste verwantschap, maar is duidelijk bescheidener van opzet en van geringe strategische betekenis.
Onderzocht en beschreven met afbeelding van Pingsdorf-achtig aardewerk uit naastgelegen pottenbakkersdoven: 'Bonner Jahrbücher' 1955/1956, p. 533-536.
Volgens Tholen (1937, p. 2) bevat de ondergrond van dit betreffende walsysteem vergelijkbare aardewerkscherven (in oude beekbedding), waardoor de constructie zelf (iets) jonger zou moeten zijn.

[7] Dit wordt bevestigd door wat er momenteel over deze landweer bekend is (W. Piepers, 'Die Landwehr und die Schanzberge im Westen des Kreises Heinsberg', in: 'Heimatkalender des Kreises Heinsberg' 1977, p. 53-62).

[8] Over de Flamenses zie, samenvattend:
W. Jappe Alberts, 'Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn ± 800-1288', Assen 1979, p. 30-34.

[9] 'Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301' I, door Fz. S. Muller/A. C. Bouman, Utrecht 1920, Nr. 219.

[10] J. Linssen, 'Heeft Echt ooit tot het graafschap Loon behoord?', in: 'De Maasgouw' 77 (1958), p. 97-106.

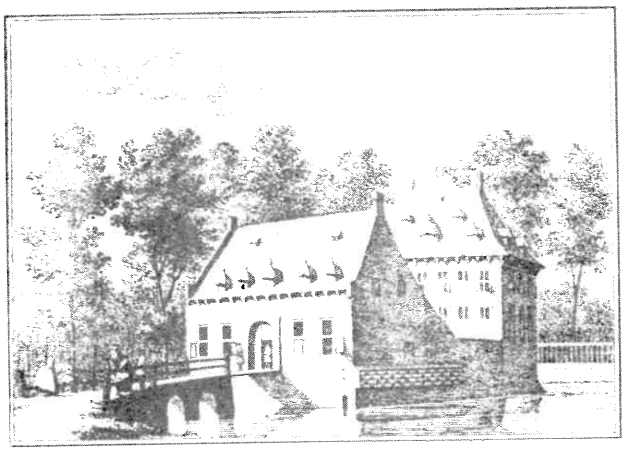
[11] P. C. Boeren, 'De oorsprong van Limburg en Gelre', Maastricht 1938, p. 99, 104, 110.

[12] H. Clevis/J. A. Koldewij, 'De graven van Kessel', in: 'Castellogica. Verkenningen' I (NKS), Doorn, p. 71-74 (1984).
In dit verband lijkt mij de eveneens lang gezochte 'graaf Hendrik', voogd voor Keulen in Texandrië omstreeks 1100-1110, ook een 'van Kessel' ('Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312' I, door H. P. H. Camps, 's-Gravenhage 1979, Nr. 34).

[13] J. G. N. Renaud, 'De Keverberg oftewel de burcht van Kessel', in: 'Castellogica. Verkenningen' II (NKS), Doorn 1989-1, p. 52-55.

Huys Druten

Het Bejaardenhuis ten westen van de kerk in het dorpje Druten bestaat al enige jaren en is gebouwd ongeveer ter plaatse van het voormalige Huys te Druten. Het nieuwe gebouw kreeg dan ook de naam 'Kasteelhof', terwijl het hele buurtje oudtijds al werd aangeduid als Kasteelhof. Om uitvoering te geven aan het besluit nog 22 bejaardenwoningen aan het complex toe te voegen werden in het voorjaar op een belendend terrein voorbereidende maatregelen getroffen om de op zich niet bepaald zware funderingen aan te brengen. Dit geschiedde door het plaatsen van gietpalen.
Bij de uitvoering van diverse werkzaamheden werden fundamenten aangetroffen van het Huys Druten, die door de zorg van de Gemeente zijn ingemeten, alvorens weer onder de grond te verdwijnen.
Het Huis Druten is, afgaande op een gravure van Hendrik Spilman uit 1732 – naar een tekening van Cornelis Pronk – geen groot kasteel geweest. Het hoofdgebouw bestond uit een rechthoekig blok van twee verdiepingen

aan een binnenplein. Wellicht heeft het eertijds het karakter van een donjon-achtige aanleg gehad zoals de achterbouw van de Doornenburg, van het – verdwenen – huis te Balgooy of van het eveneens verdwenen kasteel Valckesteyn bij Rotterdam. De ruïne van Heenvliet vertoont overigens een mooi voorbeeld van zo'n op zichzelf staande rechthoekige donjon, die de Engelsen gaarne met de naam hall-keep aanduiden. Heenvliet is overigens verrijkt met vier ronde torens op de hoeken, hetgeen sommigen in de verleiding zou kunnen brengen om er een ander type in te zien. Laten zij gerust zijn; in de beginstadia van vele, later uitgegroeide kastelen valt het rechthoekige bouwblok gemakkelijk te herkennen. Hopelijk geeft de opmeting van Gemeente-wege nog wat extra informatie!
Het poorthuis vertoonde zich als een eenvoudige, rechthoekige aanleg, door de zijmuren van het binnenplein met het hoofdgebouw verbonden. Huys Druten fungeerde als de zetel van een geslacht, dat sedert de 2de helft van de 13de eeuw als richter optrad. Willem van Druten, ridder, komt in 1390 en 1392 zelfs als dijkgraaf tussen Maas en Waal in de openbaarheid.

Batenburg

Ook deze zomer vinden onderzoekingen op het terrein van de Batenburg onder leiding van de T.U. Delft plaats. Gebleken is onder meer, dat midden op het terrein een vierkante toren van buitenwerks 12 meter gestaan heeft. Het muurwerk, dat uit tuf bestaan moet hebben, was geheel uitgebroken.
In het najaar zal de verdere consolidatie van een der muurtorens ter hand worden genomen.

Verslagen en mededelingen

Leerstoel Kastelenkunde
Verslag 1 november 1987 - 1 november 1992

Algemeen

De benoeming van ondergetekende tot bijzonder hoogleraar in de "Kastelenkunde binnen het raam der materiële cultuur der Middeleeuwen" aan de Rijksuniversiteit te Utrecht vond plaats met ingang van 1 november 1987. Daar het onderwijs aan de Faculteit der Letteren sinds het cursusjaar 1986/87 georganiseerd is in de vorm van circa een jaar van te voren vastgestelde 'modules', kon dit vak voor het eerst in het studiejaar 1988/89 in het programma van de faculteit worden opgenomen.

Het eerste studiejaar 1987/88 is daarom besteed aan het leggen van contacten met de Universiteit, de faculteit der Letteren en diverse hoogleraren en medewerkers. Tevens werd het onderwijs voor het collegejaar 1988/89 georganiseerd en inhoudelijk voorbereid. Aangezien de (onbezoldigde) werkzaamheden als bijzonder hoogleraar niet in mijn werktijd als gemeentelijk archeoloog van 's-Hertogenbosch kunnen plaatsvinden, heb ik deze werktijd bij de gemeente met 4 uur per week verminderd. In combinatie met de bij de gemeente gebruikelijke vrije vrijdagmiddag als gevolg van de 38-urige werkweek, is hierdoor, met ingang van het studiejaar 1988/89, één dag per week voor het bijzonder hoogleraarschap ter beschikking gekomen.

Naast de activiteiten die direct samenhangen met de werkzaamheden voor de universiteit zijn in dit verslag ook mijn andere activiteiten in verband met dit werkterrein opgenomen.

Onderwijs

Colleges

In het studiejaar 1988-89 werd voor het eerst de module 'Inleiding in de kastelenkunde' gegeven, die in principe toegankelijk is voor alle studenten in de faculteit der letteren, die hun propedeuse gedaan hebben. Voor deze module meldden zich 29 studenten aan (op een door de faculteit gehanteerd maximum van 30 belangstellenden).

De colleges met de bijbehorende verplichte literatuur geven na een inleiding tot de materiële cultuur der middeleeuwen een overzicht van de hoofdlijnen van de kasteelbouw in Nederland en West-Europa gedurende de middeleeuwen. Voor de presentatie hiervan werden een groot aantal dia's vervaardigd uit binnen- en buitenlandse literatuur, waarvoor van de N.K.S. een kostenvergoeding werd ontvangen.

De colleges werden in 1988 aangevuld met een excursie naar de werkruimten van de Archeologische Dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch en de toen plaatsvindende stadsopgravingen in Eindhoven. Speciale accenten werden gelegd door middel van twee gastcolleges door respectievelijk ir. J. Kamphuis (bouwhistorisch onderzoek van kastelen) en drs. T.J. Hoekstra (het onderzoek van kasteel Vredenburg te Utrecht als voorbeeld van integratie van historisch en archeologisch onderzoek).

Het bij deze module behorende schriftelijke tentamen werd door 10 studenten afgelegd, waarvan er 7 een voldoende behaalden. Via herkansingen slaagden later in het studiejaar nog 2 studenten voor het tentamen.

Door de universiteit worden alle nieuwe college-modules aan een gestandaardiseerde beoordeling door de betreffende studenten onderworpen (de zg. IOWO-DOE). In deze beoordeling werden de colleges en de wijze waarop ze gegeven werden zeer positief beoordeeld.

In het studiejaar 1989/90 waren er 20 aanmeldingen voor de module 'Inleiding in de kastelenkunde'. De inhoud van de colleges was in grote lijnen gelijk aan die van het studiejaar 1988/89, met enkele variaties op onderdelen (speciale colleges over de kastelen in

Schotland en de kastelen van de bisschop van Utrecht). Een gastcollege over het archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek van het kasteel Tilburg werd gegeven door drs. H. Stoepker. Een tweetal excursies rondde het programma af. De eerste was een bezoek aan de werkruimten van de Archeologische Dienst te 's-Hertogenbosch; de tweede was gewijd aan het probleem van de ruïnes van bakstenen kastelen (behouden, herstellen of reconstrueren?). Bezocht werden de ruïnes van Bleyenbeek, Nederhemert en Batenburg en het kasteel Hernen. Medewerking ter plaatse werd verleend door ir. J. Kamphuis, ir. A. Bauer en ir. A. Viersen van de TU te Delft.

In tegenstelling tot het voorafgaande jaar werd geëxperimenteerd met mondelinge tentamens, waarbij de studenten naast een vaststaande hoeveelheid handboekstof uit een uitgebreide literatuurlijst een eigen keuze konden maken. 11 studenten legden tentamen af, waarvan 9 direct (en de meeste zeer goed) slaagden. Via de herkansing slaagde later in het jaar nog een student.

Voor de cursus 1990/91 waren 16 inschrijvingen. Hiervan slaagden 7 studenten voor hun tentamen. De inhoud van de cursus was in grote lijnen gelijk aan het voorafgaande jaar. Door drs. T.J. Hoekstra werd een gastcollege gegeven over het historische en archeologische onderzoek van het kasteel Vreeburg te Utrecht. Een excursie werd georganiseerd naar de Bouwhistorische en Archeologische Dienst te 's-Hertogenbosch, waar behalve de lopende opgravingen ook de werkruimten van de Dienst werden bezocht en drs. D.M. van de Vrie een lezing gaf over de methodische aspecten van de integratie van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van een gedeelte van 's-Hertogenbosch.

Na afloop van de cursus 1990/91 werd nagegaan of de daling van het aantal inschrijvingen tussen 1988 en 1991 (van 29 via 20 tot 16) aan specifieke omstandigheden kon worden geweten. Hierbij bleek dat de cursus vanaf 1989/90 op exact dezelfde uren was geprogrammeerd als een aantal voor kunsthistorische studenten verplichte colleges bouwkunst. Na herstel van dit euvel bleek het aantal inschrijvingen voor de cursus 1991-92 weer te zijn gestegen tot 25 studenten. Tijdens de afsluiting van dit verslag hebben 15 studenten het tentamen afgelegd, waarvan 14 met goed gevolg (10 studenten de eerste keer, 4 via de herkansingsmogelijkheden).

De inhoud van de cursus was in grote lijnen gelijk aan het voorafgaande jaar. Gastcolleges werden gegeven door drs. E.J. Bult over het historische en archeologische onderzoek van de zogenaamde "begraven hofsteden" in Zuid-Holland en ir. J. Kamphuis over de praktijkproblemen van het bouwhistorische onderzoek van kastelen. Een excursie vond plaats naar de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van 's-Hertogenbosch, waar een lopend gecombineerd bouwhistorisch en archeologisch onderzoek alsmede de werkruimten van de Dienst werd bezocht. Drs. D.M. van de Vrie hield daarbij een lezing over de resultaten van een integraal onderzoek (archeologisch, bouwhistorisch, historisch en ecologisch) van het bouwblok rond het St.-Janskerkhof.

Spreekuur

Als docent is ondergetekende op afspraak wekelijks beschikbaar tijdens het spreekuur na de colleges.

Begeleiding doctoraal-scripties, etc.

Een aantal onderzoeksprojecten van studenten werd en wordt wetenschappelijk begeleid:

- Een onderzoek naar de geschiedenis van de bezitsverhoudingen van de ridderhofsteden in het Zuidwestelijk gedeelte van het Nedersticht gedurende de middeleeuwen, door J. Huiting (1990-1991).

- Een doctoraal-scriptie naar de economische en sociale positie van de heren van Culemborg van de 12e t/m de 14e eeuw door mw. S.A.H. Sangster (1991-).

- Een doctoraal-scriptie, bestaande uit een inventarisatie en evaluatie (militaire betekenis en sociale status)van de middeleeuwse kastelen in Noord-Nederland,, die in een stadsommuring waren opgenomen, door H.J. Eskes (1992-).

- De afstudeerscriptie van R.J.W.M. Grüben aan de TU te Delft over het bouwhistorisch onderzoek van de ruïne Daelenbroeck in Noord-Limburg (1989). De heer Grüben behaalde mede op grond van deze scriptie op 16 juni 1989 zijn ingenieurstitel. De scriptie werd in 1990 gepubliceerd door de Delftse Universitaire Pers onder de titel: 'Daelenbroeck, bijdrage tot de geschiedenis van heerlijkheid en huis'. Voor deze uitgave werd door ondergetekende een 'Ten geleide' geschreven.

- De doctoraal-scriptie van M. de Koning aan de Rijksuniversiteit te Leiden over de opgraving van een "moated site" (15e-16e eeuw) te Bokhoven (1992-).

- De bijvak-scriptie van G. Alders aan de Universiteit van Amsterdam over stadskastelen in de kleine steden van Noord-Holland n.a.v. een opgraving in Beverwijk (1992-).

Promovendi

De dissertatie van drs. S.A.J.J. Aarts met als onderwerp 'Motte-burchten in Noord-Brabant, algemene problematiek en voorlopige inventarisatie'. De heer Aarts hoopt op dit onderwerp binnen enkele jaren te kunnen promoveren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en heeft dit officieel bij de universiteit aangemeld (1989). Ondergetekende zal hierbij als promotor optreden.

Met enige andere personen, die promotieplannen in de kastelenkunde hebben, wordt thans overleg gepleegd.

Overige academische activiteiten

Eén van de belangrijkste academische verplichtingen voor hoogleraren bestaat uit het uitspreken van een oratie, waarmee de benoeming officieel wordt aanvaard. Deze officiële aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de "kastelenkunde binnen het raam van de materiële cultuur der middeleeuwen" vond onder overweldigende publieke belangstelling plaats op 20 februari 1992 met het uitspreken van een rede onder de titel "Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materiëel object". De rede werd gepubliceerd door de NKS in samenwerking met de Faculteit der Letteren van de Utrechtse Universiteit (zie bijlage Publicaties). De oratie trok zeer veel belangstelling van de schrijvende pers en diverse radio-omroepen (zie onder Publiciteit).

Een algemene academische verplichting bestaat uit het bijwonen van orations en afscheidscolleges van collega's en het assisteren bij promoties. Zo werden in de verslagperiode aan de Universiteit van Utrecht o.a. de oratie bijgewoond van mw prof. dr. M.B. de Jong (21-4-1989), prof.dr. J.G. Siccama (15-1-1991) en prof.dr. H. Sancisi-Weerdenburg (10-10-1991); het afscheidscollege van mw. prof. dr. J.M. van Winter (22-12-1988), prof. dr. H.T. Wallinga (25-1-1990) en prof. dr. H.W. von der Dunk (8-11-1990). Aan de T.U. te Delft werd de oratie bijgewoond van prof. dr. F.W. van Voorden (9-12-1987); aan de Rijksuniversiteit te Leiden de orations van prof.dr. W.J.H. Willems (8-3-1991) en prof.dr. A.J.J. Mekking (8-11-1991). Aan de Universiteit van Amsterdam werd het afscheidscollege bijgewoond van prof. drs. H.H. van Regteren Altena (11-10-1988).

Er werd geassisteerd bij acht promoties in de geschiedenis en kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (A.L.H. Hage 3-10-1989; L. Bosman, 29-6-1990; mw. I. van 't Spijker, 7-12-1990; A.P.J. Miltenburg, 8-2-1991; A. Knotter, 8-2-1991; G. de Bruin, 27-9-1991 en R. Stenvert, 13-12-1991). Tweemaal werd op verzoek van de promotoren zitting genomen in een promotiecommissie. De eerste maal gold dit de promotie van drs. H.H.C.M. Clevis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 15-6-1990. De tweede maal geldt de beoogde promotie van mr. O. van den Arend aan de Rijksuniversiteit te Leiden (promotor prof. dr. J.Th. de Smidt). De promotiecommissie is tegen het einde van 1991 gevormd; de promotie heeft tijdens de afsluiting van dit verslag nog niet plaatsgevonden.

Naast deze meer formele activiteiten werd geregeld deelgenomen aan de diverse activiteiten van de Vakgroep Geschiedenis, in het bijzonder de afdeling middeleeuwen en de Werkgroep Mediaevistiek van de Faculteit der Letteren. Aan de door deze laatste Werkgroep georganiseerde Themacyclus Middeleeuwse Tuinen (1988-1989) werd een bijdrage geleverd.

Onderzoek

Publicaties

Er werd onderzoek verricht ten behoeve van een samenvattend wetenschappelijk overzicht van de stand van het onderzoek in de Nederlandse kastelenkunde. Het onderzoek werd verricht voor een publicatie, bestemd als afscheidsbundel voor prof. drs. H.H. van Regteren Altena. De bedoeling van het boek was de stand van zaken weer te geven van alle aspecten van de Nederlandse middeleeuwse archeologie. Ondergetekende was gevraagd daarbij de archeologie van de Nederlandse kastelen voor zijn rekening te nemen. De publicatie is in het Engels geschreven, omdat de bundel behalve voor de Nederlandse archeologische wereld ook bedoeld is om buitenlandse wetenschappers op de hoogte te stellen van de Nederlandse stand van zaken. Publicatie van dit artikel vond plaats in 1990 (zie bijlage Lijst van Publicaties).

De algemene stand van zaken van de wetenschap der kastelenkunde in West-Europa in het algemeen en Nederland in het bijzonder is weergegeven in de gepubliceerde tekst van de oratie (zie bijlage Lijst van Publicaties).

Er werd een begin gemaakt met de publicatie van de resultaten van de in het verleden verrichte studies naar kastelen van de bisschop van Utrecht. Deze studies worden gepubliceerd in 'Castellogica'. Als eerste

aflevering is in 1990 de studie verschenen naar het kasteel Stoutenburg (zie bijlage Lijst van Publicaties). Bij het afsluiten van dit verslag is de studie over het kasteel Vreeland ter perse.

Naast de specifieke kastelenstudies werd ook onderzoek verricht naar algemene, meer theoretische aspecten van het onderzoek naar de materiële cultuur van de middeleeuwen.

Veldonderzoek

De beperkte tijd, die beschikbaar is voor het bijzonder hoogleraarschap laat relatief weinig ruimte voor onderzoek en zeker voor het tijdrovende veldonderzoek. Ook is er geen voorziening voor financiering van eigen veldonderzoek. In beperkte mate kon eigen onderzoek op het gebied van kastelen worden uitgevoerd in mijn functie als gemeentelijk archeoloog van 's-Hertogenbosch. Daarnaast bestaat wel de mogelijkheid om wetenschappelijke begeleiding te geven aan opgravingen in andere kaders.

Van februari-april 1988 vond een onderzoek plaats naar de voorburcht van het kasteel Bokhoven (gem. 's-Hertogenbosch), nadat reeds in 1986 de hoofdburcht was opgegraven. Beide activiteiten waren noodzakelijk in verband met ingrijpende grondverstorende werkzaamheden door de eigenaar en bewoner van het terrein. Het kasteel Bokhoven is gebouwd in het midden van de 14e eeuw door een jongere tak van het geslacht van Arkel. De hoofdburcht is in 1672 verwoest. De vrijwel complete plattegrond van hoofdburcht en voorburcht, die sinds het midden van de veertiende eeuw nauwelijks was gewijzigd, kon worden vastgelegd.

In het voorjaar van 1991 vond, eveneens in de gemeente 's-Hertogenbosch, een oriënterend archeologisch onderzoek plaats naar het kasteel Empel in verband met grootschalige woningbouwplannen op het terrein. Geconstateerd werd, dat de sporen zeker tot de twaalfde eeuw teruggaan. Een gedeelte van de uit de tweede helft van de dertiende eeuw daterende ringmuur van de hoofdburcht werd aangetroffen, alsmede, buiten het eigenlijke kasteelterrein, een complete, laat-veertiende eeuwse baksteenoven. Mede op grond van deze resultaten werd de eerste opzet van het woningbouwprogramma zodanig aangepast, dat het kasteelterrein voorlopig vrij blijft van bebouwing. Het oriënterende onderzoek zal worden voortgezet.

In februari 1990 (aangevuld in november 1990) werd te Beek en Donk in samenwerking met de gemeente en de plaatselijke heemkundekring onder leiding van A. Huybers en J. Stienen (Helmond) een archeologisch onderzoek ingesteld naar de hoofdburcht van het 'Hoge Huys' in deze plaats. Het nu door woningbouw bedreigde terrein bleek reeds ernstig gehavend te zijn door een ten behoeve van de woningbouw afgebroken fabriek, die zich tot voor kort op het terrein bevond. Met grote moeite kon op basis van enkele spaarzame resten worden vastgesteld, dat de hoofdburcht in dit geval had bestaan uit een alleenstaande, direct door een gracht omgeven toren met een buitenwerkse afmeting van ca 10 x 12 m en een funderingsbreedte van ruim 1 m.

Het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de kasteelruïne te Asten (Noord-Brabant), o.l.v. L. Wevers en J. Stienen werd wetenschappelijk begeleid. Dit onderzoek vond plaats in het kader van het opschonen van de grachten en de voorbereidingen van een eventuele consolidatie van de ruïne. Het onderzoek kon worden uitgevoerd tijdens een tweetal zomercampagnes in 1988 en 1989, dankzij de medewerking van de NJBG (Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis), die beide jaren een twee weken durend opgravingskamp organiseerde.

In nauwe samenwerking met Drs. W.J.H. Verwers, provinciaal archeoloog van Noord-Brabant, werd actief deelgenomen aan de voorbereiding en uitvoering van de opgraving naar de voorburcht van het kasteel van Ravenstein in september-oktober 1992. De opgraving was noodzakelijk door de bouw van bejaardenwoningen op het terrein.

Overige activiteiten

Lezingen

Lezingen over kastelen en aanverwante onderwerpen werden in de verslagperiode gehouden voor de NKS te Medemblik (5-10-1989: Het kastelenbouwprogramma van Floris V) en te Haarzuilens (28, 29 en 30-10-92: De bouwgeschiedenis van het kasteel De Haar), de Vereniging 'Firapeel', Vereniging voor Mediaevistiek, in Slot Zuylen (22-4-1989: De kastelen van de bisschop van Utrecht) en de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (NJBG) in het kasteel Assumburg (30-12-1991: Landsheerlijke kastelen in Nederland en het kastelenbouwprogramma van Floris V).

Bij de tachtigste verjaardag van prof.dr. J.G.N. Renaud werd tijdens een feestelijke bijeenkomst op het Muiderslot (5-10-1991) een toespraak gehouden over de stand van het kastelenonderzoek in Nederland en het belang van de jarige voor dit onderzoek. Verder

werd bij de opening van een tentoonstelling over opgravingsresultaten in Eindhoven op 11-9-1992 een toespraak gehouden, waarin o.a. het belang van de opgraving van het kasteel van Eindhoven voor de geschiedenis van het Nederlandse kasteel werd belicht.

Werkgroepen en besturen

Op verzoek van mw. prof. dr. J.M. van Winter werd als adviseur toegetreden tot twee door haar geleide werkgroepen, vooral bestemd voor jonge, werkloze onderzoekers. De eerste werkgroep betrof een zgn. 'Keramiekproject', dat tot doel had te komen tot een publicatie en een tentoonstelling, waarin de resultaten van historisch en archeologisch onderzoek naar het gebruik van (middeleeuwse) keramiek zijn geïntegreerd. Er werd deelgenomen aan een groot aantal vergaderingen van deze werkgroep in 1990 en 1991. Het project zal wel resulteren in een aantal publicaties in 1992-1993, maar niet in een tentoonstelling.

De tweede werkgroep houdt zich bezig met onderzoek op het gebied van kastelen en historische buitenplaatsen. Vanaf 1991 werd als adviseur aan verschillende vergaderingen van deze werkgroep deelgenomen.

Op verzoek van het bestuur van de Stichting Het Nederlands Gebruiksvoorwerp werd op 28 juni 1988 in het bestuur van deze stichting plaatsgenomen, waarna in de jaren 1989-92 aan de vergaderingen werd deelgenomen.

Vanaf 1991 werd opgetreden als adviseur van de NKS en de SKD en geregeld aan de vergaderingen van het bestuur en de Raad van Beheer deelgenomen.

Op verzoek van het bestuur van de Brabantse Kastelenstichting werd in mei 1992 toegetreden tot het Algemeen Bestuur van deze stichting. In oktober 1992 werd toegetreden tot het Bestuur van de Stichting Kasteel Heeswijk.

Vanaf de oprichting (1990) werd als penningmeester zitting genomen in het bestuur van Stichting Corpus Middeleeuws Aardewerk (CMA). Doel van de Stichting is het publiceren van keramiekcomplexen uit het Nederlandse taalgebied, die door externe gegevens historisch gedateerd kunnen worden. Hiertoe behoren ook complexen, die afkomstig zijn uit kasteelopgravingen.
Op verzoek van het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) werd in oktober 1992 toegetreden tot de redactie van het "Bulletin KNOB".

Adviezen

Regelmatig werd bij officiële instanties gepleit voor het instellen van een verantwoord wetenschappelijk onderzoek. Het betrof o.a.

- Het College van B&W van Wychen, de Stichting Vrienden van de Gelderse Kastelen en de Stichting Provinciale Gelderse Monumentenraad, waarbij in juli 1988 d.m.v. een aantal brieven de noodzaak werd bepleit van archeologisch en bouwhistorich onderzoek, voorafgaand aan de consolidatie van de ruïne van het kasteel Batenburg.
- Het College van B&W van Roosendaal, waar samen met de provinciaal archeoloog van Noord-Brabant, drs. W.J.H. Verwers, in een mondeling gesprek werd gepleit voor verantwoord onderzoek van het kasteel Moerendonk te Nispen, indien het terrein in het kader van de ruilverkaveling een andere bestemmimg zou krijgen (februari 1991).
- Het College van B&W van Ravestein, waar samen met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (drs. W.J.H. Verwers) werd gepleit voor onderzoek van het kasteel Ravestein, voorafgaand aan nieuwbouw (juni 1992).
- Het College van B&W van Gemert, d.m.v. een gezamenlijke brief met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, waarin bij het College werd gepleit voor het instellen van een archeologisch onderzoek naar het kasteel Gemert i.v.m. bebouwingsplannen voor het terrein, (april 1992).

Vijfmaal werd op verzoek van een wetenschappelijke instelling vertrouwelijk advies uitgebracht over de wetenschappelijke kwaliteit van specifieke personen en projecten. Het betrof:

- Een verzoek om advies van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) met betrekking tot subsidiëring van een archeologisch/geografisch onderzoeksproject over antieke en middeleeuwse versterkingen in Griekenland (mei 1988);
- Een verzoek om advies van dr. H. Schierwater (Oberstadtdirektor van Göttingen) over de wetenschappelijke kwaliteiten van één van diens medewerkers (juni 1988);
- Een verzoek om advies van prof. dr. W.E. Marsden (decaan van de Faculty of Education and Extension Studies, University of Liverpool) over de wetenschappelijke kwaliteiten van één van zijn medewerkers (februari 1989).
- Een verzoek om advies van NWO over de wetenschappelijke kwaliteit en wenselijkheid tot subsi-

diëring van een vertaling in het Engels van een Nederlandstalige studie op het gebied van de postmiddeleeuwse archeologie (februari 1991).
- Een verzoek om advies van prof. dr. J.M. Irvine (Principal and Vice-Chancellor van de University of Aberdeen) over de wetenschappelijke kwaliteiten van één van zijn medewerkers (april 1992).

Verschillende malen werd aan instellingen, collega's en particulieren op hun verzoek inhoudelijk advies uitgebracht over door hen verricht onderzoek. Het betrof o.a.

- C.L. ten Cate (Utrecht) over het door hem uitgevoerde historische onderzoek naar de "'borg" te Borne (1990-1991).
- J. Weenink (Driebergen) over een door hem verricht historisch onderzoek naar de elfde-dertiende eeuwse genealogie van het geslacht van Wulven (1990-1991).
- Vereniging Oud-Utrecht over de wenselijkheid van het herwaarderen van de beoefening van de lokale en regionale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (mei en november 1991).
- Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen over de beheersmogelijkheden van de ruïne van het kasteel Nederhemert (februari 1991).
- Drs. N. Arts over door hem verricht archeologisch onderzoek naar het kasteel van Eindhoven (juni 1991).
- De stichting "Archeon" over fortificatorische aspecten van het door deze stichting in te richten archeologisch themapark te Alphen (mei 1991).
- Medewerkers van de T.U. Delft (Ir. T.C. Bauer, Ir. A. Viersen) over door hen verricht archeologisch onderzoek naar diverse kastelen (o.a. Batenburg en Bleyenbeek, 1988-1991).
- Drs. J. Thijssen over door onder zijn supervisie uitgevoerd onderzoek naar het kasteel van Groesbeek (januari 1991).
- Aan Ir. R. Bosch van Drakestein werd in diverse bijeenkomsten advies uitgebracht over een door hem namens de Utrechtse Kastelenstichting genomen initiatief om te komen tot een Kastelenboek van de provincie Utrecht (1991-1992).
- M. Dewilde (Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, België) over door hem verricht onderzoek naar het kasteel van Lonnebeke (juli 1991).

Op verzoek van de location manager van Ariel Filmprodukties N.V.(mw. A. Aardewerk) werd advies uitgebracht over de locatiekeuze van de speelfilm "Ivanhood" van Paul Ruven (februari 1992). Deze film, geproduceerd door Ariel Filmprodukties N.V. in co-productie met de KRO, speelt zich grotendeels af in ruïnes van middeleeuwse kastelen. Na afweging van diverse factoren werden hiervoor een aantal ruïnes geselecteerd in de Ardennen. De film is in september 1992 in première gegaan.

Op verzoek van de Rijksuniversiteit Utrecht werd deelgenomen aan het project "Wetenschapsweek Junior", waarvan de doelstelling is jongeren (in dit geval leerlingen van de hoogste groepen van de basisschool) kennis te laten maken met de universitaire wetenschapsbeoefening. In het kader van deze manifestatie werd, samen met mw. drs. J.M.M. Kylstra (NKS) een kastelenproject ontwikkeld met als titel "Huizen als kastelen". Het doel hiervan was kinderen vertrouwd te maken met het onderzoek van een kasteel. Als voorbeeld werd hiervoor het kasteel Duurstede gekozen. Het project werd uitgevoerd met leerlingen van de Hazenboschschool in Den Dolder (leerkracht A. van de Giessen) in de maand september 1992 en werd succesvol afgesloten met een algemene bijeenkomst op de Universiteit op 14-10-1992.

Initiatieven

In het najaar van 1991 werd het initiatief genomen om te komen tot een lexicon van alle bestaande en verdwenen kastelen in Nederland. Het initiatief, dat met de medewerking van vele vrijwilligers vele jaren zal gaan vergen, werd bekendheid gegeven in de op 20-2-1992 uitgesproken oratie. De organisatie van dit project heeft in het najaar van 1992 zijn definitieve vorm gekregen door de oprichting van de Stichting Kastelenlexicon Nederland op 24-10-1992 onder voorzitterschap van ondergetekende.

Reizen en congressen

In 1989 werd (op eigen kosten) een studiereis ondernomen naar kastelen in Schotland. In 1991 werd op dezelfde voorwaarden een studiereis gemaakt naar kastelen in Noord-Spanje en Portugal.

In 1990 werd (op eigen kosten) deelgenomen aan het 15e internationale kastelencongres 'Château Gaillard', gehouden in Schloß Comburg te Schwäbisch Hall, Duitsland; in 1992 werd wederom deelgenomen aan het 16e kastelencongres 'Château Gaillard', gehouden te Luxemburg.

Tijdens deze gelegenheden werden contacten gelegd, cq. bestendigd met een groot aantal internationale deskundigen op het gebied van kastelen-studies. Voor Schotland kunnen hier speciaal genoemd worden dr. Geoffrey Stell (Royal Commission on Ancient & Historical Monuments of Scotland, Edinburgh), dr.

C. Tabraham (Scottish Development Department, Historic Buildings and Monuments, Edinburgh) en dr. G.C. Simpson (University of Aberdeen). Naast de gebruikelijke contacten zoals men die op congressen opdoet werden tijdens Château Gaillard speciale banden aangeknoopt met dr. R. Avent (CADW, Welsh Historic Monuments, Cardiff), mr. P.D. Sweetman (Irish Historic Monuments, Dublin), prof. dr. B. Scholkmann (Universiteit Tübingen), prof. dr. C. Meckseper (Universiteit Hannover) en dr. T. Durdík (Academie van Wetenschappen, Praag).

In september 1992 werd deelgenomen aan het grote internationale congres "Medieval Europe. An international Conference of Medieval Archaeology" te York, dat werd georganiseerd ter voorbereiding van de eenwording van Europa. Ook op dit congres speelden kastelen een belangrijke rol.

Er werd deelgenomen aan een aantal algemenere congressen en studiedagen, georganiseerd door de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit te Utrecht (o.a. het congres "Trends in cultural participation", 27-2-1991; een studiedag over de "Index of Christian Art", 21-2-1991 en het "Lancelot-symposium", 3-5-1991), de Rijksdienst Monumentenzorg te Zeist (afscheidssymposion Herman Janse, 11-10-1991) en diverse studiebijeenkomsten van de Post-doctorale Werkgroep Oudere Architectuur (1991-1992), het Netwerk Mediëvistiek (1992), "Archon" (de archeologische werkgemeenschap binnen NWO) en de Sectie Middeleeuwse geschiedenis binnen NWO (1987-1992). Verder werd deelgenomen aan diverse congressen en bijeenkomsten van de Nederlandse archeologen (o.a. het jaarlijkse tweedaagse congres de "Reuvensdagen" en de zgn. "Contactdagen" van de middeleeuwse archeologen in Nederland (1987-1992).

Publiciteit

Publiciteit voor het vak Kastelenkunde werd verkregen bij verschillende gelegenheden:

- Op verzoek van Elseviers Magazine werd in 1990 meegewerkt aan een interview. Het maakte deel uit van een serie, die ten doel had het verschijnsel bijzonder hoogleraar nader te belichten door middel van zes interviews met markante vertegenwoordigers van dit type hoogleraar. Het interview (door J. van Vonderen) verscheen in *Elseviers Magazine* 46, nr. 33 (18 augustus 1990), pp. 78-79, onder de titel 'Biggetjes in de slotgracht'.

- Op 8-6-1992 werd d.m.v. een interview voor Omroep Brabant aandacht besteed aan de open dag, die op deze datum werd gehouden in de Brabantse kastelen, georganiseerd door de "Brabantse Kastelenstichting" en de "Vereniging vrienden van de Brabantse kastelen".

- De oratie, uitgesproken op 20-2-1992 had een vloedgolf van publiciteit tot gevolg. De grootste verbreiding kreeg een ANP-interview (door P. Selbach), dat overgenomen werd door vrijwel alle regionale dagbladen onder alarmerende titels als "Nederlandse kastelen bedreigd" of "Nederlandse kastelen in gevaar" (o.a. Tubantia, 14-2-1992; Het Dagblad, 15-2-1992; De Gelderlander, 15-2-1992; Het Binnenhof, 14-2-1992; Cobouw, 19-2-1992; Haarlems Dagblad, 15-2-1992; Arnhemsche Courant, 15-2-1992; Leids Dagblad, 15-2-1992); Historisch Nieuwsblad 1 (1992) nr.2, 10.

  Dit interview leidde tot afzonderlijke interviews met de grotere regionale en landelijke dagbladen: Haagsche Courant, "Niet alleen de tijd vreet aan onze kastelen" (20-2-1992, door F. Hitzert); Het Parool, "Een kasteel is vaak niet meer dan een torentje" (22-2-1992, door M. van der Meulen); Brabants Dagblad, "Kasteel in wetenschap ondergeschoven kind"(18-2-1992, door W. Hagemans); Trouw, "Hoogleraar Janssen:Kasteel is meer dan een sprookje (20-2-1992, door H. Hielkema); De Volkskrant, "Decentralisatie monumentenzorg bedreigt kastelen" (25-2-1992, door E. Clowting); Reformatorisch Dagblad, "Langzaam verpulveren de kastelen" (28-2-1992, door R.P. de Graaf); Algemeen Dagblad, "Kastelen komen aandacht te kort" (30-5-1992, door A. van Schaik).
  Ook de eigen publieksmedia van de Utrechtse universiteit besteedden aandacht aan de oratie d.m.v. eigen interviews: De Universiteit, nr. 11, 1992: "Nederlandse kastelen in verval" en: Utrechts Universiteitsblad 23 nr. 22 (27-2-1992) p. 6: "Kasteelkundige oreert over beheer bouwkundige restanten middeleeuwen".

  Naast de schrijvende pers werd ook door de radio aandacht besteed aan de oratie. Door de regionale Radio Utrecht, Omroep Brabant en de Bossche Lokale Omroep(Stichting) (BLOS) werden interviews opgenomen en uitgezonden resp.op 15-2-1992, 18-2-1992 en 22-2-1992. De VPRO- radio zond in het programma "Het Gebouw" een 20 minuten durend live-interview uit op 21-2-1992 (interviewer Herbert Blankestijn).
  Ook buiten de grenzen trok deze publiciteit de aandacht. De Belgische krant "De Morgen" publiceerde een interview over het verschijnsel kasteel (4-7-1992).

Bijlage: Lijst van publicaties

In de verslagperiode kwamen de volgende publicaties over kastelen en meer theoretische aspecten van de materiële cultuur der middeleeuwen gereed.

1. H.L. Janssen, The dating and typology of the earliest Siegburg stoneware in the Netherlands, in: D.R.M. Gaimster, M. Redknap & H.-H. Wegner (eds.) Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland. Medieval and later pottery from the Rhineland and its markets. (BAR International Series 440), Oxford 1988, 311-333. (N.B.: dit artikel is voor het grootste gedeelte gebaseerd op gedateerde vondsten uit kasteelopgravingen).

2. H.L. Janssen, The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research, in: J.C. Besteman, J.M. Bos, H.A. Heidinga (eds.) *Medieval Archaeology in the Netherlands* (Studies presented to H.H. van Regteren Altena), Assen 1990, 219-264.

3. H.L. Janssen, Het verdwenen bisschoppelijk kasteel Stoutenburg bij Amersfoort (1259-1543), *Castellogica, verkenningen en mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting* II, 1988- (1990), 120-139.

4. H.L. Janssen, Ten Geleide, in: R.W.J.M. Grüben, *Daelenbroeck, bijdrage tot de geschiedenis van heerlijkheid en huis*, Delft 1990, 9-10.

5. H.L.Janssen, Medieval Culture and the Problem of the historical Interpretation of Archaeological Evidence: the Example of the Town of 's-Hertogenbosch, in: Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Leben-Alltag-Kultur (Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit 13; Osterreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 568. Band), Wien 1990, 397-438. (N.B.: Dit artikel betreft theoretische aspecten van de bestudering van de materiële cultuur der middeleeuwen).

6. H.L. Janssen, De betekenis van Anton Bruijn en het onderzoek van keramiek in Nederland, in: H. Clevis, N. Herweijer e.a. (eds.), *Spiegelbeelden. Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605*, Zwolle 1992, 11-23. (N.B.: Dit artikel houdt zich o.a. bezig met enkele algemene aspecten van het aardewerkonderzoek)

7. H.L. Janssen en F. Verhaeghe, Urban archaeology as a source for urban origins and early urban development in the Low Countries, in: N.C.F. van Sas and E. Witte (eds.), *Historical research in the Low Countries*, Den Haag 1992. (N.B.: Dit artikel betreft de analyse van fundamentele ontstaansprocessen van steden in de Nederlanden)

8. H.L. Janssen, *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materiëel object*, Utrecht 1992, 35 pp. (Gezamenlijke uitgave Faculteit Letteren Universiteit Utrecht en NKS van de oratie, uitgesproken 20 februari 1992).

H.L. Janssen
Utrecht, 3 november 1992

Nieuws betreffende het IBI, het Internationale Burgen Institut.

Het zal de begunstigers van onze NKS niet onbekend zijn, dat de internationale belangstelling – in de eerste plaats uiteraard in Europa – in twee stromen gekanaliseerd is. Ten dele zagen beide groeperingen niettemin dezelfde minnaars van kastelen op hun bijeenkomsten verschijnen. De oudste organisatie is ongetwijfeld het IBI, heden ten dage vaak met zijn Engelse naam 'International Castle Institute' getooid. Aanvankelijk was het IBI een centrum in Zwitserland rijk, namelijk het kasteelmuseum in Burg Rapperswil. De belangstelling voor het leven en streven van het IBI bloeide op vanuit het verlangen ná de afschuwelijke WO II de internationale verbindingen te herstellen. De directeur van onze Rijksdienst voor Monumentenzorg was er lid van en wie de oudste nummers van het Bulletin doorneemt, zal er heel wat bekende persoonlijkheden uit Monumentenland in het Bestuur en de Wetenschappelijke Raad opmerken.
Er werden congressen georganiseerd en de Wetenschappelijke Raad leidde een druk bestaan. Een goede naam hadden de bijeenkomsten in Italië (Montagnana), Griekenland en Spanje of Portugal. Ach, in feite deed ieder land, waar een bijeenkomst georganiseerd werd zijn uiterste best om de architecten, de historici en de eigenaars van kastelen iets moois te bieden. Velen herinneren zich zonder twijfel de uitvoeringen van de achttiende-eeuwse muziek op het slot Schönbrunn.
Lang heeft het IBI zich in de steun van ondermeer de Nederlandse overheid mogen verheugen; lange jaren wist de Nederlandse voorzitter Mr H.N.C.Baron van Tuyll van Serooskerken de juiste deuren te openen naar de bronnen van hulp voor een organisatie, die altijd wel wat ondersteuning kon gebruiken. Toen de Schweiz.Burgenverein Rapperswil weer ter beschikking wilde hebben verhuisde het kasteelmuseum naar het kasteel Rozendael en werd ook het secretariaat daar ondergebracht. Na de restauraties van Rozendael verhuisde het kasteelmuseum naar België, maar het secretariaat bleef in de bijgebouwen van het kasteel Rozendael gevestigd.
Vrij geregeld kwam de Conseil Scientifique bijeen en ieder jaar organiseerde men meerdere reizen. Verslagen van een en ander vond men in het Bulletin, waarvan er in de loop der tijden zesenveertig verschenen. Het eerste, verschenen in 1951, is intussen een bibliografische zeldzaamheid geworden.
Naast het IBI ontstond een groepering van onderzoekers, komende vanuit kringen als architectuurhistorici, mediaevisten, monumentenzorgers en archeologen, die op uitnodiging van Prof.dr Michel de Bouärd voor het eerst in 1962 in Les Andelys (aan de Seine) bijeenkwamen. Deze deskundigen hebben zich verenigd onder de naam Colloque Château Gaillard; zij komen om de twee jaar gedurende een week bijeen om nieuwe gegevens uit te wisselen en door excursies in de wijde omtrek de kennismaking met de kastelen te onderhouden. De voordrachten verschijnen regelmatig samengebundeld in het congresverslag 'Château Gaillard'.
De bezoekers van beide groeperingen worden uit zo verschillende maatschappelijke lagen gerecruteerd, dat de twee groepen zonder enige moeite naast elkaar kunnen bestaan.

Een derde organisatie, met een veel grotere belangstellingenkring, draagt de naam Europa Nostra. Na diverse contacten en onofficiële besprekingen werd besloten tot een samengaan met het IBI. Als gevolg onderging het 'IBI-Bulletin' een verjonging. De naam bleef; nr. 47, over de jaren 1990-1991 heeft het kloeke A4 formaat gekregen, waardoor de afbeeldingen soms veel aan informatieve waarde hebben gewonnen. Dit Bulletin bevat het verslag van de congressen XXVI en XXVII. In 1990 kwamen de leden van 23 tot 26 oktober in Kochberg bijeen. Het thema luidde: La sauvegarde du patrimoine historique dans les pays de l'Europe. Het valt op, dat de bijeenkomst in Kochberg met slechts drie verslagen onder de aandacht van de lezer gebracht wordt. En wat ongetwijfeld nog opmerkelijker is : de onderwerpen betreffen vooral Polen en Roemenië.
De bijeenkomst in Wales van 16 tot 19 september 1991 had tot thema : The use of Castle Networks in medieval Defense Strategies. Dit symposium vond zijn neerslag in een hele serie verslagen. Het optrekken van het IJzeren Gordijn demonstreert zich onder meer in beschouwingen over Polen, Bohemen en Roemenië; interessant was zeker een bijdrage over de kerkburchten in Zevenburgen. Maar, vanzelfsprekend werd er eveneens voldoende aandacht besteed aan de kastelen van Edward I in Wales!
Het valt op, dat in de Wetenschappelijke Raad geen Nederlandse namen opduiken terwijl Turkije, Roemenië en Portugal vertegenwoordigd zijn. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de moeilijkheden om onder de huidige omstandigheden subsidies voor het bijwonen van congressen te verkrijgen. Op het 25ste congres van de Conseil Scientifique (29 maart - 2 april, in Verona) was nog een architect van onze Rijksdienst voor de Monumentenzorg met een lezing aanwezig. Dit symposium had dan ook tot onderwerp: La ré-utilisation des bâtiments militaires désaffectés. Een onderwerp, dat ook in ons land op grote belangstelling mag rekenen. Nogmaals, de actieve belangstelling wordt beslist afgeremd door de omstandigheid, dat potentiële deelnemers heden ten dage

grote moeite zullen hebben om enige financiële tegemoetkoming te verwerven.
Wie zich het Bulletin zou willen aanschaffen, kan terecht op het secretariaat Europa Nostra/IBI, kasteel Rozendael, 6891 DA, Rozendaal.
Europa Nostra is een Europese particuliere organisatie ter bescherming en ter bevordering van de belangstelling voor het Europese milieu. De doelstellingen van Europa Nostra vertonen soms een sterke verwantschap met die van het IBI, maar terwijl deze organisatie de aandacht in het bijzonder op kastelen gericht houdt stimuleert Europa Nostra de belangstelling voor de monumentale architectuur in het algemeen en het landschap als geheel.
Het IBI heeft reeds enige jaren geleden erepenningen in omloop gebracht waarmee bijzondere prestaties worden geëerd. Op 14 september 1991 ontving Jhr dr C.C.G.Quarles van Ufford, directeur van de Stichting Vrienden van Geldersche Kasteelen in Dublin de eremedaille om de inspanning van zijn organisatie ten aanzien van restauratie en behoud van 22 kastelen of historische landhuizen te waarderen.
In 1984 werd het IBI Fund ingesteld door de toenmalige voorzitter van het IBI, Mr H.N.C. Baron van Tuyll van Serooskerken. De bedoeling was de financiële mogelijkheden te helpen scheppen voor het behoud van oude versterkingen, kastelen, oude huizen of hun ruïnes mitsgaders tuinen en parken. Elk jaar kwam daardoor een bedrag van $ 10.000 ter aanmoediging beschikbaar. Naast dit 'Fund' behoort de reeds eerder vermelde erepenning genoemd te worden, die aanvankelijk ééns in de drie jaar werd uitgereikt. Sedert 1989 geschiedde deze uitreiking iedere twee jaar. In de toekomst hoopt Europa Nostra/ IBI te komen tot drie medailles per jaar.
Het laatste jaarbericht van Europa Nostra geeft aanleiding tot opmerkelijke constateringen. Appendix 1 t/m 10 verschaffen inzicht in de betrokken persoonlijkheden en organisaties. Enigszins verrast vindt men zes Nederlandse gemeenten onder de 'Associated Corporate Members'. In Luxemburg heeft alleen het plaatsje Mersch zich laten verleiden.
Het mag ons niet verbazen, dat voor ons land de Rijksdienst Kastelen Beheer in de rij van 'Sponsors and supporting bodies' figureert. Een gerustellende mededeling : de Nederlandse Kastelenstichting heeft een plaats ingenomen onder de 'Member Organisations'. Overigens ontmoet men maar weinig Nederlanders in de opsomming van betrokken persoonlijkheden terug. En wat doet de Stichting Diogenes eigenlijk in die groep van 'Associated Organisations'? Dat kan toch niet aan die fameuze ton liggen!

Rectificatie artikel "Huis Bergh ontsloten"

In bovengenoemd artikel is een betreurenswaardige fout geslopen, deels inhoudelijk, deels tekstueel. Er staat dat een wipbrug niet behoeft te worden opgetrokken. Dit is onjuist: uiteraard moet óók een wipbrug worden opgetrokken. Zou men het gedeelte dat de brugkelder overspant te zwaar maken, waardoor dit deel vanzelf naar beneden zakt en de brug wordt opgehaald, zoals in de tekst wordt verondersteld, dan zou men de opgehaalde brug niet of nauwelijks meer naar beneden krijgen. Het balkje onder de brug is slechts bedoeld als zekering, om te voorkomen dat de brug uit zichzelf omhoog gaat wanneer er een te groot gewicht aan één zijde van de brug staat. De brug gaat dan letterlijk als wip werken.

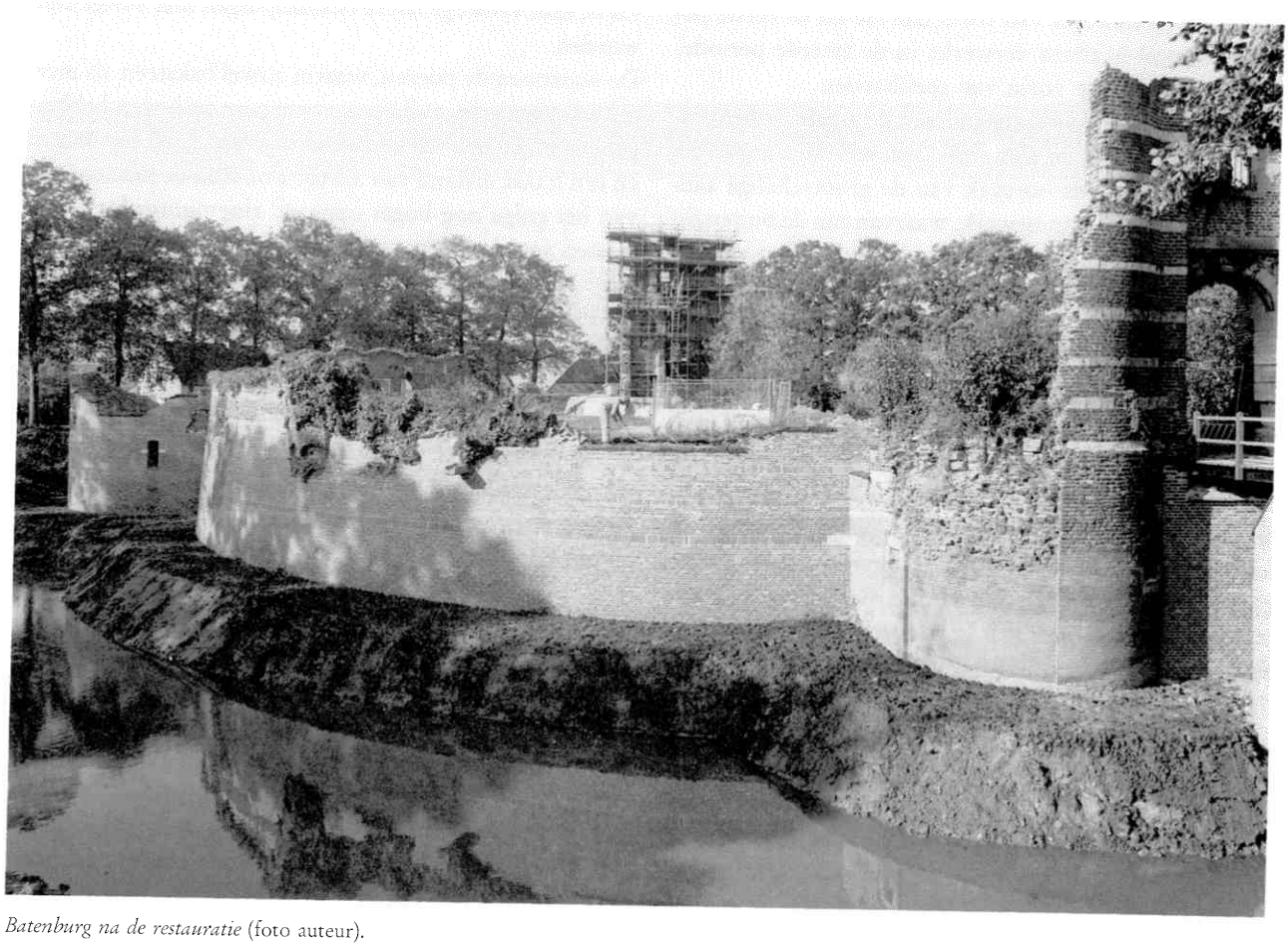
de auteurs

Verslagen en mededelingen

Batenburg (gem. Wijchen)

Inleiding

Van het eens zeer machtige kasteel Batenburg, gelegen ten noorden van het voormalige stadje, resten ons heden ten dage de overblijfselen van een vrijwel cirkelvormige ringmuur met later aangebouwde halfronde torens. Het poortgebouw, bestaande uit twee torens met een poortdoorgang daartussen en de toegangsbrug bevinden zich aan de oostzijde. De aan de noord- en zuidzijde gelegen torens zijn ongeveer even groot en slechts tot maaiveldhoogte behouden; daarentegen is de aan de westzijde opgetrokken 'Bronkhorstertoren' aanzienlijk zwaarder en ten dele nog tot grote hoogte bewaard.
Hoewel in 1970 enige noodvoorzieningen waren getroffen om het met name op de waterlijn sterk aangetaste muurwerk te stutten, kon het benodigde geld voor verdere consolidatiewerken niet bijeen gebracht worden en schreed het verval verder voort. Eerst in de loop van 1989 werd dankzij de Gemeente Wijchen een mogelijkheid gevonden de werkzaamheden voort te zetten: in het kader van een scholingsproject, dat ten doel had jeugdige werklozen op te leiden in het bouwvak, werden ondermeer gelden verworven uit het Europees Sociaal Fonds. Voorafgaand aan het herstelwerk aan ringmuur en torens werd door het Laboratorium voor bouw- en bewoningsgeschiedenis van de Werkgroep Restauratie (Faculteit der Bouwkunde, TU Delft) de aangetroffen bestaande toestand nauwgezet onderzocht en gedocumenteerd. Helaas moesten we ons daarbij in hoofdzaak beperken tot de buitenzijde; dit vanwege het feit dat de consolidatie in een veel hoger tempo verliep dan oorspronkelijk gepland was. Bij de voorbereiding was namelijk uitgegaan van meerdere jaren. De realiteit was echter dat de

Batenburg na de restauratie (foto auteur).

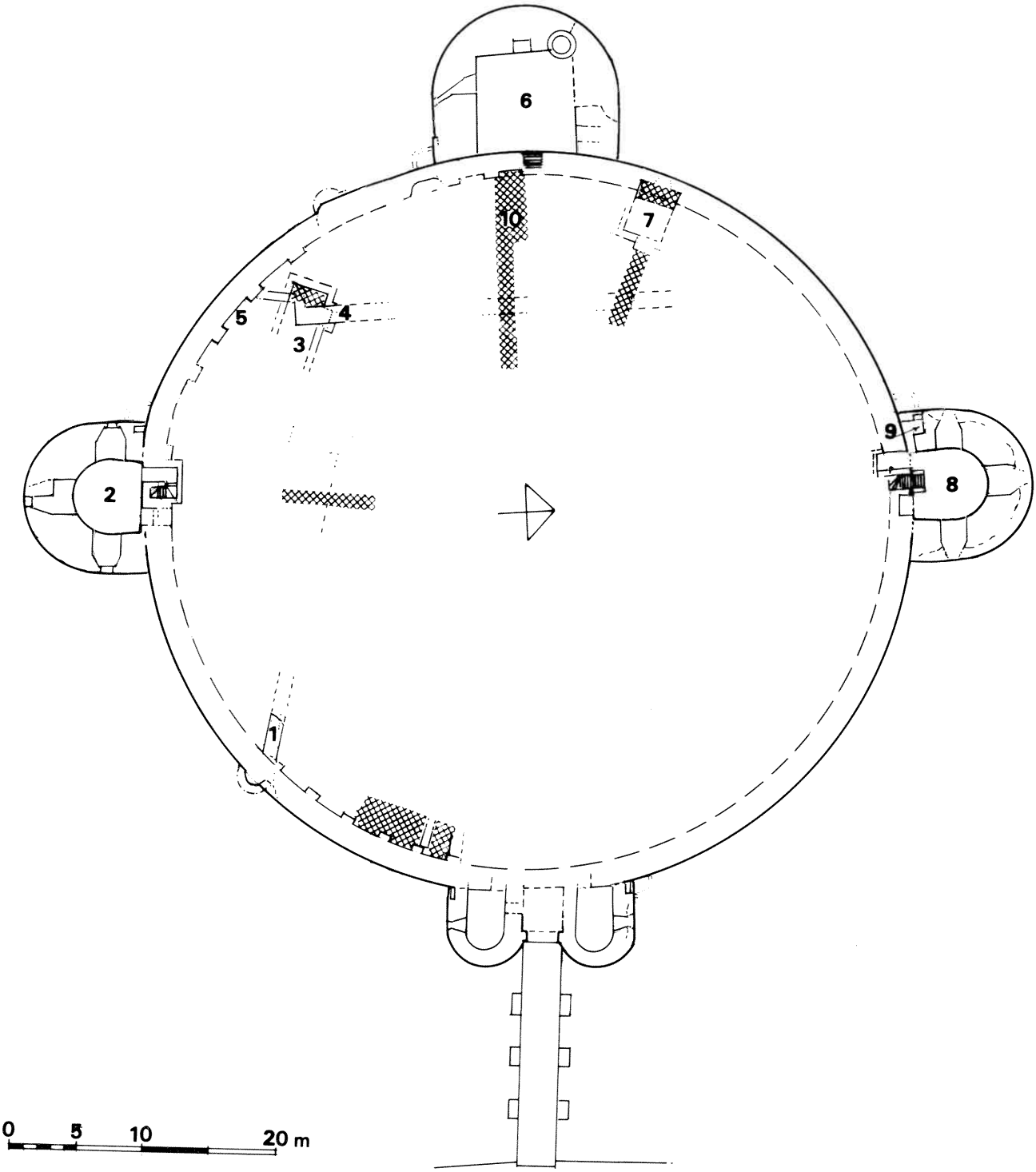
werkzaamheden die in juli 1989 begonnen, al op 1 november 1990 beëindigd werden.
Een beperkt onderzoek van een gedeelte van het binnenterrein kon in het kader van de Werkweken Bouwhistorisch Onderzoek gedurende de maanden juli en augustus 1990 uiteindelijk nog uitgevoerd worden. Met de hulp van studenten werden enkele sleuven gegraven en delen van fundamenten blootgelegd, onder andere van de binnenzijde van de ringmuur. Daarbij kwam aan het licht dat in de vorige eeuw tijdens de aanleg van moestuinen er op het voormalige binnenplein zeer veel vergraven was, waarbij de meeste funderingen van de binnenmuren werden uitgebroken. Ondanks deze tegenslag werd toch een globaal beeld verkregen van de opbouw van het grondpakket binnen de ringmuur van de kasteelruïne.

De fasering van de ringmuur

Een van de meest belangwekkende constateringen tijdens het onderzoek aan de ringmuur was dat deze uit tenminste twee bouwperioden bestaat, gescheiden door een meestal horizontaal verlopende bouwnaad. Deze scheiding tekent zich op een aantal plaatsen af in de vorm van een dubbele lintvoeg, elders is alleen een verschil in baksteen onder en boven de grens waarneembaar en/of een verschil in de verwerkte mortel. De baksteen van de tweede periode is iets kleiner, soms dikker, meestal harder en onregelmatiger van vorm dan die uit de eerste periode, Mergel is alleen verwerkt in de tweede periode, voornamelijk in de vorm van spekbanden.
De sterk wisselende waterstand van de gracht – het verschil tussen zomer- en winterpeil kan wel twee meter bedragen – was mede oorzaak van de grootschalige aantasting van het ringmuurwerk, waarvan aan de buitenzijde soms meer dan één meter van de totale dikte van gemiddeld 1,5 m was verdwenen!
Dat men in vroeger tijd soortgelijke problemen had gekend, bleek uit de grote verscheidenheid van klamplagen en inboetingen uit de 17de en 18de eeuw. Bij het aanbrengen daarvan had men destijds helaas ook het oorspronkelijke talud en de grachtbodem vergraven: het aan de voet van de muren aangetroffen vondstmateriaal dateerde voornamelijk uit de 18de eeuw. Tijdens het drooglegen van de gracht en het uitbaggeren ervan voorafgaand aan het begin van de consolidatie, was vooral 19de eeuws en nog recenter materiaal tevoorschijn gekomen.
Het metselwerk van de eerste periode van de ringmuur, die een diameter heeft van meer dan 50 m, bestaat uit zachtrode baksteen met een afmeting van 29 × 14,5 × 6/6,5 cm en vertoont een homogeen beeld. Uitzondering daarop zijn een uitmetseling tussen de zuid- en de westtoren (onder het latere arkeltorentje), mogelijk een steunbeer of resten van een uitspringende toren en een bouwnaad in de noordelijke ringmuur nabij de aansluiting op de poorttoren: de oorspronkelijke toegang of brugkelder? Nader onderzoek aan de binnenzijde van de muur kan hier misschien uitsluitsel over geven. Daar waar de binnenzijde wel in het zicht kon worden gebracht, bleek dat op regelmatige afstanden mee in verband gemetselde poeren voorkomen.
Opmerkelijk is voorts dat het metselwerk van de eerste periode hoger opgaat daar waar de (latere) uitspringende halfronde torens erop aansluiten. Vooral aan beide zijden van de noordtoren zien we dit verschijnsel en in mindere mate ten noorden van de westtoren. Omdat tijdens de verwoesting van de eerste ringmuur er nog geen sprake was van deze torens, is een verklaring niet eenvoudig te geven. Mogelijk zouden er ten tijde van de eerste periode al (kleinere) torens ter plaatse gestaan kunnen hebben.
Na de verwoesting van de waarschijnlijk 14de eeuwse ringmuur is, in elk geval na 1500, op de zelfde grondslag een nieuwe muur opgetrokken. Bij deze tweede periode handhaafde men de al bestaande schuinstand van de buitenzijde (10 cm per m), terwijl ook de poeren aan de binnenzijde opnieuw benut werden. Voor de eerste maal werd nu op uitgebreide schaal mergel toegepast, spekbanden van wisselende breedte om de 8 tot 10 lagen baksteen, doch ook rijen blokken in het binnenwerk, zoals met name tussen west en noordtoren nog te zien is. De speklagen lopen in het binnen de westtoren gelegen ringmuurgedeelte door, of dit ook bij de andere toren het geval is, kon vanwege latere beklampingen niet vastgesteld worden.
De voornoemde poeren, waarin zowel baksteen als mergel was verwerkt, zullen een weergang op bogen hebben gedragen. Ze hebben een afmeting van ca. 50 bij 100 cm en een h.o.h. afstand van 2,5 tot 3 m. Aan de binnenzijde van het enige nog hoger opgaand ringmuurgedeelte ten westen van de zuidtoren was te zien dat deze weergang nog sporen vertoont van versieringen van gesinterde baksteen. Een soortgelijke versiering bevindt zich ook aan de binnenzijde van de zuidelijke poorttoren.
Of de ringmuur in de eerste periode ook reeds een stenen weergang met bogen heeft gehad, was niet meer te bepalen doch lijkt wel waarschijnlijk. De boogaanzet die in de onderzoeksleuf nabij de westtoren werd gevonden, behoorde echter tot een grond- of spaarboog en zal nooit in het zicht zijn geweest.

De aangebouwde halfronde torens

Uit het onderzoek is gebleken dat alle uitspringende torens later 'koud' tegen de al vernieuwe ringmuur (de tweede periode) zijn aangebouwd. Ze staan vrijwel vertikaal, dit in tegenstelling tot de ringmuur die nogal achteroverhelt. De baksteen heeft afmetingen van 26/28 × 12/14 × 5,5/6,5 hetgeen min of meer in overeenstemming is met die van de tweede periode van de ringmuur, zij het dat de stenen daarvan over het algemeen iets dikker zijn.

(opm. en tek. T. C. Bauer).

Omdat de uitwerking van de verkregen onderzoeksgegevens nog in volle gang is, zullen slechts enkele hoofdlijnen van de bouwgeschiedenis worden aangestipt. Ten aanzien van het poortgebouw geldt dat het gedetailleerde onderzoek daar zelfs nog moet plaatsvinden.
De noord- en zuidtoren vertonen nogal wat overeenkomsten in plattegrond en detaillering van de openingen, de westtoren daarentegen is aanzienlijk groter en verondersteld mag worden dat de belangrijkste woonruimten zich hierin bevonden. Binnen deze 'Bronkhorstertoren' zijn overigens twee bouwfasen te onderscheiden.
Zowel de zuid- als de noordtoren hebben op kelderniveau drie vensteropeningen met dagkanten die eerst evenwijdig zijn en dan met een knik taps toelopen. Omdat aan de buitenzijde van de detaillering nauwelijks iets is overgebleven, valt over de oorspronkelijke vormgeving van de openingen niet veel te zeggen, mogelijk waren ze voorzien van een natuurstenen omlijsting. Aan beide torens troffen we bij een der openingen nog de aanzetstenen van een segmentboog aan, hetgeen aannemelijk maakt dat deze in tweeën gedeeld waren: onder een schietopening en daarboven een kijkspleet. Op het knikpunt waren ter hoogte van de vloer soms gaten uitgespaard waarin een balk bevestigd kon worden om de terugstoot van een vuurwapen op te vangen. De zuidelijke opening in de zuidtoren bleek al in een vroeg stadium ingrijpend te zijn gewijzigd: het verkreeg een asymmetrische vorm met een klein venster boven een hoge borstwering. De drie openingen in de noordtoren zijn eveneens later deels dichtgezet. De kelders waren overkluisd door tongewelven; dat van de zuidtoren was nog grotendeels aanwezig en is nu hersteld. De vensternissen zijn overdekt door twee bovenelkaar gelegen halfsteens segmentgewelfjes.
De kelder van de zuidtoren is toegankelijk via een in de ringmuur uitgespaarde wenteltrap; een ten oosten daarvan gelegen doorgang gaf toegang tot een kelderruimte onder de zuidvleugel, die nog nader dient te worden onderzocht. Op het beganegrond-niveau van deze toren werden de overblijfselen van een schouw gevonden. Het laatgotische basement van een der schouwwangen, nog in situ aanwezig, wijst op een datering in het midden van de 16de eeuw.
De noordtoren was toegankelijk gemaakt via een steektrap met één kwart, later door de ringmuur gebroken. Oorspronkelijk is er waarschijnlijk een wenteltrap geweest zoals die in de zuidtoren. De doorgang die naar deze trap zou leiden, is in de ringmuur ingehakt en wel door het muurwerk uit de eerste periode daarvan, dat binnen deze toren nog tot relatief grote hoogte bewaard is gebleven. Als ander opvallend verschijnsel kan genoemd worden het zeer krap bemeten privaat dat in de westelijke muur van de toren is uitgespaard en bereikbaar is via een smal gangetje langs de ringmuur. Het loosde op een koker in de dikte van de torenmuur. In het muurwerk van de andere torens zijn eveneens, steeds nabij de aansluiting op de ringmuur, privaatkokers aangetroffen. Deze loosden via door bogen overwelfde doorgangen hetzij direct op de gracht, danwel op een gemetselde put. Het vondstenmateriaal dat daarbij kon worden verzameld, stamde merendeels uit de 17de en 18de eeuw.
De westtoren bevat een ongeveer vierkante kelderruimte, die overdekt was met een direct bij de bouw aangebracht tongewelf, dat niet zo lang geleden grotendeels is ingestort. Er zijn twee licht en/of schietopeningen met als bijzonderheid dat ze voorzien waren van afvoeropeningen voor kruitdamp. De toegangstrap lijkt later in de ringmuur te zijn aangebracht, waarschijnlijk toen in 1686 de westvleugel werd gebouwd. Hoe men daarvoor in de kelder kwam, blijft een open vraag. Het trappenhuis, dat zich in een nu verdwenen deel van de toren heeft bevonden, liep in elk geval niet door tot in de kelder. In de westwand bevindt zich een nis met daarnaast de waterput, hetgeen duidt op een mogelijke functie als keuken. De daartoe onmisbare stookplaats is echter niet te traceren. De waterput kon overigens oorspronkelijk ook vanaf de begane grond worden benut.
De begane grond en de twee erboven gelegen verdiepingen zijn alle voorzien van schouwen, die in hun huidige vorm stammen uit een tweede bouwfase. De rookkanalen zijn deels wel origineel. De vervanging van het (kruis)gewelf met middenkolom boven de begane grond door een balklaag met moer- en kinderbinten, alsmede de vergroting van de vensters aan de zuidzijde, zijn waarschijnlijk het product van de verbouwing uit dezelfde tijd (1686?).
Beide poorttorens bevatten een overwelfde kelder met daartussen een ruimte, nu geheel met puin gevuld, die oorspronkelijk een waarschijnlijk open brugkelder was. Daarin kon het contragewicht van de ophaalbare brug verzinken. De huidige brugpijlers, die een drietal bogen hebben gedragen, zijn in de kern nog 16de eeuws. Tijdens de recente consolidatie moesten de volledig loszittende beklampingen geheel worden verwijderd, waarna een nieuwe buitenschil werd aangebracht.

Het binnenterrein

Zoals in de inleiding reeds gezegd, waren de resultaten van het onderzoek op het binnenterrein nogal teleurstellend. Van de gezochte binnenpleinmuren waren slechts sporadisch resten overgebleven. Elders, met name in de onmiddellijke nabijheid van de ringmuur, maakten grote massa's puin een 'diepergaand' onderzoek vooralsnog onmogelijk.
Ten westen van de zuidtoren werd een vrijwel tegen de poeren aan de binnenzijde van de ringuur aanliggend 16de eeuws keldertje aangetroffen, dat in een oudere

puinstort was ingegraven. Op zijn beurt bleek dit keldertje in de loop van de 17de eeuw met puin te zijn opgevuld, waarna de fundering van de westvleugel – het zogenaamde nieuwe gebouw uit 1686 – er overheen werd gelegd.
In de sleuf die midden voor de westtoren in noord-zuid richting was aangelegd en die vooral ten doel had de binnenpleinfundering van de westvleugel te traceren, kon achteraf slechts aan een vaag speciespoor worden afgelezen waar de fundering ooit had gelegen. Iets meer naar het noorden werd overigens wel een ondiepe, met puin gevulde uitbraaksleuf aangetroffen, zodat het verloop van de muur in elk geval op tekening te reconstrueren is. Bovengenoemde sleuf bracht evenwel andere interessante gegevens aan het licht: uit het hellend verloop van een aantal grondlagen kon worden opgemaakt dat het binnenterrein eertijds aanzienlijk kunstmatig was opgehoogd, doch naderhand in het midden deels weer afgegraven en geëgaliseerd werd. Wanneer deze activiteiten plaatsvonden kon nog niet bepaald worden, de in de aangevoerde grond aangetroffen aardewerkscherven dateerden uit de prehistorie en de Romeinse tijd. Een diepe met grof puin gevulde ingraving op enige meters afstand van de ringmuur, wees op de afbraak van een oudere muur aldaar, waarschijnlijk ten behoeve van de nieuwbouw in 1686. Het enorme puinpakket dat (kort) na de bouw van de eerste ringmuur daar aan de binnenzijde tegenaan gestort moet zijn, bevatte enkele (midden) 14de eeuwse scherven en ook een stenen blijdekogel met een diameter van 45 cm. De samenstelling van het puin: baksteen, leien en grote brokken specie met mergelresten, wekt de indruk van afbraak afkomstig te zijn. We zouden dan kunnen denken aan de mogelijk 14de eeuwse bebouwing op het binnenplein.
Ten noorden van de westtoren kon een deel van een tegen de ringmuur aansluitende kelder worden uitgegraven, ooit overwelfd door een tongewelf dat nu plat op de vloer werd aangetroffen en voorzien van een (brede?) vensteropening in de ringmuur. Hoewel onder de 17de eeuwse westvleugel gelegen, mag een vroegere datering worden verondersteld.
Van de vermoedelijk 16de eeuwse zuidvleugel, waarvan een gedeelte van de fundering van de binnenpleinmuur bij het zuidelijke arkeltorentje nog aanwezig is, werd verderop niets teruggevonden. Het muurwerk schijnt totaal uitgebroken te zijn bij de aanleg van tuintjes in de 19de eeuw. Dit zal eveneens het lot zijn geweest van het overgrote deel van de bestrating van de binnenplaats, waarvan tussen het zuidelijk arkeltorentje en het poorttgebouw nog fragmenten bewaard waren gebleven.
In de werkputten aan de zuidzijde, naast de zuidelijke poorttoren, was waar te nemen dat de puinstortlagen anders van karater waren dan die nabij de westtoren, ze bevatten uitsluitend baksteen (ogenschijnlijk jonger dan de 14de eeuw). Eronder troffen we een laag van klei met puin aan, waarin 14de eeuws schervenmateriaal voorkwam. De eerste periode van de ringmuur reikt aldaar lang niet tot de hoogte zoals aan de overzijde, de overgang op de tweede periode tekende zich zowel in de ringmuur als bij de aansluitende poeren duidelijk af.

Bouwgeschiedenis

Hoewel de heren van Batenburg al in de 12de eeuw worden genoemd is daarmee nog niet bewezen dat zij op het onderzochte terrein een kasteel hadden.
De aangetroffen, omgrachte, kunstmatige heuvel (een motte?) zal nog enkele meters hoger zijn geweest en mogelijk een houten toren met een palissadering gedragen hebben. Bouwmateriaal en/of aardewerkscherven uit de 12de eeuw, die deze veronderstelling zouden kunnen staven, werden tot heden niet aangetroffen. De voet van de heuvel zou daarvoor de meeste mogelijkheden bieden, doch de daartoe benodigde diepte van ca. 5 meter kon niet met de hand bereikt worden. Uit boringen is gebleken dat bij de aanleg gebruik is gemaakt van een bestaand rivierduin, gelegen op een ondergrond van grind, een oude maasbedding.
In de loop van de 14de eeuw werd aan de voet van de heuvel een bakstenen ringmuur opgetrokken. Op grond van de ronde vorm zou een datering in de 13de eeuw meer voor de hand liggen; de aard van de baksteen en zeker het voorkomen van koppen- en strekkenlagen wijst veeleer op de 14de eeuw. Dit wordt bevestigd door de aangetroffen scherven in direct verband met de muur, die ook een datering in de 14de eeuw opleveren. Zolang aan de binnenzijde van de ringmuur de onderzijde niet is bereikt, blijft de aanwezigheid van een oudere fundering mogelijk, waarschijnlijk lijkt dit echter niet.
Wie het 14de eeuwse kasteel heeft gebouwd is onbekend; één van de heren van Bronckhorst, die dan juist door huwelijk Batenburg verworven hebben zou daarvoor in aanmerking kunnen komen, zoals Willem, Gijsbert of Diederik, die genoemd worden in het tweede en derde kwart van de 14de eeuw.
Omtrent de overige bebouwing op het binnenplein tasten we volledig in het duister, mogelijk kan één der funderingen die ten zuiden van het poortgebouw op de ringmuur aansluiten, daar nog van afkomstig zijn.
In 1497 wordt de burcht belegerd door Albert van Saksen en nogmaals door Karel van Gelre in 1503; de daarbij aangebrachte schade lijkt zeer groot. De aangetroffen grenslijn in de ringmuur getuigt van deze verwoesting. Gezien de toestand waarin de ringmuur verkeerde zal van de woonbebouwing op het binnenplein vrijwel niets zijn overgebleven.
Herbouw volgt pas na 1540 door Herman van Bronckhorst Batenburg, die eerst de ringmuur laat optrekken met zijn mergelbanden en waarschijnlijk niet lang daarna de torens, eveneens alle voorzien van spekbanden. In

1570 wordt vermeld dat het kasteel toen minstens twee torens had. Welke van de 5 dat betrof, is vooralsnog niet te bepalen. De in diverse bronnen genoemde beschietingen in 1586 schijnen niet veel schade te hebben veroorzaakt. Van de door sommigen genoemde herbouwactiviteiten omstreeks 1600 zijn nog geen aanwijzingen gevonden, misschien zijn delen van de zuidvleugel toen gebouwd.
In 1686 wordt tegen de westtoren een grote zaalbouw – de westvleugel – opgetrokken, waarvan we een deel der fundamenten hebben aangetroffen. De indeling is enigermate bekend uit een taxatierapport uit 1721. Van fundamenten van een Romeinse tempel, waarvan toen sprake was, bleek geen spoor te vinden. De bouwkundige toestand van de 17de tot in de 19de eeuw is overigens goed te reconstrueren aan de hand van de vele afbeeldingen uit die periode.
In 1795 tenslotte breekt brand uit, waardoor met name de westvleugel verwoest wordt en waarna het gehele kasteel spoedig tot ruïne vervalt. Herbouwplannen van de toenmalige eigenaars, de vorsten van Bentheim-Steinfurt, gaan uiteindelijk niet door. Na de tweede wereldoorlog komt het tenslotte onder beheer van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.

Tot slot moet worden opgemerkt dat het onderzoek, met name aan de binnenzijde van de ringmuur, nog lang niet voltooid is. Het ligt dan ook in de bedoeling de werkzaamheden gedurende de komende zomer, in overleg met de Stichting, verder voort te zetten.
Het is te betreuren dat de schadelijke begroeiing, die op de muren aanwezig is – waaronder zelfs dikke bomen! – nog steeds niet verwijderd werd. Zowel het gewelf van de Bronkhorstertoren als bv. de overkluizingen van de openingen van de noordtoren zullen binnen afzienbare tijd bezwijken als dit niet alsnog spoedig gebeurt.

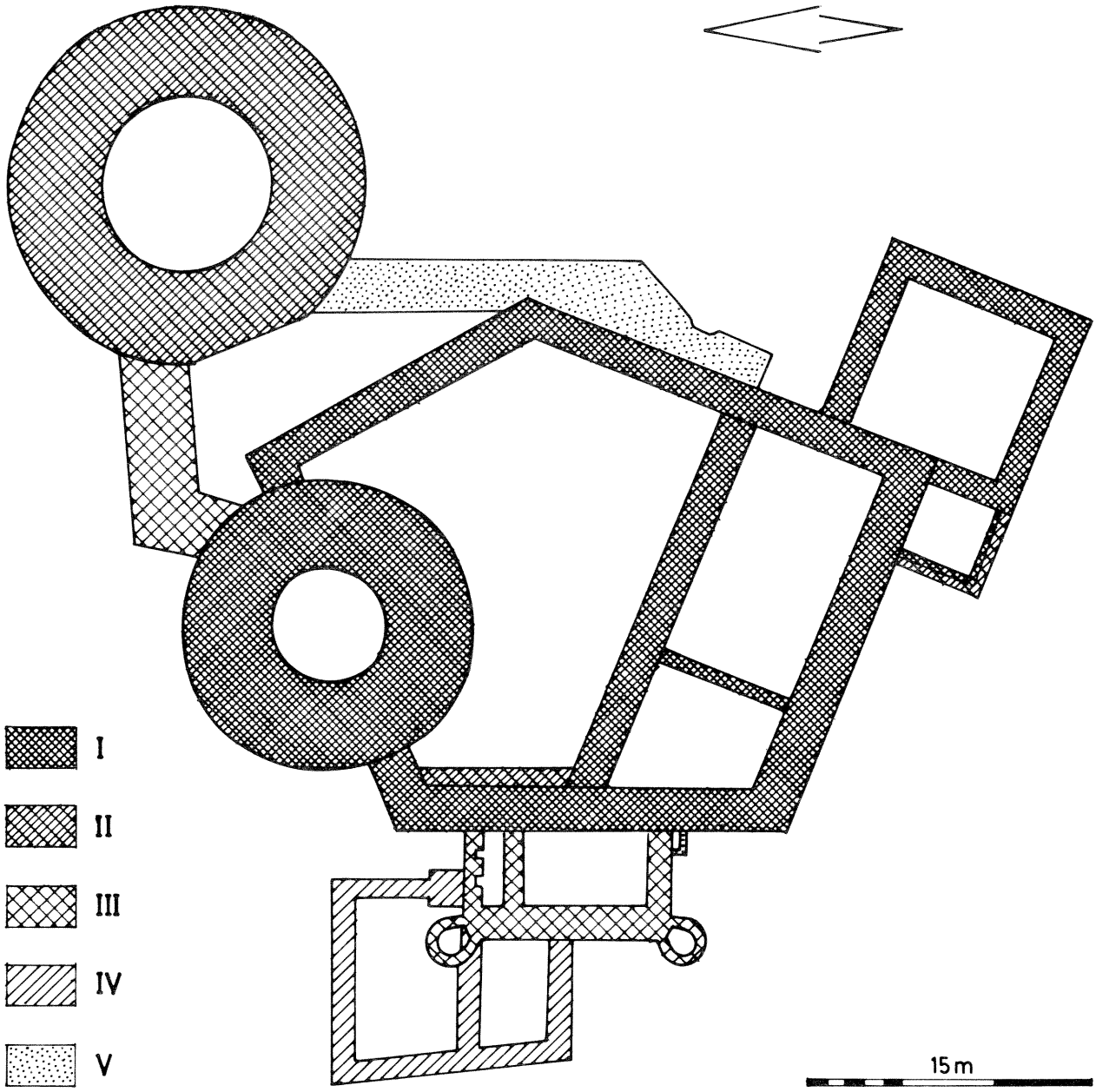
T. C. Bauer
Delft, november 1990

Een selectie uit de literatuur:

F. M. Eliëns en J. Harenberg, Middeleeuwse kastelen van Gelderland, Rijswijk 1984, blz. 190-196.
H. van Heiningen, Batenburg, eeuwenlang twistappel, Wijchen 1987.
A. G. Schulte, Het land van Maas en Waal, 's-Gravenhage 1986, blz. 375-386. Hierin is een uitgebreid overzicht van bronnen, literatuur en iconografie opgenomen.

Kasteel Culemborg in zicht

In 1985 werd de Stichting Kasteeltuin Culemborg opgericht. De stichting stelt zich ten doel het kasteelterrein, dat ten noorden van de huidige Voorburg ligt, als een historische stadstuin in te richten. De plattegrond van het kasteel van de heren en graven van Culemborg zal door middel van veldkeienplaten in het zicht worden gebracht. De plattegrond zal zoveel mogelijk met water omgeven worden, zoals dat ook oorspronkelijk het geval was. Een aantal bruggen zal gebouwd worden op de originele plaatsen en opnieuw zorgen voor de verbinding tussen (kasteel)tuin en stad.
Op het huidige kasteelterrein liggen onder het maaiveld nog de funderingen van de Nederhof (de voorburcht) en de Opperhof (de hoofdburcht). Na een klein onderzoek door prof. dr. J. G. N. Renaud in de oorlogsjaren en een aantal proefputjes door A. Alinks (initiatiefnemer en secretaris SKC) vanaf 1972, werd van 1987 tot 1989 – met toestemming van de R.O.B. – door middel van opgravingssleuven de Nederhof onderzocht. Het graafwerk werd en wordt verricht door een groep amateur-archeologen, verbonden aan de Archeologische Werkgemeenschap Nederland of aan de Stichting Kasteeltuin Culemborg. De wetenschappelijke leiding was in handen van drs. A. van Geffen. Sinds december 1989 is de auteur als archeologe betrokken bij het onderzoek naar de Opperhof. Aan de hand van een plattegrond uit de 17de eeuw werden en worden op belangrijke punten kleine proefsleuven en putten gegraven. In tegenstelling tot de funderingen van de Nederhof (± 2.25 + NAP) zijn de funderingen op de Opperhof slechts tot op geringe diepte gesloopt (± 3.80 + NAP). Inmiddels kon in grote lijnen de plattegrond van dit deel van het kasteel opgetekend worden, waarbij een aantal verrassingen nadere toelichting behoeven. Aangezien het vaststellen van de plattegrond het doel van het onderzoek is, zullen veel details nog verborgen blijven. Ook de datering van de verschillende bouwfases aan de hand van vondsten is niet of nauwelijks mogelijk, omdat zoveel mogelijk wordt geprobeerd de originele context te bewaren voor eventueel toekomstig onderzoek. Toch lijken er een aantal bouwfases onderscheiden te kunnen worden, zowel om bouwtechnische, als om historische redenen. Enige reserve moet hierbij wel ingebouwd worden, want het archeologisch onderzoek is nog niet afgesloten en het historisch archiefonderzoek is pas onlangs van start gegaan.

Plattegrond van het kasteel Culemborg in bouwperioden naar opmeting van J. Hoevenberg. (tek. J. E. Dilz).

Fase 1

Het kasteel lijkt te zijn gebouwd volgens een vijfhoekig grondplan. Het omvatte een grote zaal in het zuiden (23 x 12 m, muurdikte 2-3 m), op de zuidoosthoek een vierkante toren (11,5 x 11,5 m, muurdikte 1,55 m) en een kleine ronde toren in de noordmuur (diameter 15 m, muurdikte 4,40 m). De bakstenen hebben het formaat 30/29 x 15/14 x 8/7 cm. Volgens de bronnen zou de grote zaal het oudste deel van het kasteel zijn.[1] De noordmuur van de grote zaal is vreemd genoeg aan beide einden koud gemetseld! De vierkante toren staat ook koud tegen de vijfhoek aan. Deze toren is in latere instantie gebouwd, nadat heer Johan losgeld had ontvangen voor de vrijlating van een aantal Utrechtse gevangenen. Met dit losgeld kon hij de bouw van de vierkante toren betalen.[2] De ronde toren staat ook koud midden in de muur, waarbij de versnijdingen van de bouwdelen keurig met elkaar meelopen. Uit boringen in het midden van de toren bleek, dat deze niet óp de muur (à cheval) gebouwd was.

Het onregelmatig vijfhoekige grondplan is zeer verrassend, met name omdat geen van de vele tekeningen en gravures van het kasteel hier aanwijzingen voor geeft. Ook de vogelvluchtgravure met de plattegrond van Culemborg van Johannes Blaeu (± 1650) geeft de indruk van een kasteel met een rechthoekige of vierkante plattegrond. In de tweede helft van de veertiende eeuw is dat ook de meest gebruikte plattegrond voor een kasteel. De vijfhoek als basis komt slechts zelden voor. In Nederland heeft alleen kasteel Batenstein in Vianen waarschijnlijk

ook een dergelijke plattegrond.[3] In dit kader is het misschien van belang te weten dat de tweede zoon van Hubrecht I, Heer van Culemborg (1250 †), Heer van Vianen werd.
Het hierboven beschreven complex is waarschijnlijk gebouwd in opdracht van heer Johan (1377 †) van Culemborg. De bouw zal wel na 1354 zijn gestart: in dat jaar ontstond namelijk de twist tussen Culemborg en Utrecht en was een veilig toevluchtsoord zeker geen overbodige luxe. De eerste rentmeesterrekeningen van de heer van Culemborg betreffende bouwactiviteiten stammen uit 1464.[4] In deze rekeningen wordt bouwmeester Jan van den Doem genoemd, die ook betrokken was bij de bouw van de Domtoren. In hoeverre hij met de bouw van het kasteel te maken heeft gehad, is nog niet duidelijk.

Fase 2

Het steenformaat van de grote ronde toren is gelijk aan die van fase 1. Uit historische bronnen is bekend, dat heer Geraert van Culemborg na 1377 het kasteel voltooide door de tweede ronde toren te laten bouwen. Deze toren heeft een diameter van 19 meter en een muurdikte van 5 meter. Volgens de tekeningen was deze toren lager dan de eerste ronde toren. Het lijkt er op, dat zij toentertijd volledig los van het kasteel gestaan heeft, mogelijk hiermee verbonden door een houten ophaalbrug. Voorafgaande aan de bouw, moest ter plekke eerst een wiel (een kolk, ontstaan na een dijkdoorbraak) met stenen gevuld worden.[5] Geraert heeft hiertoe opdracht gegeven aan de Culemborgers. Gezien de muurdikte van de beide ronde torens zijn het verdedigingstorens. Ze bevinden zich opvallenderwijs aan dezelfde zijde van het kasteel, op een afstand van slechts 8,5 meter van elkaar. Was Heer Geraert misschien bang dat de Nederhof niet voldoende beschermd werd? Of moet de geheel losstaande toren als allerlaatste toevluchtsoord worden beschouwd?

Fase 3

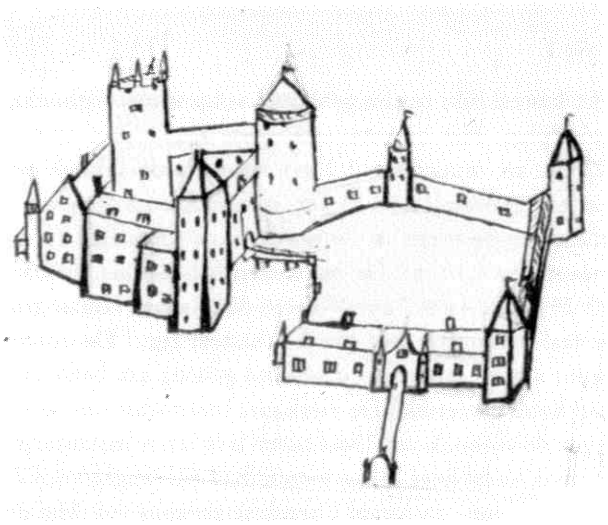
Beide ronde torens zijn later met elkaar verbonden, waarschijnlijk door middel van een weergang. Het gebruikte steenformaat is 29/28 x 14 x 5 cm. Blijkbaar had de losstaande toren zijn functie van laatste bastion verloren. Hetzelfde steenformaat is ook aangetroffen in de uitbreiding aan de westmuur. Teruggevonden zijn een kamer met daaraan grenzend twee privaten en op de hoeken twee ronde torentjes (diameter 2,50 m), waarschijnlijk traptorentjes. Het is niet zeker wanneer deze uitbreidingen zijn uitgevoerd, maar gezien het steenformaat zou dat in de 15de- of het begin van de 16de eeuw kunnen zijn geweest. Het is uit de bronnen bekend dat Anthonie van Lalaing (1540 †), getrouwd met Elisabeth vrouwe van Culemborg, opdracht heeft gegeven tot uitbreiding van het kasteel.

Fase 4

De vernieuwde en uitgebreide westgevel heeft als geheel echter waarschijnlijk niet lang gefungeerd. Het noordelijke torentje heeft plaats moeten maken voor een volgend aanbouwsel, dat uit twee delen bestaat. De tussenmuur is dwars door het torentje gebouwd, waarbij een deel van de ronding van dat torentje met stenen is opgevuld. Dit torentje moet wel helemaal tot op het toenmalig maaiveld zijn afgebroken. Het steenformaat is identiek aan dat van fase 3. Op een tekening uit 1574 van Jan Deijs is dit aanbouwsel al te herkennen.

Fase 5

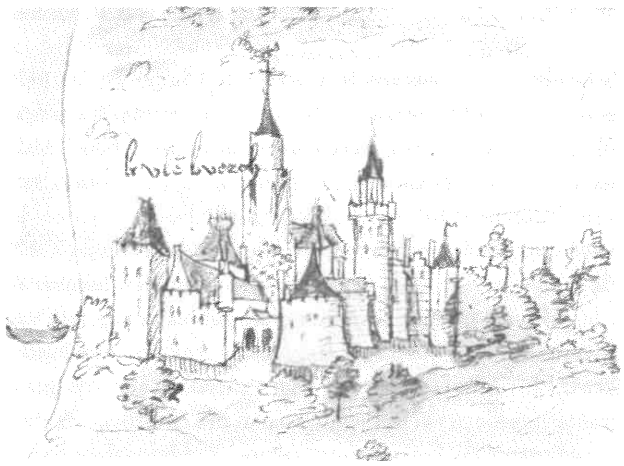
Voor de 'kademuur' ten oosten van het vijfhoekige grondplan zijn stenen gebruikt met het formaat 24 x 10 x 4,5 cm. Waarschijnlijk is deze gebouwd in de tweede helft van de 16de of de 17de eeuw. Misschien was het een onderdeel van de plannen van graaf Floris I van Culemborg om het kasteel weer in oude glorie te herstellen, nadat Alva en 600 van zijn mannen er huisgehouden hadden van 1572 tot 1576. Het zuidelijke deel van de kademuur is later nog eens uitgebreid, waarbij gebruik gemaakt is van oude en gebroken bakstenen. Onder deze zeer onzorgvuldig uitgevoerde constructie werd 18de-eeuws aardewerk aangetroffen. Waarschijnlijk is deze constructie aangelegd rond 1735 en heeft gefungeerd als laadplaats voor bouwmateriaal, dat hergebruikt werd bij de aanleg van de zeedijk bij Muiden en de bouw van een havenmuur in Culemborg.[6]
Op verschillende plaatsen zijn er herstelwerkzaamheden verricht, met name aan de westelijke buitenmuren, die direct op de stad gericht zijn. De bakstenen zijn donkerrood van kleur en hebben het formaat 23 x 10/11 x 5 cm. Hiermee is ook nog een nieuwe stortkoker gebouwd tegen de westmuur. Op een tekening van Roelant Roghman uit ± 1647 is deze duidelijk zichtbaar.

Schets van het kasteel Culemborg in de 17e eeuw.

In 1672 werden Franse troepen in het kasteel gehuisvest. Ook deze vijandige bezetting deed het kasteel geen goed en het verval deed alras zijn intrede. Graaf George Frederik heeft al rond 1677 plannen ontwikkeld voor de bouw van een nieuw kasteel op een andere plaats. Deze plannen zijn nooit uitgevoerd. In 1735 werd het kasteel verkocht. Vervolgens werd het gesloopt met uitzondering van de kleine, maar hoge ronde toren. Deze uitzonderingspositie heeft hij niet lang mogen innemen, want waarschijnlijk al vóór 1800 is de toren – als laatste herinnering aan glorieuzere tijden – van het aardoppervlak verdwenen.

Jacqueline Hoevenberg
Utrecht, herfst 1990.

Kasteel Culemborg in 1524. Links de voorburcht, rechts de grote torens van het hoofdgebouw (tek. anoniem).

Noten

[1] P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, *Culemborg, beeld van een stad*. Culemborg, 1988, p. 117.
[2] Zie noot 1.
[3] Mondelinge mededeling prof. drs. H.L. Janssen. De opgraving van het kasteel Batenstein te Vianen is nog niet gepubliceerd.
[4] Dr. A.J. van de Ven, 'Mr. Jan van den Doem te Culemborg werkzaam, 1364-1380'. In: Jaarboek Oud-Utrecht 1934, p. 41-47.
[5] P.J.W. Beltjes 1988, p. 118.
[6] B.K.N.O.B. 1908, 'Aanteekeningen omtrent Culemborg', p. 119.

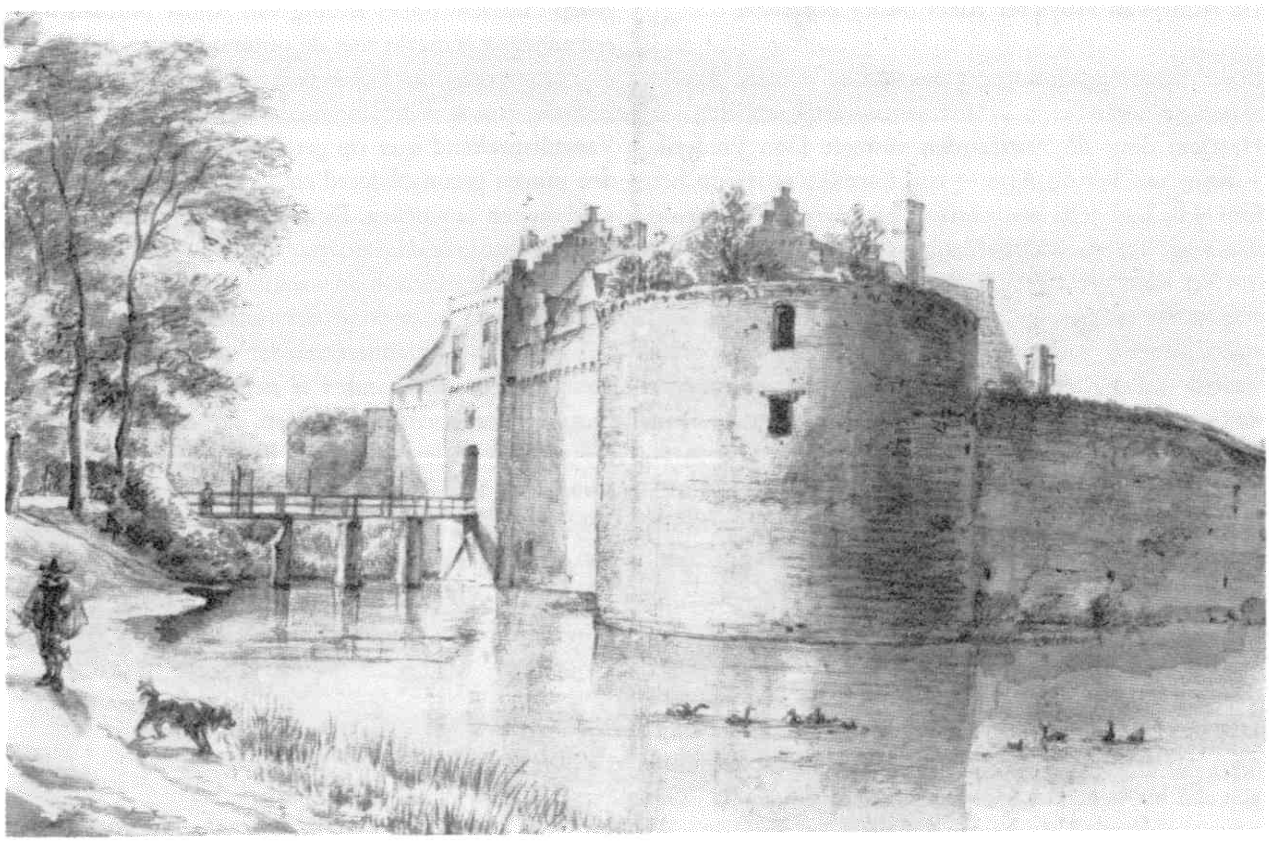
De ruïne van Huys ter Kleef onder Haarlem

In de Stadskwekerij aan de Kleverlaan te Haarlem ligt de ruïneheuvel van het Huis ter Kleef. Tijdens het beleg van Haarlem door de Spanjaarden vestigde Don Frederik – zoon van hertog Alva – zijn hoofdkwartier op het huis. Hij had zelfs een vaartje, later bekend onder de naam het Spaanse vaartje, laten uitdiepen en verbreden om Ter Kleef gemakkelijk per schip te kunnen doen bevoorraden. Nog in 1573 liet Alva – geheel volgens nog steeds geldende gewoonten en gebruiken in alle legers ter wereld – Ter Kleef opblazen, opdat zijn tegenstanders de Geuzen er geen gebruik van zouden kunnen maken. We kennen de bouwval uit afbeeldingen van Pieter Saenredam, Roeland Roghman en vele anderen. In 1910 werden de overblijfselen in de aanleg van de Stadskweektuin opgenomen. Het was de bekende tuinarchitect Springer, die de aanleg en de beplanting ontwierp.
De belangstelling van de directeur Ir. J. L. Guldenmond leidde er toe dat rond 1974 een onderzoekje op gang raakte met de afdeling Haarlem van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis. Er kwamen, aansluitend op de bestaande ruïne enige funderingen aan het licht, die dank zij de goede zorgen van Gemeentewerken in bescheiden mate werden opgemetseld. Zo rezen tenminste de ingangspartij en de rechterhoektoren weer enigermate herkenbaar voor de bezoeker uit de heuvel op.
In de loop van dit jaar ontstonden er plannen om in 1995, ter gelegenheid van de herdenking van het 750-jarig bestaan van Haarlem, de ruïne van Ter Kleef wat duidelijker gestalte te geven. De opgetrokken fundamenten zullen ongetwijfeld de verbeelding der bezoekers van de fraaie stadskwekerij heel wat meer prikkelen en bezighouden dan wat er heden ten dage te zien valt.
De begroeiing werd al in de zomer verwijderd en een geestdriftige groep leden van de Archeologische Werkgroep Haarlem onder leiding van André Numan heeft een aanvang gemaakt met de ontgraving van het tot nu toe aan het oog onttrokken deel van Huys ter Kleef. Elke zaterdag zijn ze er te vinden, de delvers in het verleden. Vanzelfsprekend is er op gerekend, dat de teruggevonden muren geconsolideerd en zo nodig ook wat aangevuld dienen te worden. De grachten zullen uitgegraven en op diepte gebracht moeten worden. Vanzelfsprekend hoopt men daarbij ook op vondsten, die leven en werken der bewoners in de loop der tijden zullen illustreren. Zelfs bestaan er plannen, om ter completering ook de voorburcht onder handen te nemen. Belangstellenden mogen er aan herinnerd worden, dat in onze reeks 'Nederlandse Kastelen' (de Rode Boekjes!) een deeltje uitkwam, dat over Huis ter Kleef handelde. Het is deeltje XXIX, (1977), geschreven door de oud-rijksarchivaris Mr. J. W. Groesbeek.

Amersfoort, november 1990
J. G. N. Renaud.

Waarheen met de broden van heer Jan van Polanen?

Sinds de rijksarchivaris in Utrecht S. Muller Fz. in 1909 een artikel publiceerde over een stadszegel van Woerden, vliegt de knuppel nog steeds door het hoenderhok.[1] Muller beweerde, dat dit zegel – hangend aan een oorkonde van 15 maart 1394 – een groot zaalgebouw voorstelde, dat hij kennelijk zonder veel bedenkingen vergeleek met de Ridderzaal in Den Haag. Het zou dan een luisterrijk zaalgebouw moeten zijn geweest, gebouwd op last van Herman van Woerden, tijdgenoot van de Hollandse graaf Floris V. Het zegel brengt inderdaad een rijk geornamenteerde gevel in beeld, waarin het indrukwekkende roosvenster de herinnering aan de Ridderzaal oproept. De flankerende torens versterken de aanvankelijke indruk met een imitatie van het bekende gebouw op het Haagse Binnenhof van doen te hebben.
Muller maakte het wel heel bont door vrijmoedig te beweren dat heer Herman van Woerden de opdrachtgever van de bouw was geweest en graaf Floris deze Woerdense zaal voor ogen gehad zou kunnen hebben, toen hij het plan liet uitwerken voor de ons zo vertrouwde Ridderzaal. Overigens, voor het gedrocht in de deuropening – overkluisd door een rondboog – had hij in feite weinig belangstelling. Maar de bekende overeenkomst van 1288, waarbij Herman van Woerden belooft het steenhuis, dat Floris in Woerden had doen optrekken van de Hollandse graaf in leen te zullen houden als een open huis (d.i.: altijd toegankelijk voor graaf Floris of in zijn naam optredenden) speelde in zijn overwegingen een niet te miskennen rol. Ook al, omdat Herman van Woerden daarnaast belooft een sterke borg en veste te zullen bouwen en die aan Floris in leen te zullen opdragen.[2]
Het valt zeer te betreuren, dat er in Woerden noch van 's graven steen, noch van de sterke borg en veste in onze dagen iets terug te vinden valt, zodat we ten aanzien van deze 13de-eeuwse bouwsels in het onzekere verkeren. Maar voor zover we die grafelijke 'stenen' kennen, moeten we in de eerste plaats denken aan een torenachtig bouwsel zoals de Bisschopstoren te Utrecht of het Gravensteen in Leiden.
In de tachtig jaar tussen 1909 en 1989 – het jaar waarin Verweij het laatst over de kastelen in Woerden publiceerde – zijn er wel wat zaken opgehelderd en mogelijkheden afgevallen. Zo heeft de recente restauratie van het nog bestaande kasteel in Woerden duidelijk gemaakt, dat het huidige gebouw uit de eerste decennia van de vijftiende eeuw dateert; bovendien, dat er zich op die plaats geen ouder gebouw bevonden heeft.
Eén ding staat als een paal boven water: we mogen niet in de dwaling vervallen in de voorstelling op het boven aangeduide zegel een afbeelding te willen zien van de versterking, die bisschop Godfried van Rhenen in 1159 te Woerden gesticht zou hebben. Althans, volgens de kro-

Het kasteel van Woerden, naar een tekening van Roeland Roghman uit 1646.

niek van Johannes de Beke, daterend van omstreeks 1350. Men kan zich heden ten dage trouwens in gemoede afvragen, of deze bisschop nu werkelijk een kasteel te Woerden liet bouwen. Met Vollenhove en Montfoort moet hij al genoegzaam om handen hebben gehad.
In de Annalen van Egmond staat[3], dat het 'Castrum Vurten' werd versterkt. Nee, niet door de bisschop, maar door de Hollandse graaf Floris III, die zijn leenheer Godfried van Rhenen als een goed leenman in moeilijke dagen te hulp kwam. Iets te gretig overigens; de Hollandse soudeniers plunderden en brandschatten het omringende platteland onbarmhartig. Naar de stand van de versterkingskunst op het midden van de twaalfde eeuw behoren we onze wilde fantasie te beteugelen en ons geestesoog af te wenden van geweldige stenen torens en ringmuren. We dienen bescheidenlijk te denken aan een hout-aardeversterking met een gracht, een wal en een palissadering als ingrediënten.
Het is niet de eerste maal, dat Woerden in de perkamenten vermeld wordt. De monnik Ludger (744-809) – schrijvende over de zendeling Bonifatius – verhaalt van zijn predikingen in 'Wyrda', waarmee naar het algemeen gevoelen ons Woerden bedoeld is.
In een goederenlijst van de Utrechtse Sint Maartenskerk, opgesteld tussen 918 en 948, vindt men: 'In Urdin totam Sancti Martine'. Hetgeen wil zeggen: In Woerden behoort alles aan Sint Maarten.[4]
Uit deze gegevens valt af te leiden, dat niet het kasteel het eerste middelpunt van menselijke bedrijvigheid was, de stoot gevende aan de ontwikkeling van een plaatsje Woerden. Het heeft er zelfs – verzekeren de archeologen voor de Romeinse tijd ons, alle schijn van dat er een Romeins castellum lag op of bij de bodemverheffing, die later onder de naam Hoge Woerd bekend werd.
Het is absoluut niet ondenkbaar, dat het overblijfselen van de Romeinse vesting waren, die door de Hollandse graaf werden opgeknapt en opgenomen in een eenvoudige hout-aarde versterking. Zo lang er echter geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, blijft dit een veronderstelling. De mededeling van Johannes de Beka, dat bisschop Godfried – let wel, niet de Hollandse graaf! – twee eeuwen voordat hij schreef een burcht in Woerden gesticht zou hebben moet men ernstig in twijfel trekken.
Reeds in 1131 komt men de eerste figuur met de geslachtsnaam 'Van Woerden' tegen. Hij staat aan de aanvang van een reeks bisschoppelijke ministerialen, allen getooid met de naam Herman.[5] Waar deze dienaar van de Utrechtse bisschop verbleef, is niet bekend. Want zelfs indien men het bericht betreffende de bouwactiviteiten van Godfried van Rhenen geloofwaardig zou achten, dan nemen die werkzaamheden toch pas in de vijftiger jaren een aanvang. Zaten die oudste Van Woerden's soms ook tussen gefatsoeneerde resten van het Romeinse castellum? Of op een heuvel in een 'mottekasteel'?

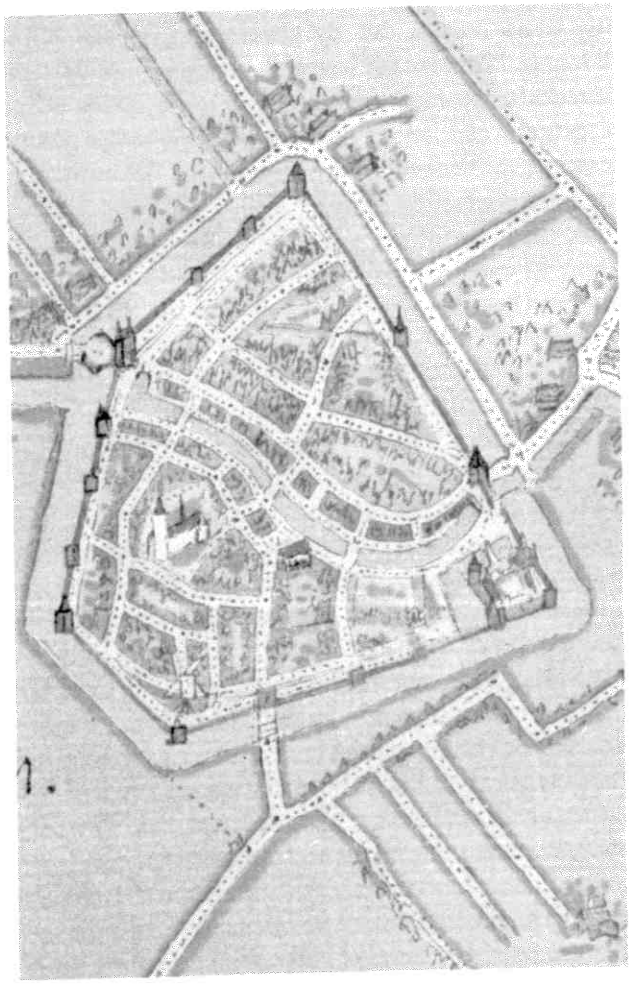

Zegel van de stad Woerden, aan een oorkonde van 1394. S. Muller Fzn. zag hierin ten onrechte een 'ridderzaal'. Waarschijnlijker symboliseert de afbeelding een stadspoort.

Tja, de discussie aangaande het kasteel van Woerden gaat nog steeds verder. Na de uiteenzettingen van Nico Plomp in 'Woerden 600 jaar stad' verscheen inmiddels in de reeks Stichts-Hollandse Bijdragen als no. 20 een boekje, getiteld 'Het kasteel van Woerden' (Woerden 1989), waarin M. S. Verweij het eerste hoofdstuk 'De ontstaansgeschiedenis van het kasteel' voor zijn rekening neemt. Verweij citeert de grafelijke rekeningen uit het Algemeen Rijksarchief.[6] Het gaat over een post uit de afrekening van heer Jan van Polanen, baljuw van Rijnland en Woerden uit 1333-1334. De klerk tekende op: *van XIII C (1300) broets, die heer Jan hadde doen backen tOud (te Oudewater) ende di hij sende opt huus ten berghe.*
Verweij vond nog een latere vermelding van de berg uit 1371. De maarschalk Willem van Naaldwijk beval na beloken Paschen '*den sloet te graven onder den berch*'. Gut, denkt de lezer, had het motte-kasteel geen gracht? Toch wel vreemd, eigenlijk. In ons waterland een versterking zonder de beveiliging die het water met weinig moeite kon bieden?
Maar goed, terug naar de aantekening uit 1333-1334. We zullen tot beter begrip de baljuw aan de lezers moeten voorstellen.[7] Heer Jan fungeerde als baljuw van Rijnland en Woerden van 1326-1337 en had als zodanig heel wat meer aan z'n hoofd dan zorgen voor het vlek Woerden, dat in die dagen nog niet eens ommuurd was. Zijn stamhuis stond in Monster, waar hij ook wel geboren zal zijn. Sedert 1305 komt hij in de bronnen voor. In 1316 zien we hem optreden in de grafelijke raad, terwijl hij – pas! – in 1328 tot ridder wordt geslagen. Kortom, een belangrijk man. In 1320 kreeg hij de opdracht de grafelijke

burcht Nieuwendoorn – aan de Westfriese Zeedijk boven Alkmaar – in bewaring te nemen. In 1327 kocht hij het kasteel Oud-Haerlem bij Heemskerk uit de erfenis van een zekere Jan van Bergen.
Alsof dit alles nog niet genoeg was betrok zijn halfbroer Willem van Duivenvoorde hem in Brabantse kwesties. Op 2 juni 1323 gaf graaf Willem III het schout-ambacht van Geertruidenberg aan Willem van Duivenvoorde. Hij verbond daaraan de verplichting om in Geertruidenberg uit eigen middelen een burcht te bouwen ter waarde van 1000 pond zwarte tournoisen en dat wel binnen 2 jaar! Wij hebben er geen idee van, wat men in het begin van de 14de eeuw voor 1000 pond kon laten bouwen; latere gegevens geven de indruk, dat de bedoelde burcht een vierkant bouwwerk was, te vergelijken met Muiden.
Heer Jan van Polanen raakte zozeer bij de burcht van Geertruidenberg betrokken, dat Willem van Duivenvoorde in zijn eerste testament van 15 maart 1330 vastlegde, dat heer Jan de burcht zou erven.
Het is dus niet zo verbazingwekkend, dat de baljuw van Rijnland en Woerden ook min of meer betrokken raakte bij de Brabantse geschillen.
In de dertiger jaren ontstond een anti-Brabantse entente, waar Willem III zich in 1332 bij aansloot. De burcht Geertruidenberg kwam daardoor bedenkelijk in de gevarenzone te liggen.
Als een duveltje uit een doosje duikt nu de vraag op, voor wie de 1300 broden, gebakken te Oudewater, wel bedoeld zouden zijn. Voor – eventueel! – een paar arme drommels op een 'huus ten Berghe' in Woerden?
Misschien had ik er, zoals de meeste lezers, achteloos overheen gelezen, wanneer dat 'huus ten Berghe' mij niet een beetje tot nadenken had aangezet. En ook, tot een beetje zoekwerk.
Waarachtig . . . een vergelijkbare post in de rekeningen van heer Jan van Polanen, ook al uit 1333/1334. '*Voert van 1400 broets, die haer Jan hadde doen backen Tordrecht (te Dordrecht) ende die hij sende op thuus ten Berghe, costen 4 pond 11 schellingen en 4 penningen*'.[6] Hij liet er nog wat bij doen: '*6 tonnen visch, die haer Jan sende opt huus ten Berghe, costen 6 pond*'.[8]
Proviand voor een overigens onbekend huis in het vlek Woerden, dat nog niet eens door stadsmuren was beschermd? Broden en visch, van Dordrecht naar Woerden? Toegegeven, het verse kadetje was nog een onbekend begrip en het brood werd nog niet zo snel als 'onwijs' oud terzijde geschoven . . . Maar gingen de broden wel naar Woerden? Verder snuffelen in de rekeningen maakten duidelijk, dat Heer Jan opmerkelijk veel met ten Berghe (= Geertruidenberg) te maken had.
'*Item svridaghes voer Alreheylighendach to (toen) die grave van Gelre ten Berghe voer . . .*
Item sWoensdaghes op Sente Symon ende Judenavont verteerden heren Jans paerden in vijf nachten ten Berghe, do mijn here die grave daer lach . . .
Item des Woensdaghes na Sente Valentijnsdach enen knecht die liep van Rotterdam t Oudewaeter om te doen weten in den lande van Woerden dat hem die lude rede maecken souden ten orloghe te Brabant waert . . .'
We kunnen er niet omheen: de bemoeiingen van Heer Jan van Polanen betreffen niet het vlek Woerden, maar het stadje Geertruidenberg.
Waarheen met de broden, die heer Jan besteld had? Op, naar Geertruidenberg!

J. G. N. Renaud
Amersfoort, herfst 1990.

De oudste plattegrond van Woerden, naar Jacob van Deventer, omstreeks 1560.

Noten

1 S. Muller Fzn., De groote zaal te Woerden. In: Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, 2 (1909), p. 50-53.
2 Nico Plomp, Woerden 600 jaar stad, p. 24. Woerden 1972.
3 O. Oppermann, Fontes Egmundenses, p. 166. Werken Hist. Genootschap, 3e serie, nr. 61. Utrecht 1933.
4 Nico Plomp, Woerden, p. 7.
5 Nico Plomp, Woerden, tabel C tegenover p. 7.
6 M. S. Verweij, M. J. Dolfin en N. Vroman, Het Kasteel te Woerden, p. 12. Stichts-Hollandse Bijdragen 20. Woerden 1989.
7 Dr. H. M. Brokken, Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten, p. 226 en 231. Zutphen 1982.
8 Dr. H. J. Smit, De Rekeningen der Graven en Gravinnen uit het Henegouwsche Huis; Tweede deel, Nalezing, p. 35. Utrecht 1929.

Kastelendag Medemblik

DOOR

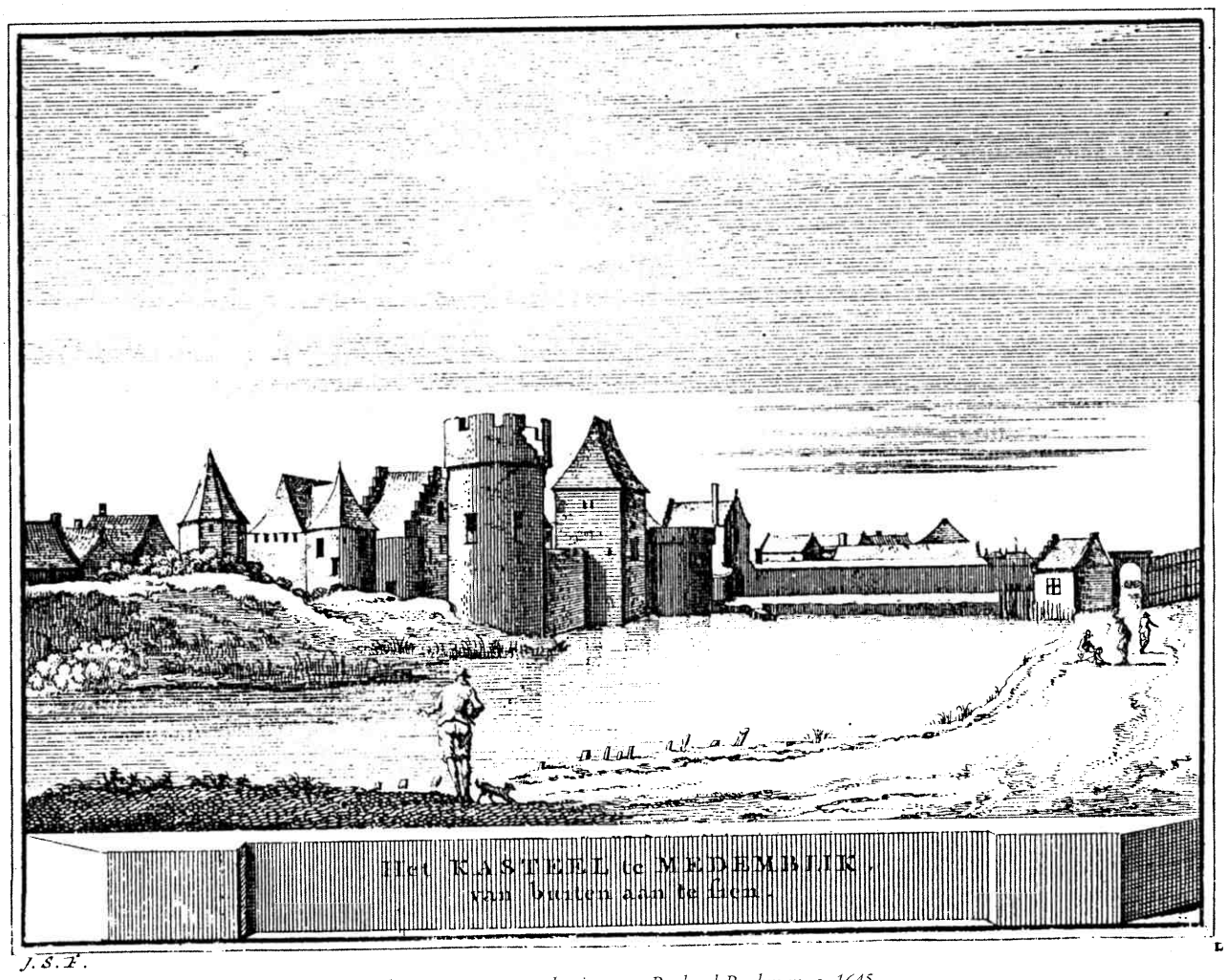
W. F. M. BRIEFFIES

Op verzoek van vele deelnemers aan de Kastelendag te Medemblik volgt hier de tekst van archivaris Drs. W. F. M. Brieffies.

Dames en heren,

We zijn hier vandaag bij elkaar op een historische plaats die u uiteraard als leden van de Nederlandse Kastelen Stichting wel bijzonder moet aanspreken. Naar ik heb begrepen is voor deze locatie gekozen omdat het dit jaar 700 jaar geleden is dat Medemblik stadsrechten verwierf. Dit feit, de stadsrechtverlening, hangt nauw samen met de bouw van het kasteel, al heeft de oorspronkelijke dwangburcht met wat u hier met eigen ogen kan aanschouwen, weinig meer gemeen. Maar dat zullen de deskundige sprekers die na mij komen u wel uit de doeken doen. Ik zal u vanmorgen als een soort inleiding, iets over de geschiedenis van Medemblik vertellen. Het zal u duidelijk zijn dat ik door de mij toegemeten tijd niet anders dan met zevenmijls-laarzen door die geschiedenis kan heengaan, hier en daar wat aanwijzend, zeer subjectief en zonder tot in finesses te treden.

Het is nog niet zo heel lang geleden dat er over de vroegste geschiedenis van West-Friesland weinig te vertellen viel. Tot ver in de 20ste eeuw gold Noord-Holland, het kustgebied, als een streek waar archeologisch weinig te beleven viel. Uit opgravingen die vooral vanaf de jaren vijftig plaats vonden, is echter komen vast te staan dat in het Laat-Neoliticum, 3200 jaar v. C. reeds her en der nederzettingen waren, vooral aan de Noordzijde van West-Friesland: op de plaats van de tegenwoordige Waardpolder, de Groetpolder, Zandwerven, Kolhorn en Aartswoud.
Aan het eind van het Laat-Neolithicum, ca. 2000 jaar v. C., was er een periode van transgressie, waarin de zee ver naar het oosten en zuidoosten drong. Vrijwel heel West-Friesland veranderde in een wadden- en kweldergebied. Waarschijnlijk hebben zich alleen op de hoge geulruggen bewoners kunnen handhaven, omdat er onvoldoende verlanding optrad. Vondsten uit deze periode, vroege Bronstijd, ca. 2000 jaar v. C., zijn zeer schaars. Rond 1350 en in de eeuwen daarna nam de bevolking sterk toe, maar tegen het einde van de Bronstijd ca. 800 jaar v. C. verslechterden de omstandigheden als gevolg van het stijgende grondwater, stagnerende afvoer en het oprukken van het veen. Die stagnatie in de afvoer van het grondwater werd veroorzaakt door de afsluiting van het z.g. Gat van Bergen na een nieuwe transgressie rond 1200 v. C. Het land werd onbewoonbaar. Alleen op de geulrug tussen Schagen en Medemblik, bij Opperdoes, zijn bewoningssporen vastgesteld uit de Midden- en Late IJzertijd, ca. 500 tot 100 v. C. Door de stijging van het grondwater is waarschijnlijk ook die nederzetting echter verlaten omstreeks 100 v. C. De bevolking trok naar het westen, naar de duinen langs de kust. Aan het eind van de derde eeuw, een tijd die gekenmerkt werd door oorlogen van Germaanse stammen (Friezen, Franken en Saksers) tegen het wankelende Romeinse Rijk, door volksverhuizing, zijn hoogstwaarschijnlijk grote delen van Noord-Holland ontvolkt. Pas uit omstreeks 650 n. C. zijn weer bewoningssporen aangetroffen.
De geschiedenis van de Westfriezen na die tijd wordt gekenmerkt door voortdurende strijd tegen enerzijds het water en anderzijds tegen de Hollandse graven om onafhankelijk te blijven. Door de ontelbare watervloeden die het N.W. deel van ons land teisterden vonden grote veranderingen plaats. Nadat omstreeks het jaar 1000 het Marsdiep was ontstaan kon het water van de Noordzee vrij naar binnen stromen en steeds meer land wegslaan. De Zijpe en wat nu de Anna Paulownapolder is veranderde in een waddenzee.
Oorspronkelijk was Wieringen met het vasteland verbonden, en ook Texel en Vlieland vormden één geheel met wat nu de Kop van Noord-Holland is. Hier lagen volgens oude berichten de gouwen Texla, Wiron en Westlingi westelijk van het Vlie, dat het Flevomeer tussen Vlieland en Terschelling door met de zee verbond, en waarlangs de vaart van het belangrijkste handelscentrum Dorestad (Wijk bij Duurstede) naar het noorden ging. Gaandeweg verbreedde het Vlie zich tot een zeeboezem, de Waddenzee ontstond. Van de gouw Texla bleven slechts de eilanden Texel en Vlieland over, van de gouw Wiron resteerde het eiland Wieringen. Wat men

Het kasteel van Medemblik; gravure van J. Schijnvoet naar een tekening van Roeland Roghman, c. 1645.

Westlini genoemd moet hebben is het tegenwoordige West-Friesland.

Aan de hand van de rekonstruktiekaart van Beekman kunnen we de geografische situatie van omstreeks 1300 zichtbaar maken.

In de voorafgaande eeuwen hadden Hollandse graven al diverse pogingen ondernomen om West-Friesland te onderwerpen. Het voert te ver om hier op de krijgstochten in te gaan die in de 10e, 11e en 12e eeuw werden ondernomen. Zeker is dat de Westfriezen zich in hun waterrijke land, achter natuurlijke barrières als de Purmer, de Beemster, de Schermer en de Heerhugowaard betrekkelijk veilig moeten hebben gevoeld. Veel militaire akties vonden dan ook in het winterseizoen plaats, wanneer de sloten en plassen waren dichtgevroren. Bekend is dat graaf Willem II in 1256 met zijn paard bij Hoogwoud door het ijs zakte en door zijn tegenstanders werd doodgeslagen. Het is zo goed als zeker dat zij op dat moment niet wisten wie ze hadden verslagen, en toen het bekend werd van schrik het lijk onder een stookplaats in een boerderij verstopten. Tijdens de expeditie van 1272 slaagde de jonge graaf Floris V erin de plaats waar zijn vader lag, op te sporen, en het geraamte mee terug te nemen om het op een meer passende plaats ter aarde te bestellen. Het verhaal wil dat Floris op die plaats een kapel liet bouwen. De weg daar in Hoogwoud heet nog steeds de Koningspade, en het is wel merkwaardig dat een perceel aan die weg 'Roomse kerk' wordt genoemd.

Geholpen door de watervloeden van 1278/1288, die de Westfriezen noodzaakten om tegen twee vijanden tegelijk te strijden, lukte het Floris V in zijn expeditie van 1288/1289 om het laatste verzet te breken. Hij toonde zich een verstandig bestuurder door zijn tegenstanders niet te zeer te vernederen. Het nieuw veroverde gebied werd niet bij Holland ingelijfd maar bleef daar administratief van geschieden. De Westfriezen hoefden de graaf van Holland niet als graaf te erkennen maar als heer. Zijn rechten werden in de zoenverdragen nauwkeurig omschreven. Zo was men hem wel bepaalde belastingen verschuldigd, maar geen goederen. Het ontstaan van feodaal bezit met alle gevolgen vandien werd hierdoor bemoeilijkt, zo niet onmogelijk. Heerlijkheden zouden pas later, na de opstand tegen het centrale gezag, ontstaan, maar ook deze zouden niet zo'n versnippering van eigendommen tot gevolg hebben als elders wel het geval was.

Ofschoon op diverse plaatsen, waaronder Medemblik, dwangburchten werden opgericht om elke poging tot verzet zo snel mogelijk te kunnen onderdrukken, wist de graaf door zijn bestuur toch de sympathie van de bevolking te winnen. Men kan zich voorstellen dat de Westfriezen, die nu definitief hun vrijheid hadden verloren, eerst een afwachtende houding hebben aangenomen. Des te opmerkelijker is het daarom dat Floris V zich in acht jaar (in 1296 werd hij zoals u weet door de Edelen vermoord) zo populair heeft weten te maken bij het gewone volk. Het waren de boeren in het Gooi die probeerden hem uit handen van de Edelen te bevrijden. Der Keerlen god, dat is: afgod van de boeren, werd hij genoemd. Dat betekent toch dat vooral het volk de gevolgen van zijn bestuur als positief moet hebben ervaren. Verbetering van de rechtspraak, die een einde maakte aan de willekeur, was een van de belangrijkste zaken bij een stadsrechtverlening. De waterstaatszorg bleef aanvankelijk nog in handen van de lokale overheid, met alle bezwaren van dien. Pas na verloop van tijd liet het centrale gezag zich gelden. De strijd tegen het water won aan effektiviteit en werd uiteindelijk bekroond met de aanleg van een waterbouwkundig werk van de eerste orde: de Omringdijk. Dat men ook in deze contreien Floris V na zijn gewelddadige dood betreurde blijkt uit het feit dat Melis Stoke in zijn Rijmkroniek speciaal de Westfriezen noemt onder degenen die bij de op de moord volgende wraakakties aktief waren.

De vier delen van West-Friesland, het Geestmerambacht, het Niedorperambacht, het Houtwouderambacht en Drechterland kregen in 1289, na de voor hen noodlottig verlopen veldtocht van graaf Floris V, elk een gelijkluidend handvest dat bekend staat onder de naam 'landrecht'. Het landrecht is in 1299, nadat de Westfriezen na de dood van Floris V tevergeefs geprobeerd hadden om hun onafhankelijkheid te herwinnen, vernieuwd. In deze roerige tijd, op het feest van Maria Boodschap (25 maart) 1288 – dat is volgens onze jaardagstijl 1289 – verleende Floris aan Medemblik stadsrecht, gelijkluidend aan dat van Alkmaar. *Ob dilectionem libertatis oppidi* 'uit liefde voor de vrijheid van de stad', zoals de motivering in de aanhef van het charter luidt. Een gebruikelijke formulering die echter in schrille tegenstelling staat tot de vrijheid die men zo lang hardnekkig had verdedigd en waaraan zoëven een einde was gekomen. Dat Medemblik als eerste Westfriese stad het stadsrecht verkreeg duidt erop dat er al een aanzienlijke nederzetting moet hebben bestaan. De betekenis als markt- of handelsplaats, die door de vestiging van de militaire sterkte nog zou toenemen, moet groter zijn geweest dan die van haar latere zustersteden Hoorn en Enkhuizen. Medemblik kreeg, als gezegd, een gelijkluidend stadsrecht als Alkmaar, dat het weer van Haarlem had gekregen. Medemblik zou het weer op haar beurt, behoudens enige toevoegingen, in 1355 en 1357 aan respektievelijk Enkhuizen en Hoorn doorgeven. De geschiedwetenschap heeft dit verschijnsel 'stedenfiliatie' genoemd. Daarmee zou de gewoonte verbonden zijn dat het gerecht van een dochterstad, indien het in een bepaalde zaak geen vonnis kon wijzen, deze ter beoordeling aan de schepenbank van de moederstad kon voorleggen.
Dergelijke gevallen van z.g. 'hofvaart' zijn inderdaad bekend, maar het omgekeerde is eveneens het geval. Anderen hebben de overeenkomsten in de teksten van het stadsrecht van de 'gefilieerde' steden als een toevalligheid aangemerkt, in die zin, dat men eenvoudigweg de meest aktuele, dus zo recent mogelijk bijgewerkte tekst als voorbeeld nam.

Na Medemblik, Enkhuizen en Hoorn werden in betrekkelijk korte tijd enkele combinaties van dorpen met het stadsrecht begiftigd. Grootebroek, Westwoud en Hem zijn als evenzovele steden de geschiedenis ingegaan. Andere dorpen werden bij naburige steden gevoegd, zoals de onder 'Veenhoop' bekend staande dorpen bij Hoorn, en Oostwoud, Opperdoes, Almersdorp en Wervershoof bij Medemblik. Zo was bij de opheffing van het Oosterbaljuwschap in 1415 geheel West-Friesland tot stad verheven. Het oorspronkelijke landrecht, hoewel niet opgeheven, was door de stadsrechten overbodig geworden. Bepalingen daaruit waren, voorzover van belang, in de stadsrechten opgenomen.
Over de motieven waarom aan vaak onaanzienlijke en verspreid liggende agrarische gemeenschappen het stadsrecht is verleend bestaan diverse theorieën. Ongetwijfeld zal het chronische geldgebrek van de graaf, verwikkeld in de Friese- en Hanzeoorlogen, een rol hebben gespeeld. Stedelijke rechten werden immers gekocht. Een andere reden kan zijn dat de in de diverse dorpen aangestelde schouwen grote verschillen in de uitoefening van hun functie te zien hebben gegeven. Door hun aantal terug te brengen kreeg de graaf gelegenheid de voor dit ambt meest geschikte personen te kiezen. Er zijn verscheidene aanwijzingen dat het met de kwaliteit van de rechtspraak in veel gevallen slecht was gesteld en dat er misstanden heersten.

Daarmee zijn we bij de belangrijkste verandering gekomen die de stadsrechtverlening met zich mee bracht: de invoering van het poortrecht aan de ingezetenen van de stad en de invoering van de schepenrechtspraak. De poorters van de stad genoten volledige bescherming van lijf en goed en hadden diverse privileges, zoals recht op werk, op het drijven van een nering of op ondersteuning bij armoede, die niet-poorters moesten missen. Daartegenover stonden verplichtingen als heervaart, het betalen van belastingen en de verplichting geschillen ter beoordeling aan schepenen voor te leggen. Overigens bezaten de ingezetenen van de dorpen die met de stad waren

verenigd, soms wel 'landpoorters' of 'uutpoorters' genoemd, dezelfde rechten en plichten als zij die binnen de stad zelf woonden. In de schepenbank vertegenwoordigde de schout de graaf en de schepenen de burgerij al werden ook zij net als de schout door de graaf aangesteld. Wie het stadsrecht leest valt op dat het voor het grootste deel bestaat uit een lange opsomming van allerlei overtredingen en misdaden en de daarop gestelde straffen. Verder verleende het aan het gerecht de bevoegdheid om keuren te maken. Deze gebods- en verbodsbepalingen, vergelijkbaar met de bepalingen van onze tegenwoordige algemene politieverordening, dienden de lokale belangen. Uit de stedelijke keuren kan men allerlei interessante gegevens putten over het dagelijkse leven van die tijd. Er zijn allerlei bepalingen voor handelaars, die alleen binnen de vrijheid van de stad hun nering mochten drijven. De 'gasten', d.w.z. zij die geen poorter waren, mochten buiten de marktdagen niets verkopen. Er zijn bepalingen tegen vervalsing, het gebruik van ongeijkte maten en gewichten, op het gewicht van brood. Een aantal keuren probeert ordeverstoringen en straatschenderij tegen te gaan. Opvallend is het grote aantal brandkeuren, van groot belang in een tijd dat nog bijna uitsluitend huizen van hout werden gebouwd die met riet waren bedekt.

Schout en schepenen, aanvankelijk zowel belast met het bestuur als de rechtspraak, hebben in de loop der tijd hun eerstgenoemde taak ten gunste van de burgemeesters verloren. De burgemeesters, in het begin ook wel poortmeesters of raden genoemd, ontwikkelden zich uit het ambt van schotvanger. Zij moesten de belasting, het schot, innen, en hadden dus een belangrijke taak. Die taak werd nog belangrijker toen ze schout en schepenen gingen adviseren over te nemen bestuursmaatregelen, die in de keuren werden vastgelegd. Langzamerhand kregen de burgemeesters het bestuur van de stad in handen en beperkte de taak van schout en schepenen zich tot de rechtspraak.
De burgemeesters op hun beurt moesten bij belangrijke beslissingen de burgerij raadplegen, later beperkt tot de groep aanzienlijksten, de vroedschap. De vroedschap evolueerde al spoedig tot een gesloten college van, in Medemblik, zestien personen. De leden hadden zitting voor het leven en vulden opengevallen plaatsen zelf aan. De toenemende ingewikkeldheid van de samenleving eiste steeds verdergaande specialisaties van zowel bestuurders als ambtenaren. Functies als weesmeester, rooimeester, thesaurier en waagmeester ontstonden. Aan het eind van de achttiende eeuw had deze bestuursvorm zich duidelijk overleefd. In 1787 probeerde zij zich onder druk van de maatschappelijke veranderingen nolens volens aan te passen.
Het herstel van het gezag van de stadhouder had tot gevolg dat tevens het oude bestuurssysteem terugkeerde. Na de inval van de Fransen in 1795 kreeg de burgerij ook op plaatselijk niveau medezeggenschap op bestuurlijk gebied.

In het boek dat ter gelegenheid van de Medemblikker stadsfeesten is verschenen, getiteld: 'Een nieuw Medemblikker scharrezoodje' heeft Henk Schoorl een artikel gewijd aan de economische teruggang van Medemblik tussen 1477 en 1556. Tijdens het bewind van de Bourgondische hertogen had Medemblik meegeprofiteerd van de rust en welvaart die in de Hollandse gewesten heerste. Handel en scheepvaart vormden de basis van die welvaart. Agrarische produkten uit het Westfriese achterland werden uitgevoerd. Medemblikker schippers voeren op de Oostzee, op Engeland en Frankrijk, en de retourvracht hout, granen, wol, zout en wijn vormden de basis voor een levendige handel. De na de dood van Karel de Stoute in 1477 oplaaiende twisten berokkenden de vrije scheepvaart grote schade. De geldontwaarding nam hand over hand toe, met alle gevolgen vandien voor de handel. Herstel van de dijken na diverse doorbraken vergde handenvol geld. En tenslotte zorgden enkele uitzonderlijk natte jaren voor misoogsten. Het gevolg was dat het economische leven omstreeks 1500 volledig was gestagneerd. De terugloop van het welvaartspeil wordt vooral duidelijk als men de z.g. Informatie van 1514, een onderzoek ingesteld door de Staten van Holland naar de economische omstandigheden van de Hollandse steden en dorpen, vergelijkt met een soortgelijke enquête uit 1494. Tot overmaat van ramp werd Medemblik, evenals een aantal andere Westfriese plaatsen het slachtoffer van de Gelderse oorlogen. Gelderse en Friese piraten blokkeerden de scheepvaart op de Zuiderzeesteden. In 1517 landde een vloot met Geldersen en Friezen onder aanvoering van Grote Pier op de Westfriese kust bij Wervershoof. Medemblik werd na korte strijd overrompeld. Veel burgers die zich niet op tijd op het kasteel in veiligheid hadden weten te brengen werden gedood. Na plundering staken de overvallers de stad in brand, waarbij raadhuis, kloosters, kerk en talloze huizen verloren gingen. Alleen het kasteel bleef gespaard. Van Medemblik trok de bende langs Opperdoes en Twisk via Hoorn naar Alkmaar, een spoor van verwoestingen achterlatend. Na deze ramp kreeg de stad allerlei belastingvrijdommen van de landelijke overheid, en gelegenheid om in verschillende bisdommen geld in te zamelen voor de herbouw van de stad. Nauwelijks was de herbouw voltooid (in 1548 kwam het nieuwe stadhuis gereed) of de stad brandde in 1555 opnieuw tot de grond toe af. Opnieuw wist men betrekkelijk snel de schade te herstellen. De stadsplattegrond van Paulus Utenwael uit 1599 toont een geheel herstelde stad. De economische opleving die plaats vond na de overgang naar Willem van Oranje in 1572 zal het herstel ongetwijfeld hebben bespoedigd.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de schermutselingen tussen Geuzen en Spanjaarden aan het begin van de 80-jarige oorlog. U weet allemaal dat op 1 april 1572 de Geuzen bij verrassing Den Briel innamen. Lumey moet oorspronkelijk van plan zijn geweest, komende vanuit Engeland, Enkhuizen in te nemen om van daar uit de rest van het Noorderkwartier te veroveren. Alva had het plan doorzien en het raadzaam gevonden een vloot onder bevel van Boshuizen naar Enkhuizen te dirigeren, om krijgsvolk in de stad te posteren. Dat mislukte echter. Op 21 mei 1572 verklaarde Enkhuizen zich openlijk vóór de Prins van Oranje. Van Enkhuizen uit ging binnen korte tijd heel West-Friesland over naar de zijde van de Prins. Wat Medemblik betreft speelde het kasteel opnieuw een hoofdrol. Twee vendels soldaten onder de hoplieden Ruychaver en Kabeljouw en twee vendels burgers belegerden de stad, waarvan de meeste mannen zich op het kasteel bevonden. Pas toen men vrouwen en kinderen in het schootsveld voor het kasteel opstelde, om de verdedigers het schieten te beletten, gaf men zich over.

In april 1573 kwamen de zes steden van het Noorderkwartier: Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Alkmaar, Edam en Monnickendam in Hoorn bij elkaar om over bestuurlijke zaken en vooral over de voortzetting van de oorlog tegen Spanje overleg te plegen. Haarlem werd op dat moment nog belegerd; in juli 1573 zou het capituleren. Amsterdam was nog Spaans. Het Noorderkwartier was dus van de rest van de provincie Holland afgesneden. Al gauw vergaderde men dagelijks. Het was het begin van het College van Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier. Vergaderplaats was het gebouw aan de Rode Steen waar nu het Westfries Museum in is gevestigd. De gecommitteerden logeerden in het voormalige St. Ceciliaklooster. Ook dit gebouw bestaat nog, al is het in 1613 rigoureus verbouwd. Tot 1977 diende het als stadhuis van Hoorn; thans is o.a. de VVV erin gevestigd.

De tijdelijke afscheiding van de rest van Holland was ook de oorzaak dat men in Hoorn een Munt oprichtte, omdat het onmogelijk was geworden om geld uit 's lands Munt in Dordrecht te krijgen. Toen na enkele jaren de militaire situatie was veranderd probeerden de Staten de Munt op te heffen. De Gecommitteerde Raden richtten in 1586 echter een nieuwe Munt op die beurtelings in Hoorn, Enkhuizen en Medemblik gevestigd zou zijn. Dit doorzetten tegen de wil van de Staten is een typisch voorbeeld hoe onafhankelijk het gewest zich voelde. Het besluit dat de Munt om de drie jaar in de drie Westfriese steden zou zetelen heeft overigens tot allerlei geharrewar aanleiding gegeven. Pas in 1658 kwam Medemblik voor het eerst aan de beurt. Later werd de Munt niet meer om de drie jaar, maar om de tien jaar verplaatst. De Westfriese Munt heeft tot eind 1806 bestaan; per 1-1-1807 zijn alle provinciale munthuizen opgeheven. Straat- en pandnamen in de drie steden herinneren nog aan dit historische feit.

De handelsroute Dorestad-Friesland via Kromme Rijn, Vecht, Almere in de vroege middeleeuwen.

Ik heb u zoëven verteld dat uit de plattegrond van Medemblik door Paulus Utenwael uit 1599 blijkt dat de stad in dat jaar helemaal was herbouwd na de grote brand van 1555. Op de kaart is de Oosterhaven te zien, die in datzelfde jaar 1599 is gegraven. Er was na 1572 een nieuwe periode van bloei aangebroken. In 50 jaar tijd nam het inwoneraantal met meer dan 120% toe. Het groeide van 1800 inwoners in 1570 tot meer dan 4000 in 1622. Werkgelegenheid boden vooral de scheepvaart en de handel. In 1631 werden twee nieuwe havens gegraven: de Westerhaven en de Pekelharinghaven. Toch waren er toen al aanwijzingen dat het economische tij aan het keren was. Degenen die in de vroedschap tegen het graven van twee havens tegelijk hadden gestemd kregen gelijk. Bovendien bleken de uiteindelijke kosten twee keer zo hoog uit te vallen als was begroot. De schulden die men voor de realisatie van dit, in vergelijking tot de omvang van de stad, enorme projekt had moeten maken zouden de neergang versnellen. In de tweede helft van de 17e eeuw zakte de economische bedrijvigheid steeds verder in en in de 18e eeuw zette het verval dóór. De z.g. dode steden langs de Zuiderzee ontstonden, steden zonder economische bedrijvigheid of vertier, waar alleen het uiterlijk nog op een groots verleden wees. Natuurlijk woonden er nog wel vermogende lieden in de stad maar over het algemeen hadden zij hun kapitaal in de bloeiperiode vergaard, of het door vererving verkregen. De ma-

laise trof, het was toen niet anders dan nu, vooral de gewone man. De rijkere burgers, de regenten die invloed hadden op het bestuur, hadden hun kapitaal over het algemeen belegd in onroerend goed of in staatsobligaties. De waarde van het onroerend goed volgde de schommelingen in de conjunctuur. Voor wie financieel in staat was perioden van waardedaling te overbruggen zonder te hoeven verkopen was dat geen bezwaar. De regenten die in het stadsbestuur zitting hadden waren evenals voorheen in een positie lucratieve betrekkingen onder elkaar of onder een kleine kring van familieleden te verdelen. Ambten als griffier of waardijn bij de Westfriese Munt, Gecommitteerde Raad, bewindhebber bij de W.I.C. of kapitein ter Admiraliteit. De vijf admiraliteitscolleges, waarvan er één het College van het Noorderkwartier, beurtelings in Enkhuizen en Hoorn vergaderde, waren belast met alle zaken die betrekking hadden op de vloot en de beveiliging van de koopvaardij en de havens. Het ambt werd in 1680 met *f* 1.200,— gewaardeerd, viermaal het jaarinkomen van een werkman. De post van rekenmeester bij de Generaliteit spande de kroon met een tractement van *f* 1.460,—. Let wel: dit waren neveninkomsten.
Doordat vooral veel indirecte belastingen, accijnsen, werden geheven, werd de gewone man extra zwaar getroffen. Het gevolg was dat aan het eind van de 18e eeuw een groot deel van de bevolking op de rand van de armoedegrens leefde, of werd bedeeld. De bestuurders werden intussen steeds vindingrijker in het uitdenken van allerlei nieuwe belastingen. Door de malaise was men niet in staat om het onderhoud van de vervallen stadspoorten en van het kasteel te bekostigen; de stenen die bij de afbraak vrij kwamen verkocht men ten behoeve van het dijkonderhoud.
De vestiging van de Landswerf aan de Westerhaven in 1797, waar (vanaf 1828) marineschepen werden gebouwd, en later van het Koninklijk Instituut voor de Marine, dat in hetzelfde gebouw was gehuisvest, brachten wat werkgelegenheid. In 1850 vertrok de opleiding tot zeeofficier naar Breda; de gebouwen stonden leeg tot er in 1880 een Rijkskrankzinnigengesticht in werd gevestigd. In de 20er en 30er jaren van deze eeuw profiteerde Medemblik van de grote aantallen arbeiders in verband met de Zuiderzeewerken, de aanleg van de Wieringermeer en de Afsluitdijk, die voor hun aankopen op haar middenstand waren aangewezen.

Dames en heren, ik hoef gelukkig niet in mineur te eindigen. Ook Medemblik heeft geprofiteerd van de welvaartstijging na de 2e Wereldoorlog. Er zijn allerlei industrieën aangetrokken, waarbij de industrie die met de watersport samenhangt, zoals jachtbouw, een belangrijke plaats inneemt. Door de toegenomen welvaart is het aantal botenbezitters enorm gegroeid, en is de economische betekenis van de watersport steeds meer toegenomen. Kort geleden is de Pekelharinghaven, die ruim 100 jaar geleden was gedempt, opnieuw onder water gezet. Degenen onder u die Medemblik een jaar of langer geleden hebben bezocht hebben zelf kunnen constateren hoe ingrijpend het stadsbeeld is veranderd. Een historische situatie is hersteld, een historie waar de Medemblikkers trots op zijn, maar die hen niet belet om het oog op de toekomst gericht te houden.
Ik dank u voor uw aandacht.

Verslagen en mededelingen

Nederlandse Kastelen Stichting
Jaarverslag 1987

Bestuur

In het dagelijks bestuur heeft dit jaar geen enkele wijziging plaatsgevonden. De samenstelling van dit bestuur is als volgt:

- Jhr. C. van Eysinga, voorzitter,
  Huis ter Heide 1, 8521 NC St. Nicolaasga
- de heer H. Mijsberg, secretaris,
  Dr. Ariënslaan 17, 3601 GA Maarssen
- de heer K. Bos, penningmeester,
  Oranjeweg 10, 6861 BL Oosterbeek
- Jhr. mr. ing. K. M. A. von Chrismar, lid,
  Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn
- Ir. T. S. Smith, lid,
  Lange Nieuwstraat 41, 3512 PC Utrecht
- Als wetenschappelijk adviseur toegevoegd:
  Prof. dr. J. G. N. Renaud,
  Breestraat 26, 3811 BJ Amersfoort
- Als administratief medewerkster toegevoegd:
  Mevr. C. J. de Fielliettaz Goethart-van der Veen,
  Th. Backerlaan 2, 3984 PJ Odijk.

De Raad van Beheer kende één mutatie. De Raad is uitgebreid met de heer mr. P. F. J. Rive als vervanger van de vorig jaar vertrokken W. R. A. baron van Tuyll van Serooskerken. Hiermee is de Stichting Utrechtse Kastelen wederom vertegenwoordigd.
De samenstelling van de Raad van Beheer is eind 1987 als volgt:

- Mr. J. D. baron van Asbeck
- Jhr. A. J. van Geen
- de heer G. van Heek
- Mr. H. M. A. Kamerlingh Onnes
- Mr. J. Korff
- de heer D. E. L. baron de Loë
- Ir. E. J. Nusselder
- Mevr. mr. M. Pompe-Postuma
- Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel
- de heer W. V. F. Rietbergen
- Mr. P. F. J. Rive
- Drs. H. Stoepker
- Dr. A. W. Vliegenthart.

Volgens de statuten kan de Raad ruimer bezet zijn. Te zijner tijd zal hierin worden voorzien.

Begunstigers

In 1987 heeft een ommekeer plaatsgevonden in gunstige zin v.w.b. het aantal begunstigers. Werd in '86 geconstateerd dat er een teruggang was in het aantal begunstigers – veroorzaakt o.a. door een vergrijzing – in '87 werd de weg terug gevonden en neemt het aantal begunstigers langzaam weer toe. Aangenomen mag worden dat de verhoogde inspanning op het gebied van publiciteit daar debet aan is. Op deze publiciteit wordt elders in dit verslag ingegaan onder het hoofd 'Folders c.q. Brochures'. Gesteld mag worden dat er een verjonging plaats vindt, relatief gesproken. Het aantal begunstigers bedraagt thans, dec. '87, 1390 betalende begunstigers en 150 begunstigers voor het leven.

Bijzondere Leerstoel

Per 1 november 1987 is de heer drs. H. L. Janssen door het Dagelijks Bestuur van de Nederlandse Kastelenstichting – met steun en instemming van het College van Bestuur, de faculteit der Letteren, het College van Decanen, van de Rijksuniversiteit te Utrecht en mede n.a.v. de positieve adviezen van de zusterfaculteiten –, benoemd tot Bijzonder Hoogleraar voor de bijzondere leerstoel 'Kastelenkunde binnen het raam der materiële cultuur der Middeleeuwen'.
Uiteindelijk heeft Professor dr. J. G. N. Renaud zijn opvolger gevonden en is de door hem initieel bezette leerstoel, met een toegevoegd accent van de materiële cultuur der middeleeuwen, wederom bezet naar volle tevredenheid van alle betrokkenen. De heer drs. H. J. Janssen is stadsarcheoloog te 's-Hertogenbosch en zal zijn activiteiten als hoogleraar hiermee moeten combineren.

Voorjaarsexcursie

Dit jaar ging de voorjaarsexcursie – om de zuid – op 7, 8, 9 en 16 mei met twee bussen per dag naar Limburg. Vanaf het station Sittard werd in de ochtend een bustocht gehouden langs diverse kastelen in het zuidelijk deel van midden Limburg. De tocht voerde langs DOENRADE - AMSTENRADE - HOENSBROEK, alwaar koffie werd gedronken, WIJNANDSRADE - DE BOCKHOF - VLIECK -SCHIPPERSHUIS TE ELSLOO - ELSLOO - OBBICHT en BORN. Deze rondrit inspireerde vele deelnemers tot het voornemen deze tocht nogmaals zelf te ondernemen. Van al deze kastelen c.q. buitenplaatsen is alleen HOENSBROEK open-

gesteld voor het publiek. Verhoudingsgewijs zijn slechts weinig kastelen in Limburg toegankelijk.
In de voorburcht van kasteel LIMBRICHT werd gezamenlijk geluncht.
's Middags werd gesplitst in twee groepen en werd afwisselend een bezoek gebracht aan het kasteel LIMBRICHT, alwaar HET VOLKSKUNDIGMUSEUM van de provincie Limburg is gevestigd en het ST. SALVIUS kerkje met de unieke, recent ontdekte, middeleeuwse plafondschilderingen in het koor.
Hoogtepunten vormden het gerestaureerde kasteel op de typische motte met de immense voorburcht en speciaal de plafondschilderingen met de geïnspireerde en enthousiaste toelichting van de restaurateur de heer Schoonekamp. Voor velen was dit laatste de apotheose van de excursie, waarop achteraf de nodige reacties ontvangen zijn. De NKS kan terugzien op een wederom geslaagde voorjaarsexcursie.

De Kastelendag
De kastelendagen 1987 werden gehouden op vrijdag 23, zaterdag 24 en zaterdag 31 oktober in het kasteel DOORWERTH. Met drie dagen was de deelname groter dan voorgaande jaren. De geplande vierde PM-dag was niet nodig, daar de deelname hiervoor nog te gering bleek. Slechts enkelen moesten teleurgesteld worden.
De deelnemers kwamen 's morgens omstreeks 10.00 uur aan met eigen auto ofwel per gehuurde gemeentebus vanaf het station Arnhem. De ontvangst was in de theeschenkerij 'De Zalmen' met koffie en gebak. Het gehele ochtendprogramma werd afgewerkt in 'De Zalmen', de voormalige paardenstal van het kasteel.
Na verwelkoming door het bestuur werd aangevangen met een lezingenreeks. Begonnen werd door mevr. drs. J. J. M. Kylstra-Wielinga, die in een levendig verhaal de geschiedenis van Doorwerth behandelde. Als tweede lezing stond gepland een verhandeling van de bouwgeschiedenis van Doorwerth. Door ziekte van Prof. dr. J. G. N. Renaud werd deze lezing waargenomen door ir. J. Kamphuis, die de korte termijn van voorbereiding i.a.g., zich op zeer bewonderenswaardige wijze van zijn taak heeft gekweten. Op de laatste kastelendag kon prof. Renaud zelf de lezing houden. De laatste lezing had als onderwerp de 'Restauratie' van kasteel Doorwerth. Deze werd gehouden door de restauratiearchitect de heer J. Riemersma. Het was een zeer interessante lezing, die helaas niet overal goed verstaanbaar bleek.
De lunch werd genuttigd in restaurant Doorwerth, gevestigd in het voormalige koetshuis van het kasteel.
De middag werd besteed aan een rondleiding door het kasteel, een bezoek aan het aldaar gevestigde Jachtmuseum en een wandeling rondom het kasteel. De dag werd besloten met theedrinken in 'De Zalmen'.
Al met al was het een dag die de mensen zeer tevreden naar huis liet gaan.

Financiën
Doordat het aantal begunstigers in 1987 tot ± 1480 toenam stegen de inkomsten uit contributies. Ook dit jaar verhoogden weer een aantal begunstigers de bijdrage. Deze positieve ontwikkeling is zeer verheugend en voor het jaar 1988 werd dan ook afgezien van het verhogen van de minimum bijdrage (*f* 25,— sedert 1984), hoewel de vermindering van de rentebaten in de nabije toekomst in toenemende mate merkbaar zal worden.

Castellogica
De Ringband met zijn periodieke uitgaven wordt met het stijgen van het aantal edities steeds belangrijker als wetenschappelijk verzamelwerk op het gebied van kastelenkunde. De band is praktisch vol en het Bestuur van de NKS heeft besloten dat bij de eerste uitgave in 1988 een nieuwe band geïntroduceerd zal worden. De eerste in uw bezit zijnde band zal afgesloten worden met een inhoudsopgave.
Nog vele artikelen zijn in voorbereiding zodat verwacht mag worden dat bij de uitgave van de nieuwe band een goede start gemaakt wordt.
Overwogen wordt een heruitgave van artikelen uit de vroegere 'Jaarboekjes' samen te stellen. Mevr. Schellart is bereid gevonden dit laatste te helpen realiseren, waarbij het verheugend is dat zij ondanks het verlies van haar echtgenoot zich toch aktief voor onze Stichting blijft inzetten.

Serie Nederlandse Kastelen (Kastelenboekjes)
De nieuwe serie boekjes blijft een succes, doch de uitgave van nieuwe boekjes dreigt enigszins te gaan haperen en wel om twee redenen. De eerste ligt in het overlijden van dhr. A. I. J. M. Schellart, die ongemeen actief was in de redactie van de boekjes, zoals hij zijn hele leven tijd en energie gegeven heeft voor de zaak van de kastelen. De tweede reden is dat, wil er een boekje in de serie opgenomen worden, dit een kasteel dient te zijn waarvan de bezitter/bewoner er in geïnteresseerd is en een marginale omzet weet te halen. Is dit niet het geval dan is het financieel een onverantwoorde zaak en de kastelen die hieraan voldoen zijn beperkt in aantal; de spoeling wordt dun.
In 1987 zijn verschenen:
- Deel 17, HUIZE WESTERVELD in 's-Graveland, auteur J. M. M. Wielinga. Van landhuis tot gemeentehuis.
- Deel 18, Kasteel DUIVENVOORDE, auteurs E. A. Canneman en Hans Nieuwenhuis. Herdruk deel XXIII NKS-ANWB serie.
- Deel 19, Kasteel van RHOON, auteurs C. Cense en C. Hoek. NB: Deel 20 is de in het Engels gestelde uitgave.
- Deel 21, Kasteel ROSENDAEL, auteurs A. I. J. M. Schellart, J. G. N. Renaud en mevr. Hans Nieuwenhuis.

De boekjes kunnen voor een bedrag tot max. *f* 7,50 worden besteld – vermeerderd met de verzendkosten – bij het secretariaat. Een lijst van verschenen en nog voorradige boekjes is aldaar aanwezig. Men kan zich ook abonneren op de boekjes, hetgeen het eenvoudiger maakt de serie compleet te hebben en bovendien is het goedkoper in de verzendkosten aangezien ze gecombineerd verzonden worden.

Woonstede

Ondanks een brand is het tijdschrift 'De Woonstede door de eeuwen heen' ('Maison d'hier et d'aujourd'hui') redelijk op tijd verschenen. De moeilijkheden, telkenmale, zijn de vertalingen die veel tijd in beslag nemen terwijl de vertalers meestentijds door het laat inleveren van de copij in tijdnood komen. Als Benelux tijdschrift is het nu eenmaal een vereiste tweetalig te zijn.
Naast de Belgisch/Luxemburgse artikelen zijn de volgende artikelen door toedoen van de Nederlandse redactie verschenen:

No. 73 1ste kwt. '87.
- Sterreschans, een negentiende-eeuwse buitenplaats aan de Vecht. Auteur: Drs. Willem Overmars.
- De buitenplaatsen op Walcheren van de 17de tot de 19de eeuw. Auteur: Diana Westendorp-Frikkee.

No. 74 2de kwt. '87.
- Kasteel Amstenrade en zijn park. Auteurs: Heimerick Tromp en Peter van Oosterhout.

No. 75 3de kwt. '87.
- Het huis ten Donck. Auteur: H. M. J. Tromp.
- In memoriam, A. I. J. M. Schellart door J. G. N. Renaud.
- Toeristische Bijlage, 'Groot Rotterdam' door Martin Bongers/H.T.

No. 76 4de kwt. '87.
- Oranjestein in het Oranjewoud. Auteur: U. M. Mehrtens.
- Het kasteel te Woerden. Auteur: M. S. Verweij.

I.a.g. het geringe aantal abonnees – dus daadwerkelijke inbreng – is het aanzienlijk wat Nederland redactioneel aan plaats krijgt toegewezen. Het is daarom met recht een BENELUX-tijdschrift. Ook de andere artikelen, onderwerpen behandelende gesitueerd in België en Luxemburg zijn voor ons Nederlanders uiterst interessant, al was het alleen maar om te ervaren hoe anderen ook hun best doen voor monumenten.
Het viermaal per jaar verschijnende tijdschrift, verlucht met fraaie foto's in kleur en zwart/wit, is te verkrijgen a.v.: losse nummers *f* 15,—, abonnementsprijs voor 1988 *f* 50,—. Er heeft een geringe verhoging plaatsgehad. Het secretariaat van de NKS is intermediaire.

Folders en Brochures

'Kastelen in Nederland opengesteld voor bezichtiging'. Deze folder mag zich verheugen in een groeiende belangstelling. Dit jaar is nog meer gebleken dat publiciteit alles betekent om in deze maatschappij aandacht te krijgen. In samenwerking met de kasteelbezitters/bewoners, op wier initiatief de folder 'Elf Bewoonde Kasteelen en Huysen' dit jaar voor de tweede maal werd uitgegeven onder de vlag van de NKS, werd een perspresentatie georganiseerd. Mede met de hulp van een publiciteitsbureau – ingehuurd door de elf kastelen – met de door hen gelanceerde slogan 'Kastelen het stiefkind van het Nederlands toerisme', was deze perspresentatie een heel groot succes.
Een oplage van 20.000 stuks van bovengenoemde NKS-folder ging grif weg. Dit was ongekend bij de Stichting. Jammer genoeg bleef dit effect achterwege bij de andere folder, waarschijnlijk omdat de informatie in de NKS-folder ook reeds dié betrof welke in de Elf-Kastelenfolder vermeld werd.
Er bestaan plannen de NKS-folder verder te verfraaien d.m.v. foto's en te verbeteren, om langzamerhand te komen tot een Nederlands kastelengidsje voor een meer duurzaam gebruik. De folder van de Elf Kastelen wordt het komende jaar niet meer uitgegeven daar de distributie ten gevolge van de geringe vraag problematisch is.
De vorig jaar gestarte folder 'Kastelen geschikt voor Evenementen' kent een groeiende belangstelling en vult kennelijk een gat in de markt. Tevens voorziet deze folder in bescheiden inkomsten voor onze Stichting.
Begunstigers hebben eerstgenoemde folders gekregen bij de eerste Castellogica zending van het jaar. De Evenementen folder is te verkrijgen op bestelling bij het secretariaat tegen *f* 5,— per stuk plus verzendkosten.

Tentoonstelling

Ondanks dat de scholen minder belangstelling voor de reizende tentoonstelling hebben is het tijdens het afgelopen jaar wederom gelukt de tentoonstelling te plaatsen op onderscheidene lokaties in het land. Diverse scholen, een openbare bibliotheek en Kessel hebben de tentoonstelling gebruikt.
Om een eventuele modernisering te bewerkstelligen heeft het Bestuur advies ingewonnen – en verkregen – van de heer Steltman, welbekend van de televisie in het programma van de NCRV, 'Ja Natuurlijk'. Het advies voorziet in het oplossen van bekende, bevroede en niet vermoede tekortkomingen van de tentoonstelling voortkomend uit de veranderende eisen van het huidig tijdsbestek.
Om het advies in zijn volle omvang op te volgen ontbreken de middelen. Daar de tentoonstelling na vele jaren gebruik hard aan onderhoud toe is, schijnt het juiste moment aangebroken om te moderniseren en zal een verantwoorde keuze gedaan moeten worden uit het advies. E.e.a. zal nog verder door het Bestuur bestudeerd moeten worden voordat een uiteindelijke beslissing genomen gaat worden.

Provinciale Kastelendagen
Het gezamenlijke overleg van de provinciale Stichtingen vindt één tot twee maal per jaar plaats; de NKS speelt hierin een coördinerende rol. Het overleg is zeer nuttig en voorziet in ieder geval in een uitwisseling van ervaringen en het geven van advies aan elkaar daar waar er om gevraagd wordt.

Secretariaat
De toename van de werkdruk op het secretariaat is gebleven en gevreesd moet worden dat een sanering van de activiteiten zal dienen plaats te vinden; doch vooralsnog niet v.w.b. onze activiteiten voor de begunstigers.
Een goede uitvoering van het beleid wordt steeds moeilijker, speciaal op het gebied van PR moeten steeds meer activiteiten ontplooid worden om de NKS die bekendheid te doen houden die noodzakelijk is om onze doelstellingen veilig te stellen. Een perspresentatie zoals dit jaar heeft plaatsgevonden, met alle daaropvolgend succes is eigenlijk een te grote belasting als extra naast alle andere activiteiten zoals daar zijn: folders, brochures, Castellogica, reizende tentoonstelling, voorjaarsexcursie, kastelendag, begunstigersadministratie, Woonstede, correspondentie, financiële administratie, archief, vergaderingen met verslagen (Dagelijks Bestuur, Raad van Beheer, gezamenlijke bijeenkomsten met de provinciale kastelenstichtingen, verslagen en analyses), vertegenwoordiging NKS. Dit is een beperkte opsomming van activiteiten die door slechts twee personen worden uitgevoerd. Eén medewerker wordt betaald voor een deeltijdbaan, maar de andere doet onbezoldigd zijn vrijwillig op zich genomen plicht.

H. Mijsberg, secretaris

Stichting Kastelen Documentatie
Jaarverslag 1987

Het jaar 1987 heeft voor de Stichting wederom veel veranderingen met zich mee gebracht.
Allereerst moet vermeld worden dat de oprichter van de SKD, de heer A. I. J. M. Schellart, helaas op 8 juli van dat jaar overleden is.
Dit verlies werd door allen, die zich met de SKD bezighouden en deel uitmaken van het bestuur, zeer betreurd. Het bestuur wenst mevrouw Schellart veel kracht toe in de komende tijd.
Ten tweede werd een begin gemaakt met het op orde brengen van de gehele collectie, welke door de verhuizing enigszins in het ongerede geraakt was.
Besloten werd, wegens de noodzaak van goede contacten met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, om de wijze waarop de nieuwe catalogi opgezet zullen worden, overeen te laten komen met het systeem waarmee de Rijksdienst werkt.
Hoewel het aanvankelijk de bedoeling was om voor deze taak een professionele bibliotheekkundige aan te trekken, moest van dit plan – in verband met het ontbreken van de nodige financiële middelen – worden afgezien. Na advies te hebben ingewonnen bij de Thiele-Academie voor Bibliotheek- en Documentatiewezen te Den Haag en bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, besloot het bestuur dit werk te doen verrichten door de voormalig secretaris – sinds 1 september 1987 directeur – van de Stichting, mevrouw J. M. M. Kylstra-Wielinga. Daarbij ontvangt zij hulp en advies van mevrouw E. Verweij, voormalig bibliothecaris van de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Daarnaast, vooral t.b.v. de documentatie, die van de heer Hageman uit Haarlem en mevrouw Van Alphen uit Amstelveen.
Dat ondanks deze hulp de catalogisering een vertraging oploopt, zal geen verwondering wekken, daar afgesproken werd, dat mevrouw Kylstra de werkzaamheden op het bureau, wat betreft het adviseren en ontvangen van belangstellenden zal blijven voortzetten.
De – sinds 1 september 1987 – nieuwe secretaris, die tevens ook al de functie van penningmeester vervult, is de heer G. Heuff, directeur van de Rijksdienst Kastelenbeheer.
De situatie van de bibliotheek is stabiel te noemen. Heeft deze kwalificatie over het algemeen een gunstige klank, in het bijzondere geval van de SKD moet gezegd worden, dat de gang van zaken in feite geen reden tot grote tevredenheid verschaft.
Dit is vooral te wijten aan het grotendeels ontbreken van financiële middelen, waardoor vooral het actueel houden der boekerij met grote moeilijkheden gepaard gaat. De werkzaamheden van de heer Schellart, d.w.z. het houden van lezingen en het schrijven van publicaties, en dan vooral de revenuen daaruit voortvloeiend, waren voor de Stichting een welkome aanvulling van haar liquide middelen. Deze bron is uiteraard komen te vervallen. Om deze positie te verbeteren zijn stappen ondernomen, welke hebben geresulteerd in een éénmalige subsidie van het Utrechtse K. F. Heinfonds, waarmee het nodige kantoormeubilair aangekocht kon worden. Voorts werd een subsidie van het Prins Bernard Fonds verkregen, bedoeld om de catalogisering van de bibliotheek mogelijk te maken. Daarnaast ontving de Stichting een aantal giften van particulieren, zoals een schenking van *f* 500,– ter completering van de bibliotheek op het gebied van de Oostnederlandse geschiedenis en diverse (kleinere) bedragen; verschillende mensen bedachten ons buiten hun verschuldigde bijdrage in de onkosten ter verzorging van gevraagde informatie met soms aanzienlijke tegemoetkomingen.
Ook boeken werden nu en dan geschonken: het boek 'Duivetillen in Nederland', geschreven door mevrouw C. C. S. Wilmer, werd door haar aan de Stichting ge-

geven. De heer Hagenau uit Harmelen completeerde de collectie met het boek 'De sleutel van Holland', een bouwhistorisch onderzoek naar het kasteel van Woerden, geschreven door M. I. J. van Zijl.
Toch blijft de financiële situatie van de Stichting zeer precair; tot verlichting ervan zijn bijv. de Provinciale Kastelenstichtingen aangeschreven.
Ondanks het feit dat de kennis, werkzaamheid en connecties van de heer Schellart zeer gemist worden, gaat zijn werk – voor zover dit mogelijk is – door. Dit geldt bijvoorbeeld voor zijn aandeel in het uitbrengen van de deeltjes in de NKS-serie over de Nederlandse kastelen. In 1987 verschenen (met al of niet gewijzigde tekst) in herdruk de delen 'Rhoon', 'Roosendaal' en 'Duivenvoorde'. Nieuw was het boekje over 'Westerveld'.
Velen hebben de weg naar Doorn reeds gevonden en hebben in 1987 een beroep gedaan op de in de verzameling aanwezige kennis betreffende 'het kasteel'.
Dit gebeurt ofwel schriftelijk, of telefonisch, en ongeveer 150 mensen werden in het afgelopen jaar één of meerdere malen aan informatie geholpen.
De aanvragen kwamen zowel uit het binnenland, als ook uit het buitenland, tot uit Australië en Zuid-Afrika toe.
Hoewel met name veel belangstelling afkomstig is van de zijde van het 'niet-wetenschappelijk' publiek, ontvingen we in het afgelopen jaar toch een aantal schriftelijke en telefonische verzoeken om informatie van studenten en universitaire medewerkers.
Wat dit betreft, het bestuur van de SKD heeft zich vast voorgenomen te trachten de aandacht van deze laatste categorie te blijven trekken, daar één van de doelstellingen van de Stichting het bevorderen en stimuleren van wetenschappelijk onderzoek en de daaruit voortkomende publicaties inhoudt.

Het secretariaatsadres blijft ongewijzigd:
Dr. Ariënslaan 148
3601 GE Maarssen
tel. 03465-71464

Over het algemeen kan men de Stichting in Doorn telefonisch bereiken op maandag en donderdag van 9.00-15.00 uur (tel. 03430-61282). Wil men persoonlijk de verzameling gebruiken, dan kan dit op de genoemde dagen; indien strikt noodzakelijk, kan ook op een andere dag een afspraak gemaakt worden.
Voor het verzorgen en opsturen van informatie moet helaas een vergoeding voor materiaal- en verzendkosten gevraagd worden.

Stichting Geldersche Kasteelen, Jaarverslag 1985

Op het gebied van restauratie-subsidiëring zijn enkele nieuwe ontwikkelingen te melden: De restauratie-regeling monumentenfonds Gelderland die een verhoogde subsidiëring van 10-25% van restauraties mogelijk maakt. Voorts de Stichting Nationaal Restauratie Fonds. Tenslotte gaat de Rijkssubsidieregeling Restauratie Monumenten de Tijdelijke Bijdragenregeling vervangen. Volgens de oude subsidie-aanvragen heeft de Stichting nog voor ruim 12 miljoen aan subsidie-aanvragen ingediend in de hoop voor een aantal projecten een bijdrage in de wacht te slepen.
Uit het bestuur trokken de heer De Neree en De Vries zich in verband met hun leeftijd definitief terug. De heer S. Datema vervangt de heer De Vries en mr. B. van Vloten vervangt de heer De Neree tot Babberich. Mr. W. A. J. van de Kam is aangesteld als financieel-economisch medewerker.
Binnen het beleidsplan is propaganda een hoge prioriteit toegekend en er zijn dan ook extra financiën voor dit aspect gereserveerd. Het aantal begunstigers nam toe met bijna 13%. Medewerking werd verleend aan de totstandkoming van de VVV-brochure Kastelen en buitenplaatsen in Gelderland. In het Algemeen Dagblad en de Margriet verschenen artikelen over respectievelijk Ammersoyen en Verwolde. In het Avro radioprogramma werden Cannenburch, Verwolde, Zypendaal en Ammersoyen onder de aandacht gebracht.

BEZITTINGEN

Ammersoyen
Met de gemeente werd een nieuwe huurprijs overeengekomen. Bijna 3000 bezoekers meer dan vorig jaar. Tevens totstandkoming van degelijke wetenschappelijke publicatie.

Batenburg
16000 bezoekers op Batenburg-dag. Echter geen consolidatie van de ruïne.

Hernen
Toegangsweg naar het kasteel opgeknapt en parkeerplaatsje aangelegd.

Nederhemert
Ir. J. Kamphuis voltooide een verslag van een diepgaand onderzoek naar de bouwgeschiedenis van Nederhemert. Uitgave T.H. Delft. Het gerenoveerde nabijgelegen huis zal aan de Stichting worden nagelaten.

Kasteelse Hof te Ooy, Poelwijk te Gendt, Waardenburg, Wijenburg te Echteld
Na leegstand weer verhuurd als restaurant, echter nog in aanloop-periode.

Aerdt
Polderdistrict Rijn & IJssel, huurder van het huis zou z'n kantoor willen uitbreiden tot in de rechter zijvleugel van het complex. Subsidiëring van de restauratie van die vleugel was niet rond te krijgen.

Kieftskamp
Kreeg een nieuwe huurder.

Landfort
Wacht nog op bestemming.

't Velde
Ingrijpende verbouwing ter herindeling van de ruimte vond plaats. Ontwerp van de beheerderswoning is gereed.

Verwolde
12751 bezoekers. Men streeft naar een nieuwe leidekking in 1986. Museale herindeling vond plaats.

De Voorst
Overleg over mogelijke nieuwe huurder, de Stichting Presentatie Nederlands ontwerp. Nieuwe C.V.-installatie (gas) op zolder.

Wisch
Problemen met de natuurstenen onderdorpels van de kozijnen moeten worden aangepakt.

Cannenburch
Nieuwe beheerder P. W. Aafjes kon zich inwerken. 31000 bezoekers, waarvan 800 met N.S. dagtocht. Koetshuis kreeg beschoten kap met ventifoil. De voet van het kasteel is ingeboet en hersteld. Het meubeldepot kreeg een C.V.-installatie. Van wetenschappelijke zijde stond de Cannenburch ruim in de belangstelling.

Doorwerth
Met de gemeente Renkum is overeengekomen, dat zij de noord- en oost-vleugel van het kasteel zouden huren. Met het Jachtmuseum en restaurant-bedrijf Bilderberg wordt onderhandeld over eventueel huren van de hoofdburcht.

Rosendael
De gracht is droog geweest in verband met munitievondst. Tegelijk is muurwerk hersteld en werden resten van oudere delen van het kasteel gevonden.

Zypendaal
Het aantal bezoekers steeg van 2413 naar 3158. Er is een parkeerplaats gekomen naast het koetshuis.

Limburgse Kastelen
Jaarverslag 1986

De Stichting heeft aan kasteeleigenaren een brochure gestuurd over aanvragen voor restauratie-subsidie nadat de regeling gewijzigd is. Kontakten met allerlei instanties waaronder de NKS werden onderhouden. Gedeputeerde Staten van Limburg wensen niet langer bestuurlijk betrokken te zijn bij de Stichting.
Voorzitter J. A. Heerkens stopt in verband met zijn leeftijd en wordt vervangen door H. W. Schiffelers. Medeoprichter van de Stichting de heer Teunissen heeft besloten zijn functie als secretaris neer te leggen. Juffrouw J. G. M. Stoel uit Lomm neemt als representante van het Limburgs Landschap zijn plaats in.

Well
Het kasteel is verhuurd aan het Emerson College uit Boston met een optie op erfpacht of aankoop. Het waterpeil van de grachten zal door de Heidemij op peil worden gebracht.

Heyenhoven
Er zijn besprekingen met de gemeente Onderbanken gaande over overname. De gemeente Onderbanken is verzocht om een bedrag voor voortgaande restauratie in het meerjarenplan op te nemen. De verhuurde woningen werden tegen vliegtuiglawaai geïsoleerd.

Strijthagen
Dit kasteel is na voltooiing aan de gemeente Landgraaf overgedragen. De gebouwen worden bewoond om toezicht te doen uitoefenen.

In financieel opzicht was 1986 een bevredigend jaar. Inkomsten en uitgaven beliepen *f* 287.600,— exclusief investeringen. Bij kasteel Grasbroek heeft bouwhistorisch onderzoek plaatsgevonden. De resultaten ervan worden in de restauratieplanning meegenomen. Nog steeds wordt gewerkt aan de kastelenroutes. Inlichtingen betreffende monumenten werden verstrekt aan onder anderen de gemeente Born in verband met uitbreiding van Volvo Car bv in de richting van kasteel Wolfrath.

Kastelenstichting Holland en Zeeland

Op woensdag 10 oktober kwam op uitnodiging van een aantal initiatiefnemers een 40-tal belangstellenden bijeen in het kasteel Rhoon om te spreken over de mogelijke oprichting van een kastelenstichting voor de 3 westelijke provincies. Dit initiatief had als achtergrond, dat er in de 3 westelijke provincies (Noord- en Zuid-Holland en Zeeland) weliswaar minder kastelen en historische landhuizen zijn dan in een aantal andere provincies, maar dat er zeker voldoende zijn om, zij het met 3 provincies gezamenlijk, een stichting op te richten om wat er is te beschermen, conserveren en zo mogelijk restaureren en tevens waar nodig de publieke opinie te mobiliseren voor het nog bestaande culturele erfgoed en de interesse ervoor te stimuleren.
Zowel de Gedeputeerde Staten van de provincies, de 3 provinciale landschapsstichtingen, de stichting tot behoud van particuliere buitenplaatsen als de NKS hebben de mogelijkheid een bestuurszetel te bezetten.
De stichting wil bijdragen aan het behoud van kastelen en historische landhuizen met inventaris en omgeving, een bestemming ervoor zoeken en ook voormalige kasteelplaatsen als monument beschermen.
De stichting zal gegevens gaan verzamelen ten behoeve van de instandhouding van kastelen, belangstellenden informeren, bemiddelen ten behoeve van instandhouding, restauratie en bestudering van kastelen, belangstelling wekken, monografieën en studies uitgeven, excursies en tentoonstellingen organiseren, zo nodig kastelen aankopen en beheren evenals het verwerven van de daartoe benodigde fondsen en tenslotte alle wettige middelen tot instandhouding van kastelen aanwenden.
Door middel van een tentoonstelling die in alle 3 provincies is geweest, is de stichting voor het publiek van start gegaan.

Groninger Borgen Stichting
Jaarverslag 1985

Het afgelopen jaar was een boeiend, doch ook zeer werkzaam jaar. Met name de direkteur en het administratief personeel waren extra belast door de restauratiewerkzaamheden van de borgen Menkema en Fraeylema. Een groot deel van de financiële en bouwkundige administratie is door de Borgen Stichting uitgevoerd, hetgeen ook het toezicht op de restauratiewerkzaamheden noodzakelijk maakte. We hebben veel waardering voor het feit, dat ook deze extra belasting in goede sfeer is uitgevoerd.
Het bestuur werd herhaaldelijk geconfronteerd met beleidsbeslissingen, die de duur van de vergaderingen vele keren heeft verlengd. Een steeds weerkerend probleem was hier debet aan, te weten de subsidiëring van de exploitatie en het eeuwig blijvend onderhoud van de borgen. Het is ons goed duidelijk geworden dat hogere overheden bij het verlagen van subsidies van de stelling uitgaan dat de lagere overheden het eventuele gat in de begrotingen dienen aan te vullen. Aankloppende bij de lagere overheden blijkt, dat deze niet over de middelen beschikken om subsidies te verlenen c.q. te verhogen.
Deze problematiek legt op de schouders van het bestuur van de Stichting, doch ook op die van de betreffende borgbesturen een zware last. Het wordt bijzonder moeilijk om met de beschikbare middelen de exploitatie en het onderhoud van de opstallen en het bos en/of tuinen te bekostigen.
Voor bestuursleden die namens de Stichting in het bestuur van aanverwante organisaties zitting hebben was de vergaderfrekwentie hoog door de vele ook daar ontstane problemen. Een betere verdeling van die werkzaamheden zou in de toekomst wenselijk zijn.
Na 11 maanden onderhandelen met de eigenaar, kon op 30 december de notariële akte worden getekend voor de aankoop van de borg Rusthoven gelegen aan het Damsterdiep, naast de buitenplaats Ekenstein in de gemeente Loppersum. Ter zijner tijd zullen we trachten de borg en bijbehorende singel geheel of gedeeltelijk open te stellen voor het publiek. Het hoofdgebouw dateert van 1686 en is redelijk onderhouden evenals het bomenbestand. Het is een fraaie uitbreiding van ons bezit dat we zo goed mogelijk voor het nageslacht zullen trachten te bewaren.

Stichting Utrechtse Kastelen
Jaarverslag 1986

1986 was een 'druk' jaar: aan vele manifestaties werd met de eigen fototentoonstelling medewerking verleend. Dat begon al meteen in januari. Ter gelegenheid van de Vakantiebeurs 1986 in de Jaarbeurs presenteerde de Stichting zich in de grote 'Utrecht Promotion'-stand met de tentoonstelling, aangevuld met vitrines met objecten uit eigen bezit van o.a. Huis Doorn, Kasteel Amerongen, Kasteel-museum Sypesteyn en Slot Zuylen, en met, niet te vergeten, de maquette van Kasteel Duurstede.
De tentoonstelling was in de loop van het verslagjaar ook op andere plaatsen te zien, onder meer in het Provinciehuis en in Kasteel De Haar, steeds veel belangstelling trekkend.
Medewerking werd verleend aan het vervaardigen van de Museum-krant 1986 waarin behalve aan de musea ook aan de kasteel-musea en de kastelen en landgoederen aandacht werd geschonken. De krant kwam tot stand in samenwerking tussen de Vereniging van Utrechtse musea, de Provinciale VVV Utrecht en de SUK.
De volgende bestuursmutaties hadden plaats.
In verband met zijn drukke werkzaamheden legde de heer mr. A. J. Eijkman zijn functie als penningmeester neer. Hij werd opgevolgd door mevrouw J. E. Marijnen-Edwards van Muyen, tot dan toe tweede penningmeester.
De reorganisatie van de provinciale VVV – de Federatie van Utrechtse Streek VVV's werd opgeheven en vervangen door de Provinciale VVV Utrecht – had tot gevolg dat mevrouw J. C. Wieringa, tot de reorganisatie directeur van de Federatie als zodanig aftrad. Zij werd opgevolgd door de heer M. Faassen, directeur van de (nieuwe) Provinciale VVV Utrecht. Dit had mede tot gevolg, dat mevrouw Wieringa haar bestuurslidmaatschap bij de SUK moest neerleggen. De heer Faassen nam haar plaats in het bestuur in.
Mevrouw J. C. Jongbloed-Gerritsen, vertegenwoordigster van de Vereniging Oud Utrecht in het SUK-bestuur, was aan de beurt van aftreden. Zij stelde zich niet herkiesbaar. Opgevolgd werd zij door de heer drs. C. H. Staal, die thans de Vereniging Oud Utrecht vertegenwoordigt.
Een woord van dank aan de afgetreden bestuursleden is hier zeker op zijn plaats. In het bijzonder aan mevrouw J. C. Jongbloed-Gerritsen, die zich vanaf de oprichting in 1969 met niet aflatend enthousiasme voor de Stichting Utrechtse Kastelen heeft ingezet.
De contacten naar buiten waren in 1986, ook al door de vele evenementen waaraan werd deelgenomen, veelvuldig en goed.
De Stichting bleef vertegenwoordigd in de Nederlandse Kastelenstichting, zij het dat de heer W. R. A. Baron Van Tuyll van Serooskerken als vertegenwoordiger werd opgevolgd door de heer mr. P. F. J. Rive, in de Monumentenwacht Utrecht door de heer J. J. C. Baron Taets van Amerongen en in de Provinciale Werkgroep Buitenplaatsen en Landgoederen door mevrouw mr. B. Kortenhoff-Neppérus.
Het aantal begunstigers schommelt, maar gaat, zij het langzaam, vooruit. Was het aantal medio 1986 bij het ter perse gaan van het Jaarbericht 1985 533, thans – medio 1987 – werden 539 begunstigers geteld. Een voor het oog heel geringe vooruitgang. Aangetekend dient echter te worden dat begin 1987 het begunstigersbestand werd 'geschoond' door diegenen, die reeds een aantal jaren hun bijdrage niet hadden voldaan, uit het bestand te verwijderen.
Voor de toekomst heeft het Bestuur de nodige plannen: nog meer naar buiten treden, voortgaan op de ingeslagen weg met betrekking tot het medewerking verlenen aan manifestaties.

Verslagen en mededelingen

Nederlandse Kastelen Stichting
Jaarverslag 1988

Bestuur

In het dagelijks bestuur heeft ook dit jaar geen enkele wijziging plaatsgevonden. De samenstelling van dit bestuur is als volgt:
- Jhr. C. van Eysinga, voorzitter,
  Huis ter Heide 1, 8521 NC St. Nicolaasga
- de heer H. Mijsberg, secretaris,
  Dr. Ariënslaan 17, 3601 GA Maarssen
- de heer K. Bos, penningmeester,
  Oranjeweg 10, 6861 BL Oosterbeek
- Jhr. mr. ing. K. M. A. von Chrismar, lid,
  Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn
- Ir. T. S. Smith, lid,
  Lange Nieuwstraat 41, 3512 PC Utrecht

Op de vergadering van de Raad van Beheer dd. 24 november 1988 werd besloten dat de huidige penningmeester, op eigen verzoek, zijn functie per 31 december zou neerleggen en zijn taak per 1 januari 1989 zou overdragen aan de heer J. C. Repko, Bloemendaalseweg 193, 2051 GB te Overveen.
De heer K. Bos heeft de Stichting jarenlang op de meest waardevolle wijze bijgestaan, begeleid en mede geleid. Hij heeft het vele werk dat hieraan vast zit met enthousiasme en voortvarendheid uitgevoerd en de Stichting een nieuwe gezonde financiële struktuur gegeven. Onze hartelijke dank aan de heer Bos voor het vele en buitengewoon nuttige werk dat hij voor de Stichting heeft verricht. De heer Bos fungeerde aanvankelijk als directeur van de Stichting maar de laatste jaren alleen al penningmeester; een splitsing van de taken, die ten gevolge van zijn vele activiteiten noodzakelijk was geworden.
Toegevoegd als wetenschappelijk adviseur:
- Prof. dr. J. G. N. Renaud,
  Breestraat 26, 3811 BJ Amersfoort

Toegevoegd als administratief medewerker:
- Mevr. C. J. de Fielliettaz Goethart-van der Veen,
  Th. Backerlaan 2, 3984 PJ Odijk

Op 23 juni heeft Mevr. de Fielliettaz haar functie overgedragen aan:
- Mevr. drs. J. M. M. Kylstra-Wielinga,
  Wethouder van Damstraat 9, 3945 BT Cothen

Zij is tevens directeur van de 'Stichting Kastelen Documentatie' (SKD).
Ook naar mevr. de Fielliettaz gaat onze dank voor het vele werk dat ze op zo'n nauwgezette wijze verricht heeft voor onze Stichting en haar niet-aflatende steun aan penningmeester en secretaris.

De Raad van Beheer kende drie mutaties. De Raad is uitgebreid met de heer G. Heuff, Hoofd 'Rijksdienst Kastelenbeheer' (RKB), ter verbreding van de vertegenwoordigende instanties en ter versterking van het algemeen beleid.
Mevr. mr. M. Pompe-Posthuma moest, wegens verhuizing naar Indonesië, haar plaats in de Raad inruimen voor de heer J. B. Bakker, die voortaan de 'Groninger Borgen Stichting' zal vertegenwoordigen.
Jhr. A. J. van Geen bedankte, na zeer vele jaren als oudste lid van de Raad, om persoonlijke redenen.
Onze hartelijke dank aan de vertrekkende leden van de Raad voor hun inbreng aan ideeën en hulp bij de besluitvorming.
De samenstelling van de Raad van Beheer is eind 1988 als volgt:
- Mr. J. D. baron van Asbeck
- de heer J. B. Bakker
- de heer G. van Heek
- de heer G. Heuff
- Mr. H. M. H. Kamerlingh Onnes
- Mr. J. Korff
- de heer D. E. L. baron de Loë
- Ir. E. J. Nusselder
- Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel
- Drs. W. V. F. Rietbergen
- Mr. P. F. J. Rive
- Drs. H. Stoepker
- Dr. A. W. Vliegenthart.

Volgens de statuten kan de Raad ruimer bezet zijn (negen tot een en twintig leden). Te zijner tijd, indien nodig, zal hierin worden voorzien.

Begunstigers

De in 1987 begonnen groei in aantal begunstigers heeft zich voortgezet. Was in 1987 het aantal betalende begunstigers 1390 en het aantal begunstigers voor het leven 150, eind 1988 waren dit respectievelijk 1435 en 150. De

verjonging zet door, hetgeen niet in getallen is weer te geven, maar is waar te nemen op de excursies. In Nederland is een toename te constateren in de culturele belangstelling en daarmee samen, een lichte toename van het cultureel toerisme. In het grote aanbod delen de kastelen in bescheiden mate mee.

Bijzondere Leerstoel

In het academisch jaar '88-'89 is de Bijzondere Hoogleraar, Prof. drs. H. L. Janssen begonnen met zijn colleges 'Kastelenkunde binnen het raam der materiële cultuur der Middeleeuwen' aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. De colleges worden op één vaste dag gegeven.

Voorjaarsexcursie

De voorjaarsexcursie 1988 ging naar het stadje Diepenheim – omgeven door kastelen – in de provincie Overijssel. Verzamelpunt was de middeleeuwse watermolen 'Den Haller', waar in de bijbehorende oude boerderij – in de omgeving passend – een restaurant is gevestigd. Alle dagen was het prachtig weer waardoor zowel de koffie bij de ontvangst als de thee ter afsluiting buiten geserveerd konden worden, onder de in bloesem staande fruitbomen. De lunch werd in twee groepen na elkaar genuttigd op het als restaurant ingerichte deel van de molenaars-boerderij. Daar op ons centrale verzamelpunt – ofwel rustpunt – was alles, tot in details, uitmuntend verzorgd.
Ongeveer de helft van de deelnemers kwam op eigen gelegenheid naar Den Haller, de andere helft kwam per trein naar Deventer, alwaar één bus voor hen gereed stond om hen naar de watermolen in Diepenheim te brengen. Te Diepenheim werd door deze éne bus een hele dienstregeling afgewerkt, om de diverse groepen van kasteel naar kasteel, ofwel, van watermolen naar kasteel v.v. te brengen.
Twee kastelen van de vier in Diepenheim werden bezocht: kasteel Warmelo en kasteel Nijenhuis. Normaliter zijn deze kastelen niet opengesteld voor bezoek, doch de welwillendheid van de respectieve bewoners heeft dit voor de NKS mogelijk gemaakt, waarvoor onze oprechte dank.
De excursie vond plaats op 4 dagen (14, 26, 27 en 28 mei), met meer dan 100 deelnemers per dag, hetgeen resulteerde in een totaal van 412 deelnemers, een absoluut record. Dit aantal is, hoe verheugend ook, te groot. Een maximum van 400 deelnemers betekent voor de organisatiecapaciteit van de NKS de grens.
Warmelo was uitzonderlijk mooi, met zijn park verdeeld in vele tuinen, ieder een pronkstuk op zichzelf. Deze tuinen waren het hoogtepunt van ons bezoek aan Warmelo; verrijkt door de onnavolgbare wijze waarop hovenier Derksen – die werkelijk elk grasprietje, blaadje, bloempje en boom kende – de groepen met zijn welluidende stem rondleidde.
De bouwhuizen werden getoond en door de bewoners opengesteld, om te laten zien wat er in deze tijd van is te maken en welk een riante woonstede ze bieden. Tevens waren aan de andere zijde van het voorplein – in de stallen – oude rijtuigen te bewonderen; een antieke, authentieke verzameling van de bewoners van Warmelo. Warmelo zelf werd bovendien voor kleine groepjes tegelijk opengesteld, alwaar de bewoners zelf de deelnemers rond leidden. De deelnemers konden zich zo een beeld vormen hoe uniek de aanblik van de tuinen is vanuit het huis, dat zelf een karakteristieke indeling kent en met smaak is gemeubileerd, zoveel mogelijk rekening houdend met de sfeer en de leeftijd van het huis.
Het Nijenhuis draagt een heel ander karakter; strakker van uiterlijk, met de uitstraling van een rustige voornaamheid. De inrichting is voor een groot deel origineel, wat in het bijzonder gezegd kan worden van de bibliotheek, die gehandhaafd werd in de toestand zoals onze laatste Raadpensionaris Schimmelpenninck hem gebruikt heeft. Nog steeds wordt het kasteel bewoont door de familie Schimmelpenninck die het kasteel bewoonbaar houdt tot in deze tijd, doch er tevens naar streeft al datgene te behouden wat vroegere bewoners hebben samengebracht. Was de ene groep in het kasteel, rondgeleid door de huidige bewoner/eigenaar, dan maakte de andere groep een rondwandeling om het kasteel door het park, van waaruit de rustige schoonheid van het gebouw bewonderd kon worden.
De voorjaarsexcursie was wederom zeer geslaagd en eigenlijk meer dan dat: moeilijk te overtreffen met een volgende excursie. De eerste regen van de excursie viel op de laatste dag, tijdens de reis naar huis; een betere planning is niet mogelijk.

De Kastelendag

De kastelendagen 1988 werden gehouden op donderdag 13, vrijdag 14 en zaterdag 15 oktober in het kasteel Duivenvoorde. De deelname bedroeg 306 personen.
De deelnemers kwamen 's morgens omstreeks 10.00 aan met eigen auto, ofwel per bus vanaf het CS-Den Haag en werden ontvangen in de hal van het kasteel door de kasteelvrouwe Mevrouw Baronesse Schimmelpenninck van der Oye, die een deel van het kasteel bewoont nadat het kasteel met landgoed werd ondergebracht in een Stichting, die het beheer voert. Dit gaf een extra dimensie aan het betreden van het kasteel, wat verder werd veraangenaamd door de koffie met een taartje.
De ochtend werd besteed, na het welkomstwoord door een lid van het Bestuur van de NKS, alsmede door een vertegenwoordiger van de Stichting 'Duivenvoorde', aan een lezingenreeks. Begonnen werd door mevr. drs. J. J. M. Kylstra-Wielinga, die de geschiedenis van Dui-

venvoorde en zijn bewoners in een boeiend verhaal presenteerde. Als tweede trad aan drs. P. J. Klapwijk, die visueel d.m.v. dia's van oude prenten en tekeningen, – o.a. uit de verzameling van de heer Th. Laurentius, woonachtig op het landgoed Duivenvoorde en verhinderd deze presentatie te geven –, de geschiedenis van de portrettering van Duivenvoorde uitdiepte en ons voorbereidde op het volgende onderwerp. Deze deskundige en duidelijke, visuele weergave had ieders waardering. Als laatste trad op de nestor van de kastelenkunde, Prof. dr. J. G. N. Renaud, die op zijn eigen karakteristieke wijze een bouwhistorisch overzicht gaf van kasteel 'Duivenvoorde', waarin ondergebracht een lesje 'Kloostermoppen', met als educatief hulpmiddel een originele kloostermop van het kasteel.
De lunch werd genuttigd in het nabijgelegen motel 'De Gouden Leeuw', waarbij het vervoer in groepen van en naar het kasteel werd verzorgd door de gehuurde bus. De middag werd besteed aan rondleidingen, verdeeld over 4 groepen – met een rondgang door het kasteel – met een uiteenzetting over het functioneren van de Stichting Duivenvoorde, het beheer van het museum en landgoed in de Marotzaal – met een wandeling door het park – en eindigend uiteindelijk in gezamenlijk theedrinken. Bovenstaand middagprogramma werd georganiseerd en verzorgd door de Stichting 'Duivenvoorde', waarbij elk onderdeel van dit programma onder leiding stond van deskundige medewerkers van de Stichting.
De deelnemers waren na afloop van de kastelendag zonder uitzondering buitengewoon tevreden over het gebodene en het verloop van de dag. De Stichting 'Duivenvoorde' en de NKS kunnen terugzien op geslaagde kastelendagen, waarbij een woord van dank voor de vele mensen van de Stichting 'Duivenvoorde', die zich hiervoor zo belangeloos hebben ingezet.

Financiën

Het positief saldo begunstigers over 1988 bedroeg 85; een verheugende stijging, ook wat betreft de inkomsten. De minimum bijdrage voor 1989 kon daardoor worden gehandhaafd op *f* 25,—. Hoewel vermindering van rentebaten reeds merkbaar is, bleven de overige inkomsten ongeveer gelijk.
De lasten toonden een gelijke stijging als de baten zodat ook het jaar 1988 financieel sluitend was. Voor 1989 wordt eenzelfde beeld verwacht, doch voor latere jaren zullen de inkomsten moeten vermeerderen door uitbreiding van activiteiten waarover – zoals elders vermeld – het Dagelijks Bestuur zich beraadt.

Castellogica

Zoals reeds in het vorige jaarverslag werd vermeld stijgt de wetenschappelijke waarde van de Ringband naar gelang van het aantal edities dat er in is opgeslagen. Dit jaar raakte de Ringband vol en werd afgesloten met een frontblad en een inhoudsopgave. De N.K.S. besloot tot voortzetting; een tweede ringband werd reeds rondgestuurd aan de begunstigers en abonnees.
In verband met de boven gereleveerde waarde van de ringband heeft het Dagelijks Bestuur besloten alle bibliotheken van de universitaire Geschiedenis-faculteiten in den lande aan te vullen met Castellogica en hen een kosteloos abonnement te verstrekken. Deze geste zal zijn beslag krijgen in 1989. Tevens werd het besluit genomen te bezien welke andere wetenschappelijke instellingen naast de universiteiten in aanmerking komen voor een identieke regeling. Gedacht wordt aan de Rijksarchieven.
De voorraad artikelen, al dan niet in statu nascendi is nog steeds aanzienlijk en hiermee ziet de toekomst van Castellogica er goed uit. Toch moet getracht worden onze verzamelband een grotere bekendheid te verschaffen; zijn kwaliteit vraagt erom.

Serie Nederlandse Kastelen (Kastelenboekjes)

Door omstandigheden van interne en externe aard konden in 1988 geen nieuwe boekjes worden uitgegeven, dan wel in verbeterde/herziene heruitgave. Enige reorganisatie van de redactie is noodzakelijk door ontstane vacatures. Het staat niettemin vast dat gestreefd word naar hervatting van de uitgaven, opdat de serie 'nieuwe reeks', nu bestaande uit 21 deeltjes, weer verder kan groeien. Nog steeds beschikt het secretariaat over een uitgebreide, doch niet meer volledige, voorraad; afzonderlijke deeltjes kunnen besteld worden bij het kantoor van de NKS te Doorn.

Woonstede

In 1988 is het BeNeLux-tijdschrift redelijk op tijd verschenen en in ieder geval binnen het kwartaal van uitgave. Ook in 1988 is het aantal opgenomen Nederlandse artikelen alleszins redelijk geweest.
Editie nr. 77, 1ste kwt. '88,
- Ellewoutsdijk, herinnering aan een negentiende eeuwse buitenplaats op een middeleeuws kasteelterrein. Auteur: Heimerick Tromp.

Editie nr. 78, 2de kwt. '88,
- Het kasteel van Heukelum. Auteur: Catharina L. van Groningen.
- De buitenplaats Oostergeest te Warmond. Auteur: Christiane Bakker.

Editie nr. 79, 3de kwt. '88,
- Beaumont en Obbicht. Auteurs: T. Bouvy Coupery de Saint George en Heimerick Tromp.

Editie nr. 80, 4de kwt. '88, speciale uitgave: 'Trappen en Trappehuizen in de BeNeLux.

- De trap treedt uit de schaduw. Auteur: Geert van Doorne.
- Trappehuizen in paleizen uit de Gouden Eeuw in Nederland. Auteur: Koen Ottenheym.
- Een trappenboek uit de achttiende eeuw. Auteur: J. Scheele.
- De trap in de 19de eeuw: enige Nederlandse voorbeelden. Auteur: Paul Rosenberg.

Het viermaal per jaar verschijnende tijdschrift, verlucht met fraaie foto's in kleur en zwart/wit, is verkrijgbaar a.v.; losse nummers *f* 15,—, abonnementsprijs voor 1989 *f* 50,—. Het secretariaat van de NKS is intermediair. In 1989 zal het tijdschrift zijn meertaligheid verliezen en zal dan een Nederlandstalige naast een Franstalige uitgave kennen.

Folders, brochures en gidsjes

'Kastelen in Nederland opengesteld voor bezichtiging'
Dit jaar werd bovenstaande folder uitgegeven in tweekleurendruk, Nassaublauw met oranje opdruk, in het kader van de 'Willem en Mary' viering. Voor het eerst konden de kastelen hun rubriekje verluchten met een foto. Kleuren en foto's maakten van de folder een veel fraaiere en professionelere uitgave, die een andere aanduiding verdiende. Bestuurlijk werd besloten voortaan te spreken over het 'kastelengidsje'.
De oplage werd wederom vergroot van 20.000 vorig jaar tot 25.000 stuks dit jaar. Het bleek te hoog gegrepen. De distributie liep minder vlot, misschien het gevolg van de hogere prijs van om en nabij een dubbeltje (25%). Kennelijk telt dat voor de VVV's, die het liefst zouden zien dat het gidsje geheel kosteloos verspreid zou worden. Budgettair is dat voorlopig onmogelijk voor de NKS. De grote restanten van het gidsje werden gereserveerd voor de vacantiebeurs van volgend jaar januari, een deelname voor de eerste maal en een test of een dergelijke manifestatie nut heeft voor de NKS.
Het plan is het kastelengidsje in 1989 identiek uit te geven en verdere plannen te ontwikkelen om dit gidsje tot een volwaardige gids uit te bouwen, die de vergelijking met de museumgids kan doorstaan. Financieel moet er nog een oplossing gevonden worden.
'Kastelen geschikt voor evenementen'
Deze brochure is in korte tijd redelijk bekend geworden. Het kantoor van de NKS te Doorn wordt elke kantoordag meerdere malen benaderd met een aanvraag voor deze folder. De aanvankelijke oplage was binnen een half jaar verkocht voor *f* 5,— per stuk, plus verzendkosten. Een herdruk zal, als de belangstelling zo blijft, aan het eind van dit jaar zo goed als uitverkocht zijn.
Het Bestuur, blij met het succes, beraadt zich nu over een andere aanpak. De situatie is nu, dat de NKS voor deze commerciële kastelen als een soort makelaar optreedt en de klant betaalt. Hierin dient verandering te komen en wel zo, dat de brochure gefinancierd wordt door de kastelen, dat de NKS de organisatie/distributie verzorgt en de klant zijn informatie gratis kan verkrijgen. De verwezenlijking zal volgend jaar plaats vinden. Hiermee zou de NKS bescheiden inkomsten verkrijgen, die heel noodzakelijk zijn.

Tentoonstelling

Evenals andere jaren heeft de reizende tentoonstelling van de NKS op diverse lokaties gestaan. De verminderde belangstelling heeft zich gestabiliseerd. Er werd afgezien van renovatie en modernisering van de tentoonstelling, aangezien dit momenteel financieel niet mogelijk is. In de huidige vorm is de tentoonstelling nog zeer goed bruikbaar en daar gaan we voorlopig dan maar van uit!

Ontmoetingen Provinciale Kastelen Stichtingen

In het vorig jaarverslag is dit onderwerp onder een foutieve kop beschreven. Hoe de naam 'provinciale kastelendagen' er in geslopen is, is niet duidelijk. Het handelt hier om een vergadering van de NKS tesamen met de Provinciale kastelen stichtingen, die jaarlijks plaats vindt. Deze periodieke ontmoetingen hebben tot doel: – het onderling kontakt te onderhouden, – gezamenlijke belangen te behandelen, – ervaringen onderling uit te wisselen en – elkaar advies te geven, met als uiteindelijk doel uniform naar buiten te treden. Dit laatste is een heel moeilijk proces, daar er een grote diversiteit bestaat aan kastelenstichtingen in Nederland. Het blijkt practisch onmogelijk ze alle onder één noemer te brengen.
De Rijksdienst Kastelenbeheer (RKB) heeft in 1988 deelgenomen aan de 'Vacantiebeurs' te Utrecht. De ervaringen hierbij opgedaan hebben er toe geleid dat de N.K.S. werd uitgenodigd gezamenlijk deel te nemen aan de Vacantiebeurs 1989. De bedoeling is een betere voorlichting te kunnen geven aan het publiek. De N.K.S. heeft deze uitnodiging aangenomen en stelde dientengevolge op de jaarlijkse ontmoeting met de Provinciale Kasteelstichtingen dit onderwerp aan de orde. De respons was groter dan we gewend waren, zodat de hoop gerechtvaardigd is dat de uitwerking van de voornemens – in feite een gezamenlijke behartiging van PR (public relations) – tot een vorm van samenwerking zal leiden.

Secretariaat

De werkdruk op het secretariaat neemt elk jaar gestaag toe. Voorlopig zal daar geen eind aan komen. Analyse van de werkzaamheden leert dat als gevolg van het teruglopen van de subsidie van W.V.C. via Monumentenzorg de werkdruk onevenredig groter zal worden.
Het functioneren van de N.K.S. is bij een redelijke subsidie overigens grotendeels afhankelijk van de medewer-

king van vrijwilligers, aan wie slechts een vergoeding voor werkelijk gemaakte kosten aangeboden kan worden. In de visie van de overheid zullen de gesubsidieerde stichtingen zelf inkomen dienen te zoeken om een zelfstandiger bestaan op te bouwen. Wanneer alle activiteiten van de N.K.S. kostendekkend gemaakt behoren te worden, dan veroorzaken die activiteiten automatisch een grotere arbeidsintensiteit. Meer werk en bemoeienissen stijgen boven het incasseringsvermogen van het secretariaat uit. Dit betekent niet alleen het ontstaan van de noodzaak een hoger prijskaartje te hangen aan de te verlenen diensten, maar deze diensten behoren dan bovendien duidelijk voort te vloeien uit de doelstellingen van de N.K.S. En dat, terwijl vele tegemoetkomingen uit hoofde van deze doelstellingen eigenlijk geen kosten voor de vrager met zich zouden mogen brengen!
In de financiering zal dus op een andere manier dienen te worden voorzien; mét handhaving van onze zelfstandigheid (sponsoring) en behoud van de kwaliteit die in het verleden is opgebouwd.
Voorbeelden van zichzelf betalende activiteiten zijn:

- De Voorjaarsexcursie en de Kastelendag
- De jaarlijkse uitgave van het Kastelengidsje (een enkele keer niet)
- De uitgave van de Evenementenfolder (een zeer bescheiden winst)
- De uitgave van de kastelenboekjes
- De niet te meten baten van PR (public relations), waarmee het begunstigersbestand op peil gehouden moet worden, de belangstelling en het bezoek aan kastelen gestimuleerd.

Gelukkig heeft zich dit jaar iemand gemeld als medewerker van het secretariaat. Het is mevr. H. Ricardo, die o.a. veel ervaring heeft opgedaan bij Monumentenzorg. Sinds haar intrede verzorgt zij de distributie en verzending van de uitgaven van de N.K.S. en assisteert bij het verstrekken van informatie.
Met een bezetting van drie werkkrachten gaat het weer redelijk, al kunnen we ons niet meer voorstellen hoe we het voordien met twee klaarspeelden.

H. Mijsberg, secretaris

Stichting Kastelen Documentatie
Jaarverslag 1988

De Stichting Kastelen Documentatie bestaat sinds december 1987 vijfentwintig jaar. Dit heugelijke feit werd door de Raad van Bestuur herdacht en gevierd tijdens een vergadering gehouden op een passende locatie, namelijk Epema-State: het eigendom van één van de bestuursleden, jhr. C. van Eysinga.

In overeenstemming met de steeds nog moeilijke financiële positie van de Stichting werd deze bijeenkomst zeer sober gehouden. Dit jubileum zag de Raad overigens als een aanleiding om de begunstigers van de Nederlandse Kastelen Stichting om hulp te vragen voor het doen functioneren van de verzameling Schellart. Daartoe werd in het voorjaar van 1988 een brief verzonden aan alle begunstigers met het verzoek de Stichting geldelijk te steunen.
Verheugend velen gaven aan dit verzoek gehoor. Het resultaat was dat door deze donaties de boekerij wederom een jaar beheerd en gebruikt kon worden. Zonder deze giften was de exploitatie een groot probleem geworden. Al diegenen die zich ingespannen hebben om onze zorgen te verlichten is de Raad veel dank verschuldigd. Het totale bedrag, dat op het rekeningnummer van de Stichting werd overgeschreven bedroeg *f* 5654,34.
Dit wil niet zeggen dat de zorgen nu uit de weg zijn geruimd. Het verkrijgen van subsidies blijft in deze dagen een moeizame geschiedenis. Voor de Raad ligt een zware opdracht de exploitatie ook in 1989 en de komende jaren sluitend te maken. Eventuele oplossingen hebben zich al wel aangediend, maar behoren nog nader te worden uitgewerkt. Intussen blijft de bibliotheek beschikbaar voor gebruik.
De groei van de collectie houdt nog steeds aan. Regelmatig worden door de Rijksdienst Kastelen Beheer in 's-Gravenhage krantenknipsels met het onderwerp 'Kastelen' naar het adres van de Stichting verstuurd, waardoor in ieder geval dit onderdeel van de documentatie actueel blijft.
Een verrijking betekende een schenking van de heer drs. H. Romers te Maarn. Deze schenking bestaat uit zestig ordners met kranten-artikelen, foto's enz., afkomstig uit het bezit van de heer Bongaard te Oosterbeek. Deze collectie is dus nu in het archief van de Stichting Kastelen Documentatie ondergebracht. Voor een deel gaat het hier om doublures van reeds aanwezige gegevens, maar voor het overgrote deel bevat de collectie Bongaard ander materiaal dan wat zich reeds in het bezit van de Stichting bevond. De inhoud van de ordners is gerangschikt op kasteelnaam, in tegenstelling tot de registratie per provincie, zoals die in de collectie Schellart is doorgevoerd. De aanwinst staat te boek als de 'verzameling Bongaard'.
De directeur ontvangt zo nu en dan ook boeken voor de bibliotheek. Een enkele maal gaat het om titels die reeds aanwezig waren. Gezien de beperkte ruimte is de Stichting min of meer genoodzaakt om de duplicaten ter verkoop aan te bieden. Titels en prijzen treft de lezer aan het einde van dit verslag aan.
De collectie beeldmateriaal wordt ieder jaar met vele afbeeldingen uitgebreid. Deze ontwikkeling dankt de Stichting aan Mevr. W. van Alphen en de heer H. Hageman, beide geestdriftige begunstigers van de Ned. Kaste-

len Stichting. Door hen beschikt de S.K.D. steeds over recente opnamen van Nederlandse kastelen en landhuizen, voornamelijk in zwart-wit. Mocht hiervoor belangstelling bestaan, dan is het mogelijk – uiteraard tegen vergoeding van gemaakte onkosten – afdrukken van de negatieven te bestellen. Een kaartsysteem maakt deze beelddocumentatie toegankelijk.
In de 'Verzameling Schellart' bevinden zich negatieven daterend van de jaren veertig, terwijl een klein aantal nog ouder is. Het gaat in dit geval om afbeeldingen van opgravingen of van huizen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest zijn.
De ordening en de registratie van de documentatie – d.w.z. de verzameling knipsels e.d. – maakt goede voortgang. Regelmatig is een gedeelte niet te raadplegen, daar het in bewerking is. Hulp wordt hierbij geboden door Mevr. W. van Alphen en de heer H. Hageman. Met de boekerij lopen de zaken wel iets moeizamer. Daar het gebleken is dat het wenselijk was met grote boekerijen als die van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in de pas te lopen ontwikkelden zich tal van remmende faktoren.
Dat houdt niet in, dat de boekerij niet te raadplegen valt. Een ieder, die gegevens nodig heeft kan – op afspraak – gebruik maken van boeken en documentatie. Het is echter niet toegestaan boeken te lenen. Het bestand van de Stichting Kastelen Documentatie behoort men te beschouwen als een archief. Het maken van fotocopieën kan soms aan de wensen van de bezoeker tegemoet komen. Met een kleine, begrijpelijke consequentie. Degene, die om informatie verzoekt – ten kantore dan wel telefonisch c.q. schriftelijk – moet worden verzocht de onkosten te betalen. Deze onkosten ontstaan in hoofdzaak uit het fotocopiëren en/of het afdrukken en verzenden van foto-materiaal. Dit onderdeel van wat de S.K.D. te bieden heeft wordt intensief benut en vormt één van de oorzaken voor de vertragingen bij de catalogisering. Gelukkig ontvangt de directeur bij de afhandeling van deze correspondentie enz. grote steun van Mevr. C. Duin te Zeist, eveneens begunstiger van de N.K.S. Ook voor de S.K.D. geldt dat zij alleen door de inzet van vrijwilligers kan blijven functioneren.

Het secretariaat is sedert 1987 gewijzigd en is nu gevestigd:
Poortgebouw Huis Doorn,
Langbroekerweg 10a
3941 MT Doorn.
Tel. 03430-16282. Te bereiken op maandag, donderdag en vrijdag van 9.00-16.30 u.

Leden van de Raad van Bestuur:
Prof. Dr. J. G. N. Renaud, voorzitter
Mr. G. W. van Herwaarden, vice-voorzitter (sedert nov. 1988)
De heer G. Heuff, secretaris/penningmeester
Mevr. drs. J. M. M. Kylstra, directeur
Mr. J. D. Baron van Asbeck
Jhr. C. van Eysinga
Jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford
Ir. T. S. Smith
Mevr. drs. C. C. S. Wilmer.

Titels en prijzen van aangeboden boeken.
Nieuwe Drentse Volksalmanak, jrg. 1973 (v. Gorcum, Assen) *f* 30,—
Braake, ir. G. ter, Drentse Havezathen Meppel 1987, Krips Repro *f* 30,—
Houbolt, E. C., Het Huis ten Bosch. (Den Haag, 1989, Van Stockum & Zn.) *f* 20,—

Rijksdienst Kastelen Beheer Jaarverslag 1987

In het vroege voorjaar van 1989 verscheen het jaarverslag van de R.K.B. over 1987 als onderdeel van een uitgave van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, getiteld: Nederlandse Rijksmusea 1987. Het verslag is zoals gebruikelijk opgemaakt door het Hoofd van de Dienst de hr. G. Heuff.
Om het nog maar weer eens in de herinnering terug te brengen, de R.K.B. heeft zijn bureau in de Gevangenpoort te 's-Gravenhage en beheert:
Rijksmuseum Gevangenpoort,
Rijksmuseum Muiderslot,
Slot Loevestein,
Ruïne van Brederode,
Ruïne van Teylingen,
Ruïne van de Jacobaburcht (Oostvoorne),
Ruïne van Strijen (Oosterhout).
Strijen bestaat slechts uit de hoek van de donjon van het kasteel van Willem van Duivenvoorde en wordt niet als bezienswaardigheid geëxploiteerd. Wat Oostvoorne betreft: ook hier geen regelmatige stroom van bezoekers. Pas op 10 juni 1987 werd hier officieel een brug geopend, die de toegang tot de heuvel met z'n geconsolideerde fundamenten van donjon en ringmuur mogelijk maakte. Of het de moeite loont, hier met kaartjesverkoop aan te vangen? Wellicht zijn de kosten voor een wagentje met verkooploket er tijdens het toeristenseizoen wel uit te halen.
Vanzelfsprekend gaat de nieuwsgierigheid van de lezer voor alles uit naar mededelingen over de stand van zaken met betrekking tot de privatisering. De bezoekers-aantallen, die toch beslist niet gering zijn – zelfs Brederode prijkt met circa 15.000 bezoekers – doen de vraag opkomen, of het bezoek van zo'n ruïne genoeg zou kunnen opbrengen om de kosten te dekken.

De minister heeft aangegeven, dat het hem wenselijk voorkomt in den vervolge niet meer van 'privatisering' te spreken, maar van 'verzelfstandiging'.
De ruïne van Brederode – om daar maar weer op terug te komen – zelfstandig? Uit de entreegelden de kosten van toezicht en klein onderhoud bestrijden? Het valt sterk te betwijfelen, of deze mogelijkheid er in zit. Wel heeft men reeds pogingen gedaan, om de 'bruikbaarheid' van de ruïne te vergroten: er is in de zomer van '87 een openluchttheater georganiseerd. De eerste opvoering vond plaats op 3 juli. Spijtig vermeldt het verslag, dat de plannen voor drie verdere avonden door het slechte weer niet verwezenlijkt konden worden.
Voor Teylingen met zijn bezoekersaantal van 2352 gelden de opmerkingen over Brederode in nog sterker mate. Maar wie van de echte liefhebbers zou de kans willen missen om met een bootje overgezet te worden alvorens rond te dwalen tussen de zeven honderd jaren oude muren, die gravin Jacoba waarschijnlijk vaker gezien hebben dan de burcht van Oostvoorne. Ze heeft hier immers haar laatste levensjaren gesleten en is er gestorven!
Als geheel springen de objecten, waarover 's Rijks Kasteelheer de scepter zwaait er niet slecht uit. Een totaal aantal bezoekers van 242.046; op een paar duizend na toch maar een kwart miljoen! Toch begrijpt elke ingewijde, die iets weet van de hoed en de rand, dat daar de molen niet van kan draaien. De lezer is dan ook ongetwijfeld bar benieuwd, hoe de zaken zich in 1988 ontwikkeld zullen hebben en ziet met enige spanning naar het nieuwe verslag uit.
Het uitgebreide relaas, zelfs geïllustreerd, geeft de belangstellende zeker aanleiding tot enkele opmerkingen en vragen. Waarom de bezoekersaantallen in het algemeen steeds toenemen valt bij alle propaganda in de pers en op de televisie nog wel te verklaren, maar waarom nu juist Loevestein het met 15.000 minder moet doen, valt moeilijk te begrijpen. Zeker, het behoort eigenlijk wel goed weer zijn, om de tocht naar Loevestein te ondernemen. Het ligt niet – zoals Medemblik (Radboud) en Muiden – in een drukke toeristenhoek. En bovendien... het veerbootje van het veer Woudrichem-Loevestein werd in de zomer gestolen. Het werd niettemin na een week teruggevonden, zodat deze gebeurtenis niet echt van invloed kan zijn geweest. Tenslotte kan men door de polder ten zuiden van Zaltbommel gemakkelijk met auto of fiets ter plekke komen. Loevestein geniet overigens dank zij Hugo de Groot en zijn spectaculaire ontsnapping genoeg bekendheid. En nu Rijksgebouwendienst met de grote opknapbeurt gereed is, ligt het terrein er mooi bij. 10 jaar is er van alles gebeurd, maar op 20 november werd de patiënt genezen verklaard en ging de zorg voor Loevestein van de Rijksgebouwendienst over in de handen van de Regionale Directie van de Rijksgebouwendienst voor de Provincies Gelderland en Overijssel.

Het valt op, dat het Hoofd van de dienst nog al wat wetenschappelijk werk laat verrichten. De werkgroep Loevesteyn, die zich na het afsluiten van de restauratieperiode met de vondsten uit de slotgracht bezighoudt en intensief speurwerk in de archieven verricht, heeft tot in 1987 veel archeologisch en bouwhistorisch onderzoek kunnen uitvoeren dank zij de steun van het Hoofd Kastelenbeheer. Daarnaast is een verzameling van 185 prenten, tekeningen en aquarellen deskundig gecatalogiseerd.
De oude soldatenbarakken zijn ingrijpend gerestaureerd; het behoort tot de verdiensten van het Hoofd Kastelenbeheer, dat de ruimten benut zijn voor museale doeleinden. Een serie modellen geeft een overzicht van de grote lijnen van de ontwikkeling van het kasteel in Nederland en de gerestaureerde vondsten uit de gracht vonden er een plaats.
De bouwhistorici Ir. D. B. M. Hermans en Ir. J. Kamphuis ontvingen opdracht voor een bouwhistorisch onderzoek op Brederode. Tot de resultaten behoort de verbluffende vaststelling, dat veel muurwerk pas in de vorige eeuw op de middeleeuwse funderingen is opgetrokken.
Teylingen krijgt zowaar een modern paviljoen binnen zijn middeleeuwse muren, waarin men o.a. voorwerpen, uit de slotgracht opgegraven, wil exposeren.
Het geld kan raar rollen! Uit de opbrengst van de Zomerpostzegels werd de restauratie van een schandpaal mogelijk gemaakt. In de Gevangenpoort komt bezoek, dat niet kijkt met de oogjes maar met de handjes. De inkervingen aan de bedsteden in de Gijzelkamer moesten worden beschermd met ontspiegelde glasplaten. Je denkt daarbij aan die gaten in de muur bij een trap in het Prinsenhof te Delft. De inslagen werden vlijtig met de ijzeren punten van wandelstokken uitgediept, totdat glazen platen dit onmogelijk maakten.
Tenslotte is het opvallend, hoe vaak Radboud, Loevestein en vooral Muiden een rol speelden in het culturele leven. Muiden zal, in herinnering aan de bekende Muiderkring uit de tijd van Hooft wel een voortrekkersrol hebben vervuld. Hoe dan ook, het is verheugend dat de rubriek 'Bijeenkomsten, bezoeken en ontvangsten' een niet onbelangrijk deel van de verslaggeving voor zich opeist.

Selectie uit verschenen boeken over kastelen, landhuizen en andere historische monumenten

- Bos, J., Hulst, F.J., Brood, P. (red.), *Huizen van Stand. Geschiedenis van havezathen en andere herenhuizen in Drenthe en hun bewoners* (Meppel, 1988, uitg. Boompers boeken).
- Wyck, Jhr. dr. H. W. M. van der, Niemeijer, dr. J. W., Haga, M. D. en Kloek, drs. W. Th., *De kasteeltekeningen van Roeland Roghman* (Alphen aan de Rijn 1989, uitg. Canaletto).
- Tengbergen, A., *De acht kastelen van Vorden* (Zutphen, 1988, uitg. De Walburg Pers).
- Jong, J. de, *Crackstate te Heerenveen* (Leeuwarden, 1987, Monument van de maand 1987).
- Tromp, drs. H., *Het Koninklijk Paleis Soestdijk historisch gezien* (Zutphen, 1988, uitg. De Walburg Pers).
- Stichting Dever, *Rondom Dever (opstellen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de St. Dever)* (Dever, 1988 tel. 02521-11430, secr.).
- Harenberg, J., *Kastelen rond Zutphen* (Zutphen, 1988, uitg. De Walburg Pers)
- Burger, ir. A. C. H., *Het kasteel van Egmond* (Schoorl, 1988, uitg. Pirola).
- Harenberg, J., *Adellijke huizen in het richterambt Doesborgh* (Doesburg, 1989) N.B. is al verschenen of komt zeer binnenkort uit.
- Romers, drs. H., *Achttiende-eeuwse gezigten van steden, dorpen en huizen door J. de Beijer deel I (Gelderland en Overijssel, deel II (Stad Utrecht)* een vijftal andere delen zullen nog verschijnen (Alphen aan de Rijn, div. jaren, uitg. Canaletto).
- Romers, drs. H., *Kijken naar Monumenten in Nederland* (Baarn, 1988).
- Mehrtens, U. M., *Hilvarenbeek te 's-Graveland* (uitg. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1988) Bijdragen tot bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse hist. tuinen, parken en buitenplaatsen, nr. 22.
- Jansen, M. E. G. B., *Twickel te ambt Delden* (Uitg. Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, 1988) Bijdragen tot bronnenonderzoek nr. 21, twee delen.
- Ottenheym, K. (red.) m.m.v. Eck, X. van e.a., *Daniel Marot: vormgever van een deftig bestaan 's-Gravenhage: architectuur en interieurs van Haagse stadspaleizen* (Zutphen, 1988, uitg. De Walburg Pers).
- Mehrtens, U. M., *Jagtlust te 's-Graveland* (uitg. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1988) Bijdragen tot Bronnenonderzoek naar de ontw. van Ned. hist. tuinen, parken en buitenplaatsen, nr. 23.

Oproep

Op het bureau van de N.K.S. zijn geen exemplaren van Castellogica Band I meer voorhanden. Het komt hoe langer hoe vaker voor, dat we aanvragen krijgen van openbare bibliotheken, waar men tot ontdekking is gekomen welk een rijkdom aan historische gegevens ons periodiek bevat. Heel wat plaatselijke en regionale amateurgeschiedkundigen doen tevergeefs een beroep op hun archief of bibliotheek.
De N.K.S. heeft besloten te trachten daar wat aan te doen. Wie van onze begunstigers genegen is zijn Band I af te staan om in een kennelijke behoefte te helpen voorzien, wordt verzocht deze onder REMBOURS naar de Ned. Kastelen Stichting, Hoofdpostkantoor Doorn, te zenden. Ook niet geheel complete banden zijn welkom.

Kasteel Asten, gem. Asten

Een restauratie van het kasteel van Asten, geleid door de Helmondse architecten de Gebr. de Vries was in het eind van de dertiger jaren op gang gekomen en had reeds een bewoonbaar huis opgeleverd. Helaas werd tegen het einde van W.O. II alles weer teniet gedaan door oorlogshandelingen in de Peel. Sindsdien bleven de overblijfselen aan het steeds voortschrijdend verval prijsgegeven. Overal schoten bomen uit de puinhopen omhoog, soms op voor het behoud van het metselwerk hoogst ongelukkige plaatsen.

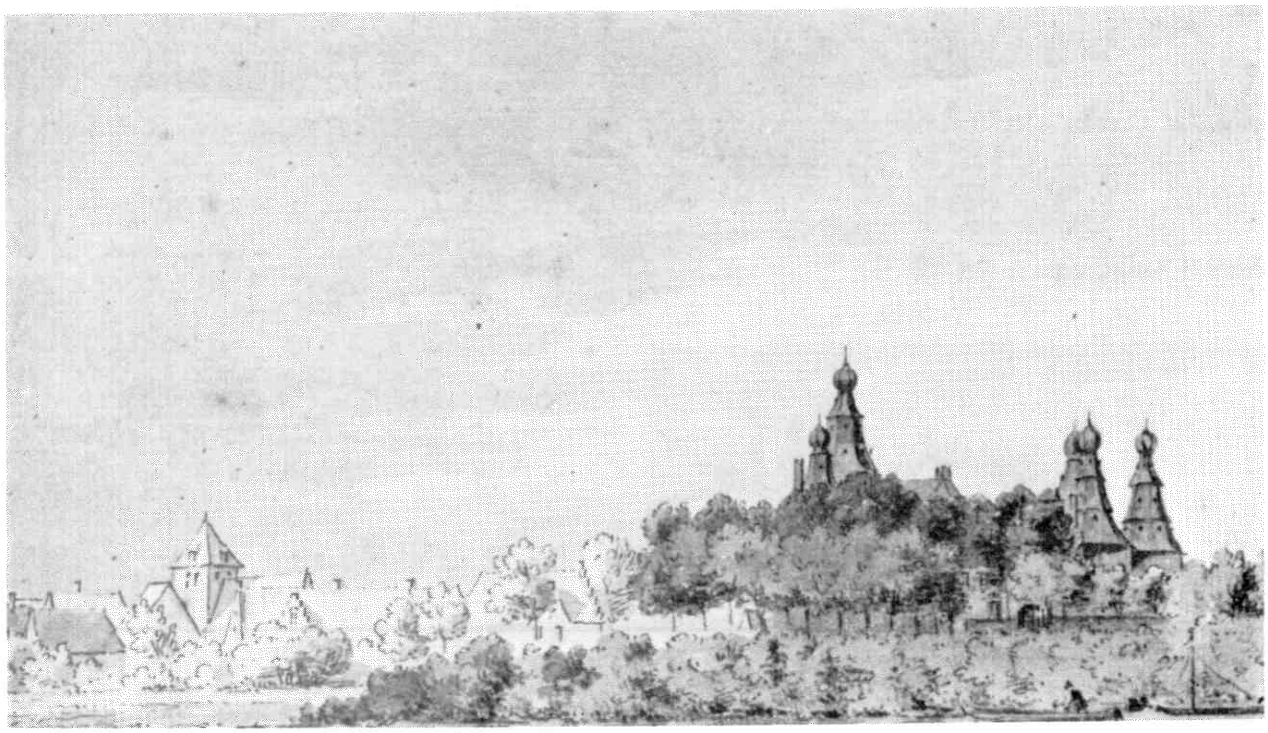
In 1984 werd er een Stichting Wederopbouw Kasteel Asten opgericht. Van wederopbouw zou voorlopig niet veel kunnen komen; De stichting wachtte een kolossaal werk met het opruimen van de puinhopen en het rooien van de ongebreidelde opslag. Een en ander moest dan ook nog op zodanige wijze gebeuren, dat er zo weinig mogelijk metselwerk en bouwkundig detail verloren ging. Waar de muren sterk doorworteld waren, was dit een zware opgave.

De stichting behoefde niet van het belang van een praerestauratief, bouwhistorisch onderzoek overtuigd te worden. Bovendien prikkelde de aanwezigheid van een dubbele gracht – ook in oude stukken meermaals vermeld! – tot archeologisch onderzoek. De hr. Leo Wevers, student Bouwkunde te Delft, heeft onder supervisie van de Prov. Archeoloog de leiding op zich genomen. De Ned. Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis heeft nu al enkele malen een werkkamp georganiseerd.

Dit jaar zijn de grachten uitvoerig in dwarsprofielen bestudeerd. Verschillende bruggen konden uit paalresten en paalkuilen afgeleid worden. Verrassend moet genoemd worden, dat de vierkante hoektoren op de linkerhoek van de voorgevel wel eens als poorttoren heeft gefungeerd. Nog meer verwonderd stonden de opgravers te kijken, toen bleek dat deze hoektoren een ronde voorganger heeft gehad.

Op het binnenplein kwam muurwerk van een verdwenen achtervleugel te voorschijn; in de kelder werd een broodoven uitgegraven. De bouwgeschiedenis van Asten, die ergens in de 15de eeuw moet aanvangen, begint belangwekkender te worden dan zich op het eerste gezicht liet vermoeden.

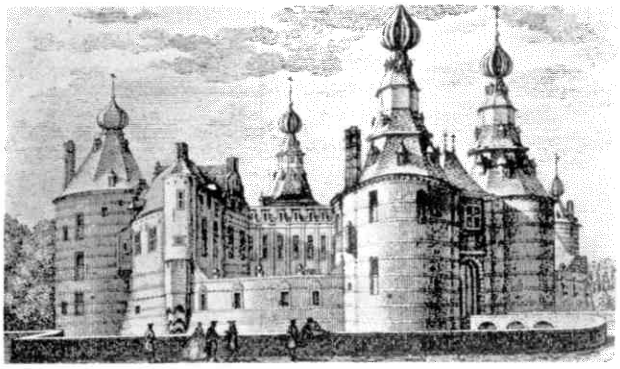

Kasteel Batenburg. Naar een tekening van Cornelis Pronk uit 1730.

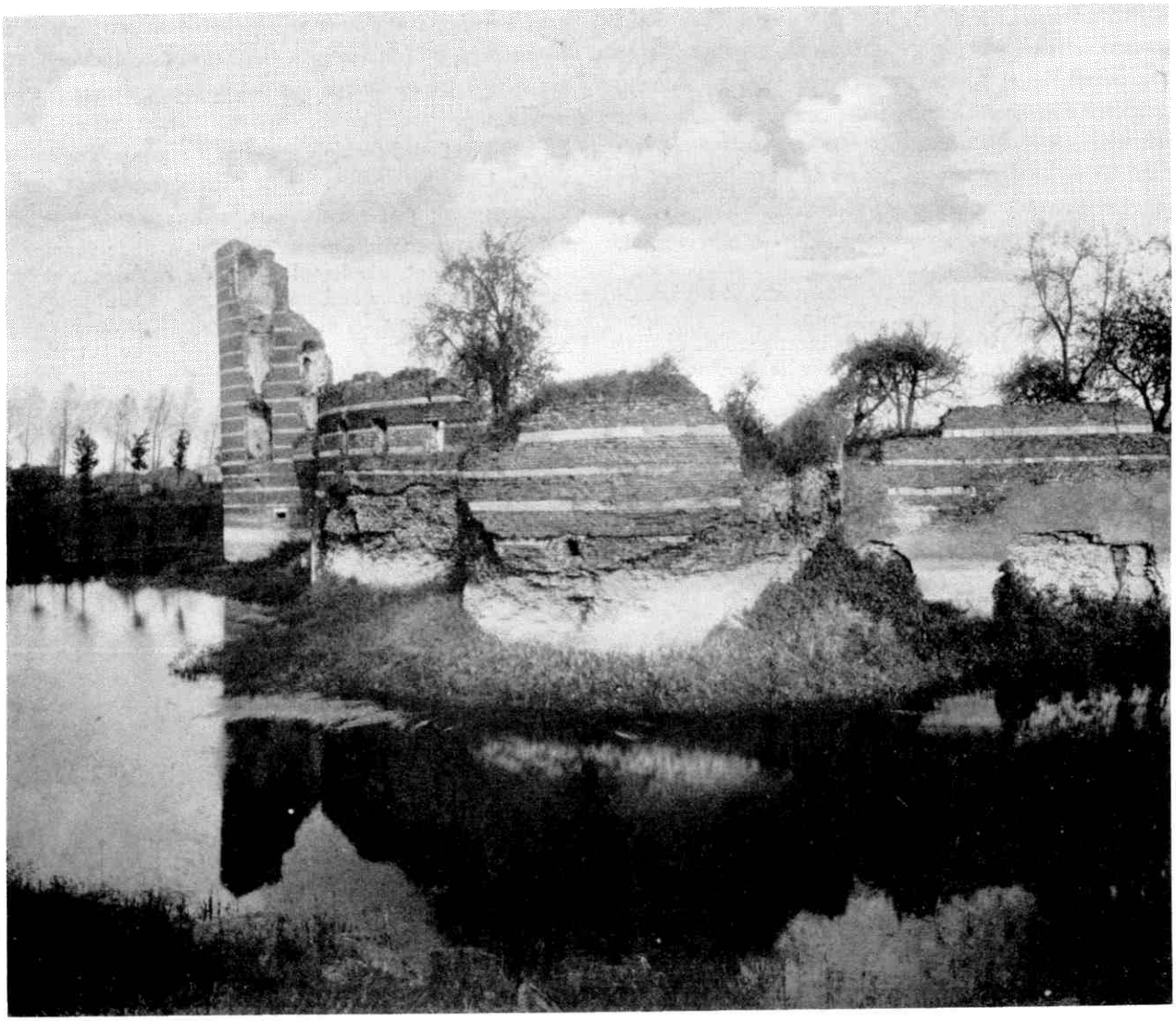
Eindelijk is het er toch van gekomen. De ruïne van Batenburg wordt geconsolideerd! De sterk aangevreten voeting van de ringmuur was al voor velen aanleiding geweest om van hun bezorgdheid te getuigen. Elke winter vroor de muur verder in en vielen er nieuwe brokken metselwerk in de modderige gracht.
Onrust groeide ook in de gemeente Wijchen, waar vooral de wethouders Mevr. Kattenberg en de Hr. Gerritz regelmatig lucht gaven aan hun bezorgdheid ten opzichte van de ruïne. Al geloofden zij ook niet aan de stichting van de sterkte door ene Bato, gesproten uit de edele stam der Batavieren. Een ouderwetse formulering, dat zeker. Maar, zoiets hoort bij Bato!
Batenburg was toevertrouwd aan de hoede van de Geldersche Kasteelen Stichting, die overigens met o.a. de restauratie van Rosendael reeds zorgen genoeg had.
Maar soms doen zich onverwachte ontwikkelingen voor. Toen de gemeente Wijchen er in slaagde gehoor te vinden bij het Europees Sociaal Fonds (Brussel) was de deur naar een schatkamertje op een kier gezet. De beslissende stap werd mogelijk door het besluit, de consolidatie te doen uitvoeren door jonge mensen, die aan het werk als bouwvakker geschoold wilden worden. Hierbij moet men in aanmerking nemen, dat een deel van de werktijd besteed wordt aan theoretische onderbouwing van het handwerk.
Een behoorlijke subsidie uit het Europees Sociaal Fonds, subsidies van gemeente, provincie en rijk, bijdragen van de Vrienden en anderen kwamen vrij vlot binnen. In feite viel het moeilijker om een groep jonge, aankomende metselaars bijeen te brengen. Maar uiteindelijk konden de directeur en zijn medewerkers de dossiers van hun 16e restauratie openen. Gelukkig vond men de aannemersfirma De Bonth/Nieuwkuyk bereid de uitvoering op zich te nemen. Een firma, niet zonder voorgeschiedenis op het terrein van restauratie en consolidatie.
Op woensdag 20 september vond de officiële start plaats met o.a. toespraken van de burgemeester van Wijchen en de directeur van de Stichting Vrienden van de Geldersche Kasteelen alsmede namens het architectenbureau Hoogevest. Totaal onverwacht voor de vele genodigden werd de plechtigheid onderbroken door de komst van een in 17e-eeuwse kledij gestoken boodschapper te paard. Deze bracht een koker met een oorkonde, waarin de totstandkoming van de consolidatie en het aandeel van de betrokkenen voor de toekomst werd geboekstaafd. De beide wethouders Kattenberg en Gerritz werden uitgenodigd om de koker op een reeds tevoren geprepareerde plaats in te metselen. Hetgeen dan ook met benijdenswaardige vlotheid geschiedde.
Ter plaatse ontspon zich al spoedig de discussie wat aan te vangen met de overvloedige begroeiing met klimop. Handhaving was alleen al door de noodzaak tot versteviging van het muurwerk op diverse plaatsen absoluut niet mogelijk; elders bleek het bij nader inzien niet wenselijk. Maar . . . niet voor niets was van verschillende zijden de

wens geuit dat het romantisch karakter van het muurwerk, dat toch al door het inzetten van vele vierkante meters nieuw metselwerk een onafwendbare 'verzakelijking' zou ondergaan, niet tè brutaal zou worden aangetast.

De uitvoerders van de consolidatie krijgen hier te maken met twee haast niet te verzoenen aanspraken: die van de eis van goed, veerkrachtig metselwerk en die van het behoud van een romantisch uiterlijk. Wenselijkheden, van nature met elkaar in strijd; zij laten nauwelijk toe een bevredigend gemiddelde te bereiken. Vooral klimop verwoest gestaag met taai doorzettingsvermogen het muurwerk, waarin het wortelgestel een spleetje vindt om zich vast te zetten. Wanneer men de kwaliteit van het metselwerk wil laten prevaleren, moet de klimop wijken. Een compromis leidt na langer of korter tijd tot een nieuwe consolidatie. De uitgeroeide klimop valt overigens gemakkelijk te vervangen door de minder gevaarlijke wingerd of de bekende bruidssluier. Voorlopig is de bekroning van het muurwerk nog niet aan de orde; het opgaande muurwerk vraagt nog alle aandacht. Middelerwijl zal niettemin de afdekking van de bovenzijde aan de orde moeten komen.

Het kasteel te Batenburg voor de brand in 1795.

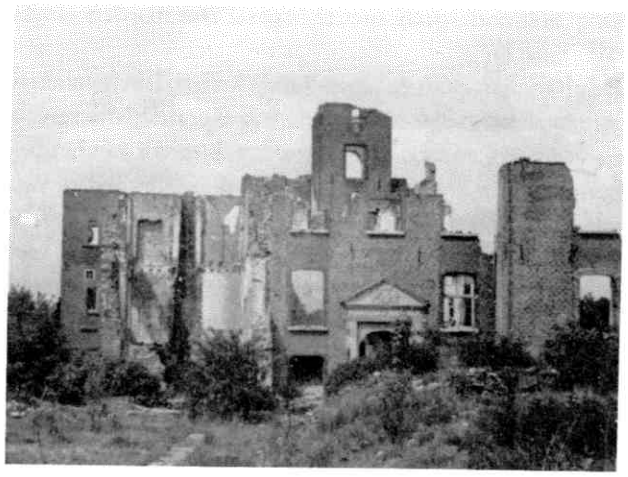

De ruïne Batenburg voor de aanvang van de consolidatie.

Kasteelruïne Blijenbeek, gem. Afferden

Blijenbeek voor de verwoesting tijdens W.O. II.

Blijenbeek na de verwoesting.

Ook dit jaar werd met steun van de Gemeente aanvullend onderzoek verricht op de ruïne van Blijenbeek. In het voorjaar was de hr. A. Viersen op grond van onderzoeksresultaten met de ingenieurstitel verblijd. De onderzoeken van de voorafgaande jaren hadden voldoende gegevens opgeleverd om de grote lijnen van de bouwgeschiedenis te kunnen schetsen. Zo kon vastgesteld worden, dat de huidige fassade pas ná de Tachtigjarige Oorlog was ontstaan en bruutweg vóór een oudere gevel opgetrokken. Hierdoor kwam een rijk gelede gevel met een poorttoren, stukken schildmuur met een weergang en een ronde hoektoren op de linkerhoek te vervallen. Het gehele complex schijnt te zijn gegroeid uit een kern, een woontoren; de funderingen van het oudste deel bestaan uit mergel. De resultaten van de afgelopen zomer zijn in bewerking.

Er heeft een uitvoerige rapportage plaatsgevonden in verband met het afstuderen; de kans bestaat, dat Castellogica eerlang over een wat bescheidener versie van het onderzoek gaat beschikken.

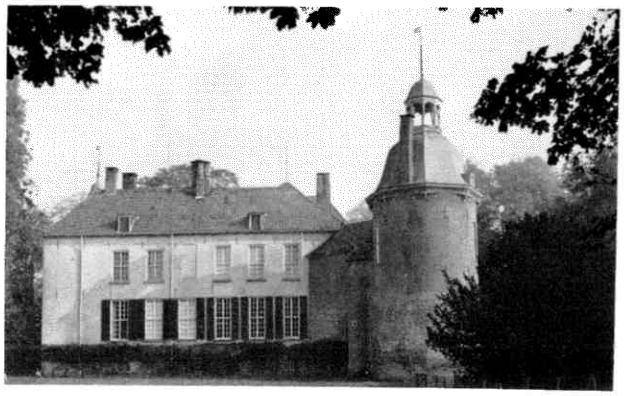
Kasteel Hackfort, gem. Vorden

Kasteel Hackfort voor de restauratie.

Tot de groep kastelen om Vorden behoort onder meer het kasteel Hackfort, gelegen op een goede twee kilometer van Vorden aan de weg naar Wichmond. Het huis viel altijd al op door de opmerkelijke plaatsing van een ronde toren aan de achterzijde, die middels een wespentaille van het hoofdgebouw is afgesnoerd.
Het landhuis was lang in het bezit van de Westerholt's van Hackfort. De laatste baron overleed in 1970 kinderloos. Na hem hebben zijn zusters het huis nog jaren bewoond, maar tenslotte kwam het toch leeg te staan. Natuurmonumenten kocht het huis en het landgoed en besloot tot restauratie. Gelukkig werd de gelegenheid geboden tot een bouwhistorisch onderzoek, dat door Ir. L. ter Beke werd uitgevoerd. Hopelijk mogen wij binnen niet al te lange tijd een artikel van zijn hand in ons periodiek tegemoet zien.
Er is veel met het huis gebeurd. Ongetwijfeld stond er al in de veertiende eeuw ter plaatse een kasteel; in 1392 wordt het met zijn voorburcht vermeld. Verschillende schrijvers maken gewag van een woontoren met muren van 1,50 m dikte, die zich nog in het huidige bouwwerk zou verstoppen. Wellicht zouden we hierin het 14de-eeuwse Hackfort kunnen terugvinden.

De bekende Berend van Hackford – krijgsoverste in dienst van Hertog Karel van Egmond – liet ter gelegenheid van zijn huwelijk met Margriet van Egmond in 1504 verbouwingen uitvoeren. Tijdens de oorlogsjaren bleef Hackfort niet gespaard; in 1586 werd het grotendeels verwoest. Maar reeds het jaar 1598 zag de bouwvakkers komen, die het herstel ter hand namen. Vooral rond 1788 kwamen ingrijpende verbouwingen tot uitvoering. De huidige voorgevel dateert uit deze tijd.

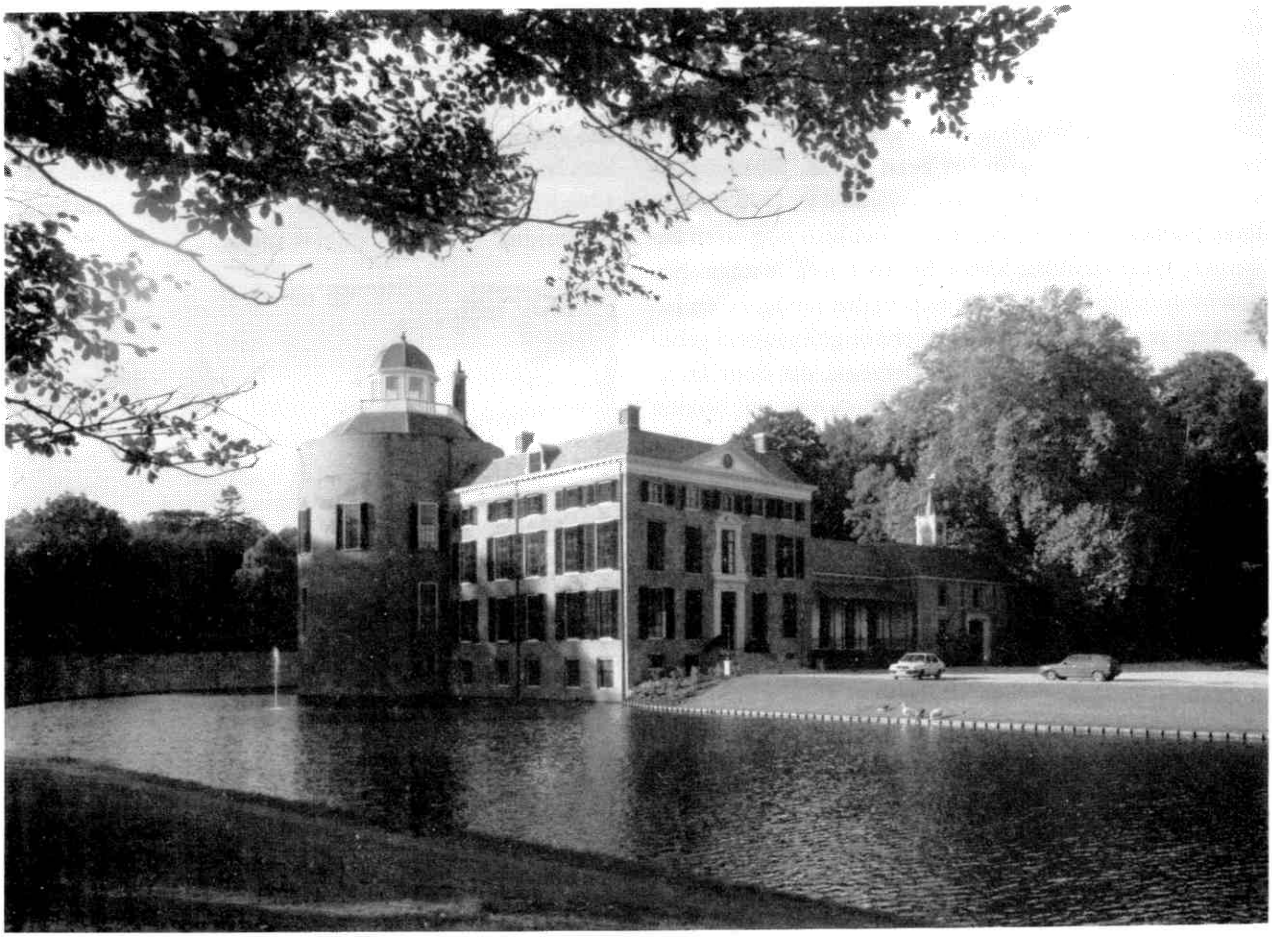
Kasteel Hackfort voor de restauratie. Opvallend is de minimale verbinding tussen hoofdgebouw en bewoonde toren.

Huis Ooyen, gem. Broekhuizen

Tussen Blitterswijk en Broekhuizervorst ligt aan een haakse bocht van de weg het huis Ooyen. Op het bijbehorend terrein is een camping gevestigd, maar het huis speelt in de exploitatie niet mee.
Het is niet in W.O.II verwoest; het was zelfs nog lang na deze diep insnijdende tijd bewoond. Nu staat het niettemin al jaren leeg en werd min of meer aan het verval prijsgegeven. Er vielen gaten in het dak, zodat er vloeren liggen waarop men zich beslist niet zonder levensgevaar kan wagen.
Archief-onderzoek van den hr. M. Flokstra heeft aangetoond dat er rond 1400 al een huis Ooyen bestond; er zetelden heren uit het geslacht der Broekhuizen's. Wat evenwel in het bestaande bouwwerk nog uit de late middeleeuwen zou kunnen dateren, valt niet zo maar met één oogopslag vast te stellen. De zuidvleugel vertoont veel zwaarder muurwerk dan de rest, maar of deze ons terugvoert naar de 15de eeuw, moet nog een open vraag blijven.
Een in dit jaar 1989 opgerichte stichting heeft zich ten doel gesteld om het huis te behouden en te restaureren. Om te beginnen heeft de stichting het dak provisorisch laten dichten, zodat de lekkages voorlopig voorkomen worden. Het afval is verwijderd en men is begonnen de muren te ontpleisteren. Het goede voornemen bestaat ruimte te geven voor een degelijk bouwhistorisch onderzoek.

Huis Ooyen in zijn huidige toestand. N.B. noodreparatie dak!
Foto: M. Flokstra.

Kasteel Rosendael na de restauratie, herfst 1989. De toren voorzien van het nieuwe koepeltje heeft iets van zijn massale karakter verloren, maar voegt zich nu beter aan het 18de eeuwse hoofdgebouw. (Foto welwillend ter beschikking gesteld door de 'Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen').

De ingrijpende restauratie van het kasteel is nu practisch voltooid. Reeds in 1986 werd er druk gewerkt aan de rechtervleugel, waar tot dan de fam. Van Pallant nog gewoond had. Toen dit gedeelte gereed was, kon het Kastelenmuseum mitsgaders de kantoren van het Internationale Burchten Instituut (I.B.I.) vanuit het hoofdgebouw naar de rechtervleugel worden overgebracht en kon men een aanvang maken met de zware ronde toren benevens het daarbij behorende hoofdgebouw.
Wat de bezoeker nu het meest zal opvallen is ongetwijfeld de verandering, die de ronde toren heeft ondergaan. Terwijl oude afbeeldingen tot in de 18e eeuw nog veel van de oorspronkelijke boogfries vlak onder de torenbekroning met de kantélenrij lieten zien, was het muurwerk dusdanig afgeknabbeld, dat er van de toren in feite slechts een gedrongen, massieve stomp was overgebleven. Waarschijnlijk weinig in overeenstemming met de status, die de hertogen met de bouw van de toren aan hun kasteel bedoelden te verlenen.
Wat de vorm van het zinken dak vóór de restauratie liet vermoeden, werd bij de voorbereidende werkzaamheden bewaarheid: het moet de bedoeling geweest zijn – tijdens de restauraties van Lubbert Torck na de brand van 1714? – om een koepel op de toren te plaatsen.
In dit gedenkwaardige jaar 1989 heeft de Geldersche Kasteelen Stichting tenslotte dit prijzenswaardige voornemen tot uitvoering gebracht. Het resultaat is alleszins bevredigend. Eindelijk komt er weer iets op de bezoeker over van de oorspronkelijke opzet: de toren met zijn zware muren – tot 4 meter dik! – hèt dominerende bouwdeel van het kasteel te doen zijn.
Het is hier niet de plaats om in uitvoerig debat te gaan met diegenen, die menen dat er niets veranderd mag worden aan wat de tijden ons overgelaten hebben. Maar ik stel toch met klem de vraag, waarom het de huidige generatie ontzegd zou moeten worden, om de in vroeger dagen mishandelde gebouwen liefdevol en begrijpend tegemoet te treden en uit te voeren wat eens, in het verleden, toch een te respecteren bedoeling moet zijn geweest.
Vanzelfsprekend heeft een zo ingrijpende restauratie ook de gelegenheid geboden tot bouwhistorisch onderzoek, hetgeen werd uitgevoerd door een student van

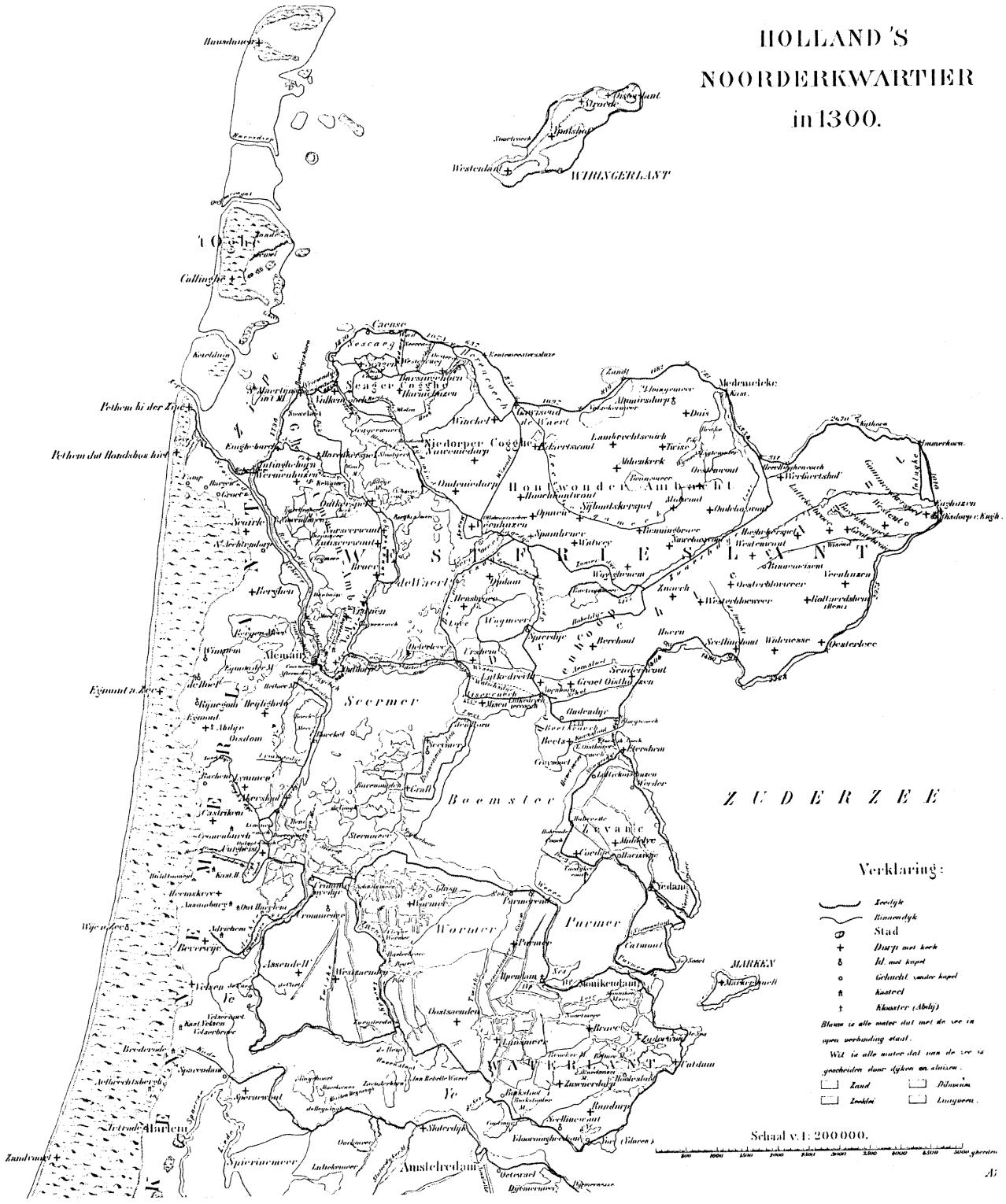
Bouwkunde, T.U. Delft, de hr. L. ter Beke. Hij maakte Rosendael tot zijn afstudeerproject op een zodanig lofwaardige wijze, dat hij zich de ingenieurs-titel toegekend zag. Zijn bemoeienissen met Rosendael resulteerden overigens in een lijvig rapport.
Tot de meest opvallende resultaten van het onderzoek mag wel de vaststelling gerekend worden, dat de ronde toren ééns – vermoedelijk tot vóór het midden van de 16e eeuw – los gestaan heeft van het tegenwoordige hoofdgebouw. Om duidelijk te zijn, er lag dus een grachtje tussen beide bouwdelen. De toren behoorde tot een verdwenen complex, de nog bestaande grote woonvleugel tot de voorburcht. Verschijnselen in het muurwerk van de toren, dat nu aan het woongebouw verbonden is, laten geen twijfel ten aanzien van de plaats van de voormalige ophaalbrug. Een vermoeden, dat al jaren geleden geopperd werd, zag zich door deze restauratie bewaarheid.

Leerstoel

In januari, na de Kerstvakantie, is de bijz. hoogleraar in de R.U. Utrecht begonnen met zijn colleges. De belangstelling uit de studentenwereld bleek verheugend groot en werd gehonoreerd met een collegedictaat waarin de hoogleraar aardig wat tijd gestoken moet hebben. Zoals gebruikelijk waren er behalve studenten ook enkele toehoorders.
Het vak 'Kasteelkunde' is geen verplicht vak, maar als men er aan begint wordt de student wel geacht er ernst mee te maken. In tegenstelling tot vroeger dagen beschouwt de studiebegeleiding deelname aan het onderwijs niet meer als vrijblijvend; aan het einde van het 'blok' heeft men dan ook een tentamen voorzien. De Redactie hoopt de lezers van Castellogica eerlang een rapport van de hoogleraar zelve te kunnen aanbieden.

Monografieën

Er zit weer een beetje schot in de reeks monografieën. Een geheel herziene tekst van Brederode is in een verre staat van voorbereiding. Ook het deeltje Haamstede gaat opnieuw verschijnen en krijgt daarbij een nieuw uiterlijk.
Huis Bergh is uitverkocht; onderhandelingen over een nieuwe editie zijn gaande.
Daarnaast worden besprekingen gevoerd met betrekking tot uitbreiding van de reeks.

HOLLAND 'S
NOORDERKWARTIER
in 1300.
WIERINGERLANT
Westenland
Texel
Callinghe
Pethem bi der Zype
Pethem dat Hondsbos hird
Egmund a. Zee
Alkmaar
Medemelcke
Monnickendam
Purmerend
Edam
Volendam
Marken
Amsterdam
Haarlem
Zandvoort
Beverwijk
Velsen
Broek
Sparendam
Oostzaenden
Zaandam
Ransdorp
Durgerdam
Schellingwoud
Oudenbosch
Oudenbroek
Oudendijk
Oudeland
Oudekerk
Oudeschouwen
Oudelandswoud
Oudehaven
Oudeschouwen
Oudeschouwen
Oudeschouwen

Kastelendag Medemblik

DOOR

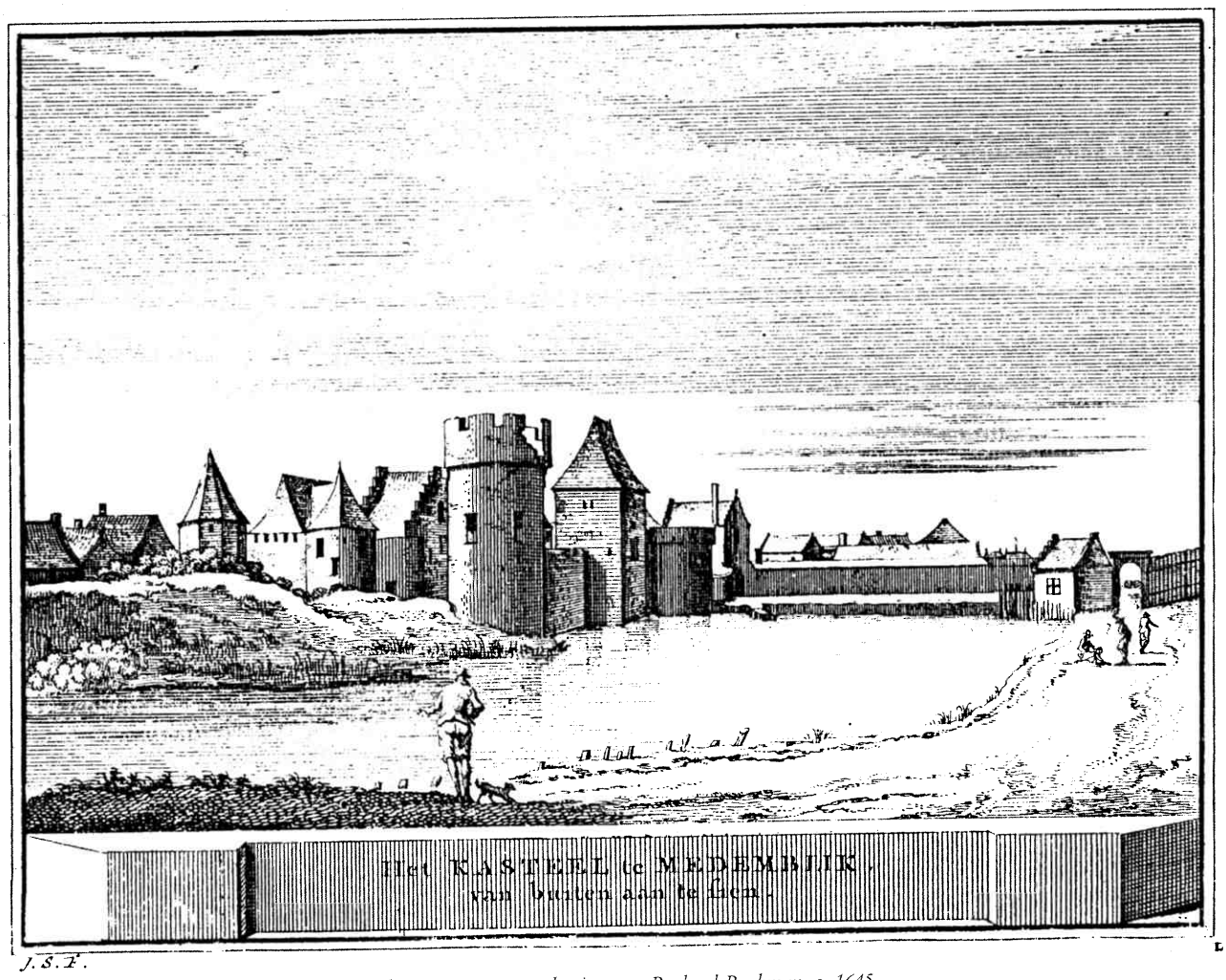
W. F. M. BRIEFFIES

Op verzoek van vele deelnemers aan de Kastelendag te Medemblik volgt hier de tekst van archivaris Drs. W. F. M. Brieffies.

Dames en heren,

We zijn hier vandaag bij elkaar op een historische plaats die u uiteraard als leden van de Nederlandse Kastelen Stichting wel bijzonder moet aanspreken. Naar ik heb begrepen is voor deze locatie gekozen omdat het dit jaar 700 jaar geleden is dat Medemblik stadsrechten verwierf. Dit feit, de stadsrechtverlening, hangt nauw samen met de bouw van het kasteel, al heeft de oorspronkelijke dwangburcht met wat u hier met eigen ogen kan aanschouwen, weinig meer gemeen. Maar dat zullen de deskundige sprekers die na mij komen u wel uit de doeken doen. Ik zal u vanmorgen als een soort inleiding, iets over de geschiedenis van Medemblik vertellen. Het zal u duidelijk zijn dat ik door de mij toegemeten tijd niet anders dan met zevenmijls-laarzen door die geschiedenis kan heengaan, hier en daar wat aanwijzend, zeer subjectief en zonder tot in finesses te treden.

Het is nog niet zo heel lang geleden dat er over de vroegste geschiedenis van West-Friesland weinig te vertellen viel. Tot ver in de 20ste eeuw gold Noord-Holland, het kustgebied, als een streek waar archeologisch weinig te beleven viel. Uit opgravingen die vooral vanaf de jaren vijftig plaats vonden, is echter komen vast te staan dat in het Laat-Neoliticum, 3200 jaar v. C. reeds her en der nederzettingen waren, vooral aan de Noordzijde van West-Friesland: op de plaats van de tegenwoordige Waardpolder, de Groetpolder, Zandwerven, Kolhorn en Aartswoud.
Aan het eind van het Laat-Neolithicum, ca. 2000 jaar v. C., was er een periode van transgressie, waarin de zee ver naar het oosten en zuidoosten drong. Vrijwel heel West-Friesland veranderde in een wadden- en kweldergebied. Waarschijnlijk hebben zich alleen op de hoge geulruggen bewoners kunnen handhaven, omdat er onvoldoende verlanding optrad. Vondsten uit deze periode, vroege Bronstijd, ca. 2000 jaar v. C., zijn zeer schaars. Rond 1350 en in de eeuwen daarna nam de bevolking sterk toe, maar tegen het einde van de Bronstijd ca. 800 jaar v. C. verslechterden de omstandigheden als gevolg van het stijgende grondwater, stagnerende afvoer en het oprukken van het veen. Die stagnatie in de afvoer van het grondwater werd veroorzaakt door de afsluiting van het z.g. Gat van Bergen na een nieuwe transgressie rond 1200 v. C. Het land werd onbewoonbaar. Alleen op de geulrug tussen Schagen en Medemblik, bij Opperdoes, zijn bewoningssporen vastgesteld uit de Midden- en Late IJzertijd, ca. 500 tot 100 v. C. Door de stijging van het grondwater is waarschijnlijk ook die nederzetting echter verlaten omstreeks 100 v. C. De bevolking trok naar het westen, naar de duinen langs de kust. Aan het eind van de derde eeuw, een tijd die gekenmerkt werd door oorlogen van Germaanse stammen (Friezen, Franken en Saksers) tegen het wankelende Romeinse Rijk, door volksverhuizing, zijn hoogstwaarschijnlijk grote delen van Noord-Holland ontvolkt. Pas uit omstreeks 650 n. C. zijn weer bewoningssporen aangetroffen.
De geschiedenis van de Westfriezen na die tijd wordt gekenmerkt door voortdurende strijd tegen enerzijds het water en anderzijds tegen de Hollandse graven om onafhankelijk te blijven. Door de ontelbare watervloeden die het N.W. deel van ons land teisterden vonden grote veranderingen plaats. Nadat omstreeks het jaar 1000 het Marsdiep was ontstaan kon het water van de Noordzee vrij naar binnen stromen en steeds meer land wegslaan. De Zijpe en wat nu de Anna Paulownapolder is veranderde in een waddenzee.
Oorspronkelijk was Wieringen met het vasteland verbonden, en ook Texel en Vlieland vormden één geheel met wat nu de Kop van Noord-Holland is. Hier lagen volgens oude berichten de gouwen Texla, Wiron en Westlingi westelijk van het Vlie, dat het Flevomeer tussen Vlieland en Terschelling door met de zee verbond, en waarlangs de vaart van het belangrijkste handelscentrum Dorestad (Wijk bij Duurstede) naar het noorden ging. Gaandeweg verbreedde het Vlie zich tot een zeeboezem, de Waddenzee ontstond. Van de gouw Texla bleven slechts de eilanden Texel en Vlieland over, van de gouw Wiron resteerde het eiland Wieringen. Wat men

Het kasteel van Medemblik; gravure van J. Schijnvoet naar een tekening van Roeland Roghman, c. 1645.

Westlini genoemd moet hebben is het tegenwoordige West-Friesland.

Aan de hand van de rekonstruktiekaart van Beekman kunnen we de geografische situatie van omstreeks 1300 zichtbaar maken.

In de voorafgaande eeuwen hadden Hollandse graven al diverse pogingen ondernomen om West-Friesland te onderwerpen. Het voert te ver om hier op de krijgstochten in te gaan die in de 10e, 11e en 12e eeuw werden ondernomen. Zeker is dat de Westfriezen zich in hun waterrijke land, achter natuurlijke barrières als de Purmer, de Beemster, de Schermer en de Heerhugowaard betrekkelijk veilig moeten hebben gevoeld. Veel militaire akties vonden dan ook in het winterseizoen plaats, wanneer de sloten en plassen waren dichtgevroren. Bekend is dat graaf Willem II in 1256 met zijn paard bij Hoogwoud door het ijs zakte en door zijn tegenstanders werd doodgeslagen. Het is zo goed als zeker dat zij op dat moment niet wisten wie ze hadden verslagen, en toen het bekend werd van schrik het lijk onder een stookplaats in een boerderij verstopten. Tijdens de expeditie van 1272 slaagde de jonge graaf Floris V erin de plaats waar zijn vader lag, op te sporen, en het geraamte mee terug te nemen om het op een meer passende plaats ter aarde te bestellen. Het verhaal wil dat Floris op die plaats een kapel liet bouwen. De weg daar in Hoogwoud heet nog steeds de Koningspade, en het is wel merkwaardig dat een perceel aan die weg 'Roomse kerk' wordt genoemd.

Geholpen door de watervloeden van 1278/1288, die de Westfriezen noodzaakten om tegen twee vijanden tegelijk te strijden, lukte het Floris V in zijn expeditie van 1288/1289 om het laatste verzet te breken. Hij toonde zich een verstandig bestuurder door zijn tegenstanders niet te zeer te vernederen. Het nieuw veroverde gebied werd niet bij Holland ingelijfd maar bleef daar administratief van geschieden. De Westfriezen hoefden de graaf van Holland niet als graaf te erkennen maar als heer. Zijn rechten werden in de zoenverdragen nauwkeurig omschreven. Zo was men hem wel bepaalde belastingen verschuldigd, maar geen goederen. Het ontstaan van feodaal bezit met alle gevolgen vandien werd hierdoor bemoeilijkt, zo niet onmogelijk. Heerlijkheden zouden pas later, na de opstand tegen het centrale gezag, ontstaan, maar ook deze zouden niet zo'n versnippering van eigendommen tot gevolg hebben als elders wel het geval was.

Ofschoon op diverse plaatsen, waaronder Medemblik, dwangburchten werden opgericht om elke poging tot verzet zo snel mogelijk te kunnen onderdrukken, wist de graaf door zijn bestuur toch de sympathie van de bevolking te winnen. Men kan zich voorstellen dat de Westfriezen, die nu definitief hun vrijheid hadden verloren, eerst een afwachtende houding hebben aangenomen. Des te opmerkelijker is het daarom dat Floris V zich in acht jaar (in 1296 werd hij zoals u weet door de Edelen vermoord) zo populair heeft weten te maken bij het gewone volk. Het waren de boeren in het Gooi die probeerden hem uit handen van de Edelen te bevrijden. Der Keerlen god, dat is: afgod van de boeren, werd hij genoemd. Dat betekent toch dat vooral het volk de gevolgen van zijn bestuur als positief moet hebben ervaren. Verbetering van de rechtspraak, die een einde maakte aan de willekeur, was een van de belangrijkste zaken bij een stadsrechtverlening. De waterstaatszorg bleef aanvankelijk nog in handen van de lokale overheid, met alle bezwaren van dien. Pas na verloop van tijd liet het centrale gezag zich gelden. De strijd tegen het water won aan effektiviteit en werd uiteindelijk bekroond met de aanleg van een waterbouwkundig werk van de eerste orde: de Omringdijk. Dat men ook in deze contreien Floris V na zijn gewelddadige dood betreurde blijkt uit het feit dat Melis Stoke in zijn Rijmkroniek speciaal de Westfriezen noemt onder degenen die bij de op de moord volgende wraakakties aktief waren.

De vier delen van West-Friesland, het Geestmerambacht, het Niedorperambacht, het Houtwouderambacht en Drechterland kregen in 1289, na de voor hen noodlottig verlopen veldtocht van graaf Floris V, elk een gelijkluidend handvest dat bekend staat onder de naam 'landrecht'. Het landrecht is in 1299, nadat de Westfriezen na de dood van Floris V tevergeefs geprobeerd hadden om hun onafhankelijkheid te herwinnen, vernieuwd. In deze roerige tijd, op het feest van Maria Boodschap (25 maart) 1288 – dat is volgens onze jaardagstijl 1289 – verleende Floris aan Medemblik stadsrecht, gelijkluidend aan dat van Alkmaar. *Ob dilectionem libertatis oppidi* 'uit liefde voor de vrijheid van de stad', zoals de motivering in de aanhef van het charter luidt. Een gebruikelijke formulering die echter in schrille tegenstelling staat tot de vrijheid die men zo lang hardnekkig had verdedigd en waaraan zoëven een einde was gekomen. Dat Medemblik als eerste Westfriese stad het stadsrecht verkreeg duidt erop dat er al een aanzienlijke nederzetting moet hebben bestaan. De betekenis als markt- of handelsplaats, die door de vestiging van de militaire sterkte nog zou toenemen, moet groter zijn geweest dan die van haar latere zustersteden Hoorn en Enkhuizen. Medemblik kreeg, als gezegd, een gelijkluidend stadsrecht als Alkmaar, dat het weer van Haarlem had gekregen. Medemblik zou het weer op haar beurt, behoudens enige toevoegingen, in 1355 en 1357 aan respektievelijk Enkhuizen en Hoorn doorgeven. De geschiedwetenschap heeft dit verschijnsel 'stedenfiliatie' genoemd. Daarmee zou de gewoonte verbonden zijn dat het gerecht van een dochterstad, indien het in een bepaalde zaak geen vonnis kon wijzen, deze ter beoordeling aan de schepenbank van de moederstad kon voorleggen.
Dergelijke gevallen van z.g. 'hofvaart' zijn inderdaad bekend, maar het omgekeerde is eveneens het geval. Anderen hebben de overeenkomsten in de teksten van het stadsrecht van de 'gefilieerde' steden als een toevalligheid aangemerkt, in die zin, dat men eenvoudigweg de meest aktuele, dus zo recent mogelijk bijgewerkte tekst als voorbeeld nam.

Na Medemblik, Enkhuizen en Hoorn werden in betrekkelijk korte tijd enkele combinaties van dorpen met het stadsrecht begiftigd. Grootebroek, Westwoud en Hem zijn als evenzovele steden de geschiedenis ingegaan. Andere dorpen werden bij naburige steden gevoegd, zoals de onder 'Veenhoop' bekend staande dorpen bij Hoorn, en Oostwoud, Opperdoes, Almersdorp en Wervershoof bij Medemblik. Zo was bij de opheffing van het Oosterbaljuwschap in 1415 geheel West-Friesland tot stad verheven. Het oorspronkelijke landrecht, hoewel niet opgeheven, was door de stadsrechten overbodig geworden. Bepalingen daaruit waren, voorzover van belang, in de stadsrechten opgenomen.
Over de motieven waarom aan vaak onaanzienlijke en verspreid liggende agrarische gemeenschappen het stadsrecht is verleend bestaan diverse theorieën. Ongetwijfeld zal het chronische geldgebrek van de graaf, verwikkeld in de Friese- en Hanzeoorlogen, een rol hebben gespeeld. Stedelijke rechten werden immers gekocht. Een andere reden kan zijn dat de in de diverse dorpen aangestelde schouwen grote verschillen in de uitoefening van hun functie te zien hebben gegeven. Door hun aantal terug te brengen kreeg de graaf gelegenheid de voor dit ambt meest geschikte personen te kiezen. Er zijn verscheidene aanwijzingen dat het met de kwaliteit van de rechtspraak in veel gevallen slecht was gesteld en dat er misstanden heersten.

Daarmee zijn we bij de belangrijkste verandering gekomen die de stadsrechtverlening met zich mee bracht: de invoering van het poortrecht aan de ingezetenen van de stad en de invoering van de schepenrechtspraak. De poorters van de stad genoten volledige bescherming van lijf en goed en hadden diverse privileges, zoals recht op werk, op het drijven van een nering of op ondersteuning bij armoede, die niet-poorters moesten missen. Daartegenover stonden verplichtingen als heervaart, het betalen van belastingen en de verplichting geschillen ter beoordeling aan schepenen voor te leggen. Overigens bezaten de ingezetenen van de dorpen die met de stad waren

verenigd, soms wel 'landpoorters' of 'uutpoorters' genoemd, dezelfde rechten en plichten als zij die binnen de stad zelf woonden. In de schepenbank vertegenwoordigde de schout de graaf en de schepenen de burgerij al werden ook zij net als de schout door de graaf aangesteld. Wie het stadsrecht leest valt op dat het voor het grootste deel bestaat uit een lange opsomming van allerlei overtredingen en misdaden en de daarop gestelde straffen. Verder verleende het aan het gerecht de bevoegdheid om keuren te maken. Deze gebods- en verbodsbepalingen, vergelijkbaar met de bepalingen van onze tegenwoordige algemene politieverordening, dienden de lokale belangen. Uit de stedelijke keuren kan men allerlei interessante gegevens putten over het dagelijkse leven van die tijd. Er zijn allerlei bepalingen voor handelaars, die alleen binnen de vrijheid van de stad hun nering mochten drijven. De 'gasten', d.w.z. zij die geen poorter waren, mochten buiten de marktdagen niets verkopen. Er zijn bepalingen tegen vervalsing, het gebruik van ongeijkte maten en gewichten, op het gewicht van brood. Een aantal keuren probeert ordeverstoringen en straatschenderij tegen te gaan. Opvallend is het grote aantal brandkeuren, van groot belang in een tijd dat nog bijna uitsluitend huizen van hout werden gebouwd die met riet waren bedekt.

Schout en schepenen, aanvankelijk zowel belast met het bestuur als de rechtspraak, hebben in de loop der tijd hun eerstgenoemde taak ten gunste van de burgemeesters verloren. De burgemeesters, in het begin ook wel poortmeesters of raden genoemd, ontwikkelden zich uit het ambt van schotvanger. Zij moesten de belasting, het schot, innen, en hadden dus een belangrijke taak. Die taak werd nog belangrijker toen ze schout en schepenen gingen adviseren over te nemen bestuursmaatregelen, die in de keuren werden vastgelegd. Langzamerhand kregen de burgemeesters het bestuur van de stad in handen en beperkte de taak van schout en schepenen zich tot de rechtspraak.
De burgemeesters op hun beurt moesten bij belangrijke beslissingen de burgerij raadplegen, later beperkt tot de groep aanzienlijksten, de vroedschap. De vroedschap evolueerde al spoedig tot een gesloten college van, in Medemblik, zestien personen. De leden hadden zitting voor het leven en vulden opengevallen plaatsen zelf aan. De toenemende ingewikkeldheid van de samenleving eiste steeds verdergaande specialisaties van zowel bestuurders als ambtenaren. Functies als weesmeester, rooimeester, thesaurier en waagmeester ontstonden. Aan het eind van de achttiende eeuw had deze bestuursvorm zich duidelijk overleefd. In 1787 probeerde zij zich onder druk van de maatschappelijke veranderingen nolens volens aan te passen.
Het herstel van het gezag van de stadhouder had tot gevolg dat tevens het oude bestuurssysteem terugkeerde. Na de inval van de Fransen in 1795 kreeg de burgerij ook op plaatselijk niveau medezeggenschap op bestuurlijk gebied.

In het boek dat ter gelegenheid van de Medemblikker stadsfeesten is verschenen, getiteld: 'Een nieuw Medemblikker scharrezoodje' heeft Henk Schoorl een artikel gewijd aan de economische teruggang van Medemblik tussen 1477 en 1556. Tijdens het bewind van de Bourgondische hertogen had Medemblik meegeprofiteerd van de rust en welvaart die in de Hollandse gewesten heerste. Handel en scheepvaart vormden de basis van die welvaart. Agrarische produkten uit het Westfriese achterland werden uitgevoerd. Medemblikker schippers voeren op de Oostzee, op Engeland en Frankrijk, en de retourvracht hout, granen, wol, zout en wijn vormden de basis voor een levendige handel. De na de dood van Karel de Stoute in 1477 oplaaiende twisten berokkenden de vrije scheepvaart grote schade. De geldontwaarding nam hand over hand toe, met alle gevolgen vandien voor de handel. Herstel van de dijken na diverse doorbraken vergde handenvol geld. En tenslotte zorgden enkele uitzonderlijk natte jaren voor misoogsten. Het gevolg was dat het economische leven omstreeks 1500 volledig was gestagneerd. De terugloop van het welvaartspeil wordt vooral duidelijk als men de z.g. Informatie van 1514, een onderzoek ingesteld door de Staten van Holland naar de economische omstandigheden van de Hollandse steden en dorpen, vergelijkt met een soortgelijke enquête uit 1494. Tot overmaat van ramp werd Medemblik, evenals een aantal andere Westfriese plaatsen het slachtoffer van de Gelderse oorlogen. Gelderse en Friese piraten blokkeerden de scheepvaart op de Zuiderzeesteden. In 1517 landde een vloot met Geldersen en Friezen onder aanvoering van Grote Pier op de Westfriese kust bij Wervershoof. Medemblik werd na korte strijd overrompeld. Veel burgers die zich niet op tijd op het kasteel in veiligheid hadden weten te brengen werden gedood. Na plundering staken de overvallers de stad in brand, waarbij raadhuis, kloosters, kerk en talloze huizen verloren gingen. Alleen het kasteel bleef gespaard. Van Medemblik trok de bende langs Opperdoes en Twisk via Hoorn naar Alkmaar, een spoor van verwoestingen achterlatend. Na deze ramp kreeg de stad allerlei belastingvrijdommen van de landelijke overheid, en gelegenheid om in verschillende bisdommen geld in te zamelen voor de herbouw van de stad. Nauwelijks was de herbouw voltooid (in 1548 kwam het nieuwe stadhuis gereed) of de stad brandde in 1555 opnieuw tot de grond toe af. Opnieuw wist men betrekkelijk snel de schade te herstellen. De stadsplattegrond van Paulus Utenwael uit 1599 toont een geheel herstelde stad. De economische opleving die plaats vond na de overgang naar Willem van Oranje in 1572 zal het herstel ongetwijfeld hebben bespoedigd.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de schermutselingen tussen Geuzen en Spanjaarden aan het begin van de 80-jarige oorlog. U weet allemaal dat op 1 april 1572 de Geuzen bij verrassing Den Briel innamen. Lumey moet oorspronkelijk van plan zijn geweest, komende vanuit Engeland, Enkhuizen in te nemen om van daar uit de rest van het Noorderkwartier te veroveren. Alva had het plan doorzien en het raadzaam gevonden een vloot onder bevel van Boshuizen naar Enkhuizen te dirigeren, om krijgsvolk in de stad te posteren. Dat mislukte echter. Op 21 mei 1572 verklaarde Enkhuizen zich openlijk vóór de Prins van Oranje. Van Enkhuizen uit ging binnen korte tijd heel West-Friesland over naar de zijde van de Prins. Wat Medemblik betreft speelde het kasteel opnieuw een hoofdrol. Twee vendels soldaten onder de hoplieden Ruychaver en Kabeljouw en twee vendels burgers belegerden de stad, waarvan de meeste mannen zich op het kasteel bevonden. Pas toen men vrouwen en kinderen in het schootsveld voor het kasteel opstelde, om de verdedigers het schieten te beletten, gaf men zich over.

In april 1573 kwamen de zes steden van het Noorderkwartier: Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Alkmaar, Edam en Monnickendam in Hoorn bij elkaar om over bestuurlijke zaken en vooral over de voortzetting van de oorlog tegen Spanje overleg te plegen. Haarlem werd op dat moment nog belegerd; in juli 1573 zou het capituleren. Amsterdam was nog Spaans. Het Noorderkwartier was dus van de rest van de provincie Holland afgesneden. Al gauw vergaderde men dagelijks. Het was het begin van het College van Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier. Vergaderplaats was het gebouw aan de Rode Steen waar nu het Westfries Museum in is gevestigd. De gecommitteerden logeerden in het voormalige St. Ceciliaklooster. Ook dit gebouw bestaat nog, al is het in 1613 rigoureus verbouwd. Tot 1977 diende het als stadhuis van Hoorn; thans is o.a. de VVV erin gevestigd.

De tijdelijke afscheiding van de rest van Holland was ook de oorzaak dat men in Hoorn een Munt oprichtte, omdat het onmogelijk was geworden om geld uit 's lands Munt in Dordrecht te krijgen. Toen na enkele jaren de militaire situatie was veranderd probeerden de Staten de Munt op te heffen. De Gecommitteerde Raden richtten in 1586 echter een nieuwe Munt op die beurtelings in Hoorn, Enkhuizen en Medemblik gevestigd zou zijn. Dit doorzetten tegen de wil van de Staten is een typisch voorbeeld hoe onafhankelijk het gewest zich voelde. Het besluit dat de Munt om de drie jaar in de drie Westfriese steden zou zetelen heeft overigens tot allerlei geharrewar aanleiding gegeven. Pas in 1658 kwam Medemblik voor het eerst aan de beurt. Later werd de Munt niet meer om de drie jaar, maar om de tien jaar verplaatst. De Westfriese Munt heeft tot eind 1806 bestaan; per 1-1-1807 zijn alle provinciale munthuizen opgeheven. Straat- en pandnamen in de drie steden herinneren nog aan dit historische feit.

De handelsroute Dorestad-Friesland via Kromme Rijn, Vecht, Almere in de vroege middeleeuwen.

Ik heb u zoëven verteld dat uit de plattegrond van Medemblik door Paulus Utenwael uit 1599 blijkt dat de stad in dat jaar helemaal was herbouwd na de grote brand van 1555. Op de kaart is de Oosterhaven te zien, die in datzelfde jaar 1599 is gegraven. Er was na 1572 een nieuwe periode van bloei aangebroken. In 50 jaar tijd nam het inwoneraantal met meer dan 120% toe. Het groeide van 1800 inwoners in 1570 tot meer dan 4000 in 1622. Werkgelegenheid boden vooral de scheepvaart en de handel. In 1631 werden twee nieuwe havens gegraven: de Westerhaven en de Pekelharinghaven. Toch waren er toen al aanwijzingen dat het economische tij aan het keren was. Degenen die in de vroedschap tegen het graven van twee havens tegelijk hadden gestemd kregen gelijk. Bovendien bleken de uiteindelijke kosten twee keer zo hoog uit te vallen als was begroot. De schulden die men voor de realisatie van dit, in vergelijking tot de omvang van de stad, enorme projekt had moeten maken zouden de neergang versnellen. In de tweede helft van de 17e eeuw zakte de economische bedrijvigheid steeds verder in en in de 18e eeuw zette het verval dóór. De z.g. dode steden langs de Zuiderzee ontstonden, steden zonder economische bedrijvigheid of vertier, waar alleen het uiterlijk nog op een groots verleden wees. Natuurlijk woonden er nog wel vermogende lieden in de stad maar over het algemeen hadden zij hun kapitaal in de bloeiperiode vergaard, of het door vererving verkregen. De ma-

laise trof, het was toen niet anders dan nu, vooral de gewone man. De rijkere burgers, de regenten die invloed hadden op het bestuur, hadden hun kapitaal over het algemeen belegd in onroerend goed of in staatsobligaties. De waarde van het onroerend goed volgde de schommelingen in de conjunctuur. Voor wie financieel in staat was perioden van waardedaling te overbruggen zonder te hoeven verkopen was dat geen bezwaar. De regenten die in het stadsbestuur zitting hadden waren evenals voorheen in een positie lucratieve betrekkingen onder elkaar of onder een kleine kring van familieleden te verdelen. Ambten als griffier of waardijn bij de Westfriese Munt, Gecommitteerde Raad, bewindhebber bij de W.I.C. of kapitein ter Admiraliteit. De vijf admiraliteitscolleges, waarvan er één het College van het Noorderkwartier, beurtelings in Enkhuizen en Hoorn vergaderde, waren belast met alle zaken die betrekking hadden op de vloot en de beveiliging van de koopvaardij en de havens. Het ambt werd in 1680 met *f* 1.200,— gewaardeerd, viermaal het jaarinkomen van een werkman. De post van rekenmeester bij de Generaliteit spande de kroon met een tractement van *f* 1.460,—. Let wel: dit waren neveninkomsten.
Doordat vooral veel indirecte belastingen, accijnsen, werden geheven, werd de gewone man extra zwaar getroffen. Het gevolg was dat aan het eind van de 18e eeuw een groot deel van de bevolking op de rand van de armoedegrens leefde, of werd bedeeld. De bestuurders werden intussen steeds vindingrijker in het uitdenken van allerlei nieuwe belastingen. Door de malaise was men niet in staat om het onderhoud van de vervallen stadspoorten en van het kasteel te bekostigen; de stenen die bij de afbraak vrij kwamen verkocht men ten behoeve van het dijkonderhoud.
De vestiging van de Landswerf aan de Westerhaven in 1797, waar (vanaf 1828) marineschepen werden gebouwd, en later van het Koninklijk Instituut voor de Marine, dat in hetzelfde gebouw was gehuisvest, brachten wat werkgelegenheid. In 1850 vertrok de opleiding tot zeeofficier naar Breda; de gebouwen stonden leeg tot er in 1880 een Rijkskrankzinnigengesticht in werd gevestigd. In de 20er en 30er jaren van deze eeuw profiteerde Medemblik van de grote aantallen arbeiders in verband met de Zuiderzeewerken, de aanleg van de Wieringermeer en de Afsluitdijk, die voor hun aankopen op haar middenstand waren aangewezen.

Dames en heren, ik hoef gelukkig niet in mineur te eindigen. Ook Medemblik heeft geprofiteerd van de welvaartstijging na de 2e Wereldoorlog. Er zijn allerlei industrieën aangetrokken, waarbij de industrie die met de watersport samenhangt, zoals jachtbouw, een belangrijke plaats inneemt. Door de toegenomen welvaart is het aantal botenbezitters enorm gegroeid, en is de economische betekenis van de watersport steeds meer toegenomen. Kort geleden is de Pekelharinghaven, die ruim 100 jaar geleden was gedempt, opnieuw onder water gezet. Degenen onder u die Medemblik een jaar of langer geleden hebben bezocht hebben zelf kunnen constateren hoe ingrijpend het stadsbeeld is veranderd. Een historische situatie is hersteld, een historie waar de Medemblikkers trots op zijn, maar die hen niet belet om het oog op de toekomst gericht te houden.
Ik dank u voor uw aandacht.

Verslagen en mededelingen

Nederlandse Kastelen Stichting
Jaarverslag 1989

Bestuur

In het dagelijks bestuur hebben dit jaar geen mutaties plaatsgevonden. De samenstelling van dit bestuur is als volgt:
- Jhr. C. van Eysinga, voorzitter,
  Huis ter Heide 1, 8521 NC St. Nicolaasga
- de heer H. Mijsberg, secretaris,
  Dr. Ariënslaan 17, 3601 GA Maarssen
- de heer J. C. Repko, penningmeester,
  Bloemendaalseweg 193, 2051 GB Overveen
- Jhr. mr. ing. K. M. A. von Chrismar, lid,
  Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn
- Ir. T. S. Smith, lid,
  Lange Nieuwstraat 41, 3512 PC Utrecht.

De heer J. C. Repko aanvaardde zijn functie van penningmeester op 1 januari 1989 na overname van de heer K. Bos (zie jaarverslag 1988).

Toegevoegd als wetenschappelijk adviseur:
- Prof. dr. J. G. N. Renaud,
  Breestraat 26, 3811 BJ Amersfoort.

Toegevoegd als administratief medewerker:
- Mevr. drs. J. M. M. Kylstra-Wielinga,
  Wethouder van Damstraat 9, 3945 BT Cothen.

De Raad van Beheer kende één mutatie. Mr. J. Korff bedankte, na zeer vele jaren, als lid van de Raad, om persoonlijke redenen. Onze hartelijke dank gaat naar hem uit voor zijn jarenlange inbreng in het beleid van onze stichting.
De samenstelling van de Raad van Beheer is eind 1989 als volgt:
- Mr. J. D. baron van Asbeck
- de heer J. B. Bakker
- de heer G. van Heek
- de heer G. Heuff
- Mr. H. M. H. Kamerlingh Onnes
- de heer D. E. L. baron de Loë
- Ir. E. J. Nusselder
- mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel
- Drs. W. V. F. Rietbergen
- Mr. P. F. J. Rive
- Drs. H. Stoepker
- Dr. A. W. Vliegenthart.

Volgens de statuten kan de Raad ruimer bezet zijn (negen tot eenentwintig leden). Te zijner tijd, indien nodig, zal hierin worden voorzien.

Begunstigers

Dit jaar heeft er een consolidatie plaatsgevonden van het aantal begunstigers. Voor beide categorieën, betalende begunstigers en begunstigers voor het leven, is het getal één hoger dan vorig jaar en bedraagt per 31 december 1989 respectievelijk 1436 en 151.
Met de huidige mogelijkheden van de Stichting is dit een bevredigend aantal begunstigers. Indien we meer begunstigers zouden hebben zou voor de begunstigersadministratie een extra werkkracht moeten worden aangetrokken; hiervoor ontbreken momenteel de middelen.

Bijzondere Leerstoel

In 1989 werden de colleges 'Kastelenkunde binnen het raam der materiële cultuur der Middeleeuwen' aan de Rijksuniversiteit Utrecht, op één vaste dag, voortgezet door Prof. drs. H. L. Janssen.

Voorjaarsexcursie (37ste NKS-excursie)

De voorjaarsexcursie ging dit jaar naar Midden-Limburg. Verzamelpunt was het busstation te Roermond, alwaar twee bussen voor de deelnemers gereed stonden. De meeste deelnemers kwamen per trein. Enkele van de automobilisten hadden enige moeilijkheden met het vinden van parkeergelegenheid. Vanuit Roermond werden drie kastelen bezocht: *Horn, Kessel* en *Hillenraad.* Vermeldenswaard is dat de eerste door de NKS georganiseerde excursie in 1953, met 176 deelnemers, vanuit *Hillenraad* werd aangevangen.
De excursie vond plaats op vier dagen (31 mei, 1, 2 en 3 juni) met 100 deelnemers per dag, hetgeen resulteerde in een totaal van 401 deelnemers, wederom het maximum voor de organisatiecapaciteit van de NKS.
Vanaf het station Roermond werd eerst Horn bezocht, alwaar we werden ontvangen door de heer en mevrouw Magné, de huidige bewoners van het kasteel. Zij verzorgden zelfs de rondleiding in en om het kasteel (binnen-

plaats ofwel binnenhof, ridderzaal en buitenzijde van het kasteel). Het kasteel is slechts geopend op schriftelijke aanvraag voor kleine groepen.
Van Horn werd de tocht voortgezet naar Kessel met de gelijknamige kasteelruïne. In twee groepen werd er geluncht: in het in de bijgebouwen van het kasteel gevestigde restaurant en in het nieuw aangebouwde paviljoen met direct uitzicht op de Maas, genaamd 'De Neerhof'. Door de stichting Toeristisch Kessel werd een videopresentatie en een rondleiding met explicatie georganiseerd over en rond de ruïne van dit op een heuvel gesitueerde ovale kasteel. We hoorden daar, dat er plannen bestaan – zij het ook in een zeer pril stadium – tot een gedeeltelijke herbouw/restauratie van het in WO II zwaar beschadigde kasteel.
Het bezoek aan Kessel werd afgesloten met een wandeling onderlangs de kasteelheuvel over de Maasboulevard naar de pont, die ons overvoer naar de oostoever van de Maas. Hier stonden reeds de bussen klaar om ons verder te brengen naar kasteel Hillenraad. Eerst werd thee gedronken in het hotel-restaurant Graeterhof, in de directe omgeving van het kasteel. Vervolgens werd de tocht voortgezet naar Hillenraad. Aangekomen op het landgoed werden we bij de brug, die het prachtige, imposante hoofdgebouw verbindt met de voorburcht ontvangen door de huidige eigenaresse/bewoonster Mevrouw de Guèrre geboren Gravin Wolff Metternich. Persoonlijk gaf zij een korte uiteenzetting over het kasteel waarna het gezelschap zich in twee groepen verdeelde. De éne groep ging om het kasteel en door het park terwijl de andere groep in het hoofdgebouw werd rondgeleid door Mevrouw de Guèrre, zoals alleen een bewoonster dit zou kunnen doen. Hillenraad is nooit open voor het publiek. Het was een persoonlijke geste van mevr. de Guèrre om deze uitzonderlijke gastvrijheid tentoon te spreiden. Het grootste deel van de benedenverdieping werd bezichtigd, hetgeen al een aanmerkelijke inbreuk was op de privacy. Halverwege het bezoek werden de groepen gewisseld. Hillenraad was een ware apotheose van de excursie.
Onze bijzondere dank gaat uit naar de heer en mevrouw Magné evenals naar de Stichting Toeristisch Kessel voor de toegewijde presentatie van beide eerste kastelen; doch onze heel bijzondere dank en bewondering gaat uit naar Mevrouw de Guèrre die in vier dagen tijds acht maal 50 bezoekers rondleidde en telkenmale op een zeer boeiende wijze dit nog steeds bewoonde kasteel met al zijn persoonlijke schatten aan die vele vreemden toonde.
Na afloop van het bezoek aan Hillenraad keerde het gezelschap terug naar Roermond alwaar men vóór 18.00 uur bij het station aankwam. Het was een zeer succesvolle excursie waarvan iedereen zonder uitzondering bijzonder heeft genoten.

De Kastelendag

De kastelendagen 1989 werden gehouden op woensdag 4, donderdag 5 en zaterdag 7 oktober in het kasteel 'Radboud' te Medemblik. De deelname bedroeg over de drie dagen tesamen 280 personen.
De deelnemers kwamen voor een deel aan per trein in Hoorn alwaar een bus gereed stond om hen naar kasteel 'Radboud' te brengen. Vele anderen kwamen met eigen vervoer. Bij het kasteel was voldoende parkeergelegenheid.
Om 10.30 uur werden de deelnemers op het kasteel ontvangen met koffie en koek. Hierna werd aangevangen met een serie lezingen toegespitst op de persoon Floris V. De lezingen werden gepresenteerd – elke dag in een andere samenstelling – door: drs. W. F. Brieffies, verbonden aan het Westfries archief te Hoorn, drs. J. van Herwaarden, verbonden aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, prof. dr. E. H. P. Cordfunke, verbonden aan het nucleair onderzoekscentrum te Petten, drs. B. Aarts, leraar geschiedenis en bestuurslid van de Vereniging Vrienden Brabantse Kastelen, prof. dr. J. G. N. Renaud em., wetenschappelijk adviseur NKS, prof. drs. H. L. Janssen, bijzonder hoogleraar kastelenkunde in het raam van de materiële cultuur der middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en drs. J. Bos, verbonden aan de universiteit van Groningen (Historische Geografie).
Jammer genoeg konden niet alle deelnemers aanwezig zijn op ieder van de drie dagen. Dit voorrecht was alleen de schrijver van dit verslag toebedeeld.
De eerste lezing, bedoeld als een inleiding tot het bezoek van Medemblik was getiteld 'Medemblik 700 jaar' en werd op alle drie de dagen gepresenteerd door de archivaris drs. W. F. Brieffies.
De derde causerie – 'Floris V als kasteelbouwer' – gaf, door drie verschillende sprekers op de onderscheidene dagen gebracht, uiteraard drie eigen benaderingen van het onderwerp te horen.
Het bijzondere van onze bijeenkomsten op Radboud lag verborgen in de tweede lezing, die 'Floris V, een middeleeuws vorst' tot algemeen thema had. Door toevallige omstandigheden werd dit thema op iedere dag door een andere spreker behandeld; het kreeg daardoor telkenmale een geheel eigen kleuring.
Op de eerste dag werd de voordracht over het voetlicht gebracht door dr. J. van Herwaarden, die via de leermeester en schrijver Jacob van Maerlant de handelingen van graaf Floris V benaderde en zeer aannemelijk wist te maken welke invloed deze schrijver op Floris gehad moet hebben. Een totaal andere, verrassende benadering kwam van de zijde van drs. Bos. Hij bracht naar voren een weinig bekend tijdgebonden gegeven: het ontginnen van het Hollandse drassige landschap door middel van ontwatering en het daaruit volgende inklinken van het land. Het gevolg hiervan was een complete verandering

van de structuur van het landschap met als consequentie de verschuiving van landbouw naar veeteelt en een wijziging van de woonlocaties van de bewoners/boeren. Deze ecologische en economische veranderingen ten tijde van graaf Floris V moeten wel hun invloed gehad hebben op zijn inzichten in de problemen van zijn tijd. De derde lezing over graaf Floris – door prof. Cordfunke – schetste het beeld van de vorst, dat door de publicaties van prof. Hugenholtz reeds min of meer vertrouwd geacht kan worden.
Elke dag kreeg het gezelschap na afloop van de lezingen en de thee een rondgang door en om het kasteel. Hiermee werd de bijeenkomst afgesloten. De treinreizigers kwamen vóór 17.15 terug op het station te Hoorn. De organisatie kan terugzien op geslaagde en voor velen verrassende kasteeldagen in Medemblik.

Vakantiebeurs 1989

Voor het eerst heeft de Nederlandse Kastelenstichting deelgenomen aan de 'Vakantiebeurs' die jaarlijks in januari wordt gehouden op de Jaarbeurs te Utrecht. Het is het gevolg van een initiatief van de Rijksdienst Kastelenbeheer (RKB), die het jaar daarvoor alleen een stand had bemand, doch ervaren had dat het publiek geïnteresseerd is in de mogelijkheden tot het bezoeken van kastelen in het algemeen. De RKB kon veelal geen antwoord geven op desbetreffende vragen. De RKB heeft hierop de NKS uitgenodigd tot gezamenlijke deelneming.
De operatie was een groot succes, ondanks het feit dat de locatie van de stand niet onverdeeld gunstig was. Tevens werd ervaren dat de door het publiek gewenste informatie niet altijd volledig kon worden gegeven. Vragen over kasteeltuinen/parken, wandelmogelijkheden op landgoederen en kampeermogelijkheden konden slechts summier worden beantwoord. In de loop van het jaar werd besloten in het komende jaar wederom deel te nemen en de opgedane ervaring te verwerken. Eén en ander heeft geresulteerd in een deelname op een zeer gunstige locatie, tesamen met de RKB, de Stichting tot Behoud van Particulier Historische Buitenplaatsen (PHH), de Nederlandse Tuinenstichting (NTS) en de Vereniging Nederlandse Landgoed- en Kasteelcampings (LKC), in 1990.

Financiën

Aan een beroep op de begunstigers om een hogere bijdrage dan het minimum werd door velen gevolg gegeven. Niettemin is 1989 met een negatief saldo afgesloten, voornamelijk veroorzaakt door uitbreiding van de activiteiten en een wat lagere subsidie. Getracht zal worden bepaalde activiteiten te laten sponsoren of hiervoor van derden bijdragen te verkrijgen, te meer daar de rijkssubsidie, ondanks uitbreiding van activiteiten en professionalisering van het secretariaat, voor 1990 voorlopig is vastgesteld op het bedrag van 1989.

Castellogica

De tweede ringband bevat reeds een zeker aantal afleveringen en wordt aan de nieuwe begunstigers toegestuurd met de nog in voorraad zijnde edities van de eerste ringband. Af en toe geeft dit wel eens verwarring. Het is niet mogelijk voor de NKS, zowel financieel als organisatorisch, de niet meer in voorraad zijnde artikelen te verstrekken.
De distributie van de ringbanden over de universiteitsbibliotheken en andere in aanmerking komende wetenschappelijke instellingen is nagenoeg afgerond.
De voorraad aan artikelen ter publicatie en daarnaast ook de toezeggingen handhaven zich op een bevredigend peil, zodat Castellogica voorlopig nog ruimschoots vooruit kan. We zijn nog immer bezig een ruimere bekendheid te geven aan Castellogica, hetgeen de uitgave om zijn kwaliteit zeker verdient.

Serie Nederlandse Kastelen (Kastelenboekjes)

Ook in 1989 zijn er geen nieuwe boekjes in deze serie verschenen. Verwacht mag worden dat er in 1990 de nodige uitgaven zullen komen. De redaktie is als volgt samengesteld: drs. B. Aarts, dhr. J. Harenberg en nog steeds als hoofdredacteur prof. dr. J. G. N. Renaud.
Het secretariaat beschikt altijd nog over een voorraad boekjes zowel uit de oude als de nieuwe serie; zij worden op bestelling geleverd. Een lijst van voorradige boekjes is op te vragen.

Woonstede

Sinds 1989 verschijnt het tijdschrift in een Nederlandstalige en een Frans-talige editie. U kunt zich abonneren op één van beide. In 1989 zijn de volgende Nederlandse artikelen opgenomen:
Aflevering nr. 81, 1ste kwt. '89,
- Schatzenburg Donrijp, Auteur: Bonica Zijlstra.

Aflevering nr. 82, 2de kwt. '89.
- Heeze. Auteur: Heimerick Tromp.

Aflevering nr. 83, 3de kwt. '89.
- Geschiedenis van de 19de eeuwse Haagsche Jan van Nassaustraat. 'Herenhuizen die de stand niet ontsieren'. Auteur: Reinildes van Ditzhuyzen.
- Beek en buitenplaats op de Veluwe. Auteur: Heimerick Tromp.

Aflevering nr. 84, 4de kwt. '89,
- Sonsbeek, een promenade door de tijd in Arnhems bekendste stadspark. Auteur: A. G. Schulte.
- Overcinge. Auteur: Heimerick Tromp.

Ook dit jaar is er weer een redelijk grote Nederlandse bijdrage geweest.
Het viermaal per jaar verschijnende tijdschrift, verlucht met fraaie foto's in kleur en zwart/wit is verkrijgbaar a.v.; losse nummers *f* 15,–, abonnementsprijs voor 1990 *f* 50,–. Het secretariaat van de NKS is intermediair.

Folders, brochures en gidsjes

– 'Kastelen in Nederland opengesteld voor bezichtiging'.
Sinds bovenstaande uitgave in de huidige vorm – blauw boekje met oranje opdruk en verlucht met foto's – bestaat, spreken we over het kastelengidsje. Dit jaar was de oplage 20.000 st. hetgeen momenteel het juiste aantal ter verspreiding is.
Het ligt in de bedoeling in de toekomst kleine beschrijvingen per kasteel toe te voegen. Zolang geen sponsor gevonden kan worden is dit financieel niet mogelijk. Ook ons streven het gidsje kosteloos te verspreiden zullen we niet loslaten aangezien dit voor een écht grote distributie noodzakelijk is.
– 'Kastelen geschikt voor Evenementen'.
Deze gids zal het komend jaar verschijnen. De toezending zal kosteloos zijn naar instellingen en bedrijven in binnenland en buitenland, doch niet aan particulieren. De gids wordt betaald door de inschrijvingsgelden van de kastelen voor een verspreiding zoals hierboven gesteld.

Tentoonstelling

De reizende tentoonstelling heeft evenals andere jaren op diverse locaties gestaan. Waren dit vroeger meest scholen, nu fungeert zij meestal als deel van een expositie. Ongeveer de helft van het jaar wordt zij gebruikt, wat heel bevredigend mag worden genoemd. Onderhoud c.q. vernieuwing is nog steeds noodzakelijk doch de gelden hiervoor ontbreken. Dus roeien met de riemen die we hebben. Een heruitgave van het begeleidende boekje 'Kastelen zijn de moeite waard' moet plaats vinden daar de voorraad uitgeput raakt, doch ook hiervoor ontbreken de financiële middelen.

Contacten Provinciale Kastelenstichtingen

Dit jaar hebben geen bijeenkomsten plaatsgehad. Min of meer hiervoor in de plaats zijn de contacten gekomen met betrekking tot de vakantiebeurs. Mede door deze activiteiten zullen in het komende jaar de verbindingen met de provinciale stichtingen wederom aangehaald worden. Op de vakantiebeurs maakt de NKS propaganda voor *alle* Nederlandse kastelen.

Secretariaat

De secretariaatswerkzaamheden zijn zoals omschreven in het jaarverslag van 1988. Feitelijk kan nu volstaan worden met hiernaar te verwijzen en naar de 'Nieuwsbrief dec. '89'.
De professionalisering van de werkzaamheden op het secretariaat zullen uitmonden in de benoeming van de huidige secretaris tot directeur van de Stichting. De huidige penningmeester wordt dan secretaris/penningmeester. De plannen houden in, dat dit zal plaats vinden op 1 januari 1990. Overigens dienen deze voornemens nog goedgekeurd te worden door de Raad van Beheer.

H. Mijsberg, secretaris

Stichting Kastelen Documentatie
Jaarverslag 1989

Het bestuur van de Stichting in 1989:

Prof. dr. J. G. N. Renaud	voorzitter
Mr. G. W. van Herwaarden	vice-voorzitter
De heer G. Heuff	secretaris/penningmeester
Mevr. drs. J. M. M. Kylstra-Wielinga	directeur
Mr. J. D. baron van Asbeck	lid
Jhr. C. van Eysinga	lid
Jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford	lid
ir. T. S. Smith	lid
Mevr. drs. C. C. S. Wilmer	lid

Vaste bibliotheekmedewerkers
Mevr. drs. J. M. M. Kylstra-Wielinga
Mevr. C. Duin-Rietdijk

Externe medewerkers
Mevr. W. van Alphen-Idzenga
De heer H. Hageman

Iedere donderdag is de bibliotheek 'bevrouwd' van ongeveer 9.00 uur tot ongeveer 16.15 uur. Op die dag worden belangstellenden en onderzoekers bij voorkeur ontvangen en geholpen (op afspraak). Op iedere maandag en vrijdag is bezoek mogelijk, maar met beperkingen (voor die dagen moet zeker een afspraak gemaakt worden). De bibliotheek van de SKD is te bereiken via het adres en telefoonnummer van de Nederlandse Kastelen Stichting.

Het voortbestaan van de Stichting, dat in de jaren na het overlijden van de heer A. I. J. M. Schellart in 1987 onze-

ker werd, heeft het Bestuur in het jaar 1989 kunnen waarborgen.
De financiële positie van de SKD is nog steeds niet rooskleurig, maar kon dank zij de samenwerking met de NKS en dank zij de hulp van een groot aantal begunstigers vandeze stichting sterk worden verbeterd.
In een gecombineerde vergadering besloten de DB- besturen van de NKS en de SKD medio 1989 tot een dusdanig samenwerkingsverband dat het voortbestaan van de SKD en derhalve van de bibliotheek/collectie Schellart veilig gesteld werd. Beide Stichtingen spraken af zeer nauw met elkaar te gaan samenwerken, maar zouden beide hun eigen identiteit en zelfstandigheid behouden. De NKS blijft voornamelijk naar buiten toe optreden d.m.v. brochures, voorlichting, publicaties e.d.; de SKD zal zich op het onderzoekend publiek blijven richten en zal als voren klaar staan voor het verstrekken van wetenschappelijke informatie zomede de helpende hand blijven bieden bij onderzoek.
Deze stap bleek uit een aantal mogelijkheden de beste oplossing. Daar beide stichtingen nauw aan elkaar verwant zijn, bovendien in het zelfde gebouw zijn gehuisvest en er daarbij sprake is van een personele unie in de persoon van de directeur van de SKD, tevens secretariaatmedewerkster van de NKS, kon een dergelijk samenwerkingsverband niet lang uitblijven.
Vanaf dat moment werden de vooruitzichten van de bibliotheek weer beter en kon opnieuw gedacht worden aan uitbreiding van het boekenbestand en het aantal abonnementen op relevante tijdschriften.
Een uitgebreide aanwinstenlijst, waaronder zich – gelukkig – ook vele geschonken werken bevinden, werd aan dit jaarverslag toegevoegd.
De uitbreiding van de collectie Schellart is met betrekking tot 1989 niet alleen gelegen in aangekochte en geschonken boeken. Reeds in de aanvang van het jaar werd door Mevr. M. Zytta-Balder uit Alkmaar een groot aantal ordners met verzamelde knipsels, foto's en andere wetenswaardigheden over nederlandse kastelen aan de Stichting geschonken. Deze verzameling kwam uit de nalatenschap van de vader van mevrouw Zytta en werd om niet aan de SKD gegeven, met de bedoeling dat via de SKD vele belangstellenden kennis kunnen nemen van de gegevens uit deze collectie (de collectie is ingeschreven onder de naam 'collectie Balder').
De ordening van de documentatieverzameling 'collectie Schellart' werd met voortvarendheid gecontinueerd. Reeds vele, – te volle – ordners met knipsels en foto's zijn onder handen genomen en de gegevens, per kasteel, in hangmappen opgeborgen. Hierdoor wordt de slijtage tegengegaan en is de collectie hanteerbaarder geworden. Een gedeelte van de vele negatieven is al opgenomen in een kaartsysteem. Ook hiermee zal worden doorgegaan. Tijdens het werk aan de ordners is ook een groot aantal 17e en 18e eeuwse prenten uit de verzameling gehaald. Deze zullen apart worden opgeborgen. Over de wijze waarop dit het best kan gebeuren beraadt het Bestuur zich nog.
De ordening en codering van de boekerij is nog niet goed op gang gekomen. Dat hangt samen met het feit, dat aansluiting bij de bibliotheekordening van de RDMZ te Zeist gewenst wordt geacht. Aangezien de RDMZ bezig is deze ordening te reorganiseren, dient de SKD te wachten op de uitvoering van de nieuwe codering bij deze dienst. Daarmede zal nog enige tijd zijn gemoeid. Dit betekent overigens niet dat de boekerij van de SKD ontoegankelijk zou zijn. Integendeel.
De Stichting heeft in 1989 aan ongeveer 300 verzoeken om informatie kunnen voldoen. De interesse voor het onderwerp 'kasteel' is groeiende, en dat betekent een verzwaring van de werkdruk voor de SKD. Veel verzoeken om informatie komen via de NKS naar de SKD. Dat beide organisaties onder het zelfde dak functioneren, veroorzaakt mede een toenemende drukte bij de SKD.
Vele leerlingen van basisscholen en van het middelbaar onderwijs kunnen worden geholpen. Het is verheugend vast te stellen dat de belangstelling voor geschiedenis in het algemeen en 'het kasteel' in het bijzonder ook bij de jeugd toeneemt. Verder werd informatie verstrekt aan studenten en journalisten alsmede aan medewerkers van de Nederlandse omroepen. Een twee uur durend vraaggesprek met de voorzitter van de SKD, prof. dr. J. G. N. Renaud werd in het EO-programma 'Schatkamer der Eeuwen' uitgezonden.
Tot nu toe werd door de SKD verstrekte informatie verzonden tegen vergoedingen van gemaakte onkosten.
Het bestuur overweegt echter voor onderzoek, verricht door de bibliotheekmedewerksters, een tarief vast te stellen, waar bovenop de vergoeding voor onkosten geteld zal gaan worden. Dit is een gebruikelijke methode bij veel archieven en vergelijkbare instellingen. Uiteraard zal de SKD niet het officiële tarief handhaven (*f* 25,– tot *f* 50,– per uur). De hoogte van de vergoeding mag zeker geen belemmering vormen, ook al omdat veel van de verzoeken om informatie afkomstig zijn van de niet kapitaal-krachtige scholieren.
Dit jaarverslag kan met de conclusie worden afgesloten: 1989 werd voor de Stichting Kastelen Documentatie een goed jaar. De toekomstperspectieven zijn beter dan in het verleden het geval was.

Juni 1990,
J.M.M. Kylstra-Wielinga, directeur

Aanwinsten Boekerij Stichting Kastelendocumentatie 1989

– Huisman, T., *Een benthuizer kasteel* (eigen produktie, Leiderdorp 1989)
– Bruijnzeels, J. M. C., Schatorje, J. M. W. C., Voermans, E.P.M., *Momentopnamen langs de Maas Topogr. tekenkunst uit Limburg 1600-1800* (Uitg. Limb. geschieden Oudheidkundig Genootschap 1989).
– Hendricks, A. J. G., *Kessel, Maasdorp met een rijke historie* (Venlo, 1981).
– Renaud, J. G. N. e.a., *Kessel, Overdrukken uit Catellogica I en II gebundeld* (uitg. NKS)

Aanwinsten mei 1989
– Babelon, J.P. (red.), *Le Chateau en France* (Parijs 1988).
– Furtado, P., Harris, N., Harrison, H., Pettit, P., *The Country Life Book of Castles and Houses in Britain* (Twickenham 1986) geschenk J. G. N. Renaud.

Aanwinsten juni 1989
– Wyck, H. W. M. v.d., Niemeyer, J.W., *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman* (Alpen a/d Rijn 1989) geschenk de heer Frerichs, Laren
Verweij, M. S., Dolfin, M. J., Vroman, N., *Het kasteel te Woerden.* Het gebouw, de geschiedenis en de restauratie (Woerden 1989).
– Meischke, R., *Beschouwingen over de Nederlandse Monumentenzorg tussen 1918 en ca. 1970*, lezing RDMZ 14-12-1988 (Amersfoort 1989).
– Meischke, R., *De Gotische Bouwtraditie* Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden, geselecteerde artikelen (Amersfoort 1989).

Aanwinsten september 1989
– Div. auteurs, *Nieder-Rheinisches Jahrbuch Bd IV* (Krefeld 1959) geschenk M. A. Struijs Vlaardingen.
– Moes, E.W., Sluyterman, K., *Eysden* overdruk uit Gulik, van – Nederl. Kasteelen en hun Historie, geschenk M. A. Struijs Vlaardingen.
– Gelder, H. E. van, *Oude Buitenplaatsen rondom 's-Gravenhage* (Den Haag, z.j.) geschenk M. A. Struijs Vlaardingen.
– Boer, J. L. de, *De Erfdochter van de Doorwerth* (Arnhem 1942) geschenk M. A. Struijs Vlaardingen.
– Asch v. Wijck L. A. v., *Het archief van het Kasteel de Haar te Haarzuilens* (1959) geschenk M.A. Struijs Vlaardingen.
– Moes, E. W., Sluyterman, K., *Diverse overdrukken uit Ned. Kast. en hun Historie* verzameld in 2 banden. Bd. I: Heeze/Westhoven/Hernen/Nederhorst/Ruurlo/Rosendael/Helmond, Bd. II: Geysteren/Nyenrode/Zuylenstein/Duivenvoorde/Renswoude/Marquette/Vorden/Horne/Hoensbroek/Middachten, geschenk M. A. Struijs Vlaardingen.

Aanwinsten oktober 1989
– Harenberg, J., *Kastelen rond Zutphen I* in: kleine Monumentenreeks (Zutphen 1987) Geschenk N.K.S.
– Harenberg, J., *Kastelen rond Zutphen II* in: kleine Monumentenreeks, Geschenk N.K.S.
– Tengbergen, A., Tengbergen, E.J., *De acht kastelen van Vorden* in: kleine Monumentenreeks (Zutphen 1988) Geschenk N.K.S.
– Harenberg, J., *Kastelen en Landhuizen rond Lochem* in: kleine Monumentenreeks (Zutphen 1989) Geschenk N.K.S.
– Harenberg, J., *Wasserburg Welbergen*
– Grobbe, F. H., *Van Brants Rus Hofje* (z.j.) geschenk de heer F. H. Grobbe Amsterdam.
– Roy v. Zuidewijn, R. de, *Het Provinciehuis van Noord-Holland* (Haarlem 1989).
– Caminada, A. M. G. *Loevestein een fort aan de grens van Holland* (Zutphen 1989) Geschenk R.K.B.

Aanwinsten november 1989
– Bureau Hermans en Kamphuis, *Bouwhistorische documentatie en waardebepaling van Huis Doorn* (Rijksgebouwendienst e.a. 1989)

Aanwinsten december 1989
– Bos, J., Hulst, F. J., Brood, P., *Huizen van Stand* Geschiedenis van de Drentse havezathen en hun bewoners (Assen/Meppel 1989)
– Bos, J., Hulst, F.J., Brood, P., Luchtfoto's van Nederland gemaakt door de Luchtvaartafd. te Soesterberg tentoonstelling 22-3-'89 geschenk de heer W. Ploeg Bilthoven.
– Angenent, W., *Vestingwerken van Wageningen* betreffende het kasteel Wageningen. Periode 1983-1988, veldwerk verslag.

N.B. De Redactie heeft met grote dank het nu volgende 'Journalistieke' verslag van een deelneemster aan 'Medemblik' aanvaard!

Floris V, een middeleeuws vorst

'Floris V was een geletterd man'
Met deze zinsnede begon de Heer Dr. J. v. Herwaarden zijn lezing – onder de titel 'Floris V een middeleeuws vorst' op 4 oktober 1989 ter gelegenheid van de Kastelenstudiedag in Slot Radboud te Medemblik.
Deze eerste zin al bracht de toehoorders op het puntje van hun stoel, want hieruit bleek, dat een ander facet van deze zo tragisch aan zijn einde gekomen Graaf van Holland zou worden belicht.
Floris V (1254-1296) leefde in de 2e helft van de 13e eeuw – een overgangsperiode! Juist in zijn tijd begonnen er zich veranderingen af te tekenen. Was er voordien op bestuursgebied sprake van versnippering, in zijn tijd ontstond meer eenheid. Men kan stellen dat onder Floris V er pas sprake was van een werkelijk bestuur, een betere administratie, een betere controle.
Hoe was het oordeel van tijdgenoten over Floris V? Vertegenwoordigde hij in zijn persoon de ridderidealen als daar zijn, ridderlijkheid, goed gedrag, was hij deugdzaam?
Volgens zijn tijdgenoot – de kroniekschrijver Melis Stoke – was Floris V het voorbeeld van 'de goede deugdzame ridder'. Maar ja, Stoke was werkzaam als klerk aan het grafelijke hof. Hem was de opdracht gegeven tot het schrijven van een 'Chronicon' over het grafelijke geslacht.
Andere tijdgenoten en wel vele adelijke heren waren een andere mening toegedaan. Hun oordeel over Floris V luidde: 'Floris V was juist een slecht vertegenwoordiger van de adel'.
Men moet zich echter wel realiseren, dat deze heren v. Heusden, Cuyck, v. Aemstel, Woerden, v. Velsen getroffen werden door de bestuursmaatregelen, die Floris V nuttig achtte. Deze heren vertegenwoodigden die, 'inner circle', die geregeld verschillende posities koos in de geschillen, die regelmatig optraden tussen Holland en Utrecht. Zij rekenden Floris V de dood van de broer van Van Velsen aan, alsmede de vermeende verkrachting van Machteld van Woerden, vrouw van de Heer Van Velsen.
In latere tijden brachten schrijvers juist deze laatste feiten naar voren om Floris V in een kwaad daglicht te stellen. In latere geschriften treft men dan ook geregeld een negatief oordeel over Floris V aan.
Terugkomend op de eerste zin van zijn betoog – 'Floris V was een geletterd man', en daaraan toevoegend dat Floris V het schrijven ook stimuleerde – kwam de spreker terug op een andere tijdgenoot van Floris V, die waarschijnlijk grote invloed heeft gehad op het denken en het gedrag van Floris V: Jacob van Maerlant (?-± 1300).
Deze laatste Vlaamse schrijver verbleef volgens bepaalde opvattingen een tiental jaren (1258-1268) op het eiland Voorne aan het hof van Albrecht. Van Voorne – burggraaf van Zeeland ('hoewel Noterdaem het wel niet eens zou zijn met deze stelling, merkte de spreker fijntjes op').
Aan deze Albrecht (1246) had Jacob van Maerlant een jeugdwerk (1263) opgedragen 'Jozef van Arimatea'.
Wat belangrijk geacht moet worden, is dat aan dit hof ook Floris V – 8 jaar jonger dan Albrecht – zijn jeugdjaren doorbracht.
Oorspronkelijk had van Maerlant zich bezig gehouden met het vertalen van ridderromans uit de Franse taal, o.a. Graal-verhalen en Merlijn. Ook verscheen van zijn hand een vertaling van een Keltisch werk, waarvan de originele versie onbekend is, getiteld 'Torec'.
Dit werk valt al onder de moralistisch-didactische literatuur, waarmee van Maerlant zich op oudere leeftijd bezig hield.
Zo ontstond in het jaar 1266 – Floris V was toen 12 jaar oud en werd dientengevolge als volwassen beschouwd! – een vertaling van het 'secretum Secretorum' onder de titel 'Heimelychede der Heimelycheit' of wel 'heimelijke heimelijkheden'. De lezer vond hierin waarschuwingen in de vorm van paedagogische verhalen.
Terug in Vlaanderen schreef van Maerlant in de tachtiger jaren zijn 'Spieghel Historiael'. Dit was een vertaling van Bellovacensis'/Vincent v. Beauvais: 'Speculum Historiale'.
Spiegelen wij Floris V aan de ideale ridder, figuren uit de heldendichten van de 11e en 12e eeuw, dan valt op, dat Melis Stoke melding maakte van de povere verrichtingen van Floris V tijdens de riddertournooien. Eigenlijk werd er maar twee keer melding gemaakt van zijn deelname en dan valt hij op door laakbaar gedrag. Er is zelfs sprake van een boete, die Flrois moest betalen. Zijn slachtoffer moet Hertog Jan van Brabant geweest zijn. Juist deze Jan en ook de familie van Floris V waren met recht allen tournooihelden. In dit opzicht voldeed Floris V dus niet aan het beeld van de ideale ridder.
Wat deugdzaamheid betreft: in zijn huwelijk met Beatrijs van Vlaanderen gedroeg Floris V zich tamelijk monogaam, hoewel er verhalen rondgingen over verhoudingen met de weduwe van Albrecht van Voorne en natuurlijk met Machteld van Woerden.
Juist in de Torec vond een lezer in die tijd bespiegelingen over de ridderdeugden als daar zijn: dapperheid, gematigheid, hoofs gedrag, largesse en mildheid, ook tegenover onderdanen!
Van Maerlant's invloed op de opvattingen en beslissingen die Floris V nam op bestuurlijk gebied, getuigen van de rol, die dit boek, door hem vertaald, gespeeld moet hebben. Van Maerlant's rol was die van een soort 'praeceptor', immers, in de 'Torec' werd de nadruk gelegd op een juist ridderlijk gedrag, in de 'Heimelijke heimelijkhe-

den' stonden tal van waarschuwingen aan het adres van de vorst.
Floris V heeft profijt getrokken uit deze wijze lessen. Om te beginnen werd er orde op zaken gesteld wat betreft de financiën. Er kwam een einde aan de feodale verhoudingen tussen vorst en landsheren. Er werden betrouwbare kasteleins aangesteld. Al in 1269 (n.b. Floris V was toen vijftien jaar oud) oefenden rentmeesters controle uit op 's lands financiën.

Opvallend was de houding tegenover de handel. Stond er niet, dat men de koopman moest ontzien?! Moest men de steden in het Hollandse gebied – dorpen eigenlijk niet te vergelijken met Venetië of Florence – niet de rechten geven die ze toekwamen? Stond in de 'Heimelijkheid' ook niet, dat de koopman geen slachtoffer mocht worden van diegenen die b.v. tolrechten mochten heffen: de 'inner circle' dus, die geneigd was methoden van afpersing toe te passen!?
Adviezen aan de vorst stonden er te lezen in bovengenoemd traktaatje als: 'Wees op de hoogte van hetgeen er in het land omgaat'. 'Een vorst moet kunnen luisteren en slecht nieuws kunnen aanhoren',
ook 'Pas op met het uitspreken van de doodstraf', 'Hanteer geen twee wetten naast elkaar'
en dan de waarschuwing 'Wees voorzichtig in het optreden tegenover het buitenland'.
Heeft Floris V al deze waarschuwingen wel voldoende ter harte genomen? Hij was zeker geliefd bij het gewone volk omdat hij financiële beschermende maatregelen nam, omdat hij orde in het land schiep, maar hij heeft onvoldoende in de gaten gehad, dat er onder de edelen een groepje heren was, dat allerminst tevreden was over zijn optreden, dat er bovendien enkele heren waren, die op wraak belust waren. De 21 steken die hij opliep, getuigen van de haat en wraakgevoelens waarmee zijn belagers hem ombrachten.
Ook de waarschuwing betreffende het buitenland sloeg hij in de wind. Waar hij altijd nauwe verbindingen met Engeland had onderhouden, ging hij overstag en bond betrekkingen aan met Frankrijk. Dat hiermee de weg vrij kwam tot het vormen van een complot achter zijn rug om, waarin èn Vlaanderen, èn de Engelse koning instemden heeft tot zijn ondergang geleid.

Schrijfster van bovenstaand verslag heeft ademloos geluisterd naar het betoog van de Heer van Herwaarden. Zij is er zich terdege van bewust, dat men – al lezende – zich toch niet een juiste voorstelling kan maken van de boeiende en enthousiaste wijze waarop de spreker zijn kennis over dit onderwerp op ons, toehoorders, overbracht.
Het zij zo.

C. Duin-Rietdijk
Zeist, 6 november. 1989

Samenvatting van de causerie door dr. J. van Herwaarden: *Floris V, een middeleeuws vorst*, uitgesproken op 4 oktober 1989 ter gelegenheid van de Kastelenstudiedag van de Nederlandse Kastelenstichting in het Slot Radboud te Medemblik.

Het betoog was vooral gedrapeerd rond de mogelijke relatie tussen Floris V en Jacob van Maerlant, die eerder door prof. dr. W. P. Gerritsen (Utrecht) is aangestipt (zie diens hieronder genoemde publicatie). Daarbij werd ingegaan op de betekenis die Maerlants in dit verband genoemde werken *(Torec; Heimelijkheid de heimelijkheden; Spiegel historiael)* mogelijk hebben gehad en hoe dat kan doorwerken in de waardering en typering van Floris' bewind.

– Floris' opvoeding op Voorne? relatie met de oudere Albrecht van Voorne (Floris * 1254; Albrecht *ca. 1246); was Maerlant zelf de leraar? (debat over herkomst van Maerlant, vgl. J. van Herwaarden, 'Maerlants *Rijmbijbel* (. . .), in: *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Overzicht van het jaar 1983* (Leiden 1985) 63; daartegenover: Gerritsen, 'Wat voor boeken' (zie hierna), 82 en nn. 31, 32);
– met inhoudelijke verwijzing naar *Torec* (in het bijzonder het 'scip van aventuere' met wijsgerig symposium over (kardinale en ridderlijke) deugden), en *Heimelijkheid der heimelijkheden;*
– ridderlijkheid (met bespreking van eventuele invloed van Lanceloot) en geringe tournooi-gerichtheid (vgl. het hierna genoemde artikel van Van Herwaarden),
– regering in theorie (m.n. naar aanleiding van opmerkingen in de *Heimelijkheid*) en praktijk (waarbij vooral gebruik werd gemaakt van Hugenholtz' biografie en Coenens dissertatie): samenstelling grafelijke raad → 5, hoogstens 7 betrouwbare (maar zelfstandig denkende!?) getrouwen (edelen?) – bijzondere grafelijke ambtsdragers (stadhouder Zeeland: Floris van Avesnes; burggraaf van Zeeland: Albrecht van Voorne) – begin organisatie grafelijk financiewezen (rentmeesterschappen) – begin opzet grafelijk bestuursapparaat (klerken → 'kanselarij', in Floris' tijd voor Holland nog een wijdse term);
vervolgens werden woorden gewijd aan Floris' reputatie:
– in weerwil van wat zijn propagandist Melis Stoke (vgl. *Heimelijkheid* over de noodzaak tot het onderhouden van 'klerken' ten behoeve van propaganda) beweert was Floris V geen tournooiheld, maar wel een enorm minnaar van de jacht (vgl. het opstel van Van Herwaarden);
– Floris was huiselijk (waarschijnlijk wel ontrouw aan Beatrix; Machteld van Velzen; de weduwe van Albrecht van Voorne, Katharina van Durbuy (gest. 1328; er wordt beweerd dat Floris bij haar een bastaard had verwekt, vgl. de hieronder genoemde studie van Lenselink, p. 41 en noten 355/6);

waarna werd stilgestaan bij zijn optreden als een landsheer die vooral was gespitst op het versterken van zijn *Hausmacht*, met daarbij:

– aandacht voor zijn verstandhouding met (hoge) edelen: uitbouw vorstelijke macht leidde tot conflicten die wat betreft bepaalde edelen werden gecompliceerd door de politieke constellatie waarin Holland intern (West-Friesland, grensgebieden met Utrecht, Zeeland) en ten opzichte van de omringende gebieden – Utrecht, Brabant, (Gelre), Vlaanderen – verkeerde (waarbij binnen- en buitenlandse problemen elkaar ook beïnvloedden);
– daarmee verband houdend; 'der keerlen God' (een eeuw na zijn dood zo genoemd vanwege de mogelijke verheffing van 40 huislieden tot ridders), verlening van stadsrechten, o.a. aan Medemblik (1289!), waarbij Floris zich nog uitdrukkelijk als leenman van de Duitse koning presenteert (→ loyaliteit van steden t.o.v. Floris, onder andere blijkend bij zijn dood);
– in dat kader pasten Floris' aanspraken op de Schotse troon (vgl. de opmerkingen daarover in Van Herwaarden, 'Graaf Floris V. . .', zie hierna), gevolgd door een uiteenzetting over de wellicht al vanaf 1294 voorbereide 'renversement des alliances': met het oog op zijn *Hausmacht* in Zeeland verruilde Floris Engeland voor Frankrijk (nota bene: een bondgenootschap met Floris V van Holland was de Franse koning Filips IV de Schone begin 1296 4000 £ waard, terwijl de Henegouwse graaf Jan van Avesnes voor dezelfde vorst in 1297 6000 £ waard was; zie J.R. Strayer, *The reign of Philips the Fair* (Princeton 1980) 320);

het verhaal werd afgesloten met een uiteenzetting over de samenzwering zowel vanuit internationaal-politiek perspectief als vanuit de verhouding tot de betrokken edelen (wel formeel verzoend – vandaar de Utrechtse maaltijd en de Sint Geertruidsminne (voor het laatste: het al meermalen aangehaalde opstel van Van Herwaarden), maar onzekerheid over politieke dan wel persoonlijke (overlevering: persoonlijke haat van Gerard van Velzen, vanwege Machteld → onnodig veel steken bij het doden van de graaf) loyaliteit), waarmee werd teruggekeerd naar de raad die vorsten in de *Heimelijkheid* wordt gegeven: een vorst moet voortdurend op de hoogte zijn van wat in zijn land en in zijn onmiddellijke omgeving gebeurt; de moord met de opmerkelijk Floris-gezinde houding van Kennemers, Waterlanders en Westfriezen.

Beknopte literatuurlijst (met aantekening dat in de noten van de desbetreffende publicaties ook het een en ander over Floris V is te vinden):

J. M. A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw* (Utrecht 1986);
W. P. Gerritsen, 'Wat voor boeken zou Floris V gelezen hebben?', in: *Floris V, Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* (Den Haag 1979) 71-86;
J. van Herwaarden, 'Graaf Floris V en het reizen in zijn dagen', in: E. H. P. Cordfunke e.a. (red.), *Handel en wandel in de dertiende eeuw* (Muiderberg 1986) 5-28;
F. W. N. Hugenholtz, *Floris V* (Bussum 1966);
id., *Floris V – Vermoord en getekend* (Nieuwkoop 1977);
id., 'Een vorst als Floris', in: *Floris V, Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* (Den Haag 1979) 6-22;
id., 'Floris V in de ogen van het buitenland', *Holland in de dertiende eeuw, Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* ('s-Gravenhage 1982) 41-49;
J. G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (2 delen – doorgepagineerd – 's-Gravenhage-Haarlem 1971);
W. H. Lenselink, 'Het burggraafschap van Zeeland tot 1328', in: W. H. Lenselink en A. D. A. Monna, *Studies over het Zeeuwse en het Leidse burggraafschap* (Groningen 1976) 3-62, i.h.b.: 34-43;
H. Obreen, *Floris V, graaf van Holland en Zeeland, Heer van Friesland, 1256-1296* (Gent 1907);
H. Vekeman, *Torec, een middeleeuws kunstwerk* (Nijmegen 1980);
A. A. Verdenius, *Jacob van Maerlant's Heimelijkheid der heimelijkheden opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aanteekeningen voorzien* (Amsterdam 1917).

Gevraagd:

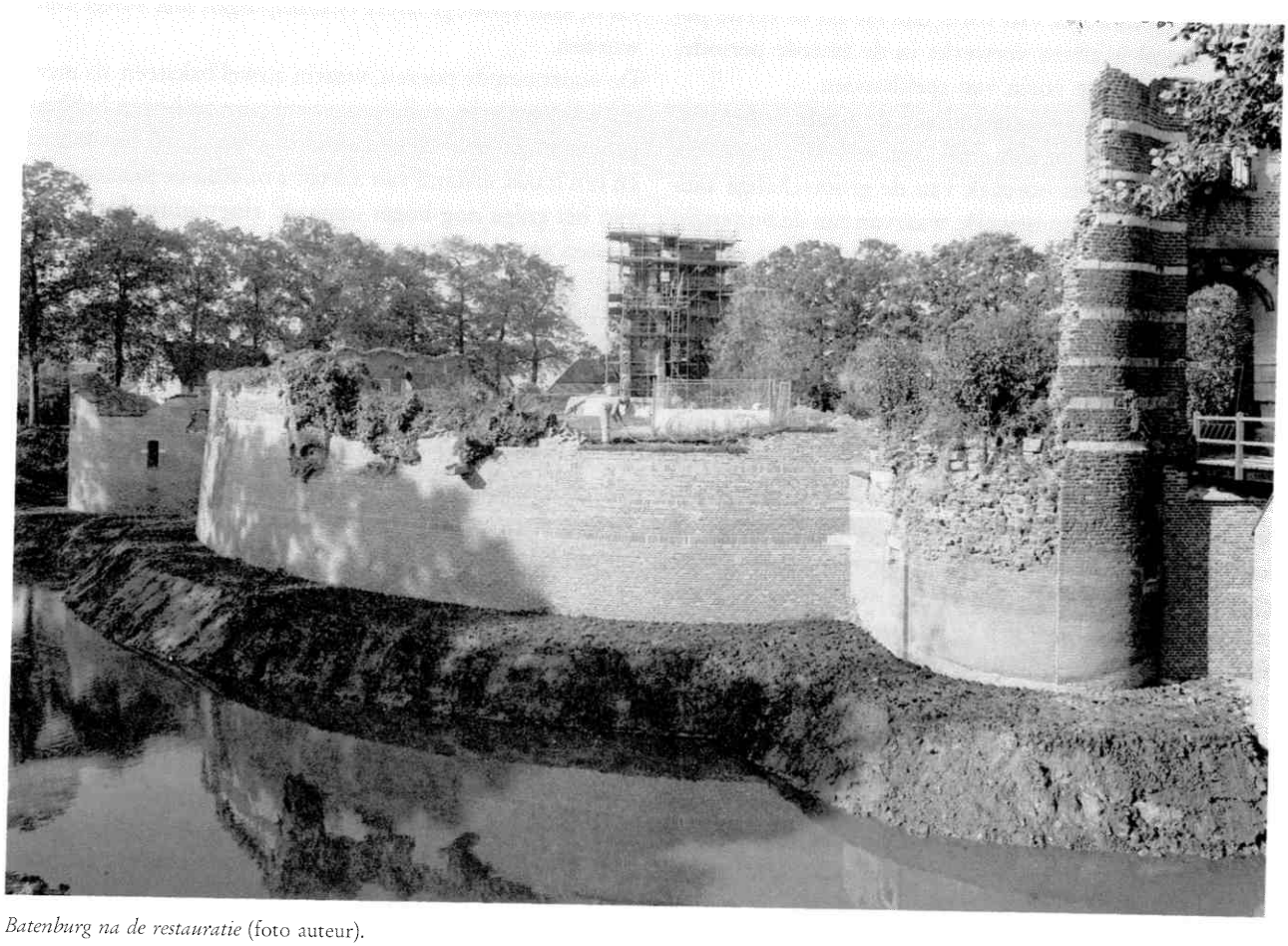
div. nrs. van 'De Woonstede door de eeuwen heen' te weten de nrs. 32, 68, 69, 70, 71, 72, 77, 78.
Nummers worden graag vergoed.
De heer J. A. Steenbergen
Julianastraat 40
6707 DG WAGENINGEN

Verslagen en mededelingen

Batenburg (gem. Wijchen)

Inleiding

Van het eens zeer machtige kasteel Batenburg, gelegen ten noorden van het voormalige stadje, resten ons heden ten dage de overblijfselen van een vrijwel cirkelvormige ringmuur met later aangebouwde halfronde torens. Het poortgebouw, bestaande uit twee torens met een poortdoorgang daartussen en de toegangsbrug bevinden zich aan de oostzijde. De aan de noord- en zuidzijde gelegen torens zijn ongeveer even groot en slechts tot maaiveldhoogte behouden; daarentegen is de aan de westzijde opgetrokken 'Bronkhorstertoren' aanzienlijk zwaarder en ten dele nog tot grote hoogte bewaard.
Hoewel in 1970 enige noodvoorzieningen waren getroffen om het met name op de waterlijn sterk aangetaste muurwerk te stutten, kon het benodigde geld voor verdere consolidatiewerken niet bijeen gebracht worden en schreed het verval verder voort. Eerst in de loop van 1989 werd dankzij de Gemeente Wijchen een mogelijkheid gevonden de werkzaamheden voort te zetten: in het kader van een scholingsproject, dat ten doel had jeugdige werklozen op te leiden in het bouwvak, werden ondermeer gelden verworven uit het Europees Sociaal Fonds. Voorafgaand aan het herstelwerk aan ringmuur en torens werd door het Laboratorium voor bouw- en bewoningsgeschiedenis van de Werkgroep Restauratie (Faculteit der Bouwkunde, TU Delft) de aangetroffen bestaande toestand nauwgezet onderzocht en gedocumenteerd. Helaas moesten we ons daarbij in hoofdzaak beperken tot de buitenzijde; dit vanwege het feit dat de consolidatie in een veel hoger tempo verliep dan oorspronkelijk gepland was. Bij de voorbereiding was namelijk uitgegaan van meerdere jaren. De realiteit was echter dat de

Batenburg na de restauratie (foto auteur).

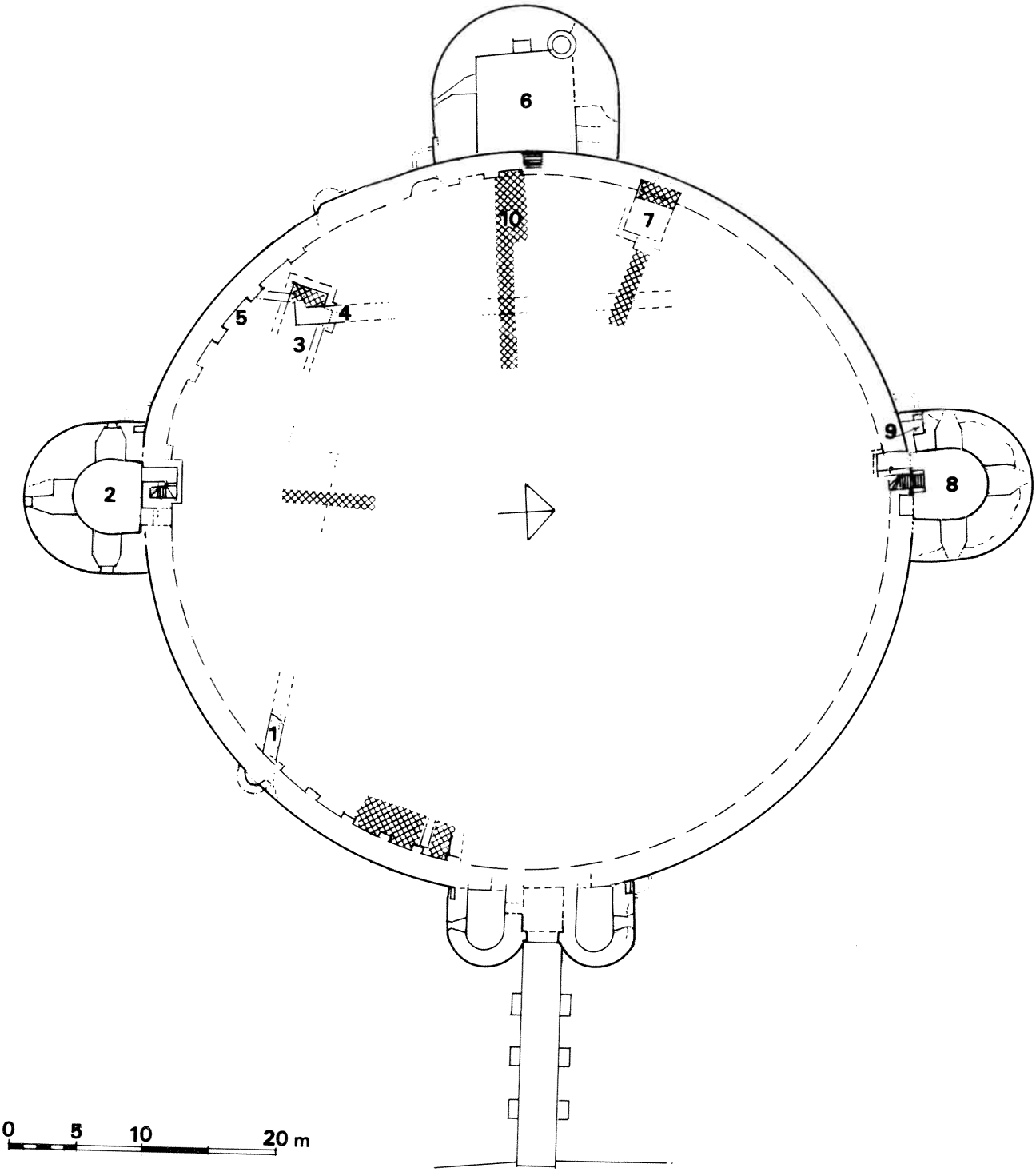
werkzaamheden die in juli 1989 begonnen, al op 1 november 1990 beëindigd werden.
Een beperkt onderzoek van een gedeelte van het binnenterrein kon in het kader van de Werkweken Bouwhistorisch Onderzoek gedurende de maanden juli en augustus 1990 uiteindelijk nog uitgevoerd worden. Met de hulp van studenten werden enkele sleuven gegraven en delen van fundamenten blootgelegd, onder andere van de binnenzijde van de ringmuur. Daarbij kwam aan het licht dat in de vorige eeuw tijdens de aanleg van moestuinen er op het voormalige binnenplein zeer veel vergraven was, waarbij de meeste funderingen van de binnenmuren werden uitgebroken. Ondanks deze tegenslag werd toch een globaal beeld verkregen van de opbouw van het grondpakket binnen de ringmuur van de kasteelruïne.

De fasering van de ringmuur

Een van de meest belangwekkende constateringen tijdens het onderzoek aan de ringmuur was dat deze uit tenminste twee bouwperioden bestaat, gescheiden door een meestal horizontaal verlopende bouwnaad. Deze scheiding tekent zich op een aantal plaatsen af in de vorm van een dubbele lintvoeg, elders is alleen een verschil in baksteen onder en boven de grens waarneembaar en/of een verschil in de verwerkte mortel. De baksteen van de tweede periode is iets kleiner, soms dikker, meestal harder en onregelmatiger van vorm dan die uit de eerste periode, Mergel is alleen verwerkt in de tweede periode, voornamelijk in de vorm van spekbanden.
De sterk wisselende waterstand van de gracht – het verschil tussen zomer- en winterpeil kan wel twee meter bedragen – was mede oorzaak van de grootschalige aantasting van het ringmuurwerk, waarvan aan de buitenzijde soms meer dan één meter van de totale dikte van gemiddeld 1,5 m was verdwenen!
Dat men in vroeger tijd soortgelijke problemen had gekend, bleek uit de grote verscheidenheid van klamplagen en inboetingen uit de 17de en 18de eeuw. Bij het aanbrengen daarvan had men destijds helaas ook het oorspronkelijke talud en de grachtbodem vergraven: het aan de voet van de muren aangetroffen vondstmateriaal dateerde voornamelijk uit de 18de eeuw. Tijdens het drooglegen van de gracht en het uitbaggeren ervan voorafgaand aan het begin van de consolidatie, was vooral 19de eeuws en nog recenter materiaal tevoorschijn gekomen.
Het metselwerk van de eerste periode van de ringmuur, die een diameter heeft van meer dan 50 m, bestaat uit zachtrode baksteen met een afmeting van 29 × 14,5 × 6/6,5 cm en vertoont een homogeen beeld. Uitzondering daarop zijn een uitmetseling tussen de zuid- en de westtoren (onder het latere arkeltorentje), mogelijk een steunbeer of resten van een uitspringende toren en een bouwnaad in de noordelijke ringmuur nabij de aansluiting op de poorttoren: de oorspronkelijke toegang of brugkelder? Nader onderzoek aan de binnenzijde van de muur kan hier misschien uitsluitsel over geven. Daar waar de binnenzijde wel in het zicht kon worden gebracht, bleek dat op regelmatige afstanden mee in verband gemetselde poeren voorkomen.
Opmerkelijk is voorts dat het metselwerk van de eerste periode hoger opgaat daar waar de (latere) uitspringende halfronde torens erop aansluiten. Vooral aan beide zijden van de noordtoren zien we dit verschijnsel en in mindere mate ten noorden van de westtoren. Omdat tijdens de verwoesting van de eerste ringmuur er nog geen sprake was van deze torens, is een verklaring niet eenvoudig te geven. Mogelijk zouden er ten tijde van de eerste periode al (kleinere) torens ter plaatse gestaan kunnen hebben.
Na de verwoesting van de waarschijnlijk 14de eeuwse ringmuur is, in elk geval na 1500, op de zelfde grondslag een nieuwe muur opgetrokken. Bij deze tweede periode handhaafde men de al bestaande schuinstand van de buitenzijde (10 cm per m), terwijl ook de poeren aan de binnenzijde opnieuw benut werden. Voor de eerste maal werd nu op uitgebreide schaal mergel toegepast, spekbanden van wisselende breedte om de 8 tot 10 lagen baksteen, doch ook rijen blokken in het binnenwerk, zoals met name tussen west en noordtoren nog te zien is. De speklagen lopen in het binnen de westtoren gelegen ringmuurgedeelte door, of dit ook bij de andere toren het geval is, kon vanwege latere beklampingen niet vastgesteld worden.
De voornoemde poeren, waarin zowel baksteen als mergel was verwerkt, zullen een weergang op bogen hebben gedragen. Ze hebben een afmeting van ca. 50 bij 100 cm en een h.o.h. afstand van 2,5 tot 3 m. Aan de binnenzijde van het enige nog hoger opgaand ringmuurgedeelte ten westen van de zuidtoren was te zien dat deze weergang nog sporen vertoont van versieringen van gesinterde baksteen. Een soortgelijke versiering bevindt zich ook aan de binnenzijde van de zuidelijke poorttoren.
Of de ringmuur in de eerste periode ook reeds een stenen weergang met bogen heeft gehad, was niet meer te bepalen doch lijkt wel waarschijnlijk. De boogaanzet die in de onderzoeksleuf nabij de westtoren werd gevonden, behoorde echter tot een grond- of spaarboog en zal nooit in het zicht zijn geweest.

De aangebouwde halfronde torens

Uit het onderzoek is gebleken dat alle uitspringende torens later 'koud' tegen de al vernieuwe ringmuur (de tweede periode) zijn aangebouwd. Ze staan vrijwel vertikaal, dit in tegenstelling tot de ringmuur die nogal achteroverhelt. De baksteen heeft afmetingen van 26/28 × 12/14 × 5,5/6,5 hetgeen min of meer in overeenstemming is met die van de tweede periode van de ringmuur, zij het dat de stenen daarvan over het algemeen iets dikker zijn.

(opm. en tek. T. C. Bauer).

Omdat de uitwerking van de verkregen onderzoeksgegevens nog in volle gang is, zullen slechts enkele hoofdlijnen van de bouwgeschiedenis worden aangestipt. Ten aanzien van het poortgebouw geldt dat het gedetailleerde onderzoek daar zelfs nog moet plaatsvinden.
De noord- en zuidtoren vertonen nogal wat overeenkomsten in plattegrond en detaillering van de openingen, de westtoren daarentegen is aanzienlijk groter en verondersteld mag worden dat de belangrijkste woonruimten zich hierin bevonden. Binnen deze 'Bronkhorstertoren' zijn overigens twee bouwfasen te onderscheiden.
Zowel de zuid- als de noordtoren hebben op kelderniveau drie vensteropeningen met dagkanten die eerst evenwijdig zijn en dan met een knik taps toelopen. Omdat aan de buitenzijde van de detaillering nauwelijks iets is overgebleven, valt over de oorspronkelijke vormgeving van de openingen niet veel te zeggen, mogelijk waren ze voorzien van een natuurstenen omlijsting. Aan beide torens troffen we bij een der openingen nog de aanzetstenen van een segmentboog aan, hetgeen aannemelijk maakt dat deze in tweeën gedeeld waren: onder een schietopening en daarboven een kijkspleet. Op het knikpunt waren ter hoogte van de vloer soms gaten uitgespaard waarin een balk bevestigd kon worden om de terugstoot van een vuurwapen op te vangen. De zuidelijke opening in de zuidtoren bleek al in een vroeg stadium ingrijpend te zijn gewijzigd: het verkreeg een asymmetrische vorm met een klein venster boven een hoge borstwering. De drie openingen in de noordtoren zijn eveneens later deels dichtgezet. De kelders waren overkluisd door tongewelven; dat van de zuidtoren was nog grotendeels aanwezig en is nu hersteld. De vensternissen zijn overdekt door twee bovenelkaar gelegen halfsteens segmentgewelfjes.
De kelder van de zuidtoren is toegankelijk via een in de ringmuur uitgespaarde wenteltrap; een ten oosten daarvan gelegen doorgang gaf toegang tot een kelderruimte onder de zuidvleugel, die nog nader dient te worden onderzocht. Op het beganegrond-niveau van deze toren werden de overblijfselen van een schouw gevonden. Het laatgotische basement van een der schouwwangen, nog in situ aanwezig, wijst op een datering in het midden van de 16de eeuw.
De noordtoren was toegankelijk gemaakt via een steektrap met één kwart, later door de ringmuur gebroken. Oorspronkelijk is er waarschijnlijk een wenteltrap geweest zoals die in de zuidtoren. De doorgang die naar deze trap zou leiden, is in de ringmuur ingehakt en wel door het muurwerk uit de eerste periode daarvan, dat binnen deze toren nog tot relatief grote hoogte bewaard is gebleven. Als ander opvallend verschijnsel kan genoemd worden het zeer krap bemeten privaat dat in de westelijke muur van de toren is uitgespaard en bereikbaar is via een smal gangetje langs de ringmuur. Het loosde op een koker in de dikte van de torenmuur. In het muurwerk van de andere torens zijn eveneens, steeds nabij de aansluiting op de ringmuur, privaatkokers aangetroffen. Deze loosden via door bogen overwelfde doorgangen hetzij direct op de gracht, danwel op een gemetselde put. Het vondstenmateriaal dat daarbij kon worden verzameld, stamde merendeels uit de 17de en 18de eeuw.
De westtoren bevat een ongeveer vierkante kelderruimte, die overdekt was met een direct bij de bouw aangebracht tongewelf, dat niet zo lang geleden grotendeels is ingestort. Er zijn twee licht en/of schietopeningen met als bijzonderheid dat ze voorzien waren van afvoeropeningen voor kruitdamp. De toegangstrap lijkt later in de ringmuur te zijn aangebracht, waarschijnlijk toen in 1686 de westvleugel werd gebouwd. Hoe men daarvoor in de kelder kwam, blijft een open vraag. Het trappenhuis, dat zich in een nu verdwenen deel van de toren heeft bevonden, liep in elk geval niet door tot in de kelder. In de westwand bevindt zich een nis met daarnaast de waterput, hetgeen duidt op een mogelijke functie als keuken. De daartoe onmisbare stookplaats is echter niet te traceren. De waterput kon overigens oorspronkelijk ook vanaf de begane grond worden benut.
De begane grond en de twee erboven gelegen verdiepingen zijn alle voorzien van schouwen, die in hun huidige vorm stammen uit een tweede bouwfase. De rookkanalen zijn deels wel origineel. De vervanging van het (kruis)gewelf met middenkolom boven de begane grond door een balklaag met moer- en kinderbinten, alsmede de vergroting van de vensters aan de zuidzijde, zijn waarschijnlijk het product van de verbouwing uit dezelfde tijd (1686?).
Beide poorttorens bevatten een overwelfde kelder met daartussen een ruimte, nu geheel met puin gevuld, die oorspronkelijk een waarschijnlijk open brugkelder was. Daarin kon het contragewicht van de ophaalbare brug verzinken. De huidige brugpijlers, die een drietal bogen hebben gedragen, zijn in de kern nog 16de eeuws. Tijdens de recente consolidatie moesten de volledig loszittende beklampingen geheel worden verwijderd, waarna een nieuwe buitenschil werd aangebracht.

Het binnenterrein

Zoals in de inleiding reeds gezegd, waren de resultaten van het onderzoek op het binnenterrein nogal teleurstellend. Van de gezochte binnenpleinmuren waren slechts sporadisch resten overgebleven. Elders, met name in de onmiddellijke nabijheid van de ringmuur, maakten grote massa's puin een 'diepergaand' onderzoek vooralsnog onmogelijk.
Ten westen van de zuidtoren werd een vrijwel tegen de poeren aan de binnenzijde van de ringuur aanliggend 16de eeuws keldertje aangetroffen, dat in een oudere

puinstort was ingegraven. Op zijn beurt bleek dit keldertje in de loop van de 17de eeuw met puin te zijn opgevuld, waarna de fundering van de westvleugel – het zogenaamde nieuwe gebouw uit 1686 – er overheen werd gelegd.
In de sleuf die midden voor de westtoren in noord-zuid richting was aangelegd en die vooral ten doel had de binnenpleinfundering van de westvleugel te traceren, kon achteraf slechts aan een vaag speciespoor worden afgelezen waar de fundering ooit had gelegen. Iets meer naar het noorden werd overigens wel een ondiepe, met puin gevulde uitbraaksleuf aangetroffen, zodat het verloop van de muur in elk geval op tekening te reconstrueren is. Bovengenoemde sleuf bracht evenwel andere interessante gegevens aan het licht: uit het hellend verloop van een aantal grondlagen kon worden opgemaakt dat het binnenterrein eertijds aanzienlijk kunstmatig was opgehoogd, doch naderhand in het midden deels weer afgegraven en geëgaliseerd werd. Wanneer deze activiteiten plaatsvonden kon nog niet bepaald worden, de in de aangevoerde grond aangetroffen aardewerkscherven dateerden uit de prehistorie en de Romeinse tijd. Een diepe met grof puin gevulde ingraving op enige meters afstand van de ringmuur, wees op de afbraak van een oudere muur aldaar, waarschijnlijk ten behoeve van de nieuwbouw in 1686. Het enorme puinpakket dat (kort) na de bouw van de eerste ringmuur daar aan de binnenzijde tegenaan gestort moet zijn, bevatte enkele (midden) 14de eeuwse scherven en ook een stenen blijdekogel met een diameter van 45 cm. De samenstelling van het puin: baksteen, leien en grote brokken specie met mergelresten, wekt de indruk van afbraak afkomstig te zijn. We zouden dan kunnen denken aan de mogelijk 14de eeuwse bebouwing op het binnenplein.
Ten noorden van de westtoren kon een deel van een tegen de ringmuur aansluitende kelder worden uitgegraven, ooit overwelfd door een tongewelf dat nu plat op de vloer werd aangetroffen en voorzien van een (brede?) vensteropening in de ringmuur. Hoewel onder de 17de eeuwse westvleugel gelegen, mag een vroegere datering worden verondersteld.
Van de vermoedelijk 16de eeuwse zuidvleugel, waarvan een gedeelte van de fundering van de binnenpleinmuur bij het zuidelijke arkeltorentje nog aanwezig is, werd verderop niets teruggevonden. Het muurwerk schijnt totaal uitgebroken te zijn bij de aanleg van tuintjes in de 19de eeuw. Dit zal eveneens het lot zijn geweest van het overgrote deel van de bestrating van de binnenplaats, waarvan tussen het zuidelijk arkeltorentje en het poorttgebouw nog fragmenten bewaard waren gebleven.
In de werkputten aan de zuidzijde, naast de zuidelijke poorttoren, was waar te nemen dat de puinstortlagen anders van karater waren dan die nabij de westtoren, ze bevatten uitsluitend baksteen (ogenschijnlijk jonger dan de 14de eeuw). Eronder troffen we een laag van klei met puin aan, waarin 14de eeuws schervenmateriaal voorkwam. De eerste periode van de ringmuur reikt aldaar lang niet tot de hoogte zoals aan de overzijde, de overgang op de tweede periode tekende zich zowel in de ringmuur als bij de aansluitende poeren duidelijk af.

Bouwgeschiedenis

Hoewel de heren van Batenburg al in de 12de eeuw worden genoemd is daarmee nog niet bewezen dat zij op het onderzochte terrein een kasteel hadden.
De aangetroffen, omgrachte, kunstmatige heuvel (een motte?) zal nog enkele meters hoger zijn geweest en mogelijk een houten toren met een palissadering gedragen hebben. Bouwmateriaal en/of aardewerkscherven uit de 12de eeuw, die deze veronderstelling zouden kunnen staven, werden tot heden niet aangetroffen. De voet van de heuvel zou daarvoor de meeste mogelijkheden bieden, doch de daartoe benodigde diepte van ca. 5 meter kon niet met de hand bereikt worden. Uit boringen is gebleken dat bij de aanleg gebruik is gemaakt van een bestaand rivierduin, gelegen op een ondergrond van grind, een oude maasbedding.
In de loop van de 14de eeuw werd aan de voet van de heuvel een bakstenen ringmuur opgetrokken. Op grond van de ronde vorm zou een datering in de 13de eeuw meer voor de hand liggen; de aard van de baksteen en zeker het voorkomen van koppen- en strekkenlagen wijst veeleer op de 14de eeuw. Dit wordt bevestigd door de aangetroffen scherven in direct verband met de muur, die ook een datering in de 14de eeuw opleveren. Zolang aan de binnenzijde van de ringmuur de onderzijde niet is bereikt, blijft de aanwezigheid van een oudere fundering mogelijk, waarschijnlijk lijkt dit echter niet.
Wie het 14de eeuwse kasteel heeft gebouwd is onbekend; één van de heren van Bronckhorst, die dan juist door huwelijk Batenburg verworven hebben zou daarvoor in aanmerking kunnen komen, zoals Willem, Gijsbert of Diederik, die genoemd worden in het tweede en derde kwart van de 14de eeuw.
Omtrent de overige bebouwing op het binnenplein tasten we volledig in het duister, mogelijk kan één der funderingen die ten zuiden van het poortgebouw op de ringmuur aansluiten, daar nog van afkomstig zijn.
In 1497 wordt de burcht belegerd door Albert van Saksen en nogmaals door Karel van Gelre in 1503; de daarbij aangebrachte schade lijkt zeer groot. De aangetroffen grenslijn in de ringmuur getuigt van deze verwoesting. Gezien de toestand waarin de ringmuur verkeerde zal van de woonbebouwing op het binnenplein vrijwel niets zijn overgebleven.
Herbouw volgt pas na 1540 door Herman van Bronckhorst Batenburg, die eerst de ringmuur laat optrekken met zijn mergelbanden en waarschijnlijk niet lang daarna de torens, eveneens alle voorzien van spekbanden. In

1570 wordt vermeld dat het kasteel toen minstens twee torens had. Welke van de 5 dat betrof, is vooralsnog niet te bepalen. De in diverse bronnen genoemde beschietingen in 1586 schijnen niet veel schade te hebben veroorzaakt. Van de door sommigen genoemde herbouwactiviteiten omstreeks 1600 zijn nog geen aanwijzingen gevonden, misschien zijn delen van de zuidvleugel toen gebouwd.
In 1686 wordt tegen de westtoren een grote zaalbouw – de westvleugel – opgetrokken, waarvan we een deel der fundamenten hebben aangetroffen. De indeling is enigermate bekend uit een taxatierapport uit 1721. Van fundamenten van een Romeinse tempel, waarvan toen sprake was, bleek geen spoor te vinden. De bouwkundige toestand van de 17de tot in de 19de eeuw is overigens goed te reconstrueren aan de hand van de vele afbeeldingen uit die periode.
In 1795 tenslotte breekt brand uit, waardoor met name de westvleugel verwoest wordt en waarna het gehele kasteel spoedig tot ruïne vervalt. Herbouwplannen van de toenmalige eigenaars, de vorsten van Bentheim-Steinfurt, gaan uiteindelijk niet door. Na de tweede wereldoorlog komt het tenslotte onder beheer van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.

Tot slot moet worden opgemerkt dat het onderzoek, met name aan de binnenzijde van de ringmuur, nog lang niet voltooid is. Het ligt dan ook in de bedoeling de werkzaamheden gedurende de komende zomer, in overleg met de Stichting, verder voort te zetten.
Het is te betreuren dat de schadelijke begroeiing, die op de muren aanwezig is – waaronder zelfs dikke bomen! – nog steeds niet verwijderd werd. Zowel het gewelf van de Bronkhorstertoren als bv. de overkluizingen van de openingen van de noordtoren zullen binnen afzienbare tijd bezwijken als dit niet alsnog spoedig gebeurt.

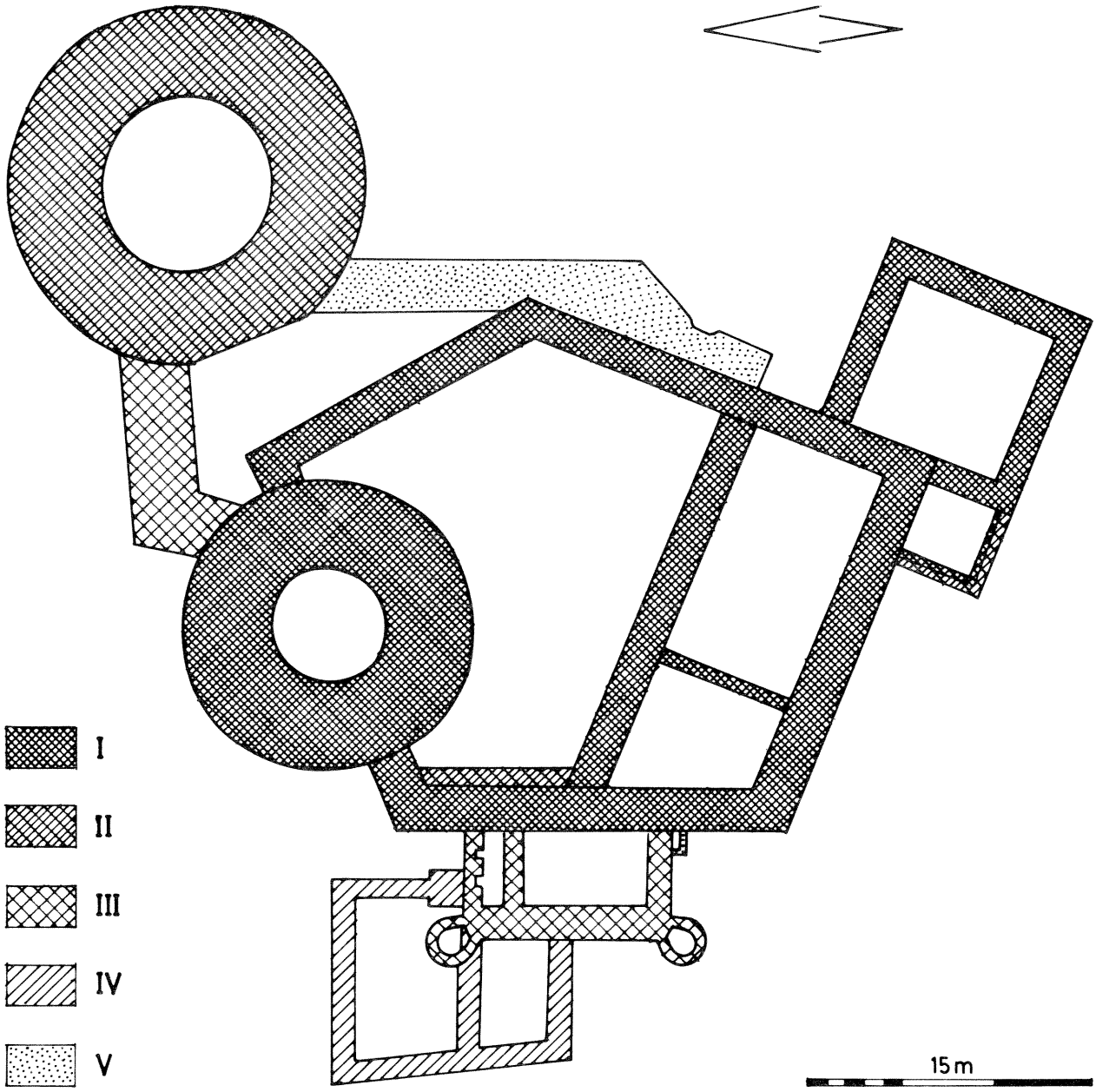
T. C. Bauer
Delft, november 1990

Een selectie uit de literatuur:

F. M. Eliëns en J. Harenberg, Middeleeuwse kastelen van Gelderland, Rijswijk 1984, blz. 190-196.
H. van Heiningen, Batenburg, eeuwenlang twistappel, Wijchen 1987.
A. G. Schulte, Het land van Maas en Waal, 's-Gravenhage 1986, blz. 375-386. Hierin is een uitgebreid overzicht van bronnen, literatuur en iconografie opgenomen.

Kasteel Culemborg in zicht

In 1985 werd de Stichting Kasteeltuin Culemborg opgericht. De stichting stelt zich ten doel het kasteelterrein, dat ten noorden van de huidige Voorburg ligt, als een historische stadstuin in te richten. De plattegrond van het kasteel van de heren en graven van Culemborg zal door middel van veldkeienplaten in het zicht worden gebracht. De plattegrond zal zoveel mogelijk met water omgeven worden, zoals dat ook oorspronkelijk het geval was. Een aantal bruggen zal gebouwd worden op de originele plaatsen en opnieuw zorgen voor de verbinding tussen (kasteel)tuin en stad.
Op het huidige kasteelterrein liggen onder het maaiveld nog de funderingen van de Nederhof (de voorburcht) en de Opperhof (de hoofdburcht). Na een klein onderzoek door prof. dr. J. G. N. Renaud in de oorlogsjaren en een aantal proefputjes door A. Alinks (initiatiefnemer en secretaris SKC) vanaf 1972, werd van 1987 tot 1989 – met toestemming van de R.O.B. – door middel van opgravingssleuven de Nederhof onderzocht. Het graafwerk werd en wordt verricht door een groep amateur-archeologen, verbonden aan de Archeologische Werkgemeenschap Nederland of aan de Stichting Kasteeltuin Culemborg. De wetenschappelijke leiding was in handen van drs. A. van Geffen. Sinds december 1989 is de auteur als archeologe betrokken bij het onderzoek naar de Opperhof. Aan de hand van een plattegrond uit de 17de eeuw werden en worden op belangrijke punten kleine proefsleuven en putten gegraven. In tegenstelling tot de funderingen van de Nederhof (± 2.25 + NAP) zijn de funderingen op de Opperhof slechts tot op geringe diepte gesloopt (± 3.80 + NAP). Inmiddels kon in grote lijnen de plattegrond van dit deel van het kasteel opgetekend worden, waarbij een aantal verrassingen nadere toelichting behoeven. Aangezien het vaststellen van de plattegrond het doel van het onderzoek is, zullen veel details nog verborgen blijven. Ook de datering van de verschillende bouwfases aan de hand van vondsten is niet of nauwelijks mogelijk, omdat zoveel mogelijk wordt geprobeerd de originele context te bewaren voor eventueel toekomstig onderzoek. Toch lijken er een aantal bouwfases onderscheiden te kunnen worden, zowel om bouwtechnische, als om historische redenen. Enige reserve moet hierbij wel ingebouwd worden, want het archeologisch onderzoek is nog niet afgesloten en het historisch archiefonderzoek is pas onlangs van start gegaan.

Plattegrond van het kasteel Culemborg in bouwperioden naar opmeting van J. Hoevenberg. (tek. J. E. Dilz).

Fase 1

Het kasteel lijkt te zijn gebouwd volgens een vijfhoekig grondplan. Het omvatte een grote zaal in het zuiden (23 x 12 m, muurdikte 2-3 m), op de zuidoosthoek een vierkante toren (11,5 x 11,5 m, muurdikte 1,55 m) en een kleine ronde toren in de noordmuur (diameter 15 m, muurdikte 4,40 m). De bakstenen hebben het formaat 30/29 x 15/14 x 8/7 cm. Volgens de bronnen zou de grote zaal het oudste deel van het kasteel zijn.[1] De noordmuur van de grote zaal is vreemd genoeg aan beide einden koud gemetseld! De vierkante toren staat ook koud tegen de vijfhoek aan. Deze toren is in latere instantie gebouwd, nadat heer Johan losgeld had ontvangen voor de vrijlating van een aantal Utrechtse gevangenen. Met dit losgeld kon hij de bouw van de vierkante toren betalen.[2] De ronde toren staat ook koud midden in de muur, waarbij de versnijdingen van de bouwdelen keurig met elkaar meelopen. Uit boringen in het midden van de toren bleek, dat deze niet óp de muur (à cheval) gebouwd was.

Het onregelmatig vijfhoekige grondplan is zeer verrassend, met name omdat geen van de vele tekeningen en gravures van het kasteel hier aanwijzingen voor geeft. Ook de vogelvluchtgravure met de plattegrond van Culemborg van Johannes Blaeu (± 1650) geeft de indruk van een kasteel met een rechthoekige of vierkante plattegrond. In de tweede helft van de veertiende eeuw is dat ook de meest gebruikte plattegrond voor een kasteel. De vijfhoek als basis komt slechts zelden voor. In Nederland heeft alleen kasteel Batenstein in Vianen waarschijnlijk

ook een dergelijke plattegrond.[3] In dit kader is het misschien van belang te weten dat de tweede zoon van Hubrecht I, Heer van Culemborg (1250 †), Heer van Vianen werd.
Het hierboven beschreven complex is waarschijnlijk gebouwd in opdracht van heer Johan (1377 †) van Culemborg. De bouw zal wel na 1354 zijn gestart: in dat jaar ontstond namelijk de twist tussen Culemborg en Utrecht en was een veilig toevluchtsoord zeker geen overbodige luxe. De eerste rentmeesterrekeningen van de heer van Culemborg betreffende bouwactiviteiten stammen uit 1464.[4] In deze rekeningen wordt bouwmeester Jan van den Doem genoemd, die ook betrokken was bij de bouw van de Domtoren. In hoeverre hij met de bouw van het kasteel te maken heeft gehad, is nog niet duidelijk.

Fase 2

Het steenformaat van de grote ronde toren is gelijk aan die van fase 1. Uit historische bronnen is bekend, dat heer Geraert van Culemborg na 1377 het kasteel voltooide door de tweede ronde toren te laten bouwen. Deze toren heeft een diameter van 19 meter en een muurdikte van 5 meter. Volgens de tekeningen was deze toren lager dan de eerste ronde toren. Het lijkt er op, dat zij toentertijd volledig los van het kasteel gestaan heeft, mogelijk hiermee verbonden door een houten ophaalbrug. Voorafgaande aan de bouw, moest ter plekke eerst een wiel (een kolk, ontstaan na een dijkdoorbraak) met stenen gevuld worden.[5] Geraert heeft hiertoe opdracht gegeven aan de Culemborgers. Gezien de muurdikte van de beide ronde torens zijn het verdedigingstorens. Ze bevinden zich opvallenderwijs aan dezelfde zijde van het kasteel, op een afstand van slechts 8,5 meter van elkaar. Was Heer Geraert misschien bang dat de Nederhof niet voldoende beschermd werd? Of moet de geheel losstaande toren als allerlaatste toevluchtsoord worden beschouwd?

Fase 3

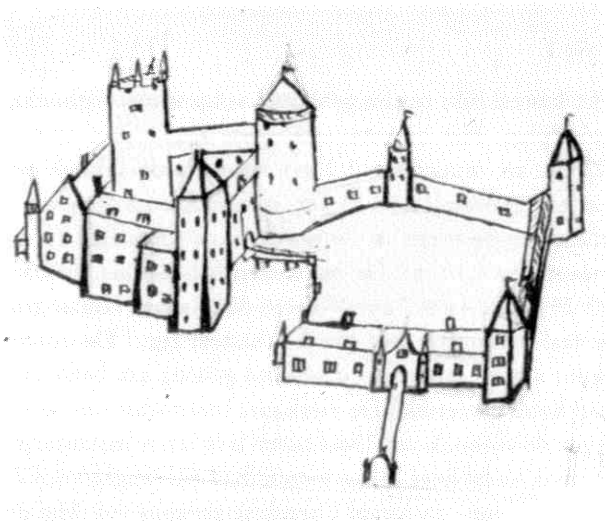
Beide ronde torens zijn later met elkaar verbonden, waarschijnlijk door middel van een weergang. Het gebruikte steenformaat is 29/28 x 14 x 5 cm. Blijkbaar had de losstaande toren zijn functie van laatste bastion verloren. Hetzelfde steenformaat is ook aangetroffen in de uitbreiding aan de westmuur. Teruggevonden zijn een kamer met daaraan grenzend twee privaten en op de hoeken twee ronde torentjes (diameter 2,50 m), waarschijnlijk traptorentjes. Het is niet zeker wanneer deze uitbreidingen zijn uitgevoerd, maar gezien het steenformaat zou dat in de 15de- of het begin van de 16de eeuw kunnen zijn geweest. Het is uit de bronnen bekend dat Anthonie van Lalaing (1540 †), getrouwd met Elisabeth vrouwe van Culemborg, opdracht heeft gegeven tot uitbreiding van het kasteel.

Fase 4

De vernieuwde en uitgebreide westgevel heeft als geheel echter waarschijnlijk niet lang gefungeerd. Het noordelijke torentje heeft plaats moeten maken voor een volgend aanbouwsel, dat uit twee delen bestaat. De tussenmuur is dwars door het torentje gebouwd, waarbij een deel van de ronding van dat torentje met stenen is opgevuld. Dit torentje moet wel helemaal tot op het toenmalig maaiveld zijn afgebroken. Het steenformaat is identiek aan dat van fase 3. Op een tekening uit 1574 van Jan Deijs is dit aanbouwsel al te herkennen.

Fase 5

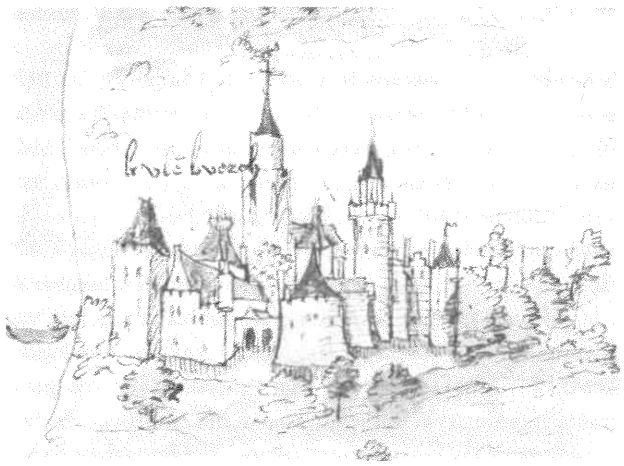
Voor de 'kademuur' ten oosten van het vijfhoekige grondplan zijn stenen gebruikt met het formaat 24 x 10 x 4,5 cm. Waarschijnlijk is deze gebouwd in de tweede helft van de 16de of de 17de eeuw. Misschien was het een onderdeel van de plannen van graaf Floris I van Culemborg om het kasteel weer in oude glorie te herstellen, nadat Alva en 600 van zijn mannen er huisgehouden hadden van 1572 tot 1576. Het zuidelijke deel van de kademuur is later nog eens uitgebreid, waarbij gebruik gemaakt is van oude en gebroken bakstenen. Onder deze zeer onzorgvuldig uitgevoerde constructie werd 18de-eeuws aardewerk aangetroffen. Waarschijnlijk is deze constructie aangelegd rond 1735 en heeft gefungeerd als laadplaats voor bouwmateriaal, dat hergebruikt werd bij de aanleg van de zeedijk bij Muiden en de bouw van een havenmuur in Culemborg.[6]
Op verschillende plaatsen zijn er herstelwerkzaamheden verricht, met name aan de westelijke buitenmuren, die direct op de stad gericht zijn. De bakstenen zijn donkerrood van kleur en hebben het formaat 23 x 10/11 x 5 cm. Hiermee is ook nog een nieuwe stortkoker gebouwd tegen de westmuur. Op een tekening van Roelant Roghman uit ± 1647 is deze duidelijk zichtbaar.

Schets van het kasteel Culemborg in de 17e eeuw.

In 1672 werden Franse troepen in het kasteel gehuisvest. Ook deze vijandige bezetting deed het kasteel geen goed en het verval deed alras zijn intrede. Graaf George Frederik heeft al rond 1677 plannen ontwikkeld voor de bouw van een nieuw kasteel op een andere plaats. Deze plannen zijn nooit uitgevoerd. In 1735 werd het kasteel verkocht. Vervolgens werd het gesloopt met uitzondering van de kleine, maar hoge ronde toren. Deze uitzonderingspositie heeft hij niet lang mogen innemen, want waarschijnlijk al vóór 1800 is de toren – als laatste herinnering aan glorieuzere tijden – van het aardoppervlak verdwenen.

Jacqueline Hoevenberg
Utrecht, herfst 1990.

Kasteel Culemborg in 1524. Links de voorburcht, rechts de grote torens van het hoofdgebouw (tek. anoniem).

Noten

[1] P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, *Culemborg, beeld van een stad*. Culemborg, 1988, p. 117.
[2] Zie noot 1.
[3] Mondelinge mededeling prof. drs. H.L. Janssen. De opgraving van het kasteel Batenstein te Vianen is nog niet gepubliceerd.
[4] Dr. A.J. van de Ven, 'Mr. Jan van den Doem te Culemborg werkzaam, 1364-1380'. In: Jaarboek Oud-Utrecht 1934, p. 41-47.
[5] P.J.W. Beltjes 1988, p. 118.
[6] B.K.N.O.B. 1908, 'Aanteekeningen omtrent Culemborg', p. 119.

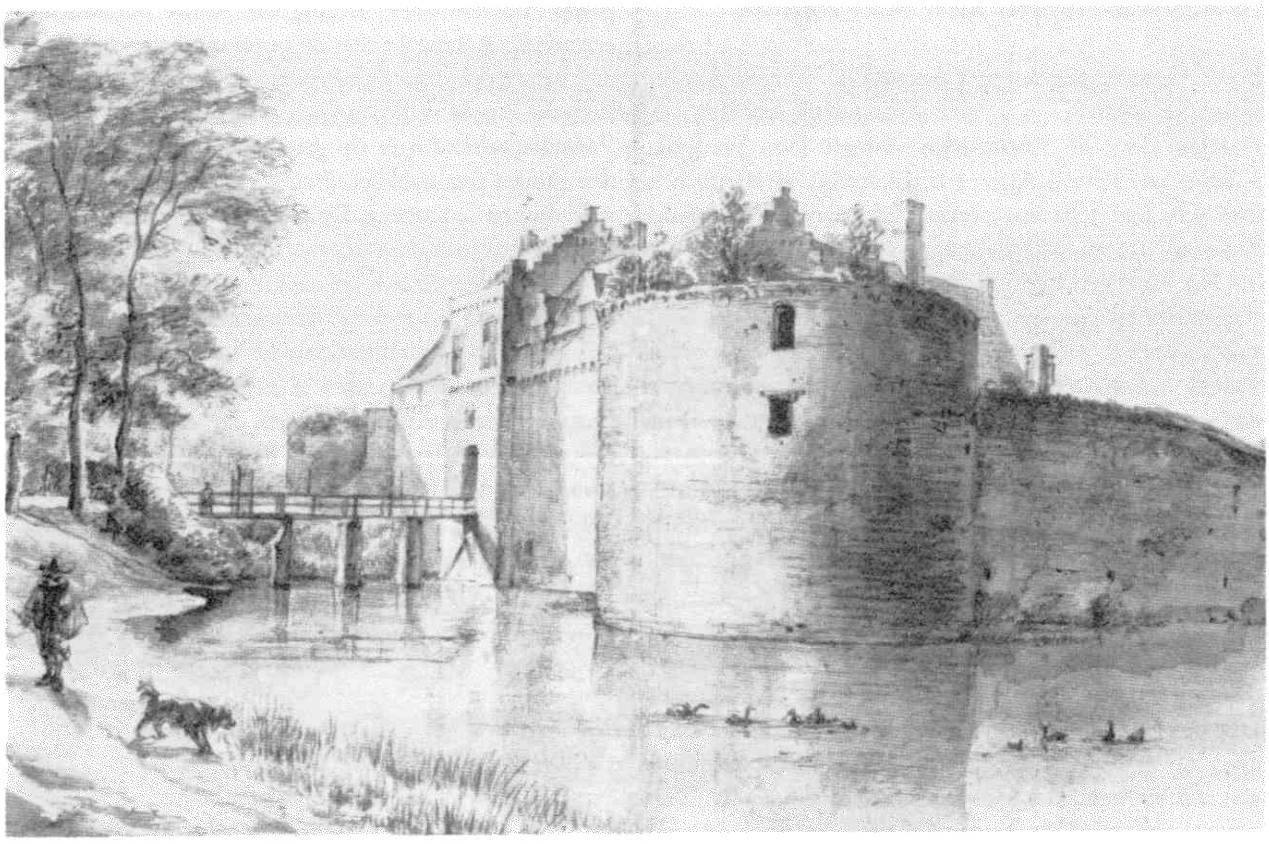
De ruïne van Huys ter Kleef onder Haarlem

In de Stadskwekerij aan de Kleverlaan te Haarlem ligt de ruïneheuvel van het Huis ter Kleef. Tijdens het beleg van Haarlem door de Spanjaarden vestigde Don Frederik – zoon van hertog Alva – zijn hoofdkwartier op het huis. Hij had zelfs een vaartje, later bekend onder de naam het Spaanse vaartje, laten uitdiepen en verbreden om Ter Kleef gemakkelijk per schip te kunnen doen bevoorraden. Nog in 1573 liet Alva – geheel volgens nog steeds geldende gewoonten en gebruiken in alle legers ter wereld – Ter Kleef opblazen, opdat zijn tegenstanders de Geuzen er geen gebruik van zouden kunnen maken. We kennen de bouwval uit afbeeldingen van Pieter Saenredam, Roeland Roghman en vele anderen. In 1910 werden de overblijfselen in de aanleg van de Stadskweektuin opgenomen. Het was de bekende tuinarchitect Springer, die de aanleg en de beplanting ontwierp.
De belangstelling van de directeur Ir. J. L. Guldenmond leidde er toe dat rond 1974 een onderzoekje op gang raakte met de afdeling Haarlem van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis. Er kwamen, aansluitend op de bestaande ruïne enige funderingen aan het licht, die dank zij de goede zorgen van Gemeentewerken in bescheiden mate werden opgemetseld. Zo rezen tenminste de ingangspartij en de rechterhoektoren weer enigermate herkenbaar voor de bezoeker uit de heuvel op.
In de loop van dit jaar ontstonden er plannen om in 1995, ter gelegenheid van de herdenking van het 750-jarig bestaan van Haarlem, de ruïne van Ter Kleef wat duidelijker gestalte te geven. De opgetrokken fundamenten zullen ongetwijfeld de verbeelding der bezoekers van de fraaie stadskwekerij heel wat meer prikkelen en bezighouden dan wat er heden ten dage te zien valt.
De begroeiing werd al in de zomer verwijderd en een geestdriftige groep leden van de Archeologische Werkgroep Haarlem onder leiding van André Numan heeft een aanvang gemaakt met de ontgraving van het tot nu toe aan het oog onttrokken deel van Huys ter Kleef. Elke zaterdag zijn ze er te vinden, de delvers in het verleden. Vanzelfsprekend is er op gerekend, dat de teruggevonden muren geconsolideerd en zo nodig ook wat aangevuld dienen te worden. De grachten zullen uitgegraven en op diepte gebracht moeten worden. Vanzelfsprekend hoopt men daarbij ook op vondsten, die leven en werken der bewoners in de loop der tijden zullen illustreren. Zelfs bestaan er plannen, om ter completering ook de voorburcht onder handen te nemen. Belangstellenden mogen er aan herinnerd worden, dat in onze reeks 'Nederlandse Kastelen' (de Rode Boekjes!) een deeltje uitkwam, dat over Huis ter Kleef handelde. Het is deeltje XXIX, (1977), geschreven door de oud-rijksarchivaris Mr. J. W. Groesbeek.

Amersfoort, november 1990
J. G. N. Renaud.

Waarheen met de broden van heer Jan van Polanen?

Sinds de rijksarchivaris in Utrecht S. Muller Fz. in 1909 een artikel publiceerde over een stadszegel van Woerden, vliegt de knuppel nog steeds door het hoenderhok.[1] Muller beweerde, dat dit zegel – hangend aan een oorkonde van 15 maart 1394 – een groot zaalgebouw voorstelde, dat hij kennelijk zonder veel bedenkingen vergeleek met de Ridderzaal in Den Haag. Het zou dan een luisterrijk zaalgebouw moeten zijn geweest, gebouwd op last van Herman van Woerden, tijdgenoot van de Hollandse graaf Floris V. Het zegel brengt inderdaad een rijk geornamenteerde gevel in beeld, waarin het indrukwekkende roosvenster de herinnering aan de Ridderzaal oproept. De flankerende torens versterken de aanvankelijke indruk met een imitatie van het bekende gebouw op het Haagse Binnenhof van doen te hebben.
Muller maakte het wel heel bont door vrijmoedig te beweren dat heer Herman van Woerden de opdrachtgever van de bouw was geweest en graaf Floris deze Woerdense zaal voor ogen gehad zou kunnen hebben, toen hij het plan liet uitwerken voor de ons zo vertrouwde Ridderzaal. Overigens, voor het gedrocht in de deuropening – overkluisd door een rondboog – had hij in feite weinig belangstelling. Maar de bekende overeenkomst van 1288, waarbij Herman van Woerden belooft het steenhuis, dat Floris in Woerden had doen optrekken van de Hollandse graaf in leen te zullen houden als een open huis (d.i.: altijd toegankelijk voor graaf Floris of in zijn naam optredenden) speelde in zijn overwegingen een niet te miskennen rol. Ook al, omdat Herman van Woerden daarnaast belooft een sterke borg en veste te zullen bouwen en die aan Floris in leen te zullen opdragen.[2]
Het valt zeer te betreuren, dat er in Woerden noch van 's graven steen, noch van de sterke borg en veste in onze dagen iets terug te vinden valt, zodat we ten aanzien van deze 13de-eeuwse bouwsels in het onzekere verkeren. Maar voor zover we die grafelijke 'stenen' kennen, moeten we in de eerste plaats denken aan een torenachtig bouwsel zoals de Bisschopstoren te Utrecht of het Gravensteen in Leiden.
In de tachtig jaar tussen 1909 en 1989 – het jaar waarin Verweij het laatst over de kastelen in Woerden publiceerde – zijn er wel wat zaken opgehelderd en mogelijkheden afgevallen. Zo heeft de recente restauratie van het nog bestaande kasteel in Woerden duidelijk gemaakt, dat het huidige gebouw uit de eerste decennia van de vijftiende eeuw dateert; bovendien, dat er zich op die plaats geen ouder gebouw bevonden heeft.
Eén ding staat als een paal boven water: we mogen niet in de dwaling vervallen in de voorstelling op het boven aangeduide zegel een afbeelding te willen zien van de versterking, die bisschop Godfried van Rhenen in 1159 te Woerden gesticht zou hebben. Althans, volgens de kro-

Het kasteel van Woerden, naar een tekening van Roeland Roghman uit 1646.

niek van Johannes de Beke, daterend van omstreeks 1350. Men kan zich heden ten dage trouwens in gemoede afvragen, of deze bisschop nu werkelijk een kasteel te Woerden liet bouwen. Met Vollenhove en Montfoort moet hij al genoegzaam om handen hebben gehad.
In de Annalen van Egmond staat[3], dat het 'Castrum Vurten' werd versterkt. Nee, niet door de bisschop, maar door de Hollandse graaf Floris III, die zijn leenheer Godfried van Rhenen als een goed leenman in moeilijke dagen te hulp kwam. Iets te gretig overigens; de Hollandse soudeniers plunderden en brandschatten het omringende platteland onbarmhartig. Naar de stand van de versterkingskunst op het midden van de twaalfde eeuw behoren we onze wilde fantasie te beteugelen en ons geestesoog af te wenden van geweldige stenen torens en ringmuren. We dienen bescheidenlijk te denken aan een hout-aardeversterking met een gracht, een wal en een palissadering als ingrediënten.
Het is niet de eerste maal, dat Woerden in de perkamenten vermeld wordt. De monnik Ludger (744-809) – schrijvende over de zendeling Bonifatius – verhaalt van zijn predikingen in 'Wyrda', waarmee naar het algemeen gevoelen ons Woerden bedoeld is.
In een goederenlijst van de Utrechtse Sint Maartenskerk, opgesteld tussen 918 en 948, vindt men: 'In Urdin totam Sancti Martine'. Hetgeen wil zeggen: In Woerden behoort alles aan Sint Maarten.[4]
Uit deze gegevens valt af te leiden, dat niet het kasteel het eerste middelpunt van menselijke bedrijvigheid was, de stoot gevende aan de ontwikkeling van een plaatsje Woerden. Het heeft er zelfs – verzekeren de archeologen voor de Romeinse tijd ons, alle schijn van dat er een Romeins castellum lag op of bij de bodemverheffing, die later onder de naam Hoge Woerd bekend werd.
Het is absoluut niet ondenkbaar, dat het overblijfselen van de Romeinse vesting waren, die door de Hollandse graaf werden opgeknapt en opgenomen in een eenvoudige hout-aarde versterking. Zo lang er echter geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, blijft dit een veronderstelling. De mededeling van Johannes de Beka, dat bisschop Godfried – let wel, niet de Hollandse graaf! – twee eeuwen voordat hij schreef een burcht in Woerden gesticht zou hebben moet men ernstig in twijfel trekken.
Reeds in 1131 komt men de eerste figuur met de geslachtsnaam 'Van Woerden' tegen. Hij staat aan de aanvang van een reeks bisschoppelijke ministerialen, allen getooid met de naam Herman.[5] Waar deze dienaar van de Utrechtse bisschop verbleef, is niet bekend. Want zelfs indien men het bericht betreffende de bouwactiviteiten van Godfried van Rhenen geloofwaardig zou achten, dan nemen die werkzaamheden toch pas in de vijftiger jaren een aanvang. Zaten die oudste Van Woerden's soms ook tussen gefatsoeneerde resten van het Romeinse castellum? Of op een heuvel in een 'mottekasteel'?

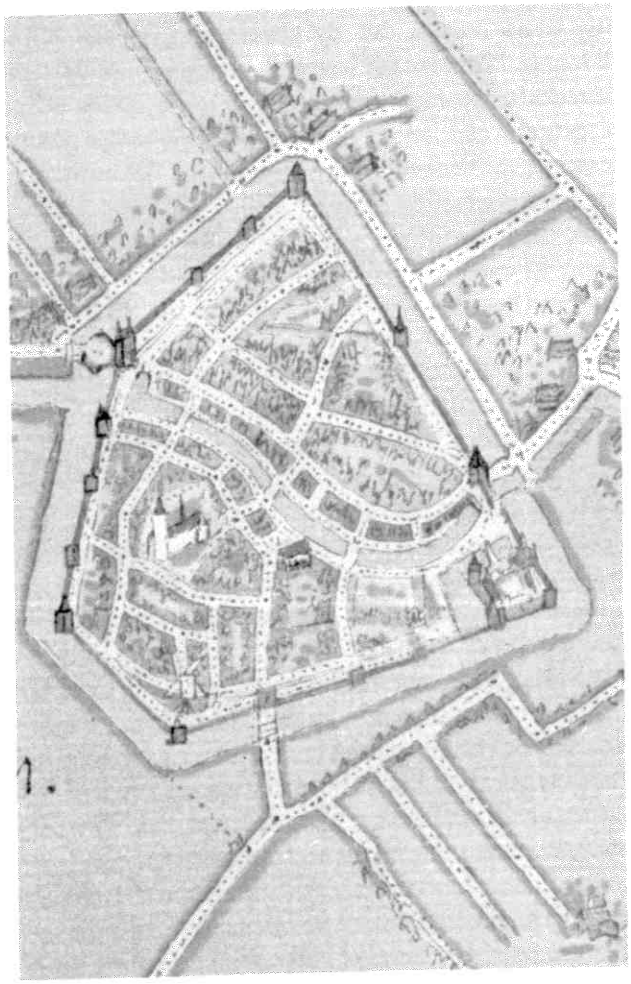

Zegel van de stad Woerden, aan een oorkonde van 1394. S. Muller Fzn. zag hierin ten onrechte een 'ridderzaal'. Waarschijnlijker symboliseert de afbeelding een stadspoort.

Tja, de discussie aangaande het kasteel van Woerden gaat nog steeds verder. Na de uiteenzettingen van Nico Plomp in 'Woerden 600 jaar stad' verscheen inmiddels in de reeks Stichts-Hollandse Bijdragen als no. 20 een boekje, getiteld 'Het kasteel van Woerden' (Woerden 1989), waarin M. S. Verweij het eerste hoofdstuk 'De ontstaansgeschiedenis van het kasteel' voor zijn rekening neemt. Verweij citeert de grafelijke rekeningen uit het Algemeen Rijksarchief.[6] Het gaat over een post uit de afrekening van heer Jan van Polanen, baljuw van Rijnland en Woerden uit 1333-1334. De klerk tekende op: *van XIII C (1300) broets, die heer Jan hadde doen backen tOud (te Oudewater) ende di hij sende opt huus ten berghe.*
Verweij vond nog een latere vermelding van de berg uit 1371. De maarschalk Willem van Naaldwijk beval na beloken Paschen '*den sloet te graven onder den berch*'. Gut, denkt de lezer, had het motte-kasteel geen gracht? Toch wel vreemd, eigenlijk. In ons waterland een versterking zonder de beveiliging die het water met weinig moeite kon bieden?
Maar goed, terug naar de aantekening uit 1333-1334. We zullen tot beter begrip de baljuw aan de lezers moeten voorstellen.[7] Heer Jan fungeerde als baljuw van Rijnland en Woerden van 1326-1337 en had als zodanig heel wat meer aan z'n hoofd dan zorgen voor het vlek Woerden, dat in die dagen nog niet eens ommuurd was. Zijn stamhuis stond in Monster, waar hij ook wel geboren zal zijn. Sedert 1305 komt hij in de bronnen voor. In 1316 zien we hem optreden in de grafelijke raad, terwijl hij – pas! – in 1328 tot ridder wordt geslagen. Kortom, een belangrijk man. In 1320 kreeg hij de opdracht de grafelijke

burcht Nieuwendoorn – aan de Westfriese Zeedijk boven Alkmaar – in bewaring te nemen. In 1327 kocht hij het kasteel Oud-Haerlem bij Heemskerk uit de erfenis van een zekere Jan van Bergen.
Alsof dit alles nog niet genoeg was betrok zijn halfbroer Willem van Duivenvoorde hem in Brabantse kwesties. Op 2 juni 1323 gaf graaf Willem III het schout-ambacht van Geertruidenberg aan Willem van Duivenvoorde. Hij verbond daaraan de verplichting om in Geertruidenberg uit eigen middelen een burcht te bouwen ter waarde van 1000 pond zwarte tournoisen en dat wel binnen 2 jaar! Wij hebben er geen idee van, wat men in het begin van de 14de eeuw voor 1000 pond kon laten bouwen; latere gegevens geven de indruk, dat de bedoelde burcht een vierkant bouwwerk was, te vergelijken met Muiden.
Heer Jan van Polanen raakte zozeer bij de burcht van Geertruidenberg betrokken, dat Willem van Duivenvoorde in zijn eerste testament van 15 maart 1330 vastlegde, dat heer Jan de burcht zou erven.
Het is dus niet zo verbazingwekkend, dat de baljuw van Rijnland en Woerden ook min of meer betrokken raakte bij de Brabantse geschillen.
In de dertiger jaren ontstond een anti-Brabantse entente, waar Willem III zich in 1332 bij aansloot. De burcht Geertruidenberg kwam daardoor bedenkelijk in de gevarenzone te liggen.
Als een duveltje uit een doosje duikt nu de vraag op, voor wie de 1300 broden, gebakken te Oudewater, wel bedoeld zouden zijn. Voor – eventueel! – een paar arme drommels op een 'huus ten Berghe' in Woerden?
Misschien had ik er, zoals de meeste lezers, achteloos overheen gelezen, wanneer dat 'huus ten Berghe' mij niet een beetje tot nadenken had aangezet. En ook, tot een beetje zoekwerk.
Waarachtig . . . een vergelijkbare post in de rekeningen van heer Jan van Polanen, ook al uit 1333/1334. '*Voert van 1400 broets, die haer Jan hadde doen backen Tordrecht (te Dordrecht) ende die hij sende op thuus ten Berghe, costen 4 pond 11 schellingen en 4 penningen*'.[6] Hij liet er nog wat bij doen: '*6 tonnen visch, die haer Jan sende opt huus ten Berghe, costen 6 pond*'.[8]
Proviand voor een overigens onbekend huis in het vlek Woerden, dat nog niet eens door stadsmuren was beschermd? Broden en visch, van Dordrecht naar Woerden? Toegegeven, het verse kadetje was nog een onbekend begrip en het brood werd nog niet zo snel als 'onwijs' oud terzijde geschoven . . . Maar gingen de broden wel naar Woerden? Verder snuffelen in de rekeningen maakten duidelijk, dat Heer Jan opmerkelijk veel met ten Berghe (= Geertruidenberg) te maken had.
'*Item svridaghes voer Alreheylighendach to (toen) die grave van Gelre ten Berghe voer . . .*
Item sWoensdaghes op Sente Symon ende Judenavont verteerden heren Jans paerden in vijf nachten ten Berghe, do mijn here die grave daer lach . . .
Item des Woensdaghes na Sente Valentijnsdach enen knecht die liep van Rotterdam t Oudewaeter om te doen weten in den lande van Woerden dat hem die lude rede maecken souden ten orloghe te Brabant waert . . .'
We kunnen er niet omheen: de bemoeiingen van Heer Jan van Polanen betreffen niet het vlek Woerden, maar het stadje Geertruidenberg.
Waarheen met de broden, die heer Jan besteld had? Op, naar Geertruidenberg!

J. G. N. Renaud
Amersfoort, herfst 1990.

De oudste plattegrond van Woerden, naar Jacob van Deventer, omstreeks 1560.

Noten

1 S. Muller Fzn., De groote zaal te Woerden. In: Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, 2 (1909), p. 50-53.
2 Nico Plomp, Woerden 600 jaar stad, p. 24. Woerden 1972.
3 O. Oppermann, Fontes Egmundenses, p. 166. Werken Hist. Genootschap, 3e serie, nr. 61. Utrecht 1933.
4 Nico Plomp, Woerden, p. 7.
5 Nico Plomp, Woerden, tabel C tegenover p. 7.
6 M. S. Verweij, M. J. Dolfin en N. Vroman, Het Kasteel te Woerden, p. 12. Stichts-Hollandse Bijdragen 20. Woerden 1989.
7 Dr. H. M. Brokken, Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten, p. 226 en 231. Zutphen 1982.
8 Dr. H. J. Smit, De Rekeningen der Graven en Gravinnen uit het Henegouwsche Huis; Tweede deel, Nalezing, p. 35. Utrecht 1929.

Verslagen en mededelingen

Nederlandse Kastelen Stichting
Jaarverslag 1989

Bestuur

In het dagelijks bestuur hebben dit jaar geen mutaties plaatsgevonden. De samenstelling van dit bestuur is als volgt:
- Jhr. C. van Eysinga, voorzitter,
  Huis ter Heide 1, 8521 NC St. Nicolaasga
- de heer H. Mijsberg, secretaris,
  Dr. Ariënslaan 17, 3601 GA Maarssen
- de heer J. C. Repko, penningmeester,
  Bloemendaalseweg 193, 2051 GB Overveen
- Jhr. mr. ing. K. M. A. von Chrismar, lid,
  Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn
- Ir. T. S. Smith, lid,
  Lange Nieuwstraat 41, 3512 PC Utrecht.

De heer J. C. Repko aanvaardde zijn functie van penningmeester op 1 januari 1989 na overname van de heer K. Bos (zie jaarverslag 1988).

Toegevoegd als wetenschappelijk adviseur:
- Prof. dr. J. G. N. Renaud,
  Breestraat 26, 3811 BJ Amersfoort.

Toegevoegd als administratief medewerker:
- Mevr. drs. J. M. M. Kylstra-Wielinga,
  Wethouder van Damstraat 9, 3945 BT Cothen.

De Raad van Beheer kende één mutatie. Mr. J. Korff bedankte, na zeer vele jaren, als lid van de Raad, om persoonlijke redenen. Onze hartelijke dank gaat naar hem uit voor zijn jarenlange inbreng in het beleid van onze stichting.
De samenstelling van de Raad van Beheer is eind 1989 als volgt:
- Mr. J. D. baron van Asbeck
- de heer J. B. Bakker
- de heer G. van Heek
- de heer G. Heuff
- Mr. H. M. H. Kamerlingh Onnes
- de heer D. E. L. baron de Loë
- Ir. E. J. Nusselder
- mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel
- Drs. W. V. F. Rietbergen
- Mr. P. F. J. Rive
- Drs. H. Stoepker
- Dr. A. W. Vliegenthart.

Volgens de statuten kan de Raad ruimer bezet zijn (negen tot eenentwintig leden). Te zijner tijd, indien nodig, zal hierin worden voorzien.

Begunstigers

Dit jaar heeft er een consolidatie plaatsgevonden van het aantal begunstigers. Voor beide categorieën, betalende begunstigers en begunstigers voor het leven, is het getal één hoger dan vorig jaar en bedraagt per 31 december 1989 respectievelijk 1436 en 151.
Met de huidige mogelijkheden van de Stichting is dit een bevredigend aantal begunstigers. Indien we meer begunstigers zouden hebben zou voor de begunstigersadministratie een extra werkkracht moeten worden aangetrokken; hiervoor ontbreken momenteel de middelen.

Bijzondere Leerstoel

In 1989 werden de colleges 'Kastelenkunde binnen het raam der materiële cultuur der Middeleeuwen' aan de Rijksuniversiteit Utrecht, op één vaste dag, voortgezet door Prof. drs. H. L. Janssen.

Voorjaarsexcursie (37ste NKS-excursie)

De voorjaarsexcursie ging dit jaar naar Midden-Limburg. Verzamelpunt was het busstation te Roermond, alwaar twee bussen voor de deelnemers gereed stonden. De meeste deelnemers kwamen per trein. Enkele van de automobilisten hadden enige moeilijkheden met het vinden van parkeergelegenheid. Vanuit Roermond werden drie kastelen bezocht: *Horn, Kessel* en *Hillenraad.* Vermeldenswaard is dat de eerste door de NKS georganiseerde excursie in 1953, met 176 deelnemers, vanuit *Hillenraad* werd aangevangen.
De excursie vond plaats op vier dagen (31 mei, 1, 2 en 3 juni) met 100 deelnemers per dag, hetgeen resulteerde in een totaal van 401 deelnemers, wederom het maximum voor de organisatiecapaciteit van de NKS.
Vanaf het station Roermond werd eerst Horn bezocht, alwaar we werden ontvangen door de heer en mevrouw Magné, de huidige bewoners van het kasteel. Zij verzorgden zelfs de rondleiding in en om het kasteel (binnen-

plaats ofwel binnenhof, ridderzaal en buitenzijde van het kasteel). Het kasteel is slechts geopend op schriftelijke aanvraag voor kleine groepen.
Van Horn werd de tocht voortgezet naar Kessel met de gelijknamige kasteelruïne. In twee groepen werd er geluncht: in het in de bijgebouwen van het kasteel gevestigde restaurant en in het nieuw aangebouwde paviljoen met direct uitzicht op de Maas, genaamd 'De Neerhof'. Door de stichting Toeristisch Kessel werd een videopresentatie en een rondleiding met explicatie georganiseerd over en rond de ruïne van dit op een heuvel gesitueerde ovale kasteel. We hoorden daar, dat er plannen bestaan – zij het ook in een zeer pril stadium – tot een gedeeltelijke herbouw/restauratie van het in WO II zwaar beschadigde kasteel.
Het bezoek aan Kessel werd afgesloten met een wandeling onderlangs de kasteelheuvel over de Maasboulevard naar de pont, die ons overvoer naar de oostoever van de Maas. Hier stonden reeds de bussen klaar om ons verder te brengen naar kasteel Hillenraad. Eerst werd thee gedronken in het hotel-restaurant Graeterhof, in de directe omgeving van het kasteel. Vervolgens werd de tocht voortgezet naar Hillenraad. Aangekomen op het landgoed werden we bij de brug, die het prachtige, imposante hoofdgebouw verbindt met de voorburcht ontvangen door de huidige eigenaresse/bewoonster Mevrouw de Guèrre geboren Gravin Wolff Metternich. Persoonlijk gaf zij een korte uiteenzetting over het kasteel waarna het gezelschap zich in twee groepen verdeelde. De éne groep ging om het kasteel en door het park terwijl de andere groep in het hoofdgebouw werd rondgeleid door Mevrouw de Guèrre, zoals alleen een bewoonster dit zou kunnen doen. Hillenraad is nooit open voor het publiek. Het was een persoonlijke geste van mevr. de Guèrre om deze uitzonderlijke gastvrijheid tentoon te spreiden. Het grootste deel van de benedenverdieping werd bezichtigd, hetgeen al een aanmerkelijke inbreuk was op de privacy. Halverwege het bezoek werden de groepen gewisseld. Hillenraad was een ware apotheose van de excursie.
Onze bijzondere dank gaat uit naar de heer en mevrouw Magné evenals naar de Stichting Toeristisch Kessel voor de toegewijde presentatie van beide eerste kastelen; doch onze heel bijzondere dank en bewondering gaat uit naar Mevrouw de Guèrre die in vier dagen tijds acht maal 50 bezoekers rondleidde en telkenmale op een zeer boeiende wijze dit nog steeds bewoonde kasteel met al zijn persoonlijke schatten aan die vele vreemden toonde.
Na afloop van het bezoek aan Hillenraad keerde het gezelschap terug naar Roermond alwaar men vóór 18.00 uur bij het station aankwam. Het was een zeer succesvolle excursie waarvan iedereen zonder uitzondering bijzonder heeft genoten.

De Kastelendag

De kastelendagen 1989 werden gehouden op woensdag 4, donderdag 5 en zaterdag 7 oktober in het kasteel 'Radboud' te Medemblik. De deelname bedroeg over de drie dagen tesamen 280 personen.
De deelnemers kwamen voor een deel aan per trein in Hoorn alwaar een bus gereed stond om hen naar kasteel 'Radboud' te brengen. Vele anderen kwamen met eigen vervoer. Bij het kasteel was voldoende parkeergelegenheid.
Om 10.30 uur werden de deelnemers op het kasteel ontvangen met koffie en koek. Hierna werd aangevangen met een serie lezingen toegespitst op de persoon Floris V. De lezingen werden gepresenteerd – elke dag in een andere samenstelling – door: drs. W. F. Brieffies, verbonden aan het Westfries archief te Hoorn, drs. J. van Herwaarden, verbonden aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, prof. dr. E. H. P. Cordfunke, verbonden aan het nucleair onderzoekscentrum te Petten, drs. B. Aarts, leraar geschiedenis en bestuurslid van de Vereniging Vrienden Brabantse Kastelen, prof. dr. J. G. N. Renaud em., wetenschappelijk adviseur NKS, prof. drs. H. L. Janssen, bijzonder hoogleraar kastelenkunde in het raam van de materiële cultuur der middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en drs. J. Bos, verbonden aan de universiteit van Groningen (Historische Geografie).
Jammer genoeg konden niet alle deelnemers aanwezig zijn op ieder van de drie dagen. Dit voorrecht was alleen de schrijver van dit verslag toebedeeld.
De eerste lezing, bedoeld als een inleiding tot het bezoek van Medemblik was getiteld 'Medemblik 700 jaar' en werd op alle drie de dagen gepresenteerd door de archivaris drs. W. F. Brieffies.
De derde causerie – 'Floris V als kasteelbouwer' – gaf, door drie verschillende sprekers op de onderscheidene dagen gebracht, uiteraard drie eigen benaderingen van het onderwerp te horen.
Het bijzondere van onze bijeenkomsten op Radboud lag verborgen in de tweede lezing, die 'Floris V, een middeleeuws vorst' tot algemeen thema had. Door toevallige omstandigheden werd dit thema op iedere dag door een andere spreker behandeld; het kreeg daardoor telkenmale een geheel eigen kleuring.
Op de eerste dag werd de voordracht over het voetlicht gebracht door dr. J. van Herwaarden, die via de leermeester en schrijver Jacob van Maerlant de handelingen van graaf Floris V benaderde en zeer aannemelijk wist te maken welke invloed deze schrijver op Floris gehad moet hebben. Een totaal andere, verrassende benadering kwam van de zijde van drs. Bos. Hij bracht naar voren een weinig bekend tijdgebonden gegeven: het ontginnen van het Hollandse drassige landschap door middel van ontwatering en het daaruit volgende inklinken van het land. Het gevolg hiervan was een complete verandering

van de structuur van het landschap met als consequentie de verschuiving van landbouw naar veeteelt en een wijziging van de woonlocaties van de bewoners/boeren. Deze ecologische en economische veranderingen ten tijde van graaf Floris V moeten wel hun invloed gehad hebben op zijn inzichten in de problemen van zijn tijd. De derde lezing over graaf Floris – door prof. Cordfunke – schetste het beeld van de vorst, dat door de publicaties van prof. Hugenholtz reeds min of meer vertrouwd geacht kan worden.
Elke dag kreeg het gezelschap na afloop van de lezingen en de thee een rondgang door en om het kasteel. Hiermee werd de bijeenkomst afgesloten. De treinreizigers kwamen vóór 17.15 terug op het station te Hoorn. De organisatie kan terugzien op geslaagde en voor velen verrassende kasteeldagen in Medemblik.

Vakantiebeurs 1989

Voor het eerst heeft de Nederlandse Kastelenstichting deelgenomen aan de 'Vakantiebeurs' die jaarlijks in januari wordt gehouden op de Jaarbeurs te Utrecht. Het is het gevolg van een initiatief van de Rijksdienst Kastelenbeheer (RKB), die het jaar daarvoor alleen een stand had bemand, doch ervaren had dat het publiek geïnteresseerd is in de mogelijkheden tot het bezoeken van kastelen in het algemeen. De RKB kon veelal geen antwoord geven op desbetreffende vragen. De RKB heeft hierop de NKS uitgenodigd tot gezamenlijke deelneming.
De operatie was een groot succes, ondanks het feit dat de locatie van de stand niet onverdeeld gunstig was. Tevens werd ervaren dat de door het publiek gewenste informatie niet altijd volledig kon worden gegeven. Vragen over kasteeltuinen/parken, wandelmogelijkheden op landgoederen en kampeermogelijkheden konden slechts summier worden beantwoord. In de loop van het jaar werd besloten in het komende jaar wederom deel te nemen en de opgedane ervaring te verwerken. Eén en ander heeft geresulteerd in een deelname op een zeer gunstige locatie, tesamen met de RKB, de Stichting tot Behoud van Particulier Historische Buitenplaatsen (PHH), de Nederlandse Tuinenstichting (NTS) en de Vereniging Nederlandse Landgoed- en Kasteelcampings (LKC), in 1990.

Financiën

Aan een beroep op de begunstigers om een hogere bijdrage dan het minimum werd door velen gevolg gegeven. Niettemin is 1989 met een negatief saldo afgesloten, voornamelijk veroorzaakt door uitbreiding van de activiteiten en een wat lagere subsidie. Getracht zal worden bepaalde activiteiten te laten sponsoren of hiervoor van derden bijdragen te verkrijgen, te meer daar de rijkssubsidie, ondanks uitbreiding van activiteiten en professionalisering van het secretariaat, voor 1990 voorlopig is vastgesteld op het bedrag van 1989.

Castellogica

De tweede ringband bevat reeds een zeker aantal afleveringen en wordt aan de nieuwe begunstigers toegestuurd met de nog in voorraad zijnde edities van de eerste ringband. Af en toe geeft dit wel eens verwarring. Het is niet mogelijk voor de NKS, zowel financieel als organisatorisch, de niet meer in voorraad zijnde artikelen te verstrekken.
De distributie van de ringbanden over de universiteitsbibliotheken en andere in aanmerking komende wetenschappelijke instellingen is nagenoeg afgerond.
De voorraad aan artikelen ter publicatie en daarnaast ook de toezeggingen handhaven zich op een bevredigend peil, zodat Castellogica voorlopig nog ruimschoots vooruit kan. We zijn nog immer bezig een ruimere bekendheid te geven aan Castellogica, hetgeen de uitgave om zijn kwaliteit zeker verdient.

Serie Nederlandse Kastelen (Kastelenboekjes)

Ook in 1989 zijn er geen nieuwe boekjes in deze serie verschenen. Verwacht mag worden dat er in 1990 de nodige uitgaven zullen komen. De redaktie is als volgt samengesteld: drs. B. Aarts, dhr. J. Harenberg en nog steeds als hoofdredacteur prof. dr. J. G. N. Renaud.
Het secretariaat beschikt altijd nog over een voorraad boekjes zowel uit de oude als de nieuwe serie; zij worden op bestelling geleverd. Een lijst van voorradige boekjes is op te vragen.

Woonstede

Sinds 1989 verschijnt het tijdschrift in een Nederlandstalige en een Frans-talige editie. U kunt zich abonneren op één van beide. In 1989 zijn de volgende Nederlandse artikelen opgenomen:
Aflevering nr. 81, 1ste kwt. '89,
- Schatzenburg Donrijp, Auteur: Bonica Zijlstra.

Aflevering nr. 82, 2de kwt. '89.
- Heeze. Auteur: Heimerick Tromp.

Aflevering nr. 83, 3de kwt. '89.
- Geschiedenis van de 19de eeuwse Haagsche Jan van Nassaustraat. 'Herenhuizen die de stand niet ontsieren'. Auteur: Reinildes van Ditzhuyzen.
- Beek en buitenplaats op de Veluwe. Auteur: Heimerick Tromp.

Aflevering nr. 84, 4de kwt. '89,
- Sonsbeek, een promenade door de tijd in Arnhems bekendste stadspark. Auteur: A. G. Schulte.
- Overcinge. Auteur: Heimerick Tromp.

Ook dit jaar is er weer een redelijk grote Nederlandse bijdrage geweest.
Het viermaal per jaar verschijnende tijdschrift, verlucht met fraaie foto's in kleur en zwart/wit is verkrijgbaar a.v.; losse nummers *f* 15,–, abonnementsprijs voor 1990 *f* 50,–. Het secretariaat van de NKS is intermediair.

Folders, brochures en gidsjes

– 'Kastelen in Nederland opengesteld voor bezichtiging'.
Sinds bovenstaande uitgave in de huidige vorm – blauw boekje met oranje opdruk en verlucht met foto's – bestaat, spreken we over het kastelengidsje. Dit jaar was de oplage 20.000 st. hetgeen momenteel het juiste aantal ter verspreiding is.
Het ligt in de bedoeling in de toekomst kleine beschrijvingen per kasteel toe te voegen. Zolang geen sponsor gevonden kan worden is dit financieel niet mogelijk. Ook ons streven het gidsje kosteloos te verspreiden zullen we niet loslaten aangezien dit voor een écht grote distributie noodzakelijk is.
– 'Kastelen geschikt voor Evenementen'.
Deze gids zal het komend jaar verschijnen. De toezending zal kosteloos zijn naar instellingen en bedrijven in binnenland en buitenland, doch niet aan particulieren. De gids wordt betaald door de inschrijvingsgelden van de kastelen voor een verspreiding zoals hierboven gesteld.

Tentoonstelling

De reizende tentoonstelling heeft evenals andere jaren op diverse locaties gestaan. Waren dit vroeger meest scholen, nu fungeert zij meestal als deel van een expositie. Ongeveer de helft van het jaar wordt zij gebruikt, wat heel bevredigend mag worden genoemd. Onderhoud c.q. vernieuwing is nog steeds noodzakelijk doch de gelden hiervoor ontbreken. Dus roeien met de riemen die we hebben. Een heruitgave van het begeleidende boekje 'Kastelen zijn de moeite waard' moet plaats vinden daar de voorraad uitgeput raakt, doch ook hiervoor ontbreken de financiële middelen.

Contacten Provinciale Kastelenstichtingen

Dit jaar hebben geen bijeenkomsten plaatsgehad. Min of meer hiervoor in de plaats zijn de contacten gekomen met betrekking tot de vakantiebeurs. Mede door deze activiteiten zullen in het komende jaar de verbindingen met de provinciale stichtingen wederom aangehaald worden. Op de vakantiebeurs maakt de NKS propaganda voor *alle* Nederlandse kastelen.

Secretariaat

De secretariaatswerkzaamheden zijn zoals omschreven in het jaarverslag van 1988. Feitelijk kan nu volstaan worden met hiernaar te verwijzen en naar de 'Nieuwsbrief dec. '89'.
De professionalisering van de werkzaamheden op het secretariaat zullen uitmonden in de benoeming van de huidige secretaris tot directeur van de Stichting. De huidige penningmeester wordt dan secretaris/penningmeester. De plannen houden in, dat dit zal plaats vinden op 1 januari 1990. Overigens dienen deze voornemens nog goedgekeurd te worden door de Raad van Beheer.

H. Mijsberg, secretaris

Stichting Kastelen Documentatie
Jaarverslag 1989

Het bestuur van de Stichting in 1989:

Prof. dr. J. G. N. Renaud	voorzitter
Mr. G. W. van Herwaarden	vice-voorzitter
De heer G. Heuff	secretaris/penningmeester
Mevr. drs. J. M. M. Kylstra-Wielinga	directeur
Mr. J. D. baron van Asbeck	lid
Jhr. C. van Eysinga	lid
Jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford	lid
ir. T. S. Smith	lid
Mevr. drs. C. C. S. Wilmer	lid

Vaste bibliotheekmedewerkers
Mevr. drs. J. M. M. Kylstra-Wielinga
Mevr. C. Duin-Rietdijk

Externe medewerkers
Mevr. W. van Alphen-Idzenga
De heer H. Hageman

Iedere donderdag is de bibliotheek 'bevrouwd' van ongeveer 9.00 uur tot ongeveer 16.15 uur. Op die dag worden belangstellenden en onderzoekers bij voorkeur ontvangen en geholpen (op afspraak). Op iedere maandag en vrijdag is bezoek mogelijk, maar met beperkingen (voor die dagen moet zeker een afspraak gemaakt worden). De bibliotheek van de SKD is te bereiken via het adres en telefoonnummer van de Nederlandse Kastelen Stichting.

Het voortbestaan van de Stichting, dat in de jaren na het overlijden van de heer A. I. J. M. Schellart in 1987 onze-

ker werd, heeft het Bestuur in het jaar 1989 kunnen waarborgen.
De financiële positie van de SKD is nog steeds niet rooskleurig, maar kon dank zij de samenwerking met de NKS en dank zij de hulp van een groot aantal begunstigers vandeze stichting sterk worden verbeterd.
In een gecombineerde vergadering besloten de DB- besturen van de NKS en de SKD medio 1989 tot een dusdanig samenwerkingsverband dat het voortbestaan van de SKD en derhalve van de bibliotheek/collectie Schellart veilig gesteld werd. Beide Stichtingen spraken af zeer nauw met elkaar te gaan samenwerken, maar zouden beide hun eigen identiteit en zelfstandigheid behouden. De NKS blijft voornamelijk naar buiten toe optreden d.m.v. brochures, voorlichting, publicaties e.d.; de SKD zal zich op het onderzoekend publiek blijven richten en zal als voren klaar staan voor het verstrekken van wetenschappelijke informatie zomede de helpende hand blijven bieden bij onderzoek.
Deze stap bleek uit een aantal mogelijkheden de beste oplossing. Daar beide stichtingen nauw aan elkaar verwant zijn, bovendien in het zelfde gebouw zijn gehuisvest en er daarbij sprake is van een personele unie in de persoon van de directeur van de SKD, tevens secretariaatmedewerkster van de NKS, kon een dergelijk samenwerkingsverband niet lang uitblijven.
Vanaf dat moment werden de vooruitzichten van de bibliotheek weer beter en kon opnieuw gedacht worden aan uitbreiding van het boekenbestand en het aantal abonnementen op relevante tijdschriften.
Een uitgebreide aanwinstenlijst, waaronder zich – gelukkig – ook vele geschonken werken bevinden, werd aan dit jaarverslag toegevoegd.
De uitbreiding van de collectie Schellart is met betrekking tot 1989 niet alleen gelegen in aangekochte en geschonken boeken. Reeds in de aanvang van het jaar werd door Mevr. M. Zytta-Balder uit Alkmaar een groot aantal ordners met verzamelde knipsels, foto's en andere wetenswaardigheden over nederlandse kastelen aan de Stichting geschonken. Deze verzameling kwam uit de nalatenschap van de vader van mevrouw Zytta en werd om niet aan de SKD gegeven, met de bedoeling dat via de SKD vele belangstellenden kennis kunnen nemen van de gegevens uit deze collectie (de collectie is ingeschreven onder de naam 'collectie Balder').
De ordening van de documentatieverzameling 'collectie Schellart' werd met voortvarendheid gecontinueerd. Reeds vele, – te volle – ordners met knipsels en foto's zijn onder handen genomen en de gegevens, per kasteel, in hangmappen opgeborgen. Hierdoor wordt de slijtage tegengegaan en is de collectie hanteerbaarder geworden. Een gedeelte van de vele negatieven is al opgenomen in een kaartsysteem. Ook hiermee zal worden doorgegaan. Tijdens het werk aan de ordners is ook een groot aantal 17e en 18e eeuwse prenten uit de verzameling gehaald. Deze zullen apart worden opgeborgen. Over de wijze waarop dit het best kan gebeuren beraadt het Bestuur zich nog.
De ordening en codering van de boekerij is nog niet goed op gang gekomen. Dat hangt samen met het feit, dat aansluiting bij de bibliotheekordening van de RDMZ te Zeist gewenst wordt geacht. Aangezien de RDMZ bezig is deze ordening te reorganiseren, dient de SKD te wachten op de uitvoering van de nieuwe codering bij deze dienst. Daarmede zal nog enige tijd zijn gemoeid. Dit betekent overigens niet dat de boekerij van de SKD ontoegankelijk zou zijn. Integendeel.
De Stichting heeft in 1989 aan ongeveer 300 verzoeken om informatie kunnen voldoen. De interesse voor het onderwerp 'kasteel' is groeiende, en dat betekent een verzwaring van de werkdruk voor de SKD. Veel verzoeken om informatie komen via de NKS naar de SKD. Dat beide organisaties onder het zelfde dak functioneren, veroorzaakt mede een toenemende drukte bij de SKD.
Vele leerlingen van basisscholen en van het middelbaar onderwijs kunnen worden geholpen. Het is verheugend vast te stellen dat de belangstelling voor geschiedenis in het algemeen en 'het kasteel' in het bijzonder ook bij de jeugd toeneemt. Verder werd informatie verstrekt aan studenten en journalisten alsmede aan medewerkers van de Nederlandse omroepen. Een twee uur durend vraaggesprek met de voorzitter van de SKD, prof. dr. J. G. N. Renaud werd in het EO-programma 'Schatkamer der Eeuwen' uitgezonden.
Tot nu toe werd door de SKD verstrekte informatie verzonden tegen vergoedingen van gemaakte onkosten.
Het bestuur overweegt echter voor onderzoek, verricht door de bibliotheekmedewerksters, een tarief vast te stellen, waar bovenop de vergoeding voor onkosten geteld zal gaan worden. Dit is een gebruikelijke methode bij veel archieven en vergelijkbare instellingen. Uiteraard zal de SKD niet het officiële tarief handhaven (*f* 25,– tot *f* 50,– per uur). De hoogte van de vergoeding mag zeker geen belemmering vormen, ook al omdat veel van de verzoeken om informatie afkomstig zijn van de niet kapitaal-krachtige scholieren.
Dit jaarverslag kan met de conclusie worden afgesloten: 1989 werd voor de Stichting Kastelen Documentatie een goed jaar. De toekomstperspectieven zijn beter dan in het verleden het geval was.

Juni 1990,
J.M.M. Kylstra-Wielinga, directeur

Aanwinsten Boekerij Stichting Kastelendocumentatie 1989

– Huisman, T., *Een benthuizer kasteel* (eigen produktie, Leiderdorp 1989)
– Bruijnzeels, J. M. C., Schatorje, J. M. W. C., Voermans, E.P.M., *Momentopnamen langs de Maas Topogr. tekenkunst uit Limburg 1600-1800* (Uitg. Limb. geschieden Oudheidkundig Genootschap 1989).
– Hendricks, A. J. G., *Kessel, Maasdorp met een rijke historie* (Venlo, 1981).
– Renaud, J. G. N. e.a., *Kessel, Overdrukken uit Catellogica I en II gebundeld* (uitg. NKS)

Aanwinsten mei 1989
– Babelon, J.P. (red.), *Le Chateau en France* (Parijs 1988).
– Furtado, P., Harris, N., Harrison, H., Pettit, P., *The Country Life Book of Castles and Houses in Britain* (Twickenham 1986) geschenk J. G. N. Renaud.

Aanwinsten juni 1989
– Wyck, H. W. M. v.d., Niemeyer, J.W., *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman* (Alpen a/d Rijn 1989) geschenk de heer Frerichs, Laren
Verweij, M. S., Dolfin, M. J., Vroman, N., *Het kasteel te Woerden.* Het gebouw, de geschiedenis en de restauratie (Woerden 1989).
– Meischke, R., *Beschouwingen over de Nederlandse Monumentenzorg tussen 1918 en ca. 1970*, lezing RDMZ 14-12-1988 (Amersfoort 1989).
– Meischke, R., *De Gotische Bouwtraditie* Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden, geselecteerde artikelen (Amersfoort 1989).

Aanwinsten september 1989
– Div. auteurs, *Nieder-Rheinisches Jahrbuch Bd IV* (Krefeld 1959) geschenk M. A. Struijs Vlaardingen.
– Moes, E.W., Sluyterman, K., *Eysden* overdruk uit Gulik, van – Nederl. Kasteelen en hun Historie, geschenk M. A. Struijs Vlaardingen.
– Gelder, H. E. van, *Oude Buitenplaatsen rondom 's-Gravenhage* (Den Haag, z.j.) geschenk M. A. Struijs Vlaardingen.
– Boer, J. L. de, *De Erfdochter van de Doorwerth* (Arnhem 1942) geschenk M. A. Struijs Vlaardingen.
– Asch v. Wijck L. A. v., *Het archief van het Kasteel de Haar te Haarzuilens* (1959) geschenk M.A. Struijs Vlaardingen.
– Moes, E. W., Sluyterman, K., *Diverse overdrukken uit Ned. Kast. en hun Historie* verzameld in 2 banden. Bd. I: Heeze/Westhoven/Hernen/Nederhorst/Ruurlo/Rosendael/Helmond, Bd. II: Geysteren/Nyenrode/Zuylenstein/Duivenvoorde/Renswoude/Marquette/Vorden/Horne/Hoensbroek/Middachten, geschenk M. A. Struijs Vlaardingen.

Aanwinsten oktober 1989
– Harenberg, J., *Kastelen rond Zutphen I* in: kleine Monumentenreeks (Zutphen 1987) Geschenk N.K.S.
– Harenberg, J., *Kastelen rond Zutphen II* in: kleine Monumentenreeks, Geschenk N.K.S.
– Tengbergen, A., Tengbergen, E.J., *De acht kastelen van Vorden* in: kleine Monumentenreeks (Zutphen 1988) Geschenk N.K.S.
– Harenberg, J., *Kastelen en Landhuizen rond Lochem* in: kleine Monumentenreeks (Zutphen 1989) Geschenk N.K.S.
– Harenberg, J., *Wasserburg Welbergen*
– Grobbe, F. H., *Van Brants Rus Hofje* (z.j.) geschenk de heer F. H. Grobbe Amsterdam.
– Roy v. Zuidewijn, R. de, *Het Provinciehuis van Noord-Holland* (Haarlem 1989).
– Caminada, A. M. G. *Loevestein een fort aan de grens van Holland* (Zutphen 1989) Geschenk R.K.B.

Aanwinsten november 1989
– Bureau Hermans en Kamphuis, *Bouwhistorische documentatie en waardebepaling van Huis Doorn* (Rijksgebouwendienst e.a. 1989)

Aanwinsten december 1989
– Bos, J., Hulst, F. J., Brood, P., *Huizen van Stand* Geschiedenis van de Drentse havezathen en hun bewoners (Assen/Meppel 1989)
– Bos, J., Hulst, F.J., Brood, P., Luchtfoto's van Nederland gemaakt door de Luchtvaartafd. te Soesterberg tentoonstelling 22-3-'89 geschenk de heer W. Ploeg Bilthoven.
– Angenent, W., *Vestingwerken van Wageningen* betreffende het kasteel Wageningen. Periode 1983-1988, veldwerk verslag.

N.B. De Redactie heeft met grote dank het nu volgende 'Journalistieke' verslag van een deelneemster aan 'Medemblik' aanvaard!

Floris V, een middeleeuws vorst

'Floris V was een geletterd man'
Met deze zinsnede begon de Heer Dr. J. v. Herwaarden zijn lezing – onder de titel 'Floris V een middeleeuws vorst' op 4 oktober 1989 ter gelegenheid van de Kastelenstudiedag in Slot Radboud te Medemblik.
Deze eerste zin al bracht de toehoorders op het puntje van hun stoel, want hieruit bleek, dat een ander facet van deze zo tragisch aan zijn einde gekomen Graaf van Holland zou worden belicht.
Floris V (1254-1296) leefde in de 2e helft van de 13e eeuw – een overgangsperiode! Juist in zijn tijd begonnen er zich veranderingen af te tekenen. Was er voordien op bestuursgebied sprake van versnippering, in zijn tijd ontstond meer eenheid. Men kan stellen dat onder Floris V er pas sprake was van een werkelijk bestuur, een betere administratie, een betere controle.
Hoe was het oordeel van tijdgenoten over Floris V? Vertegenwoordigde hij in zijn persoon de ridderidealen als daar zijn, ridderlijkheid, goed gedrag, was hij deugdzaam?
Volgens zijn tijdgenoot – de kroniekschrijver Melis Stoke – was Floris V het voorbeeld van 'de goede deugdzame ridder'. Maar ja, Stoke was werkzaam als klerk aan het grafelijke hof. Hem was de opdracht gegeven tot het schrijven van een 'Chronicon' over het grafelijke geslacht.
Andere tijdgenoten en wel vele adelijke heren waren een andere mening toegedaan. Hun oordeel over Floris V luidde: 'Floris V was juist een slecht vertegenwoordiger van de adel'.
Men moet zich echter wel realiseren, dat deze heren v. Heusden, Cuyck, v. Aemstel, Woerden, v. Velsen getroffen werden door de bestuursmaatregelen, die Floris V nuttig achtte. Deze heren vertegenwoodigden die, 'inner circle', die geregeld verschillende posities koos in de geschillen, die regelmatig optraden tussen Holland en Utrecht. Zij rekenden Floris V de dood van de broer van Van Velsen aan, alsmede de vermeende verkrachting van Machteld van Woerden, vrouw van de Heer Van Velsen.
In latere tijden brachten schrijvers juist deze laatste feiten naar voren om Floris V in een kwaad daglicht te stellen. In latere geschriften treft men dan ook geregeld een negatief oordeel over Floris V aan.
Terugkomend op de eerste zin van zijn betoog – 'Floris V was een geletterd man', en daaraan toevoegend dat Floris V het schrijven ook stimuleerde – kwam de spreker terug op een andere tijdgenoot van Floris V, die waarschijnlijk grote invloed heeft gehad op het denken en het gedrag van Floris V: Jacob van Maerlant (?-± 1300).
Deze laatste Vlaamse schrijver verbleef volgens bepaalde opvattingen een tiental jaren (1258-1268) op het eiland Voorne aan het hof van Albrecht. Van Voorne – burggraaf van Zeeland ('hoewel Noterdaem het wel niet eens zou zijn met deze stelling, merkte de spreker fijntjes op').
Aan deze Albrecht (1246) had Jacob van Maerlant een jeugdwerk (1263) opgedragen 'Jozef van Arimatea'.
Wat belangrijk geacht moet worden, is dat aan dit hof ook Floris V – 8 jaar jonger dan Albrecht – zijn jeugdjaren doorbracht.
Oorspronkelijk had van Maerlant zich bezig gehouden met het vertalen van ridderromans uit de Franse taal, o.a. Graal-verhalen en Merlijn. Ook verscheen van zijn hand een vertaling van een Keltisch werk, waarvan de originele versie onbekend is, getiteld 'Torec'.
Dit werk valt al onder de moralistisch-didactische literatuur, waarmee van Maerlant zich op oudere leeftijd bezig hield.
Zo ontstond in het jaar 1266 – Floris V was toen 12 jaar oud en werd dientengevolge als volwassen beschouwd! – een vertaling van het 'secretum Secretorum' onder de titel 'Heimelychede der Heimelycheit' of wel 'heimelijke heimelijkheden'. De lezer vond hierin waarschuwingen in de vorm van paedagogische verhalen.
Terug in Vlaanderen schreef van Maerlant in de tachtiger jaren zijn 'Spieghel Historiael'. Dit was een vertaling van Bellovacensis'/Vincent v. Beauvais: 'Speculum Historiale'.
Spiegelen wij Floris V aan de ideale ridder, figuren uit de heldendichten van de 11e en 12e eeuw, dan valt op, dat Melis Stoke melding maakte van de povere verrichtingen van Floris V tijdens de riddertournooien. Eigenlijk werd er maar twee keer melding gemaakt van zijn deelname en dan valt hij op door laakbaar gedrag. Er is zelfs sprake van een boete, die Flrois moest betalen. Zijn slachtoffer moet Hertog Jan van Brabant geweest zijn. Juist deze Jan en ook de familie van Floris V waren met recht allen tournooihelden. In dit opzicht voldeed Floris V dus niet aan het beeld van de ideale ridder.
Wat deugdzaamheid betreft: in zijn huwelijk met Beatrijs van Vlaanderen gedroeg Floris V zich tamelijk monogaam, hoewel er verhalen rondgingen over verhoudingen met de weduwe van Albrecht van Voorne en natuurlijk met Machteld van Woerden.
Juist in de Torec vond een lezer in die tijd bespiegelingen over de ridderdeugden als daar zijn: dapperheid, gematigheid, hoofs gedrag, largesse en mildheid, ook tegenover onderdanen!
Van Maerlant's invloed op de opvattingen en beslissingen die Floris V nam op bestuurlijk gebied, getuigen van de rol, die dit boek, door hem vertaald, gespeeld moet hebben. Van Maerlant's rol was die van een soort 'praeceptor', immers, in de 'Torec' werd de nadruk gelegd op een juist ridderlijk gedrag, in de 'Heimelijke heimelijkhe-

den' stonden tal van waarschuwingen aan het adres van de vorst.
Floris V heeft profijt getrokken uit deze wijze lessen. Om te beginnen werd er orde op zaken gesteld wat betreft de financiën. Er kwam een einde aan de feodale verhoudingen tussen vorst en landsheren. Er werden betrouwbare kasteleins aangesteld. Al in 1269 (n.b. Floris V was toen vijftien jaar oud) oefenden rentmeesters controle uit op 's lands financiën.

Opvallend was de houding tegenover de handel. Stond er niet, dat men de koopman moest ontzien?! Moest men de steden in het Hollandse gebied – dorpen eigenlijk niet te vergelijken met Venetië of Florence – niet de rechten geven die ze toekwamen? Stond in de 'Heimelijkheid' ook niet, dat de koopman geen slachtoffer mocht worden van diegenen die b.v. tolrechten mochten heffen: de 'inner circle' dus, die geneigd was methoden van afpersing toe te passen!?
Adviezen aan de vorst stonden er te lezen in bovengenoemd traktaatje als: 'Wees op de hoogte van hetgeen er in het land omgaat'. 'Een vorst moet kunnen luisteren en slecht nieuws kunnen aanhoren',
ook 'Pas op met het uitspreken van de doodstraf', 'Hanteer geen twee wetten naast elkaar'
en dan de waarschuwing 'Wees voorzichtig in het optreden tegenover het buitenland'.
Heeft Floris V al deze waarschuwingen wel voldoende ter harte genomen? Hij was zeker geliefd bij het gewone volk omdat hij financiële beschermende maatregelen nam, omdat hij orde in het land schiep, maar hij heeft onvoldoende in de gaten gehad, dat er onder de edelen een groepje heren was, dat allerminst tevreden was over zijn optreden, dat er bovendien enkele heren waren, die op wraak belust waren. De 21 steken die hij opliep, getuigen van de haat en wraakgevoelens waarmee zijn belagers hem ombrachten.
Ook de waarschuwing betreffende het buitenland sloeg hij in de wind. Waar hij altijd nauwe verbindingen met Engeland had onderhouden, ging hij overstag en bond betrekkingen aan met Frankrijk. Dat hiermee de weg vrij kwam tot het vormen van een complot achter zijn rug om, waarin èn Vlaanderen, èn de Engelse koning instemden heeft tot zijn ondergang geleid.

Schrijfster van bovenstaand verslag heeft ademloos geluisterd naar het betoog van de Heer van Herwaarden. Zij is er zich terdege van bewust, dat men – al lezende – zich toch niet een juiste voorstelling kan maken van de boeiende en enthousiaste wijze waarop de spreker zijn kennis over dit onderwerp op ons, toehoorders, overbracht.
Het zij zo.

C. Duin-Rietdijk
Zeist, 6 november. 1989

Samenvatting van de causerie door dr. J. van Herwaarden: *Floris V, een middeleeuws vorst*, uitgesproken op 4 oktober 1989 ter gelegenheid van de Kastelenstudiedag van de Nederlandse Kastelenstichting in het Slot Radboud te Medemblik.

Het betoog was vooral gedrapeerd rond de mogelijke relatie tussen Floris V en Jacob van Maerlant, die eerder door prof. dr. W. P. Gerritsen (Utrecht) is aangestipt (zie diens hieronder genoemde publicatie). Daarbij werd ingegaan op de betekenis die Maerlants in dit verband genoemde werken *(Torec; Heimelijkheid de heimelijkheden; Spiegel historiael)* mogelijk hebben gehad en hoe dat kan doorwerken in de waardering en typering van Floris' bewind.

– Floris' opvoeding op Voorne? relatie met de oudere Albrecht van Voorne (Floris * 1254; Albrecht *ca. 1246); was Maerlant zelf de leraar? (debat over herkomst van Maerlant, vgl. J. van Herwaarden, 'Maerlants *Rijmbijbel* (. . .), in: *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Overzicht van het jaar 1983* (Leiden 1985) 63; daartegenover: Gerritsen, 'Wat voor boeken' (zie hierna), 82 en nn. 31, 32);
– met inhoudelijke verwijzing naar *Torec* (in het bijzonder het 'scip van aventuere' met wijsgerig symposium over (kardinale en ridderlijke) deugden), en *Heimelijkheid der heimelijkheden;*
– ridderlijkheid (met bespreking van eventuele invloed van Lanceloot) en geringe tournooi-gerichtheid (vgl. het hierna genoemde artikel van Van Herwaarden),
– regering in theorie (m.n. naar aanleiding van opmerkingen in de *Heimelijkheid*) en praktijk (waarbij vooral gebruik werd gemaakt van Hugenholtz' biografie en Coenens dissertatie): samenstelling grafelijke raad → 5, hoogstens 7 betrouwbare (maar zelfstandig denkende!?) getrouwen (edelen?) – bijzondere grafelijke ambtsdragers (stadhouder Zeeland: Floris van Avesnes; burggraaf van Zeeland: Albrecht van Voorne) – begin organisatie grafelijk financiewezen (rentmeesterschappen) – begin opzet grafelijk bestuursapparaat (klerken → 'kanselarij', in Floris' tijd voor Holland nog een wijdse term);
vervolgens werden woorden gewijd aan Floris' reputatie:
– in weerwil van wat zijn propagandist Melis Stoke (vgl. *Heimelijkheid* over de noodzaak tot het onderhouden van 'klerken' ten behoeve van propaganda) beweert was Floris V geen tournooiheld, maar wel een enorm minnaar van de jacht (vgl. het opstel van Van Herwaarden);
– Floris was huiselijk (waarschijnlijk wel ontrouw aan Beatrix; Machteld van Velzen; de weduwe van Albrecht van Voorne, Katharina van Durbuy (gest. 1328; er wordt beweerd dat Floris bij haar een bastaard had verwekt, vgl. de hieronder genoemde studie van Lenselink, p. 41 en noten 355/6);

waarna werd stilgestaan bij zijn optreden als een landsheer die vooral was gespitst op het versterken van zijn *Hausmacht*, met daarbij:

– aandacht voor zijn verstandhouding met (hoge) edelen: uitbouw vorstelijke macht leidde tot conflicten die wat betreft bepaalde edelen werden gecompliceerd door de politieke constellatie waarin Holland intern (West-Friesland, grensgebieden met Utrecht, Zeeland) en ten opzichte van de omringende gebieden – Utrecht, Brabant, (Gelre), Vlaanderen – verkeerde (waarbij binnen- en buitenlandse problemen elkaar ook beïnvloedden);
– daarmee verband houdend; 'der keerlen God' (een eeuw na zijn dood zo genoemd vanwege de mogelijke verheffing van 40 huislieden tot ridders), verlening van stadsrechten, o.a. aan Medemblik (1289!), waarbij Floris zich nog uitdrukkelijk als leenman van de Duitse koning presenteert (→ loyaliteit van steden t.o.v. Floris, onder andere blijkend bij zijn dood);
– in dat kader pasten Floris' aanspraken op de Schotse troon (vgl. de opmerkingen daarover in Van Herwaarden, 'Graaf Floris V. . .', zie hierna), gevolgd door een uiteenzetting over de wellicht al vanaf 1294 voorbereide 'renversement des alliances': met het oog op zijn *Hausmacht* in Zeeland verruilde Floris Engeland voor Frankrijk (nota bene: een bondgenootschap met Floris V van Holland was de Franse koning Filips IV de Schone begin 1296 4000 £ waard, terwijl de Henegouwse graaf Jan van Avesnes voor dezelfde vorst in 1297 6000 £ waard was; zie J.R. Strayer, *The reign of Philips the Fair* (Princeton 1980) 320);

het verhaal werd afgesloten met een uiteenzetting over de samenzwering zowel vanuit internationaal-politiek perspectief als vanuit de verhouding tot de betrokken edelen (wel formeel verzoend – vandaar de Utrechtse maaltijd en de Sint Geertruidsminne (voor het laatste: het al meermalen aangehaalde opstel van Van Herwaarden), maar onzekerheid over politieke dan wel persoonlijke (overlevering: persoonlijke haat van Gerard van Velzen, vanwege Machteld → onnodig veel steken bij het doden van de graaf) loyaliteit), waarmee werd teruggekeerd naar de raad die vorsten in de *Heimelijkheid* wordt gegeven: een vorst moet voortdurend op de hoogte zijn van wat in zijn land en in zijn onmiddellijke omgeving gebeurt; de moord met de opmerkelijk Floris-gezinde houding van Kennemers, Waterlanders en Westfriezen.

Beknopte literatuurlijst (met aantekening dat in de noten van de desbetreffende publicaties ook het een en ander over Floris V is te vinden):

J. M. A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw* (Utrecht 1986);
W. P. Gerritsen, 'Wat voor boeken zou Floris V gelezen hebben?', in: *Floris V, Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* (Den Haag 1979) 71-86;
J. van Herwaarden, 'Graaf Floris V en het reizen in zijn dagen', in: E. H. P. Cordfunke e.a. (red.), *Handel en wandel in de dertiende eeuw* (Muiderberg 1986) 5-28;
F. W. N. Hugenholtz, *Floris V* (Bussum 1966);
id., *Floris V – Vermoord en getekend* (Nieuwkoop 1977);
id., 'Een vorst als Floris', in: *Floris V, Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* (Den Haag 1979) 6-22;
id., 'Floris V in de ogen van het buitenland', *Holland in de dertiende eeuw, Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* ('s-Gravenhage 1982) 41-49;
J. G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (2 delen – doorgepagineerd – 's-Gravenhage-Haarlem 1971);
W. H. Lenselink, 'Het burggraafschap van Zeeland tot 1328', in: W. H. Lenselink en A. D. A. Monna, *Studies over het Zeeuwse en het Leidse burggraafschap* (Groningen 1976) 3-62, i.h.b.: 34-43;
H. Obreen, *Floris V, graaf van Holland en Zeeland, Heer van Friesland, 1256-1296* (Gent 1907);
H. Vekeman, *Torec, een middeleeuws kunstwerk* (Nijmegen 1980);
A. A. Verdenius, *Jacob van Maerlant's Heimelijkheid der heimelijkheden opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aanteekeningen voorzien* (Amsterdam 1917).

Gevraagd:

div. nrs. van 'De Woonstede door de eeuwen heen' te weten de nrs. 32, 68, 69, 70, 71, 72, 77, 78.
Nummers worden graag vergoed.
De heer J. A. Steenbergen
Julianastraat 40
6707 DG WAGENINGEN

Verslagen en mededelingen

Stichting Kastelen Documentatie
Jaaroverzicht 1990

Bestuurssamenstelling 1990
Prof. dr. J.G.N. Renaud, voorzitter (tot 19 mei)
Mr. G.W. van Herwaarden, vice-voorzitter (voorzitter na 19 mei)
De heer G. Heuff, secretaris/penningmeester
Mevr. drs. J.M.M. Kylstra, directeur
Jhr. C. van Eysinga
Mr. D. baron van Asbeck
Jhr. C.C.G. Quarles van Ufford
Ir. T.S. Smith
Mevr. drs. C.C.S. Wilmer

Bibliotheekmedewerkers
Mevr. drs. J.M.M. Kylstra, intern
Mevr. C. Duin-Rietdijk, intern
Mevr. W. van Alphen-Idzenga, extern
De heer H. Hageman, extern

Afscheid voorzitter professor J.G.N. Renaud

Het jaar 1990 bracht voor het bestuur van de Stichting Kastelen Documentatie een grote verandering.
Professor J.G.N. Renaud heeft, na vele jaren het voorzitterschap vervuld te hebben, deze taak overgedragen aan mr. G.W. van Herwaarden, die al enige tijd als vicevoorzitter in het bestuur zitting had.
Het bestuur liet professor Renaud ongaarne gaan, echter niet nadat hij toegezegd had de Stichting als adviseur van dienst te willen blijven zijn.
Tijdens de voorjaarsvergadering op 19 mei werd op feestelijke, doch sobere wijze (passend bij de financiële situatie van de SKD), afscheid genomen van professor Renaud.
Als dank voor zijn jarenlange werk ten behoeve van de Stichting ontving professor Renaud de trilogie van F. Braudel, Beschaving Economie en Kapitalisme van de 15e tot de 18e eeuw, ten geschenke uit handen van de nieuwe voorzitter, mr. G.W. van Herwaarden. Deze dankte in zijn toespraak de scheidende voorzitter voor al zijn werk en moeite, waarbij hij de hoop uitsprak dat de stichting nog lang van de diensten van professor Renaud gebruik kon blijven maken.

Beheer collectie Schellart

Het beheer van de collectie Schellart werd in 1990 voortgezet volgens de lijnen, uitgezet in 1989.
Met de catalogisering van de boeken werd een, zij het bescheiden, voortgang gemaakt. Nieuwe aanwinsten konden worden ingeschreven.
Dankzij een omvangrijke schenking door de heer D.J.G. Buurman uit Velp werd de bibliotheek een groot aantal banden rijker, met name op het gebied van de Oostenrijkse en Zwitserse burchtenbouw.
De heer Struijs uit Vlaardingen schonk aan de bibliotheek eveneens een aantal boeken betreffende Nederlandse kastelen.
Door deze en andere boekschenkingen is de aanwinstenlijst zo lang geworden, dat het niet doenlijk is ze hier te publiceren. Zelfs is het zo dat een aantal ervan nog niet in het systeem is verwerkt, iets wat mede veroorzaakt werd door de tijdelijke afwezigheid van de directeur door ziekte- en zwangerschapsverlof.
De heer Moelker uit Ruinen heeft de collectie Schellart vergroot met zijn gegevens over kasteel Geysteren. Deze gift bestaat uit een aantal foto's en vele, handgeschreven, gegevens over de families die Geysteren hebben bewoond.
Mevrouw I. Lazet uit Nieuwegein schonk de stichting haar verzameling kranteknipsels over Nederlandse kastelen. Deze verzameling moet nog ontsloten worden.

De verzameling foto's van Nederlandse kastelen en landhuizen is nog steeds groeiende. De heer Hageman en mevrouw Van Alphen hebben ook in 1990 vele huizen kunnen fotograferen. Alle negatieven en bijbehorende contactafdrukken zijn de SKD ter beschikking gesteld.
De diacollectie is vanaf het moment dat de heer Schellart zijn werkzaamheden voor de SKD moest stoppen, in groei gestuit. Toch zijn er in deze verzameling veel bruikbare afbeeldingen. In 1990 kon de SKD daardoor enige tijdschriftjournalisten aan beeldmateriaal helpen.

De kranteknipselverzameling groeide in 1990, dankzij de hulp van de Rijksdienst Kastelenbeheer, zeer.
Dit onderdeel van de totale collectie moet niet in waarde worden onderschat. Hoewel er vaak, terecht, meer belang gehecht wordt aan wetenschapschappelijke publicaties, geven berichten in de krant vaak een aardig, zo niet boeiend, beeld van een bepaalde situatie op een bepaald moment. Zij kunnen meer kleur en achtergrond aan een opmerking geplaatst in een wetenschappelijk onderbouwd geschrift verlenen.
Het belang van de collectie is daarom groot, als men beseft dat zij artikelen daterend uit het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw, bevat.

In het jaarverslag over 1989 werd gewag gemaakt van de prenten uit de collectie Schellart.
Het bestuur van de Stichting heeft in 1990 besloten deze collectie op de juiste wijze op te bergen. Dit betekent dat een erkend restaurateur, waar nodig, de prenten zal herstellen.
Vervolgens zal het geheel in het voor dit soort collecties gebruikelijke materiaal worden opgeslagen.
Voorts zal worden gezorgd voor de toegankelijkheid door middel van een geautomatiseerd 'kaartsysteem'.
De prenten zijn vooral bruikbaar ter illustratie van publicaties.

Verstrekking van informatie

De medewerkers van de Stichting ontvingen in 1990, net als in voorgaande jaren, wederom een groot aantal verzoeken om informatie. Aan het merendeel kon worden voldaan.
Na ruim drie jaar in samenwerking met de Nederlandse Kastelen Stichting informatie te hebben verstrekt, kan worden geconcludeerd dat er bij het Nederlandse publiek een zeer grote belangstelling bestaat voor ons Nederlands kastelenbezit.
Een andere conclusie is dat er vooral bij de schooljeugd veel interesse is voor dit onderwerp. Daarom is er door de SKD en de NKS een heruitgave van het boekje 'Kastelen' in de reeks Junior Informatie op de markt gebracht. Dit boekje wordt nu gratis aan de jeugd verstrekt.
Het belang om vooral de schooljeugd liefde voor geschiedenis en voor Het Kasteel bij te brengen en/of te cultiveren is wel gebleken. Daarom is overwogen om op grotere schaal de jongeren hierin van dienst te zijn.

De derde gevolgtrekking uit drie jaar werk is dat de SKD, hoewel kleiner en minder bekend dan bijvoorbeeld de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de diverse universitaire bibliotheken, toch door het wetenschappelijk publiek wordt gevonden.
De collectie Schellart bevat ook voor deze categorie belangwekkende zaken.

Tot 1990 werd voor het verstrekken van gegevens alleen materiaalkosten gerekend. Dit is veranderd. Het bestuur heeft besloten dat voor iedere schriftelijke beantwoording, buiten de materiaalkosten, *f* 7,50 berekend moet worden. Voor vragen van gecompliceerde aard geldt dit bedrag voor ieder zoekuur, besteed aan de beantwoording ervan.
Deze maatregel is noodzakelijk. Ook de SKD heeft te lijden onder de vermindering van de subsidiestroom: ze krijgt van overheidszijde helemaal niets meer.

Gelukkig zijn er in 1990 een aantal particulieren geweest die de SKD financieel hebben gesteund. Daarnaast mocht de stichting van het K.F. Heinfonds *f* 3000,— voor boeken ontvangen.

Hoewel de zorgen nog lang niet voorbij zijn, is het voortbestaan van de Stichting Kastelen Documentatie nog niet bedreigd.

Verhuizing

De ruimtes in het Poortgebouw van Huis Doorn, die de Stichting Kastelen documentatie van de NKS mocht betrekken, moeten halverwege 1991 worden verlaten.
Het huurcontract, dat de NKS – de hoofdhuurder – gesloten had met de Stichting Huis Doorn, loopt dan af.
Het contract kon niet in huidige vorm worden verlengd, daar door de restauratiewerkzaamheden aan Huis Doorn en alle veranderingen die dit met zich mee brengt, de SKD-kamers nodig zijn voor de Stichting Huis Doorn.
Naarstig moest naar een oplossing worden gezocht.
Het meest wenselijke was en is dat de NKS en de SKD samen in één gebouw kunnen blijven functioneren, zoals ze dat sinds 1987 hebben gedaan. Aan deze oplossing werd gewerkt en met, waarschijnlijk, gunstige gevolgen.

Nederlandse Kastelen Stichting Boekenlijst 1990/91

Een selectie uit de in 1990 en 1991 uitgebrachte boeken. Prijzen onder voorbehoud.

J. Hardenberg, Adellijke Huizen in het richtersambt Doesburgh (Doesburg 1990, uitgave Stad en Ambt Doesburg, inl.: Postbus 1, 6980 AA Doesburg).
ISBN 90.70845.15.6, *f* 16,50..

P. Brood, F.J. Hulst, J. Bos, Huizen van Stand (Meppel 1989). ISBN 90.6009.889.7, *f* 89,50.

M. Flokstra, Kastelen in het land van Kessel (Horst, 1991, uitgave Streekmuseum Oudkamer Horst, inl.: Steenstraat 2, 5961 EV Horst).

R.J.W.M. Grüben, Daelenbroeck, Bijdrage tot de geschiedenis van Heerlijkheid en Huis (Delft 1990, uitgave Werkgroep Restauratie, inl.: Postbus 3106, 2601 DC Delft, tel. 015-781047, ook over andere monografieën).
ISBN 90.72485.02.05, *f* 32,50.

G. van Wageningen, Dekema-State (Leeuwarden 1990, uitgave Stichting Dekema-State, inl.: Dekemawei 5, 9057 LC Jelsum, tel. 05109-1357).

T. Thelen (red.), Commanderij Gemert, in: Bijdragen tot de Geschiedenis van Gemert, nr. 14 (Gemert 1990, uitgave Heemkundekring 'De Kommanderij Gemert).
ISBN 90.73621.01.1, *f* 40,—.

H. Martinus, Verzamelde Bijdragen tot de Geschiedenis van het Huis Hengelo en zijn bewoners, in: Oald Hengel, nr. 4 (Hengelo 1991, uitgave Stichting Oald Hengel, tel. 074-420996), *f* 10,—.

E. A. Canneman, Kastelen aan de Langbroekerwetering (Alphen a/d Rijn 1990, uitg. Canaletto), *f* 30,—.

D. J. G. Buurman, De Cannenburg en zijn bewoners (Zutphen, 1991, uitg. De Walburg Pers).
ISBN 90.6011.682.8, *f* 75,—.

K. Vos, De Schierstins van Veenwouden (Leeuwarden 1991). ISBN 90.73845.02.5, *f* 15,— + *f* 2,50 portokosten.
Dit boek verscheen in de serie Monument van de Maand.
Inl.: Secretariaat Stichting Monument van de Maand, Postbus 805, 8901 BP Leeuwarden.
Ieder jaar geeft deze Stichting een serie van acht boeken over één thema uit. Dit jaar is het thema 'Bouwen in Friesland. Een afhaalabonnement kost *f* 100,—, een postabonnement *f* 120,—.

A. G. Schulte, Geïllustreerde Beschrijving van Margraten, Mheer en Noorbeek, in: De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst (Zwolle 1991, uitg. Waanders).
In dit deel een uitvoerige beschrijving van kasteel Mheer.

A. J. Mensema, Kasteel Rechteren, in: Kleine Monumenten Reeks (Zwolle 1991, uitg. Waanders).
ISBN 90.6630.274.7, *f* 17,50.

Eveneens in de Kleine Monumenten Reeks:
P. M. Beek, Huis Sonsbeek (Zwolle 1989, uitg. Waanders). ISBN 90.6630.184.8, *f* 14,50.

A. J. Mensema, Js. Mooijweer, Havezathen van Vollenhove (Zwolle 1989, uitg. Waanders).
ISBN 90.6630.190.2, *f* 17,50.

P. Lekkerkerk, Paleis Noordeinde (Walburg Pers, Zutphen 1990). ISBN 90.6011.748.4, *f* 17,50.
In voorbereiding zijn: Huis Singraven, Het Spaanse Hof in Den Haag.

C. L. ten Cate, Borne en zijn Borg, te bestellen bij de Stichting Genealogie Ten Cate/Ten Kate, Westgaag 96, 3155 DJ Maasland, postrek. nr. 56.69.683 o.v.v. titel. *f* 24,— franco thuis.

R. W. A. M. Cleverens, Kasteel Heeswijk en de geslachten Van den Bogaerd van Terbrugge en De Looz-Corswarem (Middelburg 1991). ISBN 90.71103.07.2, *f* 84,50.

H. M. J. Tromp en T. Henry-Buitenhuis red., met medewerking van L. Dijkstra, U. Mehrtens, B. Olde Meierink en M. Zijlstra, Historische Buitenplaatsen in Particulier Bezit; 256 pag., c. 280 foto's (kleur en zw.w.). Korte beschrijvingen ter oriëntatie bij de – enkele – toegankelijke huizen. Mét beschrijving van het interieur. Uitg. Spectrum; prijs *f* 49,90.

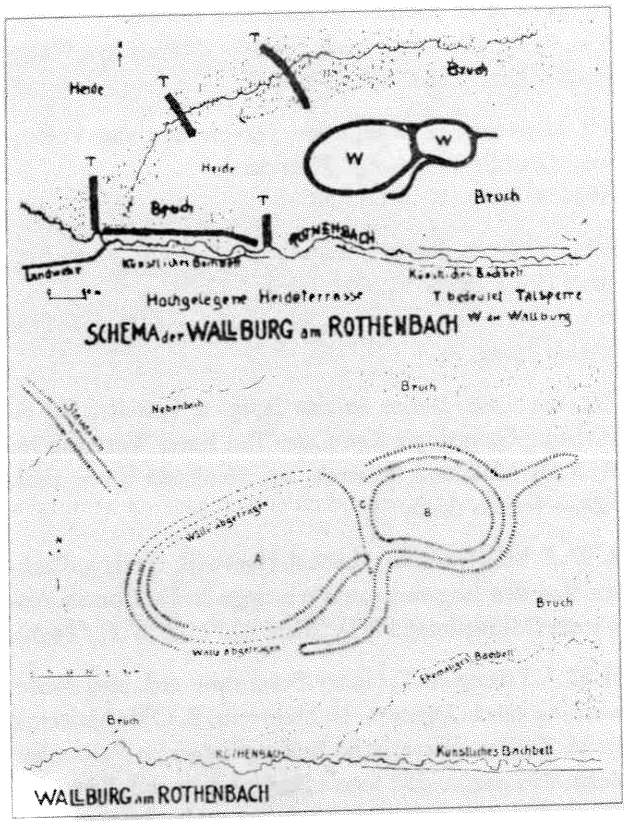
H. M. J. Tromp en T. Henry-Buitenhuis red., met medewerking van L. Dijkstra, U. Mehrtens, B. Olde Meierink en M. Zijlstra, Historische Buitenplaatsen in Particulier Bezit; 256 pag., c. 280 foto's (kleur en zw.w.). Korte beschrijvingen ter oriëntatie bij de – enkele – toegankelijke huizen. Mét beschrijving van het interieur. Uitg. Spectrum; prijs *f* 49,90.

Eind october zal de Stichting 'Historische Studies' voor het Land van Valkenburg uitbrengen een jaarboek, waarin een lijvige studie van Dr. A. Kappelhof, getiteld: De Heren en Drossaarden van Valkenburg (1364-1672). Deze monografie vormt een onontbeerlijke aanvulling op het klassiek geworden werk van Van der Venne over het kasteel van Valkenburg.
Bij intekening vóór 15 sept. 1991 bedraagt de prijs *f* 25,— (geb. *f* 35,—). Portokosten *f* 7,50 extra.
Intekening via overmaking intekenprijs en porto op rekening nr 8652 43 972 van de Spaarbank Limburg of op nr 1058180 van de Postbank Rekening v.d. Spaarbank Limburg; t.n.v. de Stichting 'Historische Studies'.
Nadere inlichtingen: Stichting H.S., Postbus 258, 6300 AG Valkenburg a.d. Geul.

De vereniging 'Vrienden van Brabantse Kastelen' geeft een periodiek uit geheten 'Het Brabants Kasteel'. Hierin verschijnen regelmatig uitgebreide beschrijvingen van Brabantse kastelen. Inlichtingen over de vereniging en haar periodiek zijn te verkrijgen bij: Vrienden Brabantse Kastelen, Postbus 10307, 5000 JH Tilburg.

De walburcht aan de Roode Beek/Rothenbach
Een 'herontdekking'?

Gedreven door een bovenmatige interesse in vroege middeleeuwse burchtvormen viel mijn oog bij het doornemen van een recent en omvangrijk werk over Wassenberg (1987) op een aldaar beschreven walburcht in het Nederlands-Duitse grensgebied bij Vlodrop, die volgens mij nooit doorgedrongen is tot de algemene Duitse en Nederlandse kastelenliteratuur.[1]
Omdat walburchten in Nederland een betrekkelijk zeldzaam verschijnsel zijn, is het gewenst om die vermelding eens zo grondig mogelijk na te trekken.
De bekende streekonderzoeker P.A. Tholen vond in 1908 aan de Nederlandse kant van de Roode Beek (ten noordoosten van de grenspost Rothenbach) in onherbergzaam gebied de nog intacte resten van een grote burchtaanleg.
Het complex bestond duidelijk uit twee delen. Een groot ovaal terrein (A) van ± 180 bij 80 m, omgeven door een aarden wal met droge buitengracht. Een aansluitend 'boon-vormig' terrein (B) van 75 bij 60 m met droge gracht en buitenwal. Deze laatste wal zette zich voort langszij de omwalling van terrein A in de vorm van een gecontroleerde ingangspartij tot een geheel. De burcht was aangelegd op een zandig schiereiland, bepaald door een smalle nevenbeek en de Roode Beek. Een uitgebreid systeem van nog aanwezige stuwdammen kon beide beekdalen voldoende onder water zette om de plek onneembaar te maken.
In zijn beschrijving uit 1927 vermeldt Tholen dat het afgelegen oord ondertussen van Nederlandse zijde ontgonnen werd. Het bos was inmiddels gerooid, grachten gedicht en de wallen grotendeels geslecht.[2] In 1937 kon hij melden dat op Duits verzoek(!) door de provincie Limburg een verdere vernietiging van deze bijzondere constructie verboden werd.[3]
Tot de vele oppervlaktevondsten die er inmiddels gedaan waren, behoorden een geplaveide weg en een houten waterput op terrein A. Verder wat onduidelijk ijzerwerk en maalstenen van basaltlava. Daarnaast een hoeveelheid aardewerkscherven, variërend van laat-middeleeuws geglazuurd tot kogelpotten met standring (glad of met 'Wellenplatte'), wrijfschalen met tuit en zacht gebakken geel-wit aardewerk. Tholen interpreteerde de vroegste keramiek als typisch 'Karolingisch'. Hij zag de door hem ontdekte walburcht als gelijktijdig met de meer bekende motte-burchten in deze regio, voornamelijk vanwege hetzelfde aardewerk, dat hij aldaar aangetroffen had. De militaire sterktes leken hem verbonden door een in het landschap nog zichtbare landweer en het geheel zou een soort verdedigingslinie gevormd hebben tegenover de Vikingen, die zich in 881 in Asselt aan de Maas hadden gevestigd.
Tot zover de gegevens uit de beschikbare literatuur, die altijd eenzijdig van Duitse kant gekomen zijn.
Zoals Tholen zijn aardewerk beschreef zijn we tegenwoordig eerder geneigd te denken aan een reconstructie uit de 11de-12de eeuw. Dat brengt ons ver weg van de Noormannenplaag en dichter bij de diverse opkomende geslachten, die zo rond 1000 her en der hun territoria gaan opbouwen.
De datering van de paar nog aanwezige walburchten elders in ons land biedt hierbij maar ten dele een helpende hand. De Hunneschans op de Veluwe aan het Uddelermeer wordt momenteel bewoningsfases toegekend lopende van de 9de tot de 13de eeuw. De enorme constructie van de Heimenberg bovenop de Grebbenerg bij Rhenen is helaas nog niet onderzocht. De kleinere Duno bij Oosterbeek op de Veluwezoom wordt toegeschreven aan het beruchte grafelijke echtpaar Balderik en Adela van omstreeks 1000. De Hunenborg bij Ootmarsum in Twente zou de jongste kunnen zijn als een bisschoppelijke sterkte (met stenen toren) uit de 12de eeuw.[4] Allen hadden ze duidelijk een regionaal-dominante functie en behoren ze tot het vroegste kastelentype dat we kennen. Geen van hen lijkt op die aan de Roode Beek bij Vlodrop-Station. De daar voorkomende 'sluis'-vormige ingangspartij is van elders onbekend. Van een aansluitend omgracht en omwald voorterrein biedt alleen de Hunenborg in Twente de (nu bijna verdwenen) sporen als voorbeeld aan. Dit alles maakt het Limburgse tot iets bijzonders.

Situatieschets en plattegrond walburcht aan de Roode Beek.
A. P. Tholen, 1927.

Wel valt op dat de vondsten en het systeem van waterhuishouding een duidelijke verwantschap vertonen met naburige sterktes als de motte-burchten Hoverberg (Birgelen) en Alde Berg bij Arsbeck.[5] Hiervan kennen we de bouwers trouwens ook niet.

Wat de twee-deling van onze walburcht nog aangaat, P.A. Tholen rekent terrein A tot hoofdburcht en B tot een soort voorburcht, omdat hem uit strategisch oogpunt de verdedigingswijze van terrein B nogal vreemd voorkomt. Namelijk een buitenwal, waar*binnen* een omgrachting en zonder binnenwal op het terrein zelf. De situatie kan zo geweest zijn, theoretisch zijn er nog wel andere mogelijkheden denkbaar.

In welke historische context moet deze burchtaanleg, waarvoor in de verre omtrek geen duidelijke paralellen te vinden zijn[6], geplaatst worden?

De landweer vanaf de Roer richting Dalheim-Rödgen en verder, die bij Tholen een hoofdrol speelt, staat voor een deel nog als strategisch belangrijk op 17de-eeuwse kaarten en zal daarom, ondanks de landschappelijke verbinding met enkele 11de-12de-eeuwse sterktes, niet tot die vroege eeuwen hoeven terug te reiken.

Ging het in het dal van de Roode Beek om een lokale heer die bescherming zocht, of ging het om meer?

Wie in dit verband bij burchtenbouw in deze streek tijdens de 11de eeuw aan opkomende dynasten denkt, zegt Wassenberg. De traditie plaatst de komst van de Flamenses hier in 1021. Maar dat dan alleen omdat hun veronderstelde voorganger, de eerder genoemde graaf Balderik, in dat jaar stierf en de keizer vrij over zijn ambten beschikte. De machtige motte-burcht van Wassenberg en die van de verwanten in Heinsberg horen m.i. typologisch eerder in de tweede helft van de 11de eeuw thuis. Die tijd is ook meer de periode waarin de Flamenses voor het eerst met grafelijke rechten vernoemd worden.[8]

Opmerkelijk ook, en nog nooit goed verklaard, is het feit dat de nieuwe graven al omstreeks 1100 Wassenberg als zetel weer verruilen voor het meer noordelijk gelegen Geldern. Misschien bestond er aan Roer en Maas nog geduchte oppositie? Aantoonbaar is in ieder geval dat de graaf van Loon, buiten het latere graafschap Loon, ook grafelijke rechten bezat op de rechteroever van de Maas. In 1057 is graaf Emmo getuige bij een regeling tussen de bisschoppen van Utrecht en Luik over St. Odiliënberg en Linne.[9] Flamenses komen daar niet aan te pas.

In 1075 ontvangt Gerard II van Wassenberg de 'villa' Echt in leen, verliest echter in 1087 een conflict over de kerk van Echt. Hierbij lijkt Arnold I van Loon betrokken te zijn en nog in 1128 heet Echt te liggen 'in comitatu comitis de Los' (in het graafschap van de graaf van Loon).[10] Kortom, de walburcht aan de Roode Beek zou als sterkte vóór of tegen Loon een functie gehad kunnen hebben. Wie zal het zeggen.

Er valt, al bespiegelend, ook nog in een andere richting te denken.

De genoemde oorkonde van 1057 voor St. Odiliënberg en Linne noemt naast graaf Emmo (van Loon) ook nog een graaf Unruch. Mogelijk is deze laatste dezelfde die in 1073 meer noordelijk rondom Kempen (BRD) als graaf vermeld wordt. Indien P.C. Boeren gelijk had met zijn opmerking dat de persoonsnaam 'Unruch' een (oudere) variant vormt voor 'Hendrik'[11] dan zijn we hier misschien de langgezochte stamvader op het spoor van de graven van Kessel, waarvan een deel van het bezit immers rechts van de Maas in de oude gouw Moilla lag, die zich eertijds uitstrekte tussen Roer en Niers. Tegen 1100 waren die graven van Kessel een machtsfactor van betekenis in de regio, steunpilaren voor Keulen[12] en bouwers van de indrukwekkende stenen donjon, die nu onder de 12de-eeuwse motte-burcht van Kessel verscholen zit.[13]

De regionale geschiedvorsing kan nog wel even vooruit met het zoeken naar de juiste historische samenhang rondom de hier beschreven vergeten sterkte aan de Roode Beek.

Maar ook de archeologische monumenten-wachters mogen alert zijn. Niet alle resten blijken opgeruimd te zijn. Het precieze terrein ligt rechts van de weg tussen de grensovergang Rothenbach en Vlodrop-Station. Het is particulier terrein en in gebruik als boomkwekerij.

De meeste kunstmatige oneffenheden zijn weliswaar genivelleerd, maar er is, met name van Duitse kant, nog iets zichtbaar van de gespaard gebleven zuidoost-hoek van het complex. Namelijk een gedeelte van de wallen van terrein A en B en juist met de unieke doorgang. Duidelijk wordt daar wel m.i. dat de wallichamen oorspronkelijk qua hoogte en breedte iets bescheidener van opzet geweest zullen zijn dan die van de eerder genoemde andere walburchten in Nederland. Misschien zegt dat iets over de functie en samenhang met andere sterktes in de regio.

Van de stuwdammen in het dal van de Roode Beek zijn ook nog enkele restanten herkenbaar in het landschap. Het lijkt me wenselijk dat een en ander ein goed overleg met de eigenaar een officiële bescherming krijgt als archeologisch monument. Wie weet is er dan ook nog eens een verantwoord bodemonderzoek mogelijk om alle geuite veronderstellingen te zijner tijd aan de werkelijkheid te toetsen.

Het belang van het geheel voor de Limburgse én Nederlands-Duitse grensgeschiedenis is gepoogd hierboven aan te geven.

Bas Aarts
Tilburg, april 1991

Noten

Met dank aan het Kreisheimatmuseum Heinsberg.

[1] H. Heinrichs, 'Wassenberg. Geschichte eines Lebensraumes', Mönchengladbach 1987, p. 55-56.

[2] P.A. Tholen, 'Die alten Erdwerke bei Birgelen-Dalheim', in: 'Heimatkalender der Heinsberger Lande' 1927, p. 125-126.

[3] P. A. Tholen, 'Die Bollberge', in: 'Die Heimat. Blätter für heimatliche Geshcichte, Volks- und Naturkunde' 17 (1937) 1, p. 2.

[4] Voor de Nederlandse walburchten, zie:
R. H. J. Klok, 'Archeologisch Reisboek voor Nederland', Haarlem 1977, p. 131-135, 146-149, 159-164, 191-194.
H. L. Janssen, 'The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research', in: J. C. Besteman e.a., 'Medieval Archaeology in the Netherlands', Assen/Maastricht 1990, p. 220-226.

[5] De Duitse mottes in de regio zijn uitvoerig geïnventariseerd, zie: M. Müller-Wille, 'Mittelalterliche Burghügel ('Motten') im nördlichen Rheinland', Keulen 1966. Met name nrs. 135, 147.

[6] Van de twee walsystemen aan de nabije Schaagbach (tussen Birgelen en Arsbeck, BRD) vertoont de westelijke aanleg nog de meeste verwantschap, maar is duidelijk bescheidener van opzet en van geringe strategische betekenis.
Onderzocht en beschreven met afbeelding van Pingsdorf-achtig aardewerk uit naastgelegen pottenbakkersdoven: 'Bonner Jahrbücher' 1955/1956, p. 533-536.
Volgens Tholen (1937, p. 2) bevat de ondergrond van dit betreffende walsysteem vergelijkbare aardewerkscherven (in oude beekbedding), waardoor de constructie zelf (iets) jonger zou moeten zijn.

[7] Dit wordt bevestigd door wat er momenteel over deze landweer bekend is (W. Piepers, 'Die Landwehr und die Schanzberge im Westen des Kreises Heinsberg', in: 'Heimatkalender des Kreises Heinsberg' 1977, p. 53-62).

[8] Over de Flamenses zie, samenvattend:
W. Jappe Alberts, 'Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn ± 800-1288', Assen 1979, p. 30-34.

[9] 'Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301' I, door Fz. S. Muller/A. C. Bouman, Utrecht 1920, Nr. 219.

[10] J. Linssen, 'Heeft Echt ooit tot het graafschap Loon behoord?', in: 'De Maasgouw' 77 (1958), p. 97-106.

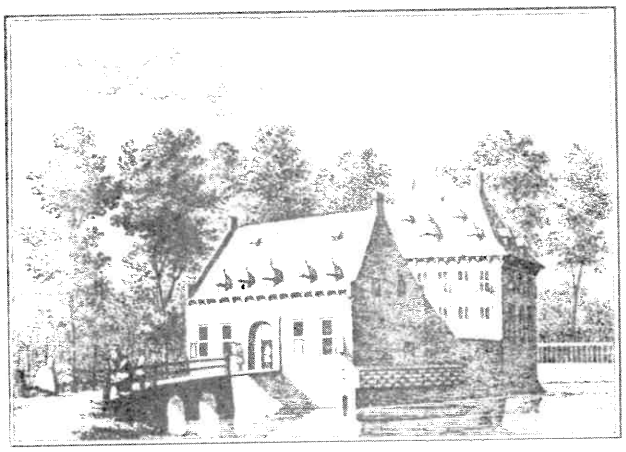
[11] P. C. Boeren, 'De oorsprong van Limburg en Gelre', Maastricht 1938, p. 99, 104, 110.

[12] H. Clevis/J. A. Koldewij, 'De graven van Kessel', in: 'Castellogica. Verkenningen' I (NKS), Doorn, p. 71-74 (1984).
In dit verband lijkt mij de eveneens lang gezochte 'graaf Hendrik', voogd voor Keulen in Texandrië omstreeks 1100-1110, ook een 'van Kessel' ('Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312' I, door H. P. H. Camps, 's-Gravenhage 1979, Nr. 34).

[13] J. G. N. Renaud, 'De Keverberg oftewel de burcht van Kessel', in: 'Castellogica. Verkenningen' II (NKS), Doorn 1989-1, p. 52-55.

Huys Druten

Het Bejaardenhuis ten westen van de kerk in het dorpje Druten bestaat al enige jaren en is gebouwd ongeveer ter plaatse van het voormalige Huys te Druten. Het nieuwe gebouw kreeg dan ook de naam 'Kasteelhof', terwijl het hele buurtje oudtijds al werd aangeduid als Kasteelhof. Om uitvoering te geven aan het besluit nog 22 bejaardenwoningen aan het complex toe te voegen werden in het voorjaar op een belendend terrein voorbereidende maatregelen getroffen om de op zich niet bepaald zware funderingen aan te brengen. Dit geschiedde door het plaatsen van gietpalen.
Bij de uitvoering van diverse werkzaamheden werden fundamenten aangetroffen van het Huys Druten, die door de zorg van de Gemeente zijn ingemeten, alvorens weer onder de grond te verdwijnen.
Het Huis Druten is, afgaande op een gravure van Hendrik Spilman uit 1732 – naar een tekening van Cornelis Pronk – geen groot kasteel geweest. Het hoofdgebouw bestond uit een rechthoekig blok van twee verdiepingen

aan een binnenplein. Wellicht heeft het eertijds het karakter van een donjon-achtige aanleg gehad zoals de achterbouw van de Doornenburg, van het – verdwenen – huis te Balgooy of van het eveneens verdwenen kasteel Valckesteyn bij Rotterdam. De ruïne van Heenvliet vertoont overigens een mooi voorbeeld van zo'n op zichzelf staande rechthoekige donjon, die de Engelsen gaarne met de naam hall-keep aanduiden. Heenvliet is overigens verrijkt met vier ronde torens op de hoeken, hetgeen sommigen in de verleiding zou kunnen brengen om er een ander type in te zien. Laten zij gerust zijn; in de beginstadia van vele, later uitgegroeide kastelen valt het rechthoekige bouwblok gemakkelijk te herkennen. Hopelijk geeft de opmeting van Gemeente-wege nog wat extra informatie!
Het poorthuis vertoonde zich als een eenvoudige, rechthoekige aanleg, door de zijmuren van het binnenplein met het hoofdgebouw verbonden. Huys Druten fungeerde als de zetel van een geslacht, dat sedert de 2de helft van de 13de eeuw als richter optrad. Willem van Druten, ridder, komt in 1390 en 1392 zelfs als dijkgraaf tussen Maas en Waal in de openbaarheid.

Batenburg

Ook deze zomer vinden onderzoekingen op het terrein van de Batenburg onder leiding van de T.U. Delft plaats. Gebleken is onder meer, dat midden op het terrein een vierkante toren van buitenwerks 12 meter gestaan heeft. Het muurwerk, dat uit tuf bestaan moet hebben, was geheel uitgebroken.
In het najaar zal de verdere consolidatie van een der muurtorens ter hand worden genomen.

Verslagen en mededelingen

Nederlandse Kastelen Stichting
Jaarverslag 1990

Bestuur

In het Dagelijks Bestuur hebben dit jaar de volgende mutaties plaatsgevonden.
- H. Mijsberg werd benoemd tot directeur en trad statutair af als secretaris per 1 januari.
- J.C. Repko nam de functie over en werd op dezelfde datum secretaris/penningmeester.
- Jhr. mr. R.E.W. van Weede trad op 7 november toe tot het dagelijks bestuur met de intentie volgend jaar april de huidige voorzitter op te volgen.

De samenstelling van het Dagelijks Bestuur is als volgt:
- Jhr. C. van Eysinga, voorzitter, Huis ter Heide 1, 8521 NC St.Nicolaasga.
- J.C. Repko, secretaris/penningmeester, Bloemendaalseweg 193, 2051 GB Overveen.
- Jhr. mr. R.E.W. van Weede, lid, Laan van Ampsen 8a, 7241 NG Lochem.
- Jhr. mr. ing. K.H.A. von Chrismar, lid, Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn.
- Ir. T.S. Smith, lid, Lange Nieuwstraat 41, 3512 PC Utrecht.

Toegevoegd:
- Prof. dr. J.G.N. Renaud, wetenschappelijk adviseur, Breestraat 26, 3811 BJ Amersfoort.
- de heer H. Mijsberg, directeur, Dr. Ariënslaan 17, 3601 GA Maarsen.
- Mevr. drs. J.M.M. Kylstra-Wielinga, administratief medewerkster, Wethouder van Damstraat 9, 3945 BT Cothem.
  N.B.: aan het einde van het jaar werd zij tijdelijk vervangen door drs. W.G. Boven.

De Raad van Beheer kende de volgende mutaties.
Mr. H.M.H. Kamerlingh Onnes bedankte als lid van de Raad en werd opgevolgd door mr. K.W. Sluyterman van Loo, waarmee wederom de Stichting tot behoud van Particulier Historische Buitenplaatsen vertegenwoordigd is. Onze dank gaat uit naar de heer Kamerlingh Onnes, die op zijn eigen onnavolgbare wijze jarenlang een bijzonder belangrijke bijdrage heeft geleverd in de Raad. Tevens werd als nieuw lid toegevoegd aan de Raad van Beheer mr. A.F.L. Graaf van Rechteren Limburg.

Raad van Beheer

De samenstelling van de Raad van Beheer is als volgt:
- Mr. J.D. baron van Asbeck- J.B. Bakker
- G. van Heek
- G. Heuff
- D.E.L. baron de Loë
- Ir. E.J. Nusselder
- mevr. drs. M.A. Prins-Schimmel
- Mr. A.F.L. Graaf van Rechteren Limburg
- Drs. W.V.F. Rietbergen
- Mr. P.F.J. Rive
- Mr. K.W. Sluyterman van Loo
- Drs. H. Stoepker
- Dr. A.W. Vliegenthart.

Volgens de statuten kan de Raad ruimer bezet zijn (negen tot eenentwintig leden).
Ter zijner tijd, indien nodig, zal hierin worden voorzien.

Begunstigers

In tegenstelling tot vorig jaar neemt het aantal begunstigers weer toe. Was het totale aantal begunstigers (Betalende begunstigers en begunstigers voor het leven) op 31 december '89 1587, op 31 december '90 bedroeg het 1647. Dit is een gunstige ontwikkeling in aanmerking nemend dat de gemiddelde leeftijd van de begunstigers hoog ligt.

Bijzondere Leerstoel

Ook in 1990 werden de colleges 'Kastelenkunde binnen het raam der materiële cultuur der Middel-

eeuwen' aan de Rijksuniversiteit Utrecht, op één vaste dag voortgezet door Prof. drs. H.L. Janssen. Daar het van belang is op de hoogte te zijn van de ontwikkelingen en activiteiten van de Stichting, gaat professor Janssen de vergaderingen van het Dagelijks Bestuur en de Raad van Beheer bijwonen.

Voorjaarsexcursie

Dit jaar ging de voorjaarsexcursie naar de noordelijke provincies, Drenthe en Groningen. 's-Morgens werd het kasteel 'Nienoord' bezocht, alwaar het Nationaal Rijtuigmuseum gevestigd is. De conservator de heer Vos gaf een korte inleiding over het museum en een bijzonder interessante lezing over zijn onderzoek, studie en restauratie in Indonesië van de rijtuigen en statiekoetsen in de kratons. Na de lezing was er een rondleiding door het museum en over het terrein van het kasteel. In het restaurant werd de lunch genoten. Met de bus, die het gezelschap deelnemers ook reeds had opgehaald bij het station van Assen, werd van Leek de provinciegrens overgewipt (± 8 km) naar Roden in Drenthe. Hier werd de Havesathe 'Mensinghe' bezocht. Sinds kort is deze havesathe te bezichtigen, dankzij de goede zorgen van vele vrijwilligers. Er is een oorspronkelijke inboedel bewaard gebleven met vele interessante aspecten. Het eeuwenoude huis geeft een goed beeld van het leven vroeger op een Drentse havesathe. Vermeld moet worden een authentiek ingerichte keuken, kabinetten en het Chinees en Japans porcelein. Na thee gedronken te hebben, waarin velen nog kans zagen het opengestelde middeleeuwse dorpskerkje te bezoeken, werd de terugtocht per bus ondernomen naar het station te Assen. Drie dagen excursie (10, 11 en 12 mei), met telkens andere deelnemers, waren, ondanks het vaak tegenvallende weer, tot een goed einde gekomen en succesvol verlopen. Het eindresultaat was ruim 200 tevreden deelnemers.

Kasteelstudiedagen

De kasteelstudiedagen werden gehouden op 11,12 en 13 oktober in het kasteel 'Helmond' te Helmond. Momenteel is het kasteel in gebruik als raadhuis, kasteel museum en textiel museum en tevens voor velerlei evenementen. Tijdens de kasteelstudiedagen werd gebruik gemaakt door de NKS van de raadszaal voor de lezingen, de trouwzaal en burgemeesterskamer voor de lunch en de aula van het kasteel voor de koffie en de thee.
De deelnemers, 176 over de drie dagen, reisden individueel naar Helmond, per auto of per trein.
Vanaf 10.00 uur werden de deelnemers ontvangen met koffie en koek. Na een welkomstwoord werd er aangevangen met de lezingencyclus. De samenstelling van de gegeven lezingen was gelijk op de donderdag en zaterdag, doch op vrijdag werd Prof. Renaud vervangen door de heer Aarts en de heer Keus door de heer Kappelhof.
De gegeven lezingen waren:
- Prof. dr. J.G.N. Renaud, – 'Kastelen in Oost-Brabant'.
- Drs. G.J. van Bussel, – 'Helmond en de drang naar het oosten van de Brabantse hertogen tot in het midden van de 13de eeuw'.
- Drs. J. Keus, – 'De Brabantse hertog op weg naar het oosten en zijn Gelderse tegenspeler van ca. 1250 tot aan de Bourgondische tijd'.
- Drs. A.C.M. Kappelhof, – 'Brabantse uitbreidingsdrift naar het oosten na de slag bij Woeringen'.
- Drs. B. Aarts, – 'Kastelen in Helmond en het Peelland'.

De lezingen, vooral van de heren Kappelhof, van Bussel en Keus, waren pittig en van een hoog niveau, hetgeen niet voor iedereen zo gemakkelijk was.
T.z.t. zullen deze lezingen zeer waarschijnlijk gepubliceerd worden in Castellogica. Het waren zeer geslaagde dagen die telkenmale besloten werden met een rondleiding door het kasteel en het museum met aansluitend thee in de aula.

Vacantiebeurs 1990

In het jaarverslag van 1989 werd reeds de voorbereiding gemeld voor de deelname aan de vacantiebeurs '90 in samenwerking met de Rijksdienst Kastelenbeheer (RKB), de Stichting tot behoud van Particulier Historische Buitenplaatsen (PHB), de Nederlandse Tuinenstichting)NTS) en de Vereniging Nederlandse Landgoed- en Kasteelcampings (LKC). De locatie op de beurs, in de Nederlandse afdeling, met als buren de stands van de ANWB, de NJHC en de Nederlandse Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, was optimaal. De schattingen van het aantal bezoekers aan onze stand, gedurende de beurs, lopen uiteen van 16.000 tot 20.000.
Voor wat betreft de belangstelling was de beurs een onverdeeld succes, doch voor wat betreft het doel – meer bezoekers bij de kastelen – blijven we in het ongewisse. Een resultaat dat wel aanwijsbaar is, zijn de vele nieuwe contacten die gelegd konden worden. Een tweede resultaat was, door de samenwerking van de vijf deelnemers, het uitgebreide, toeristisch volledige, informatiepakket waar de bezoekers van konden profiteren. De NKS leverde het penvoerdersschap bij dit evenement, hetgeen in een zwaar opgevoerde werkdruk van het secretariaat resulteerde in een periode waarin een aanvang gemaakt moest worden met de herziene uitgave van de kastelengidsen

'Kastelen opengesteld voor Bezichtiging' en 'Kastelen geschikt voor Evenementen', m.a.w. de beurs bracht het secretariaat in tijdnood.
Na de beurs waren de vijf samenwerkende instellingen unaniem van mening in1991 wederom gezamenlijk een stand te zullen exploiteren. Het hoofdmotief dat hiertoe leidde was de zeer grote belangstelling van het publiek.

Financiën

Hoewel de bijdrage van de begunstigers stegen, moest 1990 wederom met een negatief resultaat worden afgesloten. De grotere activiteiten en daardoor hogere kosten werden niet gehonoreerd met een verhoging van de subsidie, die sedert enige jaren op hetzelfde peil was gebleven.
Dankzij bijdragen van derden – niet begunstigers – konden bepaalde projecten worden uitgevoerd.
Getracht wordt ook in 1991 door sponsering extra gelden te verkrijgen.

Castellogica

De tweede ringband raakt gestaag voller en de kans is groot dat er reeds gedacht moet worden aan Vol.III. Nog steeds is er een voorraad aan artikelen van Vol.I en zolang de voorraad strekt zullen de nieuwe begunstigers als een bonus deze artikelen ontvangen. De niet meer voorradige artikelen kunnen belangstellenden op het secretariaat tegen kosten copiëren.
De distributie van ringbanden over de universiteitsbibliotheken en andere in aanmerking komende wetenschappelijke boekerijen is afgerond. Hierdoor is aan Castellogica een ruimere bekendheid gegeven.
De voorraad artikelen en het aantal toegezegde artikelen is nog steeds ruim voldoende. Het blijkt meer en meer dat Castellogica een gelukkige keuze is geweest wetenschappelijke artikelen, die anders geen kans kregen, gepubliceerd te krijgen. Wellicht zullen in de toekomst enige aanpassingen noodzakelijk zijn.

Serie Nederlandse Kastelen (Kastelenboekjes)

In 1990 is één boekje verschenen in de serie en wel 'Slot Haamstede'. De auteurs waren L.A. Dijckmeester- de Brauw en mr. F.Th. Dijckmeester. In de redactiesamenstelling heeft dit jaar geen wijziging plaatsgevonden.
Het secretariaat beschikt over een voorraad boekjes, zowel uit de oude als de nieuwe reeks. Op bestelling kunnen deze geleverd worden. Een lijst van de nog voorradige boekjes is op te vragen.

Woonstede

In het viermaal per jaar verschijnende, in kleur geïllustreerde, tijdschrift 'De Woonstede door de eeuwen heen', waarop de begunstigers zich kunnen abonneren, zijn de volgende Nederlandse artikelen opgenomen:

Aflevering nr. 85, 1ste kwt. '90,
- Nederlandse buitenplaatsen: huis en hof in vogelvlucht, auteurs: T. Hendry Buitenhuis en Heimerick Tromp.

Aflevering nr. 86, 2de kwt. '90,
- Schelluinderberg, een 16de-eeuwse duinplaats, auteur: Catharina L. van Groningen.
- Het paradijs versterkt: Fortificaties als motief bij huis en tuin, auteur: Heimerick Tromp en Ben Olde Meierink.
- Toeristische route in de Alblasserwaard, auteur: Catharina L. van Groningen.

Aflevering nr. 87, 3de kwt. '90,
- Kasteel Mheer wisselwerking tussen huis en hoeve Park Mheer, auteurs: A.G. Schulte en Heimerick Tromp.

Aflevering nr. 88, 4de kwt. '90,
- Blikkenburg te Zeist, auteur: Heimerick Tromp.
- Toeristische routes, Zuid-Limburg, Langs de Stichtse Lustwarande, bronnen: ANWB, Mergellandroute, Kunstreisboek.

De abonnementsprijs bedraagt *f* 50,– per jaar.

Kastelengidsjes

- 'Kastelen in Nederland opengesteld voor bezichtiging'.
  Het kastelengidsje is in ongewijzigde vorm verschenen, met wederom een groter aantal vermelde kastelen en een bescheiden uitbreiding van de tekst, dit laatste in het streven met de jaren een volwaardig gidsje te verwezenlijken. De oplage moest verkleind worden, daar de verspreiding via de ANWB-kantoren niet liep. Volgens de ANWB past het kastelengidsje niet in het ANWB-pakket dat het publiek wordt aangeboden. De oplage was 15.000. De meeste VVV-kantoren verkopen het gidsje, waarbij zich ook een twintigtal kastelen gevoegd hebben. Verwonderlijk is evenwel dat juist de grote VVV's, waaronder Amsterdam, het gidsje niet verkopen met hetzelfde argument als de ANWB. De NKS zal hierover deze VVV's benaderen.
- 'Kastelen geschikt voor Evenementen'.
  Deze gids is dit jaar verschenen in een oplage van 6.000. De verspreiding onder de daarvoor in aanmerking komende instanties was voor de ontvangers kosteloos dankzij de financiering door de deel-

nemende kastelen. In de gids staan 52 kastelen en historische landhuizen/buitenplaatsen vermeld, die op enigerlei wijze ruimten beschikbaar hebben voor evenementen (diners, recepties, feest, vergaderingen, exposities, etc.). De gids is rijkelijk voorzien van foto's en voorziet zoals verwacht werd, in een grote behoefte. De reacties bij het verschijnen waren onverdeeld gunstig tot zeer enthousiast. Verwacht mag worden dat een verbeterde gids medio 1992 zal worden uitgegeven met een zelfde distributie over binnen- en buitenlandse overheden/vertegenwoordigingen, het bedrijfsleven en universiteiten met hun faculteiten.
Particulier verloopt de verkoop voorspoedig, hetgeen een bescheiden winst opleverde.

Tentoonstelling

De reizende tentoonstelling is enkele malen uitgeleend. Onderhoud en modernisering is noodzakelijk na vele jaren gebruik. Plannen hiertoe bestaan in een pril stadium. De Rijksdienst Monumentenzorg heeft een bedrag beschikbaar gesteld waarmee onderhoud en vernieuwing gefinancierd kunnen worden, doch niet de zo noodzakelijke modernisering. Met modernisering wordt bedoeld het tegenwoordig noodzakelijke audio- en video materiaal ondersteund met software voor voorlichting op scholen. Het beschikbare bedrag blijft gereserveerd voor verdere plannen in het komende jaar.

Secretariaat

Zoals reeds werd vermeld onder het hoofd 'Bestuur' in dit verslag, werd het secretariaat onder een directeur geplaatst onder toezicht van het bestuur. De verhouding functie/werk wordt hiermee aan de werkelijkheid aangepast.
De administratie, uitgevoerd door mevr. drs J.M. Kylstra, werd tijdelijk waargenomen door drs. W.G. Boven. De heer Boven was reeds werkzaam op het secretariaat als vrijwillig medewerker, zodat hij redelijk snel ingewerkt kon worden en de waarneming van de adminsitratie bijna geruisloos kon plaats vinden. Voor zijn hulp, die het secretariaat uit een moeilijke situatie hielp, is een woord van dank op zijn plaats.
Elk nieuw project verzwaarde de taak van het secretariaat aanzienlijk. Dit jaar waren dat de vacantiebeurs en de nieuwe gids 'Kastelen geschikt voor Evenementen'. Wil het secretariaat dit niveau handhaven, dan zullen er nieuwe vrijwilligers moeten bijkomen.

H. Mijsberg, directeur.

art. DAELENBROEK

Een onzer lezers, Mr. H.J. Rijtma uit Velp, maakt ons opmerkzaam op het volgende.
De in het art. DAELENBROEK genoemde Ulrich von Daun, graaf van Falkenstein, (Pag. 237, linkerkolom) vond niet op Daelenbroek zijn levenseinde, maar werd vermoord op kasteel Broich bij Müllheim aan de Ruhr.

ERRATA. Castellogica 1991, III

Reinouds vaam te Hattem.

Door een omissie buiten de schuld van de auteur zijn enkele rectificaties noodzakelijk gebleken.
Op pag. 251 verwijzen afb. 1 en 2 naar opnamen in kleur, die niet in de tekst konden worden gereproduceerd. Daarvoor in de plaats werd in de kop de kijk op Hattem van Th. Witteroos geplaatst, zonder dat de verwijzingen in de tekst werden weggenomen.
Pag. 253, rechterkolom, regel 24 van boven. Men gelieve te lezen: 'kregen. Eerst dan, ofschoon hij al lang en breed in Arnhem woonachtig was en in die tijd ook ten minste vier maal een duur overkleed door de stad bekostigd zag. Ook uit anderen hoofde trouwens scheen hij met de stedelijke overheid op goede voet te staan.'
Pag. 254 en 255: in het onderschrift van afb. 2, a en b, behoort 'Schaal 1 : 4' te vervallen. De afbeeldingen zijn te groot gereproduceerd, zodat de schaal ongeveer 1 : 3 is geworden. De juiste afmetingen vindt men overigens in de linkerkolom van p. 255.

Verslagen en mededelingen

Nederlandse Kastelenstichting
Jaarverslag 1991

Bestuur

In het Dagelijks Bestuur hebben dit jaar de volgende mutaties plaatsgevonden:
- Jhr.C.van Eysinga trad op 11 april 1991 af als voorzitter, na 28 jaar bestuurslid te zijn geweest, waarvan 13 jaar als voorzitter.
- Jhr mr R.E.W.van Weede nam op dezelfde dag de functie van voorzitter over.

De samenstelling van Het Dagelijks Bestuur is nu als volgt:
- Jhr mr R.E.W.van Weede, voorzitter, Laan Ampsen 8A, 7241 NG Lochem
- J.C.Repko, secretaris/penningmeester, Bloemendaalseweg 193, 2051 GB Overveen
- Jhr mr ing.K.H.A.von Chrismar, lid, Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn
- Ir T.S.Smith, lid, Lange Nieuwstraat 41, 3512 PC Utrecht.

Toegevoegd:
- Prof.dr J.G.N.Renaud, wetenschappelijk adviseur, Breestraat 26, 3811 BJ Amersfoort
- Nieuw toegevoegd, als toekomstig opvolger van Prof. Renaud, Prof.drs H.L.Janssen, Stadhouderslaan 93, 3583 JG Utrecht.
- H.Mijsberg, directeur, Dr.Ariënslaan 17, 3601 GA Maarssen.
- Mevr.drs J.M.M.Kylstra-Wielinga, administratief medewerkster, Wethouder van Damstraat 9, 3945 BT, Cothen.

Onze dank gaat uit naar Jhr C. van Eysinga, die zovele jaren, met onverflauwde aandacht, zijn bijdrage aan onze Stichting heeft gegeven en de laatste 13 jaar leiding heeft gegeven aan het Bestuur, gesteund door zijn wel zeer uitgebreide kennis omtrent de kastelen met zijn bewoners, waarin de eigen ervaring als kasteel-bewoner/eigenaar/beheerder extra inhoud gaf.

De Raad van Beheer kende geen mutaties. De samenstelling van de Raad van Beheer, waarin de leden van het Dagelijks Bestuur, – hierboven reeds genoemd –, mede zitting hebben, is als volgt:
- Mr J.D.baron van Asbeck
- J.B.Bakker
- G.van Heek
- G.Heuff
- D.E.L.baron de Loë
- Ir E.J.Nusselder
- Mevr.drs M.A.Prins-Schimmel
- Mr A.F.L.graaf van Rechteren Limpurg
- Drs ing. W.V.F.Rietbergen
- Mr P.F.J.Rive
- Mr K.W.Sluyterman van Loo
- Drs H.Stoepker
- Dr A.W.Vliegenthart

NB.:Volgens de statuten kan de Raad ruimer bezet zijn (negen tot eenentwintig leden), doch alleen zo nodig zal van deze vrijheid gebruik worden gemaakt.

Begunstigers

Het aantal begunstigers is nagenoeg constant gebleven. Op 31 december 1990 bedroeg het aantal begunstiger (betalende begunstigers en begunstigers voor het leven) 1647, op 31 december 1991 is dit aantal 1656.

Bijzondere leerstoel

De colleges van Prof.drs H.L.Janssen werden ook in 1991 op één dag (vrijdag) in de week gegeven. Prof.Janssen kan slechts deze dag besteden aan zijn universitaire werk naast zijn reguliere functie van stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch.
[Zijn inauguratie heeft inmiddels plaats gevonden door middel van een oratie in de aula van de Rijksuniversiteit Utrecht op 20 februari 1992. Prof.Janssen is Bijzonder Hoogleraar 'Kastelenkunde binnen het raam der materiële cultuur der middeleeuwen', verbonden aan de Faculteit der Letteren]
Sinds het begin van dit jaar woont Prof.Janssen alle

bestuursvergaderingen van de Stichting bij en gaat zo successievelijk in het voetspoor treden van Prof. Renaud.
Zijn colleges mogen zich in een goede belangstelling bij de studenten verheugen.

Financiën

Dankzij een vorstelijke bijdrage van derden en een onvoorziene bate kon 1991 zonder verlies (en ook zonder winst) worden afgesloten.
Hoewel meer activiteiten worden ontplooid, werden de hierdoor ontstane hogere kosten niet gedekt door subsidie van WVC, die de laatste drie jaar ongewijzigd bleef. De inkomsten werden door 4/7 deel gedekt door bijdragen van de begunstigers; de overige inkomsten werden gevormd door subsidie, rente en, zoals vermeld, een bijdrage van derden.
Voor bepaalde uitgaven kon soms een beroep worden gedaan op ons goedgezinden, mits deze donaties niet werden gebruikt voor de instandhouding van het secretariaat, maar voor projecten.
Daar de subsidie voor 1992 aanzienlijk lager zal zijn en bovendien de bank kosten in rekening gaat brengen voor haar diensten het betalingsverkeer betreffende, kan de huidige minimum-bijdrage van f 30,– (die niet kostendekkend is) niet worden gehandhaafd. Extra bijdragen uit schenkingen of legaten zijn zeer welkom!

Reizende tentoonstelling

De reizende tentoonstelling van de NKS mag zich nog steeds verheugen in een stijgende belangstelling van de scholen, die deze gebruiken bij het maken van werkstukken/studieprojecten betreffende de middeleeuwen. Ondanks de respectabele ouderdom en slijtage door het vele gebruik doet hij nog steeds goed dienst. Wellicht is dit mede dankzij de heruitgave in de Serie 'Junior' van het boekje 'Kastelen' dat klassikaal en gratis kan worden verstrekt.
De NKS ontwikkelt plannen voor een educatief project waarin de reizende tentoonstelling, naast modernere onderwijsmiddelen, in nieuwe vorm een blijvende rol zal spelen.

Castellogica

De tweede ringband zal in de loop van 1992 vol zijn. Zowel van Band I en Band II is nog een klein aantal artikelen voorradig. Deze zijn tegen verzendkosten door begunstigers bij het secretariaat te bestellen. De mogelijkheid bestaat nog altijd dat U d.m.v. zelf fotocopiëren op het secretariaat, op afspraak en tegen kosten, Uw ringbanden compleet kunt maken.

De voorraad te publiceren artikelen in Castellogica is nog steeds aanzienlijk. Dit verheugende feit bewijst onomstotelijk het bestaansrecht van Castellogica. De belangstelling voor de uitgave van Castellogica is steeds groeiende en de herplaatsing/overname van artikelen elders bewijst dit. Zodoende draagt Castellogica steeds meer bij aan onze doelstelling 'het bevorderen van de wetenschappelijke studie van de geschiedenis van Nederlandse kastelen'.

De volgende artikelen zijn in 1991 in Castellogica verschenen:

– Arkenbout, A.A.,	*Reizen voor het hof van Voorne in de late Middeleeuwen (1370-1550)*
– Boekwijt, H.W.,	*16de-eeuwse tymmeringen op het Huis te Grave*
– Bussel, G.J.van,	*Helmonds vroegste geschiedenis in het licht van de hertogelijke machtspolitiek 1179-1241 (Stephanus, de quo habemus allodium de Helmont)*
– Flokstra,M.,	*De burcht Grebben rond 1300*
– Grüben,R.W.J.M.,	*Kasteel Daelenbroeck te Herkenbosch*
– Hamers, Th.N.,	*Het kasteel Grave in prent*
– Hulst, R.S.,	*Reinouds vaan te Hattem*
– Kappelhof, A.C.M.,	*Brabantse expansiedrift naar het oosten (1202-1430)*
– Numan,A.M.,	*Het Huis ter Kleef te Haarlem*
– Renaud, J.G.N.,	*Woerden, Woerden en nog eens Woerden*
– Sarfatij,H.,	*Het kasteel van Montfoort (U)*
– Stoel,mej.J.G.M.,	*De kastelen van Arcen*

– *Verslag van 5 oktober, Muiderslot*

Serie Nederlandse Kastelen (kastelenboekjes)

Ondanks het feit dat er veel boekjes in bewerking waren, zijn er dit jaar geen nieuwe verschenen. Volgend jaar zal dit anders zijn!
Het secretariaat beschikt over een voorraad boekjes, zowel uit de oude als de nieuwe reeks. Op bestelling kunnen deze geleverd worden. Een lijst van de nog voorradige boekjes is op te vragen.

Woonstede

In het vier maal per jaar verschijnende, in kleur uitgevoerde, tijdschrift 'De Woonstede door de eeuwen heen' (uitgave van de Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België, de Stichting tot Behoud van Particulier Historische Buitenplaatsen en de Nederlandse Kastelenstichting) waarop de

begunstigers en anderen zich kunnen abonneren, zijn de volgende Nederlandse artikelen opgenomen:

Editie nr 89 (1e kwartaal 1991)

- Calisch, drs A., *Amsterdamse tuinhuizen*
- Zande, dr A.N.v.d., *Het natuurbeleidsplan en de historische buitenplaatsen*

Editie nr. 90 (2e kwartaal 1991)

- Schaap,P.en Tromp, H., *Ropta State, een belangrijk werk van Lucas Pieters Roodbaard in ere hersteld*
- Wageningen, G.v., *Dekema State bij Jelsum en zijn bewoners*
- *Toeristische route door Noord-Friesland*

Editie nr. 91 (3e kwartaal 1991)

- Ronner,drs E.B., *'t Joppe, een Gelderscbe buitenplaats*

Editie nr. 92 (4e kwartaal 1991)

- Geytenbeek, E., *Oranjerieën en hun ontstaansgeschiedenis*
- Rijsbergen, B., *De Bijzondere aanmerkingen – over het aanleggen van Buitenplaatsen, handboek door Pieter de la Court van der Voort*
- Rijsbergen, B. en Henry Buitenhuis, T., *De buitenplaats Berbice te Voorschoten*

Kastelengidsen

– 'Kastelen in Nederland opengesteld voor bezichtiging'

Stap voor stap wordt deze algemene kastelengids, welke jaarlijks omstreeks maart wordt uitgegeven, uitgebreid en verbeterd. Acht jaar geleden was de gids een vouwfolder met ongeveer zeventig vermelde kastelen, nu is de gids uitgebreid tot een volwaardige waarin drieennegentig opengestelde kastelen worden vermeld. De vermelding omvat nu namen, adressen en telefoonnummers. Voorts worden de openingstijden en de toegangsprijzen, informatie over rondleidingen en eventuele speciale evenementen vermeld. Tevens wordt een korte (historische) omschrijving gegeven.

Kosten in aanmerking genomen zal worden getracht de toelichting per kasteel uit te breiden tot een maximum van in totaal vijftien gedrukte regels per kasteel.

Sinds een paar jaar bestaat er de mogelijkheid voor de kastelen de vermelding te illustreren met een foto. In de gids werden tot nu toe ongeveer twintig tot vijfentwintig foto's opgenomen.

De vermelding is kosteloos. Elk jaar wordt geprobeerd deze gids kostendekkend uit te geven, hetgeen de laatste jaren is gelukt dankzij een bijdrage van SHELL Nederland, de fotovermelding en een bescheiden verkoopsprijs aan de VVV-kantoren en het publiek. De oplage schommelt jaarlijks tussen de vijftienduizend en twintigduizend exemplaren.

– 'Kastelen geschikt voor evenementen'

Deze gids, met de vermelding van drieenvijftig kastelen die ruimte beschikbaar stellen voor trouwpartijen, feesten, vergaderingen, exposities etc., is volledig uit de kosten gekomen.

De gids is een groot succes! Daarom zal in 1993 een verbeterde uitgave uitgebracht worden en wellicht zal deze in kleur uitgevoerd worden.

Voorjaarsexcursie

De voorjaarsexcursie van 1991 was met recht een schot in de roos. Liep het aantal excursie-deelnemers de laatste jaren een weinig terug, de boottocht over de Vecht kende een ongelooflijke belangstelling. Meer dan vierhonderd aanmeldingen kreeg het secretariaat te verwerken, terwijl door de organisatorische mogelijkheden (slechts één boot met tachtig plaatsen en drie beschikbare dagen) iets meer dan de helft daarvan kon worden gehonoreerd.

De excursie was een herhaling van 1958, toen er ook een boottocht over de Vecht is gemaakt met ruim tweehonderd deelnemers, een voor die tijd grote deelname. Achteraf gezegd, we hadden het kunnen weten. Toen de aanmeldingen binnen kwamen, konden echter de plannen niet meer worden bijgesteld. Een ad hoc beslissing van het Bestuur bepaalde dat er, indien enigszins mogelijk, een herhaling zou moeten plaatsvinden in 1992 voor de afgewezen aanmelders. De door plaatsgebrek teleurgestelden kregen een brief met onze verontschuldigingen, een verklaring en de vermelding van het bestuursbesluit. De aanmeldingen werden bewaard voor de herhaling.

Op 23, 24 en 25 mei werd de excursie gehouden met prachtig weer, utgezonderd de regenbui op de thuisreis op 25 mei. De excursie was een ongekend succes. Het begon met het verzamelen op Slot Zuylen, waar koffie met koek werd geserveerd en men op eigen gelegenheid het kasteel kon bezichtigen. Om 10.15 uur werd ingescheept bij het 'Regthuys', vlakbij het kasteel en ving de reis aan met een doorlopende en uitstekende toelichting van drs W.Smits, verbonden aan de Historische Kring Maarssen. De tocht voerde door de buitengewoon fraaie grachten van Maarssen, waar vele soorten Hollandse gevels te zien zijn, tot bij het kasteel 'Bolensteyn'. De deelnemers werden verzocht hier uit te stappen, zodat dit huis kon worden bekeken. Dit kasteeltje, nauwelijks meer als zodanig te herkennen doordat het het uiterlijk van een buitenplaats heeft gekregen, is een lust voor het

oog. Zowel buiten als binnen - enkele fraaie kamers en de hal konden worden bekeken - was te zien met welk een zorg het huis wordt beheerd. Na een bezoek van een uur werd weer scheep gegaan en het stuk Vecht tot de voormalige buitenplaats 'Geesberge' bevaren. Hierbij werd door de heer Smits ook een explicatie gegeven. Bij 'Geesberge' werd een zeer smakelijke lunch genoten. Na de lunch, om 14.00 uur, werd de tocht per boot voortgezet, waarbij de heer Smits nog steeds zijn grote kennis met de deelnemers deelde. De vaartocht was voor velen een openbaring en voor iedereen een niet te vergeten gebeurtenis.
Uiteindelijk arriveerde men bij het landgoed 'Terra Nova', waar thee werd geserveerd. Het landgoed werd vervolgens bezichtigd onder de bezielende leiding van de huidige eigenaar en zijn helpers. De wandeling door de tuinen, het park en langs het plassengebied met uniek natuurschoon was een enorme belevenis.
De instandhouding van deze schepping van de Amsterdamse koopman Erdman door de huidige eigenaars, de familie Van Leeuwen-Boomkamp, wekt onze bewondering. Nog steeds bestaat dit paradijsje in de vorm zoals het de stichter voor ogen stond.
Hiermee was de excursie ten einde en brachten de bussen tevreden deelnemers terug naar hun bij Slot Zuylen geparkeerde auto's of naar het NS-station in Utrecht.

Kasteelstudiedag

De kasteelstudiedagen moesten dit jaar worden beperkt tot één dag. De belangstelling voor de dagen op kasteel Hoensbroek was zeer gering. Met ruim tachtig deelnemers konden we volstaan met de zaterdag, 12 oktober. De redenen voor de beperkte belangstelling kunnen ondermeer zijn geweest de voor velen te grote afstand, of de bekendheid met het kasteel, dat één van de opengestelde kastelen is. Overigens is een afnemende belangstelling voor de kasteelstudiedagen in het algemeen niet waarneembaar.
Ondanks het slechte weer was het een geslaagde dag in een comfortabele gehoorzaal, met een goede verzorging van de inwendige mens, een rondgang door het kasteel en goede lezingen gehouden door de heer A.J.A.M.Corten, bestuurslid van de Limburgse Kastelenstichting ('Kasteel Hoensbroek en zijn bewoners in de loop der eeuwen') en door Prof.dr J.G.N.Renaud (Middeleeuwse kastelen in Limburg').

Vacantiebeurs 1991

Ook dit jaar werd weer deelgenomen aan de Vacantiebeurs in de Jaarbeurshallen te Utrecht. Evenals in 1990 was er een gezamenlijke deelneming van verwante stichtingen, waarbij de NKS als 'contactpersoon' fungeerde. De deelnemende stichtingen waren *R*ijksdienst *K*astelen *B*eheer (RKB), Vereniging van Nederlandse *L*andgoed- en *K*asteel*C*ampings (LKC), Stichting tot behoud van *P*articulier *H*istorische *B*uitenplaatsen (PHB) en de *N*ederlandse *T*uinen *S*tichting (NTS). Tevens werd voor de beurs assistentie verleend door de NKS aan het *N*ederlands *B*ureau voor *T*oerisme (NBT) bij de inrichting van hun stand in het kader van het 'Cultureel Toerisme'. In de stand van het NBT werd o.a. een hoek gewijd aan het Nederlandse kasteel. Kastelen waren door het NBT verkozen als spitsobject bij de ontwikkeling van het cultureel toerisme. Een maquette van de donjon van de Doornenburg deed dienst als blikvanger en enige grote foto's werden door bemiddeling van de NKS door het RKB en de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen ter beschikking gesteld.
De stand van de NKS-combinatie stond in het Nederlandse deel van de beurs naast de grote stand van het NBT. Gedurende de beursdagen werd met het NBT nauw contact onderhouden en werd deze organisatie door de NKS voorzien van gidsen en folders.
De beurs was een groot succes . De stand van de NKS-combinatie was fraai ingericht met als blikvanger een harnas. De stand, op een zeer gunstige locatie, mocht zich verheugen in een zeer groot bezoekersaantal. Vaak kwam de standbezetting handen en tijd tekort om het publiek van dienst te zijn. De samenwerking met het NBT heeft een goede impuls gekregen.

Secretariaat

De taak van het secretariaat wordt gelukkig ondersteund door enkele vrijwilligers, die enthousiast de routinematige werkzaamheden uitvoeren. Dit zijn ondermeer de verkoop en verspreiding van gidsen en brochures, de verzending van studiepakketten, de jaarlijkse voorbereidingen voor de nieuwe uitgaven van gidsen en, sinds kort, de voorbereiding van excursies en kasteelstudiedagen. Deze laatste taak wordt door de heer K.Doude van Troostwijk uitgevoerd, voor de steeds groeiende stroom van te verzenden stukken draagt Mevr.H.Ricardo zorg.
De NKS is bijzonder gelukkig met deze vrijwillige personeelsbezetting. Zonder deze zou het niet mogelijk zijn de in de loop der jaren vermeerderde activiteiten uit te voeren.
De nieuwe structuur van het secretariaat - een directeur, een administrateur en vrijwillige medewerkers - werkt onder de bestuurlijke leiding van het Dagelijks Bestuur. De werkbelasting van het secretariaat bleef ook in 1991 hoog.

Jaarverslag Stichting Kastelendocumentatie

Bestuurssamenstelling 1991
Mr G.W.van Herwaarden, voorzitter
G.Heuff, secr./penningmeester
Mevr.drs J.M.M.Kylstra-Wielinga, directeur
Mr J.D.baron van Asbeck
Jhr dr C.C.G.Quarles van Ufford
J.C.Repko
Ir T.S.Smith
Mevr.drs C.C.S.Wilmer

Bibliotheekmedewerkers
Mevr.C.Duin-Rietdijk, intern
Mevr.W.v.Alphen-Idzenga, extern
H.Hageman, extern

Het bestuur kwam bijeen op : 23 januari, 25 februari, 5 mei, 5 september en 14 november.

Afscheid Jhr C.van Eysinga

In 1991 trad Jhr C.van Eysinga af als voorzitter van de Nederlandse Kastelenstichting. Dit had als gevolg dat ook zijn plaats in het SKD-bestuur vacant kwam daar de heer van Eysinga hierin q.q. zitting had.
De heer J.C.Repko, secretaris/penningmeester van de NKS, werd bereid gevonden namens de NKS tot het bestuur van de SKD toe te treden.
Het bestuur van de NKS is de heer van Eysinga zeer erkentelijk voor zijn jarenlange inzet betreffende het werk van de SKD.

Afscheid van Professor J.G.N.Renaud

In 1990 achtte prof.dr J.G.N.Renaud de tijd gekomen om het voorzitterschap van de SKD neer te leggen. Daar werd toen alleen in de kring van het bestuur bij stilgestaan. Het bereiken van de 80-jarige leeftijd in 1991 door de heer Renaud achtte het bestuur een goede gelegenheid om ook in een wat bredere kring aandacht te schenken aan zijn verdiensten voor de kastelenkunde.
Op zaterdag 5 oktober bezorgden een honderdtal vrienden en (oud)collegae uit de wereld van de oudheidkunde de heer en mevrouw Renaud een gedenkwaardige middag in het Muiderslot.
Bij deze gelegenheid werd het woord gevoerd door de voorzitter van de NKS, jhr mr R.E.W.van Weede, prof.dr ir R.Meischke en prof.drs H.L.Janssen. Het betoog van de laatstgenoemde spreker was een voorproefje van de oratie, die hij op 20 februari 1992 zou uitspreken bij het aanvaarden van het bijzonder hoogleraarschap in de kastelenkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

De voorzitter van de SKD bood de heer Renaud een deeltje aan in de reeks aan kastelen gewijde publicaties van de NKS. In 'Een leven vol kastelen' worden vrijmoedige vragen aan castelloloog Renaud gesteld door drs T.J.Hoekstra en prof. drs H.L.Janssen. Mevrouw Kylstra en de heer Renaud zelf hadden zich ingespannen om het geheel publicabel te maken. Gecompleteerd met de bibliografie van de heer Renaud is dit boekje, dat aan alle begunstigers van de NKS werd toegezonden, een passend geschenk voor de inmiddels afgetreden voorzitter van de SKD geworden.
De J.E.Jurriaanse Stichting te Rotterdam maakte de financiering van deze publicatie mogelijk.

Een tweede, al evenzeer passend cadeau, was het door ir J.Barkhof, onderdirecteur van de ANWB, aangeboden informatiepaneel over het Muiderslot, dat door de heer Renaud werd onthuld.
De zonovergoten binnenplaats van het Muiderslot vormde het decor voor het informele samenzijn na afloop van deze gebeurtenissen.

Vervanging van de directeur

Van november 1990 tot april 1991 moest de directeur in verband met ziekte en zwangerschapsverlof haar werkzaamheden voor de SKD stopzetten. Gedurende die tijd werd het werk door mevrouw C.Duin waargenomen, daarin, waar nodig, geassisteerd door drs G.Boven, die de directeur ook verving in haar werkzaamheden voor de NKS.
Mevrouw Duin heeft zich bijzonder ingespannen om de stichting gedurende deze periode draaiende te houden. Hiervoor is het bestuur haar zeer dankbaar. Ook de heer Boven is het bestuur erkentelijk voor zijn inzet.

Verhuizing bibliotheek

De Stichting Huis Doorn veranderde het huurcontract met de NKS m.i.v. augustus 1991 zodat de ruimtes, die de SKD in onderhuur had van de NKS, ter beschikking zouden komen van de Stichting Huis Doorn. Dit heeft als gevolg gehad dat de SKD is verhuisd naar de kamer naast de vertrekken van de NKS. In deze kamer kon de boekerij een plaats vinden. Van deze gelegenheid werd gebruik gemaakt de verzameling overzichtelijker op te stellen en in te delen. De documentatieverzameling werd ondergebracht in de vergaderruimte van de NKS.
De nauwe relatie tussen NKS en SKD werd hierdoor gelukkig bestendigd.
De verhuizing heeft enige weken in beslag genomen, gedurende welke tijd de behandeling van verzoeken

om informatie enigszins op de achtergrond raakte. Deze achterstand is inmiddels weer ingelopen.

Beheer collectie Schellart

Kranteknipselverzameling
Gedurende vele jaren was de Rijksdienst Kastelenbeheer bereid zijn abonnement op een knipseldienst ten goede te laten komen van de SKD. Omdat dit abonnement de Rijksdienst te kostbaar werd en deze zijn abonnement opzegde, ontving de SKD in de eerste helft van 1991 geen knipsels meer.
Deze verzameling is echter – het is al meerdere malen opgemerkt – één der pijlers van de SKD. Daarom stelden een meelevende particulier en de NKS geld beschikbaar ter voortzetting van een regelmatige voorziening van wetenswaardigheden uit de Nederlandse dag- en weekbladen. Met ingang van juni 1991 werd de bibliotheek weer bevoorraad.

Prenten
Er werd een begin gemaakt met het lichten van de prenten uit de collectie. De collectie Schellart bevat een groot aantal prenten. Deze waren tot voor kort opgeborgen in de kranteknipselverzameling. In de loop van 1992 zal dit project zijn voltooid en zullen de prenten opnieuw, en wel volgens de geldende beheerseisen opgeborgen moeten worden.
Dan zal het in 1990 genomen besluit omtrent het bewaren van de verzameling moeten worden uitgevoerd.

Informatieverstrekking

Het aantal verzoeken om informatie is vrijwel stabiel gebleven in vergelijking met andere jaren. Omdat het vooral de basisschooljeugd is die de weg naar NKS en SKD weet te vinden heeft het bestuur van de SKD te zamen met dat van de NKS het plan opgevat een compleet onderwijspakket samen te stellen. Dit project is omvangrijk en het zal geruime tijd en veel geld (sponsoring) kosten dit te realiseren.

Regelmatig komt het voor dat journalisten en andere auteurs een beroep doen op het materiaal in de bibliotheek. Vooral de foto's uit de collectie Hageman blijken zeer nuttig te zijn.

Aanwinsten

In 1991 kon een redelijk aantal boeken worden aangeschaft dankzij de in 1990 gedane gift van het K.F.Heinfonds te Utrecht. Voorts zijn door een aantal particulieren boeken aan de bibliotheek ten geschenke gegeven.

Hieronder volgt een lijst met aanwinsten.
Aangekocht werden ondermeer:

Clevering, R.W.A.M.	*Kasteel Heeswijk en de geslachten van den Bogaerde van Terbruggen en de Looz-Corswarem* (Middelburg/Heeswijk 1991)
Doperé, F. en Ubregts, W,	*De Donjon in Vlaanderen* (Gent 1992)
Grüben,R.J.W.M.	*Daelenbroeck. Bijdrage tot de geschiedenis van Heerlijkheid en Huis* (Delft 1990)
Martinus, H.	*Verzamelde bijdragen tot de geschiedenis van het Huis Hengelo en zijn bewoners in:* Oald Hengel, nr. 4 (Hengelo 1991)
Mensema,A.J.	*Kasteel Rechteren in serie: Kleine Monumentenreeks* (Zwolle 1991)
Thelen,T.(red.)	*Commanderij Gemert in: Bijdragen tot de Geschiedenis van Gemert , nr. 14* (Gemert 1990)
Vos, K.	*Friese Stinzen en Staten/ Schierstins Veenwouden* in:Monument van de Maand jrg 6, deel 2 (Leeuwarden 1991)

Hieronder volgt een selectie van geschonken boeken. Zij werden geschonken door ondermeer de heren W.Ploeg (Bilthoven), D.J.G.Buurman (Arnhem), M.A.Struijs (Vlaardingen) en Moelker (Ruinen). Het bestuur is de genoemde heren en anderen, niet met name genoemd, dankbaar voor hun giften.
Ook de NKS schonk de aan haar toegezonden presentexemplaren aan de bibliotheek van de SKD.

Brand, R.v.d	*750 jaar kasteel Boxmeer* (Venlo 1991)
Buchman, B.M.	*Zwischen Krems, Hartenstein*
Fassbinder, D	*und Jauerlin* in: Burgen und Schlösser in Niederösterreich
idem	*Zwischen Gfühl, Ottenstein und Grafenegg* in: Burgen und Schlösser in Niederösterreich (Burken-Reihe 1990)
Bult,E.J.	*Graven bij Valkenburg III* (Delft 1990)
Hallewas, D.P.	
Caboga,H.W.M.von	*Der Orient und sein Einfluss auf den mittelalterlichen Wehrbau des Abendlandes*

in: Mitt. der Cast. Kommission No.I

Dek, A.W.E. *Genealogie der Heren van Borssele* (Zaltbommel 1979)

Kasteel Doorwerth, een bezit van de Gelderscbe Kasteelen (1991)

Ganier, H *Voyage aux Châteaux Historiques de Vosgues sept.* (Parijs 1889)

Froelich, J.

Hauswirth,F. *Burgen und Schlösser der Schweiz Aargau* (Kreuzlingen 1978)

Heide, F.van der

Nijssen, H. *De Buitenplaats Wester-Amstel*

Kolb,K. *Wehrkirchen und Kirchenburgen in Franken* (Echten 1979)

Lekkerkerk,P. *Paleis Noordeinde in: Kleine Monumentenreeks* (Zutphen 1991)

Meuret,J.P. *Guide des églises fortifieés de la Thiérache* (Vervins 1988)

Montolieu, J.de *Les châteaux suisses I* (Lausannes, z.j.)

Oldenburg-Ebbers, C.S., Backer, A.M. *Nederland Tuinenland* (Rotterdam 1991)

Veelen, J.P.M.van Sassen,A. *De Heeren van Helmond* (Helmond 1882)

Six,D. *De IJskelder van Doorn* (Driebergen 1990)

Sloet van de Beele L.A.J.W. *De Hof te Voorst (Amsterdam* 1863)

Stamkot, R. Loevestein, kijkgids (Zeist 1991)

Wyck,H.W.M.v.d.

Enklaar-Lagendijk,J. *Zuylesteyn, villae reconditae*

Zijlstra, B en Ek, L.v. *Nederlandse Tuinarchitectuur 1850-1940* (Zutphen 1991)

PRINS BERNHARD FONDS kent subsidie toe aan de Stichting Kastelen Documentatie

De Stichting Kastelen Documentatie, sinds 1986 gevestigd in het Poortgebouw van Huis Doorn te Doorn, is sinds 1987 in staat de collectie, waarvan de basis werd gelegd door de heer A.I.J.M.Schellart, te ordenen en te catalogiseren dankzij een subsidie van het Prins Bernhard Fonds. Deze subsidie was tot halverwege 1992 toereikend om de Stichting te kunnen laten functioneren. Een begin dit jaar bij het Prins Bernhard Fonds ingediend verzoek de subsidiëring voort te zetten werd, zo berichtte het bestuur van het Fonds onlangs aan de SKD, ingewilligd. Het Fonds kende voor de verdere catalogisering van de collectie een bedrag van *f* 30.000,- toe. Van deze verheugende mededeling maken wij hier met grote erkentelijkheid gewag.

Het Prins Bernhard Fonds, dat tezamen met de 15 Anjerfondsen jaarlijks ongeveer 3000 projecten financieel ondersteund, kan dit doen dankzij collectes, legaten en giften van particulieren en de opbrengst van loterijen als de bank- en giroloterij en de toto/lotto.

Dat ditmaal wederom het toegankelijk maken van de collectie van de SKD tot die projecten behoort, stemt het bestuur van de SKD tot grote tevredenheid.

De doelstelling van de SKD is om op basis van de collectie Schellart een zo volledig mogelijke bibliotheek op te bouwen en in stand houden van boekwerken op het terrein van de kastelenkunde. Tot de verzamelingen van de SKD behoren ook een uitgebreide krantenknipselverzameling en een verzameling afbeeldingen en prenten.

Indien u boeken, tijdschriften of wat voor publicaties dan ook op het werkterrein van de stichting wilt opruimen, dan houdt de SKD zich gaarne aanbevolen. De bij de SKD beheerde boeken worden niet uitgeleend, maar de collectie kan op maandag, donderdag en vrijdag van 9.00 tot 16.00 uur worden bezocht en geraadpleegd.

Het verdient aanbeveling als u de bibliotheek wilt raadplegen, tevoren contact op te nemen met de directeur van de SKD, mevrouw drs J.M.M.Kylstra-Wielinga (tel. 03430-16282). Ook worden – tegen een geringe vergoeding – inlichtingen verstrekt over kastelen en, zo mogelijk, hun bewoners.

En mocht men het werk van de SKD met een bijdrage willen ondersteunen, b.v. om de aanschaf van boeken mogelijk te maken, dan wordt ook dat op hoge prijs gesteld. Het gironummer van de SKD is 541040.

Aanbieding

Facsimile

Mr C.P.E.Robidé van der Aa- Oud-Nederland in de uit vroegere dagen, overgeblevene BURGEN EN KASTELEN

Nijmegen, 1841 bij C.A.Vieweg

Deze facsimile uitgave, naar de originele uitgave uit 1841/1846, werd indertijd door wijlen de heer A.I.J.M.Schellart, directeur van de Nederlandse Kastelenstichting, beschikbaar gesteld in 1978.
In dit boek worden 72 Nederlandse kastelen beschreven. Het is verlucht met even zoveel illustraties.
Van deze fraaie facsimile uitgave, door de Walburg Pers in Zutphen uitgebracht en gedrukt, zijn een 90-tal exemplaren beschikbaar.
De prijs per exemplaar is, i.p.v. *f* 125,-, nu *f* **75,- inclusief de verzendkosten.**

Bestelwijze

Het boek is te bestellen bij het secretariaat van de NKS, telefonisch of schriftelijk.
Het kantoor is bereikbaar op iedere maandag, donderdag en vrijdag van 9.00 uur tot 16.00 uur (tel. 03430-16282).

Verslagen en mededelingen

Leerstoel Kastelenkunde
Verslag 1 november 1987 - 1 november 1992

Algemeen

De benoeming van ondergetekende tot bijzonder hoogleraar in de "Kastelenkunde binnen het raam der materiële cultuur der Middeleeuwen" aan de Rijksuniversiteit te Utrecht vond plaats met ingang van 1 november 1987. Daar het onderwijs aan de Faculteit der Letteren sinds het cursusjaar 1986/87 georganiseerd is in de vorm van circa een jaar van te voren vastgestelde 'modules', kon dit vak voor het eerst in het studiejaar 1988/89 in het programma van de faculteit worden opgenomen.

Het eerste studiejaar 1987/88 is daarom besteed aan het leggen van contacten met de Universiteit, de faculteit der Letteren en diverse hoogleraren en medewerkers. Tevens werd het onderwijs voor het collegejaar 1988/89 georganiseerd en inhoudelijk voorbereid. Aangezien de (onbezoldigde) werkzaamheden als bijzonder hoogleraar niet in mijn werktijd als gemeentelijk archeoloog van 's-Hertogenbosch kunnen plaatsvinden, heb ik deze werktijd bij de gemeente met 4 uur per week verminderd. In combinatie met de bij de gemeente gebruikelijke vrije vrijdagmiddag als gevolg van de 38-urige werkweek, is hierdoor, met ingang van het studiejaar 1988/89, één dag per week voor het bijzonder hoogleraarschap ter beschikking gekomen.

Naast de activiteiten die direct samenhangen met de werkzaamheden voor de universiteit zijn in dit verslag ook mijn andere activiteiten in verband met dit werkterrein opgenomen.

Onderwijs

Colleges

In het studiejaar 1988-89 werd voor het eerst de module 'Inleiding in de kastelenkunde' gegeven, die in principe toegankelijk is voor alle studenten in de faculteit der letteren, die hun propedeuse gedaan hebben. Voor deze module meldden zich 29 studenten aan (op een door de faculteit gehanteerd maximum van 30 belangstellenden).

De colleges met de bijbehorende verplichte literatuur geven na een inleiding tot de materiële cultuur der middeleeuwen een overzicht van de hoofdlijnen van de kasteelbouw in Nederland en West-Europa gedurende de middeleeuwen. Voor de presentatie hiervan werden een groot aantal dia's vervaardigd uit binnen- en buitenlandse literatuur, waarvoor van de N.K.S. een kostenvergoeding werd ontvangen.

De colleges werden in 1988 aangevuld met een excursie naar de werkruimten van de Archeologische Dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch en de toen plaatsvindende stadsopgravingen in Eindhoven. Speciale accenten werden gelegd door middel van twee gastcolleges door respectievelijk ir. J. Kamphuis (bouwhistorisch onderzoek van kastelen) en drs. T.J. Hoekstra (het onderzoek van kasteel Vredenburg te Utrecht als voorbeeld van integratie van historisch en archeologisch onderzoek).

Het bij deze module behorende schriftelijke tentamen werd door 10 studenten afgelegd, waarvan er 7 een voldoende behaalden. Via herkansingen slaagden later in het studiejaar nog 2 studenten voor het tentamen.

Door de universiteit worden alle nieuwe college-modules aan een gestandaardiseerde beoordeling door de betreffende studenten onderworpen (de zg. IOWO-DOE). In deze beoordeling werden de colleges en de wijze waarop ze gegeven werden zeer positief beoordeeld.

In het studiejaar 1989/90 waren er 20 aanmeldingen voor de module 'Inleiding in de kastelenkunde'. De inhoud van de colleges was in grote lijnen gelijk aan die van het studiejaar 1988/89, met enkele variaties op onderdelen (speciale colleges over de kastelen in

Schotland en de kastelen van de bisschop van Utrecht). Een gastcollege over het archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek van het kasteel Tilburg werd gegeven door drs. H. Stoepker. Een tweetal excursies rondde het programma af. De eerste was een bezoek aan de werkruimten van de Archeologische Dienst te 's-Hertogenbosch; de tweede was gewijd aan het probleem van de ruïnes van bakstenen kastelen (behouden, herstellen of reconstrueren?). Bezocht werden de ruïnes van Bleyenbeek, Nederhemert en Batenburg en het kasteel Hernen. Medewerking ter plaatse werd verleend door ir. J. Kamphuis, ir. A. Bauer en ir. A. Viersen van de TU te Delft.

In tegenstelling tot het voorafgaande jaar werd geëxperimenteerd met mondelinge tentamens, waarbij de studenten naast een vaststaande hoeveelheid handboekstof uit een uitgebreide literatuurlijst een eigen keuze konden maken. 11 studenten legden tentamen af, waarvan 9 direct (en de meeste zeer goed) slaagden. Via de herkansing slaagde later in het jaar nog een student.

Voor de cursus 1990/91 waren 16 inschrijvingen. Hiervan slaagden 7 studenten voor hun tentamen. De inhoud van de cursus was in grote lijnen gelijk aan het voorafgaande jaar. Door drs. T.J. Hoekstra werd een gastcollege gegeven over het historische en archeologische onderzoek van het kasteel Vreeburg te Utrecht. Een excursie werd georganiseerd naar de Bouwhistorische en Archeologische Dienst te 's-Hertogenbosch, waar behalve de lopende opgravingen ook de werkruimten van de Dienst werden bezocht en drs. D.M. van de Vrie een lezing gaf over de methodische aspecten van de integratie van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van een gedeelte van 's-Hertogenbosch.

Na afloop van de cursus 1990/91 werd nagegaan of de daling van het aantal inschrijvingen tussen 1988 en 1991 (van 29 via 20 tot 16) aan specifieke omstandigheden kon worden geweten. Hierbij bleek dat de cursus vanaf 1989/90 op exact dezelfde uren was geprogrammeerd als een aantal voor kunsthistorische studenten verplichte colleges bouwkunst. Na herstel van dit euvel bleek het aantal inschrijvingen voor de cursus 1991-92 weer te zijn gestegen tot 25 studenten. Tijdens de afsluiting van dit verslag hebben 15 studenten het tentamen afgelegd, waarvan 14 met goed gevolg (10 studenten de eerste keer, 4 via de herkansingsmogelijkheden).

De inhoud van de cursus was in grote lijnen gelijk aan het voorafgaande jaar. Gastcolleges werden gegeven door drs. E.J. Bult over het historische en archeologische onderzoek van de zogenaamde "begraven hofsteden" in Zuid-Holland en ir. J. Kamphuis over de praktijkproblemen van het bouwhistorische onderzoek van kastelen. Een excursie vond plaats naar de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van 's-Hertogenbosch, waar een lopend gecombineerd bouwhistorisch en archeologisch onderzoek alsmede de werkruimten van de Dienst werd bezocht. Drs. D.M. van de Vrie hield daarbij een lezing over de resultaten van een integraal onderzoek (archeologisch, bouwhistorisch, historisch en ecologisch) van het bouwblok rond het St.-Janskerkhof.

Spreekuur

Als docent is ondergetekende op afspraak wekelijks beschikbaar tijdens het spreekuur na de colleges.

Begeleiding doctoraal-scripties, etc.

Een aantal onderzoeksprojecten van studenten werd en wordt wetenschappelijk begeleid:

- Een onderzoek naar de geschiedenis van de bezitsverhoudingen van de ridderhofsteden in het Zuidwestelijk gedeelte van het Nedersticht gedurende de middeleeuwen, door J. Huiting (1990-1991).

- Een doctoraal-scriptie naar de economische en sociale positie van de heren van Culemborg van de 12e t/m de 14e eeuw door mw. S.A.H. Sangster (1991-).

- Een doctoraal-scriptie, bestaande uit een inventarisatie en evaluatie (militaire betekenis en sociale status)van de middeleeuwse kastelen in Noord-Nederland,, die in een stadsommuring waren opgenomen, door H.J. Eskes (1992-).

- De afstudeerscriptie van R.J.W.M. Grüben aan de TU te Delft over het bouwhistorisch onderzoek van de ruïne Daelenbroeck in Noord-Limburg (1989). De heer Grüben behaalde mede op grond van deze scriptie op 16 juni 1989 zijn ingenieurstitel. De scriptie werd in 1990 gepubliceerd door de Delftse Universitaire Pers onder de titel: 'Daelenbroeck, bijdrage tot de geschiedenis van heerlijkheid en huis'. Voor deze uitgave werd door ondergetekende een 'Ten geleide' geschreven.

- De doctoraal-scriptie van M. de Koning aan de Rijksuniversiteit te Leiden over de opgraving van een "moated site" (15e-16e eeuw) te Bokhoven (1992-).

- De bijvak-scriptie van G. Alders aan de Universiteit van Amsterdam over stadskastelen in de kleine steden van Noord-Holland n.a.v. een opgraving in Beverwijk (1992-).

Promovendi

De dissertatie van drs. S.A.J.J. Aarts met als onderwerp 'Motte-burchten in Noord-Brabant, algemene problematiek en voorlopige inventarisatie'. De heer Aarts hoopt op dit onderwerp binnen enkele jaren te kunnen promoveren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en heeft dit officieel bij de universiteit aangemeld (1989). Ondergetekende zal hierbij als promotor optreden.

Met enige andere personen, die promotieplannen in de kastelenkunde hebben, wordt thans overleg gepleegd.

Overige academische activiteiten

Eén van de belangrijkste academische verplichtingen voor hoogleraren bestaat uit het uitspreken van een oratie, waarmee de benoeming officieel wordt aanvaard. Deze officiële aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de "kastelenkunde binnen het raam van de materiële cultuur der middeleeuwen" vond onder overweldigende publieke belangstelling plaats op 20 februari 1992 met het uitspreken van een rede onder de titel "Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materiëel object". De rede werd gepubliceerd door de NKS in samenwerking met de Faculteit der Letteren van de Utrechtse Universiteit (zie bijlage Publicaties). De oratie trok zeer veel belangstelling van de schrijvende pers en diverse radio-omroepen (zie onder Publiciteit).

Een algemene academische verplichting bestaat uit het bijwonen van orations en afscheidscolleges van collega's en het assisteren bij promoties. Zo werden in de verslagperiode aan de Universiteit van Utrecht o.a. de oratie bijgewoond van mw prof. dr. M.B. de Jong (21-4-1989), prof.dr. J.G. Siccama (15-1-1991) en prof.dr. H. Sancisi-Weerdenburg (10-10-1991); het afscheidscollege van mw. prof. dr. J.M. van Winter (22-12-1988), prof. dr. H.T. Wallinga (25-1-1990) en prof. dr. H.W. von der Dunk (8-11-1990). Aan de T.U. te Delft werd de oratie bijgewoond van prof. dr. F.W. van Voorden (9-12-1987); aan de Rijksuniversiteit te Leiden de orations van prof.dr. W.J.H. Willems (8-3-1991) en prof.dr. A.J.J. Mekking (8-11-1991). Aan de Universiteit van Amsterdam werd het afscheidscollege bijgewoond van prof. drs. H.H. van Regteren Altena (11-10-1988).

Er werd geassisteerd bij acht promoties in de geschiedenis en kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (A.L.H. Hage 3-10-1989; L. Bosman, 29-6-1990; mw. I. van 't Spijker, 7-12-1990; A.P.J. Miltenburg, 8-2-1991; A. Knotter, 8-2-1991; G. de Bruin, 27-9-1991 en R. Stenvert, 13-12-1991). Tweemaal werd op verzoek van de promotoren zitting genomen in een promotiecommissie. De eerste maal gold dit de promotie van drs. H.H.C.M. Clevis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 15-6-1990. De tweede maal geldt de beoogde promotie van mr. O. van den Arend aan de Rijksuniversiteit te Leiden (promotor prof. dr. J.Th. de Smidt). De promotiecommissie is tegen het einde van 1991 gevormd; de promotie heeft tijdens de afsluiting van dit verslag nog niet plaatsgevonden.

Naast deze meer formele activiteiten werd geregeld deelgenomen aan de diverse activiteiten van de Vakgroep Geschiedenis, in het bijzonder de afdeling middeleeuwen en de Werkgroep Mediaevistiek van de Faculteit der Letteren. Aan de door deze laatste Werkgroep georganiseerde Themacyclus Middeleeuwse Tuinen (1988-1989) werd een bijdrage geleverd.

Onderzoek

Publicaties

Er werd onderzoek verricht ten behoeve van een samenvattend wetenschappelijk overzicht van de stand van het onderzoek in de Nederlandse kastelenkunde. Het onderzoek werd verricht voor een publicatie, bestemd als afscheidsbundel voor prof. drs. H.H. van Regteren Altena. De bedoeling van het boek was de stand van zaken weer te geven van alle aspecten van de Nederlandse middeleeuwse archeologie. Ondergetekende was gevraagd daarbij de archeologie van de Nederlandse kastelen voor zijn rekening te nemen. De publicatie is in het Engels geschreven, omdat de bundel behalve voor de Nederlandse archeologische wereld ook bedoeld is om buitenlandse wetenschappers op de hoogte te stellen van de Nederlandse stand van zaken. Publicatie van dit artikel vond plaats in 1990 (zie bijlage Lijst van Publicaties).

De algemene stand van zaken van de wetenschap der kastelenkunde in West-Europa in het algemeen en Nederland in het bijzonder is weergegeven in de gepubliceerde tekst van de oratie (zie bijlage Lijst van Publicaties).

Er werd een begin gemaakt met de publicatie van de resultaten van de in het verleden verrichte studies naar kastelen van de bisschop van Utrecht. Deze studies worden gepubliceerd in 'Castellogica'. Als eerste

aflevering is in 1990 de studie verschenen naar het kasteel Stoutenburg (zie bijlage Lijst van Publicaties). Bij het afsluiten van dit verslag is de studie over het kasteel Vreeland ter perse.

Naast de specifieke kastelenstudies werd ook onderzoek verricht naar algemene, meer theoretische aspecten van het onderzoek naar de materiële cultuur van de middeleeuwen.

Veldonderzoek

De beperkte tijd, die beschikbaar is voor het bijzonder hoogleraarschap laat relatief weinig ruimte voor onderzoek en zeker voor het tijdrovende veldonderzoek. Ook is er geen voorziening voor financiering van eigen veldonderzoek. In beperkte mate kon eigen onderzoek op het gebied van kastelen worden uitgevoerd in mijn functie als gemeentelijk archeoloog van 's-Hertogenbosch. Daarnaast bestaat wel de mogelijkheid om wetenschappelijke begeleiding te geven aan opgravingen in andere kaders.

Van februari-april 1988 vond een onderzoek plaats naar de voorburcht van het kasteel Bokhoven (gem. 's-Hertogenbosch), nadat reeds in 1986 de hoofdburcht was opgegraven. Beide activiteiten waren noodzakelijk in verband met ingrijpende grondverstorende werkzaamheden door de eigenaar en bewoner van het terrein. Het kasteel Bokhoven is gebouwd in het midden van de 14e eeuw door een jongere tak van het geslacht van Arkel. De hoofdburcht is in 1672 verwoest. De vrijwel complete plattegrond van hoofdburcht en voorburcht, die sinds het midden van de veertiende eeuw nauwelijks was gewijzigd, kon worden vastgelegd.

In het voorjaar van 1991 vond, eveneens in de gemeente 's-Hertogenbosch, een oriënterend archeologisch onderzoek plaats naar het kasteel Empel in verband met grootschalige woningbouwplannen op het terrein. Geconstateerd werd, dat de sporen zeker tot de twaalfde eeuw teruggaan. Een gedeelte van de uit de tweede helft van de dertiende eeuw daterende ringmuur van de hoofdburcht werd aangetroffen, alsmede, buiten het eigenlijke kasteelterrein, een complete, laat-veertiende eeuwse baksteenoven. Mede op grond van deze resultaten werd de eerste opzet van het woningbouwprogramma zodanig aangepast, dat het kasteelterrein voorlopig vrij blijft van bebouwing. Het oriënterende onderzoek zal worden voortgezet.

In februari 1990 (aangevuld in november 1990) werd te Beek en Donk in samenwerking met de gemeente en de plaatselijke heemkundekring onder leiding van A. Huybers en J. Stienen (Helmond) een archeologisch onderzoek ingesteld naar de hoofdburcht van het 'Hoge Huys' in deze plaats. Het nu door woningbouw bedreigde terrein bleek reeds ernstig gehavend te zijn door een ten behoeve van de woningbouw afgebroken fabriek, die zich tot voor kort op het terrein bevond. Met grote moeite kon op basis van enkele spaarzame resten worden vastgesteld, dat de hoofdburcht in dit geval had bestaan uit een alleenstaande, direct door een gracht omgeven toren met een buitenwerkse afmeting van ca 10 x 12 m en een funderingsbreedte van ruim 1 m.

Het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de kasteelruïne te Asten (Noord-Brabant), o.l.v. L. Wevers en J. Stienen werd wetenschappelijk begeleid. Dit onderzoek vond plaats in het kader van het opschonen van de grachten en de voorbereidingen van een eventuele consolidatie van de ruïne. Het onderzoek kon worden uitgevoerd tijdens een tweetal zomercampagnes in 1988 en 1989, dankzij de medewerking van de NJBG (Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis), die beide jaren een twee weken durend opgravingskamp organiseerde.

In nauwe samenwerking met Drs. W.J.H. Verwers, provinciaal archeoloog van Noord-Brabant, werd actief deelgenomen aan de voorbereiding en uitvoering van de opgraving naar de voorburcht van het kasteel van Ravenstein in september-oktober 1992. De opgraving was noodzakelijk door de bouw van bejaardenwoningen op het terrein.

Overige activiteiten

Lezingen

Lezingen over kastelen en aanverwante onderwerpen werden in de verslagperiode gehouden voor de NKS te Medemblik (5-10-1989: Het kastelenbouwprogramma van Floris V) en te Haarzuilens (28, 29 en 30-10-92: De bouwgeschiedenis van het kasteel De Haar), de Vereniging 'Firapeel', Vereniging voor Mediaevistiek, in Slot Zuylen (22-4-1989: De kastelen van de bisschop van Utrecht) en de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (NJBG) in het kasteel Assumburg (30-12-1991: Landsheerlijke kastelen in Nederland en het kastelenbouwprogramma van Floris V).

Bij de tachtigste verjaardag van prof.dr. J.G.N. Renaud werd tijdens een feestelijke bijeenkomst op het Muiderslot (5-10-1991) een toespraak gehouden over de stand van het kastelenonderzoek in Nederland en het belang van de jarige voor dit onderzoek. Verder

werd bij de opening van een tentoonstelling over opgravingsresultaten in Eindhoven op 11-9-1992 een toespraak gehouden, waarin o.a. het belang van de opgraving van het kasteel van Eindhoven voor de geschiedenis van het Nederlandse kasteel werd belicht.

Werkgroepen en besturen

Op verzoek van mw. prof. dr. J.M. van Winter werd als adviseur toegetreden tot twee door haar geleide werkgroepen, vooral bestemd voor jonge, werkloze onderzoekers. De eerste werkgroep betrof een zgn. 'Keramiekproject', dat tot doel had te komen tot een publicatie en een tentoonstelling, waarin de resultaten van historisch en archeologisch onderzoek naar het gebruik van (middeleeuwse) keramiek zijn geïntegreerd. Er werd deelgenomen aan een groot aantal vergaderingen van deze werkgroep in 1990 en 1991. Het project zal wel resulteren in een aantal publicaties in 1992-1993, maar niet in een tentoonstelling.

De tweede werkgroep houdt zich bezig met onderzoek op het gebied van kastelen en historische buitenplaatsen. Vanaf 1991 werd als adviseur aan verschillende vergaderingen van deze werkgroep deelgenomen.

Op verzoek van het bestuur van de Stichting Het Nederlands Gebruiksvoorwerp werd op 28 juni 1988 in het bestuur van deze stichting plaatsgenomen, waarna in de jaren 1989-92 aan de vergaderingen werd deelgenomen.

Vanaf 1991 werd opgetreden als adviseur van de NKS en de SKD en geregeld aan de vergaderingen van het bestuur en de Raad van Beheer deelgenomen.

Op verzoek van het bestuur van de Brabantse Kastelenstichting werd in mei 1992 toegetreden tot het Algemeen Bestuur van deze stichting. In oktober 1992 werd toegetreden tot het Bestuur van de Stichting Kasteel Heeswijk.

Vanaf de oprichting (1990) werd als penningmeester zitting genomen in het bestuur van Stichting Corpus Middeleeuws Aardewerk (CMA). Doel van de Stichting is het publiceren van keramiekcomplexen uit het Nederlandse taalgebied, die door externe gegevens historisch gedateerd kunnen worden. Hiertoe behoren ook complexen, die afkomstig zijn uit kasteelopgravingen.
Op verzoek van het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) werd in oktober 1992 toegetreden tot de redactie van het "Bulletin KNOB".

Adviezen

Regelmatig werd bij officiële instanties gepleit voor het instellen van een verantwoord wetenschappelijk onderzoek. Het betrof o.a.

- Het College van B&W van Wychen, de Stichting Vrienden van de Gelderse Kastelen en de Stichting Provinciale Gelderse Monumentenraad, waarbij in juli 1988 d.m.v. een aantal brieven de noodzaak werd bepleit van archeologisch en bouwhistorich onderzoek, voorafgaand aan de consolidatie van de ruïne van het kasteel Batenburg.
- Het College van B&W van Roosendaal, waar samen met de provinciaal archeoloog van Noord-Brabant, drs. W.J.H. Verwers, in een mondeling gesprek werd gepleit voor verantwoord onderzoek van het kasteel Moerendonk te Nispen, indien het terrein in het kader van de ruilverkaveling een andere bestemmimg zou krijgen (februari 1991).
- Het College van B&W van Ravestein, waar samen met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (drs. W.J.H. Verwers) werd gepleit voor onderzoek van het kasteel Ravestein, voorafgaand aan nieuwbouw (juni 1992).
- Het College van B&W van Gemert, d.m.v. een gezamenlijke brief met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, waarin bij het College werd gepleit voor het instellen van een archeologisch onderzoek naar het kasteel Gemert i.v.m. bebouwingsplannen voor het terrein, (april 1992).

Vijfmaal werd op verzoek van een wetenschappelijke instelling vertrouwelijk advies uitgebracht over de wetenschappelijke kwaliteit van specifieke personen en projecten. Het betrof:

- Een verzoek om advies van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) met betrekking tot subsidiëring van een archeologisch/geografisch onderzoeksproject over antieke en middeleeuwse versterkingen in Griekenland (mei 1988);
- Een verzoek om advies van dr. H. Schierwater (Oberstadtdirektor van Göttingen) over de wetenschappelijke kwaliteiten van één van diens medewerkers (juni 1988);
- Een verzoek om advies van prof. dr. W.E. Marsden (decaan van de Faculty of Education and Extension Studies, University of Liverpool) over de wetenschappelijke kwaliteiten van één van zijn medewerkers (februari 1989).
- Een verzoek om advies van NWO over de wetenschappelijke kwaliteit en wenselijkheid tot subsi-

diëring van een vertaling in het Engels van een Nederlandstalige studie op het gebied van de postmiddeleeuwse archeologie (februari 1991).
- Een verzoek om advies van prof. dr. J.M. Irvine (Principal and Vice-Chancellor van de University of Aberdeen) over de wetenschappelijke kwaliteiten van één van zijn medewerkers (april 1992).

Verschillende malen werd aan instellingen, collega's en particulieren op hun verzoek inhoudelijk advies uitgebracht over door hen verricht onderzoek. Het betrof o.a.

- C.L. ten Cate (Utrecht) over het door hem uitgevoerde historische onderzoek naar de "'borg" te Borne (1990-1991).
- J. Weenink (Driebergen) over een door hem verricht historisch onderzoek naar de elfde-dertiende eeuwse genealogie van het geslacht van Wulven (1990-1991).
- Vereniging Oud-Utrecht over de wenselijkheid van het herwaarderen van de beoefening van de lokale en regionale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (mei en november 1991).
- Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen over de beheersmogelijkheden van de ruïne van het kasteel Nederhemert (februari 1991).
- Drs. N. Arts over door hem verricht archeologisch onderzoek naar het kasteel van Eindhoven (juni 1991).
- De stichting "Archeon" over fortificatorische aspecten van het door deze stichting in te richten archeologisch themapark te Alphen (mei 1991).
- Medewerkers van de T.U. Delft (Ir. T.C. Bauer, Ir. A. Viersen) over door hen verricht archeologisch onderzoek naar diverse kastelen (o.a. Batenburg en Bleyenbeek, 1988-1991).
- Drs. J. Thijssen over door onder zijn supervisie uitgevoerd onderzoek naar het kasteel van Groesbeek (januari 1991).
- Aan Ir. R. Bosch van Drakestein werd in diverse bijeenkomsten advies uitgebracht over een door hem namens de Utrechtse Kastelenstichting genomen initiatief om te komen tot een Kastelenboek van de provincie Utrecht (1991-1992).
- M. Dewilde (Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, België) over door hem verricht onderzoek naar het kasteel van Lonnebeke (juli 1991).

Op verzoek van de location manager van Ariel Filmprodukties N.V.(mw. A. Aardewerk) werd advies uitgebracht over de locatiekeuze van de speelfilm "Ivanhood" van Paul Ruven (februari 1992). Deze film, geproduceerd door Ariel Filmprodukties N.V. in co-productie met de KRO, speelt zich grotendeels af in ruïnes van middeleeuwse kastelen. Na afweging van diverse factoren werden hiervoor een aantal ruïnes geselecteerd in de Ardennen. De film is in september 1992 in première gegaan.

Op verzoek van de Rijksuniversiteit Utrecht werd deelgenomen aan het project "Wetenschapsweek Junior", waarvan de doelstelling is jongeren (in dit geval leerlingen van de hoogste groepen van de basisschool) kennis te laten maken met de universitaire wetenschapsbeoefening. In het kader van deze manifestatie werd, samen met mw. drs. J.M.M. Kylstra (NKS) een kastelenproject ontwikkeld met als titel "Huizen als kastelen". Het doel hiervan was kinderen vertrouwd te maken met het onderzoek van een kasteel. Als voorbeeld werd hiervoor het kasteel Duurstede gekozen. Het project werd uitgevoerd met leerlingen van de Hazenboschschool in Den Dolder (leerkracht A. van de Giessen) in de maand september 1992 en werd succesvol afgesloten met een algemene bijeenkomst op de Universiteit op 14-10-1992.

Initiatieven

In het najaar van 1991 werd het initiatief genomen om te komen tot een lexicon van alle bestaande en verdwenen kastelen in Nederland. Het initiatief, dat met de medewerking van vele vrijwilligers vele jaren zal gaan vergen, werd bekendheid gegeven in de op 20-2-1992 uitgesproken oratie. De organisatie van dit project heeft in het najaar van 1992 zijn definitieve vorm gekregen door de oprichting van de Stichting Kastelenlexicon Nederland op 24-10-1992 onder voorzitterschap van ondergetekende.

Reizen en congressen

In 1989 werd (op eigen kosten) een studiereis ondernomen naar kastelen in Schotland. In 1991 werd op dezelfde voorwaarden een studiereis gemaakt naar kastelen in Noord-Spanje en Portugal.

In 1990 werd (op eigen kosten) deelgenomen aan het 15e internationale kastelencongres 'Château Gaillard', gehouden in Schloß Comburg te Schwäbisch Hall, Duitsland; in 1992 werd wederom deelgenomen aan het 16e kastelencongres 'Château Gaillard', gehouden te Luxemburg.

Tijdens deze gelegenheden werden contacten gelegd, cq. bestendigd met een groot aantal internationale deskundigen op het gebied van kastelen-studies. Voor Schotland kunnen hier speciaal genoemd worden dr. Geoffrey Stell (Royal Commission on Ancient & Historical Monuments of Scotland, Edinburgh), dr.

C. Tabraham (Scottish Development Department, Historic Buildings and Monuments, Edinburgh) en dr. G.C. Simpson (University of Aberdeen). Naast de gebruikelijke contacten zoals men die op congressen opdoet werden tijdens Château Gaillard speciale banden aangeknoopt met dr. R. Avent (CADW, Welsh Historic Monuments, Cardiff), mr. P.D. Sweetman (Irish Historic Monuments, Dublin), prof. dr. B. Scholkmann (Universiteit Tübingen), prof. dr. C. Meckseper (Universiteit Hannover) en dr. T. Durdík (Academie van Wetenschappen, Praag).

In september 1992 werd deelgenomen aan het grote internationale congres "Medieval Europe. An international Conference of Medieval Archaeology" te York, dat werd georganiseerd ter voorbereiding van de eenwording van Europa. Ook op dit congres speelden kastelen een belangrijke rol.

Er werd deelgenomen aan een aantal algemenere congressen en studiedagen, georganiseerd door de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit te Utrecht (o.a. het congres "Trends in cultural participation", 27-2-1991; een studiedag over de "Index of Christian Art", 21-2-1991 en het "Lancelot-symposium", 3-5-1991), de Rijksdienst Monumentenzorg te Zeist (afscheidssymposion Herman Janse, 11-10-1991) en diverse studiebijeenkomsten van de Post-doctorale Werkgroep Oudere Architectuur (1991-1992), het Netwerk Mediëvistiek (1992), "Archon" (de archeologische werkgemeenschap binnen NWO) en de Sectie Middeleeuwse geschiedenis binnen NWO (1987-1992). Verder werd deelgenomen aan diverse congressen en bijeenkomsten van de Nederlandse archeologen (o.a. het jaarlijkse tweedaagse congres de "Reuvensdagen" en de zgn. "Contactdagen" van de middeleeuwse archeologen in Nederland (1987-1992).

Publiciteit

Publiciteit voor het vak Kastelenkunde werd verkregen bij verschillende gelegenheden:

- Op verzoek van Elseviers Magazine werd in 1990 meegewerkt aan een interview. Het maakte deel uit van een serie, die ten doel had het verschijnsel bijzonder hoogleraar nader te belichten door middel van zes interviews met markante vertegenwoordigers van dit type hoogleraar. Het interview (door J. van Vonderen) verscheen in *Elseviers Magazine* 46, nr. 33 (18 augustus 1990), pp. 78-79, onder de titel 'Biggetjes in de slotgracht'.

- Op 8-6-1992 werd d.m.v. een interview voor Omroep Brabant aandacht besteed aan de open dag, die op deze datum werd gehouden in de Brabantse kastelen, georganiseerd door de "Brabantse Kastelenstichting" en de "Vereniging vrienden van de Brabantse kastelen".

- De oratie, uitgesproken op 20-2-1992 had een vloedgolf van publiciteit tot gevolg. De grootste verbreiding kreeg een ANP-interview (door P. Selbach), dat overgenomen werd door vrijwel alle regionale dagbladen onder alarmerende titels als "Nederlandse kastelen bedreigd" of "Nederlandse kastelen in gevaar" (o.a. Tubantia, 14-2-1992; Het Dagblad, 15-2-1992; De Gelderlander, 15-2-1992; Het Binnenhof, 14-2-1992; Cobouw, 19-2-1992; Haarlems Dagblad, 15-2-1992; Arnhemsche Courant, 15-2-1992; Leids Dagblad, 15-2-1992); Historisch Nieuwsblad 1 (1992) nr.2, 10.

  Dit interview leidde tot afzonderlijke interviews met de grotere regionale en landelijke dagbladen: Haagsche Courant, "Niet alleen de tijd vreet aan onze kastelen" (20-2-1992, door F. Hitzert); Het Parool, "Een kasteel is vaak niet meer dan een torentje" (22-2-1992, door M. van der Meulen); Brabants Dagblad, "Kasteel in wetenschap ondergeschoven kind"(18-2-1992, door W. Hagemans); Trouw, "Hoogleraar Janssen:Kasteel is meer dan een sprookje (20-2-1992, door H. Hielkema); De Volkskrant, "Decentralisatie monumentenzorg bedreigt kastelen" (25-2-1992, door E. Clowting); Reformatorisch Dagblad, "Langzaam verpulveren de kastelen" (28-2-1992, door R.P. de Graaf); Algemeen Dagblad, "Kastelen komen aandacht te kort" (30-5-1992, door A. van Schaik).
  Ook de eigen publieksmedia van de Utrechtse universiteit besteedden aandacht aan de oratie d.m.v. eigen interviews: De Universiteit, nr. 11, 1992: "Nederlandse kastelen in verval" en: Utrechts Universiteitsblad 23 nr. 22 (27-2-1992) p. 6: "Kasteelkundige oreert over beheer bouwkundige restanten middeleeuwen".

  Naast de schrijvende pers werd ook door de radio aandacht besteed aan de oratie. Door de regionale Radio Utrecht, Omroep Brabant en de Bossche Lokale Omroep(Stichting) (BLOS) werden interviews opgenomen en uitgezonden resp.op 15-2-1992, 18-2-1992 en 22-2-1992. De VPRO- radio zond in het programma "Het Gebouw" een 20 minuten durend live-interview uit op 21-2-1992 (interviewer Herbert Blankestijn).
  Ook buiten de grenzen trok deze publiciteit de aandacht. De Belgische krant "De Morgen" publiceerde een interview over het verschijnsel kasteel (4-7-1992).

Bijlage: Lijst van publicaties

In de verslagperiode kwamen de volgende publicaties over kastelen en meer theoretische aspecten van de materiële cultuur der middeleeuwen gereed.

1. H.L. Janssen, The dating and typology of the earliest Siegburg stoneware in the Netherlands, in: D.R.M. Gaimster, M. Redknap & H.-H. Wegner (eds.) Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland. Medieval and later pottery from the Rhineland and its markets. (BAR International Series 440), Oxford 1988, 311-333. (N.B.: dit artikel is voor het grootste gedeelte gebaseerd op gedateerde vondsten uit kasteelopgravingen).

2. H.L. Janssen, The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research, in: J.C. Besteman, J.M. Bos, H.A. Heidinga (eds.) *Medieval Archaeology in the Netherlands* (Studies presented to H.H. van Regteren Altena), Assen 1990, 219-264.

3. H.L. Janssen, Het verdwenen bisschoppelijk kasteel Stoutenburg bij Amersfoort (1259-1543), *Castellogica, verkenningen en mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting* II, 1988- (1990), 120-139.

4. H.L. Janssen, Ten Geleide, in: R.W.J.M. Grüben, *Daelenbroeck, bijdrage tot de geschiedenis van heerlijkheid en huis*, Delft 1990, 9-10.

5. H.L.Janssen, Medieval Culture and the Problem of the historical Interpretation of Archaeological Evidence: the Example of the Town of 's-Hertogenbosch, in: Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Leben-Alltag-Kultur (Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit 13; Osterreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 568. Band), Wien 1990, 397-438. (N.B.: Dit artikel betreft theoretische aspecten van de bestudering van de materiële cultuur der middeleeuwen).

6. H.L. Janssen, De betekenis van Anton Bruijn en het onderzoek van keramiek in Nederland, in: H. Clevis, N. Herweijer e.a. (eds.), *Spiegelbeelden. Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605*, Zwolle 1992, 11-23. (N.B.: Dit artikel houdt zich o.a. bezig met enkele algemene aspecten van het aardewerkonderzoek)

7. H.L. Janssen en F. Verhaeghe, Urban archaeology as a source for urban origins and early urban development in the Low Countries, in: N.C.F. van Sas and E. Witte (eds.), *Historical research in the Low Countries*, Den Haag 1992. (N.B.: Dit artikel betreft de analyse van fundamentele ontstaansprocessen van steden in de Nederlanden)

8. H.L. Janssen, *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materiëel object*, Utrecht 1992, 35 pp. (Gezamenlijke uitgave Faculteit Letteren Universiteit Utrecht en NKS van de oratie, uitgesproken 20 februari 1992).

H.L. Janssen
Utrecht, 3 november 1992

Nieuws betreffende het IBI, het Internationale Burgen Institut.

Het zal de begunstigers van onze NKS niet onbekend zijn, dat de internationale belangstelling – in de eerste plaats uiteraard in Europa – in twee stromen gekanaliseerd is. Ten dele zagen beide groeperingen niettemin dezelfde minnaars van kastelen op hun bijeenkomsten verschijnen. De oudste organisatie is ongetwijfeld het IBI, heden ten dage vaak met zijn Engelse naam 'International Castle Institute' getooid. Aanvankelijk was het IBI een centrum in Zwitserland rijk, namelijk het kasteelmuseum in Burg Rapperswil. De belangstelling voor het leven en streven van het IBI bloeide op vanuit het verlangen ná de afschuwelijke WO II de internationale verbindingen te herstellen. De directeur van onze Rijksdienst voor Monumentenzorg was er lid van en wie de oudste nummers van het Bulletin doorneemt, zal er heel wat bekende persoonlijkheden uit Monumentenland in het Bestuur en de Wetenschappelijke Raad opmerken.
Er werden congressen georganiseerd en de Wetenschappelijke Raad leidde een druk bestaan. Een goede naam hadden de bijeenkomsten in Italië (Montagnana), Griekenland en Spanje of Portugal. Ach, in feite deed ieder land, waar een bijeenkomst georganiseerd werd zijn uiterste best om de architecten, de historici en de eigenaars van kastelen iets moois te bieden. Velen herinneren zich zonder twijfel de uitvoeringen van de achttiende-eeuwse muziek op het slot Schönbrunn.
Lang heeft het IBI zich in de steun van ondermeer de Nederlandse overheid mogen verheugen; lange jaren wist de Nederlandse voorzitter Mr H.N.C.Baron van Tuyll van Serooskerken de juiste deuren te openen naar de bronnen van hulp voor een organisatie, die altijd wel wat ondersteuning kon gebruiken. Toen de Schweiz.Burgenverein Rapperswil weer ter beschikking wilde hebben verhuisde het kasteelmuseum naar het kasteel Rozendael en werd ook het secretariaat daar ondergebracht. Na de restauraties van Rozendael verhuisde het kasteelmuseum naar België, maar het secretariaat bleef in de bijgebouwen van het kasteel Rozendael gevestigd.
Vrij geregeld kwam de Conseil Scientifique bijeen en ieder jaar organiseerde men meerdere reizen. Verslagen van een en ander vond men in het Bulletin, waarvan er in de loop der tijden zesenveertig verschenen. Het eerste, verschenen in 1951, is intussen een bibliografische zeldzaamheid geworden.
Naast het IBI ontstond een groepering van onderzoekers, komende vanuit kringen als architectuurhistorici, mediaevisten, monumentenzorgers en archeologen, die op uitnodiging van Prof.dr Michel de Bouärd voor het eerst in 1962 in Les Andelys (aan de Seine) bijeenkwamen. Deze deskundigen hebben zich verenigd onder de naam Colloque Château Gaillard; zij komen om de twee jaar gedurende een week bijeen om nieuwe gegevens uit te wisselen en door excursies in de wijde omtrek de kennismaking met de kastelen te onderhouden. De voordrachten verschijnen regelmatig samengebundeld in het congresverslag 'Château Gaillard'.
De bezoekers van beide groeperingen worden uit zo verschillende maatschappelijke lagen gerecruteerd, dat de twee groepen zonder enige moeite naast elkaar kunnen bestaan.

Een derde organisatie, met een veel grotere belangstellingenkring, draagt de naam Europa Nostra. Na diverse contacten en onofficiële besprekingen werd besloten tot een samengaan met het IBI. Als gevolg onderging het 'IBI-Bulletin' een verjonging. De naam bleef; nr. 47, over de jaren 1990-1991 heeft het kloeke A4 formaat gekregen, waardoor de afbeeldingen soms veel aan informatieve waarde hebben gewonnen. Dit Bulletin bevat het verslag van de congressen XXVI en XXVII. In 1990 kwamen de leden van 23 tot 26 oktober in Kochberg bijeen. Het thema luidde: La sauvegarde du patrimoine historique dans les pays de l'Europe. Het valt op, dat de bijeenkomst in Kochberg met slechts drie verslagen onder de aandacht van de lezer gebracht wordt. En wat ongetwijfeld nog opmerkelijker is : de onderwerpen betreffen vooral Polen en Roemenië.
De bijeenkomst in Wales van 16 tot 19 september 1991 had tot thema : The use of Castle Networks in medieval Defense Strategies. Dit symposium vond zijn neerslag in een hele serie verslagen. Het optrekken van het IJzeren Gordijn demonstreert zich onder meer in beschouwingen over Polen, Bohemen en Roemenië; interessant was zeker een bijdrage over de kerkburchten in Zevenburgen. Maar, vanzelfsprekend werd er eveneens voldoende aandacht besteed aan de kastelen van Edward I in Wales!
Het valt op, dat in de Wetenschappelijke Raad geen Nederlandse namen opduiken terwijl Turkije, Roemenië en Portugal vertegenwoordigd zijn. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de moeilijkheden om onder de huidige omstandigheden subsidies voor het bijwonen van congressen te verkrijgen. Op het 25ste congres van de Conseil Scientifique (29 maart - 2 april, in Verona) was nog een architect van onze Rijksdienst voor de Monumentenzorg met een lezing aanwezig. Dit symposium had dan ook tot onderwerp: La ré-utilisation des bâtiments militaires désaffectés. Een onderwerp, dat ook in ons land op grote belangstelling mag rekenen. Nogmaals, de actieve belangstelling wordt beslist afgeremd door de omstandigheid, dat potentiële deelnemers heden ten dage

grote moeite zullen hebben om enige financiële tegemoetkoming te verwerven.
Wie zich het Bulletin zou willen aanschaffen, kan terecht op het secretariaat Europa Nostra/IBI, kasteel Rozendael, 6891 DA, Rozendaal.
Europa Nostra is een Europese particuliere organisatie ter bescherming en ter bevordering van de belangstelling voor het Europese milieu. De doelstellingen van Europa Nostra vertonen soms een sterke verwantschap met die van het IBI, maar terwijl deze organisatie de aandacht in het bijzonder op kastelen gericht houdt stimuleert Europa Nostra de belangstelling voor de monumentale architectuur in het algemeen en het landschap als geheel.
Het IBI heeft reeds enige jaren geleden erepenningen in omloop gebracht waarmee bijzondere prestaties worden geëerd. Op 14 september 1991 ontving Jhr dr C.C.G.Quarles van Ufford, directeur van de Stichting Vrienden van Geldersche Kasteelen in Dublin de eremedaille om de inspanning van zijn organisatie ten aanzien van restauratie en behoud van 22 kastelen of historische landhuizen te waarderen.
In 1984 werd het IBI Fund ingesteld door de toenmalige voorzitter van het IBI, Mr H.N.C. Baron van Tuyll van Serooskerken. De bedoeling was de financiële mogelijkheden te helpen scheppen voor het behoud van oude versterkingen, kastelen, oude huizen of hun ruïnes mitsgaders tuinen en parken. Elk jaar kwam daardoor een bedrag van $ 10.000 ter aanmoediging beschikbaar. Naast dit 'Fund' behoort de reeds eerder vermelde erepenning genoemd te worden, die aanvankelijk ééns in de drie jaar werd uitgereikt. Sedert 1989 geschiedde deze uitreiking iedere twee jaar. In de toekomst hoopt Europa Nostra/ IBI te komen tot drie medailles per jaar.
Het laatste jaarbericht van Europa Nostra geeft aanleiding tot opmerkelijke constateringen. Appendix 1 t/m 10 verschaffen inzicht in de betrokken persoonlijkheden en organisaties. Enigszins verrast vindt men zes Nederlandse gemeenten onder de 'Associated Corporate Members'. In Luxemburg heeft alleen het plaatsje Mersch zich laten verleiden.
Het mag ons niet verbazen, dat voor ons land de Rijksdienst Kastelen Beheer in de rij van 'Sponsors and supporting bodies' figureert. Een gerustellende mededeling : de Nederlandse Kastelenstichting heeft een plaats ingenomen onder de 'Member Organisations'. Overigens ontmoet men maar weinig Nederlanders in de opsomming van betrokken persoonlijkheden terug. En wat doet de Stichting Diogenes eigenlijk in die groep van 'Associated Organisations'? Dat kan toch niet aan die fameuze ton liggen!

Rectificatie artikel "Huis Bergh ontsloten"

In bovengenoemd artikel is een betreurenswaardige fout geslopen, deels inhoudelijk, deels tekstueel. Er staat dat een wipbrug niet behoeft te worden opgetrokken. Dit is onjuist: uiteraard moet óók een wipbrug worden opgetrokken. Zou men het gedeelte dat de brugkelder overspant te zwaar maken, waardoor dit deel vanzelf naar beneden zakt en de brug wordt opgehaald, zoals in de tekst wordt verondersteld, dan zou men de opgehaalde brug niet of nauwelijks meer naar beneden krijgen. Het balkje onder de brug is slechts bedoeld als zekering, om te voorkomen dat de brug uit zichzelf omhoog gaat wanneer er een te groot gewicht aan één zijde van de brug staat. De brug gaat dan letterlijk als wip werken.

de auteurs